КАРЛ МАРКС

КАПІТАЛ

ТОМ ПЕРШИЙ

ВИДАНО
ДО 50-РІЧЧЯ
З ДНЯ СМЕРТИ
К. МАРКСА

КАРЛ МАРКС

КАПІТАЛ

КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

УПОРЯДКУВАВ
ФРІДРІХ ЕНҐЕЛЬС

ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІЯЦІЯ МАРКСО-ЛЕНІНСЬКИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ІНСТИТУЦІЙ • ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ

КАРЛ МАРКС

КАПІТАЛ

КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

ТОМ ПЕРШИЙ

КНИГА I

ПРОЦЕС ПРОДУКЦІЇ КАПІТАЛУ

Переклад з четвертого німецького видання
ЗА РЕДАКЦІЄЮ
Д. РАБІНОВИЧА і С. ТРИКОЗА

ПАРТВИДАВ «ПРОЛЕТАР»
ХАРКІВ—1933

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

I

Перший том цього нового українського видання «Капіталу» з'являється саме до 50-ої річниці смерти К. Маркса, 65 років по тому, як уперше опубліковано цей твір. За цей час сталися величезні всесвітньо-історичного значення події, які на практиці, в боротьбі кляс, цілком і повнотою потвердили викладене в цьому творі революційне вчення Маркса.

Незмірне історичне значення «Капіталу» саме в тому, що в ньому Маркс, творець матеріялістичної діялектики, застосовуючи її до суспільного життя, відкрив економічний закон руху капіталізму, його виникнення, розвитку й загибелі, розкрив усі суперечності і клясові антагонізми капіталістичного суспільства, показав справжнє становище пролетаріяту в цілому устрої капіталізму, обґрунтував його всесвітньо-історичну ролю, довів історичну доконечність пролетарської революції та диктатури пролетаріяту і тим самим дав до рук пролетаріяту могутню зброю в його революційній боротьбі за знищення капіталістичного устрою і побудову безклясового соціялістичного суспільства. «Велика всесвітньо-історична заслуга Маркса й Енґельса полягає в тому, що вони науковою аналізою довели неминучість краху капіталізму і переходу його до комунізму, в якому не буде більше експлуатації людини людиною. Велика всесвітньо-історична заслуга Маркса й Енґельса полягає в тому, що вони вказали пролетарям усіх країн їхню ролю, їхнє завдання, їхнє покликання: встати першими до революційної боротьби проти капіталу, об'єднати навколо себе в цій боротьбі *всіх* трудящих і експлуатованих» (*Ленин*, Сочинения, т. XXIII, стор. 276).

«Капітал» є головний твір Маркса. В ньому Маркс виклав своє економічне вчення — головний зміст своєї революційної теорії. В «Капіталі» Маркс простежив історичний розвиток капіталізму «від перших зародків товарового господарства, від простого обміну... до його вищих форм, до великого виробництва» (*Ленин*, Сочинения, т. XVI, стор. 352). Маркс показав, що просте товарове господарство в наслідок внутрішньої діялектики свого розвитку неминуче перетворюється на капіталізм. З усією силою матеріялістичної діялектики Маркс розкриває в «Капіталі» специфічну історичну суть капіталістичної формації, її внутрішні, іманентні суперечності й клясові антагонізми.

З надзвичайною ясністю і простотою Маркс показує в «Капіталі», що єдиною метою капіталістичної продукції є продукція додаткової вартости, видушування з найманого робітника якомога більше додаткового продукту, додаткової неоплаченої праці. Продукція додаткової вартости є основа капіталістичної продукції, її рушійний чинник і мотив. Засоби продукції тут інакше не функціонують, як лише засіб висмоктувати з найманого робітника додаткову працю. Вони протистоять йому *як чужа власність*, що панує над ним, пригнічує його, вимагає від нього напруженої, надмірної праці, отже, протистоять йому як капітал.

«Вчення про додаткову вартість є наріжний камінь економічної теорії Маркса» (*Ленин*, Сочинения, т. XVI, стор. 351). В ньому Маркс розкриває суть капіталістичної експлуатації, показує економічну основу клясового антагонізму між буржуазією і пролетаріятом, полярність їхніх клясових інтересів. У вченні про додаткову вартість Маркс оголив експлуататорську природу капіталістичної продукції і показав, що капіталістична експлуатація своєю силою і натиском на безпосередніх продуцентів перевищує всі інші способи експлуатації, які тільки знала людська історія до капіталізму (див. «Капітал», т. I, розд. 8, § 2).

Яким жалюгідним, пласким і апологетичним виступає в світлі Марксового вчення про додаткову вартість мудрування сучасних теоретиків II Інтернаціоналу про «господарчу демократію» і спільність інтересів капіталістів і робітників. Як низько треба впасти в своїй службі капіталові, щоб, прикриваючись ім'ям Маркса, закликати робітничу клясу до співробітництва з буржуазією й лікування капіталізму.

В «Капіталі» у своєму вченні про методи продукції додаткової вартости Маркс показує, що «за капіталістичної продукції розвиток продуктивної сили праці має на меті скоротити ту частину робочого дня, протягом якої робітник мусить працювати для себе самого, щоб саме цим здовжити другу частину робочого дня, протягом якої він може працювати задурно на капіталіста» (стор. 257 цього українського видання). Отже, розвиток продуктивної сили праці за капіталізму (кооперація, мануфактура, велике машинове виробництво) є лише засіб збільшення продукції додаткової вартости, лише засіб дедалі більшої експлуатації робітничої кляси.

Усупереч всім апологетам капіталу, Маркс показав, що машина за капіталізму не тільки не полегшує праці робітника, а веде до ще більших мук праці, здовжує робочий день, до крайніх меж посилює інтенсивність праці, втягує в процес експлуатації в масовому маштабі жінок і дітей. «Виснажуючи до крайности нервову систему, машинова праця пригнічує багатобічну гру мускулів і відбирає всяку змогу вільної фізичної і інтелектуальної діяльности. Навіть полегшення праці робиться засобом тортур, бо машина не визволяє робітника від праці, а відбирає його праці зміст» (стор. 350 цього українського видання). Ці жахливі наслідки капіталістичного машинового ви-

робництва ще в більшій мірі виявилися в післявоєнний період розвитку капіталізму при так званій капіталістичній раціоналізації. Відзначна риса капіталістичної раціоналізації є в тому, що вона виникла в період імперіялізму, до того ж у тій стадії його розвитку, коли особливо позначилося загнивання капіталізму. Тому в капіталістичній раціоналізації основою є не зміни й удосконалення в знаряддях праці, хоч і ці моменти безумовно є, а шалена інтенсифікація праці. «Капіталістична раціоналізація у власному значенні слова,— каже тов. Куусінен,— означає, отже, натиск з метою досягти якомога більшої інтенсивности праці кожного поодинокого робітника через реорганізацію трудового процесу за конвеєрною системою або принципово схожою системою автоматичного підганяння (Antreibung) і контролю над інтенсивністю праці» (Промова на X пленумі ВККІ).

Тільки зрадники робітничої кляси, соціяль-фашисти, могли боронити і боронять цей звірячий спосіб експлуатації робітничої кляси і видавати його як єдиний порятунок для неї.

Блискучою аналізою діялектики процесу і геніяльною прогнозою є Марксове вчення про процес капіталістичної репродукції. Маркс тут показав усі основні характеристичні риси капіталістичної репродукції, її суперечності, і визначив її історичні тенденції, напрям її історичного руху. Розкриваючи основні закономірності і специфічні риси капіталістичної репродукції Маркс показав те жахливе становище пролетаріяту, яке доконечно обумовлене історичним перебігом капіталістичної репродукції. Разом з тим він обґрунтував і ті великі клясові завдання, які ставить перед пролетаріятом історичний перебіг цієї капіталістичної репродукції.

Аналізуючи в «Капіталі» процес капіталістичної репродукції, Маркс відкрив закони концентрації і централізації капіталу. На основі цих законів він показав суперечності капіталістичного процесу усуспільнення продукції, знищення дрібних продуцентів і розвиток лише найміцніших і технічно високо озброєних підприємств. Межі централізації Маркс визначив так: «У кожній даній галузі підприємства централізація досягла б своєї крайньої межі, коли б усі вкладені в неї капітали злилися в один-одним капітал. У кожному даному суспільстві цієї межі було б досягнуто лише в той момент, коли цілий суспільний капітал було б сполучено або в руках одного окремого капіталіста, або в руках одним-одного товариства капіталістів» (стор. 538 цього українського видання).

Цим Маркс геніяльно передбачив розвиток капіталізму в напрямі капіталістичних монополій.

Розвиток капіталізму на прикінці XIX і на початку XX століття цілком потвердив цю Марксову прогнозу. Ленін у своїй праці «Імперіялізм як найвища стадія капіталізму» заналізував дальший розвиток капіталізму і показав, що процеси концентрації і централізації капіталу справді привели до капіталістичних монополій, що капіталізм вступив у свою найвищу,

останню стадію розвитку, в стадію монополістичного капіталізму, або імперіялізму. Народження капіталістичних монополій означає гігантський процес усуспільнення виробництва. «Капіталізм у його імперіялістичній стадії щільно підводить до найвсебічнішого усуспільнення продукції, він втягує, так би мовити, капіталістів, проти їх волі і свідомости, у якийсь новий суспільний порядок, у переходовий від повної свободи конкуренції до повного усуспільнення. Продукція стає суспільною, а привласнення залишається приватним». «Монополії, виростаючи із вільної конкуренції, не усувають її, а існують над нею і поруч з нею, породжуючи цим ряд особливо гострих і великих суперечностей, тертів, конфліктів». (*Ленін*, Твори, т. XIX, стор. 75, 125). Цим Ленін показує, що імперіялізм не усуває суперечностей капіталізму, а, навпаки, спричиняє нечуване загострення і поглиблення всіх його суперечностей. Імперіялізм доводить до крайньої межі клясову експлуатацію й клясове пригноблення пролетаріяту і всіх трудящих мас, з усією силою пригнічує і експлуатує колоніяльні народи, посилює ще в більших розмірах, ніж за передмонополістичного капіталізму, конкурентну боротьбу між капіталістами і групами капіталістів, загострює до виняткового напруження боротьбу між капіталістичними країнами і неминуче веде до імперіялістичних воєн світового маштабу. Ленін довів, що капіталістична монополія є найглибша економічна основа імперіялізму і що вона неминуче породжує тенденції до застою й загнивання.

Аналізуючи процес капіталістичної репродукції, Маркс у «Капіталі» показав, як впливає розвиток продуктивних сил на становище робітничої кляси в перебігу капіталістичної репродукції. В розділі «Загальний закон капіталістичної акумуляції» Маркс відкриває закон руху органічної будови капіталу в перебігу капіталістичної акумуляції і доводить доконечність резервної армії пролетаріяту за капіталізму. Маркс показує, що з розвитком капіталістичної акумуляції резервна армія пролетаріяту (безробіття) мусить зростати, при чому — в такій мірі і з такою енерґією, як зростає акумуляція капіталу. Маркс так формулює свої висновки щодо становища робітничої кляси в розвитку капіталістичної акумуляції: «... в міру того, як акумулюється капітал, становище робітника мусить гіршати, хоч яка була б його плата — висока чи низька... Отже, акумуляція багатства на одному полюсі є разом з тим акумуляція злиднів, мук праці, рабства, неуцтва, здичавіння й моральної деґрадації на протилежному полюсі, тобто на боці тієї кляси, що продукує свій власний продукт як капітал» (стор. 555 цього українського видання). Отже, абсолютне зубожіння, акумуляція злиднів, мук праці — отака доля робітничої кляси в розвитку капіталістичної акумуляції. Це саме Маркс показав ще в одній із своїх ранніх праць, у конспективному нарисі теорії заробітної плати, що його ми тут подаємо у відділі додатків. «Самий мінімум заробітної плати,— каже Маркс,— має історичний рух і дедалі

більше знижується до абсолютно найнижчого рівня... Отже, в перебігу розвитку заробітна плата спадає двояко: *поперше*, відносно, порівняно з розвитком загального багатства, *подруге*, абсолютно, бо кількість товарів, що їх робітник одержує в обмін, дедалі меншає». І далі: «Він мусить продукувати в дедалі важчих умовах, тобто за дедалі меншу плату і при більшій праці, за дедалі дешевші витрати продукції. Таким чином, самий мінімум дедалі більше сходить на більше напруження сил при мінімумі насолоди життям» (стор. 725, 729 цього українського видання). Правильність цих слів потверджує ввесь перебіг історичного розвитку капіталістичного способу продукції. Це відзначив Ленін ще 1912 р. Навівши офіційні дані про рух заробітної плати в Німеччині за 30 - річний період — в останній чверті XIX віку і на початку XX віку — Ленін каже: «Робітник убожіє *абсолютно*, тобто стає просто таки бідніший, ніж перше, змушений жити гірше, харчуватися мізерніше, більше недоїдати, тулитись по підвалах та горищах. Ще наочніше, однак, відносне зубожіння робітників, тобто зменшення їхньої частки в суспільному доході. Порівняльна частка робітників у капіталістичному суспільстві, що швидко багатіє, стає дедалі менша, бо чимраз швидше багатіють мільйонери» (Сочинения, т. XVI, стор. 212).

З особливою силою процес абсолютного зубожіння позначився в період післявоєнного капіталізму і в найбільшій мірі підчас сучасної світової економічної кризи.

Ці основані на самій конкретній капіталістичній дійсності твердження основоположників марксизму з незаперечною очевидністю показують увесь фалш псевдо - марксистів, соціяль - фашистів і буржуазних реформістів, що, апологетично прислужуючись капіталістичному ладові, або просто заперечують закон зубожіння робітничої кляси, або, як, наприклад, ренеґат Кавтський і інші теоретики соціяль - фашизму, приховуючи своє заперечення цього закону, визнавали лише відносне зубожіння робітничої кляси і в такому ж дусі тлумачили Марксові твердження. Тепер соціяль - фашизм (Кавтський і інші) і в цьому питанні, як відомо, цілковито відмовився від Марксового вчення. Теорія «політичної заробітної плати» Гільфердінґа, Массара, Тарнова, Бравнталя і інших соціяль - зрадників заперечує чинність закону вартости робочої сили за сучасного капіталізму і твердить про можливість безмежного поліпшення становища робітничої кляси за капіталізму. Це означає заперечення так абсолютного, як і відносного зубожіння робітничої кляси за капіталізму.

Факти капіталістичної дійсности, що з незаперечною наочністю свідчать про процес абсолютного зубожіння робітничої кляси за капіталізму, з не меншою силою б'ють і по всіх тих, що, визнаючи на словах абсолютне зубожіння робітничої кляси, на ділі, — як це робили, наприклад, т. Варґа і т. Бухарін, — ревізують марксо - ленінське вчення, відсуваючи абсолютне зубожіння робітничої кляси в колоніяльні і напівколоніяльні країни.

Визволення робітничої кляси від мук капіталістичної акумуляції підготовлюється в надрах самого капіталізму. Цей процес підготови, як це показав «Маркс» у «Капіталі», іде двома лініями. З одного боку, швидкими темпами відбувається процес концентрації і централізації капіталу, зростання великого виробництва, перетворення великої маси людности на пролетарів. Цей процес разом з тим є також процес згуртовання робітничої кляси і її концентрації на найбільших капіталістичних підприємствах. З другого боку, розвиток капіталістичної акумуляції ввесь час посилює і загострює всі суперечності капіталізму, революціонізує робітничі маси і штовхає їх на шлях революції. Процес концентрації і централізації приводить розвиток продуктивних сил до таких розмірів, що вони не можуть більше рухатися у вузьких рамках капіталістичних продукційних відносин, ці останні перетворюються на пута їхнього розвитку, Маркс каже: «Разом з постійним меншанням числа маґнатів капіталу, що узурпують і монополізують усі вигоди цього процесу перевороту, зростає маса злиднів, пригноблення, рабства, вироджения, експлуатації, але разом з тим і обурення робітничої кляси, щораз більшої й більшої числом, що її навчає, об'єднує й організує механізм самого процесу капіталістичної продукції. Монополія капіталу стає путами того способу продукції, що зріс за неї і під нею. Централізація засобів продукції та усуспільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несполучні з їхньою капіталістичною оболонкою. Її розривається. Б'є остання година капіталістичної приватної власности. Експропріяторів експропріюють» (стор. 658 цього українського видання).

Імперіялізм є та стадія розвитку капіталізму, за якої централізація і усуспільнення засобів продукції досягають того рівня, коли вони вже несполучні з їхньою капіталістичною оболонкою. Монополія капіталу стає путами дальшого розвитку продуктивних сил. Капіталізм у цілому розвивається вже по низхідній лінії. Тому монополістична форма капіталу розвиває дедалі більшою мірою елементи паразитарного переродження, загнивання, занепаду капіталізму. Імперіялізм — це капіталізм, що загниває і вмирає. Він — останній етап капіталістичного розвитку взагалі. Він — передодень світової революції.

Отже, пролетарська революція й диктатура пролетаріяту підготовлюються самим розвитком капіталізму. Маркс і Енґельс показали це робітничій клясі і вказали їй той шлях, яким вона мусить піти, щоб підготувати себе до цієї великої історичної місії. Це — шлях самостійних клясових організацій, згуртування навколо себе трудящих і експлуатованих мас, шлях упертої клясової боротьби, революційного повстання і завоювання диктатури пролетаріяту як «переходу до знищення всяких кляс і встановлення устрою, в якому не буде поділу на кляси» (*Маркс*).

Нині цей шлях став перевіреним на історичному досвіді, на досвіді клясової боротьби, шляхом багатомільйонних трудящих мас, що разом з пролетаріятом, під керівництвом його передового

загону — комуністичних партій — штурмують твердині капіталу, а на одній шостій частині земної кулі вже переможно будують соціялізм.

1917 року сталася в Росії Жовтнева революція. Ця переможна революція «повалила панування буржуазії... експропріювала експропріяторів, одібрала в буржуазії та поміщиків засоби продукції, вперше в людській історії утворила і зміцнила диктатуру пролетаріяту у величезній країні, здійснила новий *радянський* тип держави і поклала початок *міжнародній революції пролетаріяту*» (Програма Комінтерну). Жовтнева революція розколола світ на дві протилежні, смертельно ворожі системи: систему капіталізму, що вмирає, і систему соціялізму, що зростає і розквітає. Світова історія вступила в нову смугу свого розвитку, боротьба пролетаріяту проти буржуазії піднеслася на *новий, вищий* ступінь. В історичній боротьбі цих двох систем перемога на боці СРСР.

В СРСР — нечувані темпи розвитку народнього господарства, вивершення фундаменту соціялістичної економіки, розв'язання питання «хто — кого» на користь соціялізму і в місті і на селі, остаточне уґрунтування країни на соціялістичному шляху, перетворення країни з аґрарної і немічної на могутню і незалежну індустріяльну країну, утворення найкрупнішого в світі сільського господарства, закінчення в основному колективізації в основних зернових районах, розгром куркульні як кляси, цієї останньої підпори капіталізму, знищення самої можливости розшарування селянства на експлуатованих - бідняків і на експлуататорів - куркулів, ліквідація безробіття, знищення злиднів і павперизму на селі, ентузіязм робітничої кляси й мільйонних трудящих мас на соціялістичному будівництві, перетворення праці із підневільного ярма на справу чести, доблести й геройства, ростущий добробут і культурний рівень робітничої кляси й трудящих мас взагалі,— отже успішне виконання першої п'ятирічки і перехід до виконання програми другої п'ятирічки, програми побудови безклясового соціялістичного суспільства. Ці досягнення СРСР мають безперечне міжнароднє значення. «В них світовий пролетаріят старається почерпнути і справді черпає... новий арґумент за революцію проти буржуазії цілого світу (*Сталін*, Промова на січневому 1933 року пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б)).

В країнах капіталізму — на базі загальної кризи капіталістичної системи, нечувана світова економічна криза, що дедалі більше загострюється, катастрофічне скорочення продукції, руйнація продуктивних сил, дедалі більше зростання безробіття, жахливе зубожіння робітничої кляси й селянства, масові самогубства, голод і холод, здичавіння, муки праці, надзвичайне загострення клясової боротьби між пролетаріятом і буржуазією, загострення боротьби колоніяльних народів проти імперіялістів, гарячкове озброєння, шалене готування до нової імперіялістичної війни і, насамперед, інтервенції проти СРСР, жахливий терор проти робітничої кляси, і, як підсумок,— кінець капіталістич-

ної стабілізації й вистигання революційної кризи в ряді вирішальних країн. Капіталістичний світ наближається «до нового туру великих сутичок між клясами й між державами, до нового туру революцій і воєн» (тези XII пленуму ВККІ).

Перемога пролетарської революції, створення радянської системи і успішне будування соціялізму в СРСР були б цілком неможливі, коли б не було загартованої у клясових боях і озброєної революційною теорією марксизму - ленінізму більшовицької партії.

Так само успіхи революційної боротьби робітничої кляси в країнах капіталізму були б неможливі без утворення, зростання й зміцнення в них більшовицьких комуністичних партій, без об'єднання їх у єдиний штаб світової революції — в Комуністичний Інтернаціонал. Об'єднання передової частини робітничої кляси в свою самостійну революційну партію, послідовна клясово - пролетарська лінія цієї партії, нещадна боротьба її за чистоту революційної теорії проти всякого опортунізму і зради — є доконечна умова перемоги пролетаріяту над буржуазією. Маркс перший довів це своїм ученням і своєю революційною практикою. Він перший разом з Енґельсом збудував самостійну партію пролетаріяту, написав маніфест - програму цієї партії і зорганізув перше Міжнароднє об'єднання революційних пролетарів — І Інтернаціонал. Маркс показав, що для перемоги пролетарської революції треба світовому фронтові буржуазії протиставити світовий фронт пролетаріяту і фронт колоніяльного визвольного руху. В цьому його величезна невмируща заслуга перед робітничою клясою.

Після смерти Маркса й Енґельса у керма революційної боротьби світового пролетаріяту став Ленін. Ленін, керуючи революційною боротьбою пролетаріяту, далі розробив Марксову революційну теорію. Ленін є геніяльний продовжувач марксизму, він сконкретизував і розвинув далі Марксове вчення стосовно до нових умов розвитку капіталізму, підніс це вчення на новий, вищий щабель. Ленінова праця «Імперіялізм як найвища стадія капіталізму», як і інші його праці, є безпосереднє продовження робіт Маркса й Енґельса, особливо Марксового «Капіталу».

В своїх економічних працях Ленін, базуючись на Марксовій теорії, відкрив закони розвитку капіталізму на його останній стадії, показав, що імперіялізм є передодень пролетарської революції, розробив стратегію й тактику революційної боротьби пролетаріяту в умовах імперіялізму і, базуючись на законі нерівномірного розвитку капіталізму, розробив свою теорію пролетарської революції, в якій довів про цілковиту можливість перемоги соціялізму «спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні».

Разом з тим Ленін розробив науку про переходовий період, період диктатури пролетаріяту, і розвинув далі Марксове вчення про економіку соціялізму.

Ленін у своїй теоретичній роботі, застосовуючи і розвиваючи далі матеріялістичну діялектику, з усією силою свого генія

показував, що «вона ні перед чим не вклоняється і самою суттю своєю є критична і революційна». Ленін провадив нещадну боротьбу як проти буржуазної науки, так і проти всякої ревізії, всякої вульґаризації, перекручення і «виправлення» марксизму. Розкриваючи клясовий експлуататорський зміст буржуазної науки й буржуазної критики Марксового вчення, Ленін разом з тим нещадно викривав буржуазну експлуататорську суть, сповзання з клясових пролетарських позицій, дрібнобуржуазний і буржуазний опортунізм ревізіоністів усяких ґатунків і псевдо-ортодоксів із II Інтернаціоналу. Ленін провадив нещадну боротьбу з міжнароднім опортунізмом, зокрема, з російським опортунізмом-меншовизмом і його різновидністю троцькізмом, що тепер перетворився на передовий загін контрреволюційної буржуазії, і показав, що офіціяльні проводирі II Інтернаціоналу зраджують пролетаріят і справу пролетарської революції. Історія показала всю правоту цих тверджень Леніна. Проводирі II Інтернаціоналу (Кавтський, Гільфердінґ, О. Бауер, Вандервельде й інші) пробили досить яскраву еволюцію — від опортунізму до соціяль-фашизму, до цілковитого відречення від Марксового вчення, від боротьби за диктатуру пролетаріяту й пролетарську революцію, отже, до повного співробітництва кляс, оборони буржуазії й капіталізму, до теорії «організованого капіталізму» і «мирного зростання капіталізму в соціялізм», до кривавих розправ з революційним рухом робітничої кляси і колоніяльних народів, до пропаґанди й підготови інтервенції проти СРСР, до перетворення партій II Інтернаціоналу, сучасної соціяль-демократії, на головну соціяльну підпору буржуазії в робітничій клясі.

Усупереч офіціяльним проводирям II Інтернаціоналу, Ленін ніколи не розглядав марксизм як застигле догматичне вчення. Навпаки, підкреслюючи, що «революційна теорія не є догма», що «вона складається остаточно тільки в щільному зв'язку з практикою справді масового і справді революційного руху», бо «теорія мусить відповідати на питання, що їх висуває практика», Ленін завжди обстоював *творчий марксизм*, марксизм, що розвивається, відповідає на революційну практику і сам збагачується цією революційною практикою.

«Ми зовсім,— каже Ленін,— не дивимося на теорію Маркса як на щось закінчене й недоторкане; ми переконані, навпаки, що вона поклала тільки наріжні камені тієї науки, яку соціялісти *повинні* рухати далі в усіх напрямах, якщо вони не хочуть відстати від життя» (Твори, т. II, стор. 448).

Цю творчу суть марксизму-ленінізму, його конкретизацію й дальший розвиток стосовно до нових умов розвитку капіталізму, його післявоєнного періоду і нових умов революційної клясової боротьби світового пролетаріяту, стосовно до боротьби двох систем: мрущого капіталізму і висхідного соціялізму, а також стосовно до нових умов і завдань соціялістичного будівництва в СРСР розвинув далі тов. Сталін. Його праці є безпосереднє

геніяльне продовження марксизму - ленінізму, найкращі зразки того, як треба рухати марксизм - ленінізм уперед, як треба збагачувати революційну теорію революційною практикою і озброюватися в революційній практиці революційною теорією. Саме тому «в свідомості нашої партії ім'я т. Сталіна стоїть в рядах імен великих основоположників соціялізму». (*Стецький*, «Ленін і Соціялістичний плян», «Правда» з 2/II 1933 р.).

За керівництвом тов. Сталіна, спираючись на все те нове, що він вніс і вносить у скарбницю марксизму - ленінізму, ВКП(б) розтрощила контрреволюційний троцькізм з його контрреволюційною теорією «перманентної революції» і неможливости збудувати соціялізм в одній країні, в СРСР, а також правий опортунізм, що є головна небезпека на сучасному етапі, з його теорією згасання клясової боротьби в період диктатури пролетаріяту і соціялістичного будівництва, з його теорією «самопливу», «мирного вростання куркуля в соціялізм», рівняння на вузькі місця тощо, розбила «лівий» опортунізм як теорію і практику переплигування через ще неперейдені етапи. Всі ці теорії однаково вели до реставрації капіталізму в СРСР.

Невичерпним джерелом дальшого розвитку марксизму - ленінізму є рішення Комінтерну, ВКП(б) і її ленінського ЦК.

Якщо в країнах капіталізму ідеї «Капіталу», вчення Маркса — Леніна — Сталіна служать за директиву до основної і центральної там дії — до завоювання диктатури пролетаріяту, до розгортання світової пролетарської революції, то в СРСР, де вже завойовано диктатуру пролетаріяту, вони служать за теоретичну базу зміцнення її і побудови безклясового соціялістичного суспільства.

Маркс в «Капіталі» яскраво показав, що єдиною матеріяльною основою соціялістичного суспільства є велика машинова промисловість і велике механізоване сільське господарство, які зливаються в єдиний пляновий народньогосподарський організм і своєю продуктивною силою далеко перевищують той рівень, що його вони досягли за капіталізму. Маркс показав, що сам капіталізм розвиває до велетенських розмірів машинову промисловість і через неї революціонізує сільське господарство, хоч умови капіталізму засуджують сільське господарство на значне відставання від темпів розвитку промисловости. Маркс виразно підкреслив керівну ролю капіталістичної промисловости в розвитку капіталістичного сільського господарства й одночасно розкрив ті суперечності й клясові антагонізми, що їх породжує капіталістичний шлях розвитку сільського господарства. Маркс каже: «У сфері рільництва велика промисловість діє якнайбільш революційно в тому розумінні, що вона нищить твердиню старого суспільства — «селянина» і висуває на його місце найманого робітника. Таким чином потреби соціяльного перевороту й соціяльні противенства на селі доходять такого ж рівня, як і в місті» (стор. 423 цього українського видання).

Марксові засади про матеріяльну основу соціялістичного суспільства сконкретизував і розвинув далі Ленін у своєму

вченні про будівництво соціялізму. Він неустанно повторював і доводив, що єдиний порятунок для нас, країни пролетарської диктатури, це — розвиток великої промисловости і насамперед важкої промисловости. Ленін каже: «єдиною матеріяльною основою соціялізму може бути велика машинова промисловість, здатна реорганізувати і рільництво». І в іншому місці: «дійсна і єдина база для зміцнення ресурсів, для створення соціялістичного суспільства є одна і тільки одна — це велика промисловість» (Сочинения, том XXVI, стор. 434, 390). При чому Ленін ясно показував, що для будівництва соціялізму треба, розвиваючи промисловість, починати з того найвищого рівня техніки, якого вона досягла за капіталізму, пам'ятаючи, що цей рівень мусить бути значно перевищений. Ленін каже: «Відповідна до рівня найновішої техніки і здатна зреорганізувати рільництво велика індустрія є електрифікація всієї країни» (там же, стор. 434). В іншому місці: «Без високо розвиненої великої промисловости не може бути й мови про соціялізм взагалі, і ще менше може бути мова про нього щодо країни селянської, а ми в Росії знаємо це значно конкретніше, ніж раніш, і замість невизначеної або абстрактної форми відбудови великої промисловости, ми кажемо тепер, про певний, точно розрахований, конкретний плян електрифікації» (там же, стор. 390). І ще в іншому місці: «Поки ми живемо в дрібноселянській країні, для капіталізму в Росії є міцніша економічна база, ніж для комунізму. Це треба запам'ятати. Кожний, хто уважно стежив за життям села порівняно з життям міста, знає, що ми коренів капіталізму не вирвали і фундамент, основу у внутрішнього ворога не підірвали. Він тримається на дрібному господарстві, і, щоб підірвати його, є один засіб — перевести господарство країни, серед того і рільництво на нову технічну базу, на технічну базу сучасного великого виробництва. Такою базою є тільки електрика. Комунізм це є радянська влада плюс електрифікація всієї країни» (там же, стор. 46).

Цю основну і вирішальну проблему будівництва соціялізму в СРСР далі розробив тов. Сталін. Його праці і промови є блискучі зразки ленінської розробки і дальшого розвитку цієї основної проблеми нашого соціялістичного будівництва — проблеми індустріялізації СРСР.

Під керівництвом тов. Сталіна партія більшовиків мобілізувала робітничу клясу і трудящі маси Союзу на боротьбу за соціялістичну індустріялізацію країни. Тепер ми, розтрощивши контрреволюційну теорію троцькізму про неможливість збудувати соціялізм в одній країні, а також правий опортунізм з його програмою «мирного вростання куркуля в соціялізм», досягли таких величезних наслідків у розвитку нашої соціялістичної промисловости і соціялістичного сільського господарства, що ними ми справді можемо пишатися на ввесь світ.

Найважча проблема після завоювання і зміцнення диктатури пролетаріяту — це, безперечно, проблема соціялістичної переробки дрібного сільського продуцента, переведення його на соціялі-

стичний шлях розвитку, особливо в країні, де він становить переважну більшість, як це було в СРСР. У «Капіталі» Маркс показав, що дрібне товарове виробництво взагалі є база розвитку капіталізму, що воно, за іманентними йому законами розвитку, неминуче породжує капіталізм, що воно становить коріння капіталізму. Разом з тим Маркс і Енґельс відзначили і двоїсту природу дрібного товаропродуцента, який, з одного боку, є власник і як такий прагне стати капіталістом, а з другого боку — працівник і як такий є близький до пролетаріяту. Ленін, спираючись на це вчення Маркса і Енґельса, розвинув його далі і на конкретному історичному розвитку Росії (див. «Розвиток капіталізму в Росії») показав, як із простих товарових відносин неминуче виникає і розвивається капіталізм, зокрема, як із середовища дрібних сільських товарових продуцентів на одному полюсі з'являється буржуазія, а на другому — сільський пролетаріят. Ленін майстерно показав капіталістичний шлях розвитку сільського господарства — шлях руйнації і зубоження, політичного безправ'я десятків мільйонів селян і збагачення купки куркулів. В умовах диктатури пролетаріяту, при переході до нової економічної політики, Ленін ввесь час підкреслював, що допущення вільної торговлі, хоч і при регулюючій ролі пролетарської держави, неминуче мусить породжувати із надр простого товарового виробництва капіталістичне виробництво, капіталізм. Ленін казав: «Коли є дрібне господарство, коли є свобода обміну — з'являється капіталізм» (там же, стор. 306). «Товарообмін і свобода торговлі означають неминучу появу капіталістів і капіталістичних відносин» (там же, стор. 370). Разом з тим Ленін завжди підкреслював двоїсту природу дрібного товаропродуцента і показував, що при правильній політиці пролетаріяту щодо дрібного продуцента, зачепившись за його трудову душу, на основі союзу з ним, можна перевести його на соціялістичний шлях розвитку.

Розробленням шляху соціялістичної переробки дрібного продуцента, переведення його на рейки великого соціялістичного сільського господарства, є ленінський кооперативний плян. Дальше опрацювання цього ленінського кооперативного пляну належить тов. Сталінові. Тов. Сталін сконкретизував цей ленінський плян і повів партію до здійснення його. Тов. Сталін з усією силою підкреслював, що основою здійснення кооперативного пляну Леніна є розвиток соціялістичної промисловости і провід селянством з боку робітничої кляси. Тов. Сталін поставив перед партією і робітничою клясою проблему масової колективізації селянства на базі досягнення певного рівня соціялістичної індустріялізації. Він показав, що основною формою, яка забезпечує масовий перехід бідняцько-середняцьких мас на колективні форми господарювання, є артіль, і що, досягнувши певного рівня суцільної колективізації, треба перейти, спираючись на колгоспні маси, від політики витиснення й обмеження куркуля до нової політики — до ліквідації його як кляси.

Розвинення цього пляну тов. Сталіном і його провід забезпе-

чили те, що ми вже на кінець першої п'ятирічки в основному закінчили суцільну колективізацію селянства і на цій базі ліквідацію куркулів як кляси у вирішальніших районах Союзу.

Розв'язання проблеми переведення дрібного товарового господарства на рейки великого соціялістичного господарства, на базі соціялістичної індустріялізації країни, підводить щільно до практичного розв'язання проблеми ліквідації протилежности між містом і селом. Поставу цієї проблеми ми так само находимо в «Капіталі». Маркс розкриває історичні умови виникнення цієї протилежности, з'ясовує її клясову основу, показує її розвиток з розвитком капіталізму, але разом з тим відзначає й те, як розвиток капіталізму підготовлює нові елементи для ліквідації цієї протилежности. Маркс каже: «Основою всякого розвиненого та обміном товарів упосереднюваного поділу праці є відокремлення міста від села. Можна сказати, що ціла економічна історія суспільства резюмується в русі цієї протилежности...» (стор. 286 цього українського видання). І в іншому місці: «Капіталістичний спосіб продукції завершує розрив того первісного родинного зв'язку рільництва з мануфактурою, який об'єднував дитинячі, нерозвинуті форми одного й другої. Але разом із цим цей спосіб продукції утворює матеріяльні передумови нової, вищої синтези, а саме спілки рільництва і промисловости, на основі їхніх антагоністично розвинених форм» (там же, стор. 423).

Само собою зрозуміло, що капіталізм може тільки підготувати матеріяльні передумови нового зв'язку між містом і селом, але зліквідувати цієї протилежности він не може; навпаки, ця протилежність з розвитком капіталізму дедалі більше зростає. Дальша підготова умов і сама ліквідація протилежности між містом і селом може відбуватися лише за диктатури пролетаріяту. «Повна колективізація сільського господарства, зростання великих державних сільськогосподарських підприємств і озброєння радгоспів та колгоспів передовою машиновою технікою, що на ділі перетворює сільськогосподарську працю на відміну індустріяльної праці, і значне зміцнення транспортного зв'язку та товарообігу між промисловістю й сільським господарством створюють умови для цілковитого усунення протилежности між містом і селом» (XVII конференція ВКП(б), резолюції). Ліквідація протилежности між містом і селом — це завдання величезної трудности і величезної історичної ваги. Процес ліквідації протилежности між містом і селом набрав у нас на базі переможного соціялістичного будівництва великого маштабу і посувається значними кроками вперед.

У «Капіталі» Маркс показує, що капіталістичне велике машинове виробництво приводить до цілковитого розриву між фізичною і розумовою працею. Він каже: «Відокремлення інтелектуальних сил процесу продукції від ручної праці та перетворення їх у владу капіталу над працею завершується, як ми вже раніш казали, у великій промисловості, побудованій на основі машин». (стор. 350 цього українського видання).

Показавши цей розрив між фізичною й розумовою працею, Маркс разом з тим показує і другий бік справи, а саме те, що розвиток капіталістичної продукції утворює зародок для вищої синтези цих двох видів людської праці: «Із фабричної системи,— каже він,— як можна простежити в деталях у Роберта Овена, виріс зародок виховання майбутности, яке для всіх дітей певного віку сполучатиме продуктивну працю з навчанням і гімнастикою, і не тільки як методу піднесення суспільної продукції, але й як єдину методу творити всебічно розвинутих людей» (там же, стор. 406—407).

Процес об'єднання фізичної і розумової праці може початися лише за диктатури пролетаріяту, тільки на основі соціялістичного будівництва є змога зробити серйозні кроки в цьому напрямі. «...Не підлягає ніякому сумнівові,— каже Маркс у «Капіталі»,— що неминуче завоювання політичної влади робітничою клясою завоює також відповідне місце в робітничих школах і для технологічної освіти, теоретичної і практичної» (там же, стор. 409).

Це Марксове передбачення Ленін сконкретизував у своїх настановах про політехнізацію освіти. Настанови Леніна, розвинені нашою партією, стали директивою для організації народньої освіти в СРСР. СРСР в цьому напрямі має вже чималі досягнення.

Маркс у «Капіталі» з'ясував також і питання еволюції родини за капіталізму і показав, як розвиток капіталізму руйнує старий родинний лад і утворює умови нових родинних і статевих відносин. Маркс каже: «...велика промисловість, призначаючи жінкам, підліткам і дітям обох статей вирішальну ролю в суспільно організованому процесі продукції, поза сферою хатнього господарства, створює нову економічну основу для вищої форми родини і відносин поміж обома статями. Певна річ, однаково абсурдно вважати за абсолютну форму родини її християнсько-германську форму, як і староримську, або старо-грецьку, або східню, які, зрештою, становлять історичний ряд розвитку. Так само ясно, що склад комбінованого робітничого персоналу із індивідів обох статей і найрізнішого віку, хоч він у своїй грубій, стихійно виниклій капіталістичній формі, де робітник існує для процесу продукції, а не процес продукції для робітника, є отруйне джерело морального зіпсуття й рабства,— за відповідних умов мусить, навпаки, перетворитися на джерело гуманного розвитку» (там же, стор. 411). Те, що тут передбачив Маркс, за диктатури пролетаріяту стало дійсністю.

В «Капіталі» Маркс показав, що капіталізм неминуче породжує національне гнобительство і національну нерівність. Особливо велетенських розмірів національне і колоніяльне гнобительство набирає за імперіялізму. Маркс, Ленін, Сталін із безперечною силою довели, що за капіталізму не можна розв'язати національного питання, що його можна розв'язати «тільки в зв'язку і на ґрунті пролетарської революції», що тільки диктатура пролетаріяту може покласти край національному і коло-

ніяльному гнобленню, що тільки пролетарська революція може утворити умови для братерської спілки між різними націями на ґрунті спільного будівництва соціялізму, що тільки диктатура пролетаріяту може забезпечити розквіт культур, національних формою і соціялістичних змістом, як засобу до злиття в майбутньому всіх культур у єдину загальнолюдську культуру. «Треба,— каже т. Сталін,— дати національним культурам розвинутися й розгорнутися, виявити всі свої потенції, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру, з однією спільною мовою. Розквіт національних формою і соціялістичних змістом культур в умовах диктатури пролетаріяту в одній країні *для* злиття їх в одну спільну соціялістичну (і формою і змістом) культуру з однією спільною мовою, коли пролетаріят переможе в усьому світі й соціялізм увійде в побут,— саме в цьому і полягає діялектичність ленінської постави питання про національну культуру». («Питання ленінізму», Партвидав 1932, стор. 515).

Велетенський історичний зразок розв'язання національної проблеми являє собою СРСР.

Жовтнева революція, скинувши поміщицько - буржуазну владу і встановивши диктатуру пролетаріяту, цим самим поклала край соціяльному поневоленню трудящих мас. Разом з тим вона визволила від національного гноблення невеликоруські нації і створила таким чином засновки для ліквідації їхньої економічної і культурної відсталости. Замість «тюрми народів», чим була царська Росія, постав Союз Радянських Соціялістичних Республік — вільний братерський союз вільних націй. Успіхи соціялістичного будівництва і дійсно ленінська національна політика комуністичної партії забезпечили швидке економічне та культурне відродження і розквіт колишніх поневолених націй. Разом з економічним піднесенням — небувалий культурний зріст і велетенські досягнення національнокультурного будівництва. Національні культури народів СРСР, національні своєю формою і соціялістичні своїм змістом, на базі переможного соціялістичного будівництва, швидкими темпами йдуть уперед. Жовтнева революція збудила величезні духовні потенції трудящих мас і спрямувала їх у річище культурної революції, доконечної умови збудування повного соціялістичного суспільства.

У зв'язку з цим, ми хочемо відзначити вагу виходу друком «Капіталу» українською мовою, рідною мовою народу, що лише через Жовтневу революцію визволився з ярма соціяльного і колоніяльного поневолення і частина якого по той бік радянських кордонів, ще й досі перебуває в стані соціяльного і національного пригноблення.

В умовах соціяльного й національного пригноблення, коли царат давив, душив невеликоруські національні культури, коли навіть самі мови національних меншостей були загнані в підпілля, трудящі маси України могли тільки мріяти про те, щоб мати твори основоположників марксизму своєю рідною мовою. Інша річ після Жовтневої революції. Зараз ми вже маємо всі основні твори

Маркса, Енґельса, Леніна і Сталіна українською мовою і серед них «Капітал», що його перший том зараз виходить новим виданням. На черзі нове видання повного зібрання творів Леніна і видання зібрання творів Маркса - Енґельса. Величезне історичне і політичне значення цих фактів незмірне. Видання творів основоположників марксизму рідною мовою, зрозумілою широким трудящим масам,— це справді величезна історична подія і один з основних засобів заглиблення в широкі трудящі маси марксо-ленінського вчення, озброєння їх марксо-ленінською теорією, піднесення їхньої клясової пролетарської самосвідомости, їхньої волі й певности в боротьбі за соціялізм.

II

Перше німецьке видання першого тому «Капіталу» з'явилося 1867 р., друге перероблене німецьке видання вийшло друком 1873 р. Одночасно Маркс редаґує французьке видання, в якому він дає доповнення і подекуди популяризує виклад. Це видання виходило друком окремими випусками протягом 1873 — 1875 рр. 1866 року вийшло англійське видання за редакцією Енґельса. 1883 року вже після смерти Маркса виходить третє німецьке видання і 1890 року — четверте німецьке видання за редакцією Енґельса. В цих останніх двох виданнях Енґельс поробив усі ті зміни, що їх гадав був зробити сам Маркс у новому німецькому виданні. Отже, за *остаточний текст* першого тому «Капіталу» треба вважати впорядковане Енґельсом четверте видання — останнє видання, що вийшло за його життя.

В питанні про остаточний текст першого тому «Капіталу» ніяк не можна погодитися з тим, що свого часу писав редактор російського видання «Капіталу» І. Стєпанов у своїй передмові до російського перекладу так званого «популярного видання» Кавтського. Характеризуючи зміни, які проробив К. Кавтський у своєму виданні першого тому «Капіталу» (вийшло вперше друком 1914 року), Стєпанов каже таке: «Деякі з них (вставки і доповнення, що їх поробив Кавтський у своєму виданні.— *Д. Р.* і *С. Т.*) настільки істотні і вносять такі зміни у відомий за попередніми російськими перекладами характер викладу, що по суті лише тепер остаточно встановлюється текст першого тому «Капіталу»».

Детальне порівняння «популярного» видання Кавтського з текстами Марксових і Енґельсових видань «Капіталу» показує, що це видання аж ніяк не є «остаточним встановленням» Марксового тексту. Цілком навпаки. Це видання дає ненадійний текст, а подекуди просто перекручує його. Робиться це, звичайно, під виглядом «популяризації», «виправлень» і «доповнень». Наведімо тут кілька найразючіших прикладів того, як Кавтський «популяризує» Маркса. На стор. 266 за IV німецьким виданням (стор. 239 цього українського видання), кінець 8 розділу, примітка 201, Маркс наводить англійською мовою цитату із звітів англійських фабричних інспекторів, у

якій сказано: «Зробивши робітників хазяїнами їхнього власного часу, вони (фабричні закони) дали їм моральну силу, яка приведе їх однієї днини до захоплення політичної влади» («By making them masters of their own time, they (die Fabrikgesetze) have given them a moral cnergy which is directing them to the eventual possesion of political power»). Отже, як бачимо, тут ясно говориться про «оволодіння робітниками політичною владою» («possesion of politica lpover»). Зовсім інше читаємо тут у виданні Кавтського (стор. 250). У нього ця сама цитата подана так: «Через те, що вони (фабричні закони) зробили їх (робітників) хазяїнами їхнього власного часу, вони надали їм моральної сили, яка підготовляє їх до можливого використання політичних прав» (Dadurch, dass sie (die Fabrikgesetze) diese (die Arbeiter) zu Herren ihrer eigenen zeit gemacht haben, haben sie ihnen eine moralische Energie verliehen, die sie fur die eventuelle Ausübung politischer Rechte vorbereitet»).

У чому ж тут річ? Звідки така велика ріжниця? Річ просто в тому, що Кавтський, замість правильно перекласти англійські слова «possesion of political power» словами «оволодіння політичною владою» або «захоплення політичної влади», переклав їх словами «використання політичних прав» і тим самим цілком перекрутив цитату.

Далі ще один зразок «популяризації». На стор. 564 свого видання Кавтський, по - шахрайському пересмикуючи, намагається підсунути Енґельсові свій антимарксистський соціяль - фашистський погляд «організованого капіталізму». Для цього він Енґельсову примітку 66 (стор. 591 — 592 четвертого німецького видання, стор. 538 цього українського видання), в якій сказано, що «найновіші англійські й американські «трести» прагнуть уже цієї мети (тобто крайньої межі централізації в кожній даній галузі підприємства.— *Д. Р.* і *С. Т.*), силкуючись з'єднати принаймні всі великі підприємства певної галузі промисловости в одне велике акційне товариство із практичною монополією»,— примітку, що її Енґельс дає до Марксового речення: «У кожній даній галузі підприємства централізація досягла б своєї крайньої межі, коли б усі вкладені в неї капітали злилися в один - одним капітал»,— пересуває на три рядки нижче, відносячи її до дальшого Марксового речення: «У кожному даному суспільстві цієї межі було б досягнуто лише в той момент, коли цілий суспільний капітал було б сполучено або в руках одного окремого капіталіста або в руках одним - одного товариства капіталістів».

Таким чином Кавтський, пересунувши Енґельсову примітку, приписує Енґельсові, що він, кажучи: «найновіші англійські й американські трести прагнуть вже цієї мети», має на увазі крайню межу централізації в цілому суспільстві, тоді як Енґельс, даючи свою примітку до першого Марксового речення, ясна річ, має на увазі лише крайню межу централізації в окремих галузях продукції. Отакі от методи «популяризації» Маркса соціяль - інтервентом К. Кавтським.

Не менш неприпустимі усі інші «поліпшення», що їх Кавтський поробив у Марксовому тексті: довільна, безпідставна заміна заголовків, розділів і підрозділів, часте пересування Марксових приміток, пошматування Марксових речень і конструювання нових з уривків речень з різних видань, довільна заміна окремих місць з німецького видання місцями з французького видання, особливо в першому і в другому відділах, чим він порушив прямі вказівки Маркса щодо меж використання французького видання,* і т. д.

Явно соціяль-фашистський характер «популяризації» марксизму Кавтським виявляється й у його передмові до так званого «популярного видання» II тому Капіталу. Тут Кавтський прямо заявляє про спільність інтересів робітників і капіталістів у сфері циркуляції. Цю думку він підкреслює тут не раз. Спочатку він говорить, що у сфері циркуляції «робітник і капіталісти до деякої міри мають ті самі інтереси» («Das Kapital», B. II. Volksausgabe, besorgt von K. Kautsky, стор. XXX), а потім у кінці передмови заявляє вже прямо, що «в сфері циркуляції робітник має ті самі інтереси, що й капіталісти, оскільки і той і другі в одаковій мірі заінтересовані в безперешкодному перебігу процесу циркуляції» (там же, стор. XXX). Розвиваючи цю думку, Кавтський малює картину великих страждань, що їх зазнає робітнича кляса в наслідок порушень капіталістичного процесу циркуляції, і робить звідси висновок, що «робітники так само заінтересовані у розумній господарській політиці щодо циркуляції, як і щодо продукції» (там же, стор. XX). Нарешті, підсумовуючи, він говорить, що «пролетаріят дедалі більше опиняється в такому дивному становищі, коли його завданням є не лише перебороти капіталістичний спосіб продукції і замінити його соціялістичним, але також і боронити закони цього способу продукції проти насилування їх монополістами великого капіталу, що зв'язані з великими аґраріями, генералами, бюрократами, професорами і т. д.» (там же, стор. XXX). Як бачимо Кавтський тут прямо закликає робітничуклясу боронити капіталістичний спосіб продукції. Що він разом з цим говорить і про завдання перебороти капіталістичний спосіб продукції, це, звичайно, лише для прикриття цілковитого відречення його від учення Маркса і повної зради справи пролетаріяту. В «дивному становищі» тут опиняється не пролетаріят, а Кавтський, що саму справу видання Марксових творів перетворює на справу фальсифікації і зради марксизму. Факт залишається той, що Кавтський, замість боротьби за повалення капіталізму, закликає робітничу клясу

* У листі з 27 листопада 1878 року до Даніельсона, перекладача першого російського видання «Капіталу», Маркс пише: «...крім тих поліпшень, що їх перекладач мусить зробити через порівняння другого німецького видання з французьким виданням, треба зробити лише мало змін, про які я пишу далі. *Обидва перші розділи («товар і гроші» і «перетворення грошей на капітал»)* (підкреслив Маркс) треба перекладати виключно за німецьким текстом...».

лікувати капіталізм, допомогти йому подолати післявоєнну загальну кризу. Що одним із засобів лікування капіталізму в арсеналі Кавтського є воєнна інтервенція проти СРСР — це річ загальновідома.

Все це цілком незаперечно доводить, що видання Кавтського треба відкинути геть, як видання, що засмічують і фальсифікують Марксове вчення.

Єдине видання, що дійсно встановлює остаточний текст Марксового «Капіталу», є четверте німецьке видання Енґельса. *З цього четвертого німецького видання і зроблено український переклад.*

Щоб забезпечити найбільшу точність перекладу, ми звірили німецький текст четвертого видання з текстом французького і англійського видань. Це давало нам можливість в усіх сумнівних випадках правильно розв'язувати питання про те, в якому саме значенні у Маркса вжито той чи інший вираз. Ці видання показували нам також приклад того, як треба перекладати на чужу мову німецькі вирази, для яких знайти безпосередньо відповідні вирази українською мовою було дуже важко. В усіх цих випадках ми користувалися з французького і англійського видань.

Французьке видання ми використовували ще і в тому напрямі, що подекуди, там, де у французькому виданні дано популярніший виклад, ми в українському виданні, поруч з перекладом з німецького тексту, даємо у виносках паралельний переклад з французького тексту. Крім того ми використали французьке видання і з того боку, що взяли звідти як доповнення деякі місця, що їх немає в німецьких виданнях. Усі доповнення ми здебільша даємо у виносках, а в окремих випадках у прямих дужках в самому тексті, зазначаючи про це у виносках. Щодо використання французького видання ми діяли за прямими вказівками Маркса щодо перекладу «Капіталу». В листі до перекладача першого російського видання «Капіталу» Данієльсона з 15 листопада 1878 року Маркс пише: «Щодо другого видання «Капіталу», то я прошу вас мати на увазі:... 2) що перекладач повинен ввесь час старанно порівнювати друге німецьке видання з французьким, бо останнє містить у собі багато значних змін і доповнень (хоч я — це правда — іноді був змушений, особливо в першому розділі, спростити хід думок у перекладі на французьку мову)».

У такому ж напрямі ми використовували також перше і друге німецьке видання. В усіх тих випадках, коли тексти першого і другого німецького видань давали дещо важливе, що полегшувало розуміння проблеми, ми використовували ці місця, подаючи їх здебільша у виносках, а в окремих випадках у прямих дужках в самому тексті, зазначаючи про це у виносках. Перше й друге німецьке видання, поруч з англійським і французьким виданнями, ми використовували також і для виправлення окремих друкарських помилок, що трапились у четвертому німецькому виданні. Порівняти текст четвертого німецького видання із текстом популярного німецького видання Інституту Маркса — Енґельса — Леніна, яке щойно вийшло друком, ми мали можливість лише при

читанні ревізійної коректи українського перекладу. Але й це видання ми використали, вмістивши в цьому українському виданні передмову з нього, показники — літератури, імен і предметовий та виправивши за ним деяку кількість друкарських помилок, головне в Марксових цитатах з чужоземних авторів і позначенні джерел цих цитат.

Крім основного тексту «Капіталу» і всіх передмов Маркса і Енґельса до різних видань його, подаємо як вступ до «Капіталу» статтю Леніна «Карл Маркс» і промову Енґельса при гробі Маркса, а в кінці книги даємо відділ додатків, у якому вміщуємо окремі праці Маркса з рукописної спадщини його, що стосуються безпосередньо до проблем першого тому, крім того додаток про форми вартости з першого німецького видання і уривок із § III, 25 розділу французького видання. Далі в цьому відділі ми вміщуємо рецензії Енґельса на «До критики політичної економії» і одну з його рецензій на «Капітал». У цьому ж відділі ми подаємо і листи Маркса й Енґельса, що висвітлюють окремі питання з проблем першого тому «Капіталу».

До всього тому в цілому, за винятком відділу додатків, ми подаємо показник літератури, імен і коротенький предметовий показник, які цілком запозичено з популярного німецького видання «Капіталу» Інституту Маркса — Енґельса — Леніна.

Численнні цитати із чужоземних авторів, наведені в Маркса у виносках чужоземними мовами, ми перкладаємо на українську мову і подаємо їх разом з тим у круглих дужках мовою оригіналу. Чужоземні цитати в самому Марксовому тексті ми перекладаємо на українську мову в самому тексті, а у виносках подаємо ці цитати мовою оригіналу. Окремі чужоземні вирази і слова, що часто трапляються в Марксовому тексті, ми залишаємо в тексті мовою оригіналу, а у виносках подаємо переклад їх або пояснення. Посилання на назви цитованої і згадуваної в Маркса літератури ми залишаємо мовою оригіналу, за винятком літератури, перекладеної на українську мову. В цих випадках ми поруч з назвами праць мовою оригіналу подаємо в круглих дужках їхню назву українською мовою і зазначаємо відповідні сторінки за українськими виданнями, проте наведені в Маркса цитати ми сами перекладаємо на українську мову, тому можлива деяка термінологічна розбіжність.

Щодо самого перекладу, то ми, беручися до роботи, мали вже перед собою переклад основного тексту першого тому за редакцією А. Річицького і В. Щербаненка. Завдання наше мало полягати в тому, щоб звірити цей переклад з німецьким текстом і наново зредаґувати його. Але в процесі роботи виявилося, що цей старий переклад має таку велику кількість помилок, пропусків і перекручень Марксового тексту, серед того і перекручень політичного характеру, що обмежитися самою тільки новою редакцією цього перекладу було ніяк неможливо. За такого стану треба було або зовсім відмовитися від старого перекладу, або ґрунтовно його переробити. Звичайно, найкраще було б піти

першим шляхом, але тому, що ми, не сподіваючись такого стану перекладу, пробробили вже значну роботу у напрямі виправлення його, то довелося обмежитися тим, щоб ще раз звірити його з німецьким текстом і ґрунтовно його переробити. Отже український текст цього нового видання не є просто нова редакція старого перекладу. Цілий цей переклад ґрунтовно наново перероблено. Щождо доповнень з першого та другого німецьких видань, а також відділу додатків, то тут, звичайно, переклад цілком новий. Усе це вперше з'являється українською мовою за винятком двох робіт з рукописної спадщини Маркса: «Критичні уваги на книгу Ваґнера» і «Заробітна плата», що вже вийшли друком 1932 р.

Сказавши про перекручення Марксового тексту в старому перекладі, особливо про перекручення політичного характеру, ми не можемо не навести хоч кількох прикладів цього. Насамперед впадає в око, що там, де, в Маркса мовиться про перевороти в суспільних відносинах і про знищення старого способу продукції, редактори старого перекладу подають це в еволюційному соціяль - фашистському дусі, замінюючи слова «переворот» словом «переформування», а слово «знищення» словами «сходити нанівець». Так, наприклад, на сторінці 297 старого українського видання «Капіталу» читаємо таке: «Разом із матеріяльними умовами і суспільною комбінацією процесу продукції воно (загальне поширення фабричного законодавства.— *Д. Р.* і *С. Т.*) доводить до зрілости суперечності і антагонізми капіталістичної форми цього процесу, а разом елементи творення нового й *моменти переформування* (підкреслення наше.— *Д. Р.* і *С. Т.*) старого суспільства». Зовсім інше читаємо тут у Маркса (стор. 422 цього українського видання, стор. 468 четвертого німецького видання): «Разом із матеріяльними умовами й суспільною комбінацією процесу продукції воно призводить до зрілости суперечності й антагонізми капіталістичної форми цього процесу, а тому одночасно й елементи творення нового й *моменти перевороту* (підкреслення наше. — *Д. Р.* і *С. Т.*) старого суспільства» («Mit den materiellen Bedingungen und der geselschaflichen Kombination des Produktionsprocesses reift sie die Wiedersprüche und Antagonismen seiner kapitalistischen Form, daher gleichzeitig die Bildungselenente einer neuen und die Umwälzungsmomente der alten Geseelschaft»).

Отже, як бачимо, редактори старого українського видання подають Маркса так, ніби в нього мовиться про творення моментів переформування старого суспільства, в той час, як він говорить про «творення моментів *перевороту* старого суспільства». Алеж від «переформування старого суспільства» до «перевороту старого суспільства» така ж велика дистанція, як від революційного повалення капіталізму до соціяль - фашистського «мирного вростання капіталізму в соціялізм» шляхом реформ. Далі, там, де Маркс виразно говорить про те, що старий спосіб продукції «мусить бути знищений, і його знищується» (Sie muss vermichtet

werden, sie wird vernichtet») (стор. 657 цього українського видання, стор. 727 четвертого німецького видання), редактори старого українського видання кажуть: «Він мусить перетворитись нанівець — і перетворюється» (стор. 462). Далі, в одному місці, де Маркс говорить, що «неминуче завоювання політичної влади робітничою клясою завоює також і відповідне місце в робітничих школах для технологічної освіти, теоретичної і практичної («dass die unvermeidliche Eroberung der politischen Gewalt durch die Arbeiterklasse auch dem technologischen Unterricht, theoretisch und praktisch, seinen Platz in den Arbeiterschulen erobern wird) (стор. 409 цього українського видання, стор. 453 четвертого німецького видання), редактори старого перекладу кажуть: «коли здобуде політичну владу робітнича кляса, то буде відповідне місце в робітничих школах і для технологічної освіти і т. д.» (стор. 289). Отже, крім взагалі вільного перекладу, вони тут викидають слово «неминуче» щодо завоювання робітниками політичної влади.

Нарешті, ще один приклад. На стор. 205 свого видання редактори старого перекладу так подають Маркса, що накидають йому богданівсько - бухарінське розуміння рівноваги. На цій сторінці читаємо: «Правда, різні сфери продукції раз - у - раз силкуються *зберегти рівновагу* (підкреслення наше.—*Д. Р.* і *С. Т.*), бо, з одного боку, кожний товаропродуцент мусить виробляти споживну вартість, отже задовольняти осібну суспільну потребу і т. д...»

І далі там таки: «Але ця постійна тенденція різних сфер продукції *зберегти рівновагу* (підкреслення наше) виявляється назверх лише як реакція проти постійного порушування цієї рівноваги».

Отже редактори старого перекладу подають тут Маркса так, ніби рівновага у нього є вихідний основний пункт, а рух є лише порушування рівноваги. Чи ж справді Маркс говорить таке? Нічого подібного. У Маркса ми читаємо: «Правда, різні сфери продукції постійно намагаються дійти рівноваги (а не зберегти рівновагу.— *Д. Р.* і *С. Т.*), бо, з одного боку, кожний товаропродуцент і т. д.» («Zwer suchen sich die verschiednen Produktionssphären beständing ins Gleichgewicht zu setzen, indem einerseits jeder Waareuproducent einen Gebrauchwerth etc.)». І далі: «Але ця постійна тенденція різних сфер продукції дійти рівноваги (а не зберегти рівновагу.— *Д. Р.* і *С. Т.*) виявляється лише як реакція проти постійного *нищення* (а не порушування.— *Д. Р.* і *С. Т.*) цієї рівноваги» («Aber diese bestandige Tendenz der veschiedenen Produktionssphären sich ins Gleichgewcht zu setzen bethätigt sich nur als Reaktion gegen die beständige Aufhebung dieses Gleichgewichts») (стор. 289 цього українського видання; стор. 320 — 321 четвертого німецького видання).

Отже, як бачимо, ніякої мови про *збереження рівноваги* у Маркса немає, так само в нього говориться не про порушування рівноваги, а про нищення її (Aufhebung).

Поруч цього майже на кожній сторінці трапляються випадки неправильного перекладу окремих слів. Досить взяти

хоча б декілька сторінок. На стор. X маємо: «безталанний» замість «повний надій», «природний закон» замість «суспільний природний закон», на ст. XIV: «замасковувала» замість «прославляла». На стор. 4 тричі та сама помилка: вартість замість «мінова вартість». На стор. 5: «варта рівно стільки» замість «мають таку саму мінову вартість». На стор. 6 «виявляється» замість «функціонує», «міра» замість «маса», «придатністю» замість «дієздатністю» і т. д. і т. ін. Немає ніякої можливости подати тут хоча б найнезначнішу частину всіх помилок цього видання. Для цього треба було б згадати майже про кожну сторінку книги.

Ми не зупиняємось тут також на численних прикладах цілком вільного і дуже далекого від німецького тексту перекладу, що лише приблизно подає думку автора, так само як і на «неточностях» перекладу, що іноді зовсім перекручують зміст тексту, пропусках, сплутуванні різних понять, як от Produktenwert (вартість продукту) і Wertprodukt (новоспродукована вартість) і т. д.

Низька якість старого перекладу вимагала від нас якнайпильнішої звірки його з оригіналом і ґрунтовного перероблення його. Ми пильно стежили, щоб переклад точно відповідав Марксовому текстові, зовсім не дозволяли собі вільного перекладу, іноді, коли доводилося вибирати між стилем і точністю, жертвували стилем на користь точності.

Однак, не зважаючи на всі великі і малі хиби попереднього українського перекладу, що роблять його по суті непридатним для вжитку, не можна не відзначити ваги його як першого українського перекладу «Капіталу», що проклав шлях для дальших видань.

Причина низької якости цього перекладу безперечно в кустарних методах роботи над ним. Переклад цей був самостійною справою редакторів, без участи наукових інституцій. Цей переклад наочно показав, що до перекладів творів основоположників марксизму-ленінізму треба підходити з максимальною дбайливістю і пильністю, що ці переклади треба робити з участю марксо-ленінських науково-дослідних інституцій.

Нове видання «Капіталу» опрацьовано за безпосередньою участю науково-дослідного Інституту економіки ВУАМЛІН. При Інституті створено комісію в справі видання українською мовою економічних праць основоположників марксизму-ленінізму.

У цій великій і важкій роботі ми мали товариську допомогу від тт. С. Вікула, І. Гуревича та І. Осадчого, членів постійної комісії в справі видання українською мовою економічних праць Маркса й Енґельса при Інституті Економіки ВУАМЛІН.

Своєчасний вихід книги друком є наслідок ударної роботи робітників книжкової фабрики й виробничого відділу Партвидаву.

Д. Рабінович. С. Трикоз

1 березня 1933 року

ПЕРЕДМОВА ДО ВИДАННЯ ІНСТИТУТУ МАРКСА-ЕНҐЕЛЬСА-ЛЕНІНА

I

Популярне німецьке видання «Капіталу» з'являється незадовго перед 50 річницею смерти Карла Маркса, за 65 років по тому, як з'явився І том. Ніколи всесвітньо історичне значення цього твору не виступало ясніше, як тепер. Історія цього півстоліття показала, з якою непереможною силою здійснюються відкриті Марксом закони руху капіталістичного способу продукції.

„Півстоліття тому, коли Маркс писав свій «Капітал», переважній більшості економістів вільна конкуренція здавалася «законом природи». Офіціяльна наука намагалася шляхом змови мовчання вбити твір Маркса, який теоретичною та історичною аналізою капіталізму довів, що вільна конкуренція породжує концентрацію продукції, а ця концентрація на певному ступені свого розвитку веде до монополії. Тепер монополія стала фактом. Економісти пишуть купи книжок, в яких вони змальовують окремі прояви монополії, одностайно проголошуючи, як і раніш, що «марксизм спростовано»".

Оці Ленінові слова від року 1916 * цілком стосуються і до відкритого Марксом загального закону капіталістичної акумуляції. Не тільки офіціяльна наука й ревізіоністи, але й так звані «ортодоксальні марксисти» II Інтернаціоналу — не кажучи вже про теоретиків сучасного соціяль - фашизму — заперечували Марксове твердження, що «в міру акумуляції капіталу, становище робітника, хоч яка була б його заробітна плата, висока чи низька, мусить погіршуватись». Проте факти, навіть матеріяли офіціяльної буржуазної статистики, ствердили цю тезу, з особливою ясністю — навіть і по найбагатших імперіялістичних країнах — від кінця дев'яностих років, із знищувальною силою за післявоєнної епохи, епохи загальної кризи капіталізму, і за сучасної глибокої кризи світового господарства.

«Монополія капіталу стає путами того способу продукції, що зріс за неї і під нею. Централізація засобів продукції й усуспільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несполучні з їхньою капіталістичною оболонкою. Її розривається».

* «Імперіялізм, як найвища стадія капіталізму». Твори, т. XIX, стор. 70 (українське видання). *Ред.*

Цього пункту, що його Маркс пророкував півстоліття тому, досягнуто приблизно наприкінці століття, коли імперіялізм в Европі, Америці та Азії цілком вистиг. «Імперіялізм,— каже *Ленін* у вище цитованій праці,— є капіталізм на тій стадії розвитку, коли склалося панування монополій і фінансового капіталу, набув видатного значення вивіз капіталу, почався поділ світу інтернаціональними трестами і закінчився поділ усієї території землі між найбільшими капіталістичними країнами».* Імперіялізм є паразитарний і мрущий капіталізм. Проти опортуністів, які твердять, що він усуває або пом'якшує суперечності капіталізму, Ленін підкреслює, що «монополії, виростаючи з вільної конкуренції, не усувають її, а існують над нею і поруч неї, породжуючи цим ряд особливо гострих і крутих суперечностей, тертів і конфліктів». (Твори, т. XIX, стор. 125, українське видання).

Маркс писав за епохи вільної конкуренції, підчас панування промислового капіталу. Він не дожив до епохи монополії, епохи панування фінансового капіталу. Але він її передбачив. Він відкрив і розвинув основні закони руху капіталу і цим показав тенденції, що привели до сучасного імперіялізму; він провістив деякі з його найважливіших явищ. Приміром, Маркс говорив у «Капіталі» про нову ролю банківського капіталу і сконстатував загнійний і паразитарний характер монополії. На прикладі Англії, що посідала промислову монополію, він простежив вплив паразитизму на робітничу клясу, створення робітничої аристократії, розкол робітничого руху й викрив економічні коріння новітнього опортунізму. Шляхом аналізи суперечности нової тоді форми акційного товариства Маркс подав блискуче оповіщення про народження сучасного фінансового капіталу і схарактеризував монополію, як мрущий капіталізм, як «доконечний переходовий етап до зворотного перетворення капіталу на власність продуцентів».**

Після смерти Маркса *Енґельс*, видаючи III том «Капіталу», і в четвертому виданні «Розвитку соціялізму від утопії до науки», а також у своїй критиці проєкту Ерфуртської програми встановив деякі конкретні форми монополістичного капіталізму на першій стадії їхнього розвитку: картелі і трести, інтернаціональні картелі.

Маркс і Енґельс передбачили розвиток. Та лише Ленін зміг дати марксівську аналізу нової стадії капіталізму, «капіталізму мрущого». В низці своїх ґрунтовних економічних праць, починаючи від праці «Розвиток капіталізму в Росії» (1897), «Аґрарне питання і критики Маркса» (1901) і до праці «Нові дані про закони розвитку капіталізму в сільському господарстві» (1914/15), Ленін перейняв роботу і продовжив її саме там, де Маркс мусив був перервати свої, викладені в «Капіталі», дослідження. Від початку століття, а особливо після революції 1905 —

* «Імперіялізм як найвища стадія капіталізму». Твори, том XIX, стор. 126 (українське видання). *Ред.*

** «Капітал», т. III, розділ 27.

1907 рр. він аналізує у великому числі статтей і брошур явища монополістичного капіталізму й нарешті подає в книзі «Імперіялізм, як найвища стадія капіталізму» та в просторих, підготовчих до неї працях теорію імперіялізму. Тут Ленін — як і всією своєю діяльністю — відбудовує Марксову теорію, очищає її від перекручень і фалшувань ревізіоністів і центристів II Інтернаціоналу, конкретизує її і *розвиває її далі*, застосовуючи її з вершеною майстерністю до нової історичної епохи. «Ленінізм — за відомими словами *Сталіна* — є марксизм епохи імперіялізму і пролетарської революції. Точніше кажучи: ленінізм є теорія й тактика пролетарської революції взагалі, теорія й тактика диктатури пролетаріяту особливо».*

Але не лише теоретично виконав Ленін Марксову духівницю, продовжив Марксів «Капітал».

Закони руху капіталістичного способу продукції є разом з тим закони його загибелі. Але вони здійснюються не автоматично, не поза живими людьми й понад їхніми головами. Вони здійснюються пролетаріятом, через *клясову* боротьбу, через «обурення дедалі численнішої робітничої кляси, що її навчає, об'єднує й організує механізм самого капіталістичного процесу продукції». Напередодні революцій 1848-49 рр. Маркс у «Маніфесті Комуністичної Партії» оголосив за завдання пролетаріяту: «повалення панування буржуазії, завоювання політичної влади пролетаріятом» як засіб до «насильного знищення старих продукційних відносин, умов існування клясових суперечностей і тим самим кляс взагалі», як засіб до *здійснення комунізму*. Тих саме років, коли Маркс писав свій «Капітал», він провадив велетенську роботу коло заснування I Інтернаціоналу й керівництва ним, поклавши цим самим основу для інтернаціональної організації революційного пролетаріяту. На основі Паризької Комуни, першої переможної — хоч і на короткий лише час — пролетарської революції, Маркс конкретно розвинув далі програму диктатури пролетаріяту. Але кінець капіталізмові ще не цілком вистиг, ще «пролетарська революція не була безпосередньою, практичною неминучістю» (Сталін). Це настало лише в епоху імперіялізму. Тепер по всіх розвинених капіталістичних країнах,— як то пророкував Комуністичний Маніфест — «більш-менш прихована громадянська війна всередині існуючого суспільства розвивається до того пункту, коли вона вибухає в одверту революцію і пролетаріят уґрунтовує своє панування через насильне повалення буржуазії». Центр ваги інтернаціонального робітничого руху пересунувся до Росії. Ланцюг капіталізму розривається тут, у його найслабшому місці. Після історичної «генеральної проби» 1905 р. і повалення царату в лютому російський пролетаріят в Жовтні 1917 р., під проводом більшовиків, під проводом Леніна повалив буржуазію, встановив диктатуру пролетаріяту і «експропріював експропріяторів».

---

* «Питання ленінізму», Партвидав «Пролетар» 1932 р., стор. 6. *Ред.*

Нині земна куля поділяється на дві частини панування двох способів продукції, на *два світи*, що в запеклій боротьбі протистоять один одному: старий світ капіталізму, що занепадає, і новий світ висхідного соціялізму в Радянському Союзі.

В той час, як криза, що є найглибша і найспустошливіша проти усіх попередніх криз, трусить капіталістичний світ, в той час, як мільйонну армію безробітних віддано на голод, пролетаріят Радянського Союзу, як передовий боєць робітників усіх країн, будує соціялізм. В той час, як у капіталістичному світі під ударами клясової боротьби розвалилася часткова, відносна стабілізація і наближається новий ряд воєн і революцій, пролетаріят Радянського Союзу *звершив фундамент соціялістичної економіки*. Спираючись на допомогу революційних робітників капіталістичних країн, робітників, що захищають країну соціялізму від загрозливої небезпеки імперіялістичної інтервенції, пролетаріят Радянського Союзу переходить до другого п'ятирічного пляну, що йому XVII партійна конференція Комуністичної Партії Радянського Союзу поставила всесвітньо-історичне завдання: «Остаточно зліквідувати капіталістичні елементи і кляси взагалі, цілком знищити причини, що породжують клясові відміни і експлуатацію, і подолати пережитки капіталізму в економіці та свідомості людей, перетворити всю трудящу людність країни на свідомих і активних будівників безклясового соціялістичного суспільства».

У цьому — не зважаючи на всі труднощі, а іноді і поразки — переможному розвитку клясової боротьби міжнароднього пролетаріяту за останнє півстоліття «Капітал» відігравав величезну, чим далі більшу ролю. У передмові до англійського видання Енґельс малює його вплив на европейський робітничий рух. Розвинена в «Капіталі» теорія тепер незаперечно опанувала революційний робітничий рух *цілого світу*. «Капітал» є не лише основна праця для пропаґанди марксизму, це є найгостріша теоретична зброя революційної боротьби за диктатуру пролетаріяту, підвалина програми Комуністичного Інтернаціоналу, могутнє знаряддя побудови соціялізму в шостій частині заселеної землі.

II

Щойно закінчивши коректу I тому, Маркс у листі до Енґельса від 24 серпня 1867 року так визначив наукове значення «Капіталу», насамперед I тому:

«Найкраще в моїй книзі (на ньому ґрунтується *все* розуміння facts [фактів]), це 1) підкреслений уже в першому розділі *двоїстий характер праці* залежно від того, чи виражається вона в споживній вартості чи в міновій вартості; 2) дослідження додаткової вартости *незалежно від її осібних* форм: зиску, процента, земельної ренти тощо».

Кілька місяців по тому він з приводу Дюрінґової рецензії на I том, який щойно з'явився, розвиває цю думку далі й нази-

ває третім з «*трьох ґрунтовно нових елементів книги*» те, що «вперше показано заробітну плату як іраціональну форму виявлення відношення, що криється за нею, і це показано саме на обох формах заробітної плати: почасової плати і відштучної плати. (Лист до Енґельса від 8 січня 1868).

Докладне резюме вирішальних наукових Марксових відкрить у галузі політичної економії подав *Енґельс* 1885 р. у передмові до II тому, полемізуючи проти смішних обвинувачень від німецьких вульґарних економістів, обвинувачень, ніби Маркс учинив пляґіят у Родбертуса.

«Маркс... дослідив працю щодо її властивости утворювати вартість,—пише Енґельс,—і перший встановив, *яка* праця, чому та як утворює вартість, встановив, що вартість взагалі є не що інше, як скристалізована праця *цього* роду,— пункт, що його до останнього дня не розумів Родбертус. Маркс досліджував потім відношення між товаром і грішми й довів, як і чому—в наслідок іманентної йому властивости вартости—товар і товаровий обмін повинні породжувати протилежність між товаром і грішми; його, на цьому побудована, теорія грошей є перша вичерпна теорія грошей, і тепер до неї мовчазно пристають усі. Він досліджував перетворення грошей на капітал і довів, що воно ґрунтується на купівлі й продажу робочої сили. Поставивши тут робочу силу, властивість утворювати вартість на місце праці, він одним ударом розв'язав дещо з тих труднощів, що на них скрахувала школа Рікарда: неможливість узгодити взаємний обмін капіталу і праці з Рікардовим законом визначення вартости працею. Встановивши поділ капіталу на сталий і змінний, він перший дійшов того, що змалював до подробиць і разом з тим пояснив процес утворення додаткової вартости в його справжньому перебігу,— а цього не зробив ніхто з його попередників; отже, він констатував у самому капіталі відмінності, що з ними дати собі раду зовсім не могли ні Родбертус, ні буржуазні економісти,— відмінності, які дають ключ до розв'язання найзаплутаніших економічних проблем,— і найкращий доказ цього знову є книга II, а ще більше книга III, як це виявиться далі. Далі він досліджував і саму додаткову вартість і виявив обидві її форми: абсолютну й відносну додаткову вартість, і показав ту різну, але і в тому й у другому разі вирішальну ролю, яку відігравала вона в історичному розвитку капіталістичної продукції. На основі додаткової вартости він розвинув першу раціональну теорію заробітної плати, яку ми маємо, і вперше висвітлив основні риси історії капіталістичної акумуляції та виклав її історичні тенденції».*

Нарешті слід вказати на блискучий виклад - резюме змісту твору Маркса так само, як і окремих питань політичної економії, даний у листувані — особливо за 1868 р. Надто важливий є лист

* «Капітал», т. II, Партвидав «Пролетар» 1932 р., стор. XVI — XVII. *Ред.*

до Куґельмана, від 11 липня 1868 р. (поданий у додатках до I тому цього видання). * 1907 р. Ленін писав про цей лист у передмові до російського видання Марксових листів до Куґельмана таке:

«Видатний інтерес, з погляду повнішого й глибшого засвоєння марксизму, становить лист з 11 липня 1868 року. Маркс викладає тут,у формі полемічних зауважень проти вульґарних економістів, надзвичайно чітко *своє* розуміння так званої «трудової» теорії вартости. Саме ті заперечення проти теорії вартости Маркса, які найприродніше виникають у найменш підготованих читачів «Капіталу» і які тому якнайстаранніше підхоплюють рядові (дюжинные) представники «професорської» буржуазної «науки»,— Маркс розібрав тут коротко, просто, на диво ясно. Маркс показує тут, яким шляхом він ішов і яким шляхом треба йти до пояснення закону вартости. Він учить нас, на прикладі якнайбуденніших заперечень, своєї *методи*. Він висвітлює зв'язок такого суто (здавалось би) теоретичного і абстрактного питання, як теорія вартости, з «інтересами панівних кляс», що вимагають «*увічнення плутанини*». Лишається побажати, щоб кожний, хто починає вивчати Маркса й читати «Капітал», читав і перечитував названий нами лист одночасно з студіюванням перших і найважчих розділів «Капіталу». (*K. Marx*: «Briefe an Kugelmann», Berlin 1927, S. 6).**

Ленін вказує тут на ролю *клясової боротьби* в політичній економії і на вирішальну основну рису марксизму. Революційне значення «Капіталу» полягає не лише в тому, що він висвітлює закони капіталістичного способу продукції глибше, повніше, правильніше за клясичну політичну економію. Маркс вивершив клясичну економію, перемігши її, він протиставив *політичній економії буржуазії політичну економію пролетаріяту*. Маркс виступає на полі політичної економії як клясовий боєць, як революціонер, як автор «Маніфесту Комуністичної Партії», що його він цитує в багатьох місцях «Капіталу», що його основні думки тут поглиблено і науково розвинуто далі. «Капітал» є не лише найглибша і найповніша наукова праця,— це ще й праця, написана *для партії*, для партії пролетаріяту. У своїй рецензії на «Критику політичної економії» (1859) Енґельс відзначає, що виступ німецької пролетарської партії був нерозривно зв'язаний з переворотом у політичній економії, що його зробив Маркс. «Все її теоретичне буття постало з вивчення політичної економії» («Das Volk», 6 серпня 1859, № 14, стор. 3). *** А сам Маркс 11 жовтня 1867 р., коли з'явився перший том, писав Куґельманові, що метою його при опрацюванні «Капіталу» було «якомога вище піднести партію і способом викладу обеззброїти навіть вульґарщину».

* Див. стор. 773—774 цього видання. *Ред.*

** *К. Маркс*: «Листи до Куґельмана», Партвидав «Пролетар» 1931, стор. 17—18. *Ред.*

*** Див. додатки до цього видання, стор. 742. *Ред.*

Буржуазні економісти, що удають, ніби вони діють «об'єктивно» та «безсторонньо», обвинувачують через це Маркса в «тенденційності», в партійності. Вони не розуміють — чи удають, що не розуміють,— що політична економія завжди була партійною, що вона — доки є кляси — і залишиться партійною і що саме партійність за інтереси (Parteinahme für) революційної кляси є передумова проґресу цієї науки. Бувши за своєї молодости зброєю висхідної буржуазії проти абсолютизму, політична економія стала кінець - кінцем зброєю проти революційного пролетаріяту, на захист експлутації, для боротьби проти соціялізму. Але разом з цим це було й смертю буржуазної економії як науки. У післямові до другого видання І тому Маркс подав блискучий нарис цього розвитку й висловив думку, що *критика* буржуазної економії можлива була лише через партійність за інтереси (Parteinahme für) *тієї* кляси, «що її історичне покликання полягає в поваленні капіталістичного способу продукції і остаточному знищенні кляс» — за інтереси пролетаріяту.

Червоною ниткою проходить крізь «Капітал» клясова боротьба на теоретичному фронті, що її веде Маркс як представник пролетаріяту проти буржуазної економії. Не можна цілком зрозуміти цю працю й справді застосувати Марксову теорію як знаряддя в клясовій боротьбі, не вивчаючи уважно становища на цьому фронті (що його Маркс зокрема малює в примітках до І тому), не знаючи теоретичних позицій різних кляс, не стежачи за ходом боротьби. При цьому виявиться, що Марксова боротьба проти старих економістів і тепер є цілком актуальна, бо погляди їхні відповідали інтересам певних кляс і прошарувань і тепер знову віджвають у новій формі. Ще в своїй останній економічній праці, критичних увагах на книжку німецького реакціонера і «катедер - соціяліста» Адольфа Ваґнера, що з них вибрані місця подається в додатках до І тому цього видання,* Маркс піддає знищувальній критиці буржуазну вульґарну політичну економію і її «теорію вартости». Він тут не лише дає цінні вказівки для розуміння І відділу першої книги «Капіталу» (наприклад, про ролю споживної вартости), але разом з тим одним махом розбиває ті «арґументи», що їх ще й тепер пережовують найсучасніші фашистські вульґарні економісти à la Шпан і К°.

Але Марксові доводилося в «Капіталі» і в інших своїх економічних працях боротися не лише проти буржуазної політичної економії, а й проти її паростків у таборі робітничого руху: починаючи від боротьби проти прудонівського дрібнобуржуазного соціялізму та його економічних рецептів 1874 р. і плямування німецького «справжнього» соціялізму в Комуністичному Маніфесті й аж до боротьби проти опортуністичної секти ляссальянців, проти їхньої пропозиції ввести соціялізм в рямках абсолютистської Прусії через продуктивні кооперативи за допомогою

* — німецького видання Інституту Маркса - Енґельса - Леніна. У додатках до цього українського видання цю Марксову працю подається повнотою. *Ред.*

держави. Цій боротьбі, між іншим, завдячує своєю появою один з важливіших документів, написаний Марксом, — відомі «Уваги до програми німецької робітничої партії» з 1875 р. Те, що Ленін каже про вищенаведений лист до Куґельмана, має так само силу і для цього документа. Маркс показує тут клясове значення відкритого ним двоїстого характеру праці і дає, нарешті, з приводу критики Ляссалевої фрази про «повний робочий дохід» нарис соціялістичної економії, переходу до комунізму, що тепер, коли Радянський Союз *вступив у період соціялізму*, безпосередньо стає живою дійсністю.

Теоретичну боротьбу в галузі політичної економії Маркс якнайщільніше пов'язав з питанням економічної і політичної боротьби робітничої кляси, з *практикою* революційної клясової боротьби взагалі. Вміщені в додатках до І тому листи з 22 червня і 30 листопада 1867 р. показують, як Маркс безпосередньо пов'язував свої наукові досліди з практичною боротьбою за щоденні вимоги пролетаріяту в Англії та Німеччині. Але разом з тим ці досліди давали теоретичну основу для програми й тактики інтернаціонального робітничого руху. За часів І Інтернаціоналу Маркс провадив у цій галузі боротьбу *на два фронти*: *з одного боку*, проти буржуазно-опортуністичного напряму англійських тред-юньйонів, проти обмеження боротьби робітничої кляси на дрібній економічній боротьбі, проти перетворення професійних спілок на звичайнісінькі органи вреґулювання «ціни праці»,— *з другого боку*, він провадив боротьбу проти дрібнобуржуазного іґнорування значення економічної боротьби, проти «ліво» задрапованих поглядів овеністського сектанта Вестона, що з ним Маркс розправився 20 травня 1865 р. у відомій доповіді на Генеральній Раді Інтернаціональної Робітничої Асоціяції (яку дочка його Елеонора видала 1894 р. під назвою «Value, price and profit» [«Вартість, ціна і зиск»]), проти дрібнобуржуазного заперечування значення професійних спілок, проти опортуністичного проклинання боротьби за заробітну плату й страйків прудоністами у Франції і ляссальянцями у Німеччині. Документи боротьби проти бакуністів, листи й писання часів соціялістичного закону в Німеччині, писання Енґельса епохи II Інтернаціоналу дають блискучі приклади цієї боротьби на два фронти.

Боротьбу Марксову і Енґельсову проти буржуазної політичної економії та її представників у робітничому русі за нових відносин імперіялістичної епохи провадив далі *Ленін*. Він сам казав про це у своїй праці «Матеріялізм і емпіріокритицизм», що «*жодному професорові* політичної економії, здібному давати найцінніші праці в галузі фактичних, спеціяльних досліджень, не можна вірити ані в одному слові, коли мова мовиться про загальну теорію політичної економії. Бо ця остання — така ж *партійна* наука в сучасному суспільстві, як і гносеологія».

«Взагалі і в цілому,— каже він далі,— професори-економісти є не що інше, як учені прикажчики кляси капіталістів, а професори філософії — вчені прикажчики теологів. Завдання

марксистів і тут і там зуміти засвоїти собі і переробити ті досягнення, що їх роблять ці «прикажчики» (ви не зробите, наприклад, жодного кроку в галузі вивчення нових економічних явищ, не користуючися з праць цих прикажчиків),— і *вміти* відсікти їхню реакційну тенденцію, вміти увести *свою* лінію і боротися *проти всієї лінії* ворожих нам сил і кляс».*

Протилежність між клясиками й романтиками буржуазної політичної економії на початку XIX ст. репродукується в боротьбі «леґальних» марксистів і народників у Росії в 90-ті роки. Ленін виступає в повному марксистському озброєнні і рішуче розбиває так теорію гармонії Струве і К°, як і нове видання сисмондізму в народників. Одночасно Ленін вступає в міжнародню боротьбу проти ревізіоністів, критикуючи вже в 1900 р. слабість і непослідовність позицій так званого «ортодоксального марксизму» (Кавтський і Плеханов). Десять років по тому ці теоретики причалили до табору опортунізму. Кавтський виробляє свою теорію «ультраімперіялізму». У знищувальній війні проти цієї теорії Ленін продовжує Марксову боротьбу проти апостолів гармонії буржуазної політичної економії. Тим самим він одночасно вражає нові й найновіші теорії сучасного соціяль-фашизму, теорії «організованого капіталізму» і державного капіталізму Гільфердінґів і К° так само вбійче, як у полеміці з народниками, він насамперед розбив усі ті цілком «сучасні» «ліво» задраповані теорії автоматичного краху, що здебільшого спиралися на помилкову теорію Рози Люксембурґ.

«Капітал» є міцна теоретична підвалина отих перемог ленінізму на теоретичному фронті. Він кожним рядком своїм промовляє проти опортуністичної брехні про «вростання в соціялізм», як і проти не менш небезпечного ошуканства про автоматичний крах капіталізму без пролетарської революції. *Матеріялістична діялектика* є революційна «душа» цього твору. Ленін каже про теоретиків II Інтернаціоналу, що *«протягом півстоліття жоден з марксистів не розумів Маркса»*, жоден не зрозумів «Капіталу», бо вони не розуміли *діялектики*. Ці «теоретики» — від Бернштайна до Кавтського, Гільфердінґа та Отто Бауера — в своїй одвертій і прихованій боротьбі проти діялектики скотилися нині від механістичного перекручення (Verballhornung) марксизму в болото реакційного ідеалізму.

Але Марксова матеріялістична діялектика є не тільки теорія, що геть перевищує механістичні та ідеалістичні теорії, не тільки єдине правильне вчення про розвиток; вона разом з тим включає,— як підкреслює Ленін,— і елемент діяльности, *революційної практики*. Цією революційною діялектикою насичений увесь «Капітал». Це та сама революційна діялектика, що промовляє з відомих слів Сталіна, який у боротьбі проти фаталістичного перекручення марксизму старим II Інтернаціоналом, в боротьбі проти теорії «самопливу», проти теорії автоматичного розвитку до со-

* Твори, т. XIII, стор. 246 (українське видання). *Ред.*

ціялізму, проти опортунізму справа і «зліва», відзначав ролю комуністичної партії і пролетаріяту Радянського Союзу в будуванні соціялізму:

«Було б недоумством думати, що виробничий плян зводиться до переліку цифер і завдань. На ділі виробничий плян є жива й практична діяльність мільйонів людей. Реальність нашого виробничого пляну— це мільйони трудящих, що творять нове життя. Реальність нашої програми — це живі люди, це ми з вами, наша воля до праці, наша готовість працювати по - новому, наша рішучість виконати плян». (Промова на нараді господарників, червень 1931 р.).

III

Історія «Капіталу», його підготови, його писання, його видання по різних країнах, його впливу, боротьби проти нього та в обороні його, є історія клясової боротьби пролетаріяту мало не цілого століття. Маркс і Енґельс розповіли про це в передмовах до чотирьох німецьких видань, а також і до французького та англійського перекладів, а Ленін у біографії Маркса дає короткий нарис історії «Капіталу». У листуванні між Марксом і Енґельсом, а також у листах до Куґельмана, Даніельсона та інших маємо численні й цінні зауваження про хід роботи, поради Енґельса щодо стилістичного поліпшення й популяризації, зауваження про вплив I тому тощо.

Перший том з'явився друком восени 1867 р. Енґельс виконав велику роботу в справі аґітації за книгу, щоб зламати скеровану проти Маркса буржуазною наукою і пресою тактику замовчування. Проте, розповсюдження твору відбувалося дуже повільно. *Лише рік Паризької Комуни призвів до перемоги*. На весні 1873 року з'явилося друге видання, частково значно перероблене.

Остаточно опрацювати інші три томи свого твору, що перше писання їх належить ще до років перед опрацюванням I тому для друку, Марксові не пощастило. Ця праця припала Енґельсові. Про виконання цієї праці він оповідає у передмовах до II і III томів. II том, що містить у собі книгу другу «Процес циркуляції капіталу», з'явився друком 1885 р. III том, у двох частинах, що охоплює книгу *третю* «Процес капіталістичної продукції в цілому», з'явився 1894 р. *Четверта* книга, так звані «Теорії про додаткову вартість»,— опубліковані 1904 — 1910 рр., Кавтським скорочено і як самостійний твір,— вперше з'явиться друком повнотою лише у виданні повного зібрання творів Маркса й Енґельса Інституту Маркса - Енґельса - Леніна.

Величезний вплив «Капіталу» створив певний тактичний поворот і в шаленій боротьбі буржуазії проти цього твору. Ленін так малює його у своїй книзі «Держава і революція»:

«З ученням Маркса відбувається тепер те, що не раз траплялося в історії з ученнями революційних мислителів та проводирів гноблених кляс у їхній боротьбі за визволення. Гнобительські кляси за життя великих революціонерів платили їм невпинним

переслідуванням, зустрічали їхнє вчення найлютішою злістю, найшаленішою зненавистю, найрозгнузданішим походом брехні й наклепу. Після їхньої смерти робляться спроби перетворити їх у нешкідливі ікони, так би мовити, канонізувати їх, віддати певну славу їхньому *імені* для «втішення» гноблених кляс та одурювання їх, викидаючи *зміст* революційного вчення, притупляючи його революційне вістря, заяложуючи його. На такому «обробленні» марксизму сходяться тепер буржуазія і опортуністи всередині робітничого руху».*

Найвидатнішу участь в цьому «обробленні» Маркса і зокрема його «Капіталу» брав Карл Кавтський. Сам Маркс влучно схарактеризував цю людину в листі до своєї дочки Дженні з 11 квітня 1881 р.: «Він ординарна людина, з вузькими поглядами, занадто мудрий (йому лише 26 років), всезнайка, в певний спосіб пильний, багато порається коло статистики, проте бере з неї мало розумного, з природи належить до стану філістерів...» (Ориґінал в інституті Маркса - Енґельса - Леніна в Москві).

Вже так зване «популярне видання» I тому «Капіталу», що Кавтський зробив 1914 р., виявляє його як чванькуватого філістера, що через псевдо - виправлення перекручував Маркса. «Обов'язок вдячности до людини, якій я завдячую більше, ніж будь - кому іншому»,— каже він у своїй передмові,— спонукав його взяти на себе цю роботу. Та те, як він видав «Капітал», менш за все виявляє вдячність. «Отже,— писав Енґельс про свою власну роботу над третім виданням,— не змінено жодного слова, про яке я не знав би, що автор сам був би його змінив». Кавтський зробив це *інакше*. Він насмілився *зміняти* виданий Енґельсом Марксів текст і,— далеко переходячи межі, вказаних ним цілей виправлення друкарських помилок і популяризації, «суверенно» переформульовував, викреслював і додавав, не даючи, як то належалося б, точного звіту про цю свою діяльність. Не могло не статися, щоб обмежене розуміння Марксової політичної економії і нерозуміння діялектики, якими вже відзначається відома праця Кавтського з року 1886 про економічне вчення Маркса, не виявилися також і в цих змінах.

Те, що Кавтський обережно розпочав 1914 р. у першому томі «Капіталу» як просту зміну тексту, він у 1926 р. в II і в 1929 р. у III томі продовжував як одверто опортуністичне фалшування основних думок «Капіталу». Передмова до II тому проголошує спільний інтерес капіталістів і робітників «у безперешкодному перебігу процесу циркуляції» і ставить пролетаріятові завдання «захистити закони цього способу продукції проти насильства над ним від монополістів великого капіталу». Проти кого Кавтський на ділі захищає закони капіталістичного способу продукції, це він показав у своїх численних памфлетах проти Радянського Союзу, в яких він заохочує до воєнної інтервенції і контрреволюційного повстання проти диктатури пролетаріяту.

* Твори, т. XXI, стор. 339 (українське видання). *Ред.*

Тут очевидно, що видання Маркса служить йому лише за привід для боротьби *проти* марксизму. Це є «жива діялектика опортунізму»: з філістера 1881 р. він поступінно став ренеґатом і фалшивником марксизму, ворогом революційного пролетаріяту, що кличе на захист капіталізму з трибуни того самого твору, в якому Маркс поставив пролетаріятові завдання повалити експлуататорів, знищити капіталізм.

Таке є поводження з «Капіталом» німецької соціяль - демократії, що називала себе партією Маркса й Енґельса. Як відрізняється від цього ставлення до нього російських більшовиків, що високо тримали потоптаний у бруді німецькою соціяль- демократією прапор марксизму і що стали проводирями інтернаціонального революційного робітничого руху. Нині в Радянському Союзі розповсюджено вісім видань «Капіталу» в кількості близько *мільйона* примірників — більше, ніж у Німеччині і по всіх капіталістичних країнах взятих разом. Багато мільйонів молодих робітників і робітниць вивчають його по радянських школах, партійних школах та університетах. Не випадково, що Москва стала міжнародним центром для вивчення і пропаґанди марксизму.

IV *

Інститут Маркса - Енґельса - Леніна готує, як другий відділ історично - критичного повного зібрання творів Маркса і Енґельса, велике академічне видання «Капіталу», що міститиме всі варіянти різних видань, усі, ще не опубліковані підготовчі роботи і матеріяли. Завдання цього німецького *популярного видання* «Капіталу» є передусім у тому, щоб *дати німецькому робітникові легке для читання й дешеве видання повного й автентичного тексту, впорядкованого Енґельсом видання «Капіталу».*** Прискорення цього видання було тим доконечніше, що Майснерівське ориґінальне видання на книжковому ринку розкуплено, а так зване «популярне видання» Кавтського,— не кажучи вже про його ціну, яка робить його неприступним для робітників,— дає ненадійний текст і передмови, що грубо фалшують марксизм.

Ориґінальний текст «Капіталу» й поза труднощами змісту становить великі технічні труднощі для непідготованого науково

* Цей розділ стосується тільки до німецького видання Інституту Маркса - Енґельса - Леніна. Що це видання вийшло друком лише на початку 1933 р., ми не мали змоги зробити з нього український переклад. Цей останній зроблено з четвертого німецького видання Енґельса. Отже, щодо зазначених в цьому розділі способів пояснень і перекладу чужоземних слів, виразів і цитат, наукового опрацювання тексту, а також щодо відділу додатків, українське видання різниться від німецького видання Інституту Маркса - Енґельса - Леніна. *Ред.*

** Тому й не може бути завданням цього видання наведення варіянтів різних видань або навіть включення їх у текст. З варіянтів французького видання, крім використаних Енґельсом, тут подається — в примітці — лише абзац про історію пудлінґування (стор. 553—554.) Цитату з Гопкінса у додатку до примітки 34, стор. 174, подано за прикладом французького видання повнотою.

читача; бо, поперше, Маркс цитує мовою оригіналу майже всіх письменників, подруге, вживає багато чужоземних виразів, прислів'їв і приказок, і потретє, вживає чимало чужоземних слів і наукових спеціяльних термінів, що походять з чужих мов. Інститут Маркса - Енґельса - Леніна поставив перед своїм популярним виданням завдання подолати всі три групи труднощів за допомогою перекладів і пояснень, *не змінюючи самого Марксового тексту*.

Редакція даного видання розв'язала це завдання за таким принципом: всі чужомовні цитати по змозі точно перекладено німецькою мовою, до чужоземних слів, фраз і прислів'їв додано переклад в квадратових дужках, але не до власне чужих слів та чужих спеціяльних термінів. У передмові до своєї популярної праці «Розвиток соціялізму від утопії до науки» Енґельс, торкаючись питання про чужі слова, каже таке: «Я обмежився на тому, що усунув усі недоконечні чужі слова. Залишаючи доконечні чужі слова я не дав до них так званих пояснювальних перекладів. Доконечні чужі слова, здебільша загально поширені науково - технічні вирази, саме тому й були доконечні, що їх не можливо було перекласти. Отже, переклад перекручує зміст, замість пояснити він заплутує». Про усунення чужих слів, крім тієї праці, що її вже виконав Енґельс як упорядник, тут при цьому виданні «Капіталу» питання не стояло. Але заведення в текст численних перекладів занадто утруднило б його, а при доконечних чужих словах навіть — як про це каже Енґельс — перекрутило б його зміст. Тому тут питання розв'язано в такий спосіб, що всі власне чужі слова подається у чужомовному словнику. Це дало змогу пояснити ті слова, що їх не можна було просто перекласти. Надто важливо було це при спеціяльних термінах, економічних поняттях, назвах з певних напрямів політичної економії і філософії тощо, які походять з чужих мов. Також і ті чужоземні слова, що перекладені в тексті, але зустрічаються знову, вміщено в показнику. Назви грошей і ваги дано в німецьких виразах. Крім того, всі латинські, англійські тощо скорочення при цитатах (l. c., ibid, sq, ch, l., і т. ін.) замінено німецькими і вміщено у поясненнях до скорочень. Там, де Маркс лише посилається на раніше цитовані твори, не називаючи заголовку, останній подається здебільша скорочено, як і у Маркса. Переклади заголовків книг зроблено в показнику літератури. В колонтитулах подається ліворуч заголовки відділів, а праворуч розділів. Вирішальне поліпшення порівняно до *всіх* видань, що вийшли після першого, і до *всіх* інших видань є перенесення з першого видання I тому численних, самим Марксом пороблених розрядок, що їх в пізніших виданнях не можна було зробити з фінансових причин. В даному виданні їх відновлено курсивом. Вони в значній мірі полегшують читачеві розуміння важких місць.*

* В деяких місцях, де Маркс дуже переробив текст першого видання, точно перенести розрядки було важко. Взагалі зроблено так, що розрядки перенесено лише до тих речень, що їх Маркс лишив незмін-

Це щодо популяризації тексту. Тепер про апарат популярного видання. Кожний том має *показник імен* з короткими характеристиками названих осіб. *Словник чужоземних слів* подає те *певне* значення, в якому відповідні вирази вжито в «Капіталі». Далі до кожного тому додається показник чужих мір, ваги і грошей. *Показник цитованої літератури* здебільшого опрацьовано на основі ориґіналів цитованих Марксом творів. Окреме зазначення нових видань цитованих творів Маркса й Енґельса дає змогу швидко находити відповідні місця в цих нових виданнях. Кожний том містить у собі коротенький *предметовий показник*, що охоплює лише найважливіші заголовні слова. Друга частина третього тому містить у собі докладний *загальний предметовий показник* трьох томів, виданих Енґельсом.

Тепер ще кілька зауважень щодо *наукового опрацювання тексту*. В основу першого тому покладено четверте, впорядковане Енґельсом видання (1890), в основу другого тому — друге видання (1893) і в основу третього тому — перше видання (1894). Особливо великої критичної роботи над текстом вимагав I том. Між 2 (1872) і 4 виданнями встановлено більше як 1.200 варіянтів. Переважна більшість припадає на зроблені Енґельсом невеличкі стилістичні поліпшення, додатки з французького видання 1873 р. і виправлення писаних і друкарських помилок у наведених джерелах цитованих робіт, виправлення, що їх поробила Елеонора Маркс для англійського видання і що їх переніс Енґельс у 4 німецьке видання. Там, де йдеться про друкарські помилки або пропуски окремих слів, що виникли між 2 і 4 виданнями, редакція відновила первісний текст. У сумнівних місцях для розв'язання питання притягнуто перше німецьке видання і французьке видання.

Порівняння *цитат* — також і англійських — з ориґіналами зроблено наново, при чому виправлено деяке число писаних і друкарських помилок, що їх при своєму порівнянні (яке, між іншим, охоплює не лише цитати з англійських джерел) Елеонора Маркс не помітила. В небагатьох випадках, де не було під руками ориґіналу або його фотокопії, до поради притягнуто англійське видання, а в деяких випадках і французьке, щоб виправити явні помилки або друкарські помилки. Виправлення заголовків книг, дат опублікування їх і наведених сторінок зроб-

---

ними. Якщо Маркс у тих місцях, де пороблено розрядки, зміняв чи додавав кілька слів, що безпосередньо сюди стосуються, то й нові слова дано розрядкою. Як виняток дано розрядкою і слова в цілком переформульованих реченнях, коли сенс цих речень і слів, що їх треба було підкреслити, були цілком ті самі. Розрядку у відділі про форму вартости і в кількох абзацах в підвідділі про фетишистський характер товару перенесено з додатку до першого видання. Ті великі місця тексту, що не мають *жодних* підкреслень, є додатки з пізніших видань. Ті слова, що в четвертому виданні дано розрядкою, тут так само дано розрядкою, або розрядкою курсивом, коли вони підкреслені в першому і четвертому виданнях. Підкреслення у вставках з французького видання і деякі підкреслення Енґельса в англійському виданні тут дано курсивом.

лено лише тоді, коли не було ніякого сумніву про недогляд, писану або друкарську помилку. Там, де була хоч найменша можливість, що Маркс використав інше видання, нічого не змінено. Низку таких випадків читач побачить з різниці між наведенням джерел у Маркса і в показнику літератури. Доповнення до Марксових наведень джерел взято у прямі дужки. Таблиці з англійських офіціяльних звітів усі порівняно з ориґіналами або — якщо не було під рукою ориґіналів — з англійським виданням. Вивершення цієї роботи звіряння з ориґіналами залишається завданням академічного видання. Дві поправки, що їх Маркс сам вимагав у листі до Даніельсона, відзначено у редакційних примітках.

Щоб полегшити читачеві опанувати твір, редакція додала в додатках до кожного тому низку документів, листів і статтів Маркса й Енґельса, щільно пов'язаних із змістом тому. Весь твір попереджено статтею Леніна «Карл Маркс» з року 1914. Ленін тут у багатьох місцях змушений „говорити натяками, тією езопівською, проклятою езопівською мовою, до якої царат примушував усіх революціонерів, коли вони брали перо до рук, щоб написати «леґальний твір»". Не вважаючи на це, ця робота є майстерний, у своїй стислості й ясності недосяжний вступ до марксизму. Німецьке популярне видання «Капіталу» об'єднує таким чином імена трьох великих проводирів і вчителів міжнароднього пролетаріяту.

V

Як треба читати «Капітал»?

Той, хто починає читати «Капітал», мусить спочатку переглянути побудову, розподіл цього єдиного в своєму роді твору. Він побудований цілком відмінно від звичайних буржуазних «нарисів» або підручників з політичної економії. Він дає у сімнадцятьох відділах його перших трьох книжок не нанизування окремих «галузей» або «спеціяльних відділів» (Speziellfächer) вчення про народнє господарство, що з'являються на поверхні, як от: промисловість, торговля, сільське господарство, банківська справа, робітниче питання і т. ін. «Капітал» є скорше «діялектично розподілений», як пише Маркс до Енґельса 31 липня 1865 р. Його побудова відповідає справжньому матеріяльному розвиткові предмету, що його він досліджує, капіталістичному способові продукції, відповідним йому відносинам продукції і розподілу. Виходячи з суто-капіталістичної продукції, як продукції товарової, в якій сама робоча сила стає товаром, і стежачи за повним суперечностей розвитком її форм виявлення, їх усамостійненням і скостененінням, Маркс іде від простіших, основних продукційних відносин товарової продукції до найскладніших форм виявлення капіталу, зиску, процентодайного капіталу, земельної ренти. Маркс сам подав короткий огляд цього діялектичного розвитку в 48 розділі третього тому. Побудова «Капіталу» відповідає цьому розвиткові: *перша* книга —

процес продукції капіталу, *друга* книга — процес циркуляції капіталу і *третя* книга — процес капіталістичної продукції в цілому. Як закінчення йде *четверта* книга про історію економічних теорій. У своєму листі до Енґельса з 30 квітня 1868 р., вміщеному в додатках до першого тому, Маркс накреслив зміст обох наступних книг. Перша книга, що досліджує процес продукції, служить за основу цілого величезного твору. Отже, само собою зрозуміло, що вивчення треба починати з I тому, а не з подальших.

Якщо читач хоче *перед* початком роботи над «Капіталом» вивчити якийсь короткий і стислий вступ до Марксової політичної економії, а це конче потрібно, він знайде його передусім у вступній до нашого видання статті *Леніна*. Коротенький і ще популярніший нарис змісту I тому дає *Енґельс* у своїй рецензії для «Демократичного щотижневика» («Demokratisches Wochenblatt») 1868 р., що її вміщено в додатках. *Енґельсів* конспект I тому є не популяризація, а докладний ориґінальний виклад змісту, дуже цінний для ґрунтовного вивчення «Капіталу». Щойно згаданий твір виходить друком разом з цим популярним виданням. Само собою зрозуміло, що відомий невеличкий твір Маркса «Наймана праця і капітал» (1849) і його доповідь з 1865 р., що є в продажу під назвою «Заробітна плата, ціна і зиск», треба використати, готуючись до читання «Капіталу».

Цих допоміжних засобів читач особливо потребуватиме в I відділі першої книги «Товар і гроші». *Маркс* сам у своїй передмові до французького видання відзначає його труднощі і «озброює» читача проти них.

Важливий допоміжний засіб, що полегшує зрозуміти цей I відділ, дав нам *Енґельс*. 16 червня 1867 р., читаючи коректурні аркуші, він писав до Маркса, що слід «було б дещо докладніше довести історично те, чого тут досягнуто діялектичним шляхом, так би мовити, випробувати його на прикладі історії, хоч найпотрібніше в цій справі і без того вже сказано». Оце завдання — змалювати «історичним шляхом доконечність утворення грошей і процес, що відбувається при цьому» — Енґельс сам розв'язав кілька десятиліть згодом у своїй останній незакінченій роботі, так званому додатку до III тому «Капіталу» (дарма що за головну його мету при цьому було історично змалювати перетворення вартости на ціни продукції). Читач знайде цей «додаток» — блискуче історичне змалювання — у додатках до III тому нашого видання.

Попри всі ці допоміжні засоби треба вважати, що значна частина читачів спочатку не спроможеться подолати I відділу. В цьому випадку треба дотримуватися поради, що її подав Маркс у лист із 30 листопада 1867 р. своєму другові *Куґельманові* (див. додатки до I тому). Маркс радить тут читати більш історично-описові розділи 8, 11, 12, 13 та 24. Подібні, ще докладніші, поради відносно першого читання II і III томів дає Фрідріх Енґельс у листі до Віктора Адлера, вміщеному в додатках до II тому. Звичайно, читач не повинен задовольнитися читанням цих розділів і мусить після цього ще раз спочатку проробити твір у цілому.

Лише тоді виявиться ціле значення історичних частин. Треба застерегти читача проти зворотної методи, вишукати лише теоретичні відділи і пропустити «застарілий фактичний матеріял». Бо ці частини, як, наприклад, історія боротьби за нормальний робочий день і ілюстрації загального закону капіталістичної акумуляції, аж ніяк не застаріли і менш за все вони є просто «матеріял». Навпаки, у певному відношенні вони подають *результат* теоретичних аналіз. В них «могильник» капіталу, робітнича кляса, виступає як жива, реальна сила; Маркс подає конкретний виклад і історичну аналізу про *пролетаріят*, його становище і його бої, він тут доходить до того пункту, що на нього сходить його політична економія, до *клясової боротьби*.

«Капітал» є безперечно найглибший і найреволюційніший твір світової літератури, він передає сучасному пролетареві революційні відкриття Маркса, найдостигліші здобутки розвитку науки протягом цілих століть, він дає йому підручник матеріялістичної діялектики, матеріялістичного розуміння історії взагалі, застосування його до капіталістичної системи зокрема. Але не для того, щоб зробити з читача «вченого», книжкового гробака, що заходиться коло науки ради науки або для власного задоволення. Читач «Капіталу» ніколи не повинен забувати, що марксизм вимагає *зв'язку теорії з практикою* і що революційна практика стоїть на першому місці. Читання «Капіталу» є для революційного робітника не самоціль, а *вступ до акції*, до боротьби за повалення буржуазії і перемогу соціялізму.

В. Адоратський

Москва, 30 березня 1932 року.

В. І. ЛЕНІН

КАРЛ МАРКС *

Карл Маркс народився 5 травня нового стилю 1818 р. в місті Трірі (в надрайнській Прусії). Батько його був адвокат, еврей, що 1824 р. прийняв протестантство. Родина була заможна, культурна, але не революційна. Скінчивши гімназію в Трірі, Маркс вступив до університету, спершу в Бонні, потім у Берліні, вивчав юридичні науки, а найбільше історію й філософію. Скінчив курс у 1841 р., подавши університетську дисертацію про філософію Епікура. Своїми поглядами Маркс був ще тоді геґельянцем - ідеалістом. У Берліні він належав до гуртка «лівих геґельянців» (Бруно Бауер та ін.), що намагалися робити з філософії Геґеля атеїстичні та революційні висновки.

Скінчивши університет, Маркс переселився до Бонну, сподіваючися стати професором. Але реакційна політика уряду, який 1832 р. позбавив катедри Людвіґа Фоербаха і 1836 р. знову відмовився пустити його до університету, а 1841 р. відібрав право читати лекції в Бонні у молодого професора Бруно Бауера, примусила Маркса зректися вченої кар'єри. Розвиток поглядів лівого геґельянства в Німеччині поступав того часу вперед дуже швидко. Людвіґ Фоербах особливо від 1836 р. починає критикувати теологію й повертати до матеріялізму, що цілком бере гору в нього 1841 р. («Суть християнства»); 1843 р. вийшли його ж «Основні засади філософії майбутнього». «Треба було пережити визвольний вплив цих книжок» — писав Енґельс пізніше про ці Фоербахові твори. «Ми» (тобто ліві геґельянці, Маркс серед них) «стали відразу фоербахіянцями». Цього часу райнські радикальні буржуа, що мали стикові точки з лівими геґельянцями, заснували в Кельні опозиційну газету — «Райнську Газету» (почала виходити 1 січня 1842 р.). Маркса та Бруно Бауера запрошено на головних співробітників, а в жовтні 1842 р. Маркс став головним редактором і переселився з Бонну до Кельну. Революційно - демократичний напрям газети за Марксового редакторства ставав щораз виразнішим, і уряд спочатку піддав газету подвійній і потрійній цензурі, а потім вирішив зовсім закрити її 1 січня 1843 р. Марксові довелося на цей термін покинути редакторство, але його відхід усе ж не врятував газети, і її закрито в березні 1843 року. З найбільших статтей Маркса

* Написано в липні — листопаді 1914 р. Вперше надруковано в енциклопедичному словнику Ґраната (7 видання), XXVIII том. *Ред.*

в «Райнській Газеті» Енґельс відзначає, крім наведених нижче (*див. літературу*),* ще статтю про становище селян - виноробів у долині Мозеля. Газетна праця показала Марксові, що він недосить обізнаний з політичною економією, і він старанно став її вивчати.

1843 р. Маркс одружився в Кройцнаху з Дженні фон - Вестфален, подругою дитинства, з якою він заручився, ще бувши студентом. Дружина його належала до пруської реакційної дворянської родини. Її старший брат був міністром внутрішніх справ у Прусії за однієї з найреакційніших епох, 1850 — 1858 рр. Восени 1843 р. Маркс приїхав до Парижу, щоб видавати за кордоном, разом з Арнольдом Руґе (1802 — 1880; лівий геґельянець, 1825 — 1830 у в'язниці, після 1848 р. еміґрант; після 1866 — 1870 бісмаркіянець), радикальний журнал. Вийшла лише перша книжка цього журналу «Німецько - французький щорічник». Його припинено через труднощі таємного поширення в Німеччині і через розходження з Руґе. В своїх статтях у цьому журналі Маркс виступає вже як революціонер, що проголошує «нещадну критику всього сущого» і зокрема «критику зброї», що апелює *до мас* і *до пролетаріяту*.

У вересні 1844 р. до Парижу приїхав на кілька днів Фрідріх Енґельс, що став від того часу найближчим другом Маркса. Вони вдвох узяли якнайгарячішу участь у тодішнім кипучім житті революційних груп Парижу (особливе значення мало вчення Прудона, що з ним Маркс рішуче порахувався в своїй «Злиденності філософії», 1847 р.) і виробили, гостро борючися з різними вченнями дрібнобуржуазного соціялізму, теорію й тактику революційного *пролетарського соціялізму* або комунізму (марксизму). Див. Марксові твори цієї епохи, 1844 — 1848 рр., нижче: *літературу*.* 1845 р. Маркса на вимогу пруського уряду вислано з Парижу, як небезпечного революціонера. Він переїхав до Брюсселя. На весні 1847 р. Маркс і Енґельс прилучилися до таємного пропаґандистського товариства: «Союзу комуністів», узяли видатну участь у II з'їзді цього союзу (в листопаді 1847 р. в Лондоні) і, з його доручення, склали випущений у лютому 1848 р. славетний «Маніфест комуністичної партії». В цьому творі з геніяльною ясністю та яскравістю викладено новий світогляд — послідовний матеріялізм, що охоплює й царину соціяльного життя, діялектика, як найвсебічніше й найглибше вчення про розвиток, теорія клясової боротьби і всесвітньо - історичної революційної ролі пролетаріяту, творця нового, комуністичного суспільства.

Коли вибухла лютнева революція 1848 р., Маркса вислано з Бельґії. Він приїхав знову в Париж, а звідти, після березневої революції, в Німеччину, а саме, в Кельн. Там виходила від 1 червня 1848 р. до 19 травня 1849 р. «Нова Райнська Газета»; головним редактором був Маркс. Нову теорію блискуче потвер-

---

* Як додаток до своєї статті «Карл Маркс» Ленін подає літературу-бібліографію марксизму. Див. Твори, т. XVIII. *Ред.*

див хід революційних подій 1848 — 1849 pp., як потверджували її потім усі пролетарські й демократичні рухи всіх країн світу. Контрреволюція, що перемогла, спершу віддала Маркса під суд (виправдано 9 лютого 1849 p.), а потім вислала з Німеччини (16 травня 1849 p.), Маркс поїхав спершу в Париж; його вислано й звідти після демонстрації 13 червня 1849 p., і він від'їхав до Лондону, де й жив до самої смерти.

Умови еміґрантського життя, особливо наочно викриті листуванням Маркса з Енґельсом (вид. 1913 p.), були надзвичайно тяжкі. Нестатки просто душили Маркса та його родину; якби не постійна самовіддана фінансова підтримка від Енґельса, Маркс не тільки не міг би скінчити «Капітал», а й неминуче загинув би під гнітом злиднів. Крім того, вчення й течії дрібнобуржузного, взагалі непролетарського соціялізму, що тоді переважали, спонукали Маркса постійно до нещадної боротьби, іноді — щоб відбити якнайшаленіші і якнайдикіші особисті напади («Herr Vogt» *). Цураючись еміґрантських гуртків, Маркс у низці історичних праць (*див. літературу*) розробляв свою матеріялістичну теорію, присвячуючи сили переважно вивченню політичної економії. Цю науку Маркс зреволюціонізував (див. нижче Марксове *вчення*) у своїх творах «До критики політичної економії» (1859) і «Капітал» (т. I, 1867).

Епоха пожвавлення демократичних рухів кінця 50 - х і 60 - х років знову покликала Маркса до практичної діяльности. 1864 p. (28 вересня) засновано в Лондоні славетний І Інтернаціонал, «Міжнароднє товариство робітників». Маркс був душею цього товариства, автором його першого «заклику» і сили резолюцій, заяв, маніфестів. Об'єднуючи робітничий рух різних країн, намагаючися спрямувати в річище спільної діяльности різні форми непролетарського, домарксистського соціялізму (Мадзіні, Прудон, Бакунін, англійський ліберальний тред - юньойнізм, ляссальянські хитання праворуч у Німеччині тощо), борючися проти теорій усіх цих сект і шкіл, Маркс виковував єдину тактику пролетарської боротьби робітничої кляси в різних країнах. Після падіння Паризької комуни (1871), яку так глибоко, влучно, блискуче й *дійово*, революційно оцінив Маркс («Громадянська війна у Франції 1871»), і після того, як бакуністи розкололи Інтернаціонал, існування його в Европі стало неможливим. Маркс провів після конґресу Інтернаціоналу в Гаазі (1872) перенесення Генеральної Ради Інтернаціоналу до Нью - Йорку. І Інтернаціонал скінчив свою історичну ролю, поступившися місцем епосі незмірно більшого зростання робітничого руху в усіх країнах світу, а саме епосі зростання його *вшир*, створення *масових* соціялістичних робітничих партій на базі поодиноких національних держав.

Посилена робота в Інтернаціоналі і ще посиленіші теоретичні заняття остаточно підірвали Марксове здоров'я. Він і далі про-

* «Пан Фогт». *Ред.*

вадив свою переробку політичної економії і закінчення «Капіталу», збираючи силу нових матеріялів і вивчаючи ряд мов (наприклад, російську), але закінчити «Капітал» не дала йому недуга.

2 грудня 1881 р. померла його дружина, 14 березня 1883 р. Маркс тихо заснув навіки в своєму кріслі. Його поховано побіч його дружини і відданої служниці, майже члена родини, Олени Демут, на кладовищі Гайгейт у Лондоні.

Марксове вчення

Марксизм — система поглядів і вчення Маркса. Маркс був продовжувач і геніяльний завершувач тьрох головних ідейних течій XIX віку, належних трьом найпередовішим країнам людства: клясичної німецької філософії, клясичної англійської політичної економії і французького соціялізму в зв'язку з французькими революційними вченнями взагалі. Визнавана навіть противниками Маркса надзвичайна послідовність і цільність його поглядів, які дають у сукупності сучасний матеріялізм і сучасний науковий соціялізм, як теорію і програму робітничого руху всіх цивілізованих країн світу, примушує нас попередити виклад головного змісту марксизму, а саме: економічного вчення Маркса, стислим нарисом його світогляду взагалі.

Філософський матеріялізм

Починаючи від 1844 — 1845 рр., коли склалися погляди Маркса, він був матеріялістом, зокрема прихильником Л. Фоєрбаха, вбачаючи згодом і його слабі сторони виключно в недостатній послідовності та всебічності його матеріялізму. Всесвітньо - історичне, «епохальне» значення Фоєрбаха Маркс бачив саме в рішучому розриві з ідеалізмом Геґеля і в проголошенні матеріялізму, що ще «у XVIII віці особливо у Франції був боротьбою не тільки проти існуючих політичних установ, а разом з тим проти релігії та теології, але й... проти всякої метафізики» (в значенні «п'яної спекуляції» відмінно від «тверезої філософії») («Свята родина» в «Літературній спадщині»). «Для Геґеля,— писав Маркс,— процес мислення, який він навіть перетворює під іменем ідеї на самостійний суб'єкт, є деміурґ (творець, сотворитель) дійсности. А в мене, навпаки, ідеальне є не що інше, як матеріяльне, пересаджене в людську голову й перетворене в ній» («Капітал», I, передмова до 2 вид.). * У повній згоді з цією матеріялістичною філософією Маркса і викладаючи її, Фрідріх Енґельс писав в «Анти - Дюрінґу» (див.): — Маркс ознайомився з цим твором у рукопису —... «Єдність світу полягає не в його бутті, а в його матеріяльності, яку доводить... довгий і тяжкий розвиток філософії й природознавства... Рух є форма буття матерії. Ніде й

* Див. стор. 87* цього українського видання. *Ред.*

ніколи не бувало і не може бути матерії без руху, руху без матерії... Коли поставити питання... що таке мислення і пізнання, звідки вони походять, то ми побачимо, що вони — продукти людського мозку і що сама людина — продукт природи, який розвинувся в певному природному оточенні і разом з ним. Звідси само собою розуміється, що продукти людського мозку, які в останній інстанції теж є продукти природи, не суперечать опрочому зв'язкові природи, а відповідають йому». «Геґель був ідеаліст, тобто для нього думки нашої голови були не відбиттями (Abbider, відображеннями, іноді Енґельс говорить про «відбитки»), більше чи менше абстрактними, дійсних речей і процесів, а, навпаки, речі і розвиток їх були для Геґеля відсвітами якоїсь ідеї, що існувала десь перед виникненням світу». В своєму творі «Людвіґ Фоєрбах», у якому Фрідріх Енґельс викладає свої і Марксові погляди на філософію Фоєрбаха і який Енґельс послав до друку, спершу перечитавши старий рукопис свій і Марксів з 1844 — 1845 рр., присвячений питанню про Геґеля, Фоєрбаха й про матеріялістичне розуміння історії, Енґельс пише: «Велике основне питання всякої, а особливо новітньої філософії, є питання про відношення мислення до буття, духа до природи... що чому передує: дух природі чи природа духові.... Філософи поділилися на два великі табори, залежно від того, як вони відповідали на це питання. Ті, хто твердили, що дух існував перше, ніж природа, і хто, отже, так чи інакше визнавали створення світу... утворили ідеалістичний табір. А ті, що за основне начало вважали природу, прилучилися до різних шкіл матеріялізму». Всяке інше вживання понять (філософського) ідеалізму й матеріялізму приводить лише до плутанини. Маркс рішуче відкидав не тільки ідеалізм, завжди зв'язаний так чи інакше з релігією, а й поширений особливо в наші дні погляд Юма та Канта,— агностицизм, критицизм, позитивізм у різних видах, вважаючи подібну філософію за «реакційну» поступку ідеалізмові і в найліпшому випадку за «соромливе пропускання через задні двері матеріялізму, вигонюваного перед очима публіки» . Див. про це питання, крім названих творів Енґельса і Маркса, лист останнього до Енґельса в 12 грудня 1866 р., де Маркс, відзначаючи «матеріялістичніший», ніж звичайно, виступ відомого природодослідника Т. Гекслі і його признання, що, оскільки «ми дійсно спостерігаємо й мислимо, ми не можемо ніколи зійти з ґрунту матеріялізму», докоряє йому за «лазівку» в бік агностицизму, юмізму. Особливо треба відзначити погляд Маркса на відношення свободи до доконечности: «сліпа є доконечність, доки її не усвідомлено. Свобода є усвідомлення доконечности» (Енґельс в «Анти - Дюрінґу»)= визнання об'єктивної закономірности природи й діялектичного перетворення доконечности на свободу (нарівні з перетворенням непізнаної, але пізнаваної, «речі в собі», на «річ для нас», «сутности речей» на «явища»). За основну хибу «старого», серед того й фоєрбахівського (а тим більше «вульґарного» , Бюхнера — Фоґта—Молешотта) матеріялізму Маркс і Енґельс вважали (1) те,

що цей матеріялізм був «переважно механічний», не зважаючи новітнього розвитку хемії та біології (а в наші дні слід було б ще додати: електричної теорії матерії); (2) те, що старий матеріялізм був неісторичний, недіялектичний (метафізичний у сенсі антидіялектики), не проводив послідовно й всебічно погляду розвитку; (3), те, що вони «сутність людини» розуміли абстрактно, а не як «сукупність» (визначених конкретно - історично) «всіх суспільних відносин», і тому тільки «поясняли» світ, тимчасом як ідеться про «зміну» його, тобто не розуміли значення «революційної практичної діяльности».

Діялектика

Гегелівську діялектику, як найвсебічніше, найбагатше на зміст і найглибше вчення про розвиток, Маркс і Енгельс вважали за величезний здобуток клясичної німецької філософії. Всяке інше формулювання принципу розвитку, еволюції вони вважали за однобічне, бідне на зміст, за таке, що спотворює й калічить дійсний хід розвитку (нерідко із стрибками, катастрофами, революціями) в природі і в суспільстві. «Ми з Марксом були ледве чи не єдині люди, що поставили собі завдання врятувати» (від розгрому ідеалізму й гегельянства серед того) «свідому діялектику і перевести її в матеріялістичне розуміння природи». «Природа є потвердження діялектики, і якраз новітнє природознавство показує, що це потвердження є надзвичайно багате» (писано перед відкриттям радію, електронів, перетворення елементів тощо!), «воно нагромаджує щоденно силу матеріялу й доводить, що справи діються в природі кінець - кінцем діялектично, а не метафізично».

«Велика основна думка,— пише Енгельс, — що світ складається не з готових, закінчених предметів, а являє собою сукупність процесів, у якій предмети, що здаються незмінними, а так само мислені відбитки їх у нашій голові, поняття, безперервно змінюються, то постають, то гинуть, — ця велика основна думка від часу Гегеля до такої міри увійшла до загальної свідомости, що ледве чи стане хто її заперечувати в її загальній формі. Але одна річ визнавати її на словах, інша річ — застосовувати її в кожному окремому випадку, в кожній даній галузі досліду». «Для діялектичної філософії немає нічого раз назавжди встановленого, безумовного, святого. На всьому і в усьому вона бачить печать неминучого падіння, і перед нею ніщо не може встояти, крім безперервного процесу виникання й знищення, безконечного піднесення від нижчого до вищого. Вона сама є тільки простий відбиток цього процесу в мислящому мозку». Отже, діялектика, за Марксом, є «наука про загальні закони руху як зовнішнього світу, так і людського мислення».

Цю, революційну, сторону Гегелевої філософії сприйняв і розвинув Маркс. Діялектичний матеріялізм «не потребує ніякої філософії, що стояла б над іншими науками». Від колишньої

філософії залишається «вчення про мислення та його закони — формальна логіка й діялектика». А діялектика, в Марксовому розумінні, а також і за Геґелем, включає в себе те, що нині звуть теорією пізнання, гносеологією, яка повинна розглядати свій предмет так само історично, вивчаючи й узагальнюючи походження й розвиток пізнання, перехід від *не*знання до пізнання.

За нашого часу ідея розвитку, еволюції, увійшла майже цілком у суспільну свідомість, але іншими шляхами, не через філософію Геґеля. Однак ця ідея в тому формулюванні, що його дали Маркс і Енґельс, спираючися на Геґеля, є далеко всебічніша, далеко багатша на зміст, ніж загальнопоширена ідея еволюції. Розвиток, що ніби повторює пройдені вже щаблі, але повторює їх інакше, на вищій базі («заперечення заперечення»), розвиток, так би мовити, спіраллю, а не прямою лінією;— розвиток стрибкуватий, катастрофічний, революційний; — «перерви поступінности»; перетворення кількости на якість; — внутрішні імпульси до розвитку, давані суперечністю, зіткненням різних сил і тенденцій, що діють на дане тіло або в межах даного явища або всередині даного суспільства; — взаємозалежність і якнайтісніший, нерозривний зв'язок *усіх* сторін кожного явища (при чому історія відкриває щораз нові сторони), зв'язок, що дає єдиний, закономірний світовий процес руху,— ось деякі риси діялектики як змістовнішого (ніж звичайне) вчення про розвиток. (Пор. лист Маркса до Енґельса з 8 січня 1868 р. з насмішкою з «дерев'яних трихотомій» Штайна, які плутати з матеріялістичною діялектикою було б безглуздям).

Матеріялістичне розуміння історії

Усвідомлення непослідовности, незавершености, однобічности старого матеріялізму привело Маркса до переконання в доконечності «погодити науку про суспільство з матеріялістичною основою і перебудувати її відповідно до цієї основи». Якщо матеріялізм взагалі пояснює свідомість із буття, а не навпаки, то в застосуванні до суспільного життя людства матеріялізм вимагав пояснити *суспільну* свідомість із *суспільного* буття. «Технологія,— каже Маркс («Капітал», I),*— розкриває активне ставлення людини до природи, безпосередній процес продукції її життя, а разом з тим і її суспільних умов життя та інтелектуальних уявлень, що з них випливають». Цільне формулювання основних засад матеріялізму, поширеного на людське суспільство та його історію, Маркс дав у передмові до твору «До критики політичної економії» в таких словах:

«У суспільній продукції свого життя люди вступають у певні, доконечні, від їхньої волі незалежні, відносини, продукційні відносини, що відповідають певному ступеневі розвитку їхніх матеріяльних продуктивних сил.

---

* Див. стор. 303 цього українського видання. *Ред.*

«Сукупність цих продукційних відносин становить економічну структуру суспільства, реальну базу, на якій підноситься юридична й політична надбудова і якій відповідають певні форми суспільної свідомости. Спосіб продукції матеріяльного життя зумовлює соціяльний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріяльні продуктивні сили суспільства стають у суперечність з наявними продукційними відносинами, або — що є тільки юридичний вираз цього — з відносинами власности, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їхні пута. Тоді настає епоха соціяльної революції. Із зміною економічної основи більш чи менш швидко відбувається переворот у всій величезній надбудові. Розглядаючи такі перевороти, треба завжди відрізняти матеріяльний, з природничо-науковою точністю констатований переворот в економічних умовах продукції від юридичних, політичних, релігійних, художніх або філософських, коротше: від ідеологічних форм, у яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються проти нього.

«Як про окрему людину не можна судити на підставі того, що вона сама про себе думає, так само не можна судити про таку епоху перевороту на підставі її свідомости. Навпаки, цю свідомість треба пояснити з суперечностей матеріяльного життя, з наявного конфлікту між суспільними продуктивними силами і продукційними відносинами»... «В загальних рисах, азійський, античний, февдальний і сучасний, буржуазний, способи продукції можна означати як проґресивні епохи економічної суспільної формації». (Пор. стисле Марксове формулювання в листі до Енґельса з 7 липня 1866 р.: «Наша теорія про визначення організації праці засобами продукції»).

Відкриття матеріялістичного розуміння історії або, вірніше, послідовне продовження, поширення матеріялізму на поле суспільних явищ усунуло дві головні хиби попередніх історичних теорій. Поперше, вони в найліпшому випадку розглядали лише ідейні мотиви історичної діяльности людей, не досліджуючи того, що викликає ці мотиви, не схоплюючи об'єктивної закономірности в розвитку системи суспільних відносин, не вбачаючи коріння цих відносин у ступені розвитку матеріяльної продукції; подруге, попередні теорії не схоплювали якраз дій *мас* людности, тимчасом як історичний матеріялізм уперше дав змогу з природничо-історичною точністю дослідити суспільні умови життя мас і зміни цих умов. Домарксівська «соціологія» й історіографія в *ліпшому* випадку давали нагромадження сирових фактів, уривцем набраних, і змалювання окремих сторін історичного процесу. Марксизм указав шлях до всеосяжного, всебічного вивчення процесу виникнення, розвитку й занепаду суспільно-економічних формацій, розглядаючи *сукупність* усіх суперечних тенденцій, зводячи їх до точно визначуваних умов життя й продукції різних *кляс*

суспільства, усуваючи суб'єктивізм і самовілля у виборі окремих «провідних» ідей або в тлумаченні їх, викриваючи *коріння* без винятку всіх ідей і всіх різних тенденцій у стані матеріяльних продуктивних сил. Люди сами творять свою історію, але що визначає мотиви людей і саме мас людей, що викликає зіткнення суперечних ідей і прагнень, яка є сукупність усіх цих зіткнень усієї маси людських суспільств, які є об'єтивні умови продукції матеріяльного життя, що створюють базу всієї історичної діяльности людей, який є закон розвитку цих умов,— на все це звернув увагу Маркс і вказав шлях до наукового вивчення історії як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечності, процесу.

Клясова боротьба

Що прагнення одних членів даного суспільства йдуть у розріз із прагненнями інших, що суспільне життя повне суперечностей, що історія показує нам боротьбу між народами й суспільствами, а також всередині їх, а крім того ще зміну періодів революції і реакції, миру і воєн, застою і швидкого проґресу або занепаду,— ці факти загальновідомі. Марксизм дав провідну нитку, що дозволяє відкрити закономірність у цім нібито лябіринті й хаосі, а саме: теорію клясової боротьби. Тільки вивчення сукупности прагнень усіх членів даного суспільства або групи суспільств може привести до наукового визначення результату цих прагнень. А джерелом суперечних прагнень є ріжниця в становищі й умовах життя тих *кляс*, що на них кожне суспільство розпадається. «Історія всіх суспільств, що досі існували,— каже Маркс у «Комуністичному маніфесті» (за винятком історії первісної громади — додає Енґельс),— була історією боротьби кляс. Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер і підмайстер, коротше, гнобитель і гноблений були у вічному антагонізмі один проти одного, провадили невпинну, то приховану, то явну боротьбу, що завжди кінчалася революційною перебудовою всієї суспільної будівлі або загальною загибеллю тих кляс, що боролися... Виникле з надр загиблого февдального суспільства сучасне буржуазне суспільство не знищило клясових противенств. Воно тільки поставило нові кляси, нові умови гноблення й нові форми боротьби на місце старих. Наша епоха, епоха буржуазії, відзначається, однак, тим, що вона спростила клясові противенства: суспільство щораз більше розколюється на два великі ворожі табори, на дві великі, що стоять одна проти однієї, кляси — буржуазію і пролетаріят». Від часу Великої французької революції европейська історія з особливою наочністю викривала в ряді країн цей дійсний підклад подій — боротьбу кляс. І вже епоха реставрації у Франції висунула ряд істориків (Тьєррі, Ґізо, Міньє, Тьєр), які, узагальнюючи те, що діялося, не могли не визнати боротьби кляс за ключ до розуміння всієї французької історії. А новітня епоха, епоха повної перемоги буржуазії, пред-

ставницьких інституцій, широкого (якщо не загального) виборчого права, дешевої, поширюваної серед мас, щоденної преси тощо, епоха могутніх і щораз ширших спілок робітників і спілок підприємців і т. д., показала ще наочніше (хоч і в дуже іноді однобічній, «мирній», «конституційній» формі) боротьбу кляс як рушія подій. Дальше місце з Марксового «Комуністичного маніфесту» покаже нам, які вимоги об'єктивної аналізи становища кожної кляси в сучасному суспільстві, у зв'язку з аналізою умов розвитку кожної кляси, ставив Маркс суспільній науці: «З усіх кляс, що протистоять нині буржуазії, тільки пролетаріят є справді революційна кляса. Всі інші кляси занепадають і гинуть з розвитком великої промисловости; а пролетаріят є її власний продукт. Середні стани: дрібний промисловець, дрібний купець, ремісник і селянин,— усі вони борються проти буржуазії для того, щоб урятувати від загину своє існування як середніх станів. Вони, отже, не революційні, а консервативні. Навіть більше, вони реакційні: вони намагаються повернути назад колесо історії. Якщо вони революційні, то лише остільки, оскільки їх чекає перехід у лави пролетаріяту, оскільки вони обороняють не свої теперішні, а свої майбутні інтереси; оскільки вони покидають свою власну точку погляду для того, щоб стати на точку погляду пролетаріяту». В ряді історичних творів (*див. літературу*) Маркс дав блискучі й глибокі взірці матеріялістичної історіографії, аналізи становища *кожної* окремої кляси й іноді різних груп або верств усередині кляси, показуючи наочно, чому і як «усяка клясова боротьба є боротьба політична». Наведений тут уривок ілюструє, яку складну сіть суспільних відносин і *перехідних* ступенів від кляси до кляси, від минулого до майбутнього аналізує Маркс, щоб обчислити всю вислідну історичного розвитку.

Найглибше, найвсебічніше й найдетальніше потвердження і застосування теорії Маркса є його економічне вчення.

Економічне вчення Маркса

«Остаточна мета мого твору, — каже Маркс у передмові до «Капіталу»,— відкрити економічний закон руху сучасного суспільства», тобто капіталістичного, буржуазного суспільства. Дослідження продукційних відносин даного, історично визначеного, суспільства в їхньому виникненні, розвитку й занепаді— такий зміст Марксового економічного вчення. В капіталістичному суспільстві панує продукція *товарів*, і тому Марксова аналіза починається з аналізи товару.

Вартість

Товар є, поперше, річ, що задовольняє якусь потребу людини; подруге, річ, обмінювана на іншу річ. Корисність речі робить її *споживною вартістю*. Мінова вартість (або просто вартість)

з'являється насамперед як відношення, пропорція при обміні певного числа споживних вартостей одного виду на певне число споживних вартостей іншого виду. Щоденний досвід показує нам, що мільйони й мільярди таких обмінів прирівнюють постійно одну до однієї усі й усякі, найрізніші й незрівненні одна з однією споживні вартості. Що ж є спільного між цими різними речами, постійно прирівнюваними одна до однієї в певній системі суспільних відносин? Спільне між ними є те, що вони — *продукти праці*. Обмінюючи продукти, люди прирівнюють якнайрізніші види праці. Продукція товарів є система суспільних відносин, за якою окремі продуценти продукують різноманітні продукти (суспільний поділ праці), і всі ці продукти прирівнюється один до одного при обміні. Отже, те спільне, що є в усіх товарах, є не конкретна праця певної галузі продукції, не праця одного виду, а *абстрактна* людська праця, людська праця взагалі. Вся робоча сила даного суспільства, репрезентована в сумі вартостей усіх товарів, є одна й та сама людська робоча сила: мільярди фактів обміну доводять це. Отже, кожний окремий товар з'являється лише певною часткою *суспільно-доконечного* робочого часу. Величину вартости визначає кількість суспільно-доконечної праці або робочий час, суспільно-доконечний для продукції даного товару, даної споживної вартости. «Прирівнюючи свої різні продукти при обміні один до одного, люди прирівнюють свої різні види праці один до одного. Вони не свідомі цього, але вони це роблять». Вартість є відношення між двома особами — як сказав один старий економіст; йому треба було лише додати: відношення, прикрите речевою оболонкою. Тільки з погляду системи суспільних продукційних відносин однієї певної історичної формації суспільства, при тому відносин, що виявляються в масовому, мільярди раз повторюваному явищі обміну, можна зрозуміти, що таке вартість. «Як вартості, товари є лише певні кількості застиглого робочого часу». Проаналізувавши детально двоїстий характер праці, втіленої в товарах, Маркс переходить до аналізи *форми вартости і грошей*. Головне завдання Маркса є при цьому вивчити *походження* грошової форми вартости, вивчити *історичний процес* розгортання обміну, починаючи з окремих, випадкових актів її («проста, одинична або випадкова форма вартости»: дана кількість одного товару обмінюється на дану кількість іншого товару) аж до загальної форми вартости, коли ряд різних товарів обмінюється на один і той самий певний товар, і до грошової форми вартости, коли цим певним товаром, загальним еквівалентом є золото. Бувши вищим продуктом розвитку обміну й товарової продукції, гроші затушовують, прикривають суспільний характер приватних робіт, суспільний зв'язок між поодинокими продуцентами, об'єднаними ринком. Маркс піддає надзвичайно детальній аналізі різні функції грошей, при чому й тут (як взагалі у перших розділах «Капіталу») особливо важно відзначити, що абстрактна й іноді нібито суто дедуктивна форма викладу в дійсності відтворює велетенський фактичний

матеріял з історії розвитку обміну й товарової продукції. «Гроші мають за передумову певний розвиток товарового обміну. Різні форми грошей — простий товаровий еквівалент або засіб циркуляції, або засіб платежу, скарб і світові гроші — вказують, залежно від різного обсягу застосування тієї чи іншої функції, залежно від відносної переваги тієї чи іншої функції, на дуже різні ступені суспільного процесу продукції» («Капітал», I).*

Додаткова вартість

На певному ступені розвитку товарової продукції гроші перетворюються на капітал. Формулою товарової циркуляції було: Т (товар) — Г (гроші) — Т (товар), тобто продаж одного товару для купівлі іншого. Загальна формула капіталу є, навпаки, Г— Т — Г, тобто купівля для продажу (із зиском). Додатковою вартістю Маркс називає це зростання первісної вартости грошей, що їх пускають у оборот. Факт цього «зростання» грошей у капіталістичному обороті є загальновідомий. Саме це «зростання» перетворює гроші на *капітал* як осібне, історично визначене суспільне відношення продукції. Додаткова вартість не може виникнути з товарової циркуляції, бо вона знає лише обмін еквівалентів, не може виникнути з надбавки до ціни, бо взаємні втрати й виграші покупців і продавців зрівноважилися б, а мова мовиться саме про масове, пересічне, суспільне явище, а не про індивідуальне. Щоб дістати додаткову вартість, «посідач грошей мусить знайти на ринку такий товар, що сама його споживна вартість мала б своєрідну властивість бути за джерело вартости», такий товар, процес споживання якого був би одночасно процесом створення вартости. І такий товар існує. Це — робоча сила людини. Споживання її є праця, а праця створює вартість. Посідач грошей купує робочу силу за її вартістю, визначуваною подібно до вартости всякого іншого товару суспільно - доконечним робочим часом, доконечним, щоб її випродукувати (тобто вартістю утримання робітника та його родини). Купивши робочу силу, посідач грошей має право споживати її, тобто примушувати її працювати цілий день, скажімо 12 годин. Тимчасом робітник протягом 6 годин («доконечний» робочий час) створює продукт, що оплачує його утримання, а протягом дальших 6 годин («додатковий» робочий час) створює неоплачений капіталістом «додатковий» продукт або додаткову вартість. Отже, в капіталі, з погляду процесу продукції, треба розрізняти дві частини: сталий капітал, витрачуваний на засоби продукції (машини, знаряддя праці, сировинний матеріял тощо) — вартість його (відразу або частинами) без зміни переходить на готовий продукт — і змінний капітал, витрачуваний на робочу силу. Вартість цього капіталу не лишається незмінною, а зростає в процесі праці, створюючи додаткову вартість. Тому, щоб виразити ступінь експлуатації

* Стор. 122 цього українського видання. *Ред.*

робочої сили капіталом, треба порівнювати додаткову вартість не з усім капіталом, а тільки із змінним капіталом. Норма додаткової вартости, як називає Маркс це відношення, буде, приміром, у нашому прикладі $\frac{6}{6}$, тобто 100%.

Історичну передумову виникнення капіталу становить, поперше, нагромадження певної грошової суми в руках поодиноких осіб при високому порівняно рівні розвитку товарової продукції взагалі, і, подруге, наявність «вільного» у двоякому значенні робітника—вільного від усяких утруднень або обмежень продажу робочої сили і вільного від землі і взагалі від засобів продукції, безхазяйного робітника, «пролетаря», що не має з чого існувати, крім як з продажу робочої сили. Збільшувати додаткову вартість можна двома основними способами: здовженням робочого дня («абсолютна додаткова вартість») і скороченням доконечного робочого дня («відносна додаткова вартість»). Аналізуючи перший спосіб, Маркс розгортає величну картину боротьби робітничої кляси за скорочення робочого дня і втручання державної влади за здовження робочого дня (XIV — XVII століття) і за скорочення його (фабричне законодавство XIX століття). Після того, як з'явився «Капітал» історія робітничого руху всіх цивілізованих країн світу дала тисячі й тисячі нових фактів, що ілюструють цю картину.

Аналізуючи продукцію відносної додаткової вартости, Маркс досліджує три основні історичні стадії підвищення продуктивности праці капіталізмом: 1) просту кооперацію; 2) поділ праці й мануфактуру; 3) машини й велику промисловість. Наскільки глибоко викрив тут Маркс основні, типові риси розвитку капіталізму, видно, між іншим, з того, що дослідження російської так званої «кустарної» промисловости дають багатющий матеріял для ілюстрації двох перших з названих трьох стадій. А революціонізаційне діяння великої машинової індустрії, описане Марксом 1867 р., виявилося протягом півстоліття, що минуло відтоді, на цілому ряді «нових» країн (Росія, Японія тощо).

Далі. Надзвичайно важна й нова є у Маркса аналіза *акумуляції капіталу*, тобто перетворення частини додаткової вартости на капітал, ужиття її не на особисті потреби або примхи капіталіста, а на нову продукцію. Маркс показав помилку всієї попередньої клясичної політичної економії (починаючи від Адама Сміса), яка вважала, що вся додаткова вартість, перетворювана в капітал, іде на змінний капітал. В дійсності ж вона розпадається на *засоби продукції* плюс змінний капітал. Величезне значення в процесі розвитку капіталізму й перетворення його на соціялізм має швидше зростання частини сталого капіталу (в загальній сумі капіталу) проти частини змінного капіталу.

Акумуляція капіталу, прискорюючи витискування робітників машиною, створюючи на одному полюсі багатство, на другому злидні, породжує й так звану «резервну робітничу армію», «відносну зайвину» робітників або «капіталістичне перелюднення»,

що набуває надзвичайно різноманітних форм і дає змогу капіталові надзвичайно швидко розширювати продукцію. Ця змога, в зв'язку з кредитом і акумуляцією капіталу в засобах продукції, дає, між іншим, ключ до розуміння *криз* перепродукції, що періодично наставали в капіталістичних країнах, спершу пересічно що 10 років, потім у довші й менш визначені переміжки часу. Від акумуляції капіталу на базі капіталізму слід відрізняти так звану первісну акумуляцію: насильне відокремлення робітника від засобів продукції, прогнання селян з землі, крадіж громадських земель, систему колоній і державних боргів, протекційних мит тощо. «Первісна акумуляція» створює на одному полюсі «вільного» пролетаря, на другому — посідача грошей, капіталіста.

«*Історичну тенденцію капіталістичної акумуляції*» Маркс характеризує в таких славетних словах: «Еспропріяцію безпосередніх продуцентів проводиться з найнещаднішим вандалізмом і під тиском якнайпідліших, якнайбрудніших, найдріб'язковіших і найшаленіших пристрастей. Приватну власність, здобуту працею власника» (селянина й ремісника), «основану, так би мовити, на зрощенні поодинокого незалежного робітника з його знаряддям і засобами праці, витісняє капіталістична приватна власність, основана на експлуатації чужої, але формально вільної робочої сили... Тепер експропріяції підлягає вже не робітник, що сам веде самостійне господарство, а капіталіст, що експлуатує багатьох робітників. Ця експропріяція здійснюється наслідком гри іманентних законів самої капіталістичної продукції, через централізацію капіталів. Один капіталіст побиває багатьох капіталістів. Пліч - о - пліч з цією централізацією або експропріяцією багатьох капіталістів небагатьма розвивається кооперативна форма процесу праці в щораз ширших, більших розмірах, розвивається свідоме технічне застосування науки, пляномірна експлуатація землі, перетворення засобів праці на такі засоби праці, що їх можна вживати тільки колективно, економізування всіх засобів продукції через вживання їх як засобів продукції комбінованої суспільної праці, вплетіння всіх народів у сіть світового ринку, а разом з тим інтернаціональний характер капіталістичного режиму. Разом з постійним меншанням числа маґнатів капіталу, що узурпують і монополізують усі вигоди цього процесу перетворення, зростає маса злиднів, пригноблення, рабства, виродження, експлуатації, але разом з тим і обурення робітничої кляси, що її навчає, об'єднує й організує механізм самого процесу капіталістичної продукції. Монополія капіталу стає путами того способу продукції, що зріс за неї і під нею. Централізація засобів продукції та усуспільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несполучні з їхньою капіталістичною оболонкою. Її розривається. Б'є остання година капіталістичної приватної власности. Експропріяторів експропріюють» («Капітал», I).*

* Стор. 657, 658 цього українського видання. *Ред.*

Надзвичайно важна й нова є, далі, дана у Маркса в II томі «Капіталу» аналіза репродукції суспільного капіталу, взятого в цілому. І тут Маркс бере не індивідуальне, а масове явище, не дробову часточку економії суспільства, а всю цю економію в сукупності. Виправляючи вказану вище помилку клясиків, Маркс поділяє всю суспільну продукцію на два великі відділи: I) продукція засобів продукції і II) продукція предметів споживання, і детально розглядає, на взятих ним числових прикладах, циркуляцію всього суспільного капіталу в цілому, як при продукції в попередніх розмірах, так і при акумуляції. У III томі «Капіталу» розв'язано питання про утворення пересічної норми зиску на основі закону вартости. Великий крок уперед економічної науки, в особі Маркса, становить те, що аналіза ведеться з погляду масових економічних явищ, усієї сукупности суспільного господарства, а не з погляду окремих казусів або зовнішньої поверхні конкуренції, на чому обмежується часто вульґарна політична економія або сучасна «теорія граничної користи». Спочатку Маркс аналізує походження додаткової вартости і потім уже переходить до її розпаду на зиск, процент і земельну ренту. Зиск є відношення додаткової вартости до всього вкладеного в підприємство капіталу. Капітал «високого органічного складу» (тобто з перевагою сталого капіталу над змінним у розмірах понад пересічний суспільний) дає норму зиску, нижчу за пересічну; капітал «низького органічного складу»— вищу за пересічну. Конкуренція між капіталами, вільний перехід їх з галузі до галузі зведе в обох випадках норму зиску до пересічної. Сума вартостей усіх товарів даного суспільства збігається з сумою цін товарів, але в окремих підприємствах і в окремих галузях продукції товари, під впливом конкуренції, продається не за їхньою вартістю, а за *цінами продукції* (або за продукційними цінами), що дорівнюють затраченому капіталові плюс пересічний зиск.

Таким чином загальновідомий і безперечний факт відхилення цін від вартостей і рівности зиску Маркс цілком пояснив на основі закону вартости, бо сума вартостей усіх товарів збігається з сумою цін. Але зведення вартости (суспільної) до цін (індивідуальних) відбувається не простим, не безпосереднім, а дуже складним шляхом: цілком природно, що в суспільстві розрізнених товаропродуцентів, зв'язаних лише ринком, закономірність не може виявлятися інакше, як у пересічній, суспільній, масовій закономірності, при взаємному урівноваженні індивідуальних відхилів у той або той бік.

Підвищення продуктивности праці означає швидше зростання сталого капіталу проти змінного. А що додаткова вартість є функція самого лише змінного капіталу, то зрозуміло, що норма зиску (відношення додаткової вартости до всього капіталу, а не до його змінної тільки частини) має тенденцію до зниження. Маркс докладно аналізує цю тенденцію і ряд обставин, що прикривають її або протидіють їй. Не спиняючись на переказі над-

звичайно цікавих відділів III тому, присвячених лихварському, торговельному і грошовому капіталові, ми перейдемо до найголовнішого — до теорії *земельної ренти*. Ціну продукції рільничих продуктів у наслідок обмежености площі землі, що її всю зайняли окремі господарі в капіталістичних країнах, визначають витрати продукції не на пересічному, а на гіршому ґрунті, не при пересічних, а при гірших умовах довозу продукту на ринок. Ріжниця між цією ціною і ціною продукції на ліпших ґрунтах (або в ліпших умовах) дає ріжницеву або *диференціяльну* ренту. Аналізуючи її детально, показуючи виникнення її при різній родючості окремих ділянок землі, при різних розмірах капіталовкладення в землю, Маркс цілком викрив (див. також «Теорії додаткової вартости», де на особливу увагу заслуговує критика Родбертуса) помилку Рікарда, ніби диференціяльну ренту одержують лише при послідовному переході від ліпших земель до гірших. Навпаки, бувають і протилежні переходи, буває перетворення одного розряду земель в інші (в наслідок проґресу аґрикультурної техніки, зростання міст тощо), і глибокою помилкою, перекладенням на природу вад, обмеженостей і суперечностей капіталізму є славлений «закон низхідної родючости ґрунту». Потім, рівність зиску в усіх галузях промисловости й народнього господарства взагалі має за передумову повну свободу конкуренції, свободу переливу капіталу з галузі до галузі. Тимчасом приватна власність на землю створює монополію, перешкоду цьому вільному переливові. Наслідком цієї монополії продукти сільського господарства, яке відзначається нижчим складом капіталу, отже й індивідуально вищою нормою зиску, не йдуть у цілком вільний процес вирівнювання норми зиску: власник землі, як монополіст, дістає змогу вдержати ціну вищу за пересічну, а ця монопольна ціна породжує *абсолютну ренту*. Диференціяльну ренту не можна знищити за існування капіталізму, а абсолютну *можна* — наприклад, при націоналізації землі, при переході її у власність держави. Такий перехід значив би підрив монополії приватних власників, значив би послідовніше, повніше проведення свободи конкуренції в рільництві. І тому радикальні буржуа, зазначає Маркс, виступали в історії не раз з цією проґресивною буржуазною вимогою націоналізації землі, яка однак відстрашує більшість буржуазії, бо занадто близько «зачіпає» ще іншу, в наші дні надто важливу й «чутливу» монополію: монополію засобів продукції взагалі. (Надзвичайно популярно, стисло й ясно виклав сам Маркс свою теорію пересічного зиску на капітал і абсолютної земельної ренти в листі до Енґельса з 2 серпня 1862 р. Див. «Листування», т. III, стор. 77 — 81. Пор. також лист з 9 серпня 1862 р., там же, стор. 86 — 87).— До історії земельної ренти важно також вказати на аналізу Маркса, що показує перетворення ренти відробітної (коли селянин своєю працею на землі поміщика створює додатковий продукт) на ренту продуктами або натурою (селянин на своїй

землі продукує додатковий продукт, віддаючи його поміщикові у наслідок «позаекономічного примусу»), потім на ренту грошову (та сама рента натурою перетворена на гроші, «оброк» старої Руси, в наслідок розвитку товарової продукції) і, нарешті, на ренту капіталістичну, коли на місце селянина з'являється підприємець у рільництві, що веде обробіток з допомогою найманої праці. У зв'язку з цією аналізою «генези капіталістичної земельної ренти» слід відзначити ряд тонких (і особливо важних для відсталих країн, як Росія) думок Маркса про *еволюцію капіталізму в рільництві*. «Перетворенню натуральної ренти на грошову не тільки є неминуче супутнє, а навіть передує утворення кляси немаєтних поденників, що наймаються за гроші. У період виникнення цієї кляси, коли вона з'являється ще тільки спорадично, у заможніших, зобов'язаних оброком селян природно розвивається звичай експлуатувати власним коштом сільських найманих робітників — цілком подібно до того, як за феодальних часів заможні кріпаки - селяни й собі тримали кріпаків. У цих селян розвивається таким чином поступінно змога нагромаджувати певне майно й перетворюватися самим у майбутніх капіталістів. Серед старих посідачів землі, що ведуть самостійне господарство, виникає, отже, розсадник капіталістичних орендарів, розвиток яких зумовлено загальним розвитком капіталістичної продукції поза сільським господарством» («Капітал», III², 332)...* «Експропріяція й вигнання з села частини сільської людности не тільки «звільняють» для промислового капіталу робітників, їхні засоби існування, їхнє знаряддя праці, а й створюють внутрішній ринок («Капітал», I², 778).** Зубожіння й розорення сільської людности відіграє й собі ролю створення резервної робітничої армії для капіталу. В усякій капіталістичній країні «частина сільської людности перебуває тому постійно в перехідному стані до перетворення на міську або мануфактурну (тобто нерільничу) людність. Це джерело відносної зайвої людности б'є безперервно... Сільського робітника зводять до найнижчого рівня заробітної плати, і він завжди стоїть одною ногою в багні павперизму». («Капітал», I², 668).*** Приватна власність селянина на землю, яку він обробляє, є основа дрібного виробництва і умова його процвітання, набуття ним клясичної форми. Але це дрібне виробництво є сполучне тільки з вузькими примітивними рамками продукції й суспільства. За капіталізму «експлуатація селян відрізняється від експлуатації промислового пролетаріяту лише формою. Експлуататор той самий — капітал. Окремі капіталісти експлуатують окремих селян гіпотеками й лихварством; кляса капіталістів експлуатує клясу селян за допомогою державних податків» («Клясова боротьба у Франції»). «Парцеля (дрібна ділянка землі) селянина є тільки за привід, що дозволяє капіталістові добувати з землі

* «Капітал», т. III, частина друга. ДВУ 1930, стор. 221. *Ред.*
** Стор. 644 цього українського видання. *Ред.*
*** Стор. 552, 553 цього українського видання. *Ред.*

зиск, процент і ренту, залишаючи самому землевласникові виручати як йому завгодно свою заробітну плату». Звичайно селянин віддає навіть капіталістичному суспільству, тобто клясі капіталістів, частину заробітної плати, спускаючися «до рівня ірляндського орендаря — у формі приватного власника» («Клясова боротьба у Франції»). В чому полягає «одна з причин того, що в країнах з переважним дрібним селянським землеволодінням ціна на хліб стоїть нижче, ніж у країнах з капіталістичним способом продукції?» («Капітал», III², 340).* У тому, що селянин віддає суспільству (тобто клясі капіталістів) задурно частину додаткового продукту. «Отже, така низька ціна (збіжжя та інших сільськогосподарських продуктів) є наслідок бідности продуцентів, а в ніякому разі не результат продуктивности їхньої праці» («Капітал», III², 340).** Дрібна земельна власність, нормальна форма дрібного виробництва деґрадує нищиться, гине за капіталізму. «Дрібна земельна власність суттю своєю виключає: розвиток суспільних продуктивних сил праці, суспільні форми праці, суспільну концентрацію капіталів, скотарство у великих розмірах, щораз більше застосування науки. Лихварство й система податків неминуче ведуть скрізь до її зубожіння. Вжиття капіталу на купівлю землі відбирає цей капітал від ужиття на культуру землі. Безконечне роздрібнення засобів продукції й роз'єднання самих продуцентів». (Кооперація, тобто товариства дрібних селян, відіграючи надзвичайно проґресивну буржуазну ролю, лише послаблюють цю тенденцію, але не знищують її; не треба також забувати, що ці кооперації дають багато заможним селянам і дуже мало, майже нічого, масі бідноти, а потім товариства самі стають експлуататорами найманої праці). «Велетенське марнотратство людської сили. Щораз більше погіршення умов продукції й подорожчання засобів продукції є закон парцельної (дрібної) власности». Капіталізм і в рільництві, як і в промисловості, перебудовує процес продукції лише ціною «мартирології продуцентів». «Розпорошеність сільських робітників по великих просторах ламає їхню силу опору, тимчасом як концентрація міських робітників збільшує цю силу. В сучасному, капіталістичному, рільництві, як і в сучасній промисловості, підвищення продуктивної сили праці і більшу рухливість її купується ціною нищення й виснаження самої робочої сили. Крім того, всякий проґрес капіталістичного рільництва є не тільки проґрес в умілості грабувати робітника, а і в умілості грабувати ґрунт... Тому капіталістична продукція розвиває техніку й комбінацію суспільного процесу продукції, але лише так, що вона разом з цим підриває джерела всякого багатства: землю й робітника» («Капітал», I, кінець 13 розділу).***

* «Капітал», т. III, частина друга, ДВУ 1930, стор. 226. *Ред.*

** «Капітал», т. III, частина друга, ДВУ 1930, стор. 226. *Ред.*

*** Стор. 424 цього українського видання. *Ред.*

Соціялізм

З попереднього видно, що неминучість перетворення капіталістичного суспільства на соціялістичне Маркс виводить цілком і виключно з економічного закону руху сучасного суспільства. Усуспільнення праці, в тисячах форм, що йде вперед щораз швидше й швидше і виявляється за те півстоліття, що минуло від смерти Маркса, особливо наочно в зростанні великої продукції, картелів, синдикатів і трестів капіталістів, а так само у велетенському зростанні розмірів і могутности фінансового капіталу,— ось головна матеріяльна основа того, що соціялізм неминуче настане. Інтелектуальний і моральний рушій, фізичний виконавець цього перетворення є виховуваний самим капіталізмом пролетаріят. Його боротьба проти буржуазії, виявляючися в різних і щораз багатших на зміст формах, неминуче стає політичною боротьбою, спрямованою до здобуття політичної влади пролетаріятом («диктатура пролетаріяту»). Усуспільнення продукції не може не привести до переходу засобів продукції у власність суспільства, до «експропріяції експропріяторів». Величезне підвищення продуктивности праці, скорочення робочого дня, заміна решток руїн дрібного, примітивного, роздрібненого виробництва, колективною, удосконаленою працею — ось безпосередні наслідки такого переходу. Капіталізм остаточно розриває зв'язок рільництва з промисливістю, але одночасно своїм вищим розвитком він готує нові елементи цього зв'язку, сполучення промисловости з рільництвом на ґрунті свідомого застосування науки й комбінації колективної праці, нового розселення людства (із знищенням як сільської занедбаности, відірваности від світу, здичавіння, так і протиприродного скупчення велетенських мас у великих містах). Нова форма родини, нові умови в становищі жінки й у вихованні молодих поколінь, підготовлюються вищими формами сучасного капіталізму: жіноча й дитяча праця, розклад патріярхальної родини капіталізмом неминуче набувають у сучасному суспільстві найжахливіших, найзлиденніших і найогидніших форм. Та проте «велика промисловість, призначаючи жінкам, підліткам і дітям обох статей вирішальну ролю в суспільно-організованому процесі продукції поза сферою домашнього вогнища, створює нову економічну основу для вищої форми родини і відносин між статями. Певна річ, однаково абсурдно вважати за абсолютну християнсько-германську форму родини, як і форму староримську або старогрецьку або східню, що, між іншим, у зв'язку одна з одною становлять єдиний історичний ряд розвитку. Очевидно, що склад комбінованого робочого персоналу з осіб обох статей і різного віку, хоч він у своїй стихійній, грубій, капіталістичній формі, коли робітник існує для процесу продукції, а не процес продукції для робітника, є отруйне джерело загибелі й рабства, — при відповідних умовах неминуче мусить перетворитися, навпаки, на джерело гуманного роз-

витку» («Капітал», I, кінець 13 розділу).* Фабрична система показує нам «зародки виховання епохи майбутнього, коли для всіх дітей понад певний вік продуктивна праця сполучатиметься з навчанням і гімнастикою не тільки як один із засобів збільшувати суспільну продукцію, а й як єдиний засіб продукувати всебічно розвинених людей» (там же). На той самий історичний ґрунт, не в значенні самого тільки пояснення минувшини, а й у значенні безбоязкого передбачення майбутнього і сміливої практичної діяльности, спрямованої на його здійснення, ставить Марксів соціялізм і питання про національність і про державу. Нації є неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку. І робітнича кляса не могла зміцніти, змужніти, скластися, не «влаштовуючись у межах нації», не бувши «національна» («хоч зовсім не в тому значенні, як це розуміє буржуазія»). Але розвиток капіталізму дедалі більш ламає національні перегородки, знищує національну окремішність, становить на місце національних антагонізмів клясові. Тому в розвинених капіталістичних країнах цілковитою істиною є те, що «робітники не мають батьківщини» і що «сполучення зусиль» робітників принаймні цивілізованих країн, «є одна з перших умов визволення пролетаріяту» («Комуністичний маніфест»). Держава, це організоване насильство, виникла неминуче на певному щаблі розвитку суспільства, коли суспільство розкололося на непримиренні кляси, коли воно не могло б існувати без «влади», що стоїть нібито над суспільством і до певної міри відокремилася від нього. Виникаючи всередині клясових противенств, держава стає «державою найдужчої, економічно панівної кляси, яка за допомогою держави стає і політично панівною клясою і таким чином набуває нових засобів для підкорення й експлуатації гнобленої кляси. Так, античина держава була передусім державою рабовласників для підкорення рабів, февдальна держава — органом дворянства для підкорення кріпаків - селян, а сучасна представницька держава є знаряддя експлуатації найманих робітників капіталістами» (Енґельс у «Походженні родини, приватної власности й держави», де він викладає свої й Марксові погляди). Навіть найвільніша й найпроґресивніша форма буржуазної держави, демократична республіка, ані трохи не усуває цього факту, а лише міняє форму його (зв'язок уряду з біржею, підкупність — безпосередня й посередня — чиновників і преси тощо). Соціялізм, ведучи до знищення кляс, тим самим веде і до знищення держави. «Перший акт,— пише Енґельс в «Анти - Дюрінґу», — що з ним держава виступає дійсно як представниця всього суспільства — експропріяція засобів продукції на користь усього суспільства,— буде одночасно її останнім самостійним актом як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини ставатиме зайве в одній галузі по одній і припиниться само собою.

* Стор. 411 цього українського видання. *Ред.*

Управління людьми заміниться управлінням речами й реґулюванням продукційного процесу. Держава не буде «скасована», вона «відімре». «Суспільство, що організує продукцію на основі вільних і рівних асоціяцій продуцентів, поставить державну машину туди, де їй тоді буде місце: в музей старовини, поруч з веретеном і бронзовою сокирою» (Енґельс у «Походженні родини, приватної власности й держави»).

Нарешті, щодо питання про ставлення Марксового соціялізму до дрібного селянства, яке лишиться за епохи експропріяції експропріяторів, треба вказати на заяву Енґельса, який висловлює Марксові думки: «Коли ми оволодіємо державною владою, ми й думки не матимемо про те, щоб насильно експропріювати дрібних селян (однаково, з відшкодуванням чи ні), як це ми муситимемо зробити з великими землевласниками. Наше завдання щодо дрібних селян буде передусім у тому, щоб їхнє приватне виробництво й приватну власність перетворити на товариську, але не насильно, а прикладом і подачею суспільної допомоги для цієї мети. І тоді в нас, розуміється, буде досить засобів, щоб довести селянинові всі переваги такого переходу, переваги, які й тепер вже треба йому роз'яснювати». (Енґельс: «До аґрарного питання на Заході», вид. Алексеєвої, стор. 17, рос. переклад з помилками. Ориґінал у «Neue Zeit»).

Тактика клясовоі боротьби пролетаріяту

Виявивши ще в 1844 — 1845 рр. одну з основних хиб старого матеріялізму, а саме те, що він не вмів зрозуміти умов і оцінити значення революційної практичної діяльности, Маркс протягом усього свого життя, поряд з теоретичними працями, приділяв непослабну увагу питанням тактики клясової боротьби пролетаріяту. Величезний матеріял дають щодо цього *всі* твори Маркса і видане 1913 року чотиритомове листування його з Енґельсом особливо. Матеріял цей далеко ще не зібрано, не зведено докупи, не вивчено і не розроблено. Тому ми мусимо обмежитися тут лише найзагальнішими й найкоротшими увагами, підкреслюючи, що без *цієї* сторони матеріялізму Маркс справедливо вважав його за половинчастий, однобічний, змертвілий. Основне завдання тактики пролетаріяту Маркс визначав у строгій відповідності з усіма засновками свого матеріялістично - діялектичного світогляду. Лише об'єктивне зваження усієї сукупности взаємовідносин усіх без винятку кляс даного суспільства, отже, і зваження об'єктивного ступеня розвитку цього суспільства, як і зваження взаємовідносин між ними й іншими суспільствами може бути за підпору правильної тактики передової кляси. При цьому всі кляси й усі країни розглядається не в статичному, а в динамічному вигляді, тобто не в нерухомому стані, а в русі (що його закони випливають з економічних умов існування кожної кляси). Рух своєю чергою розглядається не тільки з погляду минувшини, а й з погляду майбут-

нього, і при тому не у вульґарному розумінні «еволюціоністів», що бачать тільки повільні зміни, а діялектично: «20 років дорівнюють одному дневі у великих історичних розвитках,— писав Маркс Енґельсові,— хоч потім можуть настати такі дні, що в них концентрується по 20 років» (т. III, стор. 127, «Листування»). На кожному ступені розвитку в кожний момент тактика пролетаріяту повинна зважувати цю об'єктивно неминучу діялектику людської історії, з одного боку використовуючи для розвитку свідомости, сили та бойової здатности передової кляси епохи політичного застою або черепашого, так званого «мирного», розвитку, а з другого боку ведучи всю роботу цього використання в напрямі «кінцевої мети» руху даної кляси і створення в ній здатности практично розв'язувати великі завдання у великі дні, «що концентрують у собі по 20 років». Два міркування Марксові особливо важні в даному питанні: одне із «Злиденности філософії» з приводу економічної боротьби й економічних організацій пролетаріяту, друге з «Комуністичного маніфесту» з приводу політичних завдань його. Перше каже: «Велика промисловість згромаджує в однім місці масу невідомих одне одному людей. Конкуренція розколює їхні інтереси. Але охорона заробітної плати, цей спільний інтерес супроти їхнього хазяїна, об'єднує їх однією спільною ідеєю опору, коаліції... Коаліції, спочатку ізольовані, формуються в групи, і охорона робітниками їхніх спілок проти завжди об'єднаного капіталу стає для них доконечніша, ніж охорона заробітної плати... В цій боротьбі — справжній громадянській війні — об'єднуються і розвиваються всі елементи для прийдешнього бою. Досягши цього пункту, коаліція набирає політичного характеру». Тут перед нами програма й тактика економічної боротьби і професійного руху на кілька десятиліть, для всієї довгої епохи готування сил пролетаріяту «для прийдешнього бою». З цим треба зіставити численні вказівки Маркса й Енґельса на прикладі англійського робітничого руху, як промисловий «розквіт» викликає спроби «купити робітників» (I, 136, «Листування з Енґельсом»), відтягти їх від боротьби, як цей розквіт взагалі «деморалізує робітників» (II, 218); як «буржуазніє» англійський пролетаріят — «найбуржуазніша з усіх націй» (англійська) «хоче, видимо, довести справу кінець - кінцем до того, щоб поруч буржуазії мати буржуазну аристократію й буржуазний пролетаріят» (II, 290); як зникає в нього «революційна енерґія» (III, 124); як доведеться ждати більш чи менш довгий час «визволення англійських робітників від їх на позір буржуазного здеморалізування» (III, 127); як бракує англійському робітничому рухові «запалу чартистів» (1866; III, 305); як англійські проводирі робітників створюються за типом серединки «між радикальним буржуа і робітником» (про Голіоке; IV, 209); як, в наслідок монополії Англії і доки ця монополія не лопне, «нічого не вдієш з брітанськими робітниками» (IV, 433). Тактика економічної боротьби у зв'язку з загальним ходом

(*і розв'язом*) робітничого руху розглядається тут з надзвичайно широкого, всебічного, діялектичного, справді революційного погляду.

«Комуністичний маніфест» про тактику політичної боротьби висунув основну засаду марксизму: «Комуністи борються в ім'я найближчих цілей і інтересів робітничої кляси, але одночасно вони обстоюють і майбутність руху». Задля цього Маркс 1848 року підтримував у Польщі партію «аґрарної революції», «ту саму партію, що викликала краківське повстання 1846 року». В Німеччині 1848 — 1849 рр. Маркс підтримував крайню революційну демократію і ніколи пізніше не брав назад того, що тоді був сказав про тактику. Німецьку буржуазію він розглядав як елемент, який «від самого початку був схильний до зради народу» (тільки спілка із селянством могла б дати буржуазії цілковите здійснення її завдань) «і до компромісу з коронованими представниками старого суспільства». Ось дана Марксом підсумкова аналіза клясового становища німецької буржуазії за епохи буржуазно - демократичної революції, аналіза, що є, між іншим, взірець матеріялізму, який розглядає суспільство в русі і до того ж не тільки з того боку руху, що звернений *назад*... «без віри в себе, без віри в народ; бурчачи перед верхами, тремтячи перед низами; ... наляканий світовою бурею, ніде з енерґією, скрізь з пляґіятом; ...без ініціятиви; ...окаянний дід, засуджений на те, щоб у своїх старечих інтересах керувати першими поривами молодости юного й здорового народу...» («Нова Райнська Газета», 1848 р., див. «Літературна спадщина», т. III, ст. 212). По якихсь 20 роках у листі до Енґельса (III, 224) Маркс проголошував причиною неуспіху революції 1848 року те, що буржуазія вважала за краще мир з рабством, ніж саму вже перспективу боротьби за волю. Коли скінчилася епоха революцій 1848 — 1849 років, Маркс повстав проти всякої гри в революцію (Шаппер — Вілліх і боротьба проти них), вимагаючи вміння працювати за епохи нової смуги, що готувала нібито «мирно» нові революції. В якому дусі вимагав Маркс вести цю роботу, видно з такої його оцінки становища в Німеччині за найглухішого реакційного часу 1856 р.: «Вся справа в Німеччині залежатиме від змоги підтримати пролетарську революцію якимнебудь другим виданням селянської війни» («Листування з Енґельсом», II, 108). Доки демократична (буржуазна) революція в Німеччині була не закінчена, всю увагу в тактиці соціялістичного пролетаріяту Маркс спрямовував на розвиток демократичної енерґії селянства. Він вважав, що Ляссаль «об'єктивно зраджує робітничий рух на користь Прусії» (III, 210) між іншим саме тому, що Ляссаль потурав поміщикам і пруському націоналізмові. «Підло, — писав Енґельс 1865 р., обмінюючися думками з Марксом з приводу майбутнього спільного їхнього виступу в пресі, — у рільничій країні нападати від імени промислових робітників тільки на буржуа, забуваючи про патріярхальну «паличну експлуатацію» сільських робітників февдальним дво-

рянством» (III, 217). В період 1864 — 1870 рр., коли доходила до кінця епоха завершення буржуазно - демократичної революції в Німеччині, епоха боротьби експлуататорських кляс Прусії й Австрії за той або інший спосіб завершення цієї революції *згори*, Маркс не тільки осуджував Ляссаля, що кокетував з Бісмарком, а й виправляв Лібкнехта, що впадав в «австрофільство» і в оборону партикуляризму; Маркс вимагав революційної тактики, що однаково нещадно боролася б проти Бісмарка і проти австрофілів, тактики, що не підлагоджувалася б до «переможця» — пруського юнкера, а негайно відновлювала б революційну боротьбу проти нього і *на ґрунті*, утвореному пруськими воєнними перемогами («Листування з Енґельсом», III, 134, 136, 147, 179, 204, 210, 215, 418, 437 — 440, 441). У славетному заклику Інтернаціоналу з 9 вересня 1870 р. Маркс застерігав французький пролетаріят проти несвоєчасного повстання, та, коли воно все ж настало (1871 р.), Маркс із захопленням вітав революційну ініціятиву мас, що «штурмували небо» (Лист Маркса до Куґельмана). Поразка революційного виступу в цій ситуації, як і в багатьох інших була з погляду діялектичного матеріялізму Маркса меншим лихом у загальному ході і *розв'язі* (исходе) пролетарської боротьби, ніж зречення зайнятої позиції, здача без бою: така здача деморалізувала б пролетаріят, підтяла б його здатність до боротьби. Цілком оцінюючи використання леґальних засобів боротьби за епох політичного застою й панування буржуазної леґальности, Маркс 1877 —1878 рр., після того як видано винятковий закон проти соціялістів, гостро засуджував «революційну фразу» Моста, але не менш гостро, якщо не гостріше, нападав на опортунізм, що опанував тоді на якийсь час офіціяльну соціяль - демократичну партію, яка не виявила відразу стійкости, твердости, революційности, готовости перейти до нелеґальної боротьби у відповідь на винятковий закон («Листи Маркса до Енґельса», IV, 397, 404, 418, 422, 424. Пор. також листи до Зорґе).

Диктатура пролетаріяту *

В 1907 році Мерінґ опублікував у журналі «Neue Zeit» (XXV, 2, 164) витяги з листа Маркса до Вайдемаєра від 5 березня 1852 р. В цьому листі є, між іншим, ось яке знаменне міркування:

«Щодо мене, то мені не належить ні та заслуга, що я відкрив існування кляс у сучасному суспільстві, ні та, що я відкрив їхню боротьбу між собою. Буржуазні історики задовго до мене виклали історичний розвиток цієї боротьби кляс, а буржуазні економісти — економічну анатомію кляс. Те, що я зробив но-

* За прикладом видання Інституту Маркса — Енґельса — Леніна подаємо тут розділ про диктатуру пролетаріяту, що його Ленін додав під заголовком «Постава питання Марксом у 1852 році» до другого видання своєї праці «Держава і революція» (див. Твори, т. XXI, укр. вид., стор. 357 — 359). *Ред.*

вого, полягало в доведенні ось чого: 1) що існування кляс зв'язано лише з певними історичними боями, властивими розвиткові продукції (historische Entwickelungskämpfe der Produktion), 2) що клясова боротьба неминуче веде до диктатури пролетаріяту, 3) що ця диктатура сама становить лише перехід до знищення всяких кляс і до безклясового суспільства»...

У цих словах Марксові пощастило з разючою рельєфністю виразити, поперше, головну й корінну відміну його вчення від вчення передових і найглибших мислителів буржуазії, а подруге, суть його вчення про державу.

Головне в ученні Маркса — клясова боротьба. Так кажуть і пишуть дуже часто. Але це неправильно. І з цієї неправильности часто й густо постає опортуністичне перекручення марксизму, фалшування його в дусі прийнятности для буржуазії. Бо вчення про клясову боротьбу *не* Маркс, а буржуазія *до* Маркса створила і воно для буржуазії, взагалі кажучи, *прийнятне*. Хто визнає *тільки* боротьбу кляс, той іще не марксист, той може ще не вийти з рамок буржуазного мислення й буржуазної політики. Обмежувати марксизм ученням про боротьбу кляс — значить окраювати марксизм, перекручувати його, зводити його на те, що прийнятне для буржуазії. Марксист лише той, хто *поширює* визнання боротьби кляс до визнання *диктатури пролетаріяту*. В цьому — найглибша відміна марксиста від рядового дрібного (та й великого) буржуа. На цьому бруску треба випробовувати *дійсне* розуміння й визнання марксизму. І не дивно, що коли історія Европи підвела робітничу клясу *практично* до даного питання, то не тільки всі опортуністи й реформісти, а й усі «кавтськіянці» (люди, що хитаються між реформізмом і марксизмом) виявилися нікчемними філістерами й дрібнобуржуазними демократами, що *заперечують* диктатуру пролетаріяту. Брошура Кавтського «Диктатура пролетаріяту», що з'явилася в серпні 1918 р., тобто далеко пізніше після першого видання цієї книжки, є зразок міщанського перекручення марксизму і підлого зречення його *на ділі*, поруч лицемірного визнання його *на словах* (див. мою брошуру: «Пролетарская революция и ренегат Каутский», Петроград и Москва, 1918 г.).*

Сучасний опортунізм в особі його головного представника, колишнього марксиста К. Кавтського, підпадає цілком під наведену характеристику *буржуазної* позиції у Маркса, бо цей опортунізм обмежує царину визнання клясової боротьби цариною буржуазних відносин. (А всередині цієї царини, в рамках її жоден освічений ліберал не зречеться «принципіяльно» визнати клясову боротьбу!). Опортунізм *не доводить* визнання клясової боротьби якраз до найголовнішого, до періоду *переходу* від капіталізму до комунізму, до періоду *повалення* буржуазії та повного знищення її. В дійсності цей період неминуче є період нечувано запеклої клясової боротьби, нечувано гострих

* Див. Твори, т. XXIII. *Ред.*

форм її, а отже, і держава цього періоду неминуче повинна бути державою *по-новому* демократичною (для пролетарів та немаєтних взагалі) і *по-новому* диктаторською (проти буржуазії).

Далі. Суть Марксового вчення про державу засвоїв тільки той, хто зрозумів, що диктатура *одніеї* кляси є доконечна не тільки для кожного клясового суспільства взагалі, не тільки для *пролетаріяту*, що повалив буржуазію, а й для цілого *історичного періоду*, що відділяє капіталізм від «безклясового суспільства», від комунізму. Форми буржуазних держав надзвичайно різноманітні, але суть їх одна: всі ці держави являють собою так чи інакше, але кінець-кінцем обов'язково *диктатуру буржуазії*. Перехід від капіталізму до комунізму, звичайно, не може не дати величезного багатства й різноманітности політичних форм, але суть буде при тому неминуче одна: *диктатура пролетаріяту*.

ФРІДРІХ ЕНҐЕЛЬС

ПРОМОВА ПРИ ГРОБІ КАРЛА МАРКСА

(Виголошена в Гайґеті (Highgate) 17 березня 1883 р.)

14 березня за чверть до третьої пополудні перестав мислити найбільший з сучасних мислителів. Залишивши його на якихсь дві хвилини, ми, увійшовши до нього, побачили, що він спокійно заснув у своєму кріслі — але навіки.

Те, що втратили в цій людині войовничий европейський і американський пролетаріят, те, що втратила в цій людині історична наука, не можна навіть зміряти. Той вилам, що його заподіяла смерть цього велетня, незабаром дасть себе відчути.

Як Дарвін відкрив закон розвитку органічної природи, так Маркс відкрив закон розвитку людської історії: той досі скритий під ідеологічними нашаруваннями простий факт, що люди передусім мусять їсти, пити, мати житло і одягатися перше ніж мати змогу віддаватися політиці, науці, мистецтву, релігії і т. д.; отже, що продукція безпосередніх матеріяльних засобів існування, а тим самим і кожний даний ступінь економічного розвитку якогось народу чи якоїсь доби становить основу, з якої розвинулися державні інституції, правні погляди, мистецтво і навіть релігійні уявлення відповідних людей, і з якої тому, а не навпаки, як це було досі, їх і треба пояснювати.

Мало того, Маркс відкрив також спеціяльний закон руху сучасного капіталістичного способу продукції і породженого ним буржуазного суспільства. З відкриттям додаткової вартости тут раптом розвиднилось, тим часом як усі раніші досліди так буржуазних економістів, як і соціялістичних критиків блукали в темряві.

Двох таких відкрить було б досить для одного життя. Щасливий уже той, кому судилося зробити хоч одно таке відкриття. Але в кожній окремій царині, яку досліджував Маркс, а таких царин було дуже багато і жодної з них він не торкався лише побіжно,— в кожній, навіть в царині математики, він зробив самостійні відкриття.

Такий був Маркс як людина науки. Але це далеко не становило й половини цієї людини. Наука була для Маркса історично рушійна, революційна сила. Хоч яку чисту радість він міг мати при новому відкритті в якійсь теоретичній науці, що його практичне застосування може ще годі було навіть вгадати,— цілком іншу радість відчував він, коли йшлося про відкриття, яке відразу революційно діяло на індустрію, на історичний розви-

ток взагалі. Так він пильно слідкував за розвитком відкрить у царині електрики і зокрема за відкриттями Марселя Депре.

Бо Маркс був передусім революціонер. Сприяти, в той чи той спосіб, поваленню капіталістичного суспільства й створених ним державних інституцій, сприяти визволенню сучасного пролетаріяту, якому *він* уперше дав свідомість його власного становища та його потреб, свідомість умов його визволення — це було його дійсне життьове покликання. Боротьба була його стихія. І він боровся з таким запалом, з таким завзяттям, з таким успіхом, як небагато хто. Перша «Райнська Газета» 1842 р., паризький «Вперед» 1844 р., «Брюсельська Німецька Газета» 1847 р., «Нова Райнська Газета» 1848-49 рр., «Нью - Йоркська Трибуна» 1852—1861 рр., крім того сила полемічних брошур, праця по спілках в Парижі, Брюсселі, Лондоні, поки нарешті виникла як вінець усього цього велика Інтернаціональна Асоціяція Робітників,* дійсно, це знову був результат, з якого міг бути гордий його ініціятор, навіть коли б він не зробив нічого іншого.

Ось чому був Маркс найбільш зненавидженою й обмовлюваною людиною свого часу. Уряди, абсолютистські і республіканські, висилали його. Буржуа, консервативні і ультрадемократичні, наввипередки оббріхували та обмовляли його. Він відкидав усе це геть, як павутиння, не вважав на це, і відповідав тільки тоді, коли в тому була крайня потреба. І він помер, шанований, люблений, оплакуваний мільйонами революційних співпрацівників, які живуть по всій Европі й Америці від сибірських копалень аж до Каліфорнії, і я сміливо можу сказати: він міг мати ще не одного противника, але ледви чи хоч одного особистого ворога.

Його ім'я житиме віки, як і його діло!

* Перший Інтернаціонал. *Ред.*

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

МОЄМУ НЕЗАБУТНЬОМУ ДРУГОВІ

СМІЛИВОМУ, ВІРНОМУ, БЛАГОРОДНОМУ

ПЕРЕДОВОМУ БОРЦЕВІ ПРОЛЕТАРІЯТУ

ВІЛЬГЕЛЬМОВІ ВОЛЬФУ

НАРОДИВСЯ В ТАРНАУ 21 ЧЕРВНЯ 1809 РОКУ

ПОМЕР НА ВИГНАННІ В МЕНЧЕСТЕРІ 9 ТРАВНЯ 1864 РОКУ

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Твір, що його перший том я подаю публіці, є продовження моєї праці «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», опублікованої року 1859. Довгу павзу між початком і продовженням спричинила довголітня хороба, що знову й знов переривала мою працю.

Зміст того попереднього твору зрезюмовано в першому розділі цього тому. Це зроблено не тільки заради зв'язку й повноти. Поліпшено самий виклад. Оскільки це якось дозволяла суть справи, чимало пунктів, раніше тільки намічених, тут розвинуто докладно, тимчасом як те, що там розвинуто докладно, тут подано лише коротко. Відділи про історію теорії вартости й грошей тут, звичайно, цілком виключено. Однак, читач попередньої праці знайде в примітках до першого розділу нові джерела до історії тих теорій.

Всякий початок тяжкий — це має силу для кожної науки. Тим то найбільші труднощі для зрозуміння являє перший розділ, особливо той відділ, що містить у собі аналізу товару. Щождо самої аналізи субстанції вартости й величини вартости, то я по змозі її спопуляризував.[1] Форма вартости, що її закінчений вигляд (fertige Gestalt) є грошова форма, дуже беззмістовна і проста. Та все ж людський розум протягом більш ніж 2.000 років даремно намагався збагнути її, тимчасом як, з другого боку, осягнуто, принаймні приблизно, аналізу форм, багатших на зміст і складніших. Чому це так? Тому що зформоване тіло легше вивчати. ніж клітину тіла. Крім того, аналізуючи економічні форми, не можна користуватися ні з мікроскопа, ні з хемічних реактивів. І одно і друге мусить заступити сила абстракції. Але для буржуазного суспільства товарова форма продукту праці або вартостева форма товару є форма економічної клітини. Людині неосвіченій аналіза цієї форми здається чимось тільки хитромудрим. І тут справді йдеться про щось хитромудре, але лише так, як це буває в мікрологічній анатомії.

---

[1] Це здавалось то потрібнішим, що значні непорозуміння є навіть у творі Ф. Ляссаля проти Шульце - Деліча, у тому відділі, де, як він заявляє, подано «духовну квінтесенцію» моїх думок про цей предмет. En passant.* Коли Ф. Ляссаль усі загальні теоретичні тези своїх економічних праць, приміром, про історичний характер капіталу, про зв'язок між продукційними відносинами й способом продукції і т. ін. і т. ін., майже дослівно, аж до створеної мною термінології, запозичив із моїх творів, а до того ще й не подаючи джерел, то це пояснюється, звичайно, цілями пропаґанди. Я не говорю, розуміється, про окремі деталі його теорії та її практичні застосування, що до них я не маю ніякого чинення.

* — між іншим. *Ред.*

Тому, за винятком відділу про форму вартости, нарікати на цю книжку, ніби її важко зрозуміти, не можна. Я, звичайно, маю на увазі таких читачів, що хочуть навчитись чогось нового, отже, що і сами хочуть думати.

Фізик спостерігає процеси природи або там, де вони виявляються в щонайвиразнішій формі і де їх якнайменше затемнюють перешкодні впливи, або по змозі сам робить експерименти серед умов, що забезпечують чистий перебіг процесу. Те, що я маю дослідити в цій праці, є капіталістичний спосіб продукції і відповідні йому відносини продукції та обміну (Verkehr). Англія є донині клясичною країною цього способу продукції. Це — причина, чому, головним чином, вона служить за ілюстрацію до мого теоретичного викладу. Однак, якщо німецький читач дозволив би собі по-фарисейському знизувати плечима з приводу становища англійських промислових та рільничих робітників або оптимістично заспокоювати себе, що в Німеччині справи ще далеко не такі погані, то я муситиму голосно сказати йому: De te fabula narratur! *

По суті справа не у вищому або нижчому ступені розвитку суспільних противенств, що виникають із природних законів капіталістичної продукції. Справа в самих цих законах, у самих цих тенденціях, що діють і пробивають собі шлях із залізною доконечністю. Промислово розвиненіша країна показує менш розвиненій країні лише картину її власної будучини.

Але залишмо осторонь ці міркування. Там, де капіталістична продукція в нас цілком вкоренилася, приміром, на фабриках у власному значенні,— там обставини значно гірші, ніж в Англії, б немає противаги фабричних законів. У всіх інших сферах ми, як і всі інші країни західньоевропейського континенту, терпимо не лише від розвитку капіталістичної продукції, але ще й від недостатности цього розвитку. Поруч із сучасною скрутою на нас тисне цілий ряд скрутних обставин, які дісталися нам у спадщину, і які походять з того, що й далі животіють стародавні, пережиті вже, способи продукції, в супроводі суперечних сучасності суспільних і політичних відносин. Ми терпимо не лише від живих, але й від мертвих. Le mort saisit le vif! **

Супроти англійської соціяльна статистика Німеччини та інших країн західньоевропейського континенту мізерна. Однак, вона досить відкриває вуаль, щоб можна було здогадатися про голову Медузи, що таїться за ним. Ми ужахнулися б наших власних обставин, коли б наші уряди й парляменти, як ось в Англії, призначали періодичні комісії для дослідження економічних обставин, коли б цим комісіям давали такі самі уповноваження досліджувати правду, як в Англії, коли б пощастило знайти для цього таких компетентних, безсторонніх і рішучих людей, як англійські

* — про тебе історію оповідається! *Ред.*
** Мертвий хапає живого. *Ред.*

фабричні інспектори, як англійські лікарі, що складають звіти про «Public Health» (громадське здоров'я), як англійські комісари для дослідження умов експлуатації жінок і дітей, житлових умов, умов харчування і т. ін. Персеєві треба було шапки - невидимки, щоб переслідувати потвор. А ми глибоко натягаємо на очі й вуха шапку - невидимку, щоб мати змогу заперечувати існування потвор.

Нема чого творити собі ілюзій. Як у XVIII віці американська війна за незалежність вдарила на сполох для середньої кляси Европи, так само американська громадянська війна в XIX віці вдарила на сполох для робітничої кляси Европи. В Англії процес перевороту відчувається цілком виразно. На певному пункті свого розвитку він мусить перекинутися на континент. Тут він набуватиме в своєму перебігу брутальніших або гуманніших форм, залежно від рівня розвитку самої робітничої кляси. Отже, незалежно від вищих мотивів, власний інтерес панівних тепер кляс вимагає усунути всі приступні законодавчому контролеві перешкоди, що гальмують розвиток робітничої кляси. Тим то я дав у цьому томі так багато місця, між іншим, історії, змістові й результатам англійського фабричного законодавства. Одна нація повинна й може вчитися від іншої. Навіть тоді, коли суспільство напало на слід природного закону свого руху,— а остаточна мета цього твору — розкрити закон економічного руху сучасного суспільства,— навіть тоді воно не може ні переплигнути через природні фази розвитку, ані усунути їх декретами. Але воно може скоротити й полегшити муки родива.

Ще кілька слів, щоб уникнути можливих непорозумінь. Постаті капіталіста й землевласника я змальовую зовсім не в рожевому світлі. Але про особи тут ідеться лише остільки, оскільки вони є персоніфікація економічних категорій, носії певних клясових відносин і інтересів. З мого погляду,— а я розумію розвиток економічної формації суспільства як природно - історичний процес,— менше, ніж з усякого іншого, можна окрему особу робити відповідальною за відносини, що їхнім продуктом у соціяльному значенні вона лишається, хоч би й як високо вона підносилася над ними суб'єктивно.

В царині політичної економії вільне наукове дослідження зустрічає не лише того самого ворога, що й в інших царинах. Своєрідна природа матеріялу, який вона досліджує, викликає на боротьбу проти неї найлютіші, найдріб'язковіші й наймерзотніші людські пристрасті, фурії приватного інтересу. Англіканська церква, приміром, вибачить скоріш напади на 38 із 39 членів її символу віри, ніж напади на $^{1}/_{39}$ її грошових доходів. За нинішніх часів навіть атеїзм є culpa levis* порівняно з критикою традиційних відносин власности. Однак і тут є очевидний проґрес. Зазначу, приміром, опубліковану останніми тижнями Синю Книгу: «Correspondence with Her Majesty's Mission Abroad, re-

* — легенький гріх. *Ред.*

garding Industrial Questions and Trade's Unions». Закордонні представники англійської корони зазначають тут без околичностей, що в Німеччині, Франції, одно слово, по всіх культурних державах европейського континенту, переворот у наявних відносинах між капіталом і працею так само помітний і так само неминучий, як і в Англії. Одночасно, по той бік Атлантійського океану пан Вейд, віце - президент Сполучених штатів Північної Америки, заявив на публічних мітинґах: «По скасуванні рабства на порядок дня стає переворот у відносинах капіталістичної й земельної власности!» Це — ознаки часу, яких не сховаєш уже ні під пурпуровою мантією, ні під чорною рясою. Це не значить, що завтра станеться чудо. Вони показують, що навіть серед панівних кляс прокидається прочуття, що теперішнє суспільство — це не твердий кристал, а організм, який здатний до перетворень і який постійно перебуває в процесі перетворення.

Другий том цієї праці розглядатиме процес циркуляції капіталу (книга II) і форми (Gestaltungen) капіталістичного процесу в цілому (книга III), останній, третій том (книга IV) — історію теорій.

Кожний присуд наукової критики я радо вітатиму. Щождо забобонів так званої громадської думки, перед якою я ніколи не поступався, то за своє гасло вважатиму я, як і раніш, слова великого фльорентійця: Segui il tuo corso, e lascia dir le genti! *

Карл Маркс

Лондон, 25 липня 1867 р.

* Прямуй своїм шляхом, а люди кажуть хай, що хочуть! *Ред.*

ПІСЛЯМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

[Читачам першого видання я повинен насамперед дати пояснення щодо змін, зроблених у другому виданні. Впадає на очі чіткіший поділ матеріялу в книзі. Додаткові примітки всюди позначено як примітки до другого видання. Щождо самого тексту, то в ньому найважливіші зміни такі:

В розділі першому, 1, вивід вартости за допомогою аналізи рівнань, що в них виражається кожна мінова вартість, зроблено з більшою науковою точністю; так само тут виразніше підкреслено в першому виданні лише намічений зв'язок між субстанцією вартости і визначенням величини вартости через суспільно-доконечний робочий час. Розділ перший, 3 (форма вартости), перероблено цілком, бо цього потребував уже двоякий виклад у першому виданні.— Зауважу, між іншим, що цей двоякий виклад подано з пропозиції мого приятеля, д-ра Л. Куґельмана в Ганновері. Я гостював у нього весною 1867 р., коли з Гамбурґу прийшли перші пробні аркуші, і він переконав мене, що для більшости читачів потрібен додатковий, більш дидактичний виклад форми вартости.— Останній відділ першого розділу «Фетишистичний характер товару і т. д.» в більшій частині змінено. Розділ третій, 1 (міра вартости), старанно переглянуто, бо цей відділ у першому виданні викладено недбало, з посиланням на вже даний виклад «До критики політичної економії, Берлін 1859». Розділ сьомий, особливо частину 2, значно перероблено.

Зайво було б казати окремо про зміни тексту, тут і там зроблені, часто лише стилістичні. Вони проходять через усю книжку. А проте, переглядаючи французький переклад, видаваний у Парижі, я бачу тепер, що деякі частини німецького оригіналу потребують у деяких місцях ґрунтовного перероблення, а подекуди значних стилістичних поправок або й ретельнішого виправлення випадкових недоглядів. Та для цього бракувало часу, бо лише восени 1871 р., працюючи коло інших невідкладних робіт, одержав я повідомлення, що книгу розпродано і що друкувати друге видання треба розпочати вже в січні 1872 р.

Те зрозуміння, що його «Капітал» скоро знайшов у широких колах німецької робітничої кляси, є найкраща нагорода за мою працю. Віденський фабрикант, пан Маєр, людина, що в царині економії стоїть на буржуазних поглядах, яскраво довів у брошурі, виданій підчас німецько-французької війни, що великий теоретичний хист, який вважали за німецьке надбання, цілком зник у

так званих освічених клясах Німеччини і, навпаки, відживає знову в її робітничій клясі].*

В Німеччині політична економія лишається й по цей час чужоземною наукою. Ґустав фон - Ґіліх у «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe usw.», а саме, в перших двох томах цього твору, виданих 1830 р., з'ясував уже значну частину тих історичних обставин, які гальмували в нас розвиток капіталістичного способу продукції, а тому й розвиток сучасного буржуазного суспільства. Отже, бракувало життьового ґрунту для політичної економії. Її імпортували з Англії і Франції як готовий товар; німецькі професори її лишались учнями. Теоретичний вираз чужої дійсности перетворився в їхніх руках на збірку догм, що їх вони тлумачили в дусі дрібнобуржуазного світу, який їх оточував, отже, тлумачили хибно. Не мавши сили цілком заховати почуття наукового безсилля й неприємну свідомість, що доводиться відігравати ролю вчителів у царині дійсно їм чужій, вони намагалися прикритись блискучістю літературно - історичної вчености або домішкою чужого матеріялу, запозиченого в так званих камеральних наук,— мішанини з відомостей, що їхній чистилищний вогонь повинен пройти кожний повний надій кандидат на німецького бюрократа.

Від 1848 р. капіталістична продукція швидко розвинулась у Німеччині й нині перебуває вже в періоді свого спекулятивного розцвіту. Але до наших учених фахівців доля лишилася однаково немилосердою. Доки вони могли безсторонньо працювати коло політичної економії, в німецькій дійсності бракувало сучасних економічних відносин. А коли ці відносини увійшли в життя, то це сталося за таких обставин, що не дозволяли вже більше безсторонньо досліджувати в межах буржуазного кругогляду. Оскільки політична економія є буржуазна, тобто оскільки вона розглядає капіталістичний лад не як історично минущий ступінь розвитку, а, навпаки, як абсолютну й останню форму (Gestalt) суспільної продукції, вона може лишатись науковою тільки доти, доки клясова боротьба лишається лятентною або виявляється лише в поодиноких явищах.

Візьмімо Англію. Її клясична політична економія припадає на період нерозвинутої клясової боротьби. Останній великий представник клясичної політичної економії, Рікардо, є перший економіст, який свідомо робить вихідним пунктом своїх досліджень протилежність клясових інтересів, заробітної плати й зиску, зиску й земельної ренти, наївно вважаючи цю протилежність за суспільний природний закон. Але цим самим буржуазна економічна наука дійшла своєї останньої межі, яку їй несила було переступити. Ще за життя Рікарда і всупереч йому виступила проти неї критика в особі Сісмонді.[1]

---

[1] Див. мою працю «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». 1. Auflage. Berlin. 1859, S. 39.

* Заведене у прямі дужки беремо з другого німецького видання. *Ред.*

Дальший час, від 1820 до 1830 рр., відзначається в Англії науковим оживленням у царині політичної економії. Це був період так вульґаризації та поширення рікардівської теорії, як і боротьби її зі старою школою. Відсвятковувано блискучі турніри. Що тоді було зроблено, мало відомо на европейському континенті, бо полеміку цю здебільшого порозкидувано по журнальних статтях, випадкових брошурах та памфлетах. Безсторонній характер цієї полеміки — хоч теорія Рікарда винятково вже й тоді служила за зброю нападу на буржуазне господарство — пояснюється обставинами того часу. З одного боку, велика промисловість сама тільки но вийшла із свого дитячого віку, як це видно з того, що вона лише від часу кризи 1825 р. починає періодичний кругобіг свого сучасного життя. З другого боку, клясову боротьбу між капіталом і працею було відсунуто на задній плян: політично — боротьбою урядів і февдалів, які згуртувалися біля Священного Союзу проти народніх мас, керованих буржуазією, економічно — ворожнечею між індустріяльним капіталом та аристократичною землевласністю — ворожнечею, що у Франції ховалася за противенством між дрібною й великою земельною власністю, а в Англії від часів хлібних законів вибухла відверто. Англійська література в політичній економії цього часу нагадує період бурі й натиску у Франції після смерти доктора Кене, але лише так, як бабине літо нагадує весну. 1830 р. настала криза, що раз назавжди вирішила справу.

Буржуазія у Франції і в Англії завоювала політичну владу. З цього часу клясова боротьба, практично й теоретично, набирає дедалі виразніших і загрозливіших форм. Вона задзвонила на смерть науковій буржуазній економії. Ішлося тепер уже не про те, правдива чи неправдива та або інша теорема, а про те, корисна чи шкідлива вона капіталові, догідна чи недогідна, принятна для поліції, чи ні. Місце безкорисливого досліду заступають сутички платних писак, місце безсторонніх наукових розслідів — нечисте сумління та лихі наміри апологетики. Тимчасом навіть настирливі трактатці, що їх видавала Anti - Cornlawleague * з фабрикантами Кобденом і Брайтом на чолі, все ж таки являли собою якщо не науковий, так хоч історичний інтерес своєю полемікою проти землевласницької аристократії. Але й це останнє жало вульґарної економії вирвало у неї фритредерське законодавство від часів сера Роберта Піла.

Континентальна революція 1848 р. відбилась також і на Англії. Люди, які претендували ще на наукове значення й хотіли бути чимось більшим, ніж тільки софістами й сикофантами панівних кляс, намагались погодити політичну економію капіталу з вимогами пролетаріяту, яких уже не можна було тепер далі іґнорувати. Звідси нездарний синкретизм, що найкращим представником його є Джон Стюарт Мілл. Це — проголошення банкрутства «буржуазної» економії, яке майстерно висвітлив уже великий

* — союз для боротьби з хлібними законами. *Ред.*

російський учений і критик Н. Чернишевський у своїх «Нарисах політичної економії за Міллом».

Отже, у Німеччині капіталістичний спосіб продукції дійшов своєї стиглости вже після того, як його антагоністичний характер шумно виявився у Франції й Англії в історичних боях, тимчасом як німецький пролетаріят мав уже куди рішучішу теоретичну клясову свідомість, аніж німецька буржуазія. Тому, скоро тільки тут буржуазна наука політичної економії стала, здавалося, можливою, як уже знову зробилась вона неможливою.

Серед цих обставин її проводирі поділились на два табори. Одні, розсудливі, ласі до наживи, люди практики, згуртувались під прапором Бастія, найповерховішого, а тому й найудатнішого представника вульґарно - економічної апологетики; інші, горді професорською гідністю своєї науки, пішли за Дж. Ст. Міллом у його спробі примирити непримиренне. Як за клясичного періоду буржуазної економії, так само і за часів її занепаду німці лишилися тільки учнями, прихильниками й наслідувачами, дрібними крамарями - розносниками продукції великих закордонних фірм.

Отже, своєрідний історичний розвиток німецького суспільства виключав тут можливість усякого ориґінального дальшого розвитку «буржуазної» політичної економії, але не виключав її критики. Оскільки така критика репрезентує взагалі якусь клясу, вона може репрезентувати лише ту клясу, історичне призначення якої — зробити переворот у капіталістичному способі продукції й остаточно знищити кляси, тобто вона може репрезентувати лише пролетаріят.

Вчені й невчені проводирі німецької буржуазії намагалися спочатку замовчати «Капітал», як це їм пощастило з моїми давнішими працями. Але скоро ця тактика перестала відповідати обставинам часу, вони під тим приводом, що критикують мою книгу, подали низку вказівок, «щоб заспокоїти буржуазну свідомість», але натрапили в робітничій пресі — див., приміром, статті Йозефа Діцґена в «Volksstaat'i» — на сильніших борців, яким і досі не спромоглися відповісти.[1]

Чудовий російський переклад «Капіталу» з'явився весною 1872 р. в Петербурзі. Видання в 3.000 примірників тепер уже

[1] Беззубі базікала німецької вульґарної політичної економії лають стиль і спосіб викладу моєї праці. Ніхто гостріше не може оцінити літературні вади «Капіталу», ніж я сам. Та все ж на користь і задоволення цих панів та їхньої публіки я процитую тут думку англійської та російської критики. Цілком ворожа моїм поглядам «Saturday Review» у своїй нотатці з приводу першого німецького видання каже: виклад «дає й найсухішим економічним питанням своєрідну принаду (charm)». «С.-П. Ведомости» зазначають у числі з 20 квітня 1872 р.: «виклад, за винятком небагатьох занадто спеціяльних частин, відзначається приступною зрозумілістю, ясністю і, не зважаючи на наукову височінь предмету, надзвичайною жвавістю. З цього боку автор.... зовсім не подібний до більшости німецьких учених... які пишуть свої книги такою темною й сухою мовою, що у звичайного смертного від того голова тріщить». Та в читачів сучасної німецької націсналь - ліберальної професорської літератури тріщить щось зовсім інше, а не голова.

майже вичерпано. Вже 1871 р. п. М. Зібер, професор політичної економії Київського університету, показав у своїй книзі «Теория ценности и капитала Д. Рикардо», що моя теорія вартости, грошей і капіталу в своїх основних рисах є доконечний дальший розвиток науки Сміса - Рікарда. Що вражав західньоевропейського читача при читанні його чудової книги, так це послідовне додержування суто теоретичного погляду.

Методу, застосовану в «Капіталі», мало зрозуміли, як це вже доводять різні розуміння її, що суперечать одно одному.

Так, паризьке «Revue Positiviste» закидає мені, з одного боку, що я розглядаю політичну економію метафізично, а з другого,— вгадайте! — що я обмежуюсь тільки критичною аналізою даного, замість складати рецепти (контівські?) для ляборторії (Garküche) будучини. Щодо закидуваної мені метафізики професор Зібер зауважує: «Оскільки ідеться про теорію у власному значенні слова, метода Марксова є дедуктивна метода цілої англійської школи, що її хиби й переваги спільні всім кращим теоретикам - економістам». Пан М. Бльок — «Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Economistes, juillet et août 1872»— відкриває, що моя метода аналітична, і каже, між іншим, ось що: «Par cet ouvrage M. Marx se classe parmi les esprits analitiques les plus éminents».* Німецькі рецензенти кричать, звичайно, про геґелівську софістику. Петербурзький «Вестник Европы» у статті,** яка розглядає виключно методу «Капіталу» (число за травень 1872 р., стор. 427 — 436), вважає мою методу досліду за строго реалістичну, а методу викладу, на нещастя, за німецько - діялектичну. Там сказано: «На перший погляд, коли зважати на зовнішню форму викладу, Маркс є найбільший ідеаліст - філософ і саме в німецькому, тобто в поганому розумінні цього слова. В дійсності ж він безмірно більший реаліст, ніж усі його попередники в справі економічної критики... Ідеалістом його аж ніяк не можна назвати». Не можу краще відповісти авторові, як хіба декількома витягами з його власної критики, що до того можуть зацікавити декого з моїх читачів, яким російський ориґінал є неприступний.

Навівши цитату з моєї передмови до «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin, 1859, стор. IV — VII, де я викладаю матеріялістичні основи своєї методи, пан автор каже далі ось що:

«Для Маркса важливо лише одно: знайти закон тих явищ, що коло розсліду їх він працює. І при цьому для нього важливий не лише закон, що ними керує, поки вони мають певну форму й перебувають у тому взаємовідношенні, яке спостерігається протягом даного часу. Для нього передусім важливий іще закон їхньої змінности, їхнього розвитку, тобто переходу з однієї форми в іншу, з одного порядку взаємовідношень в інший. Скоро він уже

---

* «Цією працею Маркс зайняв місце серед найвидатніших аналітичних мислителів». *Ред.*

** Стаття ця належить відомому економістові І. І. Кавфманові. *Ред.*

відкрив цей закон, він досліджує в подробицях наслідки, що в них цей закон виявляється в суспільному житті... Відповідно до того Маркс піклується лише про одно: шляхом точного наукового досліду довести неминучість певного ладу суспільних відносин і якомога бездоганніше констатувати факти, що служать йому за вихідні пункти та опору. Для цього цілком досить, якщо він, довівши неминучість сучасного ладу, довів разом із тим і неминучість іншого ладу, в який неодмінно мусить перейти перший, все одно, чи думають про це люди, чи не думають, чи свідомі вони цього, чи несвідомі. Маркс розглядає суспільний рух як природно-історичний процес, що ним керують закони, які не тільки незалежні від волі, свідомости й намірів людей, а, навпаки, сами визначають волю, свідомість і наміри людей... Якщо свідомий елемент відіграє в історії культури таку підпорядковану ролю, то само собою зрозуміло, що критика, об'єктом якої є сама культура, менш, ніж щобудь інше, може мати собі за основу якусь форму або якийсь результат свідомости. Отже, не ідея, а тільки зовнішнє явище може служити їй за вихідний пункт. Критика сходитиме на порівняння і зіставлення якогось факту не з ідеєю, але з іншим фактом. Для неї важливо лише, щоб обидва факти були якомога точніше досліджені й щоб вони дійсно являли собою один проти одного різні моменти розвитку, та передусім важливо, щоб не менш точно було досліджено порядок, послідовність і зв'язок що в них виявляються ці ступені розвитку. Але, скажуть нам, загальні закони економічного життя ті самі, однаково, чи прикладається їх до сучасного життя, чи до минулого. Оце саме й заперечує Маркс. За Марксом, таких абстрактних законів не існує... На його думку, навпаки, кожний історичний період має свої власні закони... Скоро життя перебуде даний період розвитку, перейде з даної стадії розвитку в іншу, то починають ним керувати вже інші закони. Одно слово, економічне життя подає нам явище, аналогічне до історії розвитку на інших ділянках біології...

Давні економісти помилялися щодо природи економічних законів, прирівнюючи їх до законів фізики й хемії... Глибша аналіза явищ довела, що соціяльні організми так само ґрунтовно відрізняються один від одного, як і організми рослин і тварин... Навіть більше, те саме явище підлягає цілком різним законам у наслідок відмінности в будові цих організмів, різнорідности їхніх окремих органів, відмінности умов, серед яких вони функціонують, і т. ін. Маркс заперечує, приміром, що закон залюднення для всіх часів і для всіх місць однаковий. Навпаки, він запевняє, що кожний ступінь розвитку має свій власний закон залюднення... Разом із зміною ступеня розвитку продуктивних сил змінюються і відносини і закони, що ними керують. Ставлячи собі за мету з цього погляду дослідити й пояснити капіталістичний господарський лад, Маркс лише строго науково формулює мету, яку мусить мати кожний точний дослід економічного життя... Наукова цінність такого досліду — вияснити особливі закони, що керують виникненням, існуванням, розвитком, смертю даного суспільного орга-

нізму й заміною його на інший, вищий. І цю цінність має, дійсно, книга Марксова».*

Змалювавши так влучно те, що він зве моєю справжньою методою, і так прихильно, оскільки справа йде про моє особисте застосовування її, що ж таке змалював пан автор, як не діялектичну методу?

Безперечно, спосіб викладу мусить формально відрізнятися від способу дослідження. Дослідження має в подробицях засвоїти матеріял, проаналізувати різні форми його розвитку і простежити внутрішній їхній зв'язок. Тільки після того, як цю роботу виконано, можна відповідним чином викласти дійсний рух. Якщо цього досягнуто й життя матеріялу ідеально відбито, то може здатися, що ми маємо діло з апріорною конструкцією.

Моя діялектична метода не тільки відрізняється від ґеґелівської своєю основою, але й цілком їй протилежна. Для Ґеґеля процес мислення, що його він під назвою ідеї навіть перетворює на самостійний суб'єкт, є деміург**дійсности, яка є лише зовнішнє його виявлення. А в мене, навпаки, ідеальне є не що інше, як матеріяльне, пересаджене в людську голову й перетворене в ній.

Містифікаторський бік ґеґелівської діялектики я скритикував майже 30 років тому, в той час, коли вона була ще в моді. Але саме тоді, коли я розробляв перший том «Капіталу», докучливому, чванькуватому, дрібноголовому епігонству, що тепер має перше слово в освіченій Німеччині, подобалося поводитися з Ґеґелем так, як, за часів Лессінґа, бравий Мойсей Мендельсон поводився

---

* Останній абзац Маркс подекуди подає не повним перекладом, а лише дає загальну думку рецензента. Тому ми наводимо тут цей абзац так, як його подано в самій рецензії: «Внимательный анализ внутреннего строя и свойств деятельного состояния явлений этой (экономической) жизни неоднократно убеждал многих исследователей, уже с сороковых годов, в неверности того взгляда старых экономистов на природу экономического закона, по которому последний однороден з законами физики и химии... Более глубокий анализ явлений показал, что социальные организмы отличаются друг от друга не менее глубоко, чем организмы ботанические и зоологические... Одно и то же явление, вследствие различия в строе этих организмов, разнородности их органов, различия условий, среди которых органам приходится функционировать, и т. д. может поэтому на разных ступенях развития... подчиняться совершенно различным законам. Маркс отказывается, например, признавать, что закон увеличения народонаселения один и тот же всегда и повсюду, для всех времен и для всех мест. Он утверждает, напротив, что каждая степень развития имеет свой закон размножения... То, что в экономической жизни происходит, зависит от степени производительности экономических сил... При различиях в производительности и последствия ее будут различны, а с ними и законы, ими управляющие. Задаваясь, таким образом, целью — исследовать и об'яснить капиталистический порядок хозяйства,— Маркс только строго научно формулировал цель, которую может иметь точное исследование экономической жизни.... Его научная цена заключается в выяснении тех частных законов, которым подчиняются возникновение, существование, развитие, смерть данного социального организма и заменение его другим, высшим. И эту цену действительно имеет книга Маркса». *Ред.*

** — творець. *Ред.*

з Спінозою, а саме як з «мертвим собакою». Тому то я відверто визнав себе за учня того великого мислителя і в розділі про теорію вартости подекуди навіть кокетував його своєрідною термінологією. Містифікація, що її зазнає діялектика в руках Геґеля, ні в якому разі не пошкодила йому першому вичерпно й свідомо викласти її загальні форми руху. Діялектика в нього стоїть на голові. Треба її повернути й поставити на ноги, щоб вилущити раціональне ядро з містичної шкаралупи.

У своїй змістифікованій формі діялектика зробилася модною в Німеччині, бо вона, здавалося, прославляла те, що існує. У своїй раціональній формі (Gestalt) вона є прикра і страшна для буржуазії та її доктринерів - проводирів, бо в позитивне розуміння того, що існує, вона включає одночасно і розуміння його заперечення, його неминучої загибелі; бо кожну здійснену форму вона розглядає в течії руху, отже, і з її минущого боку; бо вона ні перед чим не вклоняється і самою суттю своєю є критична й революційна.

Повний суперечностей рух капіталістичного суспільства найгостріше відчувається практичним буржуа в коливаннях того періодичного циклу, що його перебігає сучасна промисловість, і що його найвищий пункт є загальна криза. А криза знову насувається, хоч вона ще перебуває в підготовчих стадіях, і повсюдністю своєї арени діяння та інтенсивністю свого впливу вона втовкмачить діялектику навіть вискочням нової, священної прусько - німецької імперії.

Карл Маркс

Лондон, 24 січня 1873 р.

ПЕРЕДМОВА Й ПІСЛЯМОВА ДО ФРАНЦУЗЬКОГО ВИДАННЯ

Лондон, 18 березня 1872

Громадянинові Морісові Ля - Шатр.

Шановний громадянине!

Я вітаю вашу думку опублікувати переклад «Капіталу» періодичними випусками. В такій формі праця буде приступніша робітничій клясі, а для мене це міркування важливіше, ніж усі інші.

Це гарний бік вашої медалі, але тут є і зворотний бік: метода аналізи, що я її вжив і що її не застосовували ще до економічних проблем, робить досить важким читання перших розділів і можна побоюватись, що французька публіка, завжди жадібна до висновків, бажаючи знати зв'язок основних принципів із безпосередніми питаннями, що її хвилюють, відстрашиться, не маючи одразу ж змоги перейти до дальшого викладу.

Це є незручність, що проти неї я нічого не можу зробити, хіба лише попередити й перестерегти читачів, що дбають про істину. Для науки немає проторованих шляхів, і тільки ті мають надію досягти до її осяйних вершин, хто не боїться потомитися, здираючись по стрімких стежках.

Прийміть, шановний громадянине,
запевнення в моїй відданості.

Карл Маркс

ДО ЧИТАЧА

Пан Ж. Руа взявся дати переклад по змозі точний і навіть дослівний; він сумлінно виконав своє завдання. Але саме його сумлінність примусила мене змінити редакцію, щоб зробити її приступнішою читачеві. Ці перероблення, переведені за різних часів, бо книгу видавалось окремими випусками, зроблено з неоднаковою уважністю, і це мусило призвести до стилістичних розходжень.

Взявши на себе цей перегляд, я вважав за потрібне застосувати його також до покладеного в основу тексту оригіналу (до другого німецького видання), спростити деякі частини викладу, поширити

інші, дати додаткові історичні або статистичні матеріяли, додати критичні зауваження і т. ін. Хоч які є літературні недосконалості цього французького видання, все ж воно має наукову цінність, незалежну від ориґіналу і до нього навіть повинні вдаватись читачі, обізнані з німецькою мовою.

Я подаю далі ті місця післямови другого німецького видання, що стосуються до розвитку політичної економії в Німеччині і до методи, вжитої в цій праці.*

Карл Маркс

Лондон, 28 квітня 1875 р.

* Див. післямову до другого німецького видання, стор. 81*— 88* *Ред.*

ПЕРЕДМОВА ДО ТРЕТЬОГО ВИДАННЯ

Марксові не судилося самому виготовити до друку це третє видання. Могутній мислитель, що перед величністю його схиляють голови тепер навіть його супротивники, помер 14 березня 1883 р.

На мене, що в особі Маркса втратив людину, яка сорок років була моїм найкращим й найнезламнішим другом, другом, якому я завдячую більше, ніж це можна сказати словами,— спав тепер обов'язок подбати так за це третє видання першого тому, як і за другий том, що його він залишив у рукопису. Як я виконав першу частину цього обов'язку,— про це я повинен дати тут читачеві звіт.

Спочатку Маркс мав на думці переробити більшу частину тексту першого тому, гостріше зформулювати деякі теоретичні пункти, додати нові пункти, доповнити історичний і статистичний матеріял аж до найновішого часу. Його хворість і бажання закінчити редакцію другого тому примусили його зректися цього. Малося змінити тільки щонайпотрібніше, додати тільки те, що вже містилося у французькому виданні («Le Capital», par Karl Marx. Paris, Lachâtre 1873), яке за той час вийшло.

Серед спадщини Маркса знайшовся також і німецький примірник «Капіталу», подекуди виправлений ним та з посиланнями на французьке видання; знайшлось і французьке видання з відзначеними докладно місцями, якими він хотів був скористуватися. Ці зміни й доповнення обмежуються, за небагатьма винятками, останньою частиною книги, відділом: «Процес акумуляції капіталу». Текст цього відділу більш, ніж інші, збігається з первісним нарисом, тимчасом як попередні відділи були вже ґрунтовно перероблені. Тому стиль був тут жвавіший, одностайніший, але й недбайливіший, траплялись англіцизми, місцями неясності; розвиток думки виявляв подекуди прогалини, бо окремі важливі моменти були лише намічені.

Щодо стилю, то Маркс сам ґрунтовно перевірив багато підвідділів, і цим, як і численними усними вказівками, зазначив мені міру, як далеко мені можна піти, усуваючи англійські технічні вислови й інші англіцизми. Додатки й доповнення Маркс, безперечно, був би ще переробив і гладеньку французьку мову був би замінив своєю власною, стислою німецькою; я мусив задовольнитися тим, що переніс їх на відповідні місця, додивляючися, щоб вони по змозі пасували до первісного тексту.

Отже, в цьому третьому виданні не змінено жодного слова, про яке напевно не знав би я, що автор сам би був його змінив. Мені не могло спасти на думку заводити до «Капіталу» загальновживаний жарґон, яким звичайно висловлюються німецькі еко-

номісти,— ту тарабарщину, в якій, приміром, працеда*вцем* (Arbeitgeber) зветься той, хто за готівку бере собі від інших їхню працю, а працеє*мцем* (Arbeitnehmer) зветься той, що в нього відбирають його працю за плату. Французи в щоденному житті теж уживають слова travail у значенні «заняття». Але французи вважали б цілком справедливо за божевільного того економіста, що захотів би капіталіста звати donneur de travail,* а робітника — receveur de travail.**

Так само я не дозволив собі звести до новонімецьких еквівалентів уживані повсюди в тексті англійські гроші, міри й вагу. Коли вийшло перше видання «Капіталу», в Німеччині було стільки родів мір і ваги, скільки є днів у році, а до цього ще два роди марок (державна марка існувала тоді лише в голові Soetbeer'а, що вигадав її наприкінці тридцятих років), два роди ґульденів і принаймні три роди талярів, між ними один такий, що його одиницю становили «нових дві третини». У природознавстві панувала метрична система, на світовому ринку — англійська система мір і ваги. Серед таких обставин англійські одиниці міри були сами собою зрозумілі в книзі, що примушена була свої фактичні докази брати майже виключно з англійських промислових відносин. Ця остання причина є вирішальна ще й сьогодні, то більше, що відповідні відносини на світовому ринку майже не змінилися, і що саме в найважливіших галузях промисловости,—залізній і бавовняній,— ще й нині панують майже виключно англійські міри й вага.

Наприкінці ще кілька слів про малозрозумілу Марксову манеру цитувати. При суто фактичних даних і описах цитати, приміром, з англійських Синіх Книг, є, само собою зрозуміло, лише попросту посиланнями на документи. Інша однак справа, коли цитується теоретичні погляди інших економістів. Тут цитата має лише встановити, де, коли й хто вперше ясно висловив думку, що виникала в ході розвитку економічної науки. При цьому важливо лише те, щоб даний економічний погляд мав значення для історії науки, щоб він був більш - менш адекватним теоретичним висловом економічних обставин свого часу. Але чи має ще цей погляд абсолютне або відносне значення для погляду самого автора, або чи має він уже тільки історичний інтерес,— це вже зовсім не має значення. Отже, ці цитати становлять лише запозичений з історії економічної науки поточний коментар до тексту і відзначають за датами й авторами окремі значніші успіхи економічної теорії. А це було дуже потрібне в такій науці, історики якої ще й досі відзначаються лише тенденційним, майже кар'єристичним неуцтвом.—Тому легко зрозуміти, чому Маркс, як він зазначає це в передмові до другого видання. лише у випадках цілком виняткових цитує німецьких економістів,

Сподіваюся, що другий том з'явиться протягом 1884 року.

Лондон, 7 листопада 1883 р. *Фрідріх Енґельс*

* — працедавцем. *Ред.*
** — працеємцем. *Ред.*

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО АНГЛІЙСЬКОГО ВИДАННЯ

Опублікування англійського перекладу «Капіталу» не потребує жодного обґрунтування. Навпаки, можна було б чекати деяких пояснень, чому це англійське видання запізнилось до цього часу, коли відомо, що про теорії, викладені в цій книзі, уже протягом кількох років завжди згадується в періодичній пресі і поточній літературі так в Англії, як і в Америці, проти них повстають, їх боронять, їх пояснюють і хибно пояснюють.

Коли скоро по смерті автора в 1883 році з'ясувалося, що англійське видання його праці дійсно конче потрібне, то містер Самюел Мур, старий приятель Маркса та автора цих рядків і може як ніхто інший обізнаний з самою книгою, заявив про свою згоду взяти на себе переклад, що його дати публіці жадали виконавці заповіту Марксового. Умовились, що я маю порівняти рукопис з оригіналом і запропоную ті зміни, які визнаю за доцільні. Коли дедалі більше виявлялось, що професійні обов'язки заважали містерові Мурові закінчити переклад так швидко, як ми того всі бажали, ми радо згодились на пропозицію д-ра Евелінґа взяти на себе частину роботи; одночасно містрес Евелінґ, наймолодша дочка Маркова, запропонувала взяти на себе перевірку цитат і відновити оригінальний текст численних місць, взятих з англійських авторів та з Синіх Книг і перекладених Марксом на німецьку мову. Це так усюди й зроблено, крім деяких неминучих винятків.

Ось які частини книги переклав д-р Евелінґ:

1) Розділ X (Робочий день) і XI (Норма і маса додаткової вартости); 2) шостий відділ (Заробітна плата, що охоплює розділи XIX — XXII); 3) з розділу XXIV, частину 4 («Обставини, що» і т. д.) і до кінця книги, що охоплює останню частину розділу XXIV, розділ XXV і ввесь сьомий відділ (розділи від XXVI до XXXIII); 4) дві передмови автора. Всю решту книги дав містер Мур. Тимчасом як кожен з перекладачів відповідає за свою частину, я відповідаю за всю книгу.

Третє німецьке видання, виключно покладене в основу нашої роботи, я підготував 1883 року за допомогою зауважень, що їх залишив автор, подаючи ті місця другого видання, що мали бути замінені відзначеними місцями французького тексту, опублікованого в 1873 р. * Зміни, що таким чином постали в тексті другого

* «Le Capital», par Karl Marx. Traduction de M. I. Roy, entièrement revisée par l'auteur. Цей переклад має, особливо в останній частині книги, чимало змін у тексті і доповнень до тексту другого німецького видання.

видання, в цілому відповідають змінам, що їх Маркс у ряді рукописних вказівок наказав зробити в англійському перекладі, наміченому до видання в Америці вже з десяток років тому, але відкладеному головне за браком тямущого й пристойного перекладача. Цей рукопис дав у наше розпорядження наш старий приятель, містер Ф. А. Зорґе в Гебекені, штат Нью - Джерсей. В ньому відзначені ще деякі дальші вставки з французького видання; але що цей манускрипт на кілька років старший, ніж останні вказівки до третього видання, то я не вважав за право моє користатися з нього інакше, як у виняткових випадках і особливо тоді, де це допомагало нам розв'язати труднощі. Так само брали ми французький текст для більшости важких місць, як вказівку на те, чим сам автор готовий був пожертувати, коли доводилось жертвувати чимось з загального сенсу ориґіналу, перекладаючи його.

Ще є труднощі, що від них ми не могли звільнити читача: вживання деяких виразів у розумінні, відмінному не тільки від щоденного слововживання, але й від слововживання звичайного в політичній економії. Та це було неминуче. Кожне нове розуміння науки несе з собою революцію у фаховій термінології цієї науки. Це доводить найкраще хемія, де вся термінологія ґрунтовно змінюється приблизно щодвадцять років і де майже не можна знайти такої органічної сполуки, що не перейшла б цілий ряд назов. Політична економія взагалі задовольнилась з того, що брала вирази торгового й промислового життя точно такими, як вони були, і оперувала ними, зовсім при цьому випускаючи з уваги, що в такий спосіб вона обмежувалась вузьким колом ідей, виражених цими термінами. Так, навіть клясична політична економія, хоч і була цілком свідома того, що так зиск, як і рента є лише підрозділи, частки тієї неоплаченої частини продукту, що її мусить давати робітник своєму підприємцеві (першому присвоювачеві цієї частини продукту, хоч і не останньому виключному власникові її), все ж вона ніколи не підносилась понад звичайне розуміння зиску і ренти, ніколи не досліджувала цієї неоплаченої частини продукту (що її Маркс називає додатковим продуктом) в її сукупності як ціле і тому ніколи не могла дійти ясного розуміння ані її походження й її природи, ані тих законів, що реґулюють дальший розподіл її вартости. Так само всю промисловість, крім сільського господарства і ремества, однаково охоплювалось терміном мануфактури і тим самим стиралося ріжницю між двома великими і посутньо різними періодами економічної історії: періодом власне мануфактури, основаної на поділі ручної праці, і періодом сучасної промисловости, основаної на машиновому виробництві. Однак, само собою зрозуміло, що теорія, яка розглядає сучасну капіталістичну продукцію як просту переходову стадію в економічній історії людства, мусить вживати інших термінів, ніж звичайні в тих письменників, що розглядають цю форму продукції як вічну й остаточну.

Не зайво буде сказати кілька слів про методу автора наводити цитати. В більшості випадків цитати, як звичайно, служать за

документальні докази поданих у тексті тверджень. Але в багатьох випадках наводиться місця з письменників - економістів, щоб показати, коли, де та хто вперше ясно висловив той або інший погляд. Це робиться в тих випадках, коли наведений погляд має значення як більш - менш адекватний вираз панівних для певного часу умов суспільної продукції та обміну і цілком незалежно від того, чи його Маркс визнає, чи він має загальне значення. Такі цитати дають текстові побіжні коментарі, запозичені з історії науки.

Наш переклад охоплює лише першу книгу твору. Але — ця перша книга великою мірою становить сама по собі єдине ціле і протягом двадцятьох років її вважалось за самостійний твір. Друга книга, що я її видав німецькою мовою в 1855 році, є цілком неповна без третьої, що її не можна буде опублікувати до кінця 1887 року. Після того як третю книгу видасться в німецькому оригіналі, доведеться подумати про підготову англійського видання обох книг.

«Капітал» часто звуть на континенті «біблією робітничої кляси». Що висновки, здобуті в цій книзі, дедалі більше стають основними принципами великого руху робітничої кляси не тільки в Німеччині та Швайцарії, але також у Франції, Голляндії і Бельґії, в Америці і навіть в Італії та Еспанії; що всюди робітнича кляса дедалі більше вбачає в цих висновках якнайвідповідніший вираз свого становища і своїх прагнень,—цього не буде заперечувати жодна людина, з цим рухом обізнана. І в Англії також теорії Маркса справляють саме тепер могутній вплив на соціялістичний рух, що шириться в рядах «освічених верств» не менше, ніж в рядах робітничої кляси. Та це не все. Швидко наближається той час, коли ґрунтовна аналіза економічного стану Англії стане неминуча як непереборна національна доконечність. Розвиток промислової системи Англії, неможливий без постійного та швидкого поширення продукції, а значить і ринків, дійшов до застою. Вільна торговля вичерпала свої ресурси. Навіть Менчестер узяв під сумнів цю свою колишню економічну євангелію.[1] Чужоземна промисловість, швидко розвиваючись, всюди протистоїть англійській продукції, не тільки на захищених митом, але також і на невтральних ринках, і навіть по цей бік каналу. Тимчасом як продуктивна сила зростає в геометричній проґресії, ринки поширюються в кращому разі в аритметичній. Десятирічний цикл застою, розквіту, перепродукції та криз, що від 1825 р. до 1867 р. завжди повертався, здається справді пройшов свою путь; але лише для того, щоб кинути нас у багно сумнівів довгочасної та

[1] На квартальному засіданні торговельної палати Менчестеру, що відбулося сьогодні в пообідні години, постала жвава дискусія з приводу вільної торговлі. Подано резолюцію такого змісту, що після того, як «даремно чекали 40 років, що інші нації наслідують англійський приклад вільної торговлі, палата вважає, що надійшов нині час змінити цю позицію». Резолюцію відхилено більшістю одного голоса, а співвідношення голосів було 21 за і 22 проти («Evening Standard», 1 листопада 1886 р.).

хронічної депресії. Сподіваний період розквіту не хоче надходити; і кожного разу коли нам здається, що ми бачимо провісні симптоми, вони одразу ж розвіюються як дим. Тимчасом кожна наступна зима знову ставить питання: «Що робити з безробітними?» Але тимчасом як число безробітних рік - у - рік більшає, немає нікого, хто відповів би на це питання; і ми могли б майже обчислити час, коли цим безробітним урветься терпець і вони візьмуть свою долю у свої власні руки. В такий момент, звичайно, треба, щоб почувся голос людини, що її вся теорія є наслідок ціложиттьового вивчання економічної історії та стану Англії, людини, яку це вивчання довело до висновку, що, принаймні в Европі, Англія є єдина країна, де неминуча соціяльна революція може бути переведена цілком мирними і леґальними засобами. Звичайно, ця людина ніколи не забувала додати, що вона навряд сподівається, щоб англійська панівна кляса підкорилась цій мирній і леґальній революції без «proslavery rebellion» (повстання на оборону рабства).*

Фрідріх Енґельс

5 листопада 1886 р.

---

* Про це виняткове становище Англії в 70 - х роках минулого століття, яке довело Маркса до висновку про можливість переведення в тогочасній Англії соціяльної революції мирними й леґальними засобами, Ленін у своїй праці «Держава і Революція» пише таке:

12 квітня 1871 року, тобто якраз підчас Комуни, Маркс писав Куґельманові:

... «Коли ти заглянеш в останній розділ мого «18 - го Брюмера», то побачиш, що дальшою спробою французької революції я оголошую: не передати, як бувало досі, бюрократично - військову машину з одних рук у інші, а *зламати* її (курсив Маркса, в ориґіналі стоїть zerbrechen), і саме така є попередня умова кожної справжньої народньої революції на континенті. Саме в цьому і є спроба наших героїчних паризьких партійних товаришів» (стор. 709 у «Neue Zeit», XX. I, рік 1901 — 1902)...

В цих словах: «зламати бюрократично - військову державну машину» міститься коротко викладена головна наука марксизму в питанні про завдання пролетаріяту в революції щодо держави. І саме цю науку не тільки цілковито забуто, а й безпосередньо перекручено панівним, кавтськіянтським, «тлумаченням» марксизму.

Щодо посилання Маркса на «18 - е Брюмера», то ми подали вище повнотою відповідне місце.

Цікаво відзначити окремо два місця в поданому міркуванні Маркса. Поперше, він обмежує свій висновок континентом. Це було зрозумілим у 1871 році, коли Англія була ще зразком країни чисто капіталістичної, але без воєнщини і в значній мірі без бюрократії. Тому Маркс виключав Англію, де революція, і навіть народня революція, здавалася і була тоді можливою без попередньої умови зруйновання «готової державної машини».

Тепер, у 1917 році, в епоху першої великої імперіялістичної війни, це обмеження Маркса відпадає. І Англія і Америка, найбільші й останні — в цілому світі — представники англо - саксонської «свободи» в розумінні відсутности воєнщини й бюрократизму, скотилися цілковито в загальноевропейське брудне, криваве болото бюрократично - військових установ, що все собі підпорядковують, усе собою придушують. Тепер і в Англії і в Америці «попередньою умовою кожної справді народньої революції» є *зламання, зруйновання* «готової» (ви-

ПЕРЕДМОВА ДО ЧЕТВЕРТОГО ВИДАННЯ

Четверте видання вимагало від мене по змозі остаточно встановити так текст, як і примітки. Як я виконав це завдання, про це скажу коротко ось що.

Порівнявши ще раз французьке видання й рукописні помітки Маркса, я взяв із нього ще кілька додатків для німецького тексту. Вони є на стор. 80 (стор. 88 третього видання) (стор. 71, 72 цього укр. видання), стор. 458—460 (стор. 509—510 третього видання) (стор. 414—416 цього укр. видання), стор. 547—551 (стор. 600 третього видання) (стор. 496—499 цього укр. видання), стор. 591—593 (стор. 644 третього видання) (стор. 538—540 цього укр. видання) і на стор. 596 (стор. 648 третього видання) (стор. 542 цього укр. видання) в 79 примітці. Так само, за прикладом французького й англійського видань, я вмістив у тексті (стор. 461—467 четвертого видання) (стор. 416—422 цього укр. видання)

готовленої там протягом 1914—1917 років до «европейської», загальноімперіялістичної, досконалости) «державної машини».

Те саме читаємо з приводу цього і в тов. Сталіна в його доповіді на XV Всесоюзній конференції ВКП(б).

«Відомо, що в цьому питанні [про диктатуру пролетаріяту. *Ред.*] Маркс висловив ту думку, що диктатура пролетаріяту, як зламання старого державного апарату і створення нового апарату, нової пролетарської держави, є доконечний етап розвитку до соціялізму в країнах континенту, допустивши виняток для Англії і Америки, де, за заявою Маркса, мілітаризм і бюрократизм мало розвинені або зовсім не розвинені і де, через те, можливий інший шлях, «мирний» шлях переходу до соціялізму. Це було цілком правильно в 70-х роках.

Я думаю, що в 70-х роках, коли мілітаризм в Англії і Америці не був так розвинений, як згодом розвинувся,— це твердження було цілком правильно. У тому, що це твердження було правильне, ви могли б переконатися з відомого розділу брошури тов. Леніна «Про продподаток», де Ленін вважав не виключеним розвиток соціялізму в Англії 70-х років через згоду між пролетаріятом і буржуазією в країні, де пролетаріят становить більшість, де буржуазія звикла йти на компроміси, де мілітаризм був слабий, бюрократія була слаба. Але це твердження, бувши правильне в 70-х роках минулого століття, стало вже неправильне після XIX століття, в період імперіялізму, коли Англія стала не менш бюрократичною і не менш, коли не, більш, мілітаристичною, ніж усяка інша країна континенту. У зв'язку з цим тов. Ленін говорить у своїй брошурі «Держава і революція», що «Марксове обмеження щодо континенту відпадає» тепер, бо настали нові умови, які роблять зайвим допускати для Англії виняток.

У тому саме і є велич Леніна, що він не віддавав себе в полон букві, що він зумів схопити суть марксизму і, виходячи з нього, розвивати далі твердження Маркса і Енґельса». *Ред.*

довгу примітку про гірничих робітників (стор. 509 — 515 третього видання). Інші ж незначні зміни є суто технічного характеру.

Далі я поробив ще деякі пояснювальні додаткові примітки, а саме там, де, як мені здавалося, цього вимагали змінені історичні обставини. Всі ці додаткові примітки подано у прямих дужках і позначено моїми ініціялами.

Цілковита перевірка численних цитат стала доконечною для англійського видання, що вийшло за цей час. Для цього видання наймолодша дочка Марксова, Елеонора, взяла на себе працю порівняти з ориґіналами всі наведені цитати, так що цитати з англійських джерел, які становлять переважну частину цитат, там подаються не у зворотному перекладі з німецької мови, а англійською мовою тексту самого ориґіналу. Отже, я повинен був узяти до уваги цей текст для четвертого видання. При цьому виявились деякі маленькі неточності. Неправильні посилання на сторінки, що сталися почасти підчас переписування із зшитків, а почасти в наслідок друкарських помилок, які назбиралися протягом трьох видань. Неправильно поставлено лапки або павзи, як це неминуче буває за масового цитування із зшитків з витягами. Місцями вжито не зовсім влучно обране для перекладу слово. Окремі місця цитовано з давніх паризьких зшитків 1843—1845 рр., коли Маркс іще не розумів англійської мови й англійських економістів читав у французькому перекладі; там, де через подвійний переклад сталась легка зміна у відтінку розуміння цитат, приміром цитати з Steuart'a, Ure'a та ін.,— тепер можна було використати англійський текст. Такі самі й інші дрібні неточності й недогляди. Коли ми порівняємо тепер четверте видання з попередніми, то переконаємося, що ввесь цей морочливий процес перевірки ані трохи не змінив у книзі нічогісінько такого, що варто було б зауважити. Лише однієї цитати не можна було знайти, а саме з Richard'a Jones'a (стор. 562 четвертого видання, примітка 47) (стор. 509 цього українського видання); Маркс, мабуть, помилився в заголовку книги. Всі інші цитати зберігають свою повну доказову силу або зміцнюють її в теперішній точній формі.

Але тут я мушу повернутися до однієї старої історії.

Мені особисто відомий один лише випадок, коли піддано під сумнів правильність Марксової цитати. Але що цей сумнів висувалось і після смерти Маркса, то я не можу його тут поминути.

В берлінській «Concordia», органі спілки німецьких фабрикантів, з'явилася 7 березня 1872 р. анонімна стаття: «Як цитує Карл Маркс». Тут із превеликим витраченням морального обурення й непарляментськими висловами твердиться, нібито цитату з Ґледстонової бюджетової промови від 16 квітня 1863 р. (вміщену у відозві з приводу заснування (Inauguraladresse) інтернаціональної асоціяції робітників у 1864 р. і повторену в першому томі «Капіталу», стор. 617 четвертого видання, стор. 671 третього видання, стор. 561 цього українського видання) підроблено. У стенографічному (quasi - офіціяльному) звіті Hansard'a, мовляв, немає ані словечка з речення: «Це приголомшливе збіль-

шення багатства й сили... обмежується цілком і виключно на заможних клясах». «Але цього речення немає ніде в Ґледстоновій промові. В ній сказано прямо протилежне. [Жирним шрифтом] *Маркс формально й матеріяльно прибрехав це речення!*»

Маркс, якому надіслано було це число «Concordia» в наступному травні, відповів анонімові в «Volksstaat'і» з 1 червня. Через те, що він уже не пригадував собі, з якого газетного звіту він цитував, він обмежився на тому, що покликавсь насамперед на рівнозначну цитату з двох англійських творів і, крім того, процитував звіт «Times'а», що згідно з ним Ґледстон каже: «Такий є стан нашої країни з погляду багатства. Щодо мене, то я мушу признатися, що я майже з занепокоєнням і жалем поглядав би на це приголомшливе збільшення багатства й сили, коли був би певний, що воно обмежується на дійсно заможних клясах. Воно взагалі не стосується до становища робітничої людности. Цей зріст багатства, який я описую тут на підставі даних, на мою думку, цілком точних, обмежується виключно на заможних клясах».[1]

Отож Ґледстон каже тут, що йому, мовляв, було б жалко, коли б так було, але це *справді* так: це приголомшливе збільшення сили й багатства обмежується цілком і виключно на заможних клясах. А щодо quasi - офіційного «Hansard'а», то Маркс каже далі: «Ґледстон був такий мудрий, що в своєму пізніше виправленому виданні попідчищував тут місця, справді компромітовні в устах англійського канцлера скарбу; а втім, це традиційна англійська парляментська звичка, а зовсім не винахід Ляскера проти Бебеля».

Анонім дедалі більше сердиться. У своїй відповіді в «Concordia» 4 липня він, відкидаючи джерела з другої руки, соромливо зазначає про «звичай» цитувати парляментські промови з стенографічних звітів; алеж, мовляв, і звіт «Times'а» (де є це «прибріхане» речення) і звіт «Hansard'а» (де його немає) «матеріяльно цілком збігаються»; у звіті «Times'а» так само міститься «прямо протилежне до того славетного місця з inaugural - адреси»; при цьому цей добродій старанно замовчує, що звіт «Times'а» поруч із цією вигаданою «протилежністю» виразно містить саме «те славетне місце»! А все ж анонім почуває, що він уклепався, і що його може врятувати хіба лише новий викрут. Отже, переповнюючи свою статтю, що, як це тільки но доведено, аж рябіє від «нахабної брехливости», навчальними лайками — такими, як «mala fides», «безчесність», «брехливі дані», «та брехлива цитата», «нахабна брехливість», «цитата, цілковито підроблена»,

[1] «That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at alle of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property».

«ця фальсифікація», «попросту мерзота» й т. ін., він тимчасом вважає за потрібне перенести спірне питання на інше поле й тому то обіцяє «у другій статті пояснити, яке значення надаємо ми [не «брехливий» анонім] змістові слів Ґледстона». Наче б ця його неавторитетна думка мала хоча б найменше відношення до справи! Цю другу статтю надруковано в «Concordia» з 11 липня.

Маркс ще раз відповів у «Volksstaat'і» з 7 серпня, процитувавши тепер ще й відповідне місце із звітів «Morning Star'a» і «Morning Advertiser'a» від 17 квітня 1863 р. За обома Ґледстон каже, що він поглядав би з занепокоєнням і т. ін. на це приголомшливе збільшення багатства й сили, коли б думав, що воно справді обмежується на дійсно заможних клясах (classes in essay circumstances). Алеж це збільшення обмежується на клясах, що мають власність (entirely confined to classes possessed of property). Отже, і ці звіти подають дослівно те нібито «прибріхане» речення. Далі, порівнявши тексти «Times'a» й «Hansard'a», Маркс ще раз констатує, що речення, яке дійсно було таки сказане, як це потверджують однаковісінькі до слова, незалежні один від одного, звіти трьох газет, які вийшли найближчого ранку,— що цього речення немає в звіті «Hansard'a», переглянутому згідно з відомим «звичаєм», що Ґледстон його, висловлюючись словами Маркса, «поцупив заднім числом»; і нарешті, Маркс заявляє, що в нього немає часу на дальшу полеміку з анонімом. Цьому останньому теж було цього всього досить— принаймні, Марксові не надсилано дальших чисел «Concordia».

Тим справу, здавалося, вбито й поховано. Правда, раз або двічі особи, що були в зв'язку з Кембріджським університетом, поширювали таємні чутки про невимовне літературне злочинство, що його ніби вчинив Маркс у «Капіталі»; але, не зважаючи на всі розпити, абсолютно не пощастило довідатися чогось певнішого. Та ось 29 листопада 1883 р., вісім місяців після смерти Маркса, появився в «Times'і» лист, помічений Trinity College, Cambridge, за підписом Sedley Taylor, де цей чоловічок, що вправляється в щонайтихішій кооперації, ні сіло, ні впало, подає нам, нарешті, пояснення не лише кембріджських пліток, але й про аноніма з «Concordia».

«Видається надзвичайно дивним,— каже чоловічок з Trinity College,— що *професорові Брентано* (тоді у Бреславі, тепер у Штрасбурзі) пощастило... викрити mala fides, яка, очевидно, подиктувала цитату з промови Ґледстона в [inaugural] адресі. П. Карл Маркс, що... силкувавсь боронити цитату, в передсмертних корчах (deadly shifts),— а їх завдали йому дуже швидко майстерні удари Брентано,— мав ще сміливість запевняти, що Ґледстон зліпив звіт своєї промови для «Hansard'a» після того, як вона появилась у «Times'і» 17 квітня 1863 р., підчистивши місце, яке, безперечно, компромітувало його як англійського канцлера скарбу. Коли ж Брентано, порівнявши до останніх подробиць тексти, довів, що звіти «Times'a» й «Hansard'a» збігаються в тому, що в них абсолютно виключений такий сенс

Ґледстонових слів, якого надано було йому хитромудро ізольованим цитуванням, то тоді Маркс подався назад під приводом, що в нього немає часу!»

Так ось, значить, у чім річ! І як славно відбилась у продуктивно-кооперативній фантазії Кембріджу анонімна кампанія пана Брентано в «Concordia». Отакий то він, той святий Юрій спілки німецьких фабрикантів, отак то він носить свою шпагу, так «майстерно завдає нею вдари», так що пекельний дракон Маркс «дуже швидко в передсмертних корчах» звивсь у його ніг!

Однак увесь цей малюнок битви в стилі Аріосто служить лише для того, щоб прикрити викрути нашого св. Юрія. Тут уже й словечка немає про «прибріхування», про «фальсифікацію», а тільки про «хитромудре ізольоване цитування» (craftily isolated quotation). Цілу справу було пересунено, і святий Юрій із своїм кембріджським джурою дуже добре знали чому.

Елеонора Маркс відповідала в місячнику «To-Day», лютий 1884 р., бо «Times» відмовився прийняти її статтю, і звела полеміку на одним-один пункт: чи Маркс «прибрехав» те речення, чи ні? На це п. Sedley Taylor відповів: «Питання про те, чи якесь там речення було в промові Ґледстона, чи його не було», на його думку, «мало дуже другорядне значення» в суперечці між Марксом і Брентано «порівняно з питанням, чи цитату подано з наміром передати сенс слів Ґледстона, чи перекрутити його». Опісля він додає, що в звіті «Times'а» «дійсно є суперечність у словах»; але, але... решта промови, якщо її правильно зрозуміти, тобто в ліберально-ґледстонівському дусі, указує на те, щб саме Ґледстон *хотів* сказати («To-Day», березень 1884 р.). Що найкомічніше тут, так це те, що наш чоловічок із Кембріджу обстоює тепер цитування промови *не* за «Hansard'ом», як велить «звичай», згідно з анонімом Брентано, а за звітом «Times'а», що його той самий Брентано називає «безумовно поганим». Ясна річ, адже ж фатального речення *немає* в «Hansard'і»!

Елеонора Маркс легко розбила дощенту цю арґументацію в тому самому числі «To-Day». Або п. Taylor читав полеміку з 1872 р.— тоді він тепер «бреше», не лише «прибріхуючи», але й «відбріхуючись»; або він не читав її — тоді він мусив був мовчати. У всякому разі було сконстатовано, що він ні на хвилину не зважився підтримувати те обвинувачення свого приятеля Брентано, що Маркс «прибрехав». Навпаки, тепер уже Маркс, мовляв, не прибрехав, але примовчав одно важливе речення. Але це саме речення процитовано на стор. 5 inaugural-адреси кількома рядками перед тим, нібито «прибріханим». Щождо «суперечности» в промові Ґледстона, то хіба ж не сам Маркс говорить на стор. 618 «Капіталу» (стор. 672 третього видання) (стор. 562 цього українського видання), примітка 105, про «постійні кричущі суперечності в бюджетових промовах Ґледстона з 1863 і 1864 рр.»! Тільки що він не зважується à la Sedley Taylor тлумачити їх у ліберально-єлейкуватому дусі. А далі в кінцевому резюме своєї відповіді Е. Маркс каже: «Навпаки, Маркс ані затаїв нічого, що варто

було б наводити, ані прибрехав будь-чого. Він тільки відновив і врятував од забуття одне речення з промови Ґледстона, яке безперечно було сказане, але так чи сяк знайшло спосіб зникнути геть із «Hansard'a».

І панові Sedley Taylor цього було досить. Результат цієї професорської кампанії, що тривала протягом двох десятиліть по двох великих країнах, був такий, що більше вже не зважувалися нападати на літературну сумлінність Маркса; але від того часу й п. Sedley Taylor так само мало довірятиме літературним войовничим бюлетеням пана Брентано, як і пан Брентано папській непогрішності «Hansard'a».

Фрідріх Енґельс

Лондон, 25 липня 1890 р.

КНИГА ПЕРША

ПРОЦЕС ПРОДУКЦІЇ КАПІТАЛУ

ВІДДІЛ ПЕРШИЙ
ТОВАР І ГРОШІ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ
ТОВАР

1. Два фактори товару: споживна вартість і вартість (субстанція вартости, величина вартости)

Багатство суспільств, що в них панує капіталістичний спосіб продукції, з'являється як «величезне нагромадження товарів»,[1] поодинокий товар — як його елементарна форма. Тому наш дослід починається аналізою товару.

Товар є передусім зовнішній предмет, річ, яка своїми властивостями задовольняє ті або інші людські потреби. Природа цих потреб, чи походять вони, приміром, від шлунку, чи від фантазії, ані трохи не змінює справи.[2] Тут також не в тому справа, як саме річ задовольняє людську потребу: чи безпосередньо, як засіб існування, тобто як предмет споживання, чи обхідним шляхом, як засіб продукції.

Кожну корисну річ, як от залізо, папір тощо, можна розглядати з подвійного погляду: з погляду якости і з погляду кількости. Кожна така річ є сукупність багатьох властивостей, і тому може бути корисна з різних боків. Відкрити ці різні боки, а значить, і різноманітні способи вживання речей — це справа історичного розвитку.[3] Такий характер має й винахід суспільних

---

[1] *К. Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859, S. 4. (*К. Маркс*: «До критики політичної економії», ДВУ, 1926 р., стор. 45).

[2] «Бажання має собі за передумову потребу; це апетит духа, і він для нього так само природний, як голод для тіла...більша частина (речей) має свою вартість, тому що вони задовольняють потреби духа» («Desire implies want; it is the appetite of the mind, and as natural as hunger to the body... the greatest number (of things) have treir value from supplying the wants of the mind»). (*Nikolas Barbon*: «A Discourse concerning coining the new money lighter, in answer to Mr. Locke's Considerations etc.», London 1696, p. 2, 3).

[3] «Речі мають унутрішню властивість (vertue — так специфічно означує Барбон споживну вартість), що всюди є однакова, як от, приміром, властивість магнету притягати залізо» («Things have an intrinsick vertue, which in all places have the same vertue; as the loadstone te attract iron»). (*N. Barbon*: «A Discourse concerning coining the new money lighter», p. 16). Властивість магнету притягати залізо стала корисною лише тоді, коли за її допомогою відкрито магнетову полярність.

мір для кількісного виміру корисних речей. Ріжниця в товарових мірах походить почасти з неоднакової природи вимірюваних предметів, почасти — з угоди.

Корисність якоїсь речі робить її споживною вартістю.[4] Але ця корисність не висить у повітрі. Зумовлена властивостями товарового тіла, вона не існує без цього останнього. Тому саме товарове тіло, як от залізо, пшениця, діямант тощо, є споживна вартість, або добро. Цей його характер не залежить од того, чи присвоєння його споживних властивостей коштує людині багато, чи мало праці. При розгляді споживних вартостей певну кількість їх завжди приймається за наперед визначену, приміром, тузінь годинників, метр полотна, тонна заліза тощо. Споживні вартості товарів дають матеріял для осібної науки — товарознавства.[5] Споживна вартість реалізується лише в ужитку або споживанні. Споживні вартості становлять речовий зміст багатства, хоч яка була б його суспільна форма. В тій суспільній формі, яку ми маємо розглянути, вони є одночасно речові носії мінової вартости.

Мінова вартість з'являється насамперед як кількісне відношення, пропорція, що в ній споживні вартості одного роду обмінюються на споживні вартості іншого роду,[6] відношення, яке завжди зміняється залежно від часу й місця. Тому мінова вартість здається чимось випадковим і суто відносним; отже, внутрішня, іманентна товарові мінова вартість (valeur intrinsèque) здається якоюсь contradictio in adjecto.*[7] Розгляньмо справу ближче.

Якийсь товар, приміром, квартер пшениці, обмінюється на x вакси до чобіт, або на y шовку, або на z золота і т. ін., коротше, обмінюється на інші товари в найрізніших пропорціях. Отже,

---

[4] «Природна вартість будь-якої речі є в її здатності задовольняти доконечні потреби або служити вигодам людського життя» («The natural worth of anything consists in its fitness to supply the necessities, or serve the conveniences of human life»). (*John Locke*: «Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest», 1691; в «Works» edit. London 1777, vol. II, p. 28). У XVII віці ми ще часто подибуємо в англійських письменників «worth» на означення споживної вартости й «value» на означення мінової вартости; це цілком у дусі мови, яка воліє безпосередні речі означати словами германського, а рефлективні — словами романського походження.

[5] У буржуазнім суспільстві панує юридична фікція, ніби кожна людина, як покупець товарів, має енциклопедичні знання з товарознавства.

[6] «Вартість — це мінове відношення, що є між однією річчю та іншою, між певною кількістю одного продукту й певною кількістю іншого» («La valeur consiste dans le rapport d'échange qui se trouve entre telle chose et telle autre, entre telle mesure d'une production et telle mesure d'une autre»). (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social». Physiocrates, éd. Daire. Paris. 1846, p. 889).

[7] «Ніщо не може мати внутрішньої вартости» («Nothing can have anin trinsick value»). (*N. Barbon*: «A Discourse concerning coining the new money lighter», p. 6), або, як каже Butler:

«The value of a thing
Is just as much as it will bring».

(Річ варта саме стільки, скільки вона приносить).

* — абсурдною суперечністю. *Ред.*

пшениця має не одним - одну, а різноманітні мінові вартості. А що x ваксн до чобіт, так само y шовку, так само z золота й т. ін. є мінова вартість одного квартера пшениці, то x ваксн до чобіт, y шовку, z золота й т. ін. мусять бути замінні одне на одне, або являти собою рівновеликі мінові вартості. Звідси випливає, поперше, що мінові вартості, на які обмінюється той самий товар, виражають щось однакове, а, подруге, що мінова вартість взагалі може бути тільки способом виразу, «формою виявлення» якогось відмінного від неї змісту.

Візьмімо далі два товари, приміром, пшеницю й залізо. Хоч яке буде їхнє мінове відношення, його завжди можна виразити в рівнанні, де якусь дану кількість пшениці буде прирівняно до якоїсь кількости заліза, приміром: 1 квартер пшениці $= a$ центнерам заліза. Що каже це рівнання? Що в двох різних речах, в 1 квартері пшениці і так само в a центнерах заліза, існує щось спільне однакової величини. Отже, обидві ці речі рівні чомусь третьому, яке само по собі не є ані перша, ані друга річ. Отже, кожна з цих двох речей, оскільки вона є мінова вартість, мусить бути зведена до цього третього.

Пояснімо це простим геометричним прикладом. Щоб вимірювати й порівнювати поверхні всіх простолінійних фігур, їх розкладають на трикутники. Самий трикутник зводять до виразу, цілком одмінного від його видимої фігури,— до половини здобутку його основи та його висоти. Так само треба звести мінові вартості товарів до чогось спільного для них, з чого вони репрезентують більшу або меншу кількість.

Цим чимось спільним для них не може бути геометрична, фізична, хемічна або якабудь інша природна властивість товарів. Їхні тілесні властивості взагалі розглядається лише остільки, оскільки вони роблять їх корисними, отже, споживними вартостями. Але, з другого боку, якраз абстрагування від їхніх споживних вартостей і є те, що виразно характеризує мінове відношення товарів.* У межах мінового відношення товарів одна споживна вартість має таке саме значення, як і інша, коли тільки вона є в належній пропорції. Або, як каже старий Барбон: «Один рід товару є такий самий добрий, як і інший, коли їхні мінові вартості мають однакову величину. Між речами однакової мінової вартости нема ніякої ріжниці або відмінности».[8] Як споживні

---

[8] «One sort of wares are as good as another, if the value be equall. There is no difference or distinction in things of equal value». І далі Барбон додає: «Кількість заліза або олива на сто фунтів стерлінґів мають таку саму мінову вартість, як і кількість срібла або золота на сто фунтів стерлінґів» («One hundred pounds worth of lead or iron, is of as great a value as one hundred pounds worth of silver and gold»). (*N. Barbon*: «A Discourse cocerning coining the new money lighter», p. 53 u. 7).

* У французькому виданні це речення подано так: «Але, з другого боку, очевидно, що коли обмінюються товарами, то абстрагуються від споживної вартости, і що саме цією абстракцією характеризується всяке мінове відношення». («Le Capital» par K. Marx, traduction de M.I. Roy, entièrement revisée par l'auteur. Paris 1875, v. I, ch. 1, p. 14). *Ред.*

вартості товари мають насамперед різну якість, як мінові вартості вони можуть різнитися лише щодо кількости, отже, не містять у собі жодного атома споживної вартости.

Коли залишити осторонь споживну вартість товарових тіл, то в них зостається ще тільки одна властивість, а саме та, що вони є продукти праці. Однак і самий продукт праці вже зазнав у нас перетворення. Абстрагуючись від його споживної вартости, ми тим самим абстрагуємось і від його тілесних складових частин і форм, які роблять його споживною вартістю. Це вже не стіл або дім, або пряжа, абож інша корисна річ. Всі його почуттєво сприймані властивості зникли. Це вже й не продукт теслярської, будівельної або ткальської праці, або взагалі якоїбудь іншої певної продуктивної праці. Разом з корисним характером продуктів праці зникає й корисний характер втіленої в них праці, отже, зникають і різні конкретні форми цих праць; вони вже не відрізняються одна від однієї, а всі вони зведені на однакову людську працю, абстрактну людську працю.

Розгляньмо тепер Residuum,* що лишається від продуктів праці після цього зведення. Від них не залишилося нічого іншого, крім однакової для них усіх примарної предметности (Gegenständlichkeit**), простого згустка безріжницевої (unterschiedsloser) людської праці, тобто затрати людської робочої сили незалежно від форми її затрати. Ці речі виявляють тепер тільки те, що на їхню продукцію затрачено людську робочу силу, що в них нагромаджено людську працю. Як кристалі цієї спільної їм суспільної субстанції, вони є вартості — товарові вартості.

У самому міновому відношенні товарів їхня мінова вартість з'явилася перед нами як щось цілком незалежне від їхньої споживної вартости. Якщо ж ми дійсно абстрагуємося від споживної вартости продуктів праці, то матимемо їх вартість, як її щойно визначено. Отже, те спільне, що виявляється в міновому відношенні або міновій вартості товару, є його вартість. Дальший дослід знов приведе нас до мінової вартости як доконечного способу виразу, або доконечної форми виявлення товарової вартости; цю останню, однак, спочатку треба розглянути незалежно від цієї форми.

Отже, споживна вартість, або добро, має вартість лише тому, що в ній упредметнено або зматеріялізовано абстрактну людську працю. Як же виміряти величину вартости споживної вартости? Кількістю «вартостетворчої субстанції», що міститься в ній, кількістю праці. Кількість самої праці вимірюється часом тривання праці, а робочий час має знов таки свій маштаб у певних частинах часу, як от година, день і т. ін.

Могло б здаватися, що коли вартість товару визначається кількістю праці, витраченої підчас його продукції, то що леда-

* — остачу. *Ред.*

** Німецьке «Gegenständlichkeit» ми перекладаємо тут, так само як і всюди далі словом «предметність» у розумінні чогось, що об'єктивно існує. У французькому виданні це слово перекладено словом «réalité», що означає — дійсне існування, дійсний предмет або реальність. *Ред.*

чіша або невміліша людина, то вищу вартість матиме її товар, бо то більше часу потребує вона для виготовлення товару. Але праця, що становить субстанцію вартостей, є однакова людська праця, затрата тієї самої людської робочої сили. Сукупна робоча сила суспільства, що виражається у вартостях товарового світу, має тут значення однієї і тієї самої людської робочої сили, дарма що вона складається з безлічі індивідуальних робочих сил. Кожна з цих індивідуальних робочих сил є така сама людська робоча сила, як і всяка інша, оскільки вона має характер суспільної пересічної робочої сили і функціонує як така суспільна пересічна робоча сила, отже, оскільки вона на продукцію якогось товару потребує лише пересічно доконечного або суспільно - доконечного робочого часу. Суспільно - доконечний робочий час є робочий час, потрібний на те, щоб виготовити якусь споживну вартість при даних суспільно - нормальних умовах продукції і суспільному пересічному ступені вмілости та інтенсивности праці. Приміром, в Англії після заведення парового ткацького варстату, щоб перетворити певну кількість пряжі в тканину, досить було, може, вдвоє менше праці, ніж раніш. Англійський ручний ткач на ділі потребував на це перетворення того самого робочого часу, що й раніш, але продукт його індивідуальної робочої години репрезентував тоді лише половину суспільної робочої години, і через це його вартість зменшилась удвоє проти колишньої.

Отже, величина вартости якоїсь споживної вартости визначається лише кількістю суспільно - доконечної праці або кількістю робочого часу, суспільно - доконечного, щоб виготовити її.[9] Кожен поодинокий товар вважається тут взагалі за пересічний екземпляр свого роду.[10] Тому всі товари, що в них міститься однакова кількість праці, або що їх можна виготовити протягом однакового робочого часу, мають однакову величину вартости. Вартість одного товару відноситься до вартости всякого іншого товару, як робочий час, доконечний на те, щоб випродукувати один товар, відноситься до робочого часу, доконечного на те, щоб випродукувати всякий інший товар. «Як вартості, всі товари є тільки певна маса застиглого робочого часу».[11]

[9] Примітка до другого видання: «Вартість засобів споживання, коли їх обмінюється один на один, визначається кількістю праці, доконечно - потрібної і звичайно витрачуваної на продукцію їх» («The value of them (the necessaries of life) when they are exchanged the one for another, is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them»). («Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particulary in the Public Funds etc.», London, p. 36). Цей вартий уваги анонімний твір минулого століття не датований. Однак з його змісту видно, що він вийшов у світ за часів Ґеорґа II, приблизно року 1739 або 1740.

[10] «Всі продукти того самого роду становлять, власне кажучи, одну масу, що її ціну визначається загально і не зважаючи на поодинокі обставини» («Toutes les productions d'un même genre ne forment proprement qu'une masse, dont le prix se détermine en gênéral et sans égard aux circonstances particulières»). (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social», p. 893).

[11] *K. Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», S. 6. (*К. Маркс*. «До критики політичної економії». ДВУ, 1926 р., стор. 48).

Тому величина вартости якогось товару лишалася б сталою, коли б потрібний для його продукції робочий час лишався сталим. Але останній змінюється з кожною зміною продуктивної сили праці. Продуктивна сила праці визначається різноманітними обставинами, між іншим, пересічним ступенем вправности робітників, ступенем розвитку науки та її технологічного застосування, суспільною комбінацією процесу продукції, обсягом і дієздатністю засобів продукції та природними умовами. Приміром, та сама кількість праці в сприятливий рік виражається у 8 четвериках пшениці, а в несприятливий — тільки в 4. Та сама кількість праці дає більше металю в багатих, ніж у бідних копальнях і т. ін. Діяманти трапляються в земній корі рідко, і тим то знаходження їх коштує пересічно багато робочого часу. Значить, у невеликому об'ємі вони репрезентують багато праці. Jacob сумнівається, щоб золото будь-коли оплачувалось повною його вартістю. Ще більше це має силу щодо діямантів. За Ешвеґе в 1823 р. ввесь продукт вісімдесятрічної експлуатації бразілійських діямантових копалень ще не досяг ціни пересічного півторарічного продукту бразілійських плянтацій цукру або кави, дарма що він репрезентував куди більше праці, отже, більше вартости. На багатших копальнях та сама кількість праці реалізувалася б у більшому числі діямантів, і це зменшило б їхню вартість. Коли б пощастило з невеликою затратою праці перетворювати вугілля на діямант, то вартість цього останнього могла б впасти нижче від вартости цегли. Загалом: що більша продуктивна сила праці, то менший потрібний для виготовлення якоїсь речі робочий час, то менша скристалізована в ній маса праці, то менша її вартість. Навпаки, що менша продуктивна сила праці, то більший робочий час, доконечний для виготовлення якоїсь речі, то більша її вартість. Отже, величина вартости товару змінюється просто пропорційно до кількости й зворотно пропорційно до продуктивної сили праці, що в ньому реалізується.

[Ми знаємо тепер субстанцію вартости: це — праця. Ми знаємо міру величини вартости: це — робочий час. Лишається ще проаналізувати форму вартости, яка саме й надає вартості характеру мінової вартости. Але спочатку треба дещо докладніше розвинути вже найдені визначення]. *

Річ може бути споживною вартістю, не будучи вартістю. Це маємо тоді, коли користь від неї людям не є наслідок праці. Наприклад, повітря, незайманий ґрунт, природні луки, дикорослі ліси і т. ін. Річ може бути корисна й бути продуктом людської праці, не будучи товаром. Хто своїм продуктом задовольняє свою власну потребу, той, правда, створює споживну вартість, алеж не товар. Щоб випродукувати товар, він мусить продукувати не тільки споживну вартість, але споживну вартість для інших, суспільну споживну вартість. [І не тільки для інших взагалі.

* Заведене у прямі дужки ми беремо з першого німецького видання. *Ред.*

Середньовічний селянин продукував чиншевий хліб для февдальних панів, а десятину для попів. Але ні чиншевий хліб, ні десятина не ставали товаром через те, що їх продуковано для інших. Щоб стати товаром, продукт мусить через обмін перейти до когось іншого, що для нього він служить за споживну вартість].[11a] Нарешті, жодна річ не може бути вартістю, не будучи предметом споживання. Коли вона некорисна, то й працю, що в ній міститься, не вважається за працю, і тому вона не творить вартости.

2. Двоїстий характер праці, репрезентованої товарами

Первісно товар з'явився перед нами як щось двоїсте: споживна вартість і мінова вартість. Пізніше виявилось, що й праця, оскільки вона виражена у вартості, не має вже більше тих ознак, які їй належать як творцеві споживних вартостей. Я перший критично довів цю двоїсту природу праці, що міститься в товарах.[12] А що цей пункт є основний пункт, що на ньому ґрунтується розуміння політичної економії, то його треба тут детальніше висвітлити.

Візьмімо два товари, приміром, один сурдут і 10 метрів полотна. Хай перший має подвійну вартість останніх, так що, коли 10 метрів полотна $= w$, то сурдут $= 2w$.

Сурдут є споживна вартість, що задовольняє якусь окрему потребу. Щоб його виготовити, потрібен якийсь певний рід продуктивної діяльности. Вона визначається своєю метою, характером операції, предметом, засобами й результатом. Працю, що її корисність таким способом виражається в споживній вартості її продукту або в тім, що її продукт є споживна вартість, ми коротко називаємо корисною працею. З цього погляду її треба завжди розглядати стосовно до її корисного ефекту.

Як сурдут і полотно є якісно різні споживні вартості, так само кравецька праця, що виготовляє сурдут, відрізняється якісно від праці ткача, що продукує полотно. Коли б ці речі не були якісно різні споживні вартості, а тому й продукти якісно різних корисних праць, то тоді взагалі вони не могли б протистояти одна одній як товари. Сурдут не обмінюється на сурдут, певна споживна вартість не обмінюється на таку саму споживну вартість.

У сукупності різнорідних споживних вартостей або товарових тіл виявляється сукупність так само різноманітних щодо ґатунку, роду, родини, підроду й відміни різних корисних праць,— виявляється суспільний поділ праці. Він є умова існування товарової продукції, хоч товарова продукція, навпаки, не є умова існування суспільного поділу праці. У староіндійській громаді праця є

[11a] Прим. до 4 вид. Я поставив уміщені в дужки слова, бо без них дуже часто виникало непорозуміння, ніби в Маркса всякий продукт, споживаний будь - ким іншим, а не його продуцентом, є товар.— *Ф. Е.*

[12] *K. Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859, S. 12, 13 und passim. (*К. Маркс*. «До критики політичної економії», ДВУ 1926 р., стор. 46 — 47 і далі).

суспільно поділена, але продукти в наслідок цього не стають товарами. Або, щоб узяти ближчий приклад, на кожній фабриці праця є систематично поділена, але цей поділ постає не з того, що робітники обмінюються своїми індивідуальними продуктами. Тільки продукти самостійних і незалежних одна від однієї приватних праць протистоять один одному як товари.

Отже, ми бачили, що в споживній вартості кожного товару міститься якась певна доцільна продуктивна діяльність, або корисна праця. Споживні вартості не можуть протистояти одна одній як товари, коли в них не містяться якісно різні корисні праці. У такому суспільстві, продукти якого загально набирають форми товарів, тобто в суспільстві товаропродуцентів, ця якісна ріжниця корисних праць, які виконується незалежно одну від однієї як приватні справи самостійних продуцентів, розвивається в багаточленову систему, в суспільний поділ праці.

Сурдутові зрештою байдуже, чи йогоноситиме кравець, чи той, хто його замовив. В обох випадках він функціонує як споживна вартість. Так само мало змінюється само по собі відношення між сурдутом і тією працею, яка його витворила, в наслідок того, що кравецтво стає особливою професією, самостійним членом суспільного поділу праці. Там, де потреба в одежі примушувала людину кравцювати, вона кравцювала цілі тисячоліття, раніш ніж з людини зробився кравець. Але буття сурдута, полотна, всякого елементу речового багатства, що його природа не дає в готовому вигляді, завжди мусило бути наслідком спеціяльної, доцільної продуктивної діяльности, яка пристосовує окремі природні матеріяли до окремих людських потреб. Тому праця, як творець споживних вартостей, як корисна праця, є незалежна від усіх суспільних форм умова існування людини, вічна природна доконечність, що упосереднює обмін речовин між людиною і природою, тобто людське життя.

Споживні вартості: сурдут, полотно тощо, коротко — товарові тіла, є сполуки двох елементів: природної речовини і праці. Коли відлічити загальну суму всіх різних корисних праць, що містяться в сурдуті, полотні й ін., то завжди лишатиметься матеріяльний субстрат, даний природою без участи людини. Людина може оперувати у своїй продукції лише так, як сама природа, тобто може лише змінювати форми речовин.[13] Навіть більше: в самій цій праці

[13] «Всі світові явища, хоч походять вони від людини, хоч від самих загальних фізичних законів, не дають нам поняття про дійсну творчість, а є лише перетворення речовин. Сполука й розділ — ось ті однісінькі елементи, що їх людський розум завжди находить, аналізуючи ідею репродукції; так стоїть справа при репродукції вартости (споживної вартости, хоч Verri в цій своїй полеміці з фізіократами сам не знає гаразд, про яку саме вартість він говорить) і багатства, коли земля, повітря й вода на ниві перетворюються на збіжжя, а перероблені людською рукою клейкі слизоти деяких комах перетворюються на шовк, або поодинокі кусні металю сполучаються докупи й стають годинником». («Tutti i fenomeni dell' universo, sieno essi prodotti dell'uomo, ovvero delle universali leggi della fisica, non ci danno idea di attuale creazione, ma unicamente di una modificazione della materia. Accostare e separare sono gli unici elementi-

формування людину постійно підтримують сили природи. Отже, праця не є однісінька джерело продукованих нею споживних вартостей, речового багатства. Праця є його батько, як каже Вільям Петті, а земля — його мати.

Перейдімо тепер від товару як предмету споживання до товарової вартости.

Згідно з нашим припущенням, сурдут має удвоє більшу вартість, ніж полотно. Та це лише кількісна ріжниця, яка нас покищо не цікавить. Тому ми нагадуємо, що коли вартість одного сурдута удвоє більша від вартости 10 метрів полотна, то 20 метрів полотна мають вартість такої самої величини, як один сурдут. Як вартості, сурдут і полотно — речі однакової субстанції, об'єктивні вирази однорідної праці. Але кравецтво й ткацтво є якісно різні праці. Однак, бувають такі суспільні обставини, коли та сама людина займається навперемінку то кравецтвом, то ткацтвом, і тому ці дві різні форми праці є лише модифікації праці того самого індивіда, а не є ще осібні сталі функції різних індивідів, цілком так само, як сурдут, пошитий нашим кравцем сьогодні, і штани, які він пошиє завтра, є лише відміни тієї самої індивідуальної праці. Наочний досвід навчає нас далі, що в нашому капіталістичному суспільстві, залежно від змін напряму в попиті на працю, певна кількість людської праці постачається навперемінку то у формі кравецтва, то у формі ткацтва. Ця зміна форм праці, звичайно, не відбувається без тертя, але вона мусить відбуватись. Коли залишити осторонь визначеність продуктивної діяльности, а тому й корисний характер праці, то в ній зостається те, що вона є затрата людської робочої сили. Хоч кравецтво й ткацтво є якісно різні форми продуктивної діяльности, а проте обидва вони є продуктивна затрата людського мозку, мускулів, нервів, рук тощо, і в цьому розумінні вони обидва є людська праця. Це тільки дві різні форми затрати людської робочої сили. Певна річ, сама людська робоча сила мусить бути більш або менш розвинена, щоб витрачатись у тій чи іншій формі. Але вартість товару репрезентує просто людську працю, затрату людської праці взагалі. Як у буржуазному суспільстві генерал або банкір відіграють велику, а просто людина, навпаки, дуже мізерну ролю,[14] так само стоїть тут справа і з людською працею. Вона є затрата простої робочої сили, що її пересічно має в своєму тілесному організмі кожна звичайна людина без особливої підготови. Сама *проста пересічна праця*, хоч вона й змінює свій характер у різних країнах і в різні культурні епохи, проте вона є визначена в кож-

che l'ingegno umano ritrova analizzando l'idea della riproduzione; e tanto è riproduzione di valore e di ricchezze se la terra, l'aria e l'acqua ne'campi si trasmutino in grano, come se colla mano dell'uomo il glutine di un insetto si trasmuti in velluto ovvero alcuni pezzetti di metallo si organizzino a formare una ripetizione»). (*Pietro Verri*: «Meditazioni sulla Economia Politica», вперше надруковано року 1773 — у виданні італійських економістів von Custodi, Parte Moderna, t. XV, p. 22).

[14] Порівн. *Hegel*: «Philosophie des Rechts», Berlin 1840, стор. 250, § 190.

ному даному суспільстві. Складна праця — це тільки *піднесена до ступеня* абож, скорше, *помножена* проста праця, так що менша кількість складної праці дорівнює більшій кількості простої праці. Що таке зведення складної праці до простої відбувається постійно,— це показує досвід. Один товар може бути продуктом якнайскладнішої праці, його *вартість* робить його рівним продуктові простої праці, і тому вона сама репрезентує лише певну кількість простої праці.[15] Різні пропорції, що в них різні роди праці зводяться до простої праці як одиниці їхньої міри, установлюються через суспільний процес за спиною продуцентів і тому видаються їм даними традицією. Для спрощення ми далі вважатимемо всякий рід робочої сили безпосередньо за просту робочу силу, а це тільки заощадить нам роботу з цією редукцією.

Отже, як у вартостях «сурдут» і «полотно» залишено осторонь ріжницю їхніх споживних вартостей, так само і в працях, репрезентованих цими вартостями, залишено осторонь ріжницю між їхніми корисними формами — між кравецтвом і ткацтвом. Так само, як споживні вартості, «сурдут» і «полотно» є сполуки певних доцільних продуктивних діяльностей із сукном і пряжею, а вартості «сурдут» і «полотно», навпаки — тільки згустки однорідної праці, так само і вміщені в цих вартостях праці мають силу не в наслідок їхнього продуктивного відношення до сукна й пряжі, а тільки як затрати людської робочої сили. Кравецтво й ткацтво є елементи, що творять споживні вартості «сурдут» і «полотно» саме в наслідок їхніх різних якостей; субстанцією вартостей сурдута й полотна вони є лише остільки, оскільки залишається осторонь їхні осібні якості й оскільки обидва вони мають однакову якість, якість людської праці.

Але сурдут і полотно — не тільки вартості взагалі, а вартості визначеної величини, і, за нашим припущенням, сурдут вартий удвоє більше, ніж 10 метрів полотна. Звідки ця ріжниця у величинах їхньої вартости? Від того, що 10 метрів полотна містять у собі тільки половину тієї праці, що її має сурдут, так що на продукцію цього останнього мусять витрачати робочої сили протягом удвоє більшого часу, ніж на продукцію першого.

Отже, коли щодо споживної вартости вміщена в товарі праця має значення лише своєю якістю, то щодо величини вартости вона має значення лише своєю кількістю, скоро її вже зведено на людську працю без особливої якости. Там ідеться про те, як витрачається праця і що вона продукує, тут — скільки її витрачено, протягом якого часу. А що величина вартости якогось товару виражає лише кількість праці, що міститься в ньому, то товари в певній пропорції мусять бути завжди рівновеликими вартостями.

Коли продуктивна сила, приміром, усіх корисних праць, потрібних на продукцію сурдута, лишається незмінна, то величина

---

[15] Читач мусить мати на увазі, що тут мова не про заробітну плату або вартість, яку робітник дістає, приміром, за один робочий день, а про вартість товарів, що в ній його робочий день упредметнюється. Категорія заробітної плати взагалі ще не існує на цьому ступені нашого досліду.

вартости сурдутів підвищується разом з їхньою кількістю. Коли 1 сурдут репрезентує x, то 2 сурдути репрезентують $2x$ робочих днів і т. д. Але припустімо, що праця, доконечна для продукції одного сурдута, збільшується удвоє або зменшується наполовину. В першому випадку один сурдут має стільки вартости, скільки раніше мали два сурдути, в останньому випадку два сурдути мають лише стільки вартости, скільки раніше мав один сурдут, хоч в обох випадках один сурдут виконує ту саму службу, що й раніш, і вміщена в ньому корисна праця має ту саму якість, що й раніш. Але кількість праці, витрачена на його продукцію, змінилась.

Більша кількість споживної вартости становить сама по собі більше речове багатство: два сурдути більше, ніж один; двома сурдутами можна одягти двох людей, одним сурдутом тільки одну людину й т. д. Проте, збільшенню маси речового багатства може відповідати одночасне зменшення величини його вартости. Цей протилежний рух походить з двоїстого характеру праці. Продуктивна сила є, звичайно, завжди продуктивна сила корисної, конкретної праці, і в дійсності вона визначає тільки ступінь діяльности доцільної продуктивної праці в даний період часу. Тому корисна праця стає багатшим або біднішим джерелом продуктів просто пропорційно до підвищення або падіння її продуктивної сили. Навпаки, зміна продуктивної сили сама по собі зовсім не зачіпає праці, репрезентованої вартістю. А що продуктивна сила належить до конкретної корисної форми праці, то вона, природно, не може вже більше торкатися праці, скоро тільки ми абстрагувались від її конкретної корисної форми. Тому та сама праця дає в однакові періоди часу завжди однакову величину вартости, хоч і як змінюватиметься продуктивна сила. Але вона дає в однаковий період часу різні кількості споживних вартостей: більше — коли продуктивна сила підвищується, і менше коли вона падає. Отже, та сама зміна продуктивної сили, що збільшує видатність праці, а тим самим і масу даваних нею споживних вартостей, зменшує величину вартости цієї збільшеної загальної маси, якщо вона скорочує суму робочого часу, доконечного для її продукції. І так само навпаки.

Всяка праця є, з одного боку, затрата людської робочої сили у фізіологічному розумінні, і в цій властивості однакової людської або абстрактної людської праці вона творить (bildet) товарову вартість. Всяка праця є, з другого боку, затрата людської робочої сили в осібній доцільно - визначеній формі, і в цій властивості конкретної корисної праці вона продукує споживні вартості.[16]

---

[16] Примітка до другого видання. Щоб довести, «що сама тільки праця є остаточна й реальна міра, якою можна цінувати й порівнювати вартість усіх товарів у всі часи», *А. Сміс* каже: «Рівні кількості праці мусять в усі часи й по всіх місцях мати для самого робітника однакову вартість. При нормальному стані свого здоров'я, сили й діяльности і пересічному ступені вправности, яку він може мати, він мусить завжди віддавати однакову частину свого спокою, своєї волі й свого щастя». («Wealth of Nations», b. I, ch. V, p. 104, 105). З одного боку, А. Сміс плутає тут (не скрізь)

[А що ми досі визначили лише субстанцію вартости й величину вартости, то перейдімо тепер до аналізи форми вартости].*

3. Форма вартости або мінова вартість

Товари з'являються на світ у формі споживних вартостей, або товарових тіл, як залізо, полотно, пшениця тощо. Це їхня доморосла натуральна форма. Однак товари вони є лише через свою двоїстість, лише через те, що вони є предмети споживання й одночасно носії вартости. Тому вони являють собою товари або мають форму товарів лише остільки, оскільки мають двоїсту форму: форму натуральну й форму вартости.

Предметність вартости (Wertgegenständlichkeit) товарів тим відрізняється від удовиці Квіклі,** що невідомо, де її можна знайти. Цілком протилежно до почуттєво - грубої предметности товарових тіл жоден атом природної речовини не входить у їхню вартостеву предметність. Тому можна крутити й вивертати поодинокий товар на всі боки — як предмет вартости (Wertding) він лишається несхопним. Однак, коли ми пригадаємо, що товари мають предметність вартости лише остільки, оскільки вони є вирази однакової суспільної одиниці, людської праці, і що, отже, їхня вартостева предметність є суто суспільна, тоді стане також само собою зрозуміло, що вона може виявитись тільки в суспільному відношенні одного товару до іншого. Справді, ми виходили

визначення вартости кількістю праці, витраченої на продукцію товару з визначенням товарової вартости вартістю праці, і тому він силкується довести, що рівні кількості праці завжди мають однакову вартість. З другого боку, він передчуває, що праця, оскільки вона виражається у вартості товарів, є лише витрата робочої сили, але цю витрату він знов таки бере тільки як жертву спокоєм, волею та щастям, а не як нормальну життєву діяльність. Правда, він має на оці тільки сучасного найманого робітника.— Куди влучніше міркує цитований вже в дев'ятій примітці анонімний попередник А. Сміса: «Одна людина затратила тиждень на виготовлення певної речі, потрібної для життя... і той, хто дає їй на обмін якусь іншу річ, може найкраще оцінити, яка кількість її становить еквівалент першої речі, лише вирахувавши, що саме йому коштувало точно стільки ж часу й праці; це в дійсності сходить на те, що працю однієї людини, витрачену на продукцію якоїсь речі протягом якогось часу, обмінюється на працю іншої людини, витрачену протягом того самого часу на продукцію іншої речі» («One man has employed himself a week in providing this necessary of life... and he that gives him some other in exchange, cannot make a better estimate of what is a proper equivalent, than by computing what cost him just as much labour and time: which in effect is no more tran exchanging one man's labour in one thing for a time certain for another an's labour in another thing for the same time»). («Some Thoughts on the Interest of money in general etc.», p. 39).—[«До 4 видання: Англійська мова має ту перевагу, що в ній є два різні слова для означення цих двох різних аспектів праці. Якісно визначену працю, що утворює споживні вартості, називається Work протилежно до Labour; працю, що творить вартості й виміряється лише кількісно, називається Labour протилежно до Work. Див. примітку до англійського перекладу, стор. 14.— *Ф. Е*].

* Заведене у прямі дужки ми беремо з першого нім. видання. *Ред.*

** Дієва особа в комедії Шекспіра «Веселі віндзорські молодиці». *Ред.*

з мінової вартости або мінового відношення товарів, щоб натрапити на слід прихованої в них вартости. Тепер ми мусимо повернутись до цієї форми виявлення вартости.*

Кожен знає, коли він навіть більше нічого не знає, що товари мають спільну форму вартости, гостро відмінну від строкатих натуральних форм їхніх споживних вартостей, а саме грошову форму. Однак, тут треба розв'язати питання, до якого буржуазна політична економія навіть не спробувала приступити, а саме показати генезу цієї грошової форми, тобто простежити розвиток виразу вартости, що міститься у вартостевому відношенні товарів, від його найпростішого, найменш ясного вигляду до сліпучої грошової форми. Разом з цим зникне й загадковість грошей.

Найпростішим вартостевим відношенням є, очевидно, вартостеве відношення якогось товару до одним - одного товару іншого роду, байдуже якого. Тому вартостевим відношенням двох товарів дається найпростіший вираз вартости одного товару.

---

* У цьому абзаці ми натрапили на труднощі щодо перекладу німецького слова «Wertgegenständlichkeit», яке Маркс уживає тут у розумінні: «об'єктивне існування вартости», «реальність вартости». Ми вважаємо за найкраще перекласти це слово точно, достеменно словом «предметність вартости», надаючи так само слову «предметність» значення — «об'єктивне існування», «реальність». Далі ми вважаємо за потрібне, для кращого розуміння Марксової думки, навести тут також увесь цей абзац у тій редакції, в якій подав його Маркс у французькому виданні «Капіталу». Подаємо тут так переклад, як і самий французький текст: «Реальність, що її має вартість товарів, тим відрізняється від подруги Фальстафа, удовиці Квіклі, що невідомо, де її можна знайти. Цілком протилежно до грубої почуттєвости товарових тіл, жоден атом природної речовини не входить в їхню вартість. Отже, можна крутити й вивертати на всі боки будь - який товар, узятий відокремлено; як предмет вартости, він лишається несхопним. Однак, коли пригадати собі, що вартості товарів мають лише суто суспільну реальність, що вони її набирають лише остільки, оскільки вони є вирази однакової суспільної одиниці, людської праці, тоді стане зрозуміло, що ця суспільна реальність може виявитись також тільки в суспільних актах, у відношенні одного товару до іншого. Справді, ми виходили з мінової вартости або мінового відношення товарів, щоб натрапити на слід прихованої в них вартости. Тепер ми мусимо повернутись до цієї форми, що в ній нам спочатку з'явилась вартість». («La réalité que possède la valeur de la marchandise, diffère en ceci de l'amie de Falstaff, la veuve l'Eveillé, qu'on ne sait où la prendre. Par un contraste de plus criants avec la grossièretè du corps de la marchandise, il n'est pas un atomme de matière qui pènètre, dans sa valeur. On peut donc tourner et retourner à volonté une marchandise prise à part; en tant qu'objet de valeur, elle reste insaisissable. Si l'on se souvient cependant que les valeurs des marchandises n'ont qu'une réalité purement sociale, qu'elles ne l'acquièrent qu'en tant qu'elles sont des expressions de la même unité sociale, du travail humain, il dévient évident que cette réalité sociale ne peut se manifester aussi que dans les transactions sociales, dans les rapports des marchandises les unes avec les autres. En fait, nous sommes partis de la valeur d'échange on du rapport d'échange des marchandises pour trouver les traces de leur valeur qui y est cachée. Il nous faut revenir main tenant à cette forme sous la quelle la valeur nous est d'abord apparue»). *Ред.*

А. ПРОСТА ОДИНИЧНА, АБО ВИПАДКОВА ФОРМА ВАРТОСТИ

x товару A = y товару B, або x товару A варто y товару B
(20 метрів полотна = 1 сурдутові, або 20 метрів полотна варті 1 сурдута).

1. Два полюси виразу вартости: відносна форма вартости й еквівалентна форма

Таємниця всякої форми вартости криється в цій простій формі вартости. Тим то саме її аналіза й являє труднощі.

Два різного роду товари A і B, в нашому прикладі полотно й сурдут, відіграють тут, очевидно, дві різні ролі. Полотно виражає свою вартість у сурдуті, а сурдут служить за матеріял для цього виразу вартости. Перший товар відіграє активну ролю, другий — пасивну. Вартість першого товару репрезентовано як відносну вартість, або він перебуває у відносній формі вартости. Другий товар функціонує як еквівалент, або перебуває в еквівалентній формі.

Відносна форма вартости й еквівалентна форма є належні один до одного нероздільні моменти, що взаємно один одного зумовлюють, але рівночасно це є крайності, що виключають одна одну, або одна одній протилежні, тобто це полюси того самого виразу вартости; вони завжди розподіляються між тими різними товарами, що вираз вартости ставить їх у взаємне відношення. Я не можу, приміром, виразити вартість полотна в полотні. 20 метрів полотна = 20 метрам полотна не є вираз вартости. Це рівняння каже, власне, протилежне: 20 метрів полотна є не що інше, як 20 метрів полотна, тобто певна кількість споживного предмету «полотно». Отже, вартість полотна можна виразити лише відносно, тобто в іншому товарі. Тому відносна форма вартости полотна має за передумову, що якийсь інший товар перебуває в еквівалентній проти нього формі. З другого боку, цей інший товар, який фігурує як еквівалент, не може одночасно перебувати у відносній формі вартости. Не він виражає свою вартість. Він тільки дає матеріял для виразу вартости іншого товару.

Правда, вираз: 20 метрів полотна = 1 сурдутові, або 20 метрів полотна варті 1 сурдута, включає й зворотне відношення: 1 сурдут = 20 метрам полотна, або 1 сурдут вартий 20 метрів полотна. Але тоді я мушу обернути рівняння, щоб виразити вартість сурдута відносно, і скоро тільки я це зроблю, полотно стає еквівалентом замість сурдута. Отже, той самий товар у тому самому виразі вартости не може одночасно виступати в обох формах. Ці останні полярно виключають одна одну.

Чи якийсь товар перебуває у відносній формі вартости, чи в протилежній еквівалентній формі, це залежить виключно від того, яке місце в кожному випадку він посідає у виразі вартости, тобто від того, чи є він той товар, вартість якого виражається, чи той товар, у якому виражається вартість.

2. Відносна форма вартости

а) Зміст відносної форми вартости

Щоб знайти, яким чином простий вираз вартости одного товару міститься у вартостевому відношенні двох товарів, мусимо розглянути це відношення передусім цілком незалежно від його кількісного боку. Здебільша роблять якраз навпаки й бачать у вартостевому відношенні лише ту пропорцію, в якій певні кількості двох сортів товару рівні одна одній. При цьому недобачають, що величини різних речей стають кількісно порівнянними лише після того, як їх вже зведено до тієї самої одиниці. Тільки як вирази тієї самої одиниці вони є однойменні, а через те й спільномірні величини.[17]

Чи 20 метрів полотна = 1 сурдутові, чи 20, чи x сурдутам, інакше кажучи, чи дана кількість полотна варта багато чи небагато сурдутів — всяка така пропорція завжди включає й те, що полотно й сурдути як величини вартости є вирази тієї самої одиниці, речі тієї самої природи. Полотно = сурдутові — це основа рівнання.

Але ці два якісно урівняні один з одним товари відіграють неоднакову ролю. Тільки вартість полотна тут виражається. Але як? Через його відношення до сурдута як до його «еквіваленту», тобто до чогось, «на що можна обміняти полотно». В цьому відношенні сурдут фігурує як форма існування вартости, як предмет вартости (Wertding), бо тільки як такий він є те саме, що й полотно. З другого боку, власне вартостеве існування полотна тільки тут виявляється, або набуває самостійного виразу, бо тільки як вартість полотно можна відносити до сурдута як до чогось рівновартого, або вимінного на нього. Так, масляна кислота є тіло, відмінне від пропілово-муравельного етеру. Однак, обоє вони складаються з тих самих хемічних субстанцій — вуглеця (С), водня (Н) і кисня (О), і до того ж в однаковому відсотковому складі, а саме $C_4H_8O_2$. Коли хто порівняв би пропілово-муравельний етер до масляної кислоти, то в цьому відношенні пропілово-муравельний етер, поперше, фігурував би лише як форма існування $C_4H_8O_2$, а, подруге, тим було б сказано, що й масляна кислота теж складається з $C_4H_8O_2$. Отже, порівнянням пропілового етеру до масляної кислоти було б виражено їхню хемічну субстанцію на відміну від їхньої тілесної форми.

Коли ми кажемо: як вартості, товари є лише згустки людської праці,— то наша аналіза зводить їх на абстрактну вартість, але

---

[17] Ті нечисленні економісти, що, як, приміром, S. Bailey, працювали коло аналізи форми вартости, не могли дійти якогобудь результату, поперше, тому, що вони сплутували форму вартости з вартістю, а, подруге, тому, що вони, під грубим впливом практичного буржуа, бралися насамперед виключно до кількісної визначености мінового відношення. «Панування кількости... конституює вартість». («The command of quantity ... constitutes value»). (S. Bailey: «Money and its Vicissitudes», London 1837, p. 11).

не дає їм жодної форми вартости, відмінної від їхніх натуральних форм. Інакше стоїть справа з вартостевим відношенням одного товару до іншого. Вартостевий характер товару виступає тут у наслідок його власного відношення до іншого товару.

Коли, приміром, сурдут як предмет вартости порівнюється до полотна, то тим і працю, що міститься в першому, порівнюється до праці, що міститься в другому. Правда, кравецтво, що виробляє сурдут, є конкретна праця іншого роду, ніж ткацтво, що виробляє полотно. Але порівняння кравецтва до ткацтва зводить кравецтво фактично на те, що в обох працях є дійсно однакове,— на їх спільний характер людської праці. Таким манівцем і висловлюють, що і ткацтво, оскільки воно тче вартість, не має від кравецтва жодних відрізняльних ознак, отже є абстрактна людська праця. Лише вираз еквівалентности різнорідних товарів виявляє специфічний характер праці, яка творить вартість, зводячи фактично різнорідні праці, що містяться в різнорідних товарах, на те, що є спільне різнорідним працям, на людську працю взагалі.[17a]

Однак недосить виразити специфічний характер тієї праці, що з неї складається вартість полотна. Людська робоча сила в поточному стані, або людська праця творить вартість, але сама не є вартість. Вона стає вартістю в застиглому стані, в предметній формі. Щоб виразити вартість полотна як згусток людської праці, його треба виразити як якусь «предметність», що речово відрізняється від самого полотна й одночасно є спільна йому з іншим товаром. Це завдання вже розв'язано.

У вартостевому відношенні полотна сурдут фігурує як якісно рівний полотну, як річ тієї самої природи, бо він є вартість. Тому він тут має значення як річ, що в ній з'являється вартість, або як річ, що в своїй обмацальній натуральній формі репрезентує вартість. Правда, сурдут як тіло товару «сурдут» є лише споживна вартість. Сурдут так само не виражає вартости, як і перший-ліпший сувій полотна. Це доводить лише, що в межах вартостевого відношення до полотна він має більше значення, ніж поза ним, як от та або інша людина має більше значення в брузументом вишитому сурдуті, ніж без нього.

На продукцію сурдута фактично, в формі кравецтва, затрачено людську робочу силу. Отже, в ньому нагромаджено людську працю. З цього боку сурдут є «носій вартости», дарма що ця його

[17a] Примітка до другого видання. Один із перших економістів, що після Вільяма Петті збагнув природу вартости, славетний Франклін, каже: «Через те, що торговля взагалі є не що інше, як обмін однієї праці на іншу працю, то найправильніше вартість усіх речей оцінюється працею». («The Works of B. Franklin etc., edited by Sparks», Boston. 1836, vol. II, p. 267). Франклін не є свідомий того, що, цінуючи вартість усіх речей «працею», він залишає осторонь ріжницю між виміняними працями, і таким чином зводить їх на однакову людську працю. Але, не знаючи цього, він, однак, про це говорить. Спочатку він говорить про «одну працю», далі про «іншу працю», і, нарешті, про «працю» без дальшого означення як про субстанцію вартости всіх речей.

властивість не прозирає крізь його тканину, хоч і як вона буде прозориста. І у вартостевому відношенні до полотна він має значення лише з цього боку, отже, як утілена вартість, як тіло вартости. Не вважаючи на те, що сурдут з'являється застебнений на всі ґудзики, полотно пізнає в ньому споріднену собі прекрасну душу вартости. Однак, сурдут не може супроти полотна репрезентувати вартість без того, щоб вартість одночасно не набрала для полотна форми сурдута. Так особа *A* не може поставитися до особи *B* як до якоїсь ясновельможности без того, щоб ця ясновельможність одночасно не набрала для *A* тілесного вигляду *B*; тому то риси обличчя, волосся й ще дещо інше міняється кожного разу разом зі зміною володаря країни.

Отже, в тому вартостевому відношенні, що в ньому сурдут становить еквівалент полотна, форма сурдута фігурує як форма вартости. Тому вартість товару «полотно» виражається в тілі товару «сурдут», вартість одного товару — у споживній вартості іншого. Як споживна вартість, «полотно» є річ, почуттєво відмінна від сурдута, як вартість — воно є «сурдуторівне» й тому виглядає як сурдут. Таким чином воно набирає форми вартости, відмінної від його натуральної форми. Його вартостеве буття виявляється в його рівності сурдутові так само, як овеча натура християнина виявляється в тому, що він подібний агнцеві божому.

Ми бачимо, що все те, що нам сказала раніш аналіза товарової вартости, каже самé полотно, скоро воно вступає в стосунки з іншим товаром, з сурдутом. Воно лише висловлює свої думки єдино приступною йому мовою — мовою товарів. Щоб сказати, що праця в її абстрактній властивості людської праці утворює його власну вартість, полотно каже, що сурдут, оскільки він йому рівнозначний, тобто оскільки він є вартість, складається з тієї самої праці, як і воно, полотно. Щоб висловити, що його виспренна предметність вартости відмінна від його жорсткого полотняного тіла, воно каже, що вартість має вигляд сурдута, і тому воно саме як предмет вартости схоже на сурдут, як дві краплі води. Зауважмо до речі, що товарова мова, опріч єврейської, має багато інших більш або менш точних говірок. Німецька «Wertsein», наприклад, менше влучно, ніж романське дієслово valere, valer, valoir, висловлює, що порівняння товару *B* з товаром *A* є вираз власної вартости товару *A*. Paris vaut bien une messe.*

Отже, за допомогою вартостевого відношення натуральна форма товару *B* стає формою вартости товару *A*, або тіло товару *B* стає дзеркалом вартости товару *A*.[18] Товар *A*, відносячись до товару *B* як до тіла вартости, як до матеріялізації людської праці, ро-

[18] У деякому відношенні з людиною справа стоїть так, як із товаром. Через те, що вона родиться на світ ані з дзеркалом, ані як фіхтівський філософ: «*Я є я*», то людина спершу видивляється в іншу людину, як у дзеркало. Лише через відношення до людини Павла як до подібного до себе, людина Петро відноситься й до себе самої як до людини. Але тим самим і Павло з шкурою й волоссям, у його Павловій тілесності, стає для нього за форму виявлення роду «людина».

* Париж таки вартий служби божої. *Ред.*

бить споживну вартість *B* матеріялом виразу своєї власної вартости. Вартість товару *A*, виражена таким чином у споживній вартості товару *B*, має форму відносної вартости.

b) Кількісна визначеність відносної форми вартости

Кожний товар, що його вартість має бути виражена, являє собою дану кількість якогось предмету споживання — 15 шефлів пшениці, 100 фунтів кави тощо. Ця дана кількість товару містить у собі певну кількість людської праці. Отже, форма вартости має виразити не лише вартість взагалі, але й кількісно визначену вартість, або величину вартости. Тим то у вартостевому відношенні товару *A* до товару *B*, полотна до сурдута, рід товару «сурдут» не лише якісно прирівнюється до полотна, як тіло вартости взагалі, але й до певної кількости полотна, наприклад, до 20 метрів полотна прирівнюється певну кількість тіла вартости, або еквіваленту, приміром, 1 сурдут.

Рівнання: «20 метрів полотна = 1 сурдутові, або: 20 метрів полотна варті 1 сурдута» має за передумову, що в 1 сурдуті міститься рівно стільки субстанції вартости, як і в 20 метрах полотна, що, отже, обидві кількості товарів коштують рівну кількість праці, або рівну кількість робочого часу. Але робочий час, доконечний для продукції 20 метрів полотна або 1 сурдута, змінюється з кожною зміною в продуктивній силі ткацтва або кравецтва. Вплив таких змін на відносний вираз величини вартости треба тепер розглянути докладніше.

I. Хай вартість полотна змінюється,[19] тимчасом як вартість сурдута лишається стала. Коли робочий час, доконечний для продукції полотна, подвоюється, приміром, у наслідок того, що зменшується родючість землі, яка родить льон, то подвоюється і його вартість. Замість рівнання: 20 метрів полотна = 1 сурдутові ми мали б: 20 метрів полотна = 2 сурдутам, бо 1 сурдут містить у собі тепер лише половину того робочого часу, що міститься в 20 метрах полотна. Навпаки, коли доконечний для продукції полотна робочий час зменшиться наполовину, приміром, у наслідок поліпшення ткацьких варстатів, то й вартість полотна спаде наполовину; отже, відповідно до цього ми мали б тепер: 20 метрів полотна = ½ сурдута. Отже, за незмінної вартости товару *B* відносна вартість товару *A*, тобто його вартість, виражена в товарі *B*, підвищується й падає просто пропорційно до вартости товару *A*.

II. Хай вартість полотна лишається стала, тимчасом як вартість сурдута змінюється. Коли за цих обставин доконечний для продукції сурдута робочий час подвоюється, приміром, у наслідок недостатнього збору вовни, то ми замість: 20 метрів полотна =

---

[19] Вислову «вартість» уживається тут, як і в деяких місцях раніш, для позначення кількісно визначеної вартости, тобто величини вартости.

1 сурдутові маємо тепер: 20 метрів полотна = ½ сурдута. Навпаки, коли вартість сурдута спаде наполовину, то 20 метрів полотна = 2 сурдутам. Отже, за незмінної вартости товару *A* його відносна вартість, виражена в товарі *B*, падає або підвищується зворотно пропорційно до зміни вартости *B*.

Коли порівняємо різні випадки пунктів I і II, то ми побачимо, що та сама зміна величин відносної вартости може випливати з цілком протилежних причин. Так, з рівнання: 20 метрів полотна = 1 сурдутові може зробитися: 1) рівнання: 20 метрів полотна = 2 сурдутам або через те, що вартість полотна подвоюється, або через те, що вартість сурдута падає наполовину, і може зробитися 2) рівнання: 20 метрів полотна = ½ сурдута або через те, що вартість полотна падає наполовину, або через те, що вартість сурдута зростає удвоє.

III. Хай доконечні для продукції полотна й сурдута кількості праці одночасно змінюються в тому самому напрямі і в однаковій пропорції. В цьому випадку, як і раніш, рівнання: 20 метрів полотна = 1 сурдутові лишається незмінне, хоч і як змінятимуться їхні вартості. Зміну їхньої вартости ми відкриємо, скоро порівняємо їх з якимось третім товаром, вартість якого лишається сталою. Коли б вартості всіх товарів підвищились або впали одночасно і в однаковій пропорції, то їхні відносні вартості лишилися б незмінні. Дійсну зміну їхньої вартости можна було б побачити з того, що протягом того самого робочого часу тепер продукувалося б взагалі більшу або меншу кількість товарів, ніж раніш.

IV. Хай робочий час, доконечний для продукції полотна і сурдута, а тому й їхні вартості одночасно змінюються в однаковому напрямі, алеж не в однаковій мірі, або в протилежному напрямі й т. ін. Вплив усяких можливих подібних комбінацій на відносну вартість товару визначається просто через застосовування випадків I, II, III.

Отже, дійсні зміни величини вартости не відбиваються ані ясно, ані вичерпно в їхньому відносному виразі, або у величині відносної вартости. Відносна вартість якогось товару може змінятися, хоч його вартість лишається стала. Його відносна вартість може лишатися сталою, хоч його вартість змінюється і, нарешті, одночасні зміни величини вартости й відносного виразу цієї величини вартости не неодмінно повинні одна одною покриватися.[20]

---

[20] Примітка до другого видання. Вульґарна політична економія із звичною їй дотепністю використовує цю невідповідність (Inkongruenz) між величиною вартости та її відносним виразом. Приміром: «Припустіть тільки, що *A* понижується тому, що *B*, на яке воно обмінюється, підвищується, хоч проте на *A* витрачається не менше праці, ніж раніш, і ваш загальний принцип вартости розлетиться, мов прах... Коли ж припустити, що вартість *B* супроти *A* понижується, бо вартість *A* супроти *B* підвищується, то в нас зникає з-під ніг той ґрунт, на якому Рікардо будує свій великий принцип, що вартість товару завжди визначається кількістю втіленої в ньому праці, бо коли зміна у витратах на *A* змінює

3. Еквівалентна форма

Ми бачили, що коли якийсь товар *A* (полотно) виражає свою вартість у споживній вартості відмінного від нього товару *B* (сурдута), то він надає (drückt... auf) цьому останньому специфічної форми вартости, форми еквіваленту. Товар «полотно» виявляє своє власне вартостеве буття тим, що сурдут, не набираючи будь - якої іншої форми вартости, відмінної від його тілесної форми, є рівнозначний полотну. Отже, полотно фактично виражає своє власне вартостеве буття тим, що сурдут є безпосередньо вимінний на нього. Отже, еквівалентна форма якогось товару є форма його безпосередньої вимінности на інший товар.

Коли якийсь рід товару, як от сурдут, служить за еквівалент якомусь іншому родові товару, приміром, полотну, і тому сурдути набирають характеристичної властивости перебувати у формі, безпосередньо вимінній на полотно, то цим ще аж ніяк не дано ту пропорцію, що в ній сурдути й полотно можуть обмінюватися між собою. А що величину вартости полотна дано, то пропорція ця залежить від величини вартости сурдутів. Чи сурдут виражено як еквівалент, а полотно як відносну вартість, чи, навпаки, полотно як еквівалент, а сурдут як відносну вартість, величина вартости сурдута, як і раніш, визначається кількістю робочого часу, доконечного для його продукції, отже, вона визначається незалежно від його форми вартости. Але скоро тільки рід товару «сурдут» займе місце еквіваленту у виразі вартости, то величина його вартости не набуває жодного виразу як величина вартости. У рівнанні вартостей вона фігуруватиме скорше лише як певна кількість даної речі.

Приміром, 40 метрів полотна «варті» — чого? 2 сурдутів. Що рід товару «сурдут» відіграє тут ролю еквіваленту, що споживна вартість «сурдут» фігурує супроти полотна як тіло вартости, то досить певної кількости сурдутів, щоб виразити певну кількість вартости полотна. Тому 2 сурдути можуть виразити величину вартости 40 метрів полотна, але ж ніколи не можуть вони виразити величини своєї власної вартости, величини вартости сурдутів. Поверхове розуміння цього факту, а саме того, що в рівнанні вартостей еквівалент завжди має лише форму простої кількости якоїсь речі, якоїсь споживної вартости, призвело Bailey'а, як і багатьох його попередників і наступників, до тієї помилки, що

не лише його власну вартість проти *B*, на яке воно обмінюється, а ще й вартість *B* відносно вартости *A*, хоч не сталося ніякої зміни в кількості праці, потрібної для продукції *B*, тоді падає не лише доктрина, яка запевняє, що вартість товару реґулюється кількістю витраченої на нього праці, але й та доктрина, за якою витрати продукції якогось товару реґулюють його вартість». (J. Broadhurst: «Political Economy», London 1842, p. 11, 14).

Пан Бродерст міг би так само влучно сказати: пригляньтесь до чисоових відношень 10/20, 10/50, 10/100 і т. д. Число 10 лишається незмінним, а проте його пропорційна величина, його величина щодо знаменників 20, 50, 100 постійно зменшується. Отже, падає великий принцип, що величину числа, наприклад, 10, «реґулюється» кількістю одиниць, що є в ньому.

вони у виразі вартости вбачали лише кількісне відношення. В дійсності ж еквівалентна форма товару не має жодного кількісного визначення вартости.

Перша особливість, що впадає на очі при розгляді еквівалентної форми, ось яка: споживна вартість стає формою виявлення своєї протилежности, вартости.

Натуральна форма товару стає формою вартости. Але, nota bene,* це qui pro quo** для товару *B* (сурдута або пшениці, заліза і т. ін.) відбувається лише в межах вартостевого відношення, в яке стає до нього будь - який інший товар *A* (полотно тощо),— лише в межах цього відношення. А що жоден товар не може відноситися до самого себе як до еквіваленту, отже, і не може зробити свою власну природну шкуру виразом своєї власної вартости, то й мусить він відноситись до іншого товару як до еквіваленту, або природну шкуру іншого товару зробити своєю власною формою вартости.

Нехай нам це унаочнить приклад міри, якою виміряється товарові тіла як такі, тобто як споживні вартості. Голова цукру через те, що є вона тіло, є важка й тому має вагу, але в жодній голові цукру не можна побачити або відчути її вагу. Візьмімо тепер різні кусні заліза, що їхню вагу наперед визначено. Тілесна форма заліза, розглянута сама по собі, так само мало є форма виявлення ваги, як і тілесна форма голови цукру. А все ж, щоб виразити голову цукру як вагу, ми ставимо її у вагове відношення до заліза. В цьому відношенні залізо фігурує як тіло, яке нічого не репрезентує крім ваги. Тому кількості заліза служать за міру ваги цукру й супроти тіла цукру репрезентують лише форму ваги, форму виявлення ваги. Цю ролю відіграє залізо лише в межах цього відношення, в яке стає до нього цукор або якесь інше тіло, що його вагу треба знайти. Коли б обидві речі не мали ваги, вони не могли б увійти в це відношення, і тому одна не могла б бути за вираз ваги другої. Коли ми покладемо обидві речі на шальки терезів, то ми дійсно побачимо, що як вага вони є те саме, і тому, взяті в певній пропорції, мають ту саму вагу. Як тіло - залізо, являючи міру ваги, репрезентує проти голови цукру лише вагу, так і в нашому виразі вартости тіло - сурдут репрезентує проти полотна тільки вартість.

Однак аналогії тут кінець. У виразі ваги голови цукру залізо репрезентує спільну обом тілам природну властивість, їхню вагу, тимчасом як сурдут у виразі вартости полотна репрезентує надприродну властивість обох речей: їхню вартість, щось суто суспільне.

А що відносна форма вартости якогось товару, наприклад, полотна, виражає його вартостеве буття як щось цілком відмінне від його тіла і його властивостей, наприклад, як щось рівне сурдутові, то вже самий цей вираз говорить за те, що в ньому криється

* — зауважте добре. *Ред.*

** Одне замість одного, заміна одного другим. *Ред.*

якесь суспільне відношення. Навпаки є з еквівалентною формою. Адже ж вона полягає саме в тому, що тіло якогось товару, як от, приміром, сурдут, дана річ, як така, виражає вартість, отже, з природи має форму вартости. Правда, це має силу лише в межах того вартостевого відношення, що в ньому товар «полотно» відноситься до товару «сурдут» як до еквіваленту.[21] А що властивості якоїсь речі не випливають з її відношення до інших речей, а, навпаки, лише виявляються у такому відношенні, то здається, що й сурдут свою еквівалентну форму, свою властивість безпосередньо обмінюватись має з природи, цілком так само, як і свою властивість бути важким або затримувати тепло. Звідси та загадковість еквівалентної форми, що вражає буржуазно - грубий погляд політико - економа лише тоді, коли ця форма виступає перед ним цілком закінченою, в грошах. Тоді він намагається спекатися цього містичного характеру золота й срібла, підсовуючи на їхнє місце менше сліпучі товари і все з новою й новою втіхою пробелькочуючи каталог усієї тієї товарової черні, яка свого часу відігравала ролю товарового еквіваленту. Він і не передчуває, що вже найпростіший вираз вартости, як, приміром, 20 метрів полотна = 1 сурдутові, дає розв'язання загадки еквівалентної форми.

Тіло товару, що служить за еквівалент, завжди фігурує як утілення абстрактної людської праці і завжди є продукт певної корисної, конкретної праці. Отже, ця конкретна праця стає виразом абстрактної людської праці. Коли сурдут, приміром, фігурує лише як реалізація абстрактної людської праці, то й кравецтво, яке фактично реалізується в ньому, фігурує лише як форма реалізації абстрактної людської праці. У виразі вартости полотна корисність кравецтва не в тому, що воно робить одіж, а значить, як то німці кажуть, і людей, а в тому, що воно виробляє тіло, по якому можна пізнати, що це тіло є вартість, отже, що воно є згусток праці, яка ані трохи не відрізняється від праці, упредметненої у вартості полотна. Щоб зробити таке дзеркало вартости, саме кравецтво не повинно відбивати в собі нічого іншого, опріч своєї абстрактної властивости бути людською працею.

У формі кравецтва, як і у формі ткацтва, витрачається людську робочу силу. Отже, і одне і друге мають загальну властивість людської праці, і тому в певних випадках, наприклад, у продукції вартости, їх треба розглядати лише з цього погляду. В усьому цьому немає нічого таємничого. Але у виразі вартости товару справу перекручується. Наприклад, щоб виразити, що ткацтво не як таке, не в своїй конкретній формі ткацтва, утворює вартість полотна, а лише в своїй властивості людської праці взагалі,— щоб це виразити, ткацтву протиставляється конкретну працю, що продукує еквівалент полотна, а саме — кравецтво як

[21] Такі корелятивні визначення (Reflexionsbestimmungen) взагалі являють собою щось своєрідне. Приміром, ця людина є король тільки тому, що інші люди відносяться до неї як піданці. Вони ж думають, навпаки, що вони підданці тому, що він є король.

виразну форму, що в ній здійснюється абстрактна людська праця.

Отже, це є друга особливість еквівалентної форми, а саме, що конкретна праця стає тут формою виявлення своєї протилежности, абстрактної людської праці.

Але що ця конкретна праця, кравецтво, виступає тут лише як вираз безріжницевої (unterschiedsloser) людської праці, то вона має форму рівности іншій праці, праці, що міститься в полотні, а тому, хоч і є вона приватна праця, як і всяка інша праця, що продукує товари, вона все ж становить працю в безпосередньо суспільній формі. Саме через це вона й виражається в продукті, безпосередньо вимінному на інший товар. Отже, це є третя особливість еквівалентної форми, а саме, що приватна праця стає формою своєї протилежности, працею в безпосередньо суспільній формі.

Обидві останні, щойно розглянуті особливості еквівалентної форми стануть ще зрозуміліші, коли ми звернемось до великого дослідника, який перший проаналізував форму вартости, так само як і багато інших форм мислення, суспільних форм і форм природних. Це є Арістотель.

Насамперед Арістотель ясно каже, що грошова форма товару є тільки далі розвинений вигляд простої форми вартости, тобто виразу вартости одного товару в будь-якому іншому товарі, бо він каже:

«5 ліжок = 1 будинкові» («Κλίναι πέντε ἀντὶ οἰκίας»)
«не відрізняється» від:
«5 ліжок = такій і такій кількості грошей»
(«Κλίναι πέντε ἀντὶ... ὅσου αἱ πέντε κλίναι»).

Далі він розуміє, що вартостеве відношення, в якому міститься цей вираз вартости, із свого боку має за умову, що будинок якісно прирівнюється до ліжка та що ці почуттєво різні речі без такої рівности їхньої суті не могли б відноситися одна до однієї як спільномірні величини. «Обмін,— каже він,— не може бути без рівности, а рівність — без спільномірности» («οὔτ' ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας»). Але тут він збивається й відмовляється від дальшої аналізи форми вартости. «Однак справді неможливо («τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον»), щоб такі різні речі були спільномірні», тобто якісно однакові. Таке порівняння може бути лише чимось чужим для справжньої природи речей, отже, лише «чимось таким, до чого необхідно вдаватися для практичних потреб».

Отже, Арістотель сам каже нам, чому крахує його дальша аналіза, а саме в наслідок відсутности поняття вартости. Чим є те рівне, тобто та спільна субстанція, яку репрезентує будинок супроти ліжка у виразі вартости ліжка? Щось таке «не може справді існувати», каже Арістотель. Чому? Будинок репрезентує супроти ліжка щось рівне, оскільки він репрезентує те, що є дійсно рівне в одному й другому, в ліжку й будинку. А це є — людська праця.

Але того факту, що у формі вартости товарів усяку працю виражається як рівну людську працю й тим то як рівнозначну,— цього факту Арістотель не міг вичитати з самої форми вартости, бо грецьке суспільство ґрунтувалося на рабській праці, і тому мало за природну базу нерівність людей і їхніх робочих сил. Таємницю виразу вартости, рівність і рівнозначність усіх праць, тому що й оскільки вони є людська праця взагалі,—цю таємницю можна розшифрувати тільки тоді, коли поняття людської рівности має вже тривалість народнього забобону. А це можливе лише в такому суспільстві, де товарова форма є загальна форма продукту праці, де, отже, і відношення людей між собою як посідачів товарів є панівне суспільне відношення. Геній Арістотеля виявляється саме в тому, що він у виразі вартости товарів одкриває відношення рівности. Лише історичні рамки суспільства, що в ньому він жив, заважали йому відкрити те, в чому ж таки «справді» це відношення рівности.

4. Проста форма вартости в цілому

Проста форма вартости товару міститься в його вартостевому відношенні до якогось одного товару іншого роду, або в його міновому відношенні до цього останнього. Вартість товару *A* якісно виражається через властивість товару *B* безпосередньо обмінюватись на товар *A*. Кількісно вона виражається через здатність певної кількости товару *B* обмінюватись на дану кількість товару *A*. Іншими словами, вартість товару є самостійно виражена, коли вона представлена як «мінова вартість». Коли ми на початку цього розділу згідно із звичайною термінологією казали: товар є споживна вартість і мінова вартість, то це, точно кажучи, було неправильно. Товар є споживна вартість, або предмет споживання, і «вартість». Він виявляється як отака двоїстість, що нею він є, скоро його вартість має власну форму виявлення, відмінну від його натуральної форми, а саме форму мінової вартости; розглядуваний ізольовано, він ніколи не має цієї форми, а має її завжди у вартостевому відношенні, або у міновому відношенні до якогось другого відмінного від нього товару. Однак, скоро ми це вже знаємо, то з такими висловами не буде нам мороки, а придаватимуться вони для скорочення.

Наша аналіза показала, що форма вартости або вираз вартости товару випливає з природи вартости товару, а не навпаки — що вартість і величина вартости випливають з їхнього способу виразу як мінової вартости. Однак саме таку помилку роблять так меркантилісти й їхні сучасні прихильники, як от Фер'є, Ґаніль і і т. ін.,[22] так і їхні антиподи — сучасні комівояжери вільної торговлі, як от Бастіа й компанія. Меркантилісти переміщують

[22] Примітка до другого видання. *F. C. A. Ferrier* (sous-inspecteur des douanes): «Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce», Paris 1805 і *Charles Ganilh*: «Des Systèmes de l'Economie Politique», 2-ème éd. Paris 1821.

центр ваги на якісний бік виразу вартости, отже, на еквівалентну форму товару, що має свою закінчену форму в грошах; навпаки, сучасні розносники ідей вільної торговлі, які за всяку ціну мусять позбутися цього свого товару, переміщують центр ваги на кількісний бік відносної форми вартости. Отже, для них не існує ні вартости, ні величини вартости товару поза виразом їх через мінове відношення, тобто вони для них існують тільки на сторінках щоденного прайскуранта. Шотляндець Мак - Леод, що його функцією було приоздоблювати якнайбільшою вченістю заплутані уявлення банкірів із Льомбардстріту,* являє собою вдалу синтезу забобонних меркантилістів і освічених комівояжерів вільної торговлі.

Уважливий розгляд виразу вартости товару *А*, що міститься в його вартостевому відношенні до товару *В*, показав нам, що в межах цього відношення натуральна форма товару *А* фігурує лише як форма споживної вартости, а натуральна форма товару *В* — лише як форма вартости, або як вигляд вартости. Отже, захована в товарі внутрішня протилежність між споживною вартістю й вартістю виявляється через зовнішню протилежність, тобто через відношення двох товарів, що в ньому один товар, саме той, вартість *якого* повинна бути виражена, безпосередньо виступає лише як споживна вартість, навпаки, другий товар, той, *що в ньому* виражається вартість, безпосердньо виступає лише як мінова вартість. Отже, проста форма вартости якогось товару є проста форма виявлення протилежности, що міститься в ньому, протилежности між споживною вартістю й вартістю.

Продукт праці за всіх суспільних формацій (Zuständen) є предмет споживання, але тільки одна історично визначена епоха розвитку перетворює продукт праці на товар: це та епоха, яка виражає працю, витрачену на продукцію предмету споживання, як «предметну» властивість його, тобто як його вартість. З цього випливає, що проста форма вартости товару є одночасно й проста товарова форма продукту праці, що, отже, і розвиток товарової форми збігається з розвитком форми вартости.

Вже на перший погляд виявляється недостатність простої форми вартости, цієї зародкової форми, яка, лише проробивши ряд метаморфоз, доходить до форми ціни.

Вираз вартости товару *А* в будь - якому товарі *В* відрізняє вартість товару *А* лише від його власної споживної вартости й тому ставить його у мінове відношення лише до якогось одного товарового роду, відмінного від товару *А*, замість виразити його якісну рівність з усіма іншими товарами й кількісну пропорційність до них. Простій відносній формі вартости одного товару відповідає одинична еквівалентна форма якогось іншого товару. Так, сурдут у відносному виразі вартости полотна має еквівалентну форму, або форму безпосередньої вимінности лише щодо цього одного товарового роду «полотно».

* Вулиця в Лондоні, де містяться великі банки. *Ред.*

Проте одинична форма вартости сама собою переходить у досконалішу форму. Правда, і за допомогою цієї останньої форми вартість якогось товару виражається лише в одному товарі іншого роду. Але це цілком байдуже, якого роду є цей другий товар: чи це сурдут, залізо, чи пшениця й т. ін. Отже, залежно від того, як даний товар стає у вартостеве відношення до того або іншого роду товару, виникають різні прості вирази вартости одного й того самого товару.[22a] Число можливих виразів його вартости обмежено лише числом відмінних од нього родів товару. Тому одиничний вираз вартости товару перетворюється на ряд його різних простих виразів вартости, що його можна продовжувати досхочу.

В. ПОВНА АБО РОЗГОРНУТА ФОРМА ВАРТОСТИ

z товару A = u товару B, або = v товару C, або = w товару D, або = x товару E, або = й т. ін.

(20 метрів полотна = 1 сурдутові, або = 10 фунтам чаю, або = 40 фунтам кави, або = 1 квартерові пшениці, або = 2 унціям золота, або = $^1/_2$ тонни заліза, або = й т. ін.).

1. Розгорнута відносна форма вартости

Вартість якогось товару, приміром, полотна, виражено тепер у безлічі інших елементів товарового світу. Кожне інше товарове тіло стає дзеркалом вартости полотна.[23] Таким чином сама ця вартість лише тепер справді з'являється як згусток безріжницевої людської праці. Бо й працю, що творить її, тепер виразно

[22a] Примітка до другого видання. Наприклад, у Гомера вартість однієї речі виражається в ряді різних речей.

[23] Через те говорять про сурдутову вартість полотна, коли вартість його виражають у сурдутах, про його збіжжеву вартість, коли виражають її в збіжжі, і т. ін. Кожний такий вираз показує, що те, що виявляється у споживних вартостях «сурдут», «збіжжя» й т. ін., є вартість полотна. «Вартість кожного товару позначає його відношення в обміні..., так що ми можемо говорити про неї як про збіжжеву вартість, сукняну вартість, залежно від того, з яким товаром його порівнюється; отже, є тисячі різних родів вартости, стільки, скільки є товарів, і всі вони однаково реальні й однаково номінальні» («The value of any commodity denoting its relation in exchange..., we may speak of it as... corn - value, cloth - value according to the commodity with which it is compared; and hence there are a thousand different kinds of value, as many kinds of value as there are commodities in existence, and all are equally real and equally nominal»). («A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers». By the Author of «Essays on the Formation etc. of Opinions», London 1825, p. 39). S. Bailey, автор цієї анонімної праці, що свого часу наробила чимало шуму в Англії, уявляє собі, що, вказуючи на ці строкаті відносні вирази тієї самої товарової вартости, він знищив усі визначення поняття вартости. Роздратовання, з яким напала на нього школа Рікарда, наприклад, у «Westminster Review», доводить нам, що Bailey, не зважаючи на свою обмеженість, прозондував усе ж таки хибні місця теорії Рікарда.

визначено як працю, рівнозначну кожній іншій людській праці, хоч яку натуральну форму має ця остання, отже, однаково, чи упредметнюється вона в сурдуті, чи в пшениці, в залізі, чи в золоті й т. ін. Тому полотно через свою форму вартости перебуває тепер у суспільному відношенні вже не лише до якогось одного тільки іншого роду товару, а до цілого товарового світу. Як товар воно є громадянин цього світу. Разом з цим безмежний ряд його виразів показує, що для вартости товарів байдуже, яка є осібна форма споживної вартости, що в ній вона виявляється.

У першій формі: 20 метрів полотна = 1 сурдутові може бути випадковим той факт, що ці два товари є вимінні в певному кількісному відношенні. Навпаки, в другій формі одразу ж проступає захована в ній основа, яка посутньо різниться від її випадкового виявлення та визначає це виявлення. Вартість полотна лишається однакова щодо величини, чи виражено її в сурдуті, каві, чи залізі й т. ін.,— в безлічі різних товарів, що належать найрізнішим посідачам. Випадкове відношення двох індивідуальних посідачів товарів одпадає. Стає ясно, що не обмін реґулює величину вартости товару, а, навпаки, величина вартости товару реґулює його мінові відношення.

2. Осібна еквівалентна форма

Кожний товар — сурдут, чай, пшениця, залізо й т. ін.— у виразі вартости полотна служить за еквівалент, а тому й за тіло вартости. Певна натуральна форма кожного з цих товарів є тепер осібна еквівалентна форма поруч багатьох інших. Так само й різноманітні певні, конкретні корисні роди праці, що містяться в різних товарових тілах, репрезентують тепер стільки ж осібних форм здійснення або виявлення людської праці взагалі.

3. Вади повної або розгорнутої форми вартости

Поперше, відносний вираз вартости товару є невивершений, бо ряд його виразів вартости ніколи не закінчується. Ланцюг, у якім одне вартостеве рівнання прилучається до другого, можна досхочу продовжувати кожним новим родом товару, який дає матеріял для нового виразу вартости. Подруге, цей ланцюг становить строкату мозаїку осібних (auseinanderfallender) і різнорідних виразів вартости. Нарешті, коли, як це й мусить статися, відносну вартість кожного товару виражається в цій розгорнутій формі, то відносна форма вартости кожного товару є безмежний ряд виразів вартости, відмінний від відносної форми вартости всякого іншого товару.— Вади розгорнутої відносної форми вартости відбиваються на відповідній її еквівалентній формі. А що натуральна форма кожного окремого товарового роду становить тут осібну еквівалентну форму поряд незчисленних інших осібних еквівалентних форм, то існують взагалі лише обмежені еквівалентні форми, з яких кожна виключає іншу. Так само й певний,

конкретний корисний рід праці, що міститься в кожному осібному товаровому еквіваленті, є лише осібна форма виявлення людської праці, отже, форма, що не вичерпує всіх форм людської праці. Правда, ця остання має свою повну або вичерпну форму виявлення в сукупності тих осібних форм виявлення. Але в такому разі вона не має жодної однорідної форми виявлення.

Однак розгорнута відносна форма вартости складається лише з суми простих відносних виразів вартости або з рівнань першої форми, як от:

20 метрів полотна = 1 сурдутові
20 метрів полотна = 10 фунтам чаю й т. ін.

Але кожне з цих рівнань містить у собі й зворотне тотожне рівнання:

1 сурдут = 20 метрам полотна
10 фунтів чаю = 20 метрам полотна й т. ін.

Дійсно, коли хтось обмінює своє полотно на багато інших товарів і таким чином виражає вартість полотна в ряді інших товарів, то й усі інші посідачі товарів неминуче мусять обмінювати свої товари на полотно й таким чином виражати вартість своїх різних товарів у тому самому третьому товарі, в полотні.— Отже, якщо ми обернемо ряд: 20 метрів полотна = 1 сурдутові, або = = 10 фунтам чаю, або = і т. ін., тобто, якщо виразимо те зворотне відношення, яке по суті вже міститься в цьому ряді, то матимемо:

С. ЗАГАЛЬНА ФОРМА ВАРТОСТИ

1 сурдут	=	20 метрам полотна
10 фунтів чаю	=	
40 фунтів кави	=	
1 квартер пшениці	=	
2 унції золота	=	
½ тонни заліза	=	
x товару *A*	=	
і т. под. товарів	=	

1. Змінений характер форми вартости

Тепер товари виражають свої вартості, поперше, просто, бо вони їх виражають в якомусь одним - одному товарі, а подруге, однорідно, бо вони їх виражають в тому самому товарі. Їхня форма вартости є проста й спільна їм всім, тим то й загальна.

Форми перша, А, і друга, В, досягали лише того, що виражали вартість якогось товару як щось відмінне від його власної споживної вартости або від його товарового тіла.

Перша форма, А, подавала такі рівнання вартости, як ось: 1 сурдут = 20 метрам полотна, 10 фунтів чаю = ½ тонни заліза й т. ін. Вартість сурдута виражається як щось рівне полотну, вартість

чаю — як щось рівне залізу й т. ін., але ці щось рівні полотну й залізу, ці вирази вартости сурдута й чаю є так само відмінні один від одного, як і полотно та залізо. На практиці ця форма з'являється, очевидно, лише за примітивних часів, коли продукти праці перетворюються на товари лише у випадкових і ізольованих актах обміну.

Друга форма, В, повніш ніж перша відрізняє вартість товару від його власної споживної вартости, бо вартість, приміром, сурдута в усіх можливих формах протистоїть тепер своїй натуральній формі, як щось рівне полотну, рівне залізу, рівне чаєві, рівне будь - чому, а тільки не сурдутові. З другого боку, тут усякий спільний вираз вартости товарів просто виключено, бо у виразі вартости кожного окремого товару всі інші товари фігурують тепер лише в формі його еквівалентів. Розгорнута форма вартости вперше з'являється фактично тоді, коли продукт праці, приміром, худобу, вже не винятково, а звичайно обмінюється на різні інші товари.

Новоздобута форма С виражає вартості товарового світу в одному й тому самому від нього відокремленому товаровому роді, приміром, у полотні, і виражає таким чином вартості всіх товарів через урівняння їх з полотном. Як щось рівне полотну вартість кожного товару відрізняється тепер не лише від його власної споживної вартости, але й від усіх споживних вартостей, і саме через це вона виражена як щось спільне даному товарові з усіма іншими товарами. Тому лише ця форма справді ставить товари у взаємні відношення як вартості, або призводить до того, що вони виступають один для одного як мінові вартості.

Обидві попередні форми виражають вартість кожного окремого товару або в одним - одному відмінному від нього товарі, або в цілому ряді багатьох відмінних од нього товарів. В обох випадках надати собі форми вартости — це, так би мовити, приватна справа окремого товару, і він робить це без допомоги інших товарів. Ці останні відіграють проти нього лише пасивну ролю еквіваленту. Навпаки, загальна форма вартости постає лише як спільна справа товарового світу. Один якийсь товар набуває загального виразу вартости лише тому, що одночасно з цим усі інші товари виражають свою вартість у тому самому еквіваленті, і кожний новопосталий рід товару мусить за ними те саме робити. Тим самим виявляється, що предметність вартости (Wertgegenständlichkeit) товарів, тому що вона є лише «суспільне буття» цих речей, може бути виражена також лише через їхнє всебічне суспільне відношення, що, отже, формою вартости товарів мусить бути суспільно визнана форма.

У формі своєї рівности полотну всі товари виступають тепер не лише як якісно рівні, як вартості взагалі, але й одночасно як кількісно порівнянні величини вартости. Через те, що вони відбивають величини своїх вартостей у одному й тому самому матеріялі, у полотні, ці величини вартостей відбиваються і навзаєм одна в одній. Приміром, 10 фунтів чаю = 20 метрам полотна і

40 фунтів кави = 20 метрам полотна; отже, 10 фунтів чаю = = 40 фунтам кави, або в 1 фунті кави міститься лише чверть тієї кількости субстанції вартости, праці, що міститься в 1 фунті чаю.

Загальна відносна форма вартости товарового світу надає (drückt... auf) виключеному з цього світу еквівалентному товарові, полотну, характер загального еквіваленту. Власна натуральна форма полотна є тепер спільна форма вартости товарового світу, а тому воно тепер є безпосередньо вимінне на всі інші товари. Його тілесна форма фігурує як видиме втілення, як загальна суспільна лялечка (Verpuppung) всякої людської праці. Ткацтво, приватна праця, що продукує полотно, перебуває разом з тим у загальній суспільній формі, у формі рівности з усіма іншими працями. Незчисленні рівнання, що з них складається загальна форма вартости, по черзі прирівнюють працю, здійснену в полотні, до кожної праці, що міститься в інших товарах, і через те роблять ткацтво загальною формою виявлення людської праці взагалі. Таким чином праця, упредметнена в товаровій вартості, виявляється не лише неґативно, як праця, абстрагована від усіх конкретних форм і корисних властивостей дійсних праць, але й її власна позитивна природа виразно виступає наперед. Вона — введення всіх дійсних праць до спільного їм характеру людської праці, до витрати людської робочої сили.

Загальна форма вартости, яка виражає продукти праці просто як згустки безріжницевої людської праці, свідчить своєю власною будовою, що вона є суспільний вираз товарового світу. Таким чином вона виявляє, що в межах цього світу загальнолюдський характер праці становить її специфічний суспільний характер.

2. Відношення між розвитком відносної форми вартости й розвитком еквівалентної форми

Ступеневі розвитку відносної форми вартости відповідає ступінь розвитку еквівалентної форми. Однак — і це слід добре запам'ятати — розвиток еквівалентної форми є лише вираз і результат розвитку відносної форми вартости.

Проста або одинична відносна форма вартости якогось товару робить інший товар одиничним еквівалентом. Розгорнута форма відносної вартости, цей вираз вартости якогось товару в усіх інших товарах, надає їм (prägt ihnen... auf) форми різнорідних осібних еквівалентів. Нарешті, даний осібний рід товару набирає загальної еквівалентної форми тому, що всі інші товари роблять його матеріялом своєї однорідної загальної форми вартости.

Але такою самою мірою, якою розвивається форма вартости взагалі, розвивається і протилежність між її обома полюсами — відносною формою вартости й еквівалентною формою.

Уже перша форма — 20 метрів полотна = 1 сурдутові — містить у собі цю протилежність, але не фіксує її. Відповідно до того, як читати це рівнання — з лівого боку на правий чи навпаки, кожен з обох товарових полюсів, і полотно і сурдут, рів-

номірно перебуватимуть то у відносній формі вартости, то в еквівалентній формі. Тут ще важко фіксувати цю полярну протилежність.

У формі В завжди лише один якийсь рід товару може цілком розгорнути свою відносну вартість, або сам він має розгорнуту відносну форму вартости лише тому й остільки, що й оскільки всі інші товари протистоять йому в еквівалентній формі. Тут уже не можна переставити обидві частини вартостевого рівнання: 20 метрів полотна = 1 сурдутові, або = 10 фунтам чаю, або = 1 квартерові пшениці й т. ін., не змінюючи його загального характеру й не перетворюючи його з повної на загальну форму вартости.

Остання форма, форма С, дає, нарешті, товаровому світові загальносуспільну відносну форму вартости тому й остільки, що й оскільки всі належні до нього товари, за одним - однісіньким винятком, є виключені з загальної еквівалентної форми. Тому один товар, полотно, перебуває у формі безпосередньої вимінности на всі інші товари, або в безпосередньо суспільній формі, тому й остільки, що й оскільки всі інші товари не перебувають у такій формі.[24]

Навпаки, товар, що фігурує як загальний еквівалент, є виключений з однорідної, а тому й загальної відносної форми вартости товарового світу. Для того, щоб полотно, тобто будь - який товар, що перебуває у формі загального еквіваленту, разом з тим брав участь також і в загальній відносній формі вартости, він мусив би служити за еквівалент для самого себе. Ми мали б тоді: 20 метрів полотна = 20 метрам полотна — тавтологію, де не виражено ні вартости, ані величини вартости. Щоб виразити відносну вартість загального еквіваленту, ми скорше мусимо обернути форму С. Він не має спільної з іншими товарами відносної форми вартости, але його вартість відносно виражається у без-

---

[24] В дійсності на перший погляд з форми загальної безпосередньої вимінности ніяк не пізнати, що вона є суперечна товарова форма, так само невіддільна від протилежної форми, що в ній неможлива безпосередня вимінність, як позитивний полюс магнету від його неґативного полюса. Тим то уявити собі, що на всі товари можна одночасно наложити печать безпосередньої вимінности можна з таким самим успіхом, як можна уявити собі, що всіх католиків можна одночасно поробити папами. Для дрібного буржуа, який у товаровій продукції бачить nec plus ultra * людської волі й індивідуальної незалежности, було б, натурально, дуже бажано позбавитись невигід, зв'язаних з цією формою, особливо ж тієї, що товари не можуть вимінюватись безпосередньо. Розмальовування цієї філістерської утопії становить прудонівський соціялізм, який, як я це показав в іншому місці, не має в собі навіть нічого оригінального і який далеко раніш значно краще розвинули були Gray, Bray і ін. Та це не заважає отакій мудрості ще й нині, як якійсь пошесті, ширитися в певних колах під ім'ям «science».** Жодна школа не панькалась так із словом «science», як прудонівська, бо

«Wo Begriffe fehlen,
da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein»

(«Де бракує понять, там саме в пору з'являється слово»).

* — вершину. *Ред.*

** — «наука». *Ред.*

конечному ряді всіх інших товарових тіл. Таким чином розгорнута відносна форма вартости, або форма B, з'являється тепер як специфічна відносна форма вартости товару - еквіваленту.

3. Перехід від загальної форми вартости до грошової форми

Загальна еквівалентна форма є форма вартости взагалі. Отже, вона може належати кожному товарові. З другого боку, даний товар перебуває в загальній еквівалентній формі (формі C) лише тому й остільки, що й оскільки його, як еквівалент, виключають з - поміж себе всі інші товари. І лише від того моменту, коли це виключення остаточно обмежується на якомусь одному специфічному роді товару, однорідна відносна форма вартости товарового світу здобуває об'єктивну сталість і загальну суспільну значеність (Gültigkeit).

А специфічний рід товару, що з його натуральною формою суспільно зростається еквівалентна форма, стає грошовим товаром, або функціонує як гроші. Відігравати в межах товарового світу ролю загального еквіваленту — це стає його специфічною суспільною функцією, а тому і його суспільною монополією. Це упривілейоване місце серед товарів, що в формі B фігурують як осібні еквіваленти полотна, а в формі C спільно виражають у полотні свою відносну вартість, історично завоював певний товар, а саме золото. Тому, коли ми в формі C замість товару «полотно» поставимо товар «золото», то матимемо:

D. ГРОШОВА ФОРМА

20 метрів полотна	=	2 унціям золота
1 сурдут	=	
10 фунтів чаю	=	
40 фунтів кави	=	
1 квартер пшениці	=	
$\frac{1}{2}$ тонни заліза	=	
x товару A	=	

При переході від форми A до форми B й від форми B до форми C відбуваються посутні зміни. Навпаки, форма D нічим не відрізняється від форми C, як тільки тим, що тепер замість полотна форму загального еквіваленту має золото. Золото лишається в формі D тим, чим полотно було в формі C, — загальним еквівалентом. Проґрес лише в тім, що форма безпосередньої загальної вимінности, або загальна еквівалентна форма, в наслідок суспільної звички тепер остаточно зрослася зі специфічною натуральною формою товару «золото».

Золото виступає проти інших товарів як гроші лише тому, що воно вже раніш протистояло їм як товар. Як і всі інші товари, золото також функціонувало як еквівалент, чи то як одиничний еквівалент в поодиноких актах обміну, чи то як осібний еквіва-

лент поруч з іншими товаровими еквівалентами. Помалу воно почало у вужчих або ширших сферах функціонувати як загальний еквівалент. Скоро тільки воно завоювало собі монополію на це місце у виразі вартостей товарового світу, воно стало грошовим товаром, і лише від того моменту, коли воно вже стало грошовим товаром, форма D відрізняється від форми C, або загальна форма вартости перетворюється на грошову форму.

Простий відносний вираз вартости якогось товару, приміром, полотна, в товарі, що вже функціонує як грошовий товар, приміром, у золоті, є форма ціни. Отже, «форма ціни» полотна така:

20 метрів полотна = 2 унціям золота,

або, коли 2 фунти стерлінґів є монетна назва 2 унцій золота,

20 метрів полотна = 2 фунтам стерлінґів.

Трудність у понятті грошової форми обмежується зрозумінням загальної еквівалентної форми, отже, загальної форми вартости взагалі, форми C. Але форма C зводиться ретроспективно на форму B, на розгорнуту форму вартости, а конститутивним елементом цієї останньої є форма A: 20 метрів полотна = 1 сурдутові, або x товару A = y товару B. Тому проста товарова форма є зародок грошової форми.

4. Фетишистичний характер товару та його таємниця

На перший погляд товар видається цілком зрозумілою, тривіяльною річчю. Його аналіза виявляє, що це дуже чудернацька річ, повна метафізичних тонкощів і теологічних примх. Як споживна вартість він не має в собі нічого загадкового, хоч розглядати його з того погляду, що своїми властивостями він задовольняє людські потреби, хоч з того, що самих цих властивостей він набуває лише як продукт людської праці. Цілком зрозуміло, що людина своєю діяльністю змінює форми природних матеріялів так, що робить їх корисними для себе. Наприклад, змінює форму дерева, виробляючи з нього стіл. А все ж таки стіл лишається деревом, ординарною, сприйманою почуттям річчю. Але скоро тільки він виступає як товар, він перетворюється в почуттєво-надпочуттєву річ. Він не лише стоїть на землі своїми ніжками, але проти всіх інших товарів він стає на голову, і ця його дерев'яна голова плодить химери куди дивовижніші, ніж коли б він почав самохіттю танцювати.[25]

Отже, містичний характер товару випливає не з його споживної вартости. Так само мало випливає він із змісту визначень вартости. Бо, поперше, хоч які різні можуть бути корисні праці або продуктивні діяльності, все ж таки — це фізіологічна істина, що вони є функції людського організму, і що кожна така функція,

[25] Пригадаймо собі, що Китай і столи почали танцювати тоді, коли ввесь інший світ, здавалося, стояв спокійно — pour encourager les autres.*

* — щоб підбадьорити інших. *Ред.*

хоч які будуть її зміст і форма, в суті своїй є витрата людського мозку, нервів, м'яснів, чуттєвих органів і т. ін. Подруге, що торкається того, що лежить в основі визначення величини вартости, часу тривання цієї витрати, або кількости праці, то кількість праці навіть наочно відрізняється від якости праці. За всіх суспільних формацій (Zustände, états sociaux) робочий час, що його коштувала продукція засобів існування, мусив цікавити людей, хоч і неоднаково на різних ступенях розвитку.[26] Нарешті, скоро люди в будь - який спосіб працюють один на одного, то і праця їхня набуває суспільної форми.

Звідки ж випливає загадковий характер продукту праці, скоро тільки він набирає форми товару? Ясна річ, із самої цієї форми. Рівність людських праць набирає речової форми однакової вартостевої предметности (Wertgegenständlichkeit) продуктів праці;* виміряння витрати людської робочої сили часом її тривання набирає форми величини вартости продуктів праці, нарешті, відносини між продуцентами, що в них виявляються ті суспільні визначення їхніх праць, набирають форми суспільного відношення продуктів праці.

Отже, таємність товарової форми є попросту в тому, що форма ця відбиває людям суспільний характер їхньої власної праці як предметний характер самих продуктів праці, як суспільні природні властивості цих речей; тим то й суспільне відношення продуцентів до всієї сукупної праці вона відбиває як суспільне відношення предметів, яке існує поза ними. В наслідок такого quid pro quo продукти праці стають товарами, почуттєво - надпочуттєвими, або суспільними речами. Так, світловий вплив якоїсь речі на зоровий нерв виявляється не як суб'єктивне подразнення самого зорового нерву, а як предметна форма речі, що є поза оком. Але при баченні світло дійсно кидається однією річчю, зовнішнім предметом, на другу річ, на око. Це є фізичне відношення між фізичними речами. Навпаки, товарова форма й вартостеве відношення продуктів праці, що в ньому вона виявляється, не мають абсолютно нічого спільного з їхньою фізичною природою і речовими відношеннями, що з неї випливають. Це є лише певне суспільне відношення самих людей, яке для них набирає тут фантасмагоричної форми відношення речей. Тим то, щоб знайти для цього аналогію, ми мусимо кинутися в туманну царину релігійного світу. Тут продукти людської голови видаються обдарованими власним життям, самостійними постатями, які стоять у пев-

---

[26] Примітка до другого видання. У стародавніх германців величину одного морґа землі обчислювалось працею одного дня; звідси назва морґа Tagwerk (праця одного дня), (також Tagwanne) (jurnale або jurnalis, terra jurnalis, jurnalis або diornalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannsmaad, Mannshauet і т. ін. Див. *Georg Ludwig von Maurer:* «Einleitung zur Geschichte der Mark — Hof usw. Verfassung», München 1859, p. 129 і далі.

* У французькому виданні це речення зредаґовано так: «Характер рівности людських праць набирає форми вартостевої властивости продуктів праці» («Le caractère d'égalité des travaux acquiert la forme de a qualité de valeur des produits du travail»).

них відносинах одні до одних і до людей. Так само стоїть справа в товаровому світі з продуктами людських рук. Це я зву фетишизмом, що пристає до продуктів праці, скоро їх продукується як товари, і що, отже, є невіддільний від товарової продукції.

Цей фетишистичний характер товарового світу випливає, як показала вже попередня аналіза, із своєрідного суспільного характеру праці, що продукує товари.

Предмети споживання стають взагалі товарами лише тому, що вони є продукти приватних праць, виконуваних незалежно одна від однієї. Комплекс цих приватних праць становить сукупну працю суспільства. А що продуценти ввіходять у суспільний контакт лише через обмін продуктів своєї праці, то й специфічні суспільні характери їхніх приватних праць виявляються лише в межах цього обміну. Інакше кажучи, приватні праці фактично виявляються як члени сукупної праці суспільства лише через ті відносини, в які обмін ставить продукти праці, а за допомогою цих продуктів і продуцентів. Тим то для продуцентів суспільні відносини їхніх приватних праць з'являються тим, чим саме вони й є, тобто не безпосередньо суспільними відносинами осіб у самій їхній праці, а, навпаки, речовими відносинами осіб і суспільними відносинами речей.

Лише в межах обміну їх продукти праці набирають суспільно однакової вартостевої предметности (Wertgegenständlichkeit), відокремленої від їхніх почуттєво різних споживних предметностей (Gebrauchsgegenständlichkeit).* Це розщеплення продукту праці на корисний предмет і предмет вартости реалізується на практиці лише тоді, коли обмін набирає вже достатнього поширення й значення для того, щоб корисні речі продукувалося для обміну, коли, отже, вартостевий характер речей береться на увагу вже за самої продукції їх. Від цього моменту приватні праці продуцентів дійсно набувають двоїстого суспільного характеру. З одного боку, вони мусять як певні корисні праці задовольняти певні суспільні потреби й таким чином довести, що вони є члени сукупної праці, члени природно вирослої системи суспільного поділу праці. З другого боку, вони задовольняють лише різноманітні потреби своїх власних продуцентів, оскільки кожна окрема корисна приватна праця є вимінна на кожний інший рід корисної приватної праці, тобто є йому рівнозначна. Рівність toto coelo** різних праць може бути лише в абстрагуванні від їхньої справжньої нерівности, у зведенні до спільного характеру, що його вони мають як витрати людської робочої сили, абстрактної людської праці. Мозок приватних продуцентів відбиває двоїстий суспільний характер їхніх приватних праць тільки в тих формах, які з'являються у прак-

* У французькому виданні це місце зредаґовано так: «Лише в процесі обміну їх продукти праці набирають як вартості тотожного й одноманітного суспільного існування, що є відмінне від їхнього матеріяльного й різноманітного існування як предметів споживання. («Le Capital etc.», v. I., ch. I., p. 29). *Ред.*

**— всіма сторонами. *Ред.*

тичних зносинах, у обміні продуктів; отже, суспільно - корисний характер їхніх приватних праць мозок їхній відбиває в тій формі, що продукт праці мусить бути корисний, і то саме для інших людей, а суспільний характер рівности різнорідних праць він відбиває у формі спільного характеру вартости цих матеріяльно відмінних речей, продуктів праці.

Отже, люди ставлять у взаємні відношення продукти своєї праці як вартості не тому, що ці речі мають для них значення лише речових оболонок однорідної людської праці. Навпаки. Прирівнюючи в процесі обміну один до одного свої різнорідні продукти як вартості, вони тим самим прирівнюють одну до однієї свої різні праці як людську працю. Вони несвідомі цього, але вони це роблять.[27] Отже, у вартости на чолі не написано, щó вона є. Скорше вартість перетворює кожний продукт праці на суспільний гієрогліф. Пізніше люди силкуються розшифрувати значення того гієрогліфу, збагнути таємницю свого власного суспільного продукту, бож визначення предметів споживання як вартостей є так само їхній суспільний продукт, як і мова. Пізніше наукове відкриття, що продукти праці, оскільки вони є вартості, є лише речові вирази людської праці, витраченої на їхню продукцію, становить епоху в історії розвитку людства, але ні в якому разі не усуває предметної зовнішности суспільного характеру праці. Те, що має силу лише для цієї осібної форми продукції, для товарової продукції, а саме, що специфічний суспільний характер незалежних одна від однієї праць полягає в їхній рівності як людської праці взагалі і набирає форми характеру вартости продуктів праці,— це для людей, захоплених відношенням товарової продукції, видається, як перед цим відкриттям, так і після нього, так само незмінним і так само природним, як і те, що форма повітря як фізична тілесна форма й далі існує, хоч наукова аналіза й розклала повітря на його складові елементи.

Осіб, що обмінюють продукти, передусім практично цікавить питання, скільки чужих продуктів вони дістануть за свій власний продукт, тобто в яких пропорціях обмінюються продукти. Скоро ці пропорції набирають певної звичної сталости, тоді здається, нібито вони випливають із самої природи продуктів праці; приміром, здається, що одна тонна заліза й дві унції золота мають однакову вартість, подібно до того, як 1 фунт золота і 1 фунт заліза, не зважаючи на те, що їхні фізичні та хемічні властивості є неоднакові, мають однакову вагу. В дійсності характер вартости продуктів праці закріпляється лише в наслідок функціонування їх як вартостей певної величини. Величини вартостей змінюються постійно незалежно від волі, передбачення й діяльности осіб, що

---

[27] Примітка до другого видання. Тим то, коли Galiani каже: Вартість є відношення між двома персонами — «La Richezza è una ragione tra due persone»,— то він мусив би був додати: відношення, заховане під речовою оболонкою. *(Galiani:* «Della Moneta», p. 220, vol. III збірника Custodi: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte Moderna. Milano 1801).

обмінюють продукти. Власний суспільний рух цих осіб має в їхніх очах форму руху речей, під контролем якого вони стоять, замість самим його контролювати. Треба цілком розвиненої товарової продукції, раніш ніж із самого досвіду виростає науковий погляд, що приватні праці, виконувані незалежно одна від однієї, але всебічно залежні одна від однієї як природно вирослі члени суспільного поділу праці, постійно зводиться до їхньої суспільної пропорційної міри; і це тому, що робочий час, суспільно - доконечний для продукування продуктів, як реґулятивний природний закон, силоміць пробиває собі шлях серед випадкових і завжди хитких мінових відношень, так, як, приміром, закон тяжіння, коли комусь на голову валиться будинок.[28] Тому визначення величини вартости робочим часом є таємниця, захована під видимими рухами відносних вартостей товарів. Відкриття цієї таємниці усуває позірну випадковість у визначенні величин вартости продуктів праці, але ні в якому разі не усуває речової форми визначення величин їхньої вартости.*

Розмірковування над формами людського життя, отже, і наукова аналіза їх, іде взагалі шляхом, протилежним до дійсного розвитку. Воно починається post festum,** отже, від готових результатів процесу розвитку. Форми, що штампують продукти праці на товари і тому є за передумову циркуляції товарів, уже мають тривалість природних форм суспільного життя, раніш ніж люди намагаються усвідомити собі не історичний характер цих форм, які їм, скорше, здаються незмінними, а їхній зміст. Так, лише аналіза товарових цін привела до визначення величини вартости, лише спільний вираз товарів у грошах привів до фіксування їхнього характеру, як вартостей. Але саме ця готова форма товарового світу — грошова форма — прикриває речовим серпанком суспільний характер приватних праць, а тому й суспільні відносини приватних робітників, замість розкривати їх. Коли я кажу: сурдут, чоботи й т. ін. відносяться до полотна як загальне втілення абстрактної людської праці, то безглуздість такого вислову відразу впадає в очі. А коли продуценти сурдутів, чобіт і т. ін. ставлять ці товари у відношення до полотна — або, що не змінює справи, до золота й срібла — як до загального еквіваленту, то відношення їхніх приватних праць до сукупної суспільної праці з'являється їм саме в цій безглуздій формі.

---

[28] «Що слід сказати про закон, який може здійснюватися лише через періодичні революції? Це саме закон природи, побудований на несвідомості тих, що підпадають під його силу». (*Friedrich Engels*: «Umrisse zu einer Kritik der Nationaloekonomie» in Deutsch - französische Jahrbücher, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marks. Paris 1884).

* У французькому виданні це речення подано так: «Відкриття цієї таємниці, ясно показуючи, що величина вартости визначається не випадково, як це здається, не усуває форми, що подає цю величину як кількісне відношення між речами, між самими продуктами праці». («Le Capital etc.», ch. I, p. 30).

** Post festum — дослівно: після свята, тут у розумінні: потім, опісля. *Ред.*

Саме такого роду форми і становлять категорії буржуазної політичної економії. Це — суспільно - визнані дійсними, отже, об'єктивні форми мислення для продукційних відносин цього історично визначеного суспільного способу продукції — товарової продукції. Тим то ввесь містицизм товарового світу, всі чари й примари, що обгортають туманом продукти праці, які продукується на основі товарової продукції, все це одразу зникає, скоро тільки ми звернемось до інших форм продукції.

А що політична економія закохана в робінзонадах,[29] то нехай і у нас передусім з'явиться Робінзон на його острові. Хоч і який він з роду скромний, та все ж він має задовольняти різноманітні потреби, і тому мусить він виконувати корисні праці різного роду: виробляти знаряддя, фабрикувати меблі, приручати ляму, рибалчити, полювати й т. ін. Про молитву тощо ми тут не говоримо, бо наш Робінзон находить у тому приємність і вважає подібну діяльність за відпочинок. Не зважаючи на те, що його продуктивні функції такі різні, він знає, що вони є тільки різні форми діяльности того самого Робінзона, отже, лише різні роди людської праці. Сама нужда примушує його точно розподілювати свій час на різні функції. Чи та чи інша функція забере йому місця більше чи менше в його цілій діяльності, це залежить від більших або менших труднощів, які треба йому перебороти, щоб досягти наміченого корисного ефекту. Досвід навчає його цього, і наш Робінзон, що врятував з розбитого корабля годинник, головну книгу, чорнило й перо, починає зразу ж, як чистокровний англієць, вести книги про себе самого. Його інвентар складається з реєстра предметів споживання, які він посідає, різних операцій, потрібних для продукції предметів споживання, нарешті, робочого часу, якого йому коштує пересічно певна кількість цих різних продуктів. Всі відношення між Робінзоном і речами, які становлять його власноручно створене багатство, тут такі прості й прозорі, що навіть пан М. Вірт зрозумів би їх, ані трохи не напружуючи розуму. А проте в них містяться всі істотні визначення вартости.

Перенесімось тепер з ясного острова Робінзона в темне середньовіччя Европи. Замість незалежної людини ми бачимо тут усіх залежними — кріпаків і сеньйорів, васалів і сюзеренів, парафіян і попів. Особиста залежність характеризує тут суспільні відносини матеріяльної продукції так само, як і інші збудовані на ній сфери життя. Але саме тому, що відносини особистої залежности ста-

---

[29] Примітка до другого видання. І Рікардо не міг обійтися без робінзонади. «Прарибалка і прамисливець у нього зараз же виступають як посідачі товарів, що обмінюють рибу на дичину в пропорції, відповідній до робочого часу, упредметненого в цих мінових вартостях. За цієї нагоди він вдається в той анахронізм, що прарибалка й прамисливець у своїх обрахунках знарядь праці користуються рахівничими таблицями, що їх уживалось на лондонській біржі в 1817 р. «Паралелограми пана Овена» є, здається, єдина суспільна форма, що її він знав крім буржуазної». (*Karl Marks*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», S. 38, 39.— *К. Маркс*. «До критики політичної економії», ДВУ 1926 року, стор. 76, 77).

новлять основу даного суспільства, праці та її продуктам не потрібно набирати відмінної від їхньої реальности фантастичної форми. Вони увіходять у суспільний рух як натуральні служби і натуральні повинності. За безпосередню суспільну форму праці є тут її натуральна форма, її осібність, а не її загальність, як це є на основі товарової продукції. Панщанну працю так само добре вимірюється часом, як і працю, що продукує товари, але кожний кріпак знає, що це певна кількість його особистої робочої сили, яку він витрачає на службі своєму панові. Десятина, яку він має віддавати попові, є для нього ясніша, ніж благословення попове. Тому, хоч би й що думати про характеристичні маски, що в них тут люди протистоять одні одним, в усякому разі суспільні відносини осіб у їхній праці виявляються тут як їхні власні особисті відносини, і не є вони переодягнуті в суспільні відносини речей, продуктів праці.

Щоб розглянути спілкову, тобто безпосередньо усуспільнену працю, нам не треба звертатись до її природно вирослої форми, яку ми подибуємо на порозі історії всіх культурних народів.[30] Ближчий приклад дає нам сільська патріярхальна індустрія селянської родини, що для власних потреб продукує хліб, худобу, пряжу, полотно, одяг і т. ін. Ці різні речі протистоять цій родині як різні продукти її родинної праці, але вони не протистоять одна одній як товари. Різні праці, що витворюють ці продукти, — рільництво, скотарство, прядільництво, ткацтво, кравецтво і т. ін.— є суспільні функції у своїй натуральній формі, бо це функції родини, яка має свій власний природно вирослий поділ праці так само, як і товарова продукція. Ріжниця статі й віку, як і зміни природних умов праці, зумовлені зміною пір року, реґулюють розподіл праці між членів родини й робочий час поодиноких членів родини. Але витрата індивідуальних робочих сил, вимірювана часом її тривання, вже від самого початку з'являється тут як суспільне визначення самих праць, бо індивідуальні робочі сили від самого початку функціонують тут лише як органи спільної робочої сили родини.

Нарешті, уявімо собі, для різноманітности, товариство вільних людей, що працюють спільними засобами продукції і свідомо витрачають свої численні індивідуальні робочі сили як одну суспільну робочу силу. Всі визначення робінзонової праці повторю-

---

[30] Примітка до другого видання. «Останніми часами поширився смішний забобон, нібито форма первісної громадської власности є специфічна слов'янська, навіть виключно російська форма. Це є та праформа, яку ми можемо довести в римлян, германців, кельтів, а в індійців ще й нині ми знаходимо цілу низку різноманітних зразків цієї форми, хоч уже почасти й зруйнованих. Глибше студіювання азійських, а особливо індійських форм громадської власности показало б нам, як із різних форм первісної громадської власности постають різні форми її розпаду. Так, наприклад, різні оригінальні типи римської й германської приватної власности можна вивести з різних форм індійської громадської власности». (*K. Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», S. 10.— *К. Маркс*. «До критики політичної економії», ДВУ, 1926 р., стор. 51).

ються й тут, та тільки ж суспільно, а не індивідуально. Всі продукти Робінзона були виключно його особистим продуктом, отже, і безпосередньо предметами споживання для нього самого. Сукупний продукт товариства є суспільний продукт. Певна частина цього продукту служить знову за засіб продукції. Вона лишається суспільною. Але другу частину члени товариства споживають як засоби існування. Тим то вона мусить бути розподілена між ними. Спосіб цього розподілу змінюватиметься разом із осібним характером самого суспільно - продукційного організму й відповідного рівня історичного розвитку продуцентів. Лише на те, щоб провести паралелю з товаровою продукцією, ми припускаємо, що пайку кожного продуцента в засобах існування визначає його робочий час. Отже, робочий час відігравав би двоїсту ролю. Суспільний пляномірний розподіл робочого часу реґулює правильне відношення різних функцій праці до різних потреб. А, з другого боку, робочий час разом з тим служить за міру індивідуальної участи продуцента в спільній праці, а тому і в індивідуально споживаній частині спільного продукту. Суспільні відношення людей до їхніх праць і продуктів їхньої праці лишаються тут прозоро прості так в продукції, як і в розподілі.

[Релігійний світ є лише рефлекс реального світу].* Для суспільства товаропродуцентів, що його загальносуспільні продукційні відносини є в тому, щоб до своїх продуктів ставитись як до товарів, отже, як до вартостей, і в цій речовій формі відносити одну до однієї свої приватні праці як однакову людську працю,— для такого суспільства за найвідповіднішу форму релігії є християнство з його культом абстрактної людини, особливо християнство в його буржуазних формах розвитку, протестантстві, деїзмі і т. ін. За староазійського, античного й таких інших способів продукції перетворення продукту на товар, а тому й існування людей як продуцентів товару, відіграє підпорядковану ролю, яка проте стає то значніша, що сильніша стадія занепаду громадського ладу. Власне торговельні народи існують тільки в межисвітових просторах старого світу, як боги Епікура, або як євреї в порах польського суспільства. Ці старі суспільно - продукційні організми куди простіші й прозористіші, ніж буржуазні, але вони спираються або на незрілість індивідуальної людини, що не відірвалася ще від пуповиння природного родового зв'язку з іншими людьми, або на безпосередні відносини панування й рабства. Їхнє існування обумовлено низьким ступенем розвитку продуктивних сил праці й відповідно обмеженими відносинами людей в процесі творення їхнього матеріяльного життя, а тому й відповідно обмеженими відносинами людей між собою й до природи. Ця реальна обмеженість відбивається ідеально в старовинних природних і народніх релігіях. Релігійний рефлекс дійсного світу може взагалі зникнути лише тоді, коли відносини

* Заведене у прямі дужки ми беремо з французького видання: «Le monde religieux n'est que le reflet du mond réel». *Ред.*

практичного буденного життя людей являтимуть собою день-у-день прозоро - раціональні відносини людей одних до одних та до природи. Суспільний життєвий процес, тобто матеріяльний процес продукції, скидає з себе містичний туманний серпанок лише тоді, коли він, як продукт вільної асоціяції людей, знаходиться під їхнім свідомим пляномірним контролем. Але для цього потрібна така матеріяльна основа суспільства або такий ряд матеріяльних умов існування, які й собі є природний продукт довгого й дуже болісного процесу історичного розвитку.

Правда, політична економія проаналізувала, хоч і не досконально,[31] вартість та величину вартости і розкрила захований у цих формах зміст. Але вона ні разу навіть не поставила питання: чому цей зміст набирає такої форми, чому, отже, праця виражається у вартості, а міра праці через час її тривання — у величині

[31] Недостатність Рікардової аналізи величини вартости — а це є найліпша аналіза — можна буде побачити з третьої й четвертої книги цього твору. Щождо вартости взагалі, то клясична політична економія ніде виразно або з ясною свідомістю не розрізняє праці, як вона виражається у вартості, від тієї ж праці, як вона виражається у споживній вартості її продукту. Фактично вона, звичайно, додержує цієї ріжниці, бо розглядає працю то з погляду кількости, то з погляду якости. Але їй і не спадає на думку, що сама кількісна ріжниця праць має собі за передумову їх якісну єдність або рівність, отже зведення їх до абстрактної людської праці. Рікардо, наприклад, заявляє, що він погоджується з Destutt de Tracy, коли цей каже: «А що справедливо, що наші фізичні та інтелектуальні здібності становлять наше єдине первісне багатство, то й застосовування цих здібностей, праця якогось роду, є наш первісний скарб, і саме це застосовування завжди утворює всі ті речі, які ми звемо багатством... Так само справедливо й те, що всі такі речі репрезентують лише працю, яка утворила їх, і коли вони мають вартість або навіть дві різні вартості, то ці вартості можуть походити лише від (вартости) тієї праці, яка утворила їх». («As it is certain, that our physical and moral faculties are alone our original riches, the employment of those faculties, labour of some kind, is our original treasure, and that it is always from this employment — that all those things are created which we call riches... It is certain too, that all those things only represent the labour which has created them, and if they have a value, or even two distinct values, they can only derive them from that (the value) of the labour from which they emanate»). (*Ricardo*: «The Principles of Political Economy», 3-rd. ed. London 1821, p. 334). Зазначимо лише, що Рікардо підсуває Дестютові своє власне глибше розуміння. Щоправда, Дестют, з одного боку, фактично каже, що всі речі, які становлять багатство, «репрезентують працю, яка утворила їх», алеж, з другого боку, він каже, що «дві різні вартості» їхні (споживну вартість і мінову вартість) вони дістають від «вартости праці». Таким чином він впадає в пласкість вульґарної політичної економії, яка наперед припускає вартість якогось товару (тут праці), щоб потім через неї визначити вартість інших товарів. Рікардо розуміє Destutt de Tracy так, ніби цей каже, що і споживна і мінова вартість репрезентують працю (а не вартість праці). Але сам він так мало розрізняє двоїстий характер праці, яка виражається двояко, що в цілому розділі «Value and Riches, Their Distinctive Properties» він примушений морочити собі голову з тривіяльностями такого панка як Ж. Б. Сей. Тому він наприкінці дивом здивований, що Дестют, який вважає разом із ним працю за джерело вартости, усе ж таки, з другого боку, погоджується з Сеєм щодо поняття вартости.

вартости продукту праці?[32] Формули, на чолі яких понаписувано, що вони належать до такої суспільної формації, де процес продукції панує над людьми, а не людина над процесом продукції,— буржуазна свідомість цієї формації вважає за таку саму самозрозумілу природну доконечність, як і саму продуктивну працю. Тому вона з передбуржуазними формами суспільно - продукційного організму поводиться приблизно так само, як отці церкви з передхристиянськими релігіями.[33]

[32] Одна з основних хиб клясичної політичної економії та, що їй ніколи не вдавалося з аналізи товару і, зокрема, товарової вартости вивести форму вартости, яка саме й робить вартість міновою вартістю. Саме в особі своїх найкращих представників, А. Сміса й Рікарда, вона розглядає форму вартости як щось цілком байдуже або зовнішнє супроти самої природи товару. Причина цього не лише в тому, що аналіза величини вартости забирає всю її увагу. Ця причина лежить глибше. Форма вартости продукту праці є найабстрактніша, але й найзагальніша форма буржуазного способу продукції, який саме нею характеризується як осібний рід суспільної продукції, отже, разом з тим — і історично. Коли ж розглядають буржуазний спосіб продукції як вічну природну форму суспільної продукції, то неминуче не помічають специфічности форми вартости, отже специфічности товарової форми, а за дальшого розвитку і грошової форми, форми капіталу й т. ін. Тим то ми знаходимо в економістів, які цілком погоджуються щодо вимірювання величини вартости робочим часом, найстрокатіші й найсуперечніші уявлення про гроші, тобто про закінчену форму загального еквіваленту. Особливо яскраво це виступає, наприклад, при розгляді банкової справи, де поверхово пласких визначень грошей вже недосить. Тому всупереч цьому постала відбудована меркантильна система (Ganilh і інші), яка у вартості бачить лише суспільну форму або, радше, її відблиск, позбавлений усякої субстанції.— Зауважу раз назавжди, що під клясичною політичною економією я розумію всі економічні теорії, які, починаючи від W. Petty, досліджують унутрішні зв'язки буржузних продукційних відносин, усупереч вульґарній економії, яка обертається лише в межах позірного зв'язку і, щоб дати правдоподібне пояснення, так би мовити, найгрубіших явищ, пристосувати їх до хатнього вжитку буржуа, вона знову й знову пережовує матеріял, давно вже поданий науковою економією, а в усьому іншому обмежується на тім, що педантично систематизує банальні й самозадоволені уявлення буржуазних діячів продукції про їхній власний світ — найкращий світ — і оголошує їх за вічну істину.

[33] «Економісти мають своєрідну методу. Для них існує лише два роди інституцій — штучні й природні. Інституції февдальної епохи є штучні, інституції буржуазні — природні інституції. В цьому вони подібні до теологів, які теж встановлюють два роди релігій. Кожна релігія, крім їхньої власної, є людський винахід, тимчасом як їхня власна релігія є божественне відкриття. Отже, була колись історія, але тепер її вже немає». («Les économistes ont une singulière manière de procéder. Il n'y a pour eux que deux sortes d'institutions, celles de l'art et celles de la nature. Les institutions de la féodalité sont des institutions artificielles, celles de la bourgeoisie sont des institutions naturelles. Ils ressemblent en ceci aux théologiens, qui eux aussi établissent deux sortes de religions Toute religion qui n'est pas la leur est une invention des hommes, tandis que leur propre religion est une émanation de dieu.— Ainsi il y a eu de l'histoire, mais il n'y en a plus»). (*K. Marx*: «Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon», 1847, p. 113.— *К. Маркс*: «Злиденність філософії. Відповідь на філософію злиднів Прудона». Партвидав України, 1932 р., стор. 108). Справді, смішненький пан Бастія, що собі уявляє, начебто стародавні греки й римляни жили лише з грабіжництва. Адже коли люди багато століть живуть із гра-

Як дуже спантеличує деяких економістів фетишизм, що пристає до товарового світу, або предметна зовнішність суспільних визначень праці, показує, між іншим, нудна й беззмістовна суперечка про ролю природи в утворенні мінової вартости. А що мінова вартість є певний суспільний спосіб виражати працю, зужиту на якусь річ, то й не може вона мати більше природної речовини, ніж, наприклад, векселевий курс.

Що товарова форма є найзагальніша й найнерозвиненіша форма буржуазної продукції,— в наслідок чого вона й виникає рано, хоч і не в такій домінантній, отже, і характеристичній формі, як нині,— то фетишистичний її характер, здається, можна побачити ще порівняно легко. У конкретніших формах зникає навіть ця ілюзія простоти. Звідки постають ілюзії монетарної системи? З того, що вона вбачала в золоті й сріблі як грошах не вираз суспільного продукційного відношення, але форму природних речей з дивними суспільними властивостями. А сучасна політична економія, що так гордовито глузує з монетарної системи,— хіба ж її фетишизму не видно як на долоні, скоро вона починає розглядати капітал? Відколи ж то зникла ілюзія фізіократів, що земельна рента виростає з землі, а не з суспільства?

Однак, щоб не забігати наперед, тут досить було б іще одного прикладу щодо самої товарової форми. Коли б товари вміли говорити, то вони б сказали: наша споживна вартість, можливо,

---

біжництва, то мусить щось бути для грабіжництва, або об'єкт грабіжництва мусить постійно репродукуватися. Отже, здається, що і у греків і римлян був теж якийсь процес продукції, отже, якась економія, яка становила матеріяльну основу їхнього світу цілком так само, як і буржуазна економія — основу нинішнього світу. Чи, може, Бастія думає, що спосіб продукції, який базується на рабській праці, базується на системі грабіжництва? Якщо так, то він стає на небезпечний ґрунт. Коли такий велетень думки, як Арістотель, помилявся у своїм оцінуванні рабської праці, то чому не помилятись у своїм оцінуванні найманої праці такому карликові - економістові, як Бастіа?— Я використовую цю нагоду, щоб коротко відповісти на закид, зроблений мені в одній німецько-американській газеті з приводу моєї праці «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 1859. На думку газети, мій погляд, що певний спосіб продукції і щораз відповідні йому продукційні відносини, коротко кажучи, «економічна структура суспільства є реальна база, на якій здіймаються юридична й політична надбудова і якій відповідають певні форми суспільної свідомости», що «спосіб продукції матеріяльного життя зумовлює взагалі соціяльний, політичний і інтелектуальний процес життя»— все це, мовляв, правильно для нинішнього світу, де панують матеріяльні інтереси, алеж не для середньовіччя, де панувало католицтво, і не для Атен і Риму, де панувала політика. Передусім дивно, що хтось може припустити, що ці загальновідомі фрази про середньовіччя й античний світ лишилися комубудь невідомі. Адже занадто ясно, що середньовіччя не могло жити з католицтва, а античний світ з політики. Навпаки, той спосіб, яким вони здобували засоби життя, пояснює, чому головну ролю відігравала там політика, тут — католицтво. Зрештою, не треба багато знайомства, приміром, з історією Римської республіки, щоб знати, що таємницю цієї історії становить історія земельної власности. З другого боку, вже Дон-Кіхот відпокутував ту свою помилку, що він уявив собі, наче мандрівне лицарство однаково можна погодити з усіма економічними формами суспільства.

цікавить людей. Нас же вона, як речей, не стосується. Що нас, властне, стосується як речей, так це наша вартість. Це показують наші власні взаємовідносини як речей - товарів. Ми відносимось один до одного лише як мінові вартості. А послухаймо тепер, як економіст висловлює думки товарової душі: «Вартість (мінова вартість) є властивість речей, багатство (споживна вартість) є властивість людей. У цьому розумінні вартість неодмінно включає обмін, багатство ж ні».[34] «Багатство (споживна вартість) це атрибут людини, вартість — атрибут товарів. Людина або суспільство багаті; перла або діямант мають вартість... Перла або діямант мають вартість як перла або діямант».[35] Досі ще жоден хемік не винайшов у перлі або в діяманті мінової вартости. Але економісти - винахідники цієї хемічної субстанції, які претендують на особливу глибину критичної думки, вважають, що споживна вартість речей незалежна від їхніх речових властивостей, а вартість, навпаки, властива їм як речам. Їх запевняє в цьому та дивна обставина, що споживна вартість речей реалізується для людини без обміну, отже, в безпосередньому відношенні між річчю й людиною, тимчасом як їхня вартість, навпаки, реалізується лише в обміні, тобто в певному суспільному процесі. Хто не пригадає собі тут сердечного Доґбері, який навчає нічного сторожа Сіколя: «Бути приємною людиною, це — дар обставин, а вміння читати й писати дає природа».[36]

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ПРОЦЕС ОБМІНУ

Товари сами не можуть ходити на ринок і сами не можуть обмінюватися. Отже, ми мусимо звернутися до їхніх хоронителів— до посідачів товарів. Товари є речі й тим то не можуть вони чинити опору людям. Як вони не йдуть з доброї волі, то людина може вжити сили, тобто взяти їх.[37] Щоб ці речі ставити одну до однієї

[34] «Value is a property of things, riches of man. Value, in this sense, necessarily implies exchanges, riches do not». («Observations on some verbal disputes in Pol. Econ., particularly relating to value and to supply and demand», London 1821, p. 16).

[35] «Riches are the attribute of man, value is the attribute of commodities. A man or community is rich, a pearl or a diamond is valuable... A pearl or a diamond is valuable as a pearl or diamond». (*S. Bailey*: «A critical Dissertation on the Nature etc. of value», p. 165).

[36] Автор «Observations» і L. Bailey обвинувачують Рікарда в тому, що він перетворив мінову вартість з чогось - то лише відносного на щось абсолютне. Навпаки. Позірну відносність, яку мають ці речі, приміром, діямант і перла, як мінові вартості, він звів до захованого за цією позірністю дійсного відношення — до їхньої відносности як простих виразів людської праці. Коли рікардіянці відповіли Bailey'єві грубо, але невлучно, то лише через те, що в самого Рікарда вони не знайшли жодного пояснення щодо внутрішнього зв'язку між вартістю й формою вартости, або міновою вартістю.

[37] В XII віці, так уславленому побожністю, серед цих товарів часто траплялися дуже делікатні речі. Так, один французький поет того часу

у відношення як товари, хоронителі товарів мусять ставитись одні до одних як особи, воля яких панує в тих речах, так що один лише з волі другого, отже, кожний лише за допомогою акту волі, спільного одному й другому, присвоює собі чужий товар, відчужуючи свій власний. Тому вони мусять визнавати себе взаємно за приватних власників. Це правне відношення, що його формою є договір, законно чи незаконно складений, є вольове відношення, що в ньому відбивається економічне відношення. Зміст цього правного або вольового відношення дається самим економічним відношенням.[38] Особи існують тут одна для однієї лише як представники товарів і тим то як посідачі товарів. У дальшому ході викладу ми взагалі побачимо, що характеристичні економічні маски осіб є лише персоніфікації економічних відносин, носіями яких ці особи протистоять одна одній.

Що саме відрізняє посідача товарів від товару, так це та обставина, що для товару кожне інше товарове тіло є лише форма виявлення його власної вартости. Левелер з роду та цинік, товар завжди готовий обміняти не лише душу, але й тіло на всякий інший товар, хоч би останній був огидливіший, ніж Марірна.** Цю відсутню у товару здібність схоплювати конкретні властивості товарових тіл посідач товарів доповнює своїми п'ятьма й більше чуттями. Його товар не має для нього жодної безпосередньої споживної вартости. А то він не виніс би його на ринок. Він має споживну вартість для інших. Для посідача товарів товар безпосередньо має лише споживну вартість бути носієм мінової вартости й таким чином засобом обміну.[39] Через те

з-поміж товарів, що були на ринку в Landit, налічує поруч з матеріями для одягу, черевиками, шкурами, сільськогосподарським знаряддя і т. ін. також і «femmes folles de leur corps».*

[38] Прудон черпає свій ідеал справедливости, justice éternelle (вічної справедливости) з правних відносин, відповідних товаровій продукції, даючи також тим, до речі сказавши, дуже втішний для всіх філістерів доказ, що форма товарової продукції така сама вічна, як і справедливість. Потім, навпаки, він хоче реформувати за цим ідеалом дійсну товарову продукцію й відповідне їй дійсне право. Що подумали б про хеміка, який, замість студіювати дійсні закони обміну речовин і розв'язувати на їхній основі певні завдання, захотів би реформувати обмін речовин за «вічними ідеями», «naturalité» й «affinité» (властивости й спорідненостi)? Коли нам кажуть, що «лихвар» суперечить «justice éternelle», «equité éternelle» (вічній правді), «mutualité éternelle» (вічній взаємності) та іншим «vérités éternelles» (вічним правдам), то невже ж ми дізнаємося про лихваря щось більше, ніж знали про нього отці церкви, коли вони казали що він суперечить «grâce éternelle» (вічному милосердю), «foi éternelle» (вічній вірі), «volonté éternelle de dieu» (вічній волі божій)?

[39] «Бо вжиток кожного добра є подвійний.— Один вжиток, властивий речі як такій, другий — ні; так, сандали можуть бути, щоб взувати на ноги, і для обміну. Обидва є споживні вартості сандалів, бо й той, хто обмінює сандали на щось, чого йому бракує, наприклад, на харчі, користується сандалами як сандалами. Але це не є їхній природний спосіб ужитку, бо вони існують не для обміну». (*Aristoteles*: «De Republica», lib. I, c. 9).

* — повій. *Ред.*

** Дієва особа з роману Сервантеса «Дон-Кіхот». *Ред.*

він хоче відчужити його, обмінюючи на такі товари, що їхня споживна вартість задовольняє його потреби. Всі товари є неспоживні вартості для їхніх посідачів, і вони є споживні вартості для їхніх непосідачів. Отже, вони мусять всебічно переходити з рук до рук. Але цей перехід становить їхній обмін, а їхній обмін ставить їх у взаємне відношення як вартості і реалізує їх як вартості. Тому товари мусять реалізуватись як вартості, раніш ніж вони зможуть реалізуватись як споживні вартості.

З другого боку, вони мусять довести, що вони мають споживну вартість, раніш ніж вони зможуть реалізуватись як вартості, бо витрачену на них людську працю рахується лише остільки, оскільки її витрачено в якійсь формі, корисній іншим. Але лише обмін їх може показати, чи ця праця корисна для інших, отже, чи продукт її задовольняє чужі потреби.

Кожний посідач товарів бажає відчужити свій власний товар, обмінюючи його лише на такі інші товари, що їхня споживна вартість задовольняє його потреби. В цьому розумінні обмін є для нього лише індивідуальний процес. З другого боку, він бажає зреалізувати свій товар як вартість, отже, зреалізувати його в усякому іншому товарі такої самої вартости, незалежно від того, чи має його товар споживну вартість для посідача іншого товару чи ні. В цьому розумінні обмін є для нього загальносуспільний процес. Але той самий процес не може бути для всіх посідачів товарів одночасно лише індивідуальним і разом із тим лише загальносуспільним.

Придивившися ближче, ми побачимо, що для кожного посідача товарів кожний чужий товар має значення осібного еквіваленту його товару, отже, його власний товар має значення загального еквіваленту всіх інших товарів. А що всі посідачі товарів роблять те саме, то жодний товар не є загальний еквівалент, а тому товари не мають також жодної загальної відносної форми вартости, що в ній їх ототожнювалося б як вартості й порівнювалося б як величини вартости. Отже, вони взагалі протистоять один одному не як товари, а лише як продукти, або споживні вартості.

У своєму скрутному становищі наші посідачі товарів думають як Фавст: «На початку було діло». Отже, вони вже зробили діло, раніш ніж почали думати. Закони товарової природи здійснюються через природний інстинкт посідачів товарів. Вони можуть відносити свої товари один до одного як вартості, а тому і як товари лише тоді, коли протиставлять їх до якогось цілком іншого товару як загального еквіваленту. Це показала аналіза товару. Але лише суспільний акт може зробити якийсь певний товар загальним еквівалентом. Тому суспільна акція всіх інших товарів вилучає якийсь певний товар, що в ньому вони всебічно виражають свої вартості. Через це натуральна форма цього товару стає суспільно-визнаною еквівалентною формою. Бути загальним еквівалентом,— це стає, за допомогою суспільного процесу, специфічною суспільною функцією вилученого товару.

Так стає він грішми. «Вони мають одну думку й передають свою силу й владу звірові. І щоб ніхто не посмів ні купувати, ані продавати, як хіба той, хто має характер або ім'я звіра, або число імені його».*

Грошовий кристаль є доконечний продукт процесу обміну, що в ньому різнорідні продукти праці фактично прирівнюється один одному і тому фактично перетворюється на товари. Історичний процес поширення й поглиблення обміну розвиває дрімотну в природі товару суперечність між споживною вартістю й вартістю. Потреба надати для обороту зовнішній вираз цій суперечності примушує прагнути самостійної форми для товарової вартости й ні на хвилиночку не дає заспокоїтися доти, доки остаточно не осягнуто такої форми через роздвоєння товару на товар і гроші. Отже, тією самою мірою, якою здійснюється перетворення продуктів праці на товари, здійснюється й перетворення товару на гроші.[40]

Безпосередній обмін продуктів, з одного боку, має форму простого виразу вартости, а з другого — ще не має її. Та форма була: x товару $A=y$ товару B. Форма безпосереднього обміну товарів така: x предмету споживання $A=y$ предмету споживання B.[41] Речі A й B не є тут товари перед обміном, але стають ними лише через обмін. Перша умова, за якої предмет споживання, є в можливості мінова вартість, це — його буття як неспоживної вартости, як кількости споживної вартости, що перевищує безпосередні потреби свого посідача. Речі сами по собі супроти людини зовнішні, а тому й можна їх відчужувати. Для того, щоб це відчужування стало взаємним, потрібно, щоб люди тільки мовчки виступали один проти одного як приватні власники тих відчужуваних речей і саме через те — як особи одні від одних незалежні. Однак таке відношення взаємної відчужености не існує для членів примітивної громади, хоч матиме вона форму патріярхальної родини, хоч староіндійської громади, хоч держави інків і т. ін. Обмін товарів починається там, де кінчається громада, в пунктах її контакту з чужими громадами або членами чужих громад. Але скоро тільки речі стали вже товарами поза громадою, то в наслідок зворотного впливу вони стають това-

---

[40] З того можемо оцінити дотепність дрібнобуржуазного соціялізму, який бажає увіковічнити товарову продукцію й одночасно усунути «суперечність між грішми й товаром», отже, усунути й самі гроші, бо вони існують лише в цій суперечності. З таким самим успіхом можна було б усунути папу й залишити католицтво. Ближче про це див. мою працю «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», стор. 61 і далі («До критики політичної економії», ДВУ 1926 р., стор. 100).

[41] Поки ще обмінюється не два різні предмети споживання, а, як ми це часто спостерігаємо в дикунів, пропонується хаотичну масу речей як еквівалент за щось третє, доти сам безпосередній обмін продуктів є ще тільки в зародку.

* «Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt. Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis ejus». (Apocalypse).

рами і в унутрішньому житті громади. Їхні кількісні мінові відношення спочатку цілком випадкові. Вимінними вони є в наслідок вольового акту їхніх посідачів відчужити їх один одному. Тимчасом потреба в чужих предметах споживання помалу зміцнюється. Постійне повторювання обміну робить його реґулярним суспільним процесом. Тим то з часом принаймні частина продукту праці мусить навмисно продукуватись на обмін. Від цього моменту фіксується, з одного боку, відокремлення корисности речей для безпосередньої потреби від корисности їх для обміну. Їхня споживна вартість відокремлюється від їхньої мінової вартости. З другого боку, кількісне відношення, в якому вони обмінюються, стає залежне від самої їхньої продукції. Звичай фіксує їх як величини вартости.

В безпосередньому обміні продуктів кожний товар є безпосередній засіб обміну для свого посідача, еквівалент для свого непосідача, однак лише остільки, оскільки він для останнього є споживна вартість. Отже, предмет обміну не набуває ще жодної форми вартости, незалежної від його власної споживної вартости або від індивідуальних потреб обмінювачів. Доконечність цієї форми розвивається разом із зростом числа й різноманітности товарів, що вступають у процес обміну. Завдання виникає одночасно із засобами його розв'язання. Стосунки, за яких посідачі товарів обмінюють свої власні продукти на різні інші продукти й порівнюють їх між собою, не можуть ніколи відбуватися без того, щоб різні товари різних товаропосідачів у межах їхніх стосунків не обмінювались на той самий третій рід товару й не порівнювались з ними як вартості. Такий третій товар, стаючи еквівалентом для різних інших товарів, безпосередньо набирає, хоч і у вузьких межах, загальної або суспільної еквівалентної форми. Ця загальна еквівалентна форма постає й зникає разом із тим минущим суспільним контактом, який її покликав до життя. Навпереміну й не на довгий час припадає вона цьому або тому товарові. Але з розвитком обміну товарів вона міцно зростається виключно з особливими родами товарів або кристалізується в грошову форму. З яким саме родом товару вона зростається, це спочатку залежить од випадку. Однак, взагалі і в цілому тут вирішують справу дві обставини. Грошова форма зростається або з тими найважливішими предметами довозу з чужих країн, які дійсно є первісна форма виявлення мінової вартости тубільних продуктів, або з предметом споживання, що становить головний елемент тубільного відчужуваного майна, як, приміром, худоба. Кочові народи перші розвивають грошову форму, бо все їхнє майно перебуває в рухомій, отже, безпосередньо відчужуваній формі, і ще й тому, що ввесь лад їхнього життя завжди ставить їх у контакт з чужими громадами, а тому й заохочує до обміну продуктів. Люди часто робили саму людину у формі раба первісним грошовим матеріялом, але землю — ніколи. Така ідея могла виникнути лише в уже розвинутому буржуазному суспільстві. Вона з'явилася в останній третині XVII віку, а спробу здійснити

її в національному маштабі зроблено вперше століттям пізніше, за часів буржуазної французької революції.

В міру того, як обмін товарів рве свої тільки місцеві пута, а товарова вартість через це розвивається на матеріялізацію людської праці взагалі, грошова форма переходить на товари, які з природи здатні виконувати суспільну функцію загального еквіваленту,— на благородні металі.

Що «гроші з природи є золото й срібло, дарма що золото й срібло з природи не є гроші»,[42] показує нам те, що їхні природні властивості збігаються з їхніми функціями.[43] Але досі ми знаємо лише одну функцію грошей: служити за форму виявлення товарової вартости, або за матеріял, що в ньому суспільно виражаються величини товарових вартостей. Адекватною формою виявлення вартости або матеріялізацією абстрактної і тому рівної людської праці може бути лише така матерія, що її всі екземпляри мають однорідну якість. З другого боку, через те, що ріжниця поміж величинами вартостей є суто кількісна, грошовий товар мусить бути придатний, щоб визначити суто кількісні ріжниці, отже, бути придатний до довільного ділення на частини й знову до складання цілого з його частин. Золото й срібло з природи мають ці властивості.

Споживна вартість грошового товару подвоюється. Поруч з осібною його споживною вартістю як товару,— приміром, золото придається пльомбувати зуби або як сировинний матеріял для предметів розкошів і т. ін.,— він набуває формальної споживної вартости, яка випливає з його специфічних суспільних функцій.

Через те, що всі інші товари — це лише осібні еквіваленти грошей, а гроші — їхній загальний еквівалент, то вони як осібні товари відносяться до грошей як до загального товару.[44]

Ми вже бачили, що грошова форма є лише зрослий з певним товаром рефлекс відношень до нього всіх інших товарів. Отже, той факт, що гроші є товар,[45] є відкриття лише для того, хто

[42] *K. Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», S. 135 (*К. Маркс*: «До критики і т. д.», ДВУ, 1926 р., стор. 165).— «Металі.... з природи гроші» («I metalli... naturalmente moneta»). (*Galiani*: «Della Moneta» в збірнику Custodi, Parte Moderna, vol. III, p. 72).

[43] Докладніше про це див. у моїй тільки но цитованій праці, розділ: «Благородні металі».

[44] «Гроші є універсальний товар» («Il danaro è la merce universale»). (*Verri*: «Meditazioni sulla Economia Politica», p. 16).

[45] «Сами срібло й золото, яким ми можемо дати загальну назву грошового металю, є... товари..., вартість яких то підноситься, то падає... Вартість грошового металю можна вважати за велику тоді, коли за незначну вагу його можна купити значну кількість продуктів або фабрикатів країни, і т. ін.» («Silver and gold themselves, which we may call by the general name of Bullion, are... commodities... raising and falling in... value... Bullion then may be reckoned to be of higher value, where the smaller weight will purchase the greater quantity of the product or manufacture of the country etc.»). («A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant», London 1695, p. 7). «Срібло й золото, карбовані й не-

виходить із готової їхньої форми, щоб потім її аналізувати. Процес обміну дає товарові, що його він перетворює на гроші, не його вартість, а його специфічну форму вартости. Переплутування цих двох визначень приводило до того, що вартість золота й срібла вважалося за уявлювану.[46] Через те, що гроші в певних своїх функціях можуть бути заміщені простими знаками грошей, виникла інша помилка, що гроші є лише знаки. З другого боку, тут містилося передчуття того, що грошова форма речі супроти самої речі зовнішня й є лише форма виявлення захованих за нею людських відносин. У цьому розумінні кожний товар був би знаком, бо як вартість він є лише речова оболонка витраченої на нього людської праці.[47] Але, проголошуючи ті суспільні

карбовані, хоч їх уживається як міру для всіх інших речей, все ж таки являють собою товари не менш, ніж вино, масло, тютюн, тканини або матерії» («Silver and gold, coined or uncoined, tho'they are used for a measure of all other things, are no less a commodity than wine, oyl, tobacco, cloth or stuffs»). («A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East - Indies etc.», London 1689, p. 2). «Капітал і багатство королівства не обмежується лише на самих грошах, так само золото й срібло не можна вилучити з числа предметів торговлі» («The stock and riches of the kingdom cannot properly be confined to money, nor ought gold and silver to de excluded from being merchandize»). («The East-India Trade a most Profitable Trade», London 1677, p. 4).

[46] «Золото й срібло мають свою вартість як металі раніш, ніж вони стають грішми» («L'oro e l'argento hanno valore come metalli anteriore all'essere moneta»). (*Galiani*: «Della Moneta»). Льокк каже: «Загальна згода людей надає сріблу задля його властивостей, які роблять його придатним на ролю грошей, уявлюваної вартости». Навпаки, Ло каже: «Як різні нації могли б надати одній речі уявлювану вартість... або як могла б утриматись ця уявлювана вартість?» Але як мало він сам розумів справу, видно з цих його слів: «Срібло обмінювалося відповідно до тієї споживної вартости, яку воно мало, отже, за своєю дійсною вартістю; в наслідок свого призначення бути... грішми воно набуло додатково ще однієї вартости (une valeur additionelle)». (*Jean Law*: «Considérations sur le numéraire et le commerce» у виданні E. Daire: «Economistes Financiers du XVIII siècle», p. 469, 470).

[47] «Гроші є їх (харчових продуктів) знак» («L'argent en (des denrées) est le signe»). (*V. de Forbonnais*: «Eléments du Commerce», Nouv. Edit. Leyde 1766, vol. II, p. 143). «Як знак вони притягаються харчовими продуктами» («Comme signe il est attiré par les denrées»). (Там само, p. 155). «Гроші — знак речі, і вони репрезентують річ» («L'argent est un signe d'une chose et la représente»). (*Montesquieu*: «Esprit des Lois», Oeuvres, London 1767, vol. III, p. 2). «Гроші не простий знак, бо вони самі є багатство: вони не репрезентують вартостей, а еквівалентні їм» («L'argent n'est pas simple signe, car il est lui - même richesse; il ne représente pas les valeurs, il les équivaut»). (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social», p. 910). «Коли розглядають поняття вартости, то саму річ вважають лише за знак, і вона має значення не сама по собі, а лише як те, чого вона варта». (*Hegel*: «Philosophie des Rechtes», S. 100). Задовго до економістів уявлення про золото як простий знак та про уявлювану вартість благородних металів пустили в хід юристи; льокеї й сикофанти королівської влади, вони протягом цілого середньовіччя обґрунтовували традиціями Римської імперії й поняттями про гроші з пандектів право цієї влади фалшувати монету. «Ніхто не може й не сміє сумніватися,—каже вірний учень юристів, Філіп Валюа, в одному декреті з 1846 р.,— що лише нам і нашій королівській ясновельможності належить... справа виготовлення, постачання грошей і всякі розпорядження щодо грошей,

риси, що їх набирають речі, або речові риси, що їх набирають суспільні визначення праці на основі певного способу продукції, простими знаками, їх одночасно проголошується за самовільний рефлективний продукт людини. Це й була улюблена манера пояснення у XVIII столітті, яку вживано, щоб із загадкових форм людських відносин, що їхнього процесу постання ще не могли розшифрувати, принаймні покищо зняти подобу чогось незрозумілого.*

Раніш ми вже зазначали, що еквівалентна форма товару не містить у собі кількісного визначення величини його вартости. Коли відомо, що золото є гроші, а тому й безпосередньо вимінне на всі інші товари, то з того ще невідомо, чого варті, приміром, 10 фунтів золота. Як і кожний інший товар, золото може виражати величину своєї власної вартости лише відносно в інших товарах. Його власна вартість визначається робочим часом, потрібним на його продукцію, і виражається в такій кількості кожного іншого товару, в якій скристалізовано стільки ж робочого часу.[48] Це фіксування відносної величини вартости золота відбувається біля джерел його продукції в безпосередній міновій торговлі. Скоро тільки воно входить як гроші в циркуляцію, то вартість його вже дано. І коли вже в останні десятиліття XVII віку добре знали, що гроші є товар, то все ж таки це був лише початок

призначати їм такий курс і таку ціну, яку завгодно нам і яку ми визнали за добре» («Qu'aucum puisse ni doive faire doute, que à nous et à notre majesté royale n'appartienne seulement... le mestier, le fait, l'état, la provision et toute l'ordonnance des monnaies, de donner tel cours, et pour tel prix comme il nous plait et bon nous semble»). Декретування вартости грошей імператором було догмою римського права. Було виразно заборонено трактувати гроші як товар. «Грішми не вільно нікому торгувати, бо, призначені для загального користування, вони не повинні бути товаром» («Pecunias vero nulli emere fas erit, nam in usu publico constitutas, oportet non esse mercem»). Досконалі пояснення про це див. у *G. F. Pagnini*: «Saggio sopra il giusto pregio delle cose», 1751 у Custodi, Parte Moderna, vol. II. Особливо полемізує Паньїні з панами юристами у другій частині своєї праці.

[48] «Якщо людина може доставити до Лондону унцію срібла з перуанських копалень за такий самий час, який був би їй потрібний на продукцію четверика хліба, то перший з цих продуктів є природна ціна другого; а якщо вона з відкриттям нових і багатших копалень може добути дві унції срібла так само легко, як раніш одну, то хліб, за інших незмінних умов, буде такий самий дешевий при ціні в 10 шилінґів за четверик, як раніш при ціні в 5 шилінґів за четверик» («If a man can bring to London an ounce of silver out of the earth in Peru, in the same time that he can produce a bushel of corn, then one the natural price of the other; now if by reason of new and more easier mines a man can get two ounces of silver as easily as he formerly did one, the corn will be as cheap at 10 shillings the bushel, as it was before at 5 shillings, caeteris paribus»). (*William Petty*: «A Treatise of Taxes and Contributions», London 1667, p. 31).

* У французькому виданні цю фразу подано так: «Це була улюблена манера пояснення у XVIII столітті; через те, що тоді ще не могли розшифрувати ні постання, ані розвитку загадкових форм суспільних відносин, їх загадковість намагалися відкинути тим, що їх проголошувано людським винаходом, чимось таким, що не впало з неба». («Le Capital etc.», v. I, ch. II, p. 39). *Ред.*

аналізи грошей. Трудноші не в тому, щоб зрозуміти, що гроші є товар, а в тому, як, чому й через що товар є гроші.[49]

Ми бачили, як уже в найпростішому виразі вартости: x товару $A = y$ товару B, річ, що в ній виражається величина вартости іншої речі, має, як здається, свою еквівалентну форму незалежно від цього відношення, як суспільну природну властивість. Ми простежили, як міцнішає ця фалшива видимість. Вона завершується, скоро тільки форма загального еквіваленту зростається з натуральною формою якогось осібного товарового роду або кристалізується в грошову форму. Здається, що даний товар стає грішми не тому, що всі інші товари виражають у ньому всебічно свої вартості, а, навпаки, здається, що вони взагалі виражають свої вартості в ньому тому, що він є гроші. Упосереднювальний рух зникає у своєму власному результаті й не лишає по собі жодного сліду. Без жодної його допомоги товари находять свою власну форму вартости готовою, як таке товарове тіло, що існує поза ними й поруч із ними. Ці речі, золото й срібло — такі, якими їх видобувається з надр землі, одночасно є безпосереднє втілення усякої людської праці. Звідси магічний характер грошей. Суто атомістичні відносини між людьми в їхньому процесі суспільної продукції, а тому й речова форма їхніх власних продукційних відносин, незалежна від їхнього контролю та від їхньої свідомої індивідуальної діяльности, виявляються насамперед у тому, що продукти їхньої праці взагалі набирають товарову форму. Отже, загадка грошового фетишу є не що інше, як загадка товарового фетишу, яка лише вражає нас своєю сліпучою формою.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ГРОШІ АБО ЦИРКУЛЯЦІЯ ТОВАРІВ

1. Міра вартостей

У цій праці я заради простоти припускаю скрізь, що грошовий товар це — золото.

Перша функція золота в тому, щоб дати товаровому світові матеріял для виразу його вартостей, або виразити вартості това-

[49] Пан професор Рошер спочатку повчає нас: «Фалшиві визначення грошей можна поділити на дві головні групи: такі, що вважають гроші за щось більше, і такі, що вважають їх за щось менше, ніж товар». Потім іде безладний каталог творів про гроші, що в ньому немає жодного розуміння дійсної історії теорії, і, нарешті, мораль: «Не можна заперечувати, що більшість новітніх економістів звертає недосить уваги на властивості, які відрізняють гроші від інших товарів (отже, гроші є щось більше або менше, ніж товар?)... В цьому розумінні напівмеркантильна реакція Ґаніля... не зовсім необґрунтована». (*Wilhelm Roscher*: «Die Grundlagen der Nationaloekonomie», 3 Auflage, 1858, S. 207 — 210). Більш - менш — недосить — в цьому розумінні — не зовсім! Ось вам визначення понять! І таке еклектичне професорське базікання пан Рошер скромно охрищує ім'ям «анатомічно - фізіологічна метода» політичної економії! Однак, одне відкриття ми завдячуємо йому, а саме, що гроші є «приємний товар».

рів як однойменні величини, якісно однакові й кількісно порівнянні. Таким чином воно функціонує як загальна міра вартостей, і насамперед лише через цю функцію золото, цей специфічний еквівалентний товар, стає грішми.

Не гроші роблять товари спільномірними. Навпаки, через те що всі товари як вартості є упредметнена людська праця, отже, сами по собі спільномірні, вони можуть міряти свої вартості тим самим специфічним товаром, перетворюючи його таким чином на їхню спільну міру вартости, або на гроші. Гроші як міра вартости є доконечна форма виявлення іманентної товарам міри вартости — робочого часу.[50]

Вираз вартости якогось товару в золоті — x товару $A = y$ грошового товару — є його грошова форма, або його ціна. Тепер досить одним - одного рівнання, як от: 1 тонна заліза=2 унціям золота, щоб подати вартість заліза в суспільно - визнаній формі. Цьому рівнанню не треба вже більше бути ланкою в ряді рівнань вартости інших товарів, бо еквівалентний товар, золото, має вже характер грошей. Тому загальна відносна форма вартости товарів має тепер знову вигляд своєї первісної, простої або одиночної відносної форми вартости. З другого боку, розгорнутий відносний вираз вартости або безкраїй ряд відносних виразів вартости стає специфічною відносною формою вартости грошового товару. Але цей ряд тепер уже суспільно даний у цінах товарів. Читайте в прайскуранті спершу ціни, а потім назви товарів — і ви знайдете величину вартости грошей, виражену в усіх можливих товарах. Навпаки, гроші не мають жодної ціни. Щоб узяти участь у цій однорідній відносній формі вартости інших товарів, вони мусили б відноситись до самих себе як до свого власного еквіваленту.

Ціна, або грошова форма товарів, як і взагалі їхня форма вартости, є відмінна від їхньої видимої, реальної тілесної форми, отже, вона є лише ідеальна, або уявна форма. Вартість заліза, полотна, пшениці й т. ін. існує, хоч і невидимо, в самих цих речах; вона виявляється в рівності їх із золотом, у їхнім відношенні до золота,

[50] Питання, чому гроші не репрезентують безпосередньо самого робочого часу,— так, щоб, приміром, якась банкнота репрезентувала x робочих годин,— сходить просто на питання, чому на основі товарової продукції продукти праці мусять набирати форм товарів, бо товарова форма включає роздвоєння товару на товар і грошовий товар; або на інше питання: чому приватну працю не можна розглядати як безпосередню суспільну працю, тобто як протилежність приватної. В іншому місці я докладно розібрав плаский утопізм теорії «робочих грошей» на основі товарової продукції («Zur Kritik der Politischen Oekonomie», S. 61 ff.— «До критики політичної економії», ДВУ, 1926 р., стор. 98 і далі). Тут зауважу лише, що, наприклад, «робочі гроші» Оуена так само мало є гроші, як, приміром, театральний квиток. Оуен припускає як передумову безпосередньо усуспільнену працю, форму продукції, діяметрально протилежну товаровій продукції. Робочий сертифікат у нього лише констатує індивідуальну участь продуцента у спільній праці та його індивідуальні вимоги щодо споживання певної частини спільного продукту. Але Оуенові не спадало й на думку припускати, з одного боку, товарову продукцію і, з другого боку, всеж намагатися обійти її доконечні умови за допомогою грошових фокусів.

яке, так би мовити, існує тільки в їхніх головах. Тим то посідач товарів мусить позичити їм свій язик або понавішувати на них ярлички, щоб повідомити зовнішній світ про їхні ціни.[51] А що вираз товарових вартостей у грошах є ідеальний, то для цієї операції можна вживати також тільки уявлюваного, або ідеального золота. Кожний товаропосідач знає, що, надавши вартості своїх товарів форми ціни або форми уявлюваного золота, він ще далеко не перетворив на золото свої товари, і що йому не треба ані крихітки реального золота, щоб оцінити мільйони товарових вартостей у золоті. Отже, в їхній функції міри вартостей гроші служать тільки як уявлювані, або ідеальні гроші. Ця обставина породила якнайбезглуздіші теорії.[52] Хоч функцію міри вартостей виконують лише уявлювані гроші, все ж ціни цілком залежать від реального грошового матеріялу. Вартість, тобто кількість людської праці, що міститься, наприклад, в одній тонні заліза, виражається в уявлюваній кількості грошового товару, яка містить у собі рівно стільки ж праці. Отже, залежно від того, чи золото, срібло або мідь служать за міру вартости, вартість тонни заліза набирає цілком різних виразів ціни, або репрезентується в цілком різних кількостях золота, срібла або міді.

Тому, коли два різні товари, приміром, золото й срібло, служать одночасно за міру вартости, то всі товари мають два різні вирази для своїх цін — золоті ціни й срібні ціни, які спокійнісінько існують одні побіч одних, доки вартостеве відношення між золотом й сріблом лишається незмінне, приміром, 1 : 15. Але всяка зміна цього вартостевого відношення порушує відношення між золотими й срібними цінами товарів, і таким чином доводить фактично, що подвійність міри вартости суперечить її функції.[53]

---

[51] Дикун і напівдикун вживає при цьому свого язика інакше. Капітан Перрі зауважує, приміром, про жителів західнього узбережжя затоки Бафіна ось що: «В цьому випадку (при обміні продуктів) вони лижуть її (подану їм річ) двічі язиком, після чого, здається, вважають торг за задовільно закінчений» («In this case.... they licked it (the thing represented to them) twice to their tongues, after which they seemed to consider the bargain satisfactorily concluded»). У східніх ескімосів обмінювач також кожний раз облизував одержувану при обміні річ. Коли на півночі язик є таким чином за орган присвоєння, то нічого дивного, що на півдні живіт вважається за орган нагромадженої власности; так, кафр цінує багатство людини з її опасистости. Дійсно, кафри дуже розумні люди, бо тимчасом як офіційний англійський санітарний звіт з 1864 р. скаржиться на недостачу жиротворних субстанцій у більшої частини робітничої кляси, лікар Гарвей, драма що він і не відкрив кровобігу, того самого року зробив собі кар'єру шахрайськими рецептами, що обіцяли буржуазії й аристократії увільнити її від тягару надмірного жиру.

[52] Див. *K. Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie».— «Theorien von der Masseinheit des Geldes», S. 53 ff. (*К. Маркс*: «До критики політичної економії».—«Теорії про одиницю міри грошей», ДВУ, 1926 р., стор. 91 і далі).

[53] Примітка до другого видання. «Там, де золото й срібло на підставі закону функціонують одне поряд одного як гроші, тобто як міра вартости,

Товари, що їхні ціни є визначені, з'являються у формі: *a* товару $A=x$ золота; *b* товару $B=z$ золота; *c* товару $C=y$ золота й т. д., де *a*, *b*, *c* являють собою певні маси товарових родів *A*, *B*, *C*, а *x*, *z*, *y* — певні маси золота. Таким чином товарові вартості перетворено в уявлювані кількості золота різної величини, отже, не зважаючи на строкату різноманітність товарових тіл, товарові вартості перетворено у величини одноймені, у величини золота. Як такі різні кількості золота вони порівнянні й спільномірні між собою, при чому виникає технічна конечність звести їх до якоїсь фіксованої кількости золота як до їхньої одиниці міри. Сама ця одиниця міри через дальший поділ на аліквотні частини розвивається у маштаб. Золото, срібло, мідь ще до того, як вони стали грішми, мають уже такі маштаби в своїх мірах ваги, так що, коли за одиницю міри служить, приміром, 1 фунт, то, з одного боку, він поділяється знову на унції й т. ін., а з другого — складається в центнери й т. ін.[54]

спроби розглядати їх як ту саму речовину завжди були даремні. Коли припустити, що той самий робочий час мусить упредметнюватись незмінно в тій самій пропорції золота й срібла, то тим самим фактично припускається, що срібло й золото є та сама речовина, і що певна маса менш вартісного металю, срібла, становить незмінну частину певної маси золота. Починаючи від королювання Едварда III аж до часів Ґеорґа II, історія англійської грошової справи являє собою раз-у-раз ряд порушень, що поставали з колізії між законодавчо фіксованим вартостевим відношенням золота до срібла та дійсними коливаннями їхньої вартости. То золото цінилося занадто високо, то срібло. Метaль, який цінилося занадто низько, вилучалося з циркуляції, його перетоплювали й вивозили за кордон. Потім вартостеве відношення обох металів знову мінялось законом, але й нова номінальна вартість незабаром входила з дійсним вартостевим відношенням у такий самий конфлікт, як і стара.— За наших часів дуже незначне й тимчасове падіння вартости золота проти срібла, як наслідок індійсько-китайського попиту на срібло, викликало у Франції те саме явище в найбільшім розмірі: вивіз срібла й витиснення його з циркуляції золотом. Протягом 1855, 1856 і 1857 рр. надмір довозу золота до Франції понад вивіз золота з Франції становив 41.580.000 фунтів стерлінґів, тимчасом як надмір вивозу срібла понад довіз срібла становив 14.704.000 фунтів стерлінґів. Справді, у країнах, де обидва металі є визнані законом міри вартости, отже, де обидва повинні прийматись при оплатах, але кожний може собі платити як хоче,— золотом чи сріблом,— у таких країнах металь, який підноситься у вартості, набуває ажіо й виміряє свою ціну,— як і кожний інший товар,— у металі, що цінится занадто високо, тимчасом як виключно цей останній служить за міру вартости. Ввесь історичний досвід у цій галузі сходить просто на те, що скрізь, де законом надано двом товарам функції міри вартости, фактично завжди лише один із них зберігає цю функцію». (*K. Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», S. 52 — 53.— *К. Маркс*: «До критики політичної економії», ДВУ, 1926 р., стор. 89 — 90).

[54] Примітка до другого видання. Та дивна обставина, що в Англії унція золота як одиниця грошового маштабу неподільна на аліквотні частини, пояснюється ось як: «Нашу монетну справу було пристосовано спершу лише до вжитку срібла,— тому унція срібла може бути завжди поділена на певну кількість цілих монет; а що золото пізніш заведено в монетну систему, пристосовану лише до срібла, то з унції золота не можна викарбувати відповідного числа монет» («Our coinage was originally adapted to the employment of silver only — hence an ounce of silver can always be divided into a certain adequate number of pieces of coin; but as gold

Тим то за всякої металевої циркуляції наявні вже назви вагового маштабу становлять і первісні назви грошового маштабу, або маштабу цін.

Як міра вартостей і маштаб цін гроші виконують дві цілком різні функції. Мірою вартостей вони є як суспільне втілення людської праці, маштабом цін — як фіксована вага металю. Як міра вартости вони служать на те, щоб перетворювати вартості дуже різноманітних товарів на ціни, на уявлювані кількості золота; як маштаб цін вони вимірюють ці кількості золота. Мірою вартостей товари вимірюються як вартості, навпаки, маштаб цін вимірює різні кількості золота якоюсь його даною кількістю, а не вартість якоїсь кількости золота вагою іншої кількости. Для маштабу цін якась певна вага золота мусить бути фіксована як одиниця міри. Тут, як і за всіх інших визначень міри одноіменних величин, вирішує справу стійкість одиниці міри. Таким чином маштаб цін виконує свою функцію то краще, що незмінніше та сама кількість золота служить за одиницю міри. За міру вартости золото може служити лише тому, що воно самé є продукт праці, отже, в можливості змінна вартість.[55]

Насамперед ясно, що зміна вартости золота ніяким чином не заважає його функції як маштабу цін. Хоч як змінюватиметься вартість золота, різні кількості його лишаються завжди в тому самому вартостевому відношенні поміж собою. Коли б вартість золота зменшилась на 1000 %, то 12 унцій золота, як і раніш, мали б у 12 разів більше вартости, ніж одна унція, а в цінах ідеться лише про відношення різних кількостей золота поміж собою. А що, з другого боку, вага однієї унції золота з пониженням або підвищенням її вартости лишається цілком незмінна, то так само мало змінюється й вага аліквотних частин її; таким чином золото як сталий маштаб цін завжди робить ті самі послуги, хоч як змінюється його вартість.

Зміна вартости золота не заважає і його функції як міри вартости. Ця зміна стосується всіх товарів одночасно, отже, за інших незмінних умов, лишає їхні взаємні відносні вартості незмінними, хоч ці останні визначатимуться тепер всі у вищих або нижчих золотих цінах, аніж раніш.*

Так за виразу вартости якогось товару в споживній вартості якогось іншого товару, як і за цінування товарів у золоті при-

was introduced at a later period into a coinage adapted only to silver, an ounce of gold cannot be coined into an adequate number of pieces»). (*Maclaren*: «History of the Currency», London 1858, p. 16).

[55] Примітка до другого видання. У творах англійських авторів панує неймовірна плутанина понять міри вартостей (measure of value) і маштабу цін (standard of value). Вони постійно плутають ці функції, а через це і їхні назви.

* До цього Маркс дає у французькому виданні «Капіталу» таку примітку: «Вартість грошей може безупинно змінюватись і все ж таки вони можуть служити за міру вартости так само добре, як тоді, коли б їхня вартість лишалась цілком сталою». (*Bailey*: «Money and its Vicissitudes», London 1837, p. 11). *Ред.*

пускається лише одно,— що за даного часу продукція якоїсь певної кількости золота коштує даної кількости праці. Щодо руху товарових цін взагалі, то для нього мають силу всі розвинені вище закони простого відносного виразу вартости.

За незмінної вартости грошей загальне підвищення товарових цін може статись лише тоді, коли підносяться вартості товарів; за незмінних вартостей товарів — коли вартість грошей падає. Навпаки: за незмінної вартости грошей загальне зниження товарових цін може статись лише тоді, коли падають товарові вартості; за незмінних товарових вартостей — коли підноситься вартість грошей. Звідси аж ніяк не випливає, що підвищення вартости грошей завжди спричинюється до пропорційного зниження товарових цін, а зниження вартости грошей — до пропорційного зросту товарових цін. Це має силу лише для товарів з незмінною вартістю. Такі товари, вартість яких, приміром, зростає рівномірно й одночасно з вартістю грошей, зберігають ті самі ціни. Коли вартість їхня підноситься повільніш або швидше, ніж вартість грошей, то зниження або підвищення їхніх цін визначається ріжницею між рухом їхньої вартости й рухом вартости грошей і т. д.

А тепер повернімось до розгляду форми ціни.

[Ми бачили, що звичаєві назви й підподіли вагового маштабу металів служать також за маштаб цін].* Але поволі грошові назви вагових кількостей металю відокремлюються від первісних назов його ваги з різних причин; з них історично вирішальне значення мають ось які: 1) Заведення чужоземних грошей у менш розвинених народів, як от, приміром, у старому Римі срібні й золоті монети спочатку циркулювали як чужоземні товари; назви цих чужоземних грошей відрізнялись від тубільних назов ваги. 2) З розвитком багатства менш благородний метал витискується більш благородним з функції мірила вартости; мідь витискується сріблом, срібло — золотом, хоч як це чергування може перечити всякій поетичній хронології.[56] Фунт стерлінґів був, наприклад, грошовою назвою дійсного фунта срібла. Скоро тільки золото витиснуло срібло як міру вартости, цю саму назву почали прикладати, може, лише до $^1/_{15}$ і т. ін. фунта золота, залежно від відношення між вартістю золота й срібла. Фунт як грошова назва і звичаєва вагова назва золота тепер відокремились.[57] 3) Протягом століттів різні князі систематично фалшували монету, в наслідок чого від первісної ваги грошових монет лишилась фактично тільки назва.[58]

[56] А проте це чергування не має загального історичного значення.

[57] Примітка до другого видання. Так, англійський фунт означає менш, ніж одну третину його первісної ваги, шотляндський фунт перед унією — лише $^1/_{36}$, французький лівр — $^1/_{74}$, еспанський мараведі — менш як $^1/_{1000}$, портуґальський рей — ще куди меншу частку.

[58] Примітка до другого видання. «Монети, що їх назви тепер уже лише ідеальні, є найдавніші монети кожної нації, і всі вони колись були реальні, а що були реальні, то служили за рахункові гроші» («Le

* Заведене у прямі дужки ми беремо з французького видання. *Ред.*

В наслідок цих історичних процесів, відокремлення назви грошей від їхніх звичаєвих вагових назов стає народньою звичкою. А що грошовий маштаб, з одного боку, є цілком умовний, а з другого боку, потребує загального визнання, то його, кінець - кінцем, реґулює закон. Певну вагову частину благородного металю,. наприклад, одну унцію золота, офіціяльно поділяють на аліквотні частини, що в законному хрищенні дістають такі назви як фунт, таляр і т. д. Кожну таку аліквотну частину, що її тоді вважається за справжню одиницю грошової міри, підподіляється на інші аліквотні частини, що в законному хрищенні дістають такі назви як шиліnґ, пенні і т. д.[59] Певні кількості ваги металю і далі, як і раніш, лишаються маштабом металевих грошей. Що змінилося, так це тільки поділ на частини й надання назов.

Отже, ціни або кількості золота, на які ідеально перетворено вартості товарів, виражаються тепер у грошових назвах, або в законно визнаних рахункових назвах маштабу золота. Таким чином замість казати: квартер пшениці дорівнює одній унції золота, в Англії сказали б: він дорівнює 3 фунтам стерлінґів 17 шилінґам $10^1/_2$ пенсам. Таким чином товари у своїх грошових назвах виражають, чого вони варті, а гроші функціонують як рахункові гроші кожного разу, як тільки треба фіксувати якусь річ як вартість, а тому і в грошовій формі.[60]

Назва якоїсь речі є щось цілком зовнішнє супроти її природи. Я не знаю нічого про людину, знаючи лише, що вона зветься Яків. Так само в грошових назвах: фунт, таляр, франк, дукат і т. ін. зникає всякий слід вартостевого відношення. Плутанина щодо таємного значення цих кабалістичних знаків є то значніша, що грошові назви виражають одночасно і вартість товарів, і аліквотні частини ваги металю, грошового маштабу.[61] З другого

monete, le quali oggi sono ideali, sono le più antiche d'ogni nazione, e tutte furono un tempo reali, e perchè erano reali con esse si contava»). (*Galiani:* «Della Moneta», p. 153).

[59] Примітка до другого видання. Пан Давід Уркварт у своїй «Familiar Words» зауважує про той страхітний (!) факт, що нині фунт, одиниця англійського маштабу грошей, дорівнює приблизно $^1/_4$ унції золота, таке: «Це фальсифікація міри, а не встановлення маштабу» («This is falsifying a measure, not establishing a standard»). В цьому «фалшивому найменуванні» ваги золота він находить, як і скрізь, лише фальсифікаторську руку цивілізації.

[60] Примітка до другого видання. «Коли запитали Анахарсіса, на що еллінам гроші, він відповів: на те, щоб рахувати». (*Athenaeus*: «Deipnosophistai», l. IV, 49 v. 2 ed. Schweighäuser, 1802).

[61] Примітка до другого видання. «Через те, що гроші, як маштаб цін, мають ту саму рахункову назву, що й ціни товарів,— отже, приміром, одна унція золота так само, як і вартість тонни заліза, виражається в 3 фунтах стерлінґів 17 шилінґах $10^1/_2$ пенсах,— то цим їхнім рахунковим назвам дали назву ціни монети. Звідси постало дивовижне уявлення, що начебто золото (або срібло) цінується у його власному матеріялі і, відмінно від усіх інших товарів, дістає від держави фіксовану ціну. Фіксацію рахункових назов певних вагових кількостей золота сплутано з фіксацією вартостей цих кількостей ваги». (*K. Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», S. 52.— *К. Маркс*: «До критики політичної економії», ДВУ, 1926 р., стор. 89).

боку, конче потрібно, щоб вартість, відмінно від різноманітних тіл товарового світу, розвинулася в цю безглузду речову, але разом з тим просто суспільну форму.[62]

Ціна є грошова назва упредметненої в товарі праці. Еквівалентність товару й тієї кількости грошей, що її назва є його ціна, є, отже, тавтологія,[63] як і взагалі відносний вираз вартости товару завжди є вираз еквівалентности двох товарів. Але, коли ціна як покажчик величини вартости товару є покажчик його мінового відношення до грошей, то звідси не випливає зворотне, а саме, що покажчик мінового відношення товару до грошей неодмінно є покажчик величини товарової вартости. Припустімо, що на продукцію 1 квартера пшениці витрачається таку саму кількість суспільно доконечної праці, що і на 2 фунти стерлінґів (близько $^1/_2$ унції золота). Два фунти стерлінґів є тоді грошовий вираз величини вартости квартера пшениці, або його ціна. Але, коли обставини дозволять зазначити його ціну на 3 фунти стерлінґів або примусять знизити її до 1 фунта стерлінґів, тоді 1 фунт стерлінґів є занадто малий, а 3 фунти стерлінґів занадто великі як вирази величини вартости пшениці, а проте вони є ціни пшениці, бо, поперше, вони є форма її вартости, гроші, а подруге,— покажчики її мінового відношення до грошей. За незмінних умов продукції або за незмінної продуктивної сили праці на репродукцію 1 квартера пшениці мусить витрачатися стільки ж суспільного робочого часу, як і раніш. Ця обставина не залежить ані від волі продуцентів пшениці, ані від волі інших посідачів товарів. Отже, величина вартости товару виражає доконечне, іманентне самому процесові творення товару відношення до суспільного робочого часу. З перетворенням величини вар-

[62] Порівн. «Theorien von der Masseinheit des Geldes» в «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», S. 53. («Теорії про одиницю міри грошей» в «До критики політичної економії». ДВУ, 1926 р., стор. 91). Фантазії про підвищення або пониження «ціни монет», які сходять на те, що законні грошові назви для фіксованих законом частин ваги золота та срібла треба перенести державним актом на більші або дрібніші вагові частини і відповідно до цього карбувати з $^1/_4$ унції золота 40 шилінґів замість 20,— ці фантазії, оскільки вони не є незграбними фінансовими операціями проти державних і приватних кредиторів, а ставлять за мету досягти економічних «цілющих ліків», вичерпно схарактеризував *Петті* в «Quantulumcumque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax», 1682, так що його безпосередні наступники, сер *Дудлей Норт* і *Джон Льокк*, не кажучи вже про пізніших, могли лише вульґаризувати його думки. «Коли б багатство народу,— каже він між іншим,— можна було збільшити декретом вдесятеро, то дивно було б, чому такого декрета давним - давно не видано нашими урядами» («If the wealth of a nation could be decupled by a Proclamation, it were strange that such proclamations have not long since been made by our Governors», стор. 3 його щойно згаданого твору).

[63] «Або доведеться визнати, що вартість мільйона в грошах більша, ніж така сама вартість у товарах» («Ou bien, il faut consentir à dire qu'une valeur d'un million en argent vaut plus qu'une valeur égale en marchandises») (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social», p. 992), отже, «що дана вартість варта більше, ніж рівна їй інша вартість» («qu'une valeur vaut plus qu'une valeur égale»).

тости на ціну це доконечне відношення з'являється як мінове відношення даного товару до грошового товару, що існує поза ним. Але в цьому відношенні так само добре може бути виражена величина вартости товару, як і той плюс або мінус, з яким його за даних обставин відчужується. Отже, можливість кількісного незбігу ціни з величиною вартости, або відхилення ціни від величини вартости, є в самій формі ціни. Це не вада цієї форми, а навпаки, це робить її адекватною формою способу продукції, при якому правило може пробивати собі шлях лише як сліпо діючий закон пересіччя іреґулярностей (Durchschnittsgesetz der Regellosigkeit).*

Однак форма ціни не лише допускає можливість кількісного незбігу величини вартости з ціною, тобто величини вартости з її власним грошовим виразом, але може ховати в собі ще й якісну суперечність, так що ціна взагалі перестає бути виразом вартости, дарма що гроші є лише форма вартости товарів. Речі, які сами по собі не є товари, приміром, сумління, честь і т. ін., можуть бути продажними для своїх посідачів за гроші і таким чином через свою ціну набути товарової форми. Отже, річ формально може мати ціну, не маючи вартости. Вираз ціни стає тут уявлюваним так само, як і певні величини в математиці. З другого боку, і уявлювана форма ціни,—як, приміром, ціна некультивованого ґрунту, що не має вартости, бо в ньому не упредметнено жодної людської праці,— може ховати в собі дійсне вартостеве відношення або відношення, вивідне з цього останнього.

Ціна, як і відносна форма вартости взагалі, виражає вартість якогось товару, приміром, тонни заліза, тим що певна кількість еквіваленту, наприклад, унція золота, завжди є безпосередньо вимінна на залізо, тимчасом як залізо, навпаки, аж ніяк не є безпосередньо вимінне на золото. Отже, щоб практично впливати як мінова вартість, товар мусить скинути з себе своє природне тіло, перетворитися з лише уявлюваного золота на дійсне золото, хоч би таке перевтілення було для нього «прикріше», ніж для геґелівського «поняття» перехід від доконечности до свободи, або для морського рака скинути з себе свою шкаралупу, абож для св. Єроніма скинути з себе старого Адама.[64] Поруч із своєю реальною формою, наприклад, заліза, товар може мати в ціні ідеальну форму вартости або уявлювану форму золота, але він не може бути одночасно дійсним залізом і дійсним золотом. Для того, щоб дати йому ціну, досить прирівняти його до

[64] Коли Єронімові замолоду доводилося багато боротися із своєю матеріяльною плоттю, на що вказує його боротьба в пустелі з образами гарних жінок, то на старість йому довелось боротися з духовною плоттю. «Мені здавалось,— каже він, приміром,— що я стою перед суддею світу». «Хто ти?» — запитав голос. «Я — християнин».— «Брешеш,— гримнув на мене суддя світу,— ти лише цицероніянець».

* У французькому виданні кінець цього речення зформульовано так: «...способу продукції, при якому правило здійснюється як закон лише через сліпу гру іреґулярностей, що, у пересічному, компенсують, паралізують і нищать одна одну». («Le Capital etc», ch. III, p. 43). *Ред.*

уявлюваного золота. Товар треба замінити золотом, щоб він міг для свого посідача служити за загальний еквівалент. Коли б посідач заліза зустрівся, приміром, з посідачем товару людських веселощів і зауважив йому, що ціна заліза є грошова форма, то цей веселун відповів би йому, як св. Петро відповів у небі Дантові, що перечитував перед ним символ віри:

> Assai bene è trascorsa
> D'esta moneta già la lega e'l peso,
> Ma dimmi se tu l'hai nela tua borsa.*

Форма ціни включає відчужування товарів за гроші й конечність такого відчужування. З другого боку, золото функціонує як ідеальна міра вартости лише тому, що воно вже обертається як грошовий товар у процесі обміну. Отже, в ідеальній мірі вартостей криється дзвінка монета.

2. Засіб циркуляції

а) Метаморфоза товарів

Ми бачили, що процес обміну товарів включає відношення, які суперечать одне одному й одне одного виключають. Розвиток товару не усуває цих суперечностей, але створює форму, що в ній вони можуть рухатися.** Це взагалі та метода, що за її допомогою розв'язуються дійсні суперечності. Це є, приміром, суперечність, що одне тіло падає безперестанно на інше й так само безперестанно віддаляється від нього. Еліпса є одна з форм руху, що в ній ця суперечність одночасно і здійснюється і розв'язується.

Оскільки процес обміну переносить товари з рук, де вони є неспоживні вартості, до рук, де вони є споживні вартості, він є суспільний обмін речовин. Продукт одного корисного роду праці заміщує продукт іншого корисного роду праці. Дійшовши до того пункту, де він служить як споживна вартість, товар із сфери товарового обміну переходить у сферу споживання. Нас тут інтересує тільки перша сфера. Отже, ми повинні розглянути цілий процес з боку його форми, отже, лише зміну форм, або метаморфозу товарів, що упосереднює суспільний обмін речовин.

Цілком недостатнє розуміння цієї зміни форми викликається, лишаючи осторонь неясність самого поняття вартости, тією обставиною, що кожна зміна форми одного товару відбувається в процесі обміну двох товарів — простого товару й грошового товару. Коли звертають увагу лише на цей речовий момент — на

---

* Ми добре знаємо усі
Монети тої склад, її вагу,
Але скажи, чи маєш ти її в кишені?

** У французькому виданні цю фразу подано так: «Розвиток товару, який призводить до того, що товар з'являється як щось двоїсте як споживна вартість і мінова вартість, не усуває цих суперечностей, але утворює форму, що в ній вони можуть рухатися». («Le Capital etc.», v.I,ch. III, p. 43). *Ред.*

обмін товару на золото, то недобачають якраз того, що треба б бачити, а саме того, що робиться з формою. Недобачають, що золото як простий товар не є гроші, і що інші товари у своїх цінах сами відносять себе до золота як до своєї власної грошової форми.

Спочатку товари входять у процес обміну непозолочені, непоцукровані, а так, як їх мати породила. Процес обміну створює подвоєння товару на товар і гроші,— зовнішню протилежність, у якій вони виявляють свою іманентну протилежність між споживною вартістю й вартістю. В цій протилежності товари як споживні вартості виступають проти грошей як мінової вартости. З другого боку, і один і другий бік цієї протилежности є товари, отже, єдності споживної вартости й вартости. Але ця єдність ріжниць на кожному з обох полюсів з'являється у зворотному вигляді, а через те одночасно виражає їхнє взаємне відношення. Реально товар є споживна вартість, його вартостеве буття з'являється лише ідеально в ціні, яка ставить його у відношення до золота, що протистоїть йому, як до його реальної форми вартости. Навпаки, речовина золота фігурує лише як матеріялізація вартости, як гроші. Тому золото реально є мінова вартість. Його споживна вартість лише ідеально з'являється в ряді відносних виразів вартости, в якому воно відноситься до товарів, що протистоять йому, як до кола своїх реальних споживних форм. Ці протилежні форми товарів є дійсні форми руху їхнього процесу обміну.

Підімо тепер з якимось посідачем товарів, приміром, з нашим старим знайомим ткачем полотна, на арену процесу обміну, на товаровий ринок. Його товар, 20 метрів полотна, має визначену ціну. Вона дорівнює 2 фунтам стерлінґів. Він обмінює полотно на 2 фунти стерлінґів і, як людина старозавітня, знову обмінює 2 фунти стерлінґів на фамільну біблію тієї самої ціни. Полотно для нього лише товар, носій вартости, воно відчужується за золото, форму вартости полотна, і в цій формі знову відчужується за інший товар, за біблію, яка, однак, як предмет споживання, має помандрувати в дім ткача і там задовольняти потребу в душоспасному читанні. Отже, процес обміну товару здійснюється в двох метаморфозах, що одна одній протилежна і взаємно одна одну доповнює,— в перетворенні товару на гроші й у зворотному перетворенні його з грошей на товар.[65] Моменти товарової метаморфози є одночасно операції посідача товарів: продаж, обмін товару на гроші, купівля, обмін грошей на товар, і єдність обох актів: продаж, щоб купити.

---

[65] «Вогонь,— як каже Геракліт,— перетворюється на все, і все перетворюється на вогонь подібно до того, як товари перетворюються на золото, а золото на товари» («Ἐκ δὲ τοῦ... πυρὸς ἀνταμείβεσθαι πάντα φησὶν ὁ Ἡράκλειτος, καὶ πῦρ ἁπάντων, ὥσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός»). (*F. Lassale:* «Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln», Berlin 1858, Bd. I, p. 222). У примітці до цього місця (стор. 224, прим. 3) Ляссаль неправильно розглядає гроші лише як простий знак вартости.

Придивившись тепер до кінцевого результату торговлі, ткач помітить, що замість полотна він має біблію, замість свого первісного товару — інший товар тієї самої вартости, але відмінної корисности. Подібним чином присвоює він собі й інші засоби існування і засоби продукції. З його погляду цілий процес упосереднює лише обмін продукту його праці на продукт чужої праці, обмін продуктів.

Отже, процес обміну товару відбувається у вигляді такої зміни форми:

$$\text{Товар — Гроші — Товар}$$
$$T \;—\; Г \;—\; T$$

За своїм речовим змістом цей рух є $T — T$, обмін товару на товар, обмін речовин суспільної праці, у результаті якого згасає й самий процес.

Т — Г. Перша метаморфоза товару, або продаж. Перескакування товарової вартости з тіла товару на тіло золота є, як я це назвав в іншому місці, salto mortale* товару. Коли він не вдасться, то обдурений буде, правда, не товар, а товаропосідач. Суспільний поділ праці робить працю товаропосідача так само однобічною, як його потреби різнобічними. Саме через це його продукт служить для нього лише за мінову вартість. Загальної суспільно визнаної еквівалентної форми його продукт набирає лише у грошах, а гроші лежать у чужій кишені. Щоб витягти їх звідти, товар насамперед мусить бути споживною вартістю для посідача грошей, отже, витрачена на нього праця мусить бути витрачена в суспільно - корисній формі, або виявити себе як член суспільного поділу праці. Але поділ праці є природно вирослий продукційний організм, нитки якого ткалося й далі тчеться за спиною продуцентів товарів. Може бути, товар є продукт нового роду праці, який має на увазі задовольнити якусь новопосталу потребу або хоче викликати якусь нову потребу. Якась осібна операція праці, що вчора ще була одною серед багатьох функцій одного й того самого товаропродуцента, сьогодні, може бути, розриває цей зв'язок, усамостійнюється й саме через це посилає на ринок свій частинний продукт як самостійний товар. Обставини для цього процесу відокремлення можуть бути дозрілі або недозрілі. Сьогодні продукт задовольняє якусь суспільну потребу. Завтра, може бути, його виштовхнуть з його місця цілком або частинно інші подібні продукти. І коли навіть праця якогось продуцента, приміром, нашого ткача, є патентований член суспільного поділу праці, то це ще зовсім не ґарантує споживної вартости саме його 20 метрів полотна. Коли суспільну потребу в полотні,— а вона, як і все інше, має свою міру,— задовольнили вже конкуренти нашого ткача, то продукт нашого приятеля робиться залишнім, зайвим, а через те й некорисним. Звичайно, дарованому коневі в зуби не дивляться,

* — карколомний скік. *Ред.*

та ткач іде на ринок не подарунки робити. Але припустімо, що продукт його виявив себе як споживна вартість і, отже, товар притягає гроші. Та постає питання тепер, скільки саме грошей? Правда, відповідь вже антиципована в ціні товару, в покажчику величини його вартости. Ми залишаємо осторонь можливі суто суб'єктивні рахункові помилки посідача товарів, які зараз же об'єктивно виправляється на ринку. Припустімо, що він витратив на свій продукт лише пересічний суспільно-доконечний робочий час. Отже, ціна товару є лише грошова назва упредметненої в ньому кількости суспільної праці. Але без дозволу нашого ткача й за його спиною стався переворот в традиційних умовах ткання полотна. Те, що вчора ще без сумніву було робочим часом, суспільно-доконечним для продукції одного метра полотна, сьогодні перестало ним бути, і посідач грошей якнайгарячіше демонструє це, посилаючись на ціни різних конкурентів нашого приятеля. На його нещастя, на світі є багато ткачів. Припустімо, нарешті, що кожний сувій полотна, що є на ринку, містить у собі лише суспільно-доконечний робочий час. Проте загальна сума тих сувоїв може містити в собі зайво витрачений робочий час. Коли шлункові ринку не сила поглинути всієї кількости полотна за нормальну ціну в 2 шилінґи за метр, то це доводить лише, що у формі ткання полотна витрачено занадто велику частину суспільного сукупного робочого часу. Вплив цього такий самий, як коли б кожний поодинокий ткач витратив на свій індивідуальний продукт робочого часу більше за суспільно-доконечний. Тут можна сказати німецькою приказкою: «разом спіймали, разом і повісили». Все полотно на ринку фігурує як *один* товар, а кожний сувій його лише як певна частина. І дійсно таки, вартість кожного індивідуального метра й є лише матеріялізація тієї самої суспільно визначеної кількости однорідної людської праці.

Як бачимо, товар любить гроші, але «правдива любов ніколи не проходить гладенько».* Кількісне розчленовання суспільного продукційного організму, який виявляє свої membra disjecta ** в системі поділу праці, є так само стихійно випадкове, як і якісне розчленовання його. Тим то наші товаропосідачі відкривають, що той самий поділ праці, який їх робить незалежними приватними продуцентами, робить незалежним від них самий суспільний процес продукції і їхні відносини в цьому процесі,— що взаємна незалежність осіб доповнюється системою всебічної речової залежности.

Поділ праці перетворює продукт праці на товар і через те робить доконечним перетворення його на гроші. Одночасно він робить випадковим, чи вдасться це перевтілення. Але тут ми маємо розглянути явище в чистому вигляді, отже, мусимо припустити, що перебіг його відбувається нормально. А проте, коли це явище

* «The course of true love never does run smooth» (Shakespeare).
** — розрізнені члени. *Ред.*

взагалі відбувається, тобто коли товар не є непродажний, то завжди відбувається зміна його форми, дарма що в ненормальних випадках у цій зміні форми субстанція — величина вартости — може меншати або більшати.

Одному товаропосідачеві золото заміняє його товар, другому товар — його золото. Отже, явище, що тут впадає на очі, є те, що товар і золото, 20 метрів полотна і 2 фунти стерлінґів, переходять з рук до рук, з місця на місце, тобто обмін їх. Але на що обмінюється товар? На свою власну загальну форму вартости. А золото? На осібну форму своєї споживної вартости. Чому золото виступає проти полотна як гроші? Тому, що ціна полотна — 2 фунти стерлінґів, або його грошова назва, ставить його вже у відношення до золота як до грошей. Товар скидає свою первісну товарову форму через відчуження, тобто в той момент, коли споживна вартість товару дійсно притягає до себе золото, в ціні товару лише уявлюване. Отже, реалізація ціни, або лише ідеальної форми вартости товару є разом з тим зворотна реалізація лише ідеальної споживної вартости грошей, а перетворення товару на гроші є разом з тим перетворення грошей на товар. Цей єдиний процес є двобічний процес: з полюсу товаропосідача — продаж, з протилежного полюсу посідача грошей—купівля. Або продаж є купівля, *Т* — *Г* є разом з тим *Г* — *Т*.[66]

Ми не знаємо досі жодного іншого економічного відношення людей, опріч відношення посідачів товарів,— відношення, в якому вони лише привласнюють собі чужий продукт праці, відчужуючи свій власний. Отже, один посідач товарів може протистояти іншому лише як посідач грошей, або тому, що його продукт праці має з природи грошову форму, тобто є грошовий матеріял, золото і т. ін., або тому, що його власний товар змінив уже шкуру, скинувши свою первісну споживну форму. Щоб функціонувати як гроші, золото мусить, звичайно, з'явитися в якомусь пункті на товаровому ринку. Цей пункт лежить біля самого джерела його продукції — там, де золото, як безпосередній продукт праці, обмінюється на інший продукт праці тієї самої вартости. Але, починаючи від цього моменту, воно завжди репрезентує зреалізовані ціни товарів.[67] Коли залишити осторонь обмін золота на товар біля джерела продукції золота, в руках кожного посідача товарів, воно є преображена форма (entäusserte Gestalt) його відчуженого товару, продукт продажу, або першої метаморфози товару *Т* — *Г*.[68] Ідеальними грішми або мірою

[66] «Всякий продаж є купівля» («Toute vente est achat»). (*Dr. Quesnay*: «Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans», Physiocrates, ed. Daire, I. Partie, Paris, 1846, p. 170), або, як Кене говорить у своїх «Maximes Générales»: «Продати — значить купити» («Vendre est acheter»).

[67] «За ціну одного товару можна заплатити лише ціною іншого товару» («Le prix d'une marchandise ne pouvant être payé que par le prix d'une autre marchandise»). (*Mercier de la Rivière*: «L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques». Physiocrates, éd. Daire, II. Partie, p. 554).

[68] «Щоб мати ці гроші, треба спочатку продати» («Pour avoir çet argent, il faut avoir vendu»). (Там же, стор. 543).

вартости золото стало тому, що всі товари міряли ним свої вартості й таким чином зробили його уявною протилежністю своєї споживної форми, формою своєї вартости. Реальними грішми воно стає тому, що товари через процес свого всебічного відчужування роблять його своєю дійсно преображеною (entäusserten) або перетвореною споживною формою, а тому й дійсною формою своєї вартости. В своїй вартостевій формі товар стирає з себе всякий слід своєї природної споживної вартости, всякий слід осібної корисної праці, яка його створила, щоб перетворитись на одноманітну суспільну матеріялізацію безріжницевої людської праці. Отже, по грошах не пізнати, якого роду є той товар, що на них перетворився. У своїй грошовій формі один товар виглядає цілком так само, як і інший. Тим то гроші можуть бути і сміттям, хоч сміття не є гроші. Припустімо, що ті два золоті, за які наш ткач відчужує свій товар, є перетворена форма квартера пшениці. Продаж полотна, *Т — Г*, є разом з тим купівля його, *Г — Т*. Але продажем полотна цей процес починає такий рух, який кінчається своєю протилежністю, купівлею біблії; купівлею полотна він кінчає той рух, що почався своєю протилежністю, продажем пшениці. *Т — Г* (полотно — гроші), ця перша фаза процесу *Т — Г — Т* (полотно — гроші — біблія), є разом з тим *Г — Т* (гроші — полотно) — остання фаза іншого процесу *Т — Г — Т* (пшениця — гроші — полотно). Перша метаморфоза якогось товару, його перетворення з товарової форми на гроші, є завжди разом з тим друга протилежна метаморфоза якогось іншого товару, його зворотне перетворення з грошової форми на товар.[69]

Г — Т. Друга, або кінцева метаморфоза товару — купівля. А що гроші є преображена форма (entäusserte Gestalt) всіх інших товарів, або продукт загального їхнього відчуження, то й є вони абсолютно відчужуваний товар. Вони читають усі ціни ззаду наперед, і таким чином вони відбиваються в усіх товарових тілах як у матеріялі, покірному для їх власного перетворення на товар. Ціни, ці закохані очі, якими товари підморгують грошам, показують разом з тим межі здатности грошей перетворюватися, а саме їх власну кількість. А що товар, ставши грішми, зникає, то на грошах непомітно, як саме вони дістаються до рук їх посідача, або що саме на них перетворено. Вони не пахнуть, non olet, хоч яке їхнє походження. Якщо вони, з одного боку, репрезентують проданий товар, то, з другого — товари, що їх можна купити.[70]

---

[69] Виняток становить, як раніш зауважено, продуцент золота або срібла, який обмінює свій продукт без попереднього продажу його.

[70] «Якщо гроші в наших руках репрезентують речі, які ми можемо забажати купити, то вони також репрезентують і речі, які ми продали за ці гроші» («Si l'argent représente, dans nos mains, les choses, que nous pouvons désirer d'acheter, il y représente aussi les choses que nous avons vendues pour cet argent»). (*Mercier de la Rivière:* «L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques», p. 586).

Г — Т, купівля є разом з тим продаж, *Т — Г*; отже, остання метаморфоза товару є разом з тим перша метаморфоза якогось іншого товару. Для нашого ткача життєвий шлях його товару закінчується біблією, на яку він зворотно перетворив 2 фунти стерлінґів. Але продавець біблії перетворює вторговані від ткача 2 фунти стерлінґів на горілку - житнівку. *Г — Т*, кінцева фаза *Т — Г — Т* (полотно — гроші — біблія), є разом з тим *Т — Г*, перша фаза *Т — Г — Т* (біблія — гроші — горілка - житнівка). Через те, що продуцент товару постачає на ринок лише однорідний продукт, він часто продає його більшими масами, тимчасом як його різноманітні потреби приневолюють його завжди роздрібнювати зреалізовану ціну або вторговану суму грошей на численні купівлі. Тому один продаж є вихідний пункт багатьох купівель різних товарів. Таким чином кінцева метаморфоза даного товару становить суму перших метаморфоз інших товарів.

Розглядаючи тепер повну метаморфозу якогось товару, наприклад, полотна, ми бачимо насамперед, що ця метаморфоза складається з двох рухів, які один одному протилежні й один одного доповнюють: *Т — Г* і *Г — Т*. Ці два протилежні перетворення товару відбуваються в двох протилежних суспільних актах посідача товарів та відбиваються в двох протилежних економічних функціях останнього. Як аґент продажу, він є продавець, як аґент купівлі, він є покупець. Але так само, як у кожному перетворенні товару існують одночасно його обидві форми, товарова форма й грошова, тільки на протилежних полюсах, так тому самому посідачеві товарів як продавцеві протистоїть інший покупець, а як покупцеві йому протистоїть інший продавець. Так само, як той самий товар послідовно пророблює ці два протилежні перетворення, з товару стає грішми, а з грошей товаром, так той самий посідач товарів переміняє ролю продавця на ролю покупця. Отже, купівля й продаж—це не фіксовані функції, а функції, що в межах товарової циркуляції постійно переміняють індивідів.

Повна метаморфоза товару в її найпростішій формі має собі за передумову чотири полюси і три Personae dramatis.* Спочатку гроші виступають проти товару як образ його вартости, яка «по тому боці», в чужій кишені, має речову, грубу реальність. Таким чином проти посідача товарів виступає посідач грошей. Скоро тільки товар перетворивсь у гроші, останні стають його минущою еквівалентною формою, що її споживна вартість або зміст існує «по цей бік», в інших товарових тілах. Як кінцевий пункт першого перетворення товару гроші є разом з тим вихідний пункт його другого перетворення. Таким чином продавець із першого акту стає покупцем у другім акті, де проти нього виступає третій посідач товарів як продавець.[71]

[71] «Отже, тут є чотири члени й три контраґенти, з яких один виступає двічі» («Il y a donc quatre termes et trois contractants, dont l'un intervient deux fois»). (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social». Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 908).

* — дієві особи. *Ред.*

Обидві одна одній протилежні фази руху товарової метаморфози становлять кругобіг: товарова форма, скидання товарової форми, поворот до товарової форми. У всякому разі сам товар тут протилежно визначений. При вихідному пункті він є неспоживна вартість, а при кінцевому пункті він є споживна вартість для свого посідача. Так само й гроші спочатку з'являються як твердий кристаль вартости, на який перетворюється товар, щоб потім розпуститись у просту еквівалентну форму товару.

Дві метаморфози, що становлять кругобіг якогось товару, становлять разом з тим протилежні одна одній частинні метаморфози двох інших товарів. Той самий товар (полотно) починає ряд своїх власних метаморфоз і завершує повну метаморфозу другого товару (пшениці). Підчас свого першого перетворення, продажу, він відіграє ці дві ролі своєю власною особою. Навпаки, як золота лялечка, в образі якої він сам проходить шлях усякого товарового тіла, він разом з тим вивершує першу метаморфозу якогось третього товару. Отже, кругобіг, що його описує ряд метаморфоз кожного товару, нерозв'язно сплітається з кругобігами інших товарів. Процес у цілому становить циркуляцію товарів.

Циркуляція товару не лише формально, але й по суті відрізняється від безпосереднього обміну продуктів. Щоб цього переконатися, досить тільки кинути оком на щойно розглянутий процес. Ткач безперечно обміняв полотно на біблію, власний товар на чужий. Але це явище існує лише для нього. Продавець біблії, який вважає гаряче за щось краще від холодного, і в думці не мав обміняти біблію на полотно, так само як і ткач нічого не знає про те, що на його полотно обміняно пшеницю, і т. ін. Товар особи *B* заміняє товар особи *A*, алеж *A* й *B* не обмінюють взаємно своїх товарів. В дійсності може трапитись, що *A* й *B* взаємно купують один в одного, але такі окремі випадки зовсім не викликаються загальними відносинами циркуляції товарів. З одного боку, тут видно, як обмін товарів ламає індивідуальні й льокальні межі безпосереднього обміну продуктів і розвиває обмін речовин людської праці. З другого боку, розвивається ціле коло суспільних зв'язків, що не залежать від діячів циркуляції, і тому лежать поза їхнім контролем. Ткач може продати полотно лише тому, що селянин уже продав пшеницю; охочий до горілки може продати біблію лише тому, що ткач продав полотно; фабрикант горілки може продати своє гаряче питво лише тому, що інший уже продав питво життя вічного і т. д.

Тим то процес циркуляції й не закінчується, як за безпосереднього обміну продуктами, після того, як споживні вартості перемінили місця або посідачів. Гроші не зникають з тієї причини, що вони кінець - кінцем випали з ряду метаморфоз якогось товару. Вони знову й знов осідають у тих пунктах циркуляції, що їх звільняють товари. Приміром, у повній метаморфозі полотна: полотно — гроші — біблія — спершу випадає полотно з циркуляції, гроші заступають його місце, потім з циркуляції випадає біблія і знову гроші заступають її місце. Заміна одного

товару іншим разом з тим призводить до того, що в руках третьої особи лишається товар - гроші.[72] Циркуляція завжди стікає грошовим потом.

Нема нічого безглуздішого, як та догма, ніби циркуляція товарів доконечно зумовлює рівновагу продажів і купівель, з тієї причини, що кожний продаж є купівля й vice versa.* Коли цим хочуть сказати, що число дійсно проведених продажів дорівнює такому самому числу купівель, то це пласка тавтологія. Але цією догмою хочуть довести, що продавець веде за собою на ринок свого покупця. Продаж і купівля є тотожний акт як взаємне відношення між двома полярно протилежними особами: посідачем товарів і посідачем грошей. Вони становлять два полярно протилежні акти як учинки тієї самої особи. Тим то тотожність продажу й купівлі містить у собі й те, що товар стає некорисним, коли він, кинутий в альхемічну реторту циркуляції, не виходить із неї у формі грошей, коли посідач товарів його не продасть, отже, коли посідач грошей його не купить. Ця тотожність містить у собі далі те, що цей процес, якщо він удасться, становить певну павзу, певний період в житті товару, який може тривати довше або коротше. Через те, що перша метаморфоза товару є одночасно продаж і купівля, цей частинний процес є разом з тим самостійний процес. Покупець має товар, продавець має гроші, тобто товар, який зберігає форму, що робить його здатним до циркуляції, незалежно від того, чи він раніше або пізніше знову з'явиться на ринку. Ніхто не може продати без того, щоб хтось інший не купив. Але ніхто не потребує негайно купувати через те тільки, що він сам щось продав. Циркуляція товарів ламає часові, місцеві й індивідуальні межі обміну продуктів саме тим, що наявну тут безпосередню тотожність між відчуженням через обмін власного продукту праці й привласненням чужого вона розколює на два протилежні акти — продаж і купівлю. А що ці самостійні один проти одного процеси становлять унутрішню єдність,— то це так само говорить і про те, що їхня внутрішня єдність рухається в зовнішніх протилежностях.** Коли зовнішнє усамостійнення внутрішньо несамостійних актів,— бож вони доповнюють один одного,— доходить до якогось певного пункту, то єдність їхня проявляється ґвалтовно — через кризу. Іманентна товарові протилежність споживної вартости й вартости, приватної праці, що разом з тим мусить з'являтися як безпосередньо суспільна праця, осібної конкретної праці, що разом з тим має значення тільки абстрактної загальної праці, між персоніфікацією речей і зречевленням осіб,— ця іманентна

[72] Примітка до другого видання. Хоч і як впадає на очі це явище, однак політико - економи здебільша не помічають його, особливо ж вульґарні прихильники вільної торговлі.

* — навпаки. *Ред.*

** У французькому виданні це речення подано так: «Правда, що купівля є доконечне доповнення продажу, але не менш справедливо, що їхня єдність є єдність протилежностей». («Le Capital etc.», v. I, ch. III, p. 47). *Ред.*

суперечність набирає в протилежностях товарової метаморфози своїх розвинених форм руху. Тому ці форми включають можливість — але лише можливість — криз. Розвиток цієї можливости на дійсність вимагає цілої низки відносин, які з погляду простої товарової циркуляції ще зовсім не існують.[73]

Як посередник циркуляції товарів гроші набирають функції засобу циркуляції.

b) Обіг грошей

Зміна форм, що в них відбувається обмін речовин продуктів праці, *Т* — *Г* — *Т*, зумовлює те, що та сама вартість як товар становить вихідний пункт процесу і повертається назад до цього самого пункту знову таки як товар. Тому цей рух товарів є кругобіг. З другого боку, ця сама форма виключає кругобіг грошей. Її результат є невпинне віддалювання грошей від їхнього вихідного пункту, а не поворот до нього. Доки продавець зберігає в своїх руках перетворену форму свого товару, гроші, доти товар перебуває у стадії першої метаморфози, або пройшов лише першу половину своєї циркуляції. Коли процес, продаж задля купівлі, довершено, то й гроші вже віддалились від рук свого первісного посідача. Певна річ, коли ткач, купивши біблію, знову продає полотно, то й гроші знов повертаються до його рук. Але вони повертаються не в наслідок циркуляції перших 20 метрів полотна, яка, навпаки, віддалила їх від рук ткача до рук продавця біблії. Вони повертаються назад лише через відновлення або повторення того самого процесу циркуляції для нового товару; кінцевий результат тут такий самий, як і там. Тому формою руху, що її безпосередньо надає грошам циркуляція товарів, є постійне їхнє віддалення від вихідного пункту, їхній перехід із рук одного посідача товарів до рук іншого, або обіг їхній (currency, cours de la monnaie).

Обіг грошей є постійне, монотонне повторювання того самого процесу. Товар перебуває завжди на боці продавця, гроші завжди

---

[73] Порівн. мої уваги про Джемса Мілла: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», S. 74 — 76. («До критики політичної економії», ДВУ, 1926 р., стор. 110 — 111). Два пункти характеристичні тут для методи економічної апологетики. Поперше, утотожнювання циркуляції товарів з безпосереднім обміном продуктів через просте абстрагування від їхніх ріжниць. Подруге, спроба заперечити суперечності капіталістичного процесу продукції; цього намагаються досягнути таким способом, що відносини між капіталістичними аґентами продукції зводять до простих відносин, які виникають із циркуляції товарів. Але продукція товарів і циркуляція товарів — це явища, що належать до якнайрізніших способів продукції, хоч і в неоднаковому обсязі й мірі. Отже, ми нічого не знаємо про differentia specifica * тих способів продукції, а тому й не можемо цінувати їх, коли нам відомі лише спільні їм абстрактні категорії товарової циркуляції. В жодній науці, крім політичної економії, не панує такого великого пишання елементарними банальностями. Наприклад, Ж. Б. Сей зважується висловлювати свої міркування про кризи, знаючи тільки, що товар є продукт.

* — характеристичні особливості. *Ред.*

на боці покупця як засіб купівлі. Вони функціонують як засіб купівлі, реалізуючи ціну товарів. Але, реалізуючи цю останню, гроші переносять товар із рук продавця до рук покупця, тимчасом як сами вони одночасно віддаляються від рук покупця до рук продавця, щоб знову повторити той самий процес з якимось іншим товаром. Що ця однобічна форма руху грошей постає з двобічної форми руху товарів,— ця обставина є прихована. Сама природа товарової циркуляції утворює протилежну видимість. Перша метаморфоза товару видима не лише як рух грошей, але і як власний рух самого товару; але друга метаморфоза товару видима лише як рух грошей. У першій половині своєї циркуляції товар міняється місцем із грішми. Разом із тим його споживне тіло випадає із циркуляції та входить у споживання.[74] Його місце заступає форма вартости або грошова лялечка. Другу половину циркуляції товар перебігає вже не в своїй власній природній шкурі, а в своїй золотій шкурі. Таким чином безперервність руху цілком припадає лише грошам, і той самий рух, який щодо товару включає два протилежні процеси, включає як власний рух грошей завжди той самий процес, а саме, що гроші завжди міняються місцями з іншими товарами. Тому результат циркуляції товарів, обмін одного товару на інший товар, з'являється упосереднюваним не через зміну його власної форми, а через функцію грошей як засобу циркуляції, які упосереднюють циркуляцію товарів, що сами по собі непорушні, переносять їх із рук, де вони є неспоживні вартості, до рук, де вони є споживні вартості, і при тому завжди в напрямі, протилежному до свого власного руху. Вони постійно віддаляють товари із сфери циркуляції, постійно заступаючи їхнє місце й тим самим віддаляючись від свого власного вихідного пункту. Тому, хоч рух грошей є лише вираз руху товарів, циркуляція товарів, навпаки, видається лише результатом руху грошей.[75]

З другого боку, гроші мають функцію засобу циркуляції лише тому, що вони є усамостійнена вартість товарів. Тому їхній рух як засобу циркуляції в дійсності є лише рух власної форми товарів. Отже, цей рух мусить почуттєво відбиватися в обігу грошей. Так, наприклад, полотно перетворює спочатку свою товарову форму на свою грошову форму. Останній полюс його першої метаморфози *Т — Г*, грошова форма, стає потім першим полюсом його останньої метаморфози *Г — Т*, його зворотного перетворення на біблію. Але кожна з цих обох змін форми відбувається через обмін між товаром і грішми, в наслідок їхньої взаємної переміни місць. Ті самі монети приходять до рук про-

[74] Навіть коли товар знов і знов продається,— явище, яке тут для нас покищо не існує, то з остаточним продажем він переходить із сфери циркуляції у сферу споживання, щоб служити тут засобом існування, або засобом продукції.

[75] «Вони (гроші) не мають іншого руху, а тільки той, якого їм надають продукти» («Il (l'argent) n'a d'autre mouvement que celui qui lui est imprimé par les productions»). (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social», Physiocrates, éd. Daire. Paris 1846, p. 885).

давця як преображена (entäusserte) форма товару і покидають їх як абсолютно відчужувана форма товару. Вони двічі змінюють місце. Перша метаморфоза полотна приносить ці монети до кишені ткача, друга витягає їх знову звідти. Отже, обидві протилежні зміни форми того самого товару відбиваються знов у дворазовій зміні місця грошей у протилежному напрямі.

Навпаки, коли відбуваються лише однобічні товарові метаморфози, однаково, самі купівлі або самі продажі, тоді ті самі гроші перемінюють місце також лише один раз. Друга їхня переміна місця виражає завжди лише другу метаморфозу товару, його зворотне перетворення з грошей. В частому повторюванні зміни місць тих самих монет відбивається не лише ряд метаморфоз одним - одного товару, але й взаємне посплітування численних метаморфоз товарового світу взагалі. А проте само собою зрозуміло, що все це має силу лише для розглядуваної тут форми простої товарової циркуляції.

Кожний товар, при першому своєму кроці у процесі циркуляції, при першій зміні своєї форми, випадає з циркуляції, в яку завжди вступає новий товар. Навпаки, гроші як засіб циркуляції постійно перебувають у сфері циркуляції й постійно обертаються в ній. Отже, постає питання, скільки грошей може постійно поглинути ця сфера.

В даній країні щодня відбуваються одночасно, отже, просторово одна побіч однієї, численні однобічні товарові метаморфози, або, іншими словами, лише продажі з одного боку й лише купівлі з другого. У своїх цінах товари вже прирівняно певним уявлюваним кількостям грошей. А що розглядувана тут безпосередня форма циркуляції завжди тілесно протиставить одно одному товар і гроші,— перший на полюсі продажу, другі — на протилежному полюсі купівлі,— то масу засобів циркуляції, потрібну для процесу циркуляції всіх товарів, вже визначено сумою цін товарів. Справді, гроші лише реально являють собою ту суму золота, яку ідеально вже виражено в сумі цін товарів. Отже, рівність цих сум є очевидна сама собою. Ми знаємо, однак, що за незмінної вартости товарів ціни їхні змінюються разом з зміною вартости самого золота (грошового матеріялу): підвищуються пропорційно до зменшення його вартости і зменшуються пропорційно до її підвищення. Коли сума цін товарів, таким чином підвищується або знижується, то й маса грошей, що циркулюють, мусить пропорційно збільшуватись або зменшуватись. Правда, зміна маси засобів циркуляції залежить тут від самих грошей, але не від їхньої функції як засобу циркуляції, а від їхньої функції як міри вартости. Ціна товарів спочатку змінюється зворотно пропорційно до зміни вартости грошей, і потім маса засобів циркуляції змінюється прямо пропорційно до змін цін товарів. Цілком таке саме явище відбувалося б, коли б, приміром, не вартість золота понизилась, а срібло заступило його як міра вартости, або коли б не вартість срібла підвищилась, а золото витиснуло срібло з функції міри вартости. В першому

випадку мусило б циркулювати більше срібла, ніж раніше золота, а в другому — менше золота, ніж раніше срібла. В обох випадках змінилася б вартість грошового матеріялу, тобто товару, що функціонує як міра вартостей, а тому змінився б і вираз вартостей товарів у цінах, а в наслідок цього й маса грошей що циркулюють, грошей, що придаються для реалізації цих цін. Ми бачили вже, що сфера циркуляції товарів має прогалину, через яку туди входить золото (срібло та взагалі грошовий матеріял) як товар певної вартости. Цю вартість наперед припускається при функціонуванні грошей як міри вартости, отже, при визначенні цін. Коли падає, наприклад, вартість самої міри вартости, то це виявляється насамперед у зміні ціни товарів, які безпосередньо біля джерел продукції благородних металів обмінюється на них як на товари. Чимала частина інших товарів, особливо за менш розвинених становищ буржуазного суспільства, буде ще довгий час цінуватися застарілою, що стала вже тепер ілюзорною, вартістю міри вартости. Тимчасом один товар заражує інший своїм відношенням вартости до нього; золоті або срібні ціни товарів поволі вирівнюються відповідно до пропорцій, визначених самою їхньою вартістю, поки, кінець-кінцем, усі товарові вартості почнуть цінуватися відповідно до нової вартости грошового металю. Цей процес вирівнювання супроводиться безперервним зростом кількости благородних металів, що припливають безпосередньо на зміну обмінених на них товарів. Тому, в тій самій мірі, в якій узагальнюється виправлене визначення цін товарів, або в якій вартості їхні цінується відповідно до нової вартости металю, що вже впала й далі падає до певного пункту,— в тій самій мірі вже є також наявна і додаткова маса металю, доконечна для реалізації цін. Однобічне спостереження фактів, що наступили по відкритті нових золотих і срібних джерел, призвело в XVII і особливо у XVIII віці до неправдивого висновку, що товарові ціни підвищились, бо почало функціонувати більше золота й срібла як засобу циркуляції. В дальшому викладі вартість золота припускається за дану, якою вона дійсно і є в момент установлення цін.

Отже, за такого припущення маса засобів циркуляції визначається сумою товарових цін, які мають бути зреалізовані. Якщо ми припустимо тепер далі, що ціну кожного роду товару дано, то сума цін товарів залежатиме, очевидно, від маси товарів, які перебувають у циркуляції. Не треба багато морочити собі голову, щоб зрозуміти, що коли один квартер пшениці коштує 2 фунти стерлінґів, то 100 квартерів коштують 200 фунтів стерлінґів, 200 квартерів — 400 фунтів стерлінґів і т. д., отже, разом із зростом маси пшениці мусить зростати й маса грошей, яка при продажу пшениці міняється з нею місцями.

Якщо припустити масу товарів за дану, то маса грошей, що циркулюють, більшатиме й меншатиме разом із коливанням товарових цін. Вона підноситься й падає, бо в наслідок зміни цін збільшується або зменшується сума цін товарів. Для цього

зовсім не потрібно, щоб одночасно підносились або падали ціни всіх товарів. Досить підвищення цін певного числа головних товарів в одному випадку або зниження їхніх цін у другому, щоб підвищити або понизити належну до реалізації суму цін усіх товарів, що циркулюють, отже, і щоб пустити в циркуляцію більше або менше грошей. Чи зміна цін товарів одбиває дійсну зміну вартостей чи просто коливання ринкових цін, вплив на масу засобів циркуляції лишається той самий.

Припустімо, що дано якесь число продажів, або частинних метаморфоз, не зв'язаних між собою, що відбуваються одночасно, отже, просторово одна побіч однієї, приміром, 1 квартера пшениці, 20 метрів полотна, 1 біблії, 4 ґальонів горілки - житнівки. Коли ціна кожного товару є 2 фунти стерлінґів, отже, належна до реалізації сума цін є 8 фунтів стерлінґів, то в циркуляцію мусить увійти маса грошей в 8 фунтів стерлінґів. Навпаки, коли ці самі товари є члени відомого нам уже ряду метаморфоз: 1 квартер пшениці — 2 фунти стерлінґів — 20 метрів полотна — 2 фунти стерлінґів — 1 біблія — 2 фунти стерлінґів — 4 ґальони горілки — 2 фунти стерлінґів, то 2 фунти стерлінґів спричинюють послідовно циркуляцію різних товарів, реалізуючи послідовно їхні ціни, отже, і суму цін в 8 фунтів стерлінґів, щоб спочити, кінець-кінцем, у руках гуральника. Вони роблять чотири обіги. Ця кількаразова зміна місць тієї самої монети репрезентує подвійну зміну форми товару, його рух через дві протилежні стадії циркуляції і сплетіння метаморфоз різних товарів. [76] Протилежні й що одна одну доповнюють фази, які перебігає цей процес, не можуть відбуватися одна поруч однієї просторово, а наступають одна по одній лише в часі. Тому переміжки часу становлять міру тривання цього процесу, або швидкість обігу грошей вимірюється числом обігів тієї самої монети за даний час. Нехай процес циркуляції зазначених чотирьох товарів триває, приміром, один день. Тоді сума цін, що має бути зреалізована, становитиме 8 фунтів стерлінґів, число обігів тієї самої монети за день — 4 і кількість грошей, що циркулюють — 2 фунти стерлінґів, або для даного переміжку часу процесу циркуляції:

$$\frac{\text{Сума цін товарів}}{\text{Число обігів одноименних монет}} = \text{масі грошей, що функціо-}$$

нують як засіб циркуляції. Цей закон має загальне значення. Процес циркуляції якоїсь країни за якийсь даний відтинок часу охоплює, правда, з одного боку, багато ізольованих, що відбуваються одночасно й просторово один поруч одного, продажів

[76] «Лише продукти пускають їх (гроші) в рух і примушують їх циркулювати... Швидкість їхнього (грошей) руху заступає їхню кількість. Коли виникає потреба в них, вони тільки переходять із рук до рук, не зупиняючись ані на хвилину». («Ce sont les productions qui (l'argent mettent en mouvement et le font circuler... La célérité de son mouvement (sc. de l'argent) supplée à sa quantité. Lorsqu'il en est besoin, il ne fait que glisser d'une main dans l'autre sans s'arrêter un instant»). (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social», Physiocrates, éd. Daire. Paris 1846, p. 915 sq.).

(зглядно купівель) або частинних метаморфоз, що в них ті самі монети лише один раз змінюють місце, або пророблюють лише один обіг, а з другого боку — багато почасти паралельних, почасти посплітуваних між собою більш - менш багаторозгалужених рядів метаморфоз, що в них ті самі монети пророблюють більш або менш значну кількість обігів. Однак загальне число обігів усіх однойменних монет, що перебувають у циркуляції, дає пересічне число обігів окремих монет, або пересічну швидкість грошового обігу. Маса грошей, що їх на початку, приміром, денного процесу циркуляції кидають у нього, визначається, певна річ, сумою цін товарів, що циркулюють одночасно й просторово один побіч одного. Але в межах процесу одна монета стає, так би мовити, відповідальною за інші. Коли одна прискорює швидкість свого обігу, то цим затримується швидкість обігу іншої або остання й зовсім вилітає із сфери циркуляції, бо ця сфера може поглинути лише таку масу золота, яка, помножена на пересічне число обігів поодиноких її елементів, дорівнює сумі цін, що мають бути зреалізовані. Тому, коли зростає число обігів монет, то маса їх, що перебуває в циркуляції, меншає. Коли число обігів монет меншає, то маса їх зростає. Через те, що за даної пересічної швидкости обігу маса грошей, яка може функціонувати як засіб циркуляції, є дана, то досить лише кинути в циркуляцію, приміром, певну кількість однофунтових банкнот, щоб витягти з неї рівно стільки саме золотих соверенів,— трюк добре відомий усім банкам.

Як в обігу грошей взагалі виявляється лише процес циркуляції товарів, тобто їхній кругобіг через протилежні метаморфози, так у швидкості грошового обігу виявляється швидкість зміни товарових форм, безупинне встрявання одного ряду метаморфоз в інший, скважність обміну речовин, швидке зникання товарів із сфери циркуляції й так само швидка заміна їх новими товарами. Отже, у швидкості обігу грошей виявляється поточна єдність протилежних фаз, що одна одну доповнюють, перетворення споживної форми на форму вартости і зворотне перетворення форми вартости на споживну форму, або єдність обох процесів, продажу й купівлі. Навпаки, в загаянні грошового обігу виявляється відокремлення й усамостійнення цих процесів як протилежностей, застій переміни форм, а тому і обміну речовин. Звідки постає цей застій, цього, певна річ, з самої циркуляції пізнати не можна. Вона показує лише саме явище. Вульґарний погляд, помічаючи, що з загаянням грошового обігу гроші не так часто з'являються і зникають на всіх пунктах периферії циркуляції, шукає пояснення цього явища в недостатній кількості засобів циркуляції.[77]

[77] «Через те, що гроші становлять... загальну міру купівель і продажів, кожний, хто має щось на продаж, але не находить покупця, схиляється до думки, що брак грошей у королівстві або країні є причина, через яку він не може збути свої товари, і таким чином усі скаржаться на «брак грошей»; але це велика помилка... Чого хочуть ті, які кричать,

Отже, загальна кількість грошей, що функціонують протягом даного періоду часу як засоби циркуляції, визначається, з одного боку, сумою цін усіх товарів, що циркулюють, а з другого боку — повільнішим або швидшим потоком їхніх протилежних процесів циркуляції, від якого залежить, яку частину з тієї суми цін можна зреалізувати за допомогою тих самих монет. Але сума цін товарів залежить так від маси, як і від ціни кожного роду товару. Та ці три фактори: рух цін, маса товарів, що циркулюють, і, нарешті, швидкість обігу грошей можуть змінятися в різних напрямах і в різних пропорціях; отже, сума цін, що має бути зреалізована, а тому й зумовлювана нею маса засобів циркуляції, може таким чином проробляти численні комбінації. Ми зазначимо тут лише ті, що найважливіші в історії товарових цін.

що немає грошей?... Фармер скаржиться... він думає, що коли б у країні було більше грошей, він дістав би добру ціну за свої товари... Отже, він, здається, потребує не грошей, а доброї ціни за своє збіжжя й за свою худобу, що їх він хоче продати, але не може... Чому він не може одержати доброї ціни?.. 1) Або тому, що в країні є забагато збіжжя або худоби, так що більшість людей, що приходять на ринок, мають потребу продавати, так само як він, і лише меншість має потребу купувати, 2) або тому, що зменшився звичайний вивіз за кордон... 3) або тому, що падає споживання, коли люди, приміром, через зубожіння, не можуть витрачати на предмети споживання стільки, скільки витрачали раніш. Отже, не збільшення кількости грошей допоможе фармерові продати свої продукти, а усунення однієї з цих трьох причин, які дійсно натискають на ринок... Так само потребують грошей купець і крамар, тобто вони не можуть збути своїх товарів через застій на ринку... нація досягає найбільшого розвитку тоді, коли багатства швидко переходять із рук до рук». («Money being... the common measure of buying and selling, every body who has anything to sell, and cannot procure chapmen for it, is presently apt to think, that want of money in the kingdom, or country, is the cause why his goods do not do off; and so, want of money is the common cry; which is a great mistake... What do these people want, who cry out for money?.. The Farmer complains... he thinks that were more money in the country, he should have a price for his goods... Then it seems money is not his want, but a Price for his corn and cattle, which he would sell, but cannot... why cannot he get a price?.. 1) Either there is too much corn and cattle in the country, so that most who come to market have need of selling, as he has, and few of buying: or, 2) There wants the usual vent abroad by Transportation... Or, 3) The consumption fails, as when men, by reason of poverty, do not spend so much in their houses as formerly they did, wherefore it is not the increase of specifick money, which would at all advance the farmer's goods, but the removal of any of these three causes, which do truly keep, down the market... The merchant and shopkeeper want money in the same manner, that is, they want a vent for the goods they deal in, by reason that the markets fail... a nation never thrives better, than when riches are tost from hand to hand»). (*Sir Dudley North*: «Discourses upon Trade», London 1691, p. 11 — 15 passim). Всі шахрайства Гереншванда сходять на те, що суперечності, які виникають із природи товару й тому виявляються в циркуляції товарів, можна усунути через збільшення засобів циркуляції. З популярної ілюзії, яка застої в процесі продукції і процесі циркуляції приписує бракові засобів циркуляції, зрештою, ніяк не випливає зворотне, а саме, що дійсний брак засобів циркуляції в наслідок, приміром, офіціяльних махінацій з «regulation of currency»* не може із свого боку викликати застоїв.

* — реґулювання засобів обігу. *Ред.*

За незмінних товарових цін маса засобів циркуляції може зростати в наслідок того, що збільшується маса товарів, які циркулюють, або в наслідок того, що зменшується швидкість обігу грошей, або тому, що обидві обставини діють разом. Навпаки, маса засобів циркуляції може меншати із зменшенням маси товарів або із зростом швидкости циркуляції.

За загального підвищення товарових цін маса засобів циркуляції може лишатися незмінна, коли маса товарів, що циркулюють, меншає в тій самій пропорції, у якій зростає їхня ціна, або коли швидкість обігу грошей збільшується так само хутко, як і зріст цін, тимчасом як маса товарів, що циркулюють, лишається та сама. Маса засобів циркуляції може падати тому, що маса товарів зменшується або швидкість обігу збільшується швидше, ніж ціни.

За загального зниження товарових цін маса засобів циркуляції може лишатися незмінна, коли маса товарів зростає в тій самій пропорції, що в ній падає їхня ціна, або коли швидкість обігу грошей зменшується в тій самій пропорції, що й ціни. Маса засобів циркуляції може зростати, коли маса товарів зростає або швидкість циркуляції зменшується швидше, ніж падають товарові ціни.

Варіяції різних факторів можуть взаємно компенсуватися, так що наперекір їхній постійній несталості загальна сума товарових цін, яка має бути зреалізована, отже, і маса грошей, що циркулюють, лишається стала. Тому ми й бачимо, особливо при розгляді порівняно довших періодів, значно сталіший пересічний рівень маси грошей, що циркулює у кожній країні та,— за винятком часів значних пертурбацій, що періодично виникають із промислових і торговельних криз, рідше із зміни вартости самих грошей,— куди менші відхилення від цього пересічного рівня, ніж можна було сподіватися на перший погляд.

Той закон, що кількість засобів циркуляції визначається сумою цін товарів, які є в циркуляції, і пересічною швидкістю грошового обігу,[78] можна висловити й так: за даної суми вартости товарів і за даної пересічної швидкости їхніх метаморфоз,

[78] «Щоб провадити торговлю, нація потребує грошей у певній мірі або пропорції: більша або менша проти потрібної кількість грошей зашкодила б торговлі. Зовсім так само, як у дрібній торговлі, потрібна певна кількість фартинґів, щоб розміняти срібну монету або провадити такі виплати, яких не можна перевести навіть за допомогою найдрібніших срібних монет... І подібно до того, як пропорція числа фартинґів, потрібних для торговлі, залежить від числа осіб, що вживають їх, або частости розміну їх, а також — і це насамперед — від вартости щонайдрібнішої срібної монети, таким саме чином і кількість грошей (золотих і срібних монет), потрібних для торговлі, визначається частістю операцій і розмірами виплат». («There is a certain measure, and proportion of money requisite to drive the trade of a nation, more or less than which, would prejudice the same. Just as there is a certain proportion of farthings necessary in a small retail Trade, to change silver money, and to even such reckonings as cannot be adjusted with the smallest silver pieces... Now as the proportion of the number of farthings requisite in commerce is to be taken from the number of people, the frequency of their exchanges, as also, and principally, from the value of the smallest silver pieces of money; so in like manner the proportion of money (gold and silver specie) requisite to our trade,

кількість грошей в обігу, або грошового матеріялу, залежить від його власної вартости. Ілюзія, що товарові ціни, навпаки, визначаються масою засобів циркуляції, а ця остання, своєю чергою, масою грошового матеріялу, що є в країні,[79] має свої коріння у

is to be like wise taken from the frequency of commutations, and from the bigness of payments»). (*William Petty*: «A. Treatise on Taxes and Contributions», London 1667, p. 17). Теорію Юма боронив супроти Дж. Стюарта й інших А. Юнґ у своїй «Political Arithmetic», London 1774, де їй присвячено окремий розділ: «Prices depend on quantity of money», p. 112 і далі. У своїй «Zur Kritik der Politischen Oekonomie» S. 149 (ДВУ, 1926 р., стор. 178) я роблю таку увагу: «Питання про кількість монет, що циркулюють, він (А. Сміс) мовчки усуває, цілком неправильно розглядаючи гроші як простий товар». Але це стосується лише до тих місць, де А. Сміс розглядає гроші ex officio.* Однак, принагідно, приміром, у критиці попередніх систем політичної економії, він висловлюється правильно: «Кількість грошей у кожній країні реґулюється вартістю тих товарів, що їх вони пускають у рух... Вартість благ, що їх щорічно купують і продають у якійсь країні, потребує певної кількости грошей для того, щоб пустити блага в обіг і розподілити поміж їхніми споживачами; вжити більшої суми грошей не можна. Канал циркуляції неминуче притягає до себе суму, якої досить для того, щоб наповнити його, і ніколи не допускає жодного надміру». («The quantity of coin in every country is regulated by the value of the commodities which are to be circulated by it... The value of goods annually bought and sold in any country requires a certain quantity of money to circulate and distribute them to their proper consumers, and can give employment to no more. The channel of circulation necessarily draws to itself a sum sufficient to fill it, and nevet admits any more»). (Wealth of Nations, l. IV, ch. I). Подібно до цього А. Сміс починає свій твір ex officio апотеозою поділу праці. Наприкінці, в останній книзі про джерела державних доходів, він принагідно поновлює напади свого вчителя А. Ферґюсона на поділ праці.

[79] «Ціни продуктів кожної нації, певна річ, зростатимуть у міру того, як зростатиме кількість золота й срібла серед народу; отже, коли кількість золота й срібла, яку має якась нація, меншає, то й ціни на всі продукти мусять спадати пропорційно до цього зменшення кількости грошей» («The prices of things will certainly rise in every nation, as the gold and silver increase amongst the people: and, consequently, where the gold and silver decrease in any nation, the prices of all things must fall proportionably to such decrease of money»). (*Jacob Vanderlint*: «Money answers all Things», London 1734, p. 5). Ближче порівнання праці Вандерлінта й «Essays» Юма не лишає в мені найменшого сумніву, що Юм знав і використав цей, зрештою, значний твір Вандерлінта. Погляд, що маса засобів циркуляції визначає ціни, находимо і в Барбона та ще давніших письменників. «Жодної невигоди,— каже Вандерлінт,— не може постати з нічим не обмеженої торговлі, а тільки велика користь... бо коли грошова готівка якоїсь нації зменшуватиметься під впливом вільної торговлі,— а цьому повинні стати на перешкоді заборони,— то в тих націй, що до них припливає готівка, неминуче зростатимуть ціни на всі речі відповідно до збільшення грошової готівки. А... продукти наших мануфактур і всякі інші продукти дійдуть тут швидко таких низьких цін, що торговельний баланс повернеться на нашу користь і гроші знову припливатимуть назад до нас». («No inconvenience can arise by an unrestrained trade, but very great advantage... since, if the cash of the nation be decreased by it, which prohibitions are designed to prevent, those nations that get the cash will certainly find every thing advance in price, as the cash increases amongst them. And... our manufactures and every thing else, will soon become so moderate as to turn the balance of trade in our favour, and thereby fetch the money back again»). («Money answers all Things», p. 44).

* — з обов'язку. *Ред.*

перших представників її в тій недоречній гіпотезі, що в процес циркуляції товари входять без ціни, а гроші — без вартости, а потім, у процесі циркуляції, певну частину товарової купи обмінюється на певну частину гори металю.[80]

c) Монета. Знак вартости

З функції грошей як засобу циркуляції випливає їхня монетна форма. Вагова частина золота, уявлена в ціні або в грошовій назві товарів, мусить протистати їм у циркуляції як однойменний кусник золота або монета. Так само як і встановлення маштабу цін, справа карбування монети припадає державі. У різних національних мундирах, що їх носять золото й срібло як монети, знову скидаючи їх на світовому ринку, виявляється поділ між унутрішньою, або національною сферою товарової циркуляції та її загальною сферою світового ринку.

[80] Само собою зрозуміло, що кожний окремий рід товару своєю ціною становить елемент суми цін усіх товарів, які циркулюють. Алеж зовсім незрозуміло, як неспільномірні одна з одною споживні вартості мають en masse * обмінюватися на масу золота й срібла, що є в країні. Коли звести товаровий світ в одним - один сукупний товар, що з нього кожний товар становить лише певну частину, тоді вийде гарнесенький рахуночок: сукупний товар = x центнерам золота, товар A = відповідній частині сукупного товару = тій самій відповідній частині x центнерів золота. Це відверто висловлює Монтеск'є: «Якщо порівнюють масу золота і срібла, що є у світі, з масою товарів, яку має світ, то цілком ясно, що кожний окремий предмет споживання або товар можна порівняти з певною частиною іншого. Припустімо, що на світі існує лише один предмет споживання, або товар, або що тільки один предмет споживання, або товар, купується на ринку й поділяється на частини так само, як гроші; тоді ця частина цього товару відповідала б певній частині маси грошей; половина цілої кількости першої — половині цілої кількости другої... Установлення цін на продукти завжди суттю своєю залежить од відношення між сукупністю продуктів і сукупністю знаків». («Si l'on compare la masse de l'or et de l'argent qui est dans le monde, avec la somme des marchandises qui y sont, il est certain que chaque denrée ou marchandise, en particulier, pourra être comparée à une certaine portion de l'autre. Supposons qu'il n'y en ait qu'une seule denrée ou marchandise dans le monde, ou qu'il n'y ait qu'une seule qui s'achète, et qu'elle se divise comme l'argent: cette partie de cette marchandise répondra à une partie de la masse de l'argent; la moitié du total de l'une à la moitié du total de l'autre... l'etablissement du prix des choses dépend toujours fondamentalement de la raison du total des choses au total des signes».). (*Montesquieu*: «Esprit des Lois», Oeuvres, London 1767, vol. III, p. 12, 13). Про дальший розвиток цієї теорії у Рікарда і його учнів Джемса Мілла, лорда Оверстона та інших порівн. «Zur Kritik», стор. 140 — 146 і стор. 150 і далі («До критики», ДВУ 1926 р., стор. 179 — 190 і далі). Пан Дж. Ст. Мілл із звичною для нього еклектичною логікою знаходить спосіб бути однакових поглядів зі своїм батьком, Джемсом Міллом, і одночасно протилежних. Коли порівняємо текст його компендія «Principles of Political Economy» з передмовою (перше видання), в якій він сам проголошує себе сучасним Ад. Смісом, то не знатимемо, з чого більше дивуватися, з наївности цієї людини, чи з наївности публіки, яка на віру прийняла його за Ад. Сміса, на якого він схожий приблизно так само, як генерал Вільямс Карс на герцоґа Веліңґтона. Ориґінальні досліди пана Дж. Ст. Мілла в царині політичної

* — всією масою. *Ред.*

Отже золота монета й золото у зливках насамперед відрізняються між собою лише виглядом, і золото завжди можна перетворювати з однієї форми на іншу.[81] Але шлях із монетарні є разом із тим шлях до топильного тиґля. В обігу золоті монети стираються одна більше, інша менше. Назва золотої монети й субстанція золота, номінальний зміст і реальний зміст починають роз'єднуватись. Одноймені золоті монети стають монетами неоднакової вартости, бо вага їхня стає неоднакова. Золото як засіб циркуляції відхиляється від золота як маштабу цін, і разом з тим перестає бути дійсним еквівалентом товарів, що їхні ціни воно реалізує. Історія цієї плутанини становить історію монети середньовіччя й нових віків аж до XVIII століття. Природну тенденцію процесу циркуляції перетворювати золоту суть (Goldsein) монети на уявлюване золото, або монету на символ її офіціяльного металевого змісту, признають навіть найновітніші закони, які визначають той ступінь утрати металю, за якого золота монета стає нездатною до обігу, або демонетизується.

Коли самий грошовий обіг відокремлює реальний зміст монети від номінального змісту, її металеве буття від її функціонального

економії, що не відзначаються, ані обсягом, ані змістовністю, всі вмістилися в цілому і з подробицями в його брошурці «Some Unsettled Questions of Political Economy», яка появилася 1884 р. Льокк просто говорить про зв'язок між відсутністю вартости у золота й срібла і визначенням їхньої вартости за допомогою кількости: «Люди погодились на тому, щоб надавати золоту й сріблу уявлюваної вартости... внутрішня вартість цих металів є не що інше, як їхня кількість» («Mankind having consented to put an imaginary value upon gold and silver... the intrinsic value, regarded in these metals, is nothing but the quantity»). («Some Considerations on the Consequences ot the Lowering of Interest», 1691, Works, ed. 1777, vol. II, p. 15).

[81] Звичайно, що розгляд подробиць, як от монетний податок і т. ін., лежить цілком поза межами моєї мети. Щождо романтичного сикофанта Адама Міллера, який захоплюється «великодушною ліберальністю», з якою «англійський уряд даром карбує монету», то я наведу лише міркування сера Дедлей Норта: «Срібло та золото, як і інші товари, мають свої припливи й відпливи. Після одержання певної кількости срібла з Еспанії... його відсилається до Таверу і там карбується. Швидко після цього постає попит на зливки для вивозу. Коли зливків немає, коли ввесь метал пішов на карбування монет, що тоді робити? Очевидно, знов перетопити монету на зливки. Тут не постає жодної втрати, бо карбування нічого не коштує власникам металю. Таким чином нація має збитки й мусить викидати свої гроші на вітер. Коли б за карбування довелося купцеві платити (Норт сам був одним із найбільших купців за часів Карла II), то він не посилав би своє срібло до Таверу, не зваживши всіх обставин, і викарбована монета завжди мала б вищу вартість, ніж срібло у зливках». («Silver and gold, like other commodities, have their ebbings and flowings. Upon the arrival of quantities fromm Spain.... it is carried into the Tower, and coined. Not long after there will come a demand for bullion, to be exported again. If there is none, but all happens to be in coin, what then? Melt it down again; there's no loss in it, for the coining costs the owner nothing. Thus the nation has been abused, and made to pay for the twisting of straw, for asses to cat. If the merchant had to pay the price of the coinage, he would not have sent his silver to the Tower without consideration; and coined money would always keep a value above uncoined silver»). (*North*: «Discourses upon Trade», London 1691, p. 18).

буття, то він містить у собі лятентно можливість замінити металеві гроші в їхній монетній функції знаками з іншого матеріялу або символами. Технічні труднощі карбування монети з найдрібніших вагових частин золота або срібла і та обставина, що первісно за міру вартости служили нижчі металі замість благородніших, срібло замість золота, мідь замість срібла,— і тому вже циркулювали як гроші в той час, коли благородніший металь скинув їх із трону,— ці обставини історично пояснюють ролю срібних і мідяних знаків як заступників золотих монет. Вони заступають золото в сфері товарової циркуляції там, де монета циркулює найшвидше і через те найшвидше стирається, тобто там, де купівлі й продажі без упину відновлюються в найдрібнішому маштабі. Щоб перешкодити цим супутникам золота вкоренитися замість самого золота, закон визначає дуже незначні пропорції, в яких їх мусять при платежах приймати замість золота. Ті осібні сфери, у яких різні сорти монет циркулюють, звичайно, переплутуються між собою. Дрібна монета з'являється побіч золота для виплати дробових частин найменшої золотої монети; золото постійно увіходить у цю роздрібну циркуляцію, але так само постійно його викидають звідти через розмін на дрібну монету.[82]

Металевий зміст срібних або мідяних знаків закон визначає самовільно. В обігу вони стираються ще швидше, ніж золота монета. Тому їхня монетна функція стає фактично цілком незалежною від їхньої ваги, тобто від будь - якої вартости. Монетне буття золота цілком відділяється від його субстанції вартости. Тому відносно безвартісні речі, папірці, можуть функціонувати як монети замість золота. В металевих грошових знаках їхній суто символічний характер ще до деякої міри є захований. У паперових грошах він виступає вже наочно. Ми бачимо: ce n'est que le premier pas qui coûte.*

[82] «Коли маса срібла ніколи не перевищує тієї кількости, що потрібна для дрібних платежів, то його не можна зібрати в кількості, потрібній для більших платежів... Вживання золота для великих платежів неминуче включає вживання його і в дрібній торговлі. Хто має золоту монету, той оплачує нею дрібні закупи й дістає разом із купленим товаром решту сріблом. Таким шляхом той лишок срібла, який інакше зібрався б у дрібного крамаря, відтягається від нього й розпорошується в загальній циркуляції. Але коли б срібла було стільки, скільки потрібно, щоб перевести дрібні платежі не користуючись із золота, то дрібний крамар одержував би за дрібні закупи срібло й останнє неминуче нагромаджувалося б у його руках». («If silver never exceed what is wanted for the smaller payments, it cannot be collected in sufficient quantities for the larger payments... the use of gold in the main pauyments necessarily implies also its use in the retail-trade: those who have gold coin, ofering them for small purchases, and receiving with the commodity purchased a balance of silver in return: by which means the surplus of silver that would otherwise encumber the retail dealer, is drawn of and dispersed into general circulation. But if there is as much silver as will transact the small payments independent of gold, the retail dealer must then receive silver for small purchases; and it must of necessity accumulate in his hands»). (*David Buchanan*: «Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain», Edinburgh 1884, p. 248, 249).

* — тяжко зробити лише перший крок. *Ред.*

Тут ідеться тільки про державні паперові гроші з примусовим курсом. Вони виростають безпосередньо з металевої циркуляції. Навпаки, кредитові гроші мають за передумову такі відносини, які, з погляду простої товарової циркуляції, нам зовсім ще невідомі. Однак мимохідь зауважимо, що так само, як власне паперові гроші випливають із функції грошей як засобу циркуляції, так кредитові гроші мають свій природний корінь у функції грошей як засобу платежу.[83]

Папірці, що на них надруковано їхні грошові назви, як от 1 фунт стерлінґів, 5 фунтів стерлінґів і т. ін., держава зовні вкидає в процес циркуляції. Оскільки вони дійсно циркулюють замість однойменної суми золота, в їхньому русі відбиваються лише закони самого грошового обігу. Специфічний закон циркуляції паперових грошей може постати лише з їхнього відношення, як представників золота, до золота. І цей закон є просто в тому, що випуск паперових грошей треба обмежувати такою кількістю, що в ній дійсно мусило б циркулювати символічно репрезентоване ними золото (або срібло). Щоправда, кількість золота, яку може поглинути сфера циркуляції, постійно коливається, стаючи вища або нижча за певний пересічний рівень. Однак маса засобів циркуляції в даній країні ніколи не падає нижче певного мінімуму, що його встановлює досвід. Те, що ця мінімальна маса невпинно змінює свої складові частини, тобто складається завжди з інших золотих монет, це, певна річ, нічого не змінює в її обсягу та постійності її обігу в сфері циркуляції. Тому її можна замінити паперовими символами. Навпаки, коли ми сьогодні наповнимо паперовими грішми всі канали циркуляції до повного ступеня їхньої спроможности поглинати гроші, то завтра в наслідок коливання товарової циркуляції вони можуть стати переповнені. Губиться всяку міру. Але якщо папірці перейдуть свою міру, тобто ту кількість однойменних золотих монет, що могла б циркулювати, то вони все ж репрезентуватимуть у межах товарового світу, залишаючи осторонь небезпеку загальної дискредитації, тільки ту кількість золота, яку визначають іманентні закони товарового

---

[83] Мандарин фінансів Ван - Мао - Ін дозволив собі подати синові неба проєкт, що в замаскованій формі мав на меті перетворити китайські державні асиґнати на розмінні банкноти. У звіті асиґнаційного комітету з квітня 1854 р. він дістав доброго прочухрана. Чи дістав він також відповідне число бамбукових ударів, про це не повідомляється. «Комітет,— сказано наприкінці звіту,— уважно зважив його проєкта й найшов, що все в ньому виходить на користь купецтву, а для корони немає в ньому нічого корисного». («Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China. Aus dem Russischen von Dr. K. Abel und F. A. Mecklenburg», Berlin 1858, Bd. I, S. 47 і далі). Про постійну втрату металю в золотих монетах через їхній обіг один «Governor» (управитель) Англійського банку заявив як свідок перед «Комісією Палати Лордів» (про «банковий акт»): «Кожного року нова кляса соверенів (не політичних суверенів, а «sovereign»— назва фунта стерлінґів) стає залегка. Та кляса монет, що циркулювала протягом року як кляса з повною вагою, стираючись, утрачає саме стільки, щоб найближчого року повернути шалі проти себе». (House of Lords' Committee, 1848, n. 429).

світу, отже, ту кількість золота, що тільки й може бути репрезентована. Коли, приміром, маса папірців репрезентує: кожний — 2 унції золота замість 1 унції, то фактично 1 фунт стерлінґів стає грошовою назвою, приміром, 1/8 унції замість 1/4 унції. Наслідок є такий самий, як коли б золото змінилося у своїй функції міри цін. Тому ті самі вартості, що раніш виражались у ціні 1 фунта стерлінґів, виражаються тепер у ціні 2 фунтів стерлінґів.

Паперові гроші є знак золота або знак грошей. Їхнє відношення до товарових вартостей є лише в тому, що останні ідеально виражені в тій самій кількості золота, яку символічно - почуттєво репрезентують папірці. Паперові гроші лише остільки є знак вартости, оскільки вони репрезентують кількості золота, які, як і всякі інші товарові кількості, є також кількості вартости.[84]

Нарешті, запитаймо, чому золото може бути замінене простими знаками його самого, що не мають жодної вартости? Та, як ми бачили, воно може бути замінене лише остільки, оскільки воно у своїй функції монети або засобу циркуляції ізолюється або усамостійнюється. Правда, усамостійнення цієї функції не відбувається для поодиноких золотих монет, хоч воно й виявляється в дальшій циркуляції стертих золотих монет. Кусники золота є монети або засоби циркуляції саме лише доти, доки вони дійсно перебувають в обігу. Але те, що не має сили для поодиноких золотих монет, має силу для тієї мінімальної маси золота, яку можна замінити паперовими грішми. Вона постійно живе у сфері циркуляції, безперестанно функціонує як засіб циркуляції, а тому існує виключно як носій цієї функції. Отже, її рух являє собою лише невпинне перетворювання одного в один протилежних процесів товарової метаморфози *Т — Г — Т*, що в ній супроти товару стає форма його вартости на те тільки, щоб негайно знову зникнути. Самостійний вираз мінової вартости товару є тут лише

---

[84] Примітка до другого видання. Як неясно розуміють різні функції грошей навіть найкращі письменники у грошовій справі, показує, приміром, ось яке місце з Фуляртона: «Щодо нашої внутрішньої торговлі, то всі ті грошові функції, які звичайно виконують золоті й срібні монети, може з однаковим успіхом виконати циркуляція нерозмінних банкнот, що не мають іншої вартости, крім штучної й умовної вартости, якої їм надає закон; це факт, якого, я думаю, ніхто не заперечуватиме. Вартість такого роду цілком відповідала б усім призначенням унутрішньої вартости й навіть усунула б потребу особливого маштабу вартости, коли б лише кількість білетів, що їх випускається в циркуляцію, не переступала певних меж». («That, as far as concerns our domestic exchanges, all the monetary functions which are usually performed by gold and silver coins, may be performed as effectually by a circulation of inconvertible notes, having no value but that factitious and conventional value they derive from the law, is a fact, which admits; I conceive, of no denial. Value of this description may be made to answer all the purposes of intrinsic value, and supersede even the necessity for a standard, provided only the quantity of issues be kept under due limitation»). (*Fullarton*: «Regulation of Currencies», 2 ed., London 1845, p. 21). Отже, через те, що грошовий товар може бути заміщений у циркуляції простим знаком вартости, він є зайвий як міра вартостей і як маштаб цін!

минущий момент. Даний товар негайно заміщується іншим товаром. Тим то досить лише символічного існування грошей у процесі, який постійно віддалює їх з одних рук до інших. Їхнє функціональне буття поглинає, так би мовити, їхнє матеріяльне буття. Як минуще-зоб'єктивізований рефлекс товарових цін, гроші функціонують лише як знак себе самих і через те вони також можуть бути заміщені знаками.[85] Потрібно лише, щоб грошовий знак набув об'єктивного суспільного визнання, а такого визнання паперовий символ набуває шляхом примусового курсу. Цей державний примус має силу лише в межах даного суспільства, або у сфері внутрішньої циркуляції, але також тільки в цій сфері гроші цілком розгортаються у своїй функції засобу циркуляції, або монети, і тому можуть вони в паперових грошах набрати зовнішньо відокремленого від своєї металевої субстанції й суто функціонального способу існування.

3. Гроші

Товар, що функціонує як міра вартости, а через це безпосередньо своїм тілом або через заступника і як засіб циркуляції, є гроші. Отже, золото (або срібло) є гроші. Як гроші воно функціонує, з одного боку, там, де воно мусить з'являтись у своїй золотій (або срібній) тілесності, отже, як грошовий товар, тобто з'являтись не лише ідеально, як у мірі вартости, і не лише як щось, що може бути репрезентоване, як у засобі циркуляції; з другого боку, воно функціонує як гроші там, де його функція— все одно, чи виконує воно цю функцію власною особою, чи через заступників,— фіксує його як однісіньку форму вартости або як однісіньке адекватне буття мінової вартости проти всіх інших товарів як лише споживних вартостей.*

а) Скарботворення

Безперестанний кругобіг двох протилежних товарових метаморфоз, або невпинне чергування продажу й купівлі, виявляється в безупинному обігу грошей або, в функції їх як pergetuum mo-

[85] З того, що золото й срібло як монета, або у виключній функції засобу циркуляції стають знаками самих себе, Нікола Барбон виводить право урядів «to raise money», тобто надавати, приміром, кількості срібла, що звалася шелягом назву більшої кількости срібла, як, приміром, таляр, і таким чином виплачувати кредиторам шеляг замість таляра. «Гроші стираються й стають легшими, часто переходячи з рук до рук... При торговельних операціях вважають на назву грошей і курс їхній, а не на кількість срібла... Авторитет суспільної влади робить із кусника металю гроші». («Money does wear and grow lighter by often telling over... It is the denomination and currency of the money that men regard in bargaining, and not the quantity of silver... Tis the publick authority upon the metal that makes it money»). (*N. Barbon*: «A Discourse on coining the new money lighter, in answer to Mr. Lockes Considerations etc.», London 1696, p. 29, 30, 45).

* У французькому виданні цей абзац зредаговано так: «Досі ми розглядали благородний метал з подвійного аспекту: як міру вартостей

bile циркуляції. Гроші імобілізуються, або перетворюються, як каже Буаґільбер, із meuble на immeuble,* з монети на гроші, скоро тільки переривається ряд метаморфоз, скоро тільки продаж не доповнюється наступною купівлею.

Уже з самого початку розвитку товарової циркуляції розвивається конечність і жагуче бажання затримати в себе продукт першої метаморфози, перетворену форму товару, або її золоту лялечку.[86] Товар продається не на те, щоб купити інший товар, але щоб замінити товарову форму на грошову. З простого посереднього моменту обміну речовин ця зміна форми стає за самоціль. Преображеній формі (entäusserte Gestalt) товару заважається функціонувати як його абсолютно відчужуваній формі, або як його лише минущій грошовій формі. Разом із цим гроші кам'яніють у скарб, а продавець товарів стає збирачем скарбів.

Саме на початках товарової циркуляції на гроші перетворюється лише зайвина споживної вартости. Таким чином золото й срібло сами собою стають суспільними виразами надлишку або багатства. Ця наївна форма скарботворення увіковічнюється в тих народів, де традиційному й розрахованому на власне споживання способові продукції відповідає стало замкнене коло потреб, приміром, в азійців, особливо в індусів. Вандерлінт, який уявляє собі, що товарові ціни визначаються масою золота й срібла, що є в країні, запитує себе, чому індійські товари такі дешеві. Відповідь: тому, що індуси закопують гроші в землю. Від 1602 до 1734 рр., зауважує він, вони закопали 150 мільйонів фунтів стерлінґів срібла, яке первісно привезено було з Америки до Европи.[87] Від 1856 до 1866 рр. отже, за одне десятиліття, Англія вивезла до Індії й Китаю (експортований до Китаю метал іде в значній частині знову таки до Індії) 120 мільйонів фунтів стерлінґів срібла, що раніш було виміняне на австралійське золото.

За розвиненішої товарової продукції кожний товаропродуцент мусить забезпечити собі nexus rerum, «суспільну рухому

---

[1] як засіб циркуляції. Першу функцію він виконує як ідеальні гроші; в другій функції він може бути заміщений символами. Але є такі функції, що в них він мусить з'являтись у своїй металевій тілесності, як реальний еквівалент товарів, або як грошовий товар. Але є ще інша функція, яку він може виконувати або власною особою або через заступників, але в якій він завжди протистоїть споживним товарам як однісіньке адекватне втілення їхньої вартости. В усіх цих випадках ми кажемо, що він функціонує як гроші у власному значенні в протилежність його функціям міри вартостей і монети». («Le Capital etc.», v. I, ch. III, p. 53) *Ред.*

[86] «Багатство на гроші є не що інше, як... багатство на продукти, перетворені на гроші» («Une richesse en argent n'est que... richesse en productions, converties en argent»). (*Mercier de la Rivière:* «L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques». Physiocrates, ed. Daire, I. Partie, Paris. 1848, p. 573). «Вартість продуктів... зміняє тут лише форму» («Une valeur en productions... n'a fait que changer de forme»). (Там же, стор. 486).

[87] «Саме завдяки цьому звичаєві вони тримають свої товари й мануфактурні вироби на такому низькому рівні цін» («Tis by this practice they keep all their goods and manufactures at such low rates»). (*Vanderlint:* «Money answers all Things», London 1734, p. 95, 96).

* — в рухомих на нерухомі. *Ред.*

заставу».[88] Його потреби безперестанно відновляються й безперестанно спонукують купувати чужі товари, тимчасом як продукція й продаж його власного товару коштують часу й залежать од випадків. Щоб купити, не продаючи, він мусить раніш продати, не купуючи. Ця операція, проведена в суспільному маштабі, здається, сама собі суперечить. Однак біля джерел своєї продукції благородні металі обмінюється безпосередньо на інші товари. Тут відбувається продаж (з боку посідача товарів) без купівлі (з боку посідача золота або срібла).[89] І пізніші продажі без наступних купівель упосереднюють лише дальший розподіл благородних металів серед усіх посідачів товарів. Таким чином на всіх пунктах циркуляції постають золоті й срібні скарби найрізнішого розміру. Разом з можливістю затримати товар як мінову вартість або мінову вартість як товар прокидається й жадоба на золото. З поширенням товарової циркуляції зростає й влада грошей, цієї завжди готової до бою абсолютно суспільної форми багатства. «Золото — чудова річ! Хто його має, той пан над усім, чого він бажає. За допомогою золота можна навіть душам відчинити двері в рай» (Колюмб, у листі з Ямайки, 1503 р.). А що по грошах не пізнати, щб на них перетворено, то на гроші перетворюється все,— товари й не - товари. Все стає предметом продажу й купівлі, все можна купити й продати. Циркуляція стає величезною суспільною ретортою, в яку все впадає, щоб знову вийти звідти у формі грошового кристалу. Проти цієї альхемії не можуть устояти навіть мощі святих, не кажучи вже про менш грубі res sacrosanctae, extra commercium hominum.*[90] Як у грошах стирається всяка якісна ріжниця товарів, так гроші й собі, як радикальний левелер, затирають усяку ріжницю.[91]

---

[88] «Гроші є застава» («Money is a pledge»). (*John Bellers*: «Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality», London 1699, p. 13).

[89] Купівля в категоричному розумінні має за свою передумову, що золото або срібло є власне вже перетворена форма товару, або продукт продажу.

[90] Генріх III, найхристияніший король Франції, грабує в манастирів і т. ін. їхні реліквії, щоб перетворити їх на гроші. Відомо, яку ролю в історії Греччини відіграло пограбування скарбів дельфійського храму фокійцями. Мешканням бога товарів у стародавніх народів були, як відомо, храми. Вони були «святими банками». У фінікійців, народу торговельного, par excellence, гроші вважалося за преображену форму (entäusserte Form) всіх речей. Отже, було цілком природно, коли дівчата, що в свята богині кохання віддавалися чужинцям, жертвували богині монету, одержану ними в нагороду.

[91] Gold! yellow, glittering precious gold!
Thus much of this, will make black white; foul, fair,
Wrong, right; base, noble; old, young; coward, valiant.
... What this, you gods! Why this
Will lug jour priests and servants from your sides;
Pluck staut men's pillows from below their heads.
This yellow slave
Will knit and break religions; bless the accurs'd;
Make the hoar leprosy ador'd; place thieves

* Святі речі, що ними люди не торгують. *Ред.*

Але гроші сами є товар, зовнішня річ, яка може стати приватною власністю кожного. Таким чином суспільна сила стає приватною силою приватної особи. Тим то античне суспільство лихословить гроші як монету, на яку розмінявся їхній економічний та моральний лад.*[92] Сучасне суспільство, яке вже в своєму дитячому віці витягає[93] Плутоса за чуба з надр землі, вітає в золотому Ґраалі** блискуче втілення свого власного життєвого принципу.

Товар як споживна вартість задовольняє окрему потребу й становить окремий елемент речового багатства. Але вартість

And give them title, knee and approbation
With senators of the bench; this is it,
That makes the wappen'd widow wed again
... Come damned earth,
Thou commun whore of mankind.

[О золото, блискуче, жовте, золоте,
Із черні біле робиш, з гнилого — гарне,
Із кривди — правду, з підлого — високе,
З старого — молоде, героя — з боягуза.
Чому це, боги? Як воно
Ваших жерців і слуг одштовхує від вас
І спати не дає здоровим людям?
Цей жовтий раб святе
Пов'язує і рве; благословляє те, що
проклинають,
Обожнює гидку проказу, злодія виносить
В сенат, і ранґ, і честь, і славу
Йому дає; і удову плачущу
За молодого заміж видає.
Метале клятий,
Повія ти для всього людства спільна!]

(Шекспір: «Тімон із Атен»).

[92] „Οὐδέν γὰρ ἀνθρώποισιν οἷον ἄργυρὸς
Κακὸν νόμισμα ἔβλαστε, τοῦτο καὶ πόλεις
Πορθεῖ, τόδ' ἄνδρας ἐξανίστησιν δόμων.
Τόδ' ἐκδιδάσκει καὶ παραλλάσσει φρένας
Χρηστὰς πρὸς αἰσχρὰ ἀνθρώποις ἔχειν,
Καὶ παντὸς ἔργου δυσσέβειαν εἰδέναι."

[Немає лиха гіршого за гроші,
За срібло те. Міста воно руйнує,
Людей з домів навіки виганяє,
Невинні душі научає зла,
Скеровує людину до розпусти,
В усякій справі путь показує безбожну].

(Софокл: «Антігона»).

[93] «Жадобою сподіваються самого Плутоса витягти з середини землі» («Ελπιζούσης πλεονεξίας ἀνάξειν ἐκ τῶν μυχῶν τῆς γῆς αὐτὸν τὸν Πλούτωνα). (*Atheneus*: «Deipnosophistai»).

* У французькому виданні це речення подано так: «Тим то античне суспільство лихословить гроші як найактивнішого підривника й руїнника його економічної організації і народніх звичаїв». («Le Capital etc.» , v. I, ch. III, p. 54). *Ред.*

** Ґрааль — у середньовічних леґендах чаша, зроблена з самоцвіту, в яку нібито зібрано кров із ран розп'ятого Ісуса. *Ред.*

товару міряє ступінь притяжної сили його щодо всіх елементів речового багатства, отже, міряє суспільне багатство свого посідача. Для варварсько-примітивного посідача товарів, навіть для західньоевропейського селянина, вартість є невіддільна від форми вартости, а тому збільшення золотого й срібного скарбу є для нього збільшення вартости. Правда, вартість грошей змінюється, чи то в наслідок зміни їхньої власної вартости, чи то в наслідок зміни вартости товарів. Але це, з одного боку, не заважає тому, що 200 унцій золота, як і раніш, мають більше вартости, ніж 100, 300 — більше, ніж 200 і т. д., з другого,— що натуральна металева форма цієї речі лишається загальною еквівалентною формою всіх товарів, безпосередньо суспільним втіленням усякої людської праці. Потяг до скарботворення з самої природи своєї безмірний. Якісно, або своєю формою, гроші не мають меж, тобто вони є загальний представник речового багатства, бо вони безпосередньо можуть перетворюватись на кожний товар. Але разом з тим кожна реальна грошова сума є кількісно обмежена, отже, вона є купівельний засіб з обмеженою силою. Ця суперечність поміж кількісною обмеженістю і якісною безмежністю грошей завжди спонукує збирача скарбів до сізіфової праці акумуляції. З ним справа стоїть так само, як з тим завойовником світу, що з кожною новою країною здобуває лише якийсь новий кордон.

Щоб затримати в себе золото як гроші, а тому і як елемент скарботворення, треба перешкодити йому циркулювати, або розпускатись як засобу купівлі в засобах споживання. Тому збирач скарбів жертвує золотому фетишеві бажання свого тіла. Він навсправжки приймає євангелію відречення. Але, з другого боку, він може витягти з циркуляції в грошах лише те, що він дав їй у товарах. Що більш він продукує, то більш може він продати. Тим то працьовитість, ощадність і скупість становлять його кардинальні чесноти; багато продавати й мало купувати— в цьому вся його політична економія.[94]

Поруч із безпосередньою формою скарбу йде його естетична форма, володіння золотими й срібними товарами. Воно зростає разом із багатством буржуазного суспільства. «Soyons riches ou paraissons riches»* (Дідро). Таким чином утворюється почасти чимраз поширеніший ринок для золота й срібла, незалежно від їхніх грошових функцій, почасти — лятентне джерело постачання грошей, що особливо швидко тече за часів суспільних бур.

Скарботворення виконує різні функції в економії металевої циркуляції. Найближча його функція виникає з умов обігу золо-

[94] «Збільшити якомога число продавців усіх товарів, зменшити якомога число покупців їх — ось основні пункти, на які сходять усі заходи політичної економії» («Accrescere quanto più si puó il numero de' venditori d'ogni merce, diminuire quanto più si puó il numero dei compratori, questi sono i cardini sui quali si raggirano tutte le operazioni di economia politica»). (*Verri*: «Meditazioni sulla Economia Politica», Custodi, Parte Moderna, vol. XV, p. 52).

* Будьмо багаті або видаваймося багатими. *Ред.*

тої або срібної монети. Ми бачили, як з постійними коливаннями товарової циркуляції щодо розміру, цін і швидкости безперестанно припливає й відпливає маса грошей, що є в обігу. Отже, вона мусить бути здатна до звуження та розширення. Часом гроші мусять притягатися як монета, часом монета відштовхуватися як гроші. Щоб маса грошей, які дійсно є в обігу, завжди відповідала ступеневі насичення сфери циркуляції, кількість золота або срібла, що є у країні, мусить бути більша, ніж та, що виконує монетну функцію. Ця умова виконується через скарбову форму грошей. Резервуари скарбів одночасно служать за відпливні й припливні канали для грошей, що циркулюють, тим то гроші ніколи не переповнюють каналів свого обігу.[95]

b) Засіб платежу

В розглянутій досі безпосередній формі товарової циркуляції та сама величина вартости завжди з'являлась двоїсто: як товар — на одному полюсі, як гроші — на протилежному полюсі. Тому посідачі товарів увіходили в контакт лише як представники наявних взаємних еквівалентів. Однак з розвитком товарової циркуляції розвиваються обставини, в наслідок яких відчуження товарів відокремлюється у часі від реалізації їхніх цін. Тут досить буде зазначити найпростіші з цих обставин. Один рід товару потребує для своєї продукції довшого, інший коротшого часу. Продукція різних товарів пов'язана з різними сезонами. Один товар родиться на своєму ринку, інший мусить мандрувати на далекий ринок. Тим то один посідач товарів може виступити як продавець раніш, ніж інший як покупець. За постійного повто-

---

[95] «Щоб нація могла вести свою торговлю, потрібна певна сума готівки, яка може змінятись, то збільшуючись, то зменшуючись залежно від обставин... Ці припливи й відпливи грошей урівноважуються сами собою без жодної допомоги з боку політиків... Відра працюють почережно: коли мало грошей, то карбують монету, а коли мало грошового металю — перетоплюють монету знов у зливки». («There is required for carrying on the trade of the nation, a determinate sum of specifick money, which varies, and is sometimes more, sometimes less, as the circumstances we are in require... This ebbing and flowing of money, supplies and accommodates itself, without any aid of Politicians... The buckets work alternately; when money is scarce, bullion is coined; when bullion is scarce, money is metled»). (*Sir D. North*: «Discourses upon Trade», London 1691, p. 22). Джон Стюарт Мілл, довгий час урядовець східньо-індійської компанії, потверджує, що в Індії срібна оздоба все ще функціонує безпосередньо як скарб: «Срібні оздоби витягуються із сховищ і перекарбовуються в монету, коли норма проценту висока, і знов повертаються назад, коли норма проценту падає» («Silver ornaments are brought out and conined when there is a high rate of interest, and go back agaiu when the rate of interest fales»). (*J. St. Mill's*: «Evidence Reports on Bankacts», 1857, p. 2084). За одним парляментським документом з 1864 р. про імпорт золота й срібла і експорт до Індії, імпорт золота й срібла в 1863 р. перевищив експорт на 19.367.764 фунти стерлінґів. За вісім останніх років перед 1864 р. лишок імпорту благородних металів над експортом їх становив 109.652.917 фунтів стерлінґів. Протягом цього століття в Індії викарбовано монети далеко понад 200.000.000 фунтів стерлінґів.

рювання тих самих оборудок між тими самими особами умови продажу товарів реґулюється умовами їхньої продукції. З другого боку, використовування деяких родів товарів, наприклад, будинку, продається на якийсь певний час. Лише по скінченні терміну покупець фактично дістає споживну вартість товару. Тому він купує товар раніш, ніж сплатить за нього. Один посідач товарів продає наявний товар, а другий купує лише як представник грошей або як представник майбутніх грошей. Продавець стає кредитором, покупець — винуватцем. А що метаморфоза товару або розвиток його форми вартости тут змінюється, то й гроші набувають іншої функції. Вони стають засобом платежу.[96]

Те, що діяч циркуляції стає кредитором або винуватцем, виплиє тут із простої товарової циркуляції. Зміна її форми накладає ці нові печаті на продавця й покупця. Отже, спочатку це ролі так само минущі й так само навперемінки виконувані тими самими аґентами циркуляції, як і ролі покупця й продавця. Однак, тепер ця протилежність вже від самого початку виглядає менш добродушною, і вона здатна до більшої кристалізації.[97] Але ці самі відносини можуть виникати й незалежно від товарової циркуляції. Приміром, клясова боротьба в античному світі рухається, головне, у формі боротьби між кредитором і винуватцем і кінчається в Римі загином винуватця - плебея, місце якого заступає раб. У середні віки боротьба ця кінчається занепадом винуватця - февдала, що втрачає свою політичну владу разом з її економічною базою. Однак за цих епох грошова форма — а відношення між кредитором і винуватцем має форму грошового відношення—лише відбиває антагонізм глибших економічних умов життя.

Вернімось до сфери товарової циркуляції. Одночасного з'явлення еквівалентів, товару і грошей, на обох полюсах процесу продажу вже не відбувається. Гроші функціонують тепер, поперше, як міра вартости при визначенні ціни продаваного товару. Установлена контрактом ціна його міряє зобов'язання покупця, тобто ту грошову суму, яку він винен на певний термін. Вони функціонують, подруге, як ідеальний засіб купівлі. Хоч вони існують лише як обіцянка покупця сплатити гроші, все ж вони зумовлюють перехід товарів із рук до рук. Лише коли настає платіжний термін, засіб платежу дійсно вступає в циркуляцію, тобто з рук покупця переходить до рук продавця. Засіб цирку-

---

[96] Лютер відрізняє гроші як засіб купівлі й гроші як засіб платежу: «Ти робиш мені подвійну шкоду тим, що в одному місці не можу платити, а в другому не можу купити» («Machest mir einen Zwilling aus dem Schadewacht, das ich hie nicht bezalen und dort nicht kauffen kann»). (*Martin Luther*: «An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen», Wittenberg 1540).

[97] Про відносини між кредитором і винуватцем серед англійських купців на початку XVIII віку: «Серед людей торговлі панує тут, в Англії, такий дух жорстокости, якого не зустрінеш ні в якому іншому суспільстві або іншому королівстві світу» («Such a spirit of cruelty reigns here in England among the men of trade, that is not to be met with, in any other society of men, nor in any other kingdom of the world»). («An Essay on Credit and the Bankrupt Act. London», 1707, p. 2).

ляції перетворився на скарб, бо процес циркуляції перервався на першій фазі, тобто тому, що перетворену форму товару витягнуто з циркуляції. Засіб платежу вступає в циркуляцію, але лише після того, як товар уже вийшов із неї. Гроші вже не упосереднюють процес. Вони самостійно замикають його, як абсолютне буття мінової вартости, або загальний товар. Продавець перетворив товар на гроші, щоб грішми задовольнити якусь потребу, збирач скарбів — щоб зберегти товар у грошовій формі, винуватець - покупець — щоб мати змогу заплатити. Коли він не заплатить, то відбудеться примусовий продаж його майна. Отже, в наслідок суспільної конечности, що випливає з відносин самого процесу циркуляції, форма вартости товару, гроші, стають тепер самостійною метою продажу.

Покупець зворотно перетворює гроші на товар раніш, ніж він перетворив товар на гроші, або провадить другу метаморфозу товару поперед першої. Товар продавця циркулює, але реалізує свою ціну лише в приватноправному титулі на одержання грошей. Він перетворюється на споживну вартість раніш, ніж перетворився на гроші. Здійснення його першої метаморфози настає тільки пізніш.*[98]

Протягом кожного певного відтинку часу процесу циркуляції платіжні зобов'язання, що їм настав термін платежу, репрезентують суму цін тих товарів, що їх продаж викликав ці зобов'язання. Маса грошей, потрібна для реалізації цієї суми цін, залежить насамперед від швидкости обігу засобів платежу.

[98] Примітка до другого видання. З дальшої цитати, запозиченої з моєї праці, що з'явилася 1859 р., видно, чому я в тексті не звертаю жодної уваги на протилежну форму: «Навпаки, у процесі *Г* — *Т* гроші можуть бути відчужені як дійсний засіб купівлі, і таким чином ціну товару реалізується раніш, ніж реалізується споживну вартість грошей або відчужується товар. Це відбувається, приміром, у звичайній формі передплати. Або у формі, якої вживає англійський уряд, купуючи опій в індійських райотів... Однак у цих випадках гроші функціонують лише в знайомій уже нам формі засобу купівлі. Капітал звичайно теж авансується у формі грошей... Але цей погляд постає лише за горизонтом простої циркуляції». («Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859,, S. 119, 120. — «До критики політичної економії», ДВУ, 1926 р., стор. 151).

* У французькому виданні цей абзац зредаґовано так: «Припустімо, що селянин купує у ткача 20 метрів полотна ціною в 2 фунти стерлінґів, які становлять також ціну одного квартера пшениці, і сплачує ці 2 фунти стерлінґів лише через місяць. Селянин перетворює свою пшеницю на полотно раніш, ніж він перетворив її на гроші. Отже, він провадить останню метаморфозу свого товару раніше за першу. Потім він продає пшеницю за 2 фунти стерлінґів, які він передає ткачеві в умовлений термін. Реальні гроші для нього тут уже не служать більше за посередника для заміщення пшениці полотном. Це вже зроблено. Навпаки, для нього гроші є останній акт оборудки, оскільки гроші є абсолютна форма вартости, яку він мусить віддати, загальний товар. Щождо ткача, то його товар циркулював і зреалізував свою ціну, але лише за посередництвом титулу, що ґрунтується на приватному праві. Його товар увійшов у сферу споживання інших осіб раніш, ніж він перетворився на гроші. Отже, першу метаморфозу його полотна відкладено, вона здійснюється лише пізніш, коли настає платіжний термін для селянина». («Le Capital etc.», vol. I, ch. III, p. 56). *Ред.*

її визначають дві обставини: посплітування відносин між кредиторами й винуватцями, так що *A*, одержавши гроші від свого винуватця *B*, виплачує їх своєму кредиторові *C* і т. ін.,— і протяг часу між різними термінами платежів. Ланцюг послідовних платежів або перших метаморфоз, що відбуваються пізніш як доповнення, істотно відрізняється від раніш розглянутого посплітування рядів метаморфоз. В обігу засобів циркуляції зв'язок між продавцями й покупцями не просто тільки виражається. Самий цей зв'язок постає лише у грошовому обігу й разом із ним. Навпаки, рух засобів платежу виражає певний суспільний зв'язок, що існував уже перед цим рухом.

Якщо продажі йдуть одночасно й один поруч одного, то це обмежує заміну маси монет швидкістю обігу. Навпаки, ці обставини становлять нову підойму в справі економії засобів платежу. З концентрацією платежів у тому самому місці природно розвиваються осібні установи й методи для їхнього вирівнювання, як от, приміром, virements * у середньовічному Ліоні. Треба лише порівняти між собою боргові зобов'язання *A* до *B*, *B* до *C*, *C* до *A* і т. д., щоб до певної межі скасувати їх навзаєм як позитивні й неґативні величини. Таким чином доведеться виплатити тільки баланс боргів. Що масовіша концентрація платежів, то відносно менший баланс, отже, то менша й маса засобів платежу, що циркулюють.

Функція грошей як засобу платежу містить у собі безпосередню суперечність. Оскільки платежі вирівнюються, гроші функціонують лише ідеально як рахункові гроші, або міра вартостей. Оскільки ж доводиться робити справжні платежі, гроші виступають не як засіб циркуляції, не як лише минуща й упосереднювальна форма обміну речовин, а як індивідуальне втілення суспільної праці, самостійне буття мінової вартости, абсолютний товар. Ця суперечність вибухає у той момент промислових і торговельних криз, який зветься грошовою кризою.[99] Вона постає лише там, де ланцюг послідовних платежів і штучна система вирівнювання їх є цілком розвинені. За загальних порушень цього механізму, хоч звідки вони виникли б, гроші раптом і безпосередньо перетворюються з лише ідеальної форми рахункових грошей на дзвінку монету. Їх уже не може заступити звичайний товар. Споживна вартість товару стає нічого не вартою, і вартість його зникає перед його власною формою вартости. Ще напередодні буржуа, сп'янілий від розцвіту й пишаючись своєю вченістю, вважав гроші за порожню мрію.—Лише товар є гроші!— кричав він.—Лише гроші є товар!—лунає тепер по цілому

[99] Цю грошову кризу, що в тексті її визначається як осібну фазу кожної загальної промислової й торговельної кризи, слід відрізняти від спеціяльного ґатунку кризи, що теж зветься грошовою кризою, алеж може виникати самостійно, так що вона справляє на промисловість і торговлю лише відбитий вплив. Це такі кризи, що їхній центр руху є капітал-гроші, отже, безпосередня сфера їхня є банк, біржа, фінанси. (Примітка Маркса до третього видання).

* —установи, де провадять взаємне вирівнювання платежів. *Ред.*

світовому ринку. Як олень кричить за свіжою водою, так душа буржуа кричить за грішми, цим єдиним багатством.[100] Підчас кризи протилежність між товаром і формою його вартости, грішми, підноситься до абсолютної суперечности. Тим то і форма виявлення грошей не має тут значення. Грошовий голод лишається той самий, незалежно від того, чи треба платити золотом, чи кредитовими грішми, приміром, банкнотами.[101]

Коли ми тепер розглянемо загальну суму грошей, які циркулюють протягом якогось даного часу, то побачимо, що вона за даної швидкости обігу засобів циркуляції та засобів платежу дорівнює сумі тих товарових цін, що їх треба зреалізувати, плюс сума платежів, що їм настав термін платежу, мінус сума платежів, що урівноважується, мінус, нарешті, число обігів, у яких та сама монета функціонує навпереміну то як засіб циркуляції, то як засіб платежу. Приміром, селянин продає своє збіжжя за 2 фунти стерлінґів, які таким чином функціонують як засіб циркуляції. Коли настає платіжний термін, він віддає їх, щоб сплатити борг за полотно, яке постачив йому ткач. Тепер ці самі 2 фунти стерлінґів функціонують як засіб платежу. Далі ткач купує біблію за готівку; ці 2 фунти стерлінґів тепер знов функціо-

---

[100] «Цей раптовий перехід від кредитової системи до монетарної системи додає теоретичного страху до практичної паніки: агенти циркуляції здригаються перед нерозгадною тайною своїх власних відносин». (*К. Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859, S. 148.— *К. Маркс*: «До критики і т. д.», ДВУ, 1926 р., стор. 157). «Бідний сидить без роботи, бо багатий не має грошей, щоб ужити його до праці, хоч він має ту саму землю і ті самі робочі руки, щоб виробляти засоби існування й одежу, як і раніш; але саме це й становить дійсне багатство нації, а зовсім не гроші» («The Poor stand still, because the Rich have no Money to employ them, though they have the same land and hands to provide victuals and cloaths, as ever they had; which is the true Riches of a Nation, and not the Money»). (*John Bellers*: «Proposals for raising a Colledge of Industry», London 1696, p. 3).

[101] Ось як використовують подібні моменти «amis du commerce»*: «В одному з таких випадків (1839) старий зажерливий банкір (із Сіті), піднявши верх бюрка, за яким сидів у своєму кабінеті, показав своєму приятелеві жмути банкнот, заявивши з незвичайною радістю, що там 600.000 фунтів стерлінґів, які він тримав у себе, щоб загострити потребу в грошах, але сьогодні після трьох годин він пустить їх в обіг» («On one occasion (1839) an old grasping banker (der City) in his private room raised the lid of the desk he sat over, and displayed to a friend rolls of banknotes, saying with intense glee there were 600 000 £ of them, they were held to make money tight, and would all be let out after three o'clock on the same day»). («The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844», London 1864 p. 81). Напівофіціяльний орган «The Observer» з 24 квітня 1864 р. зауважує: «Поширюється ряд дуже курйозних чуток про ті засоби, з яких користувалися, щоб утворити недостачу банкнот. Хоч дуже сумнівна річ, чи справді вжито подібних трюків, проте зазначені чутки були остільки поширені, що дійсно заслуговують на згадку». («Some very curious rumours are current of the means which have been resorted to in order to create a scarcity of Banknotes... Questionable as it would seem, to suppose that any trick of the kind would be adopted, the report has been so universal that really deserves mention»).

* — друзі торговлі. *Ред.*

нують як засіб циркуляції і т. ін. Отже, навіть якщо дано ціни, швидкість грошового обігу й економію платежів, то маса грошей, що циркулюють протягом якогось періоду, приміром, одного дня, і маса товарів, що циркулюють, вже не покривають одна одну. Циркулюють гроші, що репрезентують товари, давно вже витягнуті з циркуляції. Циркулюють товари, що їхній грошовий еквівалент з'явиться лише у будучині. З другого боку, зобов'язання, які щодня складаються, і зобов'язання, що їм того ж дня настає термін платежу, є цілком неспільномірні величини.[102]

Кредитові гроші виникають безпосередньо з функції грошей як засобу платежу, при чому самі боргові посвідки за продані товари й собі циркулюють, переносячи боргові вимоги. З другого боку, в міру того як поширюється кредитова справа, поширюється й функція грошей як засобу платежу. В цій своїй функції вони набувають власних форм існування, що в них вони перебувають у сфері великих торговельних оборудок, тимчасом як золоту або срібну монету витискується переважно у сферу дрібної торговлі.[103]

На певній висоті розвитку й ширині обсягу товарової продукції функція грошей як засобу платежу виходить поза сферу циркуляції товарів. Гроші стають загальним товаром при всіх

---

[102] «Сума продажів або договорів, що їх зроблено протягом даного дня, не впливає на кількість грошей, що циркулюють у цей самий день, але у величезній більшості випадків виражається в цілому ряді векселів на суму грошей, які можуть увійти в обіг лише в дальші більш - менш віддалені терміни... Акцептовані векселі або кредити, відкриті сьогодні, зовсім не повинні мати якоїсь подібности щодо кількости загальної суми або протягу реченців з тими кредитовими операціями, що будуть переведені завтра або в найближчі дні; багато з переведених сьогодні кредитових операцій і виданих сьогодні векселів можуть навіть збігатися щодо терміну платежу з багатьма зобов'язаннями, що переведення їх стосується до ряду різних попередніх цілком невизначених дат; векселі на 12, 6, 3 місяці і на 1 місяць часто збігаються одні з одними, і подається їх до виплати того самого дня...» («The amount of sales or contracts entered upon during the course of any given day, will not affect the quantity of money afloat on that particular day, but, in the vast majority of cases, will resolve themselves into multifarious drafts upon the quantity of money which may be afloat at subsequent dates more or less distant... The bills granted or credits oponed, to day, need have no resemblance whatever, either in quantity, amount or duration, to those granted or entered ucon to - morrow or next day; nay, many of to - day's bills and credits, when due, fall in with a mass of liabilities whose origins traverse a range of antecedent dates altogether indefinite, bills at 12, 6, 3 months or 1 often aggregating together to swell the common liabilities of one particular day...»). («The Currency Question Reviewed; a letter to the Scotch people. By a Banker in England», Edinburgh 1845, p. 29, 30 passim).

[103] Як приклад того, як мало реальних грошей входить у власне торговельні операції, наводимо тут схему одного з найбільших лондонських торгових домів (Morrison, Dillon et C[0]) щодо його річних грошових прибутків і платежів. Його операції 1856 р., що обіймають багато мільйонів фунтів стерлінґів, тут пропорційно скорочені і зведені до маштабу одного мільйона фунтів стерлінґів:

договорах.[104] Ренти, податки й т. ін. з постачання в натурі перетворюються на грошові платежі. Як дуже це перетворення залежить від загальних умов процесу продукції, показує, приміром, спроба Римської імперії стягати всі податки грішми, спроба, яка двічі розбилася. Страшенні злидні французького селянства за Люї XIV, злидні, що їх так красномовно ганьблять Буаґільбер, маршал Вобан і інші, були викликані не лише висотою податків, але й перетворенням натурального податку на грошовий.[105] Коли, з другого боку, натуральна форма земельної ренти, яка в Азії є разом з тим головний елемент державних податків, спирається там на продукційні відносини, що репродукуються з незмінністю природних відносин, то ця форма платежу через зворотний вплив підтримує стару форму продукції. Вона становить одну з таємниць самозбереження турецької держави. Коли закордонна торговля, накинута Японії Европою, потягне за собою перетворення натуральної ренти на грошову, то це станеться коштом загину зразкової рільничої культури Японії. Вузькі умови економічного існування цієї культури зруйнуються.

У кожній країні встановлюється певні загальні терміни платежів. Почасти вони, залишаючи осторонь інші циклічні пере-

---

Прибутки	Ф. ст.	Видатки	Ф. ст.
Термінові векселі банкірів і купців	533.596	Термінові векселі	302.674
Чеки на банкірів і інші виплати пред'явникам	357.715	Чеки на лондонських банкірів	663.672
Банкноти провінціяльних банків	9.627	Банкноти Англійського банку	22.743
Банкноти Англійського банку	68.554	Золото	9.427
Золото	28.089	Срібло й мідь	1.484
Срібло й мідь	1.486		
Поштові перекази	933		
Разом фунтів стерлінґів	1.000.000	Разом фунтів стерлінґів	1.000.000

(«Report from the Select Committee on the Bankacts. July 1858», p. LXXI).

[104] Характер торговлі змінився в такому напрямі, що торговля від обміну товарів на товари, від постачання й одержання, перейшла до продажу й платежу; тепер усі операції... відбуваються як чисто грошові операції». («The Course of Trade being thus turned, from exchanging of goods for goods, or delivering and taking, to selling and paying, all the bargains... are now stated upon the foot of a Price in Money»). («An Essay upon Publick Credit», 3 rd ed., London 1710, p. 8).

[105] «Гроші... стали загальним катом». Фінансова справа є «реторта, в якій перетворюють на пару страшенну кількість добра й засобів існування, щоб одержати цей фатальний осад». «Гроші проголошують війну всьому людському родові» («L'argent... est devenu le bourreau de toutes les choses». Die Finanzkunst ist das «alambic qui a fait évaporer une quantité effroyable de biens et de denrées pour faire ce fatal précis». «L'argent declare la guerre à tout le genre humain»). (*Boisguillebert*: «Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs», ed. Daire, «Economistes financiers», Paris 1843, vol. I, p. 413, 417, 419).

біги репродукції, ґрунтуються на природних умовах продукції, пов'язаних із зміною пір року. Ці загальні терміни реґулюють так само і ті платежі, що не випливають безпосередньо з товарової циркуляції, як ось податки, ренти й т. ін. Маса грошей, потрібна у певні дні року для цих розпорошених по цілій поверхні суспільства платежів, спричинює періодичні, але цілком поверхові пертурбації в економії засобів платежу.[106] Із законів швидкости обігу засобів платежу випливає, що маса засобів платежу, доконечна для всіх періодичних платежів, хоч які були б їх джерела, стоїть у прямому відношенні ** до протягу періодів платежу.[107]

[106] «У клечальний понеділок 1824 р.,—оповідає пан Креґ парляментській слідчій комісії з 1826 р.,— в Единбурзі був такий величезний попит на банкноти, що на 11 годину ми не мали вже й жодної банкноти в нашому розпорядженні. Ми звертались по черзі до різних банків, щоб позичити їх, але не мали змоги одержати ні одної, і багато оборудок довелося перевести лише за допомогою slips of paper.* Однак уже о 3 годині опівдні всі банкноти повернулись до тих банків, звідки вони вийшли. Вони змінили лише декілька рук». Хоч пересічне число банкнот, які дійсно циркулюють у Шотляндії, становить менш, ніж 3 мільйони фунтів стерлінгів, все ж у певні дні року, коли настає термін різних платежів, до операцій притягаються всі банкноти, що їх мають банкіри, всього на 7 мільйонів фунтів стерлінгів. За цієї нагоди банкноти мають виконати одним-одну й специфічну функцію, і, виконавши її, вони повертаються назад до тих банків, звідки вийшли. (*John Fullarton*: «Regulation of Currencies», 2 nd ed. London 1845, p. 86, примітка). На пояснення додамо, що в Шотляндії в час виходу твору Фуляртона вклади видавано не чеками, а лише банкнотами.

[107] На питання: «Коли б довелося протягом року виплатити 40 мільйонів, то чи вистачило б цих 6 мільйонів (золотом) для циркуляції та оборотів, яких вимагала б у даному разі торговля?» — Петті відповідає з властивою йому майстерністю: «Я відповідаю: так; коли б обороти відбувались у короткі переміжки часу, приміром, щотижня, як це буває серед бідних ремісників і робітників, що одержують плату щосуботи, то для переведення виплат на 40 мільйонів було б досить $^{40}/_{52}$ мільйона. А коли б обороти відбувалися щокварталу, як то звичайно в нас буває за виплати ренти й податків, то було б потрібно 10 мільйонів. Отже, коли ми припустимо, що загалом платежі робиться через різні переміжки часу, між одним тижнем і 13, то тоді треба скласти 10 мільйонів і $^{40}/_{52}$ мільйони і взяти половину, яка дорівнює 5½ мільйонам, так що, коли б ми мали 5½ мільйонів, то нам уже вистачило б грошей». (Auf die Frage «If there were occasion to raise 40 millions p. a., whether the same 6 millions (Gold) would suffice for such revolutions and circulations there of as trade requires?», antwortet Petty mit seiner gewohnten Meisterschaft: «I answer yes: for the expense being 40 millions, if the revolutions were in such short circles, viz, weekly, as happens among poor artizans and labourers, who receive and pay every Saturday, then $^{40}/_{52}$ parts of 1 million of money would answer these ends; but if the circles be quarterly, according to our custom of paying rent, and gahering taxes, then 10 millions were requisite. Wherefore supposing payments in general to be of a mixed circle between one week and 13, then add 10 millions to $^{40}/_{52}$, the half of the which will be 5½, so as if we have 5½ mill., we have enough»). (*William Petty*: «Political Anatomy of Ireland. 1672», ed. London 1691, p. 13, 14).

* — шматків паперу. *Ред.*

** У німецькому тексті тут замість «у прямому відношенні» сказано «у зворотному відношенні» («in umgekehrtem Verhältniss»), що, очевидно, є рукописна помилка. *Ред.*

Розвиток грошей як засобу платежу примушує нагромаджувати гроші, потрібні на терміни платежу позичених сум. Тимчасом як скарботворення, як самостійна форма збагачення, зникає разом із проґресом буржуазного суспільства, воно, навпаки, зростає разом з ним у формі резервного фонду засобів платежу.

c) Світові гроші

Виходячи поза межі внутрішньої сфери циркуляції, гроші знову скидають із себе придбані там місцеві форми маштабу цін, монети, розмінної монети і знаків вартости — і повертаються назад до своєї первісної форми зливків благородних металів. У світовій торговлі товари розгортають універсально свою вартість. Тому тут їхня самостійна форма вартости і протистоїть їм як світові гроші. Лише на світовому ринку гроші функціонують у повному обсягу як товар, натуральна форма якого є разом з тим безпосередня суспільна форма здійснення людської праці in abstracto. Спосіб буття їх стає адекватним їх поняттю.

У сфері внутрішньої циркуляції лише один товар може служити за міру вартости, отже, і за гроші. На світовому ринку панує подвійна міра вартости — золото й срібло.[108]

[108] Звідси зрозуміле безглуздя кожного законодавства, що приписує національним банкам нагромаджувати лише той благородний метал, що всередині країни функціонує як гроші. Відомі, наприклад, ті «любі перешкоди», які таким чином Англійський Банк створив собі сам. Про великі історичні епохи у зміні відносної вартости золота й срібла див. *Карл Маркс*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», S. 136 і далі. («До критики і т. д.», ДВУ, 1926 р. стор. 170 і далі).—Додаток до другого видання: Сер Роберт Пілл у своєму банковому акті з 1844 р. силкувався зарадити цьому лихові тим, що дозволив Англійському Банкові випустити банкноти під забезпечення срібними зливками, однак так, щоб запас срібла не був ніколи більший за четвертину запасу золота. При тому вартість срібла цінувалося за його ринковою ціною (в золоті) на лондонському ринку. [До четвертого видання.— Ми живемо знову в добу сильної зміни відносної вартости золота й срібла. Приблизно перед 25 роками вартостеве відношення золота до срібла рівнялось 15½ : 1, тепер* воно приблизно дорівнює 22 : 1, і срібло ще далі падає проти золота. Це є, головним чином, наслідок перевороту в способах продукції обох металів. Раніш золото видобувалось майже виключно через промивання алювіяльних верств, що мали в собі золото, тобто через промивання продуктів вивітрювання золотодайних мінералів. Тепер цієї методи вже не вистачає, і цю методу відсунуло на задній плян розроблення самих золотодайних жил кварцу, що, правда, вже було добре відоме за старовини (Діодор, III, 12 — 14), але посідало раніше лише другорядне місце. З другого боку, не тільки відкрито величезні нові поклади срібла в Скелястих горах Західньої Америки, але проведено до них і до мехіканських копалень срібла залізниці, уможливлено довіз туди новітніх машин і палива, а через це й видобування срібла в найширшому маштабі і з меншими витратами. Але є велика ріжниця в тому, як обидва металі трапляються в рудних жилах. Золото здебільшого трапляється в суцільному вигляді, але зате воно порозкидане у кварці в незначнісіньких кількостях; тому цілу жилову породу треба потовкти й золото вимити або витягти за допомогою живого срібла. На 1 мільйон грамів кварцу часто припадає тоді ледве 1 — 3,

* 1890 р.— рік виготовлення 4 видання. *Ред.*

Світові гроші функціонують як загальний засіб платежу, загальний засіб купівлі і абсолютно суспільна матеріялізація багатства взагалі (universal wealth). Функція засобу платежу, для вирівнювання інтернаціональних балянсів, переважає. Звідси гасло меркантильної системи — торговельний балянс![109] Золото й срібло служать за міжнародній засіб купівлі головним чином тоді, коли раптом порушиться звичну рівновагу обміну речовин між різними націями. Нарешті, вони функціонують як абсолютна суспільна матеріялізація багатства тоді, коли йдеться не про купівлю і не про платіж, а про перенесення багатства з однієї

дуже рідко 30 — 60 грамів золота. Срібло рідко трапляється в суцільному вигляді, але зате в осібних рудах, що порівняно легко відділяються від жилової породи й мають здебільшого від 40 до 90% срібла; або воно міститься в менших кількостях у мідяних, оливових рудах тощо, які вже самі собою варті розроблення. Вже звідси виходить, що тимчасом як праця, витрачувана на видобування золота, скорше збільшилась, праця, витрачувана на видобування срібла значно зменшилась, отже, і зниження вартости срібла пояснюється цілком природно. Це зменшення вартости виразилося б іще в більшому спаді цін, якби ціни на срібло ще й тепер не підтримувано на високому рівні штучними засобами. Але срібні поклади Америки покищо приступні до розроблення ще в малій частині, і таким чином є всі надії на те, що вартість срібла ще довгий час падатиме. Падінню вартости срібла ще більше мусить сприяти відносне зменшення попиту на срібло для предметів споживання й розкошів, заміна срібла товарами з накладного срібла, алюмінієм тощо. З цього можна оцінити утопізм біметалевих уявлень, що, мовляв, міжнародній примусовий курс знов піднесе срібло до старого відношення вартости 1 : 15½. Скорше срібло дедалі більш і більш утрачатиме свою грошову функцію на світовому ринку.— *Ф. Е.*].

[109] Противники меркантильної системи, яка за мету світової торговлі вважала вирівнювання торговельного балянсу золотом і сріблом, з свого боку зовсім не розуміли функції світових грошей. Як неправильне розуміння законів, що реґулюють масу засобів циркуляції, лише відбивається у неправильному розумінні міжнародного руху благородних металів, це я докладно показав на прикладі Рікарда («Zur Kritik der Politischen Oekonomie», S. 150 і далі.— «До критики політичної економії», ДВУ 1926 р., стор. 186 і далі). Його помилкову догму: «Несприятливий торговельний балянс завжди постає лише в наслідок надлишку засобів циркуляції.. Вивіз монети викликає її дешевина, і він є не наслідок, а причина несприятливого балянсу» («An unfavourable balance of trade never arises but from a redundant currency... The exportation of the coin is caused by its cheapness, and is not the effect, but the cause of an unfavourable balance»). (*Ricardo*: «The high Price of Bullion etc.», p. 11, 12, 14) находимо ми вже в Барбона: «Торговельний балянс, коли такий є, не є причина вивозу грошей за кордон з якоїсь країни, вивіз грошей відбувається в наслідок ріжниці вартостей грошового металю в різних країнах» («The Balance of Trade, if there be one, is not the cause of sendingaway the money out of a nation; but that proceeds from the difference of the value of Bullion in every country»). (*N. Bardon:* «A Discourse on coining the new money lighter», London 1696, p. 59). *Мак Куллох* у «The Literature of Political Economy, a classified catalogue», London 1845, хвалить Барбона за цю антиципацію теорії Рікарда, алеж розсудливо оминає навіть згадувати про ті наївні форми, що в них у Барбона ще виявляються абсурдні припущення «currency principle». Безкритичність і навіть нечесність цього каталога доходить апогею в розділах про історію теорії грошей, бо Мак Куллох тут крутить хвостом як сикофант лорда Обер-

країни до іншої, і коли це перенесення в товаровій формі неможливе або в наслідок коньюнктур товарового ринку, або через саму мету, яку воно має досягти.[110]

Кожна країна потребує певного резервного фонду для циркуляції на світовому ринку, так само, як для своєї внутрішньої циркуляції. Отже, функції скарбів виникають почасти з функції грошей як внутрішнього засобу циркуляції й платежу, почасти з їхньої функції як світових грошей.[110a] Для цієї останньої ролі завжди потрібен дійсний грошовий товар — тіло золота й срібла, через що Джемс Стюарт виразно характеризує золото й срібло, на відміну від їхніх лише місцевих заступників, як money of the world.**

Рух потоку золота й срібла є подвійний. З одного боку, він шириться від своїх джерел через цілий світовий ринок, де його в різному обсягу вловлюють різні національні сфери циркуляції, щоб він увіходив у їхні внутрішні канали циркуляції, заміняв стерті золоті й срібні монети, постачав матеріял для люксусових товарів і застигав у формі скарбів.[111] Цей перший рух упосереднюється безпосереднім обміном національних праць, зреалізо-

---

стона (ex - банкіра Лойда), що його він називав «facile, princeps argentariorum. *

[110] Наприклад, при субсидіях, грошових позиках на ведення війни або на віднову банкових платежів готівкою тощо вартість може бути потрібна саме у грошовій формі.

[110a] Примітка до другого видання. «Справді, на мою думку, ледве чи можна бажати яснішого доказу здатности механізму резервних фондів у країнах з металевою циркуляцією покривати всі доконечні міжнародні платежі без якоїсь помітної підтримки з боку загальної циркуляції, ніж та легкість, з якою Франція, ледве очунявши від руйнаційного ворожого нападу, виплатила протягом 27 місяців приблизно 20 мільйонів фунтів стерлінгів контрибуції, що наклали на неї союзні держави; до того значну частину цієї контрибуції вона виплатила дзвінкою монетою без жодного помітного скорочення або порушення свого внутрішнього обігу, навіть без будь - яких занепокійливих коливань її векселевого курсу». (I would desire, indeed, no more convincing evidence of the competency of the machinery of the hoards in specie - paying countries to perform every necessary office of international adjustment, without any sensible aid from the general circulation, than the facility with which France, when but just recovering from the shock of a destructive foreign invasion, completed within the space of 27 month the payment of her forced contribution of nearly 20 millions to the allied powers, and a considerable proportion of that sum in specie, without perceptible contraction of derangement of her domestic currency, or even any alarming fluctuation of her exchange»). (*Fullarton:* «Regulation of Currencies». 2 nd ed. London 1845, p. 191). [До четвертого видання.— Ще разючіший приклад маємо в тій легкості, з якою та сама Франція в 1871 — 73 рр. мала силу заплатити протягом 30 місяців більш ніж десятикратне воєнне відшкодування так само значною мірою в металевих грошах.— *Ф. Е.*].

[111] «Гроші поділяються поміж націями відповідно до їхньої потреби на гроші... завжди притягувані продуктами» («L'argent se partage entre les nations relativement au besoin qu'elles en ont... étant toujours attiré par les productions»). (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social». Physiocrates, éd. Daire, Paris. 1846, p. 916). «Копальні, що безперервно

* — безперечним головою банкірів. *Ред.*

** — світові гроші. *Ред.*

ваних у товарах, на зреалізовану у благородних металях працю країн, що продукують золото й срібло. З другого боку, золото й срібло безупинно пливуть туди й сюди поміж різними національними сферами циркуляції,— рух, що йде слідом за безнастанними коливаннями векселевого курсу.[112]

Країни з розвиненою буржуазною продукцією обмежують скарби, що масами сконцентровані по банкових резервуарах, потрібним для їхніх специфічних функцій мінімумом.[113] За деяким винятком, надзвичайне переповнення скарбових резервуарів понад їхній пересічний рівень свідчить про застій товарової циркуляції або про перерив течії товарової метаморфози.[114]

постачають золото й срібло, дають їх досить для того, щоб дати таку доконечну кількість кожній нації» («The mines which are continually giving gold and silver, do give sufficient to supply such a needful balance to every nation». (*I. Vanderlint:* «Money answers all Things», London 1734, p. 40).

[112] «Векселеві курси підносяться й падають щотижня, в певні моменти року вони особливо сприятливі для однієї нації, в інші моменти остільки ж сприятливі для іншої нації» («Exchanges rise and fall every week, and at some particular times in the year run high against a nation, and at other times run as high on the contrary»). (*N. Barbon:*» A Discourse concerning coining the new money lighter», London 1696, p. 39).

[113] Ці різні функції можуть дійти небезпечного конфлікту, скоро тільки до них долучиться функція розмінного фонду для банкнот.

[114] «Кількість грошей, що перевищує абсолютно потрібну кількість для внутрішньої торговлі, є мертвий капітал і не приносить країні, що ними володіє, жодного зиску, хіба тільки тоді, коли їх ввозиться або вивозиться через торговельні операції» («What money is more than of absolute necessity for a Home Trade, is dead stock, and brings no profit to that country it's kept in, but as it is transported in Trade, as well as imported»). (*John Bellers:* «Essays about the Poor», London 1669, p. 12). «Що маємо робити, коли в нас є забагато монет? Ми можемо тоді найваговитіші з них знов перетопити й перетворити в люксусові полумиски, посуд і начиння з золота й срібла; або надіслати їх як товари туди, де їх потребують і є на них попит; або позичити їх на проценти туди, де рівень проценту високий» («What if we have too much coin? We may melt down the heaviest and turn it into the splendour of plate, vessels or ustensils of gold and silver; or send it out, as a commodity, where the same is wanted or desired; or let it out at interest, where interest is high»). (*W. Petty:* «Quantulumcunque concerning Money», 1682, p. 7). «Гроші — це не більш, як жир політичного тіла; тому надлишок їх часто заважає його рухливості, а недостача наводить на нього недугу; як жир мастить мускули і полегшує їх рух, відживляє за недостачі їжі, заповнює порожнечу й прикрашає тіло, так само і гроші прискорюють діяльність державного тіла, відживляють чужоземним продуктом підчас неврожаю в себе дома, вирівнюють рахунки... і оздоблюють ціле. А проте,— іронічно закінчує автор,— останнє стосується переважно до тих осіб, що мають забагато грошей». («Money is but the fat of the Body Politick, whereof too much does as often hinder its agility, as too little makes it sick... as fat lubricates the motion of the muscles, feeds in want of victuals, fills up uneven cavities, and beautifies the body; so doth money in the state quicken its actions, feeds from abroad in time of dearth at home; evens accounts... and beautifies the whole; although», ironisch abschlissend, «more especially the particular persons that have it in plenty»). (*W. Petty:* «Political Anatomy of Ireland, 1672». Ed. London, p. 14).

ВІДДІЛ ДРУГИЙ

ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ НА КАПІТАЛ

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ НА КАПІТАЛ

1. Загальна формула капіталу

Товарова циркуляція є вихідний пункт капіталу. Товарова продукція й розвинена товарова циркуляція, торговля, становлять історичні передумови, за яких він постає. Світова торговля й світовий ринок починають у XVI віці сучасну історію капіталу.

Коли залишимо осторонь речовий зміст циркуляції товарів, обмін різних споживних вартостей, і розглядатимемо лише ті економічні форми, які створює цей процес, то ми побачимо, що його останній продукт є гроші. Цей останній продукт товарової циркуляції є перша форма виявлення капіталу.

Історично капітал спочатку скрізь протистоїть земельній власності у формі грошей, як грошове майно, купецький капітал і лихварський капітал.[1] Однак не потрібно навіть звертатись до минулости, до історії постання капіталу, щоб пізнати, що гроші є перша форма виявлення капіталу. Та сама історія щодня відбувається перед нашими очима. Кожний новий капітал у першій своїй інстанції виходить на сцену, тобто на ринок, на товаровий ринок, на робочий ринок або грошовий ринок, завжди у формі грошей,— грошей, що через певні процеси повинні перетворитися на капітал.

Гроші як гроші і гроші як капітал відрізняються насамперед лише своїми різними формами циркуляції.

Безпосередня форма товарової продукції є *Т — Г — Т*, перетворення товару на гроші і зворотне перетворення грошей на товар, продаж задля купівлі. Але поруч цієї форми ми находимо другу, специфічно відмінну форму, форму *Г — Т — Г*, перетво-

---

[1] Протилежність поміж владою земельної власности, що спирається на відносини особистого поневолення й панування, і безособовою владою грошей ясно висловлено у двох французьких приказках: «Nulle terre sans seigneur». «L'argent n'a pas de maître».*

* «Нема землі без господаря». «Гроші не мають господаря». *Ред.*

рення грошей на товар і зворотне перетворення товару на гроші, купівлю задля продажу. Гроші, що у своїм русі пророблюють цю останню циркуляцію, перетворюються на капітал, стають капіталом і вже за своїм призначенням є капітал.

Пригляньмось ближче до циркуляції *Г — Т — Г*. Вона перебігає, як і проста товарова циркуляція, дві протилежні фази. У першій фазі, *Г — Т*, в купівлі, гроші перетворюються на товар. У другій фазі, *Т — Г*, у продажу, товар зворотно перетворюється на гроші. Але єдність обох фаз — це сукупний рух, що обмінює гроші на товар і цей самий товар знов на гроші, купує товар, щоб його продати, або, якщо не зважати на формальну ріжницю між купівлею і продажем, за гроші купує товар і за товар гроші.[2] Результат, що в ньому згасає цілий процес, є обмін грошей на гроші, *Г — Г*. Коли я за 100 фунтів стерлінґів купую 2.000 фунтів бавовни і знов продаю ці 2.000 фунтів бавовни за 110 фунтів стерлінґів, то, кінець - кінцем, я обміняв 100 фунтів стерлінґів на 110 фунтів стерлінґів — гроші на гроші.

Правда, тепер очевидно, що процес циркуляції *Г — Т — Г* був би безглуздим і беззмістовним, коли б такими манівцями бажали обміняти певну грошову вартість на таку саму грошову вартість, отже, приміром, 100 фунтів стерлінґів на 100 фунтів стерлінґів. Куди простішою й певнішою лишалася б метода збирача скарбу, який затримує в себе свої 100 фунтів стерлінґів, замість того, щоб віддати їх на небезпеку циркуляції. З другого боку, чи купець куплену ним за 100 фунтів стерлінґів бавовну знову продає за 110 фунтів стерлінґів, чи мусить він продати її за 100 фунтів стерлінґів, а то й за 50 фунтів стерлінґів,— за всяких обставин його гроші пророблюють своєрідний, ориґінальний рух, цілком відмінний од того руху, що його пророблюють гроші у простій товаровій циркуляції, приміром, у руках селянина, який продає збіжжя і за виручені таким чином гроші купує одяг. Отже, насамперед потрібно схарактеризувати ріжницю форм кругобігів *Г — Т — Г* і *Т — Г — Т*. Разом із тим виясниться і ріжниця в змісті, що криється за цими ріжницями форм.

Погляньмо насамперед, що є спільного в обох цих формах.

Обидва кругобіги розпадаються на ті самі дві протилежні фази: *Т — Г*, продаж, і *Г — Т*, купівля. В кожній з обох цих фаз протистоять один одному ті самі два речові елементи, товар і гроші,— і дві особи в тих самих характеристичних економічних масках, покупець і продавець. Кожний з цих обох кругобігів є єдність тих самих протилежних фаз, і обидва рази ця єдність здійснюється за допомогою появи трьох контраґентів,

---

[2] «За гроші купуємо товари, а за товари гроші» («Avec de l'argent on achète des marchandises, et avec des marchandises on achète de l'argent). (*Mercier de la Rivière:* «L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques» Physiocrates, éd. Daire, II. Partie, p. 543).

що з них один лише продає, другий лише купує, а третій навперемін купує й продає.

Але що вже насамперед відрізняє обидва кругобіги $Т — Г — Т$ і $Г — Т — Г$, так це зворотна послідовність тих самих протилежних фаз циркуляції. Проста товарова циркуляція починається продажем і закінчується купівлею: циркуляція грошей як капіталу починається купівлею й закінчується продажем. Там товар становить вихідний і кінцевий пункт руху, тут — гроші. В першій формі гроші упосереднюють цілий процес, у другій, навпаки, товар.

У циркуляції $Т — Г — Т$, кінець - кінцем, гроші перетворюються на товар, що служить за споживну вартість. Отже, гроші тут витрачається остаточно. Навпаки, в протилежній формі $Г — Т — Г$ покупець витрачає гроші, щоб одержати їх як продавець. Купуючи товар, він подає гроші в циркуляцію, щоб знов їх із неї вилучити через продаж того самого товару. Він випускає гроші лише з лукавим наміром знов дістати їх до своїх рук. Отже, гроші тут лише авансується.[3]

У формі $Т — Г — Т$ та сама монета двічі змінює своє місце. Продавець одержує її від покупця й виплачує її іншому продавцеві. Цілий процес, що починається одержанням грошей за товар, кінчається віддачею грошей за товар. Протилежне бачимо у формі $Г — Т — Г$. Не та сама монета, а той самий товар двічі змінює тут місце. Покупець одержує його з рук продавця і знову передає його до рук іншого покупця. Як у простій товаровій циркуляції дворазова зміна місця тієї самої монети спричинює її остаточний перехід з одних рук до інших, так само тут дворазова зміна місця того самого товару спричинює зворотний приплив грошей до їхнього першого вихідного пункту.

Зворотний приплив грошей до їхнього вихідного пункту не залежить від того, чи товар продається дорожче, ніж його куплено. Ця обставина впливає лише на величину грошової суми, що зворотно припливає. Саме явище зворотного припливу відбувається, скоро тільки куплений товар знову продається, тобто скоро тільки кругобіг $Г — Т — Г$ цілком вивершується. Отже, ми тут маємо почуттєво сприйману ріжницю поміж циркуляцією грошей як капіталу і циркуляцією їх як просто грошей.

Кругобіг $Т — Г — Т$ є цілковито закінчений, скоро тільки продаж товару приносить гроші, які знову віддаляються через купівлю іншого товару. А коли все ж таки відбувається зворотний приплив грошей до їхнього вихідного пункту, то лише через поновлення або повторення цілого процесу. Коли я продаю

---

[3] «Коли купують якусь річ з тим, щоб знов її продати, то вжиту на це суму називають авансованими грішми; коли ж річ купують не на продаж, гроші можна називати витраченими» («When a thing is bought, in order to be sold again, the sum employed is called money advanced; when it is bought not to be sold, it may be said to be expended»). (*James Steuart:* «Works etc. edited by General Sir James Steuart, his son», London 1801, vol. I, p. 274).

квартер збіжжя за 3 фунти стерлінґів і за ці 3 фунти стерлінґів купую одяг, то для мене ці 3 фунти стерлінґів остаточно витрачені. Я вже не маю ніякого відношення до них. Вони вже належать торговцеві одягом. А коли я продам другий квартер збіжжя, то гроші знов повернуться до мене, але не в наслідок першої оборудки, а лише в наслідок її повторення. Вони знову віддаляться від мене, скоро тільки я другу оборудку доведу до кінця і знов куплю. Отже, в циркуляції *Т — Г — Т* витрата грошей не має ніякого відношення до їхнього зворотного припливу. Навпаки, в *Г — Т — Г* зворотний приплив грошей зумовлюється характером самої їхньої витрати. Без цього зворотного припливу операція не вдається; процес переривається і не є ще закінчений, бо бракує другої його фази, продажу, що доповнює й завершує купівлю.

Кругобіг *Т — Г — Т* має за вихідний пункт якийсь товар і за кінцевий пункт якийсь інший товар, що виходить із циркуляції і ввіходить у споживання. Тому споживання, задоволення потреб, одне слово, споживна вартість є його кінцева мета. Навпаки, кругобіг *Г — Т — Г* має за вихідний пункт грошовий полюс, і кінець - кінцем він повертається назад до того самого полюса. Тому його движний мотив і мета, що його визначає, є сама мінова вартість.

У простій товаровій циркуляції обидва крайні пункти мають ту саму економічну форму. Обидва вони є товари. Вони є також товари однакової величини вартости. Але вони є якісно різні споживні вартості, приміром, збіжжя й одяг. Обмін продуктів, обмін різних речовин, що в них виражається суспільна праця, становить тут зміст руху. Інша справа в циркуляції *Г — Т — Г*. На перший погляд вона здається беззмістовною через свою тавтологічність. Обидва полюси мають таку саму економічну форму. Вони обидва є гроші, отже, вони не є якісно відмінні споживні вартості, бо гроші — це саме й є така перетворена форма товарів, у якій згасають усі їхні особливі споживні вартості. Спочатку обміняти 100 фунтів стерлінґів на бавовну, а потім знову цю саму бавовну обміняти на 100 фунтів стерлінґів, тобто манівцями гроші на гроші, те саме на те саме,— це видається так само безцільною, як і безглуздою операцією.[4] Певна сума грошей може

[4] «Гроші не обмінюють на гроші»— вигукує Мерсьє де ля Рів'єр на адресу меркантилістів. («L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques», Physiocrates, éd. Daire, p. 486). В одному творі, де мова йде ex professo про «торговлю» й «спекуляцію», ми читаємо: «Всяка торговля сходить на обмін різнорідних речей; і користь [для купця?] випливає саме з цієї різнорідности. Обмін одного фунта хліба на один фунт хліба... був би без жодної користи... звідси корисний контраст між торговлею і грою, яка є лише обмін грошей на гроші». (*Th. Corbet*: «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained», London 1841, p. 5). Хоч Корбет і не бачить, що *Г — Г*, обмін грошей на гроші є форма циркуляції, характеристична не лише для торговельного капіталу, але й для кожного капіталу, однак він принаймні признає, що ця форма особливого роду торговлі, спекуляції, є форма гри; але з'являється Мак Куллох і відкриває, що

взагалі відрізнятися від іншої суми грошей лише своєю величиною. Отже, процес *Г — Т — Г* завдячує свій зміст не якісній ріжниці своїх полюсів, бо обоє вони є гроші, а лише їхній кільксній ріжниці. Кінець - кінцем із циркуляції витягається більше грошей, ніж спочатку туди їх подано. Бавовну, куплену за 100 фунтів стерлінґів, знову продається, приміром, за 100+10 фунтів стерлінґів, або за 110 фунтів стерлінґів. Отже, повна форма цього процесу є *Г — Т — Г'*, де $Г' = Г + \Delta Г$, тобто дорівнює первісно авансованій грошовій сумі плюс приріст. Цей приріст, або надлишок понад первісну вартість, я називаю додатковою вартістю (surplus value). Отже, первісно авансована вартість не лише зберігається в циркуляції, але в ній вона ще змінює величину своєї вартости, долучає до себе якусь додаткову вартість, або зростає у своїй вартості. І цей рух перетворює її на капітал.

Правда, можливо також, що у формі *Т — Г — Т* обидва полюси *Т*, *Т*, приміром, збіжжя й одяг, є кількісно різні величини вартости. Селянин може продати своє збіжжя понад його вартість або купити одяг нижче від його вартости. З другого боку, його може обдурити продавець одягу. Однак, така ріжниця вартости лишається чисто випадковою для цієї форми циркуляції. Ця форма, цілком протилежно до процесу *Г — Т — Г*, зовсім не втрачає значення й рації, коли її обидва полюси, приміром, збіжжя й одяг, є еквіваленти. Тут рівність їхньої вартости є скорше умова нормального перебігу процесу.

Повторення або поновлення продажу задля купівлі находить, як і сам цей процес, міру й доцільність у кінцевій меті, що лежить поза межами цього процесу,— у споживанні, задоволенні певних потреб. Навпаки, в купівлі задля продажу початок і кінець є те саме, гроші, мінова вартість, і вже через це рух цей є безкраїй. Правда, з *Г* стало $Г + \Delta Г$, з 100 фунтів стерлінґів — 100+10 фунтів стерлінґів. Але розглянуті лише щодо якости ці 110 фунтів стерлінґів є те саме, що й 100 фунтів стерлінґів, а саме гроші. Розглянуті щодо кількости 110 фунтів стерлінґів є обмежена сума вартости, так само як і 100 фунтів стерлінґів. Коли б ці 110 фунтів стерлінґів було витрачено як гроші, то вони перестали б

купівля задля продажу є спекуляція, і таким чином відпадає ріжниця між спекуляцією й торговлею. «Всяка операція, коли одна особа купує продукт із наміром продати його, є в дійсності спекуляція» («Every transaction in which an individual buys produce in order to sell it again. is, in fact, a speculation»). (*Mac Culloch*: «A Dictionary practical etc. of Commerce», London 1847, p. 1009). Куди наївніший є Пінто, цей Піндар амстердамської біржі: «Торговля — це гра (це речення він запозичає у Льокка) і, звичайно, граючи з тим, хто нічого не має, не можна виграти. Коли б хто протягом довгого часу постійно в усіх вигравав, то він мусив би добровільно повернути більшу частину свого зиску, щоб знов почати гру». («Le commerce est un jeu, et ce n'est pas avec des gueux qu'on peut gagner. Si l'on gagnait longtemps en tout avec tous, il faudrait rendre de bon accord les plus grandes parties du profit, pour recommencer le jeu»). (*Pinto*: «Traité de la Circulation et du Crédit». Amsterdam 1771, p. 231).

виконувати свою ролю. Вони перестали б бути капіталом. Вилучені з циркуляції, вони застигають у скарб, і жодний шаг не наростає на них, хоч би вони й лежали аж до судного дня. Отже, скоро йдеться про зростання вартости, то для 110 фунтів стерлінґів є така сама потреба в зростанні вартости, як і для 100 фунтів стерлінґів, бож обоє вони є обмежені вирази мінової вартости, отже, обоє мають те саме призначення наближатися до багатства взагалі через збільшення своєї величини. Правда, первісно авансована вартість у 100 фунтів стерлінґів відрізняється на одну хвилину від додаткової вартости в 10 фунтів стерлінґів, яка наростає на ній у циркуляції, але ця ріжниця зразу ж геть розпливається знову. Наприкінці процесу з'являється не первісна вартість у 100 фунтів стерлінґів на одному боці і додаткова вартість у 10 фунтів стерлінґів на другому, а з'являється єдина вартість у 110 фунтів стерлінґів, яка має форму, так само придатну для того, щоб почати процес зростання, як і первісні 100 фунтів стерлінґів. Гроші з'являються наприкінці руху, щоб тільки знову почати його.[5] Тому кінець кожного окремого кругобігу, що в ньому купівля відбувається задля продажу, вже сам собою становить початок нового кругобігу. Проста товарова циркуляція — продаж задля купівлі — служить за засіб досягти кінцевої мети, що лежить поза межами циркуляції, а саме, присвоїти споживні вартості, задовольнити потреби. Навпаки, циркуляція грошей як капіталу є самоціль, бо зростання вартости існує лише в межах цього раз-у-раз поновлюваного руху. Тому рух капіталу є безмірний.[6]

---

[5] «Капітал поділяється... на первісний капітал і бариш, приріст капіталу... хоч у практиці цей самий бариш зразу ж додається знов до капіталу й разом із ним пускається в рух». (*F. Engels*: «Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie» in «Deutsch-Französische Jahrbücher, herausgegeben von Arnold Ruge und K. Marx», Paris 1884, S. 99).

[6] Арістотель протиставить економіку хрематистиці. Він виходить з економіки. Оскільки вона є вмілість надбання, вона обмежується на здобуванні благ, доконечних для життя і потрібних для дому або для держави. «Справжнє багатство (ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος) складається з таких споживних вартостей, бо кількість власности цього роду, достатньої для доброго життя, не є безмежна. Але існує вмілість надбання іншого роду, яка переважно і з повним правом називається хрематистикою, вміліcть, у наслідок якої, здається, не існує жодних меж багатства і власности. Товарова торговля (ἡ καπηλική дослівно значить торговля на роздріб, і Арістотель бере цю форму, бо в ній переважає споживна вартість) з природи не належить до хрематистики, бо тут обмін стосується лише до предметів, що їм самим (покупцям і продавцям) потрібні». Тому, висновує він далі, первісною формою товарової торговлі була мінова торговля, але з її поширенням неминуче постали гроші. З винаходом грошей мінова торговля неминуче мусила розвинутися в καπηλική, в товарову торговлю, а ця, всупереч до її первісної тенденції, перетворилась на хрематистику, на вміліcть робити гроші. Хрематиститика ж відрізняється від економіки тим, що «для неї циркуляція є джерело багатства» (ποιητικὴ χρημάτων... διὰ χρημάτων διαβολῆς). І вона, здається, ґрунтується на грошах, бо гроші є початок і кінець цього роду обміну (τὸ γὰρ νόμισμα στοιχεῖον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν). Тому те багатство, до якого прагне хрематистика, є без-

Як свідомий носій цього руху посідач грошей стає капіталістом. Його особа, або, скорше, його кишеня, є пункт, звідки виходять і куди повертаються гроші. Об'єктивний зміст тієї циркуляції — зростання вартости — є його суб'єктивна мета, і лише остільки, оскільки дедалі більше присвоєння абстрактного багатства є єдиним движним мотивом його операцій,— лише остільки він функціонує як капіталіст або персоніфікований, наділений волею й свідомістю капітал. Отже, споживну вартість ніколи не можна розглядати як безпосередню мету капіталіста.[7] І не окремий бариш, а лише безупинний рух одержування баришу є його мета.[8] Це абсолютне прагнення до збагачення, ця пристрастна гонитва за вартістю[9] є спільне в капіталіста і збирача скарбу, але тимчасом як збирач скарбу є лише збожеволілий капіталіст, капіталіст є раціональний збирач скарбу. Того безперестанного зростання вартости, якого прагне збирач скарбу, рятуючи[10] гроші від циркуляції, розумніший капіталіст досягає, віддаючи їх знову й знов до циркуляції.[10a]

Ті самостійні форми, грошові форми, які вартість товарів

межне. Як кожна вмілість, що її мета має для неї значення не засобу, а останньої кінцевої мети, є безмежна у своєму прагненні, бо старається дедалі більше наблизитись до неї, тимчасом як умілості, що мають на оці лише засоби для здійснення мети, не є безмежні, бо сама мета ставить їм межі, так само для цієї хрематистики немає жодних меж у її меті, бо її мета — це абсолютне збагачення. Економіка, а не хрематистика має межу... перша має на меті щось відмінне від самих грошей, друга — лише збільшення їх... Сплутування обох форм, що переходять одна в одну, дає привід декому дивитись на збереження й безмірне збільшення грошей, як на останню мету економіки». (*Aristoteles*: «De Republica», ed. Bekker, lib. I, c. 8 und 9 passim).

[7] «Товари (тут у значенні споживних вартостей) не є кінцева мета капіталіста - купця... його кінцева мета є гроші» («Commodities are not the terminating object of the trading capitalist... money is his terminating object»). (*Th. Chalmers*: «On Political Economy etc.» 2 nd ed. London 1832, p. 165, 166).

[8] «Хоч купець і не вважає за ніщо вже одержаний бариш, а все ж завжди має на меті майбутній бариш» («Il mercante non conta quasi per niente il lucro fatto, ma mira sempre al futuro»). (*A. Genovesi*: «Lezioni di Economia Civile», 1765. Видання італійських економістів von Custodi, Parte Moderna, vol. VIII, p. 139).

[9] «Непогасна жага баришу, auri sacra fames, завжди характеризує капіталіста». (*Mac Culloch*: «The Principles of Political Economy», London 1830, p. 179). Цей погляд, звичайно, не заважає тому самому Мак Куллохові й К° при теоретичних труднощах, приміром, при аналізі перепродукції, перетворити того самого капіталіста на доброго буржуа, що для нього справа ходить лише про споживну вартість і що в нього навіть розвивається дійсно вовчий апетит до чобіт, капелюхів, яєць, перкалю й інших в якнайвищій мірі звичайних сортів споживної вартости.

[10] «Σῴζειν» (рятувати) — це один з найхарактеристичніших висловів греків на означення скарботворення. Так само англійське «to save» значить одночасно і «рятувати» і «зберігати».

[10a] «Ту безмежність, якої речі не осягають, рухаючись в однім напрямі, вони осягають шляхом кругобігу» («Quell' infinito che le cose non hanno nella progressione, la hanno nel giro»). (*Galiani*, p. 156).

набирає у простій циркуляції, упосереднюють лише обмін товарів і зникають у кінцевому результаті руху. Навпаки, в циркуляції *Г — Т — Г* функціонують обидва, товар і гроші, лише як різні способи існування самої вартости: гроші як її загальна, товар як її осібна, так би мовити, лише замаскована форма існування.[11] Вартість постійно переходить з однієї форми в другу, ніколи не зникаючи в цьому русі, і таким чином перетворюється на автоматичний суб'єкт. Коли фіксувати осібні форми виявлення, що їх у кругобігу свого життя навперемінну набирає вартість, що самозростає, то виходять такі визначення: капітал є гроші, капітал є товар.[12] Але в дійсності вартість стає тут суб'єктом процесу, в якому вона, постійно змінюючи свою грошову форму на товарову й товарову на грошову, сама змінює свою величину, відштовхує себе як додаткову вартість від самої себе як первісної вартости, самозростає. Бо рух, що в ньому вона прилучає до себе додаткову вартість, є її власний рух, отже, її зростання є самозростання. Вона набула магічної якости плодити вартість через те, що вона є вартість. Вона виплоджує живі діти або, принаймні, несе золоті яйця.

Вартість як активний суб'єкт такого процесу, що в ньому вона, то набираючи, то скидаючи грошову форму й товарову форму, в цій зміні зберігає себе й зростає, потребує насамперед самостійної форми, за допомогою якої констатується її тотожність із нею самою. І цю форму вона має лише в грошах. Тому гроші становлять вихідний і кінцевий пункт кожного процесу зростання вартости. Вона дорівнювала 100 фунтам стерлінґів, вона тепер є 110 фунтів стерлінґів і т. д. Але самі гроші мають тут силу лише як одна з форм вартости, бо у неї їх дві. Не набравши товарової форми, гроші не стають капіталом. Отже, гроші тут не виступають проти товарів вороже, як за скарботворення. Капіталіст знає, що всі товари, хоч якими обідраними вони виглядали б, або хоч як погано вони пахли б, по вірі й правді є гроші, так би мовити, євреї істинного обрізання, а до того ще й чудотворний засіб із грошей робити більше грошей.

Коли в простій циркуляції вартість товарів супроти їхньої споживної вартости набирає щонайбільше самостійної форми грошей, то тут вона раптом виступає як субстанція, що процесує, сама собою рухається, субстанція, що для неї товар і гроші обоє є лише форми; навіть більше: замість репрезентувати відношення товарів вона вступає тепер, так би мовити, у приватне відношення

---

[11] «Не речовина становить капітал, а вартість цієї речовини» («Ce n'est pas la matière, qui fait le capital, mais la valeur de cette matière»). (*J. B. Say*: «Traité d'Economie Politique», 3 - ème éd. Paris 1817, vol. II, p. 429).

[12] «Обігові гроші (!), що вжиті з продуктивною метою, є капітал» («Currency (!) employed to productive purposes is capital»). (*Mac Leod*: «The Theory and Practice of Banking», London 1855, vol. I, ch. 1, p. 55). «Капітал — це товари» («Capital is commodities»). (*James Mill*: «Elements of Political Economy», London 1821, p. 74).

до самої себе. Вона відрізняє себе як первісну вартість від самої себе як додаткової вартости, так само як бог - отець одрізняє себе від самого себе як бога - сина, і обидві вони одного віку і становлять фактично лише одну особу, бо лише через додаткову вартість у 10 фунтів стерлінґів авансовані 100 фунтів стерлінґів стають капіталом, і скоро тільки вони ним стали, скоро тільки народився син, а через сина й отець, знову зникає їхня ріжниця і обидва вони є єдине: 110 фунтів стерлінґів.

Отже, вартість стає вартістю, що процесує, грішми, що процесують, і як така — капіталом. Вона виходить із циркуляції, вступає знову до неї, зберігається й помножується в ній, повертається назад із неї збільшеною, і завжди знову й знов починає той самий кругобіг.[18] *Г — Г'*, гроші, що плодять гроші — money which begets money — так звучить описання капіталу в устах його перших тлумачів, меркантилістів.

Купити, щоб продати, або точніше — купити, щоб дорожче продати, *Г — Т — Г'*, здається, правда, формою, що властива лише одному родові капіталу, купецькому капіталові. Але й промисловий капітал є гроші, що перетворюються на товар і через продаж товару перетворюються знов на більшу кількість грошей. Акти, що відбуваються між купівлею і продажем поза сферою циркуляції, нічого не змінюють у цій формі руху. Нарешті, в капіталі, що приносить проценти, циркуляція *Г — Т— Г'* виступає у скороченій формі, в своєму результаті без посередніх ланок, так би мовити, у ляпідарному стилі, як *Г — Г'* гроші, що дорівнюють більшій кількості грошей, вартість, що є більша за саму себе.

Отже, в дійсності *Г — Т — Г'* є загальна формула капіталу, як він безпосередньо з'являється у сфері циркуляції.

2. Суперечності загальної формули

Форма циркуляції, що в ній гроші перетворюються на капітал, суперечить усім раніш розвинутим законам про природу товару, вартости, грошей і самої циркуляції. Від простої товарової циркуляції її відрізняє зворотна послідовність тих самих двох протилежних процесів, продажу й купівлі. Але яким чином ця суто формальна ріжниця могла спричинити такі магічні переміни в природі цього процесу?

Навіть більше: ця зворотна послідовність існує лише для одного з тих трьох ділових приятелів, що ведуть між собою справу. Як капіталіст я купую товар в *A* і перепродую його *B*, а як простий посідач товарів я продаю товар *B* і потім купую товар в *A*. Для ділових приятелів *A* і *B* цієї ріжниці не існує. Вони виступають лише як покупці або продавці товарів. Я сам щоразу виступаю проти них як простий посідач грошей або посі-

[18] «Капітал... вартість, що невпинно помножується» (*Sismondi* : «Nouveaux Principes d'Economie Politique», vol. I, p. 89).

дач товарів, покупець або продавець, а саме, в обох рядах оборудок виступаю проти одного контраґента лише як покупець, а проти другого лише як продавець, проти одного — лише як гроші, проти другого — лише як товар; ані проти одного, ані проти другого я не виступаю як капітал або як капіталіст або як представник чогось такого, що було б більше, ніж гроші або товар, або могло б заподіяти інший вплив, крім того, що його можуть справляти гроші або товар. Для мене купівля в *A* і продаж *B* становлять послідовний ряд. Але зв'язок поміж цими обома актами існує лише для мене. *A* немає жодного діла до моєї оборудки з *B*, а *B* — до моєї оборудки з *A*. Коли б я захотів пояснити їм особливу заслугу, яку я маю перед ними, обертаючи послідовність ряду, то вони довели б мені, що я помиляюсь щодо самого порядку послідовности, і що вся операція почалася не від купівлі й кінчається не продажем, а, навпаки, почалася від продажу й завершується купівлею. Справді, мій перший акт, купівля, з погляду *A* є продаж, а мій другий акт, продаж, з погляду *B* — купівля. Не задовольнившися цим, *A* й *B* заявляють, що цілий цей порядок послідовности був зайвий фокус - покус. *A* продасть товар безпосередньо *B*, а *B* купить його безпосередньо в *A*. Разом з тим вся операція стискується в однобічний акт звичайної товарової циркуляції,— просто продаж з погляду *A* і просто купівлю з погляду *B*. Отже, обернувши порядок послідовности, ми не вийшли поза сферу простої товарової циркуляції, а тому ми мусимо розглянути, чи допускає вона з своєї природи зростання вартостей, що входять у неї, тобто чи допускає вона творення додаткової вартости.

Візьмімо процес циркуляції у формі, в якій він виявляється як простий обмін товарів. Це завжди буває тоді, коли обидва посідачі товарів купують один в одного товари і в термін платежу вирівнюють балянс своїх взаємних грошових зобов'язань. Гроші служать тут за рахункові гроші, щоб виразити вартості товарів у їхніх цінах, але вони не виступають проти самих товарів речово. Ясна річ, що, оскільки йдеться про споживну вартість, виграти можуть обидва обмінювачі. Обидва відчужують товари, які є некорисні для них як споживні вартості, і одержують товари, що їх вони потребують для споживання. І користь од цього може бути не лише ця одна. *A*, що продає вино й купує збіжжя, продукує, може, більше вина, ніж його зміг би випродукувати за той самий робочий час рільник *B*, а рільник *B* за той самий робочий час продукує більше збіжжя, ніж його зміг би випродукувати винар *A*. Отже, *A* дістає за таку саму мінову вартість більше збіжжя, а *B* — більше вина, ніж дістав би відповідно кожний із них без обміну, коли б вони мусили продукувати сами для себе вино і збіжжя. Таким чином щодо споживної вартости можна сказати, що «обмін є оборудка, в якій виграють обидві сторони».[14]

---

[14] «Обмін є дивна оборудка, в якій виграють обидва контраґенти— завжди (!)» («L'échange est une transaction admirable, dans la quelle les

Інша справа з міновою вартістю. «Людина, що має багато вина, а не має збіжжя, веде торг з людиною, що в неї багато збіжжя, але немає вина, і вони обмінюють пшеницю вартістю в 50 на вино вартістю в 50. Цей обмін не є збільшення мінової вартости ні для одного, ані для другого, бо вже перед обміном кожний з них мав вартість, рівну тій, що її він здобув собі за допомогою цієї операції».[15] Справа зовсім не змінюється, коли між товарами виступають гроші як засіб циркуляції і акт купівлі почуттєво відокремлюється від акту продажу.[16] Вартість товарів є виражена в їхніх цінах раніш, ніж вони вступають до циркуляції, отже, вона є передумова циркуляції, а не її результат.[17]

Розглядаючи справу абстрактно, тобто залишаючи осторонь обставини, які не випливають з іманентних законів простої товарової циркуляції, ми побачимо, що, крім заміни однієї споживної вартости на іншу, в ній відбувається лише метаморфоза, проста зміна форми товару. Та сама вартість, тобто та сама кількість упредметненої суспільної праці, лишається в руках того самого посідача товарів спочатку в формі товару, потім у формі грошей, на які товар перетворився, нарешті, у формі товару, на який знову перетворилися ці гроші. Ця зміна форми не містить у собі жодної зміни величини вартости. Зміна, якої зазнає в цьому процесі сама вартість товару, обмежується на зміні її грошової форми. Спочатку вона існує як ціна подаваного на продаж товару, потім як грошова сума, що була вже однак виражена в ціні, і, нарешті, як ціна еквівалентного товару. Ця зміна форм сама по собі так само мало містить у собі зміну величини вартости, як ось розмін п'ятифунтової банкноти на соверени, півсоверени й шилінґи. Отже, оскільки циркуляція товару зумовлює лише зміну форми його вартости, вона зумовлює,— якщо явище відбувається в чистій формі,— обмін еквівалентів. Тому навіть вульґарна політична економія, хоч і як мало вона тямить, що таке вартість, кожного разу, коли вона на свій штиб хоче розглянути явище в його чистій формі, припускає, що попит і подання урівноважуються, тобто, що вплив їхній взагалі припиняється. Отже, коли щодо споживної вартости обидва контраґенти можуть виграти, то на міновій вартості вони не можуть обидва виграти. Навпаки,

---

deux contractants gagnent — toujours (!)»). (*Destutt de Tracy*: «Traité de la Volonté et de ses effets», Paris 1826, p. 68). Та сама книга появилася пізніше під назвою «Traité d'Economie Politique».

[15] *Mercier de la Rivière*: «L'Ordre naturel et essentiel», Physiocrates, éd. Daire, II. Partie, p. 544.

[16] «Само по собі цілком байдуже, чи є одна з цих двох вартостей гроші, чи обидві вони є звичайні товари» («Que l'une de ces deux valeurs soit argent, ou qu'elles soient toutes deux marchandises usuelles, rien de plus indifférent en soi»). (*Mercier de la Rivière*: «L'Ordre naturel et essentiel». Physiocrates, éd. Daire, II. Partie, p. 543).

[17] «Не контраґенти визначають вартість, її визначено ще до оборудки» («Ce ne sont pas les contractants, qui prononcent sur la valeur; elle est décidée avant la convention»). (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social», Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 906).

тут можна сказати: «де є рівність, там немає баришу».[18] Правда, товари можуть продаватись за цінами, що відхиляються від їхніх вартостей, але це відхилення являє собою порушення закону обміну товарів.[19] У своїй чистій формі обмін товарів є обмін еквівалентів, отже, він не є засіб збагачуватися через збільшення вартости».[20]

Тому за спробами виставити товарову циркуляцію як джерело додаткової вартости криється здебільшого quid pro quo, переплутування споживної й мінової вартости. Приміром, у Кондільяка: «Це неправда, що при обміні товарів рівна вартість обмінюється на рівну вартість. Навпаки, кожний з обох контраґентів завжди віддає меншу вартість за більшу. Коли б дійсно люди завжди обмінювали рівні вартості, то не було б жодного виграшу ні для одного з контраґентів. Однак, обидва вони виграють абож повинні вигравати. Але чому? Тому, що вартість речей полягає лише в їхньому відношенні до наших потреб. Що для одного є більше, для іншого є менше, і навпаки... Не можна припустити, щоб ми подавали на продаж речі, доконечні для нашого споживання... Ми хочемо віддати некорисну для нас річ, щоб одержати доконечну нам річ; ми хочемо віддати менше за більше... Природно було дійти до висновку, що при обміні рівну вартість віддається за рівну вартість кожного разу, коли кожна вимінювана річ за вартістю дорівнювала тій самій кількості грошей... Але треба взяти до уваги ще й інший погляд: постає питання, чи не обмінюємо ми обидва якийсь надлишок на дещо, доконечне для нас.[21] Ми бачимо, як Кондільяк не лише сплутує споживну вартість з міновою вартістю, але й справді по-дитячому підсуває суспільству з розвинутою товаровою продукцією такий стан речей, за якого продуцент сам продукує свої засоби існування й подає в циркуляцію тільки надлишок, надмір, що лишається після задоволення власних потреб.[22] А проте арґумент Кондільяка

---

[18] «Dove è egualità, non è lucro». (*Galiani*: «Della Moneta», у Custodi: Parte Moderna, t. IV, p. 244).

[19] «Обмін стає некорисним для однієї з сторін, коли якась побічна обставина зменшує або збільшує ціну: тоді рівність порушується, але це порушення постає з цієї причини, а не через обмін» («L'échange devient désavantageux pour l'une des parties, lorsque quelque chose étrangère vient diminuer ou exagérer le prix: alors l'égalité est blessée, mais la lésion procede de cette cause et non de l'échange»). (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social», Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 904).

[20] «Обмін з природи своєї є договір рівности, коли за одну вартість дають таку саму вартість, Отже, це не засіб для збагачення, бо тут дають рівно стільки, скільки одержують». («L'échange est de sa nature un contract d'égalité qui se fait de valeur pour valeur égale. Il n'est donc pas un moyen de s'enrichir, puisque l'on donne autant que l'on reçoit»). (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social», Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 903).

[21] *Condillac*: «Le commerce et le Gouvernement (1776). Edit. Daire et Molinari у «Mélanges d'Economie Politique», Paris 1817, p. 267.

[22] Тому ле Трон цілком слушно відповідає своєму приятелеві Кондільякові: «У зформованому суспільстві не існує жодного надміру»

часто повторюють сучасні економісти, а саме тоді, коли вони намагаються довести, що розвинена форма обміну товарів, торговля, є джерело додаткової вартости. «Торговля,— кажуть вони, наприклад,— додає продуктам вартости, бо ті самі продукти мають більше вартости в руках споживачів, ніж у руках продуцентів; отже, її треба розглядати, точно кажучи (strictly), як акт продукції».[23] Але за товари не платять двічі, раз за їхню споживну вартість, другий раз за їхню вартість. І коли споживна вартість товару корисніша покупцеві, ніж продавцеві, то його грошова форма корисніша продавцеві, ніж покупцеві. А то ж хіба б він продавав товар? І таким чином можна б так само сказати, що покупець, точно кажучи (strictly), виконує «акт продукції», перетворюючи, наприклад, панчохи купця на гроші.

Коли обмінюється товари або товари й гроші рівної мінової вартости, отже, еквіваленти, то ясна річ, що ніхто не витягає з циркуляції більше вартости, ніж подає до неї. Тоді не відбувається жодного творення додаткової вартости. У своїй чистій формі процес циркуляції товарів зумовлює обмін еквівалентів. Однак у дійсності процеси не відбуваються в чистій формі. Припустімо, отже, що обмінюється не-еквіваленти.

У всякому разі на товаровому ринку протистоять один одному лише посідачі товарів, і влада, яку вони використовують один проти одного,— це лише влада їхніх товарів. Речова відмінність товарів є речовий мотив обміну. Ця відмінність робить посідачів товарів одного від одного залежними, бо жоден із них не має в своїх руках предмету своєї власної потреби, а кожний із них має в себе предмет потреби іншого. Поза цією речовою відмінністю споживних вартостей товарів існує ще лише одна ріжниця між ними, ріжниця між їхньою натуральною формою і їхньою перетвореною формою, між товаром і грішми. І таким чином посідачі товарів відрізняються між собою лише як продавці— посідачі товару, і як покупці — посідачі грошей.

Припустімо тепер, що продавець через якийсь нез'ясовний привілей може продавати товари понад їхню вартість, за 110, коли вони варті 100, отже, з номінальним додатком 10% до ціни. Отже, продавець одержує додаткову вартість у 10. Але після того, як він був продавцем, він стає покупцем. Третій посідач товарів зустрічається тепер з ним як продавець і собі користується привілеєм продавати товар на 10% дорожче. Таким чином наш посідач товарів як продавець виграв 10, щоб як покупець

(«Dans la société formée il n'y a pas de surabondant en aucun genre»). Одночасно він дратує його, зауважуючи, що «коли обидва обмінювачі одержують однаково більше за однаково менше, кожний з них дістає рівно стільки, скільки і другий». Через те, що Кондільяк ще нічогісінько не тямить у справі природи мінової вартости, то він є дуже добрий порадник для пана проф. Вільгельма Рошера в його власних дитячих поглядах. Див. його: «Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3 Auflage, 1858.

[23] *S. P. Newman*: «Elements of Political Economy», Andover and New-York. 1835, p. 175.

утратити 10.[24] В дійсності остаточний результат той, що всі посідачі товарів продають один одному свої товари на 10% дорожче понад їхню вартість, а це цілком те саме, як коли б вони продавали товари за їхніми вартостями. Такий загальний номінальний додаток до ціни товарів викликає такий самий ефект, як коли б, наприклад, товарові вартості цінувалося на срібло замість золота. Грошові назви, тобто ціни товарів, зростали б, але їхні вартостеві відношення лишалися б незмінними.

Припустімо, навпаки, що покупець має привілей купувати товари за ціни, нижчі від їхньої вартости. Тут нема вже навіть потреби нагадувати, що покупець знову стає продавцем. Він був продавцем раніш, ніж став покупцем. Він уже втратив як продавець 10% раніш, ніж виграв 10% як покупець.[25] Все лишається знову по-старому.

Отже, утворення додаткової вартости, а тому й перетворення грошей на капітал, не можна пояснити ані тим, що продавці продають товари понад їхню вартість, ані тим, що покупці купують їх нижче від їхньої вартости.[26]

Проблема аж ніяк не стає простішою, коли крадькома занести до неї чужі їй відношення, отже, коли, наприклад, разом із полковником Торренсом скажемо: «Дійсний попит полягає у спроможності та нахилі (!) споживачів, чи то шляхом безпосереднього чи то посереднього обміну, давати за товари якусь більшу кількість усіх складових частин капіталу, ніж коштує їхня продукція».[27] В циркуляції продуценти і споживачі протистоять один одному лише як продавці й покупці. Твердити, що додаткова вартість постає для продуцента з того, що споживачі пла-

---

[24] «При збільшенні номінальної вартости продукту... продавці не збагачуються... бо рівно стільки, скільки вони виграють як продавці, вони втрачають як покупці» («By the augmentation of the nominal value of the produce... sellers not enriched... since what they gain as sellers, they precisely expend in the quality of buyers»). («The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.», London 1797, p. 66).

[25] «Коли хтось мусить віддати за 18 ліврів таку кількість продукту, яка варта 24 ліври, то, вживши виручені гроші на купівлю, він так само одержить за 18 ліврів те, за що раніш плати и 24 ліври» («Si l'on est forcé de donner pour 18 livres une quantité de telle production qui en valait 24, lorsqu'on employera ce même argent à acheter, on aura également pour 18 l. ce que l'on payait 24»). (*Le Trosne* «De l'Intérêt Social», Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 897).

[26] «Кожен продавець не може завжди підвищувати ціни на свої товари інакше, як згодившись платити завжди дорожче за товари інших продавців; і з тієї самої причини кожний споживач, звичайно, не може завжди платити дешевше за те, що купує, інакше, як згодившись на таке саме зменшення цін на ті речі, які продає» («Chaque vendeur ne peut donc parvenir à renchérir habituellement ses marchandises, qu'en se soumettant aussi à payer habituellement plus cher les marchandises des autres vendeurs; et par la même raison, chaque consommateur ne peut payer habituellement moins cher ce qu'il achéte, qu'en se soumettant aussi à une diminution semblable sur le prix des choses qu'il vend»). (*Mercier de la Rivière*: «L'Ordre naturel et essentiel», Physiocrates, éd. Daire, II. Partie, p. 555).

[27] *R. Torrens*: «An Essay on the Production of Wealth», London 1821, p. 349.

тять за товари понад їхню вартість, значить лише замасковувати просту тезу: посідач товарів як продавець має привілей продавати товари дорожче, ніж вони варті. Продавець сам випродукував товар або заступає його продуцента, але й покупець не меншою мірою сам випродукував товар, виражений у його грошах, або заступає його продуцента. Отже, продуцент протистоїть продуцентові. Вони відрізняються тим, що один купує, а другий продає. Ми не посунемось ані на крок далі, якщо посідач товарів під фірмою продуцента продає товар понад його вартість, а під фірмою споживача платить за товари дорожче, ніж вони варті.[28]

Тим то послідовні оборонці ілюзії, що додаткова вартість постає з номінального додатку до ціни або з привілею продавця продавати товари занадто дорого, мусять припустити існування кляси, яка лише купує, не продаючи, отже, і лише споживає, не продукуючи. Існування такої кляси з того нашого погляду, якого ми досі дійшли, з погляду простої циркуляції, ще не може бути з'ясоване. Але забіжімо наперед. Гроші, за які постійно купує така кляса, мусять постійно припливати до неї від самих посідачів товарів, без обміну, задурно, на підставі хоч якогось права або насильства. Продавати цій клясі товари понад вартість — значить лише обманою повертати собі частину задурно відданих грошей.[29] Так малоазійські міста виплачували стародавньому Римові щорічну грошову данину. За ці гроші Рим купував у них товари й купував їх занадто дорого. Малоазійці ошукували римлян, виманюючи у своїх завойовників через торговлю частину данини. А проте ошуканими лишались малоазійці. За їхні товари платили їм, як і раніш, їхніми ж власними грішми. Це не є метода для збагачення або творення додаткової вартости.

Отже, тримаймося в межах товарового обміну, де продавці є покупці, а покупці — продавці. Наші труднощі походять, може, з того, що ми розглядали контраґентів лише як персоніфіковані категорії, а не індивідуально.

Посідач товарів *A* може бути такий мудрагель, що завжди зможе обдурити своїх колеґ *B* й *C*, тимчасом як ці при найкращому бажанні не спроможуться на реванш. *A* продає *B* вино вартістю в 40 фунтів стерлінґів і дістає на обмін збіжжя вартістю в 50 фунтів стерлінґів. *A* перетворив свої 40 фунтів стерлінґів на 50 фунтів стерлінґів, з меншої кількости грошей зробив більшу їх кількість і перетворив свій товар на капітал. Придивімось

[28] «Думка, що зиски виплачують споживачі, є, безумовно, цілком безглузда. Хто такі ці споживачі?» («The idea of profits being paid by the consumers, is, assuredly, very absurd. Who are the consumers?»). (*G. Ramsay*: «An Essay on the Distribution of Wealth», Edinburgh 1836, p. 183).

[29] «Коли комусь бракує попиту, чи порадить йому пан Малтуз позичити якійсь особі гроші, щоб ця остання купила в нього товари?» — питає один обурений рікардіянець у Малтуза, що, як і його учень, піп Чолмерс, вихваляє з економічного погляду клясу виключно покупців або виключно споживачів. Див.: «An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.», London 1821, p. 55.

ближче до цього. Перед обміном було вина на 40 фунтів стерлінґів у руках *A* і збіжжя на 50 фунтів стерлінґів у руках *B*, разом вартости на 90 фунтів стерлінґів. Після обміну маємо ту саму загальну вартість в 90 фунтів стерлінґів. Вартість, що циркулює, не збільшилась ні одним атомом, а тільки змінився розподіл її між *A* й *B*. Те, що на одному боці з'являється як додаткова вартість, є зменшення вартости на другому боці, плюс на одному боці є мінус на другому. Та сама зміна відбулася б, коли б *A*, не прикриваючись формою обміну, безпосередньо украв у *B* 10 фунтів стерлінґів. Очевидно, що суму вартости, яка циркулює, не можна збільшити жодною зміною в її розподілі, так само як еврей не збільшує маси благородного металю в країні тим, що продає за одну ґінею один фартинґ із часів королеви Ганни. Ціла кляса капіталістів країни не може вигравати коштом самої себе.[30]

Хоч верть, хоч круть, а факт лишається той самий. Коли обмінюються еквіваленти, то не постає жодної додаткової вартости, і коли обмінюється не-еквіваленти, то теж не постає жодної додаткової вартости.[31] Циркуляція або обмін товарів не створює жодної вартости.[32]

Звідси зрозуміло, чому в нашій аналізі основної форми капіталу, форми, що в ній він визначає економічну організацію сучасного суспільства, ми покищо цілком залишаємо осторонь популярні і, так би мовити, допотопні форми капіталу — торговельний капітал та лихварський капітал.

У русі власне торговельного капіталу форма $Г — Т — Г'$, купити, щоб дорожче продати, з'являється в найчистішому

---

[30] Детю де Трасі, хоч він є член Інституту, — а, може, саме тому, що він є член Інституту, — був протилежної думки. «Промислові капіталісти, — каже він, — мають свої зиски з того, що вони всі товари продають дорожче, ніж коштувала їх продукція. Кому ж продають вони їх? Поперше, один одному». («Traité de la Volonté et de ses effets», Paris 1826, p. 239).

[31] «Обмін двох рівних вартостей не збільшує й не зменшує маси вартостей, що є в суспільстві. Обмін двох нерівних вартостей... також нічого не змінює в сумі суспільних вартостей, хоч і додає до майна одного те, що він бере від майна іншого». («L'échange qui se fait de deux valeurs égales n'augmente ni ne diminue la masse des valeurs exisstantes dans la société. L'échange de deux valeurs inégales... ne change rien non plus à la somme des valeurs sociales, bien qu'il ajoute à la fortune de l'un ce qu'il ôte de la fortune de l'autre»). (*J. B. Say*: «Traité d'Economie Politique», Paris 1817, vol. II, p. 443, 444). Сей, звичайно, байдужий щодо висновків з цієї тези, запозичує її майже дослівно в фізіократів. У який спосіб використовував він для збільшення своєї власної «вартости» забуті за його часів твори фізіократів, показує такий приклад: «Найславнішу» тезу Monsi ur Say'a: «On n'achète des produits qu'avec des produits» («Продукти купується лише за продукти» — там же, т. II, стор. 441) в оригіналі у фізіократів подано так: «Les productions ne se paient qu'avec des productions» («Продукти оплачується лише продуктами»). (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social», Physiocrates, éd. Daire, Paris. 1846, p. 899).

[32] «Обмін не додає жодної вартости до продуктів» («Exchange confers no value at all upon products»). (*F. Wayland*: «The Elements of Political Economy», Boston 1853, p. 168).

вигляді. З другого боку, цілий його рух відбувається в межах сфери циркуляції. А що з самої циркуляції неможливо пояснити перетворення грошей на капітал, творення додаткової вартости, то й торговельний капітал видається неможливим, якщо тільки обмінюється еквіваленти;[33] тому видається, що існування його можна вивести лише з подвійного ошукування товаропродуцентів — як покупців і продавців — ошукування від купця, який паразитично всувається між них. У цьому розумінні Франклін каже: «Війна є грабіжництво, торговля — ошукування».[34] Щоб пояснити зростання вартости торговельного капіталу інакше, а не простим тільки ошукуванням товаропродуцентів, для цього потрібен довгий ряд посередніх ланок, яких зовсім ще бракує тут, де товарова циркуляція та її прості моменти становлять однісіньку нашу передумову.

Що сказано про торговельний капітал, те ще в більшій мірі має силу щодо лихварського капіталу. В торговельному капіталі обидва полюси, тобто гроші, що їх кинуто на ринок, і збільшені гроші, що їх витягнуто з ринку, мають, принаймні, за посередні ланки купівлю й продаж, рух циркуляції. В лихварському капіталі форма *Г — Т — Г'* скорочена до нічим не упосереднених полюсів: *Г — Г'*, гроші, що обмінюються на більшу кількість грошей,— форма, яка суперечить природі грошей і тому нез'ясовна з погляду товарового обміну. Тим то Арістотель і каже: «Через те, що хрематистика є двоїста — одна належить до торговлі, друга до економіки, остання потрібна й гідна похвали, перша побудована на циркуляції і справедливо зазнає огуди (бо вона спирається не на природу, а на обопільне ошуканство),— то лихварство з повнісіньким правом ненавидять, бо тут сами гроші є джерело наживи і їх уживається не на те, на що їх винайдено. Їх призначення — сприяти товаровому обмінові, а процент робить із грошей більшу кількість грошей. Звідси й назва його (τόκος — процент і породжене). Бо ті, що породжені, подібні до тих, що породили. А процент — то гроші від грошей, так що з усіх галузей наживи ця найбільше суперечить природі».[35]

В дальшому ході нашого досліду ми знайдемо, що так торговельний капітал, як і капітал, що приносить проценти, є вивідні форми; разом з тим побачимо, чому історично вони з'явилися раніш від сучасної основної форми капіталу.

---

[33] «Коли б реґулярно обмінювалось незмінні еквіваленти, то торговля була б неможлива» («Under the rule of invariable equivalents commerce would be impossible»). (*G. Opdyke*: «A Treatise on Political Economy», New - York 1851, p. 69). «В основі ріжниці між реальною вартістю й міновою вартістю лежить певний факт, а саме: вартість речі відмінна від так званого еквіваленту, що його дано за неї в торговлі, тобто, що цей еквівалент не є еквівалент». (*F. Engels*: «Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie», in Deutsch - Französische Jahrbücher, Paris 1844, S. 96).

[34] *Benjamin Franklin*: Works, vol. II, ed. Sparks b: «Positions to be examined concerning National Wealth».

[35] *Aristoteles*: «De Republica», lib. I, c. 10.

Ми вже показали, що додаткова вартість не може виникнути з циркуляції, отже, при її утворенні за спиною циркуляції мусить зчинитися щось таке, чого в ній самій не можна помітити. [36] Але чи може додаткова вартість виникнути звідкись інакше, опріч циркуляції? Циркуляція є сума всіх товарових взаємовідносин посідачів товарів. Поза нею посідач товарів стоїть лише у відношенні до свого власного товару. Щождо вартости товару, то це відношення обмежується на тім, що в товарі міститься певна кількість власної праці товаропосідача, вимірюваної за певними суспільними законами. Ця кількість праці виражається у величині вартости його товару, а що величина вартости виражається в рахункових грошах, то ця кількість праці виражається, приміром, у ціні в 10 фунтів стерлінґів. Але його праця не виражається у вартості товару і в лишкові понад власну вартість товару, не виражається в ціні в 10, яка одночасно є ціна в 11, не виражається у вартості, яка більша за себе саму. Посідач товарів може своєю працею створювати вартості, але він не може створювати вартості, що самозростають. Він може підвищити вартість товару, додаючи новою працею до наявної вартости нову вартість, приміром, виготовляючи із шкури чоботи. Той самий матеріял має тепер більшу вартість, бо в ньому міститься більша кількість праці.Тому чоботи мають більшу вартість, аніж шкура, алеж вартість шкури лишилась такою, якою вона була. Вона не зросла, не прилучила до себе додаткової вартости підчас продукції чобіт. Отже, неможливо, щоб товаропродуцент поза сферою циркуляції, не стикаючися з іншими посідачами товарів, збільшував вартість, а тому й неможливо, щоб він поза сферою циркуляції перетворював гроші або товар на капітал.

Отже, капітал не може виникнути з циркуляції і так само не може виникнути поза циркуляцією. Він мусить виникнути одночасно в циркуляції і не в ній.

Таким чином виявився подвійний результат.

Перетворення грошей на капітал слід розвинути на основі законів, іманентних товаровій циркуляції, так, щоб обмін еквівалентів правив за вихідний пункт. [37] Наш посідач грошей, який

[36] «Серед звичайних умов ринку обмін не створює зиску. Коли його не було раніш, то його не створиться й після цієї оборудки». («Profit, in the usual condition of the market, is not made by exchanging. Had it not existed before, neither could it after that transaction»). (*Ramsay*: «An Essay on the Distribution of Wealth», Edinburgh 1836, p. 184).

[37] Після поданих пояснень читач розуміє, що це значить тільки ось що: утворення капіталу мусить бути можливе й тоді, коли ціни товарів дорівнюють їхнім вартостям. Утворення капіталу не можна пояснити відхиленням товарових цін від товарових вартостей. Коли ціни дійсно відхиляються від вартостей, то треба їх спочатку звести на останні, тобто залишити цю обставину як випадкову осторонь, щоб мати перед собою в чистій формі явище утворення капіталу на основі товарового обміну, і щоб, спостерігаючи його, не заплутатись через побічні обставини, що ускладнюють самий процес і є чужі для нього. Нарешті, відомо, що ця редукція ніяким чином не є лише наукова процедура. Постійні коливання ринкових цін, їхнє піднесення та зниження, урівноважуються, взаємно

є покищо тільки гусінню капіталіста, мусить купувати товари за їхньою вартістю, за їхньою вартістю продавати, і все ж таки наприкінці процесу витягати більше вартости, ніж він авансував. Його перетворення з гусені на метелика, з лише посідача грошей на дійсного капіталіста, мусить відбуватися в сфері циркуляції, і в той самий час воно мусить відбуватись не в сфері циркуляції. Такі умови цієї проблеми. Hic Rhodus, hic salta! *

3. Купівля і продаж робочої сили

Зміна вартости грошей, що повинні перетворитися на капітал, не може відбутися в самих цих грошах, бо як засіб купівлі і як засіб виплати вони реалізують ціну товарів, які за них купують або за які ними платять, а коли вони залишаються в своїй власній формі, то вони тверднуть у, так би мовити, скам'янілу, незмінну величину вартости.[38] Так само не може виникнути ця зміна з другого акту циркуляції, з перепродажу товару, бо цей акт лише перетворює товар із натуральної форми назад у грошову форму. Отже, зміна мусить статися з товаром, що купується в першому акті *Г — Т*, але не з його вартістю, бо обмінюється еквіваленти, товар оплачується за його вартістю. Отже, зміна може виникнути лише з його споживної вартости, як такої, тобто з його споживання. Щоб здобувати вартість з споживання якогось товару, нашому посідачеві грошей мусило б пощастити відкрити в межах сфери циркуляції, на ринку, такий товар, що сама його споживна вартість мала б своєрідну властивість бути за джерело вартости, отже, такий товар, що його фактичне споживання саме було б упредметненням праці, а тому й творенням вартости. І посідач грошей находить на ринку такий специфічний товар: це здатність до праці, або робоча сила.

Під робочою силою або здатністю до праці ми розуміємо сукупність фізичних та інтелектуальних здібностей, які існують в організмі, живій особистості людини, і що їх вона пускає в рух щоразу, коли продукує якібудь споживні вартості.

касуються й сами собою зводяться на пересічну ціну як свою внутрішню норму (Regel). Ця остання є провідна зірка, приміром, для купця або промисловця в кожному підприємстві, яке функціонує довший час. Отже, купець або промисловець знає, що, коли розглядати довший період у цілості, товари дійсно продається не нижче і не вище, а за їхніми пересічними цінами. Отже, коли б безстороннє мислення було взагалі в його інтересах, то він мусив би поставити перед собою проблему утворення капіталу ось як: як може постати капітал за реґулювання цін пересічною ціною, тобто в останній інстанції вартістю товару? Я кажу «в останній інстанції», бо пересічні ціни не збігаються безпосередньо з величиною вартости товарів, як то гадають А. Сміс, Рікардо й інші.

[38] «У формі грошей... капітал не продукує зиску» («In the form of money... capital is productive of no profit»). (*Ricardo*: «Principles of Political Economy», 3 rd ed. London 1821, p. 267).

* Дослівно: Тут Родос, тут стрибай.—Античне прислів'я з байок Езопа: відповідь родосців одному хвалькові, що вихвалявся своїми стрибками. Вживається в значенні: отут покажи свою вміліст. *Ред.*

Однак, для того, щоб посідач грошей міг найти на ринку робочу силу як товар, мусять здійснитись різні передумови. Обмін товарів сам по собі не містить у собі жодних інших відносин залежности, крім тих, що постають з його власної природи. За цієї передумови робоча сила може з'явитися на ринку як товар лише тому й остільки, що й оскільки її посідач, особа, що її робочою силою вона є, подає її як товар на ринок, або продає. Щоб її посідач міг продавати її як товар, він мусить мати змогу порядкувати нею, отже, бути вільним власником своєї здатности до праці, своєї особи.[39] Власник робочої сили й посідач грошей зустрічаються на ринку й увіходять між собою у відношення як рівноправні посідачі товарів, які різняться лише тим, що один є покупець, а другий — продавець, отже, обидва юридично є рівні особи. Щоб це відношення й далі тривало, треба, щоб власник робочої сили завжди продавав її лише на певний час, бо, коли б він продав її геть чисто раз назавжди, то він продав би себе самого й перетворився б із вільної людини на раба, з посідача товару на товар. Як особа він мусить постійно ставитися до своєї робочої сили як до своєї власности, і тим то як до свого власного товару, а це він може робити лише остільки, оскільки він завжди віддає свою робочу силу до розпорядження покупця лише тимчасово, на певний період часу, передає лише на вжиток, отже, відчужуючи її, не зрікається свого права власности на неї.[40]

Друга посутня умова, потрібна для того, щоб посідач грошей міг найти на ринку робочу силу як товар, є та, що посідач робочої сили, замість мати змогу продавати товари, в яких упредметнилась його праця, мусить, навпаки, подавати на ринок як товар саму свою робочу силу, яка існує лише в його живому організмі.

---

[39] В реальних енциклопедіях клясичної старовини можна прочитати таку нісенітницю, ніби в античному світі капітал був цілком розвинений, «бракувало лише вільного робітника і кредитових установ». Пан Момзен у своїй «Римській історії» також робить подібні quid pro quo одне по одному.

[40] Тому різні законодавства встановлюють певний максимальний реченець для робочого контракту. У народів, що в них праця вільна, законодавство реґулює умови відмовлення від контракту. По різних країнах, а особливо в Мехіко (перед американською громадянською війною також і на територіях, відірваних від Мехіко, а по суті і в наддунайських провінціях до перевороту Кузи), рабство ховається під формою peonage'а. Через аванси, що їх треба сплачувати працею і що переходять від покоління до покоління, не лише поодинокий робітник, але й родина його фактично стають власністю інших осіб і їхніх родин. Хуарец скасував peonage. Так званий цар Максиміліян знов увів його в життя декретом, що його у вашінґтонській Палаті представників слушно плямували як декрет, що відновлює рабство в Мехіко. «Свої особливі фізичні й інтелектуальні здібності та свою дієздатність я можу... відчужувати іншій особі для користування на обмежений реченець, бо в наслідок цього обмеження вони набувають зовнішнього відношення до моєї цілости й загальности. Через відчуження цілого мого часу, який конкретизується через працю, і цілої моєї продукції я зробив би власністю іншої особи саму субстанцію її, тобто мою загальну діяльність і дійсність, мою особу». (*Hegel*: «Philosophie des Rechts», Berlin 1840, S. 104, § 67).

Для того, щоб хтось продавав відмінні від своєї робочої сили товари, він, певна річ, мусить мати засоби продукції, приміром, сировинний матеріл, знаряддя праці тощо. Він не може зробити чобіт, не маючи шкури. Крім того, він потребує ще засобів існування. Ніхто, навіть музикант майбутнього, не може жити з продуктів будучини, отже, і з споживних вартостей, що продукція їх ще не закінчена; від першого дня своєї появи на земній кулі людина мусить день - у - день споживати, мусить споживати раніше, ніж почне продукувати, і підчас самої продукції. Коли продукти продукується як товари, то вони мусять бути продані після того, як їх випродуковано, і лише після продажу вони можуть задовольнити потреби продуцента. До часу, потрібного на продукцію, долучається ще час, потрібний на продаж.

Отже, для перетворення грошей на капітал посідач грошей мусить знайти на товаровому ринку вільного робітника, вільного в двоякому розумінні: щоб він, з одного боку, як вільна особа порядкував своєю робочою силою як своїм товаром, і щоб, з другого боку, в нього не було на продаж ніяких інших товарів, щоб був він гольцем голий, позбавлений усіх речей, потрібних для здійснення його робочої сили.

Питання, чому цей вільний робітник протистоїть у сфері циркуляції посідачеві грошей, не інтересує останнього, бо для нього робочий ринок є лише осібний відділ товарового ринку. І нас воно покищо так само мало інтересує. Ми теоретично тримаємося цього факту, так само як посідач грошей тримається його практично. В усякому разі ясне одне: природа не продукує на одному боці посідачів грошей або товаропосідачів, а на другому — посідачів лише своєї власної робочої сили. Це відношення не є природне, не базується на законах природи, і так само воно не є таке суспільне відношення, яке було б спільне всім періодам історії. Воно, очевидно, саме є результат попереднього історичного розвитку, продукт багатьох економічних переворотів, продукт загину цілого ряду давніших формацій суспільної продукції.

І ті економічні категорії, що ми їх розглядали раніш, теж мають на собі сліди своєї історії. Буття продукту як товару потребує певних історичних умов. Щоб стати товаром, продукт мусить продукуватися не як безпосередній засіб існування для самого продуцента. Коли б ми продовжували наші дослідження, коли б ми запитали: за яких обставин усі або принаймні більшість продуктів набирають форми товару, то виявилось би, що це стається лише на основі цілком специфічного способу продукції, а саме капіталістичного способу продукції. Однак таке дослідження було б далеке від аналізи товару. Продукція товарів і циркуляція товарів можуть існувати, хоч куди значніша маса продуктів, призначена безпосередньо для власної потреби, не перетворюється на товари, отже, коли мінова вартість ще далеко не опанувала суспільний процес продукції у всій його ширині та глибині. Поява продукту як товару має за свою передумову

такий високий рівень розвитку поділу праці всередині суспільства, коли відокремлення між споживною вартістю й міновою вартістю, яке за безпосередньої мінової торговлі, лише починається, є вже завершене. Але такий ступінь розвитку є спільний історично якнайрізнішим економічним суспільним формаціям.

Або, коли б ми стали розглядати гроші, то ми побачили б, що вони мають за свою передумову певний розвиток товарового обміну. Осібні форми грошей — просто товаровий еквівалент, або засіб циркуляції, або засіб платежу, скарб і світові гроші — вказують, залежно від різного обсягу і відносної переваги тієї або іншої функції, на дуже різні ступені суспільного процесу продукції. А проте для утворення всіх цих форм досить, як це доводить досвід, порівняно слабо розвиненої товарової циркуляції. Інша справа з капіталом. Історичні умови його існування зовсім не збігаються з товаровою та грошовою циркуляцією. Капітал постає лише там, де посідач засобів продукції й засобів існування находить на ринку вільного робітника як продавця своєї робочої сили, і вже одна ця історична умова обіймає цілу світову історію. Тому капітал із самого початку свого виникнення проголошує нову епоху суспільного процесу продукції.[41]

А тепер треба ближче розглянути цей своєрідний товар, робочу силу. Нарівні з усіма іншими товарами він має вартість.[42] Як визначається цю вартість?

Вартість робочої сили, як і вартість кожного іншого товару, визначається робочим часом, доконечним для продукції, отже, і репродукції цього специфічного товару. Оскільки робоча сила є вартість, вона сама репрезентує лише певну кількість упредметненої в ній суспільної пересічної праці. Робоча сила існує лише як здібність живого індивіда. Отже, його існування є передумова її продукції. Коли існування індивіда дано, то він продукує свою робочу силу, репродукуючи або зберігаючи самого себе. Для свого самозбереження живий індивід потребує певної суми засобів існування. Отже, робочий час, доконечний для продукції робочої сили, сходить на робочий час, доконечний для продукції цих засобів існування, або вартість робочої сили є вартість засобів існування, доконечних, щоб зберегти життя її власникові. Однак робоча сила здійснюється лише через своє зовнішнє виявлення, виявляється лише у праці. Але в процесі її виявлення, в процесі праці витрачається певну кількість людських м'яснів, нервів, мозку й т. ін., що мусять бути знову поповнені. Ця збіль-

---

[41] Отже, капіталістичну епоху характеризує те, що робоча сила для самого робітника набирає форми належного йому товару, а тому його праця набирає форми найманої праці. З другого боку, лише від цього моменту товарова форма стає загальною для всіх продуктів праці.

[42] «Вартість або цінність людини, як і всіх інших речей, є її ціна, тобто стільки, скільки дають за користання з її сили» («The Value or Worth of a man is as of all other things, his price: that is to say, so much as would be given for the use of his power»). (*Th. Hobbes*: «Leviathan» in «Works ed. Molesworth», London 1839 — 44, vol. III, p. 76).

шена витрата зумовлює збільшене відновлення.[43] Коли власник робочої сили працював сьогодні, то він мусить мати змогу й завтра повторити той самий процес за тих самих умов сили й здоров'я. Отже, суми засобів існування мусить вистачати, щоб індивіда, який працює, утримати як такого в його нормальному життєвому стані. Сами природні потреби, як от їжа, одяг, паливо, помешкання тощо, є різні залежно від кліматичних і інших природних особливостей країни. З другого боку, розміри так званих доконечних потреб, як і спосіб задоволення їх, сами є історичний продукт і тому здебільша залежать од культурного рівня країни і, між іншим, значною мірою і від того, серед яких умов, отже, з якими звичками й життєвими вимогами утворилася кляса вільних робітників.[44] Отже, протилежно до інших товарів визначення вартости робочої сили містить у собі історичний і моральний елемент. Однак для певної країни і для певного періоду пересічна кількість доконечних засобів існування є дана.

Власник робочої сили є смертний. Отже, щоб раз-у-раз з'являтися на ринку, а це є передумова безупинного перетворювання грошей на капітал, продавець робочої сили мусить увічнити себе, «як увічнює себе кожний живий індивід — через розплодження».[45] Робочі сили, що сходять із ринку через виснаження і смерть, мусять постійно поповнюватись, принаймні, таким самим числом нових робочих сил. Отже, сума засобів існування, доконечних для продукції робочої сили, обіймає й засоби існування для заступників, тобто дітей робітників, так що ця раса своєрідних товаропосідачів увічнюється на товаровому ринку.[46]

Для модифікації загальної людської натури в такий спосіб, щоб людина набула вправности та досвіду в певній галузі праці, щоб стала розвинутою й специфічною робочою силою, потрібно певної освіти або виховання, яке, із свого боку, коштує більшої або меншої суми товарових еквівалентів. Ця сума витрат виховання змінюється залежно від більш чи менш складного харак-

---

43 «Тому староримський villicus, що стояв як управитель на чолі рільничих рабів, діставав «злиденніше утримання, ніж раби, бо мав легшу працю». (*Th. Mommsen*: «Römische Geschichte», 1856, стор. 810).

44 Порівн. «Overpopulation and its Remedy», London 1846, von W. Th. Thornton.

45 Petty.

46 «Її (праці) натуральна ціна... складається з такої кількости засобів існування і комфорту, яка, залежно від природи й клімату й відповідно до звичаїв даної країни, доконечна для утримання самого робітника й для того, щоб дати йому змогу утримувати родину, яка спроможна була б забезпечити незменшуване постачання праці на ринку» («Its (labour's) natural price... consists in such a quantity of necessaries, and comforts of life, as, from the nature of the climate, and the habits of the country, are necessary to support the labourer, and to enable him to rear such a family as may preserve, in the market, an undiminished supply of labour»). (*R. Torrens*: «An Essay on the external Corn Trade», London 1815, p. 62). Слово «праця» тут неправильно поставлено замість «робоча сила».

теру робочої сили. Отже, ці витрати навчання, дуже малі для ввичайної робочої сили, є складова частина вартостей, витрачених на її продукцію.

Вартість робочої сили сходить на вартість певної суми засобів існування. Тому вона змінюється разом із зміною вартости цих засобів існування, тобто разом із зміною величини робочого часу, потрібного на продукцію їх.

Частину засобів існування, приміром, їжу, паливо тощо, споживається день-у-день, і мусять вони день-у-день наново поповнюватись. Інші засоби існування, як от одяг, меблі тощо, зуживається протягом довшого часу, а тому їх треба поповнювати протягом довшого часу. Товари одного роду мусять купуватися або за них треба платити щодня, товари іншого роду — щотижня, що чверть року й т. ін. Але, хоч і як поділялася б сума цих видатків, приміром, протягом року, вона мусить покриватися з пересічного доходу, що його день-у-день дістає робітник. Коли б маса товарів, потрібних щоденно на продукцію робочої сили, дорівнювала A, маса товарів потрібних щотижня, дорівнювала B, маса товарів, потрібних що чверть року, дорівнювала C і т. д., то щоденна пересічна кількість цих товарів дорівнювала б

$$\frac{365A + 52B + 4C + \text{і т. д.}}{365}$$

Коли припустимо, що в цій масі товарів, потрібній для пересічного дня, міститься 6 годин суспільної праці, то в робочій силі щодня упредметнюється півдня суспільної пересічної праці, тобто потрібно пів робочого дня на щоденну продукцію робочої сили. Ця кількість праці, потрібна на щоденну продукцію робочої сили, становить її денну вартість, або вартість щоденно репродукованої робочої сили. Коли півдня пересічної суспільної праці виражається в масі золота в 3 шилінґи або один таляр, то один таляр є ціна, що відповідає денній вартості робочої сили. Якщо посідач робочої сили щоденно продає її за один таляр, то її продажна ціна дорівнює її вартості і, за нашим припущенням, посідач грошей, що жадає перетворити свої таляри на капітал, платить цю вартість.

Крайню або мінімальну межу вартости робочої сили становить вартість маси тих товарів, що без її щоденного постачання носій робочої сили, людина, не може відновляти свого життєвого процесу, тобто вартість фізично доконечних засобів існування. Коли ціна робочої сили падає до цього мінімуму, то вона падає нижче від її вартости, бо в такому разі робоча сила може утримуватись і розвиватись лише в занепалій формі. Але вартість кожного товару визначається тим робочим часом, що його треба, щоб постачати товар нормальної якости.

Було б надзвичайно дешевенькою сантиментальністю вважати за грубе це визначення вартости робочої сили, яке випливає з

природи речей, і нарікати разом з Россі: «Уявляти собі спроможність працювати (puissance de travail), абстрагуючись від засобів існування робітників підчас процесу продукції — це значить уявляти собі якусь химеру (être de raison). Хто каже «праця», хто каже «спроможність працювати», той каже одночасно «робітник і засоби існування», «робітник і заробітна плата».[47] Хто каже «спроможність працювати», той ще не каже «праця», так само, як хто каже «спроможність перетравлювати», ще не каже «перетравлювання». Останній процес потребує, як відомо, ще чогось більшого, ніж добрий шлунок. Хто каже «спроможність працювати», той не абстрагується від засобів існування, потрібних для її існування. Навпаки, вартість цих засобів існування є виражена в її вартості. Коли спроможність працювати не можна продати, то робітникові з неї користи мало, навпаки, він відчуває як жорстоку природну доконечність те, що його спроможність працювати потребувала для своєї продукції певної кількости засобів існування і знову раз - у - раз потребує їх для своєї репродукції. Тоді він разом із Сісмонді відкриває, що «спроможність працювати... є ніщо, коли її не можна продати».[48]

Із своєрідної природи цього специфічного товару, робочої сили, випливає, що зі складанням контракту між покупцем і продавцем споживна вартість робочої сили в дійсності ще не переходить до рук покупця. Її вартість, подібно до вартости всякого іншого товару, було визначено раніш, ніж вона увійшла до циркуляції, бо певну кількість суспільної праці було вже витрачено на продукцію робочої сили, але її споживна вартість полягає у виявленні сили, що відбувається лише пізніше. Тому відчуження сили й дійсне виявлення її, тобто її буття як споживної вартости, не збігаються щодо часу. Але там, де йдеться про такі товари,[49] що в них формальне відчуження споживної вартости через продаж і її дійсне використання покупцем щодо часу не збігаються, — там гроші покупця функціонують здебільша як засіб платежу. По всіх країнах капіталістичного способу продукції робочу силу оплачується лише після того, як вона вже функціонувала протягом реченця, установленого контрактом, приміром, наприкінці кожного тижня. Тому повсюди робітник авансує капіталістові споживну вартість своєї робочої сили;

---

[47] *Rossi*: «Cours d'Economie Politique», Bruxelles 1842, p. 370.

[48] *Sismondi*: «Nouveaux Principes d'Economie Politique», vol. I, p. 113.

[49] «Всяку працю оплачується після її закінчення» («All labour is paid, after it has ceased»). (An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc»., London 1821, p. 104). «Комерційний кредит мусив був початись у той момент, коли робітник, це перше джерело продукції, через свою ощадність мав змогу чекати на плату за свою працю до кінця тижневого, двотижневого, місячного, тримісячного й т. ін. реченця» («Le crédit commercial a dû commencer au moment où l'ouvrier, premier artisan de la production, a pu, au moyen de ses économies, attendre le salaire de son travail jusqu'à la fin de la semaine, de la quinzaine, du mois, du trimestre etc.»). (*Ch. Ganilh*: «Des Systèmes de l'Economie Politique», 2 - ème éd. Paris 1821, vol. II, p. 150).

він дозволяє покупцеві споживати її раніш, ніж останній заплатив її ціну, отже, повсюди робітник кредитує капіталіста. Що це кредитування не є пуста химера, показує не лише втрата кредитованої заробітної плати на випадок банкрутства капіталіста,[50] але й низка затяжніших наслідків.[51] Проте природа самого товарового обміну ані скільки не змінюється від того, як функціонують гроші: як засіб купівлі, чи як засіб платежу. Ціну робочої сили встановлено контрактом, хоч реалізується вона лише пізніш як і наймова ціна за будинок. Робочу силу вже продано, хоч плату за неї буде виплачено лише пізніше. Однак для ясного розуміння цього відношення корисно покищо тимчасово припустити, що посідач робочої сили щоразу одночасно з продажем її дістає зразу ж і умовлену в контракті ціну.

---

[50] «Робітник позичає свою працю» — каже Шторх, але додає єхидно: «він нічим не ризикує», хіба що «втратою свого заробітку... робітник не додає нічого матеріяльного». («L'ouvrier prête son industrie... il ne risque rien, exepté de perdre son salaire... l'ouvrier ne transmet rien de matériel»). (*Storch*: «Cours d'Economie Politique», Pétersbourg 1815, vol. II, p. 37).

[51] Приклад. У Лондоні є два сорти пекарів: «full priced», що продають хліб за його повною вартістю, і «undersellers», що продають його нижче його вартости. Остання кляса становить понад три четвертини загального числа всіх пекарів. (P. XXXII в «Report» урядового комісара H. S. Tremenheere про «Grievances complained of by the journemeymen bakers etc.», London 1862). Ці undersellers продають, майже без винятку, хліб, фальсифікований домішкою галуну, мила, поташу, вапна, дербішірської кам'яної муки та інших подібних приємних, поживних і здорових інґредієнтів. (Див. цитовану вище Синю Книґу, а також звіт «Committee of 1855 on the Adulteration of Bread» і твір доктора Hassall'a: «Adulterations Detected», 2 - nd ed. London 1862). Сер Джон Ґордон заявив перед комітетом 1855 р., що «в наслідок такої фальсифікації бідний, який живе з двох фунтів хліба на день, в дійсності не дістає тепер і четвертини поживного матеріялу, не кажучи вже про шкідливий вплив на його здоров'я». Як причину того, що «дуже велика частина робітничої кляси», хоч і добре знає про фальсифікацію, все ж купує галун, кам'яну муку й т. ін., Tremenheere наводить те (l. c. p. XLVIII), що для них «є неминуче брати такий хліб у свого пекаря або в крамаря, який цьому останньому забажається їм дати». Через те, що плату вони дістають лише наприкінці тижня, вони можуть «за спожитий їхньою родиною протягом тижня хліб заплатити лише наприкінці тижня»; і Tremenheere додає, покликаючись на свідків: «загальновідома річ, що хліб із такими домішками виготовляється виключно для цього роду покупців» («it is notorius that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner»). «У багатьох рільничих округах Англії (а ще більш у шотляндських) заробітну плату видається раз на два тижні й навіть раз на місяць. Через такі довгі реченці платежу рільничий робітник примушений купувати собі товари на кредит... Він мусить платити вищі ціни й фактично прикований до тієї крамниці, що його висмоктує. Так, приміром, у Horningsham in Wilts, де заробітна плата щомісячна, таке саме борошно, за яке в іншому місці він заплатив би 1 шилінґ 10 пенсів, йому коштує 2 шилінґи 4 пенси за stone». («Sixth Report» on «Public Health» by «The Medical Officer of the Privy Council etc.», 1864, p. 264). «Робітники перкалево - вибійчаних майстерень у Песлі й Кільмарноці (Західня Шотляндія) страйком примусили в 1853 р. скоротити реченець платежу з одного місяця на два тижні». («Reports of the Inspectors of Faktories for 31 st October 1853», p. 34). Як приклад дальшого чемного розвитку кредиту, що його дає робітник капіталістові, можна розглядати методу багатьох

Ми знаємо тепер спосіб визначення вартости, яку посідач грошей виплачує посідачеві цього своєрідного товару, робочої сили. Споживна вартість, яку посідач грошей отримує собі в обмін, виявляється лише в дійсному вживанні, у процесі споживання робочої сили. Всі потрібні для цього процесу речі, як от сировинний матеріял і т. ін., посідач грошей купує на товаровому ринку й платить за них повну ціну. Процес споживання робочої сили є разом з тим процес продукції товару й додаткової вартости. Споживання робочої сили, як і споживання всякого іншого товару, відбувається поза межами ринку або сфери циркуляції. Тим то ми, разом із посідачем грошей і посідачем робочої сили, полишаємо цю шумну сферу, де все відбувається на поверхні та перед очима всіх і кожного, щоб піти за ними обома в таємні місця продукції, що на їх порозі написано: «No admittance except on business.** Тут виявиться не лише те, як капітал продукує, алеж і те, як його самого продукують, як продукують капітал. Таємниця продукції додаткової вартости (Plusmacherei) мусить, нарешті, відкритися.

Сфера циркуляції, або обміну товарів, у межах якої рухається купівля та продаж робочої сили, була дійсно за правдивий едем природжених прав людини. Тут панує лише воля, рівність, власність і Бентам. Воля! Бо покупець і продавець товару, приміром, робочої сили, керуються лише своєю свободною волею. Вони складають умови як вільні, юридично рівноправні особи. Контракт є кінцевий результат, у якому їхні волі знаходять собі спільний юридичний вираз. Рівність! Бо вони відносяться один до одного лише як посідачі товарів і обмінюють еквівалент на еквівалент. Власність! Бо кожний порядкує лише своїм. Бентам! Бо кожний з обох дбає лише про себе самого. Однісінька сила, що ставить їх у зв'язок і взаємне відношення,— це сила їхньої власної користи, їхньої власної вигоди, їхніх приватних інтересів. Але саме через те, що кожний дбає лише про себе й ніхто не дбає про іншого, всі вони в наслідок наперед установле-

---

англійських посідачів кам'яновугільних копалень, що платять робітникові лише наприкінці місяця, а в проміжний час робітник дістає від капіталіста аванси, часто товарами, які він мусить оплачувати понад їхню ринкову ціну (Trucksystem).* «Серед власників кам'яновугільних копалень стало звичаєм платити робітникам раз на місяць і давати їм позики наприкінці кожного проміжного тижня, позику видається в крамниці (а саме в tommy shop, тобто в крамниці, що належить самому хазяїнові); робітники отримують гроші в одному куті й зараз же віддають їх у другому» («It is a common practice with the coal masters to pay once a month, and advance cash to their workmen at the end of each intermediate week. The cash is given in the shop; the men take it on one side and lay it out on the other»). («Children's Employment Commission, 3 rd Report», London 1864, p. 38, n. 192).

* Початок цієї фрази у французькому виданні зредаговано так: «Як приклад експлуатації робітника, що постає з того кредиту, який він дає капіталістові, можна розглядати...».— «Comme exemple de l'exploitation, qui resulte pour l'ouvrier du credit qu'il donne au capitaliste...». *Ред.*

** Увіходити дозволяється лише у справах. *Ред.*

ної гармонії речей, або під проводом всемудрого провидіння, здійснюють лише справу своєї взаємної вигоди, спільної користи, спільних інтересів.

У той момент, коли ми розстаємося з цією сферою простої циркуляції, або товарового обміну, з якої фритредер vulgaris запозичає свої погляди, поняття й маштаб для своїх думок про суспільство капіталу й найманої праці, ми помічаємо, що вже де в чому зміняється, здається, фізіономія наших dramatis personae. Колишній посідач грошей іде попереду як капіталіст, посідач робочої сили йде слідком за ним як його робітник; один іде, многозначно усміхаючися й жадаючи взятися до справи; другий— боязко, опираючись, як людина, що винесла на ринок свою власну шкуру й не має вже нічого іншого сподіватись, як тільки того, що цю шкуру будуть гарбарювати.

ВІДДІЛ ТРЕТІЙ
ПРОДУКЦІЯ АБСОЛЮТНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТИ

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ
ПРОЦЕС ПРАЦІ І ПРОЦЕС ЗРОСТАННЯ ВАРТОСТИ*

1. Процес праці

Споживання робочої сили — це сама праця. Покупець робочої сили споживає її, примушуючи продавця її працювати. Останній стає через те робочою силою, що виявляється в дії (actu), стає робітником, чим раніш він був лише потенціяльно. Щоб утілити свою працю в товарах, він мусить насамперед утілити її у споживних вартостях, у речах, що служать для задоволення тих або інших потреб. Отже, капіталіст примушує робітника виготовляти якусь споживну вартість, якийсь певний товар. Продукція споживних вартостей або дібр не змінює своєї загальної природи від того, що вона відбувається для капіталіста та під його контролем. Отже, процес праці треба розглянути насамперед незалежно від усякої певної суспільної форми.**

Праця є насамперед процес між людиною й природою, процес, що в ньому людина своєю власною діяльністю упосереднює, реґулює й контролює обмін речовин між собою й природою. Речовині природи людина сама протистоїть як сила природи. Щоб присвоїти собі природну речовину у формі, придатній для її власного життя, вона пускає в рух належні до її тіла природні сили: рамена й ноги, голову й руки. Впливаючи цим рухом на зовнішню природу і змінюючи її, вона змінює одночасно і свою власну природу. Вона розвиває дрімотні в її власній природі здібності (Potenzen) і гру її сил підбиває під свою власну владу. Ми не будемо тут розглядати первісних тваринноподібних інстинктивних форм праці. Порівняно з тим станом, коли робітник виступає на ринку

* У французькому виданні цьому розділові дано заголовок: «Production de valeurs d'usage et production de la plus - value» — «Продукція споживних вартостей та продукція додаткової вартости», а § 1 цього розділу дано заголовок: «Production de valeurs d'usage» — «Продукція споживних вартостей». *Ред.*

** У французькому виданні це речення подано так: «Отже, спочатку нам треба розглянути процес корисної праці взагалі, абстрагуючись від усякої осібної форми, що йому може надати та або інша фаза економічного розвитку суспільства» («Le Capital etc.», vol. I, ch. VII, p. 76). *Ред.*

як продавець своєї власної робочої сили, той стан, коли людська праця не визволилась була ще із своєї первинної інстинктивної форми, відходить у глибини праісторичних часів. Ми припускаємо працю в такій формі, що в ній вона належить виключно людині. Павук виконує операції, що подібні до операцій ткача, а бджола будовою своїх воскових комірочок засоромить не одного архітектора - людину. Але найгіршого архітектора від найкращої бджоли з самого ж початку відрізняє те, що він, раніш ніж збудувати комірочку з воску, вже збудував її у своїй голові. Наприкінці процесу праці виходить такий результат, який на початку цього процесу вже існував в уяві робітника, отже, вже існував ідеально. Він не лише змінює форму того, що дала природа; в тому, що дала природа, він здійснює одночасно й свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер його діяння і якій він мусить підпорядкувати свою волю. І це підпорядкування не є відокремлений акт.* Окрім напруження органів, що працюють, потрібна на цілий час праці доцільна воля, яка виявляється в увазі, і потрібна вона то більше, що менше праця захоплює робітника своїм змістом, способом та характером її виконання, тобто, що менше він тішиться нею як грою своїх власних фізичних і інтелектуальних сил.

Прості моменти процесу праці є: 1) доцільна діяльність, або сама праця, 2) предмет праці й 3) засоби праці.

Земля (економічно розуміємо під нею й воду), що первісно постачає[1] людині харчі, готові засоби існування, існує без будь-якої допомоги людини як загальний предмет людської праці. Всі речі, які праця відриває лише від їхнього безпосереднього зв'язку з усесвітом, є предмети праці, дані природою, приміром, риба, яку ловлять, відривають од її життєвої стихії, води, дерево, що рубають у пралісі, руда, яку видобувають із її жил. Навпаки, коли сам предмет праці є вже, так би мовити, профільтрований попередньою працею, то ми звемо його сировинним матеріялом, як ось видобута вже руда, що її потім промивають. Усякий сировинний матеріял є предмет праці, та не всякий предмет праці є сировинний матеріял. Предмет праці є сировинний матеріял тільки тоді, коли він уже зазнав зміни, спричиненої працею.

Засіб праці є якась річ або комплекс речей, що їх робітник ставить поміж собою й предметом праці й що служать за провід-

[1] «Здається,— та воно так і справді є,—що природні продукти землі, яких є лише обмежена кількість і які існують цілком незалежно від людини, є дані природою цілком так само, як дають юнакові невеличку суму грошей, щоб справити його на шлях якоїсь діяльности й дати йому спроможність надбати собі статки» («The earth's spontaneous productions being in small quantity, and quite independent of man, appear, as it were, to be furnished by nature, in the same way as a small sum is given to a young man, in order to put him in a way of industry, and of making his fortune»). (*James Steuart*: «Principles of Political Economy», Ed. Dublin. 1770» vol. I, p. 116).

* У французькому виданні це речення подано так: «І це підпорядкування не є короткочасне» («Et cette subordination n'est pas momentanée»). *Ред.*

ника його діяльности на цей предмет. Він користується механічними, фізичними, хемічними властивостями речей для того, щоб примусити їх діяти як сили на інші речі, відповідно до своєї мети.[2] Предмет, що його робітник опановує безпосередньо,— залишаючи осторонь захоплювання готових засобів існування, приміром, овочів, коли лише його власні органи служать за засоби праці,— є не предмет праці, а засіб праці. Таким чином, даний самою природою предмет стає органом його діяльности, органом, що його він долучає до органів свого власного тіла, здовжуючи, всупереч біблії, природний розмір своєї статури. Земля, являючи собою його первісну харчову комору, є так само й первісний арсенал його засобів праці. Вона постачає йому, приміром, камінь, яким він кидає, тре, тисне, ріже й т. ін. Сама земля є засіб праці, але функціонування її як засобу праці в рільництві знов же має за передумову цілий ряд інших засобів праці й порівняно високий уже розвиток робочої сили.[3] Скоро тільки взагалі процес праці сяк - так розвинеться, то він потребує оброблених уже засобів праці. В печерах найдавнішої людини ми находимо кам'яне знаряддя й кам'яну зброю. Поруч із обробленим каменем, деревом, кістьми й мушлями головну ролю як засіб праці на початках людської історії відіграє приручена, отже, змінена вже працею, виплекана тварина.[4] Вжиток і створення засобів праці, хоч у зародковій формі вони вже властиві і деяким породам тварин, характеризують специфічно людський процес праці. Тим то Франклін визначає людину, як «a toolmaking animal», як тварину, що продукує знаряддя праці. Останки засобів праці мають для вивчання загинулих економічних суспільних формацій таку саму вагу, яку будова останків костей для пізнавання організації загинулих тваринних порід. Економічні епохи відрізняються не тим, що продукують, а тим, як продукують, якими засобами праці.[5] Засоби праці є не лише мірило розвитку людської робочої сили, але й покажчик суспільних відносин, за яких люди працюють. Серед самих засобів праці механічні засоби праці, що їх сукупність можна назвати кістковою і мускульною системою продукції, подають значно відмінніші характеристичні ознаки певної епохи суспільної продукції, ніж такі засоби праці, що

---

[2] «Розум є так само хитрий, як і могутній. Хитрість полягає взагалі в упосереднювальній діяльності, яка, примушуючи об'єкти, відповідно до їхньої власної природи, діяти один на одного та впливати один на одного, не втручається безпосередньо до цього процесу і все ж досягає здійснення лише своєї мети». (*Hegel*: «Enzyklopädie. Erster Teil. Die Logik», Berlin 1840», S. 382).

[3] У своїй, зрештою нікчемній, праці «Théorie de l'Economie Politique», Paris 1815, Ґаніль влучно перелічує всупереч до фізіократів величезний ряд процесів праці, які становлять передумову рільництва у власному значенні слова.

[4] У «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses» (1766), Oeuvres, éd. Daire, vol. I, Тюрґо добре розвинув вагу прирученої тварини для початків культури.

[5] З усіх товарів власне люксусові товари мають найменше значення для технологічного порівняння різних епох продукції.

служать лише як сховища предметів праці й що їхню сукупність взагалі можна назвати судинною системою продукції, як от труби, бочки, коші, жбани тощо. Лише в хемічній фабрикації вони відіграють значну ролю.[5a]

Крім тих речей, що упосереднюють діяння праці на предмет праці і тому так або інакше служать за провідників діяльности, процес праці залічує до своїх засобів у ширшому розумінні всі речові умови, які взагалі потрібні, щоб відбувся процес. Вони не входять у нього безпосередньо, але без них він або зовсім не може відбуватися або відбувається лише в недосконалій формі. За загальний засіб праці цього роду є знов таки сама земля, бо вона дає робітникові locus standi,* а його процесові — поле діяльности (field of employment). За засоби праці цього роду, але такі, що вже оброблялись працею, приміром, є робочі будинки, канали, шляхи й т. ін.

Отже, у процесі праці діяльність людини спричинює за допомогою засобів праці зміну в предметі праці, яку вона собі заздалегідь поставила за мету. Процес згасає в продукті. Продукт його є споживна вартість, речовина природи, через зміну форми пристосована до людських потреб. Праця сполучилась із своїм предметом праці. Вона упредметнена, а предмет праці оброблено. Те, що на боці робітника з'являлось у формі неспокою (Unruhe), з'являється тепер на боці продукту як властивість спокою (ruhende Eigenschaft), у формі буття. Робітник пряв, і продукт є прядиво.

Коли розглядати цілий процес з погляду його результату, продукту, то засоби праці й предмет праці, обидва, з'являються як засоби продукції,[6] а сама праця — як продуктивна праця.[7]

Коли якась споживна вартість виходить із процесу праці як продукт, то інші споживні вартості, продукти попередніх процесів праці, входять у нього як засоби продукції. Та сама споживна вартість, що є продукт одного процесу праці, становить засіб продукції для іншого процесу праці. Тому продукти є не лише результат, але разом з тим і умова процесу праці.

За винятком добувальної промисловости, що знаходить свій предмет праці в самій природі, як от гірництво, полювання, рибальство й т. ін. (рільництво лише остільки, оскільки воно в першу чергу обробляє саму цілину), всі інші галузі промисловости обробляють предмет, що є сировинний матеріял, тобто пред-

[5a] Примітка до другого видання. Хоч і як мало дотеперішня історична наука знає розвиток матеріяльної продукції, основу всього суспільного життя, отже, і всієї дійсної історії, проте принаймні передісторичні часи поділено — на основі природничо - наукових, а не так званих історичних, дослідів — за матеріялом знарядь праці і збросю на кам'яний вік, бронзовий вік і залізний вік.

[6] Видається парадоксом, коли, приміром, рибу, якої ще не впіймано, називати засобом продукції для рибальства. Але досі ще не винайдено вміλости ловити рибу у водах, де її немає.

[7] Цього визначення продуктивної праці, що випливає з погляду простого процесу праці, зовсім недосить для капіталістичного процесу продукції.

* — місце, на якому він стоїть. *Ред.*

мет праці, що його вже профільтровано через процес праці й що сам вже є продукт праці, приміром, насіння в рільництві. Тварини й рослини, що їх звикли вважати за продукти природи, є не лише продукти праці, може, попереднього року, але в їхніх теперішніх формах вони є продукти змін, що склалися протягом багатьох поколінь під контролем людини, за допомогою людської праці. Щождо засобів праці зокрема, то величезна більшість їх навіть при найповерховішому розгляді показує сліди минулої праці.

Сировинний матеріял може становити головну субстанцію продукту або ввіходити в процес його утворення лише як допоміжний матеріял. Допоміжний матеріял споживають засоби праці, як от вугілля споживає парова машина, олію — колесо, сіно — робочий кінь, або його додають до сировинного матеріялу, щоб спричинити в ньому речову зміну, як от хлор — до небіленого полотна, вугілля — до заліза, фарбу — до вовни, або він допомагає виконувати саму працю, як от, приміром, матеріяли, що ними користуються для освітлення й опалення робітних майстерень. У власне хемічній фабрикації ріжниця між головним матеріялом і допоміжним матеріялом зникає, бо жоден з уживаних сировинних матеріялів не появляється знов як субстанція продукту.[8]

А що всяка річ має багато різних властивостей і тому придатна для різних способів використовування, то той самий продукт може бути сировинним матеріялом для дуже різних процесів праці. Наприклад, зерно є сировинний матеріял для мірошника, для фабриканта крохмалю, гуральника, скотаря й т. ін. Як насіння воно стає сировинним матеріялом для своєї власної продукції. Так само й вугілля як продукт виходить із гірничої промисловости, а як засіб продукції — увіходить до неї.

Той самий продукт у тому самому процесі праці може служити за засіб праці й за сировинний матеріял. Приміром, худоба, що її годують, є оброблюваний сировинний матеріял і разом з тим засіб для виготовлення гною.

Продукт, що існує в готовій для споживання формі, може знов стати сировинним матеріялом для іншого продукту, як ось виноград — сировинним матеріялом для вина. Або праця випускає свій продукт у формах, у яких він знов може бути вжитий лише як сировинний матеріял. Сировинний матеріял у такому стані зветься півфабрикатом або краще звати його ступневим фабрикатом (Stufenfabrikat), як от бавовна, нитки, пряжа тощо. Первісний сировинний матеріял, хоч і сам він вже є продукт, повинен, однак, перейти ще цілий ряд різних процесів, де він у завжди змінливій формі знову й знов функціонує як сировинний матеріял аж до останнього процесу праці, який відштовхує його від себе як готовий засіб існування або як готовий засіб праці.

---

[8] Шторх одрізняє власне сировинний матеріял як «matière» від допоміжних матеріялів як «matériaux»; Шербульє називає допоміжні матеріяли «matières instrumentales».

Отже, ми бачимо: чи з'являється споживна вартість як сировинний матеріял, чи як засіб праці або продукт, це геть чисто залежить від певної її функції у процесі праці, від місця, яке вона займає в ньому, і зі зміною цього місця змінюються й ті її визначення.

Тому, увіходячи як засоби продукції в нові процеси праці, продукти втрачають характер продуктів. Вони функціонують ще тільки як предметні фактори живої праці. Прядун ставиться до веретена лише як до засобу, яким він пряде, до льону — лише як до предмету, що його він пряде. Звичайно, не можна прясти без матеріялу для прядіння й без веретен. Тому наявність цих продуктів доводиться припустити вже з самого початку прядіння. Але для самого цього процесу той факт, що льон і веретена є продукти минулої праці, не має ніякого значення цілком так само, як для акту харчування не має ніякого значення той факт, що хліб є продукт минулої праці рільника, мірошника, пекаря й т. ін. Навпаки, якщо засоби продукції й виявляють у процесі праці свій характер продуктів минулої праці, то лише через їхні вади. Ніж, що не ріже, пряжа, що раз-у-раз рветься, і т. ін. живо нагадують ножівника *A* і прядуна *B*. На вдалому продукті не помітно слідів минулої праці, що надала йому його споживних властивостей.

Машина, що не функціонує в процесі праці, є некорисна. Окрім того, вона зазнає руйнаційного впливу природного обміну речовин. Залізо ржавіє, дерево гниє. Пряжа, що її не тчуть або не плетуть, є зіпсована бавовна. Жива праця мусить охопити ці речі, з мертвих зробити їх живими, перетворити їх з лише можливих у дійсні й діяльні споживні вартості. Охоплені вогнем праці, яка асимілює їх як своє тіло, надхнені в процесі праці на виконання функцій, що відповідають їхній ідеї і призначенню, вони хоч і будуть спожиті, але спожиті доцільно, як елементи утворення нових споживних вартостей, нових продуктів, які здатні увійти як засоби існування в особисте споживання або як засоби продукції в новий процес праці.

Отже, коли наявні продукти є не лише результат, але й умови існування процесу праці, то, з другого боку, вкладання їх у процес праці, отже, їхній контакт з живою працею, є єдиний засіб для того, щоб зберегти й реалізувати ці продукти минулої праці як споживні вартості.

Праця споживає свої речові елементи, свій предмет і свої засоби, з'їдає їх, отже, це є процес споживання. Це продуктивне споживання відрізняється тим від особистого споживання, що в останньому продукти споживається як засоби існування живого індивіда, а в першому — як засоби існування праці, робочої сили індивіда, яка виявляється в діяльності. Отже, продукт особистого споживання є сам споживач, а результат продуктивного споживання є відмінний від споживача продукт.

Оскільки засоби й предмет праці сами вже є продукти, праця споживає продукти, щоб утворювати продукти, або застосовує

продукти як засоби продукції продуктів. Але як процес праці первісно відбувається лише між людиною й землею, що існує без допомоги людини, так і тепер у ньому все ще функціонують і такі засоби продукції, які дані самою природою й не являють собою сполуки речовини природи з людською працею.

Процес праці, як ми його проаналізували в його простих і абстрактних моментах, є доцільна діяльність для виготовлення споживних вартостей, пристосування природних речовин до людських потреб, загальна умова обміну речовин між людиною й природою, вічна природна умова людського життя, і тому він є незалежний від усякої форми цього життя, а, навпаки, однаково спільний усім його суспільним формам. Тим то ми не мали потреби розглядати робітника в його відношенні до інших робітників. Людина та її праця на одному боці, природа та її речовини на другому,— цього було досить. Як мало зі смаку пшениці можна пізнати, хто її виростив, так само мало видно з цього процесу праці, за яких умов він відбувається: чи під брутальним канчуком доглядача рабів, чи під полохливим оком капіталіста, чи виконує його Цінцінат, обробляючи свої декілька юґерів, чи дикун, що каменем забиває звіра.[9]

Вернімось до нашого капіталіста in spe.* Ми лишили його після того, як він на товаровому ринку купив усі доконечні для процесу праці фактори: предметні фактори, або засоби продукції, і особистий фактор, або робочу силу. Хитрим оком знавця він добрав собі засоби продукції й робочу силу, придатні для його окремого підприємства: прядіння, фабрикації чобіт і т. ін. Отже, наш капіталіст заходжується коло споживання купленого ним товару, робочої сили, тобто він примушує носія робочої сили, робітника, споживати за допомогою його праці засоби продукції. Загальний характер процесу праці, звичайно, не змінюється від того, що робітник виконує його для капіталіста, а не для себе. Але й той певний спосіб, яким роблять чоботи або прядуть пряжу, так само не може відразу змінитися через втручання капіталіста. Останній мусить спочатку взяти робочу силу такою, якою він находить її на ринку, отже, і працю її мусить узяти такою, якою вона склалася того часу, коли ще не було капіталістів. Зміна самого способу продукції через підпорядкування праці капіталові може статися тільки пізніш, і тому її слід розглянути тільки пізніш.

---

[9] Виходячи з цієї високологічної основи, полковник Торренс відкриває в камені дикуна — початок капіталу. «В першому камені, що ним дикун кидає в звіра, за яким він ганяється, в першій ломаці, яку він бере, щоб пригнути овочі, яких він не може дістати руками, ми бачимо присвоєння одного предмету з метою здобути інший предмет, і таким чином відкриваємо — початок капіталу». (*R. Torrens*: «An Essay on the Production of Wealth etc.», Edinburgh 1836, p. 70, 71). Цією першою ломакою (stock), мабуть, і пояснюється те, чому в англійській мові stock є синонім капіталу.

* — у сподіванці. *Ред.*

Процес праці, оскільки він відбувається як процес споживання капіталістом робочої сили, виявляє два характеристичні феномени.

Робітник працює під контролем капіталіста, якому належить його праця. Капіталіст доглядає за тим, щоб працю виконувано як слід і щоб засоби продукції вживано доцільно, отже, щоб не марнувалося сировинного матеріялу та щоб із знаряддям праці поводились ощадно, тобто, щоб його зужитковувалось лише стільки, скільки цього вимагає вживання його в праці.

А, подруге, продукт є власність капіталіста, а не безпосереднього продуцента, не робітника. Капіталіст виплачує, приміром, денну вартість робочої сили. Отже, споживання її, як і кожного іншого товару, приміром, коня, що його капіталіст найняв на один день, належить на цей день йому. Покупцеві товару належить споживання товару, і посідач робочої сили, віддаючи свою працю, віддає в дійсності лише продану ним споживну вартість. З того моменту, як він увійшов до майстерні капіталіста, споживна вартість його робочої сили, тобто споживання її, праця, належить капіталістові. Купівлею робочої сили капіталіст долучив саму працю як живий фермент до мертвих, йому ж таки належних елементів творення продукту. З його погляду процес праці є лише споживання купленого ним товару, робочої сили, яку він може однак споживати, лише долучивши до неї засоби продукції. Процес праці є процес поміж речами, що їх купив капіталіст, поміж належними йому речами. Тим то й продукт цього процесу належить йому цілком так само, як і продукт процесу ферментації в його льоху для вина.[10]

2. Процес зростання вартости *

Продукт — власність капіталіста — є якась споживна вартість: пряжа, чоботи й т. ін. Але хоч чоботи, приміром, до деякої міри становлять основу суспільного проґресу, а наш капіталіст

[10] «Продукти присвоюється раніш, ніж вони перетворюються на капітал; це перетворення не звільняє їх од того присвоєння» (*Cherbuliez*: «Riche ou Pauvre», éd. Paris 1841, p. 53, 54). «Продаючи свою працю за певну кількість засобів існування (approvisionement), пролетар геть чисто відмовляється від усякої участи в продукті. Присвоєння продуктів лишається таким самим, як і раніш; його ні в якому разі не змінює згаданий договір. Продукт належить виключно капіталістові, який постачав сировинний матеріял і засоби існування. Це — строгий висновок із закону присвоєння, що його основним принципом було, навпаки, виключне право власности кожного робітника на його продукт» (там же, стор. 58). Джемс Мілл: «Elements of Political Economy etc.», London 1821, p. 70: «Коли робітники працюють за заробітну плату, то капіталіст є власник не лише капіталу [тут розуміється засоби продукції], але й праці (of the labour also). Коли в поняття капіталу, як це звичайно робиться, включають і те, що виплачується як заробітна плата, то було б нісенітницею говорити про працю окремо від капіталу. Слово капітал у цьому значенні включає одне й друге: капітал і працю».

* У французькому виданні заголовок цей подано так: «Production de la plus-value» — «Продукція додаткової вартости». *Ред.*

є рішучий проґресист, проте він фабрикує чоботи не задля них самих. Споживна вартість за товарової продукції взагалі не є та річ, «qu'on aime pour lui - même».* Споживні вартості взагалі продукується тут лише тому й остільки, що й оскільки вони є матеріяльний субстрат, носії мінової вартости. І наш капіталіст дбає про дві речі. Поперше, він хоче продукувати споживну вартість, що має мінову вартість, предмет, призначений на продаж, товар. А, подруге, він хоче продукувати товар, вартість якого вища від суми вартости товарів, потрібних для його продукції, тобто засобів продукції й робочої сили, на які він авансував на товаровому ринку свої власні гроші. Він хоче продукувати не тільки споживну вартість, але й товар, не тільки споживну вартість, але й вартість, і не тільки вартість, а ще й додаткову вартість.

А що тут мова йде про товарову продукцію, то ми на ділі, очевидно, розглядали досі лише один бік процесу. Як сам товар є єдність споживної вартости й вартости, так і процес продукції товару мусить бути єдністю процесу праці й процесу творення вартости.

Розгляньмо тепер процес продукції ще й як процес творення вартости.

Ми знаємо, що вартість кожного товару визначається кількістю праці, зматеріялізованої в його споживній вартості, робочим часом, суспільно - доконечним для його продукції. Це має силу і для продукту, що його наш капіталіст дістав як результат процесу праці. Отже, слід насамперед обчислити працю, упредметнену в цьому продукті.

Нехай це буде, приміром, пряжа.

Для виготовлення пряжі потрібно було насамперед сировинного матеріялу, приміром, 10 фунтів бавовни. Яка вартість бавовни, цього тепер не доводиться досліджувати, бо капіталіст купив її на ринку за її вартістю, приміром, за 10 шилінґів. У ціні бавовни потрібну для її продукції працю вже виражено як загальносуспільну працю. Припустімо далі, що зужиткована на пероброблення бавовни кількість веретен, які для нас репрезентують усі інші вжиті засоби праці,— має вартість у 2 шилінґи. Коли маса золота в 12 шилінґів є продукт 24 робочих годин, або 2 робочих днів, то з цього насамперед випливає, що у пряжі упредметнено 2 робочі дні.

Та обставина, що бавовна змінила свою форму, а зужиткована кількість веретен зовсім зникла, не повинна спантеличувати нас. За загальним законом вартости, 10 фунтів пряжі, приміром, є еквівалент 10 фунтів бавовни й чверти веретена, коли вартість 40 фунтів пряжі дорівнює вартості 40 фунтів бавовни плюс вартість одного цілого веретена, тобто, коли потрібно однакового робочого часу, щоб випродукувати одну й другу сторони цього рівнання. У цьому випадку той самий робочий час репрезенту-

* — «яку люблять задля неї самої». *Ред.*

ється раз у споживній вартості пряжі, другий — у споживних вартостях бавовни й веретена. Отже, для вартости однаковісінько, чи виявляється вона у пряжі, веретені чи бавовні. Те, що веретено й бавовна, замість спокійно лежати одне побіля одного, у процесі прядіння увіходять у сполуку, яка змінює їхні споживні форми, перетворює їх на пряжу,— це так само не впливає на їхню вартість, як коли б їх були замінили через звичайний обмін на еквівалентну кількість пряжі.

Потрібний для продукції бавовни робочий час є частина робочого часу, потрібного на продукцію пряжі, що для неї бавовна становить сировинний матеріял, а тому цей робочий час, потрібний для продукції бавовни, міститься у пряжі. Так само стоїть справа й щодо робочого часу, потрібного для продукції тієї кількости веретен, без ужиткування або споживання якої не можна бавовни перетворити на пряжу. [11]

Отже, оскільки йдеться про вартість пряжі, тобто про потрібний для її виготовлення робочий час, ми можемо розглядати різні особливі, відокремлені один від одного в часі й просторі процеси праці, які мусять відбутися для того, щоб випродукувати саму бавовну й зужитковані веретена, а потім для того, щоб з бавовни й веретен зробити пряжу,— як різні послідовні фази одного й того самого процесу праці. Вся праця, що міститься у пряжі, є минула праця. Та обставина, що робочий час, потрібний для продукції елементів творення пряжі, минув давніше, тобто є давноминулий час, а праця, безпосередньо витрачена на кінцевий процес, на прядіння, навпаки, ближча до теперішнього часу, тобто є просто минулий робочий час, не має ніякого значення. Коли на будову будинку потрібна якась певна маса праці, приміром, 30 робочих днів, то загальна кількість робочого часу, втіленого в будинку, ніяк не змінюється від того, що тридцятий робочий день увійшов до продукції 29 днями пізніше, ніж перший робочий день. І, таким чином, робочий час, що міститься в матеріялі й засобах праці, ми можемо розглядати зовсім так, наче його витрачено лише в давнішній стадії процесу прядіння, перед тією працею, що її долучено наприкінці у формі прядіння.

Отже, вартості засобів продукції, бавовни й веретен, виражені в ціні 12 шилінґів, становлять складові частини вартости пряжі, або вартости продукту.

Але тут треба виконати дві умови. Поперше, бавовна й веретена мусили дійсно служити для продукції споживної вартости. В нашому випадку з них мусила постати пряжа. Для вартости байдуже, яка споживна вартість є її носій, але якась споживна

[11] «Не лише та праця, що її прикладається безпосередньо до товарів, впливає на вартість товарів, а й та, що міститься у знарядді, інструментах, будинках, які допомагають цій праці» («Not only the labour applied immediately to commodities affects their value, but the labour also which is bestowed on the implements, tools, and buildings with which such labour is assisted»). (*Ricardo*: «The Principles of Political Economy», 3rd, ed. London. 1821, p. 16).

вартість мусить бути її носієм. Подруге, припускається, що витрачено лише доконечний за даних суспільних обставин продукції робочий час. Отже, коли б було треба лише 1 фунта бавовни на те, щоб випрясти 1 фунт пряжі, то на утворення 1 фунта пряжі треба зужити лише 1 фунт бавовни. Так само стоїть справа і з веретенами. Коли б капіталістові прийшла фантазія вживати золотих веретен замість залізних, то до вартости пряжі зараховалося б усе ж лише суспільно - доконечну працю, тобто робочий час, доконечний для продукції залізних веретен.

Тепер ми знаємо, яку частину вартости пряжі становлять засоби продукції, бавовна й веретена; вона дорівнює 12 шилінґам, або матеріялізації двох робочих днів. Отже, тепер ідеться про ту частину вартости, яку праця самого прядуна додає до бавовни.

Ми маємо тепер розглянути цю працю зовсім з іншого погляду, ніж підчас процесу праці. Там справа йшла про доцільну діяльність, про перетворення бавовни на пряжу. Що доцільніша праця, то краща пряжа, припускаючи, що всі інші умови лишаються ті самі. Праця прядуна була специфічно відмінна від інших родів продуктивної праці, і ця відмінність виявлялася суб'єктивно й об'єктивно, в осібній меті прядіння, в осібному характері його операцій, в осібній природі його засобів продукції, в осібній споживній вартості його продукту. Бавовна й веретена служать за засоби існування праці прядіння, алеж ними не можна зробити нарізних гармат. Навпаки, оскільки праця прядуна є вартостетворча, тобто становить джерело вартости, вона зовсім не відрізняється від праці свердлівника гармат або, що в даному випадку ближче до нас, від праці плянтатора бавовни й продуцента веретен, яка зреалізована в засобах продукції пряжі. Лише через цю тотожність продукція веретен, вирощування бавовни і прядіння можуть становити тільки кількісно відмінні частини тієї самої сукупної вартости, вартости пряжі. Тут вже йдеться не про якість, не про властивості та зміст праці, а тільки про її кількість. Цю останню вже дуже просто облічити. Ми припускаємо, що праця прядіння є проста праця, пересічна суспільна праця. Пізніш ми побачимо, що протилежне припущення ані трохи не змінює справи.

Підчас процесу праці праця безупинно переходить із форми неспокою (Unruhe) у форму буття, з форми руху у форму предметности (Gegenständlichkeit).* Наприкінці однієї години рух прядіння репрезентується в певній кількості пряжі, отже, певна кількість праці, одна робоча година, є упредметнена в бавовні. Ми кажемо: робоча година, тобто витрачання життєвої сили прядуна протягом однієї години, бо праця прядіння має значення тут лише остільки, оскільки вона є витрачання робочої сили, а не тому, що вона є специфічна праця прядіння.

---

* У французькому виданні це речення подано так: «Підчас процесу продукції праця безупинно переходить з динамічної форми в статичну форму» («Pendant le procès de la production le travail passe sans cesse de la forme dynamique à la forme statique»). *Ред.*

Отож, надзвичайно важливо, щоб підчас процесу, тобто перетворення бавовни на пряжу, споживано тільки суспільно-доконечний робочий час. Коли за нормальних, тобто пересічних суспільних умов продукції, *a* фунтів бавовни за одну робочу годину мусять бути перетворені на *b* фунтів пряжі, то значення 12-годинного робочого дня має лише такий робочий день, який $12 \times a$ фунтів бавовни перетворює на $12 \times b$ фунтів пряжі, бо при творенні вартости береться до уваги лише суспільно-доконечний робочий час.

Так сама праця, як і сировинний матеріял і продукт з'являються тут у зовсім іншому світлі, ніж з погляду власне процесу праці. Сировинний матеріял має тут значення лише остільки, оскільки він вбирає в себе певну кількість праці. Через це вбирання він дійсно перетворюється на пряжу, бо робочу силу витрачено й додано до нього у формі прядіння. Але продукт, пряжа, є тепер лише мірило праці, увібраної бавовною. Коли за одну годину випрядається $1^2/_3$ фунта бавовни, або її перетворюється на $1^2/_3$ фунта пряжі, то 10 фунтів пряжі свідчать про шість увібраних годин праці. Певні й установлені досвідом кількості продукту репрезентують тепер не що інше, як певні кількості праці, певні маси застиглого робочого часу. Вони є лише матеріялізація однієї години, двох годин, одного дня суспільної праці.

Те, що праця є саме праця прядіння, її матеріял — бавовна, а її продукт — пряжа, тут так само не має значення, як і те, що самий предмет праці вже є продукт, тобто сировинний матеріял. Коли б робітник працював не в прядільні, а в копальні, то предмет праці, вугілля, був би даний природою. Проте певна кількість вугілля, видобутого з вугляних покладів, приміром, один центнер, репрезентувала б певну кількість увібраної праці.

При продажу робочої сили припускалось, що її денна вартість дорівнює 3 шилінґам, і що в останніх утілено 6 робочих годин, отже, що ця кількість праці потрібна на те, щоб випродукувати пересічну суму засобів існування для робітника на один день. Коли наш прядун за 1 робочу годину перетворює $1^2/_3$ фунта бавовни в $1^2/_3$ фунта пряжі,[12] то за 6 годин він перетворить 10 фунтів бавовни в 10 фунтів пряжі. Отже, протягом процесу прядіння бавовна вбирає в себе 6 робочих годин. Цей самий робочий час виражається в кількості золота в 3 шилінґи. Отже, самим прядінням додано до бавовни вартість у 3 шилінґи.

Погляньмо тепер на цілу вартість продукту, цих 10 фунтів пряжі. У них упредметнено $2^1/_2$ робочих днів: 2 дні містяться в бавовні та веретенах, ½ дня праці увібрано протягом процесу прядіння. Цей самий робочий час виражається в масі золота в 15 шилінґів. Отже, ціна цих 10 фунтів пряжі, адекватна їхній вартості, становить 15 шилінґів, ціна 1 фунта пряжі — 1 шилінґ 6 пенсів.

Наш капіталіст збентежений. Вартість продукту дорівнює вартості авансованого капіталу. Авансована вартість не зросла,

[12] Числа тут цілком довільні.

не створила додаткової вартости, отже, гроші не перетворилися на капітал. Ціна 10 фунтів пряжі дорівнює 15 шилінґам, і 15 шилінґів витрачено на товаровому ринку на елементи утворення продукту або, що те саме, на фактори процесу праці: 10 шилінґів на бавовну, 2 шилінґи на зужиткувану кількість веретен і 3 шилінґи на робочу силу. Набубнявіння вартости пряжі нічого не помагає, бо вартість її — то лише сума вартостей, що раніш розподілялись між бавовною, веретенами й робочою силою, а з такого простого додавання наявних вартостей ніколи не може виникнути додаткова вартість.[13] Всі ці вартості сконцентровано тепер в одній речі, але вони так само були сконцентровані в грошовій сумі в 15 шилінґів раніш, ніж подробилась вона через купівлю трьох товарів.

Сам по собі цей результат не є щось дивне. Вартість 1 фунта пряжі є 1 шилінґ 6 пенсів, і тим то за 10 фунтів пряжі наш капіталіст мусив би заплатити на товаровому ринку 15 шилінґів. Чи він купить для себе готовий будинок на ринку, чи ставитиме його сам,—жодна з цих операцій не збільшить грошей витрачених на придбання будинку.

Капіталіст, що розуміється на вульґарній економії, скаже, може, що він авансував свої гроші з наміром зробити з них більше грошей. Алеж і шлях до пекла вимощено добрими намірами, і в капіталіста так само міг бути намір добувати гроші, не продукуючи.[14] Він загрожує. Удруге його вже не зловлять. На майбутнє він купуватиме на ринку готові товари замість їх самому фабрикувати. Коли ж усі його брати - капіталісти зроблять те саме, то де ж він тоді знайде товари на ринку? А грошей їсти він не може. Він починає повчати нас катехизису. Слід би мати на увазі його поздержливість. Адже він міг протринькати своїх 15 шилінґів. Замість того він продуктивно спожив їх і зробив з них пряжу. Але зате ж бо тепер у нього є пряжа замість доко-

---

[13] Це є основна теза, на якій ґрунтується теорія фізіократів про непродуктивність усякої нерільничої праці, і вона незаперечна для економіста — з фаху. «Цей спосіб прираховувати до одної речі вартість багатьох інших (наприклад, до полотна — витрати на споживання ткача), нашаровувати, так би мовити, на одну вартість декілька інших вартостей, призводить до того, що вона відповідно до цього зростає. Термін «додавання» дуже добре змальовує той спосіб, яким утворюється ціна продуктів праці; ця ціна є лише сума багатьох вартостей, спожитих і доданих одна до одніеї але додавати — це не множити» («Cette façon d'imputer à une seule chose la valeur de plusieurs autres (par exemple au lin la consommation du tisserand), d'appliquer, pour ainsi dire, couche sur couche, plusieurs valeurs sur une seule, fait que celle - ci grossit d'autant... Le terme d'addition peint très-bien la maniére dont se forme le prix des ouvrages de main d'oeuvre; ce prix n'est qu'un total de plusieurs valeurs consommées et additionnées ensemble; or, additionner n'est pas multiplier»). (*Mercier de la Rivière*: «L'Ordre naturel et essentiel etc.», Physiocrates, éd. Daire, II Partie, p. 599).

[14] Так, приміром, за 1844 — 47 pp. він вилучив із продуктивних підприємств частину свого капіталу, щоб проспекулювати його на залізничних акціях. Так, за часів американської громадянської війни він позамикав фабрики й викинув на брук фабричних робітників, щоб грати на ліверпульській бавовняній біржі.

рів сумління. Йому ні в якому разі не слід вертатись до ролі збирача скарбу, який показав нам, що виходить з аскетизму. А, крім того, де нічого немає, там і імператор втратив своє право. Хоч і яка була б заслуга його поздержливости, алеж нема нічого, чим можна було б зокрема оплатити її, бо вартість продукту, який виходить із процесу, дорівнює лише сумі товарових вартостей, що їх кинуто до процесу. Отже, нехай же він заспокоїться на тому, що чеснота є нагорода за чесноту. Та замість того капіталіст робиться настирливим. Пряжа йому непотрібна. Він продукував її на продаж. Так нехай продасть її або, ще простіш, на майбутнє нехай продукує лише речі для своєї власної потреби,— рецепт, який йому приписав був уже його домашній лікар Мак Кулох як випробуваний лік проти епідемії перепродукції. Капіталіст уперто стає диба. Хіба ж робітник міг би своїми лише десятьма пальцями творити у блакитному повітрі, продукувати товари з нічого? Хіба ж не він, не капіталіст, дав йому матеріял, через який і в якому робітник лише й може втілити свою працю? А що більша частина суспільства складається з таких голяків, то хіба він своїми засобами продукції, своєю бавовною і своїми веретенами, не зробив незмірної послуги суспільству, не зробив послуги самому робітникові, якого він, окрім того, ще й забезпечив засобами існування? І чи не слід йому зарахувати це як заслугу? А робітник — хіба він йому не відплативсь послугою, перетворивши бавовну й веретена на пряжу? Та, крім того, тут річ не в послугах.[15] Послуга — це не що інше, як корисний ефект споживної вартости, чи то товару, чи то праці.[16] Алеж тут ідеться про мінову вартість. Капіталіст виплатив робітникові вартість у 3 шилінґи. Робітник повернув йому точний еквівалент, додавши до бавовни вартість у 3 шилінґи, дав йому вартість за вартість. Наш приятель, який тільки-но так пишався своїм капіталом, раптом набирає безпретенсійної постаті свого власного робітника. Хіба ж він сам не працював? Не виконував праці догляду, нагляду над прядуном? Хіба ж ця його праця не утворює вартости? Але тут його власний головний директор і його управитель зни-

[15] «Хвались, прибирайся й чепурись... Але хто бере більше або краще (ніж він дає), той лихвар, і це значить, що не послугу, а шкоду заподіяв він своєму ближньому, як це буває підчас злодійства й грабунку. Не все те послуга й добродійство для ближнього, що зветься послугою й добродійством. Бо перелюбниця і перелюбник роблять один одному велику послугу і втіху. Райтер * робить убивцеві-палієві велику райтерську послугу, допомагаючи йому грабувати по шляхах, нападати на маєтки і людей. Папісти роблять нашим велику послугу, бо вони не всіх топлять, палять, забивають, примушують гнити по тюрмах, але декого лишають живим та виганяють їх або забирають у них усе, що вони мають. Сам чорт робить своїм прислужникам велику незмірну послугу... Словом, світ повен великих, удалих щоденних послуг і добродійств». (*Martin Luther*: «An die Pfarherrn, wider den Wucher zu predigen usw.», Wittenberg 1540).

[16] З приводу цього я, між іншим, зауважую в «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859, S. 14. («До критики...», ДВУ, 1926 р., стор. 55): «Зрозуміло, яку «послугу» мусить робити категорія «послуг» (service) економістам такого сорту, як Ж. Б. Сей і Ф. Бастіа».

* — військовий кінник. *Ред.*

зують плечима. А тимчасом він з веселою усмішкою вже знову прийняв свою попередню фізіономію. Він просто морочив нам голову всіма цими докучливими жаліннями. Він не дасть за це й пів шага. Він полишає ці й подібні пусті виверти й беззмістовні викрути професорам політичної економії, яким за це власне й платять. Сам він практична людина, яка, правда, не завжди думає над тим, що говорить поза своїми справами, алеж завжди знає, що робить у діловій сфері.

Пригляньмося ближче до справи. Денна вартість робочої сили становила 3 шилінґи, бо в ній самій упредметнено пів робочого дня, тобто, тому що засоби існування, щоденно потрібні для продукції робочої сили, коштують пів робочого дня. Але минула праця, що міститься в робочій силі, і жива праця, яку вона може виконати, щоденні кошти її утримання й її щоденне витрачання, це — дві цілком різні величини. Перша визначає її мінову вартість, друга становить її споживну вартість. Та обставина, що для підтримання життя робітника протягом 24 годин потрібно лише пів робочого дня, аж ніяк не заважає йому працювати цілий день. Отже, вартість робочої сили та використовування її в процесі праці є дві різні величини.* Саме цю ріжницю вартостей капіталіст, купуючи робочу силу, і мав на увазі. Корисна властивість робочої сили робити пряжу або чоботи була лише condicio sine qua non,** бо для утворення вартости праця мусить бути витрачена в корисній формі. Але вирішальне значення мала специфічна споживна вартість цього товару, його властивість бути джерелом вартости й вартости більшої, ніж має він сам. Це і є та специфічна послуга, якої сподівається від нього капіталіст. І він поводиться тут згідно з вічними законами товарового обміну. Справді, продавець робочої сили, як і продавець кожного іншого товару, реалізує її мінову вартість і відчужує її споживну вартість. Він не може одержати першої, не віддаючи другої. Споживна вартість робочої сили, сама праця, так само не належить її продавцеві, як споживна вартість проданої олії — торговцеві олією. Посідач грошей оплатив денну вартість робочої сили; тому йому належить споживання її протягом дня, денна праця. Та обставина, що денне утримання робочої сили коштує лише пів робочого дня, хоч робоча сила може діяти, працювати цілий день, тобто та обставина, що вартість, яку створює споживання робочої сили протягом дня, удвоє більша, ніж її власна денна вартість, є особливе щастя для покупця, але аж ніяк не є кривда проти продавця.

Наш капіталіст передбачав цей казус, що саме й викликав його усмішку. Тому робітник находить у майстерні потрібні

---

* У французькому виданні це речення зредаґовано так: «Отже, вартість, що її має робоча сила і вартість, яку вона може створити, є дві різні величини» («La valeur que la force de travail possède et la valeur qu'elle peut créer, different donc de grandeur»). *Ред.*

** Доконечна умова, тобто умова, що без неї певне явище не може відбутися. *Ред.*

засоби продукції не лише для шестигодинного, але для дванадцятигодинного процесу праці. Коли 10 фунтів бавовни вбирали в себе 6 робочих годин і перетворювались на 10 фунтів пряжі, то 20 фунтів бавовни вберуть у себе 12 робочих годин і перетворяться на 20 фунтів пряжі. Розгляньмо продукт здовженого процесу праці. В 20 фунтах пряжі упредметнено тепер 5 робочих днів: 4 — у спожитій кількості бавовни й веретен, а один день бавовна увібрала в себе протягом процесу прядіння. Але грошовий вираз 5 робочих днів є 30 шилінґів, або 1 фунт стерлінґів і 10 шилінґів. Отже, це є ціна 20 фунтів пряжі. Фунт пряжі коштує, як і раніш, 1 шилінґ і 6 пенсів. Але сума вартости товарів, кинутих у процес, становила 27 шилінґів. Вартість пряжі становить 30 шилінґів. Вартість продукту зросла на одну дев'яту понад вартість, авансовану на його продукцію. Таким чином 27 шилінґів перетворились на 30 шилінґів. Вони породили додаткову вартість у 3 шилінґи. Нарешті трюк удався. Гроші перетворилися на капітал.

Всі умови проблеми розв'язано й законів товарового обміну ані трохи не порушено. Еквівалент обмінено на еквівалент. Капіталіст як покупець платив за кожний товар — бавовну, веретена, робочу силу — за його вартістю. А потім він зробив те, що робить кожний інший покупець товарів: він споживав їхню споживну вартість. Процес споживання робочої сили, який разом з тим є процес продукції товару, дав продукт у 20 фунтів пряжі вартістю в 30 шилінґів. Тепер капіталіст повертається на ринок і продає товари, тимчасом як раніш він на ньому купував товари. Він продає 1 фунт пряжі за 1 шилінґ 6 пенсів — ні на шаг більше ні менше від його вартости. І все ж він вилучає з циркуляції на 3 шилінґи більше, ніж первісно подав до неї. Цілий цей процес, перетворення його грошей на капітал, відбувається у сфері циркуляції й відбувається не в ній. Він відбувається за посередництвом циркуляції, бо зумовлює його купівля робочої сили на товаровому ринку; не в циркуляції, бо остання лише підготовляє процес зростання вартости, який відбувається у сфері продукції. Таким чином «tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles».*

Перетворюючи гроші на товари, що служать за речові елементи утворення нового продукту або за фактори процесу праці, прилучаючи до їхньої мертвої предметности живу робочу силу, капіталіст перетворює вартість — минулу, упредметнену, мертву працю — на капітал, на вартість, що сама з себе зростає, на одушевлену потвору, що починає «працювати» так, наче вона захоплена любовною жагою.

Коли ми тепер порівняємо процес утворення вартости й процес зростання вартости, то побачимо, що процес зростання вартости є не що інше, як процес утворення вартости, продовжений за межі певного пункту. Коли процес утворення вартоси триває лише

* Все є якнайкраще в цьому якнайкращому з світів. *Ред.*

до того пункту, де оплачену капіталом вартість робочої сили заміщується новим еквівалентом, то це є простий процес утворення вартости. Коли процес утворення вартости триває поза цей пункт, то він стає процесом зростання вартости.*

Далі, коли ми порівняємо процес утворення вартости й процес праці, то побачимо, що останній полягає в корисній праці, яка продукує споживні вартості. Рух розглядається тут якісно, з боку його особливого характеру, мети й змісту. А в процесі утворення вартости той самий процес праці з'являється перед нами лише з кількісного боку. Тут ідеться тільки про час, що його потребує праця для своєї операції, або тільки про час, що протягом його витрачається робочу силу з користю. І товари, що входять у процес праці, мають тут значення вже не як функціонально визначені речові фактори доцільно діющої робочої сили. Їх береться до уваги лише як певні кількості упредметненої праці. Чи міститься праця в засобах продукції, чи додана вона робочою силою, тепер її береться до рахуби лише щодо кількости часу її тривання. Вона становить стільки то годин, днів і т. д.

Однак її береться до рахуби лише остільки, оскільки час, витрачений на продукцію споживної вартости, є суспільно-доконечний. А в цьому містяться різні умови. Робоча сила мусить функціонувати за нормальних умов. Коли в суспільстві прядільна машина є панівний засіб праці для прядіння, то робітникові не можна давати прядки до рук. Він мусить діставати бавовну нормальної якости, а не дрантя, яке щохвилини рветься. В противному разі йому довелося б в обох випадках на продукцію одного фунта пряжі витрачати робочого часу більше за суспільно-доконечний, але цей надлишковий час не утворив би вартости або грошей. Однак, нормальний характер речових факторів праці залежить не від робітника, а від капіталіста. Дальшою умовою є нормальний характер самої робочої сили. В тому фаху, в якому її вживається, вона мусить володіти звичайним пересічним ступенем вправности, вмілости й швидкости. Але наш капіталіст купив на ринку робочу силу нормальної якости. Ця сила мусить витрачатись із звичайною пересічною мірою напруги, з суспільно-звичайним ступенем інтенсивности. Капіталіст стежить так само дбайливо за цим, як і за тим, щоб жодна хвилина не пропадала марно без праці. Він купив робочу силу на певний реченець. Він бажає одержати своє. Він не хоче бути окраденим. Нарешті — і для цього цей самий пан має свій власний code pénal** — не повинно бути жодного недоцільного споживання сировинного матеріялу й засобів праці, бо змарнований матеріял або змарновані засоби праці являють собою зайво витрачені кількості

* Вислів «процес зростання вартости» («Verwertungsprozess») у французькому виданні тут, як і всюди далі, подано: «Production de plus value», тобто «продукція додаткової вартости». *Ред.*

** — карний кодекс. *Ред.*

упредметненої праці, отже, їх не береться до рахуби й не входять вони у продукт утворення вартости.[17]

Ми бачимо, що встановлена вже раніш аналізою товару ріжниця між працею, оскільки вона утворює споживну вартість, і

[17] Це одна з обставин, які удорожчують продукцію, основану на рабстві. Робітник, як влучно висловлювалися за старовини, відрізняється тут лише як instrumentum vocale * від тварини як instrumentum semivocale** і від мертвого знаряддя праці як від instrumentum mutum.*** Але сам робітник дає відчути тварині і знаряддю праці, що він їм не рівня, а що він людина. Збиткуючися з них і con amore **** руйнуючи їх, він з самозадоволенням переконує себе самого в своїй відмінности від них. Тому за цього способу продукції вважається за економічний принцип вживати лише найгрубіших, найтяжчих знарядь праці, бо саме через цю грубість і незграбність їх важко знівечити. Тому в рабовласницьких державах, які лежать над Мехіканською затокою, до вибуху громадянської війни, вживали плугів старокитайської конструкції, що рили землю, як свиня або кріт, але не робили борозни, не повертали її. Порівн. J. C. Cairns: «The Slave Power», London 1862, p. 46 і далі. У своїй праці «Sea Bord Slave States» (p. 46, 47) Олмстед оповідає, між іншим, таке: «Мені тут показували знаряддя, що їх у нас жодна людина із здоровим розумом ніколи не дала б найманому робітникові, бо вони обтяжали б його; на мою думку, їхня надзвичайна вага й незграбність збільшують працю щонайменше на 10% порівняно з тим знаряддям, що його звичайно вживають у нас. І я певен, що за недбалого й грубого поводження рабів із знаряддям праці було б неекономно дати їм легше й не таке грубе знаряддя. А ті знаряддя, що їх ми з користю завжди даємо нашим робітникам, не збереглися б жодного дня на хлібних полях Вірґінії, хоч ґрунт там і легший і не такий кам'янистий, як наш. Так само, коли я спитав, чому на всіх фармах замість коней вживають мулів, то перший арґумент, звичайно, найдовідніший, був той, що коні не могли б витримати поводження з боку негрів; у наслідок такого поводження коні завжди швидко нівечаться або калічіють, тоді як мули витримують биття і брак харчів, не зазнаючи від цього жодної матеріяльної шкоди, не перестуджуються й не хоріють, навіть коли нехтувати ними й обтяжати їх працею. Алеж мені досить підійти до вікна кімнати, де я пишу, щоб побачити завжди таке поводження з худобою, за яке північний фармер негайно прогнав би погонича». («I am here shown tools that no man in his senses, with us, would allow a labourer for whom he was paying wages, to be encumbered with: and the excessive weight and clumsiness of which, I would judge, would make work at least ten per cent greater than with those ordinarily used with us. And I am assured that, in the careless and clumsy way they must be used by the slaves, anything ligther or less rude could not be furnished them with good economy, and that such tools as we constantly give our labourers, and find our profit in giving them, would not last out a day in Virginia cornfield — much lighter and more free from stones though it be than ours. So, too, when I ask why mules are so universally substituted for horses on the farm, the first reason given, and confessedly the most conclusive one, is that horses cannot bear the treatment that they always must get from negroes; horscs are always soon foundered or crippled by them while mules will bear cudgelling, and lose a meal or two now and then, and not be materially injured, and they do not take cold or get sick, if neglected or overworked. But I do not need to go further than to the window of the room in which I am writing, to see at almost any time, treatment of cattle that would insure the immediate discharge of the driver by almost any farmer owning them in the North»).

* — знаряддя, обдароване мовою. *Ред.*

** — знаряддя, обдарованого голосом. *Ред.*

*** — знаряддя німого *Ред.*

**** — з насолодою. *Ред.*

тією самою працею, оскільки вона утворює вартість, виявилась тепер як ріжниця між різними сторонами процесу продукції.

Як єдність процесу праці й процесу утворення вартости процес продукції є процес продукції товарів; як єдність процесу праці й процесу зростання вартости він є капіталістичний процес продукції, капіталістична форма товарової продукції.

Вже раніш зазначено, що для процесу зростання вартости цілком байдуже, чи є присвоєна капіталістом праця проста, суспільна пересічна праця, чи складніша праця, праця вищої специфічної ваги. Праця, що є вища, складніша супроти суспільної пересічної праці, є виявлення такої робочої сили, що на її освіту витрачено більше коштів, продукція якої коштує більше робочого часу і яка тому має вищу вартість, ніж проста робоча сила. Коли вартість цієї сили вища, то й виявляється вона у вищій праці й тим то упредметнюється за той самий час у відповідно вищих вартостях. Але хоч і яка була б ріжниця щодо ступеня між працею прядуна й працею ювеліра, та частка праці, якою ювелірний робітник повертає тільки вартість своєї власної робочої сили, якісно аж ніяк не відрізняється від тієї додаткової частки праці, що нею він утворює додаткову вартість. Тут, як і раніш, додаткову вартість утворюється лише в наслідок кількісного надлишку праці, в наслідок здовженого тривання того самого процесу праці: в одному випадку — процесу продукції пряжі, в другому випадку — процесу ювелірної продукції.[18]

З другого боку, в кожному процесі утворення вартости вища праця завжди мусить зводитися на суспільну пересічну працю,

[18] Ріжниця між складною і простою працею, між «skilled» і «unskilled labour», ґрунтується почасти просто на ілюзіях, або, принаймні, на ріжницях, які давним - давно перестали бути реальними і існують далі лише як традиційні умовності, а почасти на безпораднішому становищі певних верств робітничої кляси, через яке їм більш, ніж іншим, не сила вибороти оплату своєї робочої сили за її вартістю. Випадкові обставини відіграють при цьому таку велику ролю, що того самого роду праці міняють своє місце. Там, наприклад, де фізична сила (Substanz) робітничої кляси ослаблена й порівняно вичерпана, як от по всіх країнах розвиненої капіталістичної продукції, грубі роботи, що потребують багато мускульної сили, взагалі набирають вищого характеру порівняно з делікатнішими роботами, які спадають до ступеня простої праці; приміром, праця bricklayer'а (муляра) в Англії має значно вищий ступінь, ніж праця ткача дамасту. З другого боку, праця fustian cutter (робітника, що стриже менчестер), хоч вона й коштує більшого фізичного напруження і, опріч того, дуже нездорова, фігурує як «проста» праця. Зрештою, не треба уявляти собі, що так звана «skilled labour» має кількісно значні розміри в національній праці. Лен обчислює, що в Англії (і у Велзі) існування більш ніж 11 мільйонів людей спирається на просту працю. Відлічивши один мільйон аристократів і півтора мільйона павперів, волоцюг, злочинців, тих, що живуть із проституції і т. ін., з 18 мільйонів загальної кількости людности за часів писання його твору, лишається 4.650.000 осіб середньої кляси, залічуючи сюди дрібніших рантьє, урядовців, письменників, артистів, учителів і т. д. Щоб одержати цих $4^2/_3$ мільйона, він залічує до працівної частини середньої кляси, крім банкірів, тощо всіх краще оплачуваних «фабричних робітників»! Навіть bricklayer'і (мулярі) опинилися серед «кваліфікованих робітників». Після цього лишається в нього

приміром, один день вищої праці на x днів простої праці.[19] [Коли фахівці економісти обурюються проти цього «довільного твердження», то про них безперечно можна сказати, відповідно до німецької приказки, що за деревами вони не бачать лісу. Те, що вони кваліфікують як теоретичні хитрощі, на ділі є лише процедура, що її щодня практикують по всіх краях світу. Повсюди вартості найрізноманітніших товарів однаковісінько виражені в грошах, тобто в певній кількості золота або срібла. Цим самим різні роди праці, репрезентовані цими вартостями, зведені у різних пропорціях на певні суми одного і того самого роду звичайної праці, праці, що продукує золото або срібло].* Отже, ми заощадимо собі зайву операцію і зробимо простішою аналізу, припускаючи, що робітник, якого вживає капітал, виконує просту суспільну пересічну працю.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

СТАЛИЙ КАПІТАЛ І ЗМІННИЙ КАПІТАЛ

Різні фактори процесу праці беруть різну участь у творенні вартости продукту.

Робітник додає до предмету праці нову вартість, долучаючи до нього певну кількість праці, хоч і який був би конкретний зміст, мета й технічний характер його праці. З другого боку, ми знову находимо вартості зужиткованих засобів продукції як складові частини вартости продукту, приміром, вартості бавовни й веретен — у вартості пряжі. Отже, вартість засобів продукції зберігається через перенесення її на продукт. Це перенесення відбувається підчас перетворення засобів продукції на продукт, у процесі праці. Праця упосереднює це перенесення. Але яким чином?

Робітник не працює подвійно в той самий час: раз для того, щоб своєю працею додати до бавовни вартість, а другий раз для того, щоб зберегти стару вартість бавовни, або, що те саме, для того, щоб на продукт, на пряжу, перенести вартість бавовни, яку він обробляє, і вартість веретен, якими він працює. Він зберігає стару вартість лише тим, що додає до неї нову вартість. Але що

згаданих 11 мільйонів. (*S. Laing*: «National Distress etc.», London 1844, стор. 51, 52). «Велика кляса, що нічого не може дати за харчі, крім простої праці, становить головну масу народу». («The great class, who have nothing to give for food but ordinary labour, are the great body of the people»). (*James Mill* in Art. «Colony». Supplement to the. Encyclopedia Britannica, 1831, p. 8).

[19] «Коли кажуть про працю як про міру вартости, то неодмінно мають на думці працю певного роду... відношення її до інших родів праці можна легко визначити». («Where reference is made to labour as a measure of value, it necessarily implies labour of one particular kind... the proportion which the other kinds bear to it being easily ascertained»). («Outlines of Political Economy», London 1832, p. 22, 23).

* Заведене у прямі дужки ми беремо з французького видання. («Le Capital etc.», v. I, ch. VII, p. 84). *Ред.*

долучення нової вартости до предмету праці й збереження старих вартостей у продукті є два цілком різні результати, які робітник здобуває в той самий час, хоч він у той самий час працює тільки один раз, то цю двоїстість результату, очевидно, можна пояснити лише двоїстим характером самої його праці. За той самий час однією своєю властивістю праця мусить творити вартість, а другою властивістю зберігати або переносити вартість.

Яким чином кожний робітник додає робочий час, а тому й вартість? Завжди лише у формі своєї своєрідної продуктивної праці. Прядун додає робочий час лише тим, що пряде, ткач тим, що тче, коваль тим, що кує. Але в наслідок доцільно - визначеної форми, в якій вони додають працю взагалі, а тому й нову вартість, у наслідок прядіння, ткання, кування, засоби продукції — бавовна й веретена, пряжа й ткацький варстат, залізо й ковадло — стають елементами утворення продукту, нової споживної вартости.[20] Стара форма їхньої споживної вартости зникає, але на те тільки, щоб виринути в новій формі споживної вартости. Але при розгляді процесу творення вартости виявилось, що, оскільки споживну вартість уживається доцільно для продукції нової споживної вартости, робочий час, доконечний для утворення зужиткованої споживної вартости, становить частину робочого часу, доконечного для утворення нової споживної вартости, отже, є робочий час, перенесений із зужиткованих засобів продукції на новий продукт. Отже, робітник зберігає вартості зужиткованих засобів продукції або переносить їх як складові частини вартости на продукт не через долучення своєї праці взагалі, а в наслідок особливого корисного характеру, в наслідок специфічної продуктивної форми цієї долучуваної праці. Як така доцільна продуктивна діяльність, прядіння, ткання, кування, праця вже тільки своїм дотиком робить мертві засоби продукції живими, надає їм духа факторів процесу праці і сполучається з ними в продукти.

Коли б специфічна продуктивна праця робітника не була прядінням, то він не перетворив би бавовну на пряжу, отже, і не переніс би вартостей бавовни й веретен на пряжу. Навпаки, коли той самий робітник змінить ремество і стане столяром, то він, як і раніш, одним робочим днем додаватиме вартість до свого матеріялу. Отже, він додає вартість своєю працею, розглядуваною не як праця прядіння або праця столяра, але як абстрактна, суспільна праця взагалі, і він додає певну величину вартости не тому, що його праця має якийсь осібний корисний зміст, а тому, що вона триває якийсь певний час. Отже, у своїй абстрактній загальній властивості, як витрата людської робочої сили, праця прядуна додає до вартости бавовни й веретен нову вартість, а у своїй конкретній, осібній, корисній властивості, як процес прядіння, вона переносить вартість цих засобів продукції на

[20] «Праця дає новий твір замість зниклого». («Labour gives a new creation for one extinguished»). («An Essay on the Political Economy of Nations», London 1821, p. 13).

продукт і таким чином зберігає їхню вартість у продукті. Звідси двоїстість результату праці за той самий відтинок часу.

Через просте кількісне долучення праці долучається нову вартість, а в наслідок якости долученої праці старі вартості засобів продукції зберігаються в продукті. Цей двоїстий ефект тієї самої праці як наслідок двоїстого її характеру виразно виявляється в різних явищах.

Припустімо, що якийсь винахід дає прядунові змогу випрясти за 6 годин стільки бавовни, скільки раніш випрядалося за 36 годин. Праця його, як доцільна корисна продуктивна діяльність, ушестеро збільшила свою силу. Продукт її є вшестеро більший — 36 фунтів пряжі замість 6 фунтів. Але ці 36 фунтів бавовни вбирають у себе тепер лише стільки робочого часу, скільки раніше 6 фунтів. До них додається нової праці вшестеро менше, ніж за старої методи, отже, додається лише $^1/_6$ тієї вартости, що її долучалося до них раніш. З другого боку, в продукті, в 36 фунтах пряжі міститься тепер ушестеро більша вартість бавовни. Протягом цих 6 годин прядіння зберігається й переноситься на продукт вшестеро більшу вартість сировинного матеріялу, хоч до того самого сировинного матеріялу додається вшестеро меншу нову вартість. Це показує, як та властивість праці, в наслідок якої праця протягом того самого неподільного процесу зберігає вартості, посутньо відмінна від тієї її властивости, в наслідок якої вона творить вартість. Що більше доконечного робочого часу входить у ту саму кількість бавовни протягом операції прядіння, то більша нова вартість, що її додається до бавовни, але що більше фунтів бавовни випрядається за той самий робочий час, то більша стара вартість, що зберігається в продукті.

Припустімо, навпаки, що продуктивність праці прядіння лишається незмінна, отже, прядун потребує стільки ж часу, як і раніш, на те, щоб один фунт бавовни перетворити на пряжу, але що мінова вартість самої бавовни змінюється, а саме, що ціна фунта бавовни зростає або падає в шість разів. В обох випадках прядун і далі додає до тієї самої кількости бавовни той самий робочий час, отже, ту саму вартість; і в обох випадках за однаковий час він продукує однакову кількість пряжі. Однак вартість, яку він з бавовни переносить на пряжу, на продукт, в одному випадку вшестеро менша, у другому — вшестеро більша, ніж раніш. Так само стоїть справа й тоді, коли засоби праці дорожчають або дешевшають, але незмінно роблять ту саму послугу в процесі праці.

Коли технічні умови процесу прядіння лишаються незмінні й так само не відбувається жодних змін вартости з його засобами продукції, то прядун, як і раніш, споживає за однаковий робочий час однакові кількості сировинного матеріялу й машин, вартість яких лишається незмінна. Вартість, яку він зберігає в продукті, в цьому випадку прямо пропорційна до тієї нової вартости, яку він прилучає. За два тижні він додає удвоє більше праці, ніж за один тиждень, отже, удвоє більше вартости: одночасно він

зужитковує удвоє більше матеріялу, який має удвоє більшу вартість, і зужитковує удвоє більше машин, що мають удвоє більшу вартість, отже, зберігає в продукті двох тижнів удвоє більше вартости, ніж у продукті одного тижня. За даних незмінних умов продукції робітник зберігає то більше вартости, що більше вартости він додає; але він зберігає більше вартости не тому, що додає більше вартости, а тому, що додає її за незмінних і незалежних від його власної праці умов.

Звичайно, в деякому відносному розумінні можна сказати, що робітник завжди зберігає старі вартості в тій самій пропорції, в якій він додає нову вартість. Чи піднесеться вартість бавовни з 1 шилінґа на 2 шилінґи, чи спаде на 6 пенсів, робітник завжди зберігає в продукті однієї години лише удвоє меншу вартість бавовни, ніж у продукті двох годин, хоч би й як змінялася ця вартість. Далі, коли змінюється продуктивність його власної праці, коли вона підноситься або падає, то він, приміром, за одну робочу годину випряде більше або менше бавовни, ніж раніше, і відповідно до цього збереже більшу або меншу вартість бавовни у продукті однієї робочої години. Але за всім тим він за дві робочі години збереже удвоє більше вартости, ніж за одну робочу годину.

Вартість, залишаючи осторонь її суто символічний вираз у знаках вартости, існує лише в якійсь споживній вартості, в якійсь речі. (Сама людина, розглядувана просто лише як буття робочої сили, є предмет природи, річ, хоч і жива, самосвідома річ, а сама праця є речове виявлення цієї сили). Тому, коли гине споживна вартість, то гине й вартість. Засоби ж продукції не втрачають своєї вартости одночасно із своєю споживною вартістю, бо в наслідок процесу праці вони втрачають первісну форму своєї споживної вартости в дійсності лише на те, щоб у продукті набрати форми іншої споживної вартости. Але, хоч і як важливо для вартости існувати в якійсь споживній вартості, для неї, як це доводить метаморфоза товарів, байдуже, в якій споживній вартості вона існує. Звідси випливає, що в процесі праці вартість переходить із засобу продукції на продукт лише тією мірою, якою засіб продукції разом із своєю самостійною споживною вартістю втрачає й свою мінову вартість. Він віддає продуктові лише ту вартість, яку він втрачає як засіб продукції. Але з цього погляду з різними речовими факторами процесу праці справа стоїть неоднаково.

Вугілля, що ним опалюють машину, зникає безслідно, так само мастиво, що ним мастять вісь колеса, і т. ін. Фарби й інші допоміжні матеріяли зникають, але виявляються у властивостях продукту. Сировинний матеріял становить субстанцію продукту, але змінює свою форму. Отже, сировинний матеріял і допоміжні матеріяли втрачають самостійну форму, в якій вони увійшли до процесу праці як споживні вартості. Інша справа з власне засобами праці. Інструмент, машина, фабричний будинок, бочка й т. ін. служать у процесі праці лише доти, доки зберігають вони свою первісну форму, доки й завтра можуть входити в процес праці в тій самій формі, що й учора. Як за свого життя, тобто

протягом процесу праці, вони зберігають супроти продукту свою самостійну форму, так само зберігають вони її й після своєї смерти. Трупи машин, знарядь, робітних приміщень тощо існують завжди окремо від продуктів, творенню яких вони допомагали. Якщо тепер розглянути той цілий період, протягом якого служить такий засіб праці, від дня його вступу до майстерні й до того дня, коли його викинуть у комірку на мотлох, то ми побачимо, що його споживну вартість протягом цього періоду геть чисто спожито працею, і тому його мінова вартість геть цілком перейшла на продукт. Коли прядільна машина за 10 років оджила свій вік, то протягом десятилітнього процесу праці ціла її вартість перейшла на десятирічний продукт. Отже, період життя засобу праці обіймає більше або менше число процесів праці, що знову й знов повторюються за його допомогою. З засобом праці справа стоїть так само, як і з людиною. Кожна людина відмирає день - у - день на 24 години. Але ні по одній людині точно не пізнати, скільки днів її життя вже минулося. Однак це не перешкоджає товариствам страхування життя робити з пересічного часу тривання людського життя дуже певні і, що ще важливіше, дуже зисковні висновки. Так само стоїть справа і з засобом праці. З досвіду відомо, як пересічно довго може протриматись якийсь засіб праці, приміром, машина певного роду. Припустімо, що її споживна вартість у процесі праці зберігається лише 6 днів. Таким чином пересічно вона втрачає кожного робочого дня $^1/_6$ своєї споживної вартости й тому віддає денному продуктові $^1/_6$ своєї вартости. Таким способом обчислюється зужиткування всіх засобів праці, отже, приміром, щоденну втрату їхньої споживної вартости й відповідне до цього щоденне перенесення їхньої вартости на продукт.

Таким чином ясно виявляється, що засіб продукції ніколи не віддає продуктові більше вартости, ніж сам тратить у процесі праці через знищення своєї власної споживної вартости. Коли б засіб продукції не мав жодної вартости, не мав би чого втрачати, тобто коли б він сам не був продуктом людської праці, то він і не віддавав би продуктові жодної вартости. Він служив би як утворювач споживної вартости, не служачи для утворення мінової вартости. Так стоїть справа з усіма засобами продукції, що існують від природи, без допомоги людини: із землею, вітром, водою, залізом у жилах руди, деревом у пралісі й т. ін.

Тут перед нами виступає друге інтересне явище. Нехай вартість машини дорівнює, приміром, 10.000 фунтів стерлінґів і нехай її спрацьовується за 1.000 днів. У цьому випадку $^1/_{1000}$ вартости машини переходить щодня з неї самої на її денний продукт. Одночасно ціла машина функціонує й далі в процесі праці, хоч і зі щодалі меншою життєвою силою. Отже, виявляється, що один фактор процесу праці, один засіб продукції цілком увіходить у процес праці, але лише частинно в процес зростання вартости. Ріжниця між процесом праці і процесом зростання вартости відбивається тут на їхніх речових факторах, бо той самий засіб продукції як елемент процесу праці цілком входить у той

самий процес продукції, а як елемент творення вартости — лише частинами.[21]

З другого боку, засіб продукції, може, навпаки, цілком увіходити в процес зростання вартости, хоч до процесу праці він увіходить лише частинами. Нехай при прядінні бавовни з 115 фунтів день-у-день відпадає 15 фунтів, які дають не пряжу, а лише бавовняний порох, або, як кажуть англійці, лише devil's dust.** То все ж, коли ці 15% відпадків є річ нормальна, неминуча за пересічного способу оброблення бавовни, то вартість цих 15 фунтів бавовни, які не є елемент пряжі, увіходить у вартість пряжі цілком так само, як і вартість тих 100 фунтів бавовни, які становлять її субстанцію. Споживна вартість 15 фунтів бавовни мусить перетворитися на порох, щоб зробити 100 фунтів пряжі. Отже, загин цієї бавовни є умова продукції пряжі. Саме тому вона й віддає свою вартість пряжі. Це має силу для всіх покидьків процесу праці, принаймні, у тій мірі, у якій ці покидьки знов таки не являють собою нових засобів продукції, а через те й нових самостійних споживних вартостей. Так, по великих фабриках машин у Менчестері можна бачити цілі гори відпадків заліза, постругаших у формі оструржків циклопічними машинами; надвечір вони на величезних возах мандрують із фабрики на

[21] Тут мовиться не про ремонт засобів праці, машин, будівель тощо. Машина, що її ремонтують, функціонує не як засіб праці, а як матеріял праці. Нею не роблять, але її саму обробляють, щоб полагодити її споживну вартість. Такі роботи полагодження завжди можна, зважаючи на нашу мету, вважати заліченими до тієї праці, що потрібна на продукцію засобів праці. В тексті мова йде про таке зужиткування, якого не може вилікувати жоден лікар і яке поволі доводить до смерти, про «зужиткування такого роду, яке не можна час від часу полагодити і яке, коли справа йде, приміром, про ніж, кінець-кінцем доводить його до такого стану, коли ножівник скаже про нього, що він не вартий нового леза» («that kind of wear which cannot be repaired from time to time, and which, in the case of a knife, would ultimately reduce it to a state in which the cutler would say of it, it is not worth a new blade»). В тексті ми бачили, що якась машина, приміром, цілком увіходить у кожний окремий процес праці, але лише частинами у рівночасний процес зростання вартости. По цьому ми можемо оцінити ось таку плутанину понять: «Пан Рікардо каже про частину праці інженера, витраченої на продукцію машини для панчіх» («Mr. Ricardo speaks of the portion of the labour of the engineer in making stocking machines»), як про працю, що міститься, приміром, у вартості пари панчіх. «Проте, вся праця, що продукує кожну пару панчіх... містить у собі всю працю інженера, а не частину її; бо хоч одна машина виробляє багато пар, але жодної пари не можна зробити без участи всіх частин машини». («Yet the total labour that produced each single pair of stockings... includes the whole labour of the engineer, not a portion; for one machine makes many pairs, and none of those pairs could have been done without any part of the machine»). («Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply», London 1821, p. 54). Автор, надзвичайно самозадоволений «wiseacre»*, у своїй плутанині, а тому і в своїй полеміці має рацію лише остільки, оскільки ні Рікардо ні якийбудь інший економіст ні перед ним, ні після нього строго не розрізняли обох боків праці, а тому ще й менше проаналізували різну ролю їх у творенні вартости.

* — удаваний мудрак, самозадоволений дурень. *Ред.*

** — чортячий порох. *Ред.*

ливарню, щоб на другий день знову повернутися відти в формі масивного заліза на фабрику.

Засоби продукції переносять вартість на нову форму продукту лише остільки, оскільки вони протягом процесу праці втрачають вартість у формі їхніх старих споживних вартостей. Максимум втрати вартости, що її вони можуть зазнати в процесі праці, очевидно, обмежується на первісній величині вартости, з якою вони входять у процес праці, або на робочому часі, потрібному для їхньої власної продукції. Тому засоби продукції ніколи не можуть додати до продукту більше вартости, ніж вони мають, незалежно від процесу праці, що його вони обслуговують. Хоч би й який корисний був якийсь матеріял, якась машина, якийсь засіб продукції, але все ж, коли він коштує 150 фунтів стерлінґів, приміром, 500 робочих днів, то він ніколи не додає більше, ніж 150 фунтів стерлінґів до цілого продукту, що його утворення він обслуговує. Вартість його визначається не тим процесом праці, в який він увіходить як засіб продукції, а тим процесом праці, з якого він виходить як продукт. У процесі праці він служить лише за споживну вартість, за річ з корисними властивостями, а тому він не віддавав би продуктові жодної вартости, коли б не мав вартости раніше, ніж увійшов до процесу.[22]

В той час, коли продуктивна праця перетворює засоби продукції на елементи творення нового продукту, їхня вартість зазнає щось подібне до переселення душ. Із спожитого тіла вартість переходить у новозформоване тіло. Але це переселення душ відбувається немов поза спиною дійсної праці. Робітник не може додати нової праці, отже, не може створити нової вартости, не зберігаючи старої вартости, бо він мусить додавати працю завжди

[22] Тому легко зрозуміти безглуздість банального Ж. Б. Сея, який додаткову вартість (процент, зиск, ренту) хоче вивести з «services productifs» (продуктивних послуг), що їх засоби продукції: земля, інструмент шкура й т. ін., роблять через свої споживні вартості в процесі праці. Пан Вільгельм Рошер, який ніколи не проминає нагоду чорним на білому зареєструвати хитромудрі апологетичні вигадки, вигукує: Ж. Б. Сей у «Traité», vol. I, ch. 4 дуже слушно зауважує: «Утворена олійнею вартість після відлічення всіх витрат — це ж щось нове, по суті відмінне від праці, якою була створена сама олійня» («Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3. Auflage, 1858, S. 82, примітка). Цілком слушно! «Олія», виготовлена олійнею — це щось дуже відмінне від праці, якої коштувала будова олійні. А під «вартістю» пан Рошер розуміє таку річ, як «олія», бо «олія» має вартість; але що «в природі» є кам'яна олія (нафта), хоч порівняно її й не «дуже багато», то він, певне, з цього приводу робить другу заувагу: «Вона (природа!) майже зовсім не витворює мінових вартостей». З природою Рошера щодо мінової вартости трапилося те саме, що тій дурненькій дівчині з дитиною, яка лише «була цілком маленька». Той самий «учений» (savant sérieux) зауважує ще з зазначеного вище приводу: «Школа Рікарда звичайно підводить під поняття праці й капітал як «заощаджену працю». Це незручно (!), бо (!) аджеж (!) власник капіталу (!) все ж (!) зробив щось більш (!), ніж просте (?!) витворення (?) і (??) зберігання його (чого?): а саме (?!?), він здержувався від власної втіхи, за що він, приміром (!!!), вимагає процентів» (там же). Яка «зручна» (!) ця «анатомічно - фізіологічна метода» політичної економії, що з простого «вимагання» розвиває навіть «вартість».

в певній корисній формі, а він не може додавати її в корисній формі, не роблячи продукти засобами продукції нового продукту й не переносячи тим самим їхньої вартости на новий продукт. Отже, зберігати вартість, додаючи вартість, — це є дар природи, діющої робочої сили, живої праці, дар природи, який робітникові нічого не коштує, а капіталістові дає багато,— зберігає наявну капітальну вартість.[22a] Доки справи йдуть добре, капіталіст надто заглиблений у фабрикацію додаткової вартости, щоб помічати цей дармовий дар праці. Ґвалтовні перерви процесу праці, кризи, роблять його для капіталіста дошкульно помітним.[23]

Що взагалі споживається в засобах продукції, так це лише їхня споживна вартість, споживанням якої праця творить продукти. Їхню вартість у дійсності не споживається,[24] отже, і не може вона бути репродукована. Вона зберігається, але не тому, що з нею самою відбувається якась операція в процесі праці, а тому, що та споживна вартість, у формі якої вона первісно існувала, хоч і зникає, але лише в іншій споживній вартості.* Тому вартість засобів продукції з'являється знов у вартості продукту, але її, строго кажучи, не репродукується. Що проду-

---

[22a] «З усіх знарядь фармерської продукції людська праця... є таке знаряддя, від якого фармер більше за все може сподіватися, що його капітал назад повернеться. Інші два: робоча худоба і... вози, плуги, лопати тощо, нічого не варті без певної частини першого» («Of all the instruments of the farmer's trade, the labour of man... is that on which he is most to rely for the re-payment of his capital. The other two - the working stock of the cattle, and the... carts, ploughs, spades, and so forth - without a given portion of the first, are nothing at all»). (*Edmund Burke*: «Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795», ed. London 1800, p. 10).

[23] У «Times'і» з 26 листопада 1862 р. один фабрикант, що на його прядільні працює 800 робітників і щотижня споживається пересічно 150 пак східньо-індійської або щось із 130 пак американської бавовни, нарікає перед публікою на ті витрати, які викликає щорічне припинення його фабрики. Він цінує їх на 6.000 фунтів стерлінґів. Серед цих втратних витрат (Unkosten) є багато таких, які нас тут не цікавлять, як от земельна рента, податки, страхові премії, плата найнятим на рік робітникам, управителеві, бухгальтерові, інженерові й т. ін. Але далі він залічує сюди 150 фунтів стерлінґів за вугілля, щоб час від часу опалювати фабрику та вряди-годи пускати в рух парову машину, крім того, заробітну плату робітникам, що своєю тимчасовою працею підтримують «напоготові» цілий механізм. Нарешті, 1.200 фунтів стерлінґів на те, що машини псуються, бо «силу погоди й руйнаційних природних впливів не спиняється тим, що парові машини перестали рухатися» («the weather and the natural principle of decay do not suspend their operations because the steam-engine ceases to revolve»). Він виразно зауважує, що ця сума в 1.200 фунтів стерлінґів така незначна через те, що машини вже значно зужитковані.

[24] «Продуктивне споживання: коли споживання товару становить частину процесу продукції... В цих випадках немає споживання вартости» («Productive Consumption: where the consumption of a commodity is a part of the process of production... In these instances there is no consumption of value»). (*S. P. Newman*: «Elements of Political Economy» Andover and New-Jork 1835, p. 296).

* Кінець цього речення у французькому виданні подано так: «... але зникає лише на те, щоб набрати нової корисної форми». *Ред.*

кується, так це лише нову споживну вартість, що в ній знову з'являється стара мінова вартість.[25]

Інакше стоїть справа з суб'єктивним фактором процесу праці, з діющою робочою силою. Тимчасом як праця в наслідок своєї доцільної форми переносить вартість засобів продукції на продукт і зберігає її, кожний момент руху праці творить новододавану вартість, нову вартість. Припустімо, що процес продукції припиняється на тому пункті, коли робітник випродукував еквівалент вартости своєї власної робочої сили, коли він, приміром, шестигодинною працею додав вартість у 3 шилінґи. Ця вартість становить надлишок вартости продукту понад ті її складові частини, що своє постання завдячують вартості засобів продукції. Вона є однісінька нова вартість, що постала в межах цього процесу, однісінька частина вартости продукту, випродукована самим цим процесом. Певна річ, вона лише компенсує ті гроші, що їх авансував капіталіст підчас купівлі робочої сили та які сам робітник витратив на засоби існування. Щодо цих витрачених 3 шилінґів нова вартість у 3 шилінґи з'являється лише як репродукція їх. Але вона дійсно репродукована, а не лише на позір, як от вартість засобів продукції. Заміщення однієї вартости іншою тут упосереднюється творенням нової вартости.

Однак ми вже знаємо, що процес праці триває далі поза той пункт, коли репродукується й прилучається до предмету праці лише еквівалент вартости робочої сили. Замість 6 годин, яких для цього було досить, процес триває, приміром, 12 годин. Отже, в наслідок діяння робочої сили не тільки репродукується її власну вартість, але й продукується ще надлишок вартости. Ця додаткова вартість становить надлишок вартости продукту понад

---

[25] В одному північно-американському стислому підручнику, що витримав, може, 20 видань, ми читаємо: «Не має жодного значення те, в якій формі капітал з'являється знов» («It matters not in what form capital reappears»). Після багатомовного переліку всіх можливих складових частин продукції, що їх вартість знов з'являється в продукті, наприкінці сказано: «Різні ґатунки харчу, одягу й житла, доконечні для існування й комфорту людини, теж зазнають змін. Їх час від часу споживається, і вартість їхня знову з'являється в новій фізичній і розумовій силі людини, що являє собою новий капітал, який можна знову вжити на продукцію» («The various kinds of food, clothing and shelter, necessary for the existence and comfort of the human being, are also changed. They are consumed from time to time, and their-value re-appears, in that new vigour im arted to his body and mind, forming fresh capital, to be employed again in the work of production»). (*F. Wayland*: «The Elements of Political Economy», Boston 1853, p. 31, 32). Залишаючи осторонь всі інші чудноти, зауважимо, що, приміром, не ціна хліба знов з'являється у відновленій силі, а його кровотворні елементи. Навпаки, те, що знову з'являється як вартість сили, є не засоби існування, а їхня вартість. Ті самі засоби існування; якщо вони коштують лише половину, випродукують цілком стільки ж мускулів, костей і т. ін., словом, таку саму силу, але силу не тієї самої вартости. Ця плутанина, перетворення «вартости» на «силу», і вся ця фарисейська невизначеність криють у собі спробу — звичайно, даремну — викрутами вивести додаткову вартість із простого повернення авансованих вартостей.

вартість елементів, спожитих на створення продукту, тобто понад вартість засобів продукції і робочої сили.

Змалювавши ті різні ролі, які різні фактори процесу праці відіграють у творенні вартости продукту, ми фактично схарактеризували функції різних складових частин капіталу в процесі його власного зростання. Надлишок цілої вартости продукту понад суму вартости елементів, що брали участь у його творенні, є надлишок вирослого в своїй вартості капіталу понад первісну авансовану капітальну вартість. Засоби продукції на одному боці, робоча сила на другому — це лише різні форми існування, що їх набрала первісна капітальна вартість, скидаючи з себе свою грошову форму і перетворюючись на фактори процесу праці.

Отже, та частина капіталу, яка перетворюється на засоби продукції, тобто на сировинний матеріял, допоміжний матеріял і засоби праці, не змінює в процесі продукції величини своєї вартости. Тому я називаю її сталою частиною капіталу, або, коротше, сталим капіталом.

Навпаки, частина капіталу, перетворена на робочу силу, змінює свою вартість у процесі продукції. Вона репродукує свій власний еквівалент і, крім того, надлишок, додаткову вартість, що сама може змінюватись, бути більша або менша. Із сталої величини ця частина капіталу безупинно перетворюється на величину змінну. Тому я називаю її змінною частиною капіталу, або, коротше, змінним капіталом. Ті самі складові частини капіталу, які з погляду процесу праці відрізняються як об'єктивні й суб'єктивні фактори, як засоби продукції й робоча сила, з погляду процесу зростання вартости відрізняються як сталий капітал і змінний капітал.

Поняття сталого капіталу аж ніяк не виключає революцій у вартості його складових частин. Припустімо, що фунт бавовни коштує сьогодні 6 пенсів, і що завтра через недостатній урожай бавовни ціна його підноситься до 1 шилінґа. Стару бавовну, яку й далі обробляють, куплено за вартість у 6 пенсів, але вона додає тепер до продукту частину вартости в 1 шилінґ. А випрядена вже бавовна, що, може, циркулює вже на ринку як пряжа, так само прилучає до продукту величину вдвоє більшу, ніж її первісна вартість. Однак ми бачимо, що ці зміни вартости не залежать від зростання вартости бавовни в самому процесі прядіння. Коли б стара бавовна зовсім не була ще увійшла в процес праці, то її можна б було тепер знову продати по 1 шилінґу замість 6 пенсів. Навпаки, що менше процесів праці вона перейшла, то певніший цей результат. Звідси закон спекуляції: за таких революцій у вартості спекулювати на сировинному матеріялі в його найменш обробленій формі, отже, радше на пряжі, ніж на тканині, і радше на самій бавовні, ніж на пряжі. Зміна вартости постає тут у тому процесі, що продукує бавовну, а не в тому процесі, де вона функціонує як засіб продукції і, отже, як сталий капітал. Вартість товару, щоправда, визначається кількістю праці, що міститься в ньому, алеж сама ця кількість є суспільно визначена. Коли

зміниться робочий час, суспільно-потрібний на продукцію товару,— а та сама кількість бавовни, приміром, за несприятливого врожаю репрезентує більшу кількість праці, ніж за сприятливого,— то це справляє відбитий вплив на старий товар, що його завжди рахується лише за окремий екземпляр свого ґатунку,[26] вартість якого завжди вимірюється суспільно-доконечною працею, тобто працею, завжди доконечною за наявних суспільних умов.

Вартість засобів праці, що вже функціонують у процесі продукції, машин і т. ін., отже, і та частина вартости, яку вони віддають продуктові, може змінюватися так само, як вартість сировинного матеріялу. Коли, приміром, у наслідок якогось нового винаходу машина того самого роду репродукується із зменшеною витратою праці, то старі машини більш або менш зневартнюються й тому переносять на продукт порівняно менше вартости. Але й тут зміна вартости постає поза тим процесом продукції, в якому машина функціонує як засіб продукції. В цьому процесі вона ніколи не віддає більше вартости, ніж та, яку вона має незалежно від цього процесу.

Так само, як зміна вартости засобів продукції, хоч вона й справляє на них відбитий вплив навіть після вступу їх до процесу продукції, не змінює їхнього характеру як сталого капіталу, так і зміна в пропорції між сталим і змінним капіталом не порушує їхньої функціональної ріжниці. Приміром, технічні умови процесу праці можуть змінитися так, що там, де раніш 10 робітників із 10 знаряддями невеликої вартости обробляли порівняно малу кількість сировинного матеріялу, тепер 1 робітник дорогою машиною оброблює в сто раз більшу кількість сировинного матеріялу. В цьому випадку сталий капітал, тобто маса вартости застосованих засобів продукції, дуже зросла б, а змінна частина капіталу, частина капіталу, авансована на робочу силу, дуже спала б. Однак ця зміна переінакшує лише відношення між величиною сталого й змінного капіталу, або пропорцію, в якій увесь капітал розпадається на сталі та змінні складові частини, але вона не порушує самої ріжниці між сталим і змінним капіталом.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

НОРМА ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТИ

1. Ступінь експлуатації робочої сили

Додаткова вартість, яку авансований капітал *C* створив у процесі продукції, або зростання авансованої капітальної вартости *C* виступає перед нами насамперед як надлишок вартости продукту понад суму вартости елементів його продукції.

[26] «Всі продукти того самого роду становлять, власне, одну масу, ціну якої визначається загалом незалежно від особливих обставин». («Toutes les productions d'un même genre ne forment proprement qu'une masse, dont le prix se détermine en général et sans égard aux circonstances particulières»). (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social». Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 893).

Капітал C розпадається на дві частини: грошову суму c, витрачену на засоби продукції, і другу грошову суму v, витрачену на робочу силу; c репрезентує частину вартости, перетворену на сталий капітал, v — частину вартости, перетворену на змінний капітал. Отже, первісно $C = c + v$, приміром, авансований капітал у 500 фунтів стерлінґів $= \overbrace{410 \text{ фунтів стерлінґів} + 90 \text{ фунтів стерлінґів}}^{c \qquad\qquad v}$. Наприкінці процесу праці з'являється товар, що його вартість дорівнює $\overbrace{c + v} + m$ де m є додаткова вартість, наприклад, $\overbrace{410 \text{ фунтів стерлінґів} + 90 \text{ фунтів стерлінґів}}^{c \qquad\qquad v} + \overset{m}{90 \text{ фунтів стерлінґів}}$. Первісний капітал C перетворився на C', з 500 фунтів стерлінґів на 590 фунтів стерлінґів. Ріжниця між обома дорівнює m, додатковій вартості в 90. А що вартість елементів продукції дорівнює вартості авансованого капіталу, то сказати, що надлишок вартости продукту понад вартість елементів його продукції дорівнює приростові авансованого капіталу, або дорівнює випродукованій додатковій вартості,— є в дійсності тавтологія.

Однак ця тавтологія потребує детальнішого визначення. З вартістю продукту порівнюється вартість елементів продукції, зужиткованих при його творенні. Але ми вже бачили, що частина застосованого сталого капіталу, яка складається із засобів праці, віддає продуктові лише одну частину своєї вартости, тимчасом як друга частина й далі існує в старій своїй формі. А що остання частина не відіграє жодної ролі у творенні вартости, то тут від неї треба абстрагуватись. Якщо й занести її в обчислення, то нічого не зміниться. Припустімо, що c=410 фунтів стерлінґів і складається з сировинного матеріялу на 312 фунтів стерлінґів, допоміжних матеріялів на 44 фунти стерлінґів і зужиткованих у процесі машин на 54 фунти стерлінґів, а вартість дійсно застосованих машин нехай становить 1.054 фунти стерлінґів. За авансовану на створення вартости продукту ми рахуємо лише вартість у 54 фунти стерлінґів, яку машини втрачають через своє функціонування і в наслідок цього віддають продуктові. Коли б ми врахували й ті 1.000 фунтів стерлінґів, що й далі існують у своїй старій формі, як парова машина й т. ін., то ми мусили б їх урахувати на обох боках, на боці авансованої вартости та на боці вартости продукту,[26a] і таким чином ми одержали б на одному боці 1.500 фунтів стерлінґів і 1.590 фунтів стерлінґів на другому. Ріжниця, або додаткова вартість, була б, як і раніше, 90 фунтів стерлінґів. Тому там, де із загального зв'язку викладу не виявля-

[26a] «Коли ми беремо в обрахунок вартість застосованого основного капіталу, як частину авансованого капіталу, то ми мусимо наприкінці року взяти в обрахунок лишок вартости цього капіталу, як частину річного доходу» («If we reckon the value of the fixed capital employed as a part of the advances, we must reckon the remaining value of such capital at the end of the year as a part of the annual returns»). (*Malthus*: «Principles of Political Economy», 2 nd ed. London 1836, p. 269).

ється протилежне, під сталим капіталом, авансованим на продукцію вартости, ми завжди розуміємо лише вартість зужиткованих у продукції засобів продукції.

Припустивши таку передумову, повернімось до формули $C=c+v$, яка перетворюється на $C'=\widehat{c+v}+m$, а саме через це перетворення й C перетворюється на C'. Відомо, що вартість сталого капіталу лише знов з'являється в продукті. Отже, вартість, дійсно новопродукована в процесі, є відмінна від цілої вартости продукту, добутої в процесі, тим то вона становить не $\widehat{c+v}+m$, або $\overset{c}{410}$ фунтів стерлінґів $+\overset{v}{90}$ фунтів стерлінґів $+\overset{m}{90}$ фунтів стерлінґів, як то здається на перший погляд, а $v+m$, або $\overset{v}{90}$ фунтів стерлінґів $+\overset{m}{90}$ фунтів стерлінґів, тобто не 590 фунтів стерлінґів, а 180 фунтів стерлінґів. Коли б c, сталий капітал, дорівнював 0, іншими словами, коли б існували такі галузі промисловости, де капіталіст не мав би застосовувати жодних спродукованих засобів продукції — ані сировинного матеріялу, ані допоміжних матеріялів, ні знаряддя праці, а мав би застосовувати тільки такі матеріяли, які існують з природи, і робочу силу, тоді на продукт не переносилося б жодної частини сталої вартости. Тоді цей елемент вартости продукту, в нашому прикладі 410 фунтів стерлінґів, відпав би, але новопродукована вартість у 180 фунтів, що містить у собі 90 фунтів стерлінґів додаткової вартости, лишалася б цілком такого самого розміру, як коли б c являло собою найбільшу суму вартости. Ми мали б $C=\widehat{0+v}=v$, і C', вирослий у своїй вартості капітал, дорівнював би $v+m$, а C' мінус C, як і раніш, дорівнювало б m. Навпаки, коли б m дорівнювало 0, іншими словами, коли б робоча сила, вартість якої авансується у змінному капіталі, продукувала лише еквівалент, тоді б $C=c+v$ і C' (вартість продукту)$=\widehat{c+v}+0$, а тому $C=C'$. Авансований капітал не зріс би своєю вартістю.

В дійсності ми вже знаємо, що додаткова вартість є лише наслідок тієї зміни вартости, яка відбувається з v, з частиною капіталу, перетвореною на робочу силу, що, отже, $v+m=v+\Delta v$ (v плюс приріст v). Але дійсна зміна вартости й відношення, в якому змінюється вартість, затемнюються тим, що в наслідок зростання складової змінної частини капіталу зростає також і ввесь авансований капітал. Він був 500, а стає 590. Отже, аналіза процесу в його чистій формі вимагає, щоб ми цілком абстрагувалися від тієї частини вартости продукту, в якій лише знов з'являється стала капітальна вартість, тобто припустили, що сталий капітал c дорівнює нулеві, і таким чином застосували той закон математики, що ним вона оперує змінними й сталими величинами, коли стала величина тільки через додавання або віднімання зв'язана із змінною.

Інша трудність випливає з первісної форми змінного капіталу. Так, у вищенаведеному прикладі $C'=410$ фунтів стерлінґів сталого капіталу$+90$ фунтів стерлінґів змінного капіталу $+90$ фунтів стерлінґів додаткової вартости. Але 90 фунтів стерлінґів є дана, отже, стала величина, і тому здається недоречною річчю розглядати її як змінну величину. Але 90 фунтів стерлінґів або 90 фунтів стерлінґів змінного капіталу є тут у дійсності лише символ того процесу, що його перебігає ця вартість. Частина капіталу, авансована на купівлю робочої сили, є певна кількість упредметненої праці, отже, є така ж стала величина вартости, як і вартість купленої робочої сили. Але в самому процесі продукції на місце авансованих 90 фунтів стерлінґів виступає діюча робоча сила, на місце мертвої — жива праця, на місце величини, що перебуває в стані спокою,— рухлива величина, на місце сталої — змінна. Результат цього процесу є репродукція v плюс приріст v. З погляду капіталістичної продукції цілий цей процес є самовільний, автоматичний рух первісної сталої вартости, перетвореної на робочу силу. Цій вартості приписується процес і його результат. Тим то, коли формула: 90 фунтів стерлінґів змінного капіталу, або вартість, що самозростає, видається суперечною, то вона виражає лише суперечність, іманентну капіталістичній продукції.

На перший погляд видається дивним, що сталий капітал прирівнюється нулеві. А проте це така операція, що її постійно робиться в щоденному житті. Приміром, коли хто хоче обчислити зиск Англії з бавовняної промисловости, то він насамперед віднімає ціну бавовни, виплачену Сполученим Штатам, Індії, Єгиптові й т. ін., тобто прирівнює нулеві ту капітальну вартість, що лише знову з'являється у вартості продукту.

Звичайно, відношення додаткової вартости не лише до тієї частини капіталу, що з неї вона безпосередньо виникає й що зміну її вартости вона виражає, а й до цілого авансованого капіталу, має своє велике економічне значення. Тим то у третій книзі ми докладно розглядаємо це відношення. Для того, щоб одна частина капіталу через перетворення її на робочу силу виросла в своїй вартості, друга частина капіталу мусить бути перетворена на засоби продукції. Для того, щоб змінний капітал функціонував, сталий капітал мусить бути авансований у відповідних пропорціях, залежно від певного технічного характеру процесу праці. Однак та обставина, що для певного хемічного процесу треба реторт і іншого посуду, не заважає в аналізі абстрагуватися від самої реторти. Якщо творення вартости й зміну вартости розглядати самі по собі, тобто в чистій формі, то засоби продукції, ці речові форми сталого капіталу, постачають лише речовину, в якій повинна застигнути текуча сила, що творить вартість. Тим то й природа цієї речовини не має значення, тобто не має значення, чи буде це бавовна чи залізо. І вартість цієї речовини теж не має значення. Вона лише мусить бути наявна в такій достатній масі,

щоб могла увібрати в себе ту кількість праці, що має витрачатися протягом процесу продукції. Коли цю масу дано, то, чи піднесеться її вартість, чи впаде, або й зовсім не матиме вартости, як от земля й море, процесу творення вартости й зміни вартости це ані трохи не порушує.[27]

Отже, ми насамперед припускаємо, що стала частина капіталу дорівнює нулеві. Тим то авансований капітал зводиться з $c+v$ на v, а вартість продукту $\overbrace{c+v}+m$ на новоспродуковану вартість $v+m$. Коли припустити, що новоспродукована вартість дорівнює 180 фунтам стерлінґів, в яких виражається праця, що триває протягом цілого процесу продукції, то нам треба відняти вартість змінного капіталу, що дорівнює 90 фунтам стерлінґів, щоб знайти додаткову вартість, яка дорівнює 90 фунтам стерлінґів. Число 90 фунтів стерлінґів $=m$ виражає тут абсолютну величину випродукованої додаткової вартости. Але її відносна величина, тобто пропорція, в якій змінний капітал зріс своєю вартістю, визначається, очевидно, відношенням додаткової вартости до змінного капіталу, або виражається дробом $\frac{m}{v}$. Отже ж, у наведеному випадку вона виражається у $\frac{90}{90}=100\%$. Це відносне зростання змінного капіталу, або відносну величину додаткової вартости, я називаю нормою додаткової вартости.[28]

Ми вже бачили, що робітник протягом однієї частини процесу праці продукує лише вартість своєї робочої сили, тобто вартість доконечних для нього засобів існування. А що він продукує за відносин, які ґрунтуються на суспільному поділі праці, то він продукує свої засоби існування не безпосередньо, а у формі якогось окремого товару, приміром, пряжі, тобто продукує вартість, рівну вартості його засобів існування, або грошам, за які він ці засоби купує. Та частина його робочого дня, яку він уживає на це, буде більша або менша, залежно від вартости його пересічних щоденних засобів існування, отже, залежно від пересічного робочого часу, щоденно потрібного на їхню продукцію. Коли вартість його щоденних засобів існування репрезентує пересічно 6 упредметнених робочих годин, то робітник мусить працювати пересічно по 6 годин денно, щоб спродукувати цю вартість. Коли б він працював не на капіталіста, а на себе самого, незалежно,

[27] Примітка до другого видання. Само собою зрозуміло, що, як каже Лукрецій, «nil posse creari de nihilo», з нічого не можна створити нічого. «Створення вартости» є перетворення робочої сили на працю. З свого боку й робоча сила є насамперед речовина природи, перетворена на людський організм.

[28] Так само, як англійці кажуть «rate of profits», «rate of interest» * і т. д. У книзі III ми побачимо, що норму зиску легко зрозуміти, якщо тільки знати закони додаткової вартости. Протилежним шляхом не можна зрозуміти ni l'un ni l'autre.**

* — «норма зиску», «норма процента». *Ред.*

** — ні того, ні другого. *Ред.*

то він мусив би, за інших незмінних обставин, працювати, як і раніш, пересічно ту саму відповідну частину дня, щоб спродукувати вартість своєї робочої сили й таким чином придбати засоби існування, потрібні для його власного існування й постійної репродукції. Але через те, що протягом тієї частини робочого дня, коли він продукує денну вартість робочої сили, приміром, 3 шилінґи, він продукує лише еквівалент її вартости, яку вже виплатив йому капіталіст,[28a] отже, лише компенсує новоствореною вартістю авансовану змінну капітальну вартість, то ця продукція вартости з'являється як проста репродукція. Отже, ту частину робочого дня, протягом якої відбувається ця репродукція, я називаю доконечним робочим часом, а працю, витрачену за цей час,— доконечною працею.[29] Доконечною для робітника, бо ця праця не залежить від суспільної форми його праці. Доконечною для капіталу й капіталістичного світу, бо база цього світу є постійне існування робітника.

Другий період процесу праці, протягом якого робітник працює поза межами доконечної праці, щоправда, коштує йому праці, витрати робочої сили, але не утворює для нього жодної вартости. Цей період утворює додаткову вартість, що всміхається до капіталіста принадою створення з нічого. Цю частину робочого дня я називаю додатковим робочим часом, а витрачену протягом його працю — додатковою працею (surplus labour). Так само, як для пізнання вартости взагалі має вирішальне значення розглядати її просто як згусток робочого часу, як лише упредметнену працю, так для пізнання додаткової вартости має вирішальне значення розглядати її просто як згусток додаткового робочого часу, як лише упредметнену додаткову працю. Лише та форма, що в ній цю додаткову працю витискується з безпосереднього продуцента, робітника, відрізняє економічні суспільні формації, приміром, суспільство рабства від суспільства найманої праці.[30]

[28a] [Примітка до третього видання. Автор уживає тут загальнопоширеної економічної мови. Нагадаймо, що на сторінці 126 показано, як у дійсності не капіталіст «авансує» робітника, а робітник капіталіста.— *Ф. Е.*].

[29] Досі ми вживали в цьому творі слова «доконечний робочий час» на означення того робочого часу, що взагалі є суспільно-доконечний для продукції якогось товару. Відтепер ми вживатимемо його й щодо того робочого часу, який є доконечний для продукції специфічного товару — робочої сили. Вживати тих самих termini technici * в різних значеннях незручно, але цілком уникнути цього не можна в жодній науці. Порівн. приміром, вищу й нижчу математику.

[30] Пан Вільгельм Тукідід Рошер із справді ґотшедівською геніяльністю відкриває, що коли утворення додаткової вартости або додаткового продукту і сполучену з цим акумуляцію ми завдячуємо нині «ощадності» капіталіста, який «вимагає за це, приміром, процента», то, навпаки, «на найнижчих ступенях культури... сильніші приневолюють слабших до ощадности». («Die Grundlagen der Nationalökonomie». 3 Auflage. 1858, S. 78). До заощадження праці? чи до заощадження надлишкових продуктів, яких немає? Поруч із справжнім неуцтвом апологетичний страх перед сумлінною аналізою вартости й додаткової вартости, а також і перед можливістю небезпечного й неприйнятного для поліції результату, — ось

* — технічних термінів. *Ред.*

Через те, що вартість змінного капіталу дорівнює вартості купленої ним робочої сили, через те, що вартість цієї робочої сили визначає доконечну частину робочого дня, а додаткову вартість із свого боку визначає надлишкова частина робочого дня, то звідси випливає: додаткова вартість відноситься до змінного капіталу, як додаткова праця до доконечної, абож норма додаткової вартости $\frac{m}{v} = \frac{\text{додаткова праця}}{\text{доконечна праця}}$. Обидві пропорції виражають те саме відношення в різній формі: раз у формі упредметненої праці, другий — у формі текучої праці.

Тому норма додаткової вартости є точний вираз ступеня експлуатації робочої сили капіталом, або робітника капіталістом.[30a]

За нашим припущенням, вартість продукту дорівнювала $\overset{c}{\overbrace{410\ \text{фунтам стерлінґів}}} + \overset{v}{90\ \text{фунтів стерлінґів}} + \overset{m}{90\ \text{фунтів стерлінґів}}$, авансований капітал дорівнював 500 фунтам стерлінґів. Через те, що додаткова вартість дорівнює 90 і авансований капітал 500, то на основі звичайного способу обчислення вийшло б, що норма додаткової вартости (яку плутають із нормою зиску) дорівнює 18%,— процент, низький рівень якого міг би зворушити пана Кері й інших гармоністів. В дійсності ж норма додаткової вартости є не $\frac{m}{C}$, або $\frac{m}{c+v}$, а $\frac{m}{v}$, отже, не $\frac{90}{500}$, а $\frac{90}{90} = 100\%$, більш ніж уп'ятеро проти того, що на позір становить ступінь експлуатації. Хоч у даному разі ми не знаємо ні абсолютної величини робочого дня, ні періоду процесу праці (день, тиждень і т. д.), ні, нарешті, числа робітників, що їх одночасно пускає в рух змінний капітал у 90 фунтів стерлінґів, все ж норма додаткової вартости $\frac{m}{v}$ тим, що вона може бути перетворена на формулу $\frac{\text{додаткова праця}}{\text{доконечна праця}}$, докладно показує нам взаємне відношення обох складових частин робочого дня. Воно дорівнює 100%. Отже, робітник одну половину дня працює на себе, другу на капіталіста.

Отже, метода обчислення норми додаткової вартости, коротко кажучи, така: ми беремо цілу вартість продукту й припускаємо, що стала капітальна вартість, яка лише знову з'являється у вартості продукту, дорівнює нулеві. Сума вартости, яка після цього

що приневолює Рошера й К° більш або менш імовірні мотиви, що ними капіталіст виправдує присвоєння наявної додаткової вартости, перекручувати на причини її постання.

[30a] Примітка до другого видання. Хоч норма додаткової вартости є точний вираз ступеня експлуатації робочої сили, вона однак не є вираз абсолютної величини експлуатації. Приміром, коли доконечна праця = 5 годинам і додаткова праця = 5 годинам, то ступінь експлуатації дорівнює 100%. Величину експлуатації вимірюється тут 5 годинами. Коли ж доконечна праця дорівнює 6 годинам і додаткова праця 6 годинам, то ступінь експлуатації в 100% лишається незмінний, тимчасом як величина експлуатації зростає на 20%, з 5 на 6 годин.

лишається, є єдина вартість, дійсно спродукована в процесі творення товару. Коли додаткову вартість дано, то, щоб знайти змінний капітал, ми відлічуємо її від цієї новоспродукованої вартости. Коли дано змінний капітал і ми шукаємо додаткову вартість, то ми робимо навпаки. Коли дано і те й друге, то треба тільки зробити кінцеву операцію — обчислити відношення додаткової вартости до змінного капіталу, $\frac{m}{v}$.

Хоч і яка проста ця метода, однак, здається, до речі буде зазнайомити читачів на кількох прикладах із незвичним для них способом розуміння, що лежить в основі цієї методи.

Насамперед, приклад прядільної фабрики на 10.000 мюльних веретен, де прядеться з американської бавовни пряжу № 32 і щотижня продукується по 1 фунту пряжі на веретено. Відпадки дорівнюють 6%. Отже, щотижня 10.600 фунтів бавовни переробляється на 10.000 фунтів пряжі й 600 фунтів відпадків. У квітні 1871 р. ця бавовна коштувала $7^{3}/_{4}$ пенса за фунт, отже, 10.600 фунтів, заокругляючи суму, коштували 342 фунти стерлінґів. Ці 10.000 веретен, включаючи машини для попереднього обробітку бавовни й парову машину, коштують 1 фунт стерлінґів за веретено, тобто 10.000 фунтів стерлінґів. Щорічне зужиткування їх становить $10\% = 1.000$ фунтів стерлінґів, або 20 фунтів стерлінґів на тиждень. Наймання фабричного будинку — 300 фунтів стерлінґів, або на тиждень 6 фунтів стерлінґів. Вугілля (4 фунти на годину й кінську силу при 100 кінських силах [індикаторних] і 60 годинах тижнево, включаючи й опалення будинку) 11 тонн на тиждень, по 8 шилінґів 6 пенсів за тонну, коштує, заокругляючи суму, $4\frac{1}{2}$ фунти стерлінґів на тиждень; газ — 1 фунт стерлінґів на тиждень, мастиво — $4\frac{1}{2}$ фунти стерлінґів на тиждень, отже, всі допоміжні матеріяли — 10 фунтів стерлінґів на тиждень. Отже, стала частина вартости становить 378 фунтів стерлінґів на тиждень. Заробітна плата становить 52 фунти стерлінґів на тиждень. Ціна пряжі — $12^{1}/_{4}$ пенсів за фунт, або за 10.000 фунтів це становить 510 фунтів стерлінґів, отже, додаткова вартість дорівнює $510 - 430 = 80$ фунтам стерлінґів. Ми припускаємо, що стала частина вартости в 378 фунтів стерлінґів дорівнює нулеві, бо вона не бере участи в тижневому творенні вартости. Лишається тижнева новоспродукована вартість $132 = \overset{v}{52} + \overset{m}{80}$ фунтів стерлінґів. Отже, норма додаткової вартости дорівнює $\frac{80}{52} = 153\,{}^{11}/_{13}\%$. За десятигодинного пересічного робочого дня це дає: доконечна праця $= 3\,{}^{31}/_{33}$ годин і додаткова праця $= 6\,{}^{2}/_{33}$ годин.[31]

[31] Примітка до другого видання. Приклад прядільної фабрики з 1860 р., наведений у першому виданні, мав деякі фактичні помилки. Наведені в тексті цілком точні числа подав мені один менчестерський фабрикант.— Треба зауважити, що в Англії стару кінську силу обчислювалось на основі діяметра циліндра, а нову обчислюється на основі дійсної сили, яку показує індикатор.

Жакоб, припускаючи ціну пшениці в 80 шилінґів за квартер і пересічний урожай в 22 бушлі з одного акра, так що один акр приносить 11 фунтів стерлінґів, наводить для 1815 р. обрахунок, який через те, що в ньому вже переведено компенсацію різних пунктів, дуже хибний, але все ж для нашої мети придатний.

Продукція вартости на 1 акр

Насіння (пшениця)	1 ф. ст. 9 шил.	Десятини, податки	1 ф. ст. 1 шил.
Добриво	2 „ „ 10 „	Рента	1 „ „ 8 „
Заробітна плата	3 „ „ 10 „	Зиск фармера й проц.	1 „ „ 2 „
Разом	7 ф. ст. 9 шил.	Разом	3 ф. ст. 11 шил.

Додаткова вартість, припускаючи завжди, що ціна продукту дорівнює його вартості, розподіляється тут між різними рубриками: зиск, процент, десятина й т. ін. Ці рубрики для нас не мають значення. Ми складаємо їх і як результат маємо додаткову вартість у 3 фунти стерлінґів 11 шилінґів. Ті 3 фунти стерлінґів 19 шилінґів, що коштують насіння і добриво, ми, як сталу частину капіталу, прирівнюємо нулеві. Лишається авансований змінний капітал у 3 фунти стерлінґів 10 шилінґів, замість якого спродуковано нову вартість у 3 фунти стерлінґів 10 шилінґів + +3 фунти стерлінґів 11 шилінґів. Отже, $\frac{m}{v} = \frac{\text{3 фунти ст. 11 шилінґів}}{\text{3 фунти ст. 10 шилінґів}}$ становить більше ніж 100%. Робітник більш ніж половину свого робочого дня вживає на продукцію додаткової вартости, яку різні особи під різними приводами розподіляють проміж себе.[31a]

2. Вираз вартости продукту у відносних частинах продукту

Вернімось тепер до того прикладу, що показав нам, як капіталіст із грошей робить капітал. Доконечна праця його прядуна становила 6 годин, додаткова праця — стільки ж, отже, ступінь експлуатації робочої сили — 100%.

Продукт дванадцятигодинного робочого дня є 20 фунтів пряжі вартістю в 30 шилінґів. Не менше як $^8/_{10}$ вартости цієї пряжі (24 шилінґи) становить вартість зужиткованих засобів продукції, що лише знову з'являється (20 фунтів бавовни на 20 шилінґів, веретена й т. ін. на 4 шилінґи), або, інакше кажучи, складається з сталого капіталу. Решта, $^2/_{10}$, є нова вартість у 6 шилінґів, яка постала підчас процесу прядіння, що з них половина компенсує авансовану денну вартість робочої сили, або змінний капітал, а друга половина становить додаткову вартість у 3 шилінґи. Отже, сукупна вартість цих 20 фунтів пряжі складаєься ось як:

[31a] Наведені обчислення мають значення лише як ілюстрація. Справді, ми припускаємо, що ціни дорівнюють вартостям. У третій книзі ми побачимо, що це прирівняння робиться не так просто навіть для пересічних цін.

вартість пряжі в 30 шилінґів = 24 шилінґи + $\overset{v}{3}$ шилінґи + $\overset{m}{3}$ шилінґи.

А що вся ця вартість виражається в цілому продукті, в 20 фунтів пряжі, то й різні елементи вартости безперечно можуть бути виражені у відносних частинах продукту.

Коли вартість в 30 шилінґів існує в 20 фунтах пряжі, то $^{8}/_{10}$ цієї вартости, або її стала частина в 24 шилінґи, існує у $^{8}/_{10}$ продукту, або в 16 фунтах пряжі. З них $13^{1}/_{3}$ фунтів репрезентують вартість сировинного матеріялу, перепряденої бавовни на 20 шилінґів, а $2^{2}/_{3}$ фунта репрезентують вартість зужиткованих допоміжних матеріялів і засобів праці, веретен тощо на 4 шилінґи.

Отже, $13^{1}/_{3}$ фунтів пряжі репрезентують усю бавовну, що з неї випрядено цілий продукт, 20 фунтів пряжі, тобто репрезентують сировинний матеріял цілого продукту і нічого більше. У них міститься, щоправда, лише $13^{1}/_{3}$ фунтів пряжі вартістю в $13^{1}/_{3}$ шилінґів, але додана до них вартість у $6^{2}/_{3}$ шилінґів становить еквівалент бавовни, що з неї випрядено ті $6^{2}/_{3}$ фунтів пряжі, які ще залишились. Це так, немов би з цих $6^{2}/_{3}$ фунтів пряжі вискублено бавовну і всю бавовну цілого продукту впхнуто в $13^{1}/_{3}$ фунтів пряжі. Але зате ці $13^{1}/_{3}$ фунтів пряжі не містять тепер у собі жодного атому ні вартости спожитих допоміжних матеріялів і засобів праці, ні нової вартости, створеної в процесі прядіння.

Так само й дальші $2^{2}/_{3}$ фунтівпряжі, що в них міститься решта сталого капіталу (=4 шилінґи), репрезентують не що інше, як тільки вартість допоміжних матеріялів і засобів праці, спожитих на цілий продукт — 20 фунтів пряжі.

Отже, $^{8}/_{10}$ продукту, або 16 фунтів пряжі, розглядувані в їхній тілесній формі, як споживна вартість, як пряжа, хоч і є так само витвір праці прядіння, як і решта частин продукту, однак, у даному зв'язку вони не містять у собі жодної праці прядіння, жодної праці, увібраної підчас самого процесу прядіння. Це так, начебто вони без прядіння перетворились на пряжу і начебто їхня форма пряжі є чиста омана. Дійсно, коли капіталіст продасть їх за 24 шилінґи і за ці гроші знов купить свої засоби продукції, то виявляється, що 16 фунтів пряжі — це лише бавовна, веретена, вугілля і т. д., які тільки змінили свій одяг.

Навпаки, ті $^{2}/_{10}$ продукту, що лишаються ще, або 4 фунти пряжі, репрезентують тепер не що інше, як тільки нову вартість у 6 шилінґів, спродуковану протягом дванадцятигодинного процесу прядіння. Щождо вартости зужиткованого сировинного матеріялу й засобів праці, які були вміщені в них, то та вартість була вже вительбушена з них і увійшла у склад перших 16 фунтів пряжі. Втілену в 20 фунтів пряжі працю прядіння сконцентровано в $^{2}/_{10}$ продукту. Це так, немов би прядун випряв 4 фунти пряжі з повітря або з такої бавовни й з такими веретенами, які існують із самої природи без допомоги людської праці та не додають до продукту жодної вартости.

З цих 4 фунтів пряжі, в яких таким чином існує вся новоспродукована вартість денного процесу прядіння, одна половина репрезентує лише еквівалент вартости спожитої робочої сили, тобто змінний капітал у 3 шилінґи, другі 2 фунти пряжі — лише додаткову вартість у 3 шилінґи.

А що 12 робочих годин прядуна упредметнюються в 6 шилінґах вартости, то в 30 шилінґах вартости пряжі упредметнюються 60 робочих годин. Вони існують у 20 фунтах пряжі, з яких $^{8}/_{10}$, або 16 фунтів, є матеріялізація тих 48 робочих годин, що минули перед процесом прядіння, а саме, тієї праці, що упредметнена в засобах продукції пряжі; навпаки, $^{2}/_{10}$, або 4 фунти пряжі, є матеріялізація 12 робочих годин, витрачених у самому процесі прядіння.

Раніш ми бачили, що вартість пряжі дорівнює сумі нової вартости, створеної в процесі продукції пряжі, плюс вартості, які вже перед тим існували в засобах її продукції. Тепер виявилось, яким чином функціонально або в понятті різні складові частини вартости продукту можуть бути виражені у відносних частинах самого продукту.

Цей розклад продукту — результату процесу продукції — на кількість продукту, що репрезентує лише працю, вміщену в засобах продукції, або сталу частину капіталу, далі на іншу кількість, що репрезентує лише додану в процесі продукції доконечну працю, або змінну частину капіталу, і, нарешті, на ту кількість, що репрезентує лише додаткову працю, додану в самому процесі, або додаткову вартість,— цей розклад є так само простий, як і важливий, як це покаже пізніше застосовування його в заплутаних і не розв'язаних іще проблемах.

Ми щойно розглядали ввесь продукт як готовий результат дванадцятигодинного робочого дня. Але ми можемо простежити його і в процесі його постання, і все ж таки частинні продукти виразити як функціонально відмінні частини продукту.

Прядун продукує за 12 годин 20 фунтів пряжі, значить, за одну годину $1\,^{2}/_{3}$ фунта і за 8 годин $13^{1}/_{3}$ фунтів, отже, частинний продукт, вартість якого дорівнює цілій вартості бавовни, що її випрядається протягом цілого робочого дня. Так само частинний продукт дальших 1 години 36 хвилин дорівнює $2^{2}/_{3}$ фунтів пряжі, і тому репрезентує вартість засобів праці, зужиткованих протягом 12 робочих годин. Так само й за дальші 1 годину 12 хвилин прядун продукує 2 фунти пряжі = 3 шилінґам—вартість продукту, що дорівнює тій цілій новоспродукованій вартості, що її він створює за 6 годин доконечної праці. Нарешті, за останні $^{6}/_{5}$ годин він продукує так само 2 фунти пряжі, що їхня вартість дорівнює додатковій вартості, створеній його полуденною додатковою працею. Цей спосіб обчислення служить англійському фабрикантові для домашнього вжитку, і він скаже, приміром, що за перші 8 годин, або $^{2}/_{3}$ робочого дня, він одержує назад вартість своєї бавовни й т. ін. Ми бачимо, що ця формула правильна, що фактично це лише перша формула, перенесена з простору, де готові частини

продукту лежать одна поруч однієї, у час, де вони йдуть одна по одній. Алеж цю формулу можуть супроводити і дуже варварські ідеї, особливо в головах, які практично так само заінтересовані в процесі зростання вартости, як і в тому, щоб теоретично зрозуміти його хибно. Так, можна собі уявити, що, приміром, наш прядун за перші 8 годин свого робочого дня продукує або покриває вартість бавовни, за дальші 1 годину й 36 хвилин — вартість зужиткованих засобів праці, за дальші 1 годину 12 хвилин — вартість заробітної плати й лише преславетну «останню годину» присвячує фабрикантові, продукції додаткової вартости. Таким чином прядунові накидають подвійне диво, а саме, що він нібито продукує бавовну, веретена, парову машину, вугілля, олію і т. д. в той самий момент, коли він ними пряде, і з одного робочого дня даного ступеня інтенсивности робить п'ять таких днів. Саме в нашому випадку продукція сировинного матеріялу й засобів праці потребує $\frac{24}{6} = 4$ дванадцятигодинних робочих днів, а їхнє перетворення на пряжу — ще одного дванадцятигодинного робочого дня. Що хижацтво вірить у такі дива й що йому ніколи не важко знайти доктринера-сикофанта, який їх довів би, про це свідчить один славнозвісний в історії приклад.

3. «Остання година» Сеніора

Одного чудового ранку 1836 р. Нассав В. Сеніор, відомий своїми економічними знаннями і своїм чудовим стилем, цей, сказати б, Кльорен серед англійських економістів, був запрошений з Оксфорду до Менчестеру, щоб учитися тут політичної економії замість навчати її в Оксфорді. Фабриканти обрали його на борця проти недавно виданого Factory Act* і проти аґітації за десятигодинний робочий день, яка тривала ще далі. Із звичною практичною дотепністю вони розпізнали, що пан професор «wanted a good deal offinishing».** Тим то вони й виписали його до Менчестеру. Пан професор з свого боку устилізував лекцію, дану йому в Менчестері фабрикантами, у памфлеті «Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture. London. 1837». Тут можна вичитати, між іншим, такі повчальні місця:

«За теперішнього закону жодна фабрика, що на ній роблять особи, молодші за 18 років, не може працювати більш як 11 ½ годин на день, тобто по 12 годин перших п'ять днів тижня й 9 годин суботами. Дальша аналіза (!) доводить нам, що на такій фабриці ввесь чистий прибуток походить від останньої години. Фабрикант витрачає 100.000 фунтів стерлінґів: 80.000 фунтів стерлінґів на фабричні будівлі й машини, 20.000 фунтів стерлінґів — на сировинний матеріял і заробітну плату. Припускаючи, що капітал обертається один раз на рік і що гуртовий прибуток становить

* — фабричного закону. *Ред.*

** — потребує ще порядного остаточного оброблення. *Ред.*

$15^0/_0$, річний оборот товарів фабрики мусить становити вартість у 115.000 фунтів стерлінґів... Кожна з 23 половин робочої години продукує щодня $^5/_{115}$, або $^1/_{23}$ цих 115.000 фунтів стерлінґів. З цих $^{23}/_{23}$, що становлять цілість цих 115.000 фунтів стерлінґів (constituting the whole 115.000 £), $^{20}/_{23}$, тобто 100.000 фунтів стерлінґів з цих 115.000 повертають назад лише капітал, $^1/_{23}$, або 5.000 фунтів стерлінґів, із гуртового прибутку в 115.000 (!) покривають зужиткування фабрики і машин. Решта ж, $^2/_{23}$, тобто обидві останні півгодини кожного дня, продукують чистий прибуток у $10^0/_0$. Тому, коли б фабрика за незмінних цін могла працювати 13 годин замість 11½, то за збільшення обігового капіталу приблизно на 2.600 фунтів стерлінґів чистий прибуток більше ніж подвоївся б. З другого боку, коли б робочі години скоротити на 1 годину на день, то чистий прибуток зник би, а коли б скоротити на 1½ години, то зник би й гуртовий прибуток».[32]

І це пан професор називає «аналізою»! Коли він повірив лементові фабрикантів, що робітники кращий час дня витрачають на продукцію, отже, на репродукцію або на покриття вартости будівель, машин, бавовни, вугілля й т. ін., то всяка аналіза була зайва. Він мав просто відповісти: Мої панове! Коли ви примусите працювати 10 годин замість 11½, то за інших незмін-

[32] Сеніор, там же, стор. 12, 13. Ми не спиняємось на курйозах, що для нашої мети не мають ваги, наприклад, на твердженні, що фабриканти зараховують до прибутку, брутто або нетто, брудного або чистого, покриття зужиткованих машин і т. ін., тобто складову частину капіталу. Ми не спиняємося й на тому, правильні чи неправильні ці числові дані. Що вони варті не більш, як ця так звана «аналіза», це довів Леонард Горнер в «A Letter to Mr. Senior etc. London. 1837». Леонард Горнер, один із Factory Inquiry Commissioners * 1833 р. і фабричний інспектор, у дійсності фабричний цензор до 1859 р., здобув собі невмирущі заслуги перед англійською робітничою клясою. Все своє життя він боровся не лише з розлютованими фабрикантами, але й з міністрами, для яких незрівнянно важливіше було рахувати «голоси» фабрикантів у палаті громад, ніж робочі години «рук» на фабриці.

Додаток до 32 примітки. Незалежно від фалшивости змісту сам виклад Сеніора є плутаний. Сказати він, власне, хотів ось що. Фабрикант щоденно вживає робітників протягом $11^1/_2$ годин, або $^{23}/_2$ години. Цілорічна праця так само, як і поодинокий робочий день, складається з $11^1/_2$ або $^{23}/_2$ години (помножених на число робочих днів протягом року). За такої передумови $^{23}/_2$ робочої години продукують річний продукт у 115.000 фунтів стерлінґів; $^1/_2$ робочої години продукує $^1/_{23} \times 115.000$ фунтів стерлінґів; $^{20}/_2$ робочої години продукує $^{20}/_{23} \times 115.000$ фунтів стерлінґів = 100.000 фунтам стерлінґів, тобто вони лише повертають авансований капітал. Лишаються $^3/_2$ робочої години, що продукують $^3/_{23} \times 115.000$ фунтів стерлінґів = 15.000 фунтів стерлінґів, тобто гуртовий прибуток. З цих $^3/_2$ робочої години $^1/_2$ робочої години продукує $^1/_{23} \times 115.000$ фунтів стерлінґів = 5.000 фунтів стерлінґів, тобто продукує лише покриття зужиткування фабрики й машин. Останні дві половини робочої години, тобто остання робоча година, продукує $^2/_{23} \times 115.000$ фунтів стерлінґів = 10.000 фунтів стерлінґів, тобто чистий зиск. У тексті Сеніор перетворює останні $^2/_{23}$ продукту на частину самого робочого дня.

* — членів комісії для розсліду відносин по фабриках. *Ред.*

них умов щоденне споживання бавовни, машин і т. ін. зменшиться на 1½ години. Отже, ви виграєте рівно стільки, скільки втрачаєте. На майбутнє ваші робітники будуть витрачати на репродукцію або покриття авансованої вартости капіталу на 1½ години менше. А коли б він не повірив їм на слово і, як тямуща у справі людина, визнав би за потрібне аналізу, то мусив би насамперед попрохати панів фабрикантів, щоб у питанні, яке стосується виключно відношення чистого прибутку до величини робочого дня, вони не плутали в одну купу машини й фабричні будівлі, сировинний матеріял і працю, а були ласкаві поставити сталий капітал, вміщений у фабричних будівлях, машинах, сировинному матеріялі тощо, по один бік, а капітал, авансований на заробітну плату,— по другий бік. Коли б тоді виявилося, приміром, що за обчисленням фабрикантів робітник за $^2/_2$ робочої години, або за 1 годину, репродукує або покриває заробітну плату, то нашому аналітикові треба було б далі так казати:

За вашими даними, робітник за передостанню годину продукує свою заробітну плату, а за останню — вашу додаткову вартість або чистий прибуток. А що протягом однакового часу він продукує однакові вартості, то продукт передостанньої години має таку саму вартість, що й продукт останньої. Далі, він продукує вартість лише остільки, оскільки він витрачає працю, і кількість його праці вимірюється його робочим часом. Останній, за вашими даними, становить 11½ годин на день. Одну частину з цих 11½ годин він витрачає на продукцію, або на покриття своєї заробітної плати, другу частину — на продукцію вашого чистого прибутку. Чогось іншого він не робить протягом дня. А що, за вашими даними, його заробітна плата й постачена від нього додаткова вартість є рівновеликі вартості, то він, очевидно, продукує свою заробітну плату за $5^3/_4$ годин, а ваш чистий прибуток за другі $5^3/_4$ годин. А що, далі, вартість пряжі, спродукованої за дві години, дорівнює сумі вартости його заробітної плати плюс ваш чистий прибуток, то ця вартість пряжі мусить вимірятися 11½ робочими годинами, продукт передостанньої години мусить вимірятися $5^3/_4$ робочими годинами, продукт останньої години — так само. Ми дійшли тут до дражливого пункту. Отже, увага! Передостання робоча година є така сама звичайна робоча година, як і перша. Ni plus, ni moins. * То ж яким чином прядун міг би за одну робочу годину спродукувати вартість пряжі, що репрезентує $5^3/_4$ робочих годин? В дійсності він і не робить такого дива. Та споживна вартість, яку він продукує за одну робочу годину, є певна кількість пряжі. Вартість цієї пряжі вимірюється $5^3/_4$ робочими годинами, з яких $4^3/_4$ вже без його допомоги містяться в спожитих протягом години засобах продукції, в бавовні, в машинах і т. ін., а $^4/_4$, або 1 годину, додав він сам. Отже, що його заробітну плату продукується за $5^3/_4$ годин, а пряжа, сродукована за одну годину, так само містить у собі $5^3/_4$ робочих годин, то в тому зовсім немає

* Не більше й не менше. *Ред.*

ніяких чарів, коли нова вартість, яку він спродукував за $5^3/_4$ годин прядіння, дорівнює вартості продукту однієї години прядіння. Але ви цілком помиляєтесь, думаючи, що він втрачає хоч один атом часу свого робочого дня на репродукцію, або на «покриття» вартостей бавовни, машин і т. ін. Через те, що його праця виробляє з бавовни й веретен пряжу, через те, що він пряде, вартість бавовни й веретен сама собою переходить на пряжу. Це завдячує якості його праці, а не її кількості. Певна річ, за одну годину він перенесе на пряжу більшу вартість бавовни й т. ін., ніж за півгодини, але лише тому, що за одну годину він випряде бавовни більше, ніж за півгодини. Отже, зрозумійте: коли ви кажете, що робітник за передостанню годину продукує вартість своєї заробітної плати, а за останню годину—чистий прибуток, то це означає лише те, що у пряжі, продукті двох годин його робочого дня,— однаково, чи є вони перші години, чи останні,— втілено $11\frac{1}{2}$ робочих годин, тобто, саме стільки годин, скільки має цілий його робочий день. А коли ви кажете, що він за перші $5^3/_4$ годин продукує свою заробітну плату, а за останні $5^3/_4$ годин ваш чистий прибуток, то це означає знову лише те, що за перші $5^3/_4$ годин ви платите, а за останні $5^3/_4$ годин ви не платите. Я кажу про оплату праці замість казати про оплату робочої сили, для того, щоб висловлюватись вашим жарґоном. Тепер, панове, коли ви порівняєте відношення того робочого часу, який ви оплачуєте, до того робочого часу, який ви не оплачуєте, то побачите, що воно дорівнює відношенню половини дня до половини дня, тобто 100%, що безперечно є чималий рівень процента. І немає найменшого сумніву, що, коли ви примусите ваші «руки» працювати 13 годин замість $11\frac{1}{2}$ і — що до вас подібне, як дві краплини води між собою,— надмірні $1\frac{1}{2}$ години просто додасте до даткової праці, то остання зросте з $5^3/_4$ годин до $7^1/_4$ годин, а тому норма додаткової вартости зросте з 100% до $126^2/_{23}$%. Але ви занадто шалені санґвініки, коли сподівається, що через додаток $1\frac{1}{2}$ годин вона піднесеться з 100 до 200% і навіть більш ніж до 200%, тобто «більш ніж подвоїться». З другого боку,— серце людини є дивовижна річ, особливо коли людина носить своє серце в гаманці,— ви занадто безглузді песимісти, коли боїтеся, що із скороченням робочого дня з $11\frac{1}{2}$ на $10\frac{1}{2}$ годин піде за вітром увесь ваш чистий прибуток. Ні в якому разі. Припускаючи інші обставини за незмінні, додаткова праця спаде з $5^3/_4$ на $4^3/_4$ годин, а це дає все ще дуже значну норму додаткової вартости, а саме $82^{14}/_{23}$%. Але та фатальна «остання година», про яку ви понарозповідали більше байок, ніж хіліясти про кінець світу, є «all bosh».* Втрата її не відбере ані у вас «чистого прибутку», ані в дітей обох статей, яких ви примушуєте працювати, «душевної чистоти».[32a]

[32a] Якщо Сеніор довів, що від «останньої робочої години» залежить чистий прибуток фабрикантів, існування англійської бавовняної про-

* — цілковита дурниця. *Ред.*

Коли дійсно вдарить ваша «остання годинонька», пригадайте собі оксфордського професора. А тепер я бажаю собі ближчого

мисловости, велич англійського світового ринку, то д-р Ендр'ю Юр довів іще понад те, що, коли фабричних дітей і молодь нижче 18 років не замикати на цілі 12 годин у теплій і чистій моральній атмосфері фабричної майстерні, а на «одну годину» раніш виганяти їх на холодний, незатишний і розпусний зовнішній світ, то ледарство й розпуста відберуть у них душевне здоров'я. Від 1848 р. фабричні інспектори у своїх піврічних «Reports» невтомно дратують фабрикантів «останньою» годиною, «фатальною годиною». Так, пан Хоуел у своєму фабричному звіті з 31 травня 1855 р. каже: «коли б нижчеподаний хитромудрий розрахунок (він цитує Сеніора) був правильний, тоді кожна бавовняна фабрика в Об'єднанім Королівстві, почавши від 1850 р., працювала б собі на втрату». («Reports of the Inspection of Factories for the half year ending 30 th April 1855», p. 19, 20). 1848 р., коли десятигодинний біл пройшов через парлямент, фабриканти сільських пряділень льону, розкиданих поміж графствами Дорсет і Самерсет, примусили декотрих робітників до контрпетиції, в якій, між іншим, сказано: «Ми, прохачі - батьки, думаємо, що одна додаткова вільна година не може мати ніякого іншого наслідку, як хіба деморалізацію наших дітей, бо ледарство є початок усякої розпусти». Фабричний звіт з 31 жовтня 1848 р. зауважує з приводу цього: «Атмосфера пряділень льону, де працюють діти цих чеснотно - ніжних батьків, до того переповнена порохом і частинками волокон із сировинного матеріялу, що надзвичайно неприємно пробути в прядільні навіть 10 хвилин, бож ви не можете зробити цього, не діставши дуже прикрого почуття, що ваші очі, вуха, ніздрі й рот миттю набиваються хмарою пилюги з льону, від якої ніде заховатись. Сама праця через гарячкову швидкість машин потребує невсипущої вправности й невсипущого руху під контролем невтомної уваги, і, здається, трохи жорстоко примушувати батьків уживати висловів «лінощі» щодо власних дітей, які, за винятком часу на їжу, 10 повних годин прикуті до такої праці в такій атмосфері... Ці діти працюють довше, ніж рільничі наймити по сусідніх селах... Таке безжалісливе базікання про «ледарство й розпусту» треба заплямувати як щонайбільший cant * і щонайбезсоромніше лицемірство... Та частина суспільства, що приблизно перед дванадцятьма роками обурювалась на ту певність, з якою публічно й цілком серйозно проклямовано за санкцією високого авторитету, нібито ввесь «чистий прибуток» фабриканта походить з «останньої години праці», і що тому скорочення робочого дня на одну годину нищить чистий прибуток,— ця частина суспільства, кажемо ми, ледве чи повірить власним очам, побачивши, що цей оригінальний винахід про чесноти «останньої години» від того часу поліпшено остільки, що вона рівномірно містить у собі і «мораль», і «зиск», так що коли тривання дитячої праці скоротити до повних 10 годин, то одночасно з чистим прибутком їхніх наймачів зникне й моральність дітей, бо одне й друге залежить від цієї останньої, цієї фатальної години». («Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1848», p. 101). Той самий фабричний звіт потім наводить зразки «моралі» й «чесноти» цих панів фабрикантів, їхніх каверз, хитрощів, приман, погроз, підробів і т. ін., що їх вони вживають, щоб примусити небагатьох цілком занепалих робітників підписувати подібні петиції та видавати їх потім перед парляментом за петиції цілої галузі промисловости, цілих графств.— Надзвичайно характеристичний для сучасного стану так званої економічної «науки» є той факт, що ні сам Сеніор, який згодом собі на честь енергійно виступив за фабричне законодавство, ні його первісні й пізніші супротивники не змогли розібратися в помилкових висновках з «оригінального винаходу». Вони апелювали до фактів і досвіду. Але why й wherefore ** лишилося для них таємницею.

* — святошство. *Ред.*

** — як і чому. *Ред.*

знайомства з вами в кращому світі. Addio!..[33] Сиґнал «останньої години», що її винайшов Сеніор 1836 р., наново протрубив був 15 квітня 1848 р. в «London Economist» Джемс Вілсон, один з головних мандаринів економічної науки, у своїй полеміці проти закону про десятигодинний робочий день.

4. Додатковий продукт

Ту частину продукту ($^1/_{10}$ від 20 фунтів пряжі, або 2 фунти пряжі, у прикладі § 2), яка репрезентує додаткову вартість, ми називаємо додатковим продуктом (surplus produce, produit net). Як норму додаткової вартости визначає відношення додаткової вартости не до цілої суми капіталу, а лише до його змінної складової частини, так і рівень додаткового продукту визначає відношення останнього не до решти цілого продукту, а до тієї частини його, яка репрезентує доконечну працю. Як продукція додаткової вартости є визначальна мета капіталістичної продукції, так і ступінь багатства вимірюється не абсолютною величиною продукту, а відносною величиною додаткового продукту.[34]

[33] Однак пан професор мав деяку користь із своєї подорожі до Менчестеру. В «Letters on the Factory Act» увесь чистий прибуток, «зиск» і «процент» і навіть «something more», * залежить від однієї неоплаченої робочої години робітника! Роком раніш у своїх «Outlines of Political Economy», складених для насолоди оксфордських студентів і освічених філістерів, Сеніор, полемізуючи проти Рікардового визначення вартости робочим часом, «відкрив», що зиск постає з праці капіталіста, а процент з його аскетичности, з його «поздержливости». Сама побрехенька була стара, але слово «поздержливість» («Abstinenz») було нове. Пан Рошер правильно переклав його німецькою мовою словом «Enthaltung» («поздержливість»). А його компатріоти, менше биті в латині, Вірти, Шульци й інші Міхелі, переклали його на чорнече «самовідречення» («Entsagung»).

[34] «Для індивіда, що має капітал у 20.000 фунтів стерлінґів, і що його зиски становлять 2.000 фунтів стерлінґів на рік, було б цілком байдуже, чи його капітал вживає 100 чи 1.000 робітників, чи випродуковані товари продається за 10.000 фунтів стерлінґів чи за 20.000 фунтів стерлінґів, аби лише його зиски в усіх цих випадках не падали нижче як 2.000 фунтів стерлінґів. Хіба реальний інтерес націй не такий самий? Коли припустити, що реальний чистий прибуток нації, її ренти й зиски лишаються однакові, то не має найменшої ваги, чи нація складається з 10 чи 12 мільйонів людности». (*Ricardo*: «The Principles of Political Economy», 3 rd. ed, London 1821, p. 416). Задовго перед Рікардом Артур Юнґ, фанатик додаткового продукту, взагалі язикатий, неспроможний на будь-яку критику письменник, що його слава стоїть у зворотному відношенні до його заслуг, сказав, між іншим: «Що за користь була б для сучасного королівства з якоїсь цілої провінції, що в ній землю обробляли б на староримський лад дрібні незалежні селяни, про мене хоч би й як і найкраще? Яка мета була б у цьому, крім одним - однієї мети продукувати людей («the mere purpose of breeding men»), а це саме по собі не має ніякої мети» (is a most useless purpose»). (*Arthur Young*: «Political Arithmetic etc.», 1774, p. 47).

Додаток до примітки 34. Дивний є «великий нахил малювати чистий прибуток корисним для робітничої кляси... та проте ясно, що це стається не через те, що він чистий»(«the strong inclination to represent net wealth as beneficial to the labouring class... though it is evidently not on account of being net»). (*Th. Hopkins*: «On Rent of Land etc.», London 1823, p. 126).

* — щось більше. *Ред.*

Сума доконечної праці й додаткової праці, періодів часу, протягом яких робітник продукує еквівалент вартости своєї робочої сили й додаткову вартість, становить абсолютну величину його робочого часу — робочий день (working day).

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

РОБОЧИЙ ДЕНЬ

1. Межі робочого дня

Ми виходили з тієї передумови, що робочу силу купується й продається за її вартістю. Вартість її, як і вартість кожного іншого товару, визначається робочим часом, потрібним на її продукцію. Отже, коли на продукцію пересічних денних засобів існування робітника потрібно 6 годин, то він мусить працювати пересічно 6 годин на день, щоб продукувати щоденно свою робочу силу, або щоб репродукувати вартість, яку він одержав при її продажу. Доконечна частина його робочого дня становить тоді 6 годин; отже, за інших незмінних обставин, вона є дана величина. Але цим іще величину самого робочого дня не дано.

Припустимо, що лінія *a* ————————— *b* репрезентує тривання або довжину доконечного робочого часу, приміром, 6 годин. Відповідно до того, чи праця буде здовжена поза межі *ab* на 1, 3, 6 годин і т. ін., ми матимемо три різні лінії:

Робочий день I
a———————*b*—*c*

Робочий день II
a——————————*b*————*c*

Робочий день III
a——————————*b*——————————*c*

які репрезентують три різні робочі дні — 7, 9 і 12 годин. Лінія здовження *bc* репрезентує довжину додаткової праці. А що робочий день $= ab + bc$, або *ac*, то він змінюється разом із змінною величиною *bc*. Тому що *ab* дано, то відношення *bc* до *ab* завжди можна виміряти. Воно становить у робочому дні I $^1/_6$, у робочому дні II $^3/_6$ і у робочому дні III $^6/_6$ *ab*. Далі, через те що, відношення $\frac{\text{додатковий робочий час}}{\text{доконечний робочий час}}$ визначає норму додаткової вартости, то останню дано цим відношенням. Вона становить для трьох різних робочих днів відповідно $16^2/_3$, 50 і 100%. Навпаки, сама норма додаткової вартости не дала б нам величини робочого дня. Коли б, приміром, вона дорівнювала 100%, то робочий день міг би тривати 8, 10 і 12 годин і т. ін. Вона показувала б, що обидві складові частини робочого дня, доконечна праця й додаткова праця є однаково великі, але не показувала б, яка велика кожна з цих частин.

Отже, робочий день є не стала, а змінна величина. Правда, одну з його частин визначається робочим часом, потрібним для постійної репродукції самого робітника, але його ціла величина змінюється разом з довжиною, або триванням додаткової праці.

Тому робочий день можна визначити, але сам по собі він є величина невизначена.[35]

Хоч робочий день є не стала, а змінна величина, однак, з другого боку, він може змінятися лише в певних межах. Але мінімальні межі його визначити не можна. Певна річ, коли ми припустимо, що лінія здовження *bc*, або додаткова праця, дорівнює нулеві, то тоді матимемо мінімальну межу, а саме ту частину дня, яку робітник доконечно мусить працювати, щоб утримати себе самого. Але на базі капіталістичного способу продукції доконечна праця завжди може становити лише частину його робочого дня, отже, робочий день ніколи не може бути скорочений до цього мінімуму. Навпаки, робочий день має певну максимальну межу. Його не можна здовжити поза певну межу. Цю максимальну межу визначається подвійно. Поперше, фізичними межами робочої сили. Людина може протягом природного дня в 24 години витратити тільки певну кількість життєвої сили. Приміром, кінь може працювати з дня на день лише 8 годин. Протягом однієї частини дня сила мусить відпочивати, спати, протягом другої частини людині треба задовольняти інші фізичні потреби: живитися, підтримувати чистоту, одягатися й т. ін. Крім цих суто фізичних меж здовження робочого дня натрапляє на моральні межі. Робітник потребує часу, щоб задовольняти інтелектуальні й соціяльні потреби, що їхній обсяг і кількість визначаються загальним станом культури. Отже, зміни, що їх зазнає робочий день, рухаються в цих фізичних і соціяльних межах. Але обидві ці межі дуже елястичної природи й дають найбільший простір для варіяцій. Так ми находимо робочі дні у 8, 10, 12, 14, 16, 18 годин, отже, дні дуже різноманітної довжини.

Капіталіст купив робочу силу за її денною вартістю. Йому належить її споживна вартість протягом одного робочого дня. Отже, він здобув собі право примушувати робітника працювати для нього протягом одного дня. Але що таке робочий день?[36] У всякому разі щось менше за природний день життя. На скільки? У капіталіста є свій власний погляд на цю ultima Thule,*** доконечну межу робочого дня. Як капіталіст він є лише персоніфікований капітал. Його душа — душа капіталу. Але капітал має одним-однісіньке життєве прагнення — прагнення самозростати, утворювати додаткову вартість, вбирати своєю сталою

[35] «Робочий день є величина невизначена, він може бути довгий або короткий» («A day's labour is vague, it may be long or short»). («An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.», London 1770, p. 73).

[36] Питання це безконечно важливіше, ніж знамените питання сера Роберта Піла,* звернене до бермінґемської торговельної палати: «What is a pound?» * — питання, яке він міг поставити лише через те, що для нього була так само неясна природа грошей, як і для «little shilling men» ** із Бермінґему.

* Що таке фунт стерлінґів? *Ред.*

** — людців від шилінґів. *Ред.*

*** — останню межу. *Ред.*

частиною, засобами продукції, якомога більшу кількість додаткової праці.[37] Капітал є вмерла праця, що, як вампір, оживає, лише вбираючи в себе живу працю, і то довше живе, що більше вона її вбирає. Час, протягом якого робітник працює,— це є той час, протягом якого капіталіст споживає куплену ним робочу силу.[38] Коли робітник споживає для себе самого той час, що ним він порядкує, то він обкрадає капіталіста.[39]

Отже, капіталіст покликається на закон товарового обміну. Він, як і кожний інший покупець, силкується здобути якомога більшу користь із споживної вартости свого товару. Але раптом чути голос робітника, голос, що занімів був серед шуму й гуркоту процесу продукції:

Товар, що його я тобі продав, відрізняється від решти товарової черні тим, що споживання його створює вартість, і вартість більшу, ніж сам він коштує. Оце була причина, з якої ти його купив. Те, що тобі видається зростанням капіталу, для мене є надмірна трата робочої сили. Ти і я знаємо на ринку лише один закон — закон обміну товарів. Споживання товару належить не продавцеві, що його відчужує, а покупцеві, що здобуває його. Тому тобі належить споживання моєї денної робочої сили. Але за допомогою її денної продажної ціни я мушу щоденно репродукувати її, щоб мати змогу її знову продавати. Залишаючи осторонь природне виснажування в наслідок старости й т. ін., я мушу бути спроможний працювати назавтра з таким самим нормальним станом сили, здоров'я й свіжости, що й сьогодні. Ти постійно проповідуєш мені євангелію «ощадности» й «поздержливости». Гаразд! Як розумний, ощадний господар я хочу зберегти своє єдине майно, робочу силу, і здержуватися від усякого дикого марнотратства її. Я буду щоденно приводити в рухомий стан, перетворювати на рух, на працю лише таку її кількість, яка погоджується з її нормальним триванням і її здоровим розвитком. Безмірним подовженням робочого дня ти можеш за один день пустити в рух більшу кількість моєї робочої сили, ніж я можу

---

[37] «Завдання капіталіста — за допомогою витраченого капіталу здобути якомога більшу суму праці» («D'obtenir du capital dépensé la plus forte somme de travail possible»). (*I. G. Courcelle - Seneuil*: «Traité théorique et pratique des entreprises industrielles», 2 ème éd. Paris 1857, p. 62).

[38] «Втрата однієї години праці на день є велика шкода для торговельної держави». «Споживання предметів розкоші робітничою біднотою цього королівства, а особливо мануфактурною людністю, є дуже велике; на це вона споживає свій час, а це є найфатальніша з усіх форм споживання» («An Hour's Labour lost in a day is a prodigious injury to a commercial state». «There is a very great consumption of luxuries among the labouring poor of this kingdom; particularly among the manufacturing populace; by which they also consume their time, the most fatal of consumptions»). (An Essay on Trade and Commerce», London 1770, p. 47, 153).

[39] «Коли вільний робітник, відпочине на хвилинку, зажерлива економія, яка турботно стежить за ним, запевняє, що він обкрадає її» («Si le manouvrier libre prend un instant de repos, l'économie sordide qui le suit des yeux avec inquiétude, prétend qu'il la vole».). (*N. Linguet;* «Théorie des Loix Civiles etc.», London 1767, vol. II, p. 466).

поповнити за три дні. Те, що ти таким чином виграєш на праці, я трачу на субстанції праці. Користування моєю робочою силою і грабування її є цілком різні речі. Коли пересічний період, який пересічний робітник може прожити за розумної міри праці, становить 30 років, то вартість моєї робочої сили, яку ти мені оплачуєш із дня на день, дорівнює $\frac{1}{365 \times 30} = {}^1/_{10950}$ цілої її вартости. Коли ж ти споживаєш її за 10 років, то платиш мені щоденно лише ${}^1/_{10950}$ замість ${}^1/_{3650}$ усієї її вартости, отже, лише третину її денної вартости, і тому обкрадаєш мене щодня на дві третини вартости мого товару. Ти платиш мені за одноденну робочу силу, тоді як споживаєш триденну. Це перечить нашій умові й законові товарового обміну. Отож я вимагаю робочого дня нормальної довжини, і я вимагаю його, не апелюючи до твого серця, бо в грошових справах кінець усякій добродушності. Ти можеш собі бути зразковим громадянином, навіть членом товариства охорони тварин, крім того, ще мати славу святої людини, але в тій речі, яку ти репрезентуєш супроти мене, не б'ється серце в грудях. Коли й здається, що там щось б'ється, так це стукання мого власного серця. Я вимагаю нормального робочого дня, бо я вимагаю вартости свого товару, як і кожний інший продавець.[40]

Ми бачимо, що, коли залишити осторонь цілком елястичні межі, з самої природи товарового обміну не випливає жодних меж для робочого дня, отже, і жодних меж для додаткової праці. Капіталіст обстоює своє право як покупець, силкуючись зробити робочий день якнайдовшим і по змозі зробити два робочі дні з одного. З другого боку, специфічна природа проданого товару вимагає певної межі споживання його покупцем, і робітник обстоює своє право як продавець, силкуючись обмежити робочий день певною нормальною величиною. Отже, тут є антиномія, право протиставиться праву, обидва однаково спираються на закон товарового обміну. В сутичці поміж рівними правами вирішує сила. Таким чином в історії капіталістичної продукції нормування робочого дня виступає як боротьба за межі робочого дня — боротьба між збірним капіталістом, тобто клясою капіталістів, і збірним робітником, тобто клясою робітників.

2. Ненажерлива жадоба до додаткової праці. Фабрикант і боярин

Капітал не винайшов додаткової праці. Скрізь, де якась частина суспільства має монополію на засоби продукції, там робітник,

[40] Підчас великого страйку лондонських builders (будівельних робітників), 1860—61 рр., що мав на меті скорочення робочого дня до 9 годин, їхній комітет оголосив заяву, майже тотожну промові нашого робітника. Заява не без іронії зазначає, що найненажерливіший з «building masters»,* відомий сер М. Пето, має «славу побожної людини». (Цей самий Пето 1867 р. цілком збанкрутував разом із — Струсберґом!).

* — будівельних підприємців. *Ред.*

вільний чи невільний, мусить до робочого часу, доконечного для утримання себе самого, додавати надлишок робочого часу, щоб продукувати засоби існування для власника засобів продукції,[41] хоч буде цей власник атенський καλὸς κἀγαθός,* етруський теократ, civis romanus,** норманський барон, американський рабовласник, волоський боярин, сучасний лендлорд або капіталіст.[42] Та проте ясно, що коли в якійсь суспільній економічній формації має перевагу не мінова вартість, а споживна вартість продукту, то додаткова праця обмежується на вужчому або ширшому колі потреб, але з самого характеру продукції не випливає безмежна потреба додаткової праці. Тому ми находимо жахливу надмірну працю в старовинному світі там, де йдеться про здобуття мінової вартости в її самостійній грошовій формі — у продукції золота й срібла. Поневільна, що тягне за собою смерть робітника, праця є тут офіціяльна форма надмірної праці. Досить прочитати лише Діодора Сіцілійського.[43] Однак це є винятки у старовинному світі. Але скоро тільки народи, що в них продукція рухається ще в низьких формах рабської праці, панщини й т. ін., втягуються у світовий ринок, опанований капіталістичним способом продукції, в наслідок чого переважним інтересом для них стає продаж виробів своєї продукції за кордон,—до варварських страхіть рабства, кріпацтва й т. ін. прищеплюється цивілізоване страхіття надмірної праці. Тому праця негрів у південних штатах Американського союзу мала помірно - патріярхальний характер доти, доки продукцію зверталося головним чином на задоволення власних потреб. Але в міру того як експорт бавовни стає життєвим інтересом цих держав, в міру цього й надмірна праця негра, а в деяких місцях споживання його життя протягом сімох робочих років, стає складовою частиною байдужно обрахованої системи. Тут ішлося вже не про те, щоб видушити з нього певну масу корисних продуктів. Тут уже йшлося про продукцію самої додаткової вартости. Те ж саме було з панщиною, приміром, у дунайських князівствах.

---

[41] «Ті, що працюють... у дійсності годують і пенсіонерів, яких називають багатими, і самих себе» («Those who labour... in reality feed both the pensioners called the rich, and themselves».

[42] У своїй «Römische Geschichte» Нібур дуже наївно зауважує: «Нічого таїти, що такі витвори, як етруські, що будять у нас подив навіть у своїх руїнах, у маленьких (!) державах мають собі за передумову існування панів і рабів». Багато глибше висловився Сісмонді, що «брюссельські мережива» мають собі за передумову існування панів наймачів і наймаких робітників.

[43] «Не можна без жалю до їхньої злиденної долі дивитися на цих нещасних (що працюють на копальнях золота між Єгиптом, Етіопією й Арабією), які навіть не мають змоги подбати про чистоту свого тіла або покрити свою голизну. Бо тут немає поблажливости, немає жалю до хорих, покалічених, дідусів, до жіночої слабости. Всі мусять, приневолені ударами київ, працювати й працювати аж доки смерть покладе кінець їхнім мукам і злидням». (*Diodorus Siculus*: «Historische Bibliothek», Buch 3, kap. 13).

* — аристократ. *Ред.*

** — римський громадянин. *Ред.*

Порівняння ненажерливої жадоби до додаткової праці в дунайських князівствах з такою самою жадобою на англійських фабриках має особливий інтерес, бо додаткова праця панщини має самостійну, почуттєво - сприйману форму.

Припустімо, що робочий день становить 6 годин доконечної й 6 годин додаткової праці. Таким чином вільний робітник постачає капіталістові щотижня 6 × 6, або 36 годин додаткової праці. Це те саме, як коли б він працював 3 дні на тиждень для себе й 3 дні на тиждень задурно для капіталіста. Але це не впадає в очі. Додаткова праця й доконечна праця розпливаються одна в одній. Тому я міг би висловити те саме відношення, приміром, і таким чином, що робітник протягом кожної хвилини працює 30 секунд для себе й 30 секунд для капіталіста й т. ін. Інакше стоїть справа з панщиною. Доконечна праця, яку виконує, приміром, волоський селянин, щоб утримати себе самого, просторово відокремлена від його додаткової праці на боярина. Одну працю він виконує на своєму власному полі, другу — на панському маєтку. Отже, обидві частини робочого часу існують самостійно одна побіч одніеї. У формі панщини додаткова праця точно відокремлена від доконечної праці. Ці різні форми виявлення, очевидно, нічого не змінюють у кількісному відношенні між додатковою працею і доконечною працею. Три дні додаткової праці на тиждень завжди лишаються трьома днями такої праці, яка не створює жодного еквіваленту для самого робітника, хоч вона називатиметься кріпацькою, хоч найманою працею. Однак у капіталіста ненажерлива спрага до додаткової праці виявляється у прагненні до безмірного подовження робочого дня, у боярина простіш — у безпосередній гонитві за панщинними днями.[44]

В дунайських князівствах панщинна праця була сполучена з натуральними рентами та всякими іншими атрибутами кріпацтва; але вона становила значну данину, яку платилося панівній клясі. За подібних умов панщинна праця рідко випливає з кріпацтва, навпаки, кріпацтво здебільшого випливає з панщинної праці.[44a] Так було в румунських провінціях. Їхній первіс-

[44] Дальші рядки стосуються становища румунських провінцій, як воно було перед переворотом від часів кримської війни.

[44a] [Примітка до третього видання. Це має силу і щодо Німеччини, особливо щодо Прусії на сході від Ельби. В XV віці німецький селянин хоч і підлягав майже всюди деяким повинностям у продуктах і праці, але зрештою, принаймні фактично був вільною людиною. Німецьких колоністів у Бранденбурзі, Померанії, Шлезьку та східній Прусії навіть юридично визнавано вільними. Перемога шляхти в селянській війні поклала цьому кінець. Не лише переможені селяни південної Німеччини стали знов кріпаками, але вже від половини XVI століття вільних селян східньої Прусії, Бранденбурґу, Померанії й Шлезьку, а незабаром і Шлезвіґ - Гольштайну понижено до стану кріпаків. (*Maurer*: «Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland», Erlangen 1862/63, Bd. IV.— *Meitzen*: «Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des preußischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866», Berlin 1873.— *Hansen* «Leibeigenschaft in Schleswig - Holstein».) — F. E.].

ний спосіб продукції ґрунтувався на громадській власності, але не на громадській власності в слов'янській або навіть індійській формі. На одній частині землі самостійно господарювали члени громад, як на вільній приватній власності, другу частину — ager publicus * — обробляли вони спільно. Продукти цієї спільної праці почасти служили за резервний фонд на випадок неврожаю й інших несподіванок, а почасти були державним фондом для покриття коштів війни, релігійних і інших громадських видатків. З часом військові й церковні достойники захопили разом з громадською власністю і зв'язані з нею повинності. Праця вільних селян на їхній громадській землі перетворилась на панщинну працю для розкрадачів громадської землі. Відси одночасно з цим розвинулися кріпацькі відносини, однак тільки фактично, а не юридично, аж поки всесвітня визвольниця Росія під приводом скасування кріпацтва піднесла їх до рівня закону. Кодекс панщинної праці, оголошений 1831 р. від російського генерала Кісельова, звичайно, подиктували сами бояри. Таким чином Росія одним ударом завоювала собі маґнатів дунайських князівств і похвальні оплески ліберальних кретинів цілої Европи.

За «Règlement organique» — так називається той кодекс панщинної праці — кожний волоський селянин, окрім безлічі докладно перелічених натуральних повинностей, має ще супроти так званого земельного власника такі обов'язки: 1) дванадцять робочих днів взагалі, 2) один день працювати на полі та 3) один день возити дрова,—отже, разом 14 днів на рік. Однак з глибоким розумінням політичної економії робочий день узято не в його звичайному значенні, а як робочий день, доконечний на виготовлення пересічного денного продукту, а пересічний денний продукт так хитро визначено, що й жоден циклоп не впорався б з ним за 24 години. Тому сам реґлямент сухими словами з справжньою руською іронією пояснює, що під 12 робочими днями треба розуміти продукт 36 днів ручної праці, під одним днем роботи на полі— три дні, під одним днем возіння дров — теж три дні, разом це 42 панщинні дні. Та сюди ще додано так звану «Jobagie» — службові повинності, які треба виконувати на користь землевласника в надзвичайних випадках, що їх висувають потреби продукції. Кожне село мусить щорічно постачати для «Jobagie» певний континґент робітників відповідно до кількости своєї людности. Ця додаткова панщинна праця для кожного волоського селянина становить 14 днів. Таким чином, обов'язкова панщинна праця становить річно 56 днів. Але рільничий рік у Волощині через поганий клімат має лише 210 днів, з яких припадає 40 днів на неділі й свята, 30 днів пересічно — на негоду, а разом відпадає 70 днів. Лишається 140 робочих днів. Відношення панщинної праці до доконечної праці, $\frac{56}{84}$, або $66^2/_3\%$, виражає норму додаткової вартости, куди меншу за ту, що реґулює працю англій-

* — громадську землю. *Ред.*

ського рільничого або фабричного робітника. Однак це лише законом приписана панщинна праця. А «Règlement organique» ще в «ліберальнішому дусі», ніж англійське фабричне законодавство, зумів улегшити собі способи нехтувати себе самого. Зробивши з 12 днів 54, він знову визначає номінальну денну працю кожного з тих 54 панщинних днів так, що на дальші дні мусить припадати якийсь додаток праці. Приміром, за один день слід виполоти якийсь шмат поля — операція, яка, особливо на кукурудзяному полі, потребує удвоє більше часу. Установлену законом денну працю для деяких рільничих робіт можна тлумачити так, що вона повинна починатися у травні, а кінчатися у жовтні. Для Молдавії постанови ще суворіші. «Дванадцять панщинних днів, що їх приписує «Règlement organique» — гукнув один сп'янілий від перемоги боярин,— складають 365 днів на рік!».[45]

Коли «Règlement organique» дунайських князівств був позитивним висловом ненажерливої жадоби до додаткової праці, яку леґалізує кожний його параграф, то англійські Factory - Acts є неґативні вислови тієї самої ненажерливої жадоби. Ці закони загнуздують прагнення капіталу до безмірного висмоктування робочої сили, встановлюючи примусове обмеження робочого дня державою, і до того ж державою, в якій панує капіталіст і лендлорд. Не кажучи вже про робітничий рух, що з дня на день загрозливіше зростав, обмеження фабричної праці було подиктоване тією самою доконечністю, яка примусила виливати ґуано на англійські поля. Те саме сліпе хижацтво, що в одному випадку виснажило землю, в другому випадку підривало життєві сили нації в самому корінні. Періодичні епідемії тут свідчать про це так само виразно, як і зменшення міри зросту в солдатів у Німеччині і у Франції.[46]

Factory Act 1850 р., що має тепер (1867) силу, дозволяє пересічний тижневий день у 10 годин, а саме для перших п'ятьох днів тижня по 12 годин, від шостої години ранку до шостої го-

---

[45] Дальші подробиці можна найти у *E. Regnault*: «Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes», Paris 1855.

[46] «Загалом, зріст органічних істот поза пересічну міру свого роду свідчить, у певних межах, про їхній розцвіт. Розмір тіла в людини меншає, коли її добробутові шкодять фізичні або соціяльні обставини. У всіх европейських країнах, де існує конскрипція, від часу, як її заведено, середній зріст дорослої людини й загалом її здатність до військової служби зменшились. Перед революцією (1789 р.) мінімум для піхотинця у Франції становив 165 сантиметрів, у 1818 р. (закон з 10 березня) — 157 сантиметрів, за законом з 21 березня 1852 р.—156 сантиметрів; пересічно у Франції більш ніж половину рекрутів визнають за нездатних через недостатній зріст та фізичні хиби. В Саксонії військова міра була 1780 р. 178 сантиметрів, тепер — 155 сантиметрів. У Прусії тепер — 157 сантиметрів. За даними д - ра Маєра в «Bayerischen Zeitung» від 9 травня 1862 р. виходить, що в Прусії за дев'ятилітній період пересічно із 1.000 рекрутів 716 визнають за нездатних до військової служби: 317 — через недостатній зріст і 399 — через фізичні хиби... В 1858 р. Берлін не міг виставити відповідного континґенту рекрутів — бракувало 156 осіб». (*J. v. Liebig*: «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7. Auflage. 1862. Bd. I, S. 117, 118).

дини вечора, але з них закон приділяє півгодини на сніданок і одну годину на обід, отже, лишається 10½ робочих годин, і для суботи 8 годин, від шостої години ранку до другої години по півдні, з чого півгодини відпадає на сніданок. Лишається 60 робочих годин, по 10½ для перших п'яти днів тижня, 7½ для останнього дня тижня.[47] Для слідкування за виконанням цього закону призначено окремих наглядачів, фабричних інспекторів безпосередньо підлеглих міністерству внутрішніх справ, фабричних інспекторів, що їхні звіти опубліковує щопівроку парлямент. Отже, вони дають постійну й офіційну статистику про капіталістичну ненажерливу жадобу до додаткової праці.

Послухаймо хвилинку фабричних інспекторів.[48]

«Фабрикант - ошуканець починає працю чверть години, іноді раніше, іноді пізніше, перед шостою годиною ранку і кінчає її чверть години, іноді раніше, іноді пізніше, після шостої години вечора. Він одбирає по 5 хвилин від початку й кінця тієї півгодини, що номінально призначена на сніданок, і по 10 хвилин від початку й кінця тієї години, що призначена на обід. В суботу в нього працюють чверть години, іноді більше, іноді менше, після другої години по півдні. Таким чином його виграш становить:

Перед шостою годиною вранці . .	15 хвилин	Разом за 5 днів: 300 хвилин
Після шостої години вечора . . .	15 »	
На час сніданку	10 »	
На час обіду	20 »	
	60 хвилин	
	Суботами:	
Перед шостою годиною вранці . .	15 хвилин	Цілий тижневий виграш: 340 хвилин
На час сніданку.	10 »	
Після другої години по півдні . .	15 »	

[47] Історію фабричного закону з 1850 р. викладено на протязі цього розділу.

[48] Періоду від початку великої промисловости в Англії й до 1845 р. я торкаюсь лише в деяких місцях і відсилаю читача до твору «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», Von Friedrich Engels. Leipzig 1845 (*Ф. Енґельс*: «Становище робітничої кляси в Англії»). Як глибоко збагнув Енґельс дух капіталістичного способу продукції, свідчать Factory Reports, Reports on Mines* і т. ін., що появилися після 1845 р.; а як напрочуд гарно він змалював у подробицях становище робітничої кляси, показує якнайповерховіше порівняння його твору з офіційними звітами «Children's Employment Commission»** (за 1863 — 67 pp.), що появилися 18 — 20 років пізніше. У них йде мова саме про ті галузі промисловости, де фабричного законодавства ще не було заведено до 1862 р., а почасти не заведено ще й досі. Отже, становище, змальоване тут Енґельсом, не зазнало більш - менш значних змін під впливом зовнішніх сил. Свої приклади я беру переважно з періоду вільної торговлі після 1848 р., того райського часу, про який так казково багато понаговорили німцям стільки ж пащекуваті, як і з наукового боку вбогі комівояжери вільної торговлі.— Зрештою, Англія фігурує тут на першому місці лише тому, що вона є клясична представниця капіталістичної продукції і що лише вона одна має постійну офіціяльну статистику про ті явища, про які тут мовиться.

* — звіти фабричних інспекторів, звіти гірничих інспекторів. *Ред.*

** — комісії для вивчення праці дітей. *Ред.*

Або 5 годин 40 хвилин на тиждень, а це, помножене на 50 робочих тижнів, за вирахуванням 2 тижнів на свята або випадкові перерви праці, дає 27 робочих днів».[49]

«Коли робочий день щодня подовжують на 5 хвилин поза межі його нормального тривання, то це дає $2^1/_2$ робочих днів на рік».[50] «Одна додаткова година на день, яку здобувається таким чином, що шматок часу відривається то тут, то там, робить із дванадцятьох місяців року тринадцять.[51]

Кризи, підчас яких продукція припиняється і працюють лише «коротший час», лише по декілька днів на тиждень, звичайно, нічого не змінюють у прагненні до подовження робочого дня. Що менше робиться оборудок, то більший мусить бути виграш від зробленої оборудки. Що менше часу можна працювати, то більше додаткового робочого часу треба працювати. Ось які звіти подають фабричні інспектори про період кризи від 1857 до 1858 рр.:

«Можна вбачати непослідовність у тому, що можлива будь-яка надмірна праця в такі часи, коли торговля йде так погано, але саме поганий стан торговлі й підштовхує безсумлінних людей до надмірностей; вони забезпечують собі таким чином екстра-зиск»... «В той самий час,— каже Леонард Горнер,— коли 122 фабрики в моїй окрузі цілком залишені, 143 припинили свою працю, а всі інші працюють короткий час, надмірна праця поза межі визначеного законом часу триває й далі».[52] «Хоч,— каже пан Говел, — більшість фабрик через поганий стан справ працює лише половину часу, я дістаю таке число скарг, як і раніш, на те, що вривають (snatched) щоденно в робітників пів або три четвертини години, порушуючи час, призначений законом на їжу й відпочинок».[53]

Те саме явище повторюється в менших розмірах за часів страшної бавовняної кризи від 1861 до 1865 рр.[54]

Коли ми спіймаємо робітників за працею в обідній або в який інший незаконний час, то нам іноді, виправдуючись, кажуть, що вони ніяк не хочуть залишити фабрику, і що треба вживати примусу, щоб заставити їх перервати їхню працю (чищення машин і т. ін.), особливо в суботу по півдні. Але коли «руки» лишаються на фабриці після припинення машин, так це стається лише через те, що між шостою годиною ранку й шостою годиною ве-

---

[49] «Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories», у «Factories Regulation Act, Ordered by the House of Commons to be printed, 9. August 1859», p. 4, 5.

[50] «Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending October 1856», p. 35.

[51] «Reports etc. 30 th April 1858», p. 9.

[52] «Reports etc.», l. c., p. 43.

[53] «Reports etc.» l. c., p. 25.

[54] «Reports etc. for the half year ending 30 th April 1861». Див. додаток № 2: «Reports etc. 31 st October 1862», p. 7, 52, 53. Надмірності знову стають численнішими за останнє півріччя 1863 р. Порівн. «Reports etc. ending 31 st October 1863», p. 7.

чора, у визначені законом робочі години, їм не дається часу виконувати такі роботи».[55]

«Екстра - зиск, що його дає надмірна праця понад визначений законом час, є, здається, для багатьох фабрикантів надто велика спокуса, щоб вони могли встояти проти неї. Вони сподіваються на те, що їх не спіймають, і що, навіть якщо це й викриється, то незначні грошові кари й невеличкі судові витрати їм усе ще таки забезпечують бариш».[56] «Там, де додатковий час добувається помноженням дрібних крадіжок («a multiplication of small thefts») протягом дня, інспектори надибують на майже непереможні труднощі, коли хочуть подати докази порушення закону».[57] Ці «дрібні крадіжки», що їх робить капітал коштом обіднього часу й відпочинку робітників, фабричні інспектори називають іще «petty pilferings of minutes», крадіж хвилин,[58] «snatching a few minutes», вривання хвилин[59] або, вживаючи технічної мови робітників, «nibbling and cribbling at meal times».[60]*

Ми бачимо, що в цій атмосфері творення додаткової вартости додатковою працею не є таємниця. «Коли б ви мені дозволили,— казав мені якось один дуже поважний фабрикант,— заставляти працювати щоденно лише на 10 хвилин більше понад визначений

---

[55] «Reports etc. 31 st October 1860», p. 23. З яким фанатизмом,— за свідченням фабрикантів на суді,— їхні фабричні руки опираються кожній перерві фабричної праці, показує такий курйоз. На початку липня 1836 р. суддю в Люсбері (Yorkshire) повідомили про те, що власники вісьмох великих фабрик біля Batley порушили фабричний закон. Частину цих панів обвинувачувано в тому, що вони примушували п'ятеро хлоп'ят 11 — 15 років працювати від 6 годин ранку в п'ятницю до 4 години після полудня в суботу, не дозволяючи їм жодного відпочинку, крім часу на їжу й однієї години на спання опівночі. І ці діти мали виконувати без відпочинку тридцятигодинну працю в «shoddy - hole», як воно зветься, те пекло, де розсмикується вовняне ганчір'я й де повітря так насичене пилюгою, відпадками, що навіть дорослі робітники примушені постійно зав'язувати собі рота хусточками, щоб захистити свої легені! Пани обвинувачені давали запевнення замість присяги,— як квакери, вони були занадто скрупульозно - релігійні люди для того, щоб давати присягу,— що в своєму великому милосерді вони були б дозволили безталанним дітям спати по 4 години, але ці вперті діти зовсім не хотіли іти до ліжка! Панів квакерів позасуджувано на 20 фунтів стерлінґів грошової кари. Драйден передбачав таких квакерів:

Fox full fraught in seeming sanctity,
That feared an oath, but like the devil would lie,
That look'd like Lent, and had the holy lear,
And durst not sin! before he said his prayer!

[Лисиця повна святощів фалшивих,
Клятьби боїться, але бреше як диявол.
Як піст свята з - під ока визирає
І зроду не грішить, не помолившись].

[56] «Reports etc. for 31 st October 1856», p. 34.
[57] Там же, стор. 35.
[58] Там же, стор. 48.
[59] Там же.
[60] Там же.
* — обгризання і обкрадання часу, призначеного для їжі. *Ред.*

законом час, ви вкладали б мені до кишені річно 1.000 фунтів стерлінґів».[61] «Атоми часу є елементи баришу».[62]

З цього боку немає нічого характеристичнішого, як назва «full times» * для робітників, що працюють повний час, і «half times»** для дітей до тринадцятилітнього віку, яким дозволяється працювати лише по 6 годин.[63] Робітник є тут не що більше, як персоніфікований робочий час. Усі індивідуальні ріжниці сходять на ріжницю між «Vollzeitler» і «Halbzeitler».***

3. Галузі англійської промисловости без законодавчих меж експлуатації

Досі ми розглядали прагнення здовжувати робочий день, ненажерливий вовчий голод за додатковою працею, на такому полі, де безмірні зловживання, не перевищені навіть — як каже один буржуазний англійський економіст,— жорстокостями еспанців проти червоношкурих Америки,[64] спричинилися, нарешті, до того, що капітал закували у ланцюги законодавчого реґулювання. А тепер киньмо оком на деякі галузі промисловости, де висисання робочої сили або ще й тепер вільне від тих законодавчих пут, або було таким ще зовсім недавно.

«Пан Бровтон, суддя графства, як голова мітинґу, який відбувся в нотінґемському міському будинку 14 січня 1860 р., заявив, що серед частини міської людности, занятої виробництвом мережива, панують такі страшні злидні й нужда, що решта цивілізованого світу ще таких не знає... О 2, 3, 4 годині ранку 9 — 10 - літніх дітей вирывають із їхніх брудних ліжок і примушують тільки за мізерний харч працювати до 10, 11, 12 години вночі, в наслідок чого нидіють їхні члени, корчиться тіло, тупіють риси їх обличчя, і їхнє ціле людське єство дубіє в німій нерухомості, на яку навіть глянути страшно. Це для нас не диво, що пан Малет і інші фабриканти виступили з протестом проти всякої дискусії. Система, як її описав панотець Монтеґю Вальпі,— це система без-

[61] Там же, стор. 48.

[62] «Moments are the element of profit». («Reports of the Insp. etc. 30 th April 1860», p. 56).

[63] Цей вислів має офіціяльне право громадянства так на фабриці, як і у фабричних звітах.

[64] «Ненажерливість власників фабрик призводить до того, що в погоні за баришем вони допускаються таких жорстокостей, яких ледве чи перевищили жорстокості еспанців підчас завойовування Америки в гонитві за золотом» («The cupidity of mill - owners, whose cruelties in pursuit of gain, have hardly been exceeded by those perpetrated by the Spaniards on the conquest of America in the pursuit of gold»). (*John Wade*: «History of the Middle and Working Classes», 3 rd ed. London 1835, p. 114). Теоретична частина цієї книги, свого роду нарис політичної економії, містить у собі дещо оригінальне для свого часу, приміром, про торговельні кризи. Щождо історичної частини, то вона є безсоромний пляґіят із Sir *M. Eden*: «History of the Poor», London 1799.

* — повний час. *Ред.*

** — половина часу. *Ред.*

*** — робітником повночасним і робітником півчасним. *Ред.*

межного рабства,— рабства з кожного погляду, соціяльного, фізичного, морального й інтелектуального... Що подумати про місто, яке скликає прилюдний мітинґ на те, щоб просити про обмеження робочого часу для чоловіків на 18 годин на добу!.. Ми деклямуємо проти вірджінських і каролінських плянтаторів. Але хіба їхня торговля неграми з усіма страхіттями батога й баришування людським м'ясом огидніша, ніж це повільне душогубство, яке відбувається для того, щоб на користь капіталістам вироблялося серпанки й комірчики?»[65]

Ганчарня (Pottery) Стафордшіру була протягом останніх 22 років предметом трьох парляментських слідств. Результати цих слідств наведено у звіті пана Скрайвена з 1841 р., поданому членам «Children's Employment Commission», у звіті д-ра Ґрінхов з 1860 р., опублікованому за розпорядженням лікарського урядовця Privy Council («Public Health», 3 rd Report, I, 112 — 113), нарешті, у звіті пана Льонґе з 1863 р., у «First Report of the Children's Employment Commission» з 13 червня 1863 р. Для мого завдання досить узяти із звітів з 1860 і 1863 рр. деякі свідчення дітей, що самі були об'єктом експлуатації. Із становища дітей можна робити висновки й про становище дорослих, а особливо дівчат і жінок, і до того ж в такій галузі промисловости, поруч з якою бавовнопрядіння й т. ін. може видаватися дуже приємною й здоровою працею.[66]

Вільгельм Вуд, дев'яти років, «почав працювати, мавши 7 років 10 місяців». Спочатку він був «van moulds» (носив до сушні виготовлений товар у формах і приносив назад порожні форми). Цілий тиждень день - у - день приходив о 6 годині вранці й кінчав роботу так десь коло 9 години вечора. «Я цілий тиждень працюю щодня до 9 години вечора. Так було, приміром, протягом останніх 7 — 8 тижнів». Отже, п'ятнадцять годин праці для семилітньої дитини! Дж. Меррей, дванадцятилітнє хлоп'я, свідчить: «I run moulds and turn jigger (я ношу форми та кручу колесо). Я приходжу о 6, іноді о 4 годині вранці. Я працював цілу останню ніч до 8 години сьогоднішнього ранку. Я не спав від минулої ночі. Крім мене працювало ще 8 або 9 хлопчиків цілу останню ніч без перерви. За винятком одного, всі знов прийшли сьогодні вранці. Я дістаю 3 шилінґи 6 пенсів (1 таляр 5 шагів) на тиждень. Я не дістаю більше, коли працюю цілу ніч. Останнього тижня я працював дві ночі». Фернігав, десятилітнє хлоп'я: «Мені не завжди лишається ціла година на обід, часто лише півгодини; це буває щочетверга, п'ятниці й суботи».[67]

Д - р Ґрінхов заявляє, що вік життя в ганчарняних округах Stoke - upon - Trent і Wolstanton надзвичайно короткий. Хоч в

---

[65] «London Daily Telegraph», з 17 січня 1860 р.

[66] Порівн. *Engels*: «Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845, S. 249 — 251. (*Енґельс*: «Становище робітничої кляси в Англії». Партвидав «Пролетар», 1932 р., стор. 233 — 236).

[67] «Children's Employment Commission. 1 st Report etc. 1863», Appendix, p. 16, 19, 18.

окрузі Stoke працює по ганчарнях лише 30,6%, а у Wolstanton лише 30,4% чоловічої людности у віці понад 20 років, однак з - поміж чоловіків цієї категорії в першій окрузі більше, ніж половина, а у другій окрузі приблизно дві п'ятих із загального числа смертних випадків з грудних недуг припадає на ганчарів. Д - р Бутройд, лікар, що практикує в Hanley, свідчить: «Кожне наступне покоління ганчарів карликуватіше й слабіше, ніж попереднє». Так само інший лікар, пан Мак - Бін, каже: «Від того часу, як я перед 25 роками почав свою практику серед ганчарів, наочне виродження цієї кляси виявилось у дедалі швидшому зменшенні зросту й ваги». Ці свідчення взято із звіту д - ра Ґрінхова з 1860 р.[68]

Із звіту комісарів 1863 р. ми наводимо ось що: Д-р Дж. Т. Ерледж, головний лікар шпиталю в північному Стафордширі, каже: «Як кляса, ганчарі, чоловіки й жінки... являють собою фізично й морально вироджену людність. Вони звичайно низькі на зріст, поганої статури й часто нездужають на викрив грудини. Вони передчасно старіються й живуть недовго; флегматичні й малокровні, вони виявляють слабість своєї статури нападами впертої диспепсії, розладів діяльности печінки й нирок та ревматизму. Але передусім піддаються вони грудним недугам: запаленню легенів, сухотам, бронхітові й астмі. Одна форма цієї останньої спеціяльно властива їм і відома під назвою ганчарської астми, або ганчарських сухот. Золотуха, що захоплює залози, кості й інші частини тіла, є недуга, на яку слабує більше ніж дві третини ганчарів. Те, що виродження (degenerescence) людности цієї округи не є ще значно більше, завдячує виключно припливові нових елементів із суміжних селянських округ і шлюбам із здоровшими расами». Пан Чарлз Пірсон, що недавно ще перед тим був лікарем у тому самому шпиталі, пише в одному листі до члена комісії Льонґе, між іншим, таке: «Я можу говорити лише на основі своїх особистих спостережень, а не з статистичних даних, але я не вагаюся запевняти вас, що в мене раз - у - раз скипало обурення, коли я дивився на цих бідних дітей, що їхнє здоров'я кидано на поталу ненажерливости їхніх батьків і працедавців». Він перелічує причини недуг серед ганчарів і закінчує найголовнішою з них — «long hours» («довгий робочий день»). Звіт комісії висловлює надію, що «мануфактура, яка має таке видне становище в очах цілого світу, не плямуватиме себе більш тим, що її величезні успіхи супроводяться психічним виродженням, численними тілесними хоробами і передчасною смертю робітників, що через працю і вправність їхню досягнуто таких великих результатів».[69] Сказане тут про ганчарні в Англії стосується також і до ганчарень у Шотляндії.[70]

Мануфактура сірників починається з 1833 р., коли винайдено спосіб прикріпляти фосфор до самого сірникового патичка. Від

[68] «Public Health. 3 rd Report etc.», p. 102, 104, 105.
[69] «Children's Employment Commission, 1863», p. 24, 22, XI.
[70] Там же, стор. XLVII.

1845 р. вона швидко розвинулася в Англії і з густо заселених частин Лондону поширилась особливо на Менчестер, Бермінґем, Ліверпул, Брістол, Норвіч, Ньюкестл, Ґлезґо, розносячи з собою спазматичне стиснення щелеп — недугу, яку один віденський лікар уже в 1845 р. визнав за своєрідну хоробу сірничкарів. Половина робітників — це діти, молодші від 13 років, і підлітки, молодші від 18 років. У наслідок шкідливого впливу на здоров'я та гидких умов праці в цій мануфактурі, про неї пішла така погана слава, що лише найзанепаліша частина робітничої кляси, напівголодні вдовиці тощо, постачає для неї дітей — «обідраних, напівголодних, цілком занехаяних і невихованих дітей».[71] З тих свідків, яких переслухував член комісії Вайт (1863 р.), 270 не мали 18 років, 50 мало менш як 10 років, 10 були лише у 8 і 5 лише в 6 році життя. Робочий день, що довжина його коливається між 12, 14 і 15 годинами, нічна праця, нереґулярний час для їжі, при чому їсти здебільшого доводиться в самих майстернях, затруєних фосфором. Данте знайшов би, що ця мануфактура перевищує всі його найжахніші фантазії про пекло.

На фабриці шпалер грубші сорти їх друкується машинами, кращі — руками (block printing). Найжвавіший період перебігу справ припадає на час від початку місяця жовтня до кінця квітня. Протягом цього періоду праця триває часто від 6 години ранку до 10 години вечора, а то й до пізньої ночі, і майже без перерви.

Дж. Леч свідчить: «Останньої зими (1862 р.) із 19 дівчат 6 не могли працювати далі, захорівши від надмірної праці. Щоб не дати їм заснути, я мусив на них кричати». В. Деффі: «Від утоми діти часто не могли тримати очей розплющеними; в дійсності й нам самим це часто ледве вдається». Дж. Ляйтбурн: «Мені 13 років... минулої зими ми працювали до 9 години вечора, а зиму перед тим до 10 години. Останньої зими я майже щовечора кричав від болю на поранених ногах». Ґ. Епеден: «Цього мого хлопчика, коли йому було лише 7 років, я день - у - день носив на плечах туди й назад по снігу, і він звичайно працював по 16 годин!.. Часто я ставав навколішки, щоб нагодувати його в той час, як він сам стояв біля машини, бо він не смів ні відійти від неї, ні припинити її». Сміс, компаньйон - управитель однієї менчестерської фабрики: «Ми (він має на гадці ті його «руки», що працюють на «нас») працюємо без перерви на їжу, так що десятигодинний робочий день кінчається о 4½ годині вечора, а все, що далі, є надробочий час».[72] (Не знати, чи той пан Сміс дійсно нічого не їсть протягом 10½ годин?) «Ми (той самий Сміс) рідко коли кінчаємо працю перед 6 годиною вечора (він

---

[71] Там же, стор. LIV.

[72] Цього не можна вважати за додатковий робочий час у нашому розумінні. Ці пани розглядають 10½ - годинну працю як нормальний робочий день, що містить у собі отож і нормальну додаткову працю. Опісля починається «надробочий час», оплачуваний трохи краще. Пізніш при нагоді ми побачимо, що вживання робочої сили протягом так званого

має на думці: споживання «наших» живих машин, тобто робочу силу), так що фактично ми (iterum Crispinus) працюємо надробочий час протягом цілого року... Діти й дорослі (152 дітей і підлітків нижче 18 років і 140 дорослих) однаково працювали протягом останніх 18 місяців — пересічно щонайменше по 7 днів і 5 годин тижнево, або 78½ годин на тиждень. Для 6 тижнів, кінчаючи 2 травня поточного року (1863), пересічний результат був вищий — 8 днів, або 84 години, на тиждень!» Однак цей самий пан Сміс, що відчуває таку велику симпатію до pluralis majestatis,* додає підсміхаючись: «Машинова праця легка». А фабриканти, що вживають Block Printing, кажуть: «Ручна праця вдоровіша від машинової». Загалом же пани фабриканти з обуренням висловлюються проти проєкту «припиняти машини бодай на час їжі». Пан Отлей, управитель фабрики шпалер у Боро (у Лондоні), каже: «Закон, який дозволяв би нам робочий день від 6 години вранці до 9 години вечора, був би нам (!) дуже до вподоби, але робочий день від 6 години ранку до 6 години вечора, який приписує Factory Act, нам (!) не підходить... Ми спиняємо свою машину підчас обіду (що за великодушність!). Це припинення не спричинює жодної вартої згадки втрати на папері й фарбах». «Але,— додає він із співчуттям,— я добре розумію, що втрата, сполучена з цим, не дуже приємна річ». Звіт комісії наївно гадає, що страх деяких «видатних фірм» утратити час, тобто час, протягом якого присвоюється чужу працю, і через те «втратити зиск», що цей страх не є ще «достатня основа», щоб дітей, молодших від 13 років, і молодь до 18 років «позбавляти їжі» протягом 12 — 16 годин, або щоб їм постачали харч так, як засобам праці постачають допоміжні матеріяли: машині — воду й вугілля, вовні — мило, колесам — мастиво і т. ін., тобто підчас самого процесу продукції.[73]

В жодній галузі промисловости в Англії — (ми лишаємо осторонь машинове виробництво хліба, яке тільки-но починає прокладати собі шлях) — не зберігся донині такий стародавній і навіть, як це можна побачити в поетів з часів Римської імперії, дохристиянський спосіб продукції, як пекарство. Але капітал, як зазначено раніш, є спочатку байдужий щодо технічного характеру того процесу праці, який він опановує. Він бере його спочатку таким, яким його находить.

Неймовірну фальсифікацію хліба, особливо в Лондоні, відкрив уперше комітет Палати громад у справі «про фалшування харчів» (1855/56 р.) і твір д-ра Гесселя: «Adulterations de-

---

нормального дня оплачується нижче вартости, так що «надробочий час»— то лише хитрощі капіталістів, щоб видушити більше «додаткової праці»; зрештою, це лишається без зміни й тоді, коли робочу силу, вживану протягом «нормального дня», дійсно оплачується цілком.

[73] «Children's Employment Commission, 1863», Evidence, p. 123, 124, 125, 140 і LIV.

* Множина величности, тобто вживання займенника «ми» замість «я», як це робили владарі й царі. *Ред.*

tected».[74] Як наслідок того відкриття, оголошено закона з 6 серпня 1860 р.: «for preveting the adulteration of articles of food and drink»,* закона без ніякої сили, бож він, розуміється, з надзвичайною делікатністю ставитьс до кожного фритредера, що має намір через купівлю та продаж фалшованих товарів «to turn an honest penny**».[75] Сам комітет зформулював більш-менш наївно своє переконання, що свобода торговлі означає по суті торговлю фалшованим, або, як це дотепно кажуть англійці, «софістикованими продуктами». Дійсно, такого роду «софістика» вміє краще за Протагора робити з білого чорне і з чорного біле і краще за елеатів демонструвати ad oculos**** тільки подобу всього реального.[76]

В кожному разі комітет звернув увагу громадянства на його «хліб насущний», а тим самим і на пекарство. Одночасно на публічних мітинґах і в петиціях, звернених до парляменту, залунав крик лондонських пекарських підмайстрів про надмірну працю й т. ін. Крик зробився такий настирливий, що пана Г. С. Тріменгіра, члена не раз уже згадуваної комісії 1863 р.[77] призначено було на королівського слідчого комісара. Його звіт разом із виказами свідків зворушив публіку, не серце її, а її шлунок. Правда, начитаний у біблії англієць знав, що людину, якщо вона не є з ласки божої ні капіталіст, ні лендлорд і не має синекури, призначено на те, щоб у поті чола свого їсти хліб свій, та він не знав того, що він сам мусить день-у-день з'їдати в своєму хлібі певну кількість людського поту, змішаного з виділенням гнійних ґуль, павутинням, трупами тарганів, з гнилими німецькими дріж-

---

[74] Галун, дрібно розтертий, або змішаний із сіллю, є нормальний предмет торговлі, що має характеристичну назву «baker's stuff» («порошок пекарів»).

[75] Сажа є, як відомо, дуже енерґійна форма вуглеця і служить за добриво, яке капіталістичні коминярі продають англійським фармерам. 1862 р. в одному судовому процесі брітанському «Juryman» (судді) довелося вирішувати, чи така сажа, що до неї без відома покупця домішано 90% пилу й піску, є «правдива» сажа в «комерційному» значенні слова, чи вона є «фальсифікована» сажа в «законному» значенні. «Amis du commerce»*** вирішили, що це «правдива» комерційна сажа, і відкинули скаргу орендаря, який, крім того, мусив ще заплатити судові витрати.

[76] Французький хемік Шевальє у розвідці про «софістикацію» товарів налічує для багатьох із 600 продуктів, що їх він розглядає, до 10, 20, 30 різних способів фалшування. Він додає, що не знає всіх способів, і згадує не про всі, які він знає. Для цукру він наводить 6 способів фальсифікації, для маслинової олії — 9, для масла — 10, для соли — 12, молока — 19, хліба — 20, для горілки — 23, для борошна — 24, для шоколяди — 28, для вина — 30, для кави — 32 і т. ін. Навіть милосердого господа-бога не минула ця доля. Див. *Ronard de Card*: «De la falsification des substances sacramentelles», Paris 1856.

[77] «Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.», London 1862 і «Second Report etc.», London 1863.

* Про заходи, запобіжні проти фальсифікації харчів і напоїв. *Ред.*

** — заробити копійку чесною працею. *Ред.*

*** Друзі торговлі. *Ред.*

**** — наочно. *Ред.*

джами, не кажучи вже про галун, пісок і інші приємні мінеральні домішки. Тому, не зважаючи на її святість, «вільна торговля», «вільне» перед тим пекарство піддано під догляд державних інспекторів (наприкінці парляментської сесії 1863 р.), і той самий парляментський акт заборонив пекарським підмайстрам, молодшим за 18 років, працювати між дев'ятою годиною вечора й п'ятою годиною ранку. Останній додатковий пункт свідчить красномовніш, ніж цілі томи, про надмірну працю в цій галузі промисловости, що від неї віє такою патріярхальністю.

«Праця лондонського пекарського підмайстра починається звичайно об 11 годині ночі. В цей час він робить тісто, дуже втомний процес, що триває від ½ до ¾ години залежно від величини та якости печива. Потім він лягає на місильну дошку, що разом з тим служить і за покришку діжі, де виробляється тісто, і засинає на декілька годин, підклавши один лантух з-під борошна під голову й накрившися другим. Після того починається швидка й безупинна чотиригодинна праця: викидають із діжі тісто, важать його, формують, садовлять до печі, виймають із печі й т. ін. Температура пекарні сягає 75 і навіть 90 градусів,* а в невеличких пекарнях вона скорше буває більша, аніж менша. Коли справу печення хліба, булок тощо закінчено, починається розподілювання хліба; значна частина робітників, скінчивши тількищо описану важку нічну працю, протягом дня розносить хліб у кошах або розвозить його на візках від одного дому до другого, а в переміжках іноді працює і в пекарні. Залежно від пори року та розміру підприємства праця кінчається між першою й шостою годиною по півдні, тоді коли інша частина підмайстрів працює в пекарні до пізнього вечора».[78] «Підчас лондонського сезону підмайстри в пекарів Вестенда, що продають хліб за «повну» ціну, реґулярно починають працювати об 11 годині вночі і працюють коло печення хліба з однією або двома часто дуже короткими перервами до 8 години найближчого ранку. Потім до 4, 5, 6, а то навіть і до 7 години вони розносять хліб або печуть бісквіти в пекарні. Після закінчення праці вони відпочивають, засипаючи на 6 годин, часто лише на 5 або 4 години. У п'ятницю праця завжди починається раніш, так щось о 10 годині вечора, і триває без перестанку, чи то при виготовленні чи розношуванні хліба, до 8 години вечора наступної суботи, але ж здебільшого до 4 або 5 години в ніч під неділю. І в першорядних пекарнях, що продають хліб за «повну ціну», неділями знов таки доводиться працювати протягом 4 — 5 годин, щоб підготовити роботу наступного дня... Ще довший робочий день пекарських підмайстрів у «underselling masters» (що продають хліб нижче від повної ціни), а ці останні становлять, як це вже раніш зазначено, більш ніж ¾ лондонських пекарів, але праця їхня майже цілком обмежена пекарнею, бо їхні майстри-хазяї, за винятком постачання хліба до дрібних крамниць, продають хліб

[78] Там же. «First Report etc.», p. VI.

* За Фаренгайтом; за Цельсієм це становить 24 — 32 градуси, за Реомюром — 19 — 26 градусів. *Ред.*

лише у власних пекарнях. Під кінець тижня... тобто в четвер, праця починається тут о 10 годині вечора й триває з незначною лише перервою до пізньої ночі під неділю».[79]

Щождо «underselling masters», то й буржуазний погляд розуміє, що «неоплачена праця підмайстрів (the unpaid labour of the men) становить основу їхньої конкуренції».[80] «Full priced baker» (пекар, що продає за «повну ціну») виказує перед слідчою комісією на своїх «underselling»-конкурентів як на розкрадачів чужої праці й фалшівників. «Вони мають успіх лише через те, що ошукують публіку, і через те, що видушують із своїх підмайстрів 18 годин праці, оплачуючи лише 12 годин».[81]

Фальсифікація хліба й утворення кляси пекарів, що продають хліб нижче від повної ціни, розвинулися в Англії на початку XVIII сторіччя, відколи занепав цеховий характер ремества й за спиною номінального майстра-пекаря виступив капіталіст[82] в образі мірошника або торговця борошном. Цим покладено основу для капіталістичної продукції, для безмірного здовження робочого дня та нічної праці, хоч остання навіть у Лондоні стала на тверді ноги лише в 1824 р.[83]

Після всього попереднього зрозуміло, чому звіт комісії зачисляє пекарських підмайстрів до тих робітників, які живуть недовго; щасливо поминувши небезпеку стати жертвою жахливої дитячої смертности, яка є нормальне явище для всіх категорій робітничої кляси, вони рідко доживають до 42 року життя. А проте пекарний промисел завжди переповнений кандидатами. Джерела, що постачають для Лондону ці «робочі сили», є Шотляндія, західні рільничі округи Англії і — Німеччина.

В 1858—1860 рр. пекарські підмайстри в Ірляндії зорганізували власним коштом ряд великих мітинґів для аґітації проти нічної й недільної праці. Публіка з суто ірляндським запалом стала на їхній бік, як це було, приміром, 1860 р., на травневому мітинґу в Дебліні. В наслідок цього руху було дійсно успішно заведено виключну денну працю в Wexford'і, Kilkenny, Clonmel'і,

---

[79] Там же, стор. LXXI.

[80] *George Read*: «The History of Baking», London 1848, p. 16.

[81] «First. Report etc.», Evidence. Свідчення «full priced baker'a» Чізмена, p. 108.

[82] *George Read*: «The History of Baking», London 1848. Наприкінці XVII й початку XVIII віків посередників (аґентів), що протиснулись у всі можливі галузі ремісництва, офіціяльно ганьбили, називаючи їх «Public Nuisances».* Приміром, від «Grand Jury»** підчас чвертьрічної сесії мирових суддів у графстві Somerset подано до Палати громад «presentment»,*** де, між іншим, сказано: «that these factors of Blackwell Hall are a Public Nuisance and Prejudice to the Clothing Trade and ought to be put down as a Nuisance». (Ці посередники Blackwell Hall є суспільне лихо й перешкода торговлі одягом, і, як таку перешкоду, їх треба знищити»). «The Case of our English Wool etc.», London 1685, p. 6, 7).

[83] «First Report etc.», p. VIII.

* — суспільним лихом. *Ред.*

** Велике жюрі — суд присяжних. *Ред.*

*** — внесення. *Ред.*

Waterford'і й т. ін. «В Limerick'у, де, як відомо, страждання найманих підмайстрів переходять усяку міру, цей рух розбився об опір пекарів-хазяїнів, особливо ж пекарів-мірошників. Приклад Limerick'а призвів до назаднього руху в Eniss'і та Tripperary. В Cork'у, де громадське обурення виявилось у найжвавішій формі, хазяї розбили рух, використавши свою силу викинути підмайстрів на вулицю. В Дебліні хазяї виявили якнайрішучіший опір і, переслідуючи тих підмайстрів, що стояли на чолі аґітації, примусили решту поступитись і згодитись на нічну та недільну працю».[84] Комісія англійського уряду, озброєного в Ірляндії з ніг до голови, жалібно нарікає, немов голосільниця, на невблаганних пекарів - хазяїнів Дебліну, Корку й т. ін. «Комітет гадає, що робочий час обмежено природними законами, яких не можна порушувати безкарно. Тримаючи своїх робітників під загрозою звільнення, хазяїни примушують їх порушувати їхні релігійні переконання, не слухатися законів країни і зневажати громадську думку (все це останнє стосується до недільної праці), вони сіють ворожнечу між капіталом і працею та дають приклад, небезпечний для релігії, моральности й суспільного ладу... Комітет гадає, що здовження робочого дня понад 12 годин є узурпаторське втручання у родинне й приватне життя робітника, і через встрявання в родинний побут людини і у виконання нею своїх родинних обов'язків як сина, брата, чоловіка й батька воно призводить до лихих моральних результатів. Праця понад 12 годин має тенденцію підточувати здоров'я робітника, викликає передчасну старість і ранню смерть, а тому й нещастя робітничих родин, позбавляючи («are deprived») їх опіки й підпори голови родини саме в такий час, коли це їм якнайпотрібніше».[85]

Ми тількищо побували в Ірляндії. По тому боці каналу, в Шотляндії, рільничий робітник, робітник плуга, нарікає на свою 13 - 14 - годинну працю в найсуворішому кліматі, з чотиригодинною додатковою працею в неділю (це в країні святкувальників суботи!),[86] одночасно з цим перед лондонським Grand Jury стало троє залізничників: пасажирний кондуктор, машиніст і сиґнальник. Велика залізнична катастрофа відправила сотні пасажирів

[84] «Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861».

[85] Там же.

[86] Публічний мітинґ рільничих робітників у Lasswade біля Glasgow 5 січня 1866 р. (див. «Workman's Advocate» з 13 січня 1866 р.).— Утворення наприкінці 1865 р. тред - юньойону рільничих робітників, передусім у Шотляндії, є історична подія. В одній з найпригнобленіших рільничих округ Англії, в Buckingamshire, наймані робітники влаштували в березні 1867 р. величезний страйк з метою вибороти підвищення тижневої заробітної плати з 9 — 10 шилінґів до 12 шилінґів. (Із попереднього видно, що рух англійського рільничого пролетаріяту, геть чисто зламаний від часів придушення його енерґійних демонстрацій після року 1830 і особливо після заведення нового закону про бідних, знову починається в шістдесятих роках, доки нарешті в році 1782 стає епохальним. У II томі я повертаюсь до цього питання, а так само й до Синіх Книг про становище англійського рільничого робітника, що з'явилися після 1867 р.— Додаток до третього видання).

на той світ. Причина нещастя — недбальство залізничників. Вони в один голос заявляють перед присяжними, що років 10 — 12 тому їхня праця тривала лише 8 годин на день. За останні 5— 6 років робочий час було доведено до 14, 18 і 20 годин, а за особливо жвавого припливу пасажирів, як от підчас періоду екскурсій, робочий час триває часто без перерви 40 — 50 годин. Вони, мовляв, звичайні люди, а не циклопи. На якомусь даному пункті їхня робоча сила відмовляється служити. Їх обіймає одубілість, мозок перестає думати, очі — бачити. Цілком «respectable British, Juryman»* відповідає на це присудом, що відсилає їх до карного суду за «manslaughter»,** і в додатковому пункті в лагідному тоні висловлює побожне побажання, щоб пани - маґнати від залізничного капіталу надалі були щедріші, купуючи потрібну кількість «робочих сил», і щоб виявляли більше «поздержливости», або «самовідречення», або «ощадности», висисаючи оплачену робочу силу.[87]

Із строкатої юрби робітників усіх професій, усякого віку й статі, що насовуються на нас настирливіше, ніж тіні вбитих на Одіссея, і обличчя яких на перший же погляд, коли навіть не зазирати до тих Синіх Книг, що вони тримають їх під пахвами, вказують на надмірну працю,— з цієї юрби робітників виберімо собі ще дві постаті: кравчиху й коваля, яскравий контраст між якими доводить, що перед капіталом усі люди рівні.

В останніх тижнях червня 1863 р. всі лондонські газети принесли замітку під «сенсаційним» заголовком «Death from simple Owerwork» («Смерть просто від надмірної праці»). Йшлося про смерть двадцятилітньої кравчихи Мері Енні Волклей, що працювала в дуже поважній придворній кравецькій майстерні, яку екс-

[87] «Reynolds, Newspaper», січень 1866 р. Ця сама тижнева газета щотижня подає цілу низку нових залізничних катастроф під «sensational headings***: «Fearful and fatala ccidents»,**** «Appalling tragedies»***** і т.ін. Це викликало таку відповідь одного робітника з північно - стафордширської залізниці: «Кожний знає, до яких наслідків доводить навіть хвилинне ослаблення уваги в машиніста й кочегара. І як воно може бути інакше за безмірного здовження праці, в найсуворішу годину, без перерви й відпочинку? Візьміть як приклад такий випадок із щоденного життя. Минулого понеділка кочегар почав свою денну працю дуже раннім ранком. Він скінчив її після 14 годин 50 хвилин. Не встиг він іще напитись чаю, як його знов покликали до праці. Таким чином, він повинен був працювати без перерви 29 годин 15 хвилин. Дальші дні тижня він був занятий ось як: середа — 15 годин, четвер — 15 годин 35 хвилин, п'ятниця — 14½ годин, субота — 14 годин 10 хвилин, разом 88 годин 40 хвилин за тиждень. Уявіть же ви собі його здивовання, коли він одержав плату лише за 6 робочих днів. Цей робітник був новак і спитав, що треба розуміти під робочим днем. Відповідь: 13 годин, тобто 78 годин на тиждень. Але як же тоді з виплатою за додаткові 10 годин 40 хвилин? Після довгих суперечок він одержав 10 пенсів (не цілих 10 срібних шагів) винагороди за цей час». (Там же, число з 4 лютого 1866 р.).

* — поважний британський присяжний засідатель. *Ред.*

** — вбивство. *Ред.*

*** — сенсаційними заголовками. *Ред.*

**** Жахливий і фатальний випадок. *Ред.*

***** Жахлива трагедія. *Ред.*

плуатувала одна пані з добродушним іменням Еліза. Тут знову викрито стару історію,[88] яку часто розказують, історію про те, як ці дівчата працюють пересічно по 16½ годин на добу, а в час сезону часто й 30 годин без перерви, причому їхню «робочу силу», що відмовлялася служити, час від часу підтримували хересом, портвайном і кавою. А був це саме найгарячіший час сезону. Треба було вмить виготовити для благородних леді розкішні сукні на баль у честь свіжоімпортованої принцеси Велзької. Мері Енні Волклей працювала без перерви 26 ½ годин разом із 60 іншими дівчатами, по 30 в одній кімнаті, яка ледве чи давала третину потрібної кубатури повітря; спати ж їм доводилося по дві в одному ліжку в одній такій задушній конурі, де спальні повідгороджувано різними дощаними перегородками.[89] І це була одна з кращих модних кравецьких майстерень Лондону. Мері Енні Волклей занедужала в п'ятницю й померла в неділю, не потурбувавшись навіть, на велике здивовання пані Елізи, скінчити ще перед тим останню сукню. Лікар, пан Кейз, покликаний запізно до її смертельної постелі, такими сухими словами дав свої свідчення перед «Coroner's Jury»: «Мері Енні Волклей вмерла від надмірної праці в переповненій майстерні й від того, що спала в занадто тісній, погано провітрюваній спальні». Щоб подати лікареві лекцію, як слід поводитися, «Coroner's Jury» заявив на те: «Небіжчиця вмерла від апоплексії, але є підстава побоюватися, що надмірна праця в переповненій майстерні й т. ін. прискорила її смерть».

---

[88] Порівн. *F. Engels*: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845, S. 253, 254. («Становище робітничої кляси в Англії», Партвидав «Пролетар» 1932 р., стор. 210—212).

[89] Д-р Лісбі, лікар при Board of Health, пояснював тоді: «Спальня дорослої людини мусить мати мінімум 300 кубічних футів повітря, а мешкальна кімната — мінімум 500 кубічних футів». Д-р Річардсон, головний лікар однієї лондонської лікарні, каже ось що: «Різні швачки, модистки, кравчихи й звичайні швачки страждають від потрійного лиха: надмірної праці, недостачі повітря й недостачі харчів або вад у травленні. Загалом, така праця за всяких обставин більше личить жінкам, ніж чоловікам. Але нещастя цього ремества в тому, що воно монополізоване, особливо ж у столиці, від якихбудь 26 капіталістів, які, користуючися з усіх ресурсів влади, що випливає з капіталу (that spring from capital), видушують із праці економію (force economy out of labour; він хотів сказати: заощаджують на видатках, марнуючи робочу силу). Їхню владу відчуває на собі ціла ця кляса робітниць. Коли кравчисі пощастить придбати невелике коло замовниць, то конкуренція примушує її дома запрацьовуватись на смерть, щоб зберегти цих замовниць, і до такої надмірної праці вона примушена з конечности приневолювати й своїх помічниць. Коли не пощастить їй у справі, або не зможе вона влаштуватися самостійно, то вона звертається до якогось підприємства, де працювати доводиться не менше, але заробіток певніший. Таким чином вона потрапляє у стан справжньої рабині, яку кидає туди й сюди кожна суспільна хвиля: то вмирає вона від голоду вдома в маленькій кімнатці, або недалеко їй до цього, то знов працює по 15, 16 та навіть 18 годин на добу в такому повітрі, що його ледве можна знести, маючи таку харч, що коли б навіть була й добра, то її не перетравлював би організм через відсутність свіжого повітря. Такими жертвами живляться сухоти, що є не що інше, як хороба від недостачі повітря». (*Dr. Richardson*: «Work and Overwork» у «Social Science Review» 18 липня 1863).

«Наші «білі раби»,— вигукнув «Morning Star», орган панів фритредерів Кобдена й Брайта,— наші білі раби запрацьовуються на смерть і гинуть і вмирають без найменшого шуму».[90]

«Запрацьовуватись на смерть — це є порядок дня не лише в майстернях кравчих, але в тисячах місць, ба на кожному місці, де справи йдуть добре... Візьмімо як приклад коваля. Як вірити поетам, то немає в світі людини сильнішої, веселішої за коваля. Він устає раннім ранком і викрешує іскри перед тим, як засяє сонце; нема такої людини, що так їла б, так пила б і спала, як він. Якщо поглянути на долю коваля чисто з фізичного боку, то, дійсно, за помірної праці, становище його одне з найкращих. Але ходімо за ним до міста й погляньмо на той тягар праці, який накладають на його дужі плечі, погляньмо на місце, яке він посідає у таблицях смертности нашої країни? У Marylebone (один із найбільших міських кварталів Лондону) смертність ковалів становить 31 на 1000 на рік, а це на 11 перевищує пересічну смертність дорослих чоловіків Англії. Праця ця, майже інстинктова вмілість людини, сама по собі бездоганна, через саму лише надмірність стає руйнаційною для людини. Людина може зробити стільки й стільки ударів молотом на день, стільки й стільки кроків, стільки й стільки разів дихнути, стільки й стільки зробити якоїсь роботи й прожити пересічно, приміром, 50 років. Її примушують робити на стільки більше вдарів, на стільки більше кроків, стільки частіш віддихувати, а це все разом збільшує її життєве завдання на одну четвертину на день. Вона силкується це все робити, а результат такий, що за обмежений період вона виконує на четвертину більшу роботу і вмирає на 37 році замість на 50».[91]

---

[90] «Morning Star» з 23 липня 1863 р. «Times» скористався цим випадком для оборони американських рабовласників проти Брайта й т. ін. «Дуже багато з нас,— каже «Times»,— гадають, що доти, доки ми самі замучуємо на смерть працею наших власних молодих жінок, погрожуючи їм ударами голоду замість свисту батога, доти ми ледве чи маємо право йти мечем і вогнем на ті родини, що їхні члени родилися рабовласниками та які принаймні добре годують своїх рабів і вимагають від них лише помірної праці» («Times», з 2 липня 1863 р.). Газета торів «Standart» розправлялась у тому самому дусі з його преподобієм Ньюмен Холлом: «Він відлучує від церкви рабовласників, але молиться разом із порядними людьми, що примушують працювати за собачу плату лондонських візників та кондукторів омнібусів і т. ін. лише по 16 годин на день». Нарешті, пролунав голос оракула, винахідника культу генія, пана Томаса Карлейля, про якого я вже року 1850 писав: «Геній пішов к чорту, лишився культ». В коротенькій притчі він зводить єдину величну подію сучасної історії, американську громадянську війну, на те, що Петро з півночі з усіх сил намагається переломити черепа Павлові з півдня, бо Петро з півночі наймає свого робітника «поденно», а Павло з півдня — «на ціле життя». («Macmillan's Magazine». Ilias Americana in nuce. Серпневий зошит 1863 р.). Так луснув, нарешті, шумовинний пухир торійських симпатій до міських — але ні в якому разі не до сільських! — найманих робітників. Основа цих симпатій — це рабство!

[91] *Dr. Richardson*: «Work and Overwork» у «Social Science Review», 18 липня 1863.

4. Денна й нічна праця. Система змін

З погляду процесу зростання вартости сталий капітал, засоби продукції існують лише на те, щоб вбирати в себе працю і з кожною краплею праці — відповідну кількість додаткової праці. Якщо вони цього не роблять, то вже саме їхнє існування становить для капіталіста неґативну втрату, бо ж протягом того часу, коли вони лежать без діла, вони репрезентують марно авансований капітал: утрата ця стає позитивною, скоро тільки на поновлення перерваної продукції треба додаткових витрат. Здовження робочого дня поза межі природного дня геть аж у ніч діє лише як паліятив, лише приблизно заспокоює вампірову спрагу живої крови праці. Тому присвоєння праці протягом усіх 24 годин доби є іманентне прагнення капіталістичної продукції. А що фізично неможливо день і ніч безупинно висисати ті самі робочі сили, то, щоб перемогти фізичні перешкоди, потрібно зміни робочих сил, споживаних вдень і вночі, зміни, яка допускає різні методи, наприклад, її можна зорганізувати так, що частина робочого персоналу один тиждень працює вдень, а другий тиждень вночі й т. ін. Як відомо, така система змін, таке перемінне господарство панувало за часів юнацького розцвіту англійської бавовняної промисловости і т. ін., і процвітає в наші часи, між іншим, на бавовняних прядільнях Московської губерні. Як система цей 24 - годинний процес продукції існує ще й нині в багатьох досі «вільних» галузях промисловости Великобрітанії, між іншим у домнах, кузнях, вальцювальнях та інших металевих мануфактурах Англії, Велзу й Шотляндії. Робочий процес охоплює тут, окрім 24 годин шістьох робочих днів, здебільшого ще й 24 години неділі. Робітники складаються з чоловіків та жінок, дорослих і дітей обох статей. У віці дітей і молоді є всі переходові ступені від 8 (в деяких випадках від 6) до 18 років. [92] У деяких галузях дівчата й жінки працюють уночі разом із чоловічим персоналом.[93]

---

[92] «Children's Employment Commission». Third Report. London 1864, p. IV, V, VI.

[93] «Так у Стафордшірі, як і в південному Велзі, молоді дівчата й жінки працюють у кам'яновугляних копальнях та коксувальнях не лише вдень, а й уночі. У звітах, подаваних до парляменту, не раз зазначувано це явище як причину великого й загальновідомого лиха. Ці жінки, що працюють разом із чоловіками й ледве відрізняються від них своїм одягом, покриті брудом і сажею, наражаються на небезпеку згубити свій моральний характер через утрату самоповаги, а це є неминучий наслідок їхньої нежіночої праці». («Both in Staffordshire and in South Wales young girl and women are employed on the pit banks and on the coke heaps, not only by day, but also night. This practice has been often noticed in Reports presented to Parliament, as being attended with great and notorious evils. These females, employed with the men, hardly distinguished from them in their dress, and begrimed with dirt and smoke, are exposed to the deterioration of character arising from the loss of self-respect which can hardly fail to follow from their unfeminine occupation»). (Там же, 194, p. XXVI. Порівн. Fourth Report (1865), 61, p. XIII). Те саме й на гутах.

Не кажучи вже про загальні шкідливі впливи нічної праці,[94] безперервний процес продукції, що триває протягом двадцяти чотирьох годин, дає незвичайно бажану нагоду для того, щоб переступати межі номінального робочого дня. Приміром, у згаданих вище галузях промисловости, де працюють з дуже великим напруженням, офіціяльний робочий день становить для кожного робітника здебільшого 12 годин нічних або денних. Але наднормова праця, яка виходить поза ці межі, в багатьох випадках, уживаючи слів англійського офіційного звіту, «справді повна жаху» («truly fearful»).[95] Ніякий людський розум,— каже звіт,— не може уявити собі тієї маси праці, яку, за даними свідків, виконують хлопці 9 — 12 років, і не дійти при цьому неминуче до висновку, що такого зловживання владою батьків та працедавців надалі не можна дозволяти».[96]

«Вже та метода, що хлопчаків взагалі примушують працювати навперемін то вдень то вночі,— вже це приводить так підчас оживлення справ, як і за звичайного стану речей до ганебного здовження робочого дня. Це здовження в багатьох випадках є не лише жорстоке, але просто неймовірне. Часто - густо буває, що з тієї або іншої причини іноді не прийде якийсь із хлопчаків на зміну. Тоді один або декілька з присутніх хлопчаків, що вже скінчили свій робочий день, мусять заступити відсутнього. Ця система така загальновідома, що управитель однієї вальцювальні на мій запит, як заповнюється місця відсутніх хлопчаків, відповів: «Аджеж я знаю, що вам це так само добре відомо, як і мені»,— і, ні трохи

[94] «Цілком природно, — зауважує один фабрикант сталі, який уживає до нічної праці дітей,— що молодь, яка працює вночі, не має змоги спати вдень і не може користуватися путнім відпочинком, а лише без перестанку тиняється на другий день («Children's Employment Commission. Fourth Report», 63, p. XIII). Про значення сонячного світла для збереження й розвитку організму один лікар каже, між іншим: «Світло безпосередньо впливає і на тканини тіла, яким дає міць і елястичність. Мускули тварин, позбавлених нормальної кількости світла, стають як губка і втрачають свою елястичність, сила нервів через недостачу побудливих спонук втрачає свій тонус, і розвиток усього, що перебуває в процесі зростання, занепадає... Щождо дітей, то для їхнього здоров'я є вельми важливий постійний рясний приплив денного світла й безпосередній вплив сонячного проміння протягом якоїсь частини дня. Світло помагає перетворювати харч у добру плястичну кров і зміцнює новоутворені фібри. Воно побуджує й органи зору і через те викликає інтенсивнішу діяльність різних мозкових функцій». Пан В. Стрендж, старший лікар «General Hospital» у Worcester'і, що з його твору «Про здоров'я» (1864) запозичено це місце, пише в одному листі до члена слідчої комісії пана Вайта: «Я мав давніше нагоду стежити в Ланкаширі за впливом нічної праці на фабричних дітей і, всупереч улюбленому запевненню деяких працедавців, я рішуче заявляю, що така праця швидко підтинає здоров'я дітей». («Children's Employment Commission. 4 th Report», 284, p. 55). Що такі речі можуть взагалі бути предметом серйозних суперечок, найкраще показує те, як впливає капіталістична продукція на «мозкові функції» капіталістів та їхніх retainers.*

[95] Там же, 57, p. XII.

[96] Там же (4 th Report, 1865), 58, p. XII.

* — прихильників. *Ред.*

не вагаючись, визнав цей факт».[97] «На одній вальцювальні, де номінальний робочий день тривав од 6 години ранку до 5½ годин вечора, один хлопчик працював щотижня чотири ночі щонайменше до 8½ годин вечора другого дня... і так протягом 6 місяців». «Другий, дев'яти років, працював іноді три дванадцятигодинні зміни одну по одній, а мавши десять років,— два дні й дві ночі вряд». «Третій хлопчик, тепер йому 10 років, працював від 6 години ранку до 12 години вночі три ночі одну по одній і до 9 години вечора протягом інших ночей». «Четвертий, тепер йому 13 років, працював цілий тиждень від 6 години вечора до 12 години другого дня, а іноді три зміни одну по одній, приміром, від понеділка зранку до вівтірка вночі». «П'ятий, що має тепер 12 років, працював в одній залізоливарні в Stavely від 6 години ранку до 12 години вночі протягом двох тижнів і вже нездатний так працювати далі». Джордж Еллінзворт, дев'яти років: «Я прийшов сюди минулої п'ятниці. Ми мали почати працю на другий день о 3 годині вранці. Тому я лишився тут на цілу ніч. Живу я 5 миль відси. Спав у сінях, підстеливши собі шкіряний хвартух і вкрившись маленькою куциною. Другі два дні я приходив сюди о 6 годині вранці. Еге, це таки пекуче місце! Поки я сюди прийшов, я працював так само цілий рік коло домни. Це був величезний завод на селі. Я починав працю теж у суботу ранком о 3 годині, але я міг принаймні ходити додому спати, бо це було недалечко. Іншими днями я починав працю ранком о 6 годині, а кінчав увечері о 6 або о 7 годині» і т. ін.[98]

[97] Там же.

[98] Там же, стор. XIII. Рівень освіти цих «робочих сил» мусить, природно, бути такий, яким він виявляється в дальших діялогах з одним із членів слідчої комісії! Джірімія Гейнс, 12 років: «... Чотири рази чотири є вісім, але чотири четвірки (4 fours) є шістнадцять»... Король для нього є той, хто має всі гроші й усе золото. «Ми маємо короля; кажуть, що він є королева, її називають принцеса Олександра. Кажуть, що вона одружилася з сином королеви. Принцеса — це чоловік». В. Тернер, дванадцяти років: «Я живу не в Англії. Я гадаю, що є така країна, але раніш я нічого не знав про це». Джон Морріс, чотирнадцяти років: «Я чув, що бог створив світ, і що ввесь нарід потопився, опріч однієї людини; я чув, що то був маленький пташок». Вільям Сміс, п'ятнадцяти років: «Бог створив чоловіка, чоловік створив жінку». Едвард Тейлор, п'ятнадцяти років: «Нічого не знаю про Лондон». Генрі Матьюмен, сімнадцяти років: «Я ходжу іноді до церкви... Одне ім'я, що вони про нього проповідують, то був якийсь Ісус Христос, але іншого імени я назвати не можу та й про нього нічого не можу сказати. Його не забили, а він помер, як і інші люди. Він де в чому не був такий, як інші люди, бо був, сказати б, релігійний, а інші ні». («He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others is n't»). («Там же, 74, p. XV). «Чорт — добра особа, я не знаю, де він живе». «Христос був погана людина». («The devil is a good person. I don't know where he lives». «Christ was a wicked man»). «Ця дівчинка (10 років), замість God (бог) складає Dog (собака) і не знає імени королеви». («Children's Employment Commission. 5 th Report, 1866», p. 55, n. 278). Та сама система, що й на згаданих металюрґійних мануфактурах, панує на гутах і на фабриках паперу. На фабриках паперу, де папір виробляють машинами, нічна праця є загальне правило для всіх процесів, крім сортування лахміття. В деяких випадках нічна праця за допомогою змін триває без перестанку цілий

Послухаймо тепер, як сам капітал малює цю 24 - годинну систему. Він, звичайно, поминає мовчанням ексцеси цієї системи, зловживання нею задля «жорстокого й неймовірного» здовжування робочого дня. Він говорить лише про систему в її «нормальній» формі.

«Панове Нейлор і Вікерс, фабриканти сталі, які вживають 600 — 700 робітників, поміж ними лише 10 % молодші за 18 років життя, а з числа останніх лише 20 хлопчаків працює вночі, висловлюються ось як: «Хлопці зовсім не страждають від спеки. Температура щось до 86 — 90°... У кузнях і вальцювальнях руки працюють вдень і вночі навперемінy, навпаки, вся інша праця виконується вдень, від 6 години ранку до 6 години вечора. В кузні працюють від 12 години до 12. Деякі руки постійно працюють вночі, без зміни денної і нічної праці... Ми не вважаємо, щоб денна або нічна праця різно впливали на здоров'я (добродіїв Нейлора й Вікерса?), певно, люди сплять краще, коли користуються з відпочинку в той самий час, ніж як його зміняти... Щось із двадцять хлопців, молодших за вісімнадцять років, працюють разом з нічною зміною. Ми не можемо обійтись (not well do) без нічної праці підлітків молодших за 18 років. Наше заперечення — збільшення витрат продукції. Умілі руки й керівників відділів знайти не легко, хлопців же можна мати скільки схочете... Певна річ, беручи до уваги незначний процент підлітків, що їх ми вживаємо, обмеження нічної праці мало б для нас невелику вагу або інтерес».[99]

Пан Дж. Елліс з фірми панів Дж. Бравн і К°, з фабрики сталі й заліза, які вживають 3.000 чоловіків і підлітків, і саме для частини важких сталевих і залізних робіт, «змінами, вдень і вночі», заявляє, що у важких сталевих відділах на двох

тиждень, звичайно від неділі вночі до 12 години ночі наступної суботи. Робочий персонал, що працює в денній зміні, робить п'ять днів на тиждень по 12 годин і один день 18 годин, а ті, що працюють у нічній зміні,—п'ять ночей по 12 годин і одну ніч 6 годин. В інших випадках кожна зміна працює по 24 години одна за одною навперемінy. Одна зміна працює 6 годин у понеділок і 18 годин у суботу, щоб було повних 24 години. В інших випадках заведено проміжну систему, за якої всі робітники, що працюють коло машин для вироблення паперу, працюють протягом цілого тижня щодня 15 — 16 годин. Ця система,— каже член слідчої комісії Лорд,— сполучає, здається, в собі всі злигодні 12 - годинної і 24 - годинної системи змін. Діти менші за 13 років, підлітки молодші за 18 і жінки працюють за такої нічної системи. Інколи за дванадцятигодинної системи вони мусили працювати подвійну зміну — 24 години,— щоб заступити відсутніх. Свідчення свідків доводять, що хлопчаки і дівчата дуже часто працюють надномовий час, що частенько триває без перестанку 24 і навіть 36 годин. В «безперервному й незмінному процесі» ґляпсування можна побачити дванадцятирічних дівчаток, які працюють цілий місяць по 14 годин на день «без жодного реґулярного відпочинку або перерви, крім двох або щонайбільше трьох півгодинних павз для їжі». По деяких фабриках, де зовсім немає реґулярної нічної праці, працюють страшенно багато в надномовий час, і «це часто у найбрудніших, наймонотонніших процесах серед неймовірної спеки». («Children's Employment Commission. 4 th Report, 1865», p. XXXVIII and XXXIX).

[99] Fourth Report etc., 1865, 79, p. XVI.

дорослих припадає один або двоє підлітків. Їхнє підприємство нараховує 500 підлітків молодших за 18 років, з них біля третини, або 170, молодші за 13 років. Щодо проєктованої зміни закону пан Елліс гадає: «Я не думаю, щоб це заслуговувало на велику догану (very objectionable), якби не дозволяли особам молодшим за 18 років працювати понад 12 годин на добу. Але я не думаю, щоб можна було провести якусь демаркаційну лінію, щоб перешкодити нам застосовувати вночі молодь понад 12 років. Ми навіть радше ухвалили б закон, що забороняв би взагалі вживати підлітків, які не мають 13, а то й 15 років, ніж заборону використовувати вночі підлітків, які вже в нас працюють. Підлітки, що працюють у денній зміні, мусять навпереміну працювати і в нічній зміні, бо дорослі робітники не можуть постійно працювати вночі; це зруйнувало б їхнє здоров'я. Однак, ми гадаємо, що нічна праця, чергуючись тиждень - у - тиждень з денною, не шкодить здоров'ю. (Панове Нейлор і Вікерс, у згоді з інтересами свого підприємства, гадали, навпаки, що не постійна, а саме періодична змінна нічна праця може шкодити). Ми гадаємо, що люди, які навпереміну працюють то вночі, то вдень, так само здорові, як і ті, які працюють лише вдень... Наші заперечення проти заборони нічної праці підлітків молодших за 18 років випливали б з того, що це збільшило б видатки, але це і є однісінька підстава. (Що за цинічна наївність!) Ми вважаємо, що це збільшення видатків перевищило б те, що його могло б витримати підприємство (the trade), як звертати належну увагу на його успіхи. (As the trade with due regard to etc. could fairly bear! Яка кашкувата фразеологія!). Тут праця рідка, а за такого реґулювання могла б стати й недостатня» (тобто Елліс, Бравн і К° могли б попасти в таке фатальне становище, що змушені були б оплачувати повну вартість робочої сили).[100]

«Циклопічні фабрики сталі й заліза» панів Кеммел і К° працюють у такому самому великому маштабі, як і підприємства згаданих Джон Бравн і К°. Директор, керівник підприємства, подав урядовому комісарові Вайтові свої писані свідчення, але пізніш вважав за потрібне затаїти рукопис, повернений йому на перегляд. Однак у пана Вайта гарна пам'ять. Він пригадує собі дуже докладно, що для цих панів циклопів заборона нічної праці для дітей і підлітків є «неможлива річ; це було б усе одно, що припинити їхню фабрику», а проте їхнє підприємство нараховує трохи більше за 6% підлітків молодших за 18 років і лише 1% молодших за 13 років![101]

Пан Е. Ф. Сандерсон від фірми Сандерсон, Брос і К°, фабрики сталі, вальцюваленъ і кузень в Attercliffe, висловлюється на ту саму тему так: «Із заборони вживати нічної праці підлітків молодших за 18 років постали б великі труднощі; головна трудність постала б із збільшення витрат, що його неодмінно потягла б за

[100] Там же, 80, стор. XVI.
[101] Там же, 82, стор. XVII.

собою заміна дитячої праці працею дорослих. Скільки це становило б, я не можу сказати, але, можливо, не так багато, щоб фабрикант зміг підвищити ціну сталі; отже, втрата спала б на нього, бо робітники (який упертий нарід!) звичайно, відмовилися б понести ці втрати». Пан Сандерсон не знає, скільки платить він дітям, але, «мабуть, це становить від 4 до 5 шилінґів на душу за тиждень... Хлоп'яча робота є така, що для неї взагалі («generaly», звичайно, «в окремих випадках» не завжди) цілком досить сили підлітків, отже, з більшої сили дорослих не було б жодної вигоди, щоб компенсувати втрати, або була б така вигода тільки не в багатьох випадках, коли дуже важкий метал. Дорослим було б теж не дуже приємно не мати під собою хлопчаків, бо дорослі менш слухняні. Крім того, підлітки мусять починати працю в молодому віці, щоб вивчитись ремества. Коли б працю підлітків обмежити лише денною працею, то цієї мети осягти не можна було б». Але чому так? Чому підлітки не могли б учитися свого ремества вдень? Ваші докази? «Тому, що в наслідок цього дорослі робітники, які працюють навпереміну один тиждень удень, другий уночі, відокремлені протягом цього часу від підлітків своєї зміни, втратили б половину тієї вигоди, яку вони з них мають. Бож навчання, яке вони дають підліткам, вважається за частину заробітної плати тих підлітків, і це дає дорослим змогу дешевше діставати працю підлітків. Кожний дорослий робітник утратив би половину свого зиску». (Іншими словами, панове Сандерсон мусили б оплачувати якусь частину заробітної плати дорослих робітників із власної кишені замість оплачувати її нічною працею підлітків. Зиск панів Сандерсонів за тієї нагоди трохи зменшився б, а це саме й є для Сандерсонів достатня підстава, чому підлітки не могли б вивчитися свого ремества вдень).[102] Крім того, це навантажило б реґулярну нічну працю на плечі дорослих, яких тепер зміняють підлітки, і вони не витримали б цього. Коротко кажучи, труднощі були б такі великі, що призвели б мабуть, до цілковитого припинення нічної праці. «Щождо продукції самої сталі,— каже Е. Ф. Сандерсон,— то це не становило б, ані найменшої ріжниці, але!». Але панове Сандерсони мають щось більше робити, ніж виробляти сталь. Продукція сталі, — лише привід для продукції додаткової вартости. Домни, вальцювальні тощо, будівлі, машини, залізо, вугілля й т. ін. мають щось більше робити, ніж перетворюватись у сталь. Вони існують для того, щоб вбирати в себе додаткову працю, і вбирають вони її, звичайно, за 24 години більш, ніж за 12. Вони на основі божих і людських законів дійсно дають Сандерсонам право на робочий час певного числа рук протягом повних 24 годин і втрачають свій характер капіталу, тобто є чиста втрата для Сандерсонів, скоро

[102] «За наших часів, багатих на рефлекси й резонування, недалеко піде той, хто не зможе навести достатніх причин на все, навіть на найгірше й найнедоречніше. Все, що на світі зіпсоване, зіпсувалося з достатніх причин». (*Hegel*: «Enzyklopädie. Erster Teil: Die Logik», Berlin 1840, S. 249).

тільки переривається їхня функція вбирати працю. «Але тоді була б утрата на дуже коштовних машинах, що половину часу стояли б без діла, і ми мусили б подвоїти розмір будівель і число машин для того, щоб виробити таку масу продуктів, яку ми можемо виробити за теперішньої системи, а це подвоїло б видатки». Але чому саме ці Сандерсони вимагають привілеїв супроти інших капіталістів, яким дозволено працювати лише вдень і в яких, отже, будівлі, машини, сировинний матеріял вночі «лежать без діла»? «Це правда,— відповідає Е. Ф. Сандерсон за всіх Сандерсонів,— це правда, що ця втрата від припинення вночі машин стається по всіх мануфактурах, де працюють лише вдень. Але вживання топильних печей спричинило б у нашому випадку екстраординарну втрату. Коли тримати їх у русі напоготові, тоді марнується паливо (замість життя робітників, яке марнується тепер), коли ж припинити їхній рух, тоді марнується час на розпалювання й добування потрібної температури (тимчасом як втрата часу, потрібного на сон, навіть у восьмилітніх дітей є виграш часу для всієї сандерсонівської братії), та й самі печі зазнали б шкоди від зміни температури» (тимчасом як ті самі печі нічого не терплять від денної й нічної зміни праці).[103]

[103] «Children's Employment Commission. 4 th Report etc.», 1865, p. 84. Подібним делікатним способом пани фабриканти скла твердили, що призначення «реґулярного часу на обід» для дітей є неможливе, бо це призвело б до «чистої втрати» й «марнотратства» певної кількости тепла, яке дають печі; на ці міркування слідчий комісар Вайт, зовсім не схожий на Юра, Сеніора і інших та їхніх обмежених німецьких підбрехачів à la Рошер та інші, що зворушені «поздержливістю», «самовідреченням» і «ощадністю» капіталістів при витраті своїх грошей і їхнім тімур - тамерланським «марнотратством» людського життя,— відповідає так: «Можливо, що в наслідок забезпечення реґулярного часу для їжі і витрачатиметься марно певну кількість тепла проти теперішньої, але ця витрата, навіть виражена в грошовій вартості, є ніщо порівняно з марнотратством життєвої сили («the waste of animal power»), що його зазнає тепер королівство через те, що діти, які працюють на гутах і перебувають у періоді зросту, не мають вільного часу, щоб спокійно попоїсти й перетравити їжу». (Там же, p. XLV.). І це в «рік проґресу», в рік 1865! Залишаючи осторонь витрату сили при підійманні й переношуванні тягара, така дитина мусить, на гутах, де виробляється пляшки й кремінне скло (Flintglas), підчас своєї безперервної праці зробити протягом 6 годин 15 — 16 миль (англійських)! А праця часто триває 14 — 15 годин! По багатьох таких гутах, як от і на московських прядільнях, панує система шестигодинних змін. «Протягом тижневого робочого часу найдовший безперервний відпочинок триває 6 годин, але звідси треба відлічити час, потрібний на те, щоб дійти до фабрики й назад, щоб умитися, одягтися, поїсти, на що теж треба часу. Таким чином у дійсності лишається на відпочинок тільки якнайкоротший час. Немає часу погратися, подихати свіжим повітрям, хіба що коштом сну, що так дуже потрібний дітям, які за такої спеки виконують таку напружену працю... Навіть цей короткий сон, і той переривається, бо дитина мусить сама просипатися вночі або прокипатися вдень від зовнішнього гуркоту». Пан Вайт наводить випадки, коли один підліток працював 36 годин без якої-будь перерви, коли дванадцятилітні хлоп'ята мучаються до 2 години вночі, а потім сплять на гуті до 5 години ранку (3 години!), щоб знову розпочати денну працю! «Кількість праці,— кажуть редактори загального звіту Тременгір і Тефнель,— що її виконують хлопчаки, дівчата й жінки протягом денної або нічної зміни праці («spell of

5. Боротьба за нормальний робочий день. Примусові закони про здовження робочого дня від середини XIV до кінця XVII віку

«Що таке робочий день?» Який великий той час, що протягом його капітал може споживати робочу силу, денну вартість якої він оплачує? Як далеко можна здовжувати робочий день поза межі робочого часу, доконечного для репродукції самої робочої сили? На ці запити, як ми бачили, капітал відповідає: робочий день налічує повних 24 години на добу, за винятком небагатьох годин відпочинку, без якого робоча сила абсолютно не в стані відновити свою службу. Насамперед само собою зрозуміло, що робітник ціле своє життя є не що інше, як тільки робоча сила, і що тому цілий вільний його час з природи й на основі права є робочий час, отже, належить процесові самозростання капіталу. Час, потрібний для освіти людини, для її інтелектуального розвитку, для виконання соціяльних функцій, для стосунків з приятелями, для вільної гри фізичних і інтелектуальних життєвих сил, навіть для святкування неділі, хоча б і в країні святкувальників суботи[104] — все це є чиста нісенітниця! Але в своєму безмірному, сліпому прагненні, у своїй вовчій ненажерливій жадобі до додаткової праці, капітал переступає не лише моральні, але й суто фізичні максимальні межі робочого дня. Він узурпує час, потрібний для зросту, розвитку й здорового збереження тіла. Він грабує час, потрібний на споживання свіжого повітря й сонячного світла. Він зменшує час на їжу і по змозі приєднує його до самого процесу продукції, так що харч додається робітникові як простому засобові продукції, як паровому казанові — вугілля і машинам — мастиво або олію. Здоровий сон, потрібний, щоб акумулювати, поновити й відсвіжити життєву силу, капітал зводить на стільки годин заціпеніння, скільки неодмінно потрібно, щоб оживити абсолютно виснажений організм. Не нормальне

labour»), просто неймовірна». (Там же, стор. XLIII і XLIV). Тимчасом «повний самовідречення» капітал скляної промисловости, повертаючись пізно вночі з клюбу додому й похитуючись від портвайну, по-ідіотичному мугикає собі під носом: «Britons never, never shall be slaves!»*

[104] Приміром, в Англії ще й тепер подекуди засуджують на ув'язнення робітника за те, що він, працюючи в садку перед своїм домом, порушує святість суботи. Цей самий робітник дістає кару за зламання контракту, коли не піде в неділю, хоча б і з релігійних мотивів, на фабрику металю, паперу або скла. Ортодоксальний парлямент глухий на зневажання святости суботи, коли воно трапляється у «процесі зростання вартости» капіталу. В одному меморіялі (серпень 1863 р.), де лондонські поденники з крамниць, що торгували рибою і птицею, вимагають скасувати недільну працю, сказано, що їхня праця триває протягом перших 6 днів тижня пересічно по 15 годин щоденно, а в неділю — 8 - 10 годин. Із того ж меморіялу видно, що до цієї «недільної праці» заохочує саме вибагливо витончена обжерливість аристократичних лицемірів із Exeter Hall. Ці «святуни», такі ревні «in cute curanda»,** виявляють свою християнську душу в тій покорі, з якою зносять надмірну працю, злидні й голод третіх осіб. Obsequium ventris istis (робітникам) perniciosus est.***

* Ніколи, ніколи британці не будуть рабами. *Ред.*

** — в піклуванні про себе. *Ред.*

*** Догоджати череву є для них (робітників) згубна річ. *Ред.*

збереження робочої сили визначає тут межі робочого дня, а, навпаки, якнайбільша щоденна витрата робочої сили,— хоч і якою болісно - насильною й тяжкою вона була б,— визначає межі для часу відпочинку робітника. Капітал зовсім не турбується про довжину життя робочої сили. Його цікавить виключно тільки максимум робочої сили, що його можна пустити в рух протягом одного робочого дня. Він досягає цієї мети через скорочення життя робочої сили, як от ненажерливий господар на селі досягає піднесення продуктивности землі через виснаження родючости ґрунту.

Отже, капіталістична продукція, яка в суті є продукція додаткової вартости, вбирання додаткової праці, продукує через здовжування робочого дня не лише занепадання (Verkümmerung) людської робочої сили, від якої відбирає нормальні моральні й фізичні умови розвитку й діяльности. Вона продукує передчасне виснаження та смерть самої робочої сили.[105] Вона здовжує час продукції для робітника протягом якогось даного періоду, скорочуючи вік його життя.

Але вартість робочої сили містить у собі вартість товарів, потрібних для репродукції робітника або для розплодження робітничої кляси. Отже, коли протиприродне здовження робочого дня, що його неодмінно домагається капітал у своєму безмірному прагненні до самозростання, скорочує період життя поодиноких робітників і разом з тим час тривання їхньої робочої сили, то стає доконечною швидша заміна зужиткованих робочих сил, отже, стає доконечним збільшення витрат, що входять у репродукцію робочої сили, цілком так само, як частини вартости машини, що їх щоденно треба репродукувати, то більші, що швидше зужитковується машину. Таким чином власний інтерес капіталу, здається, вимагає від нього нормального робочого дня.

Рабовласник купує собі робітника так само, як купує собі коня. Втрачаючи раба, він втрачає капітал, що мусить бути поповнений новою витратою на невільницькому ринку. Але «хоч як фатально руйнаційно впливають на людський організм поля рижу в Ґеорґії й болота Міссісіпі, все ж таки це руйнування людського життя не таке велике, щоб його не можна було відшкодувати з переповнених обор негрів у Вірґінії й Кентукі. Економічні міркування, які могли б давати деяку ґарантію для людяного поводження з рабом, оскільки вони ідентифікують інтерес господаря із збереженням раба, ці міркування, після заведення работорговлі, перетворюються, навпаки, на причину найкрайнішого виснажування раба, бо скоро тільки його місце можна поповнити новим рабом, привезеним із чужих обор негрів, то час тривання його життя стає менш важливим, ніж його продуктивність за

[105] «У наших попередніх звітах ми навели думки різних досвідчених фабрикантів про те, що надмірна праця... безумовно веде до передчасного виснаження людської робочої сили» («We have given in our previous reports the statements of several experienced manufacturers to the effect that over - hours... certainly tend prematurely to exhaust the working power of the men»). (Там же, 64, p. XIII).

той час, поки воно триває. Тому основний принцип рабовласницького господарства по тих країнах, куди ввозять рабів, такий: найуспішніша економія є в тому, щоб із людської худоби (human chattle) видушити якнайбільшу кількість праці протягом якнайменшого часу. Саме в країнах з тропічною культурою, де річний зиск часто дорівнює цілому капіталові плянтацій, життя негрів якнайнещадніше кидається в жертву. Саме рільництво Західньої Індії, вікова колиска казкового багатства, пожерло мільйони людей африканської раси. Саме тепер на Кубі, де доходи рахуються на мільйони, де плянтатори є князі, ми бачимо, що кляса рабів не тільки дістає щонайгірше харчування і зазнає якнайвиснажувальнішої й безперестанної муки, але й чимала частина її рік-у-рік просто винищується через повільне катування надмірною працею й недостачу сну й відпочинку».[106]

Mutato nomine de te fabula narratur.* Замість работорговлі читай — робочий ринок, замість Кентукі й Вірґінія — Ірляндія й рільничі округи Англії, Шотляндії й Велзу, замість Африка — Німеччина! Ми чули, як надмірна праця спустошує лави лондонських пекарів, а, проте, лондонський робочий ринок завжди переповнений німецькими й іншими кандидатами на смерть по пекарнях. Ганчарні, як ми бачили, є одна з галузей промисловости, де життя робітників якнайкоротше. Та чи бракує від того ганчарів? Джосія Веґвуд, винахідник сучасної ганчарні, сам ізроду звичайний робітник, заявив 1785 р. перед Палатою громад, що в цілій цій мануфактурі працює від 15 до 20 тисяч осіб.[107] Року 1861 людність тільки міських центрів цієї промисловости Великобрітанії становила 101.302 чол. «Бавовняна промисловість існує вже 90 років. За час трьох поколінь англійської раси вона пожерла дев'ять поколінь бавовняних робітників».[108] Певна річ, підчас окремих епох гарячкового розцвіту робочий ринок виявляв чималі прогалини. Так було, приміром, року 1834. Але тут панове фабриканти запропонували Poor Law Commissioners** відправляти «надмір людности» рільничих округ на північ, заявивши, що «фабриканти його поглинули б і спожили б».[109] Це були їхні власні слова. «За згодою Poor Law Commissioners призначено аґентів до Менчестеру. Виготовлено й вручено цим аґентам списки рільничих робітників. Фабриканти кинулися до бюр, і після того, як вони повибирали все, що їм було потрібно, цілі родини повисилано з півдня Англії. Ці людські вантажі із значками, як паки товарів, постачувано каналом і вантажевими возами; декотрі пошкандибали за ними пішки, а багато збилося з шляху й напівголодні блукали по промислових округах. Це роз-

[106] *J. C. Cairns*: «The Slave Power», London 1862, p. 110, 111.

[107] *John Ward*: «History of the Borough of Stoke-upon — Trent», London 1834, p. 42.

[108] Промова Феранда в Палаті громад 27 квітня 1863 р.

[109] «That the manufacturers would absorb it and use it up. Those were the very words used by the cotton manufacturers». (Там же).

* Під іншим іменем тут про тебе мова. *Ред.*

** — комісії у справах бідних. *Ред.*

винулося до розмірів справжньої галузі торговлі. Палата громад навряд чи повірить цьому. Ця реґулярна торговля, баришування людським м'ясом, тривала й далі, і цих людей купували менчестерські аґенти й продавали менчестерським фабрикантам так само реґулярно, як продають негрів плянтаторам бавовни в південних державах... Рік 1860 — кульмінаційний пункт бавовняної промисловости... Знов бракувало робочих рук. Фабриканти знову звернулись до аґентів продажу людського м'яса... і ці пронишпорили всі прибережні дюни Dorset'a, верховину Devon'a й рівнини Wilts'a, але надмір людности був уже спожитий». «Bury Guardian» нарікав на те, що після складання англійсько-французького торговельного договору можна було б поглинути 10.000 додаткових рук, а незабаром їм потрібно буде ще 30.000—40.000. Після того як аґенти й субаґенти цієї торговлі м'ясом майже безуспішно пронишпорили 1860 р. всі рільничі округи, «депутація фабрикантів звернулась до пана Вільєрса, президента Poor Law Board,* із проханням знов дозволити їм брати на фабрики сиріт і дітей бідних із робітних домів.[110]

[110] Там же. Хоч Вільєрс і був дуже доброзичливий до фабрикантів, а проте мусив «на основі закону» відмовити домаганням фабрикантів. Однак ці пани досягли своєї мети завдяки прислужливості місцевої адміністрації домів для бідних. Фабричний інспектор А. Редґрев запевняє, що цього разу систему, за якої сиріт і дітей павперів «за законом» вважається за учнів (apprentices), «не супроводилось колишніми зловживаннями» (про ці зловживання див. в Енґельса: «Становище робітничої кляси в Англії»), хоч, все ж, в одному випадку «зловжито системою щодо дівчат і молодих жінок, яких привезено до Ланкаширу й Чеширу з рільничих округ Шотляндії». Ця «система» полягає в тому, що фабрикант складає з адміністрацією домів для бідних контракт на певний строк. Він харчує дітей, одягає їх і дає їм помешкання й невеличку доплату грішми. Дивно якось чути дальше зауваження пана Редґрева, особливо, коли взяти на увагу, що навіть за часів розцвіту англійської бавовняної промисловости 1860 рік стоїть цілком окремо і що, крім того, заробітна плата була дуже високою, бо надзвичайний попит на робітників збігся із знелюдненням Ірляндії, з небувалою еміґрацією з англійських і шотляндських рільничих округ до Австралії й Америки, з позитивним зменшенням людности в декотрих англійських рільничих округах, що сталося почасти в наслідок щасливо осягнутого зламу життєвої сили, а почасти в наслідок того, що торгівці людським м'ясом ще раніше вичерпали всю зайвину людности. І, не зважаючи на все це, пан Редґрев каже: «Однак на працю такого роду (праця дітей із домів для бідних) є попит лише тоді, коли не можна найти жодної іншої, бо це дорога праця (high-priced labour). Звичайна заробітна плата підлітка від 13 років дорівнює приблизно 4 шилінґам на тиждень: але дати помешкання, одягати і харчувати 50 або 100 таких підлітків, забезпечити їм лікарську допомогу й подбати про потрібний догляд та, крім того, давати ще невеличку доплату грішми,— цього не можна зробити за 4 шилінґи на душу за тиждень». («Reports of Insp. of Fact. 30 th April 1860», p. 27). Пан Редґрев забуває сказати, яким чином сам робітник може дати все це своїм дітям за їхню заробітну плату в 4 шилінґи, коли фабрикантові не сила зробити цього для 50 або 100 хлопців, що живуть укупі, користуються спільним утриманням, спільним доглядом. Щоб уникнути фальшивих висновків із тексту, я мушу тут ще зауважити, що англійську бавовняну промисловість від того часу, як її підпорядковано Factory Act'ові 1850 р. що вреґулював робочий день і т. д., треба розглядати як зразкову промисловість Англії. Англійський

* — інституції у справах бідних. *Ред.*

Взагалі, досвід показує капіталістові, що існує постійне перелюднення, тобто перелюднення проти наявної в даний момент потреби капіталу самозростати своєю вартістю, хоч це перелюднення і утворюється з людських знидiлих поколінь,—поколінь, що швидко вимирають і витискують одне одного, поколінь, так би мовити, позриваних у недостиглому стані.[111] Щоправда, тямущому спостерігачеві досвід показує також, як швидко й глибоко капіталістична продукція, що, висловлюючись історично, виникла лише вчорашнього дня, підкопала вже до самого коріння життя народню силу, як виродження промислової людности уповільнюється тільки тим, що постійно вбирається природно - вирослі життєві елементи села, і як навіть сільські робітники починають уже вимирати, не вважаючи на свіже повітря й таке могутнє панування серед них principle of natural selection,* який дозволяє виростати лише найсильнішим індивідам.[112] Капітал, що має такі «достатні причини» заперечувати страждання покоління робітників, яке оточує його, у своєму практичному русі так само мало керується перспективою майбутнього загнивання людства, отже, кінець-кінцем, неминучого знелюднення,— як тією перспективою, що земля може впасти на сонце. За кожної спекуляції акціями всякий знає, що колись та мусить ударити грім, але всякий сподівається, що він спаде на голову його ближ-

---

бавовняний робітник стоїть з кожного погляду вище, ніж його товаришу недолі на континенті. «Пруський фабричний робітник працює щонайменше 10 годин на тиждень більше, ніж його англійський суперник, а коли він працює в себе вдома на власному ткацькому варстаті, то відпадає навіть і ця межа його додаткових робочих годин». («Reports of Insp. of Fact. 31 st October 1855», p. 103). Згаданий вище фабричний інспектор Редґрев після промислової виставки 1851 р. поїхав на континент, спеціяльно до Франції й Прусії, щоб вивчити порядки на фабриках у цих країнах. Ось що каже він про пруського фабричного робітника: «Він дістає заробітну плату, якої вистачає лише на ті прості харчі й маленький комфорт, до якого він звик і яким задовольняється... Він живе гірше й працює важче, ніж його англійський суперник». («Reports of Insp. of Fact. 31st October 1853», p. 85).

[111] «Люди, що надмірно працюють, вмирають навдивовижу швидко, але місця тих, що гинуть, зараз же поповнюються знов, і часта зміна осіб не зумовлює жодної зміни на сцені». «England and America», London 1833, vol. I, p. 55. (Автор: *E. G. Wakefield*).

[112] Див. «Public Health. Sixth Report of the Medical officer of the Privy Council. 1863». Опубліковано в Лондоні 1864 р. В цьому звіті мова йде саме про рільничих робітників. «Графство Sutherland змальовували таким, наче б у ньому пороблено значні поліпшення, але недавні розсліди показали, що в округах цього графства, яке колись так славилося красою чоловіків і сміливістю солдатів, людність виродилася в хиряву й знидiлу расу. В найздоровіших місцевостях, на приморських узбіччях гір обличчя дітей такі худі й бліді, як вони можуть бути тільки в гнилій атмосфері якогось лондонського заулка». (*Thornton*: «Overpopulation and its Remedy», London 1846, p. 74, 75). Вони дійсно скидаються на тих 30.000 «gallant Highlanders», ** що їх Глезґо збирає до купи з проститутками й злодіями по своїх wynds i closes.***

* — принципу природного добору. *Ред.*

** — бравих горян. *Ред.*

*** — заулках і вертепах. *Ред.*

нього, і саме після того, як йому самому пощастить зібрати золотий дощ і заховати його в безпечне місце. Après moi le déluge!* — оце гасло кожного капіталіста й кожної капіталістичної нації. Тому капітал не звертає найменшої уваги на здоров'я та життя робітника там, де суспільство не примушує його звертати на це увагу.[113] На скарги на фізичний і інтелектуальний занепад, передчасну смерть, катування надмірою працею він відповідає: невже мають боліти нам ті муки, коли вони збільшують нашу втіху (зиск)? Але взагалі і в цілому це навіть не залежить від доброї або злої волі поодинокого капіталіста. Вільна конкуренція накидає поодинокому капіталістові іманентні закони капіталістичної продукції як зовнішній примусовий закон.[114]

Установлення нормального робочого дня є результат багатовікової боротьби між капіталістом і робітником. Але історія цієї боротьби виявляє дві протилежні течії. Порівняймо, приміром, англійське фабричне законодавство нашого часу з англійськими робітничими статутами від XIV аж далеко до половини XVIII століття.[115] Тоді як сучасний фабричний закон насильно скорочує робочий день, ці статути намагаються насильно його здовжити. Певна річ, домагання капіталу в ембріональному стані,

[113] «Хоч здоров'я людности і є такий важливий елемент національного капіталу, ми боїмося, що доведеться визнати, що капіталісти зовсім не мають нахилу берегти й цінити цей скарб... Фабрикантів примушено звертати увагу на здоров'я робітників». («Times», 5 листопада 1861). «Чоловіки West Riding'а стали сукноробами для цілого людства.... здоров'я робітничої людности було віддано на жертву і протягом декількох поколінь раса була б виродилася, але наступила реакція. Обмежено години дитячої праці й т. ін.» («Report of the Registrar General for October 1861»).

[114] Тим то ми бачимо, наприклад, що на початку 1863 р. 26 фірм, які посідають величезні ганчарні в Staffordshire, між ними й Дж. Веґвуд із синами, прохають у поданому меморіялі «насильного втручання держави». «Конкуренція з іншими капіталістами» не дозволяє, мовляв, їм зробити жодного «добровільного» обмеження робочого часу дітей і т. ін. «Тим то, хоч би ми й як нарікали на вищезгадане лихо, його ніяк не можна було б усунути шляхом якоїсь згоди поміж фабрикантами... Зважаючи на всі ці пункти, ми прийшли до того переконання, що потрібен примусовий закон». («Children's Employment, Commission. 1 st Report 1863», p. 322).

Додаток до примітки 114. Ще яскравіший приклад дає нам найближче минуле. Високі ціни на бавовну за часів гарячкового розвитку справ спонукали власників ткалень бавовни у Blackburn'і за взаємною згодою між собою на якийсь певний реченець скоротити на своїх фабриках робочий час. Реченець цей скінчився приблизно з кінцем листопада (1871 р.) Тимчасом багатші фабриканти, в яких прядіння було сполучене з тканням, використали скорочення продукції, зумовлене цією згодою, на те, щоб поширити свої власні підприємства й таким чином коштом дрібних підприємців здобути великі зиски. Опинившись у скрутному становищі, останні звернулися до фабричних робітників, закликаючи їх серйозно заходитися коло аґітації за дев'ятигодинний робочий день, і обіцяли їм грошову допомогу на цю справу.

[115] Ці робітничі статути, які ми знаходимо одночасно і у Франції, Нідерляндах і т. д., формально скасовано в Англії лише 1813 р., вже після того, як їх давно були усунули самі продукційні відносини.

* Після мене хоч потоп! *Ред.*

коли він ще тільки поставав, отже, коли він забезпечував своє право вбирати в себе достатню кількість додаткової праці не лише за допомогою сили економічних відносин, але й за допомогою державної влади,—ці домагання виступають перед нами цілком скромними, коли їх порівняти з тими поступками, які він, гарчачи й опираючись, мусить робити у своєму зрілому віці. Треба було віків, щоб «вільний» робітник у наслідок розвиненого капіталістичного способу продукції добровільно згодився, тобто суспільними відносинами був примушений, за ціну своїх звичних засобів існування продавати ввесь активний час свого життя, навіть більше — саму свою працездатність, своє первородство за миску сочевиці. Тому, природно, що те здовження робочого дня, яке капітал силкується за допомогою державної влади накинути повнолітнім робітникам від половини XIV до кінця XVII віків, збігається приблизно з тією межею робочого часу, яку в другій половині XIX віку подекуди ставить держава перетворенню дитячої крови на капітал. Те, приміром, що нині в штаті Масачузетс, у цьому донедавна найвільнішому штаті Північноамериканської республіки, оголошено законною межею праці для дітей молодших за 12 років,— це в Англії ще в половині XVII віку було нормальним робочим днем повнокровних ремісників, кремезних рільничих наймитів і велетнів - ковалів.[116]

Для видання першого «Statute of Labourers» (23, Eduard III, 1349) безпосереднім приводом (не його причиною, бо такі законодавства існують століття, коли привід вже не існує) була величезна чума, яка так зменшила людність, що, як каже один

[116] «Жодна дитина молодша за 12 років не повинна працювати ні в одній мануфактурі поверх 10 годин на добу» («No child under the age of 12 years shall be employed in any manufacturing establishment more than 10 hours in one day»). («General Statutes of Massachusetts». 63, ch. 12). (Ці постанови видано в 1836 — 1858 pp.). «Працю протягом 10 годин на добу в усіх фабриках бавовни, вовни, шовку, паперу, скла, так само як і на фабриках залізних і мідяних виробів, слід розглядати як законний робочий день. Приписується також, щоб від цього часу жодного малолітнього, який працює на будь - якій фабриці, не затримувати за працею й не примушувати працювати поверх 10 годин денно або 60 годин на тиждень, і щоб від цього часу жодного малолітнього, що не має 10 років, не приймати робітником ні на які фабрики в межах цього штату». («Labeur performed during a period of 10 hours on any day in all cotton, woollen, silk, paper, glass, and flax factories, or in manufactories of iron and brass, shall be considered a legal day's labour. And be it enacted, that hereaften no minor engaged in any factory shall be holden or required to work more than 10 hours in any day, or 60 hours in any week; and that herafter no minor schall be admitted as a worker under the age of 10 years in any factory within this state»). («State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc.», 61 and 2). (Закон з 11 березня 1855 p.). «Забороняється в якому-будь промисловому підприємстві вживати праці малолітніх, що мають 12 років, але не дійшли ще 15 років, більш як 11 годин на добу і ніяк не раніш 5 годин зранку і не пізніш 7½ години увечері» (No minor who has attained the age of 12 years, and is under the age of 15 years, shall be employed in any manufacturing establishment more than 11 hours in any one day, nor before 5 o'clock in the morning, nor after 7½ in the evening»). («Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.», ch. 39, § 23, 1 st July 1857).

письменник - торі, «труднощі найти робітника за справедливі ціни (тобто ціни, які лишали їхнім хазяїнам справедливу кількість додаткової праці) справді стали нестерпні».[117] Тому закон і почав диктувати справедливу заробітну плату й межі робочого дня. Останній пункт, єдиний, що лише нас тут і цікавить, повторено в статуті 1496 р. (за Генріха VII). Робочий день для всіх ремісників (artificers) і рільничих робітників од березня до вересня повинен був тоді тривати, чого однак ніколи не здійснено, від п'ятої години ранку до сьомої - восьмої години вечора, але час, призначений на їжу, становив — одну годину на сніданок, 1½ години на обід і півгодини на підвечірок, отже, саме удвоє більше того, що призначає теперішній фабричний закон.[118] Взимку слід було працювати з тими самими перервами від п'ятої години ранку до присмерку. Статут Єлизавети з року 1562 для всіх робітників, що їх «наймано за поденну або тижневу плату», не змінює довжини робочого дня, але намагається обмежити час перерви 2½ годинами влітку й 2 годинами взимку. Обід повинен тривати лише одну годину, а «півгодинний післяобідній сон» слід дозволяти лише на час від половини травня до половини серпня. За кожну годину відсутности на роботі слід утримувати із заробітної плати 1 пенні (близько 4 копійки). Однак у практиці обставини були далеко сприятливіші для робітників, ніж у статутах. Вільям Петті, батько політичної економії й до певної міри винахідник статистики, в одному творі, опублікованому в останню третину XVII віку, каже: «Робітники (labouring men, тоді власне рільничі робітники) працюють по 10 годин на добу і їдять двадцять разів на тиждень, а саме тричі на день у будні й двічі в неділю; звідси ясно видно, що коли б вони захотіли попостити в п'ятницю ввечері і тратити на обід півтори години, тоді як тепер вони тратять на нього дві години, від 11 до 1 години вранці, отже коли б вони працювали на $^1/_{20}$ часу більше й на $^1/_{20}$ менше споживали, то це покрило б $^1/_{10}$ частину згаданого вище податку».[119] Хіба д-р Ендр'ю Юре не мав рації плямувати дванадцятигодинний біл 1833 р. як вороття до минулих часів темряви? Щоправда,

---

[117] «Sophisms of Free Trade. 7 th edit. London. 1850», p. 205. Той самий торі зрештою додає: «Парляментські акти, які реґулювали заробітну плату на шкоду робітникам і на користь тим, що вживали праці, зберігались протягом довгого періоду в 464 роки. Людність зростала. Ці закони стали тепер зайвими та обтяжливими». (Там же, стор. 206).

[118] Дж. Вед слушно зауважує з приводу цього статуту: «Із статуту 1496 р. виходить, що харч вважали за еквівалент $^1/_3$ доходів ремісників і $^2/_3$ доходів рільничого робітника, а це свідчить про вищий ступінь незалежности серед робітників, ніж панує тепер, коли харч рільничих і мануфактурних робітників становить куди більшу частину їхньої заробітної плати». (*J. Wade* : «History of the Middle and Working Classes», 3 rd ed». London 1835, p. 24, 25 і 577). Щодо погляду, нібито ця ріжниця походить із ріжниці між ціною харчів і одягу тепер і тоді, то, щоб збити його, досить лише кинути оком на «Chronicon Pretiosum etc.», By Bishop Fleetwood. 1 st. ed. London 1707. 2 nd ed. London. 1745.

[119] *W. Petty*: «Political Anatomy of Ireland, Verbum Sapienti, 1672», ed. 1691, p. 10.

постанови із статутів, про які згадує Петті, мають вагу і для «apprentices» (учнів). Але як саме стояла справа з дитячою працею ще наприкінці XVII віку, видно з такого нарікання: «Наші підлітки тут, в Англії, нічого не роблять аж до самого того часу, коли вони стають учнями, а тоді, звичайно, потребують вони довгого часу — сім років,— щоб стати досконалими ремісниками». Навпаки, Німеччину хвалять, бо там дітей од колиски принаймні «привчають хоч до якоїбудь роботи».[120]

Ще протягом найбільшої частини XVIII віку, аж до епохи великої промисловости, капіталові в Англії не вдалося виплатою тижневої вартости робочої сили захопити цілий тиждень робітника; однак рільничі робітники становлять виняток. Та обставина, що робітники могли цілий тиждень жити на чотириденну заробітну плату, не видавалась їм за достатню підставу для того, щоб працювати на капіталіста й останні два дні. Англійські економісти одного напряму, ті, що були на службі капіталу, якнайлютіше нападали на робітників за таку впертість, а економісти другого напряму боронили робітників. Послухаймо, приміром, полеміку між Постлетвайтом, що його торговельний словник мав тоді таку саму славу, яку нині мають аналогічні твори Мак-Куллоха й Мак-Ґреґора, і цитованим вище автором «Essay on Trade and Commerce».[121]

---

[120] «A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry», London 1699» p. 13. Маколей, що зфалшував англійську історію в інтересах віґів і буржуазії, деклямує: «Практика садовити передчасно дітей за працю... панувала в XVII віці в майже неймовірних для тодішнього стану промисловости розмірах. В Norwich'у, головному центрі вовняної промисловости, шестилітню дитину вважали за працездатну. Різні письменники тих часів і між ними деякі такі, що їх вважали за людей з надзвичайно добрими намірами, згадують з «exultation» (із захопленням) той факт, що в цьому місті праця самих хлопчаків і дівчат створює багатство, яке понад їхнє власне утримання становило 12.000 фунтів стерлінґів річно. Що докладніше ми досліджуємо історію минулого, то більш находимо підстав, щоб відкинути погляди тих, хто вважає наш вік багатим на нові соціяльні лиха... Що є нового, так це інтеліґенція, яка викриває це лихо, та гуманність, що гоїть це лихо». («History of England», vol. I, p. 419). Маколей міг би далі розказати про те, що «amis du commerce» XVII віку з «надзвичайно добрими намірами», з «exultation» оповідають, як в одному домі для бідних у Голляндії примушували працювати чотирилітню дитину, і що цей приклад «vertu mise en pratique»* проходить у всіх творах гуманістів à la Маколей аж до часів А. Сміса. Правда, разом з виникненням мануфактури, відмінно від ремества, помічається сліди експлуатації дітей, яка до певної міри здавна вже існувала в селян і була то розвиненіша, що важче було ярмо, яке тяжіло над селянином. Тенденція капіталу ясна, але самі факти мають ще такий поодинокий характер, як і поява на світ двоголових дітей. Тим то повні передчуття «amis du commerce» з «exultation» змалювали ці факти для сучасників і нащадків як щось варте уваги й подиву, і рекомендували їх для наслідування. Той самий шотляндський сикофант і красномовець - балакун Маколей каже: «Нині ми чуємо лише про реґрес, а бачимо лише проґрес». Що за очі, а особливо що за вуха!

[121] Найлютіший з усіх обвинувачів робітників є згаданий у тексті анонімний автор «An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.», London 1770. Вже давніш він виступив проти

* — практичної чесноти. *Ред.*

Постлетвайт каже, між іншим: «Я не можу закінчити цих коротких заміток, не звернувши уваги на дуже поширений тривіяльний спосіб вислову. Коли робітник (industrious poor), чуємо ми з уст багатьох, за п'ять днів може одержати досить для того, щоб жити, то він не захоче працювати повних шість днів. Тому вони доходять висновку, що треба податками або якимись іншими способами вдорожчити навіть доконечні засоби існування, щоб примусити ремісника й мануфактурного робітника до безперервної шестиденної праці на тиждень. Я мушу попросити дозволу мати собі інший погляд, ніж мають ці великі політики, що ламають списи за постійне рабство робітничої людности цього королівства («the perpetual slavery of the working people»); вони забувають приказку: «all work and no play» (сама тільки праця без забави робить дурним). Хіба ж не пишаються англійці геніяльністю і вмілістю своїх ремісників і мануфактурних робітників, що досі здобували для брітанських товарів загальну довіру і славу? Якій обставині завдячується це? Мабуть, нічому іншому, а тільки тому способові, яким наша робітнича людність оригінально-весела, уміє розважатися. Коли б вони мусили працювати цілий рік усі шість днів на тиждень, повторюючи з дня на день ту саму працю, невже це не притупило б їхньої геніяльности й не зробило б їх, жвавих і вправних, тупо-байдужими, і чи не втратили б наші робітники через таке вічне рабство своєї слави замість зберегти її?.. Якої майстерної вправности можна б сподіватися від таких жорстоко мордованих тварин (hard driven animals)?.. Багато з них виконує за 4 дні таку кількість праці, яку француз виконує за 5 або 6 днів. Але коли англійці мають бути робітниками, що вічно обтяжені працею, то можна побоюватись, що вони ще більш виродяться (degenerate), ніж французи. Коли наш нарід славиться своєю хоробрістю на війні, то хіба не кажемо ми, що цим він завдячує, з одного боку, доброму англійському ростбіфові й пудинґові в його шлунку, а з другого — не в меншій мірі нашому конституційному духові волі. І чому б більшу геніяльність, енерґію і вправність наших ремісників і мануфактурних робітників не завдячувалось тій волі, з якою вони на свій лад розважаються? Я сподіваюся, що вони ніколи не втратять ні цих привілеїв, ні доброго життя, звідки однаково випливають їхня вмілість у праці і їхня сміливість!»[122]

На це автор: «Essay on Trade and Commerce» відповідає ось як:

них у своєму творі «Considerations on Taxes», London 1765. Сюди в першу чергу слід зарахувати й Полонія Артура Юнґа, невимовного базікала у статистиці. Серед оборонців робітників визначаються: Jacob Vanderlint в «Money answers all things», London 1734, Reverend Nathaniel Forster, D. D. в «An Enquiry into the Causes of the Present Price of Provisions», London 1767, Dr. Price i, особливо Postlethwayt, так в одному додатку до його «Universal Dictionary of Trade and Commerce», як і в «Great Britain's Commercial Interest explained and improved», 2 nd ed. London 1775. Самі факти находимо сконстатованими в багатьох інших письменників того часу, між іншим, у Джосії Текера.

[122] *Postlethwayt.* Там же: «Firts Preliminary Discourse», p. 14.

«Коли святкування сьомого дня в тижні вважається за божу установу, то це містить у собі те, що інші дні в тижні належать праці (він має на думці — капіталові, як ми це зараз побачимо), і примус, щоб цей божий наказ було виконано, не можна ганьбити як жорстокість... Що людство взагалі з природи має нахил до комфорту і лінощів, про те переконує нас фатальний досвід із поведінкою нашої мануфактурної черні, яка працює пересічно не більш як 4 дні на тиждень, за винятком випадків подорожчання засобів існування... Припустімо, що бушель пшениці репрезентує всі засоби існування робітника й коштує 5 шилінґів, а робітник заробляє своєю працею денно 1 шилінґ. Тоді йому треба працювати лише 5 днів на тиждень і лише 4 дні, коли бушель коштує 4 шилінґи... Але що в цьому королівстві заробітна плата багато вища порівняно з ціною засобів існування, то мануфактурний робітник, який працює 4 дні, має надлишок грошей, і за нього він решту тижня живе бездільно... Сподіваюся, сказаного досить, щоб з'ясувати, що помірна праця протягом шістьох днів на тиждень не є рабство. Наші рільничі робітники працюють саме так, і з усього видно, що вони найщасливіші серед робітників (labouring poor),[123] а голляндці працюють стільки ж у мануфактурах і мають вигляд дуже щасливого народу. Французи, за винятком безлічі свят, які переривають робочий час, працюють стільки ж... [124] Але наша чернь вбила собі в голову idée fixe,* що їй, як англійцям, належить за правом народження привілей користуватися більшою волею й незалежністю, ніж [робітничій людності], у будь-якій іншій европейській країні. Оскільки ця ідея впливає на хоробрість наших солдатів, вона може мати деяку користь; але що менш її мають мануфактурні робітники, то краще для них самих і для держави. Робітники ніколи не сміють вважати себе незалежними від своїх начальників («independent of their superiors»)... Надзвичайно небезпечно потурати наволочі в комерційній державі — такій, як ось наша, де може $^7/_8$ цілої людности має лише невеличку власність або зовсім її не має... [125] Повного видужання не може бути доти, доки наша промислова біднота не згодиться працювати 6 днів за ту саму суму, яку вона тепер заробляє за 4 дні».[126] З цією метою, так само як і для того, щоб «викоренити ледарство, розпусту та романтичні химери про волю», тобто, щоб «зменшити видатки на бідних, підтримати дух під-

[123] «An Essay etc.». Він сам оповідає на стор. 96, у чому було вже 1770 р. «щастя» англійських рільничих робітників. «Їхня робоча сила («their working powers») завжди напружена до краю («on the stretch»); вони не можуть ні жити гірше, ніж живуть («they cannot live cheaper that they do»), ні важче працювати» («nor work harder»).

[124] Протестантизм відіграє значну ролю в генезі капіталу вже хоч би тим, що він перетворив майже всі традиційні свята на робочі дні.

[125] «An Essay etc.», p. 15, 41, 96, 97, 55, 57.

[126] Там же, стор. 69. Ще 1734 р. Джекоб Вандерлінт пояснив, що таємниця всіх нарікань капіталістів на лінощі робітничої людности є просто в тому, що капіталісти хотіли дістати за ту саму заробітну плату шість робочих днів замість чотирьох.

* — невідступну ідею. *Ред.*

приємливости і знизити ціну праці в мануфактурах», наш вірний Екарт капіталу пропонує випробований засіб, а саме: таких робітників, які вдаються до публічної добродійности, словом, павперів, замикати до «ідеального робітного дому (an ideal Workhouse). «Такий дім треба зробити домом жаху» (House of Terror).[127] В цьому «домі жаху», цьому «ідеалі робітного дому», праця повинна тривати 14 годин на день, залічуючи сюди, однак, відповідний час на їжу, так, щоб на працю лишалося повних 12 годин».[128]

Дванадцять годин праці щодня в «Ideal - Workhouse», в домі жаху року 1770! Шістдесят три роки пізніш, 1833 р., коли англійський парлямент у чотирьох галузях промисловости зменшив робочий день дітей від 13 до 18 - літнього віку до 12 повних робочих годин, здавалось, англійській промисловості прийшов останній час! 1852 р., коли Л. Бонапарте, щоб забезпечити собі підтримку буржуазії, спробував був зробити замах на встановлений законом робочий день, французька робітнича людність одноголосно кричала: «Закон, що обмежує робочий день на 12 годин,— це єдине благо, яке лишилося нам із законодавства республіки!»[129] В Цюріху працю дітей старших за 10 років обмежено 12 годинами; в Аарґаві 1862 р. працю дітей від 13 до 16 років скорочено з 12½ до 12 годин; в Австрії 1860 р. для дітей від 14 до 16 років також скорочено її до 12 годин.[130] Який проґрес від 1770 р. з «exultation», вигукнув би Маколей!

«Дім жаху» для павперів, про який капіталістична душа мріяла ще 1770 р., постав декілька років пізніш у формі велетенського «робітного дому» для самих мануфактурних робітників. Він звався фабрикою. І цього разу ідеал зблід перед дійсністю.

---

[127] Там же, p. 242: «Такий ідеальний робітний дім треба зробити «домом жаху», а не притулком для бідних, де вони дістають добру їжу, теплий і порядний одяг і дуже мало працюють» («Such ideal workhouse must be made a «House of Terror», and not an asylum for the poor, where they are to be plentifully fed, warmly and decently clothed, and where they do but a little work»).

[128] «In htis ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour». (Там же). «Французи,— каже він,— сміються з наших ентузіястичних ідей про волю». (Там же, стор. 78).

[129] «Вони особливо виступали проти праці, що триває більш, ніж 12 годин на день, тому що закон, який установив такий робочий день, є єдине благо, яке лишилося їм від законодавства республіки» («They especially objected to work beyond the 12 hours per day. because the law which fixed those hours is the only good which remains to them of the legislation of the Republic»). («Reports of Insp. of Fact. 31 st October 1856», p. 80). Французький закон з 5 вересня 1850 р. про дванадцятигодинний робочий день — це змінене на користь буржуазії видання декрету тимчасового уряду з 2 березня 1848 р.; цей закон поширюється однаково на всі майстерні. Перед цим законом робочий день у Франції був необмежений. Він тривав на фабриках 14, 15 і більше годин. Див.; «Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848. Par M. Blanqui». Панові Бля́нкі, економістові, а не революціонерові, уряд доручив зробити дослідження становища робітників.

[130] І в справі уреґулювання робочого дня Бельґія виявляє себе зразковою буржуазною державою. Лорд Говард де Велден, англійський посол

6. Боротьба за нормальний робочий день. Примусове законодавче обмеження робочого часу. Англійське фабричне законодавство від 1833 до 1864 р.

Після того, як капіталові треба було століть, щоб здовжити робочий день до його нормальних максимальних меж, а потім і поза ці межі, до меж природного дванадцятигодинного дня,[131] почалося від часів народження великої промисловости в останній третині XVIII віку лявиноподібне, ґвалтовне й безмірне перекидання всіх перепон. Всі межі, які ставили звичаї й природа, вік і стать, день і ніч — всі їх геть поруйновано. Навіть поняття про день і ніч, по-селянському прості у старих статутах, так розпливлися, що одному англійському судді ще 1860 р. треба було вжити дійсно талмудичного мудрування, щоб пояснити силою «судового присуду», що таке день і що таке ніч.[132] Капітал святкував свої оргії.

Скоро тільки приголомшена гуркотом продукції робітнича кляса сяк-так знов отямилась, вона почала ставити опір, спочатку на батьківщині великої індустрії, в Англії. Однак протягом трьох десятиліть поступки, що їх вона здобула впертою боротьбою, лишилися суто номінальні. За час від 1802 й до 1833 р. парлямент видав п'ять законів про працю, але був настільки хитрий, що не вотував жодного шеляга на примусове їх запровадження, на потрібний персонал урядовців і т. ін.[133] Закони лиши-

у Брюсселі, 12 травня 1862 р. доводить до відома Foreign Office*: «Міністер Рожіє заявив мені, що дитячої праці ніяк не обмежує ні загальний закон, ні місцеві постанови; що уряд протягом трьох останніх років кожної сесії мав думку внести до палати законопроєкта з цього приводу, але він завжди натрапляв на непереможну перешкоду в ревнивому остраху перед всяким законодавством, що суперечить принципові повної волі праці»!

[131] «Це безперечно жалюгідний факт, що якась кляса людей мусить мучитися коло праці по 12 годин на день. Коли залічити сюди ще обідній час і час, потрібний на те, щоб дійти до майстерні й назад, то це в дійсності становитиме 14 із 24 годин на добу... Залишаючи навіть здоров'я осторонь, я сподіваюся, що ніхто не зважиться заперечувати, що з морального погляду таке цілковите пожирання часу трудящих кляс, безперестанно від раннього віку, від 13 року життя, а по «вільних» галузях промисловости навіть від значно ранішого віку, є надзвичайно шкідливе й страшне лихо... В інтересах суспільної моралі, щоб виховати дужу людність і щоб забезпечити великій масі народу змогу розумно користуватися життям, треба вперто домагатися того, щоб по всіх галузях промисловости від кожного робочого дня лишалась якась частина на відпочинок і дозвілля». (*Leonhard Horner* у «Reports of Insp. of Fact. for 31 st December 1841»).

[132] Див. «Judgment of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860».

[133] Дуже характеристичний для режиму Люї-Філіпа, цього короля-буржуа, є той факт, що однісінький виданий при ньому фабричний закон з 22 березня 1841 р. ніколи не був запроваджений у життя. Та й цей закон стосується лише до дитячої праці. Він визначає вісім годин праці для дітей 8 — 12 років, дванадцять годин — для дітей 12 — 16 років і т. ін., але допускає багато винятків, які дозволяють нічну працю навіть для восьмилітніх дітей; догляд за виконанням цього закону і примус

* — англійського міністерства закордонних справ. *Ред.*

лися мертвою буквою. «Це факт, що перед законом 1833 р. дітей і підлітків мучено працею («were worked») цілу ніч, цілий день або день і ніч ad libitum».*[134]

Лише від часу фабричного закону 1833 р.— він поширюється на фабрики бавовни, вовни, льону й шовку — починається нормальний робочий день для сучасної промисловости. Ніщо так добре не характеризує духа капіталу, як історія англійського фабричного законодавства від 1833 до 1864 року!

Закон 1833 р. проголошує, що звичайний робочий день на фабриці має починатись о пів на шосту ранку й кінчатись о пів на дев'яту вечора. В межах цього 15 - годинного періоду закон дозволяє вживати праці підлітків (тобто осіб між 13 і 18 роками життя) у будь - який час дня, припускаючи завжди, що одна й та сама молода особа працює не більш як 12 годин протягом одного дня, за винятком деяких спеціяльно передбачених випадків. Відділ шостий закону постановляє, «що протягом кожного дня кожній особі, що її робочий час обмежено, мусить призначатися щонайменше 1½ години на їжу». Заборонялося вживати праці дітей до 9 років, за одним винятком, про який треба буде згадати пізніш; працю дітей од 9 до 13 років обмежено на 8 годин денно. Нічна праця, тобто, за цим законом, праця між пів на дев'яту вечора й пів на шосту ранку, була заборонена для всіх осіб між 9 і 18 роком життя.

Законодавці були такі далекі від бажання посягнути на волю капіталу висисати дорослу робочу силу або, як вони це називали, на «волю праці», що вигадали осібну систему, щоб запобігти таким жахним наслідкам фабричного закону.

«Велике лихо фабричної системи, як її зорганізовано в теперішній час,— сказано в першому звіті центральної ради комісії з 25 червня 1833 р.,— є в тому, що вона створює доконечність поширити дитячу працю до крайніх меж робочого дня дорослих. Однісінький лік на це лихо, не обмежуючи праці дорослих, звідки могло б постати ще більше лихо, ніж те, що йому треба запобігти, є, здається, плян завести подвійні зміни дітей». Тим то плян цей і здійснено під назвою «Relaissystem» («Sustem of Relays»; Relay по - англійському, як і по - французькому, означає змінювання поштових коней на різних станціях), так що одну зміну дітей од 9 до 13 року життя запрягають до роботи, наприклад, від пів на шосту зранку до пів на другу по півдні, другу — від пів на другу по півдні до пів на дев'яту вечора й т. д.

Але в нагороду за те, що панове фабриканти якнайнахабніше

щодо його виконання полишено на добру волю «amis du commerce», і це в країні, де кожна миша є під оком поліції. Лише від 1853 р. в один - одному департаменті, Département du Nord, бачимо ми оплачуваного урядового інспектора. Не менш характеристичний для розвитку французького суспільства взагалі є той факт, що закон Люї - Філіпа до революції 1848 р. був однісіньким законом у тій французькій законодавчій фабриці, що своєю сіткою оплітає геть усе.

[134] «Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1860», p. 51.

* — досхочу. *Ред.*

нехтували всіма виданими за останні 22 роки законами про дитячу працю, їм ще й підсолоджено пілюлю. Парлямент ухвалив, що від 1 березня 1834 р. жодна дитина молодша від 11 років, від 1 березня 1835 р. жодна дитина молодша від 12 років і від 1 березня 1836 р. жодна дитина молодша від 13 років не повинні працювати на фабриці більш ніж 8 годин! Цей такий надто обережний проти «капіталу» «лібералізм» був то більше вартий подяки, що Д-р Фар, сер. А. Карлейл, сер Б. Бреді, сер. К. Белл, м-р. Ґетрі та інші, коротко — найвидатніші physicians і surgeons* Лондону в своїх свідченнях перед Палатою громад заявили, що periculum in mora!** Д-р Фар висловився з цього приводу навіть ще гостріше: «Законодавство однаково доконечне, щоб запобігти передчасній смерті, хоч у яких формах ту смерть спричиняється, а на цей спосіб (фабричний спосіб) безперечно треба дивитися як на одну з найжорстокіших метод спричинення смерти».[135] Той самий «реформований» парлямент, який із делікатного почуття до панів фабрикантів ще на цілі роки загнав дітей, молодших від 13 років, у пекло фабричної праці протягом 72 годин на тиждень, навпаки, емансипаційним актом, що теж давав волю краплями, з самого ж початку заборонив плянтаторам примушувати негрів - рабів працювати більш ніж 45 годин на тиждень!

Але капітал, аж ніяк нечутливий до всіх цих поступок, розпочав тепер на цілі роки шумну аґітацію. Вона оберталась, головне, навколо віку категорій, які під назвою дітей мали працювати не більш ніж 8 годин і які до певної міри підлягали примусовому навчанню. За капіталістичною антропологією дитячий вік кінчався десятим роком або, щонайвище, одинадцятим. Що ближче надходив термін повного здійснення фабричного закону, фатальний 1836 р., то скаженіше лютувала фабрикантська зграя. І їй дійсно пощастило так дуже залякати уряд, що останній 1835 р. запроєктував знизити межу дитячого віку з 13 до 12 років. Тимчасом грізно наростав pressure from without.*** І не стало відваги в Палати громад. Вона відмовилася від того, щоб кидати тринадцятилітніх дітей під колісницю Джаґернавта**** капіталу більш, ніж на 8 годин удень, і акт 1833 р. набув повної сили. Він лишався без зміни до червня 1844 р.

Протягом десятиріччя, коли він реґулював фабричну працю спочатку частково, а потім цілком, офіціяльні звіти фабричних інспекторів ущерть повні нарікань на неможливість провести його в життя. А що закон 1833 р. залишив на волю панів - капіталістів призначати в межах п'ятнадцятигодинного періоду, від пів на шосту ранку до пів на дев'яту вечора, ту годину, коли кожний «під-

---

135 «Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as most cruel mode of inflicting it».

* — лікарі й хірурги. *Ред.*

** — у загаянні небезпека. *Ред.*

*** — натиск зовні. *Ред.*

**** Один із видів індійського бога Вішну; під колісницю, на якій возять його ідола, фанатичні індуси кидаються, щоб дати себе роздавити. *Ред.*

літок» і кожна «дитина» можуть починати свою дванадцятигодинну, зглядно восьмигодинну працю, переривати й закінчувати її, і так само залишив на їхню волю призначати різні години на їжу для різних осіб, то ці пани швидко винайшли нову «Relaissystem», за якої робочих коней не переміняють на певних поштових станціях, а раз-у-раз наново запрягають на перемінних станціях. Ми не зупиняємось довше на принадах цієї системи, бо пізніш муситимемо повернутись до неї. Але вже і з першого погляду ясно, що ця система знищила не лише дух, а й саму букву цілого фабричного закону. Як могли б фабричні інспектори за такої складної бухгальтерії щодо кожної окремої дитини й кожного підлітка примусити фабрикантів додержувати визначеного законом робочого часу й давати на визначений законом час перерву на їжу? На більшості фабрик незабаром знов безкарно почали процвітати давніші жорстокі неподобства. На нараді з міністром унутрішніх справ (1844) фабричні інспектори довели неможливість якогобудь контролю за нововигаданої системи змін.[136] Але тимчасом обставини дуже змінилися. Фабричні робітники, особливо від 1838 р., зробили своїм економічним гаслом десятигодинний біл, подібно до того, як Charter* вони зробили своїм політичним гаслом. Навіть частина фабрикантів, що врегулювала фабричну продукцію згідно з законом 1833 р., закидала парлямент меморіялами про неморальну «конкуренцію» «фалшивих братів», що їм їхня більша нахабність або щасливіші місцеві обставини дозволяють ламати закон. До того, хоч і як дуже хотілось би окремим фабрикантам дати повну волю своїй давнішній ненажерливості, оратори й політичні провідники кляси фабрикантів радили змінити поведінку й мову щодо робітників. Вони розпочали були похід за скасування хлібних законів і для перемоги потребували допомоги робітників! Тому вони й обіцяли не лише подвоїти вагу буханця хліба, але й ухвалити закон про десятигодинний робочий день у тисячолітньому царстві Free Trade.**[137] Отже, їм то менше треба було боротися проти тих заходів, що повинні були лише здійснити закон 1833 р. Нарешті, торі, що їхньому найсвятішому інтересові, земельній ренті, загрожувала небезпека, у своїм філантропічнім обуренні загриміли на «ганебну поведінку»[138] своїх ворогів.

Так з'явився додатковий фабричний закон з 7 червня 1844 р. Він набув сили 10 вересня 1844 р. Ним ставиться під охорону закону нову категорію робітників, а саме жінок старших за 18 років.

[136] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1849», p. 6.

[137] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1848», p. 98.

[138] Зрештою, Леонард Горнер офіціяльно вживає вислову «nefarious practices» (ганебна поведінка). («Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1859», p. 7).

* Хартія. Мова йде про хартію чартистів. Її пункти: загальне виборче право, щорічне переобрання парляменту, оплата депутатів парляменту, таємне голосування, рівні виборчі округи і скасування майнового цензу. *Ред.*

** — вільної торговлі. *Ред.*

Їх урівняно в усьому з підлітками, їхній робочий час обмежено 12 годинами, нічну працю їм заборонено й т. ін. Отже, законодавство вперше побачило себе примушеним безпосередньо й офіціяльно контролювати й працю повнолітніх. У фабричному звіті 1844 — 1845 рр. говориться з іронією: «До нашого відома не дійшов жоден випадок, щоб дорослі жінки нарікали на це встрявання в їхні права».[139] Робочий день дітей молодших від 13 років скорочено до 6 ½ і, серед певних умов, до 7 годин на день.[140]

Щоб усунути зловживання фалшивої «Relaissystem», закон ухвалив, між іншим, такі важливі детальні постанови: «Робочий день для дітей і підлітків треба рахувати з того моменту, що з нього якась дитина або підліток починає уранці на фабриці працювати». Так що, коли, приміром, *A* починає працю о 8 годині ранку, а *B* о 10 годині, то робочий день для *B* мусить усе таки кінчитися тією самою годиною, що й для *A*. Початок робочого дня повинен показувати якийсь громадський годинник, наприклад, найближчий залізничний годинник, і з ним треба погоджувати фабричний дзвін. Фабрикант має вивісити у фабриці надрукувану великими літерами об'яву з означенням годин початку, кінця й перерв робочого дня. Дітей, що починають свою працю перед 12 годиною ранку, забороняється вживати знов до праці після 1 години по півдні. Отже, післяобідня зміна мусить складатися з інших дітей, ніж передобідня. 1 ½ години на їжу мусять бути призначені для всіх робітників, що стоять під охороною закону, в одну й ту саму пору дня, при чому одна година, принаймні, перед третьою годиною по півдні. Дітей або підлітків забороняється вживати до роботи більш як 5 годин перед першою годиною по півдні, якщо їм не дається принаймні півгодинної перерви на їжу. Дітям, підліткам і жінкам не можна в час, призначений на їжу, лишатися у фабричному приміщенні, де відбувається якийбудь процес праці, і т. ін.

Ми бачили, що ці дрібничкові постанови, які з такою військовою одноманітністю за ударом дзвону реґулюють час, межі й перерви праці, зовсім не були продуктом парляментських вигадок. Вони поволі розвивалися з обставин, як природні закони сучасного способу продукції. Формулювання їх, офіціяльне визнання й проголошення державою були результатом довгочасної клясової боротьби. Одним із найближчих наслідків їх було те, що у практиці й робочий день дорослих фабричних робітників-чоловіків підведено під ті самі обмеження, бо в більшості процесів продукції не можна обійтися без співробітництва дітей, підлітків і жінок. Тим то, взагалі і в цілому, протягом періоду від 1844 до 1847 рр. дванадцятигодинний робочий день набув загальної й однакової сили по всіх галузях промисловости, що підлягали фабричному законодавству.

---

[139] «Reports etc. for 30 th Sept. 1844», p. 15.

[140] Закон дозволяє вживати праці дітей протягом десятьох годин, коли вони працюють не щоденно, а через день. Взагалі ж це застереження лишилося без наслідків.

Однак фабриканти дозволили такий «проґрес» не без компенсації його «реґресом». За їхньою спонукою Палата громад скоротила мінімальний вік дітей, яких можна було експлуатувати, з 9 до 8 років, щоб забезпечити для капіталу «додаткове постачання фабричних дітей»[141] — річ, належна йому на основі всіх божих і людських прав.

Роки 1846 і 47 становлять епоху в економічній історії Англії. Скасовано хлібні закони, скасовано мито на довіз бавовни й інших сировинних матеріялів, проголошено волю торговлі за провідну зірку законодавства! Словом, наставало тисячолітнє царство. З другого боку, чартистський рух і аґітація за десятигодинний робочий день дійшли цими роками свого найвищого пункту. Вони знайшли собі спільників у торі, що палали помстою. Не зважаючи на фанатичний опір зрадливої армії вільної торговлі з Брайтом і Кобденом на чолі, біла про десятигодинний робочий день, об'єкт такої довгочасної боротьби, парлямент ухвалив.

Новий фабричний закон з 8 червня 1847 р. ухвалив, що з 1 липня 1847 р. набирає сили попереднє скорочення робочого дня до 11 годин для «підлітків» (від 13 до 18 років) і для всіх робітниць, а з 1 травня 1848 р. — остаточне обмеження робочого дня 10 годинами для тих самих категорій. Щодо решти, то цей закон був лише виправленим додатком до законів 1833 р. і 1844 р.

Капітал розпочав попередній похід з тим, щоб не допустити до повного проведення в життя закону з 1 травня 1848 р. І власне сами робітники, нібито навчені досвідом, повинні були допомогти знову зруйнувати свою власну справу. Момент було обрано влучний. «Треба собі пригадати, що в наслідок страшної кризи 1846—1847 рр. серед фабричних робітників панували великі злидні, бо багато фабрик працювало лише неповний час, інші зовсім не працювали. Тому значне число робітників перебувало в найскрутнішому стані, багато було в боргах. Тим то з досить великою певністю можна було припустити, що вони ладні будуть згодитися на довший робочий час, щоб поповнити колишні втрати, сплатити, може, борги, або викупити з заставничих домів свої меблі, або змінити на нове продане майно, або придбати нову одежу собі й своїй родині».[142] Пани фабриканти старалися збільшити природний вплив цих обставин загальним зниженням заробітної плати на 10%. Це мало бути, так би мовити, посвятинами нової доби вільної торговлі. Потім, скоро тільки робочий день скорочено до 11 годин, наступило дальше пониження заробітної плати на $8^1/_3$% і нове подвійне зниження, скоро тільки робочий день остаточно скорочено було до 10 годин. Тому повсюди, де це дозволяли

[141] «Що скорочення годин їхньої праці спричиниться до збільшення числа потрібних для праці (дітей), то вирішено, що додаткове постачання дітей од 8 до 9 років завстаршки може покрити збільшений попит» («As a reduction in their hours of work would cause a large number (of children) to be employed, it was thought that the additional supply of children from eight to nine years of age, would meet the increased demand») (l. c., p. 13).

[142] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1848», p. 16.

обставини, заробітну плату зменшено щонайменше на 25%.[143] За таких, так сприятливо підготованих обставин розпочалась аґітація серед робітників за скасування закону з 1847 р. Не гребували жодним з тих засобів, що їх можуть дати омана, спокуса, погрози,— та все було даремно. Щодо півтузіня петицій, в яких робітники мусили нарікати на те, «що їх утискує цей закон», то сами ж прохачі на усному допиті заявили, що ті підписи від них вимушено. «Їх утискує, але хтось інший, а не фабричний закон».[144] Але якщо фабрикантам не пощастило примусити робітників говорити в бажаному для них тоні, то тим голосніш вони сами кричали від імени робітників у пресі і в парляменті. Вони виставляли фабричних інспекторів як щось на зразок комісарів конвенту, які без милосердя приносять нещасних робітників у жертву своїй химері про поліпшення світу. Але й цей маневр не мав успіху. Фабричний інспектор Леонард Горнер особисто й через своїх підінспекторів паназбирав численні свідчення на фабриках Ланкаширу. Якихось 70% переслуханих робітників висловилося за 10 - годинний робочий день, куди менший відсоток за 11 - годинний і зовсім незначна меншість за старий 12 - годинний день.[145]

Інший «полюбовний» маневр був такий: примусити дорослих чоловіків - робітників працювати 12 — 15 годин, а потім оголосити цей факт за найкращий вислів щиро пролетарських бажань. Але «немилосердий» фабричний інспектор Леонард Горнер знову вже був на своєму місці. Більшість робітників, що працювали «надмірний час», висловилася, «що їм куди краще було б працювати по 10 годин за меншу заробітну плату, але для них не було жодного вибору: серед них так багато безробітних, так багато прядунів, примушених працювати як звичайні piecers,* що коли б вони відмовилися від здовження робочого дня, так зараз на їхні місця прийшли б інші, так що для них, мовляв, справа стоїть так: або працювати довший час, або опинитись на вулиці».[146]

Попередній похід капіталу скінчився невдало, і закон про десятигодинний робочий день набув чинности 1 травня 1848 р. Тимчасом поразка чартистської партії, що її проводирів позамикано

---

[143] «Я переконався, що в людей, які діставали 10 шилінґів тижнево, скорочено плату на 1 шилінґ у наслідок загального зменшення заробітної плати на 10%, а потім іще на 1 шилінґ 6 пенсів через скорочення часу, разом на 2 шилінґи 6 пенсів, і, не зважаючи на це, більшість твердо обстоювала десятигодинний біл». (Там же).

[144] «Коли я підписував прохання, то я одночасно заявив, що роблю цим щось погане.—Так чого ж ви його тоді підписували?—Тому, що коли б я спротивився, мене б були викинули на вулицю.— Прохач дійсно почував «себе утисненим», але зовсім не фабричним законом». (Там же, стор. 102).

[145] Там же, стор. 17. Таким чином в окрузі пана Горнера переслухано 10.270 дорослих робітників - чоловіків на 181 фабриці. Їхні свідчення можна найти в додатку до фабричного звіту за півріччя, що кінчається жовтнем 1848 р. Ці свідчення дають і з іншого боку цінний матеріял.

[146] Там же. Див. зібрані від самого Леонарда Горнера свідчення №№ 69, 70, 71, 72, 92, 93 і ті, що зібрав підінспектор А., №№ 51, 52, 58, 59, 62, 70 в «Додатку». Навіть один фабрикант висловився занадто ясно. Див. № 14 після № 265, там же.

* — присукальники. *Ред.*

до в'язниць, а організації зруйновано, захитала в робітничої кляси Англії довіру до власних сил. Незабаром після цього паризьке червневе повстання і його криваве придушення об'єднало під загальним прапором, так на европейському континенті, як і в Англії, всі фракції панівних кляс — землевласників і капіталістів, біржових вовків і крамарів, протекціоністів і фритредерів, уряд і опозицію, попів і вільнодумців, молодих повій і старих черниць,—що їхнім спільним гаслом було: рятувати власність, релігію, родину й суспільство. Робітничу клясу повсюди оголошено злочинною, її проклято й поставлено під «loi des suspects».* Отже, фабрикантам не треба було далі церемонитися. Вони підняли одвертий бунт не лише проти десятигодинного закону, а й проти цілого законодавства, яке, починаючи від 1833 р., силкувалось до певної міри загнуздати «вільне» висисання робочої сили. Це був Proslavery Rebellion** у мініятюрі, що його більш ніж два роки провадилося з цинічною нещадністю, з терористичною енерґією, і то дешевше, що бунтівник - капіталіст нічим не ризикував, хібащо шкурою свого робітника.

Щоб зрозуміти дальший виклад, треба собі пригадати, що фабричні закони з 1833, 1844 і 1847 рр. всі три мають правну силу, принаймні остільки, оскільки один не вносить до другого якихось виправлень; що жоден з них не обмежує робочого дня робітників - чоловіків старших за 18 років і що від 1833 р. п'ятнадцятигодинний період від пів на шосту годину зранку до пів на дев'яту ввечері лишався законним «днем», у межах якого на приписаних законом умовах треба було підліткам і жінкам виконувати спершу дванадцятигодинну, а пізніш десятигодинну працю.

Фабриканти подекуди почали з того, що звільняли частину, іноді половину занятих у них підлітків і робітниць, відновлюючи зате майже забуту нічну працю дорослих робітників - чоловіків. Закон про десятигодинний робочий день, вигукували вони, не дає їм іншої альтернативи![147]

Другий крок стосувався встановлених законом перерв на їжу. Послухаймо, що кажуть фабричні інспектори: «Від часу обмеження робочого дня на 10 годин фабриканти запевняють, хоч на практиці вони й не доводять ще свого погляду до останніх висновків, що коли праця триває, приміром, від 9 години ранку до 7 години вечора, то вони в достатній мірі виконують приписи закону, даючи на їжу одну годину перед 9 годиною ранку й півгодини після 7 години вечора, отже, разом $1\frac{1}{2}$ години. В деяких випадках вони дозволяють тепер півгодини або цілу годину на обід, але одночасно настоюють на тому, що вони зовсім не зобов'язані давати якусь частину з цих $1\frac{1}{2}$ години протягом десятигодинного робочого дня.[148] Отже, пани фабриканти запевняли, що дріб'язково

[147] «Reports etc. for 31 st. October 1848», p. 133, 134.
[148] «Reports, etc. for 30 th April 1848», p. 47.
* — закон про підозрілих. *Ред.*
** — бунт на захист рабства. *Ред.*

точні постанови закону з 1844 р. про час для їжі дають робітникам лише дозвіл їсти й пити перед їхнім приходом на фабрику й після їхнього виходу з фабрики, отже, в себе вдома! І чому б таки робітникам не обідати перед 9 годиною ранку? Однак коронні юристи вирішили, що приписаний законом час на їжу «треба давати в перервах дійсного робочого дня, і що це протизаконно примушувати працювати без перерви одна по одній 10 годин від 9 години ранку до 7 години вечора».[149]

Після цих добродушних демонстрацій капітал, щоб, підготовити бунт, вдався до такого кроку, що відповідав букві закону з 1844 р., отже, був леґальний.

Щоправда, закон з 1844 р. забороняв вживати праці дітей 8—13-річного віку, які працювали перед 12 годиною дня, знову після 1 години по півдні. Але він ніяким чином не реґулював $6\frac{1}{2}$-годинної праці дітей, що їхній робочий час починався о 12 годині дня або пізніш! Отже, восьмилітніх дітей, якщо вони починали роботу о 12 годині дня, можна було вживати до праці від 12 до 1 години, тобто на одну годину, від 2 до 4 години, тобто на 2 години, і від 5 до пів на 9 годину вечора, тобто на $3^1/_2$ години; разом $6\frac{1}{2}$ годин, визначених законом! Або ще краще. Щоб пристосувати вживання праці дітей до праці дорослих робітників-чоловіків, які працювали до пів на 9 годину вечора, фабрикантам треба було не давати дітям жодної роботи перед 2 годиною по півдні, а потім вони могли їх тримати на фабриці без жодних перерв до пів на 9 годину вечора! «А тепер уже виразно визнають, що останніми часами, в наслідок ненажерливости фабрикантів та їхнього бажання тримати машини в русі більш ніж 10 годин на добу, в Англії крадькома встановилась практика примушувати 8 — 13 - літніх дітей обох статей працювати після того, як підуть усі підлітки й жінки, з самими дорослими чоловіками до пів на дев'яту вечора».[150] Робітники й фабричні інспектори протестували з гігієнічних і моральних причин. Але капітал відповідав:

«На голову мою хай вчинки
Падуть мої! Я вимагаю
Лиш права власного! Пені
Та векселя мого оплати!»*

Справді, за поданими до Палати громад 26 липня 1850 р. статистичними даними, на 15 липня 1850 р. було, не зважаючи на всі протести, 3.742 дітей на 275 фабриках, підданих під цю «практику».[151] Але цього ще недосить! Капітал своїм оком рися відкрив, що хоч закон 1844 р. і не дозволяє п'ятигодинної праці в передобідній час без принаймні 30-хвилинної перерви для відпочинку, але не приписує нічого подібного щодо післяобідньої праці. Тому він домагався й добився тієї приємности,

[149] «Reports etc. for 31 st October 1848», p. 130.
[150] «Reports etc.», там же, стор. 42.
[151] «Reports etc. for 31 st October 1850», p. 5, 6.
* Цю цитату, як і дальшу, взято з Шекспірового «Шейлока». *Ред.*

що міг примушувати восьмилітніх робітників-дітей не лише надмірно працювати без перерви від другої до пів на дев'яту годину вечора, але й голодувати!

«Так, серце його,
Як вексель каже!»[152]

Те, що фабриканти по-шейлоківському вхопилися за букву закону 1844 р., оскільки він реґулює працю дітей, повинно було, однак, тільки підготувати явний бунт проти цього самого закону, оскільки він реґулює працю «підлітків і жінок». Пригадаймо, що скасування «фалшивої Relaissystem» становить головну мету й головний зміст цього закону. Фабриканти розпочали свій бунт простою заявою, що пункти закону 1844 р., які забороняють довільно вживати праці підлітків і жінок у довільно короткі періоди п'ятнадцятигодинного фабричного дня, «були порівняно нешкідливі (comparatively harmless) доти, доки робочий час обмежувано 12 годинами.* Але за десятигодинного закону вони є нестерпна кривда» (hardship).[153] Тому вони байдужісінько заявили інспекторам, що не зважатимуть на букву закону, і самовладно знову запровадять стару систему.[154] Це, мовляв, буде в інтересах самих же робітників, спантеличених дурними порадами, бо «дасть змогу платити їм вищу заробітну плату». «Це однісінький можливий плян, щоб за десятигодинного закону зберегти промислову перевагу Великобрітанії».[155] «Можливо, що за системи змін (Relaissystem) трохи важко викривати порушення закону, але що з того? (what of that?) Хіба ж можна великі промислові інтереси цієї країни розглядати як другорядну річ заради того, щоб фабричним інспекторам і підінспекторам заощадити трохи більше клопоту (some little trouble)».[156]

[152] Природа капіталу лишається та сама так у його нерозвинених, як і в розвинених його формах. У збірці законів, подиктованих території Нової Мехіки впливом рабовласників незадовго перед початком американської громадянської війни, сказано: Робітник, оскільки капіталіст купив його робочу силу, «є його (капіталіста) гроші» («The labourer is his (the capitalist's) money»). Такий самий погляд був поширений і серед римських патриціїв. Гроші, що визичали вони плебеєві-винуватцеві, перетворювалися за допомогою його засобів існування на м'ясо й кров винуватця. Тим то це «м'ясо й кров» було «їхніми грішми». Звідси шейлоківський закон 10 таблиць! Гіпотеза Ленґе, нібито кредитори-патриції влаштовували час-від-часу по той бік Тібру бенкети, де подавано варене м'ясо винуватців, лишається так само невирішеною, як і гіпотеза Давмера про християнське причастя.

[153] «Reports etc. for 30 th April 1848». p. 28.

[154] Так, між іншим, заявив філантроп Ешворд у своєму огидному квакерівському листі до Леонарда Горнера («Reports etc., April 1849», p. 4).

[155] Там же, стор. 134.

[156] Там же, стор. 140.

* У французькому виданні цю фразу зредаґовано так: «Фабриканти розпочали свій бунт простою заявою, що пункти закону 1844 р., які забороняють досхочу вживати праці підлітків і жінок, примушуючи їх о якій завгодно порі дня переривати і знову братися до праці, були порівняно дрібницею доти, доки мав силу 12-годинний робочий час». («Le Capital, etc.», v. I, ch. X, p. 124). *Ред.*

Звичайно, всі ці викрути нічого не помогли. Фабричні інспектори вдалися до суду. Але незабаром на міністра внутрішніх справ сера Джорджа Грея спала така хмара петицій від фабрикантів, що в обіжнику з 5 серпня 1848 р. він наказав інспекторам «не позивати взагалі за порушення букви закону, поки не буде доведене зловживання Relaissystem'ою з метою примусити підлітків і жінок працювати понад десять годин». Після цього фабричний інспектор Ф. Стюарт дозволив так звану систему змін протягом п'ятнадцятигодинного періоду фабричного дня для цілої Шотляндії, де вона незабаром знов розцвіла, як колись. Навпаки, англійські фабричні інспектори заявили, що міністер не має жодної диктаторської влади припинити чинність закону, і далі провадили судові переслідування проти Proslavery rebels.

Алеж нащо було притягати до суду, коли суди, county magistrates,[157] виправдували притягуваних до права? По цих судах засідали пани фабриканти, щоб самих себе судити. Ось приклад. Якийсь Іскрідж із бавовнопрядної фірми Кершоу, Лізе і К° подав був фабричному інспекторові своєї округи схему Relaissystem, призначену для його фабрики. Одержавши відмову, він спочатку тримався пасивно. Декілька місяців пізніш якийсь індивід, на ім'я Робінзон, теж бавовняник, і коли не П'ятниця, то в усякому разі родич Іскріджа, став перед Borough Justices** у Стокпорті, обвинувачуваний у тому, що завів у себе таку систему змін, яку вигадав Іскрідж. Засідало четверо суддів, серед них три бавовняні фабриканти, з тим самим неминучим Іскріджем на чолі. Іскрідж виправдав Робінзона й заявив: що є законоправне для Робінзона, те справедливе й для Іскріджа. Покликаючись на свій власний судовий присуд, що набрав правної сили, він зараз же завів цю систему й на своїй власній фабриці.[158] Певна річ, уже самий склад таких суддів був явним порушенням закону.[159] «Такі судові фарси,—каже інспектор Хоуелл,— аж волають по ліки... або пристосуйте закон до таких присудів, або віддайте вирішення справ не такому вже порочному трибуналові, який свої присуди пристосував би до закону... в усіх таких випадках. Дуже бажано, щоб посада судді була платна!»[160]

Коронні юристи проголосили фабрикантську інтерпретацію закону 1848 р. за недоладну, але рятівники суспільства не дали

[157] Ці «county magistrates», «great unpaid»,* як їх називає В. Кобе — це щось наче безплатні мирові судді, що їх обирають із почесних осіб графства. В дійсності вони являють собою патримоніяльні суди панівних кляс.

[158] «Reports etc. for 30 th April 1849», p. 21, 22. Порівн. подібні приклади там же, стор. 4, 5.

[159] Законом 1 і 2 Вільяма IV, с. 24, s. 10, відомим під назвою фабричного закону сера Джона Гобговза, забороняється кожному посідачеві бавовнопрядної або ткацької фабрики, а також і батькові, синові або братові такого посідача виконувати обов'язки мирового судді в питаннях, які стосуються до фабричного закону.

[160] «Reports etc. for 30 th April 1849».

* — величні неоплачувані. *Ред.*

** — мировими суддями. *Ред.*

себе збити з пантелику. «Після того,—оповідає Леонард Горнер,—як я спробував примусити виконувати закон, розпочавши 10 процесів у 7 різних судових округах, і лише в одному випадку найшов підтримку в суддів... я вважаю за некорисні дальші переслідування за оминання закону. Та частина закону, що її укладено з метою створити одностайність у робочих годинах... вже не існує більше в Ланкашірі. Так само я абсолютно не маю, як і мої помічники, ніяких засобів, щоб упевнитися, що по тих фабриках, де панує так звана Relaissystem, підлітків і жінок не примушують працювати більш як 10 годин. Наприкінці квітня 1849 р. вже 114 фабрик у моїй окрузі працювали за цією методою, і число їх останніми часами швидко зростає. Загалом же вони працюють тепер 13 ½ годин, від шостої години ранку до пів на восьму вечора; в деяких випадках вони працюють 15 годин, від пів на шосту ранку до пів на дев'яту вечора».[161] Вже у грудні 1848 р. Леонард Горнер мав список 65 фабрикантів і 29 фабричних доглядачів, які одноголосно заявляли, що жодна система контролю не може за такої системи змін перешкодити поширенню якнайінтенсивнішої надмірної праці.[162] То тих самих дітей і підлітків переводять із прядільні до ткальні й т. д., то протягом 15 годин їх кидають (shifted) з однієї фабрики до однієї.[163] Як можна контролювати таку систему змін, «яка зловживає словом зміна, щоб із безмежною різноманітністю перемішувати робочі руки, як карти, і день-у-день так пересовувати години праці й відпочинку різних осіб, що один і той самий повний асортимент рук ніколи не працює разом на тому самому місці в той самий час»![164]

Але й залишаючи цілком осторонь дійсну надмірну працю, ця так звана система змін була таким витвором фантазії капіталу, що його ніколи не перевищив Фур'є у своїх гумористичних нарисах «courtes séances»,* з тією лише ріжницею, що притягання праці тут перетворилося на притягання капіталу. Подивімось на ці схеми, утворені фабрикантами і прославлені добрячою пресою як зразок того, «що можна зробити з розумною мірою дбайливости й методичности» («what a reasonable degree of care and method can accomplish»). Робочий персонал розділювано іноді на 12 — 15 категорій, що знову раз-у-раз зміняли свої складові частини. Протягом п'ятнадцятигодинного періоду фабричного дня капітал притягав робітника то на 30 хвилин, то на годину, потім знову відштовхував його, щоб знову притягти його на фабрику й знов одштовхнути, ганяючи його то туди, то сюди розрізненими шматками часу, але постійно не випускаючи його із своїх рук, доки десятигодинну працю не буде цілком закінчено. Як на театральній сцені, мали виступати ті самі особи навпереміну в різних явах різних дій. Але, як актор належить до

[161] «Reports etc. for 30 th April 1849», p. 5.
[162] «Reports etc. for 31 st October 1849», p. 6.
[163] «Reports etc. for 30 th April 1849», p. 21.
[164] «Reports etc. for 1 st December 1848», p. 95.
* — коротких сеансів. *Ред.*

сцени протягом усього часу тривання драми,так і робітники належали тепер до фабрики протягом 15 годин, не рахуючи часу на дорогу до фабрики й назад. Таким чином години відпочинку перетворювалися на години примусового безділля, що гнали молодого робітника до шинку, а молоду робітницю в дім розпусти. За кожної нової витівки, що її день - у - день вигадував капіталіст, щоб тримати свої машини в русі 12 або 15 годин, не збільшуючи робочого персоналу, робітник мусів проковтнути свою їжу то в той, то в інший шматок часу. Підчас агітації за десятигодинний робочий день фабриканти кричали, що робітнича наволоч подає петиції, сподіваючись дістати за десятигодинну працю дванадцятигодинну заробітну плату. Тепер вони обернули медалю. Вони виплачували десятигодинну заробітну плату за дванадцяти й п'ятнадцятигодинне порядкування робочими силами![165] Так ось у чім була річ; це було фабрикантське видання десятигодинного закону! Це були ті самі фритредери, сповнені благодаті й любови до людства, що підчас агітації проти хлібних законів цілих десять років до останнього шага обчислювали робітникам, що за вільного довозу хліба, при тих засобах, що їх має англійська промисловість, цілком досить було б десяти годин праці, щоб збагатити капіталістів.[166]

Дворічний бунт капіталу увінчався нарешті присудом однієї з чотирьох вищих судових установ Англії, Court of Exchequer, який в одному з випадків, що дійшов до нього, 8 лютого 1850 р. вирішив, що хоч фабриканти й чинили проти змісту закону 1844 р., але самий цей закон містить у собі деякі слова, що роблять його безглуздим. «Цей вирок знищив закон про десятигодинну працю».[167] Маса фабрикантів, що досі боялись застосовувати систему змін для підлітків і робітниць, ухопилися за неї тепер обома руками.[168]

Але за цією, здавалось, остаточною перемогою капіталу настав зараз же поворот. Робітники досі ставили пасивний, хоч і впертий і день - у - день відновлюваний опір. Тепер вони почали голосно протестувати на загрозливих мітинґах у Ланкаширі і Йоркширі. Значить, так званий десятигодинний закон — це лише ошуканство, парляментське шахрайство, а на ділі він ніколи не існував! Фабричні інспектори пильно попереджали уряд, що

165 Див. «Reports etc. for 30 th April 1849», p. 6 і докладне пояснення «shifting system»,* яке фабричні інспектори Хоуелл і Савндер дають у «Reports etc. for 31 st October 1848». Див. також петицію проти «shift system», подану королеві духівництвом Ashton'а й околиць на весні 1849 р.

166 Порівн., наприклад, «The Factory Question and the Ten Hours Bill. By R. H. Greg. 1837».

167 *F. Engels*: «Die englische Zehnstundenbill» (у виданаваній мною «Neue Rheinische Zeitung». Politish - ökonomische Revue, Aprilheft 1850», p. 13). Той самий «високий» суд так само винайшов підчас американської громадянської війни словесну зачіпку, яка перетворювала закон проти озброєння піратських кораблів у його пряму протилежність.

168 «Reports etc. for 30 th April 1850».

* — системи пересувань. *Ред.*

клясовий антагонізм дійшов неймовірного напруження. Навіть частина фабрикантів ремствувала: «Через суперечні судові вироки панує цілком ненормальний анархічний стан. Один закон має силу в Йоркширі, другий — у Ланкаширі, третій — у якійсь парафії Ланкаширу, четвертий — у його безпосереднім сусідстві. Фабрикант у великих містах має змогу обійти закон, фабрикант по містечках не находить персоналу, потрібного для системи змін, а ще менше для перекидування робітників з однієї фабрики на одну й т. ін.». А рівність в експлуатації робочої сили є перше людське право капіталу.

За цих обставин стався компроміс між фабрикантами й робітниками, який набув санкції парляменту в новому додатковому фабричному законі з 5 серпня 1850 р. Робочий день «підлітків і жінок» збільшено для перших 5 днів тижня з 10 до 10½ годин і обмежено 7½ годинами у суботу. Праця мусіла відбуватися від 6 години ранку до 6 години вечора[169] з півторагодинними перервами на їжу, які треба давати одночасно, згідно з постановами 1844 р. і т. ін. Таким чином раз назавжди покладено край Relaissystem'і.[170] Для дитячої праці лишився в силі закон з 1844 р.

Одна категорія фабрикантів забезпечила собі цього разу, як і раніш, осібні сеньйоріяльні права на пролетарські діти. Це були власники фабрик шовку. 1833 р. вони погрозливо рикали, що «коли віднімуть у них волю виснажати дітей усякого віку протягом десяти годин на день, то тим спинять їхні фабрики» («if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it mould stop their works»). Вони, мовляв, не мають змоги купити достатнього числа дітей старших за 13 років. Вони вимусили для себе бажаний привілей. Ця причіпка за пізнішого розсліду виявилася чистою брехнею,[171] та це не заважало їм ціле десятиліття по 10 годин денно прясти шовк з крови маленьких дітей, що їх для виконування їхньої роботи доводилося ставити на стільці.[172] Хоч закон року 1844 і «відняв» у них «волю» примушувати дітей молодших від 11 років працювати довше ніж 6½ годин денно, але зате він забезпечив їм привілей експлуатувати дітей 10—13 років по 10 годин денно і скасував примусове шкільне навчання, приписане для інших фабричних дітей. Цим разом висунуто іншу причіпку: «Делікатність тканини потребує тендітности пальців, що її можна досягти, тільки змалку

---

169 Взимку цей період можна було заміняти періодом від 7 години ранку до 7 години вечора.

170 «Теперішній закон (з 1850 р.) був компромісом: робітники зреклися вигід закону про десятигодинну працю в заміну за вигоду одночасного початку й закінчення роботи тих, що їх праця була обмежена» («To present law (of 1850) was a compromise whereby the employed surrendered the benefit of the Ten Hours' Act for the adventage of one uniform period for the commencement and termination of the labour of those whose labour is restricted»). («Reports etc. for 30 th April 1852», p. 14).

171 «Reports etc. for 30 th Sept. 1844», p. 13.

172 Там же.

пішовши на фабрику.[173] Задля делікатних пальців геть вирізували дітей, як на півдні Росії ріжуть рогату худобу задля шкури й лою. Нарешті, 1850 р. привілей, даний законом 1844 р., залишено тільки відділам сукання й розмотування шовку, але, щоб відшкодувати позбавлений «волі» капітал, робочий час для дітей 11 — 13 років тут підвищено з 10 до 10½ годин. Привід: «Праця на фабриках шовку легша, ніж на інших, і ні в якому разі не така шкідлива для здоров'я».[174] Офіціяльні лікарські розсліди показали згодом, що, навпаки, «пересічний відсоток смертности в округах шовкової промисловости винятково високий, а серед жіночої частини людности навіть вищий, ніж в округах бавовняної промисловости Ланкаширу».[175] Не зважаючи на протести фабричних інспекторів, які повторювалися щопівроку, це неподобство триває й досі.[176]

[173] «The delicate texture of the fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories». (Там же, стор. 20).

[174] «Reports etc. for 31 st October 1861», p. 26.

[175] Там же, стор. 27. Загалом фізичний стан робітничої людности, що підлягала фабричному законові, дуже поліпшився. Всі лікарські свідчення погоджуються в цьому, і мої особисті спостереження різного часу переконали мене цього. А все ж, навіть залишаючи осторонь неймовірно високу смертність дітей у перших роках життя, офіціяльні звіти д-ра Ґрінхова свідчать про несприятливий стан здоров'я у фабричних округах порівняно з «рільничими округами з нормальним здоров'ям». На показ подаю, між іншим, опю таблицю з його звіту від 1861 р.:

Назва округ	Відсоток дорослих чоловіків, що працюють у мануфактурі	Смертність від нездужання на легені на кожні 100.000 чоловік.	Відсоток дорослих жінок, що працюють у мануфактурі	Смертність від нездужання на легені на кожні 100.000 жінок	Рід праці жінок
Wigam	14,9	598	18,0	644	бавовна
Blackburn	42,6	708	34,9	734	»
Halifax	37,3	547	20,4	564	вовна
Bradford	41,9	611	30,0	603	»
Macclesfield	31,0	691	26,0	804	шовк
Leck	14,9	588	17,9	705	»
Stoke-upon-Trent	36,6	721	19,3	665	ганчарство
Woolstanton	30,4	726	13,9	727	»
Вісім здорових рільничих округ	—	305	—	340	—

[176] Відомо, з яким опором англійські «фритредери» відмовили шовковій мануфактурі у заведенні для неї охоронного мита. Замість оборони проти французького довозу маємо тепер безоборонність англійських фабричних дітей.

Закон з 1850 р. перетворив лише для «підлітків і жінок» п'ятнадцятигодинний період від пів на шосту ранку до пів на дев'яту вечора на дванадцятигодинний період від шостої години ранку й до шостої години вечора. Отже, не для дітей, яких усе ще можна було експлуатувати ½ години перед початком і 2½ години по скінченні цього періоду, хоч загальний час тривання їхньої праці не повинен був перевищувати 6½ годин. Підчас обговорення закону фабричні інспектори подали до парляменту статистичні дані про ганебні зловживання, до яких приводила ця аномалія. Але все це даремно. Потайний намір був у тому, щоб за допомогою дітей у роки розцвіту знов догнати робочий день дорослих до 15 годин. Досвід дальших трьох років довів, що така спроба мусіла б розбитись об опір дорослих робітників-чоловіків.[177] Тим то закон з 1850 р. й доповнено, нарешті, 1853 р. забороною «вживати праці дітей ранком перед початком і ввечері по скінченні праці підлітків і жінок». Починаючи з цього часу, фабричний закон 1850 р. реґулював, за деякими винятками, в підпорядкованих йому галузях промисловости робочий день усіх робітників.[178] Від часу оголошення першого фабричного закону проминуло тепер півстоліття.[179]

Поза свою первісну сферу законодавство вийшло вперше через «Printworks' Act» (закон про перкалеві фабрики тощо), виданий 1845 р. Нехіть, з якою капітал допустив цю нову «екстраваґантність», промовляє з кожного рядка закону! Він обмежує робочий день дітей 8—13 років і жінок 16 годинами — від шостої години ранку до десятої години вечора, не призначаючи жодної взаконеної перерви на їжу. Він дозволяє примушувати до праці робітників-чоловіків старших від 13 років довільно цілий день і цілу ніч.[180] Це — парляментський викидень.[181]

---

[177] «Reports etc. for 30 th April 1853», p. 31.

[178] За часів найвищого розквіту англійської бавовняної промисловости, в роках 1859—1860, деякі фабриканти приманою високої заробітної плати за наднормовий час пробували підохотити дорослих прядунів до здовження робочого дня. Прядуни на ручних варстатах і на сельфакторах поклали кінець цій спробі, подавши меморіял своїм підприємцям, де, між іншим, зазначено: «Сказати по правді, наше життя є тягар для нас, і поки ми прикуті до фабрики майже на 2 дні (20 годин) у тижні більше, ніж інші робітники, то ми почуваємо себе в країні гелотами й сами собі докоряємо за те, що увіковічнюємо таку систему, яка фізично й морально шкодить нам самим і нашим нащадкам... Тим то з повною пошаною доводимо до вашого відома, що від першого дня нового року не працюватимемо й хвилини довше понад 60 годин тижнево, від шостої години до шостої години, відлічуючи законом призначені перерви на 1½ години». («Reports etc. for 30 th April 1860», p. 30).

[179] Про засоби порушувати цей закон, що їх дає редакція цього закону, див. Parliamentary Return: «Factory Regulations Acts» (6 серпня 1859 р.) і там само *Leonhard Horner*: «Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent».

[180] «За останнє півріччя (1857) у моїй окрузі дітей 8 років і старших справді катують від 6 години ранку й аж до 9 години вечора». («Reports etc. for 31 st October 1857», p. 39).

[181] «Закон про перкалеві фабрики вважається за невдалий так щодо його постанов про навчання, як і щодо його постанов про охорону праці» («The

А все ж принцип,* перемігши у великих галузях промисловости, які є найспецифічніший витвір сучасного способу продукції, переміг остаточно. Дивовижний розвиток цих галузей промисловости на протязі часу від 1853 р. до 1860 р., який відбувався поруч фізичного й морального відродження фабричних робітників, розкрив очі найдурнішим. Сами фабриканти, що в них у півстолітній громадянській війні крок за кроком відвойовано законодавчі обмеження й реґулювання робочого дня, хвальковито вказували на контраст між цими галузями промисловости й тими сферами експлуатації, що лишилися ще «вільними».[182] Фарисеї «політичної економії» проголосили тепер переконання про доконечність законодавчим шляхом реґулювати робочий день новим характеристичним здобутком їхньої «науки».[183] Легко зрозуміти, що після того, як фабричні маґнати скорилися перед неминучим і примирилися з ним, сила опору капіталу помалу слабшала, тоді як у той самий час сила наступу робітничої кляси зростала разом із зростом числа її спільників серед суспільних верств, безпосередньо не заінтересованих. Цим то й пояснюється порівняно швидкий проґрес від 1860 р.

Фарбарні й білильні [184] підведено під фабричний закон 1850 р. ще 1860 р., а мереживні й панчішні — 1861 р. В наслідок першого

Printworks Act is admitted to be a failure, both with reference to its educational and protective provisions»). («Reports etc. for 31 st Oct. 1862», p. 52).

182 Так, приміром, висловлюється Е. Поттер у листі до «Times'у» з 24 березня 1863 р. «Times» нагадав йому про бунт фабрикантів проти десятигодинного закону.

183 Так, між іншим, висловлюється пан В. Ньюмарч, співробітник і видавець «History of Prices» Тука. Невже ж це науковий проґрес— робити боягузливі поступки громадській думці?

184 Виданий 1860 р. закон про білильні та фарбарні установляє, що робочий день від 1 серпня 1861 р. тимчасово скорочується до 12, а від 1 серпня 1862 р. остаточно до 10 годин, тобто до 10½ годин у робочі дні та 7½ годин суботами. Але ось настав лихий 1862 р., і повторився старий фарс. Пани фабриканти звернулись до парляменту з петицією стерпіти ще один - однісінький рік дванадцятигодинну працю підлітків і жінок... «За сучасного стану справ (підчас бавовняного голоду) було б дуже корисно для робітників, коли б їм дозволили працювати по 12 годин щодня й діставати по змозі якнайбільшу заробітну плату... Вже було пощастило внести до парляменту біл у цьому дусі, але він провалився через аґітацію робітників у білильнях Шотляндії». («Reports etc. for 31 st October 1862», p. 14, 15). Капітал, побитий таким чином тими самими робітниками, що іменем їхнім він претендував говорити, відкрив тепер за допомогою юридичних окулярів, що закон з 1860 р., подібно до всіх парляментських законів про «охорону праці», складений поплутаними, покрученими словами, дає привід не поширювати його на категорії робітників «calenderers»** і «finishers».*** Англійська юрисдикція, завжди вірний наймит капіталу, санкціонувала це закарлюцтво постановою так званого «Common Pleas».**** «Це викликало велике незадоволення серед робітників, і дуже шкода, що ясні наміри законодавства нищиться під приводом хибного окреслення слів». (Там же, стор. 18).

* Мається на увазі принцип законодавчого втручання в промислові справи. *Ред.*

** — пресувальники сукна. *Ред.*

*** — апретери. *Ред.*

**** — цивільний суд. *Ред.*

звіту «комісії про працю дітей» (1863 р.) тієї самої долі зазнали всі мануфактури глиняних товарів (не лише ганчарні), мануфактура сірників, капсулів, патронів, фабрики шпалер, фабрики обрізків плюшу (fustian cutting) і численні процеси, об'єднані під назвою «finishing» (остаточна апретура). 1863 р. «білильні на свіжому повітрі»[185] й пекарні підведено під осібні закони, з яких перший, між іншим, забороняє працювати дітям, підліткам та жінкам у нічний час (від 8 години вечора до 6 години ранку), а другий — вживати праці пекарських підмайстрів, молодших за 18 років, між 9 годиною вечора й 5 годиною ранку. До пізніших пропозицій згаданої комісії, які загрожують позбавленням «волі» всім важливим галузям англійської промисловости, за винятком рільництва, копалень і транспорту, ми ще повернемось.[185a]

---

[185] «Білильники на свіжому повітрі» ухилилися від додержування закону 1860 р. про білильні брехнею, нібито в них жінки вночі не працюють. Брехню викрили фабричні інспектори, але одночасно й петиції робітників розбили уявлення парляменту про працю у «білильнях на вільному повітрі», як про працю на прохолодних запашних луках, В цих білильнях на повітрі користуються сушарнями з температурою в 90 — 100° Фаренгайта, і там працюють переважно дівчата. Є навіть технічний вислів «cooling» (прохолоджування), що ним зветься принагідне вибігання з сушарні на свіже повітря. «П'ятнадцять дівчат у сушарні. Температура від 80 до 90° для полотна, 100° і вище для батисту. Дванадцять дівчат працюють і складають (батист тощо) у маленькій кімнатці якихось приблизно 10 квадратових футів із щільно закритою піччю посередині. Дівчата стоять колом круг печі, від якої пашить жахливою жарою і яка швидко висушує батист для прасувальниць. Число годин для цих рук необмежене. Коли праці багато, вони працюють багато днів уряд до 9 або до 12 годин вночі». («Reports etc. for 31 st Oct. 1862», p. 56). Один лікар заявляє: «Осібних годин для прохолоджування не дозволяється, але, коли температура стає надто нестерпна, або коли руки робітниць забруднюються від поту, їм дозволяється вийти на декілька хвилин... Мій досвід у лікуванні недуг цих робітниць примушує мене констатувати, що стан їхнього здоров'я багато гірший від здоров'я бавовнопрядних робітниць (а капітал у своїх петиціях до парляменту розмальовував їх у стилі Рубенса, нібито від них пашить здоров'ям!). Найбільш поширено серед них такі недуги: сухоти, бронхіт, недуги уразу, гістерія в якнайжахнішій формі та ревматизм. На мою думку, всі ці недуги походять, посередньо або безпосередньо, від перегрітого повітря їхніх майстерень і недостачі досить теплого одягу, який міг би захистити їх при повороті додому від вогкої й холодної атмосфери зимових місяців». (Там же, стор. 56, 57). Фабричні інспектори зауважують щодо закону з 1863 р., додатково відвойованого в життєрадісних власників «білилень на свіжому повітрі»: «Цей закон не лише не забезпечує охорони робітникам, яку він, як здається, їм забезпечує... його й зформульовано так, що ця охорона починається лише тоді, коли дітей і жінок спіймано за працею після 8 годин вечора, але навіть і тоді приписаний законом спосіб доказу такий заплутаний, що ледве чи можна покарати винних». (Там же, стор. 52). «Як закон із гуманними й виховними цілями, він цілком невдалий. Ледве чи можна назвати гуманним дозволяти жінкам і дітям або, що сходить на те саме, примушувати їх працювати по 14 годин денно, а може й більше, з перервами на їжу або й без них, як доведеться, без обмежень щодо віку, без ріжниці статі і не звертаючи уваги на суспільні звички родин із тих сусідніх околиць, де лежать ці білильні»). («Reports etc. for 30 th April 1863», p. 40).

[185a] (Примітка до другого видання). Від року 1866, коли я писав те, що є в тексті, знову надійшла реакція. [Капіталісти тих галузей про-

7. Боротьба за нормальний робочий день. Вплив англійського фабричного законодавства на інші країни

Читач пригадує собі, що продукція додаткової вартости, або витягання додаткової праці становить специфічний зміст і мету капіталістичної продукції, незалежно від тих будь-яких змін у самому способі продукції, які випливають із підпорядкування праці капіталові. Він пригадує собі, що з того погляду, який ми досі розвивали, лише самостійний, а тому і юридично повнолітній робітник складає як продавець товару умову з капіталістом. Отже, коли в нашому історичному нарисі головну ролю відіграє, з одного боку, сучасна промисловість, а з другого — праця фізично і юридично неповнолітніх, то перша мала для нас значення лише як осібна сфера висисання праці, а друга — як особливо яскравий приклад висисання праці. Однак, не забігаючи наперед до того, що ми розвинемо пізніш, із самого лише загального зв'язку історичних фактів випливає ось що:

Поперше, в галузях промисловости, насамперед революціонізованих водою, парою й машинами, в цих перших витворах сучасного способу продукції, в прядільнях і ткальнях бавовни, льону і шовку капітал насамперед задовольняє своє прагнення до безмірного й нещадного подовження робочого дня. Змінений матеріяльний спосіб продукції і відповідно до нього змінені соціяльні відносини продуцентів[186] створюють спочатку безмірні порушення меж робочого дня, а після того вже викликають, як реакцію, суспільний контроль, що законодатним шляхом обмежує робочий день з його перервами, реґулює його і робить його одностайним. Тому протягом першої половини XIX століття цей контроль з'являється лише як виняткове законодавство.[187] Скоро тільки останнє завоювало первісне поле нового способу продукції, виявилося, що за той час не лише багато інших галузей продукції опинилося під фабричним режимом у власному

мисловости, що їм загрожувало підведення під фабричне законодавство, використали ввесь свій вплив на парлямент, щоб зберегти недоторканим своє «право громадянина» на необмежену експлуатацію робочої сили. Природно, в ліберальному міністерстві Ґледстона вони знайшли покірних слуг].*

[186] «Поведінка кожної з цих кляс (капіталістів і робітників) — це результат тих відносин, в яких кожна з них перебуває» («The conduct of each of these classes (capitalists and workmen) has been the result of relative situation in which they have been placed»). («Reports etc. for 31 st October 1848», p. 113).

[187] «Підприємства, що підлягали обмеженням, були пов'язані з продукцією тканин за допомогою сили пари або води. Треба було двох умов для того, щоб фабрика мусила підлягати доглядові: застосовувати силу пари або води й обробляти деякі спеціяльні волокна». («The employments placed under restriction were connected with the manufacture of textile fabrics by the aid of steam or water power. There were two conditions to which an employment must be subject to cause it to be inspected, viz. the use of steam or water power, and the manufacture of certain specified fibres»). («Reports etc. for 31 st October 1864», p. 8).

* Заведене у прямі дужки ми беремо з французького видання. *Ред.*

значенні слова, але що й мануфактури з більш-менш застарілими методами виробництва, як от ганчарні, гути тощо, і старомодні ремества, як от пекарство, і, нарешті, навіть розпорошене так зване домашнє виробництво, як от цвяхоробство й т. ін.,[188] так само вже давно попали під капіталістичну експлуатацію, як і фабрика. Тому законодавство було примушене поволі позбутися свого виняткового характеру або — там, де воно чинить за методою римської казуїстики, як от в Англії,—на свою вподобу проголосити фабрикою (factory) кожний дім, де працюють.[189]

Подруге, історія реґулювання робочого дня в деяких галузях продукції, а в інших — боротьба за це реґулювання, що триває ще й досі, наочно доводять, що поодинокий робітник, робітник як «вільний» продавець своєї робочої сили, на певному ступені достиглости капіталістичної продукції, неспроможний ставити опір. Тому створення нормального робочого дня — це продукт довгочасної більш - менш прихованої громадянської війни між клясою капіталістів і клясою робітників. А що боротьба розпочалася у сфері сучасної промисловости, то вона й вибухає насамперед на її батьківщині, в Англії.[190] Англійські фабричні робітники були першими борцями не лише англійської, а й сучасної робітничої кляси взагалі, так само, як їхні теоретики перші атакували теорію капіталу.[191] Тому філософ фабрики Юр плямує як

---

[188] Про стан цієї так званої домашньої промисловости надзвичайно багатий матеріял дають останні звіти «Children's Employment Commission».

[189] «Акти останньої сесії (1864 р.)... охоплюють багато різних виробництв, що в них методи дуже різні; вживання механічної сили, щоб пускати машини в рух, не є вже, як це було раніш, конечна умова для того, щоб підприємство вважалося за фабрику в законному значенні слова» («The Acts of last Session (1864)... embrace a diversity of occupations the customs in which differ greatly, and the use of mechanical power to give motion to machinery is no longer one of the clements necessary, as formerly, to constitute in legal phrase a Factory»). («Reports etc. for 31 st Oct. 1864», p. 8).

[190] Бельґія, цей рай лібералізму на континенті, не виявляє й сліду цього руху. Навіть у її копальнях вугілля й металів споживають робітників обох статей і всякого віку з повною «волею» на який завгодно час і коли завгодно. На кожну тисячу осіб, що там працюють, припадає 733 чоловіків, 88 жінок, 135 підлітків і 44 дівчаток молодших за 16 років; у домнах і т. д. на кожну тисячу осіб припадає 668 чоловіків, 149 жінок, 98 підлітків і 85 дівчаток, молодших за 16 років. Сюди треба ще додати низьку заробітну плату при величезній експлуатації дозрілих і недозрілих робочих сил, плату пересічно в 2 шилінґи 8 пенсів денно для чоловіків, 1 шилінґ 8 пенсів для жінок і 1 шилінґ 2½ пенсів для підлітків. Але зате Бельґія року 1863 майже подвоїла проти 1850 р. кількість і вартість свого вивозу вугілля, заліза й т. д.

[191] Коли Роберт Оуен з початком другого десятиліття цього віку не лише теоретично обстоював доконечність обмеження робочого дня, але й насправжки завів десятигодинний робочий день на своїй фабриці в Нью - Ленарку, то цю новизну висміяно як комуністичну утопію, цілком так само, як і його «сполуку продуктивної праці з вихованням дітей», цілком так само, як і кооперативні підприємства робітників, що їх він покликав до життя. Тепер перша утопія стала фабричним законом, друга фігурує як офіціяльна фраза в усіх «Factory Acts», а третя служить навіть прикриттям для реакційних шахрайств.

незгладиму ганьбу англійської робітничої кляси те, що на своєму прапорі проти капіталу, що мужньо боровся, за «повну волю праці», вона написала «рабство фабричних законів».[192]

Франція поволі плентається за Англією. Треба було Лютневої революції, щоб з'явився на світ дванадцятигодинний закон,[193] що мав далеко більше хиб, ніж його англійський оригінал. А, проте, французька революційна метода виявляє теж свої своєрідні переваги. Одним замахом вона диктує всім майстерням і фабрикам однаково одну й ту саму межу робочого дня, тимчасом як англійське законодавство проти волі то на цьому, то на тому пункті робить під натиском обставин поступки, вишукуючи найпевніший шлях, щоб вигадати якусь нову юридичну хитромудрість.[194] З другого боку, французький закон проголошує як принцип те, що в Англії виборюють лише в ім'я дітей, неповнолітніх і жінок, і чого тільки останніми часами домагаються як загального права.[195]

У Сполучених штатах Північної Америки всякий самостійний робітничий рух лишався паралізованим так довго, доки одну частину республіки згиджувало рабство. Праця білошку-

---

[192] Ure, французький переклад «Philosophie des Manufactures», Paris 1836, vol. II, p. 39, 40, 67, 77 etc.

[193] В Compte Rendu* «Інтернаціонального Статистичного Конґресу в Парижі, 1855 р.» сказано, між іншим: «Французький закон, що обмежує тривання денної праці по фабриках і майстернях 12 годинами, не встановлює для цієї праці певних сталих годин (періодів часу); лише для дитячої праці приписано період між 5 годиною ранку й 9 годиною вечора. Тим то частина фабрикантів користується з права, яке дає їм це фатальне замовчування, щоб примушувати працювати день-у-день без перерви, хіба що за винятком неділь. Вони вживають для цього двох різних змін робітників, що з них жодна не перебуває в майстерні більш, ніж 12 годин, хоч продукція в підприємстві триває і вдень і вночі. Вимоги закону задоволено, але чи задоволено також вимоги гуманности?» Окрім «руйнаційного впливу нічної праці на людський організм», підкреслюється також «фатальний вплив спільного перебування вночі обох статей у тих самих скупо освітлених майстернях».

[194] «Наприклад, у моїй окрузі в тому самому фабричному будинку той самий фабрикант як білильник і фарбар підлягає «законові про білильні й фарбарні», як перкалевиробник — «Printwork's Act'ові» і як finisher — «фабричному актові»... («Report of Mr. Baker» у «Reports etc. for 31 st Oct. 1861», p. 20). Перелічивши різні постанови цих законів і ускладнення, що з того випливають, пан Бекер каже: «Ми бачимо, як важко забезпечити виконання цих трьох парляментських законів, коли власник фабрики захоче обійти закон». Але панам юристам це забезпечує процеси.

[195] Так, фабричні інспектори зважуються, нарешті, сказати: «Ці заперечення (капіталу проти законного обмеження робочого часу) повинні впасти перед широким принципом прав праці... є пункт, після якого право хазяїна порядкувати працею свого робітника припиняється, і сам робітник може порядкувати своїм часом навіть тоді, коли ще немає мови про повне виснаження його» («These objections must succumb before the broad principle of the rights of labour... there is a time when the master's right in his workmann's labour ceases and his time becomes his own, even if there was no exhaustion in the question»). («Reports etc. for 31 st Oct. 1862», p. 54).

* — звіті. *Ред.*

рих не може визволитися там, де праця чорношкурих має на собі ганебне тавро. Але із смерти рабства зараз же постало нове відмолоділе життя. Першим плодом громадянської війни була аґітація за восьмигодинний день — аґітація, що семимильними кроками льокомотива поширилась від Атлантійського океану до Тихого, від Нової Англії до Каліфорнії. Загальний робітничий конґрес у Балтіморі (16 серпня 1866 р.) заявляє: «Першою й великою потребою сучасности, щоб визволити працю цієї країни з - під капіталістичного рабства, є видання закону, за яким вісім годин становили б нормальний робочий день по всіх штатах Американського Союзу. Ми вирішили напружити всі свої сили, щоб досягти цього славетного результату».[196] Одночасно (початок вересня 1866 р.) «Інтернаціональний робітничий конґрес» у Женеві на пропозицію лондонської генеральної ради ухвалив: «Ми заявляємо, що обмеження робочого дня є попередня умова, без якої всі інші визвольні старання мусять розбитися... Ми пропонуємо 8 годин праці як законну межу робочого дня».

Таким чином робітничий рух, що інстинктово виріс із самих відносин продукції по обох боках Атлантійського океану, стверджує заяву англійського фабричного інспектора Р. Дж. Савндерса: «Неможливо зробити дальші кроки для реформи суспільства з якоюсь надією на успіх, якщо уперед не обмежити робочий день і не примусити строго додержувати його меж, приписаних законом».[197]

Треба визнати, що наш робітник виходить із процесу продукції не таким, яким увійшов до нього. На ринку він протистояв посідачам інших товарів як посідач товару «робоча сила», тобто як посідач товару посідачеві товару. Контракт, за яким він продавав капіталістові свою робочу силу, так би мовити, чорним по білому показував, що він вільно порядкує самим собою. Після того, як торг уже закінчено, виявляється, що він не був «вільним аґентом», що час, на який йому вільно продавати свою робочу силу, є час, на який він примушений її продавати,[198] що в дійс-

[196] «Ми, робітники з Дункірку, заявляємо, що довжина робочого дня, що її вимагають за теперішньої системи, занадто велика й не лишає робітникові часу для відпочинку і розвитку; навпаки, вона принижує його до стану поневолення, який небагато кращий від рабства («a condition of servitude but little better than slavery»). Тим то ми ухвалили, що для робочого дня досить 8 годин, і що закон мусить визнати цей час достатнім: ми кличемо собі на допомогу пресу, цю могутню підойму... а всіх, хто відмовить нам цієї допомоги, ми вважатимемо за ворогів реформи праці й робітничих прав». (Постанови робітників з Дункірку, штат Нью - Йорк, 1866 р.).

[197] «Reports etc. for 31 st October 1848», p. 112.

[198] «Ці вчинки (маневри капіталу, приміром, 1848 — 1850 рр.) дали, крім того, незаперечний доказ брехливости так часто висуваного твердження, нібито робітники не потребують охорони, і що їх треба розглядати як аґентів, що вільно порядкують єдиною своєю власністю, тобто працею рук своїх і потом лиця свого» («These proceedings have afforded, moreover, incontrovertible proof of the fallacy of the assertion so often advanced, that operatives need no protection, but may be considered as free agents in the disposal of the only property they possess, the labour of

ності вампір, який висисає його, не випускає його «доти, доки для експлуатації лишається ще хоч однісінький мускул, однісінька жила, однісінька крапля крови».[199] Щоб «боронити» себе проти змія, який мучить їх, робітники мусять об'єднатися і, як кляса, добитися державного закону, могутньої суспільної перешкоди, яка самим їм заважала б шляхом добровільного договору з капіталом продавати на смерть і рабство себе й своїх нащадків.[200] Замість бучного каталогу «невідійманих прав людини» з'являється скромна Magna Charta* обмеженого законом робочого дня, яка, «нарешті, з'ясовує, коли кінчається час, що його робітник продає, і коли починається той час, що належить йому самому».[201] Quantum mutatus ab illo! **

---

their hands, and the sweat of their brows»). («Reports etc. for 30 th April 1850», p. 45). «Вільна праця, коли її можна так назвати, навіть у вільній країні потребує для своєї охорони міцної руки закону» («Free Labour, if so it may be termed, even in a free country requires the strong arm of the law to protect it»). («Reports etc. for 31 st Oct. 1864», p. 34). «Дозволити, а це те саме, що примусити... працювати по 14 годин денно з перервами на їжу або без них і т. ін.» («To permit, which is tantamount to compelling... to work 14 hours a day with or without meals etc.»). («Reports etc. for 30 th April 1863», p. 40).

[199] *Friedrich Engels*: «Lage der arbeitenden Klasse in England», стор. 5. (*Ф Енгельс*: «Становище робітничої кляси в Англії», Партвидав «Пролетар», 1932 р.).

[200] Десятигодинний біл у підпорядкованих йому галузях промисловости «врятував робітників од цілковитого виродження і захистив їхнє фізичне здоров'я». («Reports etc. for 31 st Oct. 1859», p. 47). «Капітал (на фабриках) ніколи не може тримати машини в русі понад обмежений період часу без того, щоб не шкодити здоров'ю й моральності робітників, що в нього працюють; а робітники не в стані самих себе захистити». (Там же, стор. 8).

[201] «Ще більша користь у тому, що, нарешті, вияснюється ріжниця між власним часом, що належить робітникові, та часом, що належить його хазяїнові. Робітник знає тепер, коли кінчається той час, що його він продає, і коли починається той час, що належить йому; знаючи це, він має змогу наперед розподілити свої хвилини часу, відповідно до своїх потреб». («A still greater boon is, the distinction at least made clear between the worker's own time and his master's. The worker knows now when that which he sells is ended, and when his own begins, and by possessing a sure foreknowledge of this, is enabled to pre - arrange his own minutes for his own purpose's»). (Там же, стор. 52). «Зробивши робітників хазяїнами їхнього власного часу, вони (фабричні закони) дали їм моральну силу, яка приведе їх однієї днини до захоплення політичної влади» («By making them masters of their own time, they have given them a moral energy which is directing them to the eventual possession of political power»). (Там же, стор. 47). Із стриманою іронією і в дуже обережних висловах натякають фабричні інспектори на те, що теперішній десятигодинний закон до певної міри звільнив також і капіталіста від його природної брутальности, властивої йому просто лише як персоніфікації капіталу, та дав йому час для деякої «освіти». Раніш «хазяїн не мав часу на щось інше, окрім набування грошей, а робітник не мав часу на щось інше, крім праці» («the master had no time for anything but money; the servant had no time for anything but labour»). (Там же, стор. 48).

* — основні права. *Ред.*

** Яка велика ріжниця проти попереднього! *Ред.*

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

НОРМА Й МАСА ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТИ

В цьому розділі, як і раніш, ми припускаємо, що вартість робочої сили, отже й частина робочого дня, доконечна для репродукції або збереження робочої сили, є дана, стала величина.

Отже, за такого припущення разом з нормою додаткової вартости є дана і та її маса, яку поодинокий робітник дає капіталістові за певний період часу. Коли, приміром, доконечна праця становить 6 годин на день, що виражаються в кількості золота в 3 шилінґи = 1 талярові, то 1 таляр є денна вартість однієї робочої сили, або капітальна вартість, авансована на купівлю однієї робочої сили. Коли, далі, норма додаткової вартости становить 100%, то цей змінний капітал у 1 таляр продукує масу додаткової вартости в 1 таляр, або робітник дає денно масу додаткової праці в 6 годин.*

Але змінний капітал є грошовий вираз загальної вартости всіх робочих сил, що їх капіталіст одночасно вживає. Отже, вартість змінного капіталу дорівнює пересічній вартості однієї робочої сили, помноженій на число вживаних робочих сил. Отже, за даної вартости робочої сили величина змінного капіталу є просто пропорційна до числа одночасно вживаних робітників. Таким чином, коли денна вартість однієї робочої сили дорівнює 1 талярові, то треба авансувати капітал у 100 талярів, щоб експлуатувати денно 100 робочих сил, і капітал у *n* талярів, щоб експлуатувати *n* робочих сил.

Так само, коли змінний капітал в 1 таляр, денна вартість однієї робочої сили, продукує денну додаткову вартість в 1 таляр, то змінний капітал у 100 талярів продукує денну додаткову вартість у 100, а капітал в *n* талярів—денну додаткову вартість в 1 таляр$\times n$. Отже, маса випродукованої додаткової вартости дорівнює додатковій вартості, яку дає робочий день поодинокого робітника, помноженій на число вживаних робітників. А що далі масу додаткової вартости, яку продукує поодинокий робітник, за даної вартости робочої сили, визначає норма додаткової вартости, то звідси випливає такий перший закон: маса випродукованої додаткової вартости дорівнює величині авансованого змінного капіталу, помноженій на норму додаткової вартости, або вона визначається складним відношенням між числом робочих сил, одночасно екс-

---

* У французькому виданні цей абзац зредаґовано так: «Припустімо, що денна пересічна вартість робочої сили становить 3 шилінґи, або 1 таляр, і що потрібно 6 годин на день, щоб її репродукувати. Отже, щоб купити таку робочу силу, капіталіст мусить авансувати 1 таляр. Скільки додаткової вартости дасть йому цей таляр? Це залежить від *норми додаткової вартости*. Коли вона становить 50%, то додаткова вартість становитиме ½ таляра, репрезентуючи 3 години додаткової праці; коли ж вона становить 100%, то додаткова вартість підвищиться до 1 таляра, репрезентуючи 6 годин додаткової праці. Отже, за даної вартости робочої сили *норма додаткової вартости* визначає ту *суму додаткової вартости*, що її продукує поодинокий робітник». («Le Capital etc.», v. I, ch. XI, p. 131). *Ред.*

плуатованих тим самим капіталістом, і ступенем експлуатації поодинокої робочої сили.*

Отже, коли ми масу додаткової вартости назвемо M, додаткову вартість, що її пересічно дає поодинокий робітник за день,— m, змінний капітал, щоденно авансовуваний на купівлю однієї робочої сили,— v, цілу суму змінного капіталу,— V, вартість пересічної робочої сили — k, ступінь її експлуатації — $\frac{a'}{a}\left(\frac{\text{додаткова праця}}{\text{доконечна праця}}\right)$, а число вживаних робітників — n, то матимемо:

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \times V \\ k \times \frac{a'}{a} \times n \end{cases}$$

Ми завжди припускаємо, що не лише вартість пересічної робочої сили є стала, але що і вживані капіталістом робітники зведені на пересічного робітника. Бувають виняткові випадки, коли випродукована додаткова вартість зростає не пропорційно до числа експлуатованих робітників, але тоді й вартість робочої сили не лишається сталою.

[Здобуток не змінює своєї числової величини, коли множники його одночасно змінюються у зворотному напрямі»].**

Тим то в продукції певної маси додаткової вартости зменшення одного фактора може бути компенсоване збільшенням другого. Коли змінний капітал меншає, а одночасно в тій самій пропорції більшає норма додаткової вартости, то маса продукованої додаткової вартости лишається незмінна. Коли, в умовах попередніх припущень, капіталіст мусить авансувати 100 талярів, щоб денно експлуатувати 100 робітників, і коли норма додаткової вартости становить 50 %, то цей змінний капітал у 100 талярів дає додаткову вартість у 50 талярів, абож у 100 × 3 робочі години. Коли норма додаткової вартости подвоюється, або робочий день здовжується не від 6 до 9, а від 6 до 12 годин, то зменшений наполовину змінний капітал у 50 талярів дає так само додаткову вартість у 50 талярів, або у 50 × 6 робочих годин. Отже, зменшення змінного капіталу може вирівнюватися пропорційним підвищенням ступеня експлуатації робочої сили, або зменшення числа вживаних робітників вирівнюється пропорційним здовженням робочого дня. Отже, подання праці, яке може вимушувати

* У французькому виданні цей закон подано так: «Сума додаткової вартости, випродукована змінним капіталом, дорівнює вартості цього авансованого капіталу, помноженій на норму додаткової вартости, абож вона дорівнює вартості робочої сили, помноженій на ступінь її експлуатації, помноженій на число одночасно вживаних робочих сил». («Le Capital etc.», v. I, ch. XI, p. 131). *Ред.*

** Заведене у прямі дужки ми беремо з французького видання. *Ред.*

капітал, є в певних межах незалежне від подання робітників.[202] Навпаки, зменшення норми додаткової вартости лишає масу випродукованої додаткової вартости незмінною, коли величина змінного капіталу або число вживаних робітників пропорційно зростає. [Змінний капітал у 100 талярів, що експлуатує 100 робітників при нормі додаткової вартости в 100%, продукує 100 талярів додаткової вартости. Норма додаткової вартости може зменшитися вдвоє, але сума її лишається та сама, коли одночасно подвоюється змінний капітал].*

Однак, компенсація числа робітників або величини змінного капіталу збільшенням норми додаткової вартости або здовженням робочого дня має межі, що їх не сила переступити. Хоч яка буде вартість робочої сили, отже, все одно, чи робочий час, доконечний для утримання робітника, становить 2 чи 10 годин, загальна вартість, яку робітник може продукувати день - у - день, є завжди менша від вартости, в якій упредметнюються 24 робочі години, менша від 12 шилінґів, або 4 талярів, коли вони є грошовий вираз 24 упредметнених робочих годин.

[Щодо додаткової вартости, то її межі ще вужчі. Коли частина робочого дня, доконечна для покриття денної заробітної плати, становить 6 годин, то від природного дня залишається тільки 18 годин, що з них, за біологічними законами, частина потрібна для відпочинку робочої сили. Припустімо, що 6 годин є мінімальна межа цього відпочинку; коли здовжити робочий день до його максимальної межі, до 18 годин, то додаткова праця становитиме лише 12 годин і, отже, спродукує вартість лише в 2 таляри].**

За нашої попередньої передумови, за якою потрібно на день 6 робочих годин, щоб репродукувати саму робочу силу, або покрити капітальну вартість, авансовану на її купівлю, змінний капітал у 500 талярів, який уживає 500 робітників при нормі додаткової вартости в 100%, або за 12-годинного робочого дня, продукує денно додаткову вартість у 500 талярів, або 6 $\times$ 500 робочих годин. А капітал у 100 талярів, який денно вживає 100 робітників при нормі додаткової вартости в 200%, або за 18-годинного робочого дня, продукує масу додаткової вартости лише в 200 талярів, або 12 $\times$ 100 робочих годин. Ціла нововипродукована ним вартість, еквівалент авансованого змінного капіталу плюс додаткова вартість, ніколи не може досягти суми 400 талярів, або 24 $\times$ 100 робочих годин пересічно на день. Абсолютна межа пересічного робочого дня, який з природи є завжди менший від 24 годин, становить абсолютну межу для компенсації зменшення змінного капіталу підвищенням норми додаткової вартости, або зменшення числа експлуатованих робітників підвищенням

---

[202] Цей елементарний закон, здається, невідомий вульґарним економістам які, Архімеди навиворіт, гадають, що у визначенні ринкових цін праці попитом і поданням вони знайшли пункт опори не для того, щоб перевернути світ, а щоб спинити його рух.

* Заведене у прямі дужки ми беремо з французького видання. *Ред.*

** Цей абзац ми беремо з французького видання. *Ред.*

ступеня експлуатації робочої сили. Цей цілком очевидний другий закон є важливий для пояснення багатьох явищ, які випливають із тенденції капіталу, що її ми маємо розвинути пізніш, а саме тенденції якомога більше скорочувати число робітників, що їх він вживає, або його змінну складову частину, перетворену на робочу силу,— всупереч іншій його тенденції, а саме продукувати якомога більшу масу додаткової вартости. Навпаки, коли маса вживаних робочих сил або величина змінного капіталу зростає, алеж непропорційно до зменшення норми додаткової вартости, то маса продукованої додаткової вартости меншає.*

Третій закон випливає з визначення маси продукованої додаткової вартости двома факторами: нормою додаткової вартости й величиною авансованого змінного капіталу. Коли дано норму додаткової вартости, або ступінь експлуатації робочої сили, і вартість робочої сили, або величину доконечного робочого часу, то само собою зрозуміло, що чим більший змінний капітал, тим більша маса продукованої вартости й додаткової вартости. Коли дано межі робочого дня, а також межі його доконечної складової частини, то маса вартости й додаткової вартости, що її продукує поодинокий капіталіст, очевидно, залежить виключно від тієї маси праці, яку він пускає в рух. Але маса ця, за даних припущень, залежить від маси робочої сили, або від числа робітників, яких він експлуатує; а це число, з свого боку, визначається величиною авансованого ним змінного капіталу. Отже, за даної норми додаткової вартости й даної вартости робочої сили маси продукованої додаткової вартости є просто пропорційні до величин авансованих змінних капіталів. Та тепер уже відомо, що капіталіст ділить свій капітал на дві частини. Одну частину він вкладає в засоби продукції. Це — стала частина його капіталу. Другу частину він перетворює на живу робочу силу. Ця частина становить його змінний капітал. На базі того самого способу продукції в різних галузях продукції відбувається різний поділ капіталу на сталу та змінну складові частини. В тій самій галузі продукції це відношення змінюється разом із зміною технічної основи й суспільних комбінацій процесу продукції. Але хоч як розпадатиметься даний капітал на сталу й змінну складові частини, чи остання відноситиметься до першої як 1 : 2, 1 : 10, або 1 : x,— це не порушує щойно встановленого закону, бо, згідно з попередньою аналізою, вартість сталого капіталу хоч і з'являється знов у вартості продукту, але не увіходить у новоутворену вартість. Щоб уживати 1.000 прядунів, потрібно,

* У французькому виданні цей абзац подано так: «Цей абсолютно ясний закон є важливий для розуміння складних явищ. Ми вже знаємо, що капітал намагається продукувати якомога більше додаткової вартости; ми побачимо пізніш, що він разом із цим намагається скоротити до мінімуму, порівняно з розмірами підприємства, свою змінну частину, або кількість робітників, що їх він експлуатує. Ці тенденції стають одна одній суперечними, скоро лише зменшення одного з факторів, що визначають суму додаткової вартости, вже не може бути компенсоване збільшенням другого». («Le Capital etc.», v. I, ch. XI, p. 132). *Ред.*

звичайно, більше сировинного матеріялу, веретен і т. ін., ніж для того, щоб уживати 100 прядунів. Але вартість цих додаткових засобів продукції може збільшуватися, падати, лишатися незмінною, бути великою або малою,— це не має значення; вона однаково лишається без якогобудь впливу на процес зростання вартости, зумовлюваний тими робочими силами, що пускають ці засоби в рух. Отже, закон, констатований вище, набирає такої форми: продуковані різними капіталами маси вартости й додаткової вартости за даної вартости й однакового ступеня експлуатації робочої сили є просто пропорційні до величин змінних складових частин цих капіталів, тобто їхніх складових частин, перетворених на живу робочу силу.

Цей закон явно суперечить усякому досвідові, побудованому на видимості. Кожний знає, що прядун бавовни, який, коли обчислити складові частини всього застосованого капіталу в процентах, вживає відносно багато сталого й мало змінного капіталу, з цієї причини добуває собі від нього не менший зиск або не меншу додаткову вартість, як пекар, що пускає в рух відносно багато змінного й мало сталого капіталу. Щоб розв'язати цю позірну суперечність, треба ще багатьох посередніх ланок, як от в елементарній альґебрі треба багатьох посередніх ланок, щоб зрозуміти, що $\frac{0}{0}$ може репрезентувати дійсну величину. Хоч клясична політична економія ніколи не формулювала цього закону, але вона інстинктово цупко тримається його, бо він є доконечний наслідок закону вартости взагалі. Насильною абстракцією вона силкується врятувати його від суперечностей виявлення. Пізніш [203] ми побачимо, як школа Рікарда спіткнулася на цій перешкоді. Вульґарна економія, яка «справді таки нічого не навчилась» тут, як і всюди, чваниться позірністю явища, заперечуючи закон явища. Вона думає, всупереч Спінозі, що «неуцтво є достатня підстава».

Працю, яку день - у - день пускає в рух сукупний капітал якогось суспільства, можна розглядати як одним - один робочий день. Коли, приміром, число робітників — 1 мільйон, а пересічний робочий день одного робітника становить 10 годин, то суспільний робочий день складається з 10 мільйонів годин. За даної довжини цього робочого дня,— хоч межі його визначаються фізичними, хоч соціяльними умовами,— маса додаткової вартости може бути збільшена лише через збільшення числа робітників, тобто робітничої людности. Зріст людности становить тут математичну межу для продукції додаткової вартости сукупним суспільним капіталом. Навпаки, за даної величини людности цю межу становить можливе здовження робочого дня. [204] В найближчому розділі

[203] Докладніше про це буде в «Четвертій книзі». *

[204] «Праця, що є вжитий на господарювання час суспільства, являє собою величину дану, приміром, 10 годин денно на кожного з мільйона

* Мова йде про «Теорії додаткової вартости», що їх Маркс мав на думці видати як «Четверту книгу Капіталу». *Ред.*

побачимо, що цей закон має силу лише щодо розглянутої досі форми додаткової вартости.

З попереднього розгляду продукції додаткової вартости випливає, що не кожну довільну суму грошей або вартости можна перетворити на капітал; навпаки, передумовою такого перетворення є певний мінімум грошей, або мінової вартости, в руках поодинокого посідача грошей або товарів. Мінімум змінного капіталу є ціна витрат (Kostenpreis)* на одну робочу силу, яку протягом цілого року день-у-день споживають, щоб здобути додаткову вартість. Коли б у цього робітника були свої власні засоби продукції та коли б він задовольнявся життям робітника, то йому досить було б робочого часу, доконечного для репродукції його засобів існування, приміром, 8 годин денно. Отже, і засобів продукції він потребував би лише на 8 робочих годин. Навпаки, капіталіст, який, крім цих 8 годин, примушує його працювати ще, приміром, 4 години додаткової праці, потребує додаткової грошової суми на придбання додаткових засобів продукції. Однак за нашого припущення він мусів би вже вживати двох робітників для того, щоб на додаткову вартість, яку він щодня присвоює, жити як робітник, тобто мати змогу задовольняти свої доконечні потреби. В цьому випадку метою його продукції було б тільки підтримання життя, а не збільшення багатства, а саме останнє й має на меті капіталістична продукція. Щоб жити лише удвоє краще від звичайного робітника й половину спродукованої додаткової вартости знову перетворювати на капітал, він мусів би разом з числом робітників увосьмеро збільшити мінімум авансованого капіталу. Певна річ, він сам, подібно до того як його робітник, може безпосередньо прикладати свої руки до процесу продукції, але тоді він є лише щось середнє між капіталістом і робітником — «дрібний майстер». На певному рівні розвитку капіталістичної продукції потрібно, щоб капіталіст цілий час, протягом якого він функціонує як капіталіст, тобто як персоніфікований капітал, міг уживати на присвоєння, а тому й на контроль чужої праці, і на продаж продуктів цієї праці.[205] Середньовічні цехи намагалися силоміць перешкодити

людности, або 10 мільйонів годин... Капітал має свої межі зростання. Кожного даного періоду цих меж можна досягти, застосовуючи ввесь час, який є в розпорядженні для господарювання». («The labour, that is the economic time of society, is a given portion, say ten hours a day of a million of people or ten millions hours... Capital has its boundary of increase. The boundary may, at any given period, be attained in the actual extent of economic time employed»). («An Essay on the Political Economy of Nations», London 1821, p. 47, 49).

[205] «Фармер не може покладатись на свою власну працю, а коли він це робить, то, на мою думку, він од того втрачає. Його функція — це доглядати за всім: він мусить стежити за молотником, а то плата за останнім пропаде, а хліб не вимолотиться; він мусить доглядати за своїми косарями, женцями й т. ін.: мусить завжди обходити своє господарство; мусить додивлятися, щоб не було жодного недбальства, алеж воно неми-

* У французькому виданні тут замість слова «Kostenpreis» маємо «prix moyen», що значить: «пересічна ціна». *Ред.*

ремісникові - майстрові перетворюватись на капіталіста, обмежуючи дуже незначним максимумом число робітників, яких дозволяли вживати поодинокому майстрові. Посідач грошей або товарів тільки тоді дійсно перетворюється на капіталіста, коли авансована на продукцію мінімальна сума далеко перевищує середньовічний максимум. Тут, як і в природознавстві, потверджується правдивість закону, відкритого Геґелем в його «Логіці», що прості кількісні зміни на певному пункті перетворюються на якісні ріжниці.[205a]

Та мінімальна сума вартости, якою мусить порядкувати поодинокий посідач грошей або товарів, щоб перетворитися на капіталіста, змінюється на різних ступенях розвитку капіталістичної продукції і, за даного ступеня розвитку, вона в різних сферах продукції різна залежно від їхніх осібних технічних умов. Певні галузі промисловости вже на початках капіталістичної продукції потребують такого мінімуму капіталу, якого ще немає в руках поодиноких індивідів. Це призводить почасти до державних субсидій для приватних осіб, як от у Франції за часів Кольбера, а в деяких німецьких державах геть аж і донині, а почасти до утворення товариств із законною монополією на ведення деяких галузей промисловости й торговлі[206] — предтеч сучасних акційних товариств.

нуче, якщо він буде прикутий до якогось одного місця». («The farmer cannot rely on his own labour; and if he does, I will maintain that he is a loser by it. His employement should be, a general attention to the whole: his thrasher must be watched, or he will soon lose his wages in corn not thrashed out; his mowers, reapers etc. must be looked after; he must constantly go round his fences: he must see there is no neglect; which would be the case if he was confined to any one spont»). («An Enquiry into Connection between the Price o Provisions, and the Size of Farms etc. By a Farmer», London 1773, p. 12). Цей твір дуже цікавий. На ньому можна вивчати генезу «фармера - капіталіста» або «merchant farmer»,* як виразно його тут названо, і почути, як той фармер пишається перед «small farmer»,** для якого справа по суті сходить на засоби існування. «Кляса капіталістів, спочатку частинно і кінець - кінцем цілком визволяється від доконечности ручної праці». (*Richard Jones*: «Textbook of Lectures on the Political Economy of Nation», Hertford 1852, Lecture III, p. 39).

[205a] Молекулярна теорія, застосована в сучасній хемії, вперше науково розвинута в Льорана й Жерара, спирається саме на цей закон. [Додаток до 3 видання].— Для пояснення цієї примітки, досить темної для осіб, незнайомих із хемією, ми зауважимо, що автор говорить тут про вуглеводневі сполуки, названі Жераром в 1843 р. спочатку «гомологічними рядами», що з них кожний має власну альґебричну формулу сполуки. Наприклад, ряд парафіни: C_n, H_{2n+2}; ряд нормальних алькоголів: C_n, $H_{2n+2}O$; ряд нормальних жирних кислот; C_n, H_{2n}, O_2 і багато інших. У вищенаведених прикладах за допомогою простого кількісного додавання CH_2 до молекулярної формули кожного разу твориться якісно відмінне тіло. Щождо Марксової переоцінки участи Льорана й Жерара в установленні цього важного факту порівн. *Kopp*: «Entwicklung der Chemie», München 1873, S. 709 і 716, та *Schorlemmer*: «Rise and Progress of Organic Chemistry», London 1879, p. 54.— *Ф. Е.*

[206] Такі установи Мартин Лютер називає «Die Gesellschaft Monopolia», тобто монопольними товариствами.

* — фармера - купця. *Ред.*
** — дрібним фармером. *Ред.*

Ми не спиняємось на подробицях тих змін, яких зазнало відношення між капіталістом і найманим робітником у перебігу процесу продукції, отже, не спиняємось і на дальших визначеннях самого капіталу. Нам треба тут підкреслити лише небагато головних пунктів.

У межах процесу продукції капітал розвинувся в командування над працею, тобто над діющою робочою силою, або самим робітником. Персоніфікований капітал, капіталіст, стежить за тим, щоб робітник виконував свою працю дбайливо і з належною мірою інтенсивности.

Далі капітал розвинувся на примусове відношення, що приневолює робітничу клясу виконувати більше праці, ніж вимагало вузьке коло його власних життєвих потреб. І як продуцент чужої працьовитости, як висмоктувач додаткової праці й експлуататор робочої сили, капітал щодо енерґії, безмірности й активности перевищує всі попередні системи продукції, побудовані на безпосередній примусовій праці.

Капітал спочатку підпорядковує собі працю за тих технічних умов, що їх він знаходить як дані історичним розвитком. Тому він не змінює безпосередньо способу продукції. Тим то продукція додаткової вартости в тій формі, яку ми розглядали досі, тобто через просте здовження робочого дня, з'явилася незалежною від якоїбудь зміни в самому способі продукції. Вона була в старомодній пекарні не менш активна, ніж у сучасній бавовняній прядільні.

Коли ми розглядаємо процес продукції з погляду процесу праці, то робітник протистоїть засобам продукції не як капіталові, а як простим засобам і матеріялам своєї доцільної продуктивної діяльности. У гарбарні, приміром, він обробляє шкуру як простий предмет своєї праці. Той, що для нього він гарбує шкуру, не є капіталіст. Але інакше стояла справа, коли ми розглядали процес продукції з погляду процесу зростання вартости. Засоби продукції зразу ж перетворювались на засоби вбирання чужої праці. Це вже не робітник уживає засобів продукції, а засоби продукції вживають робітника. Замість споживатися ним як речові елементи його продуктивної діяльности, вони споживають його як фермент їхнього власного життєвого процесу, а життєвий процес капіталу є лише його рух як вартости, що сама з себе зростає. Перетопні печі й робітні приміщення, що вночі відпочивають і не вбирають у себе жодної живої праці, є «чиста втрата» («mere loss») для капіталіста. Тим то перетопні печі й робітні приміщення створюють «претенсію на нічну працю» робочих сил. Просте перетворення грошей на предметні фактори процесу продукції, на засоби продукції, перетворює останні в правний титул і примусовий титул на чужу працю й на додаткову працю. Ще один приклад покаже нам, як у свідомості капіталістичних голів одбивається це властиве капіталістичній продукції й характеристичне для неї переінакшення, навіть перекручення відношення між мертвою й живою працею, між вартістю й вартостетворчою силою. Підчас бунту англійських фабрикантів 1848 — 1850 рр.

«голова льоно- й бавовнопрядільної фабрики Карлейл, сини й К°, в Paisley, однієї з найстаріших і найповажніших фірм у західній Шотляндії, яка існує від 1752 р. і яку з покоління на покоління веде та сама родина»,— цей надзвичайно інтеліґентний джентлмен написав до «Glasgow Daily Mail» 25 квітня 1849 р. листа[207] під заголовком «Система змін», де, між іншим, є таке чудернацьке, наївне місце: «Подивімось тепер на ті нещастя, які випливають із скорочення робочого часу з 12 годин до 10 годин... Вони «сходять» на якнайсерйозніше ушкодження перспектив і власности фабриканта. Коли він (тобто його «руки») працював раніше 12 годин, а тепер його обмежили 10 годинами, то кожні 12 машин або веретен у його підприємстві поменшали до 10 («then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10»), і коли б він захотів продати свою фабрику, то ці машини цінували б лише як 10, так що через це кожна фабрика по цілій країні втратила б шосту частину своєї вартости». [208]

Для цього буржуазного мозку з західньої Шотляндії, що успадкував від своїх предків капіталістичні властивості, вартість засобів продукції, веретен тощо так неподільно зливається з їхньою капіталістичною властивістю самозростати або щоденно вбирати певну кількість чужої дармової праці, що шеф фірми Карлейл і К° дійсно уявляє собі, що при продажу його фабрик йому заплатять не лише за вартість веретен, але ще поверх того й за самозростання їхньої вартости, не лише за працю, вміщену в них і потрібну для продукції веретен того самого роду, але й за додаткову працю, яку за їхньою допомогою день - у - день висмоктують із бравих західніх шотляндців Paisley'а, і саме через те, гадає він, із скороченням робочого дня на дві години продажна ціна кожних 12 прядільних машин спадає до ціни 10 машин.

---

[207] «Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1894», p. 59.

[208] Там же, стор. 60. Фабричний інспектор Стюарт, сам шотляндець і, протилежно до англійських фабричних інспекторів, геть чисто захоплений капіталістичним способом думання, виразно заявляє, що цей лист, долучений ним до його звіту, «є щонайкорисніше повідомлення, подане від будь - якого фабриканта, що вживає системи змін, і цілком розраховане на те, щоб усунути пересуди й сумніви щодо тієї системи».

ВІДДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ
ПРОДУКЦІЯ ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТИ

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ
ПОНЯТТЯ ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТИ

Ту частину робочого дня, яка продукує лише еквівалент оплаченої капіталістом вартости робочої сили, ми досі розглядали як величину сталу, чим вона в дійсності і є за даних умов продукції, на даному ступені економічного розвитку суспільства. Понад цей доконечний для нього робочий час робітник міг працювати ще 2, 3, 4, 6 і т. д. годин. Від величини цього здовження залежали норма додаткової вартости й величина робочого дня. Якщо доконечний робочий час був сталою величиною, то цілий робочий день, навпаки, був величиною змінною. Припустімо тепер такий робочий день, що його величина й поділ на доконечну й додаткову працю є дані. Нехай лінія *ac*, *a*——————————*b*——*c*, репрезентує, приміром, дванадцятигодинний робочий день, відтинок *ab* — 10 годин доконечної праці, відтинок *bc* — 2 години додаткової праці. Яким чином можна збільшити продукцію додаткової вартости, тобто здовжити додаткову працю, без усякого дальшого здовження *ac*, або незалежно від усякого дальшого здовження *ac*?

Не зважаючи на те, що межі робочого дня *ac* дано, *bc*, здається, можна здовжити, якщо не через здовження його поза кінцевий пункт *c*, який разом з тим є кінцевий пункт робочого дня *ac*, то через переміщення його початкового пункту *b* у протилежному напрямі, в бік *a*. Припустімо, що в лінії *a*——————————*b'*—*b*——*c* відтинок *b'b* дорівнює половині *bc*, тобто дорівнює одній робочій годині. Коли тепер за дванадцятигодинного робочого дня *ac* пункт *b* посунуто до *b'*, то *bc* поширюється до *b'c*, додаткова праця зростає наполовину, з 2 до 3 годин, хоч робочий день, як і раніш, має лише 12 годин. Але це поширення додаткової праці *bc* до *b'c*, від 2 до 3 годин, очевидно, неможливе без одночасного скорочення доконечної праці, *ab* до *ab'*, з 10 до 9 годин. Здовженню додаткової праці відповідало б скорочення доконечної праці, або частина того робочого часу, що його досі робітник фактично зуживав для себе самого, перетворюється на робочий час для капіталіста. Що змінилося б тут, так це не довжина робочого дня, а його поділ на доконечну працю й додаткову працю.

З другого боку, сама величина додаткової праці, очевидно, є дана, коли дано величину робочого дня й вартість робочої сили. Вартість робочої сили, тобто робочий час, потрібний на її продукцію, визначається робочим часом, доконечним для репродукції її вартости. Якщо одна робоча година виражається в кількості золота в ½ шилінґа, або 6 пенсів, а денна вартість робочої сили становить 5 шилінґів, то робітник мусить працювати 10 годин денно, щоб компенсувати виплачену йому капіталістом денну вартість його робочої сили, або спродукувати еквівалент вартости його доконечних денних засобів існування. Коли дано вартість цих засобів існування, то тим самим дано й вартість його робочої сили,[1] а коли дано вартість його робочої сили, то тим самим дано й величину його доконечного робочого часу. Але величину додаткової праці ми матимемо, віднявши доконечний робочий час від цілого робочого дня. Віднявши десять годин від дванадцятьох, ми матимемо остачу в дві години, і не можна зрозуміти, яким чином, за даних умов, можна здовжити додаткову працю понад дві години. Правда, капіталіст може платити робітникові замість 5 шилінґів тільки 4 шилінґи 6 пенсів або ще менше. Для репродукції цієї вартости в 4 шилінґи 6 пенсів вистачило б 9 робочих годин, і тому на додаткову працю припало б із дванадцятигодинного робочого дня 3 години замість 2, а сама додаткова вартість підвищилася б з 1 шилінґа до 1 шилінґа 6 пенсів. Однак цього результату можна було б досягнути лише знижуючи плату робітника нижче від вартости його робочої сили. Маючи 4 шилінґи 6 пенсів, які він продукує за 9 годин, робітник порядкує засобами існування на $^1/_{10}$ менше, ніж раніш, і таким чином відбувається лише дефективна репродукція його робочої сили. Тут додаткову працю можна було б здовжити лише через порушення

[1] «Вартість денної пересічної заробітної плати визначається тимє чого потребує робітник, «щоб жити, працювати й множитися». (*William Petty*: «Political Anatomy of Ireland», 1762, p. 64). «Ціна праці завжди складається з цін доконечних засобів існування» («The Price of Labour is always constituted of the price of necessaries»). Робітник не діста, належної плати, «коли... його заробітної плати недосить, щоб утримувати, згідно з його низьким станом і становищем як робітника, таку родинуs яка часто буває у багатьох із них» («whenever... the labouring man's wages will not, suitably to his low rank and station, as a labouring man, support such a family as is often the lot of many of them to have»). (*J. Vanderlint*: «Money answers all Things», London 1734, p. 15). «Простий робітник, який нічого не має, окрім своїх рук та знання ремества, дістає лише стільки, за скільки йому пощастить продати свою працю іншим... По всіх галузях праці мусить траплятися й дійсно трапляється те, що заробітна плата робітника обмежується на тому, що доконечне йому для підтримання його життя». («Le simple ouvrier, qui n'a que ses bras et son industrie, n'a rien qu'autant qu'il parvient à vendre à d'autres sa peine... En tout genre de travail il doit arriver et il arrive en effet, que le salaire de l'ouvrier se borne à ce qui lui est nécessaire pour lui procurer sa subsistance»). (*Turgot*: «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses». Oeuvres, éd. Daire, vol. I, p. 10). «Ціна доконечних засобів існування — це в дійсності витрати продукції праці» («The price of the necessaries of life is, in fact, the cost of producing labour»). (*Malthus*: «Inquiry into etc.», Rent. London 1815, p. 48, примітка).

її нормальних меж, її сферу можна було б поширити лише через узурпаторське загарбання частини доконечного робочого часу. Не зважаючи на ту важливу ролю, яку ця метода відіграє в дійсному русі заробітної плати, тут її виключено в наслідок припущення, що товари, отже, і робочу силу, купується й продається за їхньою повною вартістю. Скоро ми це припустили, то робочий час, доконечний для продукції робочої сили або для репродукції її вартости, може меншати вже не тому, що плата робітника падає нижче від вартости його робочої сили, а лише тому, що сама ця вартість падає. За даної довжини робочого дня здовження додаткової праці мусить виникати із скорочення доконечного робочого часу, а не навпаки — скорочення доконечного робочого часу із здовження додаткової праці. В нашому прикладі для того, щоб доконечний робочий час зменшився на $^1/_{10}$, тобто з 10 до 9 годин, і щоб саме в наслідок цього додаткова праця збільшилася з 2 до 3 годин, вартість робочої сили мусить дійсно знизитися на $^1/_{10}$.

Але таке зниження вартости робочої сили на $^1/_{10}$, з свого боку, має за умову, що ту саму масу засобів існування, яку раніше продуковано за 10 годин, тепер продукується за 9 годин. Це однак неможливо без підвищення продуктивної сили праці. З даними засобами якийсь швець має, приміром, зробити пару чобіт протягом одного дванадцятигодинного робочого дня. Коли б він мав зробити дві пари чобіт протягом того самого часу, то продуктивна сила його праці мусила б подвоїтися, а вона не може подвоїтися без зміни в його засобах праці, або в методі його праці, абож обох разом. Тому мусить настати революція в продукційних умовах його праці, тобто у його способі продукції, а тому і в самому процесі праці. Під підвищенням продуктивної сили праці ми розуміємо тут взагалі таку зміну в процесі праці, в наслідок якої скорочується робочий час, суспільно - потрібний на продукцію якогось товару, так що менша кількість праці набуває сили продукувати більшу кількість споживної вартости.[2] Отже, якщо, досліджуючи продукцію додаткової вартости в тій формі, в якій ми її досі розглядали, ми припускали спосіб продукції за даний, то для продукції додаткової вартости через перетворення доконечної праці на додаткову працю вже ніяк недосить того, що капітал опановує процес праці в його історично - традиційній, або історично - наявній формі та лише здовжує його тривання.

---

[2] «Коли вдосконалюються ремества, то це є не що інше, як лише винахід нових метод, за допомогою яких певний продукт можна виготовити меншою кількістю людей або (це те саме) за коротший час, ніж раніш» («Quando si perfezionano le arti, che non è altro che la scoperta di nuove vie, onde si possa compiere una manufattura con meno gente o (che è lo stesso) in minor tempo di prima»). (*Galiani*: «Della Moneta», vol. III збірника Custodi «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte Moderna. Milano 1801, p. 159). «Економія на витратах продукції не може бути чимось іншим, а тільки економією на кількості праці, вжитої на продукцію» («L'économie sur les frais de production ne peut... être autre chose que l'économie sur la quantité de travail employé pour produire»). (*Sismondi*: «Etudes etc.», vol. I, p. 22).

Він мусить зробити переворот у технічних і суспільних умовах процесу праці, отже, в самому способі продукції, щоб підвищити продуктивну силу праці, через підвищення продуктивної сили праці знизити вартість робочої сили й таким чином скоротити частину робочого дня, доконечну для репродукції цієї вартости.

Додаткову вартість, продуковану через здовження робочого дня, я називаю абсолютною додатковою вартістю; навпаки, ту додаткову вартість, що виникає із скорочення доконечного робочого часу й відповідної зміни відносних величин обох складових частин робочого дня — відносною додатковою вартістю.

Для того, щоб знизити вартість робочої сили, підвищення продуктивної сили праці мусить охопити ті галузі промисловости, продукти яких визначають вартість робочої сили, отже, або належать до кола звичайних засобів існування, або можуть їх заміняти. Але вартість товару визначається не тільки кількістю праці, яка надає йому викінченої форми, а так само й кількістю праці, що міститься в засобах його продукції. Приміром, вартість чобота визначається не тільки працею шевця, а ще й вартістю шкури, смоли, дратви й т. ін. Отже, підвищення продуктивної сили праці й відповідне подешевшання товарів у тих галузях промисловости, які постачають речові елементи сталого капіталу,— засоби праці й матеріял праці — для виготовлення доконечних засобів існування, також знижує вартість робочої сили. Навпаки, в тих галузях продукції, що не постачають ні доконечних засобів існування, ані засобів продукції до їх виготовлення, підвищення продуктивної сили праці лишає вартість робочої сили незмінною.

Подешевшання товару знижує, природно, вартість робочої сили лише pro tanto, тобто лише в тій пропорції, в якій цей товар увіходить у репродукцію робочої сили. Сорочки, приміром, є доконечний засіб існування, але тільки один із багатьох. Їхнє подешевшання зменшує видатки робітника лише на сорочки. Однак загальна сума доконечних засобів існування складається лише з різних товарів, із самих продуктів окремих галузей промисловости, а вартість кожного такого товару становить завжди якусь відповідну частину вартости робочої сили. Ця вартість зменшується разом із доконечним для її репродукції робочим часом, що його загальне скорочення дорівнює сумі його скорочень по всіх тих окремих галузях продукції. Цей загальний результат ми розглядаємо тут так, наче б він був безпосереднім результатом і безпосередньою метою в кожному поодинокому випадку. Коли поодинокий капіталіст через підвищення продуктивної сили праці здешевлює, приміром, сорочки, то він цим ніяк не має неодмінно за мету знизити pro tanto вартість робочої сили, а тому й доконечний робочий час, а лише оскільки він, кінець - кінцем, допомагає цьому результатові, він допомагає піднесенню загальної норми додаткової вартости.[3] Загальні й доконечні тенденції капіталу треба відрізняти від форм їхнього виявлення.

[3] «Коли фабрикант, поліпшуючи машини, подвоює кількість своїх продуктів... він виграє (кінець - кінцем) лише остільки, оскільки він у

Тут не час розглядати, яким способом іманентні закони капіталістичної продукції виявляються у зовнішньому русі капіталів, набирають сили як примусові закони конкуренції, і тому доходять до свідомости поодинокого капіталіста як рушійні мотиви його діяльности; але в усякому разі само собою зрозуміло: наукова аналіза конкуренції можлива лише після того, як уже пізнано внутрішню природу капіталу, цілком так само, як видимий рух небесних тіл зрозумілий лише тому, хто знає їхній дійсний, але почуттєво несприйманий рух. Однак, щоб зрозуміти продукцію відносної додаткової вартости лише на основі здобутих уже результатів, треба зауважити ось що.

Якщо одна робоча година виражається в кількості золота, в 6 пенсів, або ½ шилінґа, то протягом дванадцятигодинного робочого дня продукується вартість у 6 шилінґів. Припустімо, що за даної продуктивности праці виготовляється 12 штук товару протягом цих дванадцятьох робочих годин. Вартість засобів продукції, сировинного матеріялу тощо, зужиткованих на кожну штуку, хай буде 6 пенсів. За цих обставин кожна штука товару коштує 1 шилінґ, або 12 пенсів, а саме 6 пенсів є вартість засобів продукції та 6 пенсів — нова вартість, додана до них працею підчас їхнього перероблення. Припустімо тепер, що якомусь капіталістові пощастить подвоїти продуктивну силу праці і тому замість 12 продукувати 24 штуки цього товару протягом дванадцятигодинного робочого дня. За незмінної вартости засобів продукції вартість окремої штуки товару спадає тепер до 9 пенсів, сів, а саме, 6 пенсів за вартість засобів продукції, а 3 пенси становлять нову вартість, додану останньою працею. Хоч продуктивна сила праці й подвоїлася, робочий день, як і раніш, створює лише нову вартість у 6 шилінґів, яка, однак, розподіляється тепер на подвійну кількість продуктів. Отже, на кожний окремий продукт припадає замість $^1/_{12}$ лише $^1/_{24}$ цієї загальної вартости, замість 6 пенсів 3 пенси, або, що сходить на те саме, до засобів продукції підчас їхнього перетворення на продукт додається на кожну штуку товару тепер лише півгодини праці замість цілої, як це було раніш. Індивідуальна вартість цього товару стоїть тепер нижче від його суспільної вартости, тобто він коштує менше робочого часу, аніж велика маса тих самих товарів, які випродуковано за пересічних суспільних умов. Одна штука цього товару коштує пересічно 1 шилінґ, або репрезентує 2 години суспільної праці; із зміною способу продукції вона коштує лише 9 пенсів, або містить у собі лише 1½ години праці. Але дійсна вартість якогось товару є не його індивідуальна, а його суспільна вартість, тобто її вимірюється не тим робочим часом, що його фактично коштує товар продуцентові в окремому випадку, а робочим часом, суспільно потрібним на його продукцію. Отже, коли капіталіст, що вживає нової методи, продає свій товар за його суспільною

наслідок цього має змогу дешевше зодягати робітника... і оскільки таким чином на робітника припадає менша частина цілого продукту». («*Ramsay*: «An Essay on the Distribution of Wealth», Edinburgh 1836, p. 168, 169)

вартістю в 1 шилінґ, то він продає його на 3 пенси вище від його індивідуальної вартости й таким чином реалізує понаддодаткову вартість (Extramehrwert) у 3 пенси. Але, з другого боку, дванадцятигодинний робочий день виражається тепер для нього у 24 штуках товару замість 12, як це було раніш. Отже, для того, щоб продати продукт одного робочого дня, він потребує подвійного збуту або удвоє більшого ринку. За інших незмінних обставин його товари завойовують більший ринок лише через зниження їхніх цін. Тому капіталіст продаватиме їх понад їхню індивідуальну вартість, але нижче від їхньої суспільної вартости, приміром, по 10 пенсів за штуку. Таким чином із кожної окремої штуки він усе ще видобуде понаддодаткову вартість в 1 пенс. Це підвищення додаткової вартости відбувається для нього однаково, належить чи не належить його товар до кола доконечних засобів існування, отже однаково, входить чи не входить він як визначальний момент у загальну вартість робочої сили. Отже, незалежно від цієї останньої обставини для кожного поодинокого капіталіста існує мотив здешевлювати товари через підвищення продуктивної сили праці.

Однак навіть у цьому випадку підвищена продукція додаткової вартости постає із скорочення доконечного робочого часу та з відповідного здовження додаткової праці.[3a] Доконечний робочий час становив 10 годин, або денна вартість робочої сили становила 5 шилінґів, додаткова праця становила 2 години, а тому денно продукована додаткова вартість становила 1 шилінґ. Але наш капіталіст продукує тепер 24 штуки товару, які він продає по 10 пенсів за штуку, або всі разом за 20 шилінґів. А що вартість засобів продукції дорівнює 12 шилінґам, то $14^2/_5$ штуки товару покривають лише авансований сталий капітал. Дванадцятигодинний робочий день виражається в $9^3/_5$ штуках, що ще залишаються. А що ціна робочої сили дорівнює 5 шилінґам, то доконечний робочий час виражається в 6 штуках продукту, а додаткова праця у $3^3/_5$ штуках. Відношення доконечної праці до додаткової, яке за пересічних суспільних умов становило 5 : 1, тепер становить уже лише 5 : 3. До того самого результату дійдемо й таким способом. Вартість продукту дванадцятигодинного робочого дня дорівнює 20 шилінґам. Із них 12 належать до вартости засобів продукції — вартости, що лише знову з'являється. Отже, лиша-

---

3a «Зиск, що дістає якась людина, залежить не від того, що вона панує над продуктом праці інших людей, а від того, що вона панує над самою працею. Коли вона може продати свої продукти за вищу ціну, тимчасом як заробітна плата її робітників лишається незмінна, вона, очевидно, матиме користь.... Тоді меншої частини того, що вона продукує, вистачить на те, щоб пустити в рух цю працю, отже, більша частина лишається їй самій». («A man's profit does not depend upon his command of the produce of other men's labour, but upon his command of labour itself. If he can sell his goods at a higher price, while his workmen's wages remain unaltered, he is clearly benefited.... A smaller proportion of what he produces is sufficient to put that labour into motion, and a larger proportion consequently remains for himself»). («Outlines of Political Economy», London 1832, p. 49, 50).

ються 8 шилінґів як грошовий вираз вартости, що в ній утілюється робочий день. Цей грошовий вираз вищий, ніж грошовий вираз пересічної суспільної праці того самого роду, що з неї 12 годин праці виражаються лише в 6 шилінґах. Праця винятковӧї продуктивної сили функціонує як складна, тобто піднесена до ступеня (potenzierte) праця, або творить протягом однакового часу вищі вартості, аніж пересічна суспільна праця того самого роду. Але наш капіталіст, як і раніш, платить за денну вартість робочої сили лише 5 шилінґів. Отже, робітник замість колишніх 10 потребує тепер лише $7\frac{1}{2}$ годин для репродукції цієї вартости. Тому його додаткова праця зростає на $2\frac{1}{2}$ години, а спродукована ним додаткова вартість — з 1 до 3 шилінґів. Отже, капіталіст, що вживає поліпшеного способу продукції, присвоює собі як додаткову працю більшу частину робочого дня, ніж усі інші капіталісти з тієї самої галузі промисловости. Він робить індивідуально те, що при продукції відносної додаткової вартости капітал робить взагалі і в цілому. Але, з другого боку, та понаддодаткова вартість зникає, скоро тільки новий спосіб продукції узагальнюється, і разом з тим зникає ріжниця між індивідуальною вартістю дешевше продукованих товарів та їхньою суспільною вартістю. Той самий закон визначення вартости робочим часом, який капіталістові з новою методою продукції дається взнаки в такій формі, що він мусить продавати свій товар нижче від його суспільної вартости,— цей самий закон як примусовий закон конкуренції спонукає його конкурентів вводити в себе новий спосіб продукції.[4] Отже, цілий цей процес зачіпає загальну норму додаткової вартости кінець - кінцем лише тоді, коли підвищення продуктивної сили праці охоплює такі галузі продукції, отже, понижує ціни на такі товари, що увіходять у коло доконечних засобів існування, і тому становлять елементи вартости робочої сили.

Вартість товарів стоїть у зворотному відношенні до продуктивної сили праці, так само й вартість робочої сили, бо вона визначається вартістю товарів. Навпаки, відносна додаткова вартість стоїть у простому відношенні до продуктивної сили праці. Вона зростає із зростом і падає із спадом продуктивної сили праці. Пересічний суспільний дванадцятигодинний робочий день,—

---

[4] «Якщо мій сусіда, продукуючи багато з невеликою кількістю праці, може продавати дешево, то і я мушу старатися продавати так само дешево, як він. Так, усякий винахід, усяка метода чи машина — все, що дає змогу обходитися з меншою кількістю рук і тим то продукувати дешевше, доконечно викликає в інших змагання або застосувати той самий винахід, ту саму методу чи машину, абож винайти щось їм подібне, так, щоб усі були в однакових умовах і ніхто не міг би продавати дешевше за свого сусіди». («If my neighbour by doing much with little labour, can sell cheap, I must contrive to sell as cheap as he. So that every art, trade, or engine, doing work with labour of fewer hands, and consequently cheaper, begets in others a kind of necessity and emulation, either of using the same art, trade, or engine or of inventing something like it, that every man may be upon the square, that no man may be able to undersell his neighbour»). («The Advantages of the East - India Trade to England», London 1720, p. 67).

припускаючи, що вартість грошей не змінюється,— продукує завжди ту саму нову вартість у 6 шилінґів, хоч би як ця сума вартости поділялась між еквівалентом вартости робочої сили й додатковою вартістю. Але якщо в наслідок підвищення продуктивної сили праці вартість денних засобів існування, а тому й денна вартість робочої сили падає з 5 шилінґів до 3, то додаткова вартість зростає з 1 шилінґа до 3 шилінґів. Щоб репродукувати вартість робочої сили раніше було потрібно 10, а тепер треба лише 6 робочих годин. Чотири робочі години стали вільні, і їх можна прилучити до сфери додаткової праці. Звідси іманентне прагнення й постійна тенденція капіталу підвищувати продуктивну силу праці, щоб здешевити товари та через здешевлення товарів здешевити самого робітника.[5]

Абсолютна вартість товару для капіталіста, що його продукує, сама по собі байдужа. Капіталіста цікавить лише додаткова вартість, що міститься в товарі й що її можна реалізувати в продажі. Реалізація додаткової вартости включає й повернення авансованої вартости. А що відносна додаткова вартість зростає просто пропорційно до розвитку продуктивної сили праці, тимчасом як вартість падає зворотно пропорційно до того самого розвитку, отже, що той самий ідентичний процес здешевлює товари та збільшує додаткову вартість, яка міститься в них, то й розв'язується та загадка, що капіталіст, який дбає лише про продукцію мінової вартости, постійно намагається знизити мінову вартість товарів,— суперечність, якою один з основників політичної економії, а саме Кене, мучив своїх супротивників, що так і не дали йому на неї відповіді. «Ви визнаєте,— каже Кене,— що чим більше можна без шкоди для продукції заощадити витрат та зменшити дорогі роботи при фабрикації промислових продуктів, тим корис-

---

[5] «У тій самій пропорції, в якій меншають видатки робітника, буде зменшено і його заробітну плату, якщо тільки разом з цим промисловість звільняють від обмежень» («In whatever proportion the expenses of a labourer are diminished, in the same proportion will his wages be diminished, if the restraints upon industry are at the same time taken off»). («Considerations concerningt taking off the Bounty on Corn exported etc.», London 1752, p. 7). «Інтереси промисловости вимагають, щоб хліб і взагалі всякі харчові речі були якомога дешевші: бо те, що їх робить дорожчими, робить дорожчою і працю... по всіх країнах, де промисловість вільна від обмежень, ціна на предмети харчування мусить впливати на ціну праці. Цю останню завжди понижують, коли дешевшають потрібні засоби існування». («The interest of trade requires, that corn and all provisions should be as cheap as possible; for whatver makes them dear, must make labour dear also... in all countries, where industry is not restrained, the price of provisions must affect the Price of Labour. This will always be diminished when necessaries of life grow cheaper»). (Там же, стор. 3). «Заробітну плату понижують в тій самій пропорції, в якій зростають продуктивні сили. Правда, машини здешевлюють засоби існування, але вони також і робітників роблять дешевшими». («Wages are decreased in the same proportion as the powers of production increase. Machinery, it is true, cheapens the necessaries of life, but it also cheapens the labourer too»). («A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Cooperation», London 1834, p. 27).

ніше це заощадження, бо воно зменшує ціну цих виробу. А проте ви думаєте, що продукція багатства, яке походить з праці промисловців, полягає у збільшенні мінової вартости їхніх виробів».[6]

Отже, заощадження на праці [7] в наслідок розвитку продуктивної сили праці за капіталістичної продукції зовсім не має на меті скорочення робочого дня. Воно має на меті лише скорочення робочого часу, доконечного для продукції певної кількости товарів. Те, що робітник за підвищеної продуктивної сили його праці продукує за одну годину, приміром, вдесятеро більше товарів, ніж раніш, отже, на кожну штуку товару потребує вдесятеро менше робочого часу, аж ніяк не заважає тому, що його тепер, як і раніш, примушують працювати 12 годин та продукувати протягом 12 годин 1.200 штук товару замість 120. Навіть більше: його робочий день разом з тим може здовжуватися, так що він тепер продукуватиме 1.400 штук за 14 годин, і т. ін. Тому в економістів такої породи, як от Мак Кулох, Юр, Сеніор і tutti quanti,* ми на одній сторінці читаємо, що робітник повинен дякувати капіталові за розвиток продуктивних сил, бо цей останній скорочує доконечний робочий час, а на другій сторінці — що робітник мусить виявити цю вдячність, працюючи в майбутньому 15 годин замість 10. За капіталістичної продукції розвиток продуктивної сили праці має на меті скоротити ту частину робочого дня, протягом якої робітник мусить працювати для себе самого, щоб саме цим здовжити другу частину робочого дня, протягом якої він може працювати задурно на капіталіста. У якій мірі можна досягти цього результату і не здешевлюючи товарів, це виявиться при розгляді особливих метод продукції відносної додаткової вартости, до чого ми тепер і переходимо.

---

[6] «Ils conviennent que plus on peut, sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne est profitable par la diminution du prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que la production de richesse qui résulte des travaux des artisans consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages»). (*Quesnay*: «Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans», ed. Daire, Paris 1846, p. 188, 189).

[7] «Ці спекулянти, що так багато заощаджують на праці робітників, яку вони мусили б оплатити» («Ces spéculateurs si économes du travail des ouvriers qu'il faudrait qu'ils payassent»). (*J. N. Bidault*: «Du Monopole qui s'établit dans les arts industrielles et le commerce», Paris 1828, p. 13). «Підприємець завжди намагатиметься заощаджувати час і працю» («The employer will be always on the stretch to economise time and labour»). (*Dugald Stewart*: Works ed. by Sir W. Hamilton. Edinburgh 1885, vol. III, «Lectures on Political Economy», p. 318). «Їхній (капіталістів) інтерес вимагає того, щоб продуктивні сили зуживаних ними робітників були якомога найбільші. Тому вони звертають свою увагу майже виключно на збільшення цієї сили». («Their (the capitalists') interest is that the productive powers of the labourers they employ should be the greatest possible. On promoting that power their attention is fixed and almost exclusively fixed»). (*R. Jones*: «Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations», Hertford 1852, Lecture III).

* — всі, скільки їх є. *Ред.*

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

КООПЕРАЦІЯ

Капіталістична продукція, як ми бачили, починається фактично лише там, де той самий індивідуальний капітал одночасно експлуатує значне число робітників, отже, лише там, де процес праці поширює свій обсяг і постачає продукти у великому маштабі. Праця значного числа робітників у той самий час, у тому самому приміщенні (або, як хто хоче, на тому самому полі праці), для продукції того самого ґатунку товарів, під командою того самого капіталіста, становить історично й логічно вихідний пункт капіталістичної продукції. Щодо самого способу продукції мануфактура, приміром, на початках свого розвитку ледве чи відрізняється від цехової ремісничої промисловости чимось іншим, як хібащо більшим числом робітників, яких одночасно експлуатує той самий капітал. Майстерню цехового майстра тільки розширено.

Отже, спочатку ріжниця є лише кількісна. Ми бачили, що маса додаткової вартости, яку продукує даний капітал, дорівнює додатковій вартості, яку дає окремий робітник, помноженій на число одночасно експлуатованих робітників. Це число само по собі нічого не змінює в нормі додаткової вартости або в ступені експлуатації робочої сили; щодо продукції товарової вартости взагалі, то для неї всякі якісні зміни робочого процесу, очевидно, не мають значення. Це випливає з природи вартости. Якщо один дванадцятигодинний робочий день упредметнюється в 6 шилінґах, то 1.200 таких робочих днів — у 6 шилінґах $\times$ 1.200. В одному випадку в продукті втілилось 12 $\times$ 1.200 робочих годин, у другому тільки 12 робочих годин. У продукції вартости велике число має значення завжди тільки як багато окремих одиниць. Отже, для продукції вартости немає ніякої ріжниці, чи 1.200 робітників продукують поодиноко, чи спільно під командою того самого капіталу.

А проте, в певних межах тут відбувається модифікація. Праця, упредметнена у вартості, є праця пересічної суспільної якости, тобто виявлення якоїсь пересічної робочої сили. Але пересічна величина існує завжди лише як пересічна багатьох різних індивідуальних величин того самого роду. В кожній галузі промисловости індивідуальний робітник, Петро чи Павло, більш чи менш відхиляється від пересічного робітника. Ці індивідуальні відхилення, які в математиці називаються «помилками», компенсуються і зникають, скоро тільки взяти разом велике число робітників. Славетний софіст і сикофант Едмунд Бурке навіть запевняє на підставі свого практичного досвіду як фармер, що всяка індивідуальна ріжниця праці зникає вже «для такої незначної групи», як 5 рільничих наймитів, отже, п'ять перших - ліпших дорослих англійських рільничих наймитів протягом того самого часу виконають разом стільки ж праці, як і якихбудь інших п'ять англійських рільничих наймитів.[8] Хоч би й що, а ясно, що сукупний

[8] «Безперечно, щодо сили, вправности та сумлінної пильности, існує велика ріжниця між вартістю праці однієї людини і вартістю праці іншої

робочий день значного числа одночасно експлуатованих робітників, поділений на число робітників, сам по собі є день пересічної суспільної праці. Припустімо, що робочий день поодинокого робітника є, приміром, 12 годин. Тоді робочий день дванадцятьох робітників, експлуатованих одночасно, становить сукупний робочий день у 144 години, і хоч праця кожного поодинокого з тих дванадцятьох робітників може більш або менш відхилятися від пересічної суспільної праці; отже, поодинокий робітник може потребувати на ту саму роботу трохи більш або трохи менш часу, все ж робочий день кожного поодинокого робітника, як одна дванадцята частина сукупного робочого дня в 144 години, має пересічну суспільну якість. Але для капіталіста, що експлуатує дванадцятьох робітників, робочий день існує як сукупний робочий день дванадцятьох. Робочий день кожного поодинокого робітника існує лише як відповідна частина сукупного робочого дня цілком незалежно від того, чи працюють ці дванадцятеро разом, допомагаючи один одному, чи ввесь зв'язок між їхніми працями є лише в тому, що вони працюють для того самого капіталіста. Навпаки, коли що два з цих 12 робітників працюватимуть у дрібного майстра, то лише випадково кожний поодинокий майстер випродукує, можливо, ту саму масу вартости і зреалізує, отже, загальну норму додаткової вартости. Тут завжди бувають індивідуальні відхилення. Коли б робітник зуживав на продукцію якогось товару значно більше часу, ніж це суспільно-потрібно, коли б індивідуально - доконечний для нього робочий час значно відхилявся від суспільно - доконечного або пересічного робочого часу, то його праця не мала б значення пересічної праці, а його робоча сила — значення пересічної робочої сили. Цієї робочої сили або зовсім не можна було б продати, або її можна було б продати лише за ціну, нижчу від пересічної вартости робочої сили. Отже, завжди припускається певний мінімум працездатности, і ми побачимо пізніш, що капіталістична продукція находить засоби, щоб виміряти цей мінімум. А проте цей мінімум відхиляється від пересічної величини, хоч і доводиться сплачувати пересічну

людини. Але я цілком певен на підставі моїх докладних спостережень, що п'ятеро перших - ліпших людей разом постачають кількість праці, рівну кількості праці всяких інших п'ятьох людей зазначеного мною віку; це значить, що з цих п'ятьох робітників один має всі властивості доброго робітника, другий є недобрий, а троє інших будуть із цього погляду середні, наближаючись то до першого, то до другого. Отже, вже в такій невеликій групі, як п'ятеро людей, ви знайдете повнотою все те, що взагалі можуть дати п'ятеро людей». («Unquestionably, there is a great deal of difference between the value of one man's labour and that of another, from strength, dexterity and honest application. But I am quite sure, from my best observation, that any given five men will, in their total, afford a proportion of labour equal to any other five within the periods of life I have stated; that is, that among such five men there will be one possessing all the qualifications of a good workman, one bad, and the other three middling, and approximating to the first and the last. So that in so small a platoon as that of even five, you will find the full complement of all that five men can earn»). (*E. Burke*: «Thoughts and Details on Searcity», London 1800, p. 16). Порівн., опріч того, Кетле про середнього індивіда.

вартість робочої сили. Тому один із тих шістьох дрібних майстрів видушував би більше, другий менше від загальної норми додаткової вартости. Нерівності вирівнювалися б для суспільства, але не для поодинокого майстра. Отже, закон зростання вартости взагалі реалізується для поодинокого продуцента цілком тільки тоді, коли він продукує як капіталіст, одночасно експлуатує багатьох робітників, отже, коли він із самого початку пускає в рух пересічну суспільну працю.[9]

Навіть за незмінного способу праці одночасне вживання значного числа робітників викликає революцію в речових умовах процесу праці. Будинки, де працює багато робітників, склади на сировинний матеріял і т. ін., посуд, інструмент, апарати й т. ін., що одночасно або навперемін обслуговують багатьох, коротко — частину засобів продукції споживається тепер спільно в процесі праці. З одного боку, мінова вартість товарів, отже, і засобів продукції, ані скільки не підвищується в наслідок збільшеної експлуатації їхньої споживної вартости. З другого боку, зростає маштаб спільно вживаних засобів продукції. Кімната, де працює 20 ткачів з їхніми 20 ткацькими варстатами, мусить бути просторіша, аніж кімната незалежного ткача з двома підмайстрами. Але збудувати одну майстерню для 20 осіб коштує менше праці, ніж 10 майстерень на 2 особи кожна, і таким чином взагалі вартість спільно вживаних і масово концентрованих засобів продукції не зростає пропорційно до їхнього обсягу та корисного ефекту. Спільно вживані засоби продукції віддають меншу складову частину своєї вартости поодинокому продуктові, почасти тому, що ціла вартість, яку вони віддають, розподіляється одночасно на більшу масу продуктів, почасти тому, що вони увіходять у процес продукції порівняно з індивідуально вживаними засобами продукції, щоправда, з абсолютно більшою, але, розглядаючи сферу діяльности їхньої, з відносно меншою вартістю. Разом з цим знижується певна складова частина вартости сталого капіталу, отже, пропорційно до величини цієї частини знижується й ціла вартість товару. Ефект той самий, як коли б ці засоби продукції товарів продукувалося дешевше. Ця економія на вживанні засобів продукції виникає лише з спільного споживання їх у процесі праці багатьох людей. І цього характеру засоби продукції набирають як умови суспільної праці або суспільні умови праці, відмінно від подрібнених і відносно дорогих засобів продукції поодиноких самостійних робітників або дрібних майстрів, навіть коли багато цих останніх працює разом в одному будинку, але не спільно. Частина засобів праці набирає цього суспільного характеру раніш, ніж його набуває сам процес праці.

---

[9] Пан професор Рошер сповіщає про своє відкриття, що одна швачка, працюючи два дні на пані професоршу, постачає більше праці, аніж дві швачки, що працюють у неї протягом одного дня. Панові професорові личило б свої спостереження над процесом капіталістичної продукції робити не в дитячій кімнаті й не серед обставин, де бракує головної особи — капіталіста.

Економію на засобах продукції треба взагалі розглядати з подвійного погляду. Поперше, оскільки вона здешевлює товари й тим знижує вартість робочої сили. Подруге, оскільки вона змінює відношення додаткової вартости до цілого авансованого капіталу, тобто до суми вартостей його сталих та змінних складових частин. Цей останній пункт ми розглядаємо лише у першому відділі третьої книги цього твору, куди заради зв'язку ми відносимо й дещо інше, що можна б уже тут розглянути. Хід аналізи вимагає саме так розбити тему, і це, зрештою, відповідає духові капіталістичної продукції. Саме тому, що тут умови праці протистоять робітникові як самостійні, то й економія на них виступає як осібна операція, яка ані скільки не обходить робітника і тому відокремлена від метод, що підвищують його особисту продуктивність.

Та форма праці, коли багато осіб пляномірно й спільно, один поруч одного, працюють у тому самому процесі продукції або в різних, але зв'язаних між собою процесах продукції, називається кооперацією.[10]

Подібно до того, як сила нападу ескадрону кавалерії або сила опору полку піхоти посутньо відмінні від суми сил нападу й опору кожного поодинокого кавалериста й піхотинця, так і механічна сума сил поодиноких робітників одмінна від тієї суспільної сили, яка розвивається, коли багато рук одночасно спільно працює над тією самою неподільною операцією, приміром, коли треба підняти тягар, покрутити корбою, забрати із шляху якусь перешкоду.[11] За таких обставин цього результату комбінованої праці або зовсім не можна було б досягти поодинокими силами, або, якщо й можна було б, то тільки протягом довшого часу або лише в карликовому маштабі. Тут справа не тільки в підвищенні індивідуальної продуктивної сили через кооперацію, але й у створенні продуктивної сили, яка сама по собі мусить бути масовою силою.*[11a]

---

[10] «Concours de forces» («сполучення сил»). (*Destutt de Tracy*: «Traité de la Volonté et de ses effets», Paris 1826, p. 78).

[11] «Є безліч таких простих операцій, що їх не можна поділити на частки, і все ж не можна виконати їх без кооперації багатьох рук. Так, наприклад, підняти велику колоду на віз... коротко, всяка праця, що її не можна виконати без співробітництва багатьох рук, які одночасно помагають одна одній у тому самому неподільному процесі праці». («There are numerous operations of so simple a kind as not to admit a division into parts, which cannot be performed without the cooperation of many pairs of hands. For instance the lifting og a large tree on a wain... every thing in short, which cannot be done unless a great many pairs ef hands help each other in the same undivided employment, and at the same time»). (*E. G. Wakefield*: «A View of the Art of Colonization», London 1849, p. 168).

[11a] «Якщо одна людина зовсім не може, а десятеро людей можуть тільки з найбільшою напругою всіх своїх сил підняти тягар вагою в тонну, то сто людей досягнуть цього, працюючи кожен лише одним пальцем» («As

* У французькому виданні це речення подано так: «Справа не тільки в підвищенні індивідуальних продуктивних сил, але й у створенні за допомогою кооперації нової сили, яка функціонує лише як колективна сила» *Ред.*

Крім цієї нової сили, яка постає із злиття багатьох сил в одну колективну силу, вже самий суспільний контакт при більшості продуктивних праць викликає змагання та своєрідне зворушення життьового духа (animal spirits), яке збільшує індивідуальну дієздатність поодиноких осіб, так що дванадцятеро осіб разом протягом того самого робочого дня в 144 години дадуть далеко більший сукупний продукт, ніж дванадцять поодиноких робітників, що з них кожен працюватиме 12 годин, або ніж один робітник, який працюватиме день за днем 12 днів.[12] Це випливає з того, що людина з природи є якщо й не політична,[13] як думає Арістотель, то в усякому разі громадська тварина.

Хоч багато осіб одночасно й спільно виконують таку саму або однорідну працю, все ж індивідуальна праця кожної особи, як частина колективної праці, може репрезентувати різні фази самого процесу праці, що через них предмет праці, в наслідок кооперації, перебігає швидше. Приміром, коли мулярі складають ряд рук, щоб подавати цеглу від основи риштовання до його верху, то кожен з них робить те саме, а все ж поодинокі операції становлять безперервні частини однієї спільної операції, окремі фази, які кожна цеглина мусить перебігти в процесі праці, і завдяки чому 24 руки колективного робітника подають цеглу швидше, ніж дві руки поодинокого робітника, що сходить на риштовання та спускається з нього.[14] Предмет праці перебігає

---

one man cannot, and 10 men must strain, to lift a tun of weight, yet one hundred men can do it only by the strength of a finger of each of them»). (*John Bellers*: «Proposals for raising a colledge of industry», London 1696, p. 21).

[12] «Отже, в цьому (коли один фармер уживає на 300 акрах те саме число робітників, яке 10 дрібних фармерів уживають кожен на 30 акрах), тобто в такій пропорції робітників, є й така користь, яку не легко зрозуміти людям, незнайомим із справою на практиці: справді, хто буде заперечувати, що 1 відноситься до 4, як 3 відноситься до 12; однак на практиці це не так: підчас жнив і інших спішних робіт справа йде ліпше й успішніше, коли сполучити значне число рук разом; так, наприклад, 2 возії, 2 навантажники, 2 подавальники, 2 загрібальники й декілька людей на скиртах або на току зроблять удвоє більше, ніж те саме число робочих рук, поділених на різні групи по поодиноких фармах». («There is also an advantage in the proportion of servants, which will not easily be understood but by practical men; for it is natural to say, as 1 is to 4, so are 3 : 12; but this will not hold good in practice; for in harvest-time and many other operations which require that kind of despatch, by throwing many hands together, the work is better, and more expeditiously done: for exemple, in harvest, 2 drivers, 2 loaders, 2 pitchers, 2 rakers, and the rest at the rick, or in the barn, will despatch double the work, that the same number of hands would do, if divided into different gangs, on different farms»): («An Enquiry into the Connection between the present price of provisions and the size of farms. By a Farmer», London 1773, p. 7, 8).

[13] Арістотелеве визначення, власне кажучи, говорить, що людина з природи є міський громадянин. Для клясичної старовини це так само характеристичне, як і визначення Франкліна, що людина з природи є творець знарядь, характеристичне для доби янкі.

[14] «Треба ще зауважити, що такий частинний поділ праці може бути навіть тоді, коли робітники працюють коло тієї самої справи. Наприклад, мулярі, які подають із рук до рук цеглу на високе риштовання, виконують

ту саму просторінь за коротший час. З другого боку, комбінацію праці маємо й тоді, коли, приміром, будівлю розпочинають одночасно з різних боків, хоч би кооперовані робітники робили те саме або однорідне. Комбінований робочий день в 144 години, який охоплює предмет праці з багатьох боків у просторені, бо комбінований робітник або робітник колективний має очі й руки спереду й ззаду і є до певної міри всюдисущий,— той робочий день посуває наперед виготовлення цілого продукту швидше, ніж 12 дванадцятигодинних робочих днів більш або менш відокремлених робітників, які мусять братися до своєї праці однобічніше. Просторово різні частини продукту таким чином вистигають у той самий час.

Ми підкреслювали, що багато робітників, які один одного доповнюють, роблять те саме або однорідне, бо ця найпростіша форма спільної праці відіграє чималу ролю і в найрозвиненішій формі кооперації. Якщо процес праці складний, то вже сама маса тих, що спільно працюють, дозволяє розподіляти різні операції поміж різних робітників, отже, і виконувати їх одночасно та через це скорочувати робочий час, потрібний, щоб виготовити цілий продукт.[15]

У багатьох галузях продукції бувають критичні моменти, тобто визначувані самою природою робочого процесу періоди часу, протягом яких мусять бути досягнені певні результати праці. Коли, приміром, треба постригти ватагу овець або зжати та звезти хліб із певного числа морґів, то кількість і якість продукту залежить від того, щоб операція почалася в певний час

усі ту саму роботу, а все ж між ними є якийсь рід поділу праці, який полягає в тому, що кожний з них переносить цеглу на певну віддаль, і що всі вони приставляють її на місце призначення далеко швидше, ніж це було б, якби кожний з них сам носив свою цеглу на те високе риштовання» («On doit encore remarquer que cette division partielle de travail peut se faire quand même les ouvriers sont occupés d'une même besogne. Des maçons, par exemple, occupés de faire passer de mains en mains des briques à un échafaudage supérieur, font tous la même besogne, et pourtant il existe parmi eux une espèce de division de travail, qui consiste en ce que chacun d'eux fait passer la brique par un espace donné, et que tous ensemble la font parvenir beaucoup plus promptement à l'endroit marqué qu'ils ne le feraient si chacun d'eux portrait sa brique séparement jusqu'à l'échafaudage supérieur»). (*F. Skarbek*: «Théorie des richesses sociales», 2 éme éd. Paris 1840, vol. I., p. 97, 98).

[15] «Коли треба виконати складну працю, різні справи треба виконувати одночасно. Один робить одне, тимчасом як другий робить друге, і всі разом допомагають досягти результату, якого зовсім не могла б здійснити одна людина. Один гребе, тимчасом як другий кермує стерном, а третій закидає невід або б'є рибу бодцем, — і влови риби дають такий результат, що був би неможливий без такого співробітництва». («Est-il question d'exécuter un travail compliqué, plusieurs choses doivent être faites simultanément. L'un en fait une pendant que l'autre en fait une autre, et tous contribuent à l'effet qu'un seul homme n'aurait pu produire. L'un rame pendant que l'autre tient le gouvernail, et qu'un troisième jette le filet ou harponne le poisson, et la pêche a un succès impossible sans ce concours»). (*Destutt de Tracy*: «Traité de la Volonté et de ses effets», Paris 1826, p. 78).

і скінчилася в певний час. Період, що протягом його треба виконати процес праці, є тут так само приписаний, як от за вловів оселедців. Поодинока людина може з одного дня викраяти лише один робочий день, приміром, у 12 годин, але кооперація, приміром, із 100 людей збільшує дванадцятигодинний день до робочого дня в 1.200 годин. Короткість строку праці компенсується величиною маси праці, що її кидається у вирішальний момент на поле продукції. Вчасний результат залежить тут від одночасного вживання багатьох комбінованих робочих днів, а обсяг корисного ефекту — від числа робітників, яке однак завжди лишається меншим від числа тих робітників, що змогли б протягом того самого часу виконати ту саму працю, працюючи кожен окремо.[16] Це через брак такої кооперації на заході Сполучених штатів гине рік-у-рік сила хліба, а в тих частинах Східньої Індії, де англійське панування знищило давню громаду,— сила бавовни.[17]

З одного боку, кооперація дозволяє поширити просторову сферу праці, а тому для певних процесів праці, як от, приміром, за осушування ґрунту, будування гребель, іриґації, будування каналів, шляхів, залізниць тощо, вона потрібна вже в наслідок просторової зв'язаности предмету праці. З другого боку, кооперація уможливлює просторово звужувати, порівняно з маштабом продукції, поле продукції.Це обмеження просторової сфери праці за одночасного поширення сфери її діяння,через що заощаджується багато непродуктивних витрат (faux frais), постає із зосередження робітників, зближення різних процесів праці та концентрації засобів продукції.[18]

---

[16] «Виконання її (рільничої праці) у критичний момент має величезну вагу» («The doing of it at the critical juncture, is of so much the greater consequence»). («An Inquiry into the Connection between the present price etc.», p. 7). «У рільництві немає важливішого фактора, ніж час» (*Liebig*: «Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft», 1856, S. 23).

[17] «Дальше лихо, що його ледве чи хто міг сподіватись у країні, яка вивозить праці більше, ніж усяка інша країна, за винятком хіба Китаю та Англії,— це неможливість знайти достатню кількість робочих рук для збирання бавовни. В наслідок цього значна частина врожаю лишається незібрана, а другу частину його збирають із землі після того, як бавовна вже висипалась і через це втратила належний колір і почасти згнила; таким чином через те, що у відповідний час бракує робочих рук, плянтатор фактично примушений відмовитися від великої частини того врожаю, що його з такою тривогою сподівається Англія». («The next evil is one which one would scarcely expect to find in a country which exports more labour than any other in the world, with the exception perhaps of China an England — the impossibility of procuring a sufficient number of hands to clean the cotton. The conseqeunce of this is that large quantities of the crop are left unpicked, while another portion is gathered from the ground, when it has fallen, and is of course discoloured and partially rotted, so that for want of labour at the proper season the cultivator is actually forced to submit to the loss of a large part of that crop for which England is so anxiously looking»). (*Bengal Hurkaru*: «Bi-Monthly Overland Summary of News. 22 nd July 1861»).

[18] «З проґресом рільництва всю ту, а, може, і ще значнішу кількість капіталу й праці, яку колись уживали для поверхового оброблення 500 ак-

Проти рівновеликої суми відокремлених індивідуальних робочих днів комбінований робочий день продукує більші маси споживних вартостей і тому зменшує робочий час, потрібний, щоб досягти певного корисного ефекту. Чи комбінований робочий день у даному випадку дістає цю збільшену продуктивну силу тому, що він підносить механічну силу праці, чи тому, що поширює її просторову сферу діяння; чи тому, що він супроти маштабу продукції просторово звужує продукційне поле; чи тому, що в критичний момент він пускає в рух багато праці за короткий час; чи тому, що заохочує поодиноких осіб до змагання та напружує їхній життєвий дух; чи тому, що він накладає печать безперервности та багатобічности на однорідні операції багатьох осіб; чи тому, що виконує одночасно різні операції, чи тому, що економізує засоби продукції через спільний ужиток їх; чи тому, що надає індивідуальній праці характеру пересічної суспільної праці,— за всяких обставин специфічна продуктивна сила комбінованого робочого дня є суспільна продуктивна сила праці, або продуктивна сила суспільної праці. Вона випливає із самої кооперації. У плянomірному співробітництві з іншими робітник стирає свої індивідуальні межі й розвиває свою родову спроможність.[19]

рів, концентрується тепер для досконалішого оброблення 100 акрів». Хоч «проти кількости вживаного капіталу й праці просторінь і скоротилася, проте сфера продукції поширилася супроти тієї сфери, що її раніш мав або експлуатував поодинокий незалежний аґент продукції»). («In the progress of culture all, and perhaps more than all the capital an labour which once loosely occupied 500 acres, are now concentrated for the more complete tillage of 100. Relatively to the amount of capital and labour employed, space is concentrated, it is an enlarged sphere of production, as compared to the sphere of production formely occupied or worked upon by one single, independent agent of production»). (*R. Jones*: «An Essay, on the Distribution of wealth. Part I. On Rent», London 1831, p. 191 199).

[19] «Сила кожної людини мінімальна, але сполука мінімальних сил утворює спільну силу, більшу за суму цих сил, так що сили через саме своє об'єднання можуть зменшити час та збільшити сферу своєї акції» («La forza di ciascuno uomo è minima, ma la riunione delle minime forze forma una forza totale maggiore anche della somma delle forze medesime fino a che le forze per essere riunite possono diminuere il tempo ed accrescere lo spazio della loro azione»). (*G. R. Carli* примітка до *P. Verri*: «Meditazioni sulla Economia Politica». vol. XV, p. 196). [«Колективна праця дає такі результати, яких ніколи не могла б дати індивідуальна праця. Отже, у міру того як зростатиме кількість людности, продукти об'єднаної промисловости значно переважатимуть суму, що її ми мали в наслідок простого складання, обчисленого на основі цього зросту... У сфері механічних робіт так само, як і в сфері наукових робіт, людина може протягом одного дня фактично зробити більше, ніж ізольований індивід протягом усього свого життя. Аксіома математиків, що ціле дорівнює сумі частин, прикладена до нашого предмету, вже не є правильна. Щодо праці, цієї великої основи існування людства, то можна сказати, що продукт об'єднаних зусиль значно переважає все те, що могли б колибудь спродукувати зусилля поодиноких і розрізнених індивідів».— *Th. Sadler*: «The Law of Population», London 1850].*

* Наведене тут у прямих дужках ми беремо з французького видання. («Le Capital etc.», v. I, ch. XIII, p. 143). *Ред.*

Коли робітники взагалі не можуть безпосередньо співробітничати, не бувши згуртовані, отже, коли згуртовання їх у певному місці є умова їхньої кооперації, то наймані робітники не можуть кооперувати без того, щоб той самий капітал, той самий капіталіст не вживав їх одночасно, отже, і не купував одночасно їхні робочі сили. Тому сукупна вартість цих робочих сил, або сума заробітної плати робітників за день, тиждень і т. д., мусить вже бути нагромаджена в кишені капіталіста раніш, ніж самі робочі сили будуть сполучені у продукційному процесі. Заплатити 300 робітникам відразу навіть хоч би й лише за один день — це вимагає більшого авансування капіталу, аніж платити кільком робітникам тиждень за тижнем протягом цілого року. Отже, число кооперованих робітників, або маштаб кооперації, залежить насамперед від величини того капіталу, що його поодинокий капіталіст може авансувати на купівлю робочої сили, тобто від того обсягу, в якому кожен поодинокий капіталіст порядкує засобами існування багатьох робітників.

І щодо сталого капіталу справа стоїть так само, як і щодо змінного. Приміром, видатки на сировинний матеріял для одного капіталіста, що вживає 300 робітників, у тридцять разів більші, ніж для кожного з тих 30 капіталістів, що кожний з них вживає 10 робітників. Правда, розмір вартости й маса матеріялу спільно вживаних засобів праці зростають не в такій пропорції, як число вживаних робітників, але все ж вони зростають дуже значно. Отже, концентрація більших мас засобів продукції в руках поодиноких капіталістів є матеріяльна умова кооперації найманих робітників, а розмір кооперації, або маштаб продукції залежить від розміру цієї концентрації.

Первісно певна мінімальна величина індивідуального капіталу виступала як доконечна для того, щоб кількости одночасно визискуваних робітників, а тому й маси продукованої додаткової вартости вистачило для звільнення самого визискувача від ручної праці, для перетворення дрібного майстра на капіталіста, отже, і для того, щоб формально створити капіталістичне відношення. Тепер вона виступає як матеріяльна умова для перетворення багатьох розпорошених і один від одного незалежних індивідуальних процесів праці на один комбінований суспільний процес праці.

Так само командування капіталу над працею первісно виступало лише як формальний наслідок того, що робітник, замість працювати на себе, працює на капіталіста, а тому й під доглядом капіталіста. З розвитком кооперації багатьох найманих робітників командування капіталу розвивається на доконечність для виконання самого процесу праці, на дійсну умову продукції. Наказ капіталіста на полі продукції стає тепер так само доконечний, як наказ генерала на полі бою.

Всяка безпосередньо суспільна або спільна праця у великому маштабі потребує в більшій або меншій мірі керування, яке упосереднює гармонію між індивідуальними діями та виконує за-

гальні функції, що виникають із руху цілого продуктивного тіла відмінно від руху його самостійних органів. Окремий скрипаль диригує собі сам, оркестра потребує дириґента. Ця функція керування, догляду та упосереднення стає функцією капіталу, скоро тільки підпорядкована йому праця стає кооперативною. Як специфічна функція капіталу функція керування набирає специфічних характеристичних ознак.

Насамперед рушійним мотивом і визначальною метою капіталістичного процесу продукції є якомога більше самозростання капіталу,[20] тобто якомога більша продукція додаткової вартости, отже, якомога більший визиск робочої сили капіталом. Із зростом маси одночасно експлуатованих робітників зростає і їхній опір, а тому неминуче зростає і гніт капіталу, щоб перебороти той опір. Керування капіталіста є не тільки осібна функція, що виникає з природи суспільного процесу праці й належить до нього, воно є одночасно й функція визиску суспільного процесу праці і тому зумовлюється неминучим антагонізмом між визискувачем і сировинним матеріялом його визиску. Так само із зростом розміру засобів продукції, що протистоять найманому робітникові як чужа власність, зростає й доконечність контролю над доцільним уживанням цих засобів.[21] Далі, кооперація найманих робітників є лише результат діяння капіталу, який їх одночасно вживає. Зв'язок їхніх функцій та їхня єдність як продуктивного цілого тіла лежать поза ними, в капіталі, що їх згуртовує та тримає вкупі. Тим то зв'язок їхніх праць протистоїть їм ідеально як плян, практично — як авторитет капіталіста, як сила чужої волі, що підпорядковує їхню діяльність своїй меті.

Тому, якщо капіталістичне керування своїм змістом є двоїсте в наслідок двоїстости самого продукційного процесу, що ним

---

[20] «Зиск... однісінька мета продукції» («Profits.... is the sole end of trade»). (*J. Vanderlint*: «Money answers all Things», London 1734, p. 11).

[21] Часопис англійських філістерів «Spectator» сповіщає в числі з 3 червня 1866 р., що після заведення чогось на зразок товариського підприємства між капіталістом та робітником у «Wirework company of Manchester» «першим результатом було те, що раптом зменшилося псування матеріялу, бо робітники зрозуміли, що їм, як і всім іншим власникам, нема нащо псувати своє власне майно, а псування знаряддя та матеріялу є, може, найбільше, після легкодушних боргів, джерело втрат у промисловості» («the first result was a sudden decrease in waste, the men not seeing why they should waste their own property any more than any other master's, and waste is perhaps, next to bad debts, the greatest source of manufacturing loss»). Той самий часопис викриває ось яку основну хибу в рочдельських кооперативних спробах: «Вони показали, що робітничі асоціяції можуть успішно порядкувати крамницями, фабриками та майже всіма формами промисловости, і що вони надзвичайно поліпшили становище самих робітників, але! але в такому випадку вони зовсім не залишали якогось виразного місця для капіталіста» («They showed that associations of workmen could manage shops, mills, and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, but then they did not leave a clear place for masters»). Quelle horreur!*

* *Який жах! Ред.*

треба керувати, процесу, який, з одного боку, є суспільний процес праці для виготовлення продукту, з другого — процес зростання капіталу, то своєю формою це керування є деспотичне. З розвитком кооперації у великому маштабі деспотизм цей розвиває властиві йому своєрідні форми. Подібно до того, як капіталіст спочатку звільняється від ручної праці, скоро тільки його капітал досягає тієї мінімальної величини, за якої тільки й починається капіталістична продукція у власному значенні, так само й тепер він знову таки віддає саму цю функцію безпосереднього й невпинного нагляду над поодинокими робітниками та групами робітників осібному ґатункові найманих робітників. Як армія потребує військових обер - офіцерів та унтер - офіцерів, так і маса робітників, що працюють разом під командою того самого капіталу, потребує промислових обер - офіцерів (директорів, managers) та унтер - офіцерів (доглядачів за працею, foremen, overlookers, contremaîtres), які підчас процесу праці командують іменем капіталу. Праця нагляду стає їхньою постійною виключною функцією. При порівнянні способу продукції незалежних селян або самостійних ремісників із плянтаторським господарством, що ґрунтується на рабстві, політико - економ залічує цю працю нагляду до faux frais продукції.[21a] Навпаки, розглядаючи капіталістичний спосіб продукції, він ідентифікує функцію керування, оскільки вона виникає з природи спільного процесу праці, з тією самою функцією, оскільки її зумовлює капіталістичний і тому антагоністичний характер цього процесу.[22] Капіталіст не тому капіталіст, що він промисловий керівник, навпаки, він стає промисловим командиром через те, що він є капіталіст. Вища команда у промисловості стає атрибутом капіталу так само, як за февдальних часів вища команда на війні і в суді була атрибутом земельної власности.[22a]

Робітник є власник своєї робочої сили лише доти, доки він як продавець її торгується з капіталістом, а продавати він може лише те, що він має, свою індивідуальну, поодиноку робочу силу.

[21a] Змалювавши «superintendence of labour»* як головну характеристичну рису рабської продукції в південних штатах Північної Америки, професор Кернс каже далі: «Селянин - власник (на півночі), що привласнює собі ввесь продукт своєї землі, не потребує іншої спонуки до праці. Нагляд тут цілком зайвий». («The peasant proprietor appropriating the whole produce of his soil, needs no other stimulus to exertion. Superintendence is here completely dispensed with»). (*Cairnes*: «The Slave Power», London 1862, p. 48, 49).

[22] Сер Джемс Стюарт, що взагалі дуже добре розбирається в характеристичних суспільних одмінах різних способів продукції, зауважує: «Чи не тому великі підприємства у промисловості руйнують приватні підприємства, що вони більше наближаються до простоти рабського режиму?» («Why do large undertakings in the manufacturing way ruin private industry, but by coming nearer to the simplicity of slaves?»). («Principles of Political Economy», London 1767, vol. I, p. 167, 168).

[22a] Тим то Оґюст Конт та його школа могли б доводити вічну доконечність февдальних панів таким самим способом, як це вони робили щодо панів капіталу.

* — нагляд над працею. *Ред.*

Це відношення ані трохи не змінюється від того, що капіталіст замість однієї купує 100 робочих сил або складає контракт замість з одним із 100 незалежними один від одного робітниками. Він може вживати 100 робітників, не кооперуючи їх. Тому капіталіст оплачує вартість 100 самостійних робочих сил, але не оплачує комбінованої робочої сили 100 робітників. Як незалежні особи, робітники є окремі індивіди, що стають у відношення до того самого капіталу, а не один до одного. Кооперація між ними починається лише в процесі праці, алеж у процесі праці вони перестають уже належати самим собі. Вступивши до цього процесу, вони стають складовою частиною капіталу. Як кооперовані особи, як члени одного активного організму, вони самі є лише осібні способи існування капіталу. Тим то продуктивна сила, яку робітник розвиває як суспільний робітник, є продуктивна сила капіталу. Суспільна продуктивна сила праці розвивається безплатно, скоро тільки робітників поставлено в певні умови, а капітал ставить їх у ці умови. А що суспільна продуктивна сила праці нічого не коштує капіталові і що, з другого боку, робітник не розвиває її раніше, ніж його праця належить капіталові, то й видається вона продуктивною силою, яку капітал має з природи, його іманентною продуктивною силою.

Колосальним виявляється ефект простої кооперації у велетенських спорудах давніх азійців, єгиптян, етрусків і т. ін. «За минулих часів траплялося, що ці азійські держави після покриття своїх цивільних та військових видатків мали ще якийсь лишок засобів існування, що його вони могли витратити на розкішні й корисні твори. Їхнє панування над робочими силами майже всієї рільничої людности та виключне право монарха і духівництва порядкувати тим лишком давали їм засоби будувати ті могутні монументи, якими вони заповнили країну... При переміщенні тих велетенських статуй і тих величезних мас, що їх транспорт викликає подив, марнотратно вживали майже виключно людської праці. Для цього досить було певного числа робітників та концентрації їхніх зусиль. Так ми бачимо, як із глибин океану, з коралевих скель виростають острови, творячи суходіл, дарма що кожний індивід, що бере участь у творенні їх (depositary), є дрібний, слабий та нікчемний. Нерільничі робітники азійської монархії мало що повинні були додати до тієї справи, крім своїх індивідуальних фізичних зусиль; та їхнє число — це їхня сила, а влада керування цими масами дала початок тим велетенським спорудам. Саме концентрація в руках однієї або небагатьох осіб тих доходів, що з них жили робітники, робила можливими такі підприємства».[23] Ця влада азійських та єгипетських царів або етруських теократів тощо в сучасному суспільстві перейшла до капіталіста, однаково, чи виступає він як поодинокий капіта-

[23] *R. Jones*: «Textbook of Lectures etc.», Hertford 1852, p. 77, 78. Давні асирійські, єгипетські та інші колекції в Лондоні та по інших европейських столицях роблять нас свідками тих кооперативних процесів праці.

ліст, чи, як це маємо в акційних товариствах, як комбінований капіталіст.

Кооперація в процесі праці в тій формі, в якій ми находимо її переважно на початках людської культури, у мисливських народів [23a] або хоч би в рільничих індійських громадах, базується з одного боку, на спільному володінні умовами продукції, з другого боку — на тому, що поодинокий індивід не відірвався ще від пуповиння племени або громади й прив'язаний до них так само міцно, як окрема бджола до бджоляного вулика. І те і друге відрізняє цю кооперацію від капіталістичної кооперації. Спорадичне вживання кооперації у великому маштабі в античному світі, в середньовіччі та в сучасних колоніях базується на безпосередніх відносинах панування та підлеглости, здебільша на рабстві. Навпаки, капіталістична форма кооперації з самого початку має за свою передумову вільного найманого робітника, що продає свою робочу силу капіталістові. Однак історично вона розвивається протилежно до селянського господарства та незалежного ремества, однаково, чи це останнє має цехову форму, чи ні.[24] Супроти них капіталістична кооперація виступає не як осібна історична форма кооперації; навпаки, сама кооперація виступає супроти них як певна історична форма, властива капіталістичному процесові продукції, як специфічна форма, що відрізняє його від інших способів продукції.

Подібно до того, як суспільна продуктивна сила праці, що розвивається в наслідок кооперації, з'являється як продуктивна сила капіталу, так само й сама кооперація з'являється як специфічна форма капіталістичного процесу продукції, протилежно до процесу продукції поодиноких незалежних робітників або й дрібних майстрів. Це — перша зміна, якої зазнає дійсний процес праці через свою підлеглість капіталові. Ця зміна відбувається спонтанейно. Її передумова, одночасна експлуатація значного числа найманих робітників у тому самому процесі праці, становить вихідний пункт капіталістичної продукції, який збігається з існуванням самого капіталу. Тим то, якщо капіталістичний спосіб продукції, з одного боку, являє собою історичну доконечність для перетворення процесу праці на суспільний процес, то, з другого боку, ця суспільна форма процесу праці являє собою методу, що її застосовує капітал на те, щоб із більшим зиском експлуатувати процес праці, збільшуючи його продуктивну силу.

У своїй розглянутій досі простій формі кооперація збігається з продукцією у великому маштабі, але не становить тривалої

[23a] Linguet у своїй «Théorie des Lois civiles», мабуть, має рацію, коли він називає полювання першою формою кооперації, а полювання на людей (війну) першою формою полювання.

[24] Дрібне селянське господарство і незалежне ремество, що обидва почасти становлять базу февдального способу продукції, а почасти після його розкладу існують поруч капіталістичної продукції, разом з тим становлять економічну основу клясичної громади за її найліпших часів, за тих часів, коли первісна східня громадська власність уже розпалася, а рабство не встигло ще серйозно опанувати продукцію.

характеристичної форми якоїсь осібної епохи розвитку капіталістичного способу продукції. Щонайбільше, вона є приблизно така на початках мануфактури,[25] зорганізованої ще на ремісничий штиб, та в тих великих рільничих господарствах, які відповідають епосі мануфактури й посутньо відрізняються від селянського господарства тільки масою одночасно вживаних робітників та розміром сконцентрованих засобів продукції. Проста кооперація все ще є переважна форма по таких галузях продукції, де капітал оперує у великому маштабі, а поділ праці й машини не відіграють значної ролі.

Кооперація лишається основною формою капіталістичного способу продукції, хоч проста її форма сама з'являється як осібна форма поряд інших розвиненіших її форм.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

ПОДІЛ ПРАЦІ ТА МАНУФАКТУРА

1. Двояке походження мануфактури

Кооперація, що ґрунтується на поділі праці, утворює собі свою клясичну форму в мануфактурі. Як характеристична форма капіталістичного процесу продукції вона домінує протягом мануфактурного періоду у власному значенні, який триває приблизно від середини XVI віку до останньої третини XVIII.

Мануфактура виникає двояким способом.

Або робітників різнорідних самостійних реместв, що через їхні руки мусить переходити продукт аж до останньої стадії його виготовлення, згуртовують в одній майстерні під командою того самого капіталіста. Приміром, карета була продуктом спільної праці великого числа незалежних ремісників, як от стельмаха, римаря, кравця, слюсаря, мідяра, токаря, позументаря, скляра, маляра, лаківника, позолотника і т. ін. Каретна мануфактура сполучає всіх цих різних ремісників в одній майстерні, де вони одночасно спільно працюють. Правда, карету не можна золотити раніш, ніж її зроблено. Але якщо одночасно роблять багато карет, то одну якусь частину можна завжди золотити, тимчасом як інша частина пробігає ранішу фазу продукційного процесу. До цього часу ми все ще стоїмо на ґрунті простої кооперації, яка находить готовим свій людський та речовий матеріял. Алеж дуже скоро настає ґрунтовна зміна. Кравець, слюсар, мідяр і т. ін., що працює тільки коло карет, утрачає крок за кроком

---

[25] «Хіба поєднання вправности, працьовитости та змагання багатьох, що виконують ту саму працю, не є спосіб посувати наперед цю працю? І хіба Англія могла б якимось іншим способом довести свою вовняну мануфактуру до такої досконалости?» («Whether the united skill, industry and emulation of many together on the same work be not the way to advance it? And whether it had been otherwise possible for England, to have carried on her Woollen Manufacture to so great perfection?»). (*Berkeley*: «The Querist», London 1750, p. 56, § 521).

разом із звичкою і здібність провадити своє давнє ремество в його повному розмірі. З другого боку, його зоднобічнена робота набирає тепер у межах звуженої сфери діяльности якнайдоцільнішої форми. Первісно каретна мануфактура з'явилась як комбінація самостійних реместв. Поволі вона стає поділом каретної продукції на її різні осібні операції, з яких кожна кристалізується у виключну функцію одного робітника, а сукупність їх виконується спілкою таких частинних робітників. Так само постала сукняна мануфактура й цілий ряд інших мануфактур із комбінації різних реместв під командою того самого капіталу.[26]

Але мануфактура виникає і протилежним шляхом. Той самий капітал експлуатує одночасно і в тій самій майстерні багатьох ремісників, які роблять ту саму або подібну роботу, приміром, виробляють папір, або черенки, або голки. Це є кооперація в найпростішій формі. Кожен з цих ремісників (може з одним або двома підмайстрами) виготовляє цілий товар, отже, і виконує послідовно різні операції, потрібні для його виготовлення. Він працює й далі своїм старим ремісницьким способом. Алеж зовнішні обставини незабаром примушують інакше використовувати концентрацію робітників в тому самому приміщенні й одночасність їхніх праць. Приміром, протягом якогось певного часу треба постачити більшу кількість готового товару. Тому працю розподіляють. Замість доручати тому самому ремісникові виконувати різні операції послідовно в часі, ці операції відокремлюють одну від одної, ізолюють, ставлять просторово одну поряд одної, і кожну з них доручають окремому ремісникові, так що всі ці операції разом одночасно виконують кооперовані робітники.

---

[26] Щоб дати сучасніший приклад цього способу утворення мануфактури, наводимо таку цитату. Шовкопрядіння й шовкоткацтво в Ліоні та Німі «мають цілком патріярхальний характер; ці галузі промисловости застосовують багато жінок та дітей, але не надривають їхніх сил і не деморалізують їх; вони лишають їх у їхніх чудових долинах Дроми, Вара, Ізери й Воклюзи для того, щоб вони розводили там черву й розмотували її опряди; ніколи ця продукція не набирає характеру справжньої фабрики. Щоб бути так добре додержаним... цей принцип поділу праці набирає спеціяльного характеру. Існують свої спеціялісти — мотальниці, сукальники, фарбівники, шліфувальники і, нарешті, ткачі, але вони не зосереджені в тому самому будинку й не залежать від того самого хазяїна; вони всі незалежні» («... est toute patriarcale; elle emploie beaucoup de femmes et d'enfants, mais sans les épuiser ni les corrompre; elle les laisse dans leurs belles vallées de la Drôme, du Var, de l'Isère, de Vaucluse, pour y élever des vers et dévider leurs cocons: jamais elle n'entre dans une véritable fabrique. Pout être aussi bien observé... le principe de la division du travail, sy revêt d'un caractère special. Il y a bien des dévideuses, des moulineurs, des teinturiers, des encolleurs, puis des tisserands; mais ils ne sont pas réunis dans une même établissement, ne dépendent pas d'un même maître: tous ils sont indépendants»). (*A. Blanqui*: «Cours l'Economie industrielle. Recueilli par A. Blaise», Paris 1838 — 39, p. 79). Від того часу як Блянкі це писав, цих різних незалежних робітників почасти зосереджено на фабриках. [До 4 видання.— А від того часу як Маркс це писав, на цих фабриках укоренився механічний ткацький варстат і швидко витискує ручний. Крефельдська шовкова промисловість може теж заспівати такої самої пісні. — *Ф. Е.*].

Цей випадковий розподіл повторюється, виявляє свої своєрідні користі і поволі костеніє в систематичний поділ праці. З індивідуального продукту самостійного ремісника, що виконує багато операцій, товар перетворюється на суспільний продукт спілки ремісників, що з них кожен постійно виконує лише одну й ту саму частинну операцію. Ті самі операції, що зливалися одна з одною як послідовні операції німецького цехового майстра паперової продукції, усамостійнились у голляндській паперовій мануфактурі в частинні операції багатьох кооперованих робітників, операції, що відбуваються одна поруч одної. Нюрнберзький цеховий голкар становить основний елемент англійської голкової мануфактури. Але тимчасом, як той голкар виконував послідовно одну по одній, може, 20 операцій,— тут, в англійській мануфактурі, майже 20 голкарів працюють один поруч одного, виконуючи кожний лише одну з тих 20 операцій, які в наслідок дальшого досвіду ще більше порозділювались, відокремились та усамостійнились у виключні функції поодиноких робітників.

Отже, спосіб виникнення мануфактури, її виростання із ремества, є двоякий. З одного боку, вона походить із комбінації різнорідних, самостійних реместв, які втрачають свою самостійність та зоднобічнюються до такої міри, коли вони вже становлять лише частинні операції в процесі продукції того самого товару — операції, що лише одна одну доповнюють. З другого боку, мануфактура походить із кооперації однорідних ремісників, розкладає те саме індивідуальне ремество на його різні осібні операції, ізолює та усамостійнює їх аж до такої міри, коли кожна з них стає виключною функцією окремого робітника. Отже, мануфактура, з одного боку, вводить у процес продукції поділ праці або розвиває його далі, з другого боку — вона комбінує ремества, що раніш були відокремлені. Але хоч який буде її окремий вихідний пункт, її кінцева форма та сама — продукційний механізм, що органами його є люди.

Щоб як слід зрозуміти поділ праці в мануфактурі, важно завжди мати на увазі такі пункти: насамперед розклад процесу продукції на його окремі фази тут геть чисто збігається з розкладом ремісничої діяльности на її різні частинні операції. Хоч буде ця операція складною, хоч простою, вона однаково лишається ремісничою, а тому й залежною від сили, вправности, хуткости та певности поодинокого робітника в орудуванні своїм інструментом. Ремество лишається базою. Ця вузька технічна база виключає дійсно науковий розклад процесу продукції, бо кожний частинний процес, що його пророблює продукт, мусить бути виконуваний як частинна реміснича праця. І саме тому, що реміснича вправність лишається таким чином основою процесу продукції, кожного робітника пристосовується виключно до якоїсь однієї частинної функції і його робочу силу на цілий вік перетворюється в орган цієї частинної функції. Нарешті, цей поділ праці є осібний рід кооперації, а деякі її користі походять із загальної природи кооперації, а не з цієї осібної форми її.

2. Частинний робітник та його знаряддя

Якщо тепер підійти ближче до деталів, то насамперед ясно, що робітник, який цілий свій вік виконує одну й ту саму просту операцію, перетворює ціле своє тіло на її автоматично однобічний орган і тому витрачає на це менше часу, ніж реміснік, що виконує навпереміну цілий ряд операцій. Але комбінований колективний робітник, що становить живий механізм мануфактури, складається тільки з таких однобічних частинних робітників. Тим то тут порівняно з самостійним ремеством за коротший час продукується більше, тобто продуктивна сила праці підвищується.[27] Крім цього, якщо частинна праця всамостійнюється у виключну функцію однієї особи, то вдосконалюється і її метода. Постійне повторювання тієї самої обмеженої роботи й концентрація уваги на цій обмеженій роботі навчають через досвід досягати наміченого корисного ефекту з якнайменшою витратою сили. А що різні ґенерації робітників завжди одночасно живуть разом і працюють разом у тих самих мануфактурах, то набуті таким чином способи технічної вмілости швидко вкорінюються, нагромаджуються та передаються від однієї ґенерації до другої.[28]

Мануфактура, репродукуючи всередині майстерні й систематично розвиваючи до крайніх меж те розмежування реместв, яке вона знайшла у містах середньовіччя, тим самим фактично продукує віртуозність частинних робітників. З другого боку, її перетворення частинної праці на життєву професію людини відповідає прагненню попередніх суспільств робити ремество спадковим, надавати йому закам'янілої форми каст або,— якщо певні історичні умови створювали змінливість індивідів, яка суперечила кастовому ладу,— закостенілої форми цехів. Касти й цехи виникають із того самого природного закону, що реґулює поділ рослин і тварин на роди й підроди, з тією лише відміною, що на певному ступені розвитку спадковість каст або винятковість цехів декретується як суспільний закон.[29] «Мусліну з Даккі

[27] «Що більше працю якоїсь складної мануфактурної галузі розчленовано й поділено між різними ремісниками, то ліпше й скорше цю працю виконується, то менше витрачається часу та праці» («The more any manufacture of much variety shall be distributed and assigned to different atrists the same must needs be better done and with greater expedition, with less loss of time and labour»). («The Advantages of the East - India Trade», London 1720, p. 71).

[28] «Легка праця є успадкована вправність» («Easy labour is transmitted skill»). (*Th. Hodgskin*: «Popular Political Economy», London 1827, p. 48).

[29] «Вправності також... дійшли в Єгипті належного ступеня досконалости. Бо лише в цій одній країні ремісники ні в якому разі не сміють встрявати до занять інших громадянських кляс, а повинні працювати лише в тій професії, яка за законом спадково належала їхньому родові... В інших народів ми знаходимо, що ремісники поділяють свою увагу на надто багато об'єктів... То заходяться вони коло обробітку землі, то беруться до торговельних справ, то займаються одночасно двома або трьома ремествами. У вільних державах вони часто бігають на народні збори... Навпаки, в Єгипті кожного ремісника, що встряває до державних справ або береться одночасно до кількох реместв, піддають тяжким карам.

щодо його тонкости, ситців і інших матерій з Короманделя щодо пишноти та тривалости фарб ще ніколи не перевищено. А проте їх продукують без капіталу, без машин, без поділу праці або якогось із тих інших засобів, що дають так багато переваг европейській фабрикації. Ткач — то ізольований індивід, що на замовлення споживача виготовлює тканину, а до того — ще й на ткацькому варстаті якнайпростішої конструкції, варстаті, що часом складається лише з дерев'яних грубо позбиваних брусів. У нього немає навіть апарату для натягування основи, і тому ткацький варстат мусить лишатися розтягнутим на цілу свою довжину, та такий він незграбний і широкий, що не може вміститися в хаті продуцента, і тому цей останній мусить виконувати свою працю на вільному повітрі, перериваючи її повсякчас у негоду».[30] Лише ця особлива вміліcть, що нагромаджувалася від покоління до покоління та спадково переходила від батька до сина, дає індусові, як і павукові, цю віртуозність. А проте порівняно з більшістю мануфактурних робітників такий індійський ткач виконує дуже складну працю.

Ремісник, що виконує один по одному різні частинні процеси в продукції якогось виробу, мусить змінювати то місце, то інструменти. Перехід від однієї операції до іншої перериває хід його праці і становить, так би мовити, пори в його робочому дні. Ці пори звужуються, якщо він протягом цілого дня безупинно виконує ту саму операцію, або вони зникають у міру того, як меншає змінливість його операцій. Збільшена продуктивність постає тут або із збільшення витрати робочої сили протягом даного часу, отже, із зросту інтенсивности праці, або із зменшення непродуктивного споживання робочої сили. А саме: зайва витрата сили, що її вимагає кожний перехід од спокою до руху, компенсується при довшому триванні осягнутої вже нормальної швидкости праці. З другого боку, безперервність одноманітної праці ослабляє напруження уваги та розмах життєвого духа, який саме в зміні діяльности знаходить свій відпочинок та принаду.

Продуктивність праці залежить не тільки від віртуозности робітника, але й від досконалости його знарядь. Знарядь того самого роду, як, приміром, різальних, свердлильних, поштовхових та ударних і т. ін., вживається в різних процесах праці, і той самий інструмент у тому самому процесі праці придається до різних операцій. Однак, скоро тільки різні операції якогось процесу праці відокремляться одна від одної, і кожна частинна операція набуде в руках частинного робітника якнайвідповіднішої, а через це й виключної форми, то постає доконечність змін

Таким чином ніщо не може їм заважати пильно працювати в своїй професії... А до того, діставши багато правил від своїх прадідів, вони ревно дбають про те, щоб винайти нові удосконалення». (*Diodorus Siculus*: «Historische Bibliothek», Bd. I, Kap. 74, S. 117, 118).

[30] «Historical and descriptive Account of British India etc. by Hugh Murray, James Wilson etc.», Edinburgh 1832, vol. II, p. 449, 450. Індійський ткацький варстат дуже високий, бо основу натягується вертикально.

у знаряддях, які раніше служили для різних цілей. Пізнання тих особливих труднощів, які викликає незмінена форма знарядь, вказує напрям, у якому має йти зміна їхньої форми. Диференціяція інструментів праці, в наслідок якої інструменти того самого роду набувають особливих тривалих форм для кожного окремого корисного вжитку, і їхня спеціялізація, в наслідок якої кожний такий окремий інструмент функціонує в повному своєму обсязі лише в руках спеціяльного частинного робітника,— це характеризує мануфактуру. В самому лише Бірмінґемі продукують якихось 500 відмін молотків, і з них кожний не тільки служить для якогось осібного продукційного процесу, а ще й певне число таких відмін служить часто лише для різних операцій у тому самому процесі. Мануфактурний період спрощує, поліпшує та робить різноманітнішими знаряддя праці, пристосовуючи їх до виключних окремих функцій частинних робітників.[31] Тим самим він утворює одну з матеріяльних умов для вживання машин, які складаються з комбінації простих інструментів.

Частинний робітник та його інструмент становлять прості елементи мануфактури. Звернімось тепер до її цілого механізму.

3. Дві основні форми мануфактури: гетерогенна мануфактура й органічна мануфактура

Організація мануфактури має дві основні форми, які, хоч випадково й сплітаються одна з одною, становлять, однак, два посутньо відмінні роди і відіграють цілком різні ролі при пізнішому перетворенні мануфактури на машинову велику промисловість. Цей двоякий характер мануфактури випливає з природи самого продукту. Цей останній або утворюється через просту механічну сполуку самостійних частинних продуктів, абож завдячує свою готову форму послідовному рядові зв'язаних між собою процесів та маніпуляцій.

Льокомотив, приміром, складається більш ніж із 5.000 самостійних частин. Однак його не можна вважати за приклад першого роду мануфактури у власному значенні, бо він є витвір великої промисловости. Зате добрим прикладом може бути годинник, що на ньому й Вільям Петті унаочнює мануфактурний поділ праці. З індивідуального витвору нюрнберзького ремісника годинник перетворився на суспільний продукт безлічі частинних робітників таких, як от: Rohwerkmacher, виготівник годинникарських

[31] Щодо природних органів рослин і тварин Дарвін у своїй епохальній праці «Постання родів» зауважує ось що: «Доки той самий орган має виконувати різні праці, доти причину його змінливости, мабуть, можна знайти в тому, що природний добір менш старанно зберігає або пригнічує кожний дрібний відхил у формі, аніж тоді, коли той самий орган було б призначено виключно лише для якогось одного окремого завдання. Так, ножі, які призначено на те, шоб різати всяку всячину, можуть бути взагалі більш - менш однакової форми, тимчасом як інструмент, призначений лише для якогось одного вжитку, мусить для кожного іншого вжитку мати й іншу форму».

пружин, виготівник циферблятів, виготівник спіральних пружин, робітник, що робить дірки для каменя та вставляє рубін, виготівник стрілок, виготівник коробки для годинника, виготівник шрубів, позолотник з багатьма підрозділами, як от, приміром, колісник (виріб мідяних та сталевих коліщат знову поділено), Triebmacher, Zeigerwerkmacher, acheveur de pignon (закріплює коліщата в належних місцях, полірує facettes і т. ін.), Zapfenmacher, planteur de finissage (вставляє в механізм різні коліщата та пружини), finisseur de barillet (вирізує зубці, поширює дірочки до належного розміру та закріплює установку), Hemmungmacher і, як підрозділ цієї галузі, виготівник циліндрів, виготівник трибків, виготівник маятників, Raquettemacher (тобто виготівник механізму, що реґулює годинник), planteur d'échappement (Hemmungmacher у власному значенні); далі: repasseur de barillet (виготовлює коробку для пружини та закріпляє її установку), ґлянсувальник сталі, ґлянсувальник коліщат, ґлянсувальник шруб, маляр цифр, Blattmacher (покриває мідь емалем), fabricant de pendants (виготовлює лише кільця до годинникової коробки), finisseur de charnière (вставляє мосяжевий штифт всередину коробки й т. ін.), faiseur de secret (виготовлює пружину, що відкриває кришку годинника), ґравер, ciseleur, полірувальник годинникової коробки і т. д. і т. д., нарешті, repasseur, що складає окремі частини годинника докупи та пускає годинника в рух. Лише небагато частин годинника переходить через різні руки, і всі ці membra disjecta збираються лише в руках того, хто, кінець - кінцем, сполучає їх в один цілий механізм. Це зовнішнє відношення готового продукту до його різнорідних елементів тут, як і в подібних роботах, лишає комбінацію частинних робітників у тій самій майстерні випадковою. Самі частинні праці знов таки можуть провадитись як незалежні одне від одного ремества, як от у кантоні Ваадт та Невшатель, тимчасом як у Женеві, приміром, існують великі мануфактури годинників, тобто існує безпосередня кооперація частинних робітників під командою одного капіталу. І в останньому випадку цифербляти, пружини й коробки рідко виготовлюють у самій мануфактурі. Комбіноване мануфактурне виробництво зисковне тут лише за виняткових умов, бо конкуренція поміж робітниками, що хочуть працювати вдома, надзвичайно велика, роздрібнення продукції на масу гетерогенних процесів мало дає змоги застосовувати спільні засоби праці; крім того, при роздрібненій фабрикації капіталіст заощаджує собі видатки на робітні приміщення й т. д.[32] Однак становище й цих частинних робітників, які пра-

[32] Женева в 1854 р. випродукувала 80.000 годинників, що не складає навіть і п'ятої частини продукції годинників кантону Невшатель. Chaux-de-Fonds, що його можна розглядати як єдину мануфактуру годинників, сам щорічно дає удвоє більше, ніж Женева. Від 1850 і до 1861 р. Женева постачила 750.000 годинників. Див. «Report from Geneva on the watch Trade» в «Reports by H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.». № 6 1863. Якщо відсутність зв'язку між процесами, на які розпадається продукція складних про-

цюють хоч і вдома, але на капіталіста (Fabrikant, établisseur), геть цілком відмінне від становища самостійного ремісника, що працює для своїх власних клієнтів.[33]

Другий рід мануфактури, її закінчена форма, продукує вироби, що перебігають зв'язані між собою фази розвитку, певний ряд послідовних процесів, як от, приміром, дріт у голчаній мануфактурі, який проходить через руки 72, а то й 92 специфічних частинних робітників.

Оскільки така мануфактура комбінує ремества первісно розпорошені, вона зменшує просторове відокремлення між окремими фазами продукції виробу. Час на перехід його з однієї стадії до одної скорочується, і так само зменшується праця, що упосереднює ці переходи.[34] Порівняно з ремеством, таким способом досягається вищої продуктивної сили, і цей виграш виникає саме з загального кооперативного характеру мануфактури. З другого боку, властивий мануфактурі принцип поділу праці зумовлює ізоляцію різних фаз продукції, що усамостійнюються одна проти одної як відповідна кількість частинних праць ремісничого характеру. Встановлення і зберігання зв'язку поміж ізольованими функціями вимагає постійного транспортування виробу з одних рук до одних та з одного процесу до одного. З погляду великої промисловости ця обставина виступає як характеристична та іманентна принципові мануфактури обмеженість, що удорожчує продукцію.[35]

Коли подивимось на певну кількість сировинного матеріялу, приміром, ганчірок у паперовій мануфактурі або дроту в голчаній мануфактурі, то побачимо, що цей матеріял перебігає в руках різних частинних робітників почерговий щодо часу ряд фаз

дуктів, сама по собі дуже утруднює перетворення таких мануфактур на машинове виробництво великої промисловости, то при продукції годинників сюди долучаються ще дві інші перешкоди: дрібність і тендітність їхніх елементів та їхній люксусовий характер, отже і різноманітність їх, наприклад, ліпші лондонські фірми протягом цілого року ледве чи виробляють тузінь годинників, які були б подібні один до одного. Фабрика годинників Vacheron and Constantin, що з успіхом вживає машин, дає щонайбільше три - чотири відміни годинників, різних щодо величини й форми.

[33] В годинникарстві, в цьому клясичному прикладі гетерогенної мануфактури, можна дуже докладно вивчити згадані вище диференціяцію та спеціялізацію робочих інструментів, що випливають із розчленування ремісничої праці.

[34] «За такого тісного співжиття людей на транспортування неодмінно мусить витрачатись менше часу» («In so close a cohabitation of the People, the carriage must needs be less»). («The Advantages of the East - India Trade», London 1720, p. 106).

[35] «Ізоляція різних стадій мануфактури, що постає в наслідок вживання ручної праці, надзвичайно збільшує витрати продукції, при чому втрата виникає, головне, з самого лише переходу від одного процесу до одного» («The isolation of the different stages of manufacture consequent upon the employment of the manual labour adds immensely to the cost of production, the loss mainly arising from the mere removals from one process to another»). («The Industry of Nations», London 1855, Part. II, p. 200).

продукції, аж поки набере своєї остаточної форми. Навпаки, коли розглядатимемо майстерню як сукупний механізм, то виявиться, що сировинний матеріял перебуває одночасно в усіх своїх фазах продукції. Однією частиною своїх багатьох озброєних знаряддям рук колективний робітник, скомбінований із частинних робітників, тягне дріт, тоді як іншими руками та знаряддям він одночасно вирівнює його, іншими ріже його, загострює й т. д. Послідовність різних стадій процесу в часі перетворюється на одночасність існування цих стадій у просторі. Звідси виготовлення більшої кількости товару протягом того самого часу.[36] Ця одночасність виникає, щоправда, з загальної кооперативної форми цілого процесу, але мануфактура не тільки находить уже готові умови кооперації, вона почасти лише сама створює їх, розчленовуючи реміснич́у працю. З другого боку, вона досягає цієї суспільної організації процесу праці, лише міцно приковуючи того самого робітника до того самого деталю.

Що частинний продукт кожного частинного робітника разом з тим є лише осібний ступінь у розвитку того самого продукту, то один робітник постачає іншому, або одна група робітників іншій сировинний матеріял. Результат праці одного становить вихідний пункт для праці іншого. Отже, один робітник тут безпосередньо дає працю іншим. Робочий час, доконечний для досягнення у кожному частинному процесі корисного ефекту, що його має на меті цей процес, установлюється з досвіду, і цілий механізм мануфактури ґрунтується на тій передумові, що протягом даного робочого часу досягається якогось даного результату. Лише за цієї передумови різні процеси праці, процеси, що один одного доповнюють, можуть відбуватися безперервно, одночасно та просторово один поруч одного. Ясно, що ця безпосередня взаємна залежність праць, а тому й робітників примушує кожного окремого робітника витрачати на свою функцію лише доконечний робочий час, і таким чином досягається цілком іншої безперервности, одноманітности, правильности, порядку,[37] а осо-

[36] «Він (поділ праці) зумовлює економію часу, розчленовуючи працю на різні операції, які можна виконувати всі одночасно... В наслідок одночасного виконування всіх тих різних процесів праці, які одна людина мусить провадити послідовно, один по одному, утворюється, наприклад, можливість виробити велике число цілком закінчених шпильок протягом того самого часу, якого треба на те, щоб обрізати й загострити одну шпильку». («It (the division of labour) produces also an economy of time, by separating the work into its different branches, all of which may be carried on into execution at the same moment... By carrying on all the different processes at once, which an individual must have executed separately, it becomes possible to produce a multitude of pins for instance completely finished in the same time as a single pin might have been either cut or pointed»). (*Dugald Stewart*: Works, edited by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, vol. III, «Lectures on Political Economy», p. 319).

[37] «Що більше різноманітности серед робітників мануфактури... то більші порядок і реґулярність у кожній роботі, то менше мусить витрачатись на неї часу, то менше мусить витрачатись праці» («The more variety

бливо й інтенсивности праці, аніж у незалежному реместі або навіть у простій кооперації. Та обставина, що на продукцію якогось товару витрачається лише суспільно - доконечний робочий час, за товарової продукції з'являється взагалі як зовнішній примус конкуренції, бо, висловлюючись поверхово, кожний поодинокий продуцент мусить продавати товар за його ринковою ціною. Навпаки, у мануфактурі виготовлення даної кількости продукту протягом даного часу стає технічним законом самого процесу продукції.[38]

Однак різні операції потребують неоднакового часу й тому дають протягом однакового часу неоднакові кількості частинних продуктів. Отже, коли той самий робітник день - у - день повинен виконувати завжди лише ту саму операцію, то для різних операцій мусить бути вжите відносно різне число робітників, приміром, у черенковій мануфактурі на одного ґлянсувальника четверо ливарників та двоє відламувачів, бо один ливарник виливає за годину 2.000 черенків, один відламувач одламує 4.000, а ґлянсувальник ґлянсує начисто 8.000. Тут принцип кооперації повертається назад до своєї найпростішої форми, до одночасного вживання багатьох робітників, що роблять однорідну роботу, але цей принцип стає тепер виразом певного органічного відношення. Отже, мануфактурний поділ праці не тільки спрощує і урізноманітнює якісно відмінні органи суспільного колективного робітника, а й утворює тривале математичне відношення для кількісного обсягу цих органів, тобто для відносного числа робітників або для відносної величини робітничих груп у кожній окремій функції. Разом з якісним розчленуванням він розвиває й кількісну норму (Regel) та пропорційність суспільного процесу праці.

Якщо для певного маштабу продукції на основі досвіду встановлено якнайвідповіднішу пропорційність між різними групами частинних робітників, то поширити цей маштаб можна лише тоді, коли вжити кратну кількість робітників кожної з цих окремих груп.[39] До цього долучається ще й те, що той самий індивід може виконувати деякі роботи однаково добре, все одно, чи провадяться вони у великому чи в малому розмірі, приміром, роботи догляду, транспортування частинних продуктів з однієї продукційної фази

---

of artists to every manufacture... the greater the order and regularity of every work, the same must needs be done in less time, the labour must be less»). («The Advantages of the East - India Trade», London 1720, p. 68).

[38] Проте цього результату мануфактурне підприємство в багатьох галузях продукції доходить лише недосконало, бо мануфактура не вміє з певністю контролювати загальні хемічні й фізичні умови процесу продукції.

[39] «Якщо досвід залежно від осібної природи продукту кожної мануфактури показав так найвигідніший спосіб поділу фабрикації на частинні операції, як і потрібне для цього число робітників, то всі підприємства, що не вживатимуть точної кратної кількости цього числа робітників, будуть продукувати з більшими витратами... Це одна з причин колосального поширення промислових підприємств». (*Ch. Babbage*: «On the Economy of Machinery», London 1832. ch. XXI, p. 172, 173).

до іншої і т. д. Отже, усамостійнення цих функцій, або доручення цих функцій окремим робітникам, стає вигідним лише із збільшенням числа занятих робітників, але це збільшення мусить одразу охопити всі групи в однаковій пропорції.

Окрема група, певне число робітників, що виконують ту саму частинну функцію, складається з однорідних елементів та становить осібний орган цілого механізму. Однак у різних мануфактурах сама група є розчленоване робоче тіло, тимчасом як цілий механізм утворюється через повторювання або помножування цих продуктивних елементарних організмів. Візьмімо, приміром, мануфактуру пляшок. Вона розпадається на три посутньо відмінні фази. Перша, підготовча фаза: виготовлення скляної маси, тобто суміші піску, вапна й т. ін., та перетоплення цієї суміші на плинну скляну масу.[40] В цій першій фазі працюють різні частинні робітники, так само як і в кінцевій фазі: вийманні пляшок із сушарні, сортуванні та пакуванні їх і т. ін. Посередині між цими двома фазами маємо власне виробництво пляшок, або перероблення плинної скляної маси. Коло того самого отвору печі для виробу скляних продуктів працює група, яка в Англії зветься «hole» (діра) і складається з одного bottle maker'а,* або finisher'а,** одного blower'а,*** одного gatherer'а,****одного putter up***** або whetter off****** і одного taker'а.******* Ці п'ятеро частинних робітників становлять стільки ж окремих органів одним - одного робочого тіла, яке може функціонувати лише як єдність, отже, лише через безпосередню кооперацію п'ятьох. Якщо бракує однієї з п'ятьох складових частин цього тіла, то воно паралізується. Але та сама піч для перетоплення скла має декілька отворів,— в Англії, наприклад, 4 — 6,— і в кожному з них міститься глиняний топильний тигель із плинним склом; коло кожного з них працює своя власна робоча група, складена з таких самих п'ятьох робітників. Організація кожної поодинокої групи базується тут безпосередньо на поділі праці, тимчасом як зв'язок поміж різними однорідними групами полягає в простій кооперації, що дає можливість через спільне вживання ощадніше використовувати один із засобів продукції, в даному випадку, піч для перетоплення скла. Кожна така піч з її 4 — 6 групами становить гуту, а скляна мануфактура охоплює кілька таких гут разом із приладдям і робітниками для початкової й кінцевої фази продукції.

Нарешті, мануфактура, так само, як вона виникає почасти з комбінації різних реместь, може розвинутися на комбінацію

[40] В Англії піч для перетоплювання відокремлена від печі для виробу скляних продуктів, але в Бельгії, наприклад, та сама піч служить для обох процесів.

* — пляшкаря. *Ред.*

** — робітника, що остаточно закінчує продукт. *Ред.*

*** — надимача. *Ред.*

**** — збирача. *Ред.*

***** — укладача. *Ред.*

****** — шліфувальника. *Ред.*

******* — приймача. *Ред.*

різних мануфактур. Великі англійські гути, приміром, сами фабрикують свої глиняні топильні тиглі, бо від їхньої якости посутньо залежить, вдасться чи не вдасться виготовлення продукту. Мануфактура засобу продукції сполучається тут із мануфактурою продукту. Навпаки, мануфактура продукту може бути сполучена з мануфактурами, що для них цей продукт служить знову за сировинний матеріял або що з їхніми продуктами він пізніше сполучається. Так, наприклад, мануфактура кремінного скла комбінується із шліфуванням скла та з мосяжоливарством; останнє служить для виготовлення металевих оправ різноманітних скляних товарів. Тоді різні комбіновані мануфактури становлять більш або менш просторово відокремлені відділи цілої мануфактури, а разом з тим вони є незалежні один від одного процеси продукції, кожний із своїм власним поділом праці. Хоч комбінована мануфактура дає деякі вигоди, проте, доки вона ґрунтується на своїй власній основі, вона не набуває дійсної технічної єдности. Ця єдність постає лише тоді, коли мануфактура перетворюється на машинове виробництво.

Мануфактурний період, що незабаром проголошує зменшення робочого часу, доконечного для продукції товарів, за свій свідомий принцип,[41] спорадично розвиває й уживання машин, особливо для деяких простих початкових процесів, які можна провадити лише у великому маштабі та при значній витраті сили. Приміром, у паперовій мануфактурі здавна почали перемелювати ганчір'я на паперових млинах, а в металюрґії розробляти руду на так званих млинах-дробарках.[42] Найелементарнішу форму всякої машини залишила у спадщину Римська імперія у формі водяного млина.[43] Ремісничий період передав у спадщину великі винаходи, як от компас, стрільний порох, друкарство та автоматичний годинник. Однак взагалі і в цілому машини відіграють ту другорядну ролю, яку приписує їм Адам Сміс, поряд поділу праці.[44]

---

[41] Між іншим, це можна побачити з праць *W. Petty*, *John Bellers*, *Andrew Yarranton*: «The Advantages of the East-India Trade» та *J. Vanderlint*.

[42] Ще наприкінці XVI віку Франція користується ступою та решетом, щоб роздробляти та перемивати руди.

[43] Усю історію розвитку машин можна простежити на історії млинів на збіжжя. В Англії ще й досі фабрику називають mill (млин). У німецьких технологічних творах перших десятиліть XIX віку ми теж ще подибуємо вираз Mühle (млин) не тільки на означення тих машин, що їх рухають за допомогою сил природи, але й для всяких мануфактур, що вживають механічних апаратів.

[44] Як побачимо докладніше з четвертої книги цього твору, А. Сміс не виставив жодної нової тези щодо поділу праці. Але що характеризує його як політико-економа, який резюмує мануфактурний період, так це той наголос, що його він робить на поділі праці. Та підрядна роля, що її А. Сміс приписує машинам, викликала на початку великої промисловости заперечення Лодерделя, а пізніше, за розвиненішої епохи — заперечення Юра. А. Сміс переплутує також диференціяцію інструментів, у якій велику ролю відігравали сами частинні робітники мануфактури,— з винаходом машин. Але тут не мануфактурні робітники відіграють ролю, а вчені, ремісники, а то й селяни (Brindley) і т. ін.

Дуже великої ваги набрало спорадичне вживання машин у XVII віці, бо це давало великим математикам тих часів практичні пункти опори та стимул до створення сучасної механіки.

Специфічною машиною мануфактурного періоду лишається сам колективний робітник, скомбінований із багатьох частинних робітників. Різні операції, які продуцент якогось товару виконує навпереміну і які переплітаються в цілості його робочого процесу, вимагають від нього напруження його різних здібностей. В одній він мусить розвивати більше сили, у другій — більше вправности, у третій — більше уважности й т. ін., а той самий індивід посідає ці властивості не в однаковій мірі. Після відокремлення, усамостійнення та ізоляції різних операцій робітники поділяються, клясифікуються та групуються за тими властивостями, які в кожного з них переважають. Якщо їхні природні особливості становлять основу, на якій виростає поділ праці, то мануфактура, скоро її вже заведено, розвиває робочі сили, які з природи придатні лише до однобічних окремих функцій. Тепер колективний робітник має всі продуктивні властивості в однаково високій мірі віртуозности та витрачає їх якнайощадніше, вживаючи всіх своїх органів, індивідуалізованих в осібних робітниках або робітничих групах, виключно на їхні специфічні функції.[45] Однобічність і навіть недосконалість частинного робітника стають досконалістю його як члена колективного робітника.[46] Звичка до якоїсь однобічної функції перетворює його на орган цієї функції, який діє з природною певністю, тимчасом як зв'язок сукупного механізму примушує його функціонувати з реґулярністю якоїсь частини машини.[47]

А що різні функції колективного робітника можуть бути простіші або складніші, нижчі або вищі, то й органи його, індивідуальні робочі сили, потребують освіти в неоднаковому ступені, і тому мають неоднакову вартість. Отже, мануфактура розвиває ієрархію робочих сил, якій відповідає скаля заробітних плат. Коли, з одного боку, індивідуального робітника пристосовується

---

[45] «Поділяючи вироблення продукту на декілька різних операцій, з яких кожна вимагає різних ступенів вправности й сили, власник мануфактури може придбати собі саме таку кількість сили та вправности, що точно відповідала б кожній операції. Навпаки, коли б цілий продукт мав виробляти один робітник, то той самий індивід мусив би мати досить вправности для якнайделікатніших і досить сили для якнайтяжчих операцій». (*Ch. Babbage*; «On the Economy of Machinery», London 1832, ch. XVIII).

[46] Наприклад, однобічний розвиток мускулів, покривлення костей і т. ін.

[47] Пан В. Маршал, головний управитель однієї мануфактури скла, дуже влучно відповів на запити слідчого комісара, як підтримувати працьовитість серед робітників - підлітків: «Вони ніяк не можуть нехтувати свою працю; почавши її, вони мусять і далі працювати; вони є не що інше, як частини машини» («They cannot well neglect their work; when they once begin, they must go on; they are just the same as parts of a machine»). («Children's Employment Commission. Fourth Report 1865», p. 247).

до якоїсь однобічної функції та зв'язується з нею на цілий його вік, то, з другого боку, різні операції праці в такій самій мірі пристосовується до тієї ієрархії природних і придбаних здібностей.[48] Тимчасом кожний процес продукції потребує певних простих маніпуляцій, до яких здатна кожна перша - ліпша людина. І ці маніпуляції звільняються тепер від їхнього рухомого зв'язку з змістовнішими моментами діяльности й кам'яніють у виключні функції.

Тим то мануфактура утворює в кожному реместі, яке вона захоплює, клясу так званих ненавчених (ungeschickter) робітників, яких ремісниче виробництво строго виключало. Розвиваючи до віртуозности одну якусь цілком зоднобічнену спеціяльність коштом загальної працездатности, вона вже й самий брак усякого розвитку починає робити спеціяльністю. Поруч ієрархічних щаблів постає простий поділ робітників на навчених та ненавчених (geschickte und ungeschickte). Для останніх витрати на навчання відпадають цілком, для перших вони нижчі порівняно з ремісником, бо функції їхні простіші. В обох випадках вартість робочої сили спадає.[49] Винятки бувають лише остільки, оскільки розчленування робочого процесу створює нові складні функції, яких у ремісничому виробництві або зовсім не було, або якщо вони й були, то не в такому самому розмірі. Відносне зневартнення робочої сили, яке виникає в наслідок зникнення або зменшення витрат на навчання, безпосередньо спричинюється до підвищеного зростання вартости капіталу, бо все, що скорочує час, доконечний для репродукції робочої сили, поширює сферу додаткової праці.

4. Поділ праці всередині мануфактури та поділ праці всередині суспільства

Ми розглянули спочатку походження мануфактури, потім її прості елементи — частинного робітника і його знаряддя,— нарешті, її цілий механізм. Тепер розгляньмо коротко відношення

[48] Доктор Юр у своїй апотеозі великої промисловости гостріше схоплює специфічний характер мануфактури, ніж попередні економісти, що не мали його полемічного інтересу, і навіть ніж його сучасники, як от Беббедж, який хоч і перевищує його як математик і механік, а проте розглядає велику промисловість, власне кажучи, лише з погляду мануфактури. Юр зауважує: «Пристосування робітника до кожної окремої операції становить суть поділу праці». З другого боку, цей поділ він називає «пристосуванням праць до різних індивідуальних здібностей» і характеризує нарешті цілу мануфактурну систему як «систему ґрадацій відповідно до ступеня вправности», як «поділ праці за різними ступенями вправности» й т. д. (*Ure*: «Philosophy of Manufacture», p. 19—23 і далі).

[49] «Кожний професійний робітник... дістаючи, в наслідок того, що він постійно виконує ту саму працю, змогу вдосконалюватися, стає дешевший» («Each handicraftsman, being... enabled to perfect himself by practice in one point, became... a cheaper workman»). (*Ure*: «Philosophy of Manufacture», p. 19).

між мануфактурним поділом праці і суспільним поділом праці, який становить загальну основу всякої товарової продукції.

Коли мати на оці лише саму працю, то поділ суспільної продукції на її великі галузі, як ось рільництво, промисловість і т. д., можна назвати поділом праці взагалі (im Allgemeinen), поділ цих галузей продукції на роди й підроди — поділом праці спеціяльним (im Besondern), а поділ праці всередині майстерні можна назвати поділом праці детальним (im Einzelnen).[50]

Поділ праці всередині суспільства та відповідне обмеження індивідів сферами окремих професій розвивається, як і поділ праці всередині мануфактури, з протилежних вихідних пунктів. Всередині родини,[50a] а з дальшим розвитком і всередині роду, виникає природно вирослий поділ праці з різниць статі й віку, отже, на суто фізіологічній основі, яка, з поширенням громади, із зростом людности й особливо з виникненням конфліктів поміж різними родами та з поневоленням одного роду іншим,— поширює свій матеріял. А з другого боку, як я вже раніш зазначив, обмін продуктами виникає на тих пунктах, де різні родини, роди, громади входять у контакт, бо на початках культури не окремі індивіди, а родини, роди й т. д. самостійно протистоять одне одному. Різні громади находять різні засоби продукції й різні засоби існування в тій природі, що їх оточує. Тим то спосіб їхньої продукції, спосіб їхнього життя та продукти дуже відрізняються

---

[50] «Поділ праці починається з поділу якнайрізнорідніших професій і розивається аж до того поділу, коли значне число робітників поділяють між собою виготовлення одного й того самого продукту, як, приміром, у мануфактурі». (*Storch*: «Cours d'Economie Politique», паризьке видання, т. I, стор. 173). «У народів, що досягли певного ступеня цивілізації, ми знаходимо три роди поділу продукції: перший, який ми назвемо загальним, призводить до поділу продуцентів на рільників, промисловців та купців; він стосується до трьох головних галузей національної продукції; другий, який можна було б назвати спеціяльним, є поділ кожного роду продукції на підроди... насамкінець, третій рід поділу продукції, який слід було б назвати поділом професій або праці у власному значенні слова, є той поділ, що встановлюється всередині окремих реместв і професій... що встановлюється всередині більшости мануфактур та майстерень» («Nous rencontrons chez les peuples parvenus à un certain degré de civilisation trois genres de divisions d'industrie: la première, que nous nommerons générale, amène la distinction des producteurs en agriculteurs, manufacturiers et commerçants, elle se rapporte aux trois principales branches d'industrie nationale; la seconde, que l'on pourrait appeler spéciale, est la division de chaque genre d'industrie en espéces... la troisième division d'industrie, celle enfin que l'on devrait qualifier... de division de besogne ou de travail proprement dit, est celle qui s'établit dans les arts et métiers séparés... qui s'établit dans la plupart des manufactures et des ateliers»). (*Skarbeck*: «Théorie des richesses sociales», 2 ème éd. Paris 1840, vol. I, p. 84, 85).

[50a] Примітка до третього видання.— Пізніші ґрунтовні досліди над первісним станом людей довели автора до висновку, що первісно не родина розвивається в рід, а навпаки, рід був первісною природно вирослою формою людського суспільства, побудованого на спорідненні крови, так що багатовідмінні форми родини розвинулися лише пізніше, коли почали розпадатися родові зв'язки. (*Ф. Е.*).

між собою. Це та природно виросла відмінність, що при контакті громад викликає взаємний обмін продуктами, а тому й поступінне перетворення цих продуктів на товари. Обмін не створює ріжниці між сферами продукції, а ставить різні сфери продукції у зв'язок одну з одною, перетворюючи їх таким чином на більш або менш залежні одну від одної галузі суспільної сукупної продукції. Тут суспільний поділ праці постає через обмін між первісно різними, але одна від одніеї незалежними сферами продукції. Там, де фізіологічний поділ праці становить вихідний пункт, окремі органи безпосередньо зв'язаної цілости роз'єднуються, розкладаються — при чому головний поштовх цьому процесові розкладу дає обмін товарів із чужими громадами — і усамостійнюється до того пункту, де зв'язок різних праць упосереднюється обміном продуктів як товарів. В одному випадку втрачає свою самостійність те, що раніш було самостійне, у другому всамостійнюється те, що було раніш несамостійне.

Основою всякого розвиненого та обміном товарів упосереднюваного поділу праці є відокремлення міста від села.[51] Можна сказати, що ціла економічна історія суспільства резюмується в русі цієї протилежности, на якій ми тут, однак, не спинятимемося довше.

Як для поділу праці всередині мануфактури матеріяльну передумову становить певне число одночасно вживаних робітників, так само для поділу праці всередині суспільства за матеріяльну передумову є кількість людности і її густота, яка тут заступає місце концентрації людей у тій самій майстерні.[52] Але ця густота людности є щось відносне. Країна, відносно мало залюднена, з розвиненими засобами комунікації, має густішу людність, ніж залюдненіша країна з нерозвиненими засобами комунікації, і з цього погляду, приміром, північні штати Американського союзу густіше залюднені, ніж Індія.[53]

---

[51] Сер Джемс Стюарт найкраще висвітлив цей пункт. Як мало відомий за наших часів його твір, який з'явився десять років перед «Wealth of Nations» А. Сміса, видно, між іншим, із того, що прихильники Малтуза навіть не знають, що Малтуз у першому виданні своєї праці про «Людність», за винятком суто декляматорської частини, майже все списав із Стюарта та з творів попів Уоллеса і Тавнсенда.

[52] «Певна густота людности потрібна так для того, щоб могли розвинутися соціяльні відносини, як і для того, щоб склалася така комбінація сил, за якої зростає продуктивність праці» («There is a certain density of population which is convenient, both for social intercourse, and for that combination of powers by which the produce of labour is increased»). (*James Mill*: «Elements of Political Economy», London 1821, p. 50). «Із зростанням числа робітників продуктивна сила суспільства підвищується у складній пропорції, тобто пропорційно до цього зростання числа робітників, помноженого на результат поділу праці між ними» («As the number of labourers increases, the productive power of society augments in the compound ratio of that increase, multiplied by the effects of the division of labour»). (*Th. Hodgskin*: «Popular Political Economy», p. 125, 126).

[53] Від 1861 р. в наслідок великого попиту на бавовну по деяких взагалі дуже залюднених округах Східньої Індії поширилася продукція

Що продукція та циркуляція товарів є загальна передумова капіталістичного способу продукції, то мануфактурний поділ праці вимагає достиглого вже до певного ступеня розвитку поділу праці всередині суспільства. Навпаки, мануфактурний поділ праці, з свого боку, впливає на суспільний поділ праці, розвиваючи та розгалужуючи його. З диференціяцією інструментів праці чимраз більше диференціюються й ті галузі промисловости, які ці інструменти продукують.[54] Якщо мануфактурне виробництво захопить якийсь промисел, що досі був зв'язаний з іншими як головний або підсобний промисел і виконувався тим самим продуцентом, то відразу постає відокремлення та взаємне усамостійнення цих реместв. Якщо воно захопить якийсь окремий щабель продукції якогось товару, то різні щаблі його продукції перетворюються на різні незалежні промисли. Ми вже зазначали, що там, де продукт є лише механічно сполучена цілість частинних продуктів, частинні праці сами можуть знову таки усамостійнитися в окремі ремества. Для того, щоб досконаліше здійснити поділ праці всередині якоїсь мануфактури, ту саму галузь продукції поділяється на різні, почасти цілком нові мануфактури, залежно від ріжниці її сировинних матеріялів або тих різних форм, яких може набирати той самий сировинний матеріял. Так, у самій лише Франції вже в першій половині XVIII віку ткали понад 100 різнорідних шовкових матерій, а в Авіньйоні, приміром, було законом, що «кожний учень повинен посвячувати себе цілком лише одному родові фабрикації й не смів вчитися виготовлювати одночасно декілька родів продуктів». Територіяльний поділ праці, який окремі галузі продукції прив'язує до окремих округ країни, набуває нового імпульсу від мануфактурного виробництва, що експлуатує всякі особливості.[55] Для мануфактурного періоду багатий матеріял для поділу праці всередині суспільства дають поширення світового ринку й колоніяльна система, що належать до загальних умов існування мануфактурного періоду. Тут не місце далі доводити, як цей поділ праці

бавовни коштом продукції рижу. В наслідок цього у більшій частині країни настав голод, бо за браком засобів комунікації, тобто за браком фізичного зв'язку, недостачу рижу в одній окрузі не можна було поповнити довозом з інших округ.

[54] Так, у Голляндії фабрикація ткацьких човників уже в XVII ст. становила осібну галузь промисловости.

[55] «Хіба англійську вовняну мануфактуру не поділено на різні частини або галузі, прив'язані до окремих місць, де продукується виключно або переважно такі продукти: тонкі сукна у Сомерсетширі, грубі — в Йоркширі, подвійної ширини — в Ексетері, шовк — у Сандбері, креп — у Норвічі, півовняні полотна — у Кендалі, покривала — в Уітнеї і т. ін.?» («Whether the Woollen Manufacture of England is not divided into several parts or branches appropriated to particular places, where they are only or principally manufactured; fine cloths in Somersetshire, coarse in Yorkshire, long ells at Exeter, saies and Sandbury, crapes at Norwich, linseys at Kendal, blankets at Whitney, and so forth?»). (*Berkcley*: «The Querist», 1750, § 520).

захоплює поряд економічної сфери усякі інші сфери суспільства та всюди закладає основу тому розвиткові професіоналізму, спеціялізації, тій парцеляції людини, яка примусила вже А. Ферґюсона, вчителя Адама Сміса, вигукнути: «Ми є нація гелотів, і немає серед нас вільних людей».[56]

Однак, не зважаючи на численні аналогії та зв'язки між поділом праці всередині суспільства й поділом праці всередині майстерні, обидва вони не тільки щодо ступеня, але й суттю відмінні. Безперечно, найяскравіше ця аналогія виступає там, де внутрішній зв'язок сплітає різні галузі продукції. Скотар, приміром, продукує шкури, гарбар вичиняє шкуру, швець із вичиненої шкури робить чоботи. Кожен продукує тут частинний продукт, а остання готова форма — це комбінований продукт їхніх окремих праць. Сюди треба додати ще різноманітні галузі праці, які постачають засоби продукції скотареві, гарбареві та шевцеві. Можна собі уявити разом з А. Смісом, що цей суспільний поділ праці відрізняється від мануфактурного лише суб'єктивно, а саме лише для спостерігача, який тут, у мануфактурі, одним поглядом просторово охоплює різноманітні частинні праці, тоді як там розкиданість їх по великих просторах та велике число робітників, занятих у кожній окремій галузі, затемнюють зв'язок.[57] Але що саме встановлює зв'язок між незалежними працями скотаря, гарбаря, шевця? Те, що їхні продукти існують як товари. Навпаки, що характеризує мануфактурний поділ праці? Те, що частинний робітник не продукує жодного товару.[58] Тільки спіль-

---

[56] *A. Ferguson*: «History of Civil Society», Edinburgh 1767, Part IV, sect II, p. 285.

[57] У справжніх мануфактурах, каже він, поділ праці видається більшим, бо «робітники, що працюють у кожній з різних галузей праці, часто можуть бути сполучені в тій самій майстерні, і таким чином всіх їх одразу охоплює око спостерігача. Навпаки, у тих великих мануфактурах (!), які мають своїм призначенням задовольняти широкі потреби великої маси людности, кожна окрема галузь вживає такої великої кількости робітників, що всіх їх неможливо сполучити в тій самій майстерні... поділ праці тут далеко не так виразно впадає на очі» («...those employed in every different branch of the work can often be collected into the same workhouse, and placed at once under the view of the spectator. In those great manufactures (!), on the contrary, which are destined to supply the great wants of the great body of the people, every different branch of the work employs so great a number of workmen, that it is impossible to collect them all into the same workhouse... the divisions is not near so obvious»). (*A. Smith*: «Wealth of Nations», b. I, ch. 1, p. 7, 17). Знамените місце того самого розділу, яке починається словами: «Погляньте на життєві умови простого ремісника або поденника в цивілізованій країні, в країні, що процвітає, і т. д.» («Observe the accomodation of the most common artificer or day labourer in a civilized and thriving country etc.»), розділу, де змальовано далі, як безліч різноманітних галузей промисловости спільними силами задовольняє потреби простого робітника,— це місце майже слово в слово списано з приміток Б. де Мандевіля до його «Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits». (Перше видання без приміток 1706 р., друге з примітками 1714 р.).

[58] «Тут уже немає нічого, що можна було б назвати природною винагородою за індивідуальну працю. Кожен робітник продукує лише ча-

ний продукт частинних робітників перетворюється на товар.[58a] Поділ праці всередині суспільства упосереднюється купівлею та продажем продуктів різних галузей праці, зв'язок між частинними робітниками в мануфактурі — продажем різних робочих сил тому самому капіталістові, який вживає їх як одну комбіновану робочу силу. Мануфактурний поділ праці має собі за передумову концентрацію засобів продукції в руках одного капіталіста, суспільний поділ праці — розпорошення засобів продукції між багатьма один від одного незалежними продуцентами товарів. Тимчасом як у мануфактурі залізний закон пропорційного числа або пропорційности реґулює (subsumiert) розподіл певних робочих мас між певними функціями, випадок і сваволя ведуть свою вередливу гру в поділі товаропродуцентів і їхніх засобів продукції поміж різними суспільними галузями праці. Правда, різні сфери продукції постійно намагаються дійти рівноваги, бо, з одного боку, кожний товаропродуцент мусить виробляти споживну вартість, отже, задовольняти осібну суспільну потребу, але обсяг цих потреб кількісно є різний і внутрішній зв'язок сполучає різні маси потреб в одну природно вирослу систему: з другого ж боку, закон вартости товарів визначає, скільки з усього робочого часу, який суспільство має в своєму розпорядженні, може воно витратити на продукцію кожного окремого роду товару. Але ця постійна тенденція різних сфер продукції дійти рівноваги виявляється лише як реакція проти постійного нищення (Aufhebung) цієї рівноваги. Норма, що її a priori і пляномірно дотримуються

стину цілого, а через те, що кожна частина сама по собі не має ніякої вартости або корисности, то тут немає нічого такого, що робітник міг би взяти і сказати: це мій продукт, це я залишаю собі» («There is no longer anything which we can call the natural reward of individual labour. Each labourer produces only some part of a whole, and each part, having no value or utility of itself, there is nothing on which the labourer can seize, and say: it is my product, this I will keep for myself»). («Labour defended against the claims of Capital», London 1825, p. 25). Автором цієї прегарної праці є цитований вище Т. Годжскін.

[58a] Примітка до другого видання.— Янкі практично зілюстрували цю ріжницю між суспільним і мануфактурним поділом праці. Одним з нових податків, вигаданих у Вашінґтоні за часів громадянської війни, був акциз у 6% на «всі промислові продукти». Питання: що таке промисловий продукт? Законодавець відповідає: Кожна річ є продукт, «якщо вона зроблена» (when it is made), а вона є зроблена, якщо готова для продажу. Ось один із багатьох прикладів. Мануфактури Нью - Йорку і Філядельфії за старих часів «робили» парасолі з усіма їхніми причандалами. Але що парасоля є mixtum compositum * цілком різнорідних складових частин, то ці останні поволі поробилися продуктами незалежних одна від одної й розкиданих по різних місцях галузей продукції. Їхні частинні продукти входили як самостійні товари в парасольну мануфактуру, яка лише сполучає їх в одну цілість. Янкі охристили такого роду продукти «assembled articles» (збірними продуктами) — назва, яку вони заслужили собі саме як «збирачі» податків. Так, парасоля «збирала» спочатку 6% акцизу з ціни кожного із своїх елементів, а потім знову 6% з ціни цілого продукту.

* — складне сполучення. *Ред.*

при поділі праці всередині майстерні, при поділі праці всередині суспільства діє лише a posteriori як унутрішня, німа, сприймана лише в барометричних змінах ринкових цін природна доконечність, що переборює безладну сваволю товаропродуцентів. Мануфактурний поділ праці припускає безумовний авторитет капіталіста супроти людей, які є лише прості члени належного йому цілого механізму; суспільний поділ праці протиставить одного одному незалежних товаропродуцентів, які не визнають жодного іншого авторитету, крім конкуренції, крім того примусу, що його справляє на них тиск їхніх взаємних інтересів, так само як у царстві тварин bellum omnium contra omnes * більш або менш підтримує умови існування всіх видів. Тому та сама буржуазна свідомість, яка прославляє мануфактурний поділ праці, довічне прикування робітника до якоїсь детальної операції та безумовну підпорядкованість частинного робітника капіталові, як організацію праці, що підвищує її продуктивну силу,— ця сама буржуазна свідомість так само голосно ганьбить усякий свідомий суспільний контроль та реґулювання суспільного процесу продукції як замах на незаймані права власности, на волю та «геніяльність» індивідуального капіталіста, геніяльність що сама себе визначає. Це дуже характеристично, що ентузіясти - апологети фабричної системи не вміють нічого сильнішого сказати проти всякої загальної організації суспільної праці, як тільки те, що така організація перетворила б ціле суспільство на одну фабрику.

Якщо анархія суспільного поділу праці й деспотія мануфактурного поділу праці зумовлюють одна одну в суспільстві капіталістичного способу продукції, то, навпаки, попередні форми суспільства, в яких відокремлення промислів розвивалося стихійно, потім кристалізувалось і, нарешті, закріпилося законом, подають, з одного боку, образ пляномірної та авторитарної організації суспільної праці, тимчасом як, з другого боку, вони цілком виключають поділ праці всередині майстерні або розвивають його в карликовому маштабі, або лише спорадично й випадково.[59]

Приміром, ті старовинні дрібні індійські громади, які почасти ще й досі існують, ґрунтуються на спільному посіданні землі, на безпосередній сполуці рільництва й ремества та на

---

[59] «Можна... встановити, як загальне правило, що чим менше поділ праці всередині суспільства підлягає авторитетові, тим дужче поділ праці розвивається всередині майстерні й тим більше він тут підлягає авторитетові однієї особи. Таким чином щодо поділу праці авторитет у майстерні та авторитет у суспільстві зворотно пропорційні один одному» («On peut... établir en règle générale, que moins l'autorité préside à la division du travail dans l'intérieur de la société, plus la division du travail se développe dans l'intérieur de l'atelier, et plus elle y est soumise à l'autorité d'un seul. Ainsi l'autorité dans l'atelier et celle dans la société par rapport à division du travail, sont en raison inverse l'une de l'autre»). (*K. Marx*: «Misère de la Philosophie», Paris 1847, p. 130, 131.— *К. Маркс*: «Злиденність філософії», Партвидав 1932 р., стор. 118—119).

* — боротьба всіх проти всіх. *Ред.*

незмінному поділі праці, який підчас закладання нових громад дає готовий плян та схему продукції. Кожна така громада становить продукційну цілість, що сама себе задовольняє, а її поле продукції коливається між 100 й кількома тисячами акрів. Головну масу продукту продукується для безпосередніх власних потреб громади, а не як товар, і тому сама продукція не залежить від того поділу праці в цілому індійському суспільстві, що упосереднюється обміном товарів. Тільки лишок продуктів перетворюється на товар, знову ж таки почасти тільки в руках держави, до якої від непам'ятних часів припливає певна кількість продукту як натуральна рента. Різні частини Індії мають різні форми громад. У своїй найпростішій формі громада обробляє землю спільно та поділяє свої продукти поміж членів громади, тимчасом як кожна родина займається прядінням, тканням і т. ін. як домашнім побічним промислом. Поряд цієї маси, що робить однорідну роботу, находимо ми: «голову громади» (Haupteinwohner), що сполучає в своїй одній особі суддю, поліцая і збирача податків; бухгальтера, що веде рахунки рільництва та кадаструє й реєструє все, що сюди належить; третього урядовця, що переслідує злочинців, захищає чужинців - мандрівників та проводить їх від села до села; прикордонного вартового, що охороняє межі громади від сусідніх громад; доглядача води, який розподіляє для потреб рільництва воду з громадських резервуарів; брагмана, що виконує функції релігійного культу; вчителя, який учить дітей громади писати й читати на піску; брагмана - календарника, що як астролог подає відомості про час засіву, жнив та про годину чи негоду для всіх окремих рільничих праць; одного коваля й одного тесляра, що виготовляють та лагодять усе сільськогосподарське знаряддя; ганчаря, що виробляє ввесь посуд для села; голяра; прача, що чистить одяг; срібляра; подекуди поета, який по деяких громадах заступає срібляра, а по інших шкільного вчителя. Ця дванадцятка осіб утримується коштом цілої громади. Якщо людність зростає, то на необробленій землі закладається нову громаду на зразок старої. Механізм громади виявляє пляномірний поділ праці, але мануфактурний поділ праці в ній неможливий, бо ринок для коваля, тесляра й т. д. лишається незмінний, і щонайбільше, залежно від величини селищ, буває замість одного два або три ковалі, ганчарі тощо.[60] Закон, що реґулює поділ праці громади, діє тут з незламною силою (Autorität) закону природи, тимчасом як кожний окремий ремісник, як от коваль тощо, виконує всі належні до його фаху операції традиційним способом, але самостійно і не визнаючи жодного авторитету в своїй майстерні. Простий продуктивний механізм цих громад, що сами себе задовольняють, що постійно репродукують себе в тій самій формі та, бувши випадково зруйновані,

[60] Lieut. Col. *Mark Wilks*: «Historical Sketches of the South of India», London 1810 — 17. vol. I, p. 118 — 120. Добре порівняння різних форм індійських громад можна найти в *George Campbell'a*: «Modern India», London 1852.

знову відбудовуються на тому самому місці з тією самою назвою,[61] дає нам ключ до зрозуміння таємниці незмінности азійських суспільств, незмінности, яка так гостро контрастує з постійним розпадом і новоутворенням азійських держав та безперервною зміною династій. Бурі, що відбуваються в хмарній царині політики, не зачіпають структури основних економічних елементів суспільства.

Як це вже раніше зазначалось, цехові закони пляномірно перешкоджали перетворенню цехового майстра на капіталіста, точно обмежуючи число підмайстрів, яких міг тримати поодинокий майстер. Так само майстер міг вживати підмайстрів виключно в тому ремеслі, де він сам був майстром. Цех із запалом боронився проти усяких замахів купецького капіталу,— єдиної вільної форми капіталу, що протистояла йому. Купець міг купити всякі товари, та тільки не працю як товар. Його терпіли лише як скупника - розповсюдника (Verleger) продуктів ремества. Якщо зовнішні обставини викликали поступ у розвитку поділу праці, то наявні цехи розколювались на підроди абож поряд старих засновувалися нові цехи, однак не об'єднуючи різних реместв в одній майстерні. Тим то цехова організація, хоч і в якій великій мірі зумовлювані нею відокремлення, ізоляція й розвиток реместв належать до матеріяльних умов існування мануфактурного періоду, все ж виключала мануфактурний поділ праці. Взагалі і в цілому, робітник і його засоби продукції лишались зв'язані одне з одним так само, як слимак із своєю шкаралупою, і таким чином бракувало першої основи мануфактури — усамостійнення засобів продукції як капіталу супроти робітника.

Тимчасом як поділ праці в цілому суспільстві, хоч упосереднюється він товаровим обміном, хоч ні, належить до найрізнорідніших економічних суспільних формацій, мануфактурний поділ праці є цілком специфічний витвір капіталістичного способу продукції.

[61] «У цій простій формі... мешканці країни жили від споконвічних часів. Межі сел змінялися рідко; і хоч сами села інколи й зазнавали ушкоджень, а то навіть і цілковитого спустошення в наслідок воєн, голоду та пошестей, а все ж вони й далі існували цілі віки під тією самою назвою, в тих самих межах, з тими самими інтересами, і навіть з тими самими родинами. Загибель або поділ держав мало турбує мешканців; доки село лишається цілим, їм байдуже, під чиєю владою воно опинилося, якому суверенові воно підлягає; їхнє внутрішнє економічне життя лишається незмінне». («Under this simple form... the inhabitants of the country have lived since time immemorial. The boundaries of the villages have been but seldom altered; and though the villages themselves have been sometimes injured, and even desolated by war, famine, and disease, the same name, the same limits, the same interests, and even the same families, have continued for ages. The inhabitants give themselves non trouble about the breaking up and division of kingdoms; while the village remains entire, they care not to what power it is transferred ort to what sovereign it devolves; its internal economy remains unchanged»). (*Th. Stamford Raffles*, late Lieut. Gov. of Java: «The History of Java», London 1817, vol. II, p. 285).

5. Капіталістичний характер мануфактури

Скупчення значного числа робітників під командою того самого капіталу становить природний вихідний пункт так кооперації взагалі, як і мануфактури. Навпаки, мануфактурний поділ праці розвиває зріст числа вживаних робітників у технічну доконечність. Тепер мінімум робітників, яких мусить уживати поодинокий капіталіст, приписується йому наявним поділом праці. З другого боку, користі з дальшого поділу праці зумовлені дальшим збільшенням числа робітників, яке можна перевести лише за кратного збільшення робітників.* Але разом із змінною складовою частиною капіталу мусить зростати й стала його частина, поряд розміру спільних умов продукції, як от будівлі, печі й т. д., особливо мусить зростати й кількість сировинного матеріялу, та ще й далеко швидше, ніж число робітників. Маса сировинного матеріялу, споживана протягом даного часу даною кількістю праці, більшає в тій самій пропорції, в якій більшає продуктивна сила праці в наслідок поділу праці. Отже, зріст мінімального розміру капіталу в руках поодинокого капіталіста або щораз більше перетворювання суспільних засобів існування та засобів продукції на капітал — це закон, що виникає з технічного характеру мануфактури.[62]

В мануфактурі, як і в простій кооперації, робоче тіло, що функціонує, є форма існування капіталу. Суспільний продукційний механізм, складений із багатьох індивідуальних частинних робітників, належить капіталістові. Тому продуктивна сила, що виникає з комбінації праць, видається продуктивною силою капіталу. Мануфактура у власному значенні не тільки підбиває під команду й дисципліну капіталу робітника, який раніше був самостійний, а ще й створює, крім цього, ієрархічну ґрадацію серед самих робітників. Тимчасом як проста кооперація лишає взагалі і в цілому

---

[62] «Недосить того, щоб у суспільства був капітал, потрібний для підрозділу реместв (слід було сказати: «потрібні для цього засоби існування та засоби продукції»); крім цього, потрібно, щоб цього капіталу нагромадилося в руках підприємців у досить значних масах, так, щоб вони мали змогу провадити продукцію у великому маштабі... Що більше зростає поділ праці, то щораз значнішого капіталу в знарядді, сировинному матеріялі й т. д. потребує постійне застосування того самого числа робітників»). (*Storch*: «Cours d'Economie Politique». Паризьке видання, т. I, стор. 250, 251). «Концентрація засобів продукції та поділ праці так само невіддільні одне від одного, як у політичній царині концентрація суспільної влади й поділ приватних інтересів» («La concentration des instruments de production et la division du travail sont aussi inséparables l'une de l'autre que le sont, dans le régime politique, la concentration des pouvoirs publics et la division des intérêts privés»). (*K. Marx*: «Misère de la Philosophie», Paris 1847, p. 134.— *К. Маркс*: «Злиденність філософії», Партвидав 1932 р., стор. 122).

* У французькому виданні це місце подано так: «Щоб мати користь з дальшого поділу праці, треба не просто збільшити число робітників, а збільшити їх у кратному відношенні, тобто збільшити їх воднораз, відповідно до певних пропорцій, по всіх різних групах майстерні» («Le Capital etc.», v. I, ch. XIV, p. 156). *Ред.*

незмінним спосіб праці поодиноких осіб, мануфактура до самої основи революціонізує його та захоплює індивідуальну робочу силу в самому її корені. Вона калічить робітника, робить із нього якусь потвору, штучно активізуючи в ньому розвиток лише якоїсь однієї частинної вмілости через пригнічення цілого світу продуктивних хистів і інстинктів, так само як, наприклад, у штатах Ля Пляти вбивають тварину, щоб добути з неї шкуру або лій. Не тільки окремі частинні праці розподіляються між різних індивідів, але й сам індивід розділяється, перетворюється на автоматичне знаряддя якоїсь частинної праці,[63] і таким чином здійснюється безглузда байка Мененія Аґріппи, яка змальовує людину лише як простий фраґмент її ж власного тіла.[64] Коли первісно робітник продає свою робочу силу капіталові, бо в нього немає матеріяльних засобів для продукції товару, то тепер сама його індивідуальна робоча сила відмовляється служити, якщо її не продано капіталові. Вона функціонує лише в певному сполученні, яке існує тільки після її продажу, в майстерні капіталіста. Зробившися через свої природні властивості нездатним робити щось самостійне, мануфактурний робітник розвиває продуктивну діяльність тільки як приналежність до майстерні капіталіста.[65] Як на чолі вибраного народу було написано, що він є власність Єгови, так само поділ праці накладає на мануфактурного робітника печать, що таврує його на власність капіталу.

Ті знання, розум і воля, що їх, хоч і в невеликому маштабі, розвиває в собі самостійний селянин або ремісник — подібно до того, як дикун усю військову вмілість практикує у формі особистих хитрощів,— все це тепер потрібне лише для майстерні як цілости. Духовні потенції продукції поширюють свій маштаб на одному боці, бо на багатьох вони зникають. Те, що втрачають частинні робітники, концентрується супроти них у капіталі.[66] Мануфактур-

---

[63] Дуґалд Стюарт називає мануфактурних робітників «живими автоматами... що їх уживають для детальних операцій продукції» («living automatons... employed in the details of the work»). (Works, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, vol. III, «Lectures on Political Economy», p. 318).

[64] У коралів кожний окремий індивід дійсно становить шлунок для цілої групи. Але він постачає їй харчі, а не відбирає їх, як це робив римський патрицій.

[65] «Робітник, що опановує своє ремество в повному обсязі, може скрізь виконувати своє ремество й добувати засоби існування; другий (мануфактурний робітник) є не що інше, як аксесуар, що, відокремлений від своїх товаришів, не має ані здатности, ані незалежности, і примушений підкорятись законові, що його визнають за доцільне накинути йому». («L'ouvrier qui porte dans ses bras tout un métier, peut aller partout exercer son industrie et trouver des moyens de subsister: l'autre n'est qu'un accessoire qui, séparé de ses confrères, n'a plus ni capacité, ni indépendance, et qui se trouve forcé d'accepter la loi qu'on juge à propos de lui imposer»). (*Storch*: «Cours d'Economie Politique». Ed. Petersbourg 1845, vol. I, p. 204).

[66] *A. Ferguson*: «History of Civil Society», Edinburgh 1767, part IV, sect. I, p. 281: «Один може виграти те, що другий втратив». («The former may have gained what the other has lost»).

ний поділ праці протиставить їм духовні потенції матеріяльного продукційного процесу як чужу власність та силу, що опановує їх. Цей процес відокремлення починається у простій кооперації, де капіталіст репрезентує супроти поодиноких робітників єдність і волю суспільного робочого тіла. Він розвивається в мануфактурі, яка калічить робітника, перетворюючи його на частинного робітника. Він завершується у великій промисловості, яка відокремлює від праці науку як самостійний фактор продукції та примушує її служити капіталові.[67]

В мануфактурі збагачення колективного робітника, а тому й капіталу, на суспільну продуктивну силу зумовлено збідніням робітника на індивідуальні продуктивні сили. «Неуцтво є мати промисловости, як і забобонів. Розумування й фантазія підпадають помилкам; але звичка рухати ногою або рукою не залежить ні від одного, ні від другого. Отже, мануфактури процвітають найкраще там, де найбільше можна звільнитися від інтелектуальної роботи, так що майстерня може бути розглядувана як машина, що її частинами є люди».[68] Справді, в середині XVIII віку деякі мануфактури вживали охоче напівідіотів, щоб виконувати деякі прості операції, які, однак, становили фабричні таємниці.[69]

«Інтелект великої більшости людей,— каже А. Сміс,— неминуче розвивається з їхніх щоденних заняттів і через ці заняття. Людина, що витратила ціле своє життя на виконування небагатьох простих операцій... не має нагоди вправляти свій розум... Вона взагалі стає такою тупою і темною, якою тільки й може стати людська істота». Змалювавши туподумство частинного робітника, Адам Сміс каже далі: «Одноманітність його життя без усяких змін губить, ясна річ, і жвавість його розуму... Вона руйнує навіть енерґію його тіла та робить його нездатним уживати напружено й довгочасно своєї сили, хібащо лише в тій частинній праці, до якої його привчили. Таким чином його вправність у його осібному реместві є, здається, властивість, що він її набуває коштом своїх інтелектуальних, соціяльних та військових здібностей. Але саме такий є в кожному промисловому й цивілізованому суспільстві той стан, що в ньому неминуче мусить опинитись кожний працюючий бідняк (the labouring poor), тобто велика маса народу».[70] Щоб перешкодити тому повному знидінню народньої

---

67 «Людина науки й продуктивний робітник дуже віддалені один від одного, і наука замість збільшувати в руках робітника його власні продуктивні сили для нього самого, майже скрізь поставила себе проти нього. Знання стає знаряддям, що його можна відокремити від праці та їй протиставити». (*W. Thompson*: «An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth», London 1824, p. 274).

68 *A. Ferguson*: «History of Civil Society», Edinburgh 1767, part IV, sect. I, p. 280.

69 *J. D. Tuckett*: «A History of the Past and Present State of the Labouring Population», London 1846, vol. I, p. 148.

70 *A. Smith*: «Wealth of Nations», b. V, ch. I, art. II, p. 140, 141. Як учень А. Ферґюсона, який розвинув усі шкідливі наслідки поділу

маси, яке виникає з поділу праці, А. Сміс радить державну організацію народньої освіти, хоч і в обережно гомеопатичних дозах. Послідовно полемізує проти цього його французький перекладач та коментатор Ґ. Ґарньє, що за часів першої французької імперії, природна річ, перетворився на сенатора. На його думку, народня освіта суперечить основним законам поділу праці; завівши її, «ми засудили б цілу нашу суспільну систему». «Як і всякі інші поділи праці,— каже він,— поділ між працею фізичною та розумовою[71] стає дедалі виразнішим та рішучішим у міру того, як багатіє суспільство (він слушно прикладає цей вислів до капіталу, земельної власности та їхньої держави). Подібно до всіх інших і цей поділ праці є наслідок минулого та причина майбутнього проґресу... Невже ж уряд має право протидіяти цьому поділові праці та спиняти його в природному його розвитку? Невже він має право частину державних прибутків витрачати на спробу перемішати та сплутати дві кляси праці, що прагнуть свого розділу й відокремлення?».[72]

Деяке розумове й фізичне скалічення є невіддільне навіть від поділу праці всередині суспільства як цілости. Але що мануфактурний період проводить це суспільне розчленування галузей праці значно далі і що, з другого боку, цей період з властивим йому поділом праці вперше захоплює життя індивіда в самому його корені, то він також уперше дає матеріял та поштовх до промислової патології.[73]

«Ділити людину — це значить карати її на смерть, якщо вона

праці, А. Сміс цілком ясно розумів цей пункт. На початку свого твору, де він ex professo прославляє поділ праці, він лише мимохідь указує на нього як на джерело суспільних нерівностей. Лише у п'ятій книзі про державні доходи він репродукує Ферґюсона. В «Misère de la Philosophie» я вже з'ясував усе потрібне про історичне відношення між Ферґюсоном, А. Смісом, Лемонтеєм та Сеєм у їхній критиці поділу праці; там я також уперше подав мануфактурний поділ праці як специфічну форму капіталістичного способу продукції (стор. 122 і далі) («Злиденність філософії» , Партвидав 1932 р., стор. 113 і далі).

[71] Вже *Ферґюсон* каже («History of Civil Society», part IV, sect.I, p. 281): «І саме думання в цьому віці поділу праці стає осібною професією» («and thinking itself, in this age of separations, may become a peculiar craft»).

[72] *G. Garnier*, т. V його перекладу, стор. 2 — 5.

[73] *Рамаццінi*, професор практичної медицини в Падуї, опублікував 1713 р. свою працю «De morbis artificum», перекладену 1781 р. французькою мовою і знову передруковану 1841 р. в «Encyclopédie des Sciences Médicales, 7 ème Discours: Auteurs Classiques». Період великої промисловости, природно, дуже збільшив його каталог робітничих хороб. Дивись, між іншим, «Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le Dr. A. L. Fonterel», Paris 1858 і «Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind». 6 Bände, Ulm 1860. 1854 р. Society of Arts призначило слідчу комісію щодо промислової патології. Реєстр зібраних цією комісією документів можна найти в каталозі «Twickenham Economic Museum». Дуже важливі офіціяльні «Reports on Public Health». Див. також *Eduard Reich, M. D.*: «Ueber die Entartung des Menschen», Erlangen 1868.

заслуговує присуду на смерть, і вбивати її, якщо вона його не заслуговує. Поділ праці — це вбивство народу».[74]

Кооперація, що ґрунтується на поділі праці, тобто мануфактура, на своїх початках є спонтанейне утворення. Але скоро тільки вона набуває певної стійкости й досить широкої бази, вона стає свідомою, пляномірною та систематичною формою капіталістичного способу продукції. Історія власне мануфактури показує, яким чином характеристичний для неї поділ праці набуває відповідних форм насамперед емпірично, нібито поза спиною осіб - діячів, а потім, подібно до цехового ремества, силкується знайдену вже форму зберегти як традицію і в поодиноких випадках зберігає її протягом цілих віків. Якщо й змінюється ця форма, то, за винятком другорядних моментів, завжди лише внаслідок революції у знаряддях праці. Сучасна мануфактура,— я не кажу тут про велику промисловість, що ґрунтується на машинах,— або находить, як от, наприклад, мануфактура одягу, свої disjecta membra poetae* уже готовими по тих великих містах, де вона постає, та має тільки позбирати ці розкидані члени, абож принцип поділу праці є цілком ясний, так що різні операції ремісничої продукції (наприклад, оправляння книжок) просто присвоюється у виключну функцію окремим робітникам. У таких випадках не потрібно й тижня досвіду, щоб знайти кількісну пропорцію між числом рук, потрібних для кожної функції.[75]

Мануфактурний поділ праці через розчленування ремісничої діяльности, спеціялізацію знарядь праці, утворення частинних робітників, згрупування та скомбінування їх в один цілий механізм утворює якісне розчленування й кількісну пропорційність суспільних процесів продукції, отже, утворює певну організацію суспільної праці та розвиває разом з тим нову суспільну продуктивну силу праці. Як специфічно капіталістична форма суспільного процесу продукції,— а на тих основах, на яких його знайдено, він може розвиватись не інакше, а тільки в капіталістичній формі,— він є лише осібна метода створювати відносну додаткову вартість, тобто коштом робітника підвищувати самозростання капіталу, що називають суспільним багатством, «Wealth

---

[74] «To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if he does not... the subdivision of labour is the assassination of a people» (*D. Urquhart*: «Familiar Words», London 1855, p. 119). Геґель мав дуже єретичні погляди на поділ праці. «Під освіченою людиною можна розуміти насамперед таку, яка вміє робити все те, що роблять інші» — каже він у своїй філософії права.

[75] Наївну віру у винахідливий геній, що його поодинокий капіталіст виявляє в поділі праці a priori, можна знайти хіба лише в німецьких професорів, таких, як от, наприклад, пан Рошер, що призначає «різні заробітні плати» («diverse Arbeitslöhne») капіталістові в подяку за те, мовляв, що з його юпітерської голови вискакує поділ праці в закінченому вигляді. Більше або менше застосування поділу праці залежить від довжини гаманця, а не від величини генія.

* — поодинокі члени. *Ред.*

of Nations» і т. ін. Він не тільки розвиває суспільну продуктивну силу праці для капіталіста замість для робітника, але й розвиває її через покалічення індивідуального робітника. Він створює нові умови панування капіталу над працею. Тим то, якщо цей поділ праці, з одного боку, з'являється як історичний проґрес та доконечний момент розвитку процесу економічного формування суспільства, то, з другого боку, він з'являється як засіб цивілізованої та рафінованої експлуатації.

Політична економія, що стає спеціяльною наукою лише за мануфактурного періоду, розглядає суспільний поділ праці взагалі лише з погляду мануфактурного поділу праці,[76] лише як засіб з тією самою кількістю праці продукувати більше товару, отже, здешевити товари та прискорити акумуляцію капіталу. В гострій протилежності до цього підкреслювання кількости та мінової вартости письменники клясичної старовини звертають увагу виключно на якість та на споживну вартість.[77] У наслідок роз'єднання суспільних галузей продукції товари виробляються ліпше, різні нахили й таланти людей вибирають собі відповідні сфери діяльности,[78] а без обмеження ніде не можна зробити нічого значного.[79] Отже продукт і продуцент удосконалюються через

[76] Давніші письменники, як от Петті, анонімний автор «Advantages of the East-India Trade» і т. д., зрозуміли капіталістичний характер мануфактурного поділу праці ясніше, ніж А. Сміс.

[77] Виняток серед сучасних письменників становлять лише деякі автори XVIII віку, як от Беккарія та Джемс Гарріс, які щодо поділу праці майже виключно наслідують давніх. Напр., Беккарія каже: «Кожен знає з досвіду, що, прикладаючи рук і розуму завжди до однорідної праці та до виготовлювання тих самих продуктів, можна з більшою легкістю досягти значніших та ліпших успіхів, ніж у тому випадку, коли б кожний ізольовано сам для себе виготовляв усі потрібні йому речі... Люди поділяються таким чином на різні кляси й стани в інтересах спільної та індивідуальної користи». («Ciascuno prova coll'esperienza, che applicando la mano e l'ingegno sempre allo stesso genere di opere e di produtti, egli più facili, più abbondanti e migliori ne traca resultati, di quello che se ciascuno isolatamente le cose tutte a se necessarie soltanto facesse...Dividendosi in tal maniera per la comune e privata utilita gli uomini in varie classe e condizioni»). (*Cesare Beccaria*: «Elementi di Economia Publica», ed. Custodi, Parte Moderna, vol. XI, p. 28). Джемс Гарріс, пізніш граф Малмсберійський, відомий своїми «Diaries» про своє перебування послом у Петербурзі, сам каже в одній примітці до свого «Dialogue concerning Happiness», London 1741, пізніше знов передрукованого в «Three Treatises etc.», 3 rd ed. London 1772: «Всі докази природности суспільства (а саме докази, засновані на «поділі занять») я взяв із другої книги «Республіки» Платона. (The whole argument, to prove society natural is taken from the second book of Plato's republic»).

[78] Так, в «Одісеї», XIV, 228 говориться: «Ἄλλος γάρ τ'ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέρπεται ἔργοις» * а Архілох у Секста Емпірика каже: «Ἄλλος ἄλλῳ ἐπ'ἔργῳ καρδίην ἰαίνεται **

[79] «Πολλ' ἠπίστατο ἔργα, κακῶς δ' ἠπίστατο πάντα» *** — Атенець, як товаропродуцент, почував свою перевагу над спартанцем, бо цей останній міг

* Одні люди люблять одне, інші — інше. *Ред.*

** Одне тішить серце одного, інше — іншого. *Ред.*

*** Багато знав він справ, та всі погано знав. *Ред.*

поділ праці. Якщо ці письменники принагідно згадують і про зріст маси продуктів, то лише щодо більшої повноти споживних вартостей. Про мінову вартість, про подешевшання товарів вони зовсім не згадують. Цей погляд споживної вартости панує так у Платона,[80] що розглядав поділ праці як основу поділу суспільства на стани, як і в Ксенофонта,[81] який з характеристичним для нього буржуазним інстинктом уже ближче підходить до поділу праці всередині майстерні. Платонова республіка, оскільки в ній

порядкувати у війні людьми, але не грішми,— як це Тукідід вкладає в уста Перікла у промові, в якій він підцьковує атенців до пелопонеської війни: «Σώμασί τε ἑτοιμότεροι οἱ αὐτουργοὶ τῶν ἀνθρώπων ἢ χρήμασι πολεμεῖν».* (*Thucydides*: «Geschichte des Peloponnesischen Krieges», книга перша, відділ 141). А проте їхнім ідеалом, навіть у матеріяльній продукції, була αὐταρκεία,** що-протиставляється поділові праці, бо «παρ' ὧν γὰρ τὸ εὖ, παρὰ τούτων καὶ τό αὔταρκες».*** Треба при цьому зважити, що за часів упадку 30 тиранів не було ще й 5.000 атенців без земельної власности.

[80] Платон виводить поділ праці всередині громади з багатобічности потреб та однобічности здібностей індивідів. Його головний погляд є в тому, що робітник мусить пристосовуватися до справи, а не справа до робітника, як воно неминуче буває тоді, коли він разом працює в різних ремествах, отже, в тому чи тому реместві працює як у побічному. «Бо справі ніколи чекати на вільний час продуцента, а треба, щоб продуцент виконував свою справу пильно і не між іншим.— Треба.— Аджеж кожна річ продукується легше й ліпше і в більшій кількості, коли людина робить лише одну річ, що відповідає її здібності, та в належний час, вільний від усякої іншої роботи». («Οὐ γὰρ ἐθέλει τὸ πραττόμενον τὴν τοῦ πράττοντος σχολὴν περιμένειν, ἀλλ' ἀνάγκη τὸν πράττοντα τῷ πραττομένῳ ἐπακολουθεῖν μὴ ἐν παρέργου μέρει. — 'Ανάγκη. — 'Εκ δὴ τούτων πλείω τε ἕκαστα γίγνεται καὶ κάλλιον καὶ ῥᾷον, ὅταν εἷς ἓν κατὰ φύσιν καὶ ἐν καιρῷ, σχολὴν τῶν ἄλλων ἄγων, πράττῃ»). («Respublica», lib. II, c. 12, ed. Baiter, Orelli etc.). Подібні думки ми маємо в Тукідіда: «Geschichte des Peloponnesischen Krieges», книга перша, відділ 142: «Морська справа є така ж уміліcть, як і будь-що інше, і не можна коло неї працювати принагідно, як коло якоїсь побічної справи, навпаки, морська справа не дозволяє працювати коло чогось іншого навіть як побічної справи». Якщо справа мусить чекати на робітника, каже Платон, то часто ґавиться критичний момент продукції і продукт псується, «ἔργου καιρὸν διόλλυται». Цю саму платонівську ідею подибуємо знов у протесті англійських власників білилень проти того застереження фабричного закону, яке встановлює визначену годину на їжу для всіх робітників. Їхнє підприємство, мовляв, не може пристосовуватися до робітників, бо «в різних операціях опалювання, промивання, біління, качання, прасування та фарбування не можна перервати роботу у наперед визначений момент без небезпеки заподіяти шкоду... встановлення для всіх робітників тієї самої перерви на їжу — це значило б у певних випадках кинути коштовні продукти на небезпеку, що вони попсуються через незакінчені операції» («in the various operations of singeing, washing, bleaching, mangling, calendering, and dyeing, none of them can be stopped at a given moment without risk of damage... to enforce the same dinner hour for all the workpeople might occasionally subject valuable goods to the risk of danger by incomplete operations»). Le platonisme où va-t-il se nicher!****

[81] Ксенофонт оповідає, що не тільки велика честь діставати страви зі столу перського короля, але що й ці страви куди смачніші, ніж ін-

* Люди, що працюють для задоволення власних потреб, радше віддадуть на війну свої тіла, ніж гроші. *Ред.*

** — автаркія. *Ред.*

*** «з цього постає благо, а з того і незалежність». *Ред.*

**** Куди ще може продертись платонізм! *Ред.*

поділ праці фігурує як конститутивний принцип держави, є лише атенська ідеалізація єгипетського кастового ладу, так само як Єгипет в інших його сучасників, наприклад, у Ізократа,[82] вважається за зразкову промислову країну; це значення Єгипет зберігає ще навіть для греків доби Римської імперії.[83]

Підчас власне мануфактурного періоду, тобто того періоду, коли мануфактура була панівною формою капіталістичного способу продукції, повне здійснення властивих їй тенденцій наражається на багато різних перешкод. Хоч мануфактура, як ми бачили, і утворює поряд ієрархічного розчленування робітників простий поділ їх на навчених та ненавчених, однак число останніх лишається через переважний вплив перших дуже обмеженим. Хоч вона й пристосовує окремі операції до різних ступенів дозрілости, сили й розвитку її живих робочих органів і тим штовхає до продуктивного визиску жінок та дітей, все ж взагалі і в цілому ця тенденція розбивається об звички та опір робітників - чоловіків. Хоч розчленування ремісничої роботи понижує витрати на навчання, отже, і вартість робітників, проте для тяжчої детальної праці лишається потрібним довший час на навчання, і його з запалом зберігають робітники навіть там, де він зайвий. Ми находимо, приміром, в Англії laws of apprenticeship* з їхнім семирічним часом навчання в повній силі аж до кінця мануфактурного періоду, і лише велика промисловість знищила їх. Через те, що реміснича вправність лишається основою мануфактури,

ші. «І тут немає нічого дивного, бо як і інші вмілості надто вдосконалені по великих містах, так само й королівські страви готуються цілком своєрідно. Бо по дрібних містах та сама людина виробляє ліжка, двері, плуги, столи; крім цього, вона часто ще й будує доми і задоволена, коли сама находить такі замовлення, яких вистачає, щоб підтримати своє існування. Цілком неможливо, щоб людина, яка робить усяку всячину, робила все добре. Але по великих містах, де кожний поодинокий продуцент находить багато покупців, досить і одного ремества, щоб прохарчуватися. Часто непотрібно навіть знати ціле ремество: один виробляє чоловічі черевики, другий — жіночі. Часто один живе з того, що лише шиє, другий — з того, що викроює черевики; один крає одяг, інший складає кусники докупи. Неминучий наслідок цього той, що виконавець найпростішої праці безумовно й накраще виконує її. Так само стоїть справа і з куховарством». (*Xenophon*: «Cyropaedie», lib. VIII, c. 2). Тут вважається виключно на те, як дійти доброї якости споживної вартости, хоч уже й Ксенофонтові відома залежність маштабу поділу праці від обсягу ринку.

[82] «Він (Бузіріс) поділив усіх на окремі касти... наказав, щоб ті самі люди завжди працювали коло тих самих справ, бо знав, що ті люди, які змінюють свою працю, не знають ґрунтовно ніякої справи; а ті, які завжди працюють коло тих самих справ, зможуть кожну з них виконати якнайдосконаліше. І ми справді бачимо, що відносно вмілости та реместв вони куди більше перевищили своїх суперників, ніж звичайно майстер перевищує партача, а інституції, якими вони підтримують королівське панування та інший державний лад, були в них такі досконалі, що найславетніші філософи, яким доводилося писати про це, вихваляли державний лад Єгипту більше, ніж інших країн». (*Isocrates*: «Busiris», c. 8).

[83] Порівн. *Diodorus Siculus*.

* — закони про учнів. *Ред.*

а цілий механізм, що функціонує в мануфактурі, не має об'єктивного кістяка, незалежного від самих робітників, капіталові постійно доводиться боротися з непокірністю робітників. «Слабощі людської натури,— вигукує наш приятель Юр,— є такі великі, що чим робітник вправніший, тим він свавільніший, і тим тяжче з ним поводитися, і, отже, тим більшої шкоди завдає він своїми божевільними примхами цілому механізмові».[84] Тому протягом цілого мануфактурного періоду лунають скарги на брак дисципліни в робітників.[85] І якби в нас і не було свідчень тогочасних письменників, то вже ті прості факти, що, починаючи від XVI віку, аж до епохи великої промисловости, капіталові не вдається опанувати цілий робочий час, який мав у своєму розпорядженні мануфактурний робітник, що мануфактури недовговічні та що вони разом з еміґрацією або іміґрацією робітників полишають свою осаду в одній країні і виринають в іншій,— вже ці факти говорять нам більше, ніж цілі бібліотеки. «Порядок мусить бути тим або іншим способом установлений»— вигукує 1770 р. не раз уже цитований автор «Essay on Trade and Commerce».— «Порядку», лунає 66 років пізніше з уст д - ра Ендр'ю Юра, «порядку бракувало в мануфактурі, що ґрунтувалася «на схоластичній догмі поділу праці», і «Аркрайт створив порядок».

Разом з тим мануфактура не спромоглася ні охопити суспільну продукцію в повному її обсягу, ні революціонізувати її в її корені. Як економічний витвір мистецтва високо підіймалася вона вгору на широкій основі міського ремества та сільської домашньої промисловости. Її власна вузька технічна база на певному ступені розвитку стала в суперечність до утворених нею самою потреб продукції.

Одним із найдосконаліших витворів мануфактури була майстерня для продукції самих знарядь праці та особливо складних механічних апаратів, які вже були тоді в ужитку. «Така майстерня,— каже Юр,— ставила перед очі поділ праці з його різноманітними ступенями. Свердло, різак, токарський варстат — кожне мало свого власного робітника, ієрархічно зв'язаного з іншими залежно від ступеня його вправности». Цей продукт мануфактурного поділу праці породив, з свого боку, машини. Ці останні знищують реміснечу діяльність як реґулятивний принцип суспільної продукції. Таким чином, з одного боку, усувається технічну доконечність прив'язувати робітника на цілий його вік до якоїсь частинної функції. З другого боку, падають ті межі, що їх цей принцип ще ставив пануванню капіталу.

---

[84] *Ure*: «Philosophy of Manufacture», p. 20.

[85] Сказане в тексті далеко більше стосується до Англії, ніж до Франції, а до Франції більше, ніж до Голляндії.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

МАШИНИ ТА ВЕЛИКА ПРОМИСЛОВІСТЬ

1. Розвиток машин

Джон Стюарт Мілл у своїх «Основах політичної економії» каже: «Навряд чи всі зроблені досі механічні винаходи полегшили щоденну працю хоча б однієї людської істоти».[86] Та це зовсім і не є мета капіталістично вживаних машин. Подібно до всіх інших способів розвитку продуктивної сили праці, машини повинні здешевлювати товари та скорочувати ту частину робочого дня, якої робітник потребує для самого себе, щоб таким чином здовжувати другу частину робочого дня, яку він задурно дає капіталістові. Машини — це засіб продукувати додаткову вартість.

У мануфактурі за вихідний пункт перевороту в способі продукції є робоча сила, у великій промисловості — засіб праці. Отже, насамперед треба дослідити, яким чином засіб праці із знаряддя перетворюється на машину, або чим машина відрізняється від ремісничого інструменту. Тут мова лише про великі, загальні характеристичні риси, бо для епох історії суспільства, так само як і для епох історії землі, не існує абстрактно точних відмежувальних ліній.

Математики та механіки — і це повторюють іноді й англійські економісти — називають знаряддя простою машиною, а машину складним знаряддям. Вони не вбачають ніякої посутньої ріжниці між ними, і навіть називають прості механічні сили, як от підойму, похилу площу, шруб, клин і т. д., машинами.[87] Дійсно, кожна машина складається з таких простих сил, хоч як вони змінені та скомбіновані. Однак, з економічного погляду це пояснення нічого не варте, бо йому бракує історичного елементу. З другого боку, ріжниці між знаряддям і машиною шукають у тім, що при знарядді за рушійну силу є людина, а при машині — сила природи, відмінна від людської, як от сила тварини, води, вітру й т. д.[88] З цього виходило б, що запряжений волами плуг, який належить до найрізніших епох продукції,

---

[86] «It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being». Мілл повинен був би сказати: «Хоча б однієї людської істоти, що не живе з чужої праці» («of any human being not fed by other people's labour»), бо машини безперечно дуже збільшили число вельможних нероб.

[87] Див., напр., *Hutton*: «Course of Mathematics».

[88] «З цього погляду можна також визначити точну межу між знаряддям та машиною: заступ, молоток, долото... системи підойм та шрубів... для яких, хоч би вони й як майстерно були зроблені, рушійною силою є людина... все це підходить під поняття знаряддя; тимчасом як плуг із рушійною силою тварини, вітряки й інші млини... слід залічити до машин». (*Wilhelm Schulz*: «Die Bewegung der Produktion», Zürich 1843, S. 38). Твір, з деякого погляду вартий похвали.

був би машиною, а Клавзенів Circular Loom,* що його рухає рука одного робітника й що виробляє 96.000 петель за одну хвилину, був би простим знаряддям. Навіть більше, той самий Loom був би знаряддям, коли його урухомлювати рукою, і машиною — коли урухомлювати його парою. А що вживання сили тварин є один із найдавніших винаходів людства, то виходило б фактично, що машинова продукція передувала ремісничій продукції. Коли Джон Вайт 1735 р. оповістив про свою прядільну машину, а разом з нею і про промислову революцію XVIII віку, він і словечка не згадав, що цю машину, замість людини, рухає осел, а проте ця роля припала ослові. Машина «для того, щоб прясти без пальців»— така була його програма.[89]

Всяка розвинена машина складається з трьох посутньо відмінних частин: із рухової машини, передатного механізму, нарешті, виконавчої машини, або робочої машини. Рухова машина діє як рушійна сила цілого механізму. Вона або породжує свою власну рушійну силу, як от парова машина, кальорійна машина, електромагнетична машина й т. д., або дістає поштовх з - поза себе від якоїсь готової вже сили природи, як от водяне колесо — від водоспаду, вітряк — від вітру й т. д. Передатний механізм, що складається з маховиків, рухливих валів, зубчастих коліс, ексцентриків, стрижнів, шнурів, пасів, проміжних пристроїв та знарядь найрізноманітнішого роду, реґулює рух, змінює, де це потрібно, його форму, приміром, з простовисного на коловий, розподіляє його та переносить на виконавчі машини. Обидві ці частини механізму існують лише на те, щоб дати виконавчій машині рух, що за його допомогою вона схоплює предмет праці та доцільно зміняє його. Промислова революція XVIII віку виходить саме від цієї частини машини, від виконавчої машини. І ще тепер

---

[89] Вже й перед ним уживали прядільних машин, хоч і дуже недосконалих, щось найпевніш, насамперед в Італії. Критична історія технології взагалі показала б, як мало будь - який технічний винахід XVIII століття належить якомусь одному індивідові. Досі такої праці ще немає. Дарвін скерував інтерес на історію природної технології, тобто на формування рослинних та тваринних органів як знарядь продукції для життя рослин і тварин. Невже не заслуговує такої самої уваги й історія утворення продуктивних органів суспільної людини, матеріяльної бази кожної осібної суспільної організації? І чи не легше було б її дати, бо, як каже Віко, історія людства відрізняється від історії природи тим, що першу робили ми, а другу — не ми? Технологія розкриває активне ставлення людини до природи, безпосередній процес продукції життя людини, а разом з тим і суспільних відносин її життя та інтелектуальних уявлень, що мають своє джерело в цих відносинах. Навіть усяка історія релігії, що абстрагується від цієї матеріяльної бази, є некритична. Дійсно, куди легше за допомогою аналізи знайти земне зерно туманних релігійних уявлень, аніж навпаки, з наявних реальних життєвих відносин розвинути унебеснені форми цих відносин. Остання метода — це єдина матеріялістична, отже, і наукова метода. Хиби абстрактного природознавчого матеріялізму, який виключає історичний процес, видно вже з абстрактних та ідеологічних уявлень його представників, скоро тільки вони зважуються вийти поза межі своєї спеціяльности.

* — коловий варстат. *Ред.*

вона знову та знову становить вихідний пункт таких революцій щоразу, коли ремісниче або мануфактурне виробництво переходить у машинове.

Коли придивитися ближче до виконавчої машини, або власне робочої машини, то взагалі і в цілому знову побачимо в ній, хоч часто і в дуже змодифікованій формі, ті самі апарати й знаряддя, що ними працює ремісник та мануфактурний робітник, але вже не як знаряддя людини, а як знаряддя якогось механізму, або як механічні знаряддя. Або ціла машина є лише більш чи менш змінене механічне видання колишніх ремісницьких інструментів, як от у механічному ткацькому варстаті,[90] або розміщені на кістяку робочої машини чинні органи є давні знайомі, як от веретена у прядільній машині, дроти в машині на плетіння панчіх, пили у тартаку, ножі в різальній машині й т. д. Відміна цих знарядь від власне тіла робочої машини починається вже від самих їхніх народин, а саме: ці знаряддя здебільшого все ще продукуються ремісничим або мануфактурним способом, і лише потім прикріплюють їх до кістяка робочої машини, спродукованої машиновим способом.[91] Отже, виконавча машина це — такий механізм, що, одержавши відповідний рух, виконує своїм знаряддям ті самі операції, що їх раніш виконував робітник подібним знаряддям. Чи рушійна сила виходить від людини, чи навіть знову таки від якоїсь машини, це нічого не змінює в суті справи. Після перенесення власне знаряддя від людини до механізму машина стає на місце простого знаряддя. Ріжниця відразу впадає на очі, навіть і тоді, коли сама людина все ще лишається першим мотором. Число робочих інструментів, якими людина може орудувати одночасно, обмежене кількістю його природних знарядь продукції, кількістю органів його власного тіла. В Німеччині пробували були примусити прядуна рухати два прядільні колеса, тобто працювати одночасно обома руками й обома ногами. Це була надто напружена робота. Пізніше вигадали ножаний самопряд з двома веретенами, але такі віртуози-прядуни, які могли одночасно прясти дві нитки, траплялися майже так рідко, як двоголові люди. Навпаки, машина jenny вже з самого початку свого з'явлення пряде 12 — 18 веретенами, машина на плетіння панчіх плете одночасно кількома тисячами дротів і т. д. Число знарядь, що ними та сама виконавча машина одночасно робить, від самого початку емансиповане від тієї органічної межі, що її не могло переступити ручне знаряддя робітника.

---

[90] Особливо в первісній формі механізованого ткацького варстату можна з першого ж погляду пізнати давній ткацький варстат. У своїй сучасній формі він посутньо змінений.

[91] Тільки приблизно від 1850 р. дедалі більшу частину знарядь робочих машин починають фабрикувати в Англії машиновим способом, хоч фабрикують їх не ті самі фабриканти, що виробляють сами машини. Машинами для фабрикації такого механічного знаряддя є, наприклад, automatic bobbin-making engine, card-setting engine — машини виготовляти ткальні самопряди, машини виготовляти веретена mule і throstle.

При багатьох ручних знаряддях ріжниця поміж людиною як простою рушійною силою та як робітником, що виконує власне ручну роботу, має почуттьово сприйману форму. Наприклад, при самопряді нога діє лише як рушійна сила, тимчасом як рука, що працює коло веретена, смикає та крутить, виконує власне операцію прядіння. Саме цю останню частину ремісничого інструменту захоплює насамперед промислова революція, залишаючи людині поряд нової праці — наглядати за машиною та виправляти своїми руками її хиби — насамперед ще й суто механічну ролю рушійної сили. Навпаки, знаряддя, на які людина з самого початку діє лише як проста рушійна сила,— приміром, крутячи корбою млина,[92] помпуючи, підіймаючи та спускаючи ручку ковальського міха, товчучи в ступі й т. ін.,— передусім викликають вживання тварин, води, вітру[93] як рухових сил. Почасти за мануфактурного періоду, а спорадично вже задовго перед ним ці знаряддя розвиваються на машини, алеж вони не революціонізують способу продукції. Що вони навіть у своїй ремісничій формі вже є машини, це виявляється в періоді великої промисловости. Смоки, приміром, якими голляндці викачали 1836 — 37 рр. воду з Гаарлемського озера, були сконструйовані за принципом звичайних смоків з тією лише відміною, що їхнім толокам надавали руху не людські руки, а циклопічні парові машини. Звичайний та дуже неудосконалений ковальський міх ще й тепер іноді в Англії перетворюють на механічний повітряний смок, сполучаючи його ручку з паровою машиною. Сама парова машина, така, як її винайдено наприкінці XVII віку, за мануфактурного періоду, та якою вона і далі існувала до початку 80 років XVIII віку,[94] не викликала жодної промислової революції. Навпаки, саме створення виконавчих машин зробило зреволюціонізовану парову машину доконечною [а тому й можливою].* Скоро тільки людина, замість діяти на предмет праці знаряддям, діє лише як рушійна сила на виконавчу машину, то втілення цієї рушійної сили в людські мускули стає випадковим, і вода, вітер, пара і т. д. можуть

---

92 Мойсей - єгиптянин каже: «Не зав'язуй рота волові, коли він молотить». Навпаки, християнсько - германські філантропи клали на шию кріпакові, якого вони вживали як рушійну силу для млина, великі дерев'яні кола, щоб він не міг рукою підносити борошна до рота.

93 Почасти брак природних водоспадів, почасти боротьба з надміром стоячої води примусили голляндців використовувати вітер як рушійну силу. Самий вітряк голляндці перейняли від Німеччини, де цей винахід викликав «ввічливу» боротьбу між шляхтою, попами та імператором за те, кому з них трьох «належить» вітер. Повітря закріпачує, казали в Німеччині, тимчасом як Голляндію вітер зробив вільною. Що він тут закріпачував, так це не голляндців, а землю для голляндців. Ще 1836 р. в Голляндії вживали 12.000 вітряків у 6.000 кінських сил, щоб захистити дві третини країни, не дати їм знову перетворитися на болото.

94 Правда, її вже дуже поліпшив Ватт за допомогою його першої так званої парової машини простого чину, але в цій формі вона лишалася простою машиною піднімати воду та ропу.

* Заведене у прямі дужки ми беремо з першого німецького видання. *Ред.*

заступити їхнє місце. Це, природно, не виключає того, що така заміна часто зумовлює великі технічні переміни в механізмі, сконструйованому первісно виключно для людської рушійної сили. Нині всі машини, яким ще тільки доводиться прокладати собі шлях, як, приміром, машина до шиття, машини виготовляти хліб і т. д., якщо вони з самого початку за своїм призначенням не виключають малого маштабу, конструюються одночасно і для людської і для суто механічної рушійної сили.

Машина, яка є вихідний пункт промислової революції, заміняє робітника, що орудує одним - однісіньким знаряддям, таким механізмом, який одночасно оперує масою однакових або однорідних знарядь, і що його рухає одним - одна рушійна сила, хоч би яка була її форма.[95] Тут ми маємо машину, але ще тільки як простий елемент машинової продукції.

Збільшення розміру робочої машини та числа її знарядь, що одночасно функціонують, потребує більшого рушійного механізму, а цей механізм потребує дужчої за людську рушійної сили, щоб перебороти свій власний опір, не кажучи вже про те, що людина є дуже недосконалий інструмент для продукції однорідного й безупинного руху. Коли припустити, що людина діє вже лише як проста рушійна сила, отже, що місце її знаряддя заступила виконавча машина, то сили природи можуть тепер заступити її і як рушійну силу. З - поміж усіх великих рушійних сил, що перейшли з мануфактурного періоду, найгірша була кінська сила, почасти тому, що кінь має свою власну голову, а почасти тому, що він дорогий і може вживатись по фабриках лише обмежено.[96] А все ж у дитячий вік великої промисловости

---

[95] «Сполучення всіх цих простих інструментів, що їх пускає в рух одним - один мотор, становить машину». (*Babbage*: «On the Economy of Machinery», London 1832).

[96] У січні 1861 р. Джон К. Мортон прочитав у Society of Arts реферата про «сили, що їх уживають у рільництві». В ньому сказано, між іншим: «Кожне поліпшення, що призводить до одноманітности ґрунту, збільшує можливість уживати парову машину, щоб добувати суто механічну силу... Сила коней потрібна там, де покручені горожі й інші перешкоди утруднюють одностайний рух. З кожним днем ці перешкоди щораз більше зникають. У таких операціях, які потребують більше волі й менше дійсної сили, єдино придатна є сила, якою щохвилини керує людський розум, отже, людська сила». Потім Мортон зводить парову силу, кінську силу та людську силу на одиницю міри, прийняту в парових машинах, а саме на силу, що підіймає 33.000 фунтів угору на один фут за одну хвилину, та обчислює витрати на одну парову кінську силу: при паровій машині в 3 пенси, а з конем у 5½ пенсів за годину. Далі, коня — коли дбають цілком зберегти його здоров'я — можна вживати щодня лише 8 годин. Обробляючи землю силою пари, можна протягом року з кожних 7 коней заощадити щонайменш працю 3, при чому витрати будуть не більші, ніж витрати на ці звільнені коні протягом тих 3 або 4 місяців, коли їх саме й можна дійсно використовувати. Нарешті, в тих рільничих операціях, де можна вживати силу пари, вона, порівняно з силою коней, поліпшує якість продукту. Щоб виконати роботу парової машини, довелося б ужити 66 робітників із загальною платою 15 шилінґів за годину, а щоб виконати роботу коня — 32 осіб із загальною платою в 8 шилінґів за годину.

часто вживали коней, як про це, окрім лементу тогочасних аґрономів, свідчить уже й вираз механічної сили в кінських силах — вираз, що зберігся до наших часів. Вітер був надто непостійний і не піддавався контролеві; крім того, в Англії, цій батьківщині великої промисловости, вживали переважно водяної сили вже протягом мануфактурного періоду. Вже в XVII столітті були спроби одним водяним колесом пустити в рух двоє жорен, отже, і два млинові кола. Але зріст розміру передатного механізму дійшов тепер конфлікту з недостатньою силою води, і це є одна з обставин, що спонукала докладніше досліджувати закони тертя. Так само неоднорідне діяння рушійної сили у млинах, що їх пускали в рух за допомогою посування та тягнення коромисел, привело до теорії та вживання махового колеса,[97] що пізніше відіграє таку важливу ролю у великій індустрії. Таким способом мануфактурний період розвивав перші наукові й технічні елементи великої промисловости. Тростільну прядільню Аркрайта від самого початку гнала вода. Алеж і вживання сили води як головної рушійної сили було сполучене з труднощами. Її не можна було підняти до бажаної височини й не можна було зарадити її бракові, деколи вона відмовлялась служити, а передусім вона була суто льокальної природи.[98] Лише з винаходом другої Ваттової машини, так званої парової машини двійного чину, знайдено перший мотор, що, споживаючи вугілля й воду, сам витворює свою рушійну силу; мотор, що його сила стоїть цілком під контролем людини; мотор пересувний і засіб до пересовування; мотор міський, а не, як водяне колесо, сільський; мотор, що дозволяє концентрацію продукції по містах, замість, як водяне колесо, розкидувати її по селах;[99] мотор універсальний у своєму техно-

[97] Faulhaber 1625, De Caus 1688.

[98] Новітній винахід турбін звільняє промислову експлуатацію водяної сили від багатьох колишніх обмежень.

[99] «В перші часи існування текстильних мануфактур місце заснування мануфактури залежало від існування потока з остільки достатнім спадом, щоб він міг обертати водяне колесо; і хоч будування водяних фабрик було першим ударом для системи домашньої мануфактури, однак ці фабрики, що їх з доконечности будували над потоками та часто-густо в значній віддалі одну від однієї, становили скорше частину сільської, аніж міської системи; лише після введення сили пари замість сили води фабрики можна було зосереджувати по містах і по тих місцевостях, де було досить вугілля та води, потрібних для продукції пари. Парова машина — мати мануфактурних міст». («In the early days of textile manufactures, the locality of the factory depended upon the existence of a stream having a sufficient fall to turn a water wheel; and, although the establishment of the water mills was the commencement of the breaking up of the domestic system of manufacture, yet the mills necessarily situated upon streams, and frequently at considerable distances the one from the other, formed part of a rural rather than an urban system; and it was not until the introduction of the steampower as a substitute for the stream, that factories were congregated in towns and localities where the coal and water required for the production of steam were found in sufficient quantities. The steam-engine is the parent of manufacturing towns»). (*A. Redgrave* у «Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1866», p. 36).

логічному застосуванні й порівняно мало залежний від льокальних умов щодо свого місця застосування. Великий геній Ватта виявляється у специфікаці патенту, який він узяв у квітні 1784 р., специфікації, що в ній йоїго парову машину описано не як якийсь винахід для окремих завдань, але як універсальний чинник великої промисловости. Він натякає тут на такі способи її застосовування, що з них деякі, як от, приміром, паровий молот, заведено в життя лише більше ніж півстоліття пізніше. Однак він сумнівався в тому, чи можна буде застосувати парову машину до мореплавства. Його наступники, Болтон та Ватт, виставили 1851 р. на лондонській промисловій виставці колосальнішу парову машину для океанських пароплавів.

Лише після того, як знаряддя перетворились із знарядь людського організму на знаряддя механічного апарату, виконавчої машини, тільки тоді й рухова машина набула самостійної форми, цілком емансипованої від меж людської сили. Разом з цим та поодинока виконавча машина, яку ми досі розглядали, зводиться на простий елемент машинової продукції. Тепер одна рухова машина може одночасно рухати багато робочих машин. Із збільшенням числа одночасно пущених у рух робочих машин зростає й рухова машина, а передатний механізм розвивається в широченний і складний апарат.

Тут треба розрізняти дві форми: кооперацію багатьох однорідних машин і систему машин.

В одному випадку цілий продукт виробляє та сама робоча машина. Вона виконує всі ті різні операції, що їх виконував своїм знаряддям ремісник, наприклад, ткач своїм ткацьким варстатом, або ті, що їх послідовно виконували ремісники за допомогою різних знарядь, однаково, чи були вони самостійні ремісники, чи члени якоїсь мануфактури.[100] Приміром, у сучасній мануфактурі поштових конвертів один робітник за допомогою фальцу фальцював папір, другий накладав клей, третій одгинав кляпку, на якій друкується девізу, четвертий витискував девізу й т. ін., і при кожній з цих частинних операцій кожний окремий конверт мусив переходити з рук до рук. Одним-одна машина виготовляти конверти виконує всі ці операції відразу й виготовляє 3.000 й більше поштових конвертів за одну годину. Одна американська машина виготовляти паперові мішечки, виставлена на лондонській промисловій виставці 1862 р., ріже папір, намазує клей, фальцює й виготовляє 300 штук за хвилину. Цілий процес, що в мануфактурі є поділений і виконується послідовно, тут виконує

[100] З погляду мануфактурного поділу праці ткацтво було зовсім не проста, а скорше складна ремісніча праця, і тому механічний ткацький варстат є машина, що виконує дуже різноманітні операції. Взагалі неправильно думати, ніби сучасні машини первісно опанували такі операції, які мануфактурний поділ праці вже спростив. Прядіння й ткання за мануфактурного періоду відокремлено одне від одного на нові роди, їхнє знаряддя поліпшено та урізноріднено, але самого процесу праці ані скільки не поділено, він лишався ремісничий. За вихідну точку для машини є не праця, а засіб праці.

одна робоча машина, яка працює за допомогою комбінації різних знарядь. Чи така робоча машина є лише механічне відродження складнішого ремісничого знаряддя, чи вона є комбінація різнорідних простих інструментів, спеціялізованих мануфактурою,— на фабриці, тобто в оснований на машиновому виробництві майстерні, кожного разу знов з'являється проста кооперація, і насамперед (робітника ми лишаємо тут осторонь) саме як зосередження у просторі однорідних робочих машин, що одночасно разом функціонують. Так, ткацька фабрика утворюється через сполучення багатьох механічних ткацьких варстатів, а швацька фабрика — через сполучення багатьох швацьких машин у тому самому робітному приміщенні. Але тут існує технічна єдність, тому що це велике число однорідних робочих машин одночасно та рівномірно дістає свій рух від руху спільного першого мотора, руху, що переноситься на них за допомогою передатного механізму, теж почасти спільного всім їм, бо від нього розходяться лише осібні відгалуження для кожної окремої виконавчої машини. Цілком так само як численні знаряддя становлять лише органи однієї робочої машини, так само й численні робочі машини становлять тепер лише однорідні органи того самого рухового механізму.

Але система машин у власному значенні слова заступає поодиноку самостійну машину лише там, де предмет праці послідовно перебігає ряд зв'язаних між собою різних частинних процесів, що їх поступінно виконує низка різнорідних виконавчих машин, які однак одна одну доповнюють. Тут знову з'являється характеристична для мануфактури кооперація, що ґрунтується на поділі праці, але тепер уже як комбінація частинних робочих машин. Специфічні знаряддя різних частинних робітників, приміром, у вовняній мануфактурі знаряддя шаповалів, чухральників вовни, стригунів вовни, прядунів вовни й т. ін., перетворюються тепер на знаряддя специфікованих робочих машин, що з них кожна становить осібний орган для осібної функції в системі комбінованого робочого механізму. Сама мануфактура дає машиновій системі по тих галузях, де її заводиться вперше, взагалі та в цілому природну основу поділу, а тому й організацію процесу продукції.[101] Однак відразу виступає посутня ріжниця.

---

[101] Перед епохою великої промисловости вовняна мануфактура була домінантною мануфактурою Англії. Тим то за першу половину XVIII століття саме в ній пороблено більшість експериментів. Досліди, пороблені на овечій вовні, стали корисними і для бавовни, що її механічне оброблення потребує менш тяжких підготовчих праць, так само як пізніше, навпаки, механічна вовняна промисловість розвинулась на основі механічного прядіння й ткання бавовни. Поодинокі елементи вовняної мануфактури, як, наприклад, чесання вовни, заведено у фабричну систему лише в останні десятиліття. «Вживання механічної сили до чесання вовни... дуже поширене від часів заведення «чесальної машини», особливої машини Лістера... мало безперечно своїм наслідком те, що дуже велике число людей лишилося без праці. Перше вовну розчісували руками здебільшого вдома в чесальника. Тепер її звичайно розчісують на фабриці, і ручну

В мануфактурі робітники мусять окремо або групами виконувати кожний окремий частинний процес своїм ручним знаряддям. Якщо робітник і пристосовується тут до процесу, то й процес теж уже перед тим пристосовано до робітника. За машинової продукції цей суб'єктивний принцип поділу відпадає. Цілий процес розкладається тут об'єктивно, розглядуваний сам по собі, на свої складові фази, і проблема виконання кожного частинного процесу та сполучення різних частинних процесів розв'язується за допомогою технічного застосування механіки, хемії й т. д.,[102] при чому, природно, теоретична концепція, як і раніш, мусить бути вдосконалена через нагромаджений широкий практичний досвід. Кожна частинна машина постачає для тієї що безпосередньо йде за нею, її сировинний матеріял; а що всі вони функціонують одночасно, то продукт так само безупинно перебуває на різних ступенях процесу свого творення, як і в процесі переходу з однієї фази продукції в іншу. Як у мануфактурі безпосередня кооперація частинних робітників створює певні кількісні відношення між окремими групами робітників, так і в розчленованій системі машин те, що частинні машини одна одній постійно дають роботу, створює певне відношення між їх числом, їх розміром та їхньою швидкістю. Комбінована робоча машина, тепер розчленована система різнорідних окремих робочих машин та груп робочих машин, є то досконаліша, що безупинніший є цілий її рух, тобто, що з меншими перервами переходить сировинний матеріял від своєї першої фази до останньої фази, отже, що більше сировинний матеріял пересувається з однієї фази продукції в іншу фазу самим механізмом замість людської руки. Якщо в мануфактурі ізоляція окремих процесів є принцип, даний самим поділом праці, то в розвинутій фабриці панує, навпаки, безперервність окремих процесів.

Система машин, хоч базується вона на простій кооперації

працю усунено, за винятком деяких осібних родів праці, в яких усе ще віддають перевагу вовні, розчісаній руками. Багато з ручних чесальників найшло працю на фабриках, але продукт ручного чесальника такий незначний супроти продукту машини, що дуже велике число чесальників лишилося без праці». («The applicationof power to the process of combing wool... extensively in operation since the introduction of the «combing machine», especially Lister's... undoubtedly had the effect of throwing a very large number of men out of work. Wool was formerly combed by hand, most frequently in the cottage of the comber. It is how very generally combed in the factory, and hand labour is superseded, except in some particular kinds of work, in which hand - combed wool is still preferred. Many of the handcombers found employment in the factories, but the produce of the handcomber bears so small a proportion to that of the machine, that the employment of a very large number of combers has passed away»). («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», p. 16).

[102] «Отже, принцип фабричної системи є в заміні... поділу або розчленування праці між робітників розкладом процесу на його посутні складові елементи» («The principle of the factory system, then, is to substitute... the partition of a process into its essential constituents, for the division or gradation of labour among artizans»). (*Ure*: «Philosophy of Manufacture», p. 20).

однорідних робочих машин, як от у ткацтві, хоч на комбінації різнорідних, як от у прядінні, сама по собі становить великий автомат, скоро тільки її пускає в рух якийсь перший саморушний мотор. Однак цілу систему може пускати в рух, наприклад, парова машина, тимчасом як окремі виконавчі машини або потребують ще робітників для деяких операцій, як це було перед заведенням selfacting mule* при праці на мюлях і є ще й досі при тонкопрядінні; або певні частини машини для виконання їхніх операцій мусять бути керовані подібно до знаряддя робітником, як це було при будуванні машин перед перетворенням slide rest (токарського апарату) на selfactor.** Скоро тільки робоча машина без допомоги людини виконує всі рухи, потрібні, щоб обробити сировинний матеріял, потребуючи лише догляду людини, ми маємо автоматичну систему машин, яка, однак, здатна до постійного вдосконалення в деталях. Так, наприклад, апарат, що автоматично спиняє прядільну машину, як тільки урветься одним - одна нитка, і selfacting stop, що спиняє поліпшений паровий ткацький варстат, як тільки на цівці ткацького човника виходить уся нитка,— це цілком новітні винаходи. За приклад так безперервности продукції, як і проведення автоматичного принципу може бути сучасна паперова фабрика. Взагалі на паперовому виробництві можна з користю детально простудіювати так ріжницю між різними способами продукції, що базуються на різних засобах продукції, як і зв'язок суспільних продукційних відносин із цими способами продукції: колишнє німецьке виробництво паперу дає зразок ремісничої продукції, Голляндія в XVII і Франція у XVIII столітті дають зразок мануфактури у власному значенні слова, а сучасна Англія дає зразок автоматичної фабрикації в цій галузі промисловости; крім того, в Китаї та Індії існують ще дві різні староазійські форми такої самої промисловости.

Розчленована система робочих машин, які свій рух дістають лише за допомогою передатної машини від одного центрального автомата, є найрозвиненіша форма машинового виробництва. Замість поодинокої машини виступає тут механічна почвара, що її тіло заповнює цілі фабричні будинки, а демонічна сила її, спочатку замаскована майже урочисто - розміреним рухом її велетенських членів, вибухає в гарячково - божевільному вировому танку його численних робочих органів у власному значенні слова.

Мюлі, парові машини й т. ін. появилися раніш, ніж робітники, що їх виключною працею було робити парові машини, мюлі й т. ін., цілком так само, як людина носила одяг раніше, ніж з'явилися кравці. Однак винаходи Вокансона, Аркрайта, Ватта й інших можна було запровадити в життя лише тому, що ці винахідники застали значне число вправних робітників - механіків, підготовлених мануфактурним періодом. Одна частина цих робітників складалася з самостійних ремісників різних професій, друга

* — саморушних мюлей. *Ред.*
** — саморушний механізм. *Ред.*

частина була з'єднана в мануфактурах, де, як уже раніш згадувано, поділ праці панував з особливою точністю. Із збільшенням числа винаходів і зростом попиту на нововинайдені машини щораз більше розвивався, з одного боку, розклад фабрикації машин на різноманітні самостійні галузі, а з другого боку — поділ праці всередині машинобудівельних мануфактур. Отже, ми тут вбачаємо в мануфактурі безпосередню технічну основу великої промисловости. Мануфактура продукувала машини, за допомогою яких велика промисловість знищила ремісниче та мануфактурне виробництво в тих галузях продукції, які вона насамперед охопила. Отже, машинове виробництво виросло стихійно на невідповідній йому матеріяльній основі. На певному ступені розвитку машинове виробництво само мусило зробити переворот у цій основі, яку воно спочатку застало готовою і потім далі виробляло в її старій формі, та створити для себе нову базу, відповідну його власному способові продукції. Як поодинока машина лишається карликовою, поки її пускає в рух лише людина, як система машин не могла вільно розвиватися, поки на місце рушійних сил, які вона застала,— худоби, вітру, а то й води — виступила парова машина, так само й велика промисловість була паралізована в цілому своєму розвитку доти, доки характеристичний для неї засіб продукції, сама машина, завдячувала своє існування особистій силі та особистій вправності, а значить, залежала від розвитку мускулів, гостроти зору та віртуозности рук, що з ними частинний робітник у мануфактурі й ремісник поза нею орудували своїм карликовим інструментом. Залишаючи осторонь подорожчання машин у наслідок такого способу виникнення їх,— обставина, що, як свідомий мотив, панує над капіталом,— поширення промисловости, яка провадилася вже машиновим способом, та проходження машин у нові галузі продукції лишалися таким чином цілком залежними від зросту тієї категорії робітників, яка через напівмистецький характер своєї праці могла збільшуватися тільки поступінно, а не скоками. Але на якомусь певному ступені розвитку велика промисловість стає і технічно в суперечність із своєю ремісничою та мануфактурною основою. Збільшення розміру рухових машин, передатного механізму та виконавчих машин, збільшення складности, різноманітности і точної правильности складових частин виконавчої машини в міру того, як вона відривається від того ремісничого зразка, що спочатку цілком визначає її будову, і дістає вільну форму, яку визначає тільки її механічне завдання,[103]

---

[103] Механічний ткацький варстат у своїй першій формі складається переважно з дерева, поліпшений, сучасний — із заліза. До якої міри стара форма засобу продукції напочатку опановує його нову форму, показує, між іншим, найповерховіше порівняння сучасного парового ткацького варстату з давнім, або сучасних роздмухових пристроїв на ливарнях з першим безпорадним механічним відродженням звичайного ковальського міха, і, може, ще влучніше, ніж усе інше, перший льокомотив, що його пробували збудувати ще перед винаходом теперішніх льокомотивів: у

розвиток автоматичної системи та щораз неминучіше вживання матеріялу, який важко переробити, наприклад, заліза замість дерева,— розв'язання всіх цих завдань, що виникали стихійно, натрапляло всюди на особисті перешкоди, які навіть комбінований робітничий персонал мануфактури міг усунути лише до певного ступеня, але не по суті. Таких машин, як от, наприклад, сучасний друкарський прес, сучасний паровий ткацький варстат та сучасна чухральна машина, не могла дати мануфактура.

Переворот у способі продукції в одній сфері промисловости зумовлює переворот у способі продукції і в інших сферах. Це має силу насамперед для таких галузей промисловости, які, хоч суспільним поділом праці так ізольовані, що кожна з них продукує якийсь самостійний товар, проте переплітаються одна з однією як фази одного якогось цілого процесу. Так, машинове прядіння зробило доконечним машинове ткання, а одне й друге разом — механічно - хемічну революцію в білінні, друкуванні та фарбуванні. Таким саме чином, з другого боку, революція в прядінні бавовни зумовила винахід gin'а, машини до відділювання бавовняних волокон від насіння, через що лише й зробилася можлива продукція бавовни в потрібному тепер великому маштабі.[104] А революція у способі продукції промисловости і рільництва зробила доконечною й революцію в загальних умовах суспільного процесу продукції, тобто в засобах комунікації і транспорту. Як засоби комунікації й транспорту суспільства, що його pivot,** уживаючи вислову Фур'є, було дрібне рільництво з його домашньою допомічною промисловістю та міське ремество, уже ніяк не могли задовольняти потреб продукції мануфактурного періоду з його поширеним поділом суспільної праці, з його концентрацією засобів праці та робітників і з його колоніяльними ринками,— а тому й дійсно зазнали перевороту,— так само й засоби транспорту й комунікації, що перейшли від мануфактурного періоду, перетворились незабаром у нестерпні пута для великої промисловости з її гарячковим темпом продукції, з її масовими розмірами, з її постійним перекидуванням мас капіталу й робітників з однієї сфери продукції до іншої та з її новостворюваними світовими ринковими зв'язками. Тим то, не кажучи вже

нього було дійсно таки дві ноги, які він навпереміну підносив, як кінь. Тільки з дальшим розвитком механіки та з нагромадженням практичного досвіду форма машини починає цілком визначатися принципами механіки і тим то цілком емансипується від давньої форми того знаряддя, яке розвивається на машину.

[104] Cottongin,* винайдений одним янкі, Елія Цайтнеєм, до найновіших часів у головному зазнав менше змін, ніж якабудь інша машина XVIII віку. Лише останніми десятиліттями (перед 1867 р.) другий американець, пан Імрі з Альбані, в Нью-Йорку, за допомогою простого й доцільного поліпшення зробив машину Вайтнея антикварною річчю.

* Машина, що вибирає зерно з бавовни. *Ред.*

** Точка, що довкола неї все обертається, стрижень. *Ред.*

про цілковитий переворот у будівництві парусних суден, комунікаційну й транспортову справу поступінно пристосовано до способу продукції великої промисловости за допомогою системи річкових пароплавів, залізниць, океанських пароплавів і телеграфу. Але величезні маси заліза, що їх доводилося тепер кувати, зварювати, різати, свердлити й формувати, потребували, з свого боку, таких циклопічних машин, що їх створити не сила було мануфактурному будівництву машин.

Отже, велика промисловість мусила опанувати характеристичний для неї засіб продукції, саму машину, та продукувати машини за допомогою машин. Тільки тоді вона створила адекватну собі технічну базу і стала на свої власні ноги. Із зростанням машинового виробництва першими десятиліттями XIX віку машина дійсно поступінно опанувала фабрикацію виконавчих машин. Однак, тільки в другу третину XIX віку величезніше будівництво залізниць та океанське пароплавство покликали до життя ті циклопічні машини, що їх уживали до конструкції перших моторів.

Найпосутнішою продукційною умовою для фабрикації машин за допомогою машин була така рухова машина, що була б здатна розвивати силу всякої величини, алеж разом з тим цілком піддаватися контролеві. Така машина існувала вже у формі парової машини. Але одночасно треба було машиновим способом продукувати потрібні для окремих частин машин строго геометричні форми, такі, як от лінія, площінь, коло, циліндер, конус і куля. Цю проблему розв'язав Генрі Модслей в першому десятилітті XIX віку, винайшовши slide-rest, що його незабаром зроблено автоматичним і в змодифікованій формі перенесено з токарського варстату, для якого він був спочатку призначений, на інші будівельні машини. Цей механічний пристрій замінює не якесь окреме знаряддя, а саму людську руку, яка виготовляє певну форму, наближаючи та припасовуючи вістря токарського інструменту тощо до матеріялу праці, або спрямовуючи його на матеріял праці, наприклад, залізо. Таким чином пощастило геометричні форми окремих частин машин «продукувати з такою легкістю, точністю і швидкістю, яких не міг би ніякий нагромаджений досвід дати руці найвправнішого робітника».[105]

---

[105] «The Industry of Nations», London 1855, part. II, p. 239. Тут саме сказано: «Хоч і яким простим та незначним здавався б цей додаток до варстату, ми, здається, не перебільшуючи, можемо сказати, що його вплив на вдосконалення й поширення машин був так само великий, як і вплив удосконалень, що їх поробив Ватт у самій паровій машині. Заведення того додатку призвело відразу до вдосконалення та подешевшання всяких машин і стимулювало до нових винаходів та вдосконалень». («Simple and outwardly unimportant as this appendage to lathes may appear, it is not, we belive, averring too much to state, that its influence in improving and extending the use of machinery has been as great as that produced by Watt's improvements of the steam-engine itself. Its introduction went at once to perfect all machinery, to cheapen it, and to stimulate invention and improvement»).

Якщо ми тепер розглянемо в машині, що її вживають на будування машин, ту частину, яка становить виконавчу машину у власному значенні слова, то перед нами знову з'явиться ремісничий інструмент, тільки в циклопічному розмірі. Приміром, виконавчий механізм бормашини — це велетенське свердло, яке рухає парова машина й без якого, навпаки, не можна було б продукувати циліндрів великих парових машин та гідравлічних пресів. Механічний токарський варстат — це циклопічне відродження звичайного ножаного токарського варстату; гембелівниця — це залізний тесляр, що обробляє залізо тим самим знаряддям, яким тесляр обробляє деревину; знаряддя, яке на лондонських корабельнях ріже залізо на облицювальні платівки,— це велетенська бритва; знаряддя різальної машини, що ріже залізо, як ножиці кравця ріжуть сукно,— це велетенські ножиці, а паровий молот оперує головкою звичайного молотка, але такої ваги, що його не міг би піднести й сам Тор.[106] Наприклад, один з таких парових молотів, які є винаходом Несміса, важить більше ніж 6 тонн та падає простовисно з височини 7 футів на ковадло вагою в 36 тонн. Він, граючись, перетворює на порох ґранітну брилу та й не менш здатний загнати гвіздок у м'яке дерево за допомогою кількох послідовних легесеньких ударів.[107]

У машиновому механізмі знаряддя праці набуває такого матеріяльного способу існування, який зумовлює заміну людської сили силами природи та емпіричної рутини свідомим застосуванням природознавства. В мануфактурі розчленування суспільного процесу праці є суто суб'єктивне; це комбінація частинних робітників; у системі машин велика промисловість має цілком об'єктивний продукційний організм, що його робітник находить як уже готову матеріяльну умову продукції. У простій кооперації і навіть у кооперації, що поділом праці вже специфікована, витиснення ізольованого робітника колективним робітником все ще видається явищем більш - менш випадковим. Машини, з деякими винятками, що про них треба нам згадати пізніше, функціонують лише в руках безпосередньо усуспільненої або спільної праці. Отже, кооперативний характер процесу праці стає тепер технічною доконечністю, подиктованою самою природою засобу праці.

2. Вартість, переношувана машиною на продукт

Ми бачили, що продуктивні сили, які виникають із кооперації й поділу праці, нічого не коштують капіталові. Вони є природні

---

[106] У Лондоні одна з таких кувальних машин paddle - wheelshafts* має назву Тор.** Вона виковує вал вагою в 16 ½ тонн з такою самою легкістю, як коваль підкову.

[107] Ті деревообробні машини, що їх можна вживати і в продукції невеликого маштабу, є здебільша винахід американців.

* — валів до лопатевих коліс. *Ред.*

** Ім'я скандінавського бога блискавки, що його уявляли з великим молотом у руці. *Ред.*

сили суспільної праці. Природні сили, як от пара, вода й т. д., що їх уживається до продуктивних процесів, теж нічого не коштують. Але як людина потребує легенів, щоб дихати, так само потребує вона якогось «витвору людської руки», щоб продуктивно споживати природні сили. Водяне колесо потрібне, щоб експлуатувати рушійну силу води, парова машина — щоб експлуатувати пружність пари. З наукою справа така сама, як і з силами природи. Коли вже відкрито закон про відхилення магнетової голки у сфері дії електричного струму або про утворення магнетизму в залізі електричним струмом, то ці закони не коштують ані шеляга.[108] Але, щоб експлуатувати ці закони для телеграфії і т. д., треба дуже дорогого та складного апарату. Як ми бачили, машина не витискує знаряддя. З карликового знаряддя людського організму виростає воно розміром та кількістю на знаряддя механізму, створеного людиною. Капітал примушує тепер робітника працювати не ручним знаряддям, а машиною, що сама орудує своїм знаряддям. Тим то, коли на перший же погляд ясно, що велика промисловість, включаючи в процес продукції велетенські природні сили та природознавство, мусить надзвичайно підвищити продуктивність праці, то ніяк не є так само ясно, чи не купується цю підвищену продуктивну силу збільшеною витратою праці на другому боці.* Подібно до кожної іншої складової частини сталого капіталу машина не утворює вартости, але віддає свою власну вартість продуктові, що для його продукції вона служить. Оскільки вона має вартість, і тому переносить цю вартість на продукт, остільки вона й становить складову частину вартости продукту. Замість його здешевлювати, вона удорожчує його відповідно до своєї власної вартости. І це ясна річ, що машина та розвинена система машин, цей характеристичний засіб праці великої промисловости, мають куди більшу вартість, аніж засоби праці ремісничого або мануфактурного виробництва.

Насамперед треба тут зауважити, що машина завжди цілком увіходить у процес праці й завжди тільки частинно в процес утворення вартости. Вона ніколи не додає більше вартости, ніж пересічно втрачає через своє зужиткування. Отже, є велика

[108] Наука взагалі «нічого» не коштує капіталістові, та це ані трохи не заважає йому експлуатувати її. Капітал присвоює собі «чужу» науку так само, як і чужу працю. Але «капіталістичне» присвоєння й «особисте» присвоєння, чи то науки, чи то матеріяльного багатства — це цілком різні речі. Сам д-р Юр нарікав на грубу необізнаність з механікою його любих фабрикантів, що експлуатують машини, а Лібіґ оповідає про таке неуцтво в хемії англійських хемічних фабрикантів, від якого волосся стає дибом.

* У французькому виданні це місце подано так: «Тим то, коли на перший же погляд ясно, що механічна промисловість, включаючи в свій склад науку та велетенські природні сили, надзвичайно підвищує продуктивність праці, то можна, однак, запитати, чи не втрачається на другому боці те, що виграється на одному, чи економізується вживанням машин більше праці, ніж коштує їх продукція та утримання» («Le Capital etc.», v. I, ch. XV, p. 168). *Ред.*

ріжниця між вартістю машини й тією частиною вартости, що періодично переноситься з неї на продукт. Є велика ріжниця між машиною як вартостетворчим елементом і машиною як продуктотворчим елементом. Що більший період, протягом якого та сама машина знову й знов функціонує в тому самому процесі праці, то ріжниця та більша. Правда, ми бачили, що кожний засіб праці у власному значенні слова або знаряддя продукції завжди цілком увіходить у процес праці і завжди лише частинами, пропорційно до його пересічного щоденного зужиткування, в процес утворення вартости. Однак ця ріжниця між уживанням та зужиткуванням куди більша в машини, ніж у знаряддя, бо машина, збудована з триваліщого матеріялу, живе довше, бо вживання її, реґульоване строго науковими законами, уможливлює більшу економію у витрачанні її складових частин та засобів, що їх вона споживає, бо, нарешті, поле продукції в неї куди більше, ніж у знаряддя. Якщо залишити осторонь щоденні пересічні витрати машин та знаряддя, тобто ту складову частину вартости, яку вони додають до продукту в наслідок пересічного щоденного зужиткування та споживання допоміжного матеріялу, як от мастива, вугілля тощо, то вони функціонують задурно, цілком так, як функціонують сили природи, що існують без допомоги людської праці. Що більший обсяг продуктивної діяльности машини супроти знаряддя, то більший обсяг її дармової служби порівняно із службою знаряддя. Тільки у великій промисловості людина навчається примушувати продукт своєї минулої, упредметненої вже праці працювати задурно у великому маштабі, подібно до якоїсь сили природи.[109]

При розгляді кооперації й мануфактури виявилося, що деякі загальні умови продукції, як от будівлі й т. д., порівняно з роз'єднаними умовами продукції ізольованих робітників, економізуються через спільне споживання, а тому менш удорожчують продукт. За машинового виробництва не тільки тіло робочої машини споживається її численними знаряддями, але й ту саму рухову

[109] Рікардо звертає свою увагу на цей ефект машин,— зрештою, так само мало з'ясований в нього, як і загальна ріжниця між процесом праці й процесом творення додаткової вартости,— іноді з такою винятковістю, що принагідно забуває про ту складову частину вартости, яку машини віддають продуктові, та цілком переплутує їх з силами природи. Так, наприклад: «Адам Сміс ніде не недооцінює тих послуг, що їх роблять нам сили природи й машини, але дуже достеменно розрізняє природу вартости, яку вони додають до продуктів... а що вони виконують свою працю задурно,... то й допомога, яку вони нам роблять, нічого не додає до мінової вартости» («Adam Smith nowhere undervalues the services which the natural agents and machinery perform for us, but he very justly distinguishes the nature of the value which they add to commodities... as they perform their work gratuitusly... the assistance which they afford us, adds nothing to value in exchange»). (*Rikardo*: «Principles of Political Economy», 3 rd ed. London 1821, p. 336, 337). Розуміється, замітка Рікарда справедлива щодо Ж. Б. Сея, який плеще, начебто машини роблять ту «послугу», що вони творять вартість, яка становить частину «зиску».

машину разом із частиною передатного механізму спільно споживають численні робочі машини.

Якщо дано ріжницю між вартістю машини і тією частиною вартости, яку вона переносить на свій денний продукт, то ступінь, у якому ця частина вартости удорожчує продукт, залежить насамперед від розміру продукту, так би мовити, від його поверхні. Пан Бейнс із Блекберна в одній лекції, опублікованій 1858 р., обчислює, що «кожна реальна механічна кінська сила[109a] гонить 450 автоматичних веретен mule з пристроями, або 200 веретен throstle, або 15 ткацьких варстатів для 40 - цалевої тканини разом із пристроями підтягувати ланцюга, шліхтувати й т. д.». Денні витрати однієї парової кінської сили та зужиткування машин, що їх вона пускає в рух, у першому випадку розподіляються на денний продукт 450 веретен mule, у другому — 200 веретен throstle, у третьому — 15 механічних ткацьких варстатів, так що через це на одну унцію пряжі або на один метр тканини переноситься лише якусь незначну частину вартости. Те саме й у вищенаведеному прикладі з паровим молотом. Через те, що його щоденне зужиткування, споживання вугілля й т. д. розподіляються на величезні маси заліза, які він щодня виковує, то до кожного центнера заліза долучається лише незначна частина вартости, яка була б дуже велика, якби цим циклопічним інструментом вбивали дрібні цвяшки.

За даної сфери діяльности робочої машини, отже, за даної кількости її знарядь або, якщо мова йде про силу, за даного розміру її знарядь маса продуктів залежить від швидкости, з якою ця машина оперує, отже, наприклад, від тієї швидкости,

---

[109a] Примітка до третього видання.— Одна «кінська сила» дорівнює силі 33.000 футо - фунтів на 1 хвилину, тобто силі, яка за 1 хвилину підносить 33.000 фунтів на 1 фут (англійський) або 1 фунт на 33.000 футів*. Це й є та кінська сила, про яку вище сказано. Але у звичайній діловій мові, а також подекуди в цитатах цієї книги розрізняються «номінальні» й «комерційні», або «індикаторні» кінські сили тієї самої машини. Давня, або номінальна кінська сила обчислюється виключно з руху толока та з діяметра циліндра, при чому цілком не звертається уваги на тиск пари та швидкість толока. Фактично це означає ось що: парова машина має, наприклад, 50 кінських сил, якщо її пускається в рух з таким самим малим тиском пари та з такою самою малою швидкістю толока, як це було за часів Болтона та Ватта. Але два останні фактори від тих часів надзвичайно зросли. Для того, щоб виміряти ту механічну силу, яку в наші часи дійсно дає якась машина, винайдено індикатора, що показує тиск пари. Швидкість толока визначити легко. Таким чином міра «індикаторної» або «комерційної» кінської сили якоїсь машини — це математична формула, в якій одночасно береться на увагу діяметр циліндра, височина піднесення толока, швидкість і тиск пари і в якій цим показується, скільки разів по 33.000 футо - фунтів машина справді дає за хвилину. Тим то номінальна кінська сила може в дійсності давати три, чотири й навіть п'ять індикаторних або дійсних кінських сил. Це — щоб пояснити різні дальші цитати.— *Ф. Е.*].

* В перечисленні на метричні міри одна кінська сила дорівнює силі 75 кілограмо - метрів за 1 секунду, тобто силі, яка за 1 секунду підносить 75 кг на висоту 1 метра. *Ред.*

з якою обертається веретено, або від числа вдарів, що їх молот робить за одну хвилину. Деякі з тих колосальних молотів дають 70 ударів, Ryder'ова патентована ковальська машина, що вживає парового молота невеликих розмірів на кування веретен, дає 700 ударів на одну хвилину.

Якщо дано ту пропорцію, в якій машина переносить вартість на продукт, то величина цієї частини вартости залежить від величини вартости самої машини.[110] Що менше праці вона сама містить у собі, то менше вартости додає вона до продукту. Що менше вартости віддає вона, то продуктивніша вона й то більш наближається її служба до служби сил природи. А продукція машин за допомогою машин зменшує їхню вартість порівняно з їх розмірами і їхньою дією.

Порівняльна аналіза цін на товари, продуковані ремісничим або мануфактурним способом, та цін на ті самі товари як продукти машин, дає взагалі такий результат, що в машиновому продукті складова частина вартости, яку до нього додає засіб праці, відносно зростає, але абсолютно меншає. Це значить, що її абсолютна величина меншає, але її величина супроти загальної вартости продукту, наприклад, одного фунта пряжі, більшає.[111]

---

[110] Читач, полонений капіталістичними уявленнями, певна річ, дивується, що тут немає мови про «процент», що його машина, пропорційно до своєї капітальної вартости, додає до продукту. Однак, легко зрозуміти, що машина,— тому що вона, як і будь-яка інша складова частина сталого капіталу, не створює нової вартости,— не може додавати такої вартости і під назвою «процент». Далі, ясно, що тут, де йдеться про продукування додаткової вартости, не можна жодної частини її припустити a priori під назвою «процент». Капіталістичний спосіб обчислення, який prima facie* видається безглуздим та суперечним законам утворення вартости, ми пояснимо в третій книзі цього твору.

[111] Ця додавана машиною складова частина вартости падає абсолютно й відносно там, де машина витискує коні, взагалі робочу худобу, уживану виключно як рухову силу, а не як машини для обміну речовин. До речі зауважимо, що Декарт, визначаючи тварини як прості машини, дивиться очима мануфактурного періоду, відмінно від середньовіччя, яке вважало тварину за помічника людини так само, як пізніше й пан фон Галлер в його «Restauration der Staatswissenschaften». Що Декарт так само, як і Бекон, розглядав зміну способу продукції та практичне опанування природи людиною як результат зміненої методи думання,— це показує його «Discours de la Méthode», де, між іншим, сказано: «Можна (за допомогою методи, яку він увів у філософію) дійти знань, дуже корисних у житті, і замість тієї спекулятивної філософії, якої навчають по школах, знайти практичну філософію, за допомогою якої, знаючи силу та дію огню, води, повітря, зірок і всіх інших навкольних тіл так само достеменно, як ми знаємо різні ремества наших ремісників, ми могли б тим самим способом вживати їх для всього того, на що вони придатні, і таким чином зробитися хазяїнами й владарями природи» та тим самим «пособляти поліпшенню людського життя» («Il est possible de parvenir à des connaissances fort utiles à la vie, et qu'au lieu de cette philosophie spéculative qu'on enseigne dans les écoles, on en peut trouver une pratique, par laquelle, connaissant la force et les actions du feu, de l'eau, d'air, des astres, et de tous les autres corps qui nous environnent, aussi distinctement que nous connaissons les divers métiers de nos artisans, nous les pourrions employer

* — на перший погляд. *Ред.*

Ясна річ, що коли продукція якоїсь машини коштує стільки ж праці, скільки заощаджується при вживанні її, то відбувається просте переміщення праці, тобто загальна сума праці, потрібна на продукцію товару, не меншає, або продуктивна сила праці не більшає. Однак ріжниця між працею, якої коштує машина, і тією працею, яку вона заощаджує, або ступінь її продуктивности, не залежить, очевидно, від ріжниці між її власною вартістю й вартістю того знаряддя, яке вона заміняє. Ця ріжниця триває так довго, поки трудові витрати на машину, а тому й та частина вартости, яку вона додає до продукту, лишаються меншими від тієї вартости, яку робітник із своїм знаряддям додав би до предмету праці.. Тим то продуктивність машини вимірюється тим ступенем, у якому вона заміняє людську робочу силу. За Бейнсом, на 450 веретен - мюлів із підготовчими машинами, що їх рухає одна парова кінська сила, припадає $2\frac{1}{2}$ робітника,[112] і кожне автоматичне веретено mule випрядає за десятигодинного робочого дня 13 унцій пряжі (пересічного нумера), отже, $2\frac{1}{2}$ робітника випрядають $365\frac{5}{8}$ фунтів пряжі на тиждень. Отже, при своєму перетворенні на пряжу приблизно 366 фунтів бавовни (для спрощення ми залишаємо осторонь відпадки) вбирають лише 150 робочих годин, або 15 десятигодинних робочих днів, тимчасом як із самопрядом, якщо ручний прядун дає за 60 годин 13 унцій пряжі, та сама кількість бавовни забрала б 2.700 десятигодинних робочих днів, або 27.000 робочих годин.[113] Там, де стару методу blockprinting, або ручного вибивання перкалю, витиснуло машинове вибивання, одним - одна машина за допомогою одного чоловіка або підлітка вибиває за одну годину стільки саме чотирибарвного перкалю, скільки раніше вибивало 200 чоловіка.[114]

---

en même façon à tous les usages auxquels ils sont propres, et ainsi nous rendre comme maîtres et possesseurs de la nature... contribuer au perfectionnement de la vie humaine»). У передмові до «Discourses upon Trade» (1691 р.) сера Дудлея Норта сказано, що метода Декарта, застосована до політичної економії, почала визволяти її від стародавніх казок і забобонних уявлень про гроші, торговлю й т. д. Загалом, однак, англійські економісти давніх часів приєднуються до філософії Бекона й Гоббса, тимчасом як пізніш «філософом» κατ' ἐξοχὴν * політичної економії для Англії, Франції та Італії став Льокк.

[112] За річним звітом торговельної палати в Ессені (жовтень 1863 р.) сталеливарня Круппа за допомогою 161 перетопних, гартівних та цементових печей, 32 парових машин (1800 р. це було приблизно загальне число парових машин, що вживалися в Менчестері) та 14 парових молотів,— які разом репрезентували 1.236 кінських сил,— 49 ковальських горен, 203 виконавчих машин та приблизно 2.400 робітників — випродукувала 1862 р. 13 мільйонів фунтів литої сталі. Тут на одну кінську силу немає й двох робітників.

[113] Беббедж обчислює, що на Яві самою лише працею прядіння до вартости бавовни додається майже 117%. У той самий час (1832) в Англії загальна вартість, яку при тонкопрядінні додавали до бавовни машини і праця, становила приблизно 33% вартости сировинного матеріялу, («On the Economy of Machinery», London 1832, p. 214).

[114] Окрім того, при машиновому вибиванні заощаджується фарбу.

* — переважно. *Ред.*

Доки Елія Вайтней не вигадав 1793 р. cottongin'у, відділення одного фунта бавовни від насіння коштувало пересічно один робочий день. У наслідок його винаходу одна негритянка могла добувати на день 100 фунтів бавовни, а від того часу продуктивність cottongin'у ще значно збільшилася. Один фунт бавовняних волокон, продукованих раніше за 50 центів, продавався пізніше по 10 центів з більшим зиском, тобто із включенням більшої кількости неоплаченої праці. В Індії для відділення волокон від насіння вживають інструмента, щось наче напівмашини, що зветься churka; ним один чоловік та одна жінка чистять 28 фунтів на день. Інструментом churka, що його винайшов перед кількома роками д-р Форбс, один чоловік та один підліток чистять 250 фунтів на день; там, де волів, пари або води вживають як рушійної сили, потрібно лише декількох підлітків та дівчаток у ролі feeders (подавальників матеріялу до машини). Шістнадцять таких машин, що їх женуть волами, виконують щодня ту саму працю, яку раніш виконували пересічно 750 чоловіка.[115]

Як уже згадано, парова машина при паровому плузі виконує протягом однієї години, за 3 пенси, або за $^1/_4$ шилінґа, стільки ж праці, скільки 66 осіб по 15 шилінґів виконують протягом однієї години. Я повертаюсь до цього прикладу, щоб запобігти помилковому уявленню. А саме, ці 15 шилінґів зовсім не є вираз праці, яку додають протягом однієї години 66 робітників. Якщо відношення додаткової праці до доконечної праці становило $100^0/_0$, то ці 66 робітників продукували за годину вартість у 30 шилінґів, хоч в еквіваленті, який вони сами діставали, тобто в заробітній платі в 15 шилінґів, втілено лише 33 години. Отже, коли ми припустимо, що машина коштує стільки ж само, скільки й річна плата витиснених нею 150 робітників, приміром, 3.000 фунтів стерлінґів, то ці 3.000 фунтів стерлінґів зовсім не є грошовий вираз праці, постаченої й доданої до предмету праці цими 150 робітниками, а є вони грошовий вираз лише тієї частини їхньої річної праці, яка для них самих виражається в заробітній платі. Навпаки, грошова вартість машини в 3.000 фунтів стерлінґів виражає всю ту працю, яку витрачено на її продукцію, хоч би в якій пропорції ця праця становила заробітну плату для робітника й додаткову вартість для капіталіста. Отже, якщо машина коштує стільки ж само, скільки коштує замінювана нею робоча сила, то упредметнена в ній самій праця завжди куди менша, ніж жива праця, яку вона заміняє.[116]

Якщо розглядати машини виключно як засіб удешевлення

---

[115] Порівн. «Paper read by Dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts», 17 April 1860.

[116] «Ці німі діячі (машини) завжди є продукт значно меншої праці, ніж та, яку вони заміняють, навіть і тоді, коли їхня грошова вартість однакова» («These mute agents are always the produce of much less labour than that which they displace, even when they are of the same money value»). (*Ricardo*: «Principles of Political Economy», 3 rd ed. London 1821, p. 40).

продукту, то межу вживання їх дано тим, що їх власна продукція коштує менше праці, ніж праця, замінювана вживанням машин. Однак, для капіталу ця межа визначається вужче. Через те, що він оплачує не працю, якої вжито, а вартість ужитої робочої сили, то для нього вживання машини обмежується ріжницею між вартістю машини й вартістю тієї робочої сили, яку машина заміняє. А що поділ робочого дня на доконечну працю й додаткову працю по різних країнах є різний, так само як і в тій самій країні він різний в різні періоди або в той самий період у різних галузях продукції; що, далі, дійсна заробітна плата робітника то падає нижче вартости його робочої сили, то підноситься понад неї, то ріжниця між ціною машин і ціною робочої сили, яку ці машини мають замінити, може дуже коливатися, навіть і тоді, коли ріжниця між кількістю праці, потрібної для продукції машини, і загальною кількістю праці, яку вона заміняє, лишається без зміни.[116a] Але лише перша ріжниця визначає для самого капіталіста витрати продукції товару та впливає на нього через примусові закони конкуренції. Тим то в Англії нині винаходять машини, яких уживають лише в Північній Америці, як у XVI та XVII віці Німеччина винаходила машини, що їх уживала лише Голляндія, і як деякі французькі винаходи XVIII віку використовувано лише в Англії. Сама машина продукує в давніше розвинених країнах через те, що її вживають у деяких галузях підприємства, такий надмір праці (redundancy of labour, каже Рікардо) по інших галузях, що тут падіння заробітної плати нижче вартости робочої сили перешкоджає вживанню машин та робить його зайвим, а часто й неможливим з погляду капіталу, зиск якого і без того випливає із зменшення не просто вживаної ним праці, а лише праці, ним оплаченої. По деяких галузях англійської вовняної мануфактури останніми роками дитяча праця дуже зменшилася, подекуди її майже витиснено. Чому? Фабричний закон примусив до подвійної зміни дітей, що з них одна працює 6 годин, друга 4 години, або кожна лише по 5 годин. Але батьки не хотіли продавати half-times (робітників половинного часу) дешевше, ніж раніш продавали f u ll-times (робітників повного часу). Звідси заміна half-times машинами.[117] Перед забороною вживати жіночої та дитячої (нижче десятирічного віку) праці по

[116a] Примітка до другого видання. Тим то в комуністичному суспільстві вживання машин мало б зовсім інший обсяг, ніж у суспільстві буржуазному.

[117] «Підприємці не стануть без доконечности тримати дві зміни дітей молодших за тринадцять років... Справді, одна кляса фабрикантів, що прядуть вовну, тепер рідко вживає дітей молодших за 13 років, тобто half-times. Вони позаводили нові машини та поліпшення різного роду, які майже усувають працю дітей (тобто дітей до 13 років). Для ілюстрації такого зменшення числа дітей я нагадаю про один процес праці, в якому через додаток до тодішніх машин одного апарату, так званого piecing machine, працю шістьох або чотирьох half-times, відповідно до особливости кожної машини, може виконати один підліток (старший за 13 років). Система половинного часу» стимулювала «винахід присукуваль-

копальнях капітал вважав за остільки згідне із своїм моральним кодексом, і особливо із своєю головною книгою, примушувати голих жінок та дівчат, часто разом із чоловіками, працювати по вугільних та інших копальнях, що лише після тієї заборони він удався до машин. Янкі винайшли машини розбивати камінь. Англійці їх не вживають, бо «нещасний» (wretch — технічний вислів в англійській політичній економії на означення рільничих робітників), що виконує цю працю, дістає оплату такої незначної частини своєї праці, що машини удорожчили б цю продукцію для капіталіста.[118] В Англії замість коней іноді все ще вживають жінок, щоб тягати барки каналами тощо,[119] бо праця, потрібна на продукцію коней та машин, є математично дана кількість, тимчасом як праця, потрібна на утримання жінок із надмірної людности, є нижча від усякого обрахунку. Тим то ніде немає безсоромнішого марнотратства людської сили на всякі дрібниці, як саме в Англії, в цій країні машин.

3. Безпосередні діяння машинового виробництва на робітників

За вихідний пункт великої промисловости є, як це вже показано, революція в засобі праці, а зреволюціонізований засіб праці набирає своєї найрозвиненішої форми в розчленованій системі машин на фабриці. Перше ніж розглядати, як до цього об'єктивного організму додається людський матеріял, розгляньмо деякі загальні діяння тієї революції на самого робітника.

а) Присвоювання капіталом додаткових робочих сил. Жіноча та дитяча праця

Оскільки машина робить мускульну силу зайвою, вона стає засобом, щоб уживати робітників без мускульної сили або робітників з недостатнім фізичним розвитком, але з більшою гнучкістю членів. Тому жіноча й дитяча праця була першим словом капіталістичного вживання машин! Таким чином цей могутній засіб

ної машини». («Employers of labour would not unnecessarily retain two sets fo children under thirteen... In fact one class of manufacturers, the spinners of woollen yarn, now rarely employ children under thirteen years ages, i. e. half - times. They have introduced improved and new machinery of various kinds which altogether supersedes the employment of children; f. i: I will mention one process as an illustration of this diminution in the number of children, wherein, by thy addition of an apparatus, called a piecing-machine, to existing machines, the work of six or four half - times, according to the peculiarity of each machine, can be performed by one young person... the half - time system» стимулювала «the invention of the piecing - machine»). (Reports of Insp of Fact. for 31 st October 1858»).

118 «Машини... часто не можуть знайти вжитку доти, доки праця (він має на оці заробітну плату) не піднесеться» («Machinery... can frequently not be employed until labour rises»). (*Ricardo*: «Principles of Political Economy», 3 rd. ed, London 1821, p. 479).

119 Див. «Report of the Social Science Congress at Edinburgh. October 1863».

заміщувати працю та робітників перетворився відразу на засіб збільшувати число найманих робітників, підбиваючи під безпосереднє панування капіталу всіх членів родини без ріжниці статі й віку. Примусова праця на капіталіста узурпувала не тільки час дитячих забав, а ще й час вільної праці в колі домашніх, у прийнятих звичаєм межах, для потреб самої родини.[120]

Вартість робочої сили було визначено не тільки робочим часом, потрібним, щоб утримати поодинокого дорослого робітника, а ще й часом, потрібним, щоб утримати робітничу родину. Викидаючи всіх членів робітничої родини на ринок праці, машини розподіляють вартість робочої сили чоловіка на всю його родину. Тому вони знижують вартість його робочої сили. Може бути купівля родини, розпарцельованої на чотири робочі сили, коштує й більше, ніж раніш коштувала купівля робочої сили голови родини, але зате тепер чотири робочі дні стають на місце одного дня, і їхня ціна падає пропорційно надлишкові додаткової праці чотирьох над додатковою працею одного. Тепер для існування однієї родини четверо мусять постачати капіталові не тільки працю, а ще й додаткову працю. Таким чином машина з самого початку, разом із збільшенням людського матеріялу експлуатації, цього справжнього поля капіталістичного визиску,[121] збільшує одночасно і ступінь експлуатації.

Машини також ґрунтовно революціонізують формальний вираз капіталістичного відношення, контракт між робітником і капіталістом. На основі товарового обміну першою передумовою було те, що капіталіст і робітник протистояли один одному як вільні

---

[120] Підчас бавовняної кризи, що супроводила американську громадянську війну, англійський уряд послав д-ра Едварда Сміса до Ланкаширу, Чеширу й т. д., щоб дати звіта про стан здоров'я бавовняних робітників. Е. Сміс, між іншим, повідомляє: «З погляду гігієни криза, крім того, що вона витиснула робітників із фабричної атмосфери, дала чимало й інших користей. Жінки робітників мають тепер потрібний вільний час, щоб нагодувати груддю своїх дітей замість отруювати їх Cordial'ем Ґодфрея (препаратом з опію). Вони тепер мають час учитися варити страви». На нещастя, припало це куховарство на той час, коли вони не мали чого їсти. Але ми бачимо, як капітал для свого самозростання узурпував працю родини, потрібну для самого споживання родини. Так само кризу використано на те, щоб по окремих школах учити дочок робітників шити. Отже, треба було американської революції та світової кризи, щоб дівчата-робітниці, які прядуть для цілого світу, навчилися шити.

[121] «Збільшення числа робітників було велике в наслідок дедалі більшої заміни праці чоловіків працею жінок, а особливо праці дорослих працею дітей. Троє дівчаток у віці 13 років із заробітною платою від 6 до 8 шилінґів на тиждень замінили дорослого чоловіка, що його плата коливається між 18 і 45 шилінґами». («The numerical increase of labourers has been great, through the growing substitution of female for male, and above all of childish for adult, labour. Three girls of 13, at wages from of 6 sh. to 8 sh. a weck, have replaced the one man of mature age, of wages varying from 18 sh. to 45 sh.»). (*Th. de Quincey*: «The Logic of Political Economy», London 1844, p. 147 n.). Через те, що певних функцій родини, як от, приміром, догляд та годування груддю дітей і т. д., не можна зовсім усунути, то матері родин, конфісковані капіталом, мусять сяк чи так

особи, як незалежні посідачі товарів, один — як посідач грошей та засобів продукції, другий — як посідач робочої сили. А тепер капітал купує неповнолітніх або напівповнолітніх. Раніш робітник продавав свою власну робочу силу, що нею він порядкував як формально вільна особа. Тепер він продає жінку й дітей. Він стає работорговцем.[122] Попит на дитячу працю часто і своєю формою подібний до попиту на негрів - рабів, про який дуже часто можна було читати в об'явах американських газет. «Мою увагу,— каже, приміром, один англійський фабричний інспектор, — звернула на себе об'ява в місцевій газеті одного з найзначніших мануфактурних міст моєї округи. Ось копія цієї об'яви: Потрібно 12 — 20 хлопчаків, не молодших від такого віку, щоб їх можна було вважати за 13 - літніх. Плата — 4 шилінґи на тиждень. Спитати й т. д.».[123] Речення: «щоб їх можна було вважати за 13 - літніх» пояснюється тим, що за фабричним законом дітям, молодшим від 13 років, можна працювати тільки 6 годин. Лікар, що має визнану урядом кваліфікацію (certifying surgeon), мусить засвідчити вік. Отже,

---

наймати собі заступників. Роботи, яких потребує споживання родини, наприклад, шиття, латання й т. д., доводиться заміняти купівлею готових товарів. Отже, зменшенню витрати хатньої праці відповідає збільшення грошових видатків. Тому витрати продукції робітничої родини зростають та врівноважують збільшення доходу. До цього долучається ще й те, що економія та доцільність у використовуванні й готуванні засобів існування стають неможливі. Про ці факти, які офіціяльна політична економія затаює, можна знайти багатий матеріял у «Reports» фабричних інспекторів, у звітах «Children's Employment Commission», а особливо в «Reports on Public Health».

[122] Протилежно до того великого факту, що обмеження праці жінок та дітей по англійських фабриках одвоювали від капіталу дорослі робітники - чоловіки, ми знаходимо ще в найновіших звітах «Children's Employment Commission» справді обурливі та цілком гідні работорговців риси у батьків - робітників щодо баришування дітьми. Але капіталістичні фарисеї, як це можна бачити з тих самих «Reports», ще й викривають цю, ними самими утворену, увіковічнену та експлуатовану жорстокість, яку вони в інших випадках називають «волею праці». «Дитячу працю покликано на поміч... навіть для того, щоб діти заробляли собі свій щоденний шматок хліба. Без сил, потрібних, щоб витримати таку надмірну працю, без навчання, потрібного для спрямовання їхнього дальшого життя, їх кинуто в таке становище, що руйнувало їх фізично й морально. Єврейський історик зауважив з приводу зруйнування Єрусалиму Титом, що немає нічого дивовижного в тому, що підчас руйнування Єрусалиму його так страшенно сплюндрували, коли вже якась нелюдяна мати навіть пожертвувала свого власного сина, щоб заспокоїти муки страшного голоду». («Infant labour has been called into aid... even to work for their own daily bread. Without strength to endure such disproportionate toil, without instruction to guide their future life, they have been thrown into a situation physically and morally polluted. The Jewish historian has remarked upon the ovethrow of Jerusalem by Titus, that is was no wonder it should have been destroyed, with such a signal destruction, when an inhuman mother sacrificed her own offspring to satisfy the cravings of absolute hunger»). («Public Economy Concentrated», Carlisle 1833, p. 66).

[123] *A. Redgrave* у «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1858», p. 40, 41.

фабрикант домагається таких хлопчаків, які мають вигляд, наче їм уже минуло 13 років. Раптове — іноді — зменшення числа дітей, молодших за 13 років, експлуатованих фабрикантами, яке так дивує в англійській статистиці за останні 20 років, було, за словами самих фабричних інспекторів, здебільша справою тих certifying surgeons, що перекручували вік дітей відповідно до експлуататорської жадоби капіталістів та баришницьких потреб батьків. В Bethnal Green, цій ославленій окрузі Лондону, щопонеділка й щовівтірка влаштовують одкритий базар, на якому діти обох статей, починаючи від 9 - літнього віку, сами себе наймають на лондонські шовкові мануфактури. «Звичайні умови — 1 шилінґ 8 пенсів на тиждень (це належить батькам) і 2 пенси — для мене самого, та чай». Контракти мають силу тільки на тиждень. Сцени й мова підчас цього базару справді обурливі.[124] Ще й досі трапляється в Англії, що жінки беруть «хлопчаків із робітного дому й наймають їх якомубудь покупцеві за 2 шилінґи 6 пенсів на тиждень».[125] Всупереч законодавству ще й досі щонайменше 2.000 хлопчаків продається у Великобрітанії їхніми власними батьками як живі сажотруснї машини (дарма що існують машини для заміни їх).[126] Зумовлена машинами революція у правних відносинах між покупцем та продавцем робочої сили, позбавивши всю цю угоду навіть подоби контракту між вільними особами, дала пізніш англійському парляментові юридичну підставу виправдуватися за втручання держави у фабричний режим. Щоразу, коли фабричний закон обмежує дитячу працю в нереґляментованих досі галузях промисловости 6 годинами, знову й знову лунає голосіння фабрикантів: частина батьків, мовляв, забирають своїх дітей із реґляментованих тепер галузей промисловости, щоб запродати їх на такі, де ще панує «воля праці», тобто, де діти, молодші за 13 років, примушені працювати як дорослі, отже, на такі галузі, де за них можна дорожче взяти. А що капітал із своєї природи левелер, тобто вимагає, як свого природженого права, рівности в умовах експлуатації праці в усіх сферах продукції, то й законодавче обмеження дитячої праці в одній галузі промисловости стає причиною обмеження її в іншій галузі.

Ми вже раніш відзначали фізичний занепад дітей, підлітків і жінок робітників, що їх машини кидають на експлуатацію капіталу спочатку безпосередньо по фабриках, що виростають на основі машин, а потім посередньо, в усіх інших галузях промисловости. Тому ми тут спинимося лише на одному пункті, на жахливій смертності робітничих дітей у перші роки їхнього життя.

---

[124] «Children's Employment Commission. 5 th Report», London 1866, p. 81, n. 31. [До 4 видання. Шовкову промисловість у Bethnal Green тепер майже знищено.— *Ф. Е.*].

[125] «Children's Employment Commission. 3 rd Report», London 1864, p. 53, n. 15.

[126] Там же, 5 th Report, p. XXIII, n. 137.

В Англії є 16 реєстраційних округ, де на 100.000 дітей, молодших за один рік, припадає пересічно лише 9.000 смертних випадків на рік (в одній окрузі тільки 7.047), у 24 округах — понад 10.000, але менш як 11.000, у 39 округах понад 11.000, але менш як 12.000, у 48 округах понад 12.000, але менш як 13.000, у 22 округах понад 20.000, у 25 округах понад 21.000, у 17 — понад 22.000, в 11 — понад 23.000, в Hoo, Wolverhampton, Asthon - under - Lyne і Preston — понад 24.000, в Nottingham, Stockport і Bradford — понад 25.000, у Wisbeach — 26.000 та в Менчестері — 26.125.[127] Як показав один офіціяльний лікарський дослід 1861 р., причина таких високих норм смертности лежить, залишаючи осторонь місцеві умови, головне у праці матерів поза власною хатою і в тих умовах, що випливають із цього, а саме в занедбуванні та мордуванні дітей, між іншим, у невідповідному харчуванні, в недостачі харчу, в годуванні дітей препаратами опію і т. д.; до цього долучається протиприродне відчуження матерів від своїх дітей і, як наслідок цього, навмисне виголодовування й отруювання.[128] Навпаки, в таких рільничих округах, «де жіночої праці знаходимо найменше, там і норма смертности найнижча».[129] Слідча комісія з 1861 р. дала, однак, несподіваний результат, а саме, що в деяких суто рільничих округах уздовж Німецького моря норма смертности дітей, молодших за один рік, майже досягає норми смертности найбільше вславлених із цього погляду фабричних округ. Тим то докторові Джульєну Гентерові доручено було розслідити це явище на місці. Його звіта долучено до «VI Report on Public Health».[130] Досі гадали, що дітей гублять малярія та інші недуги, властиві низьким та болотяним місцевостям. Розслід дав якраз протилежний висновок, а саме, «що та сама причина, яка знищила малярію, тобто перетворення на родючу землю того ґрунту, який зимою був болотом, а влітку — злиденним пасовиськом,— що ця сама причина зумовила надзвичайно високу норму смертности немовлят».[131] Сімдесят лікарів, які в цих округах практикували і яких прослухав д-р Гентер, були «на диво однієї думки» щодо цього пункту. А саме, одночасно з революцією в рільничій культурі заведено тут і промислову систему. «Заміжніх жінок, що працюють разом із дівчатами й хлопцями, чоловік віддає за певну суму в розпорядження орендареві, який називається «Gangmeister» та наймає ввесь гурт.

---

[127] «Sixth Report on Public Health», London 1864, p. 34.

[128] «Він (дослід 1861 р.)... показав, крім того, що серед зазначених умов, з одного боку, діти вмирають через те, що матері, працюючи на фабриках, занедбують своїх дітей та зле поводяться з ними, і що, з другого боку, матері до такої міри втрачають природні почуття до власних дітей, що смерть їхня не завдає їм жалю, а іноді навіть... вони просто вживають усяких заходів, щоб заподіяти їм смерть» (Там же).

[129] Там же, стор. 454.

[130] Там же, стор. 454 — 463. «Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England».

[131] Там же, стор. 35, 455, 456.

Ці гурти мандрують часто милями від своїх сел; вранці й увечері можна їх зустріти на сільських шляхах; жінки одягнуті в короткі спідниці та у відповідні кофти й чоботи, іноді у штани; жінки ці дуже сильні та здорові з вигляду, але попсовані розпусними звичками та безоглядні щодо тих згубних наслідків, які через їхню пристрасть до такого активного й незалежного способу життя спадають на їхніх дітей, що нидіють вдома».[132] Всі явища фабричних округ, між іншим, замасковане вбивання дітей та годування дітей різними препаратами опію, репродукуються тут у ще більшій мірі.[133] «Моє обізнання з тим лихом, що його породжувала всяка довга промислова праця дорослих жінок, мусить виправдати мою глибоку огиду до неї»,— каже д-р Сімон, лікар-урядовець англійського Privy Council* і головний редактор звітів «Public Health».[134] «Справді,— вигукує фабричний інспектор Р. Бекер в одному офіціяльному звіті,— це буде щастя для мануфактурних округ Англії, коли кожній заміжній жінці, що має родину, заборонять працювати на будь-якій фабриці».[135]

Моральне покалічення, що випливає з капіталістичної експлуатації жіночої та дитячої праці, так вичерпно змалював Ф. Енґельс у своєму «Становищі робітничої кляси в Англії» та інші письменники, що я тут лише згадую про це. Але інтелектуальне здичавіння, штучно утворюване перетворенням недозрілих людей на прості машини для фабрикації додаткової вартости, яке треба глибоко відрізняти від того природного неуцтва, що лишає розум облогом, не псуючи його здатностей розвиватися, самої його природної родючости,— це здичавіння примусило, нарешті, навіть англійський парлямент зробити початкове навчання законною умовою для «продуктивного» споживання дітей, молодших за 14 років, по всіх галузях промисловости, підлеглих фабричному законові. Дух капіталістичної продукції ясно висвічує в недбайливій редакції так званих пунктів про виховання у фабричних законах, в браку того адміністративного механізму, без якого це примусове навчання здебільша стає ілюзорним, в опозиції фабрикантів навіть проти такого закону про навчання та в їхніх викрутах і крутійствах, щоб оминути його на практиці. «Ганьбити слід би саме тільки законодавство, бо воно видало оманливий закон (delusive law), що, дбаючи на позір про виховання дітей

---

[132] Там же, стор. 456.

[133] Споживання опію дорослими робітниками та робітницями дедалі більше поширюється в рільничих округах Англії так само, як у фабричних округах. «Розвинути торговлю препаратами опію... є головна мета деяких підприємливих гуртових торговців. Дроґісти визнають опій за головний товар» (там же, стор. 459). Немовлята, яким дають опій, «скулюються в маленькі діди або зморщуються в маленькі малпи» (там же, стор. 460). Ми бачимо, як Індія й Китай мстяться на Англії.

[134] Там же, стор. 37.

[135] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1862», p. 59. Цей фабричний інспектор раніше був лікарем.

* — Таємної Ради. *Ред.*

не містить у собі жодної постанови, яка може забезпечити досягнення цієї мети. Він не постановляє нічого, хіба тільки те, що діти на певне число годин (3 години) на день повинні бути замкнені серед чотирьох стін якогось приміщення, званого школою, та що хазяїн дітей мусить діставати про те щотижня якусь посвідку від особи, яка підписується своїм ім'ям як учитель або вчителька школи».[136] Перед виданням у 1844 р. виправленого фабричного закону частенько траплялися такі посвідки про відвідування школи, які вчитель або вчителька підписували хрестом, бо вони сами не вміли писати. «Відвідавши одного разу школу, яка видавала такі посвідки, я так здивувався неуцтву вчителя, що сказав йому: «Скажіть, будь ласка, мій пане, чи вмієте ви читати?» Його відповідь була така: «Ih jeh, Ebbes (summat)».* Задля свого виправдання він додав: «Та все ж я доглядаю своїх учнів». Підчас розроблення закону 1844 р. фабричні інспектори скаржились на жахливий стан приміщень, званих школами, посвідки яких вони мусили, згідно з законом, визнавати за цілком правні. Але добились вони тільки того, що, починаючи від 1844 р., «вчитель власноручно мусив вписувати числа у шкільній посвідці та власною рукою підписувати своє ймення і прізвище».[137] Сер Джон Кінкед, фабричний інспектор у Шотляндії, оповідає про подібні факти із свого службового досвіду. «Першу школу, яку ми відвідали, утримувала якась містрес Анн Кіллін. Коли я попрохав її написати своє прізвище, вона відразу зробила одну помилку, почавши його буквою С, але зараз же, поправляючись, сказала, що її прізвище починається на К. Однак, оглядаючи її підпис у книзі шкільних посвідок, я помітив, що вона підписувалася різно, а її письмо не залишало найменшого сумніву про те, що вона нездатна вчителювати. Та й сама вона призналась, що не може складати реєстра... В другій школі я побачив шкільну кімнату 15 футів завдовжки та 10 футів завширшки та налічив у цім приміщенні 75 дітей, які верещали щось незрозуміле».[138] «Однак, не тільки по таких жахливих норах діти дістають шкільні посвідки, а не навчання; по багатьох школах, де вчитель компетентна людина, всі його зусилля майже цілком розбиваються об перемішану аж до запаморочливости юрбу дітей усякого віку, починаючи від трилітніх дітей. Заробіток учителя, в найліпшому випадку мізерний, цілком залежить від числа пенсів, одержуваних від якнайбільшого числа дітей, яке тільки можливо напхати в одну кімнату. До цього треба ще додати злиденні шкільні меблі, брак книжок та іншого навчального приладдя й пригнітний

---

136 *Leonhard Horner* у «Reports of Insp. of Fact. for 30 th June 1857», p. 17.

137 *Leonhard Horner* у «Reports of Insp. of Fact. fo 31 st October 1855», p. 18, 19.

138 Sir *John Kincaid* у «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1858», p. 31, 32.

* Так, поганенько (поверхово). *Ред.*

вплив задушливого та гидкого повітря на бідні діти... Я побував у багатьох таких школах, там я бачив цілі лави дітей, що абсолютно нічого не робили; і ці діти мали посвідки, що ходили до школи, а в офіціяльній статистиці вони фігурують як такі, що дістали освіту (educated)».[139] В Шотляндії фабриканти силкуються по змозі не приймати на роботу дітей, що мусять ходити до школи. «Цього досить, щоб показати велику неприхильність фабрикантів до пунктів закону про виховання дітей»[140]. У неймовірно жахливій формі виявляється це по перкалевибійних фабриках та інших вибійнях, що підведені під осібний фабричний закон. За постановами цього закону, «кожна дитина, раніш ніж її можна прийняти до такої вибійні на роботу, мусить відвідувати школу щонайменше 30 днів та не менш як 150 годин протягом 6 місяців безпосередньо перед тим днем, коли вона вперше починає працювати. Протягом того часу, коли дитина працює на цих вибійних фабриках, вона так само мусить що шість місяців на рік ходити до школи по 30 день, або 150 годин... Відвідувати школу треба між 8 годиною ранку й 6 годиною по півдні. Відвідування школи, що триває менше ніж $2\frac{1}{2}$ години або більше як 5 годин на день, не може вважатися за частину тих 150 годин. За звичайних обставин діти відвідують школу вранці й по півдні протягом 30 днів по 5 годин на день, а після цих 30 днів, дійшовши встановленої статутами повної суми в 150 годин, скінчивши, як вони сами висловлюються, свою книжку, вони повертаються до вибійні й лишаються там знову 6 місяців, доки знову прийде строк іти до школи; тоді вони знову лишаються в школі доти, доки знову скінчать свою книжку... Дуже багато підлітків, які відвідували школу протягом приписаних 150 годин, вертаючись до неї після шестимісячного перебування на фабриці, знають не більше, ніж вони знали з самого початку... Певна річ, вони знову позабували все, чого набралися раніш, відвідуючи школу. По інших перкалевибійних фабриках відвідування школи геть чисто залежить від потреб фабрики. Потрібне число годин протягом кожного півріччя поповнюється зарахуванням 3 - 5 - годинних відвідувань, що порозкидувані, може, і по цілому півроці. Приміром, одного дня школу відвідують від 8 до 11 години ранку, іншого дня — від 1 до 4 години по півдні, і після того, як дитина потім знову декілька днів не відвідувала школу, вона раптом знову приходить від 3 до 6 години по півдні; потім, може бути, вона ходить 3 або 4 дні або й цілий тиждень підряд, а далі знову зникає на 3 тижні або на цілий місяць та вертається на декілька годин у вільні дні, коли підприємець випадково її не потребує; отак дитину, так би мовити, кидають туди та сюди (buffeted), із школи до фабрики, з фабрики до школи, поки нараховується сума в 150 годин».[141]

[139] *Leonhard Horner* у «Reports etc. for 31 st October 1857», p. 17, 18.
[140] Sir *J. Kincaid* у «Reports etc. for 31 st October 1856», p. 66.
[141] *A. Redgrave* у «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1857», p. 41, 42. По тих галузях англійської промисловости, де від давні-

Додаючи переважну кількість дітей та жінок до комбінованого робочого персоналу, машина, кінець - кінцем, ламає опір, що його чоловік - робітник у мануфактурі ставив ще деспотизмові капіталу.[142]

b) Здовження робочого дня

Якщо машина є якнаймогутніший засіб збільшувати продуктивну силу праці, тобто скорочувати робочий час, потрібний для продукції товару, то, як носій капіталу, стає вона насамперед у безпосередньо охоплених нею галузях промисловости якнаймогутнішим засобом здовжувати робочий день поза всяку природну межу. Вона створює, з одного боку, нові умови, що дозволяють капіталові давати повну волю цій своїй постійній тенденції, з другого боку, вона створює нові мотиви до загострення його ненажерливої жадоби чужої праці.

Насамперед рух та функціонування засобу праці в машині усамостійнюється проти робітника. Засіб праці стає сам по собі промисловим perpetuum mobile, яке продукувало б безнастанно, коли б воно не натрапляло на певні природні межі у своїх помічниках — людях: на слабощі їхнього тіла й на їхню сваволю. Тому, як капітал,— а, як такий, автомат має в особі капіталіста свою свідомість і волю,— засіб праці є надхнений прагненням звести людські природні межі, що ставлять йому опір, але є елястичні, до мінімуму опору.[143] Але й без того цей опір зменшується через позірну легкість праці коло машини та більшу покірливість і гнучкість жіночого й дитячого елементу».[144]

шого часу панує фабричний закон у власному значенні (не Print Work's Act, що його ми щойно навели в тексті), перешкоди проти пунктів про виховання за останні роки до певної міри переборено. А в тих галузях промисловости, які не підведені під фабричний закон, ще й досі цілком панують погляди фабриканта скла, Дж. Ґедса, який так навчав члена слідчої комісії Вайта: «Оскільки я розумію, більша освіта, яку дістала останніми роками певна частина робітничої кляси, є лихо. Вона небезпечна, бо робить робітників надто незалежними». («Children's Employment Commission. 4 th Report», London 1865, p. 253).

[142] «Пан Е., фабрикант, повідомив мене, що коло своїх механічних ткацьких варстатів він вживає виключно жіночої праці; він дає перевагу заміжнім жінкам, особливо жінкам, що мають дома родину, утримання якої залежить від них; вони куди уважніші та слухняніші, ніж незаміжні, та мусять до крайности напружувати свої сили, щоб добувати собі доконечні засоби існування. Таким чином чесноти, властиві жіночому характерові, повертаються їм на шкоду,— таким чином усе моральне й ніжне їхньої природи стає засобом їхнього поневолення та джерелом їхнього страждання». («Ten Hours Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15 th March», London 1844, p. 20).

[143] «З того часу, як повсюди заведено коштовні машини, людину примусили працювати далеко більше, ніж їй пересічно під силу» («Since the general introduction of expensive machinery, human nature has been forced far beyond its average strength»). (*Robert Owen*: «Observations on the effects of the manufacturing system», 2 nd ed. London 1817).

[144] Англійці, які охоче розглядають першу емпіричну форму виявлення речі, як її причину, часто вважають за причину довгого робочого

Продуктивність машин, як ми вже бачили, стоїть у зворотному відношенні до величини тієї складової частини вартости, яку вона переносить на продукт. Що довший той період, протягом якого машина функціонує, то більша маса продуктів, на яку розділяється додана нею вартість, і то менша та частина вартости, яку вона долучає до кожного окремого товару. Період активного життя машини, очевидно, визначається довжиною робочого дня або триванням денного процесу праці, помноженого на число днів, у які цей процес повторюється.

Зужиткування машини зовсім не відповідає з математичною точністю часові користування нею.* Та навіть, коли припустити таку відповідність, то й тоді машина, яка служить протягом 7½ років по 16 годин щоденно, охоплює такий самий великий період продукції та додає до загального продукту не більше вартости, ніж та сама машина, що протягом 15 років служить лише по 8 годин на день. Але в першому випадку вартість машини була б репродукована удвоє швидше, ніж в останньому, і капіталіст у першому випадку за допомогою цієї машини проковтнув би за 7½ років стільки ж додаткової праці, скільки в другому випадку за 15 років.

Матеріяльне зужиткування машини є двояке. Одно випливає з її уживання — так само, як монети стираються від циркуляції, друге — з невживання її, як от меч без ужитку ржавіє в піхвах, В останньому випадку вона стає здобиччю стихій. Зужиткування першого роду стоїть більше або менше у прямому відношенні,

---

часу на фабриках те велике іродське грабіжництво дітей, що його капітал на початках фабричної системи практикував по домах для бідних та сиріт, і за допомогою якого він здобув собі цілком безвільний людський матеріял. Так, наприклад, Філден, сам англійський фабрикант, каже: «Очевидно, робочий день здовжувала та обставина, що велика численність безпритульних дітей, яких приводили з різних частин країни, унезалежнювала підприємців від робочих рук, і вони, завівши за допомогою такого нужденного, так добутого матеріялу, звичай довгої праці, дуже легко могли накинути це і своїм сусідам» («It is evident that the long hours of work were brought about by the circumstance of so great a number of destitute children being supplied from different parts of the country, that the masters were independent of the hands, and that, having once established the custom by means of the miserable materials which they had procured in this way, they could impose it on their neighbours with the greater facility»). (*J. Fielden*: «The Curse of the Factory System», London 1836, p. 11). Щодо жіночої праці фабричний інспектор Савндерс каже у фабричному звіті за 1844 рік: «Серед робітниць є жінки, які багато тижнів один по одному, за винятком лише небагатьох днів, працюють від 6 години ранку до 12 години ночі, маючи менше ніж 2 годин на їжу, так що 5 днів на тиждень у них із 24 годин лишається тільки 6 годин на те, щоб дійти додому й назад та відпочити в ліжку».

* На берегах свого власного екземпляра першого видання Маркс тут дає таку примітку: «Це має силу й щодо інших витрат, пов'язаних із машинами. Наприклад: «Кожний фабрикант знає, що коли треба розігріти парову машину, то здобути пару на 3 години коштує стільки ж саме, скільки і на 4 години... Звідси постає (для залізниць) маленька економія на паливі, коли перебіг робиться на велику віддаль». («Royal Commission on Railways», London 1867. Evidence, p. 175). *Ред.*

останнє зужиткування до певної міри в зворотному відношенні до її вжитку.[145]

Але, крім матеріяльного зужиткування, машина зазнає, так би мовити, і морального зужиткування. Вона втрачає мінову вартість або в тій мірі, в якій машини тієї самої конструкції можуть бути репродуковані дешевше, або в тій, в якій з нею починають конкурувати кращі машини.[146] В обох випадках, хоч і яка молода та повна життєвої сили була б машина, її вартість визначається вже не тим робочим часом, який фактично упредметнений у ній, а тим, що тепер є доконечний на її репродукцію або на репродукцію кращих машин. Тим то вона є більше або менше зневартнена. Що коротший той період, протягом якого репродукується її цілу вартість, то менша небезпека морального зужиткування, а що довший робочий день, то коротший цей період. Коли машини вперше вводяться в якусь галузь продукції, то раз - у - раз постають нові методи дешевшої репродукції їх[147] та поліпшення, які охоплюють не тільки поодинокі частини або апарати, але й цілу їхню конструкцію. Тому в перший період життя машин цей осібний мотив до подовження робочого дня діє якнайгостріше.[148]

За інших незмінних обставин та за даного робочого дня експлуатація подвійного числа робітників потребує подвоєння так тієї частини сталого капіталу, що її витрачається на машини й будівлі, як і тієї, що її витрачається на сировинний матеріял, допоміжні матеріяли й т. д. Із здовженням робочого дня маштаб продукції ширшає, тимчасом як частина капіталу, витрачена на машини та будівлі, лишається незмінна.[149] Тому не тільки

---

[145] «Учинення... шкоди делікатним рухомим частинам металевого механізму тим, що він не працює» («Occasion... injury to the delicate moving parts of metallic mechanism by inaction»). (*Ure*: «Philosophy of Manufacture», London 1835, p. 281).

[146] Згаданий уже раніш «Manchester Spinner» («Times», 26. Nov. 1862), перелічуючи витрати на машини, каже: «це (а саме відрахування для покриття зужиткування машини) призначено на повернення втрат, які постійно постають через заміну машин, раніше ніж їх зужитковано, на інші, нові й ліпшої конструкції» («It (allowancef or deterioration of machinery) is also intended to cover the loss which is constantly arising from the superseding of machines before they are worn out by others of a new and bettre construction»).

[147] «Загалом вважають, що сконструювати одним - одну машину за новим моделем коштує уп'ятеро дорожче, ніж реконструкція тієї самої машини за тим самим моделем». (*Babbage:* «On the Economy of Machinery and Manufactures», London 1832, p. 211).

[148] «Від декількох років у фабрикації тюлю пороблено такі значні та численні поліпшення, що машину, яка добре збереглася й коштувала первісно 1.200 фунтів стерлінґів, через декілька років продавали за 60 фунтів стерлінґів.... Поліпшення поставали одне по одному з такою швидкістю, що машини лишалися в руках машинобудівельників незакінченими, бо через щасливіші винаходи вони були вже застарілі». Тим то в цей період «бурі й натиску» фабриканти тюлю незабаром збільшили первісний восьмигодинний робочий день до 24 годин з подвійною зміною робітників. (Там же, стор. 281).

[149] «Само собою очевидно, що з припливами та відпливами на ринку та за навперемінного поширення та скорочення попиту постійно трапля-

зростає додаткова вартість, але й меншають витрати, доконечні для того, щоб її добути. Правда, в більшій або меншій мірі це буває завжди за всякого здовження робочого дня, але тут це має вирішальніше значення, бо частина капіталу, перетворена на засоби праці, тут взагалі має більше значення.[150] Дійсно, розвиток машинового виробництва зв'язує чимраз більшу складову частину капіталу в такій формі, в якій вона, з одного боку, може постійно самозростати своєю вартістю, а з другого боку, втрачає споживну вартість і мінову вартість, скоро тільки переривається її контакт із живою працею. «Коли,— повчав пан Ешворт, англійський бавовняний маґнат, професора Нассау В. Сеніора,— коли рільник кидає свій заступ, то він на цей час робить некорисним капітал у 18 пенсів. Коли один із наших людей (тобто з фабричних робітників) кидає працю на фабриці, то він робить некорисним капітал, який коштував 100.000 фунтів стерлінґів».[151] Подумати тільки! «Зробити некорисним», хоча б лише на хвилину, капітал, що коштував 100.000 фунтів стерлінґів. Це — справді жахна річ, що один із наших людей взагалі може колибудь кинути фабрику! Чимраз більше зростання розміру машин робить «бажаним» — визнає повчений від Ешворта Сеніор — щораз більше й більше здовжування робочого дня.[152]

ються випадки, коли фабрикант може вжити додаткового обігового капіталу, не вживаючи додаткового основного капіталу... якщо додаткову кількість сировинного матеріялу можна переробити без додаткових витрат на будівлі та машини» («It is self-evident, that, amid the ebbings and flowings of the market, and the alternate expansions and contractions of demand, occasions will constantly recur, in which the manufacturer may employ additional floating capital without employing additional fixed capital... if additional quantities of raw material can be worked up without incurring an additional expence for buildings and machinery»). (*R. Torrens*: «On Wages and Combination», London 1834, p. 64).

150 Згадану в тексті обставину я наводжу тільки для повноти, бо норму зиску, тобто відношення додаткової вартости до цілого авансованого капіталу, я розглядаю лише в третій книзі.

151 «When a labourer», said Mr. Ashworth, «lays down his spade, he renders useless, for that period, a capital worth 18 d. When one of our people leaves the mill, he renders useless a capital that has cost 100.000 pounds». (*Senior*: «Letters on the Factory Act», London 1837, p. 13, 14).

152 «Велика пропорція основного капіталу проти обігового... робить бажаним довгий робочий день» («The great proportion of fixed to circulating capital... makes long hours of work desirable»). Із зростом розміру машин і т. д. «мотиви до здовження робочого дня дедалі посилюються, бо це єдиний засіб, щоб зробити зисковною відносно велику масу основного капіталу» («the motives to long hours of work will become greater, as the only means by which a large proportion of fixed capital can be made profitable»). (Там же, стор. 11—13). «На фабриці є різні витрати, які лишаються постійними, незалежно від того, чи робочий час на фабриці довший, чи коротший, наприклад, орендна плата за будівлі, місцеві та загальні податки, убезпечення від огню, заробітна плата різним постійним робітникам, псування машин та різні інші витрати, пропорція яких до зиску меншає в такому самому відношенні, в якому зростає розмір продукції». («Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1862», p. 19).

Машина продукує відносну додаткову вартість не тільки тим, що вона безпосередньо зневартнює робочу силу та посередньо здешевлює її, здешевлюючи товари, потрібні для її репродукції, але ще й тим, що, при першому спорадичному заведенні її, вона перетворює вживану посідачем машини працю на працю вищого ступеня і більшої ефективности (potenzierte Arbeit), суспільну вартість машинового продукту підвищує понад його індивідуальну вартість, і таким чином дає змогу капіталістові денну вартість робочої сили покривати меншою частиною вартости денного продукту. Тому підчас цього переходового періоду, коли машинове виробництво лишається своєрідною монополією, бариші є надзвичайно великі, і капіталіст силкується якнайґрунтовніше визискати цей «перший час молодого кохання» за допомогою якнайбільшого здовження робочого дня. Великий бариш загострює ненажерливу жадобу ще більшого баришу.

У міру того, як машина стає загальним явищем у тій самій галузі продукції, суспільна вартість машинового продукту знижується до його індивідуальної вартости та потверджується той закон, що додаткова вартість постає не з тих робочих сил, що їх капіталіст замістив машиною, а, навпаки, з тих робочих сил, яких він коло неї вживає. Додаткова вартість походить тільки із змінної частини капіталу, і ми вже бачили, що масу додаткової вартости визначають два фактори — норма додаткової вартости та число одночасно вживаних робітників. За даної довжини робочого дня норма додаткової вартости визначається тим відношенням, що в ньому робочий день розпадається на доконечну працю й додаткову працю. Число одночасно вживаних робітників визначається, з свого боку, відношенням змінної частини капіталу до сталої. Тепер ясно, що хоч як машинове виробництв збільшувало б через піднесення продуктивної сили праці додаткову працю коштом доконечної праці, воно доходить цього результату лише тим, що зменшує число робітників, вживаних якимось даним капіталом. Воно перетворює на машини, отже, на сталий капітал, що не продукує жодної додаткової вартости, частину капіталу, який раніш був змінний, тобто перетворювався на живу робочу силу. З двох робітників, приміром, неможливо витиснути стільки додаткової вартости, скільки з 24. Якщо кожний із 24 робітників дає за 12 годин праці лише одну годину додаткової праці, то разом вони дають 24 години додаткової праці, тимчасом як уся праця двох робітників становить лише 24 години. Отже, вживання машин з метою продукції додаткової вартости містить у собі іманентну суперечність, бо з двох факторів додаткової вартости, що її дає капітал даної величини, машини збільшують один фактор, норму додаткової вартости, лише тим, що зменшують другий фактор — число робітників. Ця іманентна суперечність виявляється, скоро тільки з загальним поширенням машин у якійсь галузі промисловости вартість продукованого машиновим способом товару стає реґулятивною суспільною вартістю всіх товарів того самого роду, і це є та суперечність, яка, не доходячи до свідомости капі-

талу,[153] знову таки спонукає його до найбільш насильного здовжування робочого дня, щоб зменшення відносного числа експлуатованих робітників компенсувати збільшенням не тільки відносної, але й абсолютної додаткової праці.

Отже, коли капіталістичне вживання машин, з одного боку, утворює нові могутні мотиви до безмірного здовжування робочого дня та робить переворот у самому способі праці й характері суспільного робочого організму в такий спосіб, що ламає опір супроти цієї тенденції, то, з другого боку, воно, почасти через підбивання під владу капіталу неприступних раніш верств робітничої кляси, почасти через звільнення витиснених машиною робітників, продукує надмірну робітничу людність,[154] яка примушена коритися законові, що його диктує їй капітал. Звідси те варте уваги явище в історії сучасної промисловости, що машина нищить усі моральні то природні межі робочого дня. Звідси той економічний парадокс, що наймогутніший засіб до скорочення робочого часу перетворюється в найпевніший засіб до того, щоб увесь час життя робітника та його родини перетворити на робочий час, що ним порядкує капітал для збільшення своєї вартости. «Коли б,— мріяв Арістотель, цей найбільший мислитель старовини,— коли б кожне знаряддя могло з наказу або передчування виконувати свою власну працю так, як майстерні витвори Дедала рухалися сами собою, або як триніжки Гефеста з своєї власної охоти заходжувалися коло святої праці, коли б так сами собою ткали ткацькі човники,то не потрібні були б ані майстрові помічники, ані панові раби».[155] І Антіпарос, грецький поет за часів Ціцерона, вітав винахід водяного млина, щоб молоти мливо, цю елементарну форму кожної продуктивної машини, як визвольника рабинь і відновника золотого віку![156]

«Поганці, ах, ті поганці!» Вони, як це виявив мудрий Бастія,

---

[153] Чому ця іманентна суперечність не доходить до свідомости поодинокого капіталіста, а тому і до свідомости політичної економії, яка поділяє його погляд, це ми побачимо з перших відділів третьої книги.

[154] Одна з великих заслуг Рікарда* в тому, що він зрозумів, що машина є засіб продукції не тільки товарів, але й «redundant population».**

[155] *F. Biese*: «Die Philosophie des Aristoteles», Berlin 1842, Bd. II, S. 408.

[156] Подаємо тут Штольберґів переклад цього вірша, бо вірш цей, цілком так само, як і наведені вище цитати про поділ праці, характеризує протилежність між античними та сучасними поглядами.

«Schonet der mahlenden Hand, o Müllerinnen, und schlafet
Sanft! Es verkünde der Hahn euch den Morgen umsonst!
Däo hat die Arbeit der Mädchen den Nymphen befohlen,
Und itzt hüpfen sie leicht über die Räder dahin,
Dass die erschütterten Achsen mit ihren Speichen sich wälzen,
Und im Kreise die Last drehen des wälzenden Steins.

* У французькому виданні тут сказано: «Одна з заслуг Сісмонді та Рікарда в тому, що вони зрозуміли і т. д.». *Ред.*

** — надмірної людности. *Ред.*

а перед ним ще мудріший Мак-Куллох, нічого не розуміли з політичної економії та християнства. Вони, між іншим, не розуміли, що машина — найвипробуваніший засіб до здовження робочого дня. Вони виправдували рабство однієї людини лише як засіб до повного людського розвитку іншої. Але, щоб проповідувати рабство мас із метою перетворити небагато грубих або напівосвічених вискочнів у «eminent spinners», «extensive sausage makers» та «influential shoe black dealers», * для цього їм бракувало специфічно-християнського почуття.

c) Інтенсифікація праці**

Безмірне здовження робочого дня, що його продукують машини в руках капіталу, приводить пізніше, як ми вже бачили, до реакції з боку суспільства, життю якого воно загрожувало в самому корені, а тим самим і до законодатно обмеженого нормального робочого дня. На основі останнього набирає вирішальної ваги явище, з яким ми вже раніш зустрічались, а саме інтенсифікація праці. При аналізі абсолютної додаткової вартости йшлося насамперед про екстенсивну величину праці, а ступінь її інтенсивности припускалось за даний. Тепер ми маємо розглянути перетворення екстенсивної величини на інтенсивну величину, тобто на величину, вимірювану щодо ступеня.

Само собою зрозуміло, що разом із розвитком машин та з нагромадженням досвіду спеціяльною клясою машинових робітників природно зростає швидкість, а тим самим і інтенсивність праці. Так, в Англії протягом цілого півстоліття здовження робочого дня йде поруч зростання інтенсивности фабричної праці. Однак зрозуміло, що при такій праці, де йдеться не про минущі пароксизми, а про реґулярну одноманітність, що з дня на день повторюється, мусить настати пункт, коли здовження робочого

Lasst uns leben das Leben das Väter, und lasst uns der Gaben
Arbeitslos uns freun, welche die Göttin uns schenkt».

(«Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von
Christian Graf zu Stolberg. Hamburg. 1782»).

(«Руки свої бережіть, о млинарки, і спіте спокійно,—
Півні нехай сповіщають про ранок — для вас то байдуже.
Део роботу дівочу на німф відтепер всю поклала,
Німфи віднині на колесах легко і жваво танцюють,
І обертаються осі і крутяться спиці із ними,
І перемелюють зерно важкеє на кам'яних жорнах.
Отже, живімо як предки жили, без утомної праці
І заживаймо дарів, подарованих нам від богині»).

* — «видатних прядунів», «великих ковбасників» і «впливових продавців вакси». *Ред.*

** У французькому виданні Маркс додає до цього таку примітку: «Словом інтенсифікація праці ми позначаємо методи, що роблять працю напруженішою» («Par le mot intensification nous designons les procedés qui rend le travail plus intense»). *Ред.*

дня й інтенсифікація праці виключають одне одного, так що здовження робочого дня можна узгодити лише з пониженням ступеня інтенсивности праці і, навпаки, підвищення ступеня інтенсивности — лише із скороченням робочого дня. Скоро тільки обурення робітничої кляси, що поступінно зростало, примусило державу силоміць скоротити робочий час та насамперед фабриці у власному значенні подиктувати нормальний робочий день, отже, від того моменту, коли раз назавжди поклали край збільшенню продукції додаткової вартости через здовження робочого дня, капітал з усієї сили та з повною свідомістю кинувся до продукції відносної додаткової вартости за допомогою прискореного розвитку машинової системи. Одночасно настає зміна в характері відносної додаткової вартости. Взагалі метода продукції відносної додаткової вартости є в тому, щоб через збільшення продуктивної сили праці зробити робітника здатним за тієї самої витрати праці і протягом того самого часу більше продукувати. Той самий робочий час, як і раніш, додає до загального продукту ту саму вартість, хоч ця незмінена мінова вартість виражається тепер у більшій кількості споживних вартостей, наслідком чого вартість поодинокого товару падає. Та інша справа, коли насильне скорочення робочого дня разом із величезним поштовхом, який воно дає розвиткові продуктивної сили й економізації умов продукції, примушує робітника витрачати за той самий час більше праці, напружувати більше робочу силу, щільніше заповнювати пори робочого часу, тобто конденсувати працю до такого ступеня, якого можна досягти лише в межах скороченого робочого дня. Цю згущену в даний період часу більшу масу праці вважається тепер за те, чим вона є,— за більшу кількість праці. Поряд із мірою робочого часу як «екстенсивної величини» виступає тепер міра ступеня його згущення.[157] Інтенсивніша година десятигодинного робочого дня містить у собі тепер стільки ж або більше праці, тобто витраченої робочої сили, ніж пористіша година дванадцятигодинного робочого дня. Тому її продукт має таку саму або більшу вартість, ніж продукт пористіших $1^1/_5$ годин. Не кажучи вже про збільшення відносної додаткової вартости через підвищення продуктивної сили праці, тепер, приміром, $3^1/_3$ години додаткової праці на $6^2/_3$ години доконечної праці дають капіталістові таку саму масу вартости, як раніш 4 години додаткової праці на 8 годин доконечної праці.

Тепер спитаємо, яким чином інтенсифікується працю?

Перший наслідок скороченого робочого дня ґрунтується на тому цілком очевидному законі, що працездатність робочої сили стоїть

---

[157] Певна річ, по різних галузях продукції взагалі бувають ріжниці щодо інтенсивности праці. Ці ріжниці, як це вже показав А. Сміс, компенсуються почасти побічними обставинами, властивими кожному родові праці. Але робочий час як міра вартости зазнає і тут впливу лише остільки, оскільки інтенсивні та екстенсивні величини являють собою протилежні вирази тієї самої кількости праці, вирази, що один одного виключають.

у зворотному відношенні до часу її діяння. Тому в певних межах виграється на інтенсивності праці те, що втрачається на масі її тривання. Але, щоб робітник дійсно таки витрачав більше робочої сили, про це капітал дбає за допомогою методи оплати.[158] У мануфактурах, наприклад, у ганчарнях, де машини не відіграють жодної ролі або відіграють незначну ролю, запровадження фабричного закону дало разючий доказ того, що саме лише скорочення робочого дня навдивовижу підносить реґулярність, одноманітність, лад, безупинність та енерґію праці.[159] Однак цей результат у власне фабриці видавався сумнівним, бо залежність робітника від безупинного та одноманітного руху машини давно створила вже тут якнайсуворішу дисципліну. Тому, коли 1844 р. почали обговорювати питання про скорочення робочого дня нижче від 12 годин, то фабриканти майже одноголосно заявили, що «їхні наглядачі по різних робітних приміщеннях пильнували, щоб руки не гаяли часу», що «ступінь недріманости та уважности робітників ледве чи можна підвищити» («the extent of vigilance and attention on the part of the workmen») та, припускаючи, що всі інші обставини, як, приміром, швидкість руху машин і т. ін., не змінюються, «було б безглуздям сподіватися в добре впоряджених фабриках якогось значного результату від збільшення уважности робітників і т. ін.»).[160] Це твердження збито експериментами. Пан Р. Ґарднер запровадив 20 квітня 1844 р. на двох своїх великих фабриках у Престоні замість 12 - годинного лише 11 - годинний робочий день. Приблизно через рік виявився той результат, що «за однакових витрат одержано однакову кількість продукту, та що всі робітники заробили за 11 годин стільки саме заробітної плати, скільки раніш за 12 годин». [161] Я тут лишаю осторонь експерименти в прядільних та чухральних відділах, бо вони були зв'язані із збільшенням швидкости машин (на 2%). Навпаки, у ткальному відділі, де, крім того, ткано дуже різні сорти легеньких фантастичних квітчастих виробів, не сталося жодних змін в об'єктивних умовах продукції. Результат був такий: «Від 6 січня до 20 квітня 1844 р. за дванадцятигодинного робочого дня пересічна тижнева заробітна плата кожного робітника становила 10 шилінґів $1^1/_2$ пенса, від 20 квітня до 29 червня 1844 р. за одинадцятигодинного робочого дня пересічна тижнева заробітна плата — 10 шилінґів $3^1/_2$ пенса».[162] Тут за 11 годин продукували більше, ніж раніш за 12 годин, виключно в наслідок більшої й рівномірнішої витривалости робітників та

---

[158] Особливо за допомогою відштучної плати, форми, що її розглядається в шостому відділі книги.

[159] Див. «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1865».

[160] «Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30 th April 1845», p. 20, 21.

[161] Там же, стор. 19. Через те, що відштучна плата лишилась та сама, висота тижневої плати залежала від кількости продукту.

[162] Там же, стор. 22.

економії їхньої часу. Тимчасом як вони діставали ту саму заробітну плату та вигравали одну годину вільного часу, капіталіст одержував ту саму масу продуктів і заощаджував видатки на вугілля, газ і т. ін. за одну годину. Подібні експерименти проведено з однаковим успіхом на фабриках панів Геррекса та Джексона.[168]

Скоро тільки скорочення робочого дня, що насамперед утворює суб'єктивну умову конденсації праці, а саме дає робітникові спромогу протягом даного часу витрачати більше сили, скоро тільки це скорочення робочого дня з наказу закону стає примусовим,— машина в руках капіталу стає об'єктивним і систематично вживаним засобом на те, щоб видушувати більше праці протягом того самого часу. Цього досягають двояким способом: збільшенням швидкости машин та збільшенням кількости машин, що їх має доглядати той самий робітник, тобто поширенням поля його праці. Поліпшення конструкції машин почасти є доконечне, щоб збільшити натиск на робітника, почасти воно само собою супроводить інтенсифікацію праці, бо обмеження робочого дня примушує капіталіста до якнайсуворішої економії у витратах продукції. Поліпшення парової машини збільшує число вдарів її толока на одну хвилину та одночасно дає змогу, через більше заощадження сили, гнати тим самим мотором більший механізм при незмінному або навіть зменшеному споживанні вугілля. Поліпшення передатного механізму зменшує тертя, а також — і це дуже виразно відрізняє сучасні машини від старих — зводить діяметр і вагу великих та малих валків до мінімуму, який раз-у-раз меншає. Нарешті, поліпшення робочих машин зменшують, при збільшеній швидкості та поширеній діяльності, їхні розміри, як от у сучасному паровому ткацькому варстаті, або збільшують разом із корпусом розмір та число знарядь, що їх вони рухають, як от у прядільній машині, або за допомогою непомітних дрібних змін деталів збільшують рухливість цих знарядь, як от у середині п'ятдесятих років збільшено швидкість веретен у selfacting mule на одну п'яту.

Скорочення робочого дня до 12 годин датується в Англії від 1833 р. Вже 1836 р. один англійський фабрикант заявив: «Порівняно з попереднім часом праця, яку доводиться виконувати на фабриках, дуже зросла в наслідок збільшення уваги та діяльности, що їх вимагає від робітника значно збільшена швидкість

---

[168] Там же, стор. 21. Моральний елемент відіграв значну ролю у згаданих вище експериментах. «Ми,— заявляли робітники фабричному інспекторові,— ми працюємо з більшою захопленістю, ми постійно маємо на оці нагороду — змогу раніше піти на ніч; бадьорий та активний дух проймає всю фабрику від наймолодшого помічника до найстаршого робітника, і ми можемо більше допомагати один одному» («We work with more spirit, we have the reward ever before us of getting away sooner at night, and one active and cheerful spirit pervades the whole mill, from the youngest piecer to the oldest hand, and we can greatly help each other»). (Там же).

машин».[164] 1844 р. лорд Ешлей, нині граф Шефтсбері, подав у Палаті громад ось такі документально обґрунтовані дані:

«Праця робітників, занятих у фабричних процесах, нині утроє більша, ніж тоді, як заведено такі операції. Безперечно, машини виконали працю, що заміняє жили й мускули мільйонів людей, але вони також навдивовижу (prodigiousli) збільшили працю людей, підбитих під їхній страшний рух... Ходити за парою мюлів туди й назад протягом 12 годин, при прядінні пряжі № 40 — така праця 1815 р. вимагала 8 миль ходьби. 1832 р. дистанція, яку доводилося проходити протягом 12 годин, слідкуючи за 2 мюлями при прядінні того самого нумера, становила 20 миль, а часто й більше. 1815 р. прядунові доводилося робити коло кожного мюля за 12 годин 820 витягувань, що давало загальну суму в 1.640 витягувань за 12 годин. 1832 р. прядунові доводилося робити протягом свого дванадцятигодинного робочого дня 2.200 витягувань коло кожного мюля, разом 4.400; 1844 р. коло кожного мюля 2.400, разом 4.800 витягувань, а в деяких випадках потрібна ще більша маса праці (amount of labour)... Ось у мене в руках другий документ з 1842 р., з якого видно, що праця проґресивно збільшується не тільки через те, що доводиться проходити більшу дистанцію, а ще й через те, що кількість продукованих товарів більшає, тимчасом як число рук пропорційно меншає: і далі, через те, що тепер часто прядеться гіршу бавовну, яка вимагає більшої праці... В чухральному відділі теж дуже збільшилася праця. Тепер одна особа виконує таку працю, яку раніш розподіляли на дві особи... У ткацькому відділі, в якому працює велике число осіб, здебільшого жіночої статі, в наслідок більшої швидкости машин праця зросла за останні роки на повні 10%. 1838 р. за тиждень випрядали 18.000 hanks,* 1843 р. це число дійшло 21.000. 1819 р. число picks ** при паровому ткацькому варстаті становило 60 на хвилину, 1842 р. воно становило 140, а це свідчить про дуже велике зростання праці».[165]

За цієї дивовижної інтенсивности, якої праця досягла при пануванні закону про дванадцятигодинний робочий день ще 1844 р., здавалася правдивою заява англійських фабрикантів про те, що всякий дальший поступ у цьому напрямі неможливий, а тому і всяке дальше зменшування робочого часу ідентичне із зменшенням продукції. Що їхні міркування були правдиві лише на позір, це найкраще доводить дане в той самий час свідчення невтомного цензора фабрикантів, фабричного інспектора Леонарда Горнера:

---

[164] *John Fielden*: «The Curse of the Factory System», London 1836, p. 32.

[165] *Lord Ashley*: «The Ten Hours' Factory Bill, Speech of the 15 th March», London 1844, p. 6 — 9 і далі.

* — мотків. *Ред.*

** — ударів човника. *Ред.*

«Через те, що кількість продуктів реґулюється переважно швидкістю машин, то інтерес фабриканта мусить бути в тому, щоб гнати їх із якнайбільшою швидкістю, яку тільки можна сполучити з такими умовами: зберігання машин, щоб вони не надто скоро псувалися, зберігання якости фабрикованих продуктів та здатність робітника встигати за рухом без більшого напруження, ніж яке він може безупинно розвивати. Часто буває так, що фабрикант, дуже поспішаючися, занадто прискорює рух. Тоді полами та поганий виріб більш ніж урівноважують швидкість, і він примушений зробити рух машин повільнішим. А що активний та розсудливий фабрикант знаходить осяжний максимум, то я дійшов висновку, що неможливо за 11 годин випродукувати стільки, як за 12 годин. Крім того, я припускав, що робітник, якому платять відштучно, напружує свої сили до якнайбільшої міри, скільки він може безупинно витримувати такий ступінь інтенсивности праці».[166] Тим то Горнер, усупереч експериментам Ґарднера й ін., дійшов такого висновку, що дальше скорочення робочого дня нижче від 12 годин мусило б зменшити кількість продукту.[167] Він сам через 10 років цитує свої сумніви з року 1845 на доказ того, як мало він ще тоді тямив в елястичності машин та людської робочої сили, що обидві в рівній мірі напружуються до якнайвищого ступеня через примусове скорочення робочого дня.

А тепер перейдімо до періоду після 1847 р., від часу запровадження закону про десятигодинний робочий день в англійських бавовняних, вовняних, шовкових та лляних фабриках.

«Швидкість веретен на throstles зросла на 500 обертів, на mules на 1.000 обертів на одну хвилину, тобто швидкість веретена throstles, яка 1839 р. мала 4.500 обертів на хвилину, становить тепер (1862 р.) 5.000, а швидкість веретена mules, яка мала 5.000 обертів, становить тепер 6.000 обертів на хвилину; отже, швидкість збільшилася в першому випадку на $^1/_{10}$, а в другому — на $^1/_5$».[168] Джемс Несміс, славетний цивільний інженер із Patricroft'а коло Менчестеру, в одному листі до Леонарда Горнера 1852 р. пояснив у подробицях про поліпшення, пороблені в паровій машині між 1848 і 1852 рр. Зауваживши, що парова кінська сила, яка в офіціяльній фабричній статистиці все ще визначається за ефектом її в 1828 р.,[169] є лише номінальна й може бути

[166] «Reports of Insp. of Fact. to 30 th April 1845», p. 20.
[167] Там же, стор. 22.
[168] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1862», p. 62.
[169] Це змінилося від часу «Parliamentary Return»* 1862 р. Тут виступає справжня парова кінська сила сучасних парових машин та водяних коліс на місце номінальної (див. примітку 109a, стор. 318). І веретен на сукання (Dublierspindeln) уже не переплутують із прядільними веретенами у власному значенні (як у «Returns» 1839, 1850 та 1856); далі для вовняних фабрик подано число «gigs»,** заведено ріжницю між джу-

* — парляментського звіту. *Ред.*
** — ворсувальних машин. *Ред.*

лише показником (Index) дійсної сили, він, між іншим, каже: «Немає ніякого сумніву, що парові машини тієї самої ваги, часто ті самі ідентичні машини, де пороблено лише сучасні поліпшення, виконують пересічно на 50% більше праці, ніж раніш, та що в багатьох випадках ті самі ідентичні парові машини, які за часів обмеженої швидкости в 220 футів на хвилину давали 50 кінських сил, тепер, при зменшеному споживанні вугілля, дають понад 100 кінських сил... Сучасна парова машина з тією самою кількістю номінальних кінських сил, у наслідок поліпшення в її конструкції, зменшення розміру та поліпшення конструкції парового казана тощо, діє з більшою силою, ніж раніш... Тому, хоч супроти номінальної кінської сили вживається те саме число рук, що й раніш, однак супроти робочих машин вживається менше число рук».[170] 1850 р. фабрики Об'єднаного Королівства вживали 134.217 номінальних кінських сил, щоб рухати 25.638.716 веретен та 301.495 ткацьких варстатів. 1856 р. число веретен і ткацьких варстатів становило відповідно 33.503.580 і 369.205. Коли б потрібна кінська сила лишилася та сама як 1850 р., то 1856 р. потрібно було б 175.000 кінських сил. Але за офіціяльними документами число їх становило лише 161.435, отже, понад 10.000 кінських сил менше, ніж їх потрібно було б на основі розрахунку з 1850 р. [171] «Останній «Return» з 1850 р. (офіціяльна статистика) установлює той факт, що фабрична система поширюється з чимраз більшою швидкістю, число рук у відношенні до машин зменшилося, парова машина в наслідок економії на силі та інших метод рухає машини більшої ваги, і що більшої кількости продукту досягається в наслідок поліпшення робочих машин, змінених метод фабрикації, збільшеної швидкости машин та багатьох інших причин».[172] «Великі поліпшення, які пороблено в машинах усякого роду, дуже підвищили їхню продуктивну силу. Немає ніякого сумніву, що скорочення робочого дня дало... стимул до цих поліпшень. Ці поліпшення й інтенсивніше напруження робітника призвели до того, що протягом скороченого (на 2 години, або на одну шосту) робочого дня продукується, щонайменше, стільки ж продукту, як раніш протягом довшого дня».[173]

Як зросло збагачення фабрикантів у наслідок інтенсивнішого визиску робочої сили, доводить уже одна та обставина, що пересічне пропорційне зростання англійських бавовняних і т. ін. фабрик становило 1838 — 1850 рр. 32%, а 1850 — 1856 рр.—86%.

Хоч який великий був проґрес англійської промисловости за вісім років — від 1848 до 1856 — за панування десятигодин-

---

товими та коноплянними фабриками, з одного боку, і лляними — з другого; нарешті, вперше заведено до звіту панчішне виробництво.

[170] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1856», p. 11.

[171] Там же, стор. 14, 15.

[172] Там же, стор. 20.

[173] «Reports etc. for 31 st October 1858», p. 9, 10. Порівн. «Reports etc. for 30 th April 1860», p. 30 і далі.

ного робочого дня, все ж його знову значно перевищив дальший шестирічний період від 1856 до 1862 р. Наприклад, 1856 р. по шовкових фабриках було 1.093.799 веретен, а 1862 р.— 1.388.544; ткацьких варстатів 1856 р. було 9.260, а 1862 р.— 10.709. Навпаки, число робітників 1856 р. становило 56.131, а 1862 р.— 52.429. Це дає збільшення числа веретен на 26,9% і ткацьких варстатів на 15,6% при одночасному зменшенні робітників на 7%. 1850 р. на фабриках суканої вовни було в ужитку 875.830 веретен, 1856 р.— 1.324.549 (приріст на 51,2%), а 1862 р.— 1.289.172 (зменшення на 2,7%). А коли відлічити веретена на сукання (Dublierspindeln), які фігурують у переліку за 1856 р., але не фігурують у переліку за 1862 р., то число веретен від 1856 р. майже не змінилося. Навпаки, швидкість веретен і ткацьких варстатів від 1850 р. в багатьох випадках подвоїлася. Число парових ткацьких варстатів по фабриках суканої вовни 1850 р. становило 32.617, 1856 р.— 38.956, а 1862 р.— 43.048. Коло них працювало 1850 р. 79.737 осіб, 1856 р.—87.794, а 1862 р.— 86.063, та з них було дітей, молодших за 14 років: 1850 р.— 9.956, 1856 р.— 11.228, а 1862 р.— 13.178. Отже, не зважаючи на значне збільшення числа ткацьких варстатів у 1862 р. порівняно з роком 1856, загальне число вживаних робітників зменшилось, а число експлуатованих дітей зросло.[174]

27 квітня 1863 р. член парляменту Ферранд ось що заявив у Палаті громад: «Делеґати робітників із 16 округ Ланкаширу й Чеширу, з доручення яких я говорю, повідомили мене, що в наслідок поліпшення машин праця на фабриках постійно зростає. Раніш одна особа з помічниками обслуговувала два ткацькі варстати, тепер одна особа без помічників обслуговує три варстати, а часто-густо й чотири варстати і т. д. Як це видно з поданих фактів, дванадцять годин праці стиснуто тепер менше, ніж у 10 робочих годин. Тому само собою зрозуміло, до якого величезного розміру зросла тяжкість праці фабричних робітників останніми роками». [175]

Тому, хоч фабричні інспектори невтомно та з повним правом вихваляють сприятливі результати законів 1844 та 1850 рр., все ж вони визнають, що скорочення робочого дня викликало вже

---

[174] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1862», p. 100 і 130.

[175] За допомогою сучасного парового варстату один ткач на двох варстатах фабрикує тепер за 60 годин на тиждень 26 сувоїв певного сорту тканини певної довжини та ширини, а раніш на старому паровому ткацькому варстаті він міг продукувати лише 4 такі сувої. Витрати на ткання одного такого сувою вже на початку 1850-х років спали з 2 шилінґів 9 пенсів до $5^1/_8$ пенсів.

Додаток до другого видання: «Перед 30 роками (1841) від одного прядуна бавовняної пряжі з трьома помічниками вимагали доглядати лише за однією парою мюлів із 300—324 веретенами. Тепер (кінець 1871 р.) він з п'ятьма помічниками має доглядати мюлів, що їхнє число веретен становить 2.200, та продукує, щонайменше, всемеро більше пряжі, ніж 1841 р.». (*Alexander Redgrave*, фабричний інспектор, у «Journal of the Society of Arts», 5 Januar 1872).

таку інтенсивність праці, що руйнує здоров'я робітників, отже, руйнує саму робочу силу. «В більшості бавовняних фабрик, фабрик суканої вовни та шовкових фабрик той запал, що виснажує робітника і є потрібний для праці коло машин, рух яких останніми роками так надзвичайно прискорено, є, здається, однією з причин тієї надмірної смертности від недуг на легені, яку виявив д-р Ґрінхов у своєму найновішому вартому уваги звіті». [176] Немає найменшого сумніву, що тенденція капіталу, скоро тільки закон раз назавжди покладе край здовжуванню робочого дня, а саме тенденція відшкодовувати себе систематичним підвищенням ступеня інтенсивности праці та перетворенням усякого поліпшення машин на засіб до більшого висисання робочої сили, мусить незабаром знову привести до того поворотного пункту, де знов стає неминучим скорочення робочого дня. [177] З другого боку, швидкий поступ англійської промисловости за час від 1848 р. до наших часів, тобто за періоду десятигодинного робочого дня, ще дужче перевищує розвиток її за час від 1838 до 1847 р., тобто за періоду дванадцятигодинного робочого дня, ніж цей останній перевищує розвиток промисловости протягом півстоліття від часу заведення фабричної системи, тобто за періоду необмеженого робочого дня.[178]

---

[176] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1861», p. 25, 26.

[177] Тепер (1867 р.) у Ланкашірі почалася серед фабричних робітників аґітація за восьмигодинний робочий день.

[178] Декілька нижченаведених чисел показують поступ власне «фабрик» в Об'єднаному Королівстві, починаючи від 1848 р.:

	Розмір експорту			
	1848 р.	1851 р.	1860 р.	1865 р.
Бавовняні фабрики				
Бавовняна пряжа	135.831.162 фун.	143.966.106 фун.	197.343.655 фун.	103.751.455 фун.
Нитки до шиття	—	4.392.176 фун.	6.297.554 фун.	4.648.611 фун.
Бавовняні тканини	1.091.373.930 ярд.	1.543.161.789 ярд.	2.776.218.427 ярд.	2.015.237.851 ярд.
Льнопрядні та коноплепрядні фабрики				
Пряжа	11.722.182 фун.	18.841.326 фун.	31.210.612 фун.	36.777.334 фун.
Тканини	88.901.519 ярд.	129.106.753 ярд.	143.996.773 ярд.	247.012.329 ярд.
Шовкові фабрики				
Пряжа й нитки	194.815 фун.	462.513 фун.	897.402 фун.	812.589 фун.
Тканини	—	1.181.455 ярд.	1.307.293 ярд.	2.869.837 ярд.
Вовняні фабрики				
Пряжа	—	14.670.880 фун.	27.533.968 фун.	31.669.267 фун.
Тканини	—	151.231.153 ярд.	190.371.537 ярд.	278.837.418 ярд.

4. Фабрика

На початку цього розділу ми розглядали тіло фабрики, тобто організовану систему машин. Далі ми бачили, як машини, присвоюючи собі жіночу й дитячу працю, збільшують людський матеріял, що його експлуатує капітал, як вони, безмірно здовжуючи робочий день, забирають увесь час життя робітника та, нарешті, як їхній поступ, що дозволяє продукувати велетенські, чимраз більші маси продукту в щораз коротший час, служить систематичним засобом, щоб кожного моменту пускати в рух більше праці, тобто раз - у - раз інтенсивніше визискувати робочу силу. Тепер ми перейдемо до фабрики як до цілости, і саме в її найрозвиненішій формі.

Д - р Юр', Піндар автоматичної фабрики описує її, з одного боку, як «кооперацію різних кляс робітників, дорослих і недорослих, які з вправністю і пильністю доглядають систему про-

	Вартість експорту (фун. стерл.)			
	1848 р.	1851 р.	1860 р.	1865 р.
Бавовняні фабрики				
Бавовняна пряжа	5.927.831	6.634.026	9.870.875	10.351.049
Бавовняні тканини	16.753.369	23.454.810	42.141.505	46.903.796
Льнопрядні та коноплепрядні фабрики				
Пряжа	493.449	951.426	1.801.272	2.505.497
Тканини	2.802.789	4.107.396	4.804.803	9.155.358
Шовкові фабрики				
Пряжа й нитки	77.789	196.380	826.107	768.064
Тканини	510.328	1.130.398	1.587.303	1.409.221
Вовняні фабрики				
Пряжа	776.975	1.484.544	3.843.450	5.424.047
Тканини	5.733.829	8.377.183	12.156.998	20.102.259

(Див. Сині Книги: «Statistical Abstract for the United Kingdom», № 8 і № 13, London 1861 і 1866).

В Ланкаширі число фабрик збільшилося між 1839 і 1850 рр. лише на 4%, між 1850 і 1856 — на 19%, між 1856 і 1862 — на 33%, тимчасом як число занятих осіб за обидва одинадцятилітні періоди абсолютно підвищилось, відносно ж зменшилось. Див. «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1862», p. 63. В Ланкаширі мають перевагу бавовняні фабрики. А яке відносно велике місце мають вони взагалі у фабрикації пряжі й тканини, це видно з того, що з загального числа всіх фабрик такого роду в Англії, Велзі, Шотляндії та Ірляндії на них самих припадає 45,2%, а із загального числа веретен — 83,3%, із загального числа парових ткацьких варстатів — 81,4%, із загального числа парових кінських сил, що дають рух тим фабрикам,— 72,6%, а із загального числа занятих осіб—58,2%. (Там же, стор. 62, 63).

дуктивних машин, що її безнастанно пускає в рух центральна сила (перший мотор)», а з другого боку, «як велетенський автомат, складений з безлічі механічних та самосвідомих органів, які оперують у згоді й без перерви, щоб продукувати той самий предмет, так що всі ці органи підпорядковані одній рушійній силі, яка сама собою рухається». Ці обидва визначення зовсім не є ідентичні. В першому комбінований колективний робітник або суспільне робоче тіло з'являється як домінантний суб'єкт, а механічний автомат — як об'єкт; у другому сам автомат є суб'єкт, а робітники як свідомі органи лише додані до його несвідомих органів і разом з цими останніми підпорядковані центральній рушійній силі. Перше визначення можна прикласти до кожного можливого вживання машин у великому маштабі, друге характеризує капіталістичне вживання машин, а тому й сучасну фабричну систему. Тим то Юр любить також змальовувати центральну машину, що від неї виходить рух, не тільки як автомата, але і як автократа. «По цих величезних майстернях благодатна сила пари збирає довкола себе міріяди своїх підданців».[179]

Разом із робочим знаряддям і віртуозність керувати ним переходить від робітника до машини. Видатність знаряддя звільняється від особистих рамок людської робочої сили. Тим самим усунуто (aufgehoben) ту технічну основу, на якій ґрунтується поділ праці в мануфактурі. Тому замість тієї ієрархії спеціялізованих робітників, що характеризує мануфактуру, на автоматичній фабриці виступає тенденція зрівняти, або знівелювати ті праці, які мають виконувати помічники машин,[180] замість штучно витворених ріжниць між частинними робітниками виступають переважно природні ріжниці віку та статі.

Оскільки поділ праці відроджується на автоматичній фабриці, він є насамперед розподіл робітників між різними спеціялізованими машинами та розподіл мас робітників, які однак не являють собою організованих груп, між різними відділами фабрики, де вони працюють коло однорідних виконавчих машин, що стоять рядом одна побіч однієї; отжеж, серед них існує тільки проста кооперація. Розчленовану групу мануфактури тут замінено зв'язком головного робітника з небагатьма помічниками. Посутня ріжниця є поміж робітниками, які справді працюють коло виконавчих машин (сюди належать декілька робітників, що доглядають рушійної машини та опалюють її), і простими підручними (майже виключно діти) цих машинових робітників. До підручних у більшій або меншій мірі залічується всіх «feeders» (які лише подають машинам матеріял праці). Побіч цих головних кляс виступає чисельно незначний персонал, що доглядає всіх машин

---

[179] «*Ure*: «Philosophy of Manufacture», p. 18.

[180] Там же, стор. 20. Порівн. *K. Marx*: «Misère de la Philosophie», Paris 1847, p. 140, 141. (*К. Маркс*: «Злиденність філософії», Партвидав «Пролетар», 1932 р., стор. 126, 127).

та постійно дбає про ремонт їх, як от інженери, механіки, столярі й т. д. Це вища кляса робітників, почасти з науковою освітою, почасти реміснича, що стоїть поза колом фабричних робітників та лише прилучена до них.[181] Цей поділ праці є чисто технічний.

Всяка праця коло машини вимагає привчання робітника замолоду, щоб він учився пристосовувати свій власний рух до одностайного безупинного руху автомату. Оскільки сукупність фабричних машин сама становить систему різноманітних комбінованих машин, що функціонують одночасно, остільки й зґрунтована на ній кооперація вимагає розподілу різнорідних груп робітників поміж різнорідними машинами. Але машинове виробництво усуває (hebt auf) доконечність закріпляти, як у мануфактурі, цей розподіл постійним прикріпленням тих самих робітників до тієї самої функції.[182] А що цілий рух фабрики виходить не від робітника, а від машини, то може відбуватися постійна зміна осіб без перерви в процесі праці. Найразючіший доказ на це дає система змін (Relaissystem), запроваджена в життя підчас бунту англійських фабрикантів 1848 — 1850 рр. Нарешті, та швидкість, з якою навчаються в юнацькому віці працювати коло машини, так само усуває доконечність виховувати осібну клясу робітників на виключно машинових робітників.[183] Щождо праці простих

[181] Це характеристично для навмисного статистичного шахрайства, яке можна було б викрити зрештою аж до дрібниць, що англійське фабричне законодавство рішуче виключає із сфери свого впливу згаданих щойно в тексті робітників, як нефабричних робітників, а з другого боку — «Returns», опубліковані парляментом, так само рішуче залічують до категорії фабричних робітників не тільки інженерів, механіків і т. д., але й директорів фабрик, прикажчиків, розсильних, доглядачів складів, упаковників і т. д., словом, усіх людей, за винятком самого власника фабрики.

[182] Юр визнає це. Він каже, що робітників «у крайньому разі» можна перекидати з волі директора від однієї машини до іншої, та, тріюмфуючи, вигукує: «Подібна зміна явно суперечить старій рутині, яка поділяє працю і одному робітникові дає завдання виготувати головку до шпильки, а другому шліхтувати її вістря» («Philosophy of Manufacture», p. 22). Він скорше повинен був би себе запитати, чому «стару рутину» кидають на автоматичній фабриці лише «у крайньому разі».

[183] Коли є недостача людей, як це було, приміром, за часів американської громадянської війни, то буржуа вживає фабричних робітників тільки до найважчих робіт, як будування вулиць і т. ін. Англійські «ateliers nationaux»* 1862 й наступних років для безробітних бавовняних робітників тим відрізняються від французьких року 1848, що в останніх робітник мав на кошти держави виконувати непродуктивну працю, в перших же — продуктивну міську працю на користь буржуа, і до того ж дешевше, ніж реґулярні робітники, в конкуренцію з якими таким чином кинуто безробітного. «Фізичний вигляд бавовняного робітника безперечно покращав. Це я приписую... оскільки мова йде про чоловіків, праці коло громадських робіт на свіжому повітрі» («The physical appearance of the cotton operatives is unquestionably improved. This I attribute... as to the men, to outdoor labour on public works»). (Тут говориться про престонських фабричних робітників, які працювали коло висушування «Престонського болота»). («Reports of Insp. of Fact. for October 1865», p. 59).

* — національні майстерні. *Ред.*

підручних на фабриці, то її можна заміняти почасти машинами, [184] а почасти вона дозволяє — через те, що вона зовсім проста — хутко й постійно зміняти людей, обтяжених цими муками.

Хоч машина технічно знищує стару систему поділу праці, все ж таки остання животіє на фабриці й далі, спочатку за звичкою, як традиція мануфактури, а потім капітал систематично репродукує та закріпляє її в ще огидливішій формі як засіб експлуатації робочої сили. Довічна спеціяльність орудувати частинним знаряддям стає довічною спеціяльністю служити частинній машині. Машинами зловживають, щоб самого робітника від дитячих років перетворювати на частину частинної машини.[185] Таким чином не тільки значно зменшуються витрати, потрібні для його власної репродукції, але й одночасно завершується його безпорадна залежність від фабрики, як цілости, отже, від капіталіста. Тут, як і всюди, треба розрізняти збільшення продуктивности, що його зумовлює розвиток суспільного процесу продукції, від того збільшення продуктивности, що його зумовлює капіталістичний визиск цього процесу.

В мануфактурі і в реместві знаряддя служить робітникові, на фабриці робітник служить машині. Там рух знаряддя праці виходить від нього, тут — він має йти за його рухом. У мануфактурі робітники є члени живого механізму. На фабриці існує мертвий механізм незалежно від них, а їх додають до нього як живі додатки. «Сумна одноманітність безконечної муки праці, з якою той самий механічний процес знову й знову повторюється, є подібна до муки Сізіфової; тягар праці немов скеля знову й знову спадає на знесилених робітників».[186] Виснажаючи до крайности

---

[184] Приклад: різні механічні апарати, які позаводжувано від часів закону 1844 р. по вовняних фабриках для заміни дитячої праці. Скоро тільки дітям самих панів фабрикантів доведеться проходити «їхню школу» як підручним на фабриці, то ця майже незаймана сфера механіки одразу розвинеться до дивовижних розмірів. «Ледве чи є ще така небезпечна машина, як от selfacting - mule. Більша частина нещасливих випадків трапляється з малими дітьми й саме через те, що вони підлазять під мюлі тоді, як вони в русі, щоб замести долівку. Багатьох «minders» (робітників при мюлях) притягли (фабричні інспектори) до судової відповідальности та засудили на грошові кари за ці провини, але без будь - якої загальної користи. Коли б будівники машин випайшли хоч одну машину для замітання долівки, вживання якої звільнило б цих малих дітей від потреби лазити під машини, то це було б щасливим додатком до наших охоронних заходів». («Reports of Insp. of Factories for 31 st October 1866», p. 63).

[185] Після цього можна оцінити неймовірну вигадку Прудона, який «конструює» машини не як синтезу засобів праці, а як синтезу частинних праць для самих робітників. [Крім того, він робить остільки ж історичне, як і дивовижне відкриття, що «машиновий період відзначається специфічним характером, а саме найманою працею»].*

[186] *F. Engels*: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845, S. 217 (*Ф. Енґельс*: «Становище робітничої кляси в Англії», Партвидав «Пролетар», 1932 р., стор. 187). Навіть цілком ординарний, оптимістичний фритредер, пан Молінарі, зауважує: «Людина, догля-

* Подане у прямих дужках ми беремо з французького видання. *Ред.*

нервову систему, машинова праця пригнічує багатобічну гру мускулів і відбирає всяку змогу вільної фізичної й інтелектуальної діяльности.[187] Навіть полегшення праці робиться засобом тортур, бо машина не визволяє робітника від праці, а відбирає його праці зміст. Всякій капіталістичній продукції, оскільки вона є не тільки процес праці, але й процес зростання вартости капіталу, є спільне те, що не робітник вживає умов праці, а, навпаки, умови праці вживають робітника, але тільки при машиновій системі це перекручення набуває технічно - очевидної реальности. В наслідок свого перетворення на автомат засіб праці підчас самого процесу праці протистоїть робітникові як капітал, як мертва праця, що опановує й висисає живу робочу силу. Відокремлення інтелектуальних сил процесу продукції від ручної праці та перетворення їх у владу капіталу над працею завершується, як ми вже раніш казали, у великій промисловості, побудованій на основі машин. Частинна вправність індивідуального, спустошеного машинового робітника зникає як незначна другорядна річ перед наукою, перед велетенськими силами природи і перед суспільною масовою працею, що втілені в системі машин та разом з нею становлять владу «хазяїна» (master). Тому цей хазяїн, у мозку якого машини нероздільно зрослися з його монополією на них, у випадках колізії вигукує зневажливо до «рук»: «Хай фабричні робітники в своїх власних інтересах запам'ятають, що їхня праця в дійсності є дуже низький сорт навченої праці; що жодної іншої праці не можна легше вивчити та що, зважаючи на її якість, жодної праці не оплачується ліпше; що жодної іншої праці не можна придбати за такий короткий час та в такому великому розмірі, сяк-так привчивши найменш досвідчених осіб. Машини хазяїна відіграють у дійсності далеко важливішу ролю в справі продукції, ніж праця і вправність робітника, яких можна навчитися за шість місяців і яких може навчитися кожен сільський наймит».[188]

даючи щодня 15 годин за одноманітним рухом машини, виснажується швидше, ніж коли вона протягом того самого часу працює фізично. Ця праця догляду, яка, може, могла б бути за корисну гімнастику для розуму, коли б не тривала надто довго, своєю надмірністю руйнує кінець - кінцем і розум і саме тіло». («Un homme s'use plus vite en surveillant quinze heures par jour l'évolution uniforme d'un mécanisme, qu'en exerçant dans le même espace de temps, sa force physique. Ce travail de surveillance, qui servirait peut - être d'utile gymnastique à l'intelligence, s'il n'etait pas trop prolongé, détruit à la longue, par son excés, et l'intelligence et le corps même»). (*G. de Molinari* : «Etudes Economiques», Paris 1846, p. 49).

[187] *F. Engels*, там же, стор. 216. (Партвидав «Пролетар», 1932 р., стор. 186).

[188] «The factory operatives should keep in wholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour; and that there is none which is more easily acquired or of its quality more amply remunerated, or which, by a short training of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquired... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six months education can teach, and

Технічне підпорядкування робітника одноманітній ході засобу праці і своєрідний склад робочого тіла з індивідів обох статей і якнайрізнішого віку створюють казармову дисципліну, яка розвивається на вивершений фабричний режим та цілком розвиває раніш уже згадану працю нагляду, отже, разом з тим і поділ робітників на ручних робітників та наглядачів за працею, на рядових промислових солдатів, та промислових унтер - офіцерів. «Головні труднощі в автоматичній фабриці... були... в дисципліні, доконечній, щоб примусити людей одмовитися від їхньої звички до нереґулярности в роботі та пристосувати їх до незмінної реґулярности великого автомату. Алеж винайти та з успіхом провести в життя дисциплінарний кодекс, що відповідав би потребам та швидкості автоматичної системи — ця робота, гідна Геркулеса, була благородним ділом Аркрайта! Навіть за наших днів, коли цю систему зорганізовано в цілій її повноті, майже неможливо знайти серед робітників, що вилюдніли вже в дозрілих людей... корисних помічників для автоматичної системи».[189] Фабричний кодекс, що в ньому капітал формулює свою автократію над своїми робітниками приватноправним шляхом та самовладно, без поділу влади, взагалі такого любого буржуазії, і без ще улюбленішої репрезентативної системи,— цей кодекс є лише капіталістична карикатура того суспільного реґулювання процесу праці, яке стає потрібне при кооперації у великому маштабі та при вживанні спільних засобів праці, особливо машин. Місце батога в наглядача за рабами заступає карна книга наглядача. Всі кари природно сходять до грошової кари й відраховань із заробітної плати, а законодавча бистродумність фабричних Лікурґів робить порушування їхніх законів, коли можливо, ще прибутковішим для них, ніж додержування їх.[190]

---

a common labourer can learn». («The Master Spinners' and Manufacturers, Defence Fund. Report of the Committee», Manchester 1854, p. 17). Пізніш побачимо, що цей «хазяїн» співає іншої пісеньки, коли йому загрожує небезпека втратити свої «живі» автомати.

[189] *Ure*: «Philosophy of Manufacture», стор. 15. Хто знає біографію Аркрайта, тому ніколи не спаде на думку назвати цього геніяльного голяра «благородним». Поміж усіх великих винахідників XVIII віку він безперечно був найбільший крадій чужих винаходів та наймерзенніший суб'єкт.

[190] «Рабство, в кайданах якого буржуазія тримає пролетаріят, ніде так ясно не виявляється, як у фабричній системі. Тут настає кінець усякій свободі, і юридично, і фактично. Вранці о пів на шосту робітник мусить бути на фабриці; якщо він спізниться на декілька хвилин,— на нього накладають кари; якщо він спізниться на 10 хвилин — його зовсім не впускають до фабрики до кінця сніданку, і він втрачає плату за чверть дня. Він мусить на команду їсти, пити та спати... Деспотичний дзвінок підіймає його з ліжка, відриває його від сніданку та обіду. А як воно на фабриці? Тут фабрикант — абсолютний законодавець. Він видає фабричні правила, як йому забажається; змінює та робить додатки до свого кодексу, які йому захочеться; і хоч які безглузді ці зміни та додатки, суди все ж таки кажуть робітникові: через те, що ви з доброї волі згодилися на цей контракт, то мусите тепер його виконувати... Ці

Ми відзначаємо тут лише матеріяльні умови, за яких виконується фабрична праця. Всі чуттьові органи однаково страждають від штучно підвищеної температури, від повітря, заповненого відпадками сировинного матеріялу, від оглушливого шуму й т. д., не кажучи вже про небезпеку для життя серед густо поставлених машин, які з реґулярністю пір року подають свої

робітники засуджені від дев'ятого року життя аж до самої смерти жити під моральною та фізичною палицею». (*F. Engels*: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845. S. 217 ff. — *Ф. Енґельс*: «Становище робітничої кляси в Англії», Партвидав, 1932 р., стор. 187 і далі). Що «кажуть суди», це я поясню на двох прикладах. Один випадок трапився в Шеффілді наприкінці 1866 р. Там один робітник найнявся на два роки на металеву фабрику. Посварившися з фабрикантом, він залишив фабрику й заявив, що ні в якому разі не працюватиме більше на нього. Його оскаржили за зламання контракту й засудили на два місяці в'язниці. (Коли фабрикант ламає контракт, то його можна оскаржити лише перед цивільним судом і ризикує він лише грошовою карою). Після того, як він одсидів ці два місяці, той самий фабрикант закликає його на основі старого контракту повернутися до фабрики. Робітник відмовляється. Він, мовляв, одбув уже кару за зламання контракту. Фабрикант позиває його знову, суд знову засуджує його, дарма що один із суддів, містер Ші, прилюдно назвав правничою потворністю, що людину ціле життя можна періодично знову й знову карати за ту саму провину або злочин. А цей присуд виніс не «Great Unpaid» (сільські мирові судді), провінціяльні Dogberries, а один із найвищих судів у Лондоні. [До четвертого видання. Тепер це скасовано. Тепер в Англії, за винятком деяких випадків, наприклад, на громадських газівнях, робітник за зламання контракту відповідає нарівні з підприємцем, і його можна оскаржити лише перед цивільним судом. — *Ф. Е.*].— Другий випадок був у Wiltshire наприкінці листопада 1863 р. Якихось 30 робітниць при парових ткацьких варстатах, працюючи в якогось Геррупа, фабриканта сукна в Leoner's Mill, Westbury, Leigh, улаштували страйк, бо цей самий Герруп мав приємну звичку стягати з заробітної плати за спізнення вранці, а саме 6 пенсів за 2 хвилини, 1 шилінґ за 3 хвилини й 1 шилінґ 6 пенсів за 10 хвилин. При 9 шилінґах за годину це становить 4 фунти стерлінґів 10 шилінґів на день, тимчасом як їхня пересічна річна плата ніколи не перевищує 10 — 12 шилінґів на тиждень. Герруп доручив також одному підліткові повідомляти трубою про фабричні години, а цей іноді робив це перед шостою годиною вранці; якщо ж руки не з'являлися саме тоді, коли він кінчав, то брама замикалась, а на тих, що залишалися за брамою, накладали грошову кару; а що на фабриці не було годинника, то нещасні руки попадали під владу молодого вартового, інспірованого від Геррупа. Руки, що почали «страйк», матері родин та дівчата, заявили, що знову стануть до праці, якщо вартового замінять годинником та заведуть раціональніший карний тариф. Герруп оскаржив 19 жінок та дівчат перед судом за зламання контракту. Серед голосного обурення авдиторії кожну з них засудили до 6 пенсів грошової кари та до 2 шилінґів 6 пенсів судових витрат. Народня маса провела Геррупа з суду з шиканням.— Одна з улюблених операцій фабрикантів — це карати робітників відрахуванням із заробітної плати за кепську якість постачуваного їм матеріялу. Ця метода викликала в 1866 р. загальний страйк в англійських ганчарняних округах. Звіти «Children's Employment Commission» (1863 — 1866) наводять випадки, коли робітник, замість одержувати плату, ставав через свою працю та за допомогою карного реґляменту ще й винуватцем своїх ясновельможних «хазяїнів». Повчальні риси бистродумности фабричних автократів у справі відрахувань з заробітної плати дала також найновіша бавовняна криза.

промислові бюлетені про вбитих та покалічених.[190a] Заощадження суспільних засобів продукції, що вперше визріває у фабричній системі, немов у теплиці, перетворюється в руках капіталу разом з тим на систематичне грабування життєвих умов робітника підчас його праці, на грабування простору, повітря, світла та засобів охорони робітника від небезпечних для життя або антигігієнічних умов продукційного процесу; про влаштування якихось вигід для робітника нічого й казати.[191] Чи не правду казав Фур'є, називавши фабрики «пом'якшеною каторгою».[192]

«Я сам,—каже фабричний інспектор Р. Бекер,—мусив нещодавно розпочати судовий процес проти одного бавовняного фабриканта, бо він у цей тяжкий та лютий час стягав з кількох «молодих» (понад тринадцять років) робітників, що в нього працювали, по 10 пенсів за лікарську посвідку про вік, яка коштує йому тільки 6 пенсів і за яку закон дозволяє стягати лише 3 пенси, а звичай — нічого... Другий фабрикант, щоб досягти тієї самої мети без конфлікту з законом, накладає на кожну бідну дитину, що на нього працює, данину в 1 шилінґ за вивчення вмілости та таємниці прядіння, скоро тільки лікарська посвідка визнає її за дозрілу виконувати цю працю. Отже, десь на споді існують течії, що їх треба знати, щоб зрозуміти такі надзвичайні явища, як страйки за таких часів, як наші» (мовиться про страйк механічних ткачів на фабриці в Darwen у червні 1863 р.) «Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1863 р.», p. 50, 51. (Фабричні звіти завжди йдуть далі, ніж їхні офіціяльні дати).

190a Закони для охорони від небезпечних машин дали добрі наслідки. «Але... тепер існують нові джерела нещасливих випадків, які ще не існували перед 20 роками, а саме збільшена швидкість машин. Колеса, вали, веретена і ткацькі варстати женуть тепер із збільшеною силою, яка щораз зростає: пучки мусять швидше та певніш хапати увірвану нитку, бо досить вагання або необережности і будуть жертви... Багато нещасливих випадків зумовлюються старанням робітників швидше скінчити свою працю. Треба собі пригадати, що для фабрикантів дуже важливо тримати свої машини в безнастанному русі, тобто безупинно продукувати пряжу й тканини. Кожна зупинка на одну хвилину — це втрата не тільки на рушійній силі, але й на продукції. Тому наглядачі за працею, заінтересовані в кількості продукції, підганяють робітників тримати машини в русі, а це не менш важливо і для робітників, яким платять від ваги або від штуки. Тому, хоч у більшості фабрик формально й заборонено чистити машини підчас їхнього руху, на практиці це загальне явище. Сама ця обставина спричинила за останні шість місяців 906 нещасливих випадків... Хоч чищення відбувається день - у - день, але все ж ґрунтовне чищення машин призначають здебільша на суботу, і воно відбувається здебільша підчас руху машин... За цю операцію не платять, і через те робітники силкуються якомога швидше її скінчити. Тим то число нещасливих випадків у п'ятницю й особливо в суботу далеко більше, ніж іншими днями тижня. У п'ятницю число нещасливих випадків перевищує пересічне число за перші чотири дні тижня приблизно на 12%, у суботу ж число нещасливих випадків перевищує пересічне число за попередні п'ять день на 25%; але коли взяти на увагу, що фабричний день у суботу налічує лише 7½ годин, а інші дні тижня 10½, то це перевищення становитиме більше ніж 65%». («Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1866». London 1867, p. 9, 15, 16, 17).

191 У першому відділі третьої книги я розповім про похід англійських фабрикантів, що стосується до недавнього часу, проти тих статтей фабричного закону, які мають захищати члени «рук» від небезпечних для життя машин. Тут досить однієї цитати з офіційного звіту фабричного інспектора Леонарда Горнера: «Я чув, як фабриканти з непробачливою легкістю говорили про деякі нещасливі випадки, наприклад, втрата одного пальця —

5. Боротьба між робітником і машиною

Боротьба між капіталістом і найманим робітником починається разом із виникненням самого капіталістичного відношення. Вона лютує протягом цілого мануфактурного періоду.[193] Але лише із заведенням машин робітник починає боротися проти самого засобу праці, цієї матеріяльної форми існування капіталу. Він повстає проти цієї певної форми засобу продукції як матеріяльної основи капіталістичного способу продукції.

Мало не ціла Европа пережила у XVII віці повстання робітників проти так званої Bandmühle (або інакше Schnurmühle або Mühlenstuhl»),* проти машини для ткання стьожок та брузументу.[194] Наприкінці першої третини XVII віку чернь підчас заколотів знищила вітряну лісопильню, поставлену якимось голляндцем коло Лондону. Ще на початку XVII віку тартаки,

---

це, мовляв, дрібничка. Життя й надії робітника так дуже залежать від його пальців, що така втрата є для нього надзвичайно серйозна подія. Слухаючи таке безглузде базікання, я питав їх: «Припустіть, що вам потрібен один додатковий робітник і до вас з'явилося двоє, обидва з усякого іншого погляду однаково дужі, але один не має великого або вказівного пальця, то котрого з них ви вибрали б?» І хвилини не вагаючись, вони висловилися за того, що має всі пальці... Ці пани фабриканти мають фалшиві упередження проти того, що вони називають псевдофілантропічним законодавством». («Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1855»). Ці пани — меткі людці, і не дурно мріють вони про бунт рабовласників!

[192] На фабриках, здавна підлеглих фабричному законові з його примусовим обмеженням робочого часу та іншими його постановами, деякі давніші лиха зникли. Самé поліпшення машин вимагає на якомусь певному пункті «поліпшеної конструкції фабричних будівель», що йде на користь робітникам. (Порівн. «Reports etc. for 31 st October 1863», p. 109).

[193] Див. між іншим: *John Houghton*: «Husbandry and Trade improved», London 1727. «The Advantages of the East India Trade», 1720. *John Bellers*: «Proposals for raising a Colledge of Industry», London 1696. «Хазяїни та робітники, на жаль, перебувають у постійній війні між собою. Незмінна мета хазяїнів — діставати працю для себе якомога дешевше, і вони не вагаються пускатись на всякі хитрощі, щоб досягти цієї мети, тимчасом як робітники з такою самою впертістю використовують усяку нагоду, щоб примусити своїх хазяїнів виконати їхні підвищені вимоги». («The masters and their workmen are unhappily in a perpetual state of war with each other. The invariable object of the former is to get their work done as cheap as possibly: and they do not fail to employ every artifice to this purpose, whilst the latter are equally attentive to every occasion of distressing their masters into a compliance with higher demands»). «An Inquiry into the causes of the Present High Prices of Provisions», 1767, p. 61, 62. (Автор — панотець Натаніел Ферстер, що цілком стоїть на боці робітників).

[194] Bandmühle винайдено в Німеччині. Італійський абат Лянчелотті у своїй праці, що появилась у Венеції 1636 р., оповідає: «Антон Міллер з Данціґу якихось 50 років тому (Лянчелотті писав 1579 р.) бачив у Данціґу дуже мудру машину, яка виготовляла одночасно 4—6 тканин; міська рада, турбуючися про те, що цей винахід може поробити масу робітників старцями, затаїла цей винахід, а винахідника наказала потайки задушити або втопити». В Ляйдені таку саму машину вперше вжито 1629 р. Зако-

* — стьожковий млин. *Ред.*

гнані водою, лише насилу перемагали в Англії народній опір, що його підтримував парлямент. Коли 1758 р. Еврі збудував першу машину стригти овець, гнану водою, її спалили кілька сот людей, які опинилися без праці. Проти scribbling mills * та чухральних машин Аркрайта 50.000 робітників, які досі жили з чухрання вовни, звернулися з петицією до парляменту. Масове руйнування машин в англійських мануфактурних округах протягом перших 15 років XIX віку, зумовлене вживанням парових варстатів і відоме під назвою руху луддітів, дало антиякобінському урядові Сідмавта, Castlereagh'а та інших привід до якнайреакційніших насильницьких кроків. Треба часу й досвіду, щоб робітник навчився відрізняти машину від капіталістичного вживання її, а тому й переносити свої напади з самих матеріяльних засобів продукції на суспільну форму експлуатації їх. [195]

Боротьба за заробітну плату в мануфактурі припускає наявність мануфактури й зовсім не скерована проти її існування. Якщо хто і боровся проти утворення мануфактур, то робили це не наймані робітники, а цехові майстри й упривілейовані міста. Тому письменники мануфактурного періоду розуміють поділ праці переважно як засіб заміняти робітників у можливості, а не в дійсності витискувати з мануфактур робітників.** Ця ріжниця сама собою

лоти серед брузументників примусили маґістрат спочатку заборонити її; генеральні штати своїми різними постановами з 1623, 1639 рр. і т. д. мали обмежити її вживання; нарешті, її дозволено під певними умовами постановою 15 грудня 1661 р. «У цьому місті,— каже Боксхерн («Inst. Pol. 1663») про заведення стьожкової машини в Ляйдені,—якихось 20 років тому винайдено ткацький варстат, на якому один робітник міг легше й більше виробляти тканин, аніж багато робітників за той самий час без варстату. Але це спричинилося до скарг та заколотів серед ткачів, і маґістрат, нарешті, заборонив уживати машини» («In hac urbe ante hos viginti circiter annos instrumentum quidam invenerunt textorium, quo solus quis plus panni et facilius conficere poterat, quam plures aequali tempore. Hinc turbae ortae et querulae textorum, tandemque usus hujus instrumenti a magistratu prohibitus est»). (*Boxhorn*: «Institutiones politicae», Leyden 1663). Ту саму машину 1676 р. заборонено в Кельні, тимчасом як введення її в Англії в той самий час спричинилось до заколотів серед робітників. Королівським едиктом з 19 лютого 1685 р. заборонено вживати її по всій Німеччині. В Гамбурзі з наказу маґістрату її прилюдно спалили. Карл VI відновив 9 лютого 1719 р. едикт з 1685 р., а в саксонському курфюрстві загальний вжиток її дозволено лише 1765 р. Ця машина, що наробила в світі стільки шуму, була в дійсності попередницею прядільних і ткальних машин, отже, і промислової революції XVIII віку. Вона робила цілком недосвідченого у ткацтві підлітка здатним пускати в рух цілий варстат з усіма його човниками, через саме лише сování рушієм туди й назад; у своїй поліпшеній формі вона давала водночаз 40 — 50 сувоїв тканини.

[195] У старомодних мануфактурах ще й за наших часів повторюються інколи грубі форми обурення робітників проти машин. Так, наприклад, у виробництві напилків у Шеффілді 1865 р.

* — машин для першого, грубого чесання вовни. *Ред.*

** У французькому виданні це речення подано так: «Письменники мануфактурного періоду в поділі праці вбачають можливий засіб поповнювати недостачу в робітниках, а не витискувати з мануфактур робітників, що вже працюють». *Ред.*

зрозуміла. Якщо сказати, приміром, що в Англії потрібно було б 100 мільйонів чоловіка на те, щоб колишнім самопрядом випрясти ту бавовну, яку тепер випрядає машиною 500.000 чоловіка, так це, природно, ще не означає, що машина заступила ті мільйони, які ніколи не існували. Це означає тільки, що багато мільйонів людей потрібно було б на те, щоб замінити прядільну машину. Навпаки, коли сказати, що паровий ткацький варстат викинув в Англії 800.000 ткачів на брук, так тут говориться не про наявні машини, що їх треба б замінити якимось певним числом робітників, а про існування якогось певного числа робітників, що їх фактично замінили або витиснули машини. Протягом мануфактурного періоду основою лишалося ремісниче виробництво, дарма що воно вже розклалось. Нових колоніяльних ринків не могло задовольнити відносно мале число міських робітників, що лишилися з середньовіччя, і разом із тим мануфактури у власному значенні відкрили нові сфери продукції для сільської людности, прогнаної із розкладом февдалізму з землі. Отже, тоді в поділі праці та в кооперації по майстернях виразно виявився позитивний бік, а саме те, що вони підносили продуктивність праці вживаних робітників. [196] Правда, кооперація та комбінація засобів праці в руках небагатьох, застосовані в рільництві, викликали в багатьох країнах задовго перед періодом великої промисловости великі, раптові й ґвалтовні революції у способі продукції, а тим самим і в життєвих умовах та в засобах заняття сільської людности. Але ця боротьба точиться спочатку більше поміж великими та дрібними землевласниками, ніж поміж капіталом та найманою працею; з другого боку, оскільки робітників витискують засоби

[196] Сер Джемс Стюарт навіть і вплив машин розглядав ще цілком у цьому розумінні. «Отже, я розглядаю машини як засіб збільшити (у можливості) число робітників, яких не треба харчувати... Чим ефект, що його дає машина, відрізняється від того, що його дають нові мешканці?» («Je considère donc les machines comme des moyens d'augmenter (virtuellement) le nombre des gens industrieux qu'on n'est pas obbligé de nourrir... En quoi l'effet d'une machine diffère-t-il de celui de nouveaux habitants?»). («Principles of Political Economy», французьке видання, том I, книга 1, розд. XIX). Багато наївніший Петті, який каже, що вона заступає «полігамію». Цей погляд підходить хібащо до деяких частин Сполучених штатів. Навпаки: «Рідко коли можна з успіхом уживати машин для того, щоб зменшити працю окремого робітника; їх будування потребувало б більше часу, ніж можна було б заощадити, вживаючи їх. Дійсну користь вони дають тільки тоді, коли ними працюють у великому маштабі, коли одна машина може допомагати праці тисяч. Відповідно до цього найбільше вживають їх по найзалюдненіших країнах, де й найбільше є безробітних... До вживання їх спричиняється не брак людей, а легкість, з якою можна маси людей притягти до праці». («Machinery can seldom be used with success to abridge the labours of an individual; more time would be lost in its construction than could be saved bu its application. It is only really useful when it acts on great masses, when a single machine can assist the work of thousands. It is accordingly in the most populous countries, where there are most idle men, that it is always most abundant... It is not called into use by a scarcity of men, but by the facility with which they can be brought to act in masses»). (*Piercy Ravenstone*: «Thoughts on the Funding System and its Effects», London 1824, p. 45).

праці — вівці, коні і т. д.,— безпосередні акти насильства, становлять тут першу передумову промислової революції. Спочатку проганяють робітників із землі, а потім з'являються вівці. І тільки розкрадання землі у великому маштабі, як ось в Англії, створює для великого рільництва поле його діяльности.[196a] Тому на своїх початках цей переворот у рільництві на позір має скорше вигляд політичної революції.

Засіб праці у формі машини відразу стає конкурентом самого робітника.[197] Самозростання вартости капіталу за допомогою машини стоїть у прямому відношенні до числа робітників, умови існування яких вона нищить. Ціла система капіталістичної продукції ґрунтується на тому, що робітник продає свою робочу силу як товар. Поділ праці уоднобічнює робочу силу на цілком частинну вмілість — керувати частинним знаряддям. Скоро тільки керування знаряддям переходить до машини, то разом із споживною вартістю зникає й мінова вартість робочої сили. Робітник не находить собі покупців, як паперові гроші, що виключені з обігу. Та частина робітничої кляси, що її машини таким способом перетворюють у надмірну людність, тобто в таку, яка безпосередньо вже не потрібна для самозростання капіталу, з одного боку, гине в нерівній боротьбі старого ремісничого й мануфактурного виробництва з машиновим виробництвом, з другого боку, переповнює всі приступніші галузі промисловости, переповнює ринок праці, а тому знижує ціну робочої сили нижче за її вартість. Великою втіхою для павперизованих робітників має бути те, що їхні страждання, мовляв, почасти лише «тимчасові» («a temporary inconvenience»), а почасти те, що машини, мовляв, лише поступінно опановують ціле поле продукції, а через те зменшується розмір та інтенсивність їхнього руйнаційного діяння. Одна втіха побиває другу. Там, де машина захоплює якесь поле продукції поступінно, вона породжує хронічні злидні серед робітничих верств, які з нею конкурують. Там, де перехід відбувається швидко, там її вплив є масовий і гострий. Немає в світовій історії жахливішого видовища, як поступінне вимирання англійських ручних бавовняних ткачів, що тривало цілі десятиліття і, нарешті, завершилося 1838 р. Багато з них померло з голоду, багато животіло довгий час із своїми родинами, мавши $2^1/_2$ пенси на день.[198] Навпаки, гостро подіяло заведення англійських бавовняних машин у

[196a] [До четвертого видання.— Це стосується й до Німеччини. Там, де в нас існує велике рільництво, отже, саме на Сході, воно стало можливим лише через застосування системи «Bauernlegen»,* яке почалося в XVI віці, особливо від 1648 р.— *Ф. Е.*].

[197] «Машини й праця перебувають у постійній конкуренції» («Machinery and labour are in constant competition»). (*Ricardo*: «Principles of Political Economy». 3 rd ed., London 1821, p. 479).

[198] Конкуренція між ручним та машиновим тканням перед заведенням закону з 1833 р. про бідних затягувалася в Англії тим, що заро-

* Так називався в Німеччині процес експропріяції земель у селян; в Англії цей процес звався «Clearing of Estates» («очищення маєтків» — у дійсності очищення їх від людей). Див. про це далі розділ 24, § 2. *Ред.*

Східній Індії, генерал - губернатор якої 1834 — 35 рр. констатував: «Ледве чи знайдеться аналогія до цих злиднів в історії торговлі. Рівнини Індії біліють від кісток бавовняних ткачів». Щоправда, оскільки ці ткачі переставились, покинули це тимчасове життя, остільки і машини заподіяли їм лише «тимчасових страждань». Зрештою, це «тимчасове» діяння машин є перманентне, бо вони постійно захоплюють нові сфери продукції. Отже, характер усамостійнення та відчужености, що його капіталістичний спосіб продукції надає взагалі умовам праці та продуктові праці супроти робітника, розвивається з виникненням машин до повного антагонізму.[199] Саме через це з виникненням машин уперше вибухають жорстокі повстання робітників проти засобу праці.

бітну плату, яка зменшилась далеко нижче за мінімум, поповнювано допомогами парафій. «1827 р. високопреподобний Тернер був парохом у Wilmslow'і, у Чешірі, в мануфактурній окрузі. Питання комітету в справі еміґрації й відповіді пана Тернера показують, як підтримували конкуренцію людської праці проти машин. Питання: «Чи не усунено вживанням механічних варстатів вживання ручних варстатів?» Відповідь: «Безперечно, воно усунуло б його ще в більшій мірі, ніж це є в дійсності, коли б ручні ткачі не мали змоги згоджуватися на зниження заробітної плати». Питання: «Але, згоджуючися на це, чи не наймаються вони за плату, якої не вистачає їм для їхнього існування, та чи не сподіваються вони допомоги з парафії, щоб покрити недостачу?» Відповідь: «Так, і конкуренцію між ручним варстатом і механічним варстатом фактично підтримує лише податок для бідних». Отже, ганебний павперизм або еміґрація — ось вигоди, що їх мають робітники у наслідок заведення машин. Із почесних та до певної міри незалежних ремісників їх зводять на становище плазівної голоти, що живе з принизливого хліба добродійности. Ось що вони називають тимчасовими труднощами». («The Rev. Mr. Turner was in 1827 rector of Wilmslow, in Cheshire, a manufacturing district. The questions of the Committee on Emigration, and Mr. Turner's answers show how the competition of human labour is maintained against machinery. Question: «Has not the use of the power - loom superseded the use of the hand - loom?» Answer: «Undoubtedly; it would have superseded them much more than it has done, if the handloom weavers were not enabled to submit to a reduction of wages». Question: «But in submitting he has accepted wages which are insufficient to support him, and looks to parochial contribution as the remainder of his support?» Answer: «Yes, and in fact the competition between the hand - loom and the power - loom is maintained out the poor-rates». Thus degrading pauperism or expatriation, is the benefit which the industrious receive from the introduction of machinery, to be reduced from the respectable and in some degree independent mechanic, to the cringing wretch who lives on the debasing bread of charity. This they call a temporary inconvenience»). («A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Cooperation», London 1834, p. 29).

[199] «Та сама причина, яка може збільшити дохід країни (тобто, як тут же пояснює Рікардо, доходи лендлордів та капіталістів, багатство (wealth) яких з економічного погляду взагалі дорівнює багатству нації (wealth of the nation), може одночасно утворити надмір людности та погіршити становище робітника» («The same cause which may increase the revenue of the country may at the same time render the population redundant and deteriorate the condition of the labourer»). (*Ricardo*: «Principles of Political Economy», 3 rd ed. London 1821, p. 469). «Постійна мета й тенденція кожного вдосконалення механізму фактично є в тому, щоб цілком збутися праці людини або зменшити її ціну, замінюючи працю

Засіб праці вбиває робітника. Певна річ, ця безпосередня протилежність найнаочніше виявляється тоді, коли новозаведена машина конкурує з традиційним ремісничим або мануфактурним виробництвом. Але й у межах самої великої промисловости постійне поліпшування машин і розвиток автоматичної системи діють аналогічно. «Постійна мета поліпшення машин є в тому, щоб зменшити ручну працю або вдосконалити ланку в продукційному ланцюзі фабрики, замінивши люський апарат залізним».[200] «Застосування сили пари й води до машин, що їх досі рухалось рукою, трапляється щодня... Незначні поліпшення в машинах, що мають на меті заощадити на рушійній силі, поліпшити продукт, збільшити продукцію протягом того самого часу, витиснути дитину, жінку або чоловіка,— такі поліпшення робиться постійно і, хоч на око вага цих поліпшень невелика, все ж вони дають важливі результати».[201] «Повсюди, де якась операція потребує чималої вправности та певної руки, її якомога швидше забирають із рук надто навченого робітника, що має часто нахил до нереґулярности всякого роду, щоб доручити її осібному механізмові, який так добре вреґульований, що за ним може наглядати й мала дитина».[202] «За автоматичної системи талант робітника проґресивно витискується».[203] «Поліпшення машин не тільки вимагає зменшити число дорослих робітників, уживаних, щоб досягти певного результату, але воно ще й заміняє одну клясу індивідів на другу клясу, більш навчених на менш навчених, дорослих на дітей, чоловіків на жінок. Всі ці переміни призводять до постійних коливань у нормі заробітної плати».[204] «Машини безупинно викидають дорослих із фабрики».[205] Надзвичайну елястичність машинової системи як наслідок нагромадженого практичного досвіду, як наслідок наявного вже розміру механічних засобів та постійного проґресу техніки, виявив нам бурхливий

дорослих робітників-чоловіків працею жінок та дітей або працю навчених робітників працею чорноробів». (*Ure*: «Philosophy of Manufacture», p. 23).

[200] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1858», p. 43.

[201] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1856», p. 15.

[202] *Ure*: «Philosophy of Manufacture», p. 19. «Велика перевага машин, що їх уживають на цегельнях, є в тому, що вони роблять хазяїна незалежним від навчених робітників». («Children's Employment Commission. 5 th Report», London 1866, p. 180, n. 46).

Додаток до другого видання. Пан А. Стеррок, головний управитель машинового відділу «Great Northern Railway», висловлюється так про будування машин (льокомотивів і т. д.): «Дорогих (expensive) англійських робітників із дня на день потребують щораз менше. Продукція збільшується через уживання поліпшених інструментів, а ці інструменти із свого боку обслуговує нижчий рід праці (a low class of labour)... Раніш усі частини парової машини продукувала неодмінно кваліфікована праця. Ті самі частини тепер продукує менш кваліфікована праця, але з добрими інструментами... Під інструментами я розумію машини, що їх уживають в машинобудуванні». («Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence», n. 17 862 and 17 863. London 1867).

[203] *Ure*: «Philosophy of Manufacture», p. 20.

[204] Там же, стор. 321.

[205] Там же, стор. 23.

розвиток цієї системи, що відбувався під тиском скорочення робочого дня. Але хто міг би 1860 р., року зенітного розвитку англійської бавовняної промисловости, передбачати ті чимраз швидші поліпшення машин і відповідне витискування ручної праці, що їх викликали три наступні роки під тиском американської громадянської війни? Щодо цього пункту тут досить кількох прикладів з офіціяльних даних англійських фабричних інспекторів. Один менчестерський фабрикант заявляє: «Замість 75 чухральних машин ми потребуємо тепер лише 12, і вони дають нам таку саму кількість продуктів такої самої, якщо не ліпшої, якости... Заощадження на заробітній платі становить 10 фунтів стерлінґів на тиждень, заощадження на відпадках бавовни — 10%». В одній менчестерській тонкопрядільні «через прискорення руху й заведення різних автоматичних (self - acting) процесів усунено в одному відділі $^1/_4$, у другому більш ніж $^1/_2$ робітничого персоналу, тимчасом як чесальна машина, що заступила другу чухральну машину, дуже зменшила число робітників, занятих раніш у чухральному відділі». Інша прядільна фабрика оцінює свої загальні заощадження на «руках» у 10%. Панове Джілмер, фабриканти-прядільники в Менчестері, заявляють: «Заощадження в нашому відділі blowing (чищення бавовни) на руках та заробітній платі, досягнуті в наслідок заведення нових машин, ми оцінюємо у цілу третину... у відділах jack frame і drawing frame room витрати на руки та інші видатки зменшились приблизно на $^1/_3$, у прядільному відділі видатки зменшились приблизно на $^1/_3$. Але це не все: якщо наша пряжа йде тепер до ткача, то в наслідок застосування нових машин її так дуже поліпшено, що ткачі продукують більше та ліпші тканини, аніж із колишньої машинової пряжі».[206] Фабричний інспектор А. Редґрев додає до цього: «Зменшення числа робітників при збільшенні продукції швидко проґресує; по вовняних фабриках недавно знову почалося зменшення рук, і це зменшення триває далі; перед кількома днями один учитель, що мешкає коло Рочделя, сказав мені, що величезне зменшення школярок по дівочих школах зумовлене не тільки натиском кризи, а ще й тими змінами в машинах вовняної фабрики, наслідком яких там сталося зменшення рук пересічно на 70 робітників половинного часу».[207]

---

[206] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1863», p. 108 і далі.

[207] Там же, стор. 109. Швидке поліпшення машин підчас бавовняної кризи дозволило англійським фабрикантам зараз же по скінченні американської громадянської війни знову миттю переповнити світовий ринок. Уже в останні шість місяців 1866 р. тканин майже не можна було продати. Тоді почався вивіз товарів у Китай та Індію на комісію, що, природно, зробило «glut»* ще інтенсивнішим. На початку 1867 р. фабриканти вдалися до свого звичайного зарадчого способу, до зниження заробітної плати на 5%. Робітники опирались та заявили, теоретично цілком правильно, що єдине, чим тут можна зарадити,— це працювати скорочений час, чотири дні на тиждень. Після довгих вагань капітани промисловости, як вони сами називали себе,— змушені були згодитися на це, подекуди із зниженням заробітної плати на 5%, подекуди без зниження її.

* — пересичення ринку. *Ред.*

Загальний результат механічних поліпшень, заведених в англійській бавовняній промисловості під впливом американської громадянської війни, показує оця таблиця:

	1858 р.	1861 р.	1868 р.
Число фабрик			
Англія та Велз	2.046	2.715	2.405
Шотляндія	152	163	131
Ірляндія	12	9	13
Об'єднане Королівство	2.210	2.887	2.549
Число парових ткацьких варстатів			
Англія та Велз	275.590	368.125	344.719
Шотляндія	21.624	30.110	31.864
Ірляндія	1.633	1.757	2.746
Об'єднане Королівство	298.847	399.992	379.329
Число веретен			
Англія та Велз	25.818.576	28.352.152	30.478.228
Шотляндія	2.041.129	1.915.398	1.397.546
Ірляндія	150.512	119.944	124.240
Об'єднане Королівство	28.010.217	30.387.494	32.000.014
Число вживаних робітників			
Англія та Велз	341.170	407.598	357.052
Шотляндія	34.698	41.237	39.809
Ірляндія	3.345	2.734	4.203
Об'єднане Королівство	379.213	451.569	401.064

Отже, від 1861 до 1868 р. зникло 338 бавовняних фабрик, тобто продуктивніший та більший машиновий механізм сконцентрувався в руках меншого числа капіталістів. Число парових ткацьких варстатів зменшилося на 20.663; але продукт їхній одночасно збільшився, так що поліпшений ткацький варстат давав тепер більше продукту, ніж старий. Нарешті, число веретен зросло на 1.612.541, тимчасом як число вживаних робітників зменшилося на 50.505. Отже, ті «тимчасові» злидні, що ними бавовняна криза душила робітників, збільшив і зміцнив хуткий та невпинний проґрес машинової системи.

Однак машина діє не тільки як непереможний конкурент, який завжди напоготові зробити найманого робітника «зайвим». Капітал голосно й тенденційно проголошує її силою, ворожою робітникові, та саме як таку вживає її. Вона стає наймогутнішим бойовим знаряддям придушувати періодичні робітничі повстання, страйки і т. ін. проти автократії капіталу.[208] За Ґаске-

[208] «Відносини між хазяїнами й руками по фабриках флінтґлясу та пляшкового скла—це хронічний страйк». Звідси швидкий розвиток мануфактури пресованого скла, де головні операції виконуються за допомогою машин. Одна фірма в Ньюкестлі, яка раніш продукувала 350.000 фунтів дутого кремінного скла річно, тепер замість цієї кількости продукує 3.000.500 фунтів пресованого скла». («Children's Employment Commission. 4 th Report 1865», p. 262, 263).

лем, парова машина з самого початку була антагоністом «людської сили», що дав капіталістам змогу розбивати щораз більші домагання робітників, які загрожували кризою фабричній системі на самому початку її виникнення.[209] Можна було б написати цілу історію винаходів, які, починаючи від 1830 р., покликано до життя лише як бойове знаряддя капіталу проти повстань робітників. Ми нагадаємо передусім selfacting mule,* бо нею починається нова епоха автоматичної системи.[210]

У своєму свідченні перед комісією, що їй доручено було дослідити Trades - Unions, Несміс, винахідник парового молота, повідомляє про поліпшення в машинах, які він завів у наслідок великого та довгого страйку машинових робітників у 1851 р., таке: «Характеристична риса наших сучасних механічних поліпшень — це заведення самодіяльних виконавчих машин. Все, що тепер має робити механічний робітник, і що може зробити всякий підліток,— це не самому працювати, а лише наглядати за прегарною роботою машини. Цілу клясу робітників, що залежить виключно від своєї вмілости, тепер усунено. Раніш я на одного механіка мав чотирьох хлопців. Завдяки цим новим механічним комбінаціям я зменшив число дорослих чоловіків з 1.500 на 750. Наслідком цього було значне збільшення мого зиску».

Про одну машину для друку фарбами на перкалевибійних фабриках Юр каже: «Нарешті, капіталісти почали шукати способу визволитися з - під цієї нестерпної неволі (тобто від тяжких для них умов контракту з робітниками), покликавши собі на допомогу джерела науки, і незабаром їх відновили в їхніх законних правах, правах голови над іншими частинами тіла». Про один винахід для шліхтування основи, що його безпосередньою причиною був страйк, він каже так: «Орда незадоволених, що, окопавшися за старими лініями поділу праці, вважала себе за непереможну, побачила себе таким чином оточеною з флангів, а свої оборонні засоби знищеними сучасною механічною тактикою. Вони мусили здатися на ласку та гнів переможців». Про винахід selfacting mule він каже: «Вона була покликана, щоб відновити порядок серед промислових кляс... Цей винахід потверджує розвинуту вже нами доктрину, що капітал, примусивши науку служити йому, завжди силує бунтівничу руку праці до покірливости».[211] Хоч твір Юра з'явився 1835 р., отже, за часів порівняно мало ще розвинутої фабричної системи, все ж він лишається клясичним виразом духу фабрики не тільки через свій щирий цинізм, але й через ту наївність, з якою він виказує абсурдні суперечності капіталістичного мозку. Розвинувши, приміром, «доктрину», що капітал за допомогою науки, взятої ним на утримання, «завжди

[209] *Gaskell*: «The Manufacturing Population of England», London 1833, p. 3, 4.

[210] Деякі дуже важливі застосування машин, щоб будувати машини, винайшов п. Ферберн під впливом страйків на його власній фабриці.

[211] *Ure*: «Philosophy of Manufacture», стор. 367 — 370.

* — автоматичну прядільну машину. *Ред.*

силує бунтівничу руку праці до покірливости», він обурюється з того, «що з певного боку обвинувачують механічно - фізичну науку в тому, що вона віддалася на волю деспотизмові багатих капіталістів та погодилася бути засобом утиску бідних кляс». Після довгого та голосного проповідування корисности для робітників швидкого розвитку машин, він застерігає їх, що вони своїм опором, страйками й т. ін. прискорюють розвиток машин. «Такі ґвалтовні заколоти,— каже він,— виявляють короткозорість людини в її найогидливішій формі, короткозорість людини, що сама себе робить своїм катом». Декілька сторінок перед тим читаємо протилежне: «Без тих гострих колізій та перерв, спричинюваних помилковими поглядами робітників, фабрична система була б розвинулася далеко швидше та з далеко більшою корисністю для всіх заінтересованих сторін». А далі знову вигукує: «На щастя для людности фабричних округ Великобрітанії поліпшення в механіці відбуваються лише поступінно». «Несправедливо,— каже він,— обвинувачують машини в тому, що вони зменшують заробітну плату дорослих, витискуючи певну частину з них, через що число їх перевищує потребу в праці. Алеж вони збільшують попит на працю дітей та підносять таким чином рівень заробітної плати *дорослих*». З другого боку, цей самий утішник боронить низьку заробітну плату дітей тим, що «вона спиняє батьків посилати надто рано дітей до фабрик». Ціла його книжка — то апологія необмеженого робочого дня, і коли законодавство забороняє мордувати 12 - літніх дітей більше, ніж 12 годин на добу, то це нагадує його ліберальній душі найтемніші часи середньовіччя. Це не заважає йому закликати фабричних робітників до молитви з подякою провидінню за те, що воно за допомогою машин «дало їм вільний час розміркувати над своїми безсмертними інтересами».[212]

6. Теорія компенсації відносно робітників, витискуваних машинами

Цілий ряд буржуазних економістів, як от Джемс Мілл, Мак Куллох, Торенс, Сеніор, Джон Стюарт Мілл і інші, твердять, що всі машини, які витискують робітників, завжди й неминуче звільняють у той самий час відповідний капітал, щоб дати заняття тим самим робітникам.[213]

Припустімо, що якийсь капіталіст уживає 100 робітників, приміром, у шпалерній мануфактурі, при річній заробітній платі в 30 фунтів стерлінґів на кожного. Отже, витрачуваний ним річно змінний капітал становить 3.000 фунтів стерлінґів. Припустімо,

---

[212] *Ure*: «Philosophy of Manufacture», стор. 368, 7, 370, 280, 321, 281, 475.

[213] Рікардо спочатку поділяв цей погляд, але пізніше з характеристичною для нього науковою безсторонністю та любов'ю до правди виразно відмовився від нього. Див. *David Ricardo*: «Principles of Political Economy», розд. 31. «On Machinery».

що він звільняє 50 робітників, а решту — 50 робітників — уживає коло машин, які коштують йому 1.500 фунтів стерлінґів. Щоб справу спростити, ми залишаємо осторонь будівлі, вугілля тощо. Припустімо, далі, що споживаний кожного року сировинний матеріял коштує, як і раніш, 3.000 фунтів стерлінґів.[214] Чи «звільнився» через цю метаморфозу якийсь капітал? За старого способу продукції загальна витрачена сума становила 6.000 фунтів стерлінґів і складалася наполовину із сталого, наполовину із змінного капіталу. Тепер вона складається з 4.500 фунтів стерлінґів (3.000 фунтів стерлінґів на сировинний матеріял та 1.500 фунтів стерлінґів на машини) сталого та 1.500 фунтів стерлінґів змінного капіталу. Замість половини, змінна або перетворена на живу робочу силу частина капіталу становить лише $^1/_4$ цілого капіталу. Замість звільнення відбувається тут зв'язування капіталу в такій формі, що в ній він перестає обмінюватися на робочу силу, тобто відбувається перетворення змінного капіталу на сталий. Капітал у 6.000 фунтів стерлінґів, за інших незмінних умов, може тепер давати заняття не більш, як 50 робітникам. З кожним поліпшенням машин він дає заняття дедалі меншому числу робітників. Коли б новозаведені машини коштували менше за суму, що її коштували витиснута ними робоча сила й знаряддя праці, тобто, наприклад, замість 1.500 фунтів стерлінґів лише 1.000 фунтів стерлінґів, то змінний капітал у 1.000 фунтів стерлінґів перетворився б на сталий капітал, тобто був би зв'язаний, а капітал у 500 фунтів стерлінґів звільнився б. Останній, якщо припустити ту саму річну плату, становить фонд заняття приблизно для 16 робітників, а звільнено їх 50 — навіть багато менше, ніж для 16 робітників, бо для того, щоб ці 500 фунтів стерлінґів перетворити на капітал, треба частину з них знов перетворити на сталий капітал, і отже, лише частину з них можна перетворити на робочу силу.

Але припустімо навіть, що виготовлювання нових машин дає заняття більшому числу механіків. Чи буде це компенсацією для викинутих на брук шпалерників? У найліпшому випадку виготовлювання нових машин дасть заняття меншому числу робітників, ніж витискує вживання машин. Сума в 1.500 фунтів стерлінґів, яка репрезентує лише заробітну плату звільнених шпалерників, репрезентує тепер у формі машин: 1) вартість засобів продукції, потрібних на виготовлення машин; 2) заробітну плату механікам, що їх виготовляють; 3) додаткову вартість, що припадає їхньому «хазяїнові». Далі: машина, бувши виготовлена, аж до самої своєї смерти не потребує, щоб її відновлювали. Отже, щоб постійно давати заняття додатковому числу механіків, фабриканти шпалер один по одному мусять витискувати робітників машинами.

В дійсності ці апологети мають на думці не цей рід звільнення капіталу. Вони мають на думці засоби існування звільнених робіт-

---

[214] Nota bene. Я подаю ілюстрацію цілком на манір вищеназваних економістів.

ників. Не можна заперечити, що у вищенаведеному випадку, приміром, машини не тільки звільняють 50 робітників і через це роблять їх «вільними», але разом з тим ще знищують їхній зв'язок із засобами існування вартістю в 1.500 фунтів стерлінґів та «звільняють» таким чином ці засоби існування. Отже, той простий і зовсім не новий факт, що машина звільняє робітника від засобів існування, мовою економістів означає, що машина звільняє засоби існування для робітника або перетворює їх на капітал, щоб уживати робітника. Як бачимо, все залежить від того, яким способом що висловити. Nominibus mollire licet mala.*

За цією теорією засоби існування вартістю в 1.500 фунтів стерлінґів були капіталом, що збільшив свою вартість за допомогою праці п'ятдесятьох звільнених шпалерників. Отже, цей капітал втрачає своє заняття, скоро тільки ті п'ятдесят робітників звільняються від роботи, та не має і хвилини спокою, поки не знайде нове «вміщення», де названі п'ятдесят робітників знову зможуть споживати його продуктивно. Отже, раніш або пізніш, капітал і робітники знову мусять зійтися, і тоді матимемо компенсацію. Отож, страждання робітників, витиснутих машинами, так само минущі, як і багатства цього світу.

Засоби існування в сумі 1.500 фунтів стерлінґів ніколи не протистояли звільненим робітникам як капітал. Як капітал протистояли їм ті 1.500 фунтів стерлінґів, які перетворено тепер на машини. Коли ближче придивитися, то ці 1.500 фунтів стерлінґів репрезентують лише ту частину шпалер, щорічно продукованих за допомогою звільнених робітників, яку вони одержували від свого хазяїна як заробітну плату не in natura,** а в грошовій формі. За ці шпалери, перетворені на 1.500 фунтів стерлінґів, купували вони собі засоби існування на таку саму суму. Тому ці останні існували для них не як капітал, а як товари, і вони самі існували для цих товарів не як наймані робітники, а як покупці. Та обставина, що машина «звільнила» їх від купівельних засобів, перетворює їх з покупців на непокупців. Звідси зменшений попит на ці товари. Voilà tout.*** Якщо цей зменшений попит не компенсується збільшеним попитом з іншого боку, то ринкова ціна цих товарів меншає. Якщо це триває довго та у великому розмірі, то постає переміщення робітників, уживаних у продукції цих товарів. Частину капіталу, що раніше продукувала доконечні засоби існування, репродукується в іншій формі.**** Підчас спа-

* Можна гарними словами підсолоджувати лихо. *Ред.*

** — продуктами. *Ред.*

*** Оце й усе. *Ред.*

**** У французькому виданні замість останніх двох речень читаємо таке: «Але, може, це спричиниться до того, що капітал, якого уживалося в продукції цих засобів існування, покличе до роботи як додаткових робітників наших звільнених шпалерників? Цілком навпаки: якщо це зниження цін триватиме деякий час, то почнуть знижувати заробітну плату робітників, уживаних у продукції цих засобів існування. Якщо дефіцит у збуті доконечних засобів існування триватиме довгий час, то частина капіталу, вживана в продукції їх, відпливе звідси й шукатиме собі іншої сфери вміщення». («Le Capital etc.», v. I, ch. XV, p. 190). *Ред.*

дання ринкових цін та переміщення капіталу робітники, уживані у продукції доконечних засобів існування, також «звільняються» від якоїсь частини їхньої заробітної плати. Отже, замість довести, що машини, звільняючи робітників од засобів існування, одночасно перетворюють ці останні на капітал, щоб уживати перших, пан апологет із своїм випробуваним законом попиту й подання доводить, навпаки, що машини не тільки в тій галузі продукції, де їх заводять, але й у тих галузях продукції, де їх не заведено, викидають робітників на брук.

Дійсні факти, перекручені економічним оптимізмом, такі. Витиснутих машинами робітників викидають із майстерні на ринок праці, і вони збільшують там число робочих сил, що ними можна порядкувати для капіталістичної експлуатації. В сьомому відділі ми побачимо, що цей вплив машин, який нам тут змальовано як компенсацію для робітничої кляси, спадає, навпаки, як найстрашніша кара на робітника. Тут зауважимо лише ось що: робітники, викинуті з однієї галузі промисловости, можуть, щоправда, шукати заняття в якійсь іншій. Якщо вони знаходять собі заняття, і таким чином відновлюється зв'язок між ними й засобами існування, які були звільнені разом з ними, то це стається за допомогою нового додаткового капіталу, що шукає вміщення, а зовсім не того капіталу, що вже раніш функціонував і тепер перетворений на машини. Але навіть і в такому випадку,— які мізерні їхні перспективи! Скалічені через поділ праці, ці бідолахи так мало чого варті поза своєю колишньою сферою праці, що вони знаходять собі доступ лише до небагатьох нижчих, і тому завжди переповнених та низько оплачуваних, галузей праці.[215] Далі, кожна галузь промисловости притягає щороку новий потік людей, який дає їй контингент для реґулярної заміни та зросту.* Скоро тільки машини звільняють частину робітників, що досі працювали в певній галузі промисловости, то й новий потік промислових рекрутів перерозподіляється, і його вбирають інші галузі праці, тимчасом як первісні жертви за переходовий час здебільша занепадають і гинуть.

Безперечний факт, що машини сами по собі не винні у «звільненні» робітників од засобів існування. Вони здешевлюють і збільшують продукт у тій галузі, яку захоплюють, та спочатку лишають ту масу засобів існування, що її продукується по інших

[215] Один рікардіянець зауважує з приводу цього, заперечуючи проти нісенітниць Ж. Б. Сея: «За розвиненого поділу праці вмілість робітників може придатись тільки в тій окремій галузі, де вони навчилися її; вони сами є своєрідні машини. Тим то абсолютно не поможе, коли верзти, як папуга, що речі мають тенденцію знаходити свій рівень. Нам треба лише поглянути навколо себе, і ми побачимо, що вони довгий час не можуть знайти свого рівня, а якщо і знайдуть його, то цей рівень нижчий, ніж він був на початку процесу». («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.», London 1821, p. 72).

* У французькому виданні кінець цього речення подано так: «... який дає їй контингент для заміни спрацьованої робочої сили та для того поповнення, що його вимагає реґулярний розвиток цієї галузі». *Ред.*

галузях продукції, незмінною. Отже, після заведення машин, як і перед тим, суспільство має таку ж саму або більшу кількість засобів існування для звільнених робітників, зовсім не кажучи вже про ту величезну частину річного продукту, що її марно тратять неробітники. І в цьому вся премудрість (pointe) економічної апологетики! Суперечностей та антагонізмів, мовляв, невіддільних від капіталістичного вживання машин, не існує, бо вони виростають не з самих машин, а з капіталістичного вживання їх! Отже, що машина, розглядувана сама по собі, скорочує робочий час, а застосована капіталістично здовжує робочий день, що сама по собі вона полегшує працю, а застосована капіталістично підносить її інтенсивність, що сама по собі вона є перемога людини над силою природи, а капіталістично застосована поневолює людину силою природи, що сама по собі збільшує багатство продуцента, а капіталістично застосована павперизує його й т. ін., то буржуазний політико - економ просто заявляє, що, як доводить розгляд машини самої по собі якнайяскравіше, всі ті очевидні суперечності є проста видимість ницої дійсности, а самі по собі, отже, і в теорії, вони зовсім не існують. Таким чином він звільняє себе від клопоту далі ламати собі голову та, крім того, накидає своєму супротивникові таку дурість, наче той бореться не з капіталістичним застосуванням машин, а з самою машиною.

Правда, буржуазний економіст не заперечує, що при цьому бувають і тимчасові неприємності; але не буває медалі без зворотного боку! Для нього неможливе якесь інше, а не капіталістичне використовування машин. Отже, експлуатація робітника за допомогою машин для нього ідентична з експлуатацією машини робітником. Отже, той, хто викриває, яка в дійсності справа з капіталістичним вживанням машин, той, мовляв, взагалі не хоче вживання їх, той ворог соціяльного проґресу![216] Це цілком нагадує арґументацію славного горлоріза Біл Сайкса: «Панове присяжні, певна річ, цим комівояжерам горло перерізано. Але цей вчинок не моя вина, це вина ножа. Невже ж задля таких тимчасових неприємностей нам скасувати вживання ножа? Подумайте ж! Що сталося б із рільництвом і ремеством без ножа? Хіба ж не дає він порятунку в хірургії, хіба можна без нього вчитися анатомії? Та ще чи не бажаний він помічник на веселих бенкетах? Позбавте нас ножа — і ви відкинете нас назад до часів найглибшого варварства».[216а]

---

[216] Одним із віртуозів у цьому чванливому кретинізмі є Мак Куллох. «Якщо корисно,— каже він, наприклад, з афектованою наївністю восьмилітньої дитини,— щораз більше й більше розвивати вмілість робітника, так щоб він став здатний продукувати щораз більшу кількість товарів із тією самою або меншою кількістю праці, то не менш корисне мусить бути й те, щоб він користувався з таких машин, які найуспішніше допомагали б йому досягти цього результату». (*Mac Culloch*: «Principles of Political Economy», London 1830, p. 182).

[216а] «Винахідник прядільної машини зруйнував Індію, що нас, однак, мало обходить». (*A. Thiers*: «De la Propriété», Paris 1848). Пан

Хоч машина неминуче й витискує робітників по тих галузях промисловости, де її заводять, все ж вона може викликати збільшення праці по інших галузях праці. Але це діяння не має нічого спільного з так званою теорією компенсації. А що кожний машиновий продукт, наприклад, один метр машинової тканини, дешевший, ніж витиснутий ним однорідний ручний продукт, то звідси випливає такий абсолютний закон: якщо загальна кількість товарів, випродукованих машиновим способом, лишається рівна загальній кількості заміщуваних нею товарів, випродукованих ремісничим або мануфактурним способом, то загальна сума вжитої праці зменшується. Те збільшення праці, яке потрібне для продукції самих засобів праці, машин, вугілля й т. д., мусить бути менше від праці, заощадженої через уживання машин. У противному разі машиновий продукт був би так само дорогий або й дорожчий, ніж ручний продукт. Алеж фактично замість лишатися однаковою вся маса машинового продукту, що його продукує зменшене число робітників, зростає далеко понад загальну масу витиснутого ремісничого продукту. Припустімо, що 400.000 метрів машинової тканини продукується меншим числом робітників, ніж 100.000 метрів ручної тканини. У збільшеному вчетверо продукті міститься вчетверо більше сировинного матеріялу. Отже, продукцію сировинного матеріялу треба збільшити в чотири рази. Щождо спожитих засобів праці, як от будівлі, вугілля, машини й т. д., то межі, в яких може зростати додаткова праця, потрібна на їхню продукцію, змінюються відповідно до ріжниці поміж масою машинового продукту й масою ручного продукту, яку може виготовити те саме число робітників.

Отже, з поширенням машинового виробництва в якійсь одній галузі промисловости більшає насамперед продукція в тих інших галузях, які постачають їй її засоби продукції. Якою мірою через те зростає маса занятих робітників, це залежить, за даної довжини робочого дня й інтенсивности праці, від складу вжитих капіталів, тобто від відношення між їхніми сталими та змінними складовими частинами. Це відношення, з свого боку, дуже варіює залежно від того обсягу, в якому машини вже захопили або захоплюють ті галузі промисловости. Число робітників, засуджених на працю по копальнях вугілля й металю, страшенно зросло з розвитком англійської машинової системи, хоч це зростання останніми десятиліттями уповільнюється в наслідок заведення нових машин у гірництві.[217] Разом з машиною увіходить у життя новий рід робітника — її продуцент. Ми вже знаємо, що машинове виробництво завойовує в чимраз більшому розмірі й

Тьєр переплутав тут прядільну машину з механічним ткацьким верстатом, та «нас це, однак, мало обходить».

[217] За переписом 1861 р. (Vol. II. London 1863) число робітників, що працювали по копальнях вугілля Англії та Велзу, становило 246.613, з них 73.545 молодші й 173.067 понад 20 років віку. До першої рубрики належать 835 від п'яти до десяти років, 30.701 від десяти до п'ятнадцяти, 42.010 від п'ятнадцяти до дев'ятнадцяти років. Число заня-

цю галузь продукції.[218] Далі щодо сировинного матеріялу,[219] то не підлягає ніякому сумнівові, наприклад, що бурхливий розвиток бавовняного прядільництва з оранжерійною швидкістю прискорив культуру бавовнику в Сполучених штатах, а разом з нею він не тільки прискорив африканську торговлю рабами, але одночасно зробив вирощування негрів головним промислом так званих прикордонних рабовласницьких штатів. Коли 1790 р. зроблено в Сполучених штатах перший перепис рабів, число їх становило 697.000, а 1861 року — приблизно чотири мільйони. З другого боку, не менш певне й те, що розцвіт механічної вовняної фабрики разом з чимраз більшим перетворенням орного поля на пасовиська для овець викликав масове вигнання сільських робітників та перетворення їх на «зайвих». В Ірляндії ще й тепер відбувається цей процес, який її людність, що від 1845 р. встигла вже зменшитися майже наполовину, ще далі зменшує до тієї міри, яка точно відповідає потребам її лендлордів та англійських панів фабрикантів вовни.

Якщо машини захоплюють попередні або проміжні ступені, які предмет праці має перебігти раніш, ніж він набирає своєї остаточної форми, то разом із матеріялом праці більшає й попит на працю в проваджуваних ремісничим або мануфактурним способом галузях промисловости, які обробляють машиновий фабрикат. Наприклад, машинове прядіння постачало пряжу так дешево й так багато, що ручні ткачі спочатку могли, не збільшуючи видатків, працювати повний час. Таким чином їхній дохід збільшився.[220] Звідси наплив людей до пряділень бавовни, доки, нарешті, 800.000 бавовняних ткачів, що їх в Англії покликали були до життя машини jenny, throstle та mule, були вбиті паровими ткацькими варстатами. Так само разом з надміром матерії на одяг, продукованої машиновим способом, зростало число кравців, кравчих, швачок і т. д., поки не з'явилася швацька машина.

тих на копальнях заліза, міді, олива, цини та всіх інших металів — 319.222.

[218] 1861 р. в Англії та Велзі працювало коло продукції машин 60.807 осіб, залічуючи сюди і фабрикантів з їхніми прикажчиками й т. д. і всіх аґентів та купців цієї галузі, але виключаючи продуцентів невеличких машин, як от швацьких машин і т. ін., так само й продуцентів знарядь до робочих машин, як от веретен і т. ін. Число всіх цивільних інженерів становило 3.329.

[219] Що залізо — найважливіший сировинний матеріял, то треба тут зауважити, що 1861 р. в Англії та Велзі було 125.771 робітник, які працювали по залізоливарнях, з того 123.430 чоловіків, 2.341 жінка. З-поміж перших 30.810 молодші і 92.620 понад 20 років.

[220] «Родина з чотирьох дорослих осіб (бавовняних ткачів) з двома дітьми, що працювали як winders, одержувала наприкінці останнього та на початку цього століття 4 фунти стерлінґів на тиждень за десятигодинного робочого дня; якщо робота мала нагальний характер, вони могли заробити й більше... Раніш вони завжди страждали від недостатнього подання пряжі». (*Gaskell*: «The Manufacturing Population of England»; London 1833, p. 25 — 27).

Відповідно до збільшення маси сировинного матеріялу, півфабрикатів, робочих інструментів і т. ін., що їх дає машинове виробництво при порівняно меншому числі робітників, оброблення цього сировинного матеріялу та півфабрикатів розподіляється на численні підроди, отже, зростає різноманітність галузей суспільної продукції. Машинове виробництво розвиває суспільний поділ праці незрівнянно більше, ніж мануфактура, бо воно в незрівнянно вищій мірі збільшує продуктивну силу захоплених ним галузей промисловости.

Найближчий результат машинової системи в тому, що вона збільшує додаткову вартість, а разом з тим масу продуктів, у якій вона втілена, отже, з тією субстанцією, з якої живиться кляса капіталістів та її похлібці, вона збільшує самі ці суспільні верстви. Зріст багатства цих останніх та постійне відносне меншання числа робітників, потрібних для продукції доконечних засобів існування, породжують разом із новими потребами в розкошах і нові засоби задоволення їх. Більша частина суспільного продукту перетворюється на додатковий продукт, більша частина додаткового продукту репродукується і споживається в щораз витонченіших та різноманітніших формах. Інакше кажучи: продукція предметів розкошів зростає.[221] Витонченість та різноманітність продуктів випливає так само з нових відносин світового ринку, створюваних великою промисловістю. Не тільки більшу кількість закордонних засобів споживання вимінюється на тубільний продукт, але й більша маса чужих сировинних матеріялів, складових елементів, півфабрикатів тощо ввіходить як засіб продукції в тубільну промисловість. З розвитком цих відносин світового ринку зростає попит на працю в транспортовій промисловості, і остання розпадається на численні нові підроди.[222]

Збільшення засобів продукції й засобів існування при відносному меншанні числа робітників спонукає поширювати працю в таких галузях промисловости, продукти яких, як от канали, товарові доки, тунелі, мости й т. д., дають плоди у далекій будучині. Безпосередньо на основі машинової системи або на основі відповідного їй загального промислового перевороту, постають цілком нові галузі продукції, а тому й нові сфери праці. Однак участь їхня в загальній продукції навіть у найрозвиненіших країнах незначна. Число вживаних ними робітників більшає прямо пропорційно до того, наскільки репродукується доконечність щонайгрубішої ручної праці. Головними галузями промисловости цього роду в наші часи можна вважати газові заводи,

---

[221] Ф. Енґельс у «Lage der arbeitenden Klasse in England» («Становище робітничої кляси в Англії») відзначає злиденний стан великої частини саме цих продуцентів предметів розкошів. Про численні нові докази цього див. у звітах «Children's Employment Commission».

[222] 1861 р. в Англії та Велзі в торговельній фльоті працювало 94.665 моряків.

телеграфію, фотографію, пароплавство та залізниці. Перепис 1861 р. (для Англії та Велзу) подає для газової промисловости (газові заводи, продукція механічних апаратів, аґенти газових компаній і т. ін.) 15.211 осіб, для телеграфії — 2.399, для фотографії — 2.366, для служби на пароплавах — 3.570 та для залізниць — 70.599, куди входять приблизно 28.000 більш-менш постійно занятих «ненавчених» землекопів і цілий адміністративний і комерційний персонал. Отже, загальне число індивідів у цих п'ятьох нових галузях промисловости — 94.145.

Нарешті, надзвичайно підвищена продуктивна сила в сферах великої промисловости, супроводжувана, як ми це спостерігаємо, інтенсивним та екстенсивним збільшенням визиску робочої сили по всіх інших сферах продукції, дає змогу непродуктивно вживати щораз більшу й більшу частину робітничої кляси й таким чином репродукувати щораз більшими масами стародавніх домашніх рабів під назвою «кляси слуг», як от слуг, покоївок, льокаїв і т. ін. За переписом 1861 р. вся людність Англії й Велзу налічувала 20.066.244 особи, з того 9.776.259 чоловіків та 10.289.965 жінок. Якщо від цього відлічити всіх тих, що застарі або замолоді для праці, всіх «непродуктивних» жінок, підлітків і дітей, далі «ідеологічні» професії, як от урядовців, попів, юристів, військових тощо, потім усіх тих, що їхнє виключне заняття є споживання чужої праці в формі земельної ренти, процентів і т. ін., насамкінець, павперів, волоцюг, злочинців і т. ін., то залишається приблизно 8 мільйонів осіб обох статей та найрізнішого віку, залічуючи сюди й усіх капіталістів, що так або інакше функціонують у продукції, торговлі, фінансах тощо. З цих 8 мільйонів припадає на:

Рільничих робітників (залічуючи сюди пастухів та наймитів і наймичок, що живуть у фармерів)	1.908.261	осіб
Всіх, що працюють на бавовняних, вовняних, напіввовняних, лляних, конопляних, шовкових і джутових фабриках, на механічних в'язальнях панчіх та коло фабрикації мережива	642.607 [223]	»
Всіх, що працюють по копальнях та руднях	565.835	»
Всіх, що працюють на металюрґійних заводах (домни, вальцювальні тощо) та металевих мануфактурах усякого роду	396.998 [224]	»
Клясу слуг	1.208.648 [225]	»

[223] З того чоловіків, старших від 13 років, лише 177.596.

[224] З того жінок 30.501.

[225] З того чоловіків 137.447. З цього числа в 1.208.648 виключено ввесь персонал, що служить не у приватних осіб.

Додаток до другого видання. Від 1861 р. до 1870 р. число слуг-чоловіків майже подвоїлося. Воно зросло до 267.671. 1847 р. сторожів дичини було 2.694 (в аристократичних мисливських парках), а 1869 р. — 4.291. — Молодих дівчат, що служать у лондонських дрібних буржуа, народньою мовою називають «little slaveys» — маленькі рабині.*

* Тут у власному Марксовому примірнику 1. німецького видання є така цитата з «Eveining Star» від 11 вересня 1868 р.: «Як виснажують над-

Якщо додамо всіх тих, що працюють по текстильних фабриках, до персоналу копалень та рудень, то матимемо 1.208.442; якщо ж число перших додамо до персоналу всіх металюрґійних заводів і мануфактур, то матимемо загальне число 1.039.605 — в обох випадках менше, ніж число сучасних хатніх рабів. От який величний результат капіталістичної експлуатації машин!

7. Відштовхування і притягування робітників із розвитком машинового виробництва. Кризи в бавовняній промисловості

Всі серйозні представники політичної економії визнають, що заведення в життя машин впливає неначе чума на робітників у тих традиційних ремествах і мануфактурах, з якими машина насамперед починає конкурувати. Майже всі вони бідкаються над рабством фабричного робітника. Але який той великий козир, що ним усі вони козиряють? Це те, що машини після всіх страхіть періоду заведення їх у життя та розвитку їх, кінець-кінцем, не зменшують, а збільшують число рабів праці! Так, політична економія захоплюється огидною теоремою — огидною для всякого «філантропа», що вірує у вічну природну доконечність капіталістичного способу продукції,— теоремою, що навіть фабрика, яка вже основана на машиновому виробництві, після певного періоду зросту, після коротшого або довшого «переходового часу» починає мучити більше число робітників, ніж те, яке вона первісно викинула на брук![226]

Правда, з деяких прикладів, як от на англійських фабриках

мірною працею молодих служниць, це — ганьба для їхніх господинь. Випадково я знайомий з багатьма з цих «рабинь», як їх дехто називає, і співчуваю їм від усього серця. Вони мусять рано вставати та працювати до самісінької ночі. Вони сплять у підвальних комірках із нечистю або по горищах із пацюками. Вони харчуються покидьками. Їх лають і шельмують, їх переслідують брутальні хазяйські сини, їх мучать 4 або 5 дітей; під дощ їх ганяють по пиво, інколи їх б'ють розгнівані господині. Тижнями їм не дозволяють піти до церкви. Їм платять дуже мало; якщо вони захоріють, їх відсилають до їхніх родичів, коли в них є родичі, абож до шпиталю, або до притулку для бідних. Не диво, що вони мають острах і огиду до пристойної праці і готові «піти світ за очі, хоч к чорту», і це вони, ці бідолашні маленькі рабині, залюбки й роблять. Я бачив, як вони плакали, оповідаючи про свої страждання, побої, голод і холод, про те, як їх прогнали з їхнього «місця», коли вони захоріли, як жили вони тоді з продажу свого одягу, і як, нарешті, коли все було продано, вони утопли в мерзоті, дедалі більше занепадаючи. На жаль, лише дехто їм співчуває». *Ред.*

[226] Ґаніль, навпаки, вважає за остаточний результат машинового виробництва абсолютне зменшення числа рабів праці, що їхнім коштом годується потім збільшене число «gens honnêtes»,* що розвивають свою відому «perfectibilité perfectible»,** [що її так надхненно висміяв Фур'є].*** Хоч

* — порядних людей. *Ред.*

** — здібну вдосконалюватися здібність до вдосконалення. *Ред.*

*** Заведений у прямі дужки кінець речення беремо з французького видання. *Ред.*

суканої шерсти та шовкових фабриках, виявилося, що на певному ступені розвитку надзвичайне поширення фабричних галузей може сполучатися не тільки з відносним, але й з абсолютним зменшенням числа вживаних робітників. 1860 р., коли з наказу парляменту розпочато спеціяльний перепис усіх фабрик Об'єднаного Королівства, налічувалося 652 фабрики в тій частині фабричних округ Ланкаширу, Чеширу та Йоркширу, яку доручено фабричному інспекторові Р. Бекерові; з цих фабрик 570 мали: парових ткацьких варстатів — 85.622, веретен (за винятком веретен на сукання) — 6.819.146, кінських сил у парових машинах — 27.439, у водяних колесах — 1.390, занятих осіб — 94.119. Навпаки, 1865 р. на цих самих фабриках було: ткацьких варстатів — 95.163, веретен — 7.025.031, кінських сил у парових машинах — 28.925, у водяних колесах — 1.445, занятих осіб — 88.913. Отже, від 1860 р. до 1865 р. зріст цих фабрик становив у парових ткацьких варстатах 11%, у веретенах — 3%, у парових кінських силах — 5%, тимчасом як число занятих осіб за той самий період зменшилося на 5,5%.[227] Між 1852 і 1862 рр. сталося значне збільшення англійської вовняної фабрикації, тимчасом як число вживаних робітників лишилося майже без змін. Це показує, в якій великій мірі новозаведені машини витиснули працю

і як мало він розуміє рух продукції, а все ж він принаймні почуває, що машини дуже фатальна інституція, скоро заведення їх перетворює занятих робітників на павперів, тимчасом як розвиток їх покликає до життя більше рабів праці, ніж вони були вбили. Кретинізм його власного погляду можна висловити лише його власними словами: «Les classes condamnées à produire et à consommer diminuent, et les classes qui dirigent le travail, qui soulagent, consolent et éclairent toute la population, se multiplient... et s'approprient tous les bienfaits qui résultent de la diminution des frais du travail, de l'abondance des productions et du bon marché des consommations. Dans cette direction, l'espèce humaine s'élève aux plus hautes conceptions du génie, pénètre dans les profondeurs mystérieuses de la religion, établit les principes salutaires de la morale (яка є в тому, щоб «s'approprier tous les bienfaits etc.»), les lois tutélaires de la liberté (liberté pour «les classes condamnées à produire»?) et du pouvoir, de l'obéissance et de la justice, du devoir et de l'humanité». («Кляси, засуджені на продукцію та споживання, зменшуються, а кляси, що керують працею, дають поміч, утіху та освіту цілому народові, збільшуються... та присвоюють собі всі блага, що є результат зменшення витрат праці, рясности продуктів та подешевшання предметів споживання. В цьому напрямі людський рід підноситься до найвищих концепцій генія, доходить таємних глибин релігії, встановлює спасенні принципи моралі (яка є в тому, щоб «присвоювати собі всі блага й т. ін.»), закони до охорони волі (волі для «кляс, засуджених на продукцію»?) та влади, покірливости та справедливости, обов'язку та гуманности»). Ці теревені маємо в «Des Systèmes d'Economie Politique etc. Par M. Ch. Ganilh». 2 ème ed. Paris 1821, vol. I, p. 224. Порівн. там же, стор. 212.

[227] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1865», p. 58 і далі. Але одночасно було дано вже й матеріяльну базу для вживання чимраз більшого числа робітників: було засновано 110 нових фабрик з 11.625 паровими ткацькими варстатами, 628.756 веретенами, 2.695 паровими й водяними кінськими силами (Там же).

попередніх періодів».[228] У деяких випадках збільшення числа занятих робітників часто є лише позірне, тобто воно завдячує не поширенню фабрик, що вже ґрунтуються на машиновому виробництві, а поступінному прилучуванню до них побічних галузей. Наприклад, «збільшення числа механічних ткацьких варстатів і фабричних робітників, занятих коло них, від 1838 до 1858 рр. в (брітанській) бавовняній фабриці завдячує просто поширенню цієї галузі промисловости; навпаки, по інших фабриках воно завдячує тому, що там до варстатів на ткання килимів, стрічок, полотна тощо, які до того часу пускали у рух силою людських мускулів, почали прикладати парову силу».[229] Отже, збільшення числа цих фабричних робітників було просто виразом зменшення загального числа вживаних робітників. Нарешті, ми тут цілком залишаємо осторонь те, що скрізь, за винятком металевих фабрик, підлітки (молодші за 18 років), жінки та діти становлять геть переважну частину фабричного персоналу.

Однак зрозуміло, що, не зважаючи на масу робітників, яких фактично витискує та в можливості заступає машинове виробництво, число фабричних робітників із зростанням самого машинового виробництва, вираженим у збільшеному числі фабрик того самого роду або в поширеному розмірі наявних фабрик, кінець - кінцем, може бути більше за число витиснутих ними мануфактурних робітників та ремісників. Припустімо, що тижнево вживаний капітал у 500 фунтів стерлінґів складається, приміром, за старого способу продукції з $^2/_5$ сталої та $^3/_5$ змінної складової частини, тобто 200 фунтів стерлінґів витрачається на засоби продукції, 300 фунтів стерлінґів — на робочу силу, скажімо, по 1 фунту стерлінґів на робітника. Із заведенням машинового виробництва склад цілого капіталу змінюється. Він розпадається тепер, наприклад, на $^4/_5$ сталої та $^1/_5$ змінної складових частин, або на робочу силу витрачається лише 100 фунтів стерлінґів. Отже, дві третини вживаних раніш робітників звільняється. Якщо це фабричне виробництво поширюється і цілий ужитий капітал за інших незмінних умов продукції зростає з 500 до 1.500, то тепер уживатиметься 300 робітників — стільки ж, скільки й перед промисловою революцією, Якщо вжитий капітал зростає й далі до 2.000, то вживатиметься 400 робітників, отже, на $^1/_3$ більше, ніж за старого способу виробництва. Число вжитих робітників абсолютно збільшилося на 100, а відносно, тобто проти цілого авансованого капіталу, впало на 800,

---

[228] «Reports etc. for 31 st October 1862», p. 79.

Додаток до другого видання. Наприкінці грудня 1871 р. фабричний інспектор А. Редґрев в одній доповіді, яку він прочитав у Бредфорді, в «New Mechanics' Institution», сказав: «Що мене від деякого часу почало вражати, так це зміна вигляду вовняних фабрик. Раніш вони були переповнені жінками й дітьми, тепер здається, що машина виконує всю працю. На мій запит один фабрикант дав мені таке пояснення: за старої системи в мене працювало 63 особи; після заведення поліпшених машин я зменшив число своїх рук до 33, а недавно, в наслідок нових великих змін, я зміг зменшити їх з 33 до 13».

[229] «Reports etc. for 31 st October 1856», p. 16.

бо капітал у 2.000 фунтів стерлінґів за старого способу виробництва вживав би не 400, а 1.200 робітників. Отже, відносне зменшення числа вживаних робітників узгоджується з його абсолютним збільшенням. Вище ми припускали, що із зростом цілого капіталу склад його лишається незмінний, бо й умови продукції не змінюються. Але ми вже знаємо, що з кожним кроком розвитку машинової системи стала частина капіталу, яка складається з машин, сировинного матеріялу тощо, зростає, тимчасом як змінна частина капіталу, витрачена на робочу силу, падає; разом з тим знаємо, що ні за якого іншого способу продукції не буває такого постійного поліпшення машин, а тому й таких змін у складі цілого капіталу. Але цю постійну зміну так само постійно переривають періоди спокою та просте кількісне поширення на даній технічній основі. Тому число вживаних робітників зростає. Так, число робітників на бавовняних, вовняних, суканої вовни, лляних та шовкових фабриках Об'єднаного Королівства 1835 р. становило лише 354.684, тимчасом як 1861 р. число самих ткачів (обох статей та найрізнішого віку, від 8 років починаючи) при парових варстатах становило 230.654. Певна річ, цей зріст буде менш значним, коли взяти на увагу, що ще 1838 р. брітанських ручних ткачів бавовни разом з їхніми родинами, яким вони сами давали заняття, налічувалося 800.000 чоловіка,[230] не кажучи вже зовсім про тих ручних ткачів, що їх витиснуто в Азії та на континенті Европи.

В тих небагатьох увагах, що треба ще зробити про цей пункт, ми почасти торкаємося суто фактичних відносин, до яких самий наш теоретичний виклад ще не довів нас.

Поки машинове виробництво поширюється в якійсь галузі промисловости коштом традиційного ремества або мануфактури, його успіхи настільки ж певні, як, наприклад, успіх армії, озброєної ґвинтівками, проти армії, озброєної луками. Цей перший період, коли машина ще тільки завойовує собі сферу діяння, має вирішальне значення через ті надзвичайно високі зиски, що їх вона допомагає продукувати. Ці зиски не тільки сами по собі становлять джерело прискореної акумуляції, але вони ще й притягають у цю сприятливу сферу продукції велику частину суспільного додаткового капіталу, що постійно знов утворюється й шукає нового вміщення. Особливі користі того першого періоду бурі й натиску постійно повторюються по тих галузях продукції, де машини заводиться вперше. Але, скоро тільки фабрична система досягає певної ширини існування та певного ступеня зрілости, скоро тільки, особливо, її власна технічна основа, машини, про-

---

230 «Страждання ручних ткачів (бавовни і тканини з домішкою бавовни) були предметом дослідження королівської комісії, але хоч їхні злидні були визнані й оплакані, все ж поліпшення (!) їхнього становища віддали на волю випадкові та часові, і можна сподіватися, що ці страждання тепер (через 20 років!) майже (nearly) зникли, чому, певно, допомогло сучасне велике поширення парових ткацьких варстатів». («Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1856», p. 15).

дукуються знову ж таки за допомогою машин; скоро тільки відбувається революція в добуванні вугілля й заліза, а також в обробленні металів і в транспортовій справі; одне слово, скоро тільки будуть створені загальні умови продукції, відповідні великій індустрії,— з цього моменту цей спосіб виробництва набуває елястичности, здатности до раптового стрибкуватого поширювання,що не має інших меж, як тільки в сировинному матеріялі та в ринку для збуту. Машини, з одного боку, безпосередньо сприяють збільшенню сировинного матеріялу, як, наприклад, cotton gin збільшила продукцію бавовни.[231] З другого боку, дешевина машинового продукту та переворот у засобах транспорту й комунікації є знаряддя завоювати чужі ринки. Руйнуючи на цих ринках ремісничу продукцію, машинове виробництво силоміць перетворює їх на поля продукції свого сировинного матеріялу. Так, Східня Індія була примушена продукувати для Великобрітанії бавовну, вовну, коноплю, джут, індиґо тощо.[232] Постійне «перетворювання робітників у «зайвих» по країнах великої промисловости примушує до штучної еміґрації й колонізації чужих країн, які перетворюються на місця продукції сировинного матеріялу для метрополії, як, наприклад, Австралія перетворилася в місце продукції вовни.[233] Створюється новий, відповідний до розташування головних центрів машинового виробництва,міжнародній поділ праці, який перетворює одну частину земної кулі переважно на поле рільничої продукції [для другої частини земної кулі, яка стає переважно полем промислової продукції].* Ця революція стоїть у зв'язку з переворотами в рільництві, що їх ми тут ще не розглядаємо докладніше.[234]

З ініціятиви пана Ґледстона Палата громад 17 лютого 1867 р. наказала зібрати статистичні відомості про вивіз та довіз в Об'єднане Королівство всякого роду збіжжя й борошна за час від 1831 до 1866 р. Нижче я подаю зведення цих статистичних

---

[231] Про інші методи, якими машини впливають на продукцію сировинного матеріялу, буде згадано в третій книзі.

[232] Вивіз бавовни із Східньої Індії до Великобрітанії:

1846 р. —34.540.143 фунти, 1860 р.— 204.141.168 фунтів, 1865 р.— 445.947.600 фунтів.

Вивіз вовни із Східньої Індії до Великобрітанії:

1846 р.— 4.570.581 фунт, 1860 р. — 20.214.173 фунти, 1865 р. — 20.679.111 фунтів.

[233] Вивіз вовни з рогу Доброї Надії до Великобрітанії:

1846 р.— 2.958.457 фунтів, 1860 р.— 16.574.345 фунтів, 1865 р.— 29.220.623 фунти.

Вивіз вовни з Австралії до Великобрітанії:

1846 р.— 21.789.346 фунтів, 1860 р.— 59.166.616 фунтів, 1865 р.— 109.734.261 фунт.

[234] Самий економічний розвиток Сполучених штатів є продукт европейської, особливо англійської, великої промисловости. Сполучені штати в їхньому теперішньому вигляді (1866 р.) все ще треба розглядати як колонію Европи. [До четвертого видання. Від того часу вони розви-

* Заведене у прямі дужки ми беремо з другого німецького видання. *Ред.*

відомостей. Борошно перечислено на квартери збіжжя (Див. таблицю на стор. 378).

Величезна, стрибкувата розширність фабричної системи та її залежність від світового ринку неминуче породжують гарячкову продукцію і наступне переповнення ринків, із звуженням яких настає параліч. Життя промисловости перетворюється на послідовний ряд періодів середнього пожвавлення, розцвіту, перепродукції, кризи й застою. Непевність і непостійність, що їх зазнає праця і разом з нею й доля робітника через машинове виробництво, стають нормальними з цією зміною періодів промислового циклу. За винятком часів розцвіту, між капіталістами лютує якнайзавзятіша боротьба за їхнє індивідуальне місце на ринку. Це їхнє місце на ринку стоїть у прямому відношенні до дешевини продукту. Крім створеного цим суперництва щодо вживання поліпшених машин, які замінюють робочу силу, та нових метод продукції, кожного разу настає такий момент, коли капіталісти намагаються здешевити товари, силоміць понижуючи заробітну плату нижче вартости робочої сили.[285]

нулись у другу промислову країну світу, не втративши при цьому цілком свого колоніяльного характеру.— *Ф. Е.*].

Вивіз бавовни із Сполучених штатів до Великобрітанії (в фунтах):

1846 р.	401.949.393	1852 р.	765.630.544
1859 р.	961.707.264	1860 р.	1.115.890.608

Вивіз збіжжя тощо із Сполучених штатів до Великобрітанії (1850—1862 рр.) (в центнерах):

	1850 р.	1862 р.
Пшениця	16.202.312	41.033.503
Ячмінь	3.669.653	6.624.800
Овес	3.174.801	4.426.994
Жито	388.749	7.108
Пшеничне борошно	3.819.440	7.207.113
Гречка	1.054	19.571
Кукурудза	5.473.161	11.694.818
Bere або Bigg (особливий рід ячменю)	2.039	7.675
Горох	811.620	1.024.722
Квасоля	1.822.972	2.037.137
Увесь довіз	34.365.801	74.083.351

[285] У відозві робітників, викинутих на брук льокавтом фабрикантів чобіт із Лестеру, до «Trade - Societies of England», липень 1866 р., між іншим, сказано: «Ось уже років із 20 тому, як у чоботарстві Лестеру відбувся переворот: замість зшивати почали скріпляти гвіздками. Тоді можна було мати добру заробітну плату. Незабаром ця нова галузь промисловости дуже поширилась. Велика конкуренція почалася між різними фірмами, кожна з них намагалась подати найелеґантніший товар. Алеж незабаром виникла гірша конкуренція, а саме—фірми намагались поборота одна одну на ринку нижчою ціною (undersell). Шкідливі наслідки виявилися незабаром у пониженні заробітної плати, і ціна на працю спадала

	П'ятирічні періоди й 1866 рік							
	1831 — 1835	1836 — 1840	1841 — 1845	1846 — 1850	1851 — 1855	1856 — 1860	1861 — 1865	1866
Пересічно за рік								
Імпорт (квартери) . .	1.096.373	2.389.729	2.843.865	8.776.552	8.345.237	10.913.612	15.009.871	16.457.340
Пересічно за рік								
Експорт (квартери) .	225.363	251.770	139.056	155.461	307.491	341.150	302.754	216.218
Перевага імпорту над експортом пересічно за рік	871.010	2.137.959	2.704.809	8.621.091	8.037.746	10.572.462	14.707.117	16.241.122
Людність:								
Пересічне число на рік у кожному періоді	24.621.107	25.929.507	27.262.569	27.797.598	27.572.923	28.391.544	29.381.460	29.935.404
Пересічна кількість збіжжя тощо в квартерах, що її споживає за рік один індивід, при рівному розподілі між людністю, із надлішку проти тубільної продукції	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,543	0,543

Отже, зростання числа фабричних робітників зумовлено пропорційно куди швидшим зростанням цілого капіталу, вкладеного у фабрику. Але цей процес відбувається лише в межах періодів приливу та відпливу промислового циклу. До того його завжди перериває технічний проґрес, який то потенціяльно заступає робітника, то витискує його фактично. Ця якісна зміна в машиновому виробництві постійно викидає робітників із фабрики або замикає фабричну браму перед новим потоком рекрутів, тимчасом як просте кількісне поширення фабрик поглинає разом із викинутими й свіжі континґенти. Таким чином робітників постійно відштовхують або притягають, кидають ними туди й сюди, і це супроводиться постійними змінами щодо статі, віку та вправности завербованих.

Доля фабричного робітника унаочнюється найкраще, коли подати короткий огляд долі англійської бавовняної промисловости.

Від 1770 до 1815 рр. бавовняна промисловість п'ять років переживала період пригнічення або застою. Протягом цього першого 45 - річного періоду англійські фабриканти мали монополію на машини та світовий ринок. 1815 — 1821 рр.— час пригнічення; 1822—1823 рр.—розцвіт; 1824 р.— скасування закону про коаліції, загальне велике поширення фабрик; 1825 р.— криза; 1826 р.— великі злидні та повстання серед бавовняних робітників; 1827 р.— легке поліпшення; 1828 р.— велике зростання числа парових ткацьких варстатів і вивозу; 1829 р.— вивіз, особливо до Індії, перевищує всі попередні роки; 1830 р.— переповнені ринки, великі злидні; 1831 — 1833 рр.— тривале пригнічення; у східньоіндійської компанії відібрано монополію торговлі із Східньою Азією (Індією та Китаєм); 1834 р.— великий зріст фабрик та машин, недостача рук; новий закон про бідних активізує еміґрацію сільських робітників до фабричних округ; очищення сільських графств от дітей, торговля білими рабами. 1835 р.— великий розцвіт, але одночасно ручні бавовняні ткачі

так дуже швидко, що багато фірм платить тепер лише половину первісної заробітної плати. А все ж, хоч заробітна плата падає нижче й нижче, зиски з кожною зміною тарифу праці, здається, зростають».— Навіть несприятливі періоди промисловости фабриканти використовують на те, щоб через надмірне пониження заробітної плати, тобто безпосередньою крадіжкою найдоконечніших засобів існування робітника, здобувати надзвичайні зиски. Ось приклад. Мова йде про кризу шовкоткацтва в Coventry. «Із свідчень, які я дістав так від фабрикантів, як і від робітників, безперечно виходить, що заробітна плата понижена в більшому розмірі, ніж цього вимагала конкуренція чужоземних продуцентів або інші обставини. Більшість ткачів працює за заробітну плату, знижену на 30 — 40%. Моток стьожки, за який ткач перед п'ятьма роками діставав 6 або 7 шилінґів, дає йому тепер лише 4 шилінґи 3 пенси або 3 шилінґи 6 пенсів; за іншу працю, за яку раніш платили 4 шилінґи або 4 шилінґи 3 пенси, він дістає тепер тільки 2 шилінґи або 2 шилінґи 3 пенси. Заробітну плату понижено тепер більш, ніж це потрібно було для активізації попиту. Справді, для багатьох сортів стьожок пониження заробітної плати не супроводилося навіть якимось пониженням ціни товару». (Звіт комісара F. D. Longe в «Children's Employment Commission. 5 th Report 1866», p. 114, n. 1).

вимирають від голоду; 1836 р.—великий розцвіт; 1837—1838 рр.— пригнічений стан і криза; 1839 р.— знову пожвавлення;1840 р.— велика депресія, повстання, втручання війська; 1841—1842 рр.— страшне страждання фабричних робітників; 1842 р.— фабриканти викидають робітників із фабрик, щоб вимусити скасування збіжжевих законів. Робітники багатьма тисячами напливають до Йоркширу, звідти військо проганяє їх назад, їхніх проводирів віддають під суд у Лянкастері. 1843 р.— великі злидні: 1844 р.— знову пожвавлення; 1845 р.— великий розцвіт. 1846 р.— спершу триває піднесення, потім симптоми реакції; скасування збіжжевих законів; 1847 р.— криза; загальне пониження заробітної плати на 10 і більше процентів на славу «big loaf» (коровай величезного розміру, що його пани фритредери обіцяли робітникам підчас аґітації проти збіжжевих законів);* 1848 р.— пригнічення триває; Менчестер під військовою охороною; 1849 р.— знову пожвавлення. 1850 р.—розцвіт. 1851 р.—спад товарових цін, низька заробітна плата, часті страйки; 1852 р.—починається поліпшення, страйки тривають далі, фабриканти загрожують довезти чужоземних робітників. 1853 р.—зріст вивозу; восьмимісячний страйк і великі злидні в Престоні. 1854 р.— розцвіт, переповнення ринків. 1855 р.— із Сполучених штатів, Канади, із східньоазійських ринків надходять звістки про банкрутства; 1856 р.— великий розцвіт; 1857 р.— криза; 1858 р.— поліпшення; 1859 р.—великий розцвіт, зріст числа фабрик; 1860 р.— зеніт англійської бавовняної промисловости; індійські, австралійські й інші ринки так переповнено, що ще 1863 р. вони ледве поглинули всю заваль; торговельний договір з Францією; величезний зріст числа фабрик та машин; 1861 р.— піднесення триває якийсь час далі, реакція, американська громадянська війна, недостача бавовни; 1862 до 1863 р.— повний крах.

Історія бавовняного голоду надто характеристична, щоб не спинитись на ній хоч на одну хвилину. З наведених даних про становище світового ринку за 1860 — 1861 рр. ми бачимо, що бавовняний голод прийшовся фабрикантам до речі та почасти був для них корисний — факт, визнаний у звітах менчестерської торговельної палати, проголошений у парляменті Палмерстоном і Дербі, потверджений подіями.[236] Певна річ, 1861 р. поміж 2.887 бавовняними фабриками Об'єднаного Королівства багато було дрібних фабрик. За звітами фабричного інспектора А. Редґрева, що його округа включає з тих 2.887 фабрик 2.109 фабрик, 392 фабрики з цих останніх, або 19%, вживали кожна менш від 10 парових кінських сил, 345 фабрик, або 16%, вживали від 10 до 20 сил, а 1.372 фабрики — 20 і більше кінських сил.[237]

---

[236] Порівн. «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1862», p. 30.
[237] Там же, стор. 19.

* Цього пояснення вислову «big loaf» немає в німецькому тексті. Ми беремо його з французького видання, де його подано в дужках у самому тексті. *Ред.*

Більшість дрібних фабрик були ткальні, засновані підчас розцвіту після 1858 р. здебільша спекулянтами, з яких один постачав пряжу, другий — машини, третій — будівлі; заправляли колишні overlookers* та інші немаєтні люди. Ці дрібні фабриканти здебільша позагибали. Таку саму долю була б заготовила їм торговельна криза, до якої не припустив голод на бавовну. Хоч вони й становили $^1/_3$ числа фабрикантів, однак їхні фабрики увібрали незрівнянно меншу частину капіталу, вкладеного в бавовняну промисловість. Щодо розмірів кризи, то, на основі автентичного цінування, в жовтні 1862 р. стояло без ніякої роботи 60,3% веретен та 58% ткацьких варстатів. Ці числа стосуються до всієї цієї галузі промисловости і, певна річ, дуже варіюють в окремих округах. Лише дуже небагато фабрик працювало повний час (60 годин на тиждень), решта працювала з перервами. Навіть для тих небагатьох робітників, які працювали повний час та за звичну відштучну плату, тижневий заробіток неминуче зменшувався через заміну ліпшого сорту бавовни на гірший, бавовни Sea Island на єгипетську (в тонкопрядільнях), американської та єгипетської — на суратську (східньоіндійську), чистої бавовни — на суміш відпадків бавовни й сурату. Коротші волокна бавовни-сурату, її забрудненість, більша ламкість ниток, заміна борошна при шліхтуванні основи пряжі на всякого роду важкі інґредієнти тощо — все це зменшувало швидкість машин або число ткацьких варстатів, за якими міг наглядати один ткач, збільшувало працю в наслідок хибної роботи машин та зменшувало разом із масою продукту відштучну заробітну плату. При вживанні сурату та при повночасній праці втрата робітника доходила до 20, 30 і більше процентів. Але більшість фабрикантів і норму відштучної плати знизили на 5, 7½ і 10 процентів. Тому можна зрозуміти становище тих, що працювали лише 3, 3½ і 4 дні на тиждень, або тільки по 6 годин денно. 1863 р., після того, як настало вже відносне поліпшення, тижнева заробітна плата ткачів, прядунів тощо становила 3 шилінґи 4 пенси, 3 шилінґи 10 пенсів, 4 шилінґи 6 пенсів, 5 шилінґів 1 пенс і т. ін.[238] Навіть при такому злиденному стані винахідницький дух фабрикантів щодо відраховань від заробітної плати не завмирав. Почасти це були кари за вади в продукті в наслідок поганої бавовни, поганих машин і т. ін. А там, де фабрикант був власником котеджів робітників, він сам собі платив квартирну плату, відлічуючи її від номінальної заробітної плати. Фабричний інспектор А. Редґрев оповідає про selfacting minders (вони наглядають за двома автоматичними мюлями), які «за чотирнадцятиденну повну працю заробляли 8 шилінґів 11 пенсів; із тієї суми в них відраховували плату за помешкання, при чому, однак, фабрикант половину цієї суми повертав їм як подарунок, так що minders'и приносили додому

---

[238] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1865», p. 41 — 45.

* — фабричні наглядачі. *Ред.*

цілих 6 шилінґів 11 пенсів. Тижнева плата ткачів наприкінці 1862 р. починалась з 2 шилінґів 6 пенсів».[239] Плату за помешкання часто відраховували від заробітної плати навіть і тоді, коли руки працювали лише короткий час.[240] Не диво, що в деяких частинах Ланкаширу почалось щось ніби голодна чума! Але найхарактеристичніше було те, що революціонізування процесу продукції відбувалося коштом робітника. Це були справжні experimenta in corpore vili,* як от експерименти анатомів на жабах. «Хоч я,— каже фабричний інспектор Редґрев, — подав дійсні доходи робітників по багатьох фабриках, але з цього не можна зробити такого висновку, ніби вони тиждень - у - тиждень дістають ту саму суму. Доходи робітників зазнають якнайбільших коливань через постійне експериментування («experimentalizing») з боку фабрикантів... їхні заробітки зростають або падають залежно від якости бавовняної сумішки; вони то наближаються до їхніх попередніх заробітків, відхиляючися від них лише на 15%, то в найближчий або другий тиждень падають на 50 — 60%».[241] Ці експерименти роблено не тільки коштом засобів існування робітників. Робітники мусили поплатитись усіма своїми п'ятьма почуттями. «Ті робітники, що працювали коло відкривання паків бавовни, оповідали мені, що нестерпний сморід доводить їх до непритомности. Тим робітникам, що їх уживають до праці по відділах мішання та чухрання бавовни, порох та бруд, що вилітають із бавовни, подразнюють дишні шляхи, викликають кашель та стиснене дихання... Через те, що волокна короткі, при шліхтуванні додають до пряжі багато всякого матеріялу, а саме всяких суроґатів замість борошна, що його вживали раніш. Звідси млості та диспепсія в ткачів. Через порох панує бронхіт, а так само запал горла, далі шкіряні недуги через подразнення шкури брудом, що є в сураті». З другого боку, суроґати борошна були для панів фабрикантів за джерело наживи, бо збільшували вагу бавовни. Ці суроґати давали те, що «15 фунтів перепряденого сировинного матеріялу важили 26 фунтів».[242] У звіті фабричних інспекторів з 30 квітня 1864 р. ми читаємо: «Промисловість користується тепер цим допоміжним джерелом у справді таки непристойній мірі. Від дуже авторитетної особи я знаю, що восьмифунтову тканину виготовляють із $5^1/_4$ фунтів бавовни та $2^3/_4$ фунтів шліхти. В іншій $5^1/_4$ - фунтовій тканині було 2 фунти шліхти. Це були звичайні шертинґи для вивозу. До інших сортів іноді додають 50% шліхти, так що фабриканти можуть вихвалятись та дійсно вихваляються, що вони багатіють, «продаючи тканини дешевше, ніж номінально коштує вміщена в них пряжа».[243]

[239] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1863», p. 41, 42.
[240] Там же, стор. 51.
[241] Там же, стор. 50, 51.
[242] Там же, стор. 62, 63.
[243] «Reports etc. for 30 th April 1864», p. 27.
* — експерименти на нічого не вартих тілах. *Ред.*

Але робітникам доводилося страждати не тільки від експериментів фабрикантів на фабриках та муніципалітетів поза фабриками, не тільки від знижування заробітної плати та від безробіття, від нужди та милостині, від хвальних промов лордів та членів Палати громад. «Нещасні жінки, що через бавовняний голод лишалися без праці, стали покидьками суспільства й лишилися ними... Число молодих проституток збільшилося дужче ніж за останні 25 років».[244]

Отже, за перші 45 років брітанської бавовняної промисловости, від 1770 до 1815 р., ми знаходимо лише п'ять років кризи та застою, але це був період її світової монополії. Другий 48 - річний період, від 1815 до 1863 р., налічує лише 20 років пожвавлення й розцвіту на 28 років пригнічення й застою. Від 1815 до 1830 р. починається конкуренція з континентальною Европою та із Сполученими штатами. Від 1833 р. силоміць поширюється азійські ринки коштом «руйнування людської раси». Від часу скасування хлібних законів, від 1846 до 1863 р., на вісім років середнього пожвавлення та розцвіту було дев'ять років пригнічення та застою. Про становище дорослих бавовняних робітників-чоловіків, навіть за часів розцвіту, можна судити за даними нижченаведеної примітки.[245]

[244] З листа шефа поліції Гаррі з Болтону в «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1865», p. 61, 62.

[245] В одній, оголошеній весною 1863 р., відозві бавовняних робітників, що закликала створити еміґраційне товариство, сказано, між іншим: «Те, що в наші часи велика еміґрація фабричних робітників є абсолютно доконечна, мало хто заперечуватиме. Але дальші факти доводять, що повсякчас потрібен постійний потік еміґрації, та що без нього нам серед звичайних обставин не сила відстояти наші позиції: 1814 р. офіціяльна вартість (лише показник кількости) вивезених бавовняних товарів становила 17.665.378 фунтів стерлінґів, їхня ж дійсна ринкова вартість — 20.070.824 фунти стерлінґів, 1858 р. офіціяльна вартість вивезених бавовняних товарів становила 182.221.681 фунт стерлінґів, їхня ж дійсна ринкова вартість лише 43.001.322 фунти стерлінґів, так що за вдесятеро збільшену кількість одержано лише трохи більше, ніж подвоєний еквівалент. Цей результат, такий болючий для країни взагалі, а для фабричних робітників зокрема, зумовили різні причини, що діяли разом. Одна з найголовніших причин — це постійний надмір праці, доконечний для цієї галузі промисловости, яка під погрозою знищення потребує постійного поширення ринку. Наші бавовняні фабрики можуть спинитися через періодичні застої в торговлі, які за сучасного ладу так само неминучі, як і сама смерть. Але це не спиняє винахідницького духу людини. Хоч за останні 25 років цю країну покинуло, скромно обчислюючи, 6 мільйонів чоловік, однак, у наслідок постійного витискування робітників задля здешевлення продукту, великому процентові самих дорослих чоловіків, навіть у часи найвищого розцвіту, не сила знайти на фабриках якебудь заняття на будь - яких умовах». («Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1863», p. 51, 52). В одному з дальших розділів ми побачимо, як пани фабриканти підчас бавовняної катастрофи всякими способами, навіть за допомогою державної влади, намагалися перешкодити еміґрації фабричних робітників.

8. Революціонізування мануфактури, ремества та домашньої праці великою промисловістю

а) Знищення кооперації, основаної на реместві й поділі праці

Ми бачили, як машини знищують кооперацію, основану на реместві, та мануфактуру, основану на поділі ремісничої праці. Прикладом першого роду є жатка — вона заступає кооперацію женців. Разючим прикладом другого роду є машина до фабрикації швацьких голок. За Адамом Смісом 10 чоловіка за його часів у наслідок поділу праці виготовляли 48.000 голок на день. А одним - одна машина виготовляє 145.000 голок за 11 - годинний робочий день. Одна жінка або одна дівчина наглядає пересічно за чотирма такими машинами, і тому продукує тими машинами до 600.000 голок денно, а за тиждень понад 3.000.000.[246] Оскільки на місце кооперації або мануфактури стає поодинока робоча машина, вона сама знову може стати основою ремісничого виробництва. Однак, це відновлення ремісничого виробництва, яке ґрунтується на машинах, становить лише перехід до фабричного виробництва, яке звичайно з'являється кожного разу, коли механічна рушійна сила, пара або вода замінює людські мускули, що рухали машину. Спорадично і лише переходово дрібне виробництво може сполучатися з механічною рушійною силою за допомогою наймання пари, як ми це бачимо по деяких мануфактурах Берміньгему, або за допомогою вжитку невеличких кальорійних машин, як от у деяких галузях ткацтва тощо.[247] В шовкоткацтві в Ковентрі стихійно розвинувся експеримент з «cottage-фабриками».* В центрі побудованих у формі квадрату рядів котеджів будується так званий engine house** для парової машини, яку валками сполучають з ткацькими варстатами в котеджах. У всіх таких випадках наймалось пару, приміром, за 2½ шилінґи з ткацького варстату. Цю плату за пару треба було сплачувати щотижня, все одно, чи працювали ткацькі варстати, чи ні. Кожний котедж мав 2 — 6 ткацьких варстатів, що належали робітникам, вони були або куплені на кредит, абож найняті. Боротьба між котеджем - фабрикою та власне фабрикою тривала понад 12 років. Вона закінчилася повною руїною цих 300 котеджів-фабрик.[248] Там де природа процесу від самого початку не вимагала продукції у великому маштабі, ті галузі промисловости, які виникли за останні

---

[246] «Children's Employment Commission. 4 th Report.1864», p. 108, n. 447.

[247] У Сполучених штатах таке відновлення ремества на машиновій базі трапляється часто. Саме через це концентрація, за неминучого переходу до фабричного виробництва, йтиме там семимилевими кроками порівняно з Европою та навіть з Англією.

[248] Порівн. «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1865», p. 64.

* — котеджами - фабриками. *Ред.*

** — машиновий будинок. *Ред.*

десятиліття, як от виробництво ковертів, сталевих пер тощо, звичайно проходили спочатку ремісниче виробництво, а потім мануфактурне виробництво як короткі переходові фази до фабричного виробництва. Найтяжчою ця метаморфоза лишається там, де мануфактурна продукція виробу являє собою не послідовний ряд процесів виготовлення його, а багато відокремлених процесів. Це становило, приміром, велику перешкоду для фабрикації сталевих пер. Однак уже перед якимись п'ятнадцятьма роками винайдено автомат, що воднораз виконує шість окремих процесів. 1820 р. ремество дало перші 12 тузенів сталевих пер за 7 фунтів стерлінґів 4 шилінґи, мануфактура дала їх 1830 р. за 8 шилінґів, а фабрика в наші часи постачає їх гуртовим торгівцям за 2 — 6 пенсів.[249]

b) Зворотний вплив фабричної системи на мануфактуру й домашню працю

З розвитком фабричної системи та переворотом у рільництві, що супроводить цей розвиток, не тільки поширюється маштаб продукції по всіх інших галузях промисловости, але змінюється й характер їхній. Принцип машинового виробництва: розкладати продукційний процес на його складові фази та розв'язувати проблеми, що постають таким чином, за допомогою застосування механіки, хемії і т. ін., коротко кажучи, за допомогою природничих наук,— цей принцип усюди набуває вирішального значення. Тому машина протискується в мануфактури, захоплюючи то той, то інший частинний процес. Отже, тривала кристалізація організації мануфактури, що походить із старого поділу праці, розпадається та зазнає безперестанних змін. Крім цього, склад колективного робітника або комбінованого робочого персоналу зазнає ґрунтовного перевороту. Протилежно до мануфактурного періоду плян поділу праці ґрунтується тепер на вживанні жіночої праці, праці дітей усякого віку, ненавчених робітників, де це ще можливо, словом,— на вживанні «cheap labour», дешевої праці, як її характеристично звуть англійці. Це має силу не тільки для всякої комбінованої у великому маштабі продукції — незалежно від того, чи вживає вона машин, чи ні,— але й для так званої домашньої промисловости, все одно, чи працюють робітники в своїх приватних мешканнях, чи в невеличких майстернях. Ця так звана сучасна домашня промисловість, крім назви, не має нічого спільного із стародавньою домашньою промисловістю, яка має за передумову незалежне міське ремество, самостійне селянське господарство та передусім хату для робітничої родини.

[249] Пан Джілло влаштував у Бермінґемі першу мануфактуру сталевих пер у великому маштабі. Вже 1851 р. вона дала понад 180 мільйонів пер та споживала річно 120 тонн сталевої бляхи. Бермінґем, що монополізував цю промисловість в Об'єднаному Королівстві, продукує тепер річно мільярди сталевих пер. Число осіб, занятих у цьому виробництві, за переписом 1861 р. становило 1.428; з них 1.268 робітниць, що почали працювати з п'ятьох років.

її тепер перетворено на зовнішній відділ фабрики, мануфактури або крамниці. Окрім фабричних робітників, мануфактурних робітників і ремісників, яких капітал просторово концентрує великими масами та якими командує безпосередньо, він незримими нитками пускає в рух іншу армію, армію домашніх робітників, порозкидуваних по великих містах та по селах. Приклад: фабрика сорочок панів Тіллей в Лондондері в Ірляндії вживає 1.000 фабричних робітників та 9.000 домашніх робітників, порозкиданих по селах.[250]

Експлуатація дешевих та незрілих робочих сил у сучасній мануфактурі стає ще безсоромнішою, ніж на фабриці у власному значенні, бо технічної основи, що існує на фабриці, а саме заміни мускульної сили машинами та легкости праці, в мануфактурі здебільшого немає; крім того, в мануфактурі жіночий або ще незрілий організм дітей якнайбезсовісніше віддають під впливи отруйних речовин тощо. У так званій домашній праці ця експлуатація стає ще безсоромнішою, ніж у мануфактурі, тому що здатність робітників до опору зменшується з розпорошенням їх; тому що поміж власне підприємцем і робітником втискується цілий ряд хижацьких паразитів; тому що домашня праця всюди бореться з машиновим або, принаймні, з мануфактурним виробництвом тієї самої галузі продукції; тому що злидні відбирають у робітника найпотрібніші умови праці — помешкання, світло, вентиляцію й т. ін.; тому що нереґулярність праці зростає, і, нарешті, тому що в цих останніх притулках для всіх тих, кого велика промисловість і рільництво зробили «зайвими», конкуренція між робітниками неминуче досягає свого максимуму. Економізування засобів продукції, що його вперше систематично розвиває й організує машинове виробництво, економізування, що з самого початку є разом з тим найнещадніше марнотратство робочої сили та грабування нормальних передумов функціонування праці, виявляє тепер свій антагоністичний та душогубний бік то дужче, що менше в певній галузі промисловости розвинута суспільна продуктивна сила праці й технічна основа комбінованих процесів праці.

c) Сучасна мануфактура

А тепер я поясню на декількох прикладах подані вище тези. З розділу про робочий день читач уже справді знає безліч доказів їх. Металеві мануфактури в Бермінґемі та околицях вживають, здебільша для дуже важкої роботи, 30.000 дітей та підлітків, поруч 10.000 жінок. Ми знаходимо їх тут в антигігієнічному мосяжництві, на фабриках ґудзиків, за ґлязуруванням, ґальванізуванням і лякуванням.[251] Надмірна праця для дорослих та

---

250 «Children's Employment Commission. 2 nd Report 1864», p. LXVIII, n. 415.

251 І навіть у шліхтуванні терпугів у Шеффілді працюють діти!

недорослих забезпечила різним лондонським друкарням газет та книжок славетну назву «бойні».[251a] Таку ж саму надмірну працю, жертвами якої є головним чином жінки, дівчата й діти, ми бачимо і в палітурнях. Тяжка також праця недорослих у виробництві линв, нічна праця в солоницях, по свічкових та інших хемічних мануфактурах; у шовкоткальнях, де не користуються механічною силою, ми бачимо вбивчу працю дітей, уживаних на те, щоб рухати ткацькі варстати.[252] Одна з найогидніших, найбрудніших та найгірш оплачуваних праць, до яких переважно вживають молодих дівчат та жінок,— це сортування лахміття. Відомо, що Великобрітанія, не згадуючи вже про величезну масу її власного лахміття, є склад для торговлі лахміттям цілого світу. Це лахміття привозять сюди з Японії, якнайвіддаленіших штатів Південної Америки та з Канарських островів. Але головні джерела цього довозу є Німеччина, Франція, Росія, Італія, Єгипет, Туреччина, Бельґія та Голляндія. Лахміття служить для удобрення, фабрикації клоччя (на матраци до ліжок), shoddy (штучної вовни) та як сировинний матеріял для паперу. Жінки-сортувальниці лахміття є передатниці віспи та інших заразливих недуг, що їх першими жертвами стають вони самі.[253] За клясичний приклад надмірної праці, тяжкої та непідхожої праці, а тому й сполученої з нею брутальности до робітників, що їх споживають від наймолодшого віку, можуть бути, поряд рудень та копалень, цегельні або майстерні для виробу черепиці,де недавно винайдену машину застосовують в Англії ще лише спорадично (1866 р.). Між травнем і вереснем праця триває там від 5 години ранку до 8 години вечора, а там, де сушіння відбувається на вільному повітрі,— часто від 4 години ранку до 9 години вечора. Робочий день, що триває від 5 години ранку до 7 години вечора, вважається за «скорочений», «помірний». Дітей обох статей уживають, починаючи від 6, навіть від 4 років життя. Вони працюють стільки ж годин, а часто й більше, ніж дорослі. Праця тут тяжка, а літня спека ще збільшує виснаження. В одній цегельні в Mosley, наприклад, одна дівчина 24 років виробляла 2.000 цеглин на день, їй помагало двоє малих дівчаток, які зносили глину та складали цеглу до купи. Ці дівчатка витягали щодня по слизьких краях цегельної ями з глибини 30 футів 10 тонн глини і переносили її на віддаль 210 футів. «Дитина не може пройти чистилища цегельні, не зазнавши великої моральної деґрадації... Безсоромна мова, яку їм доводиться чути від найніжнішого віку, неподобні, непристойні й безсоромні звички, серед яких вони виростають в неуцтві та здичавінні, роблять із них

[251a] «Children's Employment Commission. 5 th Report 1866», p. 3, n. 24, p. 6, n. 55, 56, p. 7, n. 59, 60.

[252] Там же, стор. 114, 115, n 6, 7. Комісар правильно зауважує, що коли машина взагалі заступає людину, так тут підліток буквально заступає машину.

[253] Див. звіт про торговлю лахміттям і численні ілюстрації в «Public Health. 8 th Report», London 1866, Appendix, p. 196 — 208.

у пізніші часи їхнього життя безпутніх, зацураних, розпусних людей... Страшним джерелом деморалізації є їхнє житло. Кожен moulder (формівник, власне навчений робітник та голова групи робітників) дає своїй групі з семи осіб мешкання та харч у своїй хаті або котеджі. Чи належать вони до його родини, чи ні,— все одно, чоловіки, підлітки й дівчата сплять усі в цій хаті. Ця хата має звичайно дві і лише винятково три кімнати, всі на рівні землі, з недостатньою вентиляцією. Тіла настільки виснажені великим потінням за день, що ніхто не додержує ані будь - яких правил гігієни, ані чистоти або пристойности. Багато з цих хат — це справжні зразки безладдя, бруду й пилюги... Найбільше лихо системи, що вживає молодих дівчат до праці цього роду, в тому, що вона приковує їх, звичайно починаючи від дитячого віку, на ціле їхнє пізніше життя до найзіпсутішої наволочі. Раніш ніж природа навчить їх, що вони жінки, вони стають грубими, пащекуватими хлопцюгами («rough, foul - mouthed boys»). Зодягнуті в мізерне брудне лахміття, ноги голі далеко вище колін, волосся та обличчя вимазане брудом, вони навчаються зневажати всяке почуття скромности та соромливости. В обідній час лежать вони, простягнувшися на полях, або підглядають, як хлопці купаються в сусідньому каналі. Закінчивши, нарешті, свою тяжку денну працю, вони одягають кращу одежу та йдуть із чоловіками до шинку». Що серед цілої цієї кляси панує від самих дитячих літ величезне пияцтво, це цілком природна річ. «Найгірше — це те, що цегельники доходять одчаю щодо самих себе. Ви, мій пане,— сказав один із кращих між ними капелянові з Southallfield'а,— могли б з таким самим успіхом спробувати піднести та виправити чорта, як і цегельника» («You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!»).[254]

Про капіталістичне економізування умов праці в сучасній мануфактурі (під якою тут треба розуміти всі великі майстерні, окрім власне фабрик) ми находимо офіціяльний та якнайбагатший матеріял у томах IV (1861 р.) та VI (1864 р.) «Public Health Report». Опис workshops (майстерень), особливо майстерень лондонських друкарів і кравців, далеко перевищує все те, що могла вигадати найогидливішого фантазія наших романістів. Вплив на стан здоров'я робітників зрозумілий сам собою. Д - р Сімон, найстарший лікарський урядовець Privy Council та офіціяльний видавець «Public Health Reports», каже, між іншим: «У моєму четвертому звіті (1863 р.) я показав, як на практиці робітникам не сила обстоювати своє найперше право, право на здоров'я, а саме добитися того, щоб, хоч до якої праці їх збирав їхній хазяїн, ця праця, оскільки це від нього залежить, була вільна від усіх тих антигігієнічних умов, що їх можна оминути. Я показав, що в той час, як на практиці самим робітникам не сила добитися

---

[254] «Children's Employment Commission. 5 th Report 1866», p. XVI, n. 96, 97, p. 130, n. 39 — 61. Порівн. також там же, 3 rd Report 1864, p. 48, 56.

цього свого права на здоров'я, вони не можуть одержати жодної ефективної допомоги і від спеціяльних урядовців санітарної поліції... Життя багатьох тисяч робітників та робітниць тепер без усякої потреби нівечиться та скорочується через безмежні фізичні страждання, що їх породжує сама лише їхня праця».[255] Для ілюстрації впливу робітних приміщень на стан здоров'я робітників д-р Сімон подає таку таблицю смертности:

Порівняння галузей промисловости щодо їхнього впливу на здоров'я	Число осіб усякого віку, занятих у відповідних галузях промисловости	Норма смертности на 100.000 чоловіка у відповідних галузях промисловости за віком		
		25—35 р.	35—45 р.	45—55 р.
Рільництво в Англії та Велзі	958.265	743	805	1.145
Лондонські кравці .	22.301 чоловіків, 12.379 жінок	958	1.262	2.093
Лондонські друкарі	13.803	894	1.747	2.367[256]

d) Сучасна домашня праця

Тепер я звертаюсь до так званої домашньої праці. Щоб скласти собі уявлення про цю сферу капіталістичної експлуатації, що являє собою задній плян великої промисловости, та про її страхіття, треба розглянути, приміром, цілком ідилічне на позір виробництво цвяхів, що його провадять по деяких глухих селах Англії.[257] Тут досить кількох прикладів із галузей продукції мережив та плетіння з соломи, які зовсім ще не вживають машин або конкурують з машиновим та мануфактурним виробництвом.

Із тих 150.000 осіб, що працюють у виробництві мережива в Англії, приблизно 10.000 підлягають фабричному законові 1861 р. Величезна більшість решти 140.000 осіб складається з жінок, підлітків та дітей обох статей, хоч чоловіча стать репрезентована дуже слабо. Стан здоров'я цього «дешевого» матеріялу для експлуатації видно з такого зіставлення д-ра Трюймена, лікаря

[255] «Public Health. 6 th Report», London 1864, p. 31.

[256] Там же, стор. 30. Д-р Сімон зауважує, що смертність лондонських кравців і друкарів на 25 — 30 році життя в дійсності куди більша, бо їхні лондонські підприємці одержують із села велике число молодих людей до 30 років як «учнів» та «improvers» (які хочуть досконало вивчити своє ремество). В перепису вони фігурують як лондонці, і через те збільшують число людей, на яке обчислюється смертність у Лондоні, хоч вони дають відносно менше число смертних випадків, ніж лондонці. Велика частина з них, особливо у випадках тяжких недуг, повертається на село. (Там же).

[257] Тут мова про ковані цвяхи, відмінно від різаних, що їх фабрикують машиновим способом. Див. «Children's Employment Commission 3 rd Report», p. XI, p. XIX, n. 125 — 130, p. 53, n. 11, p. 114, n. 487, p. 137, n. 674.

при головному диспансері (General Dispensary) в Нотінґемі. На кожні 686 пацієнток, мереживниць, здебільша від 17 до 24 року життя, сухітниць було:

1852	р.	1	на	45	1857	р.	1	на	13
1853	»	1	»	28	1858	»	1	»	15
1854	»	1	»	17	1859	»	1	»	9
1855	»	1	»	18	1860	»	1	»	8
1856	»	1	»	15	1861	»	1	»	8 [258]

Цей проґрес у поширенні сухот мусить задовольнити найоптимістичніших проґресистів та найбрехливіших німецьких комівояжерів вільної торговлі.

Фабричний закон 1861 р. реґулює виробництво мережива у власному значенні, оскільки в ньому продукують машинами, а це в Англії є звичайне явище. Галузі, що їх ми тут розглядаємо коротко,— і саме щодо так званих домашніх робітників, а не тих, що сконцентровані по мануфактурах, товарових домах і т. ін.,— розпадаються на: 1) finishing (остаточне оброблення мережива, що фабрикується машиновим способом,— категорія, що знову таки розпадається на численні підвідділи); 2) плетіння мережива.

Lace finishing робиться як домашню роботу або по так званих «mistresses houses»,* або в приватних помешканнях жінок, що працюють сами чи з своїми дітьми. Жінки, які тримають «mistresses houses», сами є бідні. Майстерня становить частину їхнього приватного помешкання. Вони дістають замовлення від фабрикантів, власників крамниць і т. ін. та вживають до праці жінок, дівчат і малих дітей відповідно до розміру їхньої кімнати та коливань попиту в цій галузі промисловости. Число занятих робітниць змінюється по деяких з тих майстерень від 20 до 40, по інших від 10 до 20. Пересічний мінімальний вік, від якого діти починають працювати,— 6 років, але декотрі мають менше ніж 5 років. Звичайно робочий час триває від 8 години ранку до 8 години вечора, з перервою для їжі на 1½ години, при чому їдять нереґулярно і часто в тих самих вонючих норах, де працюють. Коли справи йдуть добре, то праця часто триває від 8 години (іноді від 6 години) ранку до 10, 11 або й 12 години ночі. В англійських казармах приписаний для кожного солдата об'єм становить 500 — 600 кубічних футів, по військових лазаретах — 1.200. А по тих норах для праці на кожну особу припадає від 67 до 100 кубічних футів. Крім того, газове світло знищує кисень повітря. Щоб мереживо тримати чистим, діти мусять часто скидати черевики, навіть зимою, хоч долівка зроблена з кам'яних плит або з цегли. «В Нотінґемі немає нічого незвичайного в тому, що в одну невеличку кімнату, може, не більшу за 12 футів у квадраті, напихають

[258] «Children's Employment Commission. 2 nd. Report» p. XXII, n. 166.
* — домах хазяйок. *Ред.*

14 — 20 дітей і примушують їх 15 годин на добу займатися такою роботою, яка сама по собі виснажує людину своєю нудністю та монотонністю та до того ще й виконується в умовах, що якнайдужче руйнують здоров'я. Навіть наймолодші діти працюють з напруженою увагою та дивовижною швидкістю, майже ніколи не дозволяючи своїм пальцям відпочити або рухатися повільніше. Коли до них звертаються з запитаннями, то вони не підводять очей від роботи, боячися втратити хоча б один момент». «Довга палиця» служить для «mistresses» за засіб спонукати дітей до праці то більше, що більше здовжується робочий час. «Діти поступінно втомлюються та стають неспокійні, як птиці, під кінець того довгого часу, протягом якого їх прив'язано до роботи, монотонної, шкідливої для очей, виснажливої через одноманітність позиції тіла. Це справжня рабська праця» («Their work is like slavery»).[259] Там, де жінки працюють разом із своїми власними дітьми вдома в сучасному значенні цього слова, тобто в найманій кімнаті, часто в якійсь халупці на горищі, це становище ще гірше, якщо це тільки можливо. Таку роботу роздають на 80 миль навколо Нотінґему. Коли дитина, що працює в крамниці, виходить із неї о дев'ятій або десятій годині вечора, то часто їй дають на дорогу ще цілий клунок для того, щоб вона закінчила роботу вдома. Капіталістичний фарисей, що його репрезентує один з його наймитів, робить це, звичайно, зворушливо приказуючи: «це для матері», алеж сам дуже добре знає, що нещасній дитині доведеться самій присісти та допомагати матері.[260]

Промисловість плетіння мережива поширена головним чином у двох рільничих округах Англії: в мереживній окрузі Honiton, 20—30 миль поздовж південного берега Девонширу, включаючи й небагато місць Північного Девону, та в другій окрузі, що охоплює більшу частину графств Букінґему, Бедфорду, Нортґемптону та сусідні частини Оксфордширу та Гетінґдонширу. Котеджі рільничих поденників звичайно являють собою й приміщення для праці. Деякі мануфактуристи вживають понад 3.000 таких домашніх робітників, головне, дітей та підлітків, виключно жіночої статі. Тут повторюються ті умови, що ми їх описали при розгляді lace finishing. Тільки замість «mistresses houses» тут виступають так звані «lace schools» (школи мережива), що їх у своїх халупках тримають бідні жінки. Починаючи від п'ятого року, а іноді й раніше, і до 12 або 15 року, працюють діти по цих школах; протягом першого року наймолодші працюють від 4 до 8 години, а потім від 6 години ранку до 8 та 10 години вечора. «Загалом кажучи, кімнати — це звичайні комірки невеличких котеджів, камін у них забито, щоб не було протягу, мешканці іноді й зимою огріваються лише теплом свого власного тіла. В інших випадках ці так звані шкільні кімнати — це по-

---

[259] «Children's Employment Commission. 2 nd. Report 1864» p. XIX, XX, XXI.

[260] Там же, стор. XXI, XXVI.

мешкання, подібні до маленьких комірок без опалення... Переповнення цих закутків та зумовлена цим переповненням зіпсованість повітря доходять часто крайнього ступеня. До цього ще долучається шкідливий вплив стоків, клозетів, гнилі й іншого бруду, що є звичайна річ при вході до невеликих котеджів». Щодо помешкань, то «в одній школі мережива 18 дівчат і хазяйка, 35 кубічних футів на кожну особу; в іншій, де нестерпний сморід, 18 осіб, 24½ кубічних фута на людину. Трапляється й таке, що в цій промисловості вживають до праці дітей 2 — 2½ років».[261]

Там, де в сільських графствах Букінґему та Бедфорду припиняється плетіння мережива, починається плетіння в соломи. Воно поширене по значній частині Гертфордширу та по західніх і північних частинах Есексу. 1861 р. коло плетіння з соломи та коло виготовлення солом'яних брилів працювало 40.043 особи, з них 3.815 чоловічої статі всякого віку, решта — жіночої статі, при чому 14.913 молодші від 20 років, з них 7.000 дітей. Замість шкіл мережива з'являються тут «straw plait schools» (школи плетіння з соломи). Тут дітей починають учити плести з соломи звичайно від 4 року, іноді між 3 та 4 роком життя. Виховання вони, звичайно, не дістають ніякого. Самі діти називають початкові школи «natural schools» (натуральними школами) відмінно від тих кровососних установ, де їх тримають за працею просто для того, щоб вони виготовили роботу, наказану їм від їхніх напівзголоднілих матерів — здебільша 30 ярдів на день. Ці матері потім часто примушують їх працювати ще вдома до 10, 11, 12 години вночі. Солома ріже їм пучки й рот, яким вони її постійно змочують. Згідно з загальним поглядом медичних урядовців Лондону, що його зрезюмував д-р Беллярд, 300 кубічних футів на кожну особу становлять мінімум об'єму для спальні або робітної кімнати. Але в школах плетіння з соломи помешкання ще менші, ніж у школах мережива, а саме на кожну особу в них припадає $12^2/_3$, 17, 18½ і менше ніж 22 кубічні фути. «Менші з цих чисел,— каже комісар Вайт,— дають менший об'єм, ніж половина того, що його заняла б дитина, коли б її запакувати в коробку з вимірами по 3 фути кожний». Отакі радощі життя дітей до 12 або 14 років. Бідні, занепалі батьки думають тільки про те, щоб якомога більше видушити з дітей. Діти, вирісши, звичайно, зовсім не дбають про своїх батьків та кидають їх. «Немає нічого дивного в тому, що неуцтво й розпуста панують серед людности, так вихованої... Її моральність є на щонайнижчому щаблі... Багато жінок має нешлюбних дітей, і деякі з них у такому недозрілому віці, що самі знавці кримінальної статистики з дива німіють перед цим фактом».[262] І батьківщина цих зразкових родин є Англія — зразкова християнська країна Европи, як каже граф Монталямбер,— людина, певна річ, найкомпетентніша в справах християнства!

---

[261] Там же, стор. XXIX, XXX.
[262] Там же, стор. XL, XLI.

Заробітну плату, взагалі мізерну в розглянутих щойно галузях промисловости (винятково максимальна плата дітей по школах плетіння з соломи — 3 шилінґи), зменшується ще нижче її номінальної величини за допомогою truck - системи,* що взагалі особливо панує в округах виробництва мережива.[263]

е) Перехід сучасної мануфактури і домашньої праці до великої промисловости. Прискорення цієї революції через застосування фабричних законів до цих способів продукції

Здешевлювання робочої сили через саме лише зловживання жіночими та недозрілими робочими силами, через просте грабування усіх нормальних умов праці й життя та через брутальність надмірної і нічної праці, кінець - кінцем натрапляє на певні природні межі, що їх уже не можна переступити, а разом з цим на ці межі натрапляє і побудоване на цих підвалинах здешевлення товарів і капіталістична експлуатація взагалі. Скоро тільки цього пункту, нарешті, досягнено,— а на це треба багато часу,— тоді б'є година для заведення машин і швидкого віднині перетворення розпорошеної домашньої праці (або й мануфактури) на фабричну промисловість.

Найколосальніший приклад цього руху дає виробництво «wearing apparel» (речей, що належать до одягу). За клясифікацією «Children's Employment Commission» ця промисловість охоплює виробників солом'яних капелюхів, дамських капелюхів, шапкарів, кравців, milliners і dressmakers,[264] виробників сорочок і швачок, корсетниць, рукавичників, шевців і разом з тим багато дрібніших галузей, як от фабрикація галстухів, комірців і т. ін. Жіночий персонал, що працює в цих галузях промисловости в Англії і Велзі, становив 1861 р. 586.298 осіб, з них, щонайменше, 115.242 молодші за 20 років, 16.650 молодші за 15 років. Число цих робітниць у цілому Об'єднаному Королівстві становило (1861 р.) 750.334. Число робітників - чоловіків, що того самого часу працювали в капелюшній, шевській, рукавичній та кравецькій промисловості Англії й Велзу, становило 437.969, з них 14.964 молодші за 15 років, 89.285 осіб 15 — 20 років, 333.117—понад 20 років. У ці числа не входить багато, належних сюди, дрібних галузей. Але коли взяти ці числа так, як вони є, то ми матимемо лише для Англії та Велзу, за переписом 1861 р., суму в 1.024.277 осіб, отже, приблизно стільки, скільки забирає рільництво і скотарство. Тепер ми починаємо розуміти, для чого машини допомагають

---

263 «Children's Employment Commission. 1 st Report 1863», p. 185.

264 Millinery стосується, власне, лише до виробництва головних уборів, але воно охоплює і виробництво жіночих пальт і мантиль, тимчасом як dressmakers — це те саме, що й наші модистки.

* — системи виплати заробітної плати товарами. *Ред.*

якимось чарівним способом витворювати такі величезні маси продуктів і «звільняти» такі величезні маси робітників.

Виробленням «wearing apparel» займаються ті мануфактури, які репродукували в себе тільки той поділ праці, що його membra disjecta* вони находили готовими: крім того, дрібні ремісники-майстри, що однак працюють не на індивідуальних споживачів, як раніш, а на мануфактури й крамниці, так що часто цілі міста й околиці заняті в таких галузях як своїм фахом, як от шевство тощо; нарешті, у найбільшому розмірі цим займаються так звані домашні робітники, які являють собою зовнішні відділи мануфактур, крамниць, а то й майстерень дрібних майстрів.[265] Маси матеріялу праці, сировинного матеріялу, півфабрикатів тощо постачає велика промисловість, маса дешевого людського матеріялу (taillable à merci et miséricorde**) складається із «звільнених» великою промисловістю й рільництвом. Мануфактури цієї галузі завдячували своє походження переважно потребі капіталістів мати під рукою готову армію, що відповідала б кожному рухові попиту.[266] Однак ці мануфактури поряд себе дозволяли й далі існувати розпорошеному ремісничому і домашньому виробництву як своїй широкій основі. Значну продукцію додаткової вартости в цих галузях праці, разом із проґресивним здешевленням їхніх продуктів, зумовило й зумовлюється, головним чином, мінімальною заробітною платою, ледве достатньою для мізерного животіння та сполученою з максимально можливим для людини робочим часом. Саме дешевина людського поту й людської крови, перетворених на товари, постійно поширювала й день - у - день далі поширює ринок збуту, а для Англії особливо і колоніяльний ринок, де до того ще й переважають англійські звички й англійський смак. Нарешті, настав поворотний пункт. Основи старої методи, простої брутальної експлуатації робочого матеріялу, що більше або менше супроводилася систематично розвинутим поділом праці, було вже недосить для ринку, що зростав, та для конкуренції між капіталістами, що зростала ще швидше. Пробив час машини. Такою вирішально революційною машиною, що рівномірно охопила всю безліч галузей цієї сфери продукції, як от виробництво модного вбрання, кравецтво, шевство, швацтво, капелюшництво й т. ін., була швацька машина.

Її безпосереднє діяння на робітників приблизно таке, як і всякої машини, що в періоді великої промисловости завойовує

[265] Англійські millinery i dressmaking провадиться здебільша в будинках підприємців, почасти найманими робітницями, що мешкають у цих будинках, почасти поденницями, що мешкають осторонь.

[266] Комісар Вайт відвідав одну мануфактуру військового одягу, де працювало 1.000 — 1.200 осіб, майже всі жіночої статі, одну мануфактуру чобіт з 1.300 особами, де майже половина були діти й підлітки, і т. ін. («Children's Employment Commission. 2 nd Report», p. XVII, n. 319).

* — поодинокі члени. *Ред.*

** — відданого на ласку та гнів. *Ред.*

нові галузі продукції. Дітей наймолодшого віку усувається. Заробітна плата машинових робітників зростає порівняно з платою домашніх робітників, з - поміж яких багато належать до «найбідніших із бідних» («the poorest of the poor»). Заробітна плата поставлених у кращі умови ремісників, що з ними конкурує машина, падає. Нові машинові робітники — це виключно дівчата й молоді жінки. За допомогою механічної сили вони знищують монополію чоловічої праці в тяжчій роботі й витискують із сфери легшої праці маси старих жінок і дітей - недоліткі́в. Всемогутня конкуренція вбиває найслабших робітників ручної праці. Жахливий зріст числа випадків голодної смерти (death from starvation) у Лондоні за останнє десятиліття йде паралельно з поширенням машинового шиття.[267] Нові робітниці коло швацької машини, що її вони пускають у рух рукою й ногою або тільки рукою, сидьма й навстоячки, залежно від важкости, величини й спеціяльности машини, витрачають багато робочої сили. Їхнє заняття стає шкідливим для здоров'я в наслідок тривалости процесу, хоч він здебільша і коротший, аніж за старої системи. Всюди, де швацькі машини, як ось у виробництві чобіт, корсетів, капелюхів тощо, заводиться в майстерні, що й без того були тісні й переповнені, вони збільшують антигігієнічні впливи. «Враження,— каже комісар Лорд,— при вході до низьких робітних приміщень, де працює разом 30 — 40 машинових робітників, нестерпне... Спека, почасти від газових пічок для огрівання прасок, жахлива... Навіть тоді, коли в таких приміщеннях переважають так звані помірні робочі години, тобто від 8 години ранку до 6 години вечора,— то все ж день - у - день зомліває звичайно 3 або 4 особи».[268]

Переворот у суспільному способі продукції, цей неминучий продукт перетворень у засобі продукції, відбувається в строкатому хаосі переходових форм. Вони змінюються залежно від того, в якому обсязі та протягом якого часу швацька машина вже захопила ту або іншу галузь промисловости, змінюються залежно від того стану, в якому перебували робітники до заведення машини,— залежно від переваги мануфактурного, ремісничого або домашнього виробництва, наймової плати за робітні приміщення[269]

---

[267] Приклад. 26 лютого 1864 р. тижневий звіт про смертність Registrar General реєструє п'ять випадків голодної смерти. Того самого дня «Times» повідомляє про новий випадок голодної смерти. Шість жертов голодної смерти за один тиждень!

[268] «Children's Employment Commission. 2 nd. Report 1864», p. LXVII, n. 406 — 409, p. 84, n. 124, p. LXXIII, n. 441, p. 66, n. 6, p. 84, n. 126, p. 78, n. 85, p. 76, n. 69, p. LXXII, n. 483.

[269] «Орендна плата за робітні приміщення є, здається, той елемент, що відіграє вирішальну ролю, а тому в столиці стара система роздавати роботу дрібним підприємцям і родинам трималася найдовше; так само до неї там і поверталися найшвидше» («The rental of premises required for work rooms seems the element which ultimately determines the point, and consequently it is in the metropolis, that the old system of giving work out to small employers and families has been longest retained, and earliest returned to»). (Там же, стор. 84, n. 123). Остання фраза стосується виключно до шевства.

й т. ін. Наприклад, у виробництві модного вбрання, де праця здебільша вже була зорганізована, переважно у формі простої кооперації, швацька машина спочатку становить лише новий фактор мануфактурного виробництва. В кравецтві, виробництві сорочок, у шевстві й т. ін. перехрещуються всі форми. Тут — власне фабричне виробництво. Там — посередники дістають сировинний матеріял від капіталіста en chef та гуртують коло швацьких машин по «комірках» і «горищах» 10 — 50, а то й більше найманих робітників. Нарешті, як то буває при всіх машинах, які не являють собою розчленованої системи й які можна застосовувати в карликовому розмірі, ремісники або домашні робітники із своєю власною родиною або за участю небагатьох чужих робітників уживають швацьких машин, що їм самим і належать.[270] В Англії тепер фактично переважає така система, що капіталіст концентрує значне число машин у своїх будівлях і потім розподіляє машиновий продукт для дальшого оброблення серед армії домашніх робітників.[271] Однак строкатість переходових форм не заховує тенденції до перетворення на фабричне виробництво у власному значенні. Цю тенденцію живить сам характер швацької машини, що її придатність до різноманітного вжитку штовхає до сполучення відокремлених раніш галузей продукції в тому самому будинку й під командою того самого капіталу; її живить та обставина, що попереднє зшивання й деякі інші операції найдоцільніше виконувати там, де стоїть машина; нарешті, її живить неминуча експропріяція ремісників і домашніх робітників, що продукують власними машинами. Ця доля спіткала їх уже почасти тепер. Невпинний зріст маси капіталу, вкладеного у швацькі машини,[272] спонукує збільшувати продукцію та спричинює на ринку застої, що дає сиґнал домашнім робітникам продавати швацькі машини. Перепродукція самих таких машин примушує продуцентів, які потребують збуту, віддавати їх на прокат за тижневу плату, і цим самим вона утворює вбивчу конкуренцію для дрібних власників машин.[273] Постійні зміни конструкції, що все ще тривають далі, та здешевлення машин так само постійно знецінюють старі екземпляри машин і дають змогу вживати їх із зиском тільки великим капіталістам, що купують їх масами по неймовірно низьких цінах. Нарешті, тут, як і в усіх подібних процесах перевороту, вирішальне значення має заміна людини паровою машиною. Вживання парової сили натрапляє спочатку на суто технічні перешкоди, як от двигіт машин, труднощі щодо

[270] Цього немає в рукавичництві й т. ін., де становище робітників ледве можна відрізнити від становища павперів.

[271] «Children's Employment Commission. 2 nd Report 1864», p. 2, n. 122.

[272] В Лейчестері в самому лише чобітно - шевському виробництві, що продукувало на гуртовий продаж, уже 1864 р. вживалося 800 швацьких машин.

[273] «Children's Employment Commission. 2 nd Report 1864», p. 84, n. 124.

вреґулювання їхньої швидкости, швидке псування легких машин тощо — виключно такі перешкоди, що досвід навчає їх швидко переборювати.[274] Коли, з одного боку, концентрація багатьох робочих машин по великих мануфактурах спонукає вживати сили пари, то, з другого боку, конкуренція пари з мускулами людини прискорює концентрацію робітників і робочих машин по великих фабриках. Так, Англія у велетенській ділянці продукції «wearing apparel», як і в більшості інших виробництв, переживає тепер революцію — перетворення мануфактури, ремества й домашньої праці на фабричне виробництво,— після того як усі ці форми, що під впливом великої промисловости цілком змінилися, розпалися і покалічились, давно вже репродукували і навіть перевищили все страхіття фабричної системи, не давши позитивних моментів розвитку цієї системи.[275]

Цю промислову революцію, що розвивається стихійно, штучно прискорюється поширенням фабричних законів на всі галузі промисловости, де працюють жінки, підлітки й діти. Примусове реґулювання робочого дня щодо його довжини, павз, його початку й кінця, система змін для дітей, виключення всіх дітей нижче певного віку й т. ін. примушують, з одного боку, збільшувати число машин[276] і замінювати мускули як рухову силу парою.[277] З другого боку, щоб виграти на просторі те, що пропадає на часі, відбувається поширення засобів продукції, використовуваних

---

[274] Наприклад, у депі військового одягу в Pimlico, в Лондоні, на фабриці сорочок Тіллей і Гендерсон у Лондондері, на фабриці одягу фірми Тсейт у Лімеріку, що вживає близько 1.200 «рук».

[275] «Тенденція до фабричної системи» («Tendency to factory system»). (Там же, стор. LXVII). «Вся галузь продукції перебуває тепер у переходовій стадії й зазнає таких самих змін, яких зазнали виробництво мережива, ткацтво тощо» (The whole employement is at this time in a state of transition, and is undergoing the same change as that effected in the lace trade, weaving etc.»). (Там же, № 405). «Цілковита революція» («A complete Revolution»). (Там же, стор. XLVI, № 318). За часів «Children's Employment Commission» 1840 р. плетіння панчіх було ще ручною працею. Починаючи від 1846 р., заведено різнорідні машини, що їх тепер пускають у рух парою. Загальне число осіб обох статей і всякого віку, починаючи від трьох років, занятих в англійському виробництві панчіх, становило 1862 р. приблизно 129.000. З цього числа, за Parliamentary Return з 11 лютого 1862 р. фабричному законові підлягало лише 4.063 особи.

[276] Так, приміром, про ганчарство фірма Cochrane «Britain Pottery, Glasgow» повідомляє: «Щоб зберігати попередні розміри нашої продукції, ми вживаємо тепер багато машин, що їх обслуговують некваліфіковані робітники, і щодня ми переконуємося, що таким способом ми можемо спродукувати більшу кількість продукту, ніж за старої методи» («To keep up our quantity, we have gone extensively into machines wrought by unskilled labour, and every day convinces us that we can produce a greater quantity than by the old method»). («Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1865», р. 13). «Вплив фабричного закону в тому, що він спонукає до дальшого заведення машин». (Там же, стор. 13, 14).

[277] Наприклад, після поширення фабричного закону на ганчарську галузь продукції ми бачимо велике збільшення механічних ганчарних варстатів (power jiggers) замість ручних (handmoved jiggers).

спільно, пічок, будівель тощо, отже, одно слово, більша концентрація засобів продукції й відповідно до цього більша конґльомерація робітників. Головне заперечення, палко повторюване кожною мануфактурою, якій загрожувало заведення фабричного закону, сходило власне на те, що потрібно буде більших витрат капіталу, щоб провадити далі підприємство в його старому обсязі... Щождо проміжних форм між мануфактурою й домашньою працею і щодо самої домашньої праці, то вони з обмеженням робочого дня й дитячої праці втрачають під собою ґрунт. Безмежна експлуатація дешевих робочих сил становить одним - одну основу їхньої конкурентоспроможности.

Посутньою умовою фабричного виробництва, особливо від того часу, як воно підпадає реґулюванню робочого дня, є нормальна забезпеченість результату, тобто продукція певної кількости товару або досягнення бажаного корисного ефекту протягом даного часу. Далі, приписані законом перерви реґульованого робочого дня мають за передумову можливість раптом і періодично припиняти роботу без шкоди для виробу, що перебуває в процесі продукції. Цієї забезпечености результату і можливости припиняти роботу, певна річ, легше можна досягти в суто механічних виробництвах, аніж там, де певну ролю відіграють хемічні й фізичні процеси, як от, приміром, у ганчарстві, білильництві, фарбівництві, пекарстві та в більшості металевих мануфактур. Там, де існує рутина необмеженого робочого дня, нічної праці й вільного марнування людського життя, кожну стихійну перешкоду легко вважається за вічну «природну межу» продукції. Ніяка отрута не нищить поганих комах так певно, як фабричний закон нищить такі «природні межі». Ніхто не кричав про «неможливості» так голосно, як пани з ганчарства. 1864 р. їм октройовано фабричний закон, і вже по 16 місяцях усі неможливості зникли. Викликані фабричним законом «поліпшені методи виготовляти ганчарну масу (slip) за допомогою тиску замість випарювання, нова конструкція печей на сушіння невипаленого товару й т. ін.— це події великої ваги для ганчарства, вони означають такий проґрес у ганчарній справі, якого не можна знайти в останньому столітті... Температуру печей значно знижено при значному ж зменшенні споживання вугілля й швидкому діянні на ганчарну масу».[278] Всупереч усім пророкуванням зросла не ціна витрат на глиняні вироби, а маса продукту, так що вивіз за 12 місяців, від грудня 1864 р. до грудня 1865 р., дав надлишок вартости в 138.628 фунтів стерлінґів проти пересічного вивозу за три попередні роки. У фабрикації сірників вважали за природний закон, що підлітки, навіть тоді, коли нашвидку ковтали свій обід, мусили вмочувати патички сірників у теплу фосфорову композицію, отруйна пара якої била їм у лице. Разом із доконечністю економізувати час фабричний акт (1864 р.) примусив завести «dipping machine» (машину для вмочування сірників у фосфор), з якої пара не може

[278] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1865», p. 96, 127.

досягти до робітника.[279] Так само ще й тепер твердять у тих галузях мануфактури мережив, які ще не підпорядковані фабричному законові, що, мовляв, не можна встановити реґулярного часу на їжу через те, що різні матеріяли для мережив потребують для сушіння неоднакового часу, що коливається від трьох хвилин до однієї години й більше. На це комісари «Children's Employment Commission» відповідали: «Обставини тут такі ж самі, що й у виробництві шпалер. Декотрі з головних фабрикантів з цієї галузі енерґійно доводили, що природа вживаних матеріялів і різнорідність процесів, які вони проходять, не дозволяють, без великої втрати, раптом припиняти роботу для їжі... За пунктом 6 відділу VI Factory Act's Extension Act* (1864 р.) їм дано від часу видання закону вісімнадцятимісячний строк, після скінчення якого вони мусили прийняти перерви для відпочинку, приписані фабричним актом».[280] Ледве закон дістав санкцію парляменту, як пани фабриканти вже зробили відкриття: «Той лихий стан, якого ми сподівалися від заведення фабричного закону, не настав. Ми не бачимо, щоб продукція будь - як ослабла. В дійсності ми продукуємо більше протягом того самого часу».[281] Отже, ми бачимо, що англійський парлямент, якому, певно, ніхто не закине геніяльности, через досвід дійшов зрозуміння того, що примусовий закон простими приписами може усунути всі так звані природні перешкоди продукції щодо обмеження й реґулювання робочого дня. Тому при заведенні фабричного закону в якійсь галузі промисловости визначається строк від 6 до 18 місяців, протягом якого справа фабрикантів є усунути технічні перешкоди. Фраза Мірабо: «Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!»** стосується особливо до сучасної технології. Але, активізуючи таким чином, мов у теплиці, розвиток матеріяльних елементів, доконечних для перетворення мануфактурного виробництва на фабричне, фабричний закон разом з цим через доконечність збільшених витрат капіталу прискорює загибіль дрібніших майстрів та концентрацію капіталу.[282]

Залишаючи осторонь суто технічні й технічно усовувані перешкоди, реґулювання робочого дня наражається на безладні

---

[279] Заведення цієї й інших машин на фабриці сірників замінило в одному відділі 230 підлітків 32 підлітками й дівчатами від 14 до 17 років. Цю економію на робітниках 1865 р. проведено ще далі за допомогою застосування парової сили.

[280] «Children's Employment Commission. 2 nd Report 1864», p. IX, n. 50.

[281] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1865», p. 22.

[282] «Потрібних поліпшень... не можна завести в багатьох старих мануфактурах без таких витрат капіталу, які перевищують засоби багатьох сучасних власників... Заведення фабричних законів неодмінно супроводиться переходовою дезорганізацією. Розмір цієї дезорганізації прямо пропорційний до величини того лиха, якому треба зарадити». (Там же, стор. 96, 97).

* — закону про поширення сфери чинности фабричного закону. *Ред.*

** Неможливо? Не говоріть мені ніколи цього дурного слова! *Ред.*

звички самих робітників, особливо там, де панує відштучна плата і де прогул частини дня або тижня можна поповнити пізнішою надмірною або нічною працею — метода, що затуркує дорослого робітника й цілком виснажує сили його товаришів, підлітків та жінок.[283] Хоч ця безладність у витрачуванні робочої сили є природна груба реакція проти нудоти монотонної болісної праці, однак, у незрівнянно більшій мірі вона випливає з тієї анархії самої продукції, що з свого боку знов таки має за передумову необмежену експлуатацію робочої сили капіталом. Поряд загальних періодичних змін промислового циклу й окремих ринкових коливань у кожній галузі продукції є ще так званий сезон — усе одно, чи залежить він від періодичности сприятливих для судноходства пір року, чи від моди — і раптові великі замовлення, що їх треба виконати в якнайкоротший час. Звичка до таких замовлень поширюється разом із залізничою й телеграфною справою. «Поширення залізничної системи,— каже, наприклад, один лондонський фабрикант,— по всій країні дуже сприяло звичці робити короткотермінові замовлення; покупці приїжджають тепер із Ґлезґо, Менчестеру й Единбурґу раз на 14 день для гуртового закупу у великих крамницях Сіті, куди ми постачаємо товари. Замість купувати на складах, як це звичайно робилося раніш, вони дають замовлення, які треба негайно виконати. Попередніми роками ми завжди мали змогу протягом часу слабого попиту працювати наперед для задоволення попиту найближчого сезону, але тепер ніхто не може заздалегідь сказати, на що саме тоді буде попит».[284]

---

[283] При домнах, наприклад, «наприкінці тижня праця звичайно триває значно довше через звичку робітників понеділкувати, а іноді не працювати цілий вівторок або частину його» («... work towards the end of the week is generally much increased in duration, in consequence of the habit of the men of idling on Monday and occasionally during a part or the whole of Tuesday also»). («Children's Employment Commission. 3 rd Report», p. VI). «Дрібні майстрі, звичайно, працюють дуже нереґулярно. Вони прогають 2 — 3 дні, а потім, щоб надолужити це, працюють цілими ночами... Вони завжди вживають до праці своїх дітей, якщо вони є в них» («The little masters generally have very irregular hours. They lose 2 or 3 days, and then work all night to make it up... They always employ their own children if they have any»). (Там же, стор. VII). «Нереґулярності в починанні роботи сприяє можливість і звичка надолужувати прогаяне, збільшивши години праці» («The want of regularity in coming to work, encouraged by the possibility and practice of making up for this by working longer hours»). (Там же, стор. XVIII). «Величезна втрата часу в Бермінґемі... даремне гайнування однієї частини часу, праця до знемоги —протягом другої» («Enormous loss of time in Birmingham... idling part of the time, slaving the rest»). (Там же, стор. XI).

[284] «Children's Employment Commission, 4 th Report», p. XXXII, XXXIII. «Поширення залізничної системи дуже, кажуть, сприяло цій звичці робити короткотермінові замовлення, а це призвело до похапливости в роботі, занедбування часу їжі та до надмірної нічної праці» («The extension of the railway system is said to have contributed greatly to this custom of giving sudden orders, and the consequent hurry, neglect of mealtimes, and late hours of the workpeople»). (Там же, стор. XXXI).

На фабриках і мануфактурах, не підданих ще фабричному законові, панує якнайстрашніша надмірна праця: періодично, підчас так званого сезону, і спорадично — в наслідок раптових замовлень. У зовнішніх відділах фабрики, мануфактури й крамниць, тобто у сфері домашньої праці, і без того цілком нереґулярної, цілком залежної щодо сировинного матеріялу й замовлень від примх капіталіста, який тут не є обмежений міркуваннями про експлуатацію будівель, машин тощо і не ризикує нічим, хіба тільки шкурою самих робітників,— у цій сфері таким чином систематично вирощують промислову резервну армію, якою завжди можна порядкувати і яку протягом однієї частини року винищують якнайжорстокішим примусом до праці, а протягом другої частини зводять до стану голоти через брак праці. «Підприємці,— каже «Children's Employment Commission»,— визискують звичну нереґулярність домашньої праці, щоб у ті часи, коли потрібна нагальна праця, здовжувати її до 11, 12, 2 години вночі, а в дійсності, як каже поширена там фраза, здовжувати її до «всякої години» та ще до того в помешканнях, «де самого лише смороду досить, щоб вас збити з ніг (the stench is enough to knock you down). Ви дійдете, може, до дверей і відчините їх, але вас пройме жах, і ви не підете далі».[285] «Чудаки оті наші підприємці,— каже один із вислуханих свідків, швець,— вони гадають, нібито дитині не шкодить, коли протягом однієї половини року її на смерть виснажують працею, а протягом другої половини майже примушують тинятися без роботи».[286]

Як про технічні перешкоди, так само й про ці так звані «промислові звички» («usages which have grown with the growth of trade» *) заінтересовані капіталісти твердили й твердять, ніби вони є «природні межі» продукції — улюблений лемент бавовняних лордів тих часів, коли вперше почав їм загрожувати фабричний закон. Хоч їхня промисловість більше ніж усяка інша спирається на світовий ринок, а тому й на судноходство, однак досвід спростував їхню брехню. Від того часу англійські фабричні інспектори дивляться на кожну таку «промислову перешкоду» як на просту викрутку.[287] Ґрунтовні й сумлінні досліди «Child-

[285] «Children's Employment Commission, 4 th Report», p. XXXV, n. 235 і 237.

[286] Там же, стор. 127, n. 56.

[287] «Щодо втрат, що їх зазнає торговля в наслідок невчасного виконання замовлень на товари, які доводиться перевозити морем, то я пригадую собі, що це був улюблений арґумент панів фабрикантів у 1832 та 1833 pp. Все, що можна тепер сказати з цього приводу, не має такої ваги, як тоді, коли пара не скоротила ще наполовину всіх дистанцій і не утворила нових умов для перевозу. І в той час цей арґумент не витримував критики, а тепер він зовсім не витримує її». («With respect to the loss of trade by the non - completion of shipping orders in time, I remember that this was the pet argument of the factory masters in 1832 and 1833. Nothing that can be advanced now on this subject could have the force that it had then, before steam had halved all distances and established new regulations

*— звички, що розвивалися разом з розвитком промислів. *Ред.*

ren's Employment Commission» справді доводять, що в деяких галузях промисловости реґулювання робочого дня тільки рівномірніше розподілило б на цілий рік ту масу праці, якої вживається вже в цих галузях;[288] що це реґулювання є перше раціональне обмеження людовбивчих, нісенітних, пустотливих примх моди,[289] які сами по собі не відповідають системі великої промисловости; що розвиток океанського судноходства й засобів комунікації взагалі усунув власне технічну підставу сезонової праці;[290] що всі інші обставини, яких нібито не можна контролювати, усувається поширенням будівель, додатковими машинами, збільшенням числа одночасно занятих робітників[291] і зворотним впливом, що його всі ці зміни справляють на систему великої торговлі.[292] Проте капітал, як він це не раз заявляв устами своїх

---

for transit. It quite failed at that time of proof when put to the test, and again it will certainly fail should it have to be tried»). («Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1862», p. 54, 55).

[288] «Children's Employment Commission, 4 th Report», p. XVIII, n. 118.

[289] Джон Беллерс уже 1699 р. зауважує: «Непостійність мод збільшує число бідних. Вона спричиняє два великі лиха: 1) робітники бідують узимку від недостачі праці, бо торговці матеріями і ткачі - хазяїни не наважуються витрачати свої капітали, щоб дати робітникам роботу, поки настане весна й виявиться, яка буде мода; 2) по весні бракує робітників, і ткачі - хазяїни мусять брати багато учнів, щоб задовольнити потреби королівства протягом кварталу або півроку; це відбирає руки від рільництва, позбавляє село робочих сил і здебільша переповнює міста жебраками; а ті, що соромляться жебракувати, зимою помирають з голоду». («The uncertainty of fashions does increase necessitous Poor. It has two great mischiefs in it: Ist) The journeymen are miserable in winter for want of work, the mercers and master - weavers not daring to lay out their stocks to kepp the journeymen imployed before the spring comes and they know what the fashion will then be; 2dly) In the spring the journeymen are not sufficient, but the master - weavers must draw in many prentices, that they may supply the trade of the kingdom in a quarter or half a year, which robs the plow of hands, drains the country of labourers, and in a great part stocks the city with beggars, and starves some in winter that are ashamed to beg»). («Essays about the Poor, Manufactures etc.», p. 9).

[290] «Children's Employment Commission. 5 th Report», p. 171, n. 31.

[291] Так, наприклад, у свідченнях бретфордських торговців - експортерів читаємо: «За цих обставин ясно, що немає потреби примушувати дітей працювати по крамницях довше, ніж від 8 години ранку до 7—7$\frac{1}{2}$ годин вечора. Це — справа лише додаткових видатків і додаткових рук. [Дітям не треба було б працювати до пізньої ночі, коли б деякі підприємці не були такі жадні на бариші: додаткова машина коштує лише 16 або 18 фунтів стерлінґів]... Всі труднощі випливають із недостатнього устаткування та недостатнього помешкання». (Там же, стор. 171, n. 31, 36 і 38).

[292] Там же. Один лондонський фабрикант, який, зрештою, розглядає примусове реґулювання робочого дня як засіб захисту робітників проти фабрикантів і самих фабрикантів проти великої торговлі, свідчить: «Нашу промисловість притискують торговці - експортери, які, приміром, відсилаючи товари вітрильним кораблем, хочуть до початку певного сезону бути вже на місці і разом з тим сховати собі до кишені ріжницю між фрахтом вітрильного корабля й пароплава; абож із двох пароплавів вони хочуть вибрати собі той, що відпливає раніш, щоб з'явитися на закордонному ринку попереду своїх конкурентів».

представників, згоджується на такий переворот тільки під натиском загального парляментського закону»,[293] який законодатним примусом реґулює робочий день.

9. Фабричне законодавство (постанови про санітарні заходи й виховання). Загальне поширення його в Англії

Фабричне законодавство, це перше свідоме й пляномірне реаґування суспільства на спонтанейно вирослу форму його продукційного процесу, є, як ми бачили, такий самий доконечний продукт великої промисловости, як і бавовняна пряжа, сельфактори і електричний телеграф. Перше ніж перейти до його загального поширення в Англії, ми спинимося ще коротко на деяких постановах англійського фабричного закону, які не стосуються до числа годин робочого дня.

Постанови про санітарні заходи, не кажучи вже про їхню редакцію, яка полегшує капіталістові обходити їх, надзвичайно мізерні і в дійсності обмежуються приписами щодо біління стін і деякими іншими правилами щодо чистоти, вентиляції й захисту від небезпечних машин. У третьому томі ми повернемося до фанатичної боротьби фабрикантів проти тієї постанови, яка октроювала їм невеличкі видатки на захист частин тіла їхніх «рук». Тут знову блискуче стверджується догма фритредерства, ніби в суспільстві з антагоністичними інтересами всяк сприяє загальному добру, добиваючися власної користи. Досить буде одного прикладу. Відомо, що за останній двадцятилітній період в Ірляндії дуже зросла лляна промисловість, а разом із нею і scutching mills (фабрики для тіпання льону). 1864 р. там було 1.800 таких mills. Періодично, восени й зимою, одривають від роботи на полі переважно підлітків та жінок, синів, дочок і дружин сусідніх дрібних фармерів — людей, цілком необізнаних з машинами, щоб поставити їх до цих scutching mills подавати льон у вальцівні. Нещасливі випадки по цих фабриках щодо розміру й інтенсивности зовсім не мають собі прикладів в історії машин. Одним - одна scutching mill у Kildinan'і (коло Корку) від 1852 до 1856 р. налічувала шість випадків смерти і 60 тяжких покалічень, при чому всім їм можна було запобігти за допомогою якнайпростіших пристроїв, ціною в декілька шилінґів. Др. В. Вайт, certifying surgeon* фабрик у Downpatrick'у, заявляє в офіціяльному звіті з 15 грудня 1865 р.: «Нещасливі випадки на scutching mills мають якнайжахливіший характер. У багатьох випадках одриває четверту частину тіла від тулуба. Смерть або будучина інваліда, повна страждань — це звичайні наслідки ран.

[293] «Цьому можна було запобігти,— каже один фабрикант,— коштом поширення майстерень під натиском загального парляментського закону» («This could be obviated at the expense of an enlargement of the works under the pressure of a General Act of Parliament»). (Там же, стор. X, n. 38).

* — лікар, що видає посвідки. *Ред.*

Збільшення фабрик у цій країні збільшить, певна річ, число цих жахливих результатів. Я переконаний, що коли б держава відповідно наглядала за scutching mills, то можна уникнути більшої частини цих жертов у здоров'ї й житті людей».[294] Що могло б краще характеризувати капіталістичний спосіб продукції, ніж ця доконечність примусовим державним законом накинути йому найпростіші санітарні й захисні заходи? «Фабричний закон 1864 р. побілив і почистив по ганчарнях понад 200 майстерень після того, як вони двадцять років, а то й зовсім здержувалися від усякої такої операції (оце та «поздержливість» капіталу!). У цих підприємствах працює 27.800 робітників, що досі підчас надмірної денної, а часто й нічної праці, вдихали отруйне повітря, яке цю взагалі порівняно нешкідливу галузь праці насичує хоробами та смертю. Закон значно збільшив кількість засобів вентиляції».[295]

Одночасно ця частина фабричного закону яскраво показує, як капіталістичний спосіб продукції з самої суті своєї виключає поза якоюсь певною межею всяке раціональне поліпшення. Ми вже не раз зазначали, що англійські лікарі в один голос вважають 500 кубічних футів повітря на особу за ледве достатній мінімум при безупинній праці. Гаразд! Якщо фабричний закон усіма своїми примусовими заходами посередньо прискорює перетворення дрібніших майстерень на фабрики, а тому посередньо зазіхає на право власности дрібніших капіталістів і забезпечує монополію великим, то закон про забезпечення по майстернях для кожного робітника потрібної кількости повітря одним махом безпосередньо експропріював би тисячі дрібних капіталістів! Це підтяло б самий корінь капіталістичного способу продукції, тобто самозростання капіталу — малого чи великого — за допомогою «вільної» купівлі й споживання робочої сили. Тим то перед цими 500 кубічними футами повітря фабричному законодавству перехопило дух. Санітарні установи, комісії для досліду промисловости, фабричні інспектори знову й знов повторюють про доконечність 500 кубічних футів і неможливість накинути їх капіталові. Таким чином вони фактично проголошують сухоти й інші недуги легенів у робітництва за умову існування капіталу.[296]

---

[294] Там же, стор. XV, п. 72 і далі.

[295] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1865», p. 127.

[296] Досвідом установлено, що середній здоровий індивід за кожного вдихання середньої інтенсивности споживає приблизно 25 кубічних цалів повітря, і що він робить приблизно 20 таких вдихань на хвилину. Згідно з цим, один індивід за 24 години мав би споживати повітря приблизно 720.000 кубічних цалів, або 416 кубічних футів. Але відомо, що вдихане повітря вже не може більше служити для того самого процесу, поки воно не очиститься у великій майстерні природи. Згідно з експериментами Валентіна і Бруннера, здорова людина, здається, видихує приблизно 1.300 кубічних цалів вуглекислоти за годину; звідси випливає, що легені за 24 години викидають приблизно 8 унцій твердого вугілля! «Для кожної людини потрібно щонайменше 800 кубічних футів». (Гекслі).

Хоч і які мізерні в цілому постанови фабричного закону про виховання, все ж вони оголосили початкове навчання за обов'язкову умову праці.[297] Їхній успіх вперше довів, що можна сполучати навчання і гімнастику [298] з ручною працею, отже, і ручну працю з навчанням і гімнастикою. З свідчень учителів фабричні інспектори незабаром виявили, що фабричні діти, хоч їх навчають удвоє менше, ніж звичайних школярів, здобувають стільки ж знання, а часто й більше, ніж ті останні. «Справа проста. Ті, що проводять у школі тільки половину дня, завжди мають свіжу голову й майже завжди здатні й охочі вчитися. Система поперемінного чергування праці й навчання робить одне заняття відпочинком від другого, отже, вона значно відповідніша для дитини, ніж безперервність одного з цих двох заняттів. Хлопчина, що від самого ранку сидить у школі, особливо ж у спеку, ніяк не може змагатися з якимось іншим, що жвавий і втямливий приходить до школи від своєї праці».[299] Дальші докази можна знайти в промові Сеніора на соціологічному конґресі в Единбурзі 1863 р. Сеніор зазначає тут, між іншим, і те, що однобічний непродуктивний і довгий шкільний день дітей вищих і середніх кляс без користи збільшує працю вчителя, «тимчасом як він не тільки даремно, але й з абсолютною шкодою для дітей забирає їм час, виснажує їхнє здоров'я й енерґію».[300] Із фабричної системи, як можна про-

---

[297] За англійським фабричним законом батьки не можуть посилати дітей молодших від 14 років до «контрольованих» фабрик, не даючи їм одночасно початкової освіти. Фабрикант відповідає за недодержання закону. «Навчання при фабриках обов'язкове та є умова праці» («Factory education is compulsory, and it is a condition of labour»). («Reports of Insp. of Fact. for 31 st. October 1863», p. 111).

[298] Про найкращі наслідки сполучення гімнастики (а для хлопців і військових вправ) з обов'язковим навчанням дітей по фабриках і школах для бідних дивись промову Н. В. Сеніора на сьомому, щорічному конґресі «National Association for the Promotion of Social Science» в «Report of Procedings etc.», London 1863, p. 63, 64, а також звіти фабричних інспекторів з 31 жовтня 1865 р., стор. 118, 119, 120, 126 і далі.

[299] «Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1865», p. 118. Один наївний фабрикант шовку заявив слідчому комісарові «Children's Employment Commission» ось що: «Я цілком переконаний, що справжній секрет продукувати вправних робітників знайдено у сполученні праці з навчанням, починаючи від дитинства. Звичайно, праця не повинна бути ні надто напружена, ні осоружна, ані нездорова. Я бажав би, щоб мої власні діти мали працю й забави як відпочинок від школи». («Children's Employment Commission. 5 th Report», p. 82, n. 36).

[300] Сеніор, там само, стор. 66. Яким чином велика промисловість на певному ступені розвитку через переворот у способі матеріяльної продукції і в суспільних продукційних відносинах робить переворот і в головах, показує яскраво порівняння промови Н. В. Сеніора з 1863 р. з його філіпікою проти фабричного закону 1833 р., або порівняння поглядів згаданого конґресу з тим фактом, що в певних сільських частинах Англії бідним батькам ще й досі заборонено під загрозою голодної смерти навчати своїх дітей. Так, наприклад, пан Снелл повідомляє як про звичайну практику в Сомерсетшірі, що коли бідна людина подається до парафії по допомогу, то її примушують забрати своїх дітей із школи. Так, пан Воллестоп, піп з Feltham'у, оповідає про випадки, коли деяким родинам

стежити в деталях у Роберта Овена, виріс зародок виховання майбутности, яке для всіх дітей певного віку сполучатиме продуктивну працю з навчанням і гімнастикою, і не тільки як методу піднесення суспільної продукції, але і як єдину методу творити всебічно розвинутих людей.

Ми бачили, що велика промисловість технічно знищує (aufhebt) мануфактурний поділ праці, який на все життя прив'язував геть усю людину до однієї детальної операції, але разом з цим капіталістична форма великої промисловости репродукує той поділ праці в ще потворнішому вигляді: на фабриці у власному значенні — через перетворення робітника в свідомий додаток до частинної машини, повсюди — почасти через спорадичне вживання машини і машинової праці,[301] а почасти через заведення жіночої, дитячої і некваліфікованої праці як нової основи поділу праці. Суперечність поміж мануфактурним поділом праці і суттю великої промисловости виявляється ґвалтовно. Вона виявляється, між іншим, у тому жахливому факті, що велику частину дітей, уживаних по сучасних фабриках та мануфактурах і від наймолодшого віку прикованих до найпростіших маніпуляцій, визискують цілими роками, при чому вони не навчаються ніякої праці, яка згодом зробила б їх придатними хоча б у тій самій мануфактурі або фабриці. Наприклад, в англійських друкарнях раніше практикували перехід учнів од легших до змістовніших робіт, перехід, що відповідав системі давньої мануфактури й ремества. Учні проходили науку, аж поки ставали навченими друкарями. Вміти читати й писати — це було доконечною вимогою від усіх тих, хто бажав стати ремісником. Але все це змінилося з того часу, як заведено друкарську машину. Вона вживає робітників двох категорій — дорослого робітника, доглядача машини, і друкарських хлопчаків, здебільша від 11 до 17 років, що їхня праця виключно в тому, щоб подавати аркуші паперу в машину абож забирати з неї надруковані аркуші. Вони виконують, особливо в Лондоні, цю тяжку працю в деякі дні тижня по 14, 15, 16 годин без перерви, а часто 36 годин уряд лише з двома годинами перерви

відмовлено всякої допомоги за те, що «вони посилали своїх дітей до школи»!

[301] Де ремісничі машини, що їх пускає в рух людська сила, безпосередньо або посередньо конкурують із розвинутими машинами, отже, з машинами, які мають своєю передумовою механічну рушійну силу, там постає велика переміна щодо робітника, який пускає машину в рух. Первісно парова машина заміняла цього робітника, тепер він повинен заміняти парову машину. Тому напруження й витрата його робочої сили досягають величезних розмірів, особливо для підлітків, що засуджені на такі тортури! Так, комісар Лендж бачив у Ковентрі й околицях 10 — 15 - літніх хлопців, що їх уживають крутити стьожковий варстат, не кажучи вже про ще молодших дітей, які мусили крутити варстати менших розмірів. «Це надзвичайно тяжка праця. Хлопчики просто заміняють парову силу» («The boy is a mere substitute for steam power»). (Children's Employment Commission. 5 th Report 1866», p. 114, n. 6). Про вбійчі наслідки «цієї системи рабства», як називає її офіціяльний звіт, там же і далі.

на їжу й сон![302] Велика частина з них не вміє читати, і звичайно це — цілком здичавілі, анормальні істоти. «Щоб зробити їх придатними до їхньої праці, не треба ніякого інтелектуального виховання; в них мало нагоди, щоб надбати вправности, і ще менше, щоб вправляти свій розум; їхня заробітна плата, хоч вона до певної міри й висока для хлопчаків, не зростає в міру того, як вони сами стають дорослими, і велика більшість із них не має ніякої надії на дохідніше й відповідальніше місце доглядача машини, бо на кожну машину припадає лише 1 доглядач і часто аж 4 хлопчаки».[303] Коли вони стають задорослі для своєї дитячої праці, отже, мають щось близько 17 років, їх звільняють із друкарні. Вони стають кандидатами на злочинців. Деякі спроби дати їм деінше якусь роботу розбивалися об їхнє неуцтво, грубість, фізичний та інтелектуальний занепад.

Те, що має силу щодо мануфактурного поділу праці всередині майстерні, має силу й щодо поділу праці всередині суспільства. Поки ремество й мануфактура становлять загальну основу суспільної продукції, доти підпорядкування продуцента виключно одній галузі продукції, зруйнування первісної різноманітности його праці [304] є доконечний момент розвитку. На цій основі кожна окрема галузь продукції емпірично знаходить відповідну їй технічну форму, повільно вдосконалює її і швидко кристалізує, скоро тільки досягнуто певного ступеня зрілости. Час від часу стаються зміни, що їх викликає, поруч нового матеріялу праці, постачуваного торговлею, також і поступінна зміна інструменту праці. Але скоро тільки емпірично знайдено відповідну форму робочого інструменту, то й він костеніє, як це доводить його перехід, часто протягом тисячоліття, із рук однієї ґенерації до другої. Характеристично, що до самого XVIII віку окремі ремества називалися містеріями (mysteries, mystères),[305] і їхніх таємниць міг дійти лише той, хто був у них емпірично і професійно

---

[302] Там же, стор. 3, n. 24.

[303] Там же, стор.7, n. 60.

[304] «За Statistical Account у деяких частинах Горішньої Шотляндії... багатьох пастухів і cotters* з жінками й дітьми можна було бачити в чоботях, пошитих ними з шкури власного виробу, в убраннях, що до них не торкалася ніяка інша рука, крім їхньої власної, і що матеріял для них вони сами настригли з овець, а льон для них сами обробляли. Для виготовлення одежі ледве чи вживали вони будь-яких купованих речей, за винятком шила, голки, наперстка й дуже небагатьох частин залізного знаряддя, вживаного у ткацтві. Фарби добували сами жінки з дерев, кущів, трав і т. ін.». (*Dugald Stewart*: «Works, ed. Hamilton», vol. VIII, p. 327 — 328).

[305] У славнозвісній «Livre des métiers» Етьєна Буальо є, між іншим, припис, щоб підмайстер, коли його приймали до майстрів, присягався «любити по-братерському своїх братів по реместву, допомагати їм — кожний у своєму реместві, тобто не виказувати добровільно таємниць ремества і навіть — в інтересах усієї корпорації — не звертати уваги покупців на вади у виробах інших ремісників з метою рекомендації свого власного товару».

* — селян. *Ред.*

посвячений. Велика промисловість розірвала вуаль, який ховав од людей їхній власний суспільний процес продукції й робив різні стихійно повідокремлювані галузі продукції загадками одну для однієї і навіть для посвячених у кожну з них. Принцип цієї промисловости — розкладати всякий процес продукції, взятий сам по собі і насамперед незалежно від виконування його рукою людини, на його складові елементи — цей принцип створив цілком новітню науку технології. Строкаті, на позір позбавлені зв'язку й закостенілі форми суспільного процесу продукції, розпалися на свідомо пляномірні й, відповідно до бажаного корисного ефекту, систематично повідокремлювані застосування природознавства. Технологія відкрила так само ті нечисленні великі основні форми руху, в яких неодмінно, не вважаючи на всю різноманітність уживаних інструментів, відбувається вся продуктивна діяльність людського організму, цілком так само, як у механіці найскладніший характер машин не ховає того, що машини є постійне повторювання простих механічних знарядь. Сучасна промисловість ніколи не розглядає і не трактує наявну форму якогось процесу продукції як остаточну. Тому її технічна база є революційна, тимчасом як технічна база всіх попередніх способів продукції суттю своєю була консервативна.[306] Машинами, хемічними процесами й іншими методами вона постійно робить перевороти в технічній основі продукції і разом з тим у функціях робітників і в суспільних комбінаціях робочого процесу. Цим вона так само постійно революціонізує поділ праці всередині суспільства й безупинно кидає маси капіталу й маси робітників з однієї галузі продукції до іншої. Через це природа великої промисловости зумовлює переміну праці, рух функцій, всебічну рухливість робітника. З другого боку, вона репродукує у своїй капіталістичній формі старий поділ праці з його закостенілими спеціяльностями. Ми бачили, як ця абсолютна суперечність [між технічними потребами великої промисловости і соціяльним характером, що його вона набирає за капіталістичного ладу]* знищує увесь спокій, сталість, певність життєвого становища робітника, постійно загрожуючи йому вибити з його рук разом

[306] «Буржуазія не може існувати, не революціонізуючи постійно знарядь продукції, отже, і продукційних відносин, отже, і всіх суспільних відносин. Навпаки, незмінне збереження старого способу продукції було першою умовою існування всіх попередніх промислових кляс. Постійний переворот у продукції, невпинне стрясіння всіх суспільних станів, вічна непевність і рух відзначають буржуазну епоху від усіх інших. Всі тривалі, заіржавілі відносини з їхнім кортежем традиційно - поважаних ідей і поглядів гинуть, усі новоутворені старіють раніше, ніж вони встигають скостеніти. Все стале й непорушне випаровує, все святе втрачає святість, і люди, нарешті, мусять тверезими очима подивитись на своє життєве становище, на свої взаємні відносини». (*F. Engels* i *K. Marx*: «Manifest der Kommunistischen Partei», London 1848, S. 5.— *К. Маркс* і *Ф. Енгельс:* «Маніфест Комуністичної Партії», Партвидав 1932, стор. 30).

* Заведене у прямі дужки ми беремо з французького видання. *Ред.*

із засобами праці і засоби існування[307] і разом із його частинною функцією зробити і його самого зайвим; як ця суперечність дає вихід своїй лютості в безперестанному заколенні на жертву робітничої кляси, безмірному марнуванні робочих сил і спустошеннях суспільної анархії, [яка всякий економічний проґрес перетворює на суспільне лихо].* Це неґативний бік. Але коли переміна праці пробиває собі тепер шлях лише як всепереможний природний закон та із сліпо руйнаційною силою природного закону, який всюди наражається на перешкоди,[308] то велика промисловість самими своїми катастрофами робить питанням життя або смерти — визнати переміну праці, а тому й найбільшу різнобічність робітників за загальний суспільний закон продукції і пристосувати відносини до нормального здійснення цього закону. Вона робить питанням життя або смерти — замінити потворність нещасної робітничої людности, що її тримають у резерві завжди напоготові для змінних експлуататорських потреб капіталу, абсолютною придатністю людини для змінних потреб праці; замінити частинного індивіда, простого носія певної суспільної детальної функції, цілком розвинутим індивідом, що для нього різні суспільні функції є почережно змінювані способи діяльности. Один момент цього процесу перевороту, момент, що спонтанейно розвинувся на основі великої промисловости, є політехнічні й аґрономічні школи, другий — «écoles d'enseignement professionnel»,** де дітей робітників навчають дечого з технології і практично застосовувати різні знаряддя продукції. Якщо фабричне законодавство, ця перша ледве видерта в жорстокій боротьбі у капіталу поступка, сполучає лише елементарне навчання з фабричною працею, то не підлягає ніякому сумнівові, що неминуче завоювання політичної влади робітничою клясою завоює також відповідне місце в робітничих школах і для технологічної освіти, теоретичної і практичної. Так само не підлягає ніякому сумнівові, що капіталістична форма продукції та відповідні їй економічні відносини робітників*** стоять у найдіяметральнішій суперечності

---

[307] «You take my life, when you do take the means whereby I livre» («Життя мені візьмете, як засоби візьмете до життя») (*Шекспір*).

[308] Один французький робітник, повернувшись із Сан-Франсіско, пише: «Я ніколи не подумав би, щоб я був здатний працювати в усіх тих промислах, якими я займавсь у Каліфорнії. Я був твердо переконаний, що я ні до чого іншого не здатний, крім друкування книжок... Однак, опинившися серед цього світу авантурників, що змінюють своє ремество легше ніж сорочку,— це щира правда,— я поводив себе так, як поводилися й інші. Через те, що праця по копальнях виявилася недосить вигідною, я покинув її та подався до міста, де я почережно був друкарем, дахарем, ливарником тощо. В наслідок цього досвіду, який показав, що я здатний до всякого роду праці, я почуваю себе менше молюском і більше людиною». (*A. Corbon*: «De l'enseignement professionnel», 2 ème éd., p. 50).

* Заведене у прямі дужки беремо з французького видання. *Ред.*

** — професійно-технічні школи. *Ред.*

*** У французькому виданні тут сказано: «...Капіталістична форма продукції і економічні умови, в які вона ставить робітників, стоять і т. д.». *Ред.*

з такими ферментами перевороту та їхньою метою, знищенням старого поділу праці. Однак розвиток суперечностей певної історичної форми продукції — це єдиний історичний шлях її розкладу й утворення нової. «Ne sutor ultra crepidam!»*— це nec plus ultra ** ремісничої премудрости, стало страшенною дурістю від того моменту, коли годинникар Ватт вигадав парову машину, голяр Аркрайт — прядільну машину, ювелірний робітник Фултон — пароплав.[809]

Оскільки фабричне законодавство реґулює працю по фабриках, мануфактурах тощо, воно спочатку здається тільки втручанням у експлуататорські права капіталу. Навпаки, всяке реґулювання так званої домашньої праці [810] виявляється відразу ж як прямий замах на patria potestas, тобто, висловлюючись сучасною мовою, на батьківський авторитет, крок, що перед ним делікатний і чутливий англійський парлямент з удаваним жахом подавався назад. Однак сила фактів примусила, нарешті, визнати, що велика промисловість руйнує разом з економічною основою старої родини й відповідної їй родинної праці й самі старі родинні відносини. Неминуче треба було оголосити право дітей. «На лихо,— читаємо в кінцевому звіті «Children's Employment Commission» з 1866 р.,— з усіх виказів свідків ясно, що ні від кого не треба так дуже боронити дітей обох статей, як від їхніх власних батьків». Система безмірної експлуатації дитячої праці взагалі й домашньої праці зокрема тим «підтримується, що батьки нестримно й безконтрольно використовують самовільну й нещадну владу над своїми молодими й тендітними нащадками... Не можна давати батькам абсолютної влади робити з своїх дітей просто машини, щоб добувати з них стільки та стільки тижневого заро-

---

[809] Джон Беллерс, справжній феномен в історії політичної економії, ще наприкінці XVII віку з повною ясністю розумів доконечність знищити теперішнє виховання й поділ праці, що породжують гіпертрофію й атрофію на обох полюсах суспільства, хоч і в протилежному напрямі. Між іншим, він чудово каже: «Вчитись у ліноощах — це лише трохи щось ліпше, ніж учитись ліноощів... Фізична праця — це первісна божа установа... Праця так само потрібна для здоров'я тіла, як харч для його життя; бо ті неприємності, що їх людина уникає через ліноощі, впадуть на неї через недугу... Праця додає олії до лямпи життя, думання запалює її... Дурненька дитяча праця (пророчий закид проти Базедових і сучасних тупих наслідувачів їх) лишає дитячий розум дурненьким». («An idle learning being little better than the Learning of Idlenes... Bodily Labour, it's a primitive institution of God... Labour being as proper for the bodies health, as eating is for its living; for what pains a man saves by Ease, he will find in Disease... Labour adds oyl to the lamp of life when thinking inflames it... A childish silly employ, leaves the children's minds silly»). («Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry», London 1696, p. 12, 14, 18).

[810] Вона, зрештою, здебільша має характер домашньої праці і в дрібних майстернях, як ми це бачили в мануфактурі мережива і в плетінні з соломи і як це можна було б докладніше показати особливо на металевих мануфактурах у Шеффілді, Бермінґемі й т. ін.

* — Шевче, тримайся колодок своїх. *Ред.*

** — найвищий ступінь, апогей. *Ред.*

бітку... Діти й підлітки мають право на те, щоб закон захищав їх проти зловживання батьківської влади, яке передчасно нищить їхню фізичну силу й понижує їхній моральний та інтелектуальний рівень».[311] Однак не зловживання батьківською владою створило цю безпосередню або посередню експлуатацію недозрілих робочих сил капіталом; навпаки, капіталістичний спосіб експлуатації, знищивши економічну основу, що відповідала батьківській владі, викликав зловживання цією владою. Хоч і яким страшним і огидливим з'являється розклад старої родини всередині капіталістичної системи, а все ж велика промисловість, призначаючи жінкам, підліткам і дітям обох статей вирішальну ролю в суспільно - організованому процесі продукції поза сферою хатнього господарства, створює нову економічну основу для вищої форми родини й відносин поміж обома статями. Певна річ, однаково абсурдно вважати за абсолютну форму родини її християнсько - германську форму, як і староримську, або старогрецьку, або східню, які, зрештою, становлять історичний ряд розвитку. Так само ясно, що склад комбінованого робочого персоналу з індивідів обох статей і найрізнішого віку, хоч він у своїй грубій, стихійно виниклій капіталістичній формі, де робітник існує для процесу продукції, а не процес продукції для робітника, є отруйне джерело морального зіпсуття й рабства,— за відповідних умов мусить, навпаки, перетворитись на джерело людського розвитку.[312]

Доконечність перетворити фабричний закон із виняткового закону для пряділень і ткалень, цих перших витворів машинового виробництва, на загальний закон усієї суспільної продукції, випливає, як ми вже бачили, з історичного ходу розвитку великої промисловости, на задньому пляні якої зазнають цілковитого перевороту традиційні форми мануфактури, ремества й домашньої праці: мануфактура постійно перетворюється на фабрику, ремество постійно перетворюється на мануфактуру, і, нарешті, сфери ремества й домашньої праці в дивовижно короткий час перетворюються на злиденні трущоби, де необмежено панує найшаленіша, потворна капіталістична експлуатація. Дві обставини відіграють кінець - кінцем вирішальну ролю: поперше, спостереження, яке постійно повторюється, що капітал, коли він підпадає під державний контроль лише на поодиноких пунктах суспільної периферії, тим безмірніше відшкодовує себе в інших пунктах;[313] подруге, волання самих капіталістів про рівність умов конкуренції, тобто про рівні межі експлуатації праці.[314]

---

311 «Children's Employment Commission. 5 th Report», p. XXV, n. 162 і 2 nd Report, p. XXXVIII, n. 285, 289, p. XXXV, n. 191.

312 «Фабрична праця могла б бути так само чиста і приємна, як домашня праця, а то, може, навіть і більше» («Factory labour may be as pure and as excellent as domestic labour, and perhaps more so»). («Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1865», p. 127).

313 Там же, стор. 27, 32.

314 Масові приклади цього в «Reports of Insp. of Fact.».

Послухаймо тепер з приводу цього два глибокі зідхання від щирого серця. Пани В. Кукслей (фабриканти цвяхів, ланцюгів і т. ін. з Брістола) з доброї волі завели у своєму підприємстві норми фабричного закону. «Через те, що стара, нереґульована система існує й далі в сусідніх підприємствах, їм доводиться зазнавати такої кривди, що їхніх робітників - підлітків заманюють (enticed) працювати після шостої години вечора в іншому місці». «Це,— кажуть вони цілком природно,— для нас і кривда і втрата, бо це виснажує частину сили підлітків, що повна користь від неї належить нам».[315] Пан Дж. Сімпсон (фабрикант паперових коробок і мішечків із Лондону) заявляє комісарам «Children's Employment Commission»: «Він, мовляв, підпише всяку петицію на користь заведенню фабричних законів. Хоч що там, а тепер, по закритті майстерні, він ніколи не має вночі спокою («he always felt restles at night»), тільки но згадає, що інші примушують працювати довше й виривають у нього з-під носа замовлення».[316] «Це була б кривда,— каже «Children's Employment Commission», резюмуючи,— проти більших підприємців підводити їхні фабрики під фабричний закон, тимчасом як дрібні підприємства цієї самої галузі продукції не підлягають ніякому законодавчому обмеженню робочого часу. До несправедливости неоднакових умов конкуренції щодо робочого часу, яка випливає з того, що по дрібних майстернях робочий час не є обмежений, для великих фабрикантів долучається ще й та шкода, що подання праці жінок і підлітків відхилилося б від них у бік майстерень, непідлеглих фабричному законові. Нарешті, це дало б поштовх до збільшення дрібніших майстерень, які майже без винятку найменше сприятливі для здоров'я, комфорту, виховання й загального поліпшення становища народу».[317]

В своєму кінцевому звіті «Children's Employment Commission» пропонує підвести під фабричний закон понад 1.400.000 дітей, підлітків і жінок, що з них приблизно половину експлуатує дрібне виробництво й домашня праця.[318] «Коли б,—каже комісія—

---

[315] «Children's Employment Commission. 5 th Report», p. X, n. 35.

[316] Там же, стор. IX, n. 28.

[317] Там же, стор. XXV, n. 165, 176. Про переваги великого виробництва проти карликового порівн. «Children's Employment Commission. 3 rd Report», p. 13, n. 144, p. 25, n. 121, p. 26, n. 125, p. 27, n. 140 і т. ін.

[318] Галузі промисловости, на які треба поширити фабричне законодавство, такі: мануфактура мережива, плетіння панчіх, плетіння з соломи, мануфактура одягу та її численні відміни, виробництво штучних квіток, виробництво рукавиць, чоботарство, капелюшництво, кравецтво, всі металюрґійні фабрики від домн до фабрик голок і т. ін., фабрики паперу, мануфактури скла, тютюнова мануфактура, ґумові фабрики, фабрикація берд (для ткацтва), ручне килимництво, мануфактура парасолів, фабрикація веретен і шпульок, друкарство, палітурництво, торговля папером для писання («Stationery», сюди належить виготовлення паперових коробок, мап, фарб для паперу тощо), виробництво линв, мануфактура аґатових оздоб, цегельні, шовкові мануфактури, Coventry-ткацтво, солеварні, фабрики свічок і цементу, цукроварні, виробництво сухарів, різні вироби з дерева й інші мішані роботи.

парлямент ухвалив наш проєкт у цілому, то немає ніякого сумніву, що таке законодавство справило б якнайсприятливіший вплив не тільки на підлітків і малосильних, що до них воно насамперед стосується, але й на ще більші маси дорослих робітників, які безпосередньо (жінки) і посередньо (чоловіки) опиняться у сфері його впливу. Воно примусило б їх до вреґульованого й помірного робочого часу, воно зберігало б і нагромаджувало той запас фізичної сили, від якого так дуже залежить їхній власний добробут і добробут країни; воно захистило б молоде покоління від надмірного напруження в ранньому віці, яке нищить їхній організм і призводить до передчасного занепаду; нарешті, воно дало б дітям змогу, принаймні до 13 року життя, дістати елементарну освіту й тим поклало б край тому неймовірному неуцтву, що так правильно змальоване у звітах комісії і що на нього можна дивитися лише з великим болем і глибоким почуттям національної зневаги».[319] Міністерство торі у троновій промові з 5 лютого 1867 р. сповістило, що воно зформулювало в «білах» проєкти, подані від комісії для розсліду промисловости.[319a] Для цього йому треба було нового двадцятирічного експерименту in corpore vili. Вже 1840 р. призначено парляментську комісію для дослідження умов дитячої праці. Її звіт з 1842 р., за словами Н. В. Сеніора, розгорнув «найжахливішу картину ненажерливости, егоїзму й жорстокости капіталістів і батьків, злиднів, деґрадації й калічення дітей і підлітків, що її навряд чи бачив коли світ... Може хто гадає, що звіт малює страхіття якогось минулого століття. Але, на жаль, перед нами звіт про те, що ці страхіття існують і далі в такій самій інтенсивній формі, як і колись. Одна брошура, опублікована перед двома роками Гардвіком, заявляє, що зловживання, осуджені 1842 р., існують за наших часів (1863 р.) у повному розцвіті... Цей звіт (1842 р.) пролежав, не звертаючи на себе уваги, двадцять років, і протягом їх тим дітям, які повиростали, не маючи жодного уявлення про те, що ми звемо мораллю, що таке шкільна освіта, релігія або природна родинна любов, дозволили стати батьками теперішнього покоління».[320]

Тимчасом суспільне становище змінилося. Парлямент не насмілився відкинути вимоги комісії 1862 р., як він це свого

---

[319] Там же, стор. XXV, n. 169.

[319a] Factory Acts Extension Act* ухвалено 12 серпня 1867 р. Він реґулює всі металеливарні, ковальські підприємства й мануфактури, включаючи і машинобудівельні заводи, далі мануфактури скла, паперу, ґутаперчі, кавчуку, тютюну, друкарні, палітурні, нарешті, всі майстерні, в яких працює більш як 50 осіб.— Hours of Labour Regulation Act,** що його ухвалено 17 серпня 1867 р., реґулює дрібні майстерні й так звану домашню працю.

У II томі я повернуся до цих законів, до нового Mining Act*** 1872 р. й т. ін.

[320] *Senior*: «Social Science Congress», p. 55, 56.

* Закон про поширення фабричного закону. *Ред.*

** Закон, що реґулює час праці. *Ред.*

*** — закону про копальні. *Ред.*

часу зробив з вимогами 1842 р. Тому вже 1864 р., коли комісія опублікувала лише частину своїх звітів, мануфактуру глиняних виробів (включно й ганчарство), фабрикацію шпалер, сірників, набоїв і пістонів, як і стриження оксамиту, підпорядковано тим законам, що мали силу для текстильної промисловости. У троновій промові з 5 лютого 1867 р. тодішній кабінет торі оголосив дальші біли, основані на прикінцевих пропозиціях комісії, яка тимчасом 1866 р. закінчила свою працю.

15 серпня 1867 р. Factory Acts Extension Act, а 21 серпня і Workshops Regulation Act дістали королівське затвердження; перший закон реґулює великі, а останній — дрібні галузі промисловости.

Factory Acts Extension Act реґулює домни, залізообробні заводи, міделиварні заводи, сталеливарні, машинобудівельні заводи, металеві майстерні, фабрики ґутаперчі, фабрики паперу, скла, тютюну, далі, друкарні, палітурні і взагалі всі такі промислові майстерні, де одночасно працює п'ятдесят або більше осіб щонайменше протягом ста день на рік.

Щоб дати деяке уявлення про розміри охопленої цим законом сфери, подамо тут деякі з установлених у ньому визначень:

«*Ремество* має (в цьому законі) означати: всяку ручну працю, виконувану з професії або для заробітку, для або з нагоди виготовлення, зміни, оздоблення, лагодження або остаточного оброблення на продаж будь-якого предмету або його частини.

«*Майстерня* має означати: всяку кімнату або місце під дахом або під голим небом, де дитина, підліток або жінка працює в якомусь «реместві» і куди той, хто застосовує до праці таких дітей, підлітків або жінок, має право входу й контролю.

«*Занятий* має означати: працювати в якомусь «реместві», за плату або без плати, в майстра або в одного з батьків, як це докладніше визначено нижче.

«*Батьки* має означати: батько, мати, опікун або інша особа, що має опіку або контроль над будь-якою... дитиною або підлітком».

Пункт сьомий, що визначає кару за вживання до праці дітей, підлітків і жінок усупереч постановам цього закону, накладає грошову кару не тільки на власника майстерні, усе одно, чи буде ним хто з батьків, чи ні, але й на «батьків або інших осіб, які опікають дитину, підлітка або жінку, або мають безпосередню користь від їхньої праці».

Factory Acts Extension Act, що стосується до великих підприємств, далеко поступається проти фабричного закону в наслідок безлічі мізерних виняткових постанов і боязких компромісів із капіталістами.

Workshops' Regulation Act, мізерний у всіх своїх подробицях, лишився мертвою буквою в руках міської й місцевої влади, якій доручено його проведення в життя. Коли парлямент 1871 р. відібрав від неї це уповноваження, щоб передати його фабричним

інспекторам, і одним махом збільшив таким чином сферу контролю цих інспекторів більш ніж на 100.000 майстерень,—на 300 самих тільки цегелень,— персонал інспекторів з винятковою дбайливістю збільшили всього на вісім помічників, дарма що й перед тим він був надто малий.[321]

Отже, в цьому англійському законодавстві 1867 р. вражає, з одного боку, накинута парляментові панівних кляс доконечність у принципі погодитись на такі надзвичайні й широкі заходи проти ексцесів капіталістичної експлуатації, а з другого боку, половинчастість, неохота і mala fides,* з якими парлямент потім дійсно проводив у життя ці заходи.

Слідча комісія 1862 р. також запропонувала нову реґляментацію гірничої промисловости, промисловости, яка від усіх інших відрізняється тим, що в ній інтереси землевласників і промислових капіталістів ідуть пліч - о - пліч. Протилежність цих двох груп інтересів сприяла фабричному законодавству; відсутности цієї протилежности досить для того, щоб пояснити проволікання та викрути щодо гірничого законодавства.

Слідча комісія 1840 р. зробила такі жахливі і обурливі викриття і викликала такий скандал на всю Европу, що парлямент мусив рятувати своє сумління Mining Act'ом 1842 р., в якому він обмежився забороною праці під землею для жінок і дітей, молодших від 10 років.

Потім 1860 р. видано Mines' Inspection Act,** що згідно з ним спеціяльно призначені державні урядовці мають наглядати за гірничими підприємствами, і дітей між 10 і 12 роками не можна в тих підприємствах вживати до праці, якщо вони не мають шкільного посвідчення або не відвідують школи протягом певного числа годин. Цей закон лишився цілком мертвою буквою через на сміх мале число призначених інспекторів, мізерність їхніх уповноважень та інші причини, які докладніше з'ясується в дальшому викладі.

Одна з найновіших Синіх Книг про гірничі підприємства — це «Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence, 23 July 1866». Це — праця комітету, складеного з членів нижньої палати й уповноваженого закликати й вислухувати свідків; товстий том in folio, де сам «Report» має всього лише п'ять рядків такого змісту: комітет нічого не може сказати, треба переслухати ще більше свідків!

Спосіб допиту свідків нагадує cross examinations*** по англійських судах, де адвокат безсоромними і заплутаними перехрес-

---

[321] Персонал фабричної інспекції складався з 2 інспекторів, 2 помічників і 41 субінспекторів. Нових 8 субінспекторів призначено 1871 р. Загальна сума видатків на проведення фабричних законів в Англії, Шотляндії й Ірляндії становила 1871—1872 рр. лише 25.347 фунтів стерлінґів, включаючи й судові витрати на процеси проти порушень закону.

* — нечесність. *Ред.*

** — закон про інспекцію над копальнями. *Ред.*

*** — перехресний допит. *Ред.*

ними запитами намагається спантеличити свідка й перекрутити його слова. Тут у ролі адвокатів виступають сами члени парляментської слідчої комісії, між ними власники й експлуататори копалень; свідки тут робітники копалень, здебільша кам'яновугільних. Ця ціла фарса надто характеристична для духу капіталу, так що не можна не подати тут декілька витягів. Для легшого огляду я подаю результати слідства й т. ін. за рубриками. Нагадую, що питання і обов'язкові відповіді в англійських Синіх Книгах нумеровані, і що свідки, чиї свідчення тут цитується, є робітники кам'яновугільних копалень.

1. Праця дітей від 10 років по копальнях. Праця разом з неминучим ходінням від і до копалень триває звичайно 14 — 15 годин, винятково довше, від 3, 4, 5 години ранку до 4—5 години вечора (№№ 6, 452, 83). Дорослі робітники працюють двома змінами, або по 8 годин, але для підлітків, щоб заощадити на видатках, такої зміни нема (№№ 80, 203, 204). Малих дітей уживають головно щоб відчиняти й зачиняти двері в різних відділах копальні, а старших дітей — до тяжкої роботи: перевозити вугілля й т. ін. (№№ 122, 739, 1747). Довгий робочий день під землею триває до 18 або 22 року життя, коли відбувається перехід до власне копальневої праці (№ 161). Дітей і підлітків тепер тяжче мордують працею, ніж колибудь у попередні часи (№№ 1663 — 67). Копальневі робітники майже одноголосно вимагають парляментського закону про заборону копальневої праці для дітей, молодших за 14 років. Але ось Гессей Вівіян (сам експлуататор копальні) питає: «Чи не залежить ця вимога від більших або менших злиднів батьків?»—А містер Брюс: «Чи це не жорстоко, якщо батько помер або покалічений тощо, відбирати в родини цей ресурс? Адже ця заборона мусить мати силу, як загальне правило. Чи хочете ви підземну працю дітей до 14 років заборонити в усіх випадках?» Відповідь: «В усіх випадках» (№№ 107 до 110). Вівіян: «А якщо працю дітей до 14 років по копальнях заборонять, то чи не посилатимуть батьки дітей на фабрики тощо? — Як правило, ні» (№ 174). Робітник: «Відчиняти й зачиняти двері, здається, легко. Але це виснажна праця. Не кажучи вже про постійний протяг, дитина сидить там немов у в'язниці, цілком так, наче в темній тюремній камері». Буржуа Вівіян: «А не може дитина, вартуючи при дверях, читати, якщо вона матиме світло?— Поперше, вона мусила б купити собі свічку. Але, крім того, їй цього і не дозволили б. Її поставили, щоб пильнувала справи, вона має виконувати певний обов'язок. Я ніколи не бачив, щоб якабудь дитина читала в копальні» (№№ 141—160).

2. Виховання. Копальневі робітники вимагають закона про обов'язкове навчання дітей, як на фабриках. Вони заявляють, що той пункт закону 1860 р., який вимагає шкільної посвідки для того, щоб вживати до праці дітей 10 — 12 років, є чисто ілюзоричний. «Педантична» процедура допитування капіталістичними слідчими стає тут справді забавною. (№ 115). «Чи цей закон більше потрібний проти підприємців, чи проти батьків?— Проти тих

і других» (№ 116). «Більше проти тих, ніж проти других?— Як мені відповісти на це питання?» (№ 137). «Чи виявляють підприємці будь - яку охоту пристосувати години праці до навчання в школі?— Ніколи» (№ 211). «Чи поповнюють копальневі робітники своє виховання опісля?— Загалом вони стають гіршими, набувають лихих звичок; вони вдаються в пияцтво і гру й т. п. та цілком занепадають морально» (№ 109). «Чому не посилають дітей до вечірніх шкіл?— Здебільша в копальневих округах немає ніяких шкіл. Але головне в тому, що діти такі виснажені надмірною довгою працею, що в них заплющуються очі від утоми». «Отже,—робить висновок буржуа,— ви проти освіти? — Ні в якому разі, але й т. ін.» (№ 443). «Чи не примушені власники копалень і т. ін. законом 1860 р. вимагати шкільних посвідок, якщо вони вживають до роботи дітей між 10 і 12 роками життя?— За законом — так, але підприємці цього не роблять» (№ 444). «На вашу думку, цей пункт закону не завжди виконують?— Його зовсім не виконують» (№ 717). «Чи дуже цікавляться копальневі робітники питанням освіти?—Велика більшість» (№ 718). «Чи турбуються вони про виконання цього закону?— Велика більшість» (№ 720). «Чому ж вони не примушують виконувати його?— Той або інший робітник і хотів би не допускати до роботи підлітків без шкільних посвідок, але тоді його беруть на замітку (a marked man)» (№ 721). «Хто?— Його підприємець» (№ 722). «Однак, ви ж не думаєте, що підприємці будуть переслідувати людину за те, що вона слухає закону?— Я думаю, вони будуть це робити» (№ 723). «Чому робітники не відмовляються вживати до праці таких підлітків?— Це не залишено їм на вибір» (№ 1634). «Ви вимагаєте втручання парляменту?— Якщо має щось реального статися для виховання дітей копальневих робітників, то це треба зробити примусово, за допомогою парляментського закону» (№ 1636). «Чи повинно це мати силу для дітей усіх робітників Великобрітанії, чи тільки для дітей копальневих робітників?— Я тут, щоб говорити від імени копальневих робітників» (№ 1638). «Чому відрізняти дітей копальневих робітників од інших?— Бо вони є виняток із правила» (№ 1639). «З якого погляду?— З фізичного» (№ 1640). «Чому б виховання для них мало більшу вартість, аніж для хлопців інших кляс?— Я не кажу, що воно має для них більшу вартість, але через надмірну працю в копальнях вони мають менше шансів діставати виховання в денних і недільних школах» (№ 1644). «А чи не правда, що такі питання не можна розглядати абсолютно?» (№ 1646). «Чи досить шкіл в округах?— Ні» (№ 1647). «Коли б держава вимагала, щоб усіх дітей посилати до школи, то де взяти шкіл для всіх цих дітей?— Я гадаю, що коли обставини вимагатимуть цього, то школи постануть сами собою. Велика більшість не тільки дітей, але й дорослих копальневих робітників не вміє ні писати, ні читати» (№№ 705, 726).

3. Жіноча праця. Хоч робітниць, починаючи від 1824 р. вже й не вживають до праці під землею, а все ж вони працюють над

землею коло навантажування вугілля й т. ін., тягають цебрами вугілля до каналів і залізничних ваґонів, сортують вугілля й т. ін. За останні 3 - 4 роки вживання жіночої праці дуже зросло» (№ 1727). Це — здебільша дружини, дочки й удови копальневих робітників від 12 до 50 і 60 років життя (№№ 645, 1779) (№ 648). «Що думають копальневі робітники про жіночу працю по копальнях?— Взагалі її осуджують» (№ 649). «Чому?— Вони вважають її за зневажливу для жіночої статі... Вони зодягнені наче в чоловічий одяг. У багатьох випадках у них заглушено всякий сором. Деякі жінки палять. Праця така ж брудна, як і в самих копальнях. Серед них багато заміжніх жінок, які не мають змоги виконувати своїх домашніх обов'язків» (№ 651 і далі) (709). «Чи можуть удови знайти деінде такий вигідний заробіток (8 — 10 шилінґів на тиждень)?— Я нічого не можу сказати про це» (№ 710). «А проте (кам'яне серце!) ви зважуєтеся відібрати в них цей засіб існування?— Певно» (№ 1715). «Звідки такий настрій?— Ми, копальневі робітники, надто шануємо гарну стать, щоб бачити її засудженою на роботу в копальнях... Ця праця здебільша дуже важка. Багато з цих дівчат підіймає 10 тонн на день» (№ 1732). «Чи не гадаєте ви, що робітниці, які працюють у копальнях, неморальніші за тих, що працюють на фабриках?— Процент неморальних більший серед них, ніж серед фабричних дівчат» (№ 1733). «Алеж ви не задоволені і з стану моральности на фабриках?— Ні» (№ 1734). «Чи не хотіли б ви заборонити жіночу працю й на фабриках?— Ні, я цього не хочу» (№ 1735). «Чому ні?— Вона почесніша для жіночої статі й більш відповідає їй» (№ 1736). «А все ж ви гадаєте, що вона шкідлива для їхньої моральности?— Ні, далеко не так, як праця в копальнях. Зрештою, я кажу це не тільки з моральних, але й з фізичних і соціяльних міркувань. Соціяльна деґрадація дівчат жахлива й доходить до краю. Коли ці дівчата стають дружинами копальневих робітників, чоловіки глибоко страждають від цієї деґрадації, і це жене їх із дому до пияцтва» (№ 1737). «А чи не те саме буває з жінками, що працюють на залізовиробних заводах?— Я не можу казати про інші галузі продукції» (№ 1740). «А яка ж ріжниця між жінками, що працюють по залізовиробних заводах, і тими, що працюють по копальнях?— Я над цією справою не працював» (№ 1741). «Чи можете ви знайти якусь ріжницю між однією й другою клясою?— В цій справі я не можу сказати нічого з певністю, але, ходячи від хати до хати, я познайомився з ганебним станом речей у нашій окрузі» (№ 1750). «Чи не мали б ви великої охоти усунути жіночу працю скрізь, де вона спричиняє деґрадацію?— Так... найкращі почуття в дітей дає тільки материне виховання» (№ 1751). «Але це стосується і до рільничої праці жінок?— Вона триває тільки два сезони, а в нас вони працюють всі чотири сезони року, іноді день і ніч, мокрі аж до сорочки, їхній організм слабшає, їхнє здоров'я надломлюється» (№ 1753). «Чи вивчали ви цю справу (саме щодо жіночої праці) взагалі?— Я придивлявся навколо себе і можу лише сказати,

що я ніде не знайшов нічого, хоч трохи подібного до жіночої праці в копальнях. Це — чоловіча праця і праця для дужих чоловіків. Кращі елементи поміж копальневими робітниками, які силкуються піднестися, стати людьми, замість знаходити підтримку в своїх дружин, через них занепадають». Після цілого ряду перехресних запитань цих буржуа виявляється, нарешті, таємниця їхнього «милосердя» до вдовиць, бідних родин і т. ін.: «Власник копальні призначає певних джентлменів для головного догляду; останні, щоб заробити панської похвали, додержують політики зробити все якомога найекономніше, і дівчата - робітниці одержують від 1 шилінґа до 1 шилінґа 6 пенсів денно там, де чоловік мусив би одержувати 2 шилінґи 6 пенсів» (№ 1816).

4. Жюрі для огляду мерців (№ 360). «Щодо слідства coroner'ів* у ваших округах, чи задоволені робітники судовими процесами, коли трапляються нещасливі випадки? — Ні, незадоволені» (№ 816). «Чому ні?— Особливо тому, що на членів жюрі призначають людей, які абсолютно нічого не тямлять у копальнях. Робітників ніколи не закликають, хібащо лише як свідків. Загалом до жюрі закликають сусідніх крамарів, які є під впливом власників копалень, їхніх покупців, і не розуміють навіть технічних висловів свідків. Ми бажаємо, щоб копальневі робітники становили частину членів жюрі. Звичайно присуд суперечить виказам свідків» (№ 378). «Чи не повинні жюрі бути безсторонніми?— Так» (№ 379). «А чи будуть робітники безсторонніми?— Я не бачу ніяких мотивів, чому б їм не бути безсторонніми. Вони добре розуміють справу» (№ 380). «А чи не виявлятимуть вони нахилу до того, щоб виносити несправедливо суворі присуди в інтересах робітників?— Ні, я не думаю».

5. Фалшива міра та вага й т. ін. Робітники вимагають тижневої виплати замість двотижневої, міряння цебер вагою, а не на об'єм, захисту проти вживання фалшивої ваги і т. ін. (№ 1071). «Коли цебра по - шахрайському збільшують, то робітник може ж, повідомивши наперед за 14 день, покинути працю в копальні? — Алеж, прийшовши на іншу копальню, він і там знайде те саме» (№ 1072). «Але він все ж може покинути те місце, де йому чинять кривду?— Алеж повсюди панує те саме» (№ 1073). «Але робітник завжди може покинути своє місце, попередивши про це за 14 днів?— Так». Цього досить!

6. Копальнева інспекція. Робітники страждають не тільки від нещасливих випадків через вибух газів (№ 234 і далі). «Нам доводиться так само нарікати на погану вентиляцію в кам'яновугільних копальнях, бо люди в них ледве можуть дихати; через це вони стають непридатними до будь - якої праці. Так, наприклад, саме тепер у тій частині копалень, де я працюю, отруйне повітря загнало багатьох людей на цілі тижні до ліжка. У головних ходах здебільша повітря є досить, але мало його

* В Англії — слідчий для огляду мерців у випадках наглої смерти *Ред.*

саме по тих місцях, де ми працюємо. Коли ж якийсь робітник надішле скаргу з приводу вентиляції до інспектора, то його звільняють, і він стає вже «поміченим» робітником, що й деінде не знайде собі ніякої праці. «Mining inspecting Act» 1860 р. — це просто клапоть паперу. Інспектор — число їх занадто вже мале — мабуть лише один раз на сім років формально відвідує копальню. Наш інспектор — це цілком неспроможна сімдесятлітня людина, і він має інспектувати більш ніж 130 кам'яновугільних копалень. Опріч більшого числа інспекторів, нам треба субінспекторів» (№ 280). «Тоді уряд повинен тримати таку армію інспекторів, щоб вони сами, без інформації самих робітників, могли робити все те, чого ви вимагаєте?— Це неможливо, але вони повинні сами приходити в копальні по інформації» (№ 285). «Чи не гадаєте ви, що наслідок цього був би такий, що відповідальність (!) за вентиляцію й т. ін. з власників копалень спала б на державних урядовців?— Зовсім ні; їхній обов'язок був би примушувати виконувати наявні вже закони» (№ 294). «Коли ви говорите про субінспекторів, то чи не маєте ви на думці людей з меншою платою й нижчої категорії, аніж сучасні інспектори?— Я зовсім не бажаю нижчих людей, тоді як ви можете дати кращих» (№ 295). «Чи хочете ви більшого числа інспекторів або людей нижчої кляси ніж інспектори?— Нам треба людей, які сами товклися б по копальнях, людей, що не тремтіли б за свою шкуру» (№ 296). «Коли б ваше бажання мати інспекторів нижчого сорту здійснилося, то чи не постане небезпека з того, що вони недосить здібні?— Ні, це є справа уряду призначити здібних людей». Нарешті, цей спосіб допиту стає навіть для президента слідчої комісії надто безглуздим: «Ви хочете,— питає він, встряваючи,— людей практичних, що сами оглядали б копальні й повідомляли б інспектора, який потім міг би використати свої ширші знання» (№ 531). «Чи не спричинить вентиляція по всіх цих старих копальнях багато видатків? — Так, затрати, може, і зростуть, але людське життя буде захищене» (№ 581). Якийсь копальневий робітник протестує проти 17 відділу закону 1860 р.: «Тепер, коли інспектор копалень знаходить якусь частину копальні в непридатному для праці стані, він мусить про це повідомити власника копальні й міністра внутрішніх справ. Після цього власник копальні має двадцять днів на роздум; наприкінці цих 20 днів він може відмовитися зробити будь-які зміни. Коли він відмовляється зробити зміни, то він мусить писати до міністра внутрішніх справ і запропонувати йому п'ять гірничих інженерів, з-поміж яких міністер мусить призначати третейських суддів. Ми запевняємо, що в цьому випадку сам власник копальні має можливість призначати своїх власних суддів» (№ 586). Буржуа-екзамінатор, сам власник копалень: «Це — суто спекулятивне заперечення» (№ 588). «Отже, ви дуже невисокої думки про чесність гірничих інженерів?— Я кажу, що це велика кривда й велика несправедливість» (№ 589). «Чи не займають гірничі інженери такого офіціяльного

місця, що підносило б їхні рішення понад небезсторонність, якої ви боїтесь?— Я відмовляюсь відповідати на питання про особистий характер цих людей. Я переконаний, що в багатьох випадках вони поводяться дуже небезсторонньо, і що треба відібрати в них цю владу там, де на карту ставиться людське життя». В того самого буржуа вистачає безстидства спитати: «Чи не гадаєте ви, що й власники копалень мають утрати в наслідок вибухів?»— І, нарешті, ще (№ 1042): «Чи не можете ви, робітники, сами захистити свої власні інтереси, не вдаючися по допомогу до уряду?— Ні».— 1865 р. у Великобрітанії було 3.217 кам'яновугільних копалень і — 12 інспекторів. Один власник копалень у Йоркшірі («Times», з 26 січня 1867 р.) сам обчислює, що інспектори, коли навіть залишити осторонь їхні суто бюрократичні справи, які забирають у них увесь час, могли б відвідати кожну копальню лише один раз на десять років. Не диво, що останніми роками (особливо ж і 1866 і 1867 рр.) катастрофи проґресивно збільшувалися числом і своїми розмірами (іноді число жертов становило 200 — 300 робітників). Оце вам краса «вільної» капіталістичної продукції!

У всякому разі закон 1872 р., хоч які в нього хиби, є перший закон, що реґулює години праці дітей, вживаних по копальнях, і до певної міри робить відповідальними за так звані нещасливі випадки експлуататорів і власників копалень.

Королівська комісія 1867 р. для розсліду умов праці дітей, підлітків та жінок у рільництві опублікувала декілька дуже важливих звітів. Зроблено різні спроби застосувати принципи фабричного законодавства, у змодифікованій формі, до рільництва, але всі вони досі кінчалися повною невдачею. Але на одно я маю тут звернути увагу, а саме на існування непереможної тенденції до загального застосування цих принципів.

Якщо, з одного боку, загальне поширення фабричного законодавства як засобу фізичного й духовного захисту робітничої кляси стало неминучим, то, з другого боку, як це вже зазначено, воно повсюдно поширює й прискорює перетворення розпорошених процесів праці карликового маштабу на комбіновані процеси праці великого суспільного маштабу, отже, повсюдно поширює й прискорює концентрацію капіталу й самовладне панування фабричного режиму. Воно руйнує всі старовинні й переходові форми, за якими панування капіталу почасти ще ховається і замінює їх прямим, незахованим пануванням капіталу. Цим воно повсюдно поширює й безпосередню боротьбу проти цього панування. Тимчасом як в індивідуальних майстернях воно примушує до одноманітности, реґулярности, порядку й економії,— воно, в наслідок величезного поштовху, що його дають розвиткові техніки обмеження й реґулювання робочого дня, збільшує анархію й катастрофи капіталістичної продукції в цілому, збільшує інтенсивність праці й конкуренцію машин з робітником. Разом із сферами дрібного виробництва та домашньої праці воно знищує останні притулки «зайвих» робітників, а тим самим і на-

явний до цього часу забезпечний клапан цілого суспільного механізму. Разом із матеріяльними умовами й суспільною комбінацією процесу продукції воно призводить до зрілости суперечності й антагонізми капіталістичної форми цього процесу, а тому одночасно і елементи творення нового й моменти перевороту старого суспільства.[322]

10. Велика промисловість і рільництво

Революцію, яку велика промисловість викликає у рільництві і в соціяльних відносинах аґентів рільничої продукції, можна буде з'ясувати тільки пізніше. Тут досить буде подати коротко деякі результати тієї революції, антиципуючи їх. Якщо вжиток

[322] Роберт Оуен, батько кооперативних фабрик і кооперативних крамниць, який, однак, як зауважено вище, зовсім не поділяв ілюзій своїх наслідувачів щодо значення цих ізольованих елементів перевороту, в своїх спробах не тільки фактично виходив із фабричної системи, але й теоретично оголосив її за вихідний пункт соціяльної революції. Пан Віссерінґ, професор політичної економії в університеті в Ляйдені, здається, передбачає щось таке подібне, коли він у своєму «Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde. 1860 — 62», де всі тривіяльності вульґарної економії подано в щонайвідповіднішій формі, завзято обстоює ремісниче виробництво проти великої промисловости.— [До четвертого видання.— «Нова юридична плутанина», що її породило англійське законодавство за допомогою одне одному суперечних Factory Acts, Factory Extension Act і Workshops' Act, стала кінець - кінцем нестерпною, і тим то у Factory and Workshop Act 1878 р. зроблено кодифікацію цілого цього законодавства. Певна річ, докладної критики цього промислового кодексу Англії, який тепер має силу, тут не можна дати. Тому, може, досить буде таких уваг. Закон охоплює: 1) текстильні фабрики; тут майже все лишається по - старому: дозволений робочий час для дітей понад 10 років становить 5½ годин на день, абож 6 годин, але тоді субота вільна; для підлітків і жінок — 10 годин на день протягом п'ятьох днів, у суботу щонайбільше 6½ годин.— 2) Нетекстильні фабрики. Тут постанови більше, ніж раніш, наближаються до постанов, зазначених у пункті 1, але все ще існують деякі вигідні для капіталістів винятки, які в деяких випадках можна ще більше поширити за спеціяльним дозволом міністра внутрішніх справ. — 3) workshops (майстерні), визначувані більш - менш так само, як і в попередньому законі; оскільки в них вживають дітей, підлітків або жінок, workshops поставлено майже нарівні з нетекстильними фабриками, однак знову таки з полегшенням у деталях.— 4) Workshops, де не вживають дітей або підлітків, а лише осіб обох статей понад 18 років; для цих майстерень маємо ще більші полегшення.— 5) Domestic workshops (хатні майстерні), де працюють тільки члени родини в помешканні самої родини; ще елястичніші постанови, і одночасно таке обмеження, що інспектор без окремого дозволу міністра або судді може відвідувати лише такі помешкання, яких водночас не використовується як житло; нарешті, безумовна воля для плетіння з соломи, плетіння мережива і виробництва рукавиць у межах родини. Попри всі свої хиби цей закон, поруч із швайцарським федеральним фабричним законом з 23 березня 1877 р., все ж є найліпший закон у цій справі. Порівняння його із згаданим швайцарським федеральним законом особливо цікаве тим, що воно дуже унаочнює переваги й хиби двох законодавчих метод — англійської, «історичної», яка втручається в справи від нагоди до нагоди, і континентальної, побудованої на традиціях французької революції, методи більш узагальнювальної. На жаль, англійський кодекс у своєму застосуванні до workshops здебільша все ще мертва буква — в наслідок недостатнього інспекторського персоналу.— *Ф. Е.*].

машин у рільництві здебільша вільний від шкідливого фізичного впливу, справлюваного на фабричного робітника,[323] то в «утворенні зайвих» робітників вони тут діють ще інтенсивніше і не маючи собі в цьому опору, як ми це пізніше побачимо в подробицях. У графствах Кембрідж і Суффолк, приміром, площа обробленої землі за останні двадцять років дуже поширилася, тимчасом як сільська людність за той самий період не тільки відносно, а й абсолютно зменшилася. У Сполучених штатах Північної Америки рільничі машини заміняють робітників покищо лише у можливості, тобто вони дозволяють продуцентові обробляти більшу площу землі, але не проганяють дійсно занятих робітників. В Англії й Велзі число осіб, що працювали у фабрикації рільничих машин, становило 1861 р. 1.034, тим часом як число рільничих робітників, занятих коло парових і робочих машин, становило лише 1.205.

У сфері рільництва велика промисловість діє якнайбільш революційно в тому розумінні, що вона нищить твердиню старого суспільства, «селянина», і висуває на його місце найманого робітника. Таким чином потреби соціяльного перевороту й соціяльні противенства * на селі доходять такого ж рівня, як і в місті. Замість найрутиннішого і найнераціональнішого виробництва постає свідоме технологічне застосування науки. Капіталістичний спосіб продукції завершує розрив того первісного родинного зв'язку рільництва з мануфактурою, який об'єднував дитинячі, нерозвинуті форми одного і другої. Але разом із цим цей спосіб продукції утворює матеріяльні передумови нової, вищої синтези, а саме спілки рільництва і промисловости, на основі їхніх антагоністично розвинених форм. Капіталістична продукція в міру того, як перевага міської людности, яку вона стягає до великих центрів, щораз більшає,— нагромаджує, з одного боку, історичну силу руху суспільства, а з другого боку, перешкоджає обмінові речовин між людиною й землею, тобто перешкоджає повертанню ґрунтові тих його складових частин, які людина зужила у формі харчових засобів і одягу, отже, вона порушує вічну природну умову тривалої родючости ґрунту. Цим самим вона одночасно руйнує фізичне здоров'я міських робітників і інтелектуальне життя сільських робітників.[324] Але руйнуючи спонтанейно постали умови цього обміну речовин, капіталістична

[323] Докладний опис машин, уживаних в англійському рільництві, знаходимо в «Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands, von Dr. W. Hamm». 2 Auflage 1856. У своєму нарисі про розвиток англійського рільництва пан Гам надто некритично йде за паном Леонс де Лявернь. [До четвертого видання.— Розуміється, тепер цей нарис застарів.— *Ф. Е.*].

[324] «Ви розділяєте народ на два ворожі табори: на необтесаних мужиків і слабовитих карликів. Боже мій! Нація, що розділилася на рільничі й торговельні інтереси, вважає себе за здорову й називає себе навіть освіченою й цивілізованою не наперекір, а саме в наслідок цьо-

* У французькому виданні тут замість «соціяльні противенства» сказано «клясова боротьба». *Ред.*

продукція разом з тим примушує відновити його систематично як закон, що реґулює суспільну продукцію, і у формі, адекватній повному розвиткові людини. У рільництві, як і в мануфактурі, капіталістичне перетворення продукційного процесу є разом з тим мартиролог продуцентів, засіб праці є разом з тим засіб поневолення, засіб експлуатації й засіб павперизації робітника, суспільна комбінація процесу праці є разом з тим організоване пригнічення індивідуальної життьової сили робітника, його волі й самостійности. Розпорошеність сільських робітників по великих просторах ламає одночасно силу їхнього опору, тимчасом як концентрація міських робітників підносить її. У сучасному рільництві, так само і в міській промисловості підвищення продуктивної сили й більша ефективність праці купується ціною нищення й виснаження самої робочої сили. І кожний проґрес капіталістичного рільництва — це не тільки проґрес у вмілості грабувати робітника, але разом з тим і у вмілості грабувати ґрунт, кожний проґрес у піднесенні родючости його на даний час — це разом з тим проґрес у руйнуванні тривалих джерел цієї родючости. Що більш якась країна, як, приміром, Сполучені штати Північної Америки, виходить від великої промисловости як бази свого розвитку, то швидший цей процес руйнування.[325] Тому капіталістична продукція розвиває техніку й комбінування суспільного процесу продукції, але лише так, що вона разом з цим підриває джерела виникнення всякого багатства: землю й робітника.

го потворного й неприродного поділу». («You divide the people into two hostile camps of clownish boors and emasculated dwarfs. Good heavens! a nation divided into agricultural and commercial interests calling itself sane, nay styling itself enlightened and civilized, not only in spite of, but in consequence of this monstrous and unnatural division»). (*David Urquhart*: «Familiar Words», London 1855, p. 119). Це місце показує одночасно силу і слабість такого роду критики, яка вміє обмірковувати та ганьбити сучасність, але не вміє її зрозуміти.

[325] Порівн. *Liebig*: «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie». 7. Auflage 1862, особливо також «Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaues» у першому томі. Вияснення неґативного боку сучасного рільництва з погляду природознавства — це одна з невмирующих заслуг Лібіґа. Його історичні нариси з історії рільництва, хоч вони й не без грубих помилок, також висвітлюють деякі питання. Можна пожалкувати, що він навмання зважується висловлювати ось які погляди: «Продовжуване далі роздрібнювання й частіше переорювання підвищує обмін повітря всередині поруватих частин землі, збільшує й поновлює поверхню цих частин землі, на яку має впливати повітря; але легко зрозуміти, що додатковий здобуток із поля не може бути пропорційний до витраченої на поле праці, а зростає в куди меншій пропорції». «Цей закон,— додає Лібіґ,— уперше висловив Дж. Ст. Мілл у своїм «Principles of Political Economy», v. I, p. 17, ось так: «Те, що продукт землі за інших рівних умов зростає в дедалі меншій пропорції порівняно до зростання числа вживаних робітників (навіть відомий закон Рікарда пан Мілл повторює тут у фалшивому формулюванні, бо через те, що «зменшення числа вживаних робітників» («the decrease of the labourers employed») в Англії постійно відбувалося поруч із проґресом рільництва, закона, вигаданого для Англії і в Англії, не можна було б застосувати, принаймні

ВІДДІЛ П'ЯТИЙ

ПРОДУКЦІЯ АБСОЛЮТНОЇ І ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТИ

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

АБСОЛЮТНА Й ВІДНОСНА ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ

Спочатку ми розглядали процес праці абстрактно (див. п'ятий розділ), незалежно від його історичних форм, як процес між людиною і природою. Там ми казали: «Коли розглядати цілий процес праці з погляду його результату, [продукту],* то і засоби праці, і предмет праці, одне й друге, з'являються як засоби продукції, а сама праця — як продуктивна праця». У примітці сьомій був додаток: «Цього визначення продуктивної праці, що випливає з погляду простого процесу праці, зовсім недосить для капіталістичного процесу продукції». Це нам треба тут розвинути далі.

Оскільки процес праці є суто індивідуальний, той самий робітник сполучає всі ті функції, що пізніше розділяються. В індивідуальному присвоюванні предметів природи для своїх життєвих цілей він контролює сам себе. Пізніше його контролюють. Поодинока людина не може впливати на природу, не пускаючи в рух своїх мускулів під контролем свого власного мозку. Як у системі природи голова й руки належать одне до одного, так само і процес праці сполучає працю голови й працю рук. Пізніше ті праці розділяються аж до ворожої протилежности. Продукт пе-

в Англії),— це універсальний закон рільничої промисловости». Це,— каже далі Лібіґ,— річ досить дивна, бо Міллові була невідома основа цього закону» (*Liebig*, там же, книга 1, стор. 143 і примітка). Не кажучи вже про помилкове тлумачення слова «праця», під яким Лібіґ розуміє щось інше, ніж політична економія, в усякому разі «річ досить дивна», що він із Дж. Ст. Мілла робить першого оповісника теорії, яку Джемс Андерсон опублікував уперше за часів А. Сміса й повторював її в різних творах аж до початку XIX віку, теорії, яку 1815 р. присвоїв собі Малтуз, взагалі майстер у пляґіятах (ціла його теорія залюднення є безсоромний пляґіят), яку Вест розвинув одночасно з Андерсоном і незалежно від нього, яку Рікардо 1817 р. зв'язав із загальною теорією вартости й яка від того часу під ім'ям Рікарда обійшла ввесь світ, яку 1820 р. звульґаризував Джемс Мілл (батько Дж. Ст. Мілла) і яку, нарешті, повторює, між іншим, і пан Дж. Ст. Мілл як шкільну догму, що встигла вже зробитися банальною фразою. Безперечно, Дж. Ст. Мілл завдячує свій, в усякому разі, «дивний» авторитет майже виключно подібним qui pro quo.

* Заведене у прямі дужки взято з французького видання. *Ред.*

ретворюється взагалі з безпосереднього продукту індивідуального продуцента на суспільний, на спільний продукт колективного робітника, тобто на продукт комбінованого робочого персоналу, що його члени беруть ближчу або дальшу участь в обробленні предмету праці. Тому з кооперативним характером самого процесу праці неодмінно ширшає поняття продуктивної праці та її носія, продуктивного робітника. Щоб працювати продуктивно, йому тепер уже не треба самому прикладати рук, а досить бути органом колективного робітника, виконувати одну якусь його частинну функцію. Наведене вище первісне визначення продуктивної праці, виведене з самої природи матеріяльної продукції, завжди зберігає свою силу для колективного робітника, розглядуваного як ціле. Але воно вже не має сили для кожного з його членів, взятого окремо.

Але, з другого боку, поняття продуктивної праці вужчає. Капіталістична продукція є не тільки продукція товару, вона з самої суті своєї є продукція додаткової вартости. Робітник продукує не для себе, а для капіталу. Тому вже недосить того, що він взагалі продукує. Він мусить продукувати додаткову вартість. Тільки той робітник продуктивний, що продукує додаткову вартість для капіталіста, або служить для самозростання вартості капіталу. Так, шкільний учитель, якщо можна взяти приклад з - поза сфери матеріяльної продукції, є продуктивний робітник тоді, коли він не тільки обробляє дитячі голови, але й себе витрачає, щоб збагатити підприємця. Те, що останній вклав свій капітал не у фабрику ковбас, а у фабрику навчання, нічого не змінює в цьому відношенні. Тому поняття продуктивного робітника ні в якому разі не містить у собі тільки відношення між діяльністю та корисним ефектом, поміж робітником та продуктом праці; воно містить у собі ще й специфічно - суспільне, історично постале продукційне відношення, яке робить робітника безпосереднім засобом зростання вартости капіталу. Тому бути продуктивним робітником — це не щастя, а біда. У четвертій книзі цієї праці,* що розглядає історію теорії, ми ближче побачимо, що клясична політична економія вже віддавна зробила продукцію додаткової вартости характеристичною вирішальною ознакою продуктивного робітника. Тому із зміною її розуміння природи додаткової вартости змінюється й її визначення продуктивного робітника. Так, фізіократи заявляють, що тільки рільнича праця продуктивна, бо тільки вона дає додаткову вартість. Але для фізіократів додаткова вартість існує виключно у формі земельної ренти.

Здовження робочого дня поза той пункт, коли робітник спродукував би лише еквівалент вартости своєї робочої сили, і присвоєння цієї додаткової праці капіталом — оце є продукція абсолютної додаткової вартости. Продукція абсолютної додаткової

---

* Мова йде про теорії додаткової вартости, що їх Маркс гадав видати як четверту книгу «Капіталу». *Ред.*

вартости становить загальну основу капіталістичної системи й вихідний пункт продукції відносної додаткової вартости. При продукції відносної додаткової вартости робочий день із самого початку поділено на дві частини: на доконечну працю й додаткову працю. Щоб здовжити додаткову працю, скорочують доконечну працю методами, за допомогою яких еквівалент заробітної плати продукується за коротший час. Продукція абсолютної додаткової вартости стосується лише до довжини робочого дня; продукція відносної додаткової вартости геть цілком революціонізує технічні процеси праці й суспільні угруповання.*

Отже, продукція відносної додаткової вартости має за передумову специфічно капіталістичний спосіб продукції, який із своїми методами, засобами й умовами сам стихійно постає й розвивається лише на основі формальної підпорядкованости праці капіталові. На місце формальної підпорядкованости стає реальна підпорядкованість праці капіталові.

Досить буде тільки зазначити покручні форми, коли додаткову працю не висисають із продуцента безпосереднім примусом, а формальна підпорядкованість продуцента капіталові ще не настала. Тут капітал не опанував ще безпосередньо процесу праці. Поряд самостійних продуцентів, що працюють коло ремества або рільництва традиційним, прадідівським способом, виступає лихвар або купець, лихварський або торговельний капітал, що паразитично висисає їх. Панування цієї форми експлуатації в суспільстві виключає капіталістичний спосіб продукції, хоча, з другого боку, вона й може становити переходовий ступінь до останнього, як це було за пізнього середньовіччя. Нарешті, як показує приклад сучасної домашньої праці, певні покручні

* У другому німецькому виданні цей абзац викладено так: «Продукція абсолютної додаткової вартости і продукція відносної додаткової вартости з'являються перед нами насамперед як два різні способи продукції, належні різним епохам розвитку капіталу. Продукція абсолютної додаткової вартости має за передумову, що речові умови праці є перетворені на капітал, а робітники — на найманих робітників, що продукти продукується як товари, тобто на продаж, що процес продукції є разом з тим процес споживання робочої сили капіталом і тому підпорядкований безпосередньому контролеві капіталіста, нарешті, що процес праці, отже, робочий день здовжується поза той час, протягом якого робітник продукує лише еквівалент вартости своєї робочої сили. Припускаючи загальні умови товарової продукції за дані, продукція абсолютної додаткової вартости є просто здовження робочого дня поза межі робочого часу, доконечного для життя самого робітника, і присвоєння капіталом додаткової праці. Цей процес може відбуватися і відбувається на основі способів продукції, що історично передані без усякої допомоги з боку капіталу. Тоді відбувається лише формальна метаморфоза, або капіталістичний спосіб експлуатації відрізняється від попередніх, як, наприклад, від системи рабства, лише тим, що за цієї останньої додаткову працю видушується безпосереднім примусом, тимчасом як за капіталістичного способу експлуатації, видушення додаткової праці упосереднюється «вільним» продажем робочої сили. Отже, продукція абсолютної додаткової вартости припускає лише формальну підпорядкованість праці капіталові». *Ред.*

форми репродукується подекуди і на базі великої промисловости, хоч і з цілком зміненою фізіономією.

Коли, з одного боку, для продукції абсолютної додаткової вартости досить лише формальної підпорядкованости праці капіталові, досить, наприклад, того, щоб ремісники, які раніш працювали на самих себе абож як підмайстри цехового майстра, стали тепер як наймані робітники під безпосередній контроль капіталіста, то, з другого боку, виявилося, що методи продукції відносної додаткової вартости є разом з тим методи продукції абсолютної додаткової вартости. Аджеж безмірне здовження робочого дня виявилось як найхарактеристичніший продукт великої промисловости. Взагалі специфічно - капіталістичний спосіб продукції перестає бути простим засобом продукувати відносну додаткову вартість, скоро тільки він опановує цілу галузь продукції, і ще більше — скоро він опановує всі вирішальні галузі. Він стає тепер загальною, суспільно-панівною формою подукційного процесу. Як осібна метода продукувати відносну додаткову вартість, він діє ще лише остільки, оскільки, поперше, захоплює галузі продукції, досі лише формально підпорядковані капіталові, отже, поширюючи сферу свого впливу; подруге, остільки, оскільки галузі промисловости, що підпали вже під його руку, постійно революціонізуються через зміну метод продукції.

З певного погляду ріжниця між абсолютною і додатковою вартістю видається взагалі ілюзорною. Відносна додаткова вартість є абсолютна, бо вона зумовлює абсолютне здовження робочого дня поза робочий час, доконечний для існування самого робітника. Абсолютна додаткова вартість є відносна, бо вона зумовлює розвиток такої продуктивности праці, що дозволяє обмежити доконечний робочий час певною частиною робочого дня. Але коли звернути увагу на рух додаткової вартости, то ця позірна тотожність зникає. Скоро тільки капіталістичний спосіб продукції виник і став загальним способом продукції, ріжниця між абсолютною й відносною додатковою вартістю стає відчутною, коли йдеться про підвищення норми додаткової вартости взагалі. Коли припустити, що робочу силу оплачується за її вартістю, то ми опиняємось перед такою альтернативою: при даній продуктивності праці й нормальному ступені її інтенсивности норму додаткової вартости можна підвищити тільки через абсолютне здовження робочого дня; з другого боку, при даних межах робочого дня норму додаткової вартости можна підвищити лише через зміну відносних величин його складових частин, доконечної праці й додаткової праці, а це, з свого боку, має собі за передумову зміну продуктивности або інтенсивности праці, якщо заробітна плата не повинна впасти нижче вартости робочої сили.

Якщо робітник потребує всього свого часу на те, щоб продукувати засоби існування, потрібні для утримання його самого і його родини, то йому не лишається вже часу задурно працювати на третіх осіб. Без певного ступеня продуктивности праці в ро-

бітника не може бути такого вільного часу, без такого надлишкового часу не може бути додаткової праці, а тому й капіталістів, але також не може бути й рабовласників, февдальних баронів, одне слово, жодної кляси великих власників.[1]

Таким чином можна говорити про природну базу додаткової вартости, але лише в тому цілком загальному розумінні, що в природі немає жодної абсолютної перешкоди, яка б не дозволяла одній людині звалювати з себе на іншу людину працю, потрібну для її власного існування, наприклад, так само, як у природі не існує жодних абсолютних перешкод для того, щоб одна людина вживала для харчування м'яса іншої.[1a] Ні в якому разі не слід, як це іноді робилося, сполучати містичні уявлення з цим стихійним розвитком продуктивности праці. Тільки тоді, коли люди тяжкою працею вибилися з свого первісного тваринного стану, отже, коли сама їхня праця до деякої міри вже є усуспільнена,— лише тоді постають відносини, за яких додаткова праця однієї людини стає умовою існування іншої. На початках культури здобуті продуктивні сили праці незначні, але так само незначні й потреби, що розвиваються разом з розвитком засобів для задоволення тих потреб та залежно від цього розвитку. Далі, на тих початках культури частина суспільства, що живе з чужої праці, є величина зникомо мала супроти маси безпосередніх продуцентів. З проґресом суспільної продуктивної сили праці ця частина зростає абсолютно й відносно.[2] Зрештою, капіталістичне відношення постає на економічному ґрунті, який є продукт довгого процесу розвитку. Наявна продуктивність праці, з якої воно виходить як з основи, не є дар природи, а дар історії, яка охоплює тисячі століть.

Якщо абстрагуватися від більш або менш розвиненої форми суспільної продукції, то залишається, що продуктивність праці зв'язана з природними умовами. Всі ці умови можна звести до природи самої людини, як от раса й т. ін., та до природи, що оточує людину. Зовнішні природні умови розпадаються з економічного погляду на дві великі кляси: природне багатство на засоби

---

[1] «Саме існування капіталістичних підприємців як осібної кляси залежить від продуктивности праці» («The very existence of the master - capitalists as a distinct class is dependent on the productiveness of indusrty»). (*Ramsay:* «An Essay on the Distribution of Wealth», Edinburgh 1836, p. 206). «Коли б праці кожної людини вистачало лише для продукції її власних засобів існування, то не могло б бути й власности» («If each man's labour were but enough to produce his own food, there could be no property»). (*Ravenstone*: «Thoughts on the Funding System», London 1824, p. 14, 15).

[1a] На основі нещодавно зробленого обчислення лише в досліджених уже частинах землі живе ще щонайменше чотири мільйони канібалів.

[2] У диких індіян Америки мало не все належить робітникові, 99% продуктів припадає робітникові; в Англії на робітника не припадає й двох третин» («Among the wild Indians in America, almost every thing is the labourer's, 99 parts of an hundred are to be put upon the account of Labour; In England, perhaps the labourer has not $^2/_3$»). («The Advantages of the East - India Trade etc.», London 1720, p. 73).

існування, отже, родючість ґрунту, багаті рибою води й т. ін., і природне багатство на засоби праці, як от водоспади, судноплавні річки, дерево, металі, вугілля й т. ін. На початках культури має переважне значення перша форма природного багатства, на вищих ступенях розвитку — друга форма. Порівняйте, наприклад, Англію з Індією, або — в античному світі — Атени й Корінт з країнами на узбережжі Чорного моря.

Що менше число природних потреб, які абсолютно треба задовольняти, і що більша природна родючість ґрунту та сприятливість підсоння, то менший робочий час, доконечний для утримання й репродукції продуцента. Отже, то більший може бути й надлишок його праці на інших супроти його праці на самого себе. Так, уже Діодор зауважує про давніх єгиптян: «Просто неймовірно, як мало праці й витрат коштує їм виховання їхніх дітей. Вони варять для них першу - ліпшу просту страву; дають їм їсти й долішню частину папіруса, яку можна присмажити на вогні, та коріння й стебла болотяних рослин, почасти сирі, почасти варені й печені. Діти здебільша ходять без взуття й одягу, бо повітря там дуже м'яке. Тому дитина коштує своїм батькам, доки виросте, в цілому не більше, як двадцять драхм. Цим головне й можна пояснити, що в Єгипті така численна людність, у наслідок чого й можна було збудувати там такі великі споруди».[3] Однак великі споруди давнього Єгипту своє існування завдячують менше чисельності його людности, ніж тій обставині, що відносно великою частиною людности можна було порядкувати для цієї справи. Як індивідуальний робітник може давати тим більше додаткової праці, чим менший його доконечний робочий час, цілком так само чим менша частина робітничої людности, потрібна для продукції доконечних засобів існування, тим більша та її частина, якою можна порядкувати для іншої справи.

Скоро капіталістичну продукцію дано як передумову, то, за інших незмінних обставин і за даної довжини робочого дня, величина додаткової праці буде змінюватися залежно від природних умов праці, особливо ж залежно від родючости ґрунту. Але звідси ні в якому разі не випливає протилежне, а саме те, що найродючіший ґрунт є найвідповідніший для зростання капіталістичного способу продукції. Цей спосіб припускає панування людини над природою. Занадто марнотратна природа «водить людину, як дитину, на мотузочку». Вона не робить власний розвиток людини природною доконечністю.[4] Не тропічне підсоння з його буйною

---

[3] *Diodorus Siculus:* «Bibliotheca historica», lib. I, c. 80.

[4] «Перше (природні багатства), будучи найсприятливішим і найкориснішим, робить народ безтурботним, чванливим та схильним до всяких надмірностей, тимчасом як друге приневолює до дбайливости, науки, мистецтва та розумної політики» («The first (natural wealth), as it is most noble and advantageous, so doth it make the people careless, proud, and given to all excesses; whereas the second enforceth vigilancy, literature, arts and policy»). («England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun,

рослинністю, а помірна смуга є батьківщина капіталу. Не абсолютна родючість ґрунту, а його диференційованість, різноманітність його природних продуктів становить природну основу суспільного поділу праці та через зміну природних умов, серед яких живе людина, спонукає її до урізноманітнення її власних потреб, здібностей, засобів праці та способів праці. Доконечність суспільно контролювати якусь силу природи, економно користуватися нею, присвоювати її собі або приборкувати у великому маштабі за допомогою споруд, зроблених людською рукою,— ось що відіграє найвирішальнішу ролю в історії промисловости. Наприклад, ореґулювання води в Єгипті,[5] Льомбардії, Голляндії й т. ін. Або в Індії, Персії й т. ін., де зрошування штучними каналами постачає ґрунтові не тільки конче потрібну воду, але разом з її намулом приставляє з гір мінеральне добриво. Каналізація — ось у чому була таємниця розцвіту промисловости Еспанії та Сіцілії під арабським пануванням.[6]

Сприятливі природні умови завжди дають лише можливість додаткової праці, алеж ніколи не дійсність додаткової праці, отже, і додаткової вартости, або додаткового продукту. Різні природні умови праці призводять до того, що та сама кількість праці по різних країнах задовольняє різні маси потреб,[7] отже,

of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun», London 1669, p. 181, 182). «Я також не можу уявити собі більшого прокляття для народу, як бути закинутим на клапоть землі, де сама природа рясно продукує засоби існування, а підсоння вимагає або дозволяє лише мало турбуватися про одяг і житло... Можлива й протилежна крайність. Ґрунт, що з нього навіть працею не можна вирвати ніякого продукту, так само недобрий, як і той ґрунт, що рясно родить без ніякої праці». («Nor can I conceive a greater curse upon a body of people, than to be thrown upon a spot of land, where the productions for subsistence and food were, in great measure, spontaneous, and the climate required or admitted little care for raiment and covering... there may be an extreme on the other side. A soil incapable of produce by labour is quite as bad as a soil that produces plentifully without any labour»). («An Inquiry into the Present High Price of Provisions», London 1767, p. 10).

[5] Доконечність обчислювати періоди розливу Ніла створила єгипетську астрономію, а з нею й панування касти жерців як керівників рільництва. «Сонцестояння — це той момент року, коли починається розлив Ніла, і єгиптяни мусили стежити за цим сонцестоянням з особливою увагою. Для них важливо було встановити цей тропічний рік для того, щоб реґулювати свої рільничі роботи. Тому вони мусили шукати на небі виразного знаку його повороту» («Le solstice est le moment de l'année où commence la crue du Nil, et celui que les Egyptiens ont dû observer avec le plus d'attention... C'était cette année tropique qu'il leur importait de marquer pour se diriger dans leurs opérations agricoles. Ils durent donc chercher dans le ciel un signe apparent de son retour»). (*Cuvier*: «Discours sur les révolutions du globe». Ed. Hoefer. Paris 1863, p. 141).

[6] Однією з матеріяльних основ державної влади над малими, незв'язаними між собою продукційними організмами Індії, було реґулювання водопостачання. Мохаммеданські володарі Індії розуміли це краще, ніж їхні англійські нащадки. Ми нагадаємо лише про голод 1866 р., що коштував життя більш ніж мільйонові індусів в окрузі Оріссі Бенґальського президентства.

[7] «Немає двох країн, що давали б однакову кількість доконечних засобів існування в однаковій достатності та при однакових затратах

до того, що, за інших аналогічних обставин, доконечний робочий час є різний. На додаткову працю вони впливають лише як природна межа, тобто визначають той пункт, що від нього може початися праця на інших. Ця природна межа відсувається назад у тій самій мірі, в який промисловість проґресує. Серед західньоевропейського суспільства, де робітник лише додатковою працею купує дозвіл працювати для свого власного існування, легко постає ілюзія, що давати додатковий продукт є природжена властивість людської праці.[8] Але візьмімо, наприклад, жителів східніх островів азійського архіпелагу, де саґо дико росте в лісі. «Коли місцеві жителі, просвердливши діру в дереві, переконуються, що стрижень уже достиг, вони зрубують дерево, ділять його на декілька кусків, видирають стрижень, змішують його з водою і, відцідивши воду, дістають цілком придатне до вжитку саґове борошно. Одно дерево дає звичайно 300 фунтів, а може дати 500 — 600 фунтів. Отже, там ідуть у ліс і рубають собі хліб, як у нас рубають дерево на паливо.[9] Припустімо, що такому східньоазійському рільникові потрібно 12 робочих годин на тиждень для задоволення всіх його потреб. Сприятлива природа безпосередньо дає йому багато вільного часу. Для того, щоб він цей час продуктивно зуживав на самого себе, потрібен цілий ряд історичних умов, а для того, щоб він витрачав його як додаткову працю на чужих осіб, потрібен зовнішній примус. Коли б там було заведено капіталістичну продукцію, наш молодець мусив би працювати, може, 6 днів на тиждень, щоб присвоїти собі самому продукт одного робочого дня. Сприятливість природи не пояснює,

---

праці. Людські потреби зростають або зменшуються залежно від суворости або м'якости підсоння, що в ньому люди живуть; отже, розміри, що в них мешканці різних країн мусять продукувати, не можуть бути однакові, і не можна визначити ступінь цієї неоднаковости інакше, як тільки у зв'язку з ступенем теплоти або холоду; звідси можна зробити й той загальний висновок, що кількість праці, потрібної для певного числа людности, найбільша в холодному підсонні, найменша в теплому. Бо в першому не тільки люди більше потребують одягу, але й земля потребує більше праці на оброблення, аніж у другому». («There are no two countries which furnish an equal number of the necessaries of life in equal plenty, and with the same quantity of labour. Men's wants increase or diminish with the severity or temperateness of the climate they live in; consequently the proportion of trade which the inhabitants of different countries are obliged to carry on through necessity, cannot be the same, nor is it practicable to ascertain the degree of variation farther than by the Degrees of Heat and Cold; from whence one may make this general conclusion, that the quantity of labour required for a certain number of people is greatest in cold climates, and least in hot ones; for in the former men not only want more clothes, but the earth more cultivating than in the latter»). («An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest», London 1750, p. 60). Автор цього епохального анонімного твору J. Massey. Юм запозичив із нього свою теорію процента.

[8] «Всяка праця мусить» (це, здається, також належить до прав і обов'язків громадянина) «давати надлишок» («Chaque travail doit laisser un excédant»). (*Proudhon*).

[9] *F. Shouw*: «Die Erde, die Pflanze und der Mensch». 2. Auflage. Leipzig 1854, S. 148.

чому він тепер працює 6 днів на тиждень або чому він дає 5 днів додаткової праці. Вона пояснює лише те, чому його доконечний робочий час обмежений одним днем на тиждень. Але його додатковий продукт ні в якому разі не виникає з якоїсь природженої таємничої властивости людської праці.

Продуктивні сили праці, зумовлені природою, так само як і історично розвинені, суспільні продуктивні сили, видаються продуктивними силами капіталу, що до нього долучено працю.

Рікардо ніколи не турбується про походження додаткової вартости. Він розглядає її як річ, іманентну капіталістичному способові продукції, який в його очах є природна форма суспільної продукції. Там, де він говорить про продуктивність праці, він шукає в ній не причину буття додаткової вартости, а лише причину, що визначає її величину. Навпаки, його школа голосно оповістила, що продуктивність праці є причина виникнення зиску (читай: додаткової вартости). В усякому разі це — проґрес проти меркантилістів, які, з свого боку, надлишок ціни продуктів понад їхні витрати продукції виводять з обміну, з продажу їх понад їхню вартість. Однак і школа Рікарда обійшла лише цю проблему, а не розв'язала її. Справді, ці буржуазні економісти інстинктивно відчували, що дуже небезпечна річ надто глибоко досліджувати пекуче питання про походження додаткової вартости. Але що сказати, коли через півстоліття після Рікарда пан Джон Стюарт Мілл поважно констатує свою перевагу над меркантилістами, поганенько повторюючи нікчемні викрути перших вульґаризаторів Рікарда?

Мілл каже: «Причина зиску в тому, що праця продукує більше, аніж потрібно для її утримання». Покищо це лише стара пісня, але Мілл хоче додати й дещо своє: «Або, змінюючи форму цієї тези: причина, чому капітал дає зиск, у тому, що харчі, одяг, сировинний матеріял і засоби праці тривають довший час, аніж це потрібно для їхньої продукції». Мілл сплутує тут тривання робочого часу з часом тривання його продуктів. З цього погляду пекар, продукти якого тривають лише один день, ніколи не міг би витягти із своїх найманих робітників такий самий зиск, як машинобудівник, продукти якого тривають двадцять і більше років. Звичайно, коли б гнізда птахів трималися тільки стільки часу, скільки потрібно, щоб їх збудувати, то довелося б птахам давати собі раду без гнізд.

Установивши цю основну істину, Мілл констатує потім свою перевагу над меркантилістами: «Отже, ми бачимо, що зиск походить не з випадкового факту обміну, а з продуктивности праці; ввесь зиск даної країни завжди визначається продуктивною силою праці, однаково, чи відбувається будь - який обмін, чи ні. Коли б не було поділу професій, то не було б ані купівлі, ані продажу, але все ж був би зиск». Отже, тут обмін, купівля і продаж, оці загальні умови капіталістичної продукції, є лише простий випадок, а зиск існує навіть і тоді, коли немає купівлі й продажу робочої сили!

Далі: «Якщо сукупність робітників якоїсь країни продукує на 20% більше понад суму їхніх заробітних плат, то зиски будуть 20%, хоч який буде стан товарових цін».— Це, з одного боку, надзвичайно вдатна тавтологія, бо якщо робітники продукують для своїх капіталістів додаткову вартість у 20%, то й зиски відноситимуться до всієї заробітної плати робітників як 20: 100. З другого боку, це абсолютна неправда, що зиски «будуть 20%». Вони завжди мусять бути менші, бо зиски обчислюється на всю суму авансованого капіталу. Припустімо, наприклад, що капіталіст авансував 500 фунтів стерлінґів, з них 400 фунтів стерлінґів на засоби продукції, 100 фунтів на заробітну плату. Хай норма додаткової вартости буде, як ми вже припустили, 20%; тоді норма зиску буде 20 : 500, тобто 4%, а не 20%.

Далі йде блискучий зразок того, як Мілл розглядає різні історичні форми суспільної продукції: «Я всюди припускаю сучасний стан речей, який з деякими винятками панує всюди, тобто припускаю, що капіталіст робить усі видатки наперед, включаючи сюди й оплату робітника».* Дивовижна оптична омана — бачити всюди стан речей, який досі панує на земній кулі лише винятково! Але далі. Мілл ласкаво згоджується, що «немає абсолютної доконечности в тому, щоб такий був стан речей». Навпаки. «Робітник міг би зачекати виплати навіть усього свого заробітку, поки працю цілком закінчиться, коли б він мав засоби, потрібні на його утримання протягом цього часу. Але в тому випадку він був би до певної міри капіталістом, що вкладав би капітал у підприємство й постачав би частину фонду, потрібного на його ведення». З таким самим правом Мілл міг би сказати, що робітник, який сам собі авансує не тільки засоби існування, а ще й засоби праці, є в дійсності свій власний найманий робітник. Або що американський селянин є свій власний раб який лише відбуває панщину на себе самого, а не на чужого пана.

Показавши нам так ясно, що капіталістична продукція, навіть і тоді, коли б її не існувало все таки існувала б, Мілл потім настільки послідовний, що доводить, що капіталістична продукція не існує навіть тоді, коли вона існує: «І навіть у попередньому випадку [коли капіталіст авансує найманому робітникові всі засоби його існування] робітника можна розглядати з того самого погляду [тобто як капіталіста]. Бо, віддаючи свою працю нижче

* Це речення — як про це пише Маркс у своєму листі з 28 листопада 1878 р. до перекладача російського видання «Капіталу»— Даніельсона— треба читати так: «Я всюди припускаю сучасний стан речей, який з деякими винятками панує всюди, де робітники й капіталісти є відокремлені кляси, тобто припускаю, що капіталіст» і т. д. А дальші два речення: «Дивовижна оптична омана — бачити всюди стан речей, який досі панує на земній кулі лише винятково! Але далі.» — треба викреслити, і наступне речення читати так: «Пан Мілл, звичайно, гадає, що немає абсолютної доконечности в тому, щоб такий був стан речей — навіть і за економічної системи, де робітники й капіталісти є відокремлені кляси». *Ред.*

її ринкової ціни (!), він начебто авансує різницю своєму підприємцеві (?) і т. ін.».[9a] В дійсності робітник авансує даром капіталістові свою працю протягом тижня і т. д., з тим, щоб наприкінці тижня і т. ін. одержати її ринкову ціну; за Міллом, це перетворює робітника на капіталіста! На пласкій рівнині й грудка землі видається горбом; пласкість нашої сучасної буржуазії можна зміряти калібром її «великих мислителів».

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

ЗМІНА ВЕЛИЧИНИ ЦІНИ РОБОЧОЇ СИЛИ ТА ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТИ

[У третьому відділі, сьомий розділ, ми аналізували норму додаткової вартости, але лище з погляду продукції абсолютної додаткової вартости. У четвертому відділі ми знайшли додаткові визначення. Тут нам треба зрезюмувати все посутнє про це]. *

Вартість робочої сили визначається вартістю звичних доконечних засобів існування пересічного робітника. Маса цих засобів існування, хоч форма їхня і може змінятись, для даної епохи й даного суспільства є дана, а тому її треба розглядати як сталу величину. Змінюється лише вартість цієї маси. Ще два інші фактори, входять у визначення вартости робочої сили. З одного боку, витрати на її розвиток, які змінюються із зміною способу продукції, з другого боку, природні різниці робочої сили, тобто, чи є вона чоловіча або жіноча, дорослих робітників або підлітків. Споживання цих різних робочих сил, знову ж таки зумовлюване способом продукції, створює велику різницю у витратах репродукції робітничої родини та у вартості дорослого робітника-чоловіка. Однак у дальшому досліді обидва ці фактори не беруться на увагу.[9b]

Ми припускаємо: 1) що товари продається за їхньою вартістю; 2) що ціна робочої сили може іноді піднестися понад свою вартість, але ніколи не падає нижче від неї.

Зробивши такі припущення, ми виявили, що відносні величини ціни робочої сили й додаткової вартости визначаються трьома обставинами: 1) довжиною робочого дня, або екстенсивною величиною праці; 2) нормальною інтенсивністю, або її інтенсивною величиною, тобто тією обставиною, що певну кількість праці витрачається за певний час; 3) нарешті, продуктивною силою праці, тобто тією обставиною, що та сама кількість праці за той самий час дає, залежно від ступеня розвитку умов про-

---

9a *J. St. Mill*: «Principles of Political Economy», London 1868, p. 252, 253 passim. (Вищенаведені місця перекладено з французького видання «Капіталу».— *Ф. Е.*).

9b Розглянутий на стор. 253—254 випадок, тут, природно, також виключено. (Примітка до третього видання — *Ф. Е.*).

* Заведене у прямі дужки ми беремо з другого німецького видання. *Ред.*

дукції, більшу або меншу кількість продукту. Очевидно, можливі дуже різні комбінації, відповідно до того, чи один із трьох факторів сталий, а два змінюються, чи два фактори сталі, а один змінюється, чи, нарешті, всі три змінюються одночасно. Число цих комбінацій збільшується ще й через те, що за одночасної зміни різних факторів величина й напрям змін можуть бути різні. Далі ми розглядаємо лише головні комбінації.

I. Величина робочого дня й інтенсивність праці сталі (дані), продуктивна сила праці змінюється

При цьому припущенні вартість робочої сили й додаткової вартости визначається трьома законами:

Поперше, робочий день даної величини завжди виражається в тій самій новоспродукованій вартості, хоч би й як змінювалася продуктивність праці і разом з нею маса продуктів, а тому й ціна поодинокого товару.

Новоспродукована вартість дванадцятигодинного робочого дня, є, наприклад, 6 шилінґів, хоч маса спродукованих споживних вартостей змінюється з продуктивною силою праці, і вартість 6 шилінґів розподіляється, отже, на більшу або меншу кількість товарів.*

Подруге, вартість робочої сили й додаткова вартість змінюються в протилежному напрямі. Зміна продуктивної сили праці, її зростання або зменшення, впливає на вартість робочої сили у зворотному напрямі, на додаткову вартість — у простому.

Новоспродукована вартість дванадцятигодинного робочого дня є стала величина, наприклад, 6 шилінґів. Ця стала величина дорівнює сумі додаткової вартости плюс вартість робочої сили, яку робітник заміщує еквівалентом. Само собою зрозуміло, що з двох частин сталої величини жодна не може збільшитися без того, щоб друга не зменшилася. Вартість робочої сили не може підвищитися з 3 шилінґів до 4 без того, щоб додаткова вартість не знизилася з 3 шилінґів до 2, а додаткова вартість не може підвищитися з 3 шилінґів до 4 без того, щоб вартість робочої сили не знизилася з 3 шилінґів до 2. Отже, за цих обставин неможлива ніяка зміна абсолютної величини ані вартости робочої сили, ані додаткової вартости без одночасної зміни їхніх відносних або пропорціональних величин. Неможливо, щоб вони одночасно падали або підносилися.

---

* У французькому виданні останні два абзаци подано так: «Поперше, робочий день даної величини продукує завжди ту саму вартість, хоч би й як змінювалася продуктивність праці.

Якщо одна година праці нормальної інтенсивности продукує вартість у ½ шилінґа, то дванадцятигодинний робочий день може спродукувати лише вартість у 6 шилінґів. (Ми припускаємо завжди, що вартість грошей лишається незмінна). Якщо продуктивність праці підвищується або зменшується, то той самий робочий день дасть більше або менше продуктів, і вартість у 6 шилінґів розподілиться таким чином на більшу або меншу кількість товарів». («Le Capital etc.», v. I, ch. XVII, p. 224). *Ред.*

Далі, вартість робочої сили не може падати, отже, додаткова вартість не може підвищуватися без того, щоб не підвищувалася продуктивна сила праці; наприклад, у вищенаведеному випадку вартість робочої сили не може впасти з 3 до 2 шилінґів, якщо підвищена продуктивна сила праці не дозволяє за 4 години продукувати ту саму масу засобів існування, яка раніш потребувала для своєї продукції 6 годин. Навпаки, вартість робочої сили не може підвищитися з 3 шилінґів до 4 без того, щоб продуктивна сила праці не знизилась, отже, без того, щоб не потрібно було 8 годин на продукцію тієї самої маси засобів існування, яку раніш продукувалося за 6 годин. Звідси випливає, що збільшення продуктивности праці знижує вартість робочої сили і тим підвищує додаткову вартість, і, навпаки, зменшення продуктивности праці підвищує вартість робочої сили та знижує додаткову вартість.

Формулюючи цей закон, Рікардо не помітив одного: хоч зміна величини додаткової вартости або додаткової праці зумовлює зворотну зміну величини вартости робочої сили або доконечної праці, але звідси ні в якому разі не випливає, що вони змінюються в тій самій пропорції. Вони більшають або меншають на ту саму величину. Але пропорція, в якій кожна частина новопродукованої вартости або робочого дня більшає або меншає, залежить від первісного поділу, що був перед зміною продуктивної сили праці. Якщо вартість робочої сили була 4 шилінґи, або доконечний робочий час — 8 годин, додаткова вартість — 2 шилінґи, або додаткова праця — 4 години, і якщо, в наслідок підвищення продуктивної сили праці, вартість робочої сили падає до 3 шилінґів, або доконечна праця падає до 6 годин, то додаткова вартість підвищується до 3 шилінґів, або додаткова праця до 6 годин. Ту саму величину, 2 години, або 1 шилінґ, там додано, тут однято. Але відносна зміна величин на обох сторонах різна. Тимчасом як вартість робочої сили падає з 4 шилінґів до 3, отже, на ¼, або на 25%, додаткова вартість підвищується з 2 шилінґів до 3, отже, на ½, або 50%. Звідси випливає, що відносне збільшення або зменшення додаткової вартости, яке постає в наслідок даної зміни продуктивної сили праці, то більше, що менша, і то менше, що більша була первісно частина робочого дня, яка виражається в додатковій вартості.

Потретє, збільшення або зменшення додаткової вартости є завжди наслідок, але ніколи не причина відповідного зменшення або збільшення вартости робочої сили.[10]

[10] До цього третього закону Мак Куллох зробив, між іншим, безглуздий додаток, ніби додаткова вартість може підвищуватися й без зниження вартости робочої сили, в наслідок скасування податків, що їх раніш мав платити капіталіст. Скасування таких податків аніскільки не змінює тієї кількости додаткової вартости, яку промисловий капіталіст безпосередньо витискує з робітника. Воно змінює лише відношення між тією частиною додаткової вартости, яку капіталіст ховає собі до кишені, і тією частиною, що її він мусить віддати третім особам. Отже, воно нічого не змінює у відношенні між вартістю робочої сили й додатковою вартістю. Таким чином, виняток Мак Куллоха доводить тільки його нерозуміння

А що робочий день є стала величина й виражається в сталій величині вартости, що кожній зміні величини додаткової вартости відповідає зворотна зміна величини вартости робочої сили, що вартість робочої сили може змінятися лише разом із зміною продуктивної сили праці, то, за цих умов, цілком ясно, що кожна зміна величини додаткової вартости постає в наслідок зворотної зміни величини вартости робочої сили. Тому, коли ми раніш бачили, що неможлива жодна зміна абсолютних величин вартости робочої сили й додаткової вартости без зміни їхніх відносних величин, то тепер бачимо, що жодна зміна їхніх відносних величин вартости неможлива без зміни абсолютної величини вартости робочої сили.

За третім законом зміна величини додаткової вартости має собі за передумову зміну вартости робочої сили, спричинену зміною продуктивної сили праці. Межу зміни величини додаткової вартости дано новою межею вартости робочої сили. Але навіть у тому випадку, коли обставини дозволяють цьому законові діяти, все ж можуть відбуватися проміжні зміни. Якщо, наприклад, у наслідок підвищеної продуктивної сили праці вартість робочої сили падає з 4 шилінґів до 3, або доконечний робочий час падає з 8 до 6 годин, то ціна робочої сили могла б спасти лише до 3 шилінґів 8 пенсів, 3 шилінґів 6 пенсів, 3 шилінґів 2 пенсів і т д., а тому додаткова вартість могла б підвищитися лише до 3 шилінґів 4 пенсів, 3 шилінґів 6 пенсів, 3 шилінґів 10 пенсів, і т. д. Ступінь спаду, що його мінімальна межа є 3 шилінґи, залежить од відносної ваги, яку кидають на терези натиск капіталу, з одного боку, опір робітників — з другого.

Вартість робочої сили визначається вартістю певної кількости засобів існування. Із зміною продуктивної сили праці змінюється вартість цих засобів існування, а не їхня маса. Сама ця маса, при зростанні продуктивної сили праці, може зростати для робітника і для капіталіста одночасно і в однаковій пропорції без якоїбудь зміни між величинами ціни робочої сили й додаткової вартости. Коли первісна вартість робочої сили дорівнює 3 шилінґам, а доконечний робочий час становить 6 годин, коли додаткова вартість теж дорівнює 3 шилінґам, або додаткова праця становить також 6 годин, то подвоєння продуктивної сили праці, при незмінному поділі робочого дня, лишило б незмінними ціну робочої сили й додаткову вартість. Тільки кожна з них виражалася б у подвійній кількості, але відповідно до цього й здешевілих споживних вартостей. Хоча ціна робочої сили й лишалася б незмінна, все ж вона підвищилася б понад її вартість. Коли б ціна робочої сили впала, але не до мінімальної межі в 1 ½ шилінґа, визначеної її новою вартістю, а до 2 шилінґів 10 пенсів, 2 шилінґів 6 пенсів і т. д., то й це падіння ціни все ще репрезентувало б зростання маси засобів існування. Таким чином при зростанні

загального правила — лихо, яке з ним трапляється у вульґаризуванні Рікарда так само часто, як і з Ж. Б. Сеєм у його вульґаризуванні А. Сміса.

продуктивної сили праці ціна робочої сили могла б постійно спадати разом з одночасним постійним зростанням маси засобів існування робітника. Але відносно, тобто порівняно з додатковою вартістю, вартість робочої сили постійно спадала б, і, отже, ширшала б прірва між життєвим становищем робітника й капіталіста.[11]

Рікардо перший точно зформулював зазначені вище три закони. Хиби його досліду такі: 1) ті особливі умови, серед яких мають силу ці закони, він вважає за само собою зрозумілі, загальні й виключні умови капіталістичної продукції. Він не визнає ніякої зміни ні в довжині робочого дня, ні в інтенсивності праці, так що в нього продуктивна сила праці сама собою стає єдиним змінним фактором; — 2) але, — і це куди більше вносить помилок у його аналізу,— як і всі інші економісти, він ніколи не досліджував додаткову вартість як таку, тобто незалежно від її осібних форм, як от зиск, земельна рента й т. ін. Тому він закони про норму додаткової вартости безпосередньо скидає до однієї купи із законами про норму зиску. Як уже сказано, норма зиску є відношення додаткової вартости до цілого авансованого капіталу, тимчасом як норма додаткової вартости є відношення додаткової вартости лише до змінної частини цього капіталу. Припустімо, що капітал у 500 фунтів стерлінґів (*C*) поділяється на сировинний матеріял засоби праці й т. ін., разом 400 фунтів стерлінґів (*c*) і на 100 фунтів стерлінґів заробітної плати (*v*); далі, що додаткова вартість дорівнює 100 фунтам стерлінґів (*m*). Тоді норма додаткової вартости

$$\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ фунтів стерлінґів}}{100 \text{ фунтів стерлінґів}} = 100\%$$

Норма ж зиску $\frac{m}{C} = \frac{100 \text{ фунтів стерлінґів}}{500 \text{ фунтів стерлінґів}} = 20\%$. Крім того, ясно, що норма зиску може залежати від обставин, які ні в якому разі не впливають на норму додаткової вартости. Пізніше, в третій книзі цього твору, я доведу, що та сама норма додаткової вартости може виражатися в якнайрізніших нормах зиску, і різні норми додаткової вартости, при певних обставинах, можуть виражатись у тій самій нормі зиску.

---

[11] «Коли постає зміна в продуктивності промисловости, і певна кількість праці й капіталу продукує більше або менше продуктів, то відносна величина заробітної плати може значно змінятися, тимчасом як кількість продуктів, що її репрезентує ця відносна величина, лишається та сама; абож може змінятися кількість, тимчасом як відносна величина лишається незмінною» («When an alteration takes place in the productiveness of industry, and that either more or less is produced by a given quantity of labour and capital, the proportion of wages may obviously vary, whilst the quantity, which that proportion represents, remains the same, or the quantity may vary, whilst the proportion remains the same»). («Outlines of Political Economy», London 1832, p. 67).

II. Сталий робочий день, стала продуктивна сила праці, інтенсивність праці змінюється

Зростання інтенсивности праці припускає збільшену витрату праці протягом того самого часу. Тому інтенсивніший робочий день утілюється в більшій кількості продуктів, аніж менш інтенсивний з тим самим числом годин. Правда, і при підвищенні продуктивної сили праці той самий робочий день дає більше продуктів. Але в останньому випадку вартість одиниці продукту спадає, бо він коштує менше праці, ніж раніш; у першому ж випадку вона лишається незмінна, бо продукт коштує стільки ж праці, що й раніш. Число продуктів тут зростає, але ціна їхня не спадає. З їхнім числом зростає сума їхніх цін, тимчасом як при підвищенні продуктивної сили праці та сама сума вартости лише виражається в збільшеній масі продуктів. Отже, при однаковому числі годин інтенсивніший робочий день утілюється в більшій новоспродукованій вартості, отже, при незмінній вартості грошей,— у більшій кількості грошей. Новоспродукована протягом нього вартість змінюється відповідно до того, як відхиляється його інтенсивність від нормального суспільного ступеня. Отже, той самий робочий день виражається не в сталій, як раніш, а у змінній новоспродукованій вартості, наприклад, інтенсивніший дванадцятигодинний робочий день у 7 шилінґах, 8 шилінґах і т. д. замість 6 шилінґів, як це було за дванадцятигодинного робочого дня звичайної інтенсивности. Ясно, що коли новоспродукована протягом робочого дня вартість змінюється, скажімо, з 6 шилінґів на 8 шилінґів, то й обидві частини цієї новоспродукованої вартости, ціна робочої сили й додаткова вартість, можуть одночасно зростати, в однаковій або неоднаковій мірі. Ціна робочої сили й додаткова вартість можуть одна й друга зрости одночасно з 3 шилінґів до 4, коли новоспродукована вартість зростає з 6 до 8 шилінґів. Тут підвищення ціни робочої сили не включає неодмінно підвищення її ціни понад її вартість. Навпаки, воно може супроводитися падінням її вартости. Це завжди буває тоді коли підвищення ціни робочої сили не компенсує її прискореного зужитковування.

Ми знаємо, що, за деякими минущими винятками, зміна продуктивности праці тільки тоді викликає зміну величини вартости робочої сили а тому й величини додаткової вартости, коли продукти розглядуваної галузі промисловости стають предметами звичайного споживання робітника. Тут ця межа відпадає. Хоч величина праці змінюється екстенсивно або інтенсивно, цій зміні її величини відповідає зміна величини новоспродукованої нею вартости, незалежно від природи того предмету, в якому ця вартість виражається.

Коли б інтенсивність праці одночасно й рівномірно підвищилася в усіх галузях промисловости, то новий вищий ступінь інтенсивности праці став би звичайним, нормальним суспільним ступенем, і тому перестав би вважатись за екстенсивну величину.

Однак навіть і тоді пересічні ступені інтенсивности праці лишалися б у різних націй різні і тому модифікували б застосування закону вартости до робочих днів різних націй. Інтенсивніший робочий день однієї якоїсь нації виражається в більшій сумі грошей, ніж менш інтенсивний робочий день іншої нації.[12]

III. Продуктивна сила та інтенсивність праці сталі, робочий день змінюється

Робочий день може змінятися в двох напрямах: він може скорочуватись або здовжуватись. [При наших нових даних ми маємо такі закони:

Робочий день втілюється прямо пропорціонально своїй довжині в більшій або меншій вартості; остання, отже, є величина змінна, а не стала.

Всяка зміна у відношенні величин додаткової вартости й вартости робочої сили випливає із зміни абсолютної величини додаткової праці, отже, і додаткової вартости.

Абсолютна вартість робочої сили може змінятися лише в наслідок зворотної дії, що її справляє здовження додаткової праці на ступінь зужитковування робочої сили. Отже, всяка зміна її абсолютної вартости є наслідок, але ніколи не причина зміни величини додаткової вартости.

У цьому розділі, як і в наступних, ми припускатимемо завжди, що робочий день, який первісно становить 12 годин, — шість годин доконечної праці і шість годин додаткової праці — продукує вартість у 6 шилінґів, що з неї одна половина дістається робітникові, а друга—капіталістові.

Розгляньмо спочатку скорочення робочого дня, приміром, з 12 годин до 10. Тепер він дає лише вартість у 5 шилінґів. Додаткова праця спадає з 6 годин до 4, додаткова вартість — з 3 шилінґів до 2 шилінґів. Це зменшення її абсолютної величини призводить до зменшення її відносної величини. Вона відносилась до вартости робочої сили як 3 : 3, а тепер — лише як 2 : 3. Зате вартість робочої сили, хоч вона й лишається та сама, зростає в своїй відносній величині; вона відноситься тепер до додаткової вартости як 3 : 2, а не як 3 : 3].*

---

12 «За інших однакових умов англійський фабрикант може за даний час пустити в рух значно більшу суму праці, ніж чужоземний фабрикант, так що це урівноважує ріжницю між 60 - годинним тижнем у нас і 72 - або 80 - годинним по інших країнах» («All things being equal, the English manufacturer can turn out a considerably larger amount of work in a given time than a foreign manufacturer, so much as to counterbalance the difference of the working days, between 60 hours a week here and 72 or 80 elsewhere»). («Reports of Insp.of Fact. for 31 st October 1885», p. 65). Більше законодавче скорочення робочого дня в континентальних фабриках було б найпевнішим засобом зменшити цю ріжницю між робочою годиною на континенті і в Англії.

* Заведене у прямі дужки ми беремо з французького видання («Le Capital etc.», v. I, ch. XVII, p. 226 — 227). *Ред.*

1) Скорочення робочого дня за даних умов, тобто, коли продуктивність та інтенсивність праці не змінюються, залишає вартість робочої сили, а тому й доконечний робочий час незмінним. Воно зменшує додаткову працю й додаткову вартість. З абсолютною величиною останньої падає і її відносна величина, тобто її величина проти незмінної величини вартости робочої сили. Тільки через пониження її ціни нижче від її вартости може капіталіст триматися без втрат.

В усіх звичайних запереченнях проти скорочення робочого дня виходять з тієї гіпотези, що це явище відбувається при припущених тут обставинах, тимчасом як у дійсності, навпаки, зміни продуктивности й інтенсивности праці або передують скороченню робочого дня, або безпосередньо настають після нього.[13]

2) Здовження робочого дня. Хай доконечний робочий час буде 6 годин, або вартість робочої сили 3 шилінґи, так само додаткова праця — 6 годин, або додаткова вартість 3 шилінґи. Тоді цілий робочий день становить 12 годин і виражається у продукті вартістю в 6 шилінґів. Якщо робочий день здовжується на дві години, а ціна робочої сили лишається незмінна, то з абсолютною зростає й відносна величина додаткової вартости. Хоч величина вартости робочої сили абсолютно лишається незмінна, відносно вона спадає. За умов пункту 1) відносна величина вартости робочої сили не могла змінятися без зміни її абсолютної величини. Тут, навпаки, відносна зміна величини вартости робочої сили є результат абсолютної зміни величини додаткової вартости.

А що новоспродукована вартість, у якій виражається робочий день, зростає разом з його здовженням, то ціна робочої сили і додаткова вартість можуть зростати одночасно, чи то на однакову чи на неоднакову величину. Отже, це одночасне зростання можливе у двох випадках — при абсолютному здовженні робочого дня і при ростущій інтенсивності праці без такого здовження.

Із здовженням робочого дня ціна робочої сили може впасти нижче від її вартости, хоч би номінально ця ціна й лишилася незмінна або навіть і зросла. Аджеж денну вартість робочої сили, як ми собі пригадуємо, оцінюється за її нормальним пересічним триванням або за нормальним періодом життя робітника та за відповідним, нормальним, властивим людській натурі перетворенням життєвої субстанції на рух.[14] До певного пункту збіль-

[13] «Є обставини, що компенсують це... їх вивів на світ десятигодинний фабричний закон» («There are compensating circumstances... which the working of the Ten Hour's Act has brought to light»). («Reports of Insp. of Fact. for 1 st December 1848», p. 7).

[14] «Кількість праці, витраченої людиною протягом 24 годин, можна приблизно визначити, досліджуючи хемічні зміни, що відбулися в її тілі, бо зміна форм матерії показує на попередню діяльність динамічної сили» («The amount of labour which a man had undergone in the course of 24 hours might approximatively arrived at by an examination of the chemical changes which had taken place in his body, changed forms in matter indicating the anterior exercise of dynamic force»). (*Grove*: «On the Correlation of Physical Forces»).

шене зужиткування робочої сили, невіддільне від здовження робочого дня, можна компенсувати збільшеним відживленням її. Поза цим пунктом зужитковування зростає в геометричній прогресії і одночасно руйнуються всі нормальні умови репродукції та функціонування робочої сили. Ціна робочої сили і ступінь її експлуатації перестають бути спільномірними величинами.

IV. Одночасні зміни тривання праці, продуктивної сили праці та інтенсивности праці

Тут, очевидно, можливе велике число комбінацій. Можуть змінятися два фактори, а один лишатися сталим, або всі три фактори можуть одночасно змінятися. Вони можуть змінятися в однаковій або неоднаковій мірі, в тому самому або в протилежному напрямі, і їхні зміни можуть тому почасти або цілком навзаєм компенсуватися. А втім, аналіза всіх можливих випадків, після висновків, поданих у пунктах I, II та III, легка. Результат кожної можливої комбінації можна знайти, коли розглядати почережно кожний з факторів як змінний, а інші як сталі. Тому ми тут коротко зазначимо лише два важливі випадки.

1) Падуща продуктивна сила праці при одночасному здовженні робочого дня.

Коли ми тут говоримо про падущу продуктивну силу праці, то йдеться про галузі праці, що їхні продукти визначають вартість робочої сили, отже, наприклад, про падущу продуктивну силу праці в наслідок чимраз більшої неродючости ґрунту та відповідного подорожчання продуктів землі. Припустімо, що робочий день триває 12 годин, новоспродукована протягом нього вартість становить 6 шилінґів, з чого половина покриває вартість робочої сили, а друга половина становить додаткову вартість. Отже, робочий день розпадається на 6 годин доконечної праці і 6 годин додаткової праці. Хай у наслідок подорожчання продуктів землі вартість робочої сили підвищується з 3 шилінґів до 4 шилінґів, отже, доконечний робочий час — з 6 до 8 годин. Якщо робочий день лишається незмінний, то додаткова праця спадає з 6 до 4 годин, а додаткова вартість з 3 до 2 шилінґів. Якщо робочий день здовжується на 2 години, тобто з 12 до 14 годин, то додаткова праця лишається 6 годин, а додаткова вартість 3 шилінґи, але величина цієї останньої падає порівняно з вартістю робочої сили, вимірюваною доконечною працею. Якщо робочий день здовжується на 4 години — з 12 до 16 годин, то відносні величини додаткової вартости й вартости робочої сили, додаткової праці й доконечної праці, лишаються незмінні, але абсолютна величина додаткової вартости зростає з 3 до 4 шилінґів, абсолютна величина додаткової праці — з 6 до 8 робочих годин, отже, на $^1/_3$, або $33^1/_3\%$. Отже, при зменшенні продуктивної сили праці і одночасному здовженні робочого дня абсолютна величина додаткової вартости може лишатись незмінна, тимчасом як її відносна величина падає; її відносна величина може лишатись

незмінна, тимчасом як її абсолютна величина зростає, і залежно від ступеня здовження робочого дня можуть зростати обидві.

В період від 1799 р. до 1815 р. зростання цін на засоби існування в Англії призвело до номінального підвищення заробітної плати, хоч дійсна, виражена в засобах існування плата і впала. Звідси Вест і Рікардо зробили такий висновок, що зменшення продуктивности рільничої праці спричинилося до зменшення норми додаткової вартости, і це припущення факту, що існував тільки в їхній фантазії, вони зробили вихідним пунктом важливої аналізи кількісного співвідношення між величинами заробітної плати, зиску та земельної ренти. Але в наслідок підвищеної інтенсивности праці й вимушеного здовження робочого часу додаткова вартість зросла тоді і абсолютно і відносно. Це був той період, коли безмірне здовження робочого дня здобуло собі прав громадянства,[15] період, що його в Англії виразно характеризує прискорене зростання капіталу на одному боці й павперизму на другому.[16]

---

[15] «Хліб і праця рідко коли йдуть цілком пліч - о - пліч; але існує очевидна межа, що поза нею їх ніяк не можна розлучити. Щодо незвичайних зусиль, роблених робітничими клясами за часів дорожнечі, зусиль, що призвели до спаду заробітної плати, констатованого у свідченнях (а саме перед парляментськими комітетами 1814 — 15 рр.), то вони становлять більше заслугу поодиноких осіб і звичайно сприяють зростові капіталу. Але жодна гуманна людина не забажає, щоб вони лишалися постійними й неослаблими. Як тимчасова полегкість, вони варті подиву, але коли б вони зробилися постійним явищем, то результат був би такий самий, як коли б людність країни збільшилася до крайніх меж, визначених засобами її існування». («Corn and Labour rarely march quite abreast; but there is an obvious limit, beyond which they cannot be separated. With regard to the unusual exertions made by the labouring classes in periods of dearness, which produce the fall of wages noticed in the evidence (Parliamentary Committees of Inquiry 1814 — 15), they are most meritorius in the individuals, an certainly favour the growth of capital. But no man of humanity could wish to see them constant and unremitted. They are most admirable as a temporary relif; but if they were constantly in action, effects of a similar kind would result from them, as from the population of a country being pushed to the every extreme limits of its food»). (*Malthus*: «Inquiry into the Nature and Progress of Rent», London 1815, p. 48n). Робить честь Малтузові те, що він тут робить наголос на здовженні робочого дня, про що він безпосередньо зазначає ще в іншому місці свого памфлету, тимчасом як Рікардо й інші, не вважаючи на наявність кричущих фактів, кладуть в основу всіх своїх дослідів сталу величину робочого дня. Але консервативні інтереси, що їхнім рабом був Малтуз, заважали йому бачити, що безмірне здовження робочого дня разом з надзвичайним розвитком машин та експлуатацією жіночої і дитячої праці мусило зробити «зайвою» велику частину робітничої кляси, особливо після того, як припинилися зумовлений війною попит та англійська монополія на світовому ринку. Природно, куди зручніше було й куди більше відповідало інтересам панівних кляс, перед якими Малтуз вклонявся чисто по - попівському, пояснювати це «перелюднення» з вічних законів природи, ніж з лише історичних природних законів капіталістичної продукції.

[16] «Головна причина зростання капіталу за часів війни випливала з великих зусиль і, може бути, з ще більших нестатків робітничих кляс, найчисленніших у кожному суспільстві. В наслідок нужденних обставин більше число жінок і дітей примушені були взятися до праці; а ті, які

2) Збільшення інтенсивности і продуктивної сили праці при одночасному скороченні робочого дня.

Підвищення продуктивної сили праці та зростання її інтенсивности в одному напрямі діють однаково. Одне і друге збільшує масу продуктів, продукованих протягом певного часу. Отже, одне і друге скорочує ту частину робочого дня, що її робітник потребує на продукцію своїх засобів існування — або їх еквіваленту. Абсолютну мінімальну межу робочого дня визначає взагалі ця його доконечна складова частина, яку однак можна скорочувати. Коли б цілий робочий день скоротився до цієї останньої, то зникла б додаткова праця — річ за капіталістичного режиму неможлива. Усунення капіталістичної форми продукції дозволяє обмежити робочий день доконечною працею. Однак, за інших незмінних умов, остання поширила б свої рамки. З одного боку, тому що життєві умови робітника покращали б і його життєві потреби збільшилися б. З другого боку, довелося б до доконечної праці залічити частину теперішньої додаткової праці, саме працю, потрібну на те, щоб утворити суспільний резервний фонд і фонд акумуляції.

Що більше зростає продуктивна сила праці, то більше можна скорочувати робочий день, а що більше скорочується робочий день, то більше може зростати інтенсивність праці. З суспільного погляду продуктивність праці зростає також з її економією. Ця остання включає не тільки економію на засобах продукції, але й уникання всякої некорисної праці. Тимчасом як у кожному індивідуальному підприємстві капіталістичний спосіб продукції примушує до економії, його анархічна система конкуренції породжує якнайбезмірніше марнотратство суспільних засобів продукції та робочих сил поряд безлічі функцій, тепер неминучих, але по суті зайвих.

За даної інтенсивности й продуктивности праці частина суспільного робочого дня, доконечна для матеріяльної продукції, є то коротша, отже, частина часу, завойована для вільної, розумової й суспільної діяльности індивідів, є то більша, що рівномірніше поділено працю поміж усіма дієздатними членами суспільства, що менше одна суспільна верства може звалити природну доконечність праці з себе на інші верстви. З цього погляду, абсолютна межа для скорочення робочого дня є вселюдність праці. У капіталістичному суспільстві вільний час однієї кляси створюється перетворенням усього життя мас на робочий час.

ще раніш стали робітниками, мусили з тієї самої причини присвятити більшу частину свого часу збільшенню продукції». («A principal cause of the increase of capital, during the war, proceeded from the greater exertions, and perhaps the greater privations of the labouring classes, the most numerous in every society. More women and children were compelled, by necessitous circumstances, to enter upon laborious occupations; and former workmen were, from the same cause, obliged to devote a greater portion of their time to increase production»). («Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress», London 1830, p. 248).

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

РІЗНІ ФОРМУЛИ НОРМИ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТИ

Ми бачили, що норма додаткової вартости виражається в таких формулах:

$$\text{I. } \frac{\text{додаткова вартість}}{\text{змінний капітал}}\left(\frac{m}{v}\right)=\frac{\text{додаткова вартість}}{\text{вартість робочої сили}}=$$

$$=\frac{\text{додаткова праця}}{\text{доконечна праця}}$$

Дві перші формули виражають у формі відношення вартостей те саме, що третя виражає у формі відношення відтинків часу, що протягом їх ці вартості продукується. Ці формули, що одна одну доповнюють, є строго логічні. Тим то ми находимо їх у клясичній політичній економії, правда, щодо суті, але виробленими несвідомо. Зате ми бачимо там такі вивідні формули:

$$\text{II. } \frac{\text{додаткова праця*}}{\text{робочий день}}=\frac{\text{додаткова вартість}}{\text{вартість продукту}}=$$

$$=\frac{\text{додатковий продукт}}{\text{сукупний продукт}}$$

Ту саму пропорцію виражено тут навпереміну то у формі робочих часів, то у формі вартостей, що в них вони втілюються, то у формі продуктів, що в них існують ці вартості. Звичайно, припускається, що під вартістю продукту треба розуміти лише вартість, новопродуковану протягом робочого дня, а сталу частину вартости продукту виключено.

У всіх цих формулах дійсний ступінь експлуатації праці, або норму додаткової вартости, виражено неправильно. Хай робочий день буде 12 годин. Якщо інші припущення нашого попереднього прикладу лишаються незмінні, то в цьому випадку дійсний ступінь експлуатації праці виразиться в таких пропорціях:

$$\frac{\text{6 годин додаткової праці}}{\text{6 годин доконечної праці}}=\frac{\text{додаткова вартість у 3 шилінґи}}{\text{змінний капітал у 3 шилінґи}}=100\%.$$

Навпаки, за формулою II ми маємо:

$$\frac{\text{6 годин додаткової праці}}{\text{робочий день у 12 годин}}=$$

$$=\frac{\text{додаткова вартість у 3 шилінґи}}{\text{новоспродукована вартість у 6 шилінґів}}=50\%.$$

Ці вивідні формули в дійсності виражають ту пропорцію, що в ній робочий день або новоспродукована протягом нього

* У французькому виданні Маркс заводить цю формулу в дужки і дає до цього таку примітку: «Ми заводимо першу формулу в дужки, бо ясно вираженого поняття додаткової праці ми не знаходимо в буржуазній політичній економії». *Ред.*

вартість поділяються між капіталістом і робітником. Тому, якщо розглядати їх як безпосередні вирази ступеня самозростання капіталу, то дійшлося б такого неправильного закону: додаткова праця або додаткова вартість ніколи не може досягти 100%.[17] А що додаткова праця завжди може становити лише певну частину робочого дня, або додаткова вартість — лише певну частину новоспродукованої вартости, то додаткова праця завжди є неодмінно менша, ніж робочий день, або додаткова вартість завжди є менша, ніж новоспродукована вартість. Але для того, щоб відноситися одна до однієї як $\frac{100}{100}$, вони мусили б бути між собою рівні. Щоб додаткова праця забрала цілий робочий день (тут мова йде про пересічний день робочого тижня, робочого року й т. ін.), доконечна праця мусила б упасти до нуля. Але коли зникає доконечна праця, то зникає й додаткова праця, бо остання є лише функція першої. Отже, пропорція $\frac{\text{додаткова праця}}{\text{робочий день}} = \frac{\text{додаткова вартість}}{\text{новоспродукована вартість}}$ ніколи не може досягти межі $\frac{100}{100}$, а ще менше — підвищитися до $\frac{100+x}{100}$. Але це цілком можлива річ для норми додаткової вартости, або дійсного ступеня експлуатації праці. Візьмімо, приміром, обчислення пана Л. де Ляверня, що за ним англійський рільничий робітник дістає лише чвертину, а капіталіст (фармер)—три чверті продукту[18] або його вартости, не-

[17] Див., наприклад, «Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardoschen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie», Berlin 1854. Я пізніше повернуся до цього твору, який, не вважаючи на його хибну теорію земельної ренти, доходить суті капіталістичної продукції.— [Додаток до третього видання.— Ми бачимо тут, як доброзичливо цінував Маркс своїх попередників, коли находив у них якийсь справжній крок наперед, якусь вірну нову думку. Тимчасом опубліковані листи Родбертуса до Руд. Маєра обмежують до певної міри вищенаведене визнання. Там читаємо: «Треба врятувати капітал не тільки від праці, але й від себе самого, а цього в дійсності можна найкраще досягти, якщо розглядати діяльність капіталіста - підприємця як народньо - й державногосподарську функцію, покладену на нього капіталістичною власністю, а його дохід — як певну форму утримання, бо ми ще не знаємо ніякої іншої соціяльної організації. Але утримання повинні бути врегульовані і знижені, коли вони вабагато відбирають від заробітної плати. Таким способом слід також відбити напад Маркса на суспільство — так я назвав би його книгу... Взагалі Марксова книга — це не так дослід про капітал, як полеміка проти теперішньої форми капіталу, яку він сплутує з самим поняттям капіталу, з чого саме й постають його помилки». («Briefe usw. von Dr. Rodbertus - Jagetzow, herausgegeben von Dr. Rud. Meyer», Berlin 1881, Bd. I, S. 111, 48. Brief von Rodbertus). У таких ідеологічних банальностях зникають справді сміливі напади Родбертусових «соціяльних листів».— *Ф. Е.*].

[18] Ту частину продукту, яка тільки покриває витрачений сталий капітал, само собою зрозуміло, з цього обчислення виключено.— Пан Л. де Ляверпь, сліпий прихильник Англії, подає скорше надто низьке, ніж високе відношення.

залежно від того, як потім далі розділяється та здобич між капіталістом і земельним власником і т. ін. За цим обчисленням додаткова праця англійського сільського робітника відноситься до його доконечної праці як 3 : 1, процентова норма експлуатації дорівнює 300%.

Шкільна метода розглядати робочий день як сталу величину зміцнилася в наслідок застосування формул II, бо тут додаткову працю завжди порівнюється з робочим днем даної величини. Те саме буде, коли звертати увагу виключно на поділ новоспродукованої вартости. Робочий день, що вже упредметнився в якійсь спродукованій вартості, є завжди робочий день даної величини.

Вираз додаткової вартости й вартости робочої сили в частинах новоспродукованої вартости — спосіб виразу, що, зрештою, сам виростає з капіталістичного способу продукції і що його значення з'ясується пізніше — приховує специфічний характер капіталістичного відношення, а саме обмін змінного капіталу на живу робочу силу та відповідне усунення робітника від продукту. Замість того постає фалшива видимість відносин товариства, де робітник і капіталіст ділять між собою продукт пропорційно до різних факторів, що утворюють його.[19]

А втім формули II можна завжди обернути назад у формули I. Якщо ми, наприклад, маємо: $\frac{\text{додаткова праця в 6 годин}}{\text{робочий день у 12 годин}}$ то доконечний робочий час дорівнює робочому дневі в 12 годин мінус додаткова праця в 6 годин.

Отже, маємо:

$$\frac{\text{додаткова праця в 6 годин}}{\text{доконечна праця в 6 годин}} = \frac{100}{100}.$$

Третя формула, яку я, забігаючи наперед, принагідно вже наводив, така:

$$\text{III:}\ \frac{\text{додаткова вартість}}{\text{вартість робочої сили}} = \frac{\text{додаткова праця}}{\text{доконечна праця}} = \frac{\text{неоплачена праця}}{\text{оплачена праця}}.$$

Те непорозуміння, що до нього могла призвести формула $\frac{\text{неоплачена праця}}{\text{оплачена праця}}$, непорозуміння, наче капіталіст оплачує працю, а не робочу силу, відпадає після поданих вище міркувань.

---

[19] А що всі розвинуті форми капіталістичного процесу продукції є форми кооперації, то немає, природно, нічого легшого, як абстрагуватися від їхнього специфічного антагоністичного характеру та одним махом перетворити їх на форми вільної асоціації, як то зробив граф А. де Ляборд у своїй книзі «De l'Esprit de l'Association dans tous les interêts de la Communauté», Paris 1818. Янкі Г. Керей з таким самим успіхом принагідно витворяє такі фіґлі навіть щодо відносин системи рабства.

$\frac{\text{Неоплачена праця}}{\text{оплачена праця}}$ — це є тільки популярний вираз для $\frac{\text{додаткова праця}}{\text{доконечна праця}}$. Капіталіст оплачує вартість, зглядно ціну робочої сили, що відхиляється від вартости, та через обмін дістає в своє порядкування саму живу робочу силу. Використовування ним цієї робочої сили розпадається на два періоди. Протягом одного періоду робітник продукує тільки вартість, яка дорівнює вартості його робочої сили, отже, тільки її еквівалент. За авансовану ним ціну робочої сили капіталіст таким чином дістає продукт такої самої ціни. Виходить так, наче він купив був продукт на ринку готовим. Навпаки, в періоді додаткової праці використовування робочої сили утворює для капіталіста вартість, за яку він не дав жодного еквіваленту, яка йому нічого не коштує.[20] Це функціонування (Flüssigmachung) робочої сили дістається йому даром. В цьому розумінні додаткову працю можна назвати неоплаченою працею.

Отже, капітал — це не тільки командування над працею, як каже А. Сміс. Він є суттю своєю командування над неоплаченою працею. Всяка додаткова вартість, хоч у якій особливій формі — зиску, процента, ренти і т. ін.— вона пізніш кристалізується, своєю субстанцією є матеріялізація неоплаченого робочого часу. Таємниця самозростання капіталу роз'яснюється тим, що капітал порядкує певною кількістю неоплаченої чужої праці.

---

[20] Хоч фізіократи й не дійшли таємниці додаткової вартости, все ж їм було ясно, що додаткова вартість є «незалежне багатство, яким можна порядкувати і яке він (власник) продає, не купивши його» («une richesse indépendante et disponible, qu'il n'a point achetée et qu'il vend»). (*Turgot*: «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses», p. 11).

ВІДДІЛ ШОСТИЙ

ЗАРОБІТНА ПЛАТА

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

ПЕРЕТВОРЕННЯ ВАРТОСТИ, ЗГЛЯДНО ЦІНИ РОБОЧОЇ СИЛИ НА ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ

На поверхні буржуазного суспільства плата робітника здається ціною праці, певною кількістю грошей, що її платять за певну кількість праці. При цьому говорять про вартість праці і грошовий вираз її вартости називають доконечною або природною ціною праці. З другого боку, говорять про ринкові ціни праці, тобто про ціни, що коливаються вище або нижче її доконечної ціни.

Але що таке вартість якогось товару? Предметна форма витраченої на його продукцію суспільної праці. А чим міряємо ми величину його вартости? Величиною праці, що міститься в ньому. Отже, чим можна б визначити вартість, наприклад, дванадцятигодинного робочого дня? Дванадцятьма годинами праці, що містяться у дванадцятигодинному робочому дні, а це є нісенітна тавтологія.[21]

Для того, щоб бути проданою на ринку як товар, праця мусила б у всякому разі існувати ще до її продажу. Але коли б

[21] «Пан Рікардо дуже дотепно уникає труднощів, які на перший погляд загрожують звалити його доктрину, що вартість залежить від кількости праці, витраченої на продукцію. Якщо суворо додержувати цього принципу, то з нього випливає, що вартість праці залежить від кількости праці, зужитої на її продукцію, а це очевидний абсурд. Тому за допомогою мудрого виверту пан Рікардо ставить вартість праці у залежність від кількости праці, потрібної на продукцію заробітної плати, або, виражаючись його власними словами, він каже, що вартість праці оцінюється за кількістю праці, потрібної на продукцію заробітної плати; під цим він розуміє кількість праці, потрібної на продукцію грошей або товарів, що їх дають робітникові. Це те саме, що сказати: вартість сукна оцінюється не за кількістю праці, витраченої на його продукцію, а за кількістю праці, витраченої на продукцію того срібла, на яке сукно обмінюється». («Mr. Ricardo, ingeniously enough, avoids a difficulty which, on a first view, threatens to encumber his doctrine, that value depends on the quantity of labour employed in production. If this principle is rigidly adhered to, it follows that the value of labour depends on the quantity of labour employed in producing it — which is evidently absurd. By a dextrous turn, therefore, Mr. Ricardo make the value of labour depend on the quantity of labour required to produce wages; or, to give him the benefit of his own language, he maintains, that the value of labour is to be estimated by the quantity of labour required to produce wages; by which

робітник міг дати їй самостійне існування, то він продавав би товар, а не працю.[22]

Залишаючи осторонь ці суперечності, безпосередній обмін грошей, тобто упредметненої праці, на живу працю або знищив би закон вартости, що вільно розвивається саме лише на основі капіталістичної продукції, або знищив би саму капіталістичну продукцію, що ґрунтується саме на найманій праці. Нехай дванадцятигодинний робочий день виражається, наприклад, у грошовій вартості в 6 шилінґів. Або обмінюються еквіваленти, і тоді робітник за дванадцятигодинну працю дістає 6 шилінґів. Ціна його праці дорівнювала б ціні його продукту. В цьому разі він не продукував би жодної додаткової вартости для покупця його праці, ці 6 шилінґів не перетворилися б на капітал, основа капіталістичної продукції зникла б, алеж саме на цій основі він продає свою працю, саме на цій основі його праця є наймана праця. Абож робітник дістає за 12 годин праці менше ніж 6 шилінґів, тобто менше ніж 12 годин праці. Дванадцять годин праці обмінюється на 10, 6 і т. д. годин праці. Це урівняння нерівних величин не тільки знищує всяке визначення вартости. Таку суперечність, що сама себе знищує, не можна взагалі навіть висловити або формулювати як закон.[23]

---

he means the quantity of labour required to produce the money or commodities given to the labourer. This is similar to saying, that the value of cloth is estimated, not by the quantity of labour bestowed on its production, but by the quantity of labour bestowed on the production of the silver, for which the cloth is exchanged»). («A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value», p. 50, 51).

[22] «Якщо ви звете працю товаром, то все ж вона не подібна до товару, що його спочатку продукують на обмін, а потім виносять на ринок, де його мусять обміняти на інші товари, відповідно до кількостей кожного з них, що можуть одночасно бути на ринку. Праця утворюється в той момент, коли її подають на ринок, або ще точніше, її подають на ринок, раніш, ніж її утворено» .(«If you call labour a commodity, it is not like a commodity which is first produced in order to exchange, and then brought to market where it must exchange with other commodities according to the respective quantities of each which there may be at the market in the time; labour is created at the moment it is brought to market; nay, it is brought to market before it is created»). («Observations, on some verbal disputes etc.», p. 75, 76).

[23] «Якщо розглядати працю як товар, а капітал, продукт праці, як інший товар, то тоді, якщо вартості цих двох товарів визначаються однаковими кількостями праці, дану суму праці... обмінюватиметься на таку кількість капіталу, що була спродукована такою самою кількістю праці; минулу працю обмінюватиметься... на таку саму суму теперішньої праці. Але вартість праці у відношенні до інших товарів... не визначається однаковими кількостями праці». («Treating Labour as a commodity, and Capital, the produce of labour, as another, then, if the values of those two commodities were regulated by equal quantities of labour, a given amount of labour would... exchange for that quantity of capital which had been produced by the same amount of labour; antecedent labour would... exchange for the same amount as present labour. But the value of labour, in relation to other commodities... is determined not by equall quantities of labour»). (*E. G. Wakefield* у його виданні А. Сміса «Wealth of Nations», London 1836, т. I, стор. 231, примітка).

Тут нічого не зарадить і пояснення обміну більшої кількости праці на меншу ріжницею форми, тим, що в одному випадку праця є упредметнена, в другому — жива.[24] Це тим недоладніша річ, що вартість товару визначається не кількістю дійсно упредметненої в ньому праці, а кількістю живої праці, доконечної для його продукції. Нехай якийсь товар репрезентує 6 робочих годин. Якщо пороблять такі винаходи, що через них той товар можна буде випродукувати протягом 3 годин, то й вартість випродукованого вже товару спаде наполовину. Тепер він репрезентує замість попередніх 6 годин тільки 3 години доконечної суспільної праці. Отже, величину вартости товару визначає кількість праці, потрібна на його продукцію, а не предметна форма цієї праці.

Фактично на товаровому ринку власникові грошей безпосередньо протистоїть не праця, а робітник. Те, що останній продає, є його робоча сила. Скоро тільки дійсно починається його праця, вона вже не належить йому, отже, він її не може вже більше продати. Праця є субстанція й іманентна міра вартостей, але сама вона не має вартости.[25]

У вислові «вартість праці» поняття вартости не тільки цілком погашено, але ще й перетворено на свою протилежність. Це такий самий іраціональний вислів, як от, наприклад, вартість землі. Однак такі іраціональні вислови випливають із самих продукційних відносин. Це — категорії для форм виявлення посутніх відносин. Що речі в своєму виявленні часто з'являються покрученими, це досить відомо в усіх науках, крім політичної економії.[26]

---

[24] «Треба було згодитися (ще одна відміна «contrat social»), що кожного разу, коли обмінюватиметься працю виконану на працю, яка ще має бути виконана, останній (капіталіст) матиме вартість вищу, ніж перший (робітник)» («Il a fallu convenir que toutes les fois qu'il échangerait du travail fait contre du travail à faire, le dernier (le capitaliste) aurait une valeur supérieure au premier (le travailleur)». *Simonde de Sismondi*: «De la Richesse Commerciale», Genève 1803, vol. I, p. 37).

[25] «Праця, виключна міра вартости... творець усякого багатства, не є товар» («Labour, the exclusive standard of value... the creator of all wealth, no commodity»). (*Th. Hodgskin*: «Popular, Political Economy», p. 186).

[26] Навпаки, пояснятн такі вислови просто як licentia poetica* — це свідчить лише про безсилля аналізи. Тим то на фразу Прудона: «Про працю кажуть, що вона має вартість не як про власне товар, а маючи на оці ті вартості, що їх припускається за потенціяльно вміщені в ньому. Вартість праці — вираз фігуральний і т. ін.» («Le travail est dit valoir, non pas en tant que marchandise lui - même, mais en vue de valeurs qu'on suppose renfermées puissanciellement en lui. La valeur du travail est une expression figurée etc.»),— я зауважую: «В праці - товарі, який має жахливу реальність, він убачає тільки граматичну еліпсу. Отже, виходить, що ціле сучасне суспільство, яке ґрунтується на товарі - праці, відтепер ґрунтується на поетичній вільності, на фігуральному вислові. Якщо суспільство захоче «усунути всі недоладності», що його мучать— що ж! — хай воно усуне лише недоброзвучні, вислови, змінить мову, а для цього досить лише звернутися до академії з вимогою випустити нове видання її словника» («Dans le travail - marchandise, qui est d'une réalité

* — поетичні вільності. *Ред.*

Клясична політична економія запозичила без дальшої критики з щоденного життя категорію «ціна праці», щоб потім поставити собі питання, як визначається цю ціну? Вона пізнала незабаром, що зміна відношення між попитом і поданням не пояснює нічого в ціні праці, як і в ціні всякого іншого товару, крім її зміни, тобто коливання ринкових цін понад або нижче деякої величини. Якщо попит і подання взаємно покриваються, то, за інших незмінних умов, коливання в цінах припиняється. Але тоді попит і подання перестають щобудь пояснювати. Ціна праці, коли попит і подання покриваються, є її природна ціна, визначена незалежно від відношення між попитом і поданням, природна ціна, що її таким чином і знайдено як справжній предмет аналізи. Або брали довший період коливань ринкової ціни, наприклад, один рік, і тоді відкривали, що її зростання або спадання вирівнюється в якусь середню пересічну величину, сталу величину. Само собою зрозуміло, цю пересічну величину треба визначати інакше, а не тими відхиленнями від неї самої, що взаємно покриваються. Ця ціна праці, що панує над випадковими ринковими цінами праці та їх реґулює, — ця «доконечна ціна» (фізіократи), або «природна ціна» праці (Адам Сміс) може бути, як і при інших товарах, лише її вартістю, вираженою в грошах. Цим способом політична економія гадала від випадкових цін праці пробитися до її вартости. Як і для інших товарів, цю вартість визначали потім витратами продукції. Але що таке витрати продукції, витрати продукції робітника, тобто витрати, потрібні на те, щоб спродукувати або репродукувати самого робітника? Цим питанням політична економія несвідомо підмінила первісне питання, бо, досліджуючи витрати продукції праці як такої, вона крутилася мов у колі, і ніяк не могла рушити з місця. Отже, те, що вона називає вартїстю праці (value of labour), є в дійсності вартість робочої сили, яка існує в особі робітника і так само відмінна від своєї функції, від праці, як відмінна машина від її операцій. Захоплена ріжницею між рин

effrayante, il ne voit qu'une ellipse gramaticale. Donc toute la société actuelle, fondée sur le travail marchandise, est désormais fondée sur une licence poétique, sur une expression figurée. La société veut - elle «éliminer tous les inconvénients», qui la travaillent, eh bien! qu'elle élimine les termes malsonnants, qu'elle change de langage, et pour cela elle, n'a qu'a s'adresser à l'Académie pour lui demander une nouvelle édition de son dictionnaire»). (*K. Marx*: «Misère de la Philosophie», p. 34, 35.—*К. Маркс:* «Злиденність філософії», Партвидав 1932 р., стор.55). Природно, ще зручніше під «вартістю» зовсім нічого не розуміти. Тоді можна залежно від обставин підводити під цю категорію все. Так робить, наприклад, Ж. Б. Сей. Що таке «вартість» («valeur»)? Відповідь: «Те, чого варта дана річ» («C'est ce qu'une chose vaut»). А що таке ціна (prix)? Відповідь: «Вартість даної речі, виражена в грошах» («La valeur d'une chose exprimée en monnaie». А чому «праця землі має... вартість» ? («le travail de la terre... une valeur»?) «Тому, що за неї дають певну ціну» («parce qu'on y met un prix»). Отже вартість, є те, чого варта річ, а земля має «вартість» тому, що вартість її «виражають у грошах». У всякому разі це дуже проста метода пояснятн «чому і як» щодо речей.

ковими цінами праці й її так званою вартістю, відношенням цієї вартости до норми зиску, до товарових вартостей, продукованих працею, і т. ін., клясична політична економія ніколи не могла відкрити, що хід аналізи веде не тільки від ринкових цін праці до її так званої вартости, але ще й до того, щоб і цю вартість самої праці звести до вартости робочої сили. Несвідома цього результату своєї власної аналізи, некритично приймаючи категорії «вартість праці», «природна ціна праці» й т. ін., як останні адекватні вирази розглядуваного відношення вартости, клясична політична економія заплуталася, як побачимо пізніше, в нерозв'язній плутанині й суперечностях, давши тим самим надійну операційну базу для банальностей вульґарної політичної економії, яка принципово визнає лише зовнішню видимість явищ.

Погляньмо тепер насамперед, як вартість і ціна робочої сили виражаються у своїй перетвореній формі, у формі заробітної плати.

Ми знаємо, що денну вартість робочої сили обчислюється відповідно до певного протягу життя робітника, що йому відповідає певна довжина робочого дня. Припустімо, що звичайний робочий день становить 12 годин, а денна вартість робочої сили 3 шилінґи — грошовий вираз вартости, що репрезентує 6 робочих годин. Якщо робітник одержує 3 шилінґи, то він одержує вартість своєї робочої сили, яка функціонує протягом 12 годин. Якщо тепер цю денну вартість робочої сили виразити як вартість денної праці, то матимемо таку формулу: дванадцятигодинна праця має вартість у 3 шилінґи. Таким чином вартість робочої сили визначає вартість праці, або, виражаючи в грошах, доконечну ціну праці. Навпаки, якщо ціна робочої сили відхиляється від її вартости, то так само й ціна праці відхиляється від її так званої вартости.

А що вартість праці є лише ірраціональний вираз вартости робочої сили, то само собою випливає, що вартість праці завжди мусить бути менша, ніж спродукована працею вартість, бо капіталіст завжди примушує робочу силу функціонувати довше, ніж треба для репродукції її власної вартости. У вищенаведеному прикладі вартість робочої сили, яка функціонує протягом 12 годин, дорівнює 3 шилінґам — вартості, що на її репродукцію робоча сила потребує 6 годин. Навпаки, спродукована нею вартість дорівнює 6 шилінґам, бо вона фактично функціонувала 12 годин, а спродукована нею вартість залежить не від її власної вартости, а від часу тривання її функції. Таким чином ми маємо той на перший погляд недоладний результат, що праця, яка творить вартість у 6 шилінґів, має вартість у 3 шилінґи.[27]

[27] Порівн. «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859, S. 40. («До критики політичної економії», ДВУ 1926 р., стор. 78), де я зазначаю, що, при досліджуванні капіталу треба розв'язати таку проблему: «Яким чином продукція на базі мінової вартости, яка визначається лише робочим часом, веде до того результату, що мінова вартість праці менша за мінову вартість її продукту?»

Ми бачимо далі: вартість у 3 шилінґи, в якій виражається оплачена частина робочого дня, тобто шестигодинна праця, з'являється як вартість або ціна цілого дванадцятигодинного робочого дня, що має в собі 6 неоплачених годин. Отже, форма заробітної плати затирає всякий слід поділу робочого дня на доконечну й додаткову працю, на оплачену й неоплачену працю. Уся праця здається оплаченою працею. При панщанній праці праця кріпака на себе самого та його примусова праця на пана відрізняються цілком виразно, відрізняються щодо місця й часу. При рабській праці навіть та частина робочого дня, що протягом неї раб покриває тільки вартість своїх власних засобів існування, отже, коли він фактично працює на себе самого, здається працею на його пана. Вся його праця здається неоплаченою працею.[28]

Навпаки, при найманій праці навіть додаткова праця або неоплачена праця здається оплаченою. Там відношення власности приховує працю раба на себе самого, тут грошове відношення приховує дармову працю найманого робітника.

Тому зрозуміле вирішальне значення перетворення вартости й ціни робочої сили на форму заробітної плати або на вартість і ціну самої праці. На цій формі виявлення, що робить невидимим дійсне відношення та показує саме його протилежність, ґрунтуються всі правні уявлення так робітника, як і капіталіста, всі містифікації капіталістичного способу продукції, всі його ілюзії про свободу, всі апологетичні викрути вульґарної економії.

Якщо всесвітній історії треба було багато часу на те, щоб викрити таємницю заробітної плати, то, навпаки, нема нічого легшого, як зрозуміти доконечність, raisons d'être ** цієї форми виявлення.

Обмін між капіталом та працею при спостереженні насамперед виявляється у цілком такому самому вигляді, як купівля і продаж усіх інших товарів. Покупець дає певну суму грошей, продавець — якусь річ, відмінну від грошей. Правна свідомість убачає тут щонайбільше речову ріжницю, яка виражається в правно-еквівалентних формулах: «Do ut des», «do ut facias», «facio ut des» і «facio ut facias».***

[Далі, кожну купівлю і продаж супроводить ілюзія, ніби те, що оплачують, це — споживна вартість товару, хоч цю ілюзію збиває вже той простий факт, що найрізноманітніші речі

---

[28] «Morning Star», до безглуздя наївний орган лондонських фритредерів, за часів американської громадянської війни не переставав запевняти з моральним обуренням, на яке тільки спроможна людина, що негри в «Confederate States»* працюють цілком задурно. Йому треба було б потрудитись порівняти денні витрати такого негра з денними витратами вільного робітника, наприклад, у лондонському East End'і.

* — південних штатах. *Ред.*

** — причини існування. *Ред.*

*** «Даю, щоб ти дав», «даю, щоб ти зробив», «роблю, щоб ти дав», «роблю, щоб ти зробив». *Ред.*

мають *однакову ціну*, а та сама річ має *змінну ціну*, дарма що споживна вартість цієї речі або потреба в ній не змінюються].*

Далі, через те, що мінова вартість і споживна вартість сами по собі є величини неспільномірні, то вислови «вартість праці», «ціна праці» здаються не більш ірраціональними, аніж, наприклад, вислів «вартість бавовни», «ціна бавовни». До цього долучається ще й те, що робітникові платять після того, як він дав уже свою працю. Але в своїй функції засобу платежу гроші навпісля реалізують вартість або ціну постаченого продукту, отже, в даному випадку вартість або ціну постаченої праці. Нарешті, та «споживна вартість», що її робітник постачає капіталістові, є фактично не його робоча сила, а її функція, певна корисна праця, праця кравця, шевця, прядуна й т. ін. Та обставина, що та сама праця, з іншого боку, є загальний вартостетворчий елемент, ця властивість, якою вона відрізняється від усіх інших товарів, лишається поза сферою звичайної свідомости.

Коли станемо на погляд робітника, що за свою дванадцятигодинну працю дістає, приміром, вартість, спродуковану шестигодинною працею, скажімо 3 шилінґи, то для нього його дванадцятигодинна праця є справді засіб купівлі 3 шилінґів. Вартість його робочої сили може змінятися разом із зміною вартости його звичайних засобів існування, може підвищитися з 3 до 4 шилінґів, або спасти з 3 до 2 шилінґів, або за незмінної вартости його робочої сили її ціна може, в наслідок зміни відношення між попитом і поданням, підвищитися до 4 шилінґів або зменшитись до 2 шилінґів, але все одно він завжди дає 12 годин праці. Тим то кожна зміна величини еквіваленту, що його він дістає, здається йому неодмінно зміною вартости або ціни його 12 робочих годин. Навпаки, ця обставина привела Адама Сміса, що розглядає робочий день як сталу величину,[29] до твердження, що вартість праці є стала, дарма що вартість засобів існування змінюється і той самий робочий день через це виражається для робітника в більшій або меншій кількості грошей.**

Коли ми, з другого боку, візьмемо капіталіста, то він хоче дістати якомога більше праці за якомога менше грошей. Тим то практично його цікавить лише ріжниця між ціною робочої сили й тією вартістю, яку створює її функціонування. Але він намагається купувати всі товари якомога дешевше і завжди пояснює

[29] Лише випадково, говорячи про відштучну плату, А. Сміс натякає на зміну робочого дня.

* Заведене у прямі дужки ми беремо з першого німецького видання. *Ред.*

** У французькому виданні Маркс тут наводить відповідну цитату: «Хоч і як змінюється кількість дібр, що їх робітник дістає за свою працю, ціна (виражена в праці), яку він платить, завжди лишається однаковою. Дійсно, за цю ціну можна одного разу купити більшу кількість цих дібр, а другого — меншу; але змінюється тут *вартість цих дібр, а не вартість праці*, яка їх купує... Однакові кількості праці завжди мають однакову вартість» (*A. Smith*: «Wealth of Nations», кн. I, розд. 5). *Ред.*

собі зиск простим шахрайством: купівлею товарів нижче й продажем їх понад їхню вартість. Тому він не доходить до зрозуміння того, що коли б дійсно існувала така річ, як вартість праці, і коли б він дійсно сплатив ту вартість, то не існувало б жодного капіталу, його гроші не перетворювались би на капітал.

До того ж дійсний рух заробітної плати показує явища, які, як здається, доводять, що оплачується не вартість робочої сили, а вартість її функції, вартість самої праці. Ці явища можна звести до двох великих кляс. Поперше: зміна заробітної плати із зміною довжини робочого дня. З таким самим правом можна б зробити висновок, що оплачується не вартість машини, а вартість її операцій, бо дорожче коштує найняти машину на тиждень, аніж на день. Подруге, індивідуальна ріжниця в заробітних платах різних робітників, що виконують ту саму функцію. Цю індивідуальну ріжницю ми бачимо,— однак без того, щоб вона давала нагоду до ілюзій,—і за системи рабства, де саму робочу силу продають цілком явно й вільно, без якихбудь прикрас. Тільки за системи рабства вигода від робочої сили, вищої за пересічну якість, або шкода від робочої сили, нижчої за пересічну якість, припадає рабовласникові, а за системи найманої праці — самому робітникові, бо в останньому випадку він сам продає свою робочу силу, в першому її продає якась третя особа.

А втім, для такої форми виявлення, як «вартість та ціна праці» або «заробітна плата», на відміну від того посутнього відношення, що виявляється, тобто на відміну від вартости й ціни робочої сили, має силу те саме, що й для всіх форм виявлення та захованої за ними їхньої основи. Перші репродукуються безпосередньо сами собою, як найпоширеніші форми мислення, другу мусить відкрити тільки наука. Клясична політична економія доходить близько до правдивого стану речей, однак не формулює його свідомо. Їй і не сила зробити це, доки вона має на собі свою буржуазну шкуру.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

ПОЧАСОВА ПЛАТА

Сама заробітна плата знов таки набирає дуже різноманітних форм — обставина, що про неї не можна дізнатись з економічних підручників, які у своїй грубій заінтересованості матерією нехтують усякі ріжниці форм. Однак з'ясування всіх цих форм належить до спеціяльної науки про заробітну плату, отже, не може бути завданням цього твору. А все ж дві панівні основні форми тут треба коротко розвинути.

Як ми пригадуємо, продаж робочої сили відбувається завжди на певні періоди часу. Тому перетворена форма, в якій безпосередньо виражається денна вартість, тижнева вартість і т. д. робочої сили, є форма «почасової плати», отже, поденна плата і т. д.

Насамперед треба тут зауважити, що з'ясовані в п'ятнадцятому розділі закони про зміну величини ціни робочої сили та до-

даткової вартости перетворюються через просту зміну форми на закони заробітної плати. Так само ріжниця між міновою вартістю робочої сили й масою засобів існування, на які обмінюється ця вартість, з'являється тепер як ріжниця між номінальною та реальною заробітною платою. Марно було б повторювати щодо форми виявлення те, що вже розвинуто щодо посутньої форми. Тому ми обмежуємось тими небагатьма пунктами, що характеризують почасову плату.

Та грошова сума,[30] що її робітник одержує за свою денну, тижневу й так далі працю, становить суму його номінальної заробітної плати, або заробітної плати, оцінюваної за її вартістю. Але ясно, що, залежно від довжини робочого дня, отже, залежно від кількост: праці, яку він дає за день, та сама денна, тижнева й так далі заробітна плата може репрезентувати дуже різну ціну праці, тобто дуже різні грошові сум за ту саму кількість праці.[31] Отже, при почасовій платі треба знову таки відрізняти цілу суму заробітної плати, поденної, потижневої і так далі, від ціни праці. Як же знайти цю ціну, тобто грошову вартість даної кількости праці? Пересічну ціну праці ми добудемо, поділивши пересічну денну вартість робочої сили на число годин пересічного робочого дня. Якщо, приміром, денна вартість робочої сили становить 3 шилінґи, вартість, спродуковану протягом 6 робочих годин, а робочий день має 12 годин, то ціна однієї робочої години дорівнює $\frac{3 \text{ шилінґам}}{12} = 3$ пенсам. Знайдена таким чином ціна робочої години служить за одиницю міри для ціни праці.

Звідси випливає, що денна, тижнева і так далі заробітна плата може лишатися однакова, хоч ціна праці постійно падатиме. Якщо, наприклад, звичайний робочий день має 10 годин, а денна вартість робочої сили рівна 3 шилінґам, то ціна робочої години становить $3^3/_5$ пенсів; вона спадає до 3 пенсів, якщо робочий день зростає до 12 годин, та до $2^2/_5$ пенсів, коли він зростає до 15 годин. Денна або тижнева заробітна плата, не зважаючи на це, лишаються незмінні. Навпак, денна або тижнева заробітна плата може підвищитися, хоч ціна праці лишатиметься стала або навіть падатиме. Коли, приміром, робочий день має десять годин, а денна вартість робочої сили становить 3 шилінґи, то ціна однієї робочої години дорівнює $3^3/_5$ пенсів. Якщо робітник у наслідок збільшення роботи працює при незмінній ціні праці 12 годин, то його денна плата зростає до 3 шилінґів $7^1/_5$ пенсів без зміни ціни праці. Той самий результат міг би постати, коли б замість

---

[30] Вартість самих грошей тут завжди припускається за сталу.

[31] «Ціна праці є сума, виплачена за певну кількість праці». («The price of labour is the sum paid for a given quantity of labour»). (*Sir Edward West*: «Price of Corn and Wages of Labour», London 1826, p. 67). Вест є автор анонімного твору, епохального в історії політичної економії: «Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of the University College of Oxford», London 1815.

екстенсивної величини праці зросла її інтенсивна величина.[32] Тому підвищення номінальної поденної або потижневої заробітної плати може супроводитися ціною праці, що лишається незмінною або падає. Те саме має силу і щодо доходу робітничої родини, скоро тільки кількість праці, давана головою сем'ї, збільшиться працею членів родини. Отже, існують методи понижати ціну праці, незалежні від зменшення номінальної поденної або потижневої заробітної плати.[33]

Але звідси випливає такий загальний закон: якщо дано кількість денної, тижневої і так далі праці, то денна або тижнева заробітна плата залежить від ціни праці, яка сама змінюється або із зміною вартости робочої сили, або з відхиленням ціни робочої сили від її вартости. Навпаки, якщо дано ціну праці, то денна або тижнева заробітна плата залежить від кількости денної або тижневої праці.

Одиниця міри почасової плати, ціна робочої години, є результат від ділення денної вартости робочої сили на число годин звичайного робочого дня. Припустімо, що робочий день становить 12 годин, денна вартість робочої сили — 3 шилінґи, тобто вартість, продуковану за 6 робочих годин. Ціна робочої години за цих умов є 3 пенси, спродукована протягом неї вартість — 6 пен-

---

[32] «Заробітні плати залежать від ціни праці та від кількости виконаної роботи. Збільшення плати за працю не означає ще неодмінно зросту ціни праці. Із збільшенням робочого часу і при більшому напруженні плата за працю може значно зрости, тимчасом як ціна праці може лишитися незмінною». («The wages of labour depend upon the price of labour and the quantity of labour performed... An increase in the wages of labour does not necessarily imply an enhancement of the price of labour. From fuller employment, and greater exertions, the wages of labour may be considerably increased, while the price of labour may continue the same»). (*West*: «Price of Corn and Wages of Labour», London. 1826, p. 67, 68, 112). Головного питання: як визначається «ціну праці», Вест, між іншим, збувається банальними фразами.

[33] Це правильно відчуває фанатичний представник промислової буржуазії XVIII віку, не раз цитований нами автор «Essay on Trade and Commerce», хоч він з'ясовує справу плутано: «Кількість праці, а не ціна її (під останньою він розуміє номінальну поденну або потижневу заробітну плату) визначається ціною харчових та інших доконечних засобів існування. Коли ви дуже понизите ціну засобів існування, то ви тим самим зменшите у відповідній пропорції кількість праці... Фабриканти знають, що існують різні шляхи підвищувати та знижувати ціну праці, незалежно від зміни її номінального розміру». («It is the quantity of labour and not the price of it, that is determined by the price of provisions and other necessaries: reduce the price of necessaries very low, and of course you reduce the quantity of labour in proportion... Master - manufacturers know, that there are various ways of raising and felling the price of labour, besides that of altering its nominal amount»). (Там же, стор. 48 і 61). Н. В. Сеніор у своїх «Three Lectures on the Rate of Wages», London 1830, де він використовує твір Веста, не покликаючись на нього, між іншим, каже: «Робітник головним чином заінтересований у височині заробітної плати» («The labourer is principally interested in the amount of wages») (p. 14). Отже, робітник заінтересований головним чином у тому, що він одержує — в номінальній сумі заробітної плати, а не в тому, що він дає — не в кількості праці!

сів. Якщо ж робітника вживатимуть до праці менше ніж 12 годин на день (або менше ніж 6 днів на тиждень), наприклад, лише 6 або 8 годин, тоді він одержить за цієї ціни праці лише 2 або 1 ½ шилінґи денної плати.[34] А що, за нашим припущенням, він мусить працювати пересічно 6 годин на день, щоб випродукувати лише денну плату, відповідну вартості його робочої сили, що, за тим самим припущенням, він працює лише половину з кожної години на себе самого, а половину на капіталіста, то ясно, що він не може одержати для себе вартости, випродукованої протягом 6 годин, коли працюватиме менше ніж 12 годин. Якщо раніше ми бачили руйнаційні наслідки надмірної праці, то тут ми відкриваємо джерела тих страждань, які постають для робітника від недостачі роботи.

Коли погодинну заробітну плату встановлюється так, що капіталіст не зобов'язується платити якусь поденну або потижневу заробітну плату, а зобов'язується платити тільки за ті робочі години, протягом яких йому забажається вживати робітника, то він може вживати його на час, менший від того, що його первісно покладено в основу визначення погодинної заробітної плати або одиниці міри для ціни праці. А що ця одиниця міри визначається відношенням

$$\frac{\text{денна вартість робочої сили}}{\text{робочий день даного числа годин}},$$

то вона, природно, втрачає всякий сенс, скоро тільки робочий день перестає мати в собі певне число годин. Знищується зв'язок між оплаченою й неоплаченою працею. Тепер капіталіст може видушити з робітника певну кількість додаткової праці, не даючи йому для роботи робочого часу, доконечного для його власного утримання. Він може знищити всяку реґулярність праці й цілком залежно від своєї вигоди, сваволі та інтересів моменту, навперемін то примушувати робітника до неймовірної надмірної праці, то залишати його почасти або й зовсім без роботи. Він може з того приводу, що він нібито платить «нормальну ціну праці», ненормально здовжувати робочий день без будь-якої відповідної компенсації для робітника. Звідси цілком раціональне повстання лондонських будівельних робітників (1860 р.) проти спроби капіталістів накинути їм таку погодинну заробітну плату. Законодавче обмеження робочого дня покладає кінець цій неподобності, хоч, природно, не знищує недостачі роботи, що випли-

[34] Вплив такої ненормальної недостачі роботи цілком відрізняється від впливу загального примусового законодавчого скорочення робочого дня. Перша не має нічого спільного з абсолютною довжиною робочого дня й може постати так само при п'ятнадцятигодинному, як і при шестигодинному робочому дні. Нормальну ціну праці в першому випадку обчислюється з того, що робітник працює пересічно 15 годин, у другому — з того, що він працює пересічно 6 годин денно. Тому вплив лишається той самий, якщо робітник працює в одному випадку лише 7 ½, а в другому лише 3 години.

ває з конкуренції машин, зміни в якості вживаних робітників, частинних та загальних криз.

При зростанні поденної або потижневої заробітної плати ціна праці може номінально лишитися сталою і все ж впасти нижче від свого нормального рівня. Це буває щоразу тоді, коли за сталої ціни праці, зглядно робочої години, робочий день здовжується поза звичайний час його тривання. Коли у дробу $\frac{\text{денна вартість робочої сили}}{\text{робочий день}}$ зростає знаменник, то ще швидше зростає чисельник. Вартість робочої сили, в наслідок зростання її зужитковування, зростає разом із триванням її функціонування, та ще й у швидшій пропорції, ніж приріст тривання її функціонування. Тому в багатьох галузях продукції, де панує почасова заробітна плата без законодавчих обмежень робочого часу, сама собою (naturwüchsig) розвинулася звичка вважати робочий день за нормальний лише до певного пункту, наприклад, до скінчення десятої години («normal working day», «the day's work», «the regular hours of work»).* Поза цією межею робочий час становить наднормовий час (overtime), і за той час, беручи за одиницю міри годину, платять більше (extra pay), хоч часто в пропорції до смішного малій.[35] Нормальний робочий день існує тут як дріб дійсного робочого дня, і цей останній часто протягом цілого року є довший від нормального.[36] Зростання ціни праці із здовженням робочого дня поза певну нормальну межу в різних галузях брітанської промисловости призводить до того результату, що низька ціна праці в так званий нормальний час змушує робітника працювати наднормовий час, за який краще платять, якщо він взагалі хоче одержати достатню заробітну плату.[37]

[35] «Норма плати за наднормовий час (у виробництві мережива) така мала, півпенні тощо за годину, що вона стоїть у гострому контрасті до того масового лиха, якого зазнає від неї здоров'я та життєва сила робітників... Крім того, здобутий таким чином невеликий надлишок до заробітної плати робітникові доводиться часто витрачати на різні засоби, що підживляють його сили». («Children's Employment Commission. 2 nd Report», p. XVI, n. 117).

[36] Наприклад, у виробництві шпалер перед недавнім заведенням фабричного закону. «Ми працюємо без перерв на їжу, так що 10½ - годинний робочий день кінчається близько пів на п'яту по півдні, а все дальше є наднормовий час, що рідко закінчується перед восьмою годиною вечора, і ми в дійсності протягом цілого року працюємо наднормовий час». (Mr. Smith's Evidence у «Children's Employment Commission. 1 st Report», p. 125).

[37] Наприклад, у шотляндських білильнях. «У деяких частинах Шотляндії цю промисловість провадилося (перед заведенням фабричного закону 1862 р.) за системою наднормового часу, тобто 10 годин вважали за нормальний робочий день. За це робітник діставав 1 шилінґ 2 пенси. Але до цього треба ще додати щодня наднормовий час у 3 — 4 години, за що платили по 3 пенси за годину. Наслідки цієї системи: робітник, що працював тільки нормальний час, міг заробити лише 8 шилінґів на тиждень. Без наднормового часу цієї заробітної плати не вистачало».) «Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1863», p. 10). «Підвищена плата

* — «нормальний робочий день», «денна праця», «реґулярний робочий час». *Ред.*

Законодавче обмеження робочого дня покладає кінець цій втісі.[38]

Загальновідомий факт, що чим довший у якійсь галузі промисловости робочий день, тим нижча заробітна плата.[39] Фабричний інспектор А. Редґрев ілюструє це порівняльним оглядом двадцятирічного періоду від 1839 до 1859 р., з якого видно, що на фабриках, підлеглих законові про десятигодинний робочий день, заробітна плата підвищилася, тимчасом як на фабриках, де працювали від 14 до 15 годин на день, вона зменшилась.[40]

Із закону, що «при даній ціні праці поденна або потижнева плата залежить від кількости постачуваної праці», випливає насамперед, що чим нижча ціна праці, тим більша мусить бути кількість праці, бо тим довший мусить бути робочий день, щоб робітник забезпечив собі хоча б мізерну пересічну заробітну плату. Низька ціна праці діє тут як спонука здовжувати робочий час.[41]

Але і, навпаки, здовження робочого часу, з свого боку, викликає зниження ціни праці, а разом з ним і зниження поденної або потижневої плати.

Визначення ціни праці дробом

$$\frac{\text{денна вартість робочої сили}}{\text{робочий час даного числа годин}}$$

показує, що просте здовження робочого дня знижує ціну праці, якщо при цьому немає ніякої компенсації. Але ті самі обставини,

за наднормовий час — це спокуса, якій робітники не можуть протистояти». («Reports of Insp. of Fact. of 30 th. April 1848», p. 5). Палітурня в лондонському Сіті вживає до роботи дуже багато молодих дівчат 14 — 15 років, і саме на підставі контракту для учнів, що приписує певні робочі години. А проте вони працюють останній тиждень кожного місяця до 10, 11, 12 і навіть до 1 години вночі разом із старшими робітниками в дуже мішаному товаристві. «Хазяїни спокушають (tempt) їх підвищеною платою та грішми на добру вечерю», яку вони беруть у сусідніх шинках. Велика розпуста, поширена таким способом серед цієї young immortals* («Child. Empl. Comm.» V Rep., p. 44, n. 191), компенсується тим, що вони оправляють, між іншим, і багато біблій та інших душоспасенних книг.

[38] Див. «Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1863», p. 5. Цілком справедливо критикуючи цей стан речей, лондонські будівельні робітники заявили підчас великого страйку та льокавту 1860 р., що вони згодяться на погодинну заробітну плату лише на двох умовах: 1) щоб разом із ціною робочої години було установлено нормальний робочий день на 9 або 10 годин та щоб ціна за годину десятигодинного робочого дня була більша, ніж ціна за годину дев'ятигодинного; 2) щоб за кожну годину понад нормальний день платилося, як за наднормовий час, відповідно вище.

[39] «Це дуже дивна річ, що там, де довгий робочий день є загальне правило, загальне правило є й низька заробітна плата» («It is a very notable thing, too, that where long hours are the rule, small wages are also so»). («Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1863», p. 9). «Праця, що добуває мізерну кількість засобів існування, звичайно є надмірно подовжена» («The work which obtains the scanty pittance of food is for the most part excessively prolonged»). («Public Health, Sixth Report 1864», p. 15).

[40] «Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1860», p. 31, 32.

[41] Так, наприклад, в Англії ручні робітники - цвяхарі в наслідок низької ціни праці мусили працювати 15 годин на день, щоб одержати якнайміэернішу тижневу плату. «Багато, багато годин на день та в усякий

* — безсмертної молоді. *Ред.*

що дають змогу капіталістові надовго здовжити робочий день, дають йому спочатку змогу, а, кінець - кінцем, і примушують його знизити ціну праці й номінально, поки не знизиться ціла ціна збільшеного числа годин, отже, поденна або потижнева плата. Нам досить тут буде зазначити дві обставини. Коли одна людина робить роботу 1½ або 2 людей, то подання праці зростає, якщо навіть подання робочих сил, що є на ринку, і лишається стале. Конкуренція, створена таким чином серед робітників, дає змогу капіталістові знижувати ціну праці, і, навпаки, падіння ціни праці дає йому змогу ще дужче збільшити робочий час.[42] Однак незабаром ця змога порядкувати ненормальною, тобто такою, що перевищує пересічний суспільний рівень, кількістю неоплаченої праці стає засобом конкуренції між самими капіталістами. Частина ціни товару складається з ціни праці. Неоплачену частину ціни праці немає потреби зараховувати в ціну товару. Її можна подарувати покупцеві товару. Це — той перший крок, до якого веде конкуренція. Другий крок, до якого вона примушує,— це те, щоб із продажної ціни товару виключити також, принаймні, якусь частину ненормальної додаткової вартости, створеної через здовження робочого дня. Таким способом утворюється спочатку спорадично, а потім поступінно фіксується ненормально низка продажна ціна товару, яка відтепер стає постійною основою мізерної заробітної плати при надмірному робочому часі, так само як вона первісно була продуктом цих обставин. Ми лише коротко відзначаємо цей рух, бо аналіза конкуренції тут не є наше завдання. Однак даймо на хвилину слово самому капіталістові. «В Бермінґемі конкуренція між хазяїнами така велика, що дехто з нас як підприємець примушений робити таке, що він посоромився б зробити за інших умов; а проте й таким способом не добудеш більше грошей (and yet no more money is made), а тільки сама публіка має з того користь».[43] Пригадаймо собі два сорти лондонських пекарів, що з них одні продають хліб за повну ціну (the «fullpriced» bakers), а другі продають його нижче за його нормальну ціну («the underpri-

час мусить він тяжко працювати, щоб здобути 11 пенсів, або 1 шилінґ, та ще з того 2½ — 3 пенси відпадає на зужиткування знаряддя, на паливо, відпадки заліза». («Children's Employment Commission. 3 rd. Report», p. 136, n. 671). За той самий робочий час жінки заробляють щотижня лише 5 шилінґів (там же, стор. 137, n. 674).

[42] Коли б якийсь фабричний робітник відмовився, наприклад, працювати встановлене велике число годин, «його одразу замінили б кимось іншим, готовим працювати скільки завгодно, і він лишився б без праці» («he would very shortly be replaced by somebody who would work any length of time and thus be thrown out of employment»). («Reports of Insp. of Fact. for. 31 st October 1848». Evidence p. 39, n. 58). «Якщо одна людина виконує працю двох... норма зиску звичайно підвищується... бо додаткове подання праці знижує її ціну» («If one man performs the work of two... the rate of profits will generally be raised... in consequence of the additional supply of labour having diminished its price»). («*Senior*: «Three Lectures on the Rate of Wages», London 1830. p. 14).

[43] «Children's Employment Commission, 3 rd Report». Evidence, p. 66, p. 22.

ced», «the undersellers»). «Fullpriced» так виказують на своїх конкурентів перед парляментською слідчою комісією: «Вони існують лише тим, що, поперше, дурять публіку, фальсифікуючи товар, а, подруге, витискують із своїх людей 18 годин праці за плату дванадцятигодинної праці... Неоплачена праця (the unpaid labour) робітника — ось засіб, яким вони борються в конкуренції... Конкуренція між хазяїнами - пекарями є причина труднощів усунути нічну працю. Underseller, той, що продає свій хліб нижче ціни витрат, яка змінюється разом із ціною борошна, поповнює свої втрати тим, що витискує із своїх людей більше праці. Коли я від своїх людей витискую тільки 12 годин праці, а мій сусіда, навпаки, 18 або 20, то він мусить мене побити в продажній ціні. Коли б робітники могли добитися плати за наднормовий час, то тоді б цьому маневрові скоро прийшов би кінець... Значне число тих, що працюють в underseller'ів — то чужинці, підлітки та інші, що примушені задовольнятися майже всякою заробітною платою, яку можуть дістати».[44]

Ця єреміяда ще й тим цікава, що вона показує, як у мозку капіталіста відбивається лише зовнішня видимість продукційних відносин. Капіталіст не знає того, що й нормальна ціна праці включає певну кількість неоплаченої праці та що саме ця неоплачена праця є джерело його зиску. Категорії додаткового робочого часу для нього взагалі не існує, бо цей час міститься в нормальному робочому дні, і він вважає, що оплачує цей день у поденній заробітній платі. Щоправда, він визнає існування наднормового часу, здовження робочого дня поза межу, що відповідає звичайній ціні праці. Щодо свого конкурента, underseller'а, який продає нижче проти нормальної ціни, то він обстоює навіть, щоб той вище оплачував (extra pay) за цей наднормовий час. Знову ж таки він не знає, що ця вища плата так само включає неоплачену працю, як і ціна звичайної робочої години. Наприклад, ціна однієї години дванадцятигодинного робочого дня є 3 пенси, тобто вартість, спродукована за половину робочої години, тимчасом як ціна наднормової робочої години є 4 пенси, тобто вартість, спродукована за $^2/_3$ робочої години. В першому випадку капіталіст присвоює собі безплатно половину робочої години, у другому — третину.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

ВІДШТУЧНА ПЛАТА

Відштучна заробітна плата є не що інше, як перетворена форма почасової плати, так само як почасова плата є перетворена форма вартости або ціни робочої сили.

[44] «Report etc. relative to the Grievances complained of by the journeymen bakers», London 1862, p. LII і там же, Evidence, n. 479, 359, 27). А проте й fullpriced, як ми згадували вище та як це визнає сам оборонець їхній, Беннет, примушують своїх людей починати працю об 11 годині вечора або й раніш та часто здовжують її до 7 години наступного вечора». (Там же, стор. 22).

За відштучної плати на перший погляд здається, наче та споживна вартість, яку продає робітник, є не функція його робочої сили, не жива праця, а праця, упредметнена вже в продукті, і наче ціна цієї праці визначається не дробом $\frac{\text{денна вартість робочої сили}}{\text{робочий день даного числа годин}}$, як за почасової плати, а дієздатністю продуцента.[45]

Певність правдивости цього, побудованого на позірності, погляду мусила б насамперед дуже захитатися вже від того факту, що обидві форми заробітної плати одночасно існують одна побіч однієї в тих самих галузях промисловости. Наприклад, «лондонські складачі працюють звичайно за відштучну плату, почасова плата є в них виняток. Навпаки, у складачів на провінції почасова плата є правило, а відштучна плата виняток. Корабельні теслярі по гаванях Лондону одержують відштучну плату, по всіх інших англійських гаванях — почасову».[46] В Лондоні в тих самих лимарнях часто за ту саму працю французи дістають відштучну, англійці — почасову плату. На власне фабриках, де взагалі переважає відштучна плата, окремі функції праці з технічних причин виключається з цього способу виміру, і тому їх оплачують почасово.[47] Однак, само собою ясно, що ріжниця

---

[45] «Система відштучної праці становить певну епоху в історії робітника; це є щось середнє між становищем простого поденника, який залежить від волі капіталіста, та становищем кооперативного робітника, що в недалекій будучині обіцяє сполучити у своїй власній особі робітника й капіталіста. Відштучні робітники фактично сами є для себе хазяїни, навіть коли працюють за допомогою капіталу свого підприємця». («The system of piece - work illustrates an epoch in the history of the working man: it is halfway between the position of the mere daylabourer, depending upon the will of the capitalist, and the cooperative artizan, who in the not distant future promises to combine the artizan and the capitalist in his own person. Piece - workers are in fact their own masters, even whilst working upon the capital of the employer»). (*John Watts*: «Trade - Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies», Manchester 1865, p. 52, 53). Я цитую це писаннячко, бо це є справжня кльоака для всіх давно вже зогнилих апологетичних банальностей. Той самий пан Вотс працював раніш в оуенівському русі та 1842 р. опублікував інше писаннячко «Facts and Fictions of Political Economy», де він, між іншим, власність (property) називає грабіжництвом (robbery). Це вже давно минулося.

[46] *T. J. Dunning*: «Trades - Unions and Strikes», London 1860, p. 22.

[47] Ось як це одночасне існування одної поряд одної цих двох форм заробітної плати сприяє шахрайствам фабрикантів: «Фабрика вживає 400 робітників, що з них половина працює відштучно та безпосередньо заінтересована у збільшенні числа робочих годин. Решті 200 робітникам платять поденно, вони працюють так само довго, алеж нічого не дістають за наднормову працю... Праця цих 200 людей протягом півгодини на день дорівнює праці однієї особи протягом 50 годин, або $^5/_6$ тижневої праці однієї особи, та є позитивний виграш для підприємця». («A factory employs 400 people, the half of which work by the piece, and have a direct interest in working longer hours. The other 200 are paid by the day, work equally long with the others, and get no more money for their overtime... The work of these 200 people for half an hour a day is equal to one person's work for 50 hours, or $^5/_6$ of one person's labour in a week, and is

форм у виплаті заробітної плати нічого не зміняє в її суті, дарма що одна форма може бути сприятливіша для розвитку капіталістичної продукції, ніж друга.

Хай звичайний робочий день становить 12 годин, із них 6 оплачених, 6 неоплачених. Припустімо, що спродукована протягом нього вартість дорівнює 6 шилінґам, отже, вартість, спродукована протягом однієї робочої години — 6 пенсам. Хай, далі, досвід показує, що робітник, який працює з середнім ступенем інтенсивности та вправности, отже, який у дійсності витрачає лише робочий час, суспільно - доконечний на продукцію якогось товару, дає протягом 12 годин 24 штуки, хоч поодиноких окремих продуктів, хоч вимірних частин одного цілого продукту. Таким чином вартість цих 24 штук, відлічивши частину сталого капіталу, що міститься в них, буде 6 шилінґів, а вартість окремої штуки — 3 пенси. Робітник дістає $1\frac{1}{2}$ пенси за штуку й таким чином заробляє за 12 годин 3 шилінґи. Як за почасової плати байдуже, чи ми припустимо, що робітник працює 6 годин на себе, а 6 годин на капіталіста, або що з кожної години він працює половину на себе, а другу — на капіталіста, так само й тут байдуже, чи ми скажемо, що кожна окрема штука напівоплачена й напівнеоплачена, або що ціна 12 штук покриває лише вартість робочої сили, тимчасом як в 12 інших штуках утілюється додаткова вартість.

Форма відштучної плати так само іраціональна, як і форма почасової плати. Тимчасом як, наприклад, дві штуки товару, за вирахуванням вартости зужиткованих на них засобів продукції, варті, як продукт однієї робочої години, 6 пенсів, робітник дістає за них ціну в 3 пенси. В дійсності відштучна плата безпосередньо не виражає ніякого відношення вартости. Тут справа не в тому, щоб виміряти вартість штуки товару втіленим у ній робочим часом, а в тому, щоб, навпаки, витрачену робітником працю виміряти числом спродукованих ним штук товару. За почасової плати працю вимірюється безпосередньо часом її тривання, за відштучної плати — кількістю тих продуктів, що в них праця згусла протягом певного часу.[48] Ціна самого робочого часу кі-

---

a positive gain to the employer»). («Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1860», p. 9). «Надноpмова праця все ще панує в широких розмірах, і здебільшого сам закон ґарантує фабрикантам можливість уникнути викриття та кари. У багатьох моїх попередніх звітах я вже зазначав... яку кривду роблять усім робітникам, що дістають не відштучну, а потижневу заробітну плату» (Overworking, to a very considerable extent, still prevails; and, in most instances, with that security against detection and punishment which the law itself affords. I have in many former reports shown... the injury to all the workpeople who are not employed on piece-work, but receive weekly wages»). (*Leonhard Horner* у «Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1859», p. 8, 9).

[48] «Заробітну плату можна міряти двома способами: або триванням праці, або її продуктом» («Le salaire peut se mesurer de deux manières: ou sur la durée du travail, ou sur son produit»). («Abrége élémentaire des principes de l'Economie Politique», Paris 1796, p. 32). Автор цієї анонімної праці — G. Garnier.

нець - кінцем визначається рівнянням: вартість денної праці = = денній вартості робочої сили. Отже, відштучна плата це — лише змодифікована форма почасової плати.

Розгляньмо тепер трохи ближче характеристичні особливості відштучної плати.

Якість праці контролюється тут через самий продукт, який мусить бути пересічної добротности, щоб одержати повну відштучну ціну. З цього боку відштучна плата стає найстрашнішим джерелом відраховань із заробітної плати й капіталістичного шахрайства.

Вона дає капіталістові цілком визначену міру інтенсивности праці. Лише той робочий час, що втілюється у заздалегідь визначеній і досвідом встановленій кількості товарів, уважається за суспільно - доконечний робочий час та оплачується як такий. Тому по великих кравецьких майстернях Лондону певна штука продукту праці, наприклад, жилет тощо, зветься годиною, півгодиною й т. ін., а годину рахується по 6 пенсів. З практики відомо, скільки пересічно продукту виробляється за годину. При зміні моди або полагодженнях тощо постає суперечка між підприємцем та робітником, чи певна штука дорівнює одній годині і т. д., аж поки й тут досвід вирішить справу. Те саме бачимо й по лондонських майстернях меблів і т. ін. Коли робітник не має пересічної дієздатности й тому не може дати певний мінімум денного продукту, то його звільняють.[49]

А що якість та інтенсивність праці тут контролюються через саму форму заробітної плати, то догляд за працею у значній мірі стає зайвий. Тому ця форма становить основу так змальованої вже раніш сучасної домашньої праці, як і ієрархічно організованої системи експлуатації та пригнічення. Ця остання система має дві основні форми. Відштучна плата, з одного боку, полегшує паразитам всуватися поміж капіталіста й найманого робітника, перепродавати працю (subletting of labour). Бариш посередників випливає виключно з ріжниці між ціною праці, яку платить капіталіст, і тією частиною цієї ціни, яку посередники дійсно платять робітникові.[50] Ця система має в Англії характеристичну

[49] «Йому (прядунові) видають певну кількість фунтів бавовни, і за певний час він мусить дати натомість стільки й стільки фунтів ниток або пряжі певної тонини, і він одержує стільки й стільки плати за кожний даний ним фунт продукту. Коли продукт щодо якости має хиби, то на нього накладають пеню; коли ж кількість менша за мінімум, визначений для даного часу, то його звільняють та замінюють умілішим робітником». («So much weight of cotton is delivered to him (the spinner), and he has to return by a certain time, in lieu of it, a given weight of twist or yarn, of a certain degree of fineness, and he is paid so much per pound for all that he so returns.If his work is defective in quality, the penalty falls on him; if less in quantity than the minimum fixed for a given time, he is dismissed and an abler operative procured»). (*Ure*: «Philosophy of Manufacture», p. 316).

[50] «Коли праця переходить через багато рук і кожна особа хоче мати свою частину зиску, тимчасом як лише остання з них дійсно працює, тоді плата, яку дістає робітниця, є надто мізерна» («It is when work

30*

назву «sweating - system» (потогінна система). З другого боку, відштучна плата дозволяє капіталістові складати з головним робітником — у мануфактурі з старшим групи, по копальнях із вибійником і т. ін., на фабриці з власне машиновим робітником— умову на певну ціну за штуку, при чому головний робітник сам бере на себе обов'язок за цю ціну вербувати та оплачувати своїх робітників - помічників. Експлуатація робітників капіталом здійснюється тут через експлуатацію робітників робітником».[51]

Коли відштучна плата вже існує, то, ясна річ, особистий інтерес робітника спонукає його якомога інтенсивніше напружувати свою робочу силу, а це полегшує капіталістові підвищувати нормальний ступінь інтенсивности. [51a] Так само особистий інтерес робітника спонукає його здовжувати робочий день, бо таким чином зростає його поденна або потижнева заробітна плата.[52]

---

passes through several hands, each of which is to take a share of profits, while only the last does the work, that the pay which reaches the workwoman is miserably disproportioned»). («Children's Employment Commission. 2 nd Report», p. LXX, n. 424).

[51] Навіть апологет Вотс зауважує: «Було б велике поліпшення системи відштучної плати, коли б усі робітники, заняті тією самою працею, були учасниками умови, кожний відповідно до своєї здібности, замість того, щоб один з них був зацікавлений у надмірній праці своїх товаришів собі особисто на користь» («It would be a great improvement to the system of piece - work, if all the men employed on a job were partners in the contract, each according to his abilities, instead of one man being interested in overworking his fellows for his own benefit» (Там же, стор. 53). Про підлоти цієї системи див. «Children's Employment Commission. 3 rd Report», p. 66, n. 22, p. 11, n 124, p. XI, n. 13, 53, 59 і т. д.

[51a] Цьому природному результатові часто допомагають штучно. Приміром, у машинобудівництві (Engineering Trade) Лондону за звичайнісінький вважається такий маневр: «капіталіст добирає на старшину певного числа робітників людину надзвичайної фізичної сили та вправности. Що чверть року або в інші реченці він виплачує їй додаткову плату з умовою, щоб вона зробила все можливе для того, щоб спонукати своїх товаришів у праці, які дістають лише звичайну плату, до якнайкрайнішого змагання... Це без дальших коментарів пояснює скарги капіталістів на те, що тред - юньйони «паралізують енерґію, видатну вправність та робочу силу» («stinting the action, superior skill and working power»). (*Dunning*: «Tradcs - Unions and Strikes», London 1860, p. 22, 23). Через те, що автор сам є робітник та секретар тред - юньйону, то ці його слова можуть видатися за перебільшення. Але погляньмо тоді, наприклад, до «високореспектабельної» («highly respectable») аґрономічної енциклопедії Дж. Ч. Мортона, до статті «Labourer», де цю методу рекомендується фармерам як випробовану.

[52] «Всі ті, що дістають відштучну плату... мають користь працювати поза визначені законом межі робочого дня. Згоду працювати понаднормовий час можна спостерігати особливо часто серед жінок - ткачих та мотальниць». («All those who are paid by piece - work... profit by the transgression of the legal limits of work. This observation as to the willingness to work overtime, is especially applicable to the women employed as weavers and reelers»). («Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1858», p. 9). «Ця система відштучної плати, така корисна для капіталіста, скерована прямо на те, щоб спонукати молодого ганчаря до наднормової праці протягом 4 - 5 років, при чому він дістає відштучну, але дуже низьку плату. Це одна з головних причин, що зумовлюють фізичну деґенерацію ганчарів». («Children's Employment Commission. 1 st Report», p. XIII).

Звідси постає реакція, змальована вже при розгляді почасової плати, не кажучи вже про те, що здовження робочого дня, навіть коли відштучна плата лишається стала, само по собі включає вже зниження ціни праці.

При почасовій заробітній платі, за деякими винятками, панує рівна заробітна плата за ті самі функції, тимчасом як за відштучної плати ціну робочого часу вимірюється, щоправда, певною кількістю продукту, але денна або тижнева плата змінюється залежно від індивідуальних ріжниць між робітниками, з яких один дає за даний час мінімум, другий — пересічну кількість, а третій — більш за пересічну кількість продукту. Отже, щодо справжнього доходу робітників тут постають дуже великі ріжниці залежно від різної вправности, сили, енерґії, витривалости й т. ін., індивідуальних робітників.[53] Це, звичайно, нічого не змінює в загальному відношенні між капіталом та найманою працею. Поперше, індивідуальні ріжниці для цілої майстерні вирівнюються, так що майстерня за певний робочий час дає пересічну кількість продукту, і вся заплачена заробітна плата буде пересічною заробітною платою даної галузі промисловости. Подруге, пропорція між заробітною платою та додатковою вартістю лишається незмінна, бо індивідуальній платі поодинокого робітника відповідає індивідуально спродукована ним маса додаткової вартости. Але, даючи більший простір для індивідуальности, відштучна плата прагне, з одного боку, до того, щоб розвивати в робітників індивідуальність, а тим самим і почуття волі, самостійність та самоконтроль, з другого боку,— розвивати поміж ними конкуренцію. Тому вона має тенденцію разом із підвищенням індивідуальних заробітних плат понад пересічний рівень знижувати самий цей рівень. Але там, де певна відштучна плата віддавна вкоренилась як традиція і де, отже, її зниження являє собою особливі труднощі,—там хазяїни винятково вдавалися також до насильного перетворення відштучної плати на почасову. Проти цього вибухнув, наприклад, 1860 р. великий страйк серед ткачів стьожок у Ковентрі.[54] Нарешті, відштучна плата

---

[53] «Там, де в певному підприємстві за працю платять від штуки... заробітні плати різних робітників щодо суми можуть дуже значно відрізнятися одна від одніеї... Але за поденної плати існує звичайно однакова норма... визнана так підприємцем, як і робітником за норму заробітної плати для середніх робітників даного підприємства». («Where the work in any trade is paid for by the piece at so much per job... wages may very materially differ in amount... But in work by the day there is generally an uniform rate... recognized by both employer and employed as the standard of wages for the general run of workmen in the trade»). (*Dunning*: «Trades - Unions and Strikes», London 1860, p. 17).

[54] «Працю ремісників - підмайстрів реґулюється або поденно або відштучно (à la journée ou à la pièce)... Хазяїни приблизно знають, скільки роботи можуть виконати за день робітники в кожному ремеслі, і тому вони платять їм часто пропорційно до виконаної ними роботи; таким чином ці підмайстри в своєму власному інтересі працюють стільки, скільки лише можуть, без усякого догляду». (*Cantillon*: «Essai sur la Nature du Commerce en Général», ed. Amsterdam 1756, p. 185 та 202.

є головна підпора змальованої раніше погодинної системи.[55]

З попереднього викладу випливає, що відштучна плата є найвідповідніша капіталістичному способові продукції форма заробітної плати. Хоч вона й не є щось нове — відштучна плата офіціяльно фігурує, між іншим, побіч почасової плати у французьких та англійських робітничих статутах XIV віку,— проте, ширше поле вона добуває собі лише протягом власне мануфактурного періоду. В епоху бурі й натиску великої промисловости, а саме від 1797 до 1815 р., вона служить за підойму до здовжування робочого часу та знижування заробітної плати. Дуже важливий матеріял для руху заробітної плати за тих часів находимо в Синіх Книгах: «Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws» (парляментська сесія 1813 — 1814 pp.) і «Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto» (сесія 1814 — 1815 pp.). Тут находимо документальні докази невпинного знижування ціни праці від початку антиякобінської війни. Наприклад, у ткацтві відштучна плата так спала, що, не вважаючи на дуже здовжений робочий день, поденна плата була тепер нижча, ніж раніш. «Реальний дохід ткача куди менший, ніж раніш: його перевага над звичайним робітником, колись дуже велика, майже цілком зникла. Справді, ріжниця в заробітних платах вправної та звичайної праці тепер

Перше видання появилося 1755 р.). Отже, вже Кантільйон, що в нього чимало чого запозичили Кене, сер Джемс Стюарт та А. Сміс, з'ясовує тут відштучну плату просто як модифіковану форму почасової плати. Французьке видання Кантільйона на титульному аркуші позначене як переклад з англійської мови, але англійське видання: «The Analysis of Trade, Commerce etc. by Philip Cantillon, late of the City of London Merchant» не тільки датоване пізніше (1759), а й своїм змістом показує, що це пізніша переробка. Так, наприклад, у французькому виданні ще не згадується про Юма, і, навпаки, в англійському Петті майже вже не фігурує. Англійське видання має менше теоретичне значення, але воно містить всякий специфічний матеріял про англійську торговлю, торговлю зливками й т. ін., а цього у французькому тексті немає. Тому, здається, фраза в заголовку англійського видання, що твір цей «запозичено головно з рукопису одного високоталановитого джентлмена, нині, вже небіжчика, і пристосовано і т. ін.» («taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.»), є щось більше за просту вигадку, звичайну для тих часів.

[55] «Скільки разів доводилося нам бачити в деяких майстернях куди більше найнятих робітників, аніж цього потребувала праця. Часто наймають робітників, лише передбачаючи якусь працю, при чому ще невідомо напевне, чи буде вона, а іноді ця праця просто існує лише в уяві; а що робітникам платять відштучно, то хазяїн нічим не ризикує, бо при цьому всі втрати, які постають від гаяння часу, падають виключно на робітників, що лишаються без праці» («Combien de fois n'avons - nous pas vu, dans certains ateliers, embaucher beaucoup plus d'ouvriers que ne le demandait le travail à mettre en main? Souvent, dans la prévision d'un travail aléatoire, quelquefois même imaginaire, on admet des ouvriers: comme on les paie aux pièces, on se dit qu'on ne court aucun risque, parce que toutes les pertes de temps seront à la charge des inoccupés»). (*H. Gregoir*: «Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles», Bruxelles 1865, p. 9).

куди незначніша, ніж колибудь за попередніх періодів.[56] Як мало користи дали сільському пролетаріятові підвищена інтенсивність і здовження праці, постали разом з відштучною платою, показує дальше місце, запозичене з одного партійного твору, написаного в оборону лендлордів та орендарів: «Переважну частину рільничих операцій виконують люди, яких наймають поденно або відштучно... Їхня тижнева плата становить приблизно 12 шилінґів, і хоч можна припустити, що робітник за відштучної плати, через більше стимулювання до праці, заробить на 1 або, може, і на 2 шилінґи більше, ніж за потижневої плати, проте, цінуючи цілий його дохід, ми бачимо, що його втрати від безробіття протягом року зрівноважують цей додатковий заробіток... Далі ми побачимо взагалі, що заробітні плати цих робітників стоять у певному відношенні до ціни доконечних засобів існування, так що робітник з двома дітьми може утримати свою родину, не вдаючись по допомогу до парафії».[57] [Отже, коли б цей робітник мав трьох дітей, то йому довелося б удаватися по допомогу до суспільної благодійности].* Малтуз зауважив тоді з приводу опублікованих парляментом фактів: «Признаюся, я з незадоволенням дивлюсь на велике поширення практики відштучної плати. Справді, тяжка праця протягом 12 або 14 годин денно на якийсь більш-менш довгий період часу — це надто багато для людської істоти».[58]

В майстернях, підпорядкованих фабричному законові, відштучна плата стає загальним правилом, бо тут капітал може збільшувати робочий день тільки через підвищення інтенсивности».[59]

Із зміною продуктивности праці змінюється й робочий час, що його репрезентує та сама кількість продукту. Отже, змінюється й відштучна плата, бо вона є вираз ціни певного робочого часу. В нашому вищенаведеному прикладі за 12 годин спродуковано 24 штуки, тимчасом як вартість, спродукована за 12 годин, була 6 шилінґів, денна вартість робочої сили — 3 шилінґи, ціна робочої години — 3 пенси й заробітна плата за штуку — $1\frac{1}{2}$ пенса. Одна штука вбирала в себе $\frac{1}{2}$ робочої години. Якщо той самий робочий день даватиме, приміром, у наслідок подвоєння продуктивности праці 48 штук замість 24 і якщо всі інші обставини лишаться незмінні, то відштучна плата зменшиться з $1\frac{1}{2}$ пенса на $\frac{3}{4}$ пенса, бо тепер кожна штука репрезентує лише $\frac{1}{4}$ замість $\frac{1}{2}$ робочої години. $1\frac{1}{2}$ пенса $\times 24 =$ 3 шилінґам, і так само $\frac{3}{4}$ пенса $\times 48 =$ 3 шилінґам. Інакше кажучи, відштучну плату

[56] «Remarks on the Commercial Policy of Great Britain», London 1815, p. 48.

[57] «A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain», London 1814, p. 4, 5.

[58] *Malthus*: «Inquiry into the Nature etc. of Rent.», London 1815, p. 49 Note.

[59] «Робітники відштучної плати становлять, мабуть, $\frac{4}{5}$ усіх робітників на фабриках». («Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1858», p. 9).

* Заведене у прямі дужки ми беремо з французького видання. *Ред.*

понижують у тому самому відношенні, в якому зростає число штук, випродукованих протягом того самого часу,[60] отже, в тому самому відношенні, в якому меншає робочий час, витрачуваний на ту саму штуку. Ця зміна відштучної плати, хоч вона є суто номінальна, викликає постійні бої між капіталістом і робітником: або тому, що капіталіст використовує це як привід, щоб дійсно знизити ціну праці, або тому, що підвищення продуктивної сили праці супроводиться підвищенням її інтенсивности, абож тому, що зовнішню видимість відштучної плати робітник приймає серйозно, вважаючи, що йому платять за його продукт, а не за його робочу силу, і тому опирається такому зниженню заробітної плати, якому не відповідає зниження продажної ціни товару. «Робітники пильно стежать за ціною сировинного матеріялу й ціною фабрикованих продуктів і таким чином можуть точно визначити зиск своїх хазяїнів».[61] Такі претенсії капітал по праву відкидає як грубу помилку щодо природи заробітної плати.[62] Він обурюється проти цього домагання ро-

---

[60] «Продуктивну силу його прядільної машини точно вимірюють, і норму плати за працю, виконану за допомогою машини, понижують із зростом її продкутивної сили, хоч не в такій самій пропорції» («The productive power of his spinning machine is accurately measured, and the rate of pay for work done with it decreases with, though not as the increase of its productive power»). (*Ure*: «Philosophy of Manufacture», p. 317). Останній апологетичний зворот Юр сам знову касує. Він визнає, що при здовженні мюлі jenny, наприклад, деяке збільшення праці випливає з того здовження. Отже, праця меншає не в тій самій мірі, в якій зростає її продуктивність. Далі: «Через таке збільшення продуктивна сила машини зростає на одну п'яту. В цьому випадку прядун уже не одержує за свою працю тієї плати, яку він одержував раніш; але через те, що його плата зменшується не в тій самій пропорції, тобто не на п'ятину, то це вдосконалення машини збільшує його дохід за те саме число годин його роботи»— але, але — «вищесказане потребує деякого виправлення... прядун із своїх додаткових шістьох пенсів має зробити додаткові витрати на збільшення числа малолітніх помічників, яке супроводиться витисненням частини дорослих робітників» («By this increase the productive power of the machine will be augmented one - fifth. When this event happens, the spinner will not be paid at the same rate for work done as he was before, but as that rate will not be diminished in the ratio of one - fifth, the improvement will augment his money - carnings for any given member of hours'-work — the foregoing statement requires a certain modification... the spinner has to pay something additional for juvenile aid out of his additional sixpence, accompanied by displacing a portion of adults») (там же, стор. 320, 321), а це ніяким чином не має тенденції підвищувати заробітну плату.

[61] *H. Fawcett*: «The Economic Position of the British Labourer». Cambridge and London 1865, p. 178.

[62] У лондонському «Standard'і» з 26 жовтня 1861 р. находимо звіт про процес фірми Джон Брайт і К° перед рочдельським маґістратом «проти представників тред - юньйону килимарів за залякування» («to prosecute for intimidation the agents of the Carpet Weavers Trades Union»). «Фірма Брайт завела нові машини, що мали виготовляти 240 ярдів килимів за той самий час і з тією самою кількістю праці (!), яких раніш потрібно було на виготовлення 160 ярдів. Робітники не мали жодного права вимагати будь-яку частину того зиску, який створювався в наслідок витрати капіталу їхніх підприємців на механічні поліпшення. Тому пани Брайт запропонували понизити заробітну плату з 1½ пенса на 1 пенс за ярд, при чому доходи робітників за виконану працю вони лишали

бітників оподатковувати проґрес промисловости і просто заявляє, що продуктивність праці взагалі зовсім не обходить робітника.[63]

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ В ЗАРОБІТНІЙ ПЛАТІ

У п'ятнадцятому розділі ми розглядали різноманітні комбінації, що їх може спричинити зміна абсолютної або відносної (тобто порівняно з додатковою вартістю) величини вартости робочої сили, тимчасом як, з другого боку, кількість засобів існування, в яких реалізується ціна робочої сили, і собі може пророблювати рухи, незалежні [64] або відмінні від зміни цієї ціни. Як уже зауважено, через просте перетворення вартости, зглядно ціни робочої сили на екзотеричну форму заробітної плати, всі подані там закони перетворюються на закони руху заробітної плати. Те, що в межах цього руху являє собою змінні комбінації, може для різних країн являти собою одночасні відмінності в національних заробітних платах. Отже, при порівнянні національних заробітних плат треба брати на увагу всі моменти, що визначають зміну у величині вартости робочої сили: ціну і обсяг природних та історично розвинутих доконечних життєвих потреб, витрати на виховання робітника, ролю жіночої й дитячої праці, продуктивність праці, її екстенсивну й інтенсивну величину. Навіть найповерховіше порівняння потребує насамперед зведення пересічної денної плати для однакових виробництв у різних країнах до однаково великих робочих днів. Після такого вирівнення денних заробітних плат почасову плату знову треба перевести на відштучну, бо тільки ця остання є мірило так продуктивности, як і інтенсивної величини праці.

цілком такими, як і раніш. Але це було номінальне зниження, про яке робітників — як запевняють — не було заздалегідь попереджено». («Bright's partners had introduced new machinery which would turn out 240 yards of carpet in the time and with the labour (!) previously required to produce 160 yards. The workmen had no claim whatewer to share in the profits made by the investment of their employer's capital in mechanical improvements. Accordingly, Messrs. Bright proposed to lower the rate of pay from 1½ d. per yard to 1 d., leaving the earnings of the men exactly the same as before for the same labour. But there was a nominal reduction, of which the operatives, it is asserted, had not fair warning before hand»).

[63] Тред - юньойни, силкуючись утримати заробітну плату на певному рівні, домагаються участи в зиску від поліпшених машин! (Який жах!)... Вони вимагають вищої заробітної плати на тій підставі, що праця скорочена... інакше кажучи, вони прагнуть накласти податки на промислові поліпшення». («On Combination of Trades», New Edit, London 1834, p. 42).

[64] «Не точно було б сказати, що заробітна плата (мова тут іде про її ціну) зросла, якщо вона дає змогу купити більшу кількість якогось дешевшого продукту» («It is not accurate to say that wages are increased, because they purchase more of a cheaper article»). (*David Buchanan* у його виданні «Wealth of Nations» А. Сміса, 1814, т. I, стор. 417, примітка).

В кожній країні є якась певна пересічна інтенсивність праці; праця, що має інтенсивність нижчу від цієї пересічної, споживає на продукцію товару часу більше за суспільно-доконечний, і через це не вважається за працю нормальної якости. Тільки такий ступінь інтенсивности, що підноситься понад національну пересічну, зміняє в даній країні міряння вартости простим триванням часу праці. Інакше справа стоїть на світовому ринку, що його інтеґральними частинами є поодинокі країни. Пересічна інтенсивність праці зміняється від країни до країни: тут вона більша, там менша. Отже, ці національні пересічні становлять скалю, що її одиницею міри є пересічна одиниця світової праці. Отже, інтенсивніша національна праця порівняно з менш інтенсивною продукує за однаковий час більше вартости, яка виражається в більшій кількості грошей.

Але закон вартости в його інтернаціональному застосуванні ще більше модифікується через те, що на світовому ринку продуктивнішу національну працю також вважається за інтенсивнішу, доки продуктивнішу націю конкуренцією не примушують знизити продажну ціну її товару до його вартости.

В тій мірі, у якій в країні розвинута капіталістична продукція, в тій самій мірі там підносяться національна інтенсивність і продуктивність праці понад інтернаціональний рівень.[64a] Отже, різні кількості товарів того самого роду, що їх у різних країнах продукується за однаковий робочий час, мають неоднакові інтернаціональні вартості, які виражаються в різних цінах, тобто в різних грошових сумах, залежно від інтернаціональних вартостей. Отже, відносна вартість грошей буде менша в нації з розвинутішим капіталістичним способом продукції, ніж у нації з менш розвинутим капіталістичним способом продукції. Звідси випливає, що номінальна заробітна плата, тобто еквівалент робочої сили, виражений у грошах, теж буде вища в першої нації, ніж у другої: але це зовсім не означає, що те саме має силу і для реальної плати, тобто і для суми засобів існування, даних у розпорядження робітникові.

Але навіть залишаючи осторонь цю відносну неоднаковість вартости грошей у різних країнах, ми все ж часто бачитимемо, що поденна, потижнева і т. д. заробітна плата в нації з розвинутішим капіталістичним способом продукції вища, ніж у нації з менш розвинутим капіталістичним способом продукції, тимчасом як відносна ціна праці, тобто ціна праці у відношенні так до додаткової вартости, як і до вартости продукту, у другої нації стоїть вище, ніж у першої.[65]

[64a] В іншому місці ми дослідимо, які обставини можуть щодо продуктивности праці змінити цей закон для поодиноких галузей продукції.

[65] Джемс Андерсон у полеміці проти А. Сміса зауважує: «Варто також взяти на увагу, що хоч позірна ціна праці звичайно нижча в бідних країнах, де продукти землі і взагалі збіжжя дешеві, але в дійсності реальна ціна праці там здебільша вища, ніж у інших країнах. Бо не та плата, яку дістає робітник за день праці, становить дійсну ціну праці, хоч вона й є її позірна ціна; справжня ціна — це те, чого фактично коштує

Дж. В. Коуелл, член фабричної комісії 1833 р., дійшов після старанного розсліду прядільництва того висновку, що «в Англії заробітна плата в суті справи для фабрикантів нижча, ніж на континенті, хоч для робітників може вона бути й вища». (*Ure*: «Philosophy of Manufacture», p. 314). Англійський фабричний інспектор Александер Редґрев у фабричному звіті з 31 жовтня 1866 р., порівнюючи статистику Англії з континентальними державами, доводить, що, не зважаючи на нижчу заробітну плату й далеко довший робочий час, континентальна праця у відношенні до продукту дорожча, ніж англійська. Один англійський директор (menager) бавовняної фабрики в Ольденбурзі заявляє, що там робочий час триває від 5 години 30 хвилин ранку до 8 години вечора, не виключаючи й суботи, і що тамошні робітники, працюючи під доглядом англійців, дають протягом того часу менше продукту, ніж англійці за 10 годин, а працюючи під доглядом німців, ще куди менше. Заробітна плата там далеко нижча, ніж в Англії, в багатьох випадках на 50%, але число рук у відношенні до машин далеко більше, в різних відділах відношення рук до машин є 5 : 3. А. Редґрев подає дуже докладні деталі про російські бавовняні фабрики. Ці відомості дав йому один англійський директор, що недавно ще там працював. На цьому російському ґрунті, такому родючому на всяку підлість, розцвітають якнайповнішим квітом і старі страхіття з дитячого періоду англійської фабрики. Директори, ясна річ,— англійці, бо тубільний російський капіталіст нездатний до фабричного підприємства. Не зважаючи на всю надмірну працю, невпинну працю вдень і вночі та мізерну оплату робітників, російські фабрики животіють лише завдяки забороні довозити закордонні фабрикати.— Наприкінці я додаю ще порівняльний огляд п. Редґрева щодо пересічного числа веретен на 1 фабрику й на 1 прядуна по різних країнах Европи. Сам п. Редґрев зауважує, що ці числа він зібрав перед кількома роками й що від того часу в Англії зросли й розміри фабрик і число веретен, яке припадає на 1 робітника. Але він припускає, що в перелічених країнах континенту відбувався порівняно такий самий проґрес, так що подані числа зберегли своє значення для порівняння.

підприємцеві певна кількість виготовлених продуктів, і розглянута з цього погляду праця майже в усіх випадках є дешевша в багатших країнах, ніж у бідніших, хоч ціна збіжжя й інших засобів існування в останніх звичайно значно нижча, ніж у перших... Праця, вимірювана поденно, далеко дешевша в Шотляндії, ніж в Англії... Відштучна праця звичайно дешевша в Англії». («It deserves likewise to be remarked, that although the apparent price of labour is usually lower in poor countries, where the produce of the soil, and grain in general, is cheap; yet it is in fact for the most part really higher than in other countries. For it is not the wages that is given to the labourer per day that constitutes the real price of labour, although it is its apparent price. The real price is that which a certain quantity of work performed actually costs the employer; and considered in this light, labour is in almost all cases cheaper in rich countries than in those that are poorer, although the price of grain, and other provisions, is usually much lower in the last than in the first... Labour estimated by

Пересічне число веретен на одну фабрику

Англія	12.600
Швайцарія	8.000
Австрія	7.000
Саксонія	4.500
Бельґія	4.000
Франція	1.500
Прусія	1.500

Пересічне число веретен на одну особу

Франція	14
Росія	28
Прусія	37
Баварія	46
Австрія	49
Бельґія	50
Саксонія	50
Дрібні німецькі держави	55
Швайцарія	55
Великобрітанія	74

«Це порівняння,— каже пан Редґрев,— крім інших причин, ще й тому особливо несприятливе для Великобрітанії, що в ній є дуже багато фабрик, де машинове ткання сполучене з прядінням, тимчасом як у цьому обчисленні не виключено жодного з ткачів. Навпаки, закордонні фабрики здебільша лише прядільні. Коли б ми могли точно порівнювати рівне з рівним, то я міг би налічити в моїй окрузі багато пряділень бавовни, де за мюлями з 2.200 веретенами наглядають лише одним-один робітник (minder) з двома помічницями, які щодня продукують 220 фунтів пряжі 400 (англійських) миль завдовжки». («Reports of Insp. of Fact. 31 st October 1866», p. 31 — 37 і далі).

Відомо, що в Східній Европі, так само як і в Азії, англійські компанії взялися будувати залізниці, і при цьому вони побіч тубільних робітників вживали й певне число англійських робітників. Примушені практичною доконечністю брати таким чином на увагу національні ріжниці в інтенсивності праці, вони від того не зазнали ніякої шкоди. Їхній досвід навчає, що коли розмір заробітної плати й відповідає більше або менше пересічній інтенсивності праці, то відносна ціна праці (у відношенні до продукту) взагалі рухається у протилежному напрямі.

У своєму «Досліджені про норму заробітної плати»,[66] в одному із своїх найраніших економічних творів, Г. Кері силку-

the day, is much lower in Scotland than in England... Labour by the piece is generally cheaper in England»). (*James Anderson*: «Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.», Edinburgh 1777, p. 350, 351). — Навпаки, низька заробітна плата з свого боку спричинюється до подорожчання праці. «Праця дорожча в Ірляндії, ніж в Англії... бо заробітна плата там відповідно нижча» («Labour being dearer in Ireland than it is in England... because the wages are so much lower»). (N. 2074 in «Royal Commission on Railways, Minutes. 1867»).

[66] «Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World», Philadelphia 1835.

ється довести, що різні національні заробітні плати просто пропорційні ступеням продуктивности національних робочих днів, щоб із цього інтернаціонального відношення зробити такий висновок, що заробітна плата взагалі зростає й падає пропорційно до продуктивности праці. Ціла наша аналіза продукції додаткової вартости доводить безглуздість цього висновку, навіть тоді, коли б Кері довів свій засновок, замість своїм звичаєм скидати як попало до однієї купи некритично й поверхово назбираний статистичний матеріял. Найкраще з усього є його твердження, що справа в дійсності стоїть пе так, як це повинно б бути на основі теорії. Держава саме своїм втручанням перекрутила це природне економічне відношення. Тому національні заробітні плати треба обчисляти так, наче та частина їх, що припадає державі у формі податків, припадала б самому робітникові. Чи не повинен був би п. Кері далі подумати над тим, чи ці «державні витрати» не є також «природні плоди» капіталістичного розвитку? Це міркування цілком гідне людини, яка спершу проголосила капіталістичні продукційні відносини за вічні закони природи й розуму, що їхню вільну гармонійну гру порушує лише втручання держави, а потім зробила відкриття, що диявольський вплив Англії на світовому ринку,— вплив, що, як здається, не випливає з природних законів капіталістичної продукції,— робить доконечним втручання держави, тобто державний захист тих законів природи й розуму, інакше кажучи, робить доконечним запровадження протекційної системи. Далі він відкрив, що теореми Рікарда й інших, у яких зформульовані існуючі суспільні протилежності й суперечності, не є ідеальний продукт дійсного економічного руху, а що, навпаки, дійсні протилежності капіталістичної продукції в Англії та інших країнах є результат теорії Рікарда й інших! Нарешті, він відкрив, що, кінець - кінцем, торговля нищить природну красу й гармонію капіталістичної продукції. Ще один крок далі, і він, можливо, зробить відкриття, що єдине лихо капіталістичної продукції — це сам капітал. Тільки людина з такою жахливою некритичністю й такою фальшивою (de faux aloi) вченістю могла заслужити собі, не вважаючи на свою протекціоністичну єресь, того, щоб стати таємним джерелом гармонійної премудрости Бастія й усіх інших сучасних фритредерів - оптимістів.*

---

* У другому німецькому виданні тут є така примітка: «У четвертій книзі я докладніше доведу поверховність його вчености». *Ред.*

ВІДДІЛ СЬОМИЙ

ПРОЦЕС АКУМУЛЯЦІЇ КАПІТАЛУ

Перетворення певної грошової суми на засоби продукції та робочу силу є перший рух, що його пророблює певна кількість вартости, яка повинна функціонувати як капітал. Цей рух відбувається на ринку, у сфері циркуляції. Друга фаза руху, процес продукції, закінчується, скоро тільки засоби продукції перетворено на товари, вартість яких перевищує вартість їхніх складових частин, отже, містить у собі первісно авансований капітал плюс додаткова вартість. Ці товари треба потім знову кинути у сферу циркуляції. Треба їх продати, зреалізувати їхню вартість у грошах, ці гроші знову перетворити на капітал і так знову й знову повторювати цей процес. Цей кругобіг, що постійно пророблює ті самі послідовні фази, становить циркуляцію капіталу.

Перша умова акумуляції капіталу та, щоб капіталістові вдалося продати свої товари та знову перетворити на капітал найбільшу частину одержаних таким чином грошей. У дальшому викладі ми припускаємо, що капітал перебігає свій процес нормальним способом. Ближча аналіза цього процесу належить до другої книги.*

Капіталіст, що продукує додаткову вартість, тобто висисає неоплачену працю безпосередньо з робітників та фіксує її в товарах, є, правда, перший присвоювач, алеж він зовсім не є останній власник цієї додаткової вартости. Він мусить потім поділитися нею з тими капіталістами, що виконують інші функції в цілій суспільній продукції, з земельним власником і т. ін. Тому додаткова вартість розпадається на різні частини. Її частини припадають різним категоріям осіб та набирають одна проти одної різних самостійних форм, як от зиск, процент, торговельний зиск, земельна рента і т. ін. Ці перетворені форми додаткової вартости можна буде розглянути лише в третій книзі.

---

* У другому німецькому виданні цей початок розділу викладено так: «Ми бачили, як капітал продукує додаткову вартість у формі товару. Лише через продаж товару реалізується вміщена в ньому додаткова вартість разом з капітальною вартістю, авансованою на його продукцію. Тому процес акумуляції капіталу має за передумову процес його циркуляції. Розгляд цього останнього ми відкладаємо до наступної книги. Реальні умови репродукції, тобто безперервної продукції з'являються почасти лише в сфері циркуляції, а почасти вони можуть бути досліджені лише після аналізи процесу циркуляції. Однак це ще не все». *Ред.*

Отже, ми припускаємо тут, з одного боку, що капіталіст, який продукує товар, продає його за його вартістю, і не будемо далі спинятися на його повороті до товарового ринку, ні на нових формах, яких капітал набирає в сфері циркуляції, ані на захованих у них конкретних умовах репродукції. З другого боку, ми розглядаємо капіталістичного продуцента як власника цілої додаткової вартости або, коли хочете, як представника всіх учасників у тій здобичі. Отже, ми розглянемо насамперед акумуляцію абстрактно, тобто просто як момент безпосереднього процесу продукції.

А втім, оскільки відбувається акумуляція, остільки капіталістові вдається продати випродукований товар та вторговані від цього продажу гроші перетворити знову на капітал. Далі, розпад додаткової вартости на різні частини не змінює нічого в її природі, ні в тих доконечних умовах, що в них вона стає елементом акумуляції. Хоч у якій пропорції капіталістичний продуцент затримуватиме додаткову вартість для себе самого, або відступатиме її іншим, первісно він завжди присвоює її собі. Отже, те, що ми припускаємо при нашому розгляді акумуляції, припускається самим справжнім перебігом акумуляції. З другого боку, розпад додаткової вартости та упосереднювальний рух циркуляції затемнюють просту основну форму процесу акумуляції. Тому чиста аналіза процесу акумуляції вимагає залишити покищо осторонь всі ті явища, які приховують внутрішню гру його механізму.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

ПРОСТА РЕПРОДУКЦІЯ

Хоч яка буде суспільна форма процесу продукції, він мусить бути безперервний, тобто мусить періодично знову й знов перебігати ті самі стадії. Суспільство не може перестати продукувати, як не може воно перестати споживати. Тому всякий процес суспільної продукції, розглядуваний в його постійному зв'язку та постійній течії його відновлення, є разом з тим процес репродукції.

Умови продукції є разом з тим і умови репродукції. Ніяке суспільство не може безупинно продукувати, тобто репродукувати, не перетворюючи безупинно певної частини своїх продуктів знову на засоби продукції або на елементи нової продукції. За інших незмінних обставин воно може репродукувати своє багатство в тому самому маштабі або зберігати його лише тоді, коли воно зужитковані, приміром, протягом року засоби продукції, тобто, засоби праці, сировинні матеріяли та допоміжні матеріяли, заміщує in natura однаковою кількістю нових екземплярів того самого роду, що їх воно відділяє від річної маси продукту та знову заводить у процес продукції. Отже, певна кількість річного продукту належить до продукції. Призначена з самого початку для продуктивного споживання, та кількість існує здебільша

в таких натуральних формах, що вже сами собою виключають особисте споживання.

Якщо продукція має капіталістичну форму, то й репродукція має таку саму форму. Так само як за капіталістичного способу продукції процес праці є лише засіб для процесу зростання вартости, так само й репродукція є лише засіб репродукувати авансовану вартість як капітал, тобто як вартість, що самозростає. Характеристична економічна маска капіталіста тримається на якійсь людині лише тому, що її гроші безупинно функціонують як капітал. Якщо, наприклад, авансована сума грошей у 100 фунтів стерлінґів перетворилася цього року на капітал і випродукувала додаткову вартість у 20 фунтів стерлінґів, то найближчого й дальших років вона мусить повторити ту саму операцію. Як періодичний приріст капітальної вартости, або періодичний плід капіталу, що процесує, додаткова вартість набирає форми доходу, який виникає з капіталу.[1]

Якщо цей дохід служить капіталістові лише за фонд споживання, або якщо його споживають так само періодично, як і добувають, то, за інших незмінних обставин, відбувається проста репродукція. Хоч ця остання є просте повторення процесу продукції в тому самому маштабі, однак це просте повторювання або безперервність процесу продукції надає йому певних нових рис, або, точніше кажучи, усуває ті позірні риси, що видаються властивими йому, коли його розглядати як ізольований процес.

[Розгляньмо спочатку частину капіталу, авансовану на заробітну плату, тобто змінний капітал].*

За вступний акт до процесу продукції є купівля робочої сили на певний час, і цей вступний акт постійно поновлюється, скоро тільки минає той термін, на який продано працю, отже і певний період продукції, тиждень, місяць і т. д. Але робітникові платять лише після того, як його робоча сила вже функціонувала і зреалізувала в товарах так свою власну вартість, як і додаткову вартість. Отже, робітник випродукував так додаткову вартість, яку ми покищо розглядаємо лише як споживний фонд капіталіста, як і фонд для своєї власної оплати, змінний капітал,— випродукував раніше, ніж цей капітал приплив до нього назад у формі заробітної плати, і робітника вживають до праці лише доти, доки він постійно репродукує цей фонд своєї оплати. Звідси згадана нами в шістнадцятому розділі під числом II формула економістів, яка змальовує заробітну плату як пайку в самому

---

1 «Багаті, що споживають продукти чужої праці, дістають їх лише через акти обміну (купівлю товарів). Тому здається, що їхні резервні фонди повинні незабаром вичерпатися... Але в суспільному устрої багатство набуло сили репродукувати себе за допомогою чужої праці... Багатство, як і праця, та за допомогою праці, дає щорічно плід, який можна щороку знищувати без того, щоб багатий зробився біднішим. Цей плід є дохід, що виникає з капіталу». (*Sismondi*: «Nouveaux Principes d'Economie Politique», vol. I, p. 81, 82).

* Заведене у прямі дужки беремо з французького видання. *Ред.*

продукті.[2] Це — частина продукту, постійно репродукованого самим робітником, яка постійно припливає до нього назад у формі заробітної плати. Правда, капіталіст виплачує йому цю товарову вартість грішми. Але ці гроші є лише перетворена форма продукту праці [або, точніше, певної частини продукту праці].* Тимчасом як робітник перетворює частину засобів продукції на продукт, частина його попереднього продукту знов перетворюється на гроші. Його праця минулого тижня або останнього півріччя є те, чим оплачують його сьогоднішню працю або працю найближчого півріччя. Ілюзія, яку утворює грошова форма, вмить зникає, скоро тільки ми замість поодинокого капіталіста й поодинокого робітника розглядатимемо клясу капіталістів і клясу робітників. Кляса капіталістів постійно дає клясі робітників у формі грошей чеки на частину продукту, випродукованого клясою робітників і присвоєного клясою капіталістів. Ці чеки робітник так само постійно повертає клясі капіталістів і таким чином відбирає від неї ту частину свого власного продукту, що припадає йому самому. Товарова форма продукту і грошова форма товару замасковують цей процес.

Отже, змінний капітал** є лише осібна історична форма виявлення фонду засобів існування або робочого фонду, що його робітник потребує для свого утримання й своєї репродукції і що його він за всяких систем суспільної продукції завжди мусить сам продукувати й репродукувати. Робочий фонд постійно припливає до нього у формі засобів платежу за його працю лише тому, що його власний продукт постійно віддалюється від нього у формі капіталу. Але ця форма виявлення робочого фонду нічого не змінює в тому, що капіталіст авансує робітникові його власну упредметнену працю.[3] Візьмімо селянина - кріпака. Він працює своїми власними засобами продукції на своєму власному полі, наприклад, три дні на тиждень. Три інші дні на тиждень він одробляє панщину в панському маєтку. Він постійно репродукує свій власний робочий фонд, і цей фонд ніколи не наби-

---

[2] «Заробітну плату, як і зиск, треба розглядати як частину готового продукту» («Wages as well as profits are to be considered each of them as really a portion of the finished product»). (*G. Ramsay*: «An Essay on the Distribution of Wealth», Edinburgh 1836 p. 142). «Частина продукту, що припадає робітникові у формі заробітної плати». (*J. Mill*: «Elements of Political Economy». Переклад Parissot'a, Paris 1823 p. 34).

[3] «Коли капітал вживають на авансування робітникам заробітної плати, то він нічого не додає до фонду, призначеного для підтримання праці» («When capital is employed in advancing to the workmen his wages it adds nothing to the funds for the maintenance of labour»). (*Cazenove* у примітці до його видання праці Малтуза «Definitions in Political Economy», London 1853, p. 22).

* Заведене у прямі дужки беремо з другого німецького видання. *Ред.*

** У французькому виданні Маркс тут робить таку примітку: «Змінний капітал тут розглядається виключно як фонд для оплати найманих робітників. Відомо, що в дійсності він стає змінним лише з того моменту, коли куплена ним робоча сила функціонує вже в процесі продукції». *Ред.*

рає супроти нього форми засобів платежу, авансованих йому від третьої особи за його працю. Зате і його неоплачена примусова праця ніколи не набирає форми добровільної та оплаченої праці. Коли завтра поміщик присвоїть собі поле, робочу худобу, насіння, коротко — засоби продукції селянина-кріпака, то цей останній відтепер муситиме продавати свою робочу силу сеньйорові. За інших незмінних обставин він, як і раніш, працюватиме 6 днів на тиждень: 3 дні на себе, 3 дні на колишнього сеньйора, що тепер перетворився на пана-наймача робітників. Як і раніш, він споживатиме засоби продукції як засоби продукції і переноситиме їхню вартість на продукт. Як і раніш, певна частина продукту ввіходитиме в репродукцію. Але так само як панщанна праця набирає форми найманої праці, так само й робочий фонд, що його, як і раніш, продукує й репродукує селянин-кріпак, набирає форми капіталу, авансованого селянинові від колишнього сеньйора. Буржуазний економіст, що його обмежений мозок не може відокремити форму виявлення від того, що в ній виявляється, заплющує очі перед тим фактом, що навіть ще й тепер на земній кулі робочий фонд лише винятково виступає у формі капіталу.[4]

Правда, змінний капітал втрачає характер вартости, авансованої із власного фонду капіталіста,[4a] лише тоді, коли ми розглядатимемо процес капіталістичної продукції в безперервній течії його відновлення. Однак цей процес мусить десь і колись початися. Тому, з того погляду, що його ми досі трималися, річ імовірна, що капіталіст якогось часу за допомогою якоїсь первісної акумуляції, незалежної від чужої неоплаченої праці, став посідачем грошей і тому міг виступити на ринку як покупець робочої сили.* А втім проста безперервність капіталі-

[4] «Засоби існування робітників авансуються капіталістами робітникам навіть менше, ніж на одній четвертині земної кулі». (*Richard Jones*: «Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations», Hertford 1852, p. 16).

[4a] «Хоч мануфактурний робітник дістає свою заробітну плату як аванс від хазяїна, проте фактично це не коштує хазяїнові ніяких витрат, бо сума цієї заробітної плати звичайно повертається назад разом із зиском у підвищеній вартості речі, на яку вжито цю працю» («Though the manufacturer has his wages advanced to him by his master, he in reality costs him no expense, the value of these wages being generally restored, together with a profit, in the improved value of the subject upon which his labour is bestowed»). (*A. Smith*: «Wealth of Nations», b. II, ch. 3, p. 355).

* У французькому виданні замість останніх двох речень читаємо таке: «Однак, раніше ніж відновитися, цей процес мусив був початися й тривати певний відтинок часу, протягом якого робітник не міг ще бути оплачений з його власного продукту, ані жити з повітря. Отже, чи не слід було б нам припустити, що капіталістична кляса, з'явившись уперше на ринку праці, вже нагромадила своєю власною працею та власними заощадженнями скарби, що дали їй змогу авансувати робітникам засоби існування у формі грошей. Погодьмось покищо на таке рішення цієї проблеми, яку ми докладніше розглянемо в розділі про так звану первісну акумуляцію». («Le Capital etc.», v. I, ch. XXIII, p. 248 — 249). *Ред.*

стичного процесу продукції, або проста репродукція, зумовлює ще інші своєрідні зміни, що стосуються не тільки до змінної частини капіталу, а й до всього капіталу в цілому.

Якщо додаткова вартість, створювана періодично, наприклад, щороку, капіталом у 1.000 фунтів стерлінґів, становить 200 фунтів стерлінґів, і якщо цю додаткову вартість щороку споживається, то ясно, що після п'ятирічного повторювання того самого процесу сума спожитої додаткової вартости дорівнює 200 × 5, або дорівнює первісно авансованій капітальній вартості в 1.000 фунтів стерлінґів. Коли б річну додаткову вартість споживано лише частинно, наприклад, лише наполовину, то той самий результат ми мали б після десятирічного повторювання продукційного процесу, бо 100 × 10 = 1.000. Взагалі кажучи, авансована капітальна вартість, поділена на щорічно споживану додаткову вартість, дає число років або число періодів репродукції, після скінчення яких первісно авансований капітал споживається капіталістом і тому зникає. Уявлення капіталіста, що він споживає продукт чужої неоплаченої праці, додаткову вартість, та зберігає первісну капітальну вартість, абсолютно нічого не може змінити в цьому факті. Коли мине якесь певне число років, присвоєна ним капітальна вартість дорівнює сумі додаткової вартости, присвоєної ним без еквіваленту протягом того самого числа років, а спожита ним сума вартости дорівнює первісній капітальній вартості. Правда, він зберігає у своїх руках капітал, що його величина не змінилася — капітал, що з нього частина, будівлі, машини й т. ін., існувала вже тоді, коли він пустив у рух своє підприємство. Але тут ідеться про вартість капіталу, а не про його матеріяльні складові частини. Коли хтось споживе все своє майно, поробивши таку кількість боргів, що дорівнюють вартості цього майна, то якраз усе це майно й репрезентує лише загальну суму його боргів. І так само, коли капіталіст спожив еквівалент свого авансованого капіталу, то вартість цього капіталу репрезентує лише загальну суму присвоєної ним задурно додаткової вартости. Жодного атома вартости його старого капіталу вже далі не існує.

Отже, цілком незалежно від усякої акумуляції, проста безперервність процесу продукції, або проста репродукція, після коротшого або довшого періоду неминуче перетворює кожний капітал у нагромаджений капітал, або в капіталізовану додаткову вартість. Навіть якщо при своєму вступі в продукційний процес капітал був власністю підприємця, особисто ним заробленою, все одно, раніш, або пізніш, він стає присвоєною без еквіваленту вартістю, або матеріялізацією, в грошовій чи іншій формі, неоплаченої чужої праці.

Як ми бачили в четвертому розділі, для того, щоб перетворити гроші на капітал, недосить наявности продукції вартости й товарової циркуляції. Для цього мусили насамперед протистояти один одному як покупець і продавець на одному боці посідач вартости або грошей, на другому — посідач вартостетворчої

субстанції; на одному боці посідач засобів продукції і засобів існування, на другому — посідач нічого іншого, а тільки робочої сили. Отже, відокремлення продукту праці від самої праці, об'єктивних умов праці від суб'єктивної робочої сили, було фактично даною основою, вихідним пунктом капіталістичного процесу продукції.

Але те, що спочатку було вихідним пунктом, те, в наслідок простої безперервности процесу, в наслідок простої репродукції, завжди знову продукується й увіковічнюється як власний результат капіталістичної продукції. З одного боку, процес продукції постійно перетворює матеріяльне багатство на капітал, на засоби зростання вартости й засоби споживання для капіталіста. З другого боку, робітник постійно виходить із цього процесу таким, яким він у нього увійшов — як особисте джерело багатства, але позбавлений усіх засобів до того, щоб здійснити це багатство для себе. А що перед його вступом у цей процес його власну працю в нього самого відчужено, присвоєно капіталістом і долучено до капіталу, то ця праця протягом цього процесу постійно упредметнюється в чужому продукті. А що процес продукції є разом з тим і процес споживання робочої сили капіталістом, то продукт робітника постійно перетворюється не тільки на товар, а й на капітал, на вартість, що висисає вартостетворчу силу, на засоби існування, що купують людей, на засоби продукції, які порядкують продуцентом.[5] Тому сам робітник постійно продукує об'єктивне багатство як капітал, як чужу йому силу, що панує над ним і його визискує, а капіталіст так само постійно продукує робочу силу як суб'єктивне джерело багатства, відокремлене від засобів його власного упредметнення і здійснення, абстрактне джерело, що існує в простій тілесності робітника, коротко — продукує робітника як найманого робітника.[6] Ця постійна репродукція, або увіковічнення робітника є sine qua non* капіталістичної продукції.

Споживання робітника є двоякого роду. В самій продукції він споживає своєю працею засоби продукції й перетворює їх

---

[5] «В цьому особливо дивовижна властивість продуктивного споживання. Що споживається продуктивно, те є капітал, і воно стає капіталом через споживання». (*James Mill*: «Eléments d'Economie Politique», 1823, p. 242). Однак Дж. Мілл не натрапив на слід «цієї особливо дивовижної властивости».

[6] «Це дійсно правда, що кожна наново заведена мануфактура вживає до праці багато бідних, але вони не перестають бути бідними; дальше існування мануфактури створює багато нових бідняків» («It is true indeed that the first introducing a manufacture employes many poor, but they cease not to be so, and the continuance of it makes many»). («Reasons for a limited Exportation of Wool», London 1677, p. 19). «Тепер фармер запевняє цілком безглуздо, що він утримує бідних. В дійсності їх тримають у злиднях». («The farmer now absurdly asserts, that he keeps the poor. They are indeed kept in misery»). («Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions», London 1777, p. 37).

* — неодмінна умова. *Ред.*

на продукти вищої вартости, ніж вартість авансованого капіталу. Це його продуктивне споживання. Одночасно воно є й споживання його робочої сили капіталістом, що купив її. З другого боку, робітник витрачає гроші, заплачені за його робочу силу, на засоби існування: це його особисте споживання. Отже, продуктивне й особисте споживання робітника цілком різні. В першому він діє як рушійна сила капіталу і належить капіталістові; у другому він належить собі самому й виконує життєві функції поза процесом продукції. Результат першого є життя капіталіста, результат другого — життя самого робітника.

Розглядаючи «робочий день» тощо, ми, між іншим, виявили, що робітника часто примушують робити з свого особистого споживання простий епізод процесу продукції. В цьому випадку він додає до себе засоби існування, щоб підтримувати в русі свою робочу силу, так само як до парової машини додають вугілля й воду, до колеса—мастива й т. ін. В цьому випадку його засоби споживання є лише засоби споживання одного із засобів продукції, його особисте споживання — безпосередньо продуктивне споживання. Однак це з'являється як зловживання, що неістотне для капіталістичного процесу продукції.[7]

Інакше справа виглядає, коли ми розглядаємо не поодинокого капіталіста й не поодинокого робітника, а клясу капіталістів і клясу робітників, не ізольований процес продукції товару, а капіталістичний процес продукції в його течії і в його суспільному обсягу.— Коли капіталіст перетворює частину свого капіталу на робочу силу, то тим самим він збільшує вартість цілого свого капіталу. Він одним махом забиває двох зайців. Він має зиск не тільки з того, що одержує від робітника, а ще й з того, що він робітникові дає. Капітал, відчужений в обмін на робочу силу, перетворюється на засоби існування, споживання яких служить для того, щоб репродукувати мускули, нерви, кістки, мозок наявних робітників і продукувати нових робітників. Тому особисте споживання робітничої кляси в межах абсолютної доконечности є зворотне перетворення засобів існування, відчужених капіталом за робочу силу, на робочу силу, яку капітал знову може експлуатувати. Воно є продукція й репродукція найдоконечнішого для капіталіста засобу продукції — самого робітника. Отже, особисте споживання робітника лишається моментом продукції і репродукції капіталу, однаково, чи відбувається воно всередині майстерні, фабрики й т. ін., чи поза ними, в межах процесу праці чи поза ним, цілком так само, як чищення машин незалежне від того, чи відбувається воно підчас процесу праці, чи підчас певних перерв цього процесу. Справа ані трохи не змінюється від того, що робітник здійснює своє особисте споживання задля себе самого, а не задля капіталіста. Адже і споживання робочої худоби не перестає бути доконечним момен-

[7] Россі не деклямував би з приводу цього пункту з такою бундючністю, коли б він справді збагнув таємницю «продуктивного споживання».

том продукційного процесу від того, що худоба сама споживає те, що їсть. Постійне зберігання і репродукція робітничої кляси лишається постійною умовою репродукції капіталу. Виконання цієї умови капіталіст може спокійно полишити інстинктові робітників до самозбереження й розмножування. Капіталіст дбає лише про те, щоб якомога обмежити їхнє особисте споживання на найдоконечнішому, і, як небо від землі, він далекий від тієї південно-американської грубости, з якою робітників примушують їсти поживніший харч замість менш поживного.[8]

Тому капіталіст і його ідеолог, політико-економ, розглядають як продуктивне споживання лише ту частину особистого споживання робітника, що потрібна для увіковічнення робітничої кляси, отже, що дійсно мусить бути спожита для того, щоб капітал міг споживати робочу силу; а те, що робітник споживає поверх того для своєї насолоди, є непродуктивне споживання.[9] Коли б акумуляція капіталу спричинила підвищення заробітної плати, а тому й збільшення засобів споживання робітника без збільшеного споживання робочої сили капіталом, то додатковий капітал був би спожитий непродуктивно.[10] Справді, особисте споживання робітника є для нього самого непродуктивне, бо воно репродукує лише індивіда, що має потреби; воно є продуктивне для капіталіста і для держави, бо воно є продукування сили, що продукує чуже багатство.[11]

Отже, з суспільного погляду робітнича кляса, навіть поза безпосереднім процесом праці, є так само приналежність капіталу, як і мертве знаряддя праці. Навіть її особисте споживання є в певних межах лише момент процесу репродукції капіталу. Але цей процес, постійно віддаляючи продукт праці робітничої кляси від її полюса до протилежного полюса капіталу, дбає про те, щоб ці самосвідомі знаряддя продукції не втекли. Особисте споживання робітників дбає, з одного боку, про їхнє власне збе-

---

[8] «Робітники в копальнях Південної Америки, що їхня щоденна праця (найтяжча, мабуть, у світі) є в тому, щоб витягати на своїх плечах на поверхню землі вантаж руди в 180 — 200 фунтів з глибини 450 футів, харчуються лише хлібом та бобами; вони воліли б харчуватися самим хлібом, але їхні пани, відкривши, що на самому хлібі вони не можуть працювати так дуже, поводяться з ними, як із кіньми, і примушують їх їсти боби; а боби далеко багатші на кісткову золу, ніж хліб». (*Liebig*: «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7 Auflage, 1862, част. 1, стор. 194, примітка).

[9] *James Mill*: «Eléments d'Economie Politique», Paris 1823, стор. 238 і далі.

[10] «Коли б ціна на працю піднеслася так високо, що, не зважаючи на приріст капіталу, не можна було б уживати більше праці, то я сказав би, що такий приріст капіталу споживається непродуктивно» (*Ricardo*: «Principles of Political Economy», 3 rd ed., London 1821, p. 163).

[11] «Єдине продуктивне споживання у власному значенні слова є споживання або руйнування багатства (він має на думці споживання засобів продукції) капіталістом з метою репродукції... Робітник... є продуктивний споживач для особи, що вживає його, і для держави, але, точно кажучи, не для себе самого». (*Malthus*: «Definitions in Political Economy», London 1853, p. 30).

реження й репродукцію, а з другого боку, знищуючи засоби існування, воно дбає про те, щоб вони постійно знову й знов з'являлися на ринку праці. Римський раб був прикований кайданами, а найманий робітник прив'язаний незримими нитками до свого власника. Видимість його незалежности підтримує постійна зміна індивідуальних панів - наймачів і юридична ф.кція контракту.

Колись капітал, де це йому здавалося потрібним, здійснював своє право власности на вільного робітника за допомогою примусового закону. Так, наприклад, до 1815 р. еміґрацію машинобудівельних робітників в Англії було заборонено під загрозою тяжкої кари.

Репродукція робітничої кляси включає також передачу і нагромаджування вправности від одного покоління до другого.[12] До якої міри капіталіст вважає існування такої вправної робітничої кляси за одну з належних йому умов продукції, розглядає її в дійсності як реальне існування свого змінного капіталу, виявляється тоді, коли криза загрожує йому її втратою. Як відомо, в наслідок американської громадянської війни й бавовняного голоду, що її супроводив, було викинуто на брук більшість бавовняних робітників у Ланкашірі й т. ін. З надр самої робітничої кляси, як і з інших верств суспільства, залунав заклик до державної допомоги та добровільних національних пожертов, щоб уможливити еміґрацію «зайвих» робітників до англійських колоній або до Сполучених штатів. Тоді «Times» (24 березня 1863 р.) опублікував листа Едмунда Потера, колишнього президента менчестерської торговельної палати. В Палаті громад його лист цілком справедливо названо «маніфестом фабрикантів».[13] Ми подаємо тут із нього деякі характеристичні місця, де без прикрас говориться про право власности капіталу на робочу силу.

«Бавовняним робітникам можуть сказати, що їх забагато на ринку праці... що їх, може, треба б зменшити на одну третину, і тоді настане нормальний попит на останні дві третини... Громадська думка наполягає на еміґрації. Хазяїн (тобто бавовняний фабрикант) не може добровільно згодитися на зменшення подання праці; він вважає, що це було б так само несправедливо, як і неправильно... Якщо еміґрацію підтримують із громадських фондів, то він має право вимагати, щоб його вислухали, а може і протестувати». Цей Потер пояснює далі, яка корисна бавовняна промисловість, як «вона, безперечно, відтягла людність з Ірлян-

[12] «Єдина річ, про яку можна сказати, що її нагромаджують і заздалегідь підготовляють,— це вправність робітника... Акумуляція і нагромадження вправної праці, ця найважливіша операція, провадиться щодо великої маси робітників без жодного капіталу». (*Hodgskin*: «Labour Defended etc.» p. 13).

[13] «Цей лист можна розглядати як маніфест фабрикантів» («That letter might be looked upon as the manifesto of the manufacturers»). (*Ferrand*: «Подання з приводу бавовняного голоду, засідання Палати громад з 27 квітня 1863 р.»).

дії та з англійських рільничих округ», яка вона величезна розміром, як вона 1860 р. дала $^5/_{13}$ усієї англійської експортної торговлі, як вона через декілька років знову зросте через поширення ринку, особливо індійського, і через примусовий достатній «довіз бавовни по 6 пенсів за фунт». Він каже далі: «Час — один, два, може, три роки—випродукує потрібну кількість... І я хотів би тоді поставити питання, чи варта ця промисловість того, щоб її підтримувати, чи варто тримати машини (а саме живі робочі машини) в порядку і чи не найбільша дурість думати про те, щоб відмовитися від них? Я думаю, що так. Я визнаю, що робітники не є власність («I allow that the workers are not a property»), не власність Ланкаширу й хазяїнів; але вони — сила обох; вони є духовна й навчена сила, що її не можна замістити протягом життя однієї ґенерації; навпаки, інші машини, коло яких вони працюють («the mere machinery which they work»), можна здебільшого з користю замінити й поліпшити за дванадцять місяців.[14] Заохочуйте до еміґрації робочої сили, або дозволяйте(!) її, але ж, що тоді станеться з капіталістом? («Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?» Цей крик серця нагадує придворного маршала Кальба)... Зберіть вершки робітників — і основний капітал буде в значній мірі зневартнений, а оборотний капітал не зможе боротися при недостатньому поданні праці нижчого сорту... Нам кажуть, що робітники сами бажають еміґрації. Це дуже природна річ, що вони це роблять... Зменшуйте, придушуйте бавовняне виробництво, відбираючи в нього робочі сили (by taking away its working power), зменшуючи, приміром, на третину або на 5 мільйонів видатки в заробітній платі, але що тоді станеться з найближчою над робітниками вищою клясою,— з дрібними крамарями?.. Що станеться з земельними рентами, з платою за наймання котеджів?.. З дрібним фармером, кращим домовласником і землевласником? А тепер скажіть, чи може бути якийсь плян самозгубніший для всіх кляс країни, ніж оцей плян ослабити націю експортом її найкращих фабричних робітників і зневартненням частини її найпродуктивнішого капіталу й багатства?» «Я раджу позику в 5 — 6 мільйонів, розподілену на 2 або 3 роки, що нею порядкуватимуть приставлені до адміністрації опіки над бідними

[14] Пригадаймо собі, що той самий капітал співає іншої пісеньки за звичайних обставин, коли йдеться про зниження заробітної плати. Тоді «хазяїни», як один, заявляють (див. четвертий відділ, примітку 188): «Хай фабричні робітники в своїх власних інтересах запам'ятають, що їхня праця в дійсності є дуже низький сорт навченої праці; що жодної іншої праці не можна легше вивчити та що, зважаючи на її якість, жодної праці не оплачується ліпше; що жодної іншої праці не можна придбати за такий короткий час та в такому великому розмірі, сяк - так привчивши найменш досвідчених осіб. Машини хазяїна (що їх, як ми тепер чуємо, можна з користю замінити й поліпшити за дванадцять місяців) відіграють у дійсності далеко важливішу ролю в справі продукції, ніж праця і вправність робітника (яких тепер не можна замінити за тридцять років), яких можна навчитися за шість місяців і яких може навчитися кожен сільський наймит».

в бавовняних округах спеціяльні комісари, керуючись спеціяльними законодавчими нормами і застосовуючи примусової праці, щоб підтримати моральну цінність одержувачів милостині... Чи може бути щось гірше для земельних власників або для хазяїнів («can anything be worse for landowners or masters»), ніж позбутися своїх найкращих робітників і здеморалізувати та збентежити решту через широку спустошливу еміґрацію і спустошення цілої провінції щодо вартости й капіталу?»

Потер, цей вибраний адвокат бавовняних фабрикантів, розрізняє дві групи «машин», при чому і ті і другі належать капіталістові, тільки одні стоять у його фабриці, а другі вночі й неділями перебувають поза фабрикою в котеджах. Одні мертві, другі живі. Мертві машини не тільки щодня погіршуються та зневартнюються, але через невпинний технічний проґрес значна частина з наявної маси їх постійно так дуже старіється, що їх з вигодою і протягом небагатьох місяців можна замінити на нові. Живі машини, навпаки, поліпшуються, що довше вони функціонують, що більше вони від покоління до покоління нагромаджують вправности. «Times», між іншим, так відповів цьому фабричному маґнатові:

«Пан Е. Потер так пройнявся почуттям надзвичайної й абсолютної ваги бавовняних хазяїнів, що для збереження цієї кляси й увіковічнення її промислу хотів би замкнути півмільйона робітничої кляси проти її волі у великий моральний робітний дім. Чи варта ця промисловість того, щоб її підтримувати?— питає Потер. Певна річ, всіма чесними засобами,— відповідаємо ми. Чи варто тримати машини в порядку?— знову питає Потер. Тут ми збентежені. Під машинами Потер розуміє людські машини, бо він запевняє, що не має на думці розглядати їх як абсолютну власність. Ми мусимо признатися, що ми не вважаємо «за варте», а то навіть і за можливе тримати ці людські машини в порядку, тобто замикати їх і мастити, поки їх не потребуватимуть. Людська машина має властивість іржавіти від бездіяльности, хоч як дуже ви її маститимете та чиститимете. А до того людська машина, як ми це бачимо, може сама з себе видавати пару та вибухати або шаліти по наших великих містах у танку св. Вітта. Можливо, як це каже Потер, і потрібен довший час на репродукцію робітників, але, маючи машиністів і гроші, ми завжди знайдемо заповзятих, загартованих промислових людей, щоб зробити з них більше фабричних хазяїнів, аніж ми зможемо їх використати... Пан Потер базікає про нове пожвавлення промисловости через 1, 2, 3 роки й вимагає від нас, щоб ми не заохочували або не дозволяли еміґрації робочої сили! На його думку, це природна річ, що робітники хочуть еміґрувати, але він вважає, що нація мусить цих півмільйона робітників разом із 700.000 тих, що з ними зв'язані, замкнути проти їхнього бажання в бавовняних округах і — неминучий наслідок — придушити силою їхнє незадоволення та підтримувати їх самих милостинею, і все це, сподіваючись, що якоїсь днини, може, їх знову треба буде бавов-

няним хазяїнам... Настав час, коли велика громадська думка цих островів мусить щось зробити, щоб урятувати «цю робочу силу» від тих, що хочуть поводитися з нею так, як вони поводяться з вугіллям, залізом і бавовною» («to save this, «working power» from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton»).[15]

Стаття «Times'a» була тільки jeu d'esprit.* «Велика громадська думка» була в дійсності така, як думка Потера, — що фабричні робітники є рухома приналежність фабрик. Їхній еміґрації стали на перешкоді.[16] Їх замкнули в «моральний робітний дім» бавовняних округ, і вони, як і раніш, становлять «силу (the strength) бавовняних хазяїнів Ланкаширу».

Отже, капіталістичний процес продукції самим своїм перебігом репродукує відокремлення робочої сили від умов праці. Тим самим він репродукує й увіковічнює умови експлуатації робітника. Він постійно примушує робітника продавати свою робочу силу, щоб жити, і постійно дає капіталістові змогу купувати її, щоб багатіти.[17] Тепер уже не випадок протиставить на товаровому ринку капіталіста й робітника як покупця і продавця. Механізм самого процесу постійно відкидає одного назад на товаровий ринок як продавця його робочої сили і постійно перетворює його власний продукт на купівельний засіб другого. Фактично робітник належить капіталові раніш, ніж він продав себе капіталістові. Його економічну підлеглість[18] упосереднює

[15] «Times» з 24 березня 1863 р.

[16] Парлямент не вотував жодного фартинґа на еміґрацію, а ухвалив тільки закони, що давали муніципалітетам можливість тримати робітників між життям і смертю або експлуатувати їх, не платячи їм нормальної заробітної плати. Навпаки, коли три роки пізніше спалахнула пошесть на худобу, парлямент грубо знехтував навіть парляментською етикетою й негайно вотував мільйони на відшкодування мільйонерам з лендлордів, фармери яких і без того не мали ніякої шкоди завдяки піднесенню ціни на м'ясо. Звіряче виття землевласників на відкритті парляменту 1866 р. показало, що не треба бути індусом, щоб падати навколішки перед коровою Сабала, ані Юпітером, щоб перетворитися на бика.

[17] «Робітник вимагав засобів існування, щоб жити, підприємець вимагав праці, щоб мати бариш» («L'ouvrier demandait de la subsistance pour vivre, le chef demandait du travail pour gagner»). (*Sismondi*: «Nouveaux Principes d'Economie Politique», vol. I, p. 91).

[18] Грубо сільська форма цієї підлеглости існує в графстві Дергем. Це одно з тих небагатьох графств, де обставини не забезпечують фармерові безперечного права власности на рільничих поденників. Гірнича індустрія дозволяє їм вибирати. Тому тут, усупереч загальному правилу, фармер бере в оренду тільки ті землі, на яких є котеджі для робітників. Плата за наймання котеджів становить частину заробітної плати. Ці котеджі звуться «hind's houses**». Їх винаймають робітникам з певними февдальними зобов'язаннями, з умовою, що зветься «bondage» (кріпацька залежність) і, наприклад, зобов'язує робітника на той час, коли він працює деінде, посилати на працю свою дочку й т. ін. Сам робітник називається bondsman, кріпак. Ці відносини показують нам з цілком нового боку і особисте споживання робітника як споживання для капіталу, або продуктивне споживання: «Цікаво спостерігати, що навіть екскременти

* — гра словами. *Ред.*

** — доми слуг. *Ред.*

і одночасно замасковує періодичне поновлення його самопродажу, переміна його індивідуальних хазяїнів - наймачів і коливання ринкових цін праці.[19]

Отже, капіталістичний процес продукції, розглядуваний в його загальному зв'язку, або як процес репродукції, продукує не тільки товар, не тільки додаткову вартість,— він продукує й репродукує саме капіталістичне відношення, капіталіста на одному боці, найманого робітника — на другому.[20]

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

ПЕРЕТВОРЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТИ НА КАПІТАЛ

1. Капіталістичний процес продукції в поширеному маштабі. Перетворення законів власности товарової продукції на закони капіталістичного присвоєння

Раніше нам треба було дослідити, як додаткова вартість виникає з капіталу, тепер треба дослідити, як із додаткової вартости виникає капітал. Вживання додаткової вартости як капіталу або зворотне перетворення додаткової вартости на капітал, називається акумуляцією капіталу.[21]

Розгляньмо цей процес насамперед з погляду поодинокого капіталіста. Припустімо, наприклад, що прядільний фабрикант авансував капітал у 10.000 фунтів стерлінґів, з них чотири п'ятих на бавовну, машини й т. д., і одну п'ятину на заробітну плату. Нехай він щороку продукує 240.000 фунтів пряжі вартістю в 12.000 фунтів стерлінґів. При нормі додаткової вартости в 100% додаткова вартість міститься в додатковому продукті

цього bondsman'а його всевладний пан, лічачи все, зараховує до своїх побічних доходів... Фармер не дозволяє будувати в навкольності ніяких кльозетів, крім його власних, і не терпить щодо цього ніякого порушення своїх сюзеренних прав». («Public Health, VII th Report 1864», p.188).

[19] Пригадаймо собі, що при праці дітей і т. ін. зникає навіть ця формальність самопродажу.

[20] «Капітал має за передумову найману працю, наймана праця має за передумову капітал. Вони взаємно зумовлюють одне одного: вони взаємно породжують одне одного. Хіба робітник на бавовняній фабриці продукує лише бавовняні тканини? Ні, він продукує капітал. Він продукує вартості, які знову служать для того, щоб командувати над його працею, щоб за допомогою її створювати нові вартості». (*K. Marx*: «Lohnarbeit und Kapital» у «Neue Rheinische Zeitung», № 266, 7 April 1849). Статті, опубліковані під цим заголовком в «Neue Rheinische Zeitung», є уривки лекцій, що їх я на цю тему читав у німецькому робітничому товаристві у Брюсселі; друкування їх перервала Лютнева революція.*

[21] «Акумуляція капіталу: вживання частини доходу як капіталу» («Accumulation of Capital: the employment of a portion or revenue as capital»). (*Malthus*: «Definitions etc.», ed. Cazenove, p. 11). «Перетворення доходу на капітал» («Conversion of revenue into capital»). (*Malthus*: «Principles of Political Economy», 2 nd. ed. London 1836, p. 320).

* Статті ці з'явилися потім окремою брошурою, і під тією ж назвою. Є українське видання : Партвидав «Пролетар» 1932 р. *Ред.*

або в чистому продукті в 40.000 фунтів пряжі, тобто в шостині гуртового продукту вартістю в 2.000 фунтів стерлінґів, яка реалізується в його продажу. [Якщо ці 2.000 фунтів стерлінґів знову авансуються як капітал, то первісний капітал зростає з 10.000 фунтів стерлінґів до 12.000 фунтів стерлінґів, тобто відбулася акумуляція. Насамперед не має значення, чи цей додатковий капітал додається до старого, чи він самостійно зростає своєю вартістю].* Сума вартости в 2.000 фунтів стерлінґів є сума вартости в 2.000 фунтів стерлінґів. По цих грошах не чуєш і не бачиш, що вони є додаткова вартість. Характер вартости як додаткової вартости показує нам, яким чином вона дісталася до рук свого власника, але нічого не змінює в природі вартости або грошей.

Отже, щоб перетворити новоприбулу до нього суму в 2.000 фунтів стерлінґів на капітал, прядільний фабрикант, за інших незмінних обставин, авансує з цієї суми чотири п'я,тини на купівлю бавовни й т. д. і одну п'ятину на купівлю нових робітників - прядунів, які знайдуть на ринку ті засоби існування, що їхню вартість він їм авансував. Тоді цей новий капітал 2.000 фунтів стерлінґів, функціонуватиме у прядільництві та з свого боку приноситиме додаткову вартість у 400 фунтів стерлінґів.

Капітальна вартість була первісно авансована в грошовій формі; навпаки, додаткова вартість з самого початку існує як вартість якоїсь певної частини гуртового продукту. Якщо цей продукт продається, перетворюється на гроші, то капітальна вартість знову набирає своєї первісної форми, а додаткова вартість змінює свій первісний спосіб буття. Однак від цього моменту капітальна вартість і додаткова вартість, одна і друга, є грошові суми, і їхнє зворотне перетворення на капітал відбувається цілком тим самим способом. І одну і другу капіталіст витрачає на купівлю товарів, що дають йому змогу знову розпочати виготовлювати свій продукт, і до того ж цього разу в поширеному маштабі. Але, щоб купити ці товари, він мусить знайти їх на ринку.

Його власна пряжа циркулює лише тому, що він виносить свій річний продукт на ринок, як це роблять із своїми товарами також і всі інші капіталісти. Але перш, ніж ці товари з'явилися на ринку, вони вже містилися в фонді річної продукції, тобто в загальній масі предметів усякого роду, на які перетворюється протягом року ціла сума поодиноких капіталів або цілий суспільний капітал, що з нього кожний поодинокий капіталіст має у своїх руках лише певну частину. Процеси, що відбуваються на ринку, лише переміщують поодинокі складові частини річної продукції, пересилають їх із рук у руки, але не можуть ні збільшити цілу суму річної продукції, ані змінити природу випродукованих предметів. Отже, той ужиток, що його можна зробити з цілого річного продукту, залежить од власного складу цього продукту, але ж зовсім не від циркуляції.

* Заведене у прямі дужки ми беремо з другого німецького видання. *Ред.*

Насамперед річна продукція мусить постачити всі ті предмети (споживні вартості), що з них можна заміститн спожиті протягом року речові складові частини капіталу. Коли відняти ці предмети, то лишається чистий, або додатковий продукт, у якому міститься додаткова вартість. А з чого складається цей додатковий продукт? Може, з речей, призначених на задоволення потреб і примх кляси капіталістів, отже, з речей, що входять у їхній споживний фонд? Коли б це було так, то додаткову вартість прогулялося б усю без остачі, і відбувалася б лише проста репродукція.

Щоб акумулювати, треба частину додаткової вартости перетворювати на капітал. Але, не творячи чуда, можна перетворювати на капітал лише такі речі, які можна вживати в процесі праці, тобто засоби продукції, і далі такі речі, з яких робітник може себе утримувати, тобто засоби існування. Отже, частина річної додаткової праці мусить бути вжита на виготовлення додаткових засобів продукції і засобів існування понад ту їхню кількість, яка була потрібна, щоб замістити авансований капітал. Одно слово, додаткову вартість лише тому можна перетворювати на капітал, що додатковий продукт, вартістю якого вона є, вже містить у собі речові складові частини нового капіталу.[21a]

Щоб заставити ці складові частини фактично функціонувати як капітал, кляса капіталістів потребує якогось додатку праці. Якщо експлуатація занятих уже робітників не зростає чі екстенсивно, ані інтенсивно, то треба вжити додаткових робочих сил. Про це також подбав уже механізм капіталістичної продукції, репродукуючи робітничу клясу як клясу, залежну від заробітної плати, клясу, що її звичайної заробітної плати вистачає на те, щоб не тільки забезпечити своє утримання, але й розмноження. Капіталові треба ці додаткові робочі сили різного віку, постачувані йому щороку робітничою клясою, долучити тільки до додаткових засобів продукції, що вже містяться в річній продукції,—і перетворення додаткової вартости на капітал є готове. Розглядувана конкретно акумуляція сходить на репродукцію капіталу в чимраз ширшому маштабі. Кругобіг простої репродукції змінюється й перетворюється, за висловом Сісмонді, на спіралю.[21b]

Вернімось тепер назад до нашого прикладу. Це стара історія: Аврам породив Ісаака, Ісаак породив Якова й т. д. Первісний капітал у 10.000 фунтів стерлінґів дає додаткову вартість

[21a] Ми абстрагуємось тут від міжнародньої торговлі, за допомогою якої нація може перетворювати предмети розкошів на засоби продукції або на засоби існування, і навпаки. Щоб розглянути предмет досліду в його чистоті, вільним від перешкодних побічних обставин, ми мусимо тут увесь торговельний світ розглядати як одну націю і припустити, що капіталістична продукція всюди вкоренилася й опанувала всі галузі промисловости.

[21b] Сісмондівська аналіза акумуляції має ту велику хибу, що Сісмонді надто вже задовольняється фразою: «Перетворення доходу на капітал», не досліджуючи матеріяльних умов цієї операції.

у 2.000 фунтів стерлінґів, яка капіталізується. Новий капітал у 2.000 фунтів стерлінґів дає нову додаткову вартість у 400 фунтів стерлінґів; ця остання знову капіталізується, отже, перетворюється на другий додатковий капітал, що дає нову додаткову вартість у 80 фунтів стерлінґів, і т. д.

Ми залишаємо тут осторонь ту частину додаткової вартости, що її споживає капіталіст. Так само мало цікавить нас у даний момент те, чи додаткові капітали додаються до первісного капіталу, чи відокремлюються від нього, щоб самостійно зростати своєю вартістю; чи використовує їх той самий капіталіст, що їх нагромадив, чи він передає їх до інших рук. Ми мусимо лише не забувати, що поруч новоутворених капіталів первісний капітал і далі репродукує себе й продукує додаткову вартість, і що те саме має силу для кожного акумульованого капіталу у відношенні до створеного ним додаткового капіталу.

Первісний капітал утворився в наслідок авансування 10.000 фунтів стерлінґів. Звідки має їх їхній власник? Він їх добув своєю власною працею і працею своїх предків! — відповідають нам в один голос представники політичної економії,[21c] і це їхнє припущення дійсно здається одним-єдиним, що узгоджується з законами товарової продукції.

Цілком інакше стоїть справа з додатковим капіталом у 2.000 фунтів стерлінґів. Процес його постання ми знаємо цілком докладно. Він є капіталізована додаткова вартість. Від самого початку він не містить у собі жодного атома вартости, що не походив би з неоплаченої чужої праці. Засоби продукції, до яких долучається додаткова робоча сила, і так само засоби існування, з яких вона себе утримує, є не що інше, як інтеґральні складові частини додаткового продукту, отієї данини, яку кляса капіталістів щорічно вириває в робітничої кляси. Коли кляса капіталістів за якусь частину цієї данини купує в робітничої кляси додаткову робочу силу навіть за повну ціну, так що еквівалент обмінюється на еквівалент, то все таки це давно відома операція завойовника, що купує у переможених товари за їхні власні, пограбовані в них гроші.

Якщо додатковий капітал уживає до праці свого власного продуцента, то цей останній мусить, поперше, і далі збільшувати вартість первісного капіталу і, крім того, відкуповувати продукт своєї попередньої праці за більшу працю, ніж той продукт коштував. Коли розглядати це як оборудку між клясою капіталістів і робітничою клясою, то справа ані трохи не зміниться, коли за допомогою неоплаченої праці занятих досі робітників уживатимуть до праці додаткових робітників. Капіталіст, може, перетворює додатковий капітал на машину, яка викидає продуцента цього додаткового капіталу на брук, заміняючи його кількома дітьми. У всіх випадках робітнича кляса своєю додат-

21c «Первісна праця, якій його капітал завдячує своє походження» («Le travail primitif auquel son capital a dû sa naissance»). (*Sismondi*: «Nouveaux Principes d'Economie Politique», éd. Paris, vol. I, p. 109).

ковою працею протягом даного року створила капітал, що наступного року вживатиме до праці додаткових робітників.[22] Оце й є те, що зветься: «утворювати капітал капіталом».

За передумову акумуляції першого додаткового капіталу в 2.000 фунтів стерлінґів була сума вартости в 10.000 фунтів стерлінґів, авансована капіталістом і належна йому силою його «первісної праці». Навпаки, передумова другого додаткового капіталу в 400 фунтів стерлінґів є не що інше, як попередня акумуляція першого, акумуляція тих 2.000 фунтів стерлінґів, що їхньою капіталізованою додатковою вартістю є цей додатковий капітал у 400 фунтів стерлінґів. Власність на минулу неоплачену працю з'являється тепер одним - однією умовою теперішнього присвоєння живої неоплаченої праці в щораз більшому й більшому розмірі. Що більше капіталіст акумулював, то більше може він акумулювати.

Оскільки додаткова вартість, що з неї складається додатковий капітал № I, була результатом купівлі робочої сили за частину первісного капіталу, купівлі, що відповідала законам товарового обміну і з юридичного погляду припускає лише вільне порядкування на боці робітника його власними здібностями, а на боці власника грошей або товарів — належними йому вартостями; оскільки додатковий капітал № II і т. ін. є лише результат додаткового капіталу № I, отже, наслідок цього першого відношення; оскільки кожна поодинока оборудка завжди відповідає законові товарового обміну, отже, капіталіст завжди купує робочу силу, а робітник завжди продає її, припустімо, навіть за її дійсною вартістю, остільки ясно, що закон присвоєння, або закон приватної власности, що ґрунтується на товаровій продукції й товаровій циркуляції, перетворюється через свою власну, внутрішню, неминучу діялектику на свою пряму протилежність. Обмін еквівалентів, що виступав як первісна операція, зазнав таких змін, що тепер лише на позір відбувається обмін, бо, поперше, частина капіталу, обміняна на робочу силу, сама є лише частина продукту чужої праці, присвоєного без еквіваленту, і, подруге, її продуцент, робітник, мусить не тільки замістити її, а замістити її ще й з новим додатком. Відношення обміну між капіталістом і робітником стає таким чином тільки позірністю, властивою процесові циркуляції, лише формою, що є чужа самому змістові й тільки містифікує його. Постійна купівля й продаж робочої сили — це форма. Зміст є той, що капіталіст частину упредметненої вже чужої праці, яку він безупинно присвоює собі, не даючи за неї жодного еквіваленту, постійно знову обмінює на більшу кількість живої чужої праці. Спочатку право власности здавалося нам основаним на власній праці. Ми мусили, принаймні, визнати це припущення, бо лише рівноправні власники товарів протистоять один одному, а засіб до присвоєння чужого

[22] «Праця створює капітал, раніш ніж капітал починає вживати праці» («Labour creates capital, before capital employs labour»). (*E. G. Wakefield*: «England and America», London 1833, vol. II, p. 110).

товару є лише відчуження власного товару, а цей останній можна створити лише працею. Тепер власність з'являється на боці капіталіста як право присвоювати собі чужу неоплачену працю або її продукт, на боці робітника — як неможливість присвоювати собі свій власний продукт. Відокремлення власности від праці стає доконечним наслідком закону, який за вихідний пункт мав, як здавалося, їхню ідентичність.[23]

Отже, хоч і як дуже капіталістичний спосіб присвоювання ніби контрастує первісним законам товарової продукції, проте той спосіб виникає не з порушення цих законів, а, навпаки, із застосування їх. Короткий огляд послідовности тих фаз руху, що їхнім кінцевим пунктом є капіталістична акумуляція, може ще раз нам це ясно показати.

Спочатку ми бачили, що первісне перетворення певної суми вартости на капітал відбувалося цілком згідно з законами обміну. Один контраґент продає свою робочу силу, другий її купує. Перший одержує вартість свого товару, а споживна вартість його товару, праця, таким чином відчужується другому. Тоді цей останній перетворює вже належні йому засоби продукції за допомогою праці, теж йому належної, на новий продукт, який за правом також належить йому.

Вартість цього продукту містить у собі, поперше, вартість зужиткованих засобів продукції. Корисна праця не може спожити цих засобів продукції, не переносячи їхньої вартости на новий продукт; але щоб бути придатною до продажу, робоча сила мусить мати змогу давати корисну працю в тій галузі промисловости, де її мають ужити.

Далі, вартість нового продукту містить у собі еквівалент вартости робочої сили і якусь додаткову вартість. І це саме через те, що робоча сила, продана на певний період — на день, тиждень тощо, має меншу вартість, ніж та вартість, яку створює споживання її протягом того часу. Але робітник дістав в оплату мінову вартість своєї робочої сили й тим самим відчужив її споживну вартість, як це завжди буває при кожній купівлі й продажу.

Та обставина, що цей осібний товар, робоча сила, має своєрідну споживну вартість, а саме давати працю, отже, створювати вартість, не може порушити загального закону товарової продукції. Отже, коли сума вартости, авансована в заробітній платі, не тільки просто знову знаходиться в продукті, а знаходиться в ньому збільшена на якусь додаткову вартість, то це випливає не з якогось обдурювання продавця, який одержав вартість свого товару, а лише із споживання цього товару покупцем.

Закон обміну зумовлює лише рівність мінових вартостей товарів, обмінюваних один на один. Він навіть припускає як

---

[23] Власність капіталіста на продукт чужої праці «є неминучий наслідок того закону присвоєння, що його основним принципом було, навпаки, виключне право власности кожного робітника на продукт його власної праці». (*Cherbuliez*: «Riche ou Pauvre», Paris 1841, p. 58; однак у цьому творі це діялектичне перетворення розвинуто неправильно).

передумову ріжницю їхніх споживних вартостей і не має абсолютно ніякого чинення до споживання їх, яке починається лише після того, як торг уже закінчено.

Отже, первісне перетворення грошей на капітал відбувається в якнайточнішій згоді з економічними законами товарової продукції і з правом власности, що з них випливає. А проте воно приводить до таких наслідків:

1) продукт належить капіталістові, а не робітникові;

2) вартість цього продукту, окрім вартости авансованого капіталу, має в собі додаткову вартість, що коштувала робітникові праці, а капіталістові нічого не коштувала, і все ж таки стає правною власністю капіталіста;

3) робітник і надалі зберіг свою робочу силу й може знову її продати, якщо знайде покупця.

Проста репродукція — це лише періодичне повторювання цієї першої операції; щоразу гроші знову й знову перетворюються на капітал. Отже, закон не ламається, навпаки, він має лише нагоду постійно виявлятися. «Декілька послідовних актів обміну лише зробили з останнього представника першого».*

А проте ми бачили, що досить простої репродукції, щоб цій першій операції, оскільки ми розглядали її як ізольований акт, надати цілком зміненого характеру. «Поміж тими, що розподіляють між себе національний дохід, одні [робітники], щороку набувають новою працею нового права на нього, другі [капіталісти] вже раніш набули постійного права на нього за допомогою первісної праці».** Як відомо, царина праці — це не одним-одна царина, де перворідність творить чудеса.

Справа ані скільки не зміниться й тоді, коли просту репродукцію замінюється репродукцією в поширеному маштабі, акумуляцією. За першої капіталіст прогулює цілу додаткову вартість, за другої він виявляє чесноту громадянина, споживаючи лише якусь частину додаткової вартости й перетворюючи решту на гроші.

Додаткова вартість є його власність, вона ніколи не належала комусь іншому. Якщо він авансує її на продукцію, то це авансування він робить із свого власного фонду так само, як того дня, коли він уперше з'явився на ринку. Що цей фонд цим разом походить із неоплаченої праці його робітників, це абсолютно не має значення для справи. Коли робітника *B* вживають до праці, оплачуючи його додатковою вартістю, випродукованою робітником *A*, то, поперше, *A* постачив цю додаткову вартість, діставши

---

* «Plusieurs échanges successifs n'ont fait du dernier que le représentant du premier». (*Sismondi*: «Nouveaux Principes d'Economie Politique», vol. I, p. 70).

** «Parmi ceux qui partagent le revenue national, les uns y acquierènt chaque année un nouveau droit par un nouveau travail, les autres y ont acquis anterieurement un droit permanent par un travail primitif». (*Sismondi*, l. c., p. 110).

за свій товар справедливу ціну, всю до останнього шага, і, подруге, ця справа взагалі ані трохи не обходить робітника *B*. Чого вимагає *B*, і що має він право вимагати, так це те, щоб капіталіст платив йому вартість його робочої сили. «І один і другий ще виграли: робітник — тому, що йому авансовано продукти його праці [слід би сказати: неоплаченої праці інших робітників] раніше, ніж ту працю було виконано [слід би сказати: раніше, ніж його праця створила продукт]; хазяїн — тому, що праця цього робітника була варта більше, ніж його заробітна плата [слід би сказати: випродукувала більше вартости, ніж вартість його заробітної плати]».*

Правда, справа виглядає цілком інакше, коли ми розглядаємо капіталістичну продукцію в безперервній течії її поновлення й замість поодинокого капіталіста й поодинокого робітника беремо на увагу сукупність, клясу капіталістів і проти неї клясу робітників. Але тим самим ми приклали б маштаб, цілком невластивий товаровій продукції.

У товаровій продукції протистоять один одному лише незалежні один від одного продавець і покупець. Їхні взаємовідносини кінчаються тоді, коли минає строк складеної між ними угоди. Якщо оборудка відновлюється, то вже в наслідок нової угоди, що не має нічого спільного з попередньою й лише випадково зводить знову того самого покупця з тим самим продавцем.

Отже, якщо судити про товарову продукцію або якийсь до неї належний процес за її власними економічними законами, то треба кожен акт обміну розглядати сам по собі, поза всяким зв'язком його з попереднім і наступним актами обміну. А що акти купівлі й продажу відбуваються лише поміж поодинокими індивідами, то неприпустимо шукати в них відносин між цілими суспільними клясами.

Хоч який довгий є ряд послідовних періодичних репродукцій і попередніх акумуляцій, які пробив той капітал, що сьогодні функціонує, він завжди зберігає свою первісну незайманість. Поки в кожному акті обміну,— беручи кожний акт відокремлено,— зберігаються закони обміну, спосіб присвоювання може зазнати цілковитого перевороту, не порушуючи ніяк права власности, відповідного товаровій продукції. Те ж саме право власности має силу так напочатку, коли продукт належить продуцентові і коли останній, обмінюючи еквівалент на еквівалент, може багатіти лише через свою власну працю, як і в капіталістичний період, коли суспільне багатство в чимраз більшій і більшій мірі стає власністю тих, що мають змогу постійно знову й знову присвоювати собі неоплачену працю інших.

---

* «Tous deux gagnaient encore: l'ouvrier parce qu'on lui avancait les fruits de son travail [слід би сказати: du travail gratuit d'autres ouvriers] avant qu'il fût fait [слід би сказати: avant que le sien ait porté de fruit], le maître, parce que le travail de cet ouvrier valait plus que son salaire [слід би сказати: produisait plus de valeur que celle de son salaire]». (*Sismondi*, l. c., p. 135).

Цей результат стає неминучим, скоро тільки робітник сам вільно продає свою робочу силу як товар. Але тільки відтепер товарова продукція стає загальною й робиться типовою формою продукції; тільки відтепер кожний продукт продукується з самого початку на продаж і всяке продуковане багатство проходить через циркуляцію. Тільки тоді, коли наймана праця стає базою товарової продукції, ця остання накидає себе цілому суспільству; але тільки тоді розгортає вона також всі заховані в ній потенції. Сказати, що втручання найманої праці перекручує товарову продукцію, значить сказати, що товарова продукція, щоб лишитися неперекрученою, мусить не розвиватися. В тій самій мірі, в якій товарова продукція розвивається за своїми власними іманентними законами на капіталістичну продукцію, в тій самій мірі закони власности товарової продукції перетворюються на закони капіталістичного присвоювання.[24]

Ми бачили, що навіть при простій репродукції кожен авансований капітал, хоч яким чином його первісно придбано, перетворюється на акумульований капітал, або на капіталізовану додаткову вартість. Але в потоці продукції ввесь первісно авансований капітал взагалі стає безконечно малою величиною (magnitudo evanescens у математичному розумінні) порівняно з безпосередньо акумульованим капіталом, тобто із зворотно перетвореною на капітал додатковою вартістю або додатковим продуктом, однаково, чи функціонує він у руках того, хто його нагромадив, чи в чужих руках. Тому політична економія визначає капітал взагалі як «акумульоване багатство» (перетворену додаткову вартість або дохід), «що його знову вживають до продукції додаткової вартости»,[25] а капіталіста як «власника додаткового продукту».[26] Той самий погляд, хоч і в іншій формі, маємо і в тому вислові, що ввесь наявний капітал є акумульований або капіталізований процент, бо процент є лише частина додаткової вартости.[27]

---

[24] Тим то можна дивуватися з хитромудрости Прудона, що хоче знищити капіталістичну власність, протиставлячи їй вічні закони власности товарової продукції!

[25] «Капітал, тобто акумульоване багатство, що його вживають, щоб одержати зиск» («Capital, viz: accumulated wealth employed with a view to profit»). (*Malthus*: «Principles of Political Economy», p. 262). «Капітал... складається з багатства, що заощаджується з доходу, і вживається, щоб одержати зиск» («Capital... consists of wealth saved from revenue, and used with a view to profit»). (*R. Jones*: «An Introductory Lecture on Political Economy», London 1833, p. 262).

[26] «Посідачі додаткового продукту або капіталу» («The possessors of surplusproduce or capital»). («The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel», London 1821).

[27] «Капітал із складними процентами на кожну частину заощадженого капіталу до такої міри виріс, що все багатство світу, яке дає дохід, віддавна є вже процент від капіталу» («Capital, with compound interest on every portion of capital saved, is so all engrossing, that all the wealth in the world from which income is derived, has long ago become the interest on capital»).(«London Economist», 19 July 1859).

2. Хибне розуміння в політичній економії репродукції в поширеному маштабі

Перше ніж перейти до деяких докладніших визначень акумуляції, або зворотного перетворення додаткової вартости на капітал, треба усунути двозначність, вигадану клясичною економією.

Так само як товари, що їх капіталіст купує для свого власного споживання за якусь частину додаткової вартости, не служать йому за засоби продукції і зростання вартости, так само і праця, яку він купує, щоб задовольняти свої природні й соціяльні потреби, не є продуктивна праця. Замість, купуючи ті товари і працю, перетворювати додаткову вартість на капітал, капіталіст, навпаки, споживає або витрачає її як дохід. Всупереч старошляхетському принципові, що, як слушно каже Геґель, «полягає у споживанні того, що є в наявності» і особливо яскраво виявляється в розкошах особистих послуг, для буржуазної економії мало вирішальну вагу оповістити акумуляцію капіталу за перший обов'язок громадянина і невтомно проповідувати таке: не можна акумулювати, якщо проїдати цілий свій дохід замість чималу частину його витрачати на вербування додаткових продуктивних робітників, що дають більше, ніж коштують. З другого боку, політичній економії треба було боротися з народнім забобоном, що сплутує капіталістичну продукцію з скарботворенням[28] і тому гадає, ніби нагромаджене багатство є багатство, захищене від руїни в його наявній натуральній формі, отже, вилучене із споживання або врятоване і від циркуляції. Замикати гроші та не пускати їх у циркуляцію — це було б методою, якраз протилежною перетворенню їх на капітал, а нагромаджувати товари в розумінні скарботворення — було б чистим безглуздям.[28a] Акумуляція товарів у великих масах є результат застою циркуляції або перепродукції.[29] Проте в народній уяві постає, з одного боку, картина дібр, нагромаджених у споживному фонді багатіїв та повільно споживаних, а з другого боку, творення запасів —

[28] «Жоден політико-економ нашого часу не може під заощадженням розуміти лише скарботворення; але, поза цією обмеженою й недостатньою операцією, не можна собі уявити іншого значення даного вислову щодо народнього багатства, як лише того, що випливає з різного вжитку заощадженого і є основане на реальній ріжниці між різними родами праці, утримуваними коштом заощаджень» («No political economist of the present day can by saving mean mere hoarding: and beyond this contracted and inefficient proceeding, no use of the term in reference to the national wealth can well be imagined, but that which must arise from a different application of what is saved, founded upon a real distinction between the different kinds of labour maintained by it»). (*Malthus*: «Principles of Political Economy», p. 38, 39).

[28a] Так, у Бальзака, що так ґрунтовно вивчив усі відтінки скупости, старий лихвар Ґобзек змальовується уже здитинілим, коли він починає збирати собі скарб із нагромаджених товарів.

[29] «Акумуляція капіталу... припинення обміну... перепродукція». («Accumulation of stocks... non-exchange... overprodustion»). (*Th. Corbet*: «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals». London 1841, p. 14).

явище, властиве всім способам продукції й що на ньому ми на хвилину спинимося в аналізі процесу циркуляції.*

Отже, в цьому розумінні клясична політична економія має рацію, коли вона підкреслює як характеристичний момент процесу акумуляції те, що додатковий продукт мусить споживатись продуктивними робітниками, а не непродуктивними. Але тут починається й її помилка. А. Сміс завів моду малювати акумуляцію як просте споживання додаткового продукту продуктивними робітниками, або малювати капіталізацію додаткової вартости як просте перетворення її на робочу силу. Послухаймо, наприклад, Рікарда: «Треба зрозуміти, що всі продукти країни споживаються; але величезна ріжниця, яку тільки можна собі уявити, є в тому, чи споживаються вони тими, що репродукують якусь іншу вартість, чи тими, що її не репродукують. Коли ми кажемо, що дохід заощаджується й додається до капіталу, то ми розуміємо під цим, що ту частину доходу, про яку кажуть, що її додається до капіталу, споживається продуктивними, а не непродуктивними робітниками. Немає більшої помилки, як припускати, що капітал збільшується через неспоживання».[30] Немає більшої помилки, як та, що її за А. Смісом проказують Рікардо і всі пізніші економісти, а саме, що «ту частину доходу, про яку кажуть, що її додається до капіталу, споживається продуктивними робітниками». За цим уявленням вся додаткова вартість, що перетворюється на капітал, ставала б змінним капіталом. Навпаки, вона, як і первісно авансована вартість, поділяється на сталий капітал і змінний капітал, на засоби продукції й робочу силу. Робоча сила є та форма, що в ній змінний капітал існує в процесі продукції. В цьому процесі її саму споживає капіталіст. Вона ж своєю функцією, працею, споживає засоби продукції. Одночасно гроші, заплачені при купівлі робочої сили, перетворюються на засоби існування, що їх споживає не «продуктивна праця», а «продуктивні робітники». За допомогою аналізи, цілком хибної в своїй основі, А. Сміс доходить такого недоладного результату, що хоч кожний індивідуальний капітал і поділяється на сталу і змінну складову частину, все ж суспільний капітал сходить лише на змінний капітал, або його витрачають лише на виплату заробітної плати. Нехай, наприклад, фабрикант сукна перетворює 2.000 фунтів стерлінгів на капітал. Одну частину цих грошей він витрачає на купівлю ткачів, другу — на купівлю вовняної пряжі, машин і т. д. Але люди, що в них він купує пряжу й машини, знову оплачують частиною з тих грошей працю і т. д., поки всі 2.000 фун-

[30] *Ricardo*: «Principles of Political Economy», 3 rd, ed. London 1821, p. 163, примітка.

* У французькому виданні це речення подано так: «Звичайний спосіб вислову сплутує також капіталістичну акумуляцію, що є процес продукції, з двома іншими економічними явищами, а саме: з нагромадженням у споживному фонді багатіїв дібр, які споживаються лише повільно, та з творенням запасів споживання — явищем, властивим усім способам продукції». («Le Capital etc.», v. I, ch. XXIV, p. 257). *Ред.*

тів стерлінґів будуть витрачені на заробітну плату, або поки цілий продукт, що його репрезентують 2.000 фунтів стерлінґів, буде спожитий продуктивними робітниками. Ми бачимо: вся сила цього арґументу лежить у словах «і т. д.», що посилають нас від Понтія до Пілата. Дійсно, А. Сміс уриває свій дослід саме там, де починаються його труднощі.[31]

Поки ми беремо на увагу лише фонд річної продукції в цілому, річний процес репродукції легко зрозуміти. Але всі складові частини річної продукції треба винести на товаровий ринок, і тут саме починаються труднощі. Рухи поодиноких капіталів і особистих доходів перехрещуються між собою, переплутуються, губляться в загальній зміні місць — у циркуляції суспільного багатства — у тій зміні місць, що спантеличує спостерігача та ставить дослідові дуже заплутані завдання. У третьому відділі другої книги я подам аналізу дійсного зв'язку всіх тих явищ. [Там виявиться, що догма А. Сміса, успадкована всіма його послідовникам, перешкоджала політичній економії зрозуміти навіть елементарний механізм суспільного процесу репродукції].* Велика заслуга фізіократів у тому, що вони в своєму «tableau économique» вперше зробили спробу дати картину річної продукції в тому вигляді, в якому вона виходить із циркуляції.[32]

А втім, само собою зрозуміло, що політична економія не проминула використати в інтересах кляси капіталістів тезу А. Сміса, ніби всю перетворену на капітал частину чистого продукту споживає робітнича кляса.

---

[31] Не зважаючи на свою «Логіку», Дж. Ст. Мілл ніде навіть і не помічає цієї хибної аналізи своїх попередників, яка навіть у межах буржуазного горизонту, просто з погляду фахівця, потребує поправок. Він скрізь реєструє з догматизмом школяра плутанину думок своїх учителів. Так само й тут: «Сам капітал згодом цілком сходить на заробітну плату, і навіть коли він через продаж продукту відновлюється, він потім знову перетворюється на заробітну плату» («The capital itself in the long run becomes entirely wages, and when replaced by the sale of produce becomes wages again»).

[32] А. Сміс у своєму викладі процесу репродукції, отже, і процесу акумуляції, в деякому відношенні не тільки не зробив жодного поступу, але зробив рішучий крок назад порівняно з своїми попередниками, особливо порівняно з фізіократами. З його ілюзією, згаданою в тексті, пов'язана справді казкова догма, також перейнята від нього політичною економією, що ціна товарів складається із заробітної плати, зиску (процента) і земельної ренти, отже, лише із заробітної плати й додаткової вартости. Виходячи з цієї бази, Шторх принаймні наївно признається: «Неможливо розкласти доконечну ціну на її найпростіші елементи» («Il est impossible de résoudre le prix nécessaire dans ses éléments les plus simples»). (*Storch*: «Cours d'Economie Politique», ed. Petersbourg 1815, vol. II, p. 140, примітка). Гарна економічна наука, що проголошує за неможливе розкласти ціну товарів на її найпростіші елементи! Докладніше про це питання ми скажемо в третьому відділі другої і в сьомому відділі третьої книги.

* Заведене у прямі дужки ми беремо з другого німецького видання. *Ред.*

3. Поділ додаткової вартости на капітал і дохід. Теорія поздержливости

У попередньому розділі ми розглядали додаткову вартість, зглядно додатковий продукт, лише як індивідуальний споживний фонд капіталіста, в цьому розділі ми розглядали її досі лише як фонд акумуляції. Але вона не є ні тільки одне, ні тільки друге, а одне і друге одночасно. Одну частину додаткової вартости капіталіст споживає як дохід,[33] другу частину її він вживає як капітал, або акумулює.

За даної маси додаткової вартости одна з цих частин буде то більша, що менша друга. Якщо припустити всі інші обставини за незмінні, то те відношення, в якому відбувається цей поділ, визначає величину акумуляції. Але той, хто робить цей поділ, є власник додаткової вартости, капіталіст. Отже, цей поділ є акт його волі. Про частину зібраної ним данини, яку він акумулює, кажуть, що він її заощаджує, бо не проїдає її, тобто виконує свою функцію як капіталіст, а саме функцію самозбагачування.*

Лише остільки, оскільки капіталіст є персоніфікований капітал, він має історичну цінність і те історичне право на існування, що, як каже дотепний Ліхновський, «keinen Datum nicht hat»

---

[33] Читач зауважить, що слова дохід (revenue) уживається в подвійному значенні: поперше, щоб означити додаткову вартість, як плід, що періодично виникає з капіталу; подруге, щоб означити ту частину цього плоду, яку капіталіст періодично споживає або додає до свого споживного фонду. Я зберігаю це подвійне значення, бо воно гармоніює із звичайною термінологією англійських і французьких економістів.

* У другому німецькому виданні цей абзац подано повніше: «За даної маси додаткової вартости величина акумуляції, очевидно, залежить від поділу додаткової вартости на фонд акумуляції і фонд споживання, на капітал і дохід. Що більша одна частина, то менша друга. Тому маса додаткової вартости або додаткового продукту, отже, те багатство, що ним порядкує країна і що може бути перетворене на капітал, завжди більше за частину додаткової вартости, дійсно перетвореної на капітал. Що розвиненіша капіталістична продукція певної країни, що швидша й масовіша акумуляція, що багатша країна, що колосальніші, отже, розкіш і марнотратство, то більша ця ріжниця. Якщо залишити осторонь щорічний приріст багатства, то й те багатство, що є в споживному фонді капіталіста і що нищиться лише поступінно, має почасти таку натуральну форму, що в ній воно могло б безпосередньо функціонувати як капітал. До наявних елементів багатства, які могли б функціонувати в процесі продукції, належать і ті робочі сили, що їх зовсім не вживається або вживається на суто умовні, особисті, часто ганебні, послуги. Пропорція, що в ній додаткова вартість поділяється на капітал і дохід, безперестанно змінюється і залежить від обставин, що їх тут не доводиться докладно розглядати. Тому капітал, застосовуваний у певній країні, є не стала величина, а змінна, завжди мінлива і елястична частина наявного багатства, що може функціонувати як капітал.

Через те, що постійне присвоювання продукованої робітником додаткової вартости або додаткового продукту для капіталіста з'являється як плід, який періодично дає його капітал; через те, що продукт чужої праці, який він узурпує без жодного еквіваленту, становить періодичний приріст його приватної власности, то й поділ цієї додаткової вартости або додаткового продукту на додатковий капітал і фонд споживання, природно, упосереднюється актом його власної волі». *Ред.*

(«не має жодної дати»). Лише остільки його власна минуща доконечність криється в минущій доконечності капіталістичного способу продукції. Але остільки ж рушійним мотивом його діяльности є не споживна вартість і не споживання, а мінова вартість та її збільшення. Як фанатик зростання вартости, він нещадно примушує людство до продукції задля продукції, отже, до розвитку суспільних продуктивних сил і до створення тих матеріяльних умов продукції, які тільки й можуть становити реальну базу вищої суспільної форми, що її основний принцип є повний і вільний розвиток кожного індивіда. Лише як персоніфікація капіталу капіталіст є респектабельний. У цій ролі він так само, як і збирач скарбів, пройнятий жагою абсолютного збагачування. Але те, що в збирача скарбів становить індивідуальну манію, у капіталіста є діяння суспільного механізму, в якому він є лише одне колесо. Крім того, розвиток капіталістичної продукції робить доконечним невпинне збільшення капіталу, вкладеного в промислове підприємство, а конкуренція накидає кожному індивідуальному капіталістові іманентні закони капіталістичного способу продукції як зовнішні примусові закони. Конкуренція примушує його невпинно збільшувати свій капітал, щоб зберегти його, а збільшувати його він може лише за допомогою проґресивної акумуляції.

Тим то, оскільки вся діяльність капіталіста є лише функція капіталу, обдарованого в його особі волею і свідомістю, його власне приватне споживання в його очах має значення грабежу в акумуляції його капіталу подібно до того, як в італійській бухгальтерії приватні видатки фігурують на сторінці дебету капіталіста проти його капіталу. Акумуляція — це завойовання світу суспільного багатства. Разом з масою експлуатованого людського матеріялу вона поширює безпосереднє й посереднє панування капіталіста.[34]

---

[34] На прикладі старомодної, хоч і постійно відновлюваної форми капіталіста,— на прикладі лихваря, Лютер дуже добре унаочнює властолюбство як елемент жадоби до збагачення. «Поганці могли збагнути своїм розумом, що лихвар тричі злодій і душогуб. Ми ж, християни, так шануємо їх, що мало не молимося на них задля їхніх грошей... Той, хто висисає в другого його харч, хто грабує і краде, так само є душогубець (оскільки це від нього залежить), як і той, що голодом мордує когось та заганяє на той світ. Але лихвар робить усе це, і все ж він спокійно сидить у своєму кріслі, хоч і мав би висіти на шибениці, де б його шматувало стільки ворон, скільки він накрав золотих, якби тільки на ньому було стільки м'яса, щоб усі ті ворони могли пошматувати те м'ясо та поділити між собою. Малих злодіїв вішають на шибениці... Малих злодіїв тримають по в'язницях, а великі ходять собі, пишаючися, в золоті та шовках... Отже, немає й більшого ворога людини на землі (крім чорта), як скнара та лихвар, бо він хоче бути богом над усіма людьми. Турки, вояки, тирани теж лихі люди, однак вони мусять давати людям жити й визнають, що вони лихі люди й вороги; вони можуть, і навіть мусять іноді змилуватися над деким. Але лихвар і скнара хотів би, щоб увесь світ пропадав з голоду, спраги, суму й нужди; він хотів би все, що навколо нього є, мати лише собі, щоб усяк діставав усе від нього, наче від бога, і був навіки його кріпаком. Він носить пишні мантії, золоті ланцюжки

Але первородний гріх діє повсюди. З розвитком капіталістичного способу продукції, акумуляції й багатства капіталіст перестає бути простим утіленням капіталу. Він починає відчувати «людське почуття» до свого власного Адама; до того ж він стає настільки освіченим, що починає глузувати з фанатичного аскетизму, як із забобону старомодного збирача скарбів. Тимчасом як клясичний капіталіст плямує індивідуальне споживання як прогріх проти своєї функції й як «поздержливість» від акумуляції, модернізований капіталіст у силі зрозуміти акумуляцію як «відречення» від особистої насолоди. «Ах, дві душі живуть у його грудях, одна хоче розлучитися з другою!» («Zwei Seelen wohnen, ach! in seiner Brust, die eine will sich von der andern trennen!»).

На історичних початках капіталістичного способу продукції — а кожний капіталістичний вискочень індивідуально проробляє цю історичну стадію — жага збагачення й скупість панують як абсолютні пристрасті. Але проґрес капіталістичної продукції створює не тільки світ насолод. Разом із спекуляцією і кредитовою справою він відкриває тисячі джерел раптового збагачення. На певному щаблі розвитку деякий умовний ступінь марнотратства, що є разом з тим виставою на показ багатства, а тому й кредитоспроможности, стає навіть діловою доконечністю для «нещасного» капіталіста. Розкоші входять у видатки капіталу на представництво. До того ж капіталіст багатіє не пропорційно до своєї особистої праці і свого особистого не-споживання, як, приміром, збирач скарбів: він багатіє в міру того, як висисає чужу робочу силу і примушує робітника зрікатися всіх життєвих насолод. Тому, хоч марнотратство капіталіста ніколи не має щирого характеру марнотратства февдального пана-гуляки, навпаки, в основі його завжди криється якнайогидливіше скнарство й найдріб'язковіша ощадність, проте його марнотратство зростає із зростом його акумуляції, при чому одне одному не перешкоджає. Разом із тим у благородних грудях капіталіста розвивається фавстівський конфлікт між жагою акумуляції і жагою насолод.

й персні, пестить свою пику, видає себе за добру побожну людину й пишається цим... Лихвар же — страшелезна потвора, як той вовкулак, що все плюндрує, гірший, ніж Какус, Геріон або Антус. Але він прибирається й удає із себе побожного, щоб ніхто не бачив, де подіваються ті воли, що їх він утягує задом у свій барліг. Але Геркулес повинен чути, як ревуть воли й кричать полонені, повинен шукати Какуса навіть у скелях і ярах, повинен визволити волів від лиходія. Бо Какус є лиходій, і той лиходій — побожний лихвар, що все краде, грабує та пожирає. І однак удає, ніби він нічого лихого не заподіяв, і ніхто не може викрити його лиходійства, бо волів він утягнув у свій барліг задом, і вони лишають такі сліди, ніби їх випустили з барлогу. Так і лихвар хоче обдурити світ, наче він дає користь і дає світові волів, тимчасом як він захоплює їх собі й пожирає... І коли грабіжників, розбійників і напасників колесують і стинають їм голови, то в скільки разів більше слід би колесувати всіх лихварів, вимотувати з них жили... проганяти їх, проклинати їх та стинати їм голови». (*Martin Luther*: «An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen», Wittenberg 1540).

«Промисловість Менчестеру,— читаємо в одному творі, опублікованому доктором Ейкіном 1795 р.,— можна поділити на чотири періоди. В першому періоді фабриканти були змушені вперто працювати, щоб підтримати своє життя». Особливо збагачувались вони, обкрадаючи батьків, що віддавали їм своїх дітей як учнів і мусили дорого платити за це, тимчасом як учнів цих капіталісти мучили голодом. З другого боку, пересічні зиски були низькі, і акумуляція потребувала великої ощадности. Вони жили як збирачі скарбів, і далеко не споживали навіть процентів од свого капіталу. «У другому періоді вони почали набувати дрібні маєтки, але працювали так само вперто, як і раніш», бо безпосередня експлуатація праці коштує праці, як це знає всякий погонич рабів, «і жили в тому самому скромному стилі, як і раніш... У третьому періоді почалися розкоші, підприємства поширювалися через посилання в кожне торговельне місто королівства верхівців (кінних комівояжерів) по замовлення. Мабуть, що перед 1690 р. було небагато, а то й зовсім не було, капіталів від 3.000 до 4.000 фунтів стерлінґів, набутих у промисловості. Однак близько того часу або трохи пізніше промисловці вже нагромадили грошей і почали будувати собі кам'яні будинки замість будинків із дерева й глини... Ще в перші десятиліття XVIII віку один менчестерський фабрикант, що почастував своїх гостей пінтою чужоземного вина, викликав пересуди своїх сусід, що докірливо кивали головою». Перед появою машин фабриканти, сходячись увечорі в шинках, ніколи не споживали більш, як склянку пуншу за 6 пенсів і жмут тютюну за 1 пенс. Лише 1758 р.— і це становить епоху — побачили «особу, справді заняту в промисловості, у своєму власному екіпажі»! «Четвертий період», остання третина XVIII віку, «відзначається великими розкошами і марнотратством, що спиралися на поширення справ».[35] Що сказав би сердечний доктор Ейкін, коли б він воскрес і поглянув би тепер на Менчестер!

Акумулюйте, акумулюйте! В цьому Мойсей і пророки! «Промисловість постачає матеріял, що його акумулює ощадність».[36] Отже, заощаджуйте, заощаджуйте, тобто перетворюйте якомога більшу частину додаткової вартости або додаткового продукту знову на капітал! Акумуляція задля акумуляції, продукція задля продукції — в цій формулі клясична політична економія висловила історичну місію буржуазного періоду. Вона навіть ні на одну хвилину не чинила собі ілюзії щодо тих мук, у яких родиться багатство,[37] але яка користь із нарікання на історичну

[35] Dr. *Aikin*: «Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester», London 1795, p. 182 і далі.

[36] *A. Smith*: «Wealth of Nations», b. II, ch. III, p. 367.

[37] Навіть Ж. Б. Сей каже: «Заощадження багатих постають коштом бідних» («Les épargnes des riches se font aux dépens des pauvres»). «Римський пролетар жив майже цілком коштом суспільства... Можна б майже сказати, що сучасне суспільство живе коштом пролетарів, коштом тієї частини, яку воно відбирає в них із винагороди за працю». (*Sismondi*: «Etudes etc.», vol. I, p. 24).

доконечність? Коли для клясичної політичної економії пролетар є лише машина продукувати додаткову вартість, то й капіталіста вона розглядала лише як машину перетворювати цю додаткову вартість на додатковий капітал. Вона трактує його історичну функцію з надзвичайною серйозністю. Щоб ґарантувати серце капіталіста від лихого конфлікту між жагою насолод і жадобою до збагачення, Малтуз на початку двадцятих років цього століття обстоював такий поділ праці, що призначав справу акумуляції капіталістові, дійсно занятому в продукції, а справу марнотратства — іншим учасникам додаткової вартости, земельній аристократії, людям, що дістають утримання від держави, церкви й т. ін. Надзвичайно важливо, каже він, «відокремити пристрасть до видатків від пристрасти до акумуляції» («the passion for expenditure and the passion for accumulation»).[38] Пани капіталісти, що давно вже поперетворювалися на розкішників і світських людей, зчинили галас. Як,— вигукнув один їхній проводир, рікардіянець,— пан Малтуз проповідує високі земельні ренти, високі податки й т. ін. для того, щоб через непродуктивних споживачів постійно підганяти промисловців! Щоправда, продукція, продукція в щораз ширшому маштабі, таке наше гасло. Але «через такий процес продукція куди більше гальмується, ніж розвивається. Крім того, не зовсім справедливо (nor is it quite fair) підтримувати таким чином у ледарстві певне число осіб для того лише, щоб підганяти інших, при чому з характеру цих осіб можна бачити («who are likely, from their characters»), що вони успішно функціонуватимуть, коли їх примусити функціонувати».[39] Але, якщо цей рікардіянець вважає за несправедливе підганяти промислового капіталіста до акумуляції, збираючи жир з його юшки, то він, навпаки, вважає за доконечне звести заробітну плату робітника по змозі на мінімум, «щоб підтримати його працьовитість». Він ні на хвилину не затаює й того, що таємниця добування додаткової вартости (Plusmacherei) — це присвоювання неоплаченої праці. «Збільшений попит на роботу з боку робітників — це значить не що інше, як їхній нахил брати менше з свого власного продукту для самих себе, а більшу частину з нього лишати для своїх підприємців; і коли кажуть, що це в наслідок зменшення споживання (з боку робітників) викликає glut (переповнення ринку, перепродукцію), то я на це можу відповісти лише, що glut — це синонім високого зиску».[40]

Вчені суперечки про те, як найкорисніше для акумуляції поділити витягнену з робітників здобич між промисловим капіталістом і неробою-землевласником тощо, припинилися перед липневою революцією. Незабаром після того міський пролетаріят ударив на сполох у Ліоні, а сільський пролетаріят в Англії

[38] *Malthus:* «Principles of Political Economy», p. 319, 320.

[39] «An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand etc.», p. 67.

[40] Там же, стор. 50.

пустив червоного півня. По цей бік каналу швидко зростав оуенізм, по той бік — сен - сімонізм і фур'єризм. Тоді настав час для вульґарної політичної економії. Саме за рік перед тим, як Нассав В. Сеніор із Менчестеру відкрив, що зиск (включаючи і процент) із капіталу є продукт неоплаченої «останньої дванадцятої години праці», він сповістив світові про своє друге відкриття. «Я,— врочисто сказав він тоді,— заміняю слово капітал, розглядуваний як знаряддя продукції, на слово поздержливість (Abstinenz)»[41]. Це — незрівнянний зразок «відкрить» вульґарної економії! Економічну категорію вона заміняє на сикофантську фразу. Voila tout.* «Коли дикун,— навчає Сеніор, — робить лук, то він займається промисловістю, але не практикує поздержливости». Це пояснює нам, як і чому за попередніх суспільних становищ засоби праці фабрикувалося «без поздержливости» капіталіста. «Що більше суспільство проґресує, то більше вимагає воно поздержливости»,[42] саме від тих, хто займається працею присвоювання собі чужої праці та її продукту. Всі умови процесу праці перетворюються відтепер на відповідну кількість актів поздержливости капіталіста. Що збіжжя не тільки їдять, а й сіють, то це — через поздержливість капіталіста! Що вино витримують певний час, то це теж через поздержливість капіталіста! [43] Капіталіст грабує свою власну плоть, коли «позичає (!) робітникові знаряддя продукції», іншими словами, коли, сполучивши їх з робочою силою, він вживає їх як капітал, за-

[41] *Senior:* «Principes fondamentaux de l'Economie Politique». Trad. Arrivabene, Paris 1836, p. 308. Але для прихильників старої кляснчної школи це було вже трохи занадто безглуздо. «Пан Сеніор замінює вислів «праця й капітал» на вислів «праця й поздержливість»... Поздержливість — це просте заперечення. Не поздержливість, а споживання продуктивно вживаного капіталу становить джерело зиску». (John Cazenove у примітці до його видання праці Малтуза «Definitions in Political Economy», London 1853, стор. 130, примітка). Навпаки, Джон. Ст. Мілл на одній сторінці списує Рікардову теорію зиску, а на другій приймає Сеніорову теорію «нагороди за поздержливість» («remuneration of abstinence»). Банальні суперечності так само рідні для нього, як чужа для нього геґелівська «суперечність», це джерело всякої діялектики.

Додаток до другого видання. Вульґарному економістові ніколи не впадала в голову та проста думка, що всяку людську дію можна розглядати як «поздержливість» від протилежної дії. Їсти — значить поздержуватися від посту, ходити — поздержуватися від стоянки, працювати — поздержуватися від ледарства, ледарювати — поздержуватися від праці й т. д. Ці пани добре зробили б, коли б подумали над словами Спінози: «Determinatio est negatio» («Визначення — це заперечення»).

[42] *Senior*, там же, стор. 342.

[43] «Ніхто... не сіятиме, наприклад, своєї пшениці, лишаючи її 12 місяців у землі, або не триматиме свого вина цілі роки в льоху замість одразу спожити ці речі або їхній еквівалент, коли він не сподіватиметься одержати таким способом збільшену вартість і т. ін.» (No one... will sow his wheat, f. i., and allow it to remain a twelve - month in the ground, or leave his wine in a cellar for years, instead of consuming these things or their equivalent at once — unless he expects to acquire additional value etc.». (*Scrope:* «Political Economy». Ed. A. Potter, New York 1841, p. 133, 134).

* Ось і все. *Ред.*

мість з'їдати парові машини, бавовну, залізниці, добриво, робочих коней тощо або, як це собі по-дитячому уявляє вульґарний економіст, протринькати «їхню вартість» на розкоші й інші засоби споживання.[44] Як саме кляса капіталістів має це зробити, — це таємниця, що її досі вперто зберігає вульґарна економія. Досить. Світ живе лише з самокатування капіталіста, цього сучасного покаянного поклонника Вішну. Не тільки акумуляція, а й просте «збереження капіталу потребує постійного напруження, щоб устояти проти спокуси з'їсти його».[45] Отже, проста гуманність, очевидно, вимагає визволити капіталіста від цього мучеництва і спокуси, визволити його таким самим способом, яким недавно через скасування рабства визволено ґеорґійського рабовласника від тяжкої дилеми — чи прогуляти геть чисто на шампанське додатковий продукт, видушений із негрів - рабів, чи знову перетворити його частково на додаткову кількість негрів і землі.

В найрізніших суспільно - економічних формаціях відбувається не тільки проста репродукція, але ще й — правда, в різних розмірах — репродукція в поширеному маштабі. Щораз більше продукують і більше споживають, отже, і більше продукту перетворюють на засоби продукції. Але цей процес не є акумуляція капіталу, а тому й не є він функція капіталіста, доки засоби продукції робітника, а тому і його продукт і його засоби існування не протистоять ще йому в формі капіталу.[46] Померлий перед кількома роками Річард Джонс, наступник Малтуза на катедр

---

[44] «Нестатки, що їх бере на себе капіталіст, позичаючи (цього евфемізму вжито на те, щоб за випробуваною манерою вульґарних економістів ідентифікувати найманого робітника, визискуваного промисловим капіталістом, із самим промисловим капіталістом, що позичає гроші в капіталістів - кредиторів!) свої знаряддя продукції робітникові, замість присвятити їхню вартість своєму власному споживанню, перетворивши їх на предмети споживання або втіх» («La privation que s'impose le capitaliste, en prêtant ses instruments de production au travailleur au lieu d'en consacrer la valeur à son propre usage, en la transformant en objets d'utilité ou d'agrément»). (*G. de Molinari:* «Etudes Economiques», Paris 1846, p. 36).

[45] «La conservation d'un capital exige... un effort... constant pour résister à la tentation de le consommer». (*Courcelle Seneuil:* «Traité théorique et pratique des entreprises industrielles», 2 ème éd. Paris 1857, p. 20).

[46] «Осібні кляси доходу, що найбільше сприяють проґресові національного капіталу, змінюються на різних стадіях розвитку, а тому вони цілком різні в націй, що стоять на різних ступенях розвитку... Зиск... на давніших стадіях суспільного розвитку... є незначне джерело акумуляції по івняно із заробітною платою й рентою... Коли сили національної праці до певної міри зростають, то відносне значення зиску як джерела акумуляції зростає». («The particular classes of income which yield the most abundantly to the progress of national capital, change at different stages of their progress, and are therefore entirely different in nations occupying different positions in that progress... Profits... unimportant source of accumulation, compared with wages and rents, in the earlier stages of society... When a considerable advance in the powers of national industry has actually taken place, profits rise into comparative importance as a source of accumulation»). (*Richard Jones:* «Textbook etc.», p. 16, 21).

політичної економії у східньоіндійському коледжі в Haileybury, влучно пояснює це на двох великих фактах. Через те, що найбільша частина індійського народу самостійні господарі - селяни, то їхній продукт, їхні засоби праці й засоби існування ніколи не існують «у формі («in the shape») фонду, який заощаджується з чужого доходу («saved from Revenue»), а тому й не перебігають вони попереднього процесу акумуляції» («a previous process of accumulation».[47] З другого боку, в тих провінціях, де англійське панування найменше зруйнувало стару систему, нерільничих робітників вживають до праці безпосередньо вельможі, до яких припливає частина сільського додаткового продукту в формі данини або земельної ренти. Частину цього продукту вельможі споживають у натуральній формі, другу частину їхні робітники перетворюють для них на предмети розкошів і всякі інші засоби споживання, а решта становить заробітну плату робітників, які є власники своїх знарядь праці. Продукція й репродукція в поширеному маштабі відбуваються тут без жодного втручання того дивовижного святого, того лицаря сумної постаті,— «поздержливого» капіталіста.

4. Обставини, що визначають розмір акумуляції незалежно від тієї пропорції, в якій додаткова вартість поділяється на капітал і дохід: Ступінь експлуатації робочої сили.— Продуктивна сила праці.— Зростання ріжниці між застосовуваним і споживаним капіталом.— Величина авансованого капіталу

Якщо припустити те відношення, що в ньому додаткова вартість розпадається на капітал і дохід, за дане, то величина акумульованого капіталу залежить, очевидно, від абсолютної величини додаткової вартости. Коли припустити, що 80% капіталізується, а 20% з'їдається, то акумульований капітал становитиме 2.400 фунтів стерлінґів або 1.200 фунтів стерлінґів залежно від того, чи становить ціла сума додаткової вартости 3.000 фунтів стерлінґів, чи 1.500 фунтів стерлінґів. Тому при визначенні величини акумуляції діють всі ті обставини, що визначають масу додаткової вартости. [Обставини, що визначають величину додаткової вартости, ми докладно розвинули в розділах про продукцію додаткової вартости]. * Ми ще раз розглядаємо їх тут разом, але лише остільки, оскільки вони щодо акумуляції дають нам нові погляди.

Як ми собі пригадуємо, норма додаткової вартости залежить насамперед від ступеня експлуатації робочої сили. Політична економія так високо цінує цю ролю, що вона принагідно ідентифікує прискорення акумуляції через збільшення продуктивної сили праці з прискоренням її через збільшення експлуатації

[47] Там же, стор. 36. [До 4 вид.— Це, певно, недогляд, цього місця не можна було знайти.— *Ф. Е.*].

* Заведене у прямі дужки ми беремо з другого німецького видання. *Ред.*

робітника.[48] У відділах про продукцію додаткової вартости ми постійно припускали, що заробітна плата принаймні дорівнює вартості робочої сили. Однак на практиці примусове зниження заробітної плати нижче від цієї вартости відіграє надто важливу ролю, і тому ми мусимо хоч на хвилину спинитися на ньому. В певних межах воно фактично перетворює доконечний фонд споживання робітника на акумуляційний фонд капіталу.

«Заробітні плати,— каже Дж. Мілл,— не мають продуктивної сили; вони — ціна продуктивної сили; заробітні плати не беруть участи, поряд самої праці, в продукції товарів, так само як і ціна самих машин. Коли б працю можна було мати, не купуючи її, заробітні плати були б зайві».[49] Але коли б робітники могли жити з повітря, то їх і не можна було б купити ні за яку ціну. Отже, зниження заробітної плати до нуля є межа в математичному розумінні, що її ніколи не можна досягти, хоч до неї можна завжди наближатися. Постійна тенденція капіталу — це знизити заробітну плату до цього нігілістичного рівня. Часто цитований мною письменник XVIII століття, автор «Essay on Trade and Commerce», виказує лише якнайінтимнішу таємницю душі англійського капіталу, заявляючи, що історичне життєве завдання Англії — це знизити англійську заробітну плату до французького й голляндського рівня.[50] Він, між іншим, наївно каже: «Коли наша біднота (символічна назва робітників) хоче жити в розкошах... то, певна річ, її праця мусить бути дорога... Погляньте тільки на силу - силенну зайвих речей («heap of superfluities),— аж волосся стає диба,— що їх споживають наші мануфактурні робітники, як ось горілка, джин, чай, цукор, чужоземні овочі, міцне пиво, ситець, табака, тютюн і т. ін.».[51] Він цитує твір одного фабриканта з Нортгемптонширу, що, звівши очі до неба, лементує: «Праця на цілу третину дешевша у Франції,

[48] «Рікардо каже: «На різних стадіях розвитку суспільства акумуляція капіталу або засобів уживати працю (тобто експлуатувати її) є більш або менш швидка і в усіх випадках мусить залежати від продуктивних сил праці. Продуктивні сили праці взагалі найбільші там, де існує надмір родючої землі». Якщо в цьому реченні продуктивні сили праці означають мізерність тієї частини кожного продукту, яка припадає тим, що продукують його своєю ручною працею, то ця теза є тавтологія, бо частина, яка залишилась, є той фонд, що з нього, коли цього захочеться власникові його («if the owner pleases»), можна акумулювати капітал. Але здебільшого цього не буває там, де країна є найродючіша». («Observations on certain verbal disputes etc.», p. 74, 75).

[49] «J. St. Mill: Essays on some unsetled Questions of Political Economy», London 1844, p. 90.

[50] «An Essay on Trade and Commerce», London 1770, p. 44. У грудні 1866 р. і в січні 1867 р. «Times» умістив подібні серцевиливи англійських посідачів копалень, де описувалось щасливий стан бельґійських копальневих робітників, які не вимагали і не діставали нічого більше, а тільки те, що було доконечно потрібне, щоб жити для своїх «хазяїнів». Бельґійські робітники терплять багато, і все це для того, щоб фіґурувати в «Times» як зразкові робітники! Страйк бельґійських копальневих робітників (коло Marchienne) на початку лютого 1867 р., придушений порохом і оливом, був відповіддю на цю атестацію.

[51] Там же, стор. 44, 46.

ніж в Англії, бо французька біднота тяжко працює та дуже ощадна щодо харчу й одягу; вони споживають головно хліб, овочі, городину, корінці та сушену рибу; вони дуже рідко їдять м'ясо, і коли пшениця дорога, то й дуже мало їдять хліба».[52] «До того ще,— каже далі наш есеїст,— треба додати, що вони п'ють лише воду або подібні неміцні напитки, так що вони дійсно надзвичайно мало витрачають грошей... Подібного стану речей, безперечно, дуже тяжко добитися, але його можна досягти, як це виразно доводить наявність його так у Франції, як і в Голляндії».[53] Два десятиріччя пізніш один американський шахрай, янкі, що дістав титул барона, Бенжамен Томсон (інакше граф Румфорд), з великим успіхом розвивав перед богом і людьми ті самі філантропічні ідеї. Його «Essays» — це куховарська книга з рецептами всякого роду, як дорогі нормальні страви робітників заміняти на суроґати. Ось особливо вдатний рецепт цього дивовижного «філософа»: «П'ять фунтів ячменю, п'ять фунтів кукурудзи, на 3 пенси оселедців, на 1 пенс соли, на 1 пенс оцту, на 2 пенси перцю й городини — разом на суму в $20^3/_4$ пенсів маємо юшку для 64 осіб; за пересічних цін на хліб ці витрати можна навіть знизити до ¼ пенса на людину (менше ніж 3 пфеніґи)».[54] З проґресом капіталістичної продукції фальсифікація товарів зробила зайвими ідеали Томсона.[55]

[52] Фабрикант із Нортгемптонширу чинить тут pia fraus,* який йому можна вибачити, бо це є порив серця. Він порівнює нібито життя англійських і французьких мануфактурних робітників, алеж у вищецитованих словах, як він і сам пізніше признається в замішанні, змальовує він життя французьких рільничих робітників!

[53] Там же, стор. 70, 71. Примітка до третього видання. Нині, завдяки конкуренції на світовому ринку, що склалася з того часу, ми значно посунулися наперед. «Якщо Китай,— заявляє своїм виборцям член парляменту Степлтон,— стане великою промисловою країною, то я не бачу, як робітнича людність Европи могла б витримати боротьбу, не знижуючись до рівня своїх конкурентів» («Times», 3 вересня 1873 р.). Отже, не континентальні, а китайські заробітні плати є вже тепер бажана мета англійського капіталу.

[54] Benjamin Thomson: «Essays, political, economical and philosopical etc.», 3 volumes, London 1796—1802, vol. I, p. 288. У своєму «The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.» сер Ф. М. Еден дуже рекомендує злиденну румфордову юшку начальникам робітних домів і докірливо нагадує англійським робітникам, що, мовляв, «у Шотляндії є багато родин, які замість пшениці, жита й м'яса цілі місяці живуть вівсяними крупами та ячним борошном, перемішаним лише з водою й сіллю, і все таки живуть дуже комфортабельно» («and that very comfortably too»). (Там же, книга II, розд. 2, стор. 503). Подібні «вказівки» ми мали і в XIX віці. «Англійські рільничі робітники,— читаємо, наприклад,— не хочуть їсти мішанини з гірших сортів жита. В Шотляндії, де виховання краще, цей забобон, мабуть, невідомий». (*Charles H. Parry, M. D.*: «The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered», London 1816, p. 69). Однак той самий Пері нарікає, що англійський робітник тепер (1815 р.) дуже підупав порівняно з часами Едена (1797 р.).

[55] Із звітів останньої парляментської слідчої комісії у справі фальсифікації засобів існування бачимо, що навіть фальсифікація ліків в

* — благочестивий обман. *Ред.*

Наприкінці XVIII століття і протягом перших десятиліть XIX століття англійські фармери й лендлорди примусом добилися абсолютно мінімальної заробітної плати, виплачуючи рільничим поденникам у формі заробітної плати менше ніж мінімум, і додаючи їм решту у формі допомоги від парафій. Ось приклад тих фарсів, що їх витворяли англійські dogberries при «леґальному» встановленні тарифу заробітної плати: «Коли сквайри 1795 р. встановлювали заробітну плату для Speenhamland'у, вони саме тоді обідали, але, очевидно, гадали, що робітники чогось такого не потребують... Вони вирішили, що тижнева плата має бути 3 шилінґи на людину поки буханець хліба у 8 фунтів 11 унцій коштує 1 шилінґ і має рівномірно зростати доти, доки буханець коштуватиме 1 шилінґ 5 пенсів. Коли ціна хліба піднесеться ще вище, то заробітна плата має пропорційно меншати, поки ціна буханця дійде 2 шилінґів, і тоді харчі робітника будуть на $^1/_5$ менші, ніж раніш».[56] 1814 року в слідчому комітеті палати лордів запитали якогось А. Беннета, великого фармера, суддю, адміністратора дому для бідних і таксатора заробітної плати: «Чи додержується якоїсь пропорції між вартістю денної праці й допомогою робітникам від парафій?» Відповідь: «Так. Тижневий дохід кожної родини доповнюється поверх її номінального заробітку настільки, щоб можна було купити буханець вагою в 1 ґальон (8 фунтів 11 унцій) і мати ще 3 пенси на людину... Ми припускаємо, що буханця вагою в 1 ґальон досить на утримання кожної особи в родині протягом тижня; а 3 пенси — то на одяг; коли парафія захоче сама постачати одяг, то ці три пенси вона відраховує. Ця практика панує не тільки всюди на захід від Вілтширу, але, на мою думку, і в цілій країні».[57] «Таким чином,—вигукує один буржуазний письменник того часу, — фармери протягом багатьох років спричинювали деґрадацію поважної кляси своїх земляків, примушуючи їх шукати собі притулку в робітних домах... Фармер збільшив свій власний дохід тим, що перешкоджав акумуляції фонду найпотрібнішого споживання на боці робітників».[58] Яку ролю в утворенні додаткової вартости, а тому і в утворенні фонду акумуляції капіталу відіграє за наших днів безпосереднє грабування із доконечного фонду споживання робітника, показала

Англії є не виняток, а правило. Наприклад, аналіза 34 проб опію, купленого в 34 різних лондонських аптеках, виявила, що 31 проба були фальсифіковані домішкою макових головок, пшеничного борошна, ґуми, глини, піску й т. ін. Багато з них не мали й атома морфіну.

[56] *G. B. Newnham* (barrister at law): «A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws», London 1815, p. 28 n.

[57] Там же, стор. 19, 20.

[58] *Ch. H. Parry:* «The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered», London 1816, p. 77, 69. Панове лендлорди з свого боку не тільки «винагородили» себе за антиякобінську війну, яку вони вели від імени Англії, а ще й надзвичайно збагатіли. «За вісімнадцять років їхні ренти збільшились удвоє, утроє, вчетверо, а у виняткових випадках навіть ушестеро». (Там же, стор. 100, 101).

вже, наприклад, так звана домашня праця (див. розділ XIII, 8, с.). Дальші факти про це ми подаємо далі в цьому відділі.

Хоч у всіх галузях промисловости тієї частини сталого капіталу, яка складається із засобів праці, мусить вистачати для певного числа робітників, визначуваного величиною вкладеного капіталу, проте ця частина зовсім не мусить завжди зростати в тій самій пропорції, в якій зростає число занятих робітників. Припустімо, що на якійсь фабриці 100 робітників за восьмигодинної праці дають 800 робочих годин. Коли капіталіст схоче збільшити цю суму наполовину, то він може найняти 50 нових робітників; але тоді він мусить авансувати й новий капітал, не тільки для заробітної плати, а й на засоби праці. Однак, він також може примусити попередніх 100 робітників працювати 12 годин замість 8, і тоді вистачить наявних уже засобів праці, які тоді лише швидше зужитковуватимуться. Таким чином ново-додавана праця, створена через більше напруження робочої сили, може збільшити додатковий продукт і додаткову вартість, субстанцію акумуляції, без відповідного збільшення сталої частини капіталу.

У добувальній промисловості, наприклад, у копальнях, сировинні матеріяли не становлять складової частини авансованого капіталу. Тут предмет праці не є продукт попередньої праці, а є gratis * дарований природою. Наприклад, металева руда, мінерали, кам'яне вугілля, каміння й т. ін. Тут сталий капітал складається майже виключно із засобів праці, що дуже добре можуть служити і при збільшеній кількості праці (наприклад, при денних і нічних змінах робітників). Однак, припускаючи всі інші обставини за незмінні, маса й вартість продукту зростатимуть прямо пропорційно до вжитої праці. Як і першої днини продукції, тут ідуть пліч - о - пліч первісні творці продукту, а тому й творці речових елементів капіталу: людина й природа. Завдяки елястичності робочої сили сфера акумуляції поширюється без попереднього збільшення сталого капіталу.

У рільництві не можна поширити площу оброблюваної землі, не авансуючи додаткового насіння і добрива. Але скоро це вже авансовано, то самий лише механічний обробіток поля дивовижно впливає на збільшення маси продукту. Більша кількість праці, давана попередньою кількістю робітників, збільшує таким чином родючість, не потребуючи нових авансувань на засоби праці. Це знову таки безпосереднє діяння людини на природу, яке стає безпосереднім джерелом збільшеної акумуляції без участи якогось нового капіталу.

Насамкінець, у промисловості у власному значенні слова кожна додаткова витрата на працю має своєю передумовою відповідну додаткову витрату на сировинні матеріяли, але не неодмінно і на засоби праці. А що добувальна промисловість і рільництво постачають фабричній промисловості її сировинні матеріяли

* — безплатно. *Ред.*

й сировинні матеріяли на її засоби праці, то фабричній промисловості іде на користь і та додаткова кількість продуктів, яку добувальна промисловість і рільництво створили без додаткової витрати капіталу.

Загальний результат: захоплюючи обидва первісні джерела багатства, робочу силу й землю, капітал набуває такої сили поширюватись, що дозволяє йому поширювати елементи своєї акумуляції поза межі, визначувані, як здається, його власною величиною, тобто вартістю і масою вже випродукованих засобів продукції, що в них він існує.

Другий важливий фактор акумуляції капіталу — це ступінь продуктивности суспільної праці.

Із зростом продуктивної сили праці зростає й та маса продуктів, що в ній виражається певна вартість, отже, і додаткова вартість певної величини. Якщо норма додаткової вартости не змінюється або навіть спадає, але тільки повільніш, ніж зростає продуктивна сила праці, то маса додаткового продукту зростає. Тому за незмінного поділу додаткового продукту на дохід і додатковий капітал споживання капіталіста може зростати, не зменшуючи фонду акумуляції. Відносна величина фонду акумуляції може навіть зростати коштом фонду споживання, тимчасом як здешевлення товарів дає в розпорядження капіталістові стільки ж або й більше засобів споживання. Але із зростом продуктивности праці йде пліч - о - пліч, як ми бачили, здешевлення робітника, отже, зростання норми додаткової вартости, навіть коли реальна заробітна плата зростає. Ця остання ніколи не зростає пропорційно до продуктивности праці. Отже, та сама змінна капітальна вартість пускає в рух більше робочої сили, а тому й більше праці. Та сама стала капітальна вартість виражається в більшій кількості засобів продукції, тобто в більшій кількості засобів праці, матеріялу праці й допоміжних матеріялів, отже, дає більше так продуктотворчих, як і вартостетворчих елементів, або елементів, що вбирають у себе працю. Тому за незмінної вартости додаткового капіталу й навіть тоді, коли вона меншає, відбувається прискорена акумуляція. Не тільки речево поширюється маштаб репродукції, але продукція додаткової вартости зростає швидше, ніж вартість додаткового капіталу.

Розвиток продуктивної сили праці впливає також і на первісний капітал, або на капітал, що перебуває вже в процесі продукції. Одна частина сталого капіталу, що функціонує, складається із засобів праці, як от машини тощо, які споживається, а тому й репродукується або замінюється на нові екземпляри того самого роду лише протягом довших періодів. Але щороку частина цих засобів праці відмирає або досягає кінцевої мети своєї продуктивної функції. Тому ця частина щороку перебуває в стадії своєї періодичної репродукції або своєї заміни на нові екземпляри того самого роду. Якщо продуктивна сила праці розвивається у сфері народження цих засобів праці,— а вона розвивається постійно разом із безупинним розвитком науки й

техніки, — то продуктивніші і, розглядувані щодо розміру їхньої дієздатности, дешевші машини, знаряддя, апарати і т. ін. стають на місце старих. Старий капітал репродукується в продуктивнішій формі, не кажучи вже про невпинні зміни деталів у наявних засобах праці. Друга частина сталого капіталу, сировинний матеріял і допоміжний матеріял, репродукується невпинно протягом року, а якщо він походить із рільництва, то здебільшого щорічно. Отже, кожне заведення ліпшої методи й т. ін. діє тут майже одночасно і на додатковий капітал і на той капітал, що вже функціонує. Кожний проґрес на полі хемії не тільки урізноманітнює число корисних речовин і застосування вже відомих, поширюючи тим самим разом із зростанням капіталу сферу його прикладання. Одночасно він навчає повертати екскременти процесу продукції і споживання назад у кругобіг процесу репродукції, отже, він створює нові матеріяли для капіталу без попередньої витрати капіталу. Подібно до того, як через просте підвищення напруження робочої сили збільшується експлуатація природних багатств, так само наука й техніка створює для капіталу, що функціонує, незалежну від даної його величини силу поширюватись. Вони одночасно впливають і на ту частину первісного капіталу, що увійшла в стадію свого відновлення. У своїй новій формі капітал захоплює для себе задурно той суспільний проґрес, що відбувся за спиною його старої форми. Правда, цей розвиток продуктивної сили супроводиться частинним зневартненням капіталів, що функціонують. Оскільки це зневартнення дає себе гостро відчувати через конкуренцію, головний тягар його спадає на робітника: капіталіст намагається поповнити свої втрати через підвищену експлуатацію робітника.

Праця переносить на продукт вартість спожитих нею засобів продукції. З другого боку, вартість і маса засобів продукції, що їх пускає в рух дана кількість праці, зростає пропорційно до того, як праця стає продуктивнішою. Отже, хоч та сама кількість праці й додає до своїх продуктів завжди лише ту саму суму нової вартости, а все ж із зростом продуктивности праці зростає та стара капітальна вартість, яку вона одночасно переносить на продукти.

Наприклад, коли англійський і китайський прядун працюватимуть однакове число годин і з однаковою інтенсивністю, то за тиждень вони обидва вироблять рівні вартості. Не зважаючи на цю рівність, існує величезна ріжниця між вартістю тижневого продукту англійця, що працює за допомогою потужного автомата, і китайця, що має лише самопряд. За той самий час, за який китаєць випрядає один фунт бавовни, англієць випрядає декілька сот фунтів. У кілька сот разів більша сума старих вартостей збільшує вартість продукту англійця, в якому ті старі вартості зберігаються в новій корисній формі, і таким чином можуть знову функціонувати як капітал. «1782 р.,— повідомляє Ф. Енґельс,— увесь збір вовни за три попередні роки (в Англії) лежав ще необроблений через брак робітників і мусив би ще ле-

жати, коли б не прийшли на допомогу нововинайдені машини, що й перепряли вовну».[59] Упредметнена у формі машин праця, певна річ, не створила безпосередньо жодного робітника, але вона дала змогу невеликому числу робітників через додаток порівняно невеликої кількости живої праці не тільки продуктивно спожити вовну й додати до неї нову вартість, а й зберегти її стару вартість у формі пряжі й т. ін. Тим самим вона разом з тим дала засіб і імпульс до поширеної репродукції вовни. Це є природна властивість живої праці — зберігати стару вартість, створюючи нову вартість. Тому із зростом дієздатности, розміру й вартости засобів продукції, отже, з акумуляцією, яка супроводить розвиток продуктивної сили праці, праця зберігає й увіковічнює в завжди нових формах чимраз більшу й більшу капітальну вартість. [60] Ця природна сила праці здається силою самозбереження

---

[59] *F. Engels:* «Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845, S. 20. (*Ф. Енґельс*: «Становище робітничої кляси в Англії», Партвидав «Пролетар», 1932 р. стор. 62, 63.).

[60] Клясична політична економія через недостатню аналізу процесу праці й процесу зростання вартости ніколи не розуміла гаразд цього важливого моменту, репродукції, як це можна, приміром, бачити у Рікарда. Він каже, наприклад: хоч яка буде зміна продуктивної сили, «мільйон людей продукує на фабриках завжди ту саму вартість». Це правда, коли дано екстенсивність і ступінь інтенсивности їхньої праці. Але це не перешкоджає — і Рікардо недобачає цього в деяких своїх висновках — тому, що за різної продуктивної сили своєї праці мільйон людей перетворює на продукт дуже різні маси засобів продукції, а тому й зберігає у своєму продукті дуже різні маси вартости, отже, вартості виготовлених ними продуктів є дуже різні. Між іншим, треба сказати, що на цьому прикладі Рікардо даремно силкувався пояснити Ж. Б. Сеєві ріжницю між споживною вартістю (яку він називає тут wealth, речовим багатством) і міновою вартістю. Сей відповідає: «Щодо тих труднощів, які зазначає Рікардо, кажучи, що мільйон людей, вживаючи вдосконаленіших способів продукції, може спродукувати вдвоє, утроє більше багатств, не продукуючи більше вартости, то ці труднощі зникнуть, коли ми, як це й слід, розглядатимемо продукцію як обмін, в якому віддають продуктивні послуги своєї праці, своєї землі і своїх капіталів, щоб одержати за це продукти. За допомогою цих продуктивних послуг ми дістаємо всі продукти, що є на світі... Отож... ми є тим багатші, наші продуктивні послуги мають тим більшу вартість, чим більшу кількість корисних речей ми дістаємо за ці послуги в обміні, називаному продукцією». («Quant à la difficulté qu'élève Mr. Ricardo en disant que, par des procédés mieux entendus, un million de personnes peuvent produire deux fois, trois fois autant de richesses, sans produire plus de valeurs, cette diffuculté n'en est pas une lorsque l'on considère, ainsi qu'on le doit, la production comme un échange dans lequel on donne les services productifs de son travail, de sa terre, et de ses capitaux, pour obtenir des produits. C'est par le moyen de ces sevrices productifs que nous acquérons tous les produits qui sont au monde... Or... nous sommes d'autant plus riches, nos services productifs ont d'autant plus de valeur, q'uils obtiennent dans l'échange appelé production, une plus grande quantité de choses utiles»). (*J. B. Say:* «Lettres à M. Malthus», Paris 1820, p. 168, 169). «Труднощі», які має вияснити Сей,— вони існують для нього, а не для Рікарда,— є ось у чому: чому не збільшується вартість споживних вартостей, коли зростає їхня кількість у наслідок підвищення продуктивної сили праці? Відповідь: труднощі розв'язується тим, що споживну вартість будемо ласкаві називати міновою вартістю. Мінова вартість є річ, що так або інакше (one way or another) зв'язана з обміном. Отже, назвімо продукцію «обмі-

того капіталу, до якого долучено працю,— цілком так само, як суспільні продуктивні сили праці здаються його властивостями, і так само, як постійне присвоювання додаткової праці капіталістом здається постійним самозростанням вартости капіталу. Всі сили праці здаються силами капіталу, як усі форми вартости товару — формами грошей.

Із зростанням капіталу зростає ріжниця між застосованим і спожитим капіталом. Інакше кажучи, зростає вартість і речова маса засобів праці, як от будівлі, машини, дренажні труби, робоча худоба, апарати всякого роду,— засобів праці, що протягом довшого або коротшого періоду функціонують в постійно повторюваних процесах продукції, або служать, щоб досягти певних корисних ефектів, у повному своєму обсягу, тимчасом як зужитковуються вони лише поступінно і тому втрачають свою вартість лише частинами, отже, і лише частинами переносять її на продукт. У тій самій мірі, в якій ці засоби праці служать як продуктотворці, не додаючи до продукту вартости, отже, застосовуються цілком, а споживаються лише частинно, в цій самій мірі,

---

ном» праці й засобів продукції на продукт — і стане ясно як день, що ми дістанемо тим більше мінової вартости, чим більше споживних вартостей дає нам продукція. Іншими словами, що більше споживних вартостей, наприклад, панчіх, дає один робочий день фабрикантові панчіх, то багатший він на панчохи. Однак раптом Сеєві спадає на думку, що «із збільшенням кількости» панчіх їхня «ціна» (яка, природно, не має нічого спільного з міновою вартістю) падає, «бо конкуренція примушує їх (продуцентів) віддавати продукти за стільки, скільки вони їм коштують» («parce que la concurrence les (les producteurs) oblige à donner les produits pour ce qu'ils leur coûtent»). Звідки ж береться зиск, коли капіталіст продає товари за цінами, що їх вони йому коштують? Але облишмо це. Сей заявляє, що в наслідок підвищеної продуктивности кожен дістає тепер в обмін за той самий еквівалент дві пари панчіх замість однієї, як це було раніш, і т. д. Результат, до якого він доходить, є саме та теза Рікарда, яку він хотів був збити. Після такої величезної напруги думки він, тріюмфуючи, звертається до Малтуза з такими словами: «Така, мій пане, є добре пов'язана доктрина, що без неї, я це заявляю, неможливо пояснити якнайбільші труднощі в політичній економії й особливо питання, яким чином можливо, щоб нація стала багатшою тоді, коли вартість її продуктів меншає хоч багатство і складається з вартостей» («Telle est, monsieur, la doctrine bien liée sans laquelle il est impossible, le je déclare, d'expliquer les plus grandes difficultés de l'économie politique et notamment, comment il se peut qu'une nation soit plus riche lorsque ses produits diminuent de valeur, quoique la richesse soit de la valeur»). (Там же, стор. 170). Один англійський економіст зауважує з приводу подібних фокусів у «Листах» Сея: «Ці афектовані манери патякати («those affected ways of talking») становлять у цілому те, що пан Сей залюбки називає своєю доктриною і що він радить Малтузові викладати в Гертфорді, як це вже робиться «в багатьох місцях Европи». Він каже: «Коли в усіх цих тезах найдете дещо парадоксальним, то погляньте на ті речі, що їх ці тези виражають, і я смію сподіватися, що вони здаватимуться вам дуже простими й дуже розумними» («Si vous trouvez une physionomie de paradoxe á toutes ces propositions, voyez les choses qu'elles expriment, et j'ose croire qu'elles vous paraîtront fort simples et fort raisonnables»). Безсумнівно, але в результаті того самого процесу вони видаватимуться всім, чим хочете, та тільки не оригінальним або важливим». («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.», p. 116, 110).

вони, як ми вже згадували раніш, роблять ту саму дарову службу, що й сили природи,— вода, пара, повітря, електрика й т. ін. Ця дарова служба минулої праці, охоплена й одушевлена живою працею, акумулюється із зростом маштабу акумуляції.

А що минула праця завжди фігурує в одягу капіталу, тобто пасив праці робітників *A*, *B*, *C* і т. ін. фігурує як актив неробітника *X*, то буржуа й політико-економи не знаходять слів для вихвалення заслуг минулої праці, яка, на думку шотляндського генія Мак Куллоха, мусить навіть діставати якусь окрему винагороду (процент, зиск і т. ін.).[61] Отже, чимраз більше й більше значення минулої праці, яка у формі засобів продукції бере участь у живому процесі праці, приписують її відчуженій від самого робітника формі, а саме формі праці, що являє собою його минулу й неоплачену працю,— тобто приписують її формі капіталу. Практичні аґенти капіталістичної продукції та її ідеологічні базікала так само нездібні уявити собі засіб продукції окремо від антагоністичної суспільної характеристичної маски, властивої йому за наших часів, як рабовласник нездібний уявити собі самого робітника окремо від його характеристичних рис як раба.

[Нарешті, за інших незмінних обставин, величина випродукованої додаткової вартости, а тому й акумуляція, визначається величиною авансованого капіталу].***

За даного ступеня експлуатації робочої сили маса додаткової вартости визначається числом одночасно визискуваних робітників, а це останнє відповідає, хоч і в змінній пропорції, величині капіталу. [Із загальною величиною капіталу зростає і його змінна складова частина, хоч і не в такій самій пропорції. Що більший той маштаб, у якому продукує індивідуальний капіталіст, то більше число робітників, що їх він одночасно експлуатує, або маса неоплаченої праці, яку він собі присвоює[61a]].*** Отже, що більше зростає капітал через послідовні акумуляції, то більше зростає й сума вартости, яка розпадається на фонд споживання та фонд акумуляції. Тим то капіталіст може жити розкішніш і разом з тим більше «поздержуватися». І кінець-кінцем усі пружини продукції діють то енерґійніше, що більше розширюється разом із масою авансованого капіталу маштаб продукції.

---

[61] Мак Куллох вибрав патент на «wages of past laboure» * далеко раніш, ніж Сеніор вибрав патент на «wages of abstinence».**

[61a] [У третій книзі ми побачимо, що на пересічну норму зиску різних сфер продукції не впливає властивий кожній із них поділ капіталу на сталий і змінний елемент, і так само побачимо, що це явище лише на позір суперечить викладеним нами законам про природу й продукцію додаткової вартости].***

* — винагороду за минулу працю. *Ред.*

** — винагороду за поздержливість. *Ред.*

*** — Заведене у прямі дужки ми беремо з другого німецького видання. *Ред.*

5. Так званий робочий фонд

У перебігу нашого досліду виявилося, що капітал є не стала величина, а елястична частина суспільного багатства, частина, що постійно змінюється залежно від поділу додаткової вартости на дохід і додатковий капітал. Ми бачили, далі, що навіть за даної величини капіталу, який функціонує, захоплені капіталом робоча сила, наука й земля (під нею економічно треба розуміти всі предмети праці, які природа дає без допомоги людини) становлять його елястичні потенції, які в певних межах дають йому простір, незалежний від його власної величини. При цьому ми залишали осторонь усі відносини процесу циркуляції, що спричинюють дуже різні ступені діяльности тих самих мас капіталу. Через те, що ми припускали як передумову межі капіталістичної продукції, отже, суто стихійний лад суспільного процесу продукції, ми залишали осторонь також всяку, безпосередньо й пляномірно здійснювану, раціональнішу комбінацію наявних засобів продукції й робочих сил. Клясична політична економія віддавна любила розглядати суспільний капітал як сталу величину з сталим ступенем діяльности. Але цей забобон на рівень догми підніс й закріпив лише прафілістер Єремія Бентам, цей тверезо - педантичний шорстко - язикатий оракул плазовитого буржуазного розуму XIX віку.[62] Бентам серед філософів є те саме, що Мартін Туппер серед поетів. Обох їх можна було зфабрикувати лише в Англії.[63] Коли прийняти його догму, то стають цілком незрозумілими найзвичайнісінькі явища процесу продукції, як от, наприклад, раптові його поширення і звуження,

[62] Порівн. між іншим: *J. Bentham*: «Theorie des Peines, et des Récompenses», trad. Et. Dumont. 3 éme éd. Paris 1826, vol. II, liv. 4, ch. 2.

[63] Єремія Бентам — суто англійське явище. Ніколи й ні в одній країні ніхто ще,— не виключаючи навіть нашого філософа Хрістіяна Вольфа,— з таким самозадоволенням не проповідував таких доморослих банальностей. Принцип корисности — це зовсім не винахід Бентама. Він лише бездарно повторяв те, що талановито виклали Гельвецій та інші французи XVIII віку. Коли ми, наприклад, хочемо знати, що корисно для собаки, то ми мусимо пізнати природу собаки. Самої цієї природи не можна конструювати з «принципу корисности». Якщо прикласти цей принцип до людини, якщо ми хочемо на основі принципу корисности розглядати всякий людський вчинок, рух, відносини тощо, то спочатку треба вивчити людську природу взагалі, а потім людську природу, як вона змодифікована в кожній історичній епосі. Бентам цими дрібничками не турбується. З найнаївнішою сухістю він вважає сучасного дрібного буржуа (Spiessbürger), спеціяльно англійського, за типічну людину. Що корисне для цієї оригінальної типічної людини й світу її, те корисне само по собі. Цим маштабом міряє він минуле, сучасне й майбутнє. Наприклад, християнська релігія «корисна», бо вона з релігійного погляду забороняє ті самі злочини, що їх карний кодекс осуджує з юридичного. Мистецька критика «шкідлива», бо вона заважає шановним людям зазнавати насолоди з творів Мартіна Туппера й т. д. Отаким мотлохом наповнив гори книжок цей бравий чоловічок, що його девізою було «nulla dies sine linea».* Коли б у мене була відвага мого приятеля Г. Гайне, я назвав би пана Єремію генієм буржуазної дурости.

* — жодного дня без рядка. *Ред.*

і навіть акумуляція.[64] Догму цю використовували і сам Бентам, і Малтуз, і Джемс Мілл, Мак Куллох і т. д. з апологетичною метою, а саме з метою представити одну частину капіталу, змінний капітал, або капітал, що обмінюється на робочу силу, як сталу величину. Створено байку, що речове існування змінного капіталу, тобто та маса засобів існування, яку він репрезентує для робітників, або так званий робочий фонд, є нібито осібна частина суспільного багатства, визначена природними межами, що їх ніяк не можна переступити. Щоб пустити в рух ту частину суспільного багатства, що має фунціонувати як сталий капітал, або, висловлюючи це речево, як засіб продукції, потрібна певна маса живої праці. Вона є дана технологічними умовами. Але не дані ані число робітників, потрібне, щоб пустити в рух цю масу праці, бо воно змінюється разом із зміною ступеня експлуатації індивідуальної робочої сили, ані ціна цієї робочої сили; дана лише мінімальна межа тієї ціни, до того ж дуже еластична. Факти, що лежать в основі цієї догми, такі. З одного боку, робітник не має голосу при поділі суспільного багатства на засоби споживання неробітників і на засоби продукції. З другого боку, робітник лише у сприятливих виняткових випадках може поширити так званий «робочий фонд» коштом «доходів». багатих.[65]

До якої недоладної тавтології приводить спроба перебрехати капіталістичні межі робочого фонду на його суспільні природні межі, показує, між іншим, професор Фавсет: «Обіговий капітал[66] якоїсь країни,— каже він,— це є робочий фонд тієї країни. Тим то, щоб обрахувати пересічну грошову плату, яку дістає кожний робітник, нам треба просто лише поділити

[64] «Політико - економи надто схильні розглядати... певну кількість капіталу й певне число робітників як знаряддя продукції однорідної сили й певної однорідної інтенсивности функціонування... Ті... хто твердять... що товари є єдині фактори продукції... доводять, що продукцію взагалі не можна поширити, бо для такого поширення треба б спочатку збільшити засоби існування, сировинні матеріяли і знаряддя, а це фактично сходить на те, що ніякого зросту продукції не може бути без попереднього її зросту, або, інакше кажучи, що ніякий зріст продукції неможливий». (*S. Bailey*: «Money and its Vicissitudes», p. 58 і 70). Бейлі критикує цю догму головним чином з погляду циркуляції.

[65] Дж. Ст. Мілл каже у своєму творі «Principles of Polit. Economy», т. II, стор. 259, 260: «Продукт праці за наших часів поділяється у зворотній пропорції до праці: найбільша частина припадає тим, що ніколи не працюють, дальша щодо величини частина — тим, чия праця майже лише номінальна, і таким чином, за низхідною скалею, нагорода щораз більше спадає в міру того, як праця стає тяжча й неприємніша, так що за найвтомнішої і найвиснажливішої фізичної праці людина не може з певністю розраховувати навіть на задоволення життєвих потреб». Щоб уникнути непорозуміння, зауважу, що коли таких людей, як Дж. Ст. Мілл і т. д., і треба ганьбити за суперечності між їхніми старими економічними догмами і їхніми сучасними тенденціями, то все ж було б цілком несправедливо змішувати їх до купи із зграєю вульґарно - економічних апологетів.

[66] *H. Fawcett.* Prof. of Political Economy at Cambridge: «The Economic Position of the British Labourer», London 1865, p. 120.

цей капітал на число робітничої людности».[67] Отже, це значить, що спочатку ми підсумовуємо дійсно заплачені індивідуальні заробітні плати, а потім уже твердимо, що результат цього додавання становить суму вартости «робочого фонду», дарованого богом і природою. Нарешті, визначену таким способом суму ділимо на число робітників, щоб знову найти, скільки пересічно може припасти кожному робітникові індивідуально. Це надзвичайно хитромудра процедура. Вона не заважає панові Фавсетові за одним духом сказати: «Ціле багатство, що його щорічно акумулюється в Англії, поділяється на дві частини. Одну частину застосовують в Англії для підтримання нашої власної промисловости. Другу його частину експортують до інших країн... Та частина, що її застосовують у нашій промисловості, становить лише незначну частину багатства, що його щорічно акумулюється в цій країні».[68] Отже, більшу частину додаткового продукту, який щорічно наростає і який відбирають в англійського робітника без еквіваленту, капіталізується не в Англії, а в чужих краях. Алеж разом з експортованим таким чином додатковим капіталом експортують і частину «робочого фонду», вигаданого богом і Бентамом».[69]*

---

[67] Я нагадую тут читачеві, що категорії змінний капітал і сталий капітал вперше почав уживати я. Політична економія, починаючи від А. Сміса, сплутує визначення, що містяться в них, з тими ріжницями форм основного і обігового капіталу, що постають із процесу циркуляції. Докладніше про це в другій книзі, другий відділ.

[68] *H. Fawsett*, там же, стор. 123, 122.

[69] Можна було б сказати, що не тільки капітал, а й робітників щороку вивозять з Англії у формі еміґрації. Однак, у тексті немає навіть і згадки про майно переселенців, які здебільшого неробітники. Велика частина їх сини фармерів. Англійський додатковий капітал, що його вивозять щороку за кордон для того, щоб мати з нього проценти, становить далеко більшу величину порівняно з щорічною акумуляцією, аніж щорічна еміґрація порівняно з щорічним приростом людности.

* Що у французькому виданні теорію «робочого фонду» і критику її подано повніше, наводимо тут відповідні уривки з цього видання:

«Капіталісти, їхні співвласники, їхні слуги та їхній уряд щороку прогулюють чималу частину додаткового продукту. Крім того, вони затримують у своїх споживних запасах багато повільно споживаних предметів, придатних для репродукції, і перетворюють на непродуктивні багато робочих сил, уживаючи їх для своїх особистих послуг. Отже, частина багатства, що капіталізується, ніколи не досягає тієї величини, якої вона могла б досягти. Її відношення до сукупного суспільного багатства змінюється при всякій зміні в поділі додаткової вартости на особистий дохід і додатковий капітал, а пропорція, в якій відбувається цей поділ, постійно варіює під впливом коньюнктур, що на них ми тут не зупиняємось. Для нас досить сконстатувати, що капітал зовсім не є наперед визначена і фіксована частина суспільного багатства, а, навпаки, змінна і хитка його частина...

Догма, ніби суспільний капітал завжди є певна фіксована величина, не лише суперечить найзвичайнішим явищам продукції, як от рухам її поширення і звуження, але вона робить незрозумілою і саму акумуляцію... Цю догму Бентам і його прихильники — Мак - Куллох, Мілл та інші — застосовували переважно до тієї частини капіталу, що обмінюється на робочу силу і що її вони називають «фондом заробітної плати», або «робочим фондом». На їх погляд це є осібна частина суспільного багатства

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

ЗАГАЛЬНИЙ ЗАКОН КАПІТАЛІСТИЧНОЇ АКУМУЛЯЦІЇ

1. Зростання попиту на робочу силу разом з акумуляцією при незмінному складі капіталу

У цьому розділі ми розглядаємо той вплив, що його справляє зростання капіталу на долю робітничої кляси. Найважливіший фактор при цьому дослідженні — це склад капіталу й зміни, що їх він зазнає в перебігу процесу акумуляції.

Склад капіталу треба розуміти в двоякому значенні. З боку вартости він визначається тим відношенням, що в ньому капітал поділяється на сталий капітал, або вартість засобів продукції, і на змінний капітал, або вартість робочої сили, загальну суму заробітних плат. З боку речовини, що функціонує в процесі продукції, кожний капітал поділяється на засоби продукції й живу робочу силу; з цього боку склад капіталу визначається від-

---

вартість певної кількости засобів існування, що розмірам їх сама природа завжди ставить фатальні межі, які робітнича кляса марно намагається переступити. Отже, сума, належна до розподілу між найманими робітниками, є наперед визначена, а звідси випливає, що коли частина, яка дістається кожному робітникові, є занадто мала, то це тому, що число робітників занадто велике, і що бідність робітників, кінець-кінцем, є наслідок не суспільного ладу, а природних умов.

Насамперед, межі, які капіталістична система ставить споживанню продуцента, є «природні» лише в умовах цієї системи, цілком так само, як батіг функціонує як «природна» спонука лише в умовах рабства. В дійсності природі капіталістичної продукції властиве обмеження частини продуцента тим, що є доконечне для підтримання його робочої сили, так само, як їй властиве і захоплення додаткового продукту капіталістом. Природі цієї системи продукції властиве також і те, що додатковий продукт, який дістається капіталістові, поділяється ним самим на дохід і додатковий капітал, тимчасом як робітник може лише у виняткових випадках збільшити свій фонд споживання коштом фонду споживання неробітників. «Багатий,— каже Сісмонді, — диктує закони бідним... бо він сам переводить поділ річної продукції і залишає все те, що він зве доходом, для самого себе, а все те, що він зве капіталом, він відступає бідним, щоб вони з цього зробили для нього дохід» (Читай: щоб вони з цього зробили для нього додатковий дохід). (*Sismondi*: «Nouveaux Principes d'Economie Politique», v. I, p. 107 — 108)...

Отже, насамперед, економісти мусили б довести, що капіталістичний спосіб суспільної продукції, не зважаючи на те, що він зовсім недавно виник, все ж є незмінний і «природний» спосіб продукції. Але, навіть припускаючи розміри капіталістичної системи за дані, неправда, «що фонд заробітної плати» є наперед визначений величиною суспільного багатства, або величиною суспільного капіталу.

Через те, що суспільний капітал є лише мінлива й хитка частина суспільного багатства, фонд заробітної плати, являючи собою лише певну частину цього капіталу, не може бути фіксованою і наперед визначеною частиною суспільного багатства; з другого боку, відносна величина фонду заробітної плати залежить від тієї пропорції, що в ній суспільний капітал поділяється на капітал сталий і капітал змінний, а ця пропорція, як ми вже бачили і як ми це докладно покажемо в дальших розділах, не залишається незмінною протягом процесу акумуляції». («Le Capital etc.», ch. XXIV, § 5, p. 267 — 268). *Ред.*

ношенням між масою застосованих засобів продукції, з одного боку, і масою праці, потрібною для застосування тих засобів — з другого. Перший я називаю вартостевим складом капіталу, а другий — технічним складом капіталу. Між тим і другим існує щільне взаємовідношення. Щоб висловити це взаємовідношення, я називаю органічним складом капіталу його вартостевий склад, оскільки останній визначається його технічним складом і відбиває зміни технічного складу. Де говориться просто про склад капіталу, там треба завжди розуміти його органічний склад.

Численні поодинокі капітали, вкладені в певну галузь продукції, більш або менш відрізняються між собою щодо складу. Пересіччя їхніх поодиноких складів дає нам склад цілого капіталу цієї галузі продукції. Нарешті, загальне пересіччя цих пересічних складів усіх галузей продукції дає нам склад суспільного капіталу якоїсь країни, і тільки про нього в останній інстанції й буде далі мова.

Зростання капіталу включає і зростання його змінної, або перетвореної на робочу силу складової частини. Частина додаткової вартости, перетвореної на додатковий капітал, мусить завжди знову перетворюватися на змінний капітал, або на додатковий робочий фонд. Коли ми припустимо, що разом з іншими незмінними обставинами незмінним лишається і склад капіталу, тобто, що завжди потрібно тієї самої маси робочої сили для того, щоб пустити в рух певну масу засобів продукції, або сталого капіталу, то в такому випадку попит на працю й фонд засобів існування робітників, очевидно, зростатиме пропорційно до зросту капіталу, і то швидше, що швидше зростатиме капітал. Через те, що капітал щорічно продукує додаткову вартість, частину якої щороку додається до первісного капіталу, через те, що сам цей приріст щороку зростає із збільшенням розміру капіталу, який уже функціонує, і через те, насамкінець, що при особливому збудженні жадоби до збагачення, як от, наприклад, при відкритті нових ринків, нових сфер вкладення капіталу в наслідок розвитку нових суспільних потреб і т. ін., маштаб акумуляції можна раптом поширити самою лише зміною поділу додаткової вартости або додаткового продукту на капітал і дохід,— через це потреби акумуляції капіталу можуть випередити зріст робочої сили або число робітників, попит на робітників — випередити подання їх, і тому заробітні плати можуть підвищитися. Це, кінець - кінцем, навіть мусить статися, якщо вищенаведені передумови й далі існують без зміни. Через те, що кожного року вживається більше робітників, ніж у попередньому році, то раніш або пізніш мусить настати момент, коли потреби акумуляції починають переростати звичайне подання праці, коли, отже, настає підвищення заробітної плати. Нарікання на це лунають в Англії протягом цілого XV й першої половини XVIII століття. Однак більш або менш сприятливі обставини, при яких наймані робітники зберігаються й розмножуються, не змінюють нічого в основному характері капіталістичної продукції. Як проста репро-

дукція безупинно репродукує саме капіталістичне відношення, капіталістів на одному боці, робітників на другому, так і репродукція в поширеному маштабі, або акумуляція, репродукує капіталістичне відношення в поширеному маштабі — більше капіталістів або більших капіталістів на цьому полюсі, більше найманих робітників на тому. Репродукція робочої сили, що, невпинно мусить входити до складу капіталу як засіб збільшення його вартости і не може відокремитись від нього,— робочої сили, що її підлеглість капіталові лише маскується зміною індивідуальних капіталістів, яким вона продає себе, становить, в дійсності, момент репродукції самого капіталу. Отже, акумуляція капіталу є збільшення пролетаріяту.[70]

Клясична політична економія так добре розуміла цю тезу, що Адам Сміс, Рікардо й інші, як уже згадано раніш, навіть помилково ототожнюють акумуляцію із споживанням всієї капіталізованої частини додаткового продукту продуктивними робітниками, або з перетворенням її на додаткових найманих робітників. Уже 1696 р. Джон Беллерс каже: «Коли б якась людина мала 100.000 акрів і стільки ж фунтів стерлінґів грошей і стільки ж худоби, то чим була б ця багата людина без робітників, як не робітником? А через те, що робітники роблять людей багатими, то що більше робітників, то більше багатих... Праця бідних — то копальні багатих».[71] Те саме каже й Бернар де Мандевіль на початку XVIII віку: «Де власність має достатній захист, там легше було б жити без грошей, ніж без бідних, бо хто ж тоді працював би?.. Так само, як робітників треба захищати від голодної смерти, так само не повинні вони одержувати нічого такого, що варто заощаджувати. Якщо інколи хтось із найнижчої кляси через незвичайну працьовитість та недоїдання підноситься понад той стан, у якому він виріс, то ніхто не сміє перешкоджати йому в цьому: аджеж безперечно, що наймудріша річ

[70] *K. Marx*: «Lohnarbeit und Kapital». *(К. Маркс:* «Наймана праця і капітал», Партвидав «Пролетар» 1932).— «За однакового пригнічення мас що більше в країні пролетарів, то вона багатша» («A égalité d'oppression des masses, plus un pays a de prolétaires et plus il est riche»). (*Colins*: «L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes», Paris 1857, vol. III, p. 331). Під «пролетарем» у політичній економії треба розуміти не що інше, як найманого робітника, який продукує «капітал» і збільшує його вартість і якого викидають на брук, скоро тільки він стає зайвим для потреб самозростання «пана капіталу», як називає цю персону Пекер. «Хоробливий пролетар пралісу» — це лише чемна фантазія Рошера. Пралісовик є власник того пралісу й поводиться з пралісом як із своєю власністю, так само безцеремонно як оранґутанґ. Отже, він не є пролетар. Він був би ним тільки тоді, коли б праліс експлуатував його, а не він — цей праліс. Щождо стану його здоров'я, то він витримає порівняння не тільки з сучасним пролетарем, а й з сифілітичними й золотушними «порядними особами». А втім, під пралісом пан Вільгельм Рошер розуміє, певно, свою рідну Lüneburger Heide.

[71] «As the Labourers make men rich, so the more Labourers, there will be the more rich men... the Labour of the Poor being the Mines of the Rich». (*John Bellers*: «Proposals for raising a Colledge of Industry», London 1696, p. 2).

для кожної приватної особи, для кожної окремої родини в суспільстві — це жити ощадно; але інтерес усіх багатих націй у тому, щоб якнайбільша частина бідних ніколи не була без праці, і щоб вони, однак, завжди витрачали все те, що одержують... Ті, що підтримують своє життя своєю щоденною працею, не мають нічого такого, що спонукало б їх до праці, крім своїх нужд, які розумно було б полегшувати, але безглуздо зціляти. Одним - одна річ, яка може зробити робітника працьовитим,— це помірна заробітна плата. Занадто мала заробітна плата робить його залежно від його темпераменту малодушним або доводить до розпачу, занадто велика робить його нахабним та ледащим... З усього досі сказаного випливає, що для вільної нації, де рабство не дозволено, найпевніше багатство — це маса працьовитих бідняків. Крім того, що вони є невичерпне джерело постачання для фльоти й армії, без них не було б ніяких насолод і не можна було б використати продукт жодної країни. Щоб зробити суспільство (яке, звичайно, складається з неробітників) щасливим, а народ задоволеним навіть у нужденному стані, для цього треба, щоб велика більшість лишалася так в неуцтві, як і в бідності. Знання поширює й помножує наші бажання, а що менше людина бажає, то легше можна задовольнити її потреби».[72] Мандевіль, чесна людина і ясна голова, ще не розуміє того, що самий механізм процесу акумуляції разом із збільшенням капіталу збільшує і масу «працьовитих бідняків», тобто найманих робітників, які мусять перетворювати свою робочу силу на щораз більшу силу збільшувати вартість капіталу, який чимраз більше зростає, і саме цим увічнювати відносини своєї залежности від свого власного продукту, персоніфікованого в капіталісті. З приводу цих відносин залежности сер Ф. М. Еден зауважує в своєму творі «Становище бідних, або історія робітничої кляси Англії»: «Наш клімат вимагає праці для задоволення потреб, і тому принаймні частина суспільства мусить невтомно працювати... Декотрі, що не працюють, усе ж мають у своєму розпорядженні продукти працьовитости. Але це ці власники завдячують лише цивілізації і порядкові; вони — чисті креатури громадянських інституцій.[73] Бо ці останні визнали, що плоди праці можна присвоювати й іншим способом, ніж працею. Люди з незалежним майном майже цілком завдячують своє майно праці інших,

[72] *B. de Mandeville*: «The Fable of the Bees», 5th ed., London 1728, Remarks, p. 212, 213, 328.— «Помірне життя й постійна праця — це для бідних шлях до матеріяльного щастя (під яким він розуміє якомога довший робочий день і якомога менше засобів існування) і до багатства для держави (а саме для землевласників, капіталістів та їхніх політичних сановників і аґентів)». («An Assay on Trade and Commerce», London 1770, p. 54).

[73] Еден повинен був би спитати, чиї ж то креатури ті «громадянські інституції». З погляду юридичних ілюзій він розглядає закон не як продукт матеріяльних відносин продукції, а, навпаки,— відносини продукції як продукт закону. Ленґе одним словом збив ілюзорний «Дух законів» («Esprit des lois») Монтеск'є: «Дух законів — це власність» («L'esprit des lois, c'est la propriété»).

а не своїм власним здібностям, які ані трохи не кращі, ніж в інших; не володіння землею і грішми, а панування над працею («the command of labour») відрізняє багатих від бідних... Бідним відповідає не стан занедбаности або рабства, а догідний і ліберальний стан залежности («a state of easy and liberal dependence»), а людям, що мають власність, відповідає достатній вплив і авторитет над тими, що на них працюють. Такий стан залежности, як це знає кожен знавець людської натури, доконечний для вигоди самих робітників».[74] Сер Ф. М. Еден, до речі зауважити, є єдиний учень Адама Сміса, що протягом XVIII століття зробив дещо важливе.[75]

---

[74] *Eden*: «The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England», vol. I, b. 1, ch. 1, p. 1, 2 і передмова, p. XX.

[75] Якщо читач нагадає нам Малтуза, що його «Essay on Population» появився 1798 р., то я нагадаю, що ця праця у своїй першій формі є не що інше, як по-школярському поверховий і по-попівському пишномовний пляґіят з де Фо, Сера Джемса Стюарта, Тавнсенда, Франкліна, Уоллеса та інших і не має в собі ані однісінької самостійно продуманої тези. Велика сенсація, яку викликав цей памфлет, пояснюється виключно партійними інтересами. Французька революція знайшла в Брітанському королівстві палких оборонців; «принцип залюднення», що повільно вироблявся у XVIII віці та що його потім підчас великої соціяльної кризи під звуки сурм і барабанний бій проголосили як непомильну протиотруту супроти теорій Кондорсе й інших, англійська олігархія вітала з великою радістю, вбачавши в ньому великого гасителя всіх прагнень до дальшого розвитку людства. Малтуз, надзвичайно здивований своїм успіхом, заходився тоді коло того, щоб стару схему заповнити поверхово скомпільованим матеріялом і додати до нього новий, не Малтузом відкритий, а ним лише присвоєний.— До речі зауважимо тут, що хоч Малтуз був попом англіканської церкви, а все ж він дав чернечу обітницю на безженство. Саме це — одна з умов членства (fellowship) в протестантському кембріджському університеті. «Ми не дозволяємо, щоб члени колеґій були жонаті. Хто ожениться, той повинен зараз вийти з членів колеґії» («Socios collegiorum maritos esse non permittimus, sed statim postquam quis uxorem duxerit, socius collegii desinat esse»). («Reports of Cambridge University Commission», p. 172). Ця обставина вигідно відрізняє Малтуза від інших протестантських попів, що відкинули католицьку заповідь попівського безженства і в такій мірі засвоїли заповідь «плодіться й розмножуйтеся» як свою специфічну біблійну місію, що вони повсюди в справді непристойних розмірах допомагають збільшувати людність, тимчасом як робітникам вони проповідують «принцип залюднення». Характеристично, що економічна пародія гріхопадіння, адамове яблуко, «непереможне бажання», «перепони, що силкуються притупити стріли Купідона» («urgent appetite», «the checks which tend to blunt the shafts of Cupid»), як весело каже піп Тавнсенд, що цей дражливий пункт монополізували й тепер монополізують пани представники протестантської теології або, точніше, церкви. За винятком венеціянського ченця Ортеса, ориґінального й талановитого письменника, більшість проповідників принципу залюднення — це протестантські попи. Такий, наприклад, Брукер, що в його творі «Théorie du Système animal», Leyde 1767 вичерпано всю сучасну теорію залюднення, до якої подала ідеї короткочасна суперечка між Кене і його учнем Мірабо - батьком на цю саму тему, потім ідуть піп Уоллес, піп Тавнсенд, піп Малтуз і його учень, архіпіп Т. Чалмерс, не кажучи вже про дрібніших попів - писак того самого напряму. Первісно над політичною економією працювали філософи, такі, як Гоббс, Лок, Юм, комерційні й державні люди, як от Томас Мор, Тімпл, Сюллі, де Вітт, Норт, Ло, Вандерлінт, Кантільйон, Франклін, а особливо над теорією її з великим успіхом працювали медики, як от Петті, Барбон,

За тих найсприятливіших для робітників умов акумуляції, які ми досі припускали, відношення залежности робітників од капіталу прибирається у зносні, або, як каже Еден, у «приємні й ліберальні» форми. Замість ставати із зростом капіталу інтенсивнішим, воно стає тільки екстенсивнішим, тобто сфера експлуатації й панування капіталу лише поширюється разом із збіль-

Мандевіль, Кене. Ще в середині XVIII віку піп Текер, видатний економіст свого часу, прохає вибачення за те, що він займався мамоною. Пізніше, а саме одночасно з «принципом залюднення», настав час протестантських попів. Неначе передчуваючи це партацтво, Петті, що вважає людність за базу багатства і є, так само як і Адам Сміс, непримиренний ворог попів, каже: «Релігія найкраще процвітає там, де священики найбільше ніддадають усмиренню плоті, так само як право найкраще процвітає там, де адвокати вмирають з голоду». Тому він радить протестантським попам, якщо вони не хочуть іти за прикладом апостола Павла і «умерщвляти свою плоть» безженством, «принаймні не плодити більше попів («not to breed more Churchmen»), аніж їх могли б поглинути наявні парафії (benefices); тобто коли в Англії й Велзі існує лише 12.000 парафій, то нерозумно наплоджувати 24.000 попів («it will not be safe to breed 24.000 ministers»), бо 12.000 незабезпечених завжди намагатимуться здобути собі засоби існування, а як можуть вони найлегше досягти цього, як не ходячи серед народу та переконуючи його в тому, що ті 12.000 попів, що мають парафії, отруюють душі, заморюють їх голодом та вказують їм неправдивий шлях до неба?» (*Petty*: «A Treatise on Taxes and Contributions», London 1667, p. 57). Ставлення Адама Сміса до протестантського попівства його часів характеризується ось чим. В «A Letter to A. Smith, L.L.D.On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians», 4th ed. Oxford 1784 англіканський єпископ д-р Херн із Норвіча докоряє А. Смісові за те, що він в одному відкритому листі до пана Стрехена «бальзамує свого приятеля Давіда» (тобто Юма), що він оповідає публіці, як «Юм на своєму смертному ліжку розважував себе Лукіяном і Вайстом», і що він навіть мав нахабство написати: «Я завжди вважав Юма так за його життя, як і після його смерти таким близьким до ідеалу цілком мудрої й доброчесної людини, як це тільки дозволяють слабощі людської натури». Єпископ з обуренням вигукує: «Чи то воно гаразд з вашого боку, мій пане, змальовувати нам як цілком мудрий і доброчесний характер і побут людини, що була пройнята невигойною антипатією до всього того, що зветься релігією, і напружувала кожний свій нерв, щоб, оскільки це від неї залежало, стерти з людської пам'яті навіть назву релігія?» (Там же, стор. 8). «Але не журіться ви, приятелі правди, атеїзмові недовго жити» (стор. 17). Адам Сміс — «є гидкий нечестивець («the atrocious wickedness»), він пропаґує у країні атеїзм (саме своєю «Theory of moral sentiments»)... Ми знаємо ваші хитрощі, пане докторе! Ви добрий задум мали, але цим разом ви рахували без господаря. На прикладі високошановного Давіда Юма ви хочете напоумити нас, що атеїзм — це єдиний живлющий лік («cordial») для занепалого духу і єдина протиотрута супроти страху перед смертю... Глузуйте ж собі з руїн Вавилону та вітайте озвірілого лиходія Фараона»! (Там же, стор. 21, 22). Один з ортодоксальних слухачів колеґії, де навчав А. Сміс, пише після його смерти: «Приятелювання Сміса з Юмом... перешкоджало йому бути християнином... Він вірив Юмові в усьому на слово. Коли б Юм сказав йому, що місяць — зелений сир, він був би йому повірив. Тим то він вірив йому, що немає бога й чудес... Своїми політичними принципами він наближався до республіканізму». («The Bee». By James Anderson. 18 volumes. Edinburgh 1791 — 93, vol. III, p. 166, 165). Піп Т. Чалмерс запідозрює А. Сміса в тому, що він вигадав категорію «непродуктивних робітників» просто із злости спеціяльно для протестантських попів, не зважаючи на їхню благословенну працю в божому вертограді.

шенням його власного розміру й числа його підданців. Більша частина їхнього власного додаткового продукту, який чимраз більше зростає і перетворюється в дедалі більших розмірах на додатковий капітал, припливає до них назад у формі засобів платежу, так що вони можуть поширювати межі свого споживання, краще влаштовувати свій споживний фонд одягу, меблів і т. д. і скласти невеликий грошовий резервний фонд. Але як кращий одяг, ліпший харч, ліпше поводження і більший пекулюм не нищать відношення залежности й експлуатації раба, так само це не нищить відношення залежности й експлуатації найманого робітника. Підвищення ціни праці в наслідок акумуляції капіталу свідчить справді лише про те, що розміри й вага золотого ланцюга, що його сам найманий робітник уже викував для себе, дозволяють ослабити напругу цього ланцюга. В суперечках навколо цього предмету здебільшого не добачали головного, а саме differentia specifica * капіталістичної продукції. Робочу силу тут купують не для того, щоб через її послуги або її продукт задовольняти особисті потреби її покупця. Мета покупця — збільшити вартість свого капіталу, продукувати товари, що містять у собі більше праці, аніж він оплачує, отже, що містять у собі таку частину вартости, яка нічого не коштує йому і яку він проте реалізує через продаж товарів. Продукція додаткової вартости, або нажива — це абсолютний закон капіталістичного способу продукції. Робоча сила може знаходити собі покупців лише остільки, оскільки вона зберігає засоби продукції як капітал, репродукує свою власну вартість як капітал і в неоплаченій праці дає джерело додаткового капіталу.[76] Отже, умови продажу робочої сили, незалежно від того, чи вони більш чи менш сприятливі для робітників, містять у собі доконечність постійного повторювання її продажу і репродукцію багатства як капіталу в щораз ширшому розмірі. Заробітна плата, як ми бачили, з самої природи своєї постійно зумовлює постачання робітником певної кількости неоплаченої праці. Залишаючи цілком осторонь випадки зростання заробітної плати при зниженні ціни праці тощо, збільшення її означає в найкращому випадку лише кількісне зменшення неоплаченої праці, що її мусить давати робітник. Це зменшення ніколи не може дійти до такого пункту, де воно загрожувало б самій капіталістичній системі. Залишаючи осторонь насильні конфлікти щодо рівня заробітної плати,— а вже Адам Сміс показав, що взагалі і в ці-

[76] Примітка до 2 видання. «Однак межа зайняття робітників так промислових, як і сільських однакова: а саме можливість для підприємця добувати зиск із продукту їхньої праці... Якщо норма заробітної плати зростає так високо, що зиск хазяїна падає нижче пересічного зиску, то хазяїн перестає вживати робітників або вживає їх лише за тієї умови, щоб вони згодились на зниження заробітної плати». (*John Wade:* «History of the Middle and Working Classes», 3 rd. ed., London 1835, p. 241).

* — відмінної ознаки. *Ред.*

лому в таких конфліктах хазяїн завжди лишається хазяїном,— підвищення ціни праці, що випливає з акумуляції капіталу, припускає таку альтернативу:

Або ціна праці й далі зростає, бо зріст її не заважає проґресові акумуляції; в цьому немає нічого дивного, бо каже А. Сміс, «навіть за зниженого зиску капітали все ж зростають; вони навіть зростають швидше, ніж раніш... Великий капітал навіть за меншого зиску взагалі зростає швидше, ніж малий капітал за великого зиску» («Wealth of Nation», p. 189). У цьому випадку очевидно, що зменшення неоплаченої праці аж ніяк не заважає капіталові поширювати своє панування.— Або,— і це є другий бік альтернативи,— акумуляція в наслідок підвищення ціни праці слабшає, бо притупляється спонукливий стимул баришу. Акумуляція меншає. Але з її зменшенням зникає причина її зменшення, а саме зникає диспропорція між капіталом і робочою силою, приступною для експлуатації. Отже, механізм капіталістичного процесу продукції сам усуває ті тимчасові перешкоди, які він утворює. Ціна праці знову спадає до рівня, що відповідає потребам зростання капіталу, все одно, чи цей рівень нижчий, вищий або рівний тому, що його вважалося за нормальний перед початком зростання заробітної плати. Ми бачимо: в першому випадку не зменшення абсолютного або відносного зростання робочої сили або робітничої людности робить капітал надмірним, а, навпаки, збільшення капіталу робить недостатньою приступну для експлуатації робочу силу. У другому випадку не збільшення абсолютного або відносного зростання робочої сили або робітничої людности робить капітал недостатнім, а, навпаки, зменшення капіталу робить надмірною приступну для експлуатації робочу силу, або, точніше, її ціну. Оці абсолютні рухи акумуляції капіталу відбиваються як відносні рухи в масі приступної для експлуатації робочої сили, і тому здається, нібито їх спричиняє власний рух останньої. Вживаючи математичного вислову: величина акумуляції є незалежна змінна, величина заробітної плати — залежна, а не навпаки. Так, у промисловому циклі підчас фази кризи загальний спад товарових цін виражається як підвищення відносної вартости грошей, а підчас фази розцвіту — загальне підвищення товарових цін виражається як спад відносної вартости грошей. Так звана Currency - школа робить із цього висновок, що за високих цін циркулює замало грошей, а за низьких — забагато. Її неуцтво й повне нерозуміння фактів[77] находять собі гідну паралелю в тих економістів, які ті явища акумуляції пояснюють тим, що в одному випадку існує замало, а в другому забагато найманих робітників.

Закон капіталістичної продукції, що лежить в основі нібито «природного закону залюднення», сходить просто ось на що: відношення між капіталом, акумуляцією й нормою заробітної

[77] Порівн. *K. Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», S. 166 і далі. (*К. Маркс*: «До критики політичної економії», ДВУ 1926, стор. 171 і далі).

плати є не що інше, як відношення між неоплаченою працею, перетвореною на капітал, і новододаваною працею, потрібною, щоб пустити в рух додатковий капітал. Отже, це зовсім не відношення між двома незалежними одна від одної величинами, між величиною капіталу, з одного боку, і кількістю робітничої людности — з другого; навпаки, це в останній інстанції тільки відношення між неоплаченою та оплаченою працею тієї самої робітничої людности. Коли кількість неоплаченої праці, постачуваної робітничою клясою й нагромаджуваної клясою капіталістів, зростає досить швидко, так що вона може перетворюватися на капітал лише за допомогою надзвичайного додатку оплаченої праці, то заробітна плата підвищується і, за всіх інших незмінних умов, неоплачена праця відносно меншає. Але скоро тільки це зменшення доходить до того пункту, коли додаткову працю, з якої живиться капітал, не постачається вже в нормальній кількості, то постає реакція: капіталізується меншу частину доходу, акумуляція слабшає, а висхідний рух заробітної плати змінюється на протилежний. Отже, підвищення ціни праці ніколи не може вийти за ті межі, які не тільки лишають недоторканими основи капіталістичної системи, а й забезпечують її репродукцію в щораз більшому маштабі. Отже, закон капіталістичної акумуляції, змістифікований на закон природи, в дійсності виражає лише те, що природа акумуляції виключає всяке таке зменшення ступеня експлуатації праці або всяке таке підвищення ціни праці, яке серйозно могло б загрожувати постійній репродукції капіталістичного відношення й репродукції його в щораз ширшому маштабі. Інакше й не може бути за такого способу продукції, коли робітник існує для потреб збільшення наявних вартостей замість, навпаки, речовому багатству існувати для потреб розвитку робітника. Як у релігії людину опановує витвір її власної голови, так за капіталістичної продукції її опановує витвір її власної руки.[77a]

2. Відносне зменшення змінної частини капіталу з проґресом акумуляції і концентрації, що її супроводить

На думку самих економістів, до підвищення заробітної плати призводить не наявний розмір суспільного багатства й не величина вже надбаного капіталу, а виключно лише безупинний зріст акумуляції капіталу та ступінь швидкости її зросту

[77a] «Але коли ми повернемося тепер до нашого першого досліду, де показано... що сам капітал є лише продукт людської праці... то здається цілком незрозумілим, яким чином людина могла опинитися під пануванням свого власного продукту, капіталу, і підкоритися йому; а що це в дійсності є безперечний факт, то мимоволі постає питання, яким чином робітник із пана над капіталом, як творець його, міг зробитися рабом капіталу?» (*Von Thünen:* «Der isolierte Staat», Zweiter Teil, Zweite Abteilung, Rostock 1863, S. 5, 6). Заслуга Тінена в тому, що він поставив це питання. Але відповідь його просто дитяча.

(*A. Smith*: «Wealth of Nation», кн. I, розд. 8). Досі ми розглядали лише одну особливу фазу цього процесу, ту, коли приріст капіталу відбувається за незмінного технічного складу капіталу. Але цей процес іде поза межі цієї фази.

Скоро загальні основи капіталістичної системи вже дані, то в перебігу акумуляції завжди постає такий момент, коли розвиток продуктивности суспільної праці стає наймогутнішою підоймою акумуляції. «Та сама причина,— каже А. Сміс,— яка підвищує заробітну плату, а саме збільшення капіталу, спонукує до піднесення продуктивних здібностей праці й дає змогу меншій кількості праці продукувати більшу кількість продуктів». *

Залишаючи осторонь природні умови, як родючість ґрунту тощо, і вправність незалежних продуцентів, що працюють ізольовано, вправність, яка, однак, виявляється більше якісно, в якості продукту, аніж кількісно, в масі продукту, ступінь суспільної продуктивности праці виражається у відносній величині розміру засобів продукції, що їх якийсь робітник протягом даного часу перетворює на продукт з тим самим напруженням робочої сили. Маса засобів продукції, що за їхньою допомогою він функціонує, зростає разом з продуктивністю його праці. При цьому ці засоби продукції відіграють двояку ролю. Зростання одних є наслідок, зростання інших — умова зростання продуктивности праці. Наприклад, при мануфактурному поділі праці і при застосуванні машин за той самий час переробляють більше сировинного матеріялу, отже, більша маса сировинного матеріялу й допоміжних матеріялів увіходить у процес праці. Це — наслідок зростання продуктивности праці. З другого боку, маса застосованих машин, робочої худоби, мінерального добрива, дренажних труб і т. д. є умова зростання продуктивности праці. Те ж саме стосується

* Замість останніх двох абзаців у першому німецькому виданні тут читаємо таке:

«Розвинене в попередньому підрозділі має силу лише за тієї передумови, що в перебігу акумуляції відношення між масою засобів продукції і масою робочої сили, що пускає їх у рух, лишається незмінним, отже, за передумови, що попит на працю зростає відповідно до зростання капіталу. Це припущення фігурує в Адама Сміса в його аналізі акумуляції як сама собою зрозуміла аксіома. [До певної міри воно завжди лишається правильним, бо хоч і як можуть революціонізуватись технологічні умови процесу продукції, все ж протягом коротшого або довшого періоду то в одній, то в другій сфері продукції акумуляція капіталу, або поширення маштабу продукції відбувається на вже даній технологічній базі. Отже, у цих межах попит на працю зростає разом з акумуляцією. Але сама наявна база безупинно революціонізується].** В перебігу акумуляції відбувається велика революція у відношенні між масою засобів продукції і масою робочої сили, що пускає їх у рух. Ця революція відбивається на мінливому складі капітальної вартости, на її поділі на сталу і змінну складові частини, тобто на мінливому відношенні між її частинами, що перетворюються на засоби продукції і на робочу силу». *Ред.*

** Заведене у прямі дужки Маркс з другого видання вилучив. Дальшу фразу він тут починає так: «Але Адам Сміс недобачає, що в перебігу акумуляції і т. д...». *Ред.*

і до маси засобів продукції, сконцентрованих у будівлях, велетенських домнах, засобах транспорту й т. ін. Але чи є зростання величини розміру засобів продукції порівняно з долученою до них робочою силою умова чи наслідок — усе одно воно виражає зростання продуктивности праці. Отже, збільшення продуктивности праці виявляється у зменшенні маси праці порівняно до тієї маси засобів продукції, що її пускає в рух ця праця, або у зменшенні величини суб'єктивного фактора процесу праці порівняно з його об'єктивними факторами.

[З постанням великої промисловости в Англії винайдено спосіб перетворювати чавун з коксом, на ковке залізо. Цей спосіб, який звуть *пудлінґуванням* і який полягає в тому, що в печах особливої конструкції чавун очищають од вуглецю, спричинив величезне поширення домен, вживання повітронагрівних апаратів і т. ін., коротко кажучи, таке збільшення знарядь праці і матеріялів праці, урухомлюваних тією самою кількістю праці, що незабаром можна було постачати залізо у досить великій кількості і досить дешево для того, щоб у багатьох випадках витиснити з ужитку камінь і дерево. А що залізо й вугілля є великі підойми сучасної промисловости, то значення цього нововведеного способу ніяк не можна перебільшити.

Однак пудлінґувач, робітник, занятий очищенням чавуну, виконує ручну операцію; отже величина печей, що їх він може обслуговувати, обмежена його особистими здібностями, і саме ця межа затримує тепер те дивовижне піднесення металюрґійної промисловости, що почалося 1780 року, року винаходу пудлінґування.

«Факт той,— вигукує «The Engineering», один з органів англійських інженерів,— що застарілий спосіб ручного пудлінґування є не що інше, як рештки від варварства (the fact is that the old process of hand - puddling is little better than a barbarism)... Сучасна тенденція нашої промисловости в тому, щоб на різних ступенях фабрикації обробляти чимраз більші маси матеріялу. Тим то ми бачимо, що майже щороку постають чимраз більші домни, чимраз важкіші парові молоти, чимраз могутніші вальцівні верстати і велетенські знаряддя, що їх застосовують у багатьох галузях металюрґії. Серед цього загального зросту— зросту засобів продукції проти уживаної праці — спосіб пудлінґування залишився майже незмінним і ставить тепер нестерпні межі промисловому розвиткові... Тим то по всіх великих заводах починають замінювати ручний спосіб пудлінґування на печі з автоматичним перемішуванням, що дає можливість колосально навантажувати печі цілком незалежно від меж ручної праці». («The Engineering», 13 June, 1874).

Отже, пудлінґування, після того, як воно революціонізувало металюрґійну промисловість і викликало величезне збільшення засобів праці і матеріялів праці, оброблюваних певною кількістю праці, стало в перебігу акумуляції економічним гальмом. Від цього гальма промисловість тепер намагається визволитися новими

способами, що ними можна розсунути ті межі, які пудлінґування ще ставить дальшому зростанню матеріяльних засобів продукції порівняно з уживаною працею. Така є історія всіх відкрить і винаходів, що постають слідом за акумуляцією, як ми це вже показали, змальовуючи розвиток сучасної продукції від її початку аж до наших часів. (Дивись четвертий відділ цього твору).

Отже, в міру проґресу акумуляції відбувається не лише кількісне й одночасне зростання різних реальних елементів капіталу: розвиток продуктивних сил суспільної праці, зумовлюваний цим проґресом, виявляється також і в якісних змінах, у поступінних змінах технічного складу капіталу, що його об'єктивний фактор проґресивно зростає порівняно з суб'єктивним фактором, тобто маса знарядь праці і матеріялів праці чимраз більше зростає порівняно з сумою робочих сил, доконечних для того, щоб пустити в рух ці знаряддя і матеріяли праці. Отже, в міру того, як зростання капіталу робить працю продуктивнішою, капітал зменшує попит на працю порівняно з своєю власною величиною].*

Ця зміна в технічному складі капіталу, це зростання маси засобів продукції порівняно з масою робочої сили, яка їх оживляє, відбивається з свого боку на вартостевому складі капіталу, на збільшенні сталої складової частини капітальної вартости коштом її змінної складової частини. Нехай, наприклад, рахуючи в процентах, спочатку 50% якогось капіталу вкладається в засоби продукції і 50% у робочу силу, а згодом, з розвитком продуктивної сили праці,— 80% у засоби продукції і 20% у робочу силу й т. д. Цей закон щораз більшого зростання сталої частини капіталу проти змінної потверджується на кожному кроці (як це вже показано вище) порівняльною аналізою товарових цін, однаково, чи будемо порівнювати різні економічні епохи в однієї нації чи різні нації за тієї самої епохи. Відносна величина того елементу ціни, який репрезентує лише вартість зужиткованих засобів продукції або сталу частину капіталу, буде взагалі просто пропорційна, а відносна величина другого елементу ціни, який оплачує працю або репрезентує змінну частину капіталу, зворотно пропорційна до проґресу акумуляції.

Однак зменшення змінної частини капіталу проти сталої, або зміна складу капітальної вартости лише приблизно показує зміну в складі його речових складових частин. Коли, наприклад, за наших часів капітальна вартість, вкладена в прядільництво, складається з $^7/_8$ сталого капіталу й $^1/_8$ змінного капіталу, тимчасом як на початку XVIII віку вона складалася з $\frac{1}{2}$ сталого і $\frac{1}{2}$ змінного капіталу, то, навпаки, маса сировинного матеріялу, засобів праці й т. ін., що її за наших часів продуктивно споживає певна кількість прядільної праці, є в багато сот разів більша, ніж на початку XVIII віку. Причина цьому просто та, що із

---

* Заведене у прямі дужки ми беремо з французького видання. «Le Capital etc.», Ch. XXV, p. 273 — 274). *Ред.*

зростанням продуктивности праці не тільки зростає розмір споживаних нею засобів продукції, але й вартість їхня знижується порівняно з їхнім розміром. Отже, їхня вартість зростає абсолютно, але не пропорційно до їхнього розміру. Тому зростання ріжниці між сталим і змінним капіталом далеко менше, ніж зростання ріжниці між масою засобів продукції, що на них перетворюється сталий капітал, і масою робочої сили, що на неї перетворюється змінний капітал. Перша ріжниця більшає разом з останньою, але в меншій мірі, ніж остання.

А втім, якщо проґрес акумуляції зменшує відносну величину змінної частини капіталу, то цим він зовсім не виключає збільшення її абсолютної величини. Припустімо, що капітальна вартість спочатку розпадається на 50% сталого й 50% змінного капіталу, а потім — на 80% сталого й 20% змінного. Коли тимчасом первісний капітал, приміром, 6.000 фунтів стерлінґів, зріс до 18.000 фунтів стерлінґів, то його змінна складова частина також зросла на п'ятину. Раніш вона становила 3.000 фунтів стерлінґів, тепер вона становить 3.600 фунтів стерлінґів. Але, якщо раніш досить було б зрости капіталові на 20%, щоб підвищити попит на працю на 20%, то тепер для цього потрібне потроєння первісного капіталу.

У четвертому відділі було показано, що розвиток суспільної продуктивної сили праці має своєю передумовою кооперацію у великому маштабі, що лише за цієї передумови можна організувати поділ і комбінацію праці, економізувати засоби продукції через масову концентрацію, покликати до життя такі засоби праці, що їх уже з самої речової природи їхньої можна вживати лише спільно, наприклад, систему машин і т. д., примусити величезні сили природи служити продукції і перетворити процес продукції на технологічне застосування науки. На основі товарової продукції, де засоби продукції є власність приватних осіб і де, отже, ручний робітник продукує товари або ізольовано й самостійно, або продає свою робочу силу як товар, бо в нього немає засобів до самостійної продукції, та передумова реалізується лише через зростання індивідуальних капіталів, або в тій мірі, в якій суспільні засоби продукції і засоби існування перетворюються на приватну власність капіталістів. На ґрунті товарової продукції продукція у великому маштабі може існувати лише в капіталістичній формі. Тому певна акумуляція капіталу в руках індивідуальних товаропродуцентів становить передумову специфічно капіталістичного способу продукції. Тим то ми й мусили припустити таку акумуляцію при переході від ремества до капіталістичної продукції. Її можна назвати первісною акумуляцією, бо вона є не історичний результат, а історична основа специфічно капіталістичної продукції. Тут нам ще не треба досліджувати, як виникає сама ця акумуляція. Досить сказати, що вона становить вихідний пункт. Але всі методи підвищення суспільної продуктивної сили праці, що виростають на цій основі, є разом з тим методи збільшення продукції додаткової вартости або

додаткового продукту, який, з свого боку, є творчий елемент акумуляції. Отже, вони є разом з тим методи продукції капіталу капіталом, або методи прискореної акумуляції. Безперервне перетворювання додаткової вартости знову на капітал виражається в зростанні величини капіталу, що входить у процес продукції. З свого боку це стає основою поширеного маштабу продукції, основою тих метод підвищення продуктивної сили праці, які супроводять це поширення, і основою прискореної продукції додаткової вартости. Отже, якщо певний ступінь акумуляції капіталу являє собою умову специфічно капіталістичного способу продукції, то цей останній, з свого боку, спричинює прискорену акумуляцію капіталу. Тому з акумуляцією капіталу розвивається специфічно капіталістичний спосіб продукції, а із специфічно капіталістичним способом продукції — акумуляція капіталу. Ці обидва економічні фактори силою того складного взаємовідношення, через яке вони один одному дають поштовх, зумовлюють ту зміну в технічному складі капіталу, наслідком якої змінна складова частина стає щораз меншою й меншою порівняно із сталою складовою частиною.

Кожний індивідуальний капітал є більша або менша концентрація засобів продукції з відповідним пануванням над більшою або меншою армією робітників. Кожна акумуляція стає засобом нової акумуляції. Вона поширює із збільшенням маси багатства, що функціонує як капітал, його концентрацію в руках індивідуальних капіталістів, а тому поширює й основу продукції у великому маштабі і основу специфічно капіталістичних метод продукції. Зростання суспільного капіталу відбувається через зростання багатьох індивідуальних капіталів. Якщо припустити всі інші умови за незмінні, то індивідуальні капітали, а разом з ними й концентрація засобів продукції зростають у тій пропорції, в якій вони становлять певні частини цілого суспільного капіталу. Разом з тим від первісного капіталу відриваються паростки й функціонують як нові самостійні капітали. При цьому велику ролю відіграє, між іншим, поділ майна в родинах капіталістів. Тому з акумуляцією капіталу більш або менше зростає й число капіталістів. Дві обставини характеризують цей рід концентрації, що безпосередньо спирається на акумуляцію, або, краще сказати, є з нею ідентична. Поперше: зростання концентрації суспільних засобів продукції в руках індивідуальних капіталістів, за інших незмінних умов, є обмежене ступенем зростання суспільного багатства. Подруге: кожна частина суспільного капіталу, вкладена в кожну осібну сферу продукції, є поділена між багатьма капіталістами, які протистоять один одному як незалежні товаропродуценти, що один з одним конкурують. Отже, акумуляція й концентрація, що її супроводить, не тільки роздрібнюються по багатьох пунктах, але й зростання капіталів, що функціонують, перехрещується з утворенням нових капіталів і роздрібненням старих. Тому, якщо акумуляція виявляється, з одного боку, як щораз більша концентрація засобів

продукції й панування над працею, то, з другого боку, вона виявляється як взаємне відштовхування багатьох індивідуальних капіталів.

Цьому роздрібненню цілого суспільного капіталу на багато індивідуальних капіталів або взаємному відштовхуванню його частин протидіє їхнє притягання. Це вже не проста, ідентична з акумуляцією концентрація засобів продукції й панування над працею. Це концентрація утворених уже капіталів, знищення їхньої індивідуальної самостійности, експропріяція капіталіста капіталістом, перетворення багатьох дрібних капіталів на незначне число великих капіталів. Цей процес відрізняється від першого тим, що він має за свою передумову лише зміну в розподілі тих капіталів, які вже існують і функціонують, отже, його поле діяльности не обмежене абсолютним зростанням суспільного багатства або абсолютними межами акумуляції. Капітал зростає великими масами тут, в одних руках, бо він зникає там, з багатьох рук. Це — централізація у власному значенні слова, відмінно від акумуляції й концентрації.

Законів цієї централізації капіталів або притягання капіталу капіталом ми не можемо тут досліджувати. Досить буде коротких фактичних вказівок. Конкуренційна боротьба провадиться через здешевлення товарів. Дешевина товарів залежить, за інших незмінних обставин, від продуктивности праці, а ця остання залежить від маштабу продукції. Тим то більші капітали побивають дрібніші. Пригадаймо собі, далі, що з розвитком капіталістичного способу продукції зростає мінімальний розмір індивідуального капіталу, потрібного на те, щоб провадити підприємство в нормальних умовах. Тому дрібніші капітали ринуть у такі сфери продукції, що їх велика промисловість опановує лише спорадично або не цілком. Конкуренція лютує тут просто пропорційно до числа й зворотно пропорційно до величини капіталів, що борються між собою. Вона завжди кінчається загином багатьох дрібних капіталістів, що їхні капітали почасти переходять до рук переможців, а почасти гинуть. Крім цього, разом з капіталістичною продукцією постає цілком нова сила, кредит, що спочатку потайки прокрадається як скромний помагач акумуляції, незримими нитками стягує в руки індивідуальних або асоційованих капіталістів грошові засоби, розпорошені більшими або меншими масами по поверхні суспільства; але незабаром він стає новою і страшною зброєю в конкуренційній боротьбі і, кінець-кінцем, перетворюється на велетенський соціяльний механізм для централізації капіталів.

Тією самою мірою, як розвивається капіталістична продукція й акумуляція, розвиваються також конкуренція і кредит, ці обидві наймогутніші підойми централізації. Поруч цього проґрес акумуляції збільшує матеріял, що його можна централізувати, тобто збільшує поодинокі капітали, тимчасом як поширення капіталістичної продукції утворює, з одного боку, суспільну потребу, а з другого — технічні засоби для тих потуж-

них промислових підприємств, що здійснення їх зв'язане з попередньою централізацією капіталу. Отже, за наших часів сила взаємного притягання поодиноких капіталів і тенденція до централізації дужча, ніж колибудь раніш. Але хоч відносне поширення й енерґія руху в напрямі централізації визначається до деякої міри досягнутою вже величиною капіталістичного багатства й вищістю економічного механізму, проте проґрес централізації зовсім не залежить від позитивного зростання величини суспільного капіталу. І саме це й відрізняє централізацію від концентрації, яка є лише інший вираз репродукції в поширеному маштабі. Централізація може відбуватися через просту зміну в розподілі капіталів, що вже існують, через просту зміну кількісного угруповання складових частин суспільного капіталу. Капітал тут може в одних руках зрости до велетенських розмірів, бо там його витягнуто з багатьох поодиноких рук. У кожній даній галузі підприємства централізація досягла б своєї крайньої межі, коли б усі вкладені в неї капітали злилися в один-одним капітал.[77b] У кожному даному суспільстві цієї межі було б досягнуто лише в той момент, коли цілий суспільний капітал було б сполучено або в руках одного окремого капіталіста, або в руках одним-одного товариства капіталістів.

Централізація доповнює справу акумуляції, даючи промисловим капіталістам змогу поширювати маштаб своїх операцій. Чи буде цей останній результат наслідком акумуляції або централізації; чи відбувається централізація насильницьким шляхом анексії,— коли деякі капітали стають такими потужними центрами притягання для інших, що вони руйнують їхню індивідуальну з'єднаність і потім притягують до себе ці роз'єднані частини; чи злиття маси капіталів уже утворених або таких, що перебувають у процесі творення, відбувається лагіднішим способом, через утворення акційних товариств, — економічний ефект в усіх цих випадках лишається той самий. Зростання розмірів промислових підприємств повсюди становить вихідний пункт для ширшої організації спільної праці багатьох, для ширшого розвитку її матеріяльних рушійних сил, тобто для проґресивного перетворення розрізнених і рутинних процесів продукції на суспільно комбіновані й науково організовані процеси продукції.

Але ясно, що акумуляція, поступінне збільшення капіталу за допомогою репродукції, яка з колової форми переходить у спіралю, є надто повільний процес порівняно з централізацією, що потребує лише зміни кількісного угруповання інтеґральних частин суспільного капіталу. Світ і досі був би ще без залізниць, коли б йому довелось чекати, доки акумуляція доведе поодинокі капітали до такого розміру, що зробив би їх здатними до буду-

---

[77b] [До четвертого видання.— Найновіші англійські й американські «трести» прагнуть уже цієї мети, силкуючися з'єднати принаймні всі великі підприємства певної галузі промисловости в одно велике акційне товариство з практичною монополією.— *Ф. Е.*].

вання залізниць. Навпаки, централізація за допомогою акційних товариств досягла цього наче одним махом руки. Збільшуючи і прискорюючи таким чином діяння акумуляції, централізація одночасно поширює і прискорює ті перевороти в технічному складі капіталу, що збільшують його сталу частину коштом його змінної частини й тим зменшують відносний попит на працю.

Маси капіталу, що їх миттю збиває до купи централізація, репродукуються та збільшуються так само, як і інші капітали, тільки швидше, і таким чином вони стають новими могутніми підоймами суспільної акумуляції. Отже, коли говорять про проґрес суспільної акумуляції, то під нею за наших часів мовчки розуміють і діяння централізації.

Додаткові капітали, утворені в перебігу нормальної акумуляції (див. розділ XXII, I), служать переважно як засоби експлуатації нових винаходів, відкрить тощо, одним словом, промислових удосконалень. Але з часом і для старого капіталу приходить момент відновлення його голови й членів, момент, коли він змінює свою шкуру й теж відроджується в такій удосконаленій технічній формі, коли досить меншої маси праці, щоб пускати в рух більшу масу машин і сировинних матеріялів. Абсолютне зменшення попиту на працю, що звідси неминуче випливає, буде, ясна річ, то більше, що більше в наслідок руху централізації є вже нагромаджені великими масами капітали, які проробляють цей процес відновлення.*

Отже, з одного боку, додатковий капітал, що утворився в розвитку акумуляції, притягує порівняно з своєю величиною

* Наводимо тут переклад цього абзацу за другим німецьким виданням, де його подано повніше: «Зростання розміру індивідуальних мас капіталу стає матеріяльною базою постійного перевороту в самому способі продукції. Капіталістичний спосіб продукції безупинно завойовує такі галузі праці, що зовсім ще не підпорядковані йому або підпорядковані лише спорадично або лише формально. Поруч цього на ґрунті цього ж способу продукції виростають нові галузі праці, що з самого початку належать до нього. Нарешті, в галузях праці, проваджуваних уже капіталістично, продуктивна сила праці виростає, наче в теплиці. В усіх цих випадках число робітників знижується порівняно до маси оброблюваних ними засобів продукції. Чимраз більша частина капіталу перетворюється на засоби продукції, чимраз менша — на робочу силу. Разом із збільшенням розмірів, концентрації і технічного діяння засобів продукції, проґресивно зменшується їхня роля як засобів, що дають заняття робітникам. Паровий плуг куди ефективніший засіб продукції, ніж звичайний плуг, але вміщена в ньому капітальна вартість куди меншою мірою є засіб, що дає заняття робітникам, ніж коли б її було зреалізовано в звичайному плузі. Спочатку якраз долучення нового капіталу до старого дозволяє поширити і технічно зреволюціонізувати речові умови процесу продукції. Але незабаром зміна складу і технічна перебудова більшою або меншою мірою охоплює ввесь старий капітал, для якого настав строк репродукції і який тому наново репродукується. Ця метаморфоза старого капіталу до певної міри так само не залежить від абсолютного зростання суспільного капіталу, як і централізація. Але ця остання, що лише інакше розподіляє наявний суспільний капітал і з'єднує багато старих капіталів в один капітал, і собі діє як потужний чинник у цій метаморфозі старого капіталу». *Ред.*

дедалі менше й менше робітників. З другого боку, старий капітал, що періодично репродукується в новому складі, відштовхує дедалі більше й більше робітників, що їх він раніше вживав.

3. Проґресивне утворення відносного перелюднення, або промислової резервної армії *

Акумуляція капіталу, що первісно виступала лише як кількісне поширення, відбувається, як ми бачили, при безперервній якісній зміні його складу, при постійному збільшенні його сталої складової частини коштом змінної. [77c]

Специфічно капіталістичний спосіб продукції, відповідний до нього розвиток продуктивної сили праці, спричинена ним зміна в органічному складі капіталу не тільки йдуть пліч-о-пліч з розвитком акумуляції або з зростанням суспільного багатства. Вони йдуть уперед куди швидше,бо проста акумуляція, або абсолютне поширення цілого капіталу супроводиться централізацією його індивідуальних елементів, а технічний переворот у додатковому капіталі супроводиться технічним переворотом у первісному капіталі. Отже, з проґресом акумуляції відношення сталої частини капіталу до змінної, коли воно було первісно 1 : 1, змінюється в 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 і т. д., так що із зростанням капіталу на робочу силу замість $1/2$ його загальної вартости перетворюється проґресивно лише $1/3$, $1/4$, $1/5$, $1/6$, $1/8$ і т. д., а на засоби продукції, навпаки,— $2/3$, $3/4$, $4/5$, $5/6$, $7/8$ і т. д. Отже, через те, що попит на працю визначається не розміром цілого капіталу, а розміром його змінної складової частини, то із зростанням цілого капіталу попит на працю проґресивно падає, замість, як це раніше припускалося, більшати пропорційно до цього зростання. Він падає відносно проти величини цілого капіталу і в щораз швидшій проґресії із зростанням цієї величини. Щоправда, із зростанням цілого капіталу зростає і його змінна складова частина, або додавана до нього робоча сила, але зростає вона в щораз меншій пропорції. Павзи, що протягом їх акумуляція діє як просте поширення продукції на даній технічній основі, скорочуються. Але мало того, що прискорена в чимраз більшій проґресії акумуляція цілого капіталу потрібна, щоб поглинути певне додаткове число робітників або навіть щоб дати заняття тим робітникам, які вже функціонують та в наслідок постійної метаморфози старого капіталу втрачають роботу. Це щораз більше зростання акумуляції й централізації ще й собі перетворюється на джерело нових змін у складі капі-

[77c] Примітка до третього видання.— У власному примірнику Маркса тут на берегах книги є така увага: «Тут для пізнішого треба зауважити: коли поширення є лише кількісне, то за більшого або меншого капіталу в тій самій галузі промисловости зиски відносяться один до одного як величини авансованих капіталів. Якщо кількісне поширення діє і якісно, то разом з тим підноситься норма зиску для більшого капіталу». [*Ф. Е.*].

* У додатках подаємо уривок з цього параграфа за французьким виданням. Див. стор. 736. *Ред.*

талу, або нового прискореного зменшення його змінної складової частини порівняно із сталою. Це відносне зменшення змінної складової частини капіталу, що прискорюється із зростанням цілого капіталу і до того ж куди швидше, ніж його власне зростання, видається на другому боці, навпаки, щораз швидшим абсолютним зростанням робітничої людности, щораз швидшим, ніж зростання змінного капіталу або засобів для праці цієї людности. У дійсності ж капіталістична акумуляція постійно продукує, і саме пропорційно до своєї енерґії і свого розміру, відносну, тобто для середніх потреб самозростання капіталу надмірну, а тому й зайву, або додаткову робітничу людність.

Розглядаючи цілий суспільний капітал, ми бачимо, що рух його акумуляції то викликає періодичні зміни, то моменти цього руху одночасно розподіляються між різними сферами продукції. У деяких сферах відбувається зміна в складі капіталу без зростання його абсолютної величини, в наслідок простої концентрації; у деяких сферах абсолютне зростання капіталу зв'язане з абсолютним зменшенням його змінної складової частини, або вбируваної ним робочої сили; у деяких сферах то капітал і далі зростає на своїй даній технічній основі і пропорційно до свого зростання притягує додаткову робочу силу, то постає органічна зміна капіталу і зменшується його змінна складова частина; в усіх сферах зростання змінної частини капіталу, а тому й числа занятих робітників, завжди зв'язане з великими коливаннями й тимчасовим утворенням перелюднення, однаково, чи набирає воно помітнішу форму відштовхування занятих уже робітників, чи менш помітну, але не менш дійову форму утрудненого поглинення додаткової робітничої людности її звичайними відвідними каналами.[78] Разом з величиною суспільного капіталу, що вже функціонує, і з ступенем його зростання, з поширенням маштабу продукції й маси робітників, пущених у рух, з розвитком про-

[78] Перепис в Англії та Велзі показує, між іншим:

Всіх осіб, що працювали в рільництві (залічуючи сюди власників, фармерів, садівників, пастухів і т. д.), було 1851 р. 2.011.447, 1861 р.— 1.924.110, зменшення — 87.337. Вовняна мануфактура: 1851 р.— 102.714 осіб, 1861 р.— 79.242; шовкові фабрики: 1851 р.— 111.940; 1861 р.— 101.678; ситцевибійники: 1851 р.— 12.098, 1861 р.— 12.556; це незначне збільшення, поруч величезного поширення підприємства, означає велике відносне зменшення числа занятих робітників. Капелюшники: 1851 р.— 15.957, 1861 р.— 18.814: виробники солом'яних і жіночих капелюхів: 1851 р.— 20.393, 1861 р.— 18.176; солодівники: 1851 р.— 10.566, 1861 р.— 10.677; виробники свічок: 1851 р.— 4.949 осіб, 1861 р.— 4.686. Це зменшення є, між іншим, наслідок поширення газового освітлення. Гребінники: 1851 р.— 2.038, 1861 р.— 1.478; пильщики 1851 р.— 30.552, 1861 р.— 31.647, невеличке збільшення в наслідок розвитку машин до пиляння; голкарі: 1851 р.— 26.940, 1861 р.— 26.130, зменшення в наслідок машинової конкуренції; робітники по копальнях цинку й міді: 1851 р.— 31.360, 1861 р.— 32.041. Навпаки, бавовнопрядні та бавовноткальні: 1851 р.— 371.777, 1861 р.— 456.646; кам'яновугляні копальні: 1851 р.— 183.389, 1861 р.— 246.613. «Взагалі збільшення числа робітників після 1851 р. найбільше в таких галузях, де досі ще не застосовувано машин з успіхом». («Census of England and Wales for 1861», vol. III. London 1863, p. 35 — 39).

дуктивної сили їхньої праці, з поширенням і збільшенням усіх джерел багатства поширюється й маштаб, в якому більше притягування робітників капіталом зв'язане з більшим їх відштовхуванням, зростає швидкість зміни органічного складу капіталу та його технічної форми й ширшає коло тих сфер продукції, що їх то одночасно, то навпереміну охоплює ця зміна. Отже, робітнича людність, разом з продукованою нею самою акумуляцією капіталу, продукує в щораз більшому розмірі засоби, які роблять саму її відносно зайвою.[79] Це є властивий капіталістичному способові продукції закон населення, як і кожному осібному історичному способові продукції в дійсності властиві свої осібні закони населення, що мають історичне значення. Абстрактний закон населення існує тільки для рослин і тварин, і то лише остільки, оскільки вони не зазнають історичного впливу людини.

Але якщо надмірна робітнича людність є доконечний продукт акумуляції, або розвитку багатства на капіталістичній основі, то це перелюднення, з свого боку, стає підоймою капіталістичної акумуляції і навіть умовою існування капіталістичного способу продукції. Воно утворює резервну промислову армію, якою капітал може порядкувати і яка абсолютно належить капіталові, так, начеб він виростив її своїм власним коштом. Воно створює для змінних потреб самозростання капіталу завжди готовий, приступний для експлуатації людський матеріял, незалежно від меж дійсного приросту людности. З акумуляцією й розвитком продуктивної сили праці, що супроводить акумуляцію, зростає сила раптового поширення капіталу не тільки через те,

---

[79] Деякі видатні економісти клясичної школи більше передчували, ніж розуміли закон проґресивного зменшення відносної величини змінного капіталу і його вплив на становище кляси найманих робітників. Найбільша заслуга в цій справі належить Джонові Бартону, хоч і він, як усі інші, сплутує сталий капітал з основним, а змінний з обіговим. Він каже: «Попит на працю залежить від зростання обігового капіталу, а не основного. Коли б це була правда, що відношення поміж цими двома відмінами капіталу за всяких часів і серед усяких обставин однакове, то з цього випливало б, що число занятих робітників є пропорційне до багатства держави. Але таке припущення не має й тіні ймовірности. Що більше розвиваються промисли й поширюється цивілізація, то більше й більше основний капітал переважає обіговий. Сума основного капіталу, вживаного для продукції однієї штуки англійського мусліну, щонайменше всотеро, а може і в тисячу разів більша, ніж основний капітал, що його вживають на продукцію такої самої штуки індійського мусліну. А обіговий капітал відносно в сто або тисячу разів менший... Коли б усю суму річних заощаджень додавано до основного капіталу, то це все ж не спричинило б жодного впливу на зростання попиту на працю». («The demand for labout depends on the increase of circulating and not of fixed capital. Were it true that the proportion between these two sorts of capital is the same at all times, and in all circumstances, then, indeed, it follows that the number of labourers employed is in proportion to the wealth of the state. But such a proposition has not the semblance of probability. As arts are cultivated, and civilization is extended, fixed capital bears a larger and larger proportion to circulating capital. The amount of fixed capital employed in the production of a piece of British muslin is at least a hundred, probably a thousand times greater than that employed in a similar piece of Indian muslin. And the proportion of circulating capital is a hundred or-

що зростають елястичність капіталу, який функціонує, і те абсолютне багатство, що з нього капітал становить лише деяку елястичну частину, не тільки через те, що кредит при кожній особливій принаді, одразу ж віддає надзвичайну частину цього багатства як додатковий капітал до розпорядження продукції, — технічні умови самого процесу продукції, машини, засоби транспорту й т. ін., в якнайбільшому маштабі уможливлюють якнайшвидше перетворення додаткового продукту на додаткові засоби продукції. Маса суспільного багатства, що зростає з проґресом акумуляції й що її можна перетворити на додатковий капітал, несамовито рине в старі галузі продукції, що їхній ринок раптом поширюється, або в нововідкривані галузі, як ось залізниці й т. ін., що потреба на них випливає з розвитку старих галузей продукції. В усіх таких випадках треба, щоб була можливість раптом і без скорочення маштабу продукції в інших сферах кидати великі маси людей на вирішальні пункти. Ці маси постачає перелюднення. Характеристичний життьовий шлях сучасної промисловости, ця форма перериваного невеликими коливаннями десятирічного циклу періодів середнього оживлення, продукції під високим тисненням, кризи й застою, ґрунтується на постійному творенні, більшому або меншому поглиненні й новоутворенні промислової резервної армії, або перелюднення. З свого боку, мінливість фаз промислового циклу збільшує людський матеріял для перелюднення і стає одним з найенерґійніших факторів репродукції перелюднення.

---

thousand times less... the whole of the annual savings, added to the fixed capital, would have no effect in increasing the demand for labour»). (*John Barton*: «Observations of the circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society», London 1817, p. 16, 17). «Та сама причина, в наслідок якої зростає чистий дохід країни, може одночасно на другому боці зробити людність надмірною і погіршити становище робітників» («The same cause which may increase the net revenue oft he country may at the same time render the population redundant, and deteriorate the condition of the labourer»). (*Ricardo*: «Principles of Political Economy», 3 rd ed. London 1821, p. 469). Із збільшенням капіталу «попит (на працю) відносно дедалі зменшується» (« the demand (for labour) will be ina diminishing ratio»). (Там же, стор. 480, примітка). «Сума капіталу, призначена на утримання праці, може варіювати незалежно від якихбудь змін у загальній сумі капіталу... Великі коливання в наявній кількості роботи й великі страждання можуть ставати частішими в міру того, як сам капітал зростає». (The amount of capital devoted to the maintenance of labour may vary, independently of any changes in the whole amount of capital... Great fluctuations in the amount of employment, and great suffering may become more frequent as capital itself becomes more plentiful»). (*Richard Jones*: «An Introductory Lecture on Political Economy», London 1833, p. 13). «Попит (на працю) зростатиме... не пропорційно до акумуляції загального капіталу... Тому всяке збільшення національного капіталу, призначеного на репродукцію, з проґресом суспільства справлятиме щораз менший вплив на становище робітника» («Demand (for labour) will rise... not in proportion to the accumulation of the general capital... Every augmentation, therefore to the national stock destined for reproduction, comes, in the progress of society, to have a less and less influence upon the condition of the labourer»). (*G. Ramsay*: «An Essay on the Distribution of Wealth», Edinburgh 1836, p. 90, 91).

Цей своєрідний життьовий шлях сучасної індустрії, якого ми не знаходимо ні за однієї з попередніх епох людства, був також неможливий і в період дитинства капіталістичної продукції. Склад капіталу тоді змінювався лише дуже повільно. Отже, його акумуляції відповідало в цілому пропорційне зростання попиту на працю. Хоч і який повільний був проґрес акумуляції капіталу порівняно з сучасною епохою, але й він наражався на природні межі приступної для експлуатації робітничої людности, межі, що їх можна було усунути лише насильницькими засобами, про які згадаємо згодом. Раптове й стрибкувате поширення маштабу продукції є передумова його раптового скорочення; останнє знову викликає перше, але перше неможливе без людського матеріялу, що ним можна порядкувати, воно неможливе без збільшення числа робітників, незалежного від абсолютного зростання людности. Це збільшення створюється тим простим процесом, що постійно «звільняє» частину робітників, за допомогою метод, які зменшують число занятих робітників порівняно з вирослою продукцією. Отже, ціла форма руху сучасної промисловости виростає з постійного перетворювання певної частини робітничої людности на незаняті або напівзаняті руки. Поверховість політичної економії виявляється, між іншим, у тому, що поширення і скорочення кредиту, простий симптом періодичних змін у промисловому циклі, вона вважає за причини цих періодичних змін. Як небесні тіла, скоро їх кинуто в певний рух, знову й знову повторюють його, цілком так само й суспільна продукція, скоро її кинуто в той рух навперемінного поширення і скорочення, знову й знову повторює цей рух. Наслідки стають із свого боку причинами, а навперемінні фази цілого процесу, що постійно репродукує свої власні умови, набирають форми періодичности. [Лише з того часу, як машинова продукція глибоко вкоренилася і почала справляти переважний вплив на всю національну промисловість; коли завдяки їй зовнішня торговля почала переважати внутрішню, коли світовий ринок поступінно захопив собі широкі простори в Новому Світі, Азії і Австралії; коли, нарешті, промислові нації, що вступили між собою в конкуренцію, стали досить численними,— лише з цього часу починаються періодичні цикли, що їхні послідовні фази охоплюють ряд років і що завжди ведуть до загальної кризи, якою закінчується один цикл і починається другий. До цього часу період тривання цих циклів становив 10 — 11 років, але немає ніяких підстав вважати це число за стале. Навпаки, з розвинутих нами законів капіталістичної продукції треба зробити той висновок, що це число є змінне і що період тривання циклів буде поступінно зменшуватися»].*

Скоро тільки періодичність промислових фаз укорінюється, то навіть політична економія починає розуміти, що продукція відносної надмірної людности, тобто людности, надмірної проти

* Заведене у прямі дужки ми беремо з французького видання. *Ред.*

середніх потреб самозростання капіталу, є умова існування сучасної промисловости.

«Припустімо,— каже Г. Мерівел, раніш професор політичної економії в Оксфорді, а потім урядовець англійського міністерства колоній,— припустімо, що нація з нагоди якоїсь кризи напружить свої сили, щоб за допомогою еміґрації позбутися кількох сот тисяч зайвих бідних. Який був би з цього наслідок? Такий, що при першому ж відновленні попиту на працю була б недостача робітників. Хоч і як швидко відбуватиметься репродукція людей, вона в усякому разі потребує для заміни дорослих робітників переміжку часу однієї ґенерації. Але зиски наших фабрикантів залежать переважно від спроможности використовувати сприятливий момент жвавого попиту й таким чином відшкодовувати себе за часи застою. Цю спроможність фабрикантам забезпечує тільки панування над машинами й ручною працею. Для них повинні знайтись вільні руки; вони повинні бути здібні в разі потреби дужче напружувати або зменшувати активність своїх операцій відповідно до стану ринку, бо інакше вони ніяк не зможуть серед шаленої конкуренції втримати ту перевагу, на якій основано багатство цієї країни».[80] Навіть Малтуз у перелюдненні, яке він з свого обмеженого погляду пояснює абсолютним надмірним приростом робітничої людности, а не тим, що вона стає відносно надмірною, визнає доконечність для сучасної промисловости. Він каже: «Мудрі звички щодо шлюбу, доведені до певної височини серед робітничої кляси якоїсь країни, яка залежить головним чином від мануфактури й торговлі, були б для цієї країни шкідливі... Відповідно до самої природи людности, приріст робітників не може бути поданий на ринок у наслідок особливого попиту раніше, ніж мине 16 або 18 років, а перетворення доходу на капітал через заощадження може відбуватися куди швидше; країні завжди загрожує, що її робочий фонд зростатиме швидше, ніж людність».[81] Оголосивши таким чином постійну продукцію відносного перелюднення робітників доконечністю капіталістичної акумуляції, політична економія ціл-

[80] *H. Merivale:* «Lectures on Colonization and Colonies», London 1841 and 1842, vol. I, p. 146.

[81] «Prudential habits with regard to marriage carried to a considerable extent among the labouring class of a country mainly depending upon manufactures and commerce might injure it... From the nature of a population, an increase of labourers cannot be brought into market, in consequence of a particular demand, till after the lapse of 16 or 18 years, and the conversion of revenue into capital, by saving, may take place much more rapidly; a country is always liable to an increase in the quantity of the funds for the maintenance of labour faster than the increase of population»). (*Malthus*: «Principles of Political Economy», p. 254, 319, 320). У цій праці Малтуз відкриває, нарешті, за допомогою Сісмонді, прегарну трійцю капіталістичної продукції: перепродукцію—перелюднення — переспоживання, три справді любісінькі почвари (three very delicate monsters, indeed)! Порівн. *F. Engels*: «Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie» in Deutsch-Französische Jahrbücher, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx, Paris 1844, S. 107 ff.

ком на кшталт старої діви, вкладає в уста свого «прегарного ідеалу», капіталіста, такі слова, звернені до «зайвих» робітників, викинутих на брук додатковим капіталом, що вони самі його створили: «Ми, фабриканти, збільшуючи капітал, з якого ви мусите жити, робимо для вас усе, що можемо; а ви мусите зробити решту, пристосовуючи свою чисельність до засобів існування».[82]

Для капіталістичної продукції ні в якому разі недосить тієї кількости вільної робочої сили, що її дає природний приріст людности. Для свого вільного розвитку вона потребує промислової резервної армії, незалежної від цієї природної межі.

Досі ми припускали, що збільшення або зменшення змінного капіталу точно відповідає збільшенню або зменшенню числа занятих робітників.

Однак і за незмінного або навіть зменшеного числа робітників змінний капітал, що панує над ними, зростає, якщо індивідуальний робітник дає більше праці і в наслідок цього зростає його заробітна плата, хоч ціна праці лишається незмінна, а то навіть падає, тільки повільніше, ніж зростає маса праці. Тоді приріст змінного капіталу стає показником більшої кількости праці, але не більшої кількости занятих робітників. Кожний капіталіст має абсолютний інтерес у тому, щоб видушити певну кількість праці з меншого, а не з більшого числа робітників, хоча б останнє коштувало так само дешево, а то й дешевше. В останньому випадку видатки на сталий капітал зростають пропорційно до маси праці, пущеної в рух, у першому випадку вони зростають далеко повільніше. Що більший маштаб продукції, то вирішальніший є цей мотив. Його вага зростає з акумуляцією капіталу.

Ми бачили, що розвиток капіталістичного способу продукції і продуктивної сили праці — одночасно причина й наслідок акумуляції — дають капіталістові спроможність, за однакової витрати змінного капіталу, через екстенсивнішу або інтенсивнішу експлуатацію індивідуальних робочих сил пускати в рух більше праці. Далі ми бачили, що він за ту саму капітальну вартість купує більше робочої сили, щораз більше витискуючи навчених робітників менш навченими, дозрілих робітників — недозрілими, чоловіків — жінками, дорослих — підлітками й дітьми.

Отже, з проґресом акумуляції більший змінний капітал, з одного боку, пускає в рух більше праці, не наймаючи більшого числа робітників, з другого боку, змінний капітал тієї самої величини пускає в рух більше праці за тієї самої маси робочої сили і, нарешті, витискуючи робочі сили вищої якости, пускає в рух більше робочих сил нижчої якости.

Тому продукція відносного перелюднення або звільнення робітників іде ще швидше, ніж технічний переворот процесу продукції, і без того прискорюваний проґресом акумуляції, і

---

[82] *Harriet Martineau:* «The Manchester Strike», 1842, p. 101.

ніж відповідне відносне зменшення змінної частини капіталу проти сталої частини. Якщо засоби продукції, в міру того як вони збільшуються щодо розміру й сили діяльности, у щораз меншому ступені стають засобами, які дають заняття робітникам, то саме це відношення знов таки модифікується тим, що в міру того, як зростає продуктивна сила праці, капітал швидше збільшує своє подання праці, ніж свій попит на робітників. Надмірна праця занятої частини робітничої кляси збільшує її резервні ряди, тимчасом як, навпаки, збільшений тиск, який резервні ряди справляють своєю конкуренцією на занятих робітників, примушує останніх надмірно працювати й коритися наказам капіталу. Те, що одна частина робітничої кляси в наслідок надмірної праці другої її частини засуджена на примусове безділля і навпаки,—це стає засобом збагачення для поодинокого капіталіста [83] й разом з тим прискорює продукцію промислової резервної армії в маштабі, що відповідає проґресові суспільної акумуляції. Яку вагу має цей момент у творенні відносного перелюднення, доводить, наприклад, Англія. Її технічні засоби до «заощаджування» праці колосальні. А проте, коли б завтра повсюди обмежити працю раціональним розміром і розподілити її між різними верствами робітничої кляси за ґрадаціями відповідно до віку й статі, то наявної робітничої людности абсолютно

[83] Навіть за часів бавовняного голоду 1863 р. в одному памфлеті прядунів бавовни з Blackburn'a ми находимо гострі нарікання на надмірну працю, що силою фабричного закону припадала, звичайно, лише на дорослих робітників - чоловіків. «Від дорослих робітників цієї фабрики вимагали щодня дванадцяти - тринадцятигодинної праці, тимчасом як сотні робітників примушені лишатися без роботи, хоч охоче згодились би працювати неповний час, аби тільки утримати свої родини і врятувати своїх товаришів од передчасної смерти через надмірну працю» («The adult operatives at this mill have been asked to work from 12 to 13 hours per day, while there are hundreds who are compelled to be idle who would willingly work partial time, in order to maintain their families and save their brethren from a premature grave through being overworked»). «Ми,— сказано далі,— хотіли б запитати, чи можливі стерпні відносини поміж господарем і «слугами» за цієї практики працювати наднормовий час? Жертви надмірної праці так само відчувають кривду, як і засуджені нею на примусове безділля (condemned to forced idleness). Коли б працю розподіляли справедливо, то в цій окрузі її вистачило б, щоб дати всім частинну роботу. Ми вимагаємо лише права, вимагаючи від хазяїнів загального скорочення робочого часу, принаймні на той час, доки триває теперішній стан речей, замість примушувати одну частину до надмірної праці, тимчасом як друга через брак праці примушена животіти коштом добродійности». («Reports of Insp. of Fact. 31st October 1863», p.8). Автор «Essay on Trade and Commerce» із своїм звичним непомильним інстинктом буржуа розуміє вплив відносного перелюднення на занятих робітників. «Друга причина ледарства (idleness) в цьому королівстві— це брак достатнього числа робочих рук. Скоро тільки в наслідок якогось незвичайного попиту на фабрикати маса праці стає недостатньою, робітники відчувають свою власну вагу й хочуть дати відчути її також своїм хазяїнам; це дивна річ; алеж голови цих суб'єктів такі зіпсовані, що в цих випадках групи робітників з'єднуються між собою, щоб завдати клопоту своїм хазяїнам, б'ючи байдики цілісінький день». («An Essay on Trade and Commerce», London 1770, p. 27, 28). Ці суб'єкти домагалися власне підвищення заробітної плати.

не вистачило б для провадження національної продукції в її теперішньому маштабі. Велика більшість «непродуктивних» тепер робітників мусила б перетворитись на «продуктивних».

Взагалі і в цілому загальні коливання заробітної плати реґулюються виключно поширенням і зменшенням промислової резервної армії, що відповідають зміні періодів промислового циклу. Отже, вони визначаються не рухом абсолютного числа робітничої людности, а тим змінним відношенням, що в ньому робітнича кляса розпадається на активну й резервну армію, тобто збільшенням та зменшенням відносних розмірів перелюднення, ступенем, у якому перелюднення то поглинається, то знову звільняється. Для сучасної промисловости з її десятилітнім циклом і його періодичними фазами, які, крім того, з проґресом акумуляції перериваються неправильними коливаннями, що чимраз швидше йдуть одне по одному,— це справді був би прегарний закон, що робив би рух капіталу залежним від абсолютного руху маси людности замість, навпаки, реґулювати попит і подання праці поширенням і скороченням капіталу, тобто відповідно до його кожноразових потреб самозростання, отже, реґулювати таким чином, що ринок праці видається то відносно неповним, у наслідок поширення капіталу, то знову переповненим, у наслідок скорочення капіталу. Однак така є догма політичної економії. За цією догмою в наслідок акумуляції капіталу зростає заробітна плата. Підвищена заробітна плата стимулює швидше розмноження робітничої людности, і це розмноження триває доти, доки ринок праці переповнюється, отже, триває доти, доки капітал стане відносно недостатнім проти подання праці. Заробітна плата падає, і тепер ми маємо зворотний бік медалі. В наслідок падання заробітної плати робітнича людність поволі рідшає, так що проти неї капітал знову стає надмірний, абож, як це пояснюють інші, падання заробітної плати й відповідне підвищення експлуатації робітника знову прискорює акумуляцію, тимчасом як нижча заробітна плата одночасно затримує зростання робітничої кляси. Таким чином знову постає таке відношення, коли подання праці нижче від попиту на працю, заробітна плата зростає й т. д. Яка прегарна метода руху для розвинутої капіталістичної продукції! Поки в наслідок підвищення заробітної плати міг би настати будь-який позитивний зріст дійсно працездатної людности, декілька разів минув би той час, що протягом його треба провести промислову кампанію та вирішити справу в бою.

Між 1849 і 1859 pp., одночасно з падінням цін на збіжжя, практично сталось лише номінальне підвищення заробітної плати в англійських рільничих округах: наприклад, у Wiltshire тижнева плата зросла з 7 до 8 шилінґів, у Dorsetshire — з 7 або 8 шилінґів до 9 шилінґів і т. ін. Це був наслідок надзвичайного відпливу надмірної рільничої людности, спричиненого потребами війни, масовим поширенням будування залізниць, фабрик, гірничих підприємств і т. ін. Що нижча заробітна плата, то вищі процентові числа, що в них виражається всяке, хоч би й яке незначне

підвищення її. Приміром, коли тижнева заробітна плата становить 20 шилінґів і підвищується до 22 шилінґів, то це є підвищення на 10%; навпаки, коли вона становить лише 7 шилінґів і підвищується до 9, то це є підвищення на $28^{4}/_{7}$%, а це вже звучить дуже значно. В усякому разі фармери зчинили галас, і навіть «London Economist» з приводу цих голодних заробітків цілком серйозно почав верзти про «a general an substantial advance» («загальний і значний проґрес»).[84] А що зробили фармери? Може вони очікували, доки в наслідок цієї блискучої плати сільські робітники так дуже порозмножаться, щоб їхня заробітна плата мусила знову впасти, як то уявляє собі справу догматичний мозок економіста? Вони завели більше машин, і вмить робітники знову стали «зайвими» в такій мірі, що задовольнила навіть фармерів. Тепер у рільництво вкладено «більше капіталу», ніж перед тим, і в продуктивнішій формі. Разом з тим попит на працю зменшився не лише відносно, а й абсолютно.

Ця економічна фікція сплутує закони, що реґулюють загальний рух заробітної плати або відношення між робітничою клясою, тобто сукупною робочою силою, і сукупним суспільним капіталом, із тими законами, що розподіляють робітничу людність між окремими сферами продукції. Коли, наприклад, у наслідок сприятливої коньюнктури акумуляція в певній галузі продукції особливо жвава, зиски в ній вищі від пересічних, додатковий капітал рине туди, то, звичайно, більшає попит на працю й заробітна плата. Вища заробітна плата притягає більшу частину робітничої людности до тієї сфери, що є в сприятливому стані, доки її не насичується робочою силою, а заробітна плата на довгий час знову не спаде до свого попереднього пересічного рівня, а то й нижче його, якщо приплив був занадто великий. Тоді приплив робітників до даної галузі промисловости не тільки припиняється, але навіть відступає місце відпливові. Тут політико - економ уявляє собі, ніби він бачить, «де і яким чином» із збільшенням заробітної плати відбувається абсолютне збільшення числа робітників, а з абсолютним збільшенням числа робітників — зменшення заробітної плати, але в дійсності він бачить лише місцеве коливання ринку праці в якійсь окремій сфері продукції, він бачить лише явища розподілу робітничої людности між різними сферами вкладання капіталу залежно від змінних потреб капіталу.

Промислова резервна армія підчас застою й середнього процвітання тисне на активну робітничу армію й загнуздує її домагання підчас періоду перепродукції й пароксизмів. Отже, відносне перелюднення — це той стрижень, що навколо нього рухається закон попиту й подання праці. Воно втискує поле діяльности цього закону в межі, що абсолютно відповідають жадобі капіталу до експлуатації й панування. Тут буде до речі вернутися до одного

[84] «Economist», Januar, 21, 1860.

з великих учинків економічної апологетики. Пригадаймо собі, що коли через заведення нових або поширення старих машин частину змінного капіталу перетворюється на сталий, то цю операцію, яка «зв'язує» капітал і саме тим «звільняє» робітників, економіст - апологет пояснює, навпаки, таким способом, ніби вона звільняє капітал для робітника. Лише тепер ми можемо цілком оцінити безсоромність апологета. Звільняється не тільки контингент робітників, що їх безпосередньо витискує машина, але так само і їхніх заступників і той додатковий контингент, що його реґулярно поглинається за звичайного поширення підприємства на старій базі. Всі вони тепер «звільнені», і кожний новий капітал, що має охоту функціонувати, може порядкувати ними. Чи притягає він цих або інших робітників, вплив цього на загальний попит на працю дорівнюватиме нулеві, доки цього нового капіталу вистачатиме якраз на те, щоб звільнити ринок саме від стількох робітників, скільки їх на нього викинули машини. Якщо він притягає до праці менше число робітників, то число зайвих робітників зростає; а якщо більше, то загальний попит на працю зростає лише настільки, наскільки число робітників, притягнутих до праці, перевищує число «звільнених». Отже, те збільшення попиту на працю, яке взагалі спричинили б додаткові капітали, що шукають застосовання, в усякому разі невтралізується в тій мірі, в якій для цього вистачає робітників, повикидуваних машиною на брук. Це значить, отже, що механізм капіталістичної продукції дбає про те, щоб абсолютний приріст капіталу не супроводився відповідним підвищенням загального попиту на працю. І це апологет називає компенсацією за злидні, страждання й можливу загибіль позвільнюваних робітників підчас тих переходових періодів, що заганяють їх у ряди промислової резервної армії! Попит на працю не є ідентичний із зростанням капіталу, подання праці не є ідентичне із зростанням робітничої кляси, так що тут немає взаємного діяння однієї на одну двох незалежних одна від одної сил. Les dés sont pipés.* Капітал одночасно діє і в тому і в тому напрямі. Якщо його акумуляція, з одного боку, збільшує попит на працю, то, з другого боку, вона збільшує подання робітників через «звільнювання» їх, тимчасом як тиск незанятих робітників одночасно примушує занятих давати більше праці, отже, робить подання праці до певного ступеня незалежним від подання робітників. Рухом закону попиту й подання праці на цій базі вивершується деспотизм капіталу. Тим то, скоро тільки робітники доходять таємниці, яким чином в міру того, як вони більше працюють, більше продукують чужого багатства, в міру того, як зростає продуктивна сила їхньої праці,— яким чином стається, що в міру всього цього навіть їхня функція як засіб самозростання капіталу стає для них чимраз більш непевною; скоро тільки вони відкривають, що ступінь інтенсивности конкуренції серед них самих цілком

* Кості до гри підроблено. *Ред.*

залежить від тиску відносного перелюднення; отже, скоро тільки вони намагаються за допомогою тред - юньйонів і т. ін. організувати пляномірну взаємодію занятих і незанятих робітників, щоб знищити або послабити руйнаційні для їхньої кляси наслідки того природного закону капіталістичної продукції,—так капітал і його сикофант, політико - економ, зчиняють галас про порушення «вічного» і, так би мовити, «святого» закону попиту й подання. Аджеж усякий зв'язок між занятими й незанятими порушує, мовляв, «чисте» діяння того закону. А, з другого боку, скоро тільки, наприклад, у колоніях, несприятливі обставини перешкоджають створенню промислової резервної армії, а разом з нею і абсолютної залежности робітничої кляси від кляси капіталістів, то капітал і його банальний Санчо - Панчо * підіймають бунт проти «святого» закону попиту й подання і намагаються приборкати його примусовими засобами.

4. Різні форми існування відносного перелюднення. Загальний закон капіталістичної акумуляції

Відносне перелюднення існує в усяких можливих відтінках. Кожний робітник належить до нього протягом того часу, коли він напівзанятий або зовсім незанятий. Якщо залишити осторонь ті великі форми перелюднення, що періодично повторюються, форми, що їх надає перелюдненню зміна фаз промислового циклу, так що воно буває то гостре, підчас криз, то хронічне, підчас застою,— то воно постійно має три форми: текучу, лятентну і застійну.

В центрах сучасної промисловости — фабриках, мануфактурах, металюрґійних заводах, копальнях і т. д.,— робітників то відштовхують, то знову в більшому розмірі притягують, так що взагалі і в цілому число занятих більшає, хоч і в щораз меншій пропорції порівняно з маштабом продукції. Перелюднення існує тут у текучій формі.

Так на фабриках у власному значенні, як і по всіх великих майстернях, де машини відіграють певну ролю або, принаймні, заведено сучасний поділ праці, потрібна маса робітників чоловічої статі, що не дійшли ще юнацького віку. Коли ці робітники доходять цього віку, то тільки дуже мале число з них лишається в тих самих галузях промисловости, а більшість із них реґулярно звільняють. Вони становлять той елемент текучого перелюднення, що зростає разом із зростанням розмірів промисловости. Частина з них еміґрує й фактично лише мандрує слідком за тим капіталом, що еміґрує. Один із наслідків цього є те, що жіноча людність зростає швидше, ніж чоловіча, як про це свідчить Англія. Та обставина, що природний приріст робітничої маси не насичує потреб акумуляції капіталу і проте разом з тим їх перевищує,—

* Санчо - Панчо — дієва особа з роману Сервантеса «Дон - Кіхот» *Ред.*

є суперечність самого руху капіталу. Він потребує більших мас робітників молодшого віку, менших мас — дорослого. Ця суперечність не більш кричуща за ту другу, що нарікають на брак робочих рук у той самий час, коли багато тисяч викинуто на брук через те, що поділ праці приковує їх до якоїсь певної галузі продукції.[85] До того ж капітал споживає робочу силу так швидко, що здебільшого робітник середнього віку є вже більше або менше виснажений. Він попадає в ряди зайвих або його витискують із вищого щабля на нижчий щабель. Саме в робітників великої промисловости ми натрапляємо на найкоротший протяг життя. «Д-р. Лі, санітарний урядовець Менчестеру, сконстатував, що в тому місті пересічний протяг життя заможної кляси — 38 років, а робітничої кляси—лише 17 років. У Ліверпулі він становить для першої кляси 35 років, для другої — 15. Отже, з цього випливає, що упривілейована кляса має асиґнату на життя (have a lease of life) понад удвоє більшу, ніж її менш щасливі співгромадяни».[85a] За цих обставин для абсолютного зростання цієї частини пролетаріяту потрібна така форма, при якій чисельність її зростала б, не зважаючи на швидке виснажування її елементів. Отже, потрібна швидка зміна поколінь робітників. (Цей закон не має сили для решти кляс людности). Цю суспільну потребу задовольняється ранніми шлюбами,— неминучий наслідок відносин, серед яких живуть робітники великої промисловости,— і тією премією, яку дає експлуатація дітей робітників за продукцію їх.

Скоро тільки капіталістична продукція опановує рільництво, або в міру того, як вона опановує рільництво, попит на сільську робітничу людність абсолютно меншає з акумуляцією капіталу, що тут функціонує, так що відштовхування робітничої людности тут не доповнюється, як у нерільничій промисловості, більшим притяганням. Тому частина сільської людности завжди готова перейти в ряди міського або мануфактурного пролетаріяту і лише вичікує сприятливих умов для цього перетворення. (Слова мануфактура тут уживається в розумінні всякої нерільничої промисловости).[86] Отже, це джерело відносного перелюднення

[85] Тимчасом як протягом останнього півріччя 1866 р. в Лондоні лишилося без роботи 80.000 — 90.000 робітників, у фабричному звіті про це саме півріччя читаємо: «Здається, не зовсім правда, що попит створює подання саме в ту хвилину, коли це потрібно. Щодо праці справа стояла інакше, бо протягом останнього року багато машин не працювало через брак рук». («It does not appear absolutely true to say that demand will always produce supply just at the moment when it is needed. It has not done so witth labour, for much machinery had been idle last year for want of hands»). («Report of Insp. of Fact. for 31st October 1866», p. 81).

[85a] Промова, що її виголосив на відкритті санітарної конференції в Берміиґемі 15 січня 1875 р. Дж. Чемберлен, тодішній мер міста, теперішній (1883) міністер торговлі.

[86] За переписом 1861 р. в Англії і Велзі налічувалося «781 місто з 10.960.998 жителями, тимчасом як по селах і сільських парафіях налічувалося лише 9.105.226 жителів... У перепису 1851 р. фігурувало 580 міст, що їх людність приблизно дорівнювала людності прилеглих до них

б'є безперервно. Але постійний приплив до міст має своєю передумовою постійне лятентне перелюднення в самих селах, що його розміри стають помітні лише тоді, коли вивідні канали відкриваються винятково широко. Тим то плату сільського робітника знижують до мінімуму і він завжди стоїть однією ногою в болоті павперизму.

Третя категорія відносного перелюднення, застійна, становить частину активної робітничої армії, але разом із тим надзвичайна нереґулярність її занять дає капіталові невичерпний резервуар вільної робочої сили. Її життєве становище падає нижче за пересічний нормальний рівень робітничої кляси, і саме це робить її широкою основою осібних галузей капіталістичної експлуатації. Її характеризують максимум робочого часу й мінімум заробітної плати. Ми вже вивчили під рубрикою домашньої праці її головну форму. Вона рекрутується постійно із зайвих робітників великої промисловости й рільництва, і особливо також з робітників галузей промисловости, що гинуть, тих галузей, де ремісничу продукцію перемагає мануфактурна, мануфактурну — машинова. Її розміри більшають у міру того, як з розмірами та енерґією акумуляції проґресує «творення зайвих» робітників. Але разом з тим вона становить той елемент робітничої кляси, який сам себе репродукує й увіковічнює і який бере порівняно більшу участь у загальному зростанні робітничої кляси, ніж решта її елементів. Справді, не тільки число народжень і випадків смерти, але й абсолютна величина родин є зворотно пропорційна до височини заробітної плати, отже, і до маси засобів існування, що ними порядкують різні категорії робітників. Цей закон капіталістичного суспільства звучав би якимсь безглуздям серед дикунів, а то й навіть серед цивілізованих колоністів. Він нагадує нам про масову репродукцію індивідуально малосильних і жорстоко переслідуваних видів тварин.[87]

сільських округ. Але тимчасом як у сільських округах людність протягом наступних десятьох років зросла лише на півмільйона, в 580 містах вона зросла на 1.554.067. Приріст людности по селах становить 6,5%, по містах — 17,3%. Ріжниця в нормі приросту є наслідок переселення з сел до міст. Три чверті загального приросту людности припадає на міста». («Census etc.», vol. III, p. 11, 12).

[87] «Злидні... здається... сприяють розмножуванню» («Poverty... seems... favourable to generation»). (*A. Smith*: «Wealth of Nations», b. I, ch. 8, p. 195). На думку ґалянтного й дотепного абата Ґаліяні це навіть надзвичайно мудра установа божа: «Господь зробив так, що людей, які виконують дуже корисну роботу, родиться найбільше» («Iddio fa che gli uomini che esercitano mestieri di prima utilità nasconoabbondantemente»). (*Galiani*: «Della Moneta», vol. III збірки Custodi «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte Moderna. Milano 1801, p. 78). «Злидні аж до крайніх меж голоду й епідемій не гальмують зросту людности, а мають тенденцію збільшувати її» («Misery, up to the extreme point of famine and pestilence, instead of checking, tends to increase population»). (*S. Laing*: «National Distress», 1844, p. 69). Зілюструвавши це статистичними даними, Лен каже далі: «Коли б усі жили в достатках, то земля швидко лишилася б без людей» («If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated»).

Насамкінець, найнижча верства відносного перелюднення перебуває у сфері павперизму. Залишаючи осторонь волоцюг, злочинців, проституток, коротко — власне люмпенпролетаріят, ця верства суспільства складається з трьох категорій. Поперше, працездатні. Досить лише поверхово переглянути статистику англійського павперизму, і ми побачимо, що маса його більшає з кожною кризою й меншає з кожним оживленням справ. Подруге, сироти й діти павперів. Це кандидати промислової резервної армії; в періоди великого розцвіту, як, наприклад, 1860 р., вони швидко й масами заповнюють ряди активної робітничої армії. Потретє, занепалі, збіднілі, непрацездатні. Це саме ті індивіди, що гинуть од своєї нерухливости, спричиненої поділом праці, ті, що переживають нормальний вік робітника, нарешті, жертви промисловости, що їхнє число зростає з поширенням небезпечних машин, копалень, хемічних фабрик і т. д.— каліки, хорі, вдови тощо. Павперизм є дім інвалідів активної робітничої армії і баляст промислової резервної армії. Утворення відносного перелюднення включає й утворення павперизму, доконечність першого включає й доконечність другого, разом із відносним перелюдненням павперизм становить умову існування капіталістичної продукції й розвитку багатства. Він належить до faux frais* капіталістичної продукції, що їх капітал уміє однак здебільша звалити з себе самого на плечі робітничої кляси і дрібної середньої кляси.

Що більше суспільне багатство, капітал, який функціонує, розміри й енерґія його зростання, отже і абсолютна величина пролетаріяту і продуктивна сила його праці, то більша резервна промислова армія. Робоча сила, що нею можна порядкувати, розвивається через ті самі причини, що й експансивна сила капіталу. Отже, відносна величина резервної промислової армії зростає разом з потенціями багатства. Але що більша ця резервна армія проти активної робітничої армії, то масовіше є стале перелюднення, що його злидні стоять у зворотній пропорції до мук його праці. Нарешті, що більша жебрацька верства робітничої кляси й промислова резервна армія, то більший офіціяльний павперизм. *Це є абсолютний, загальний закон капіталістичної акумуляції*. У своєму здійсненні він, як і всі інші закони, модифікується різноманітними обставинами, що аналіза їх сюди не належить.

Можна зрозуміти безглуздість тієї економічної премудрости, яка проповідує робітникам пристосовувати свою чисельність до потреб самозростання капіталу. Механізм капіталістичної продукції й акумуляції постійно пристосовує цю чисельність до цих потреб самозростання. Перше слово цього пристосування є утворення відносного перелюднення або промислової резервної армії, а останнє слово — це злидні щораз більших верств активної робітничої армії й баляст павперизму.

* — непродуктивних витрат. *Ред.*

Закон, що за ним щораз більшу масу засобів продукції, у наслідок проґресу продуктивности суспільної праці, можна пускати в рух із щораз меншою витратою людської сили,— цей закон на капіталістичній основі, де не робітник уживає засобів праці, а засоби праці вживають робітника, виражається в тому, що, чим вища продуктивна сила праці, тим більший тиск робітників на засоби їхньої роботи, отже, тим непевніша умова їхнього існування: продаж власної сили для збільшування чужого багатства або для самозростання капіталу. Отже, швидше зростання засобів продукції і продуктивности праці, швидше, ніж зростання продуктивної людности, виражається за капіталізму, навпаки, в тому, що робітнича людність завжди зростає швидше, ніж потреби самозростання капіталу.

У четвертому відділі, аналізуючи продукцію відносної додаткової вартости, ми бачили, що за капіталістичної системи всі методи підвищення суспільної продуктивної сили праці відбуваються коштом індивідуального робітника; всі засоби для розвитку продукції перетворюються на засоби поневолення й експлуатації продуцента, калічать робітника, роблячи з нього несповна-людину, принижують його до стану додатку до машини, з муками його праці знищують і її зміст, відчужують від робітника духовні сили процесу праці в тій самій мірі, в якій наука сполучається з цим останнім як самостійна сила; вони спотворюють умови, серед яких працює робітник, підбивають його підчас процесу праці під якнайдріб'язковішу, ненависну деспотію, ціле його життя перетворюють на робочий час, його жінку й дітей кидають під джеґґернавтові колеса капіталу. Але всі методи продукції додаткової вартости є разом з тим методи акумуляції, і всяке поширення акумуляції стає, навпаки, засобом розвитку цих метод. Звідси випливає, що в міру того, як акумулюється капітал, становище робітника мусить гіршати, хоч яка б була його плата— висока чи низька. Нарешті, той закон, що завжди тримає відносне перелюднення, або промислову резервну армію, в рівновазі з розмірами й енерґією акумуляції, приковує робітника до капіталу міцніше, аніж молот Гефеста прикував Прометея до скелі. Цей закон зумовлює акумуляцію злиднів, що відповідає акумуляції капіталу. Отже, акумуляція багатства на одному полюсі є разом з тим акумуляція злиднів, мук праці, рабства, неуцтва, здичавіння й моральної деґрадації на протилежному полюсі, тобто на боці тієї кляси, що продукує свій власний продукт як капітал.

Цей антагоністичний характер капіталістичної акумуляції[88] зазначали в різних формах політико - економи, хоч вони почасти

[88] «З дня на день стає ясніше, що відносини продукції, в яких рухається буржуазія, мають не однорідний, простий характер, а двоїстий характер; що в тій самій пропорції, в якій продукується багатство, продукуються і злидні; що в тій самій пропорції в якій відбувається розвиток продуктивних сил, розвивається й сила поневолення; що ці відносини продукують буржуазне багатство, тобто багатство буржуазної кляси, лише постійно знищуючи багатство поодиноких членів цієї кляси і створюючи

сплутують з ним аналогічні, але посутньо відмінні явища передкапіталістичних способів продукції.

Венеціянський чернець Ортес, один із найбільших письменників-економістів XVIII віку, розглядає антагонізм капіталістичної продукції як загальний природний закон суспільного багатства. «Економічне добро й економічне зло в якійсь нації завжди зрівноважуються (il bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura), повнява дібр в одних є завжди недостача дібр в інших (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di esse is altri). Велике багатство небагатьох завжди супроводиться абсолютним грабуванням доконечного в далеко більшого числа інших. Багатство якоїсь нації відповідає її людності, а злидні її відповідають її багатству. Працьовитість одних вимушує ледарство інших. Бідні й нероби є неминучий продукт багатих і працьовитих» і т. д.[89] Через якихось десять років після Ортеса англіканськo-протестантський піп Тавнсенд цілком грубим способом розхвалював злидні як доконечну умову багатства. «Законодатний примус до праці є пов'язаний із чималими труднощами, насильством і шумом, тимчасом як голод не тільки є мирний, мовчазний, безупинний натиск, але, являючи собою якнайприроднішу спонуку до промисловости і праці, викликає якнайдужче напруження». Отже, все сходить на те, щоб для робітничої кляси зробити голод перманентним, і про це, за Тавнсендом, дбає принцип залюднення, який є особливо активний серед бідних. «Це є, здається, природний закон, що бідні до певної міри легкодумні (improvident) (а саме так легкодумні, що приходять на світ без золотої ложки в роті), так що завжди знаходяться люди (that there always may be some) для виконання найнижчих, найбрудніших і найпаскудніших функцій у суспільстві. Запас людського щастя (the fund of human happiness) через те дуже збільшується, делікатніші люди (the more delicate) звільнені від мук праці й можуть без перешкод іти за своїм вищим покликанням і т. д... Закон про бідних має тенденцію зруйнувати гармонію і красу, симетрію й порядок цієї системи, що її

пролетаріят, що дедалі більше зростає» («De jour en jour il devient donc plus clair que les rappotrs de production dans lesquels se meut la bourgeoisie n'ont pas un caractère un, un caractère simple, mais un caractère de duplicité; que dans les mêmes rapports dans lesquels se produit la richesse, la misère se produit aussi: que dans les mêmes rapports dans lesquels il y a développement des forces productives, il y a une force productive de répression; que ces rapports ne produisent la richesse bourgeoise, c'est à dire la richesse de la classe bourgeoise, qu'en anéantissant continuellement la richesse des membres intégrants de cette classe et en produisant un prolétariat toujours croissant». (*K. Marx*: «Misère de la Philosophie», p. 116. — *К. Маркс*: «Злиденність філософії», Партвидав 1932, стор. 110).

[89] *G. Ortes*: «Della Economia Nazionale libri sei», 1777, у Custodi. Parte Moderna, vol. XXI, p. 6, 9, 22, 25 etc. Ортес каже (там же, стор. 32): «Замість вигадувати нікчемні системи, як зробити народи щасливими, я хочу обмежитися на розсліді причин їхнього нещастя» («In luoco di progettar sistemi inutili per la felicità de popoli, mi limiterò a investigare la ragione della loro infelicità»).

в світі створили бог і природа».[90] Коли венеціянський чернець у вироку долі, що увіковічнював злидні, вбачав виправдання існування християнської добродійности, безженства, манастирів і побожних установ, то протестантський парох, навпаки, находить у цьому привід до того, щоб осуджувати закони, які давали бідному право на мізерну громадську допомогу.— «Проґрес суспільного багатства, каже Шторх, породжує ту корисну клясу суспільства... яка виконує найнудніші, найпаскудніші й найогидливіші роботи, одне слово, звалює собі на плечі все, що тільки є в житті неприємного і принизливого для людини, і саме цим дає іншим клясам вільний час, веселість духу й умовну (c'est bon! *) гідність характеру й т. д».[91] Шторх питає себе, в чому ж, власне, перевага цієї капіталістичної цивілізації з її злиднями й деґрадацією мас над варварством. Він находить лише одну відповідь: у безпеці! — «Через проґрес промисловости й науки, каже Сісмонді, кожний робітник може продукувати щодня куди більше, аніж йому треба для власного споживання. Але тимчасом як його праця продукує багатство, багатство зробило б його малопридатним до праці, коли б він мав сам його споживати». На його думку, «люди [тобто нероби], певно, відмовилися б від усяких удосконалень на полі мистецтва й від усяких приємностей, які нам дає промисловість, коли б вони все це мусили купувати такою впертою працею, як праця робітника... За наших часів напруження відокремлено від нагороди за нього; не та сама людина, що спочатку працює, потім відпочиває: навпаки, саме тому, що одна людина працює, інша мусить спочивати... Отже, безмежне помноження продуктивних сил праці не може мати ніякого іншого результату, як тільки збільшення розкошів і насолод багатих нероб».[92] [Шербюльє, учень Сісмонді, доповнює його, кажучи: «Самі робітники... сприяючи своєю працею акумулювати продуктивні капітали, допомагають тому результатові, що рано або пізно відбирає в них частину їхньої заробітної

---

[90] «A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind (The Rev. Mr. J. Townsend) 1786», republished London 1817, p. 15, 39, 41. Цей «делікатний» піп, що з його щойно наведеного твору, а також із його опису подорожі по Еспанії Малтуз часто списує цілі сторінки, сам запозичив більшу частину своєї доктрини в сера Дж. Стюарта, якого він однак перекручує. Наприклад, коли Стюарт каже: «Тут, за системи рабства, існувала насильницька метода робити людство працьовитим (для нероб). Тоді примушували людей до праці (тобто задурно працювати на інших), бо вони були рабами інших; тепер людей примушують до праці (тобто задурно працювати для нероб), бо вони раби своїх власних потреб», то з цього він не робить, як той товстий парох, висновку, що наймані робітники повинні завжди голодувати. Навпаки, Стюарт хоче збільшити їхні потреби і зробити для них щораз більше число їхніх потреб разом із тим стимулом їхньої праці на «делікатніших».

[91] *Storch*: «Cours d'Economie Politique», éd. Pétersbourg 1815, vol. III, p. 223.

[92] *Sismondi*: «Nouveaux Principes d'Economie Politique», I, p. 78, 79, 81.

* — чудесно! *Ред.*

плати»]. *— Нарешті, Детю де Трасі, буржуазний доктринер з холодною, як у риби, кров'ю, брутально заявляє: «Бідні нації— це ті, де народові добре, а багаті нації— де народ звичайно бідний».[93]

5. Ілюстрація загального закону капіталістичної акумуляції

а) Англія 1846 — 1866 рр.

Жоден із періодів сучасного суспільства не є такий сприятливий для вивчення капіталістичної акумуляції, як період останніх двадцяти років. Здається, наче він найшов торбу фортуни. Але з - поміж усіх країн клясичний приклад дає знову таки Англія, бо вона посідає перше місце на світовому ринку, тільки в ній цілковито розвинувся капіталістичний спосіб продукції, і, нарешті, заведення тисячолітнього царства вільної торговлі від 1846 р., відібрало від вульґарної політичної економії її останній притулок. Про титанічний проґрес продукції, що зумовив знову таки значну перевагу останньої половини двадцятирічного періоду над першою, вже досить зазначено в четвертому відділі.

Хоч абсолютне зростання англійської людности за останнє півстоліття було дуже велике, однак відносне зростання, або норма приросту, безперервно падало, як показує ця таблиця, запозичена з офіціяльного перепису.

Щорічний процентовий приріст людности Англії й Велзу за десятиріччями:

1811 — 1821	1,533%
1821 — 1831	1,446%
1831 — 1841	1,326%
1841 — 1851	1,216%
1851 — 1861	1,141%

Розгляньмо тепер, з другого боку, зростання багатства. Найпевнішу точку опори дає тут рух зисків, земельних рент і т. ін., що підлягають прибутковому оподаткуванню. Приріст зисків, що підпадають оподаткуванню (фармерів і деяких інших рубрик сюди не включено), становив для Великобрітанії від 1853 до 1864 р. 50,47% (або 4,58% пересічно за рік),[94] приріст людности протягом того самого періоду — приблизно 12%. Збільшення земельних рент, що підпадають оподаткуванню (сюди належать будинки, залізниці, копальні, рибальство й т. ін.), становило від 1853 до 1864 р. 38%, або $3^{5}/_{12}$% річно, при чому найдужче збільшення припадало на такі рубрики:

---

[93] *Destutt de Trasy*: «Traité de la Volonté et de ses effets», Paris 1826, p. 231: «Les nations pauvres, c'est là où le peuple est à son aise: et les nations riches, c'est là où il est ordinairement pauvre».

[94] «Tenth Report of the Commissioners of H. M's. Inland Revenue». London 1866, p. 38.

* *Cherbuliez*: «Riche ou Pauvre», p. 146.— Заведене у прямі дужки ми беремо з французького видання. *Ред.*

	Приріст річного доходу 1864 р. проти 1853 р.	Збільшення за рік
Від будинків	38,60%	3,50%
» каменярень	84,76%	7,70%
» копалень	68,85%	6,26%
» чавуноливарень ...	39,92%	3,63%
» рибальства	57,37%	5,21%
» газівень	126,02%	11,45%
» залізниць	83,29%	7,57% [95]

Якщо порівняти між собою щочотирирічки періоду 1853—1864 рр., то ступінь збільшення доходів невпинно зростає. Приміром, для доходів, що походять із зиску, він 1853—1857 рр. становить 1,73% на рік, 1857—1861 рр.—2,74% на рік і 1861—1864 рр. 9,30% на рік. Загальна сума доходів, що підпадають прибутковому оподаткуванню, становила в Об'єднаному королівстві 1856 р. 307.068.898 фунтів стерлінґів, 1859 р.— 328.127.416 фунтів стерлінґів, 1862 р.— 351.745.241 фунт стерлінґів, 1863 р.— 359.142.897 фунтів стерлінґів, 1864 р.—362.462.279 фунтів стерлінґів, 1865 р.— 385.530.020 фунтів стерлінґів.[96]

Акумуляцію капіталу одночасно супроводили його концентрація й централізація. Хоч для Англії не існувало офіціяльної рільничої статистики (в Ірляндії вона існує), проте 10 графств подали її з власної волі. Тут виявився з неї такий результат, що від 1851 до 1861 р. число фарм, нижчих за 100 акрів, зменшилося з 13.583 до 26.567, отже 5.016 фарм сполучилося з більшими фармами. [97] Від 1815 до 1825 р. з рухомого майна, що підпадало спадщинному податкові, не було жодного понад 1 мільйон фунтів стерлінґів; навпаки, від 1825 до 1835 р. їх було 8, від 1856 до червня 1859 р., тобто за 4½ роки, — 4. [98] Однак централізацію найкраще можна побачити з короткої аналізи прибуткового податку в рубриці D (зиски, за винятком фармерських і т. ін.) за роки 1864 і 1865. Спочатку зауважу, що доходи з цього джерела, які розміром не нижчі за 60 фунтів стерлінґів, підпадають income tax.* Ці доходи, що підпадають оподаткуванню, становили в Англії, Велзі й Шотляндії 1864 р. 95.844.222 фунтів стер-

[95] Там же.

[96] Цих чисел для порівняння досить, але коли розглядати їх абсолютно, то вони фальшиві, бо щорічно «затаюється» може більше ніж 100 мільйонів фунтів стерлінґів доходів. Нарікання Commissioners of Irland Revenue на систематичне шахрайство, особливо з боку купців і промисловців, повторюються в кожному їхньому звіті. Приміром, читаємо: «Одно акційне товариство показало свій належний до оподаткування зиск у 6.000 фунтів стерлінґів, таксатор визначив його у 88.000 фунтів стерлінґів, і, кінець - кінцем, податок виплачено з цієї суми. Друга компанія показала зиск у 190.000 фунтів стерлінґів і мусила признатися, що дійсна сума є 250.000 фунтів стерлінґів». (Там же, стор. 42).

[97] «Census etc.», vol. III, p. 29. Твердження Джона Брайта, що 150 землевласникам належить половина англійської землі, а 12 — землевласникам половина шотляндської, не збито.

[98] «Fourth Report etc. of Inland Revenue», London 1860, p. 17.

* — прибутковому податкові. *Ред.*

лінґів і 1865 р.— 105.435.579 фунтів стерлінґів,[99] число оподаткованих осіб 1864 р.—308.416 на загальну кількість людности в 23.891.009, 1865 р.— 332.431 особа на загальну кількість людности в 24.127.003. Про розподіл цих доходів за обидва роки довідуємося з цієї таблиці:

	Рік, що кінчається 5 квітня 1864 р.		Рік, що кінчається 5 квітня 1865 р.	
	Доходи від зиску (фунтів стерлінґів)	Число осіб	Доходи від зиску (фунтів стерлінґів)	Число осіб
Загальний дохід	95.844.222	308.416	105.435.738	332.431
З того	57.028.289	23.334	64.554.297	24.265
» »	36.415.225	3.619	42.535.576	4.021
» »	22.809.781	832	27.555.313	973
» »	8.744.762	91	11.077.238	107

1855 р. в Об'єднаному королівстві випродуковано 61.453.079 тонн вугілля вартістю в 16.113.167 фунтів стерлінґів, 1864 р.— 92.787.873 тонни вартістю в 23.197.968 фунтів стерлінґів; 1855 р.— 3.218.154 тонни чавуну вартістю в 8.045.385 фунтів стерлінґів, 1864 р.— 4.767.951 тонну вартістю в 11.919.877 фунтів стерлінґів. 1854 р. довжина залізниць, експлуатованих в Об'єднаному королівстві, становила 8.054 милі з капіталовкладенням у 286.068.794 фунти стерлінґів, 1864 р. довжина у милях становила 12.789, а вкладений капітал — 425.719.613 фунтів стерлінґів. Загальний експорт і імпорт Об'єднаного королівства становив 1854 р. 268.210.145 фунтів стерлінґів, 1865 р. — 489.923.285. Нижченаведена таблиця показує рух експорту:

Роки	Фунтів стерлінґів
1846	58.842.377
1849	63.596.052
1856	115.826.948
1860	135.842.817
1865	165.862.402
1866	188.917.563 [100]

Після цих небагатьох даних стає зрозумілим тріюмфальний крик генерального реєстратора брітанського народу: «Хоч і як швидко зростала людність, вона не встигала за проґресом промисловости й багатства».[101] А тепер вдаймося до безпосередніх аґентів цієї промисловости або до продуцентів цього багатства, до робітничої кляси. «Це одна з найсумніших характеристичних

[99] Це — чисті доходи, отже, після того, коли вже відлічено з них певні суми, визначені законом.

[100] В цей момент, березень 1867 р., індійсько - китайський ринок уже знову переповнений комісійними товарами брітанських бавовняних фабрикантів. 1866 р. почалося зниження заробітної плати бавовняних робітників на 5%, в 1867 р. в наслідок подібних операцій стався страйк 20.000 робітників у Престоні. [Це був пролог кризи, що вибухла одразу після того.— *Ф. Е.*].

[101] «Census etc.», там же, стор. 11.

рис соціяльного становища країни,— каже Ґледстон,— що одночасно із зменшенням споживної сили народу та збільшенням нестатків і злиднів робітничої кляси відбувається постійна акумуляція багатства у вищих клясах і постійний приріст капіталу».[102] Так говорив цей єлейний міністер у Палаті громад 13 лютого 1843 р. Двадцять років пізніше, 16 квітня 1863 р., подаючи на розгляд бюджет, він каже: «Від 1842 р. до 1852 р. доходи цієї країни, що підпадають оподаткуванню, зросли на 6%... За вісім років, від 1853 до 1861 р., вони збільшились, якщо взяти за основу доходи 1853 р., на 20%. Це такий дивовижний факт, що він майже неймовірний... Це приголомшливе збільшення багатства й сили... обмежується геть чисто на заможних клясах, але... але воно мусить давати посередню користь і робітничій людності, бо воно здешевлює предмети загального споживання,— в той час, як багаті стали багатшими, бідні в усякому разі стали менш бідними. Я не наважуся сказати, що крайності бідности змінилися». [103] Яка слабенька прикінцева частина цього періоду!

Якщо робітнича кляса лишилася «бідною», тільки «менш бідною» порівняно з тим «приголомшливим збільшенням багатства й сили», яке вона спродукувала для кляси власників, то відносно вона лишилася так само бідною, як і раніш. Якщо крайності бідности не зменшилися, то вони збільшилися, бо збільшилися крайності багатства. Щождо подешевшання засобів існування, то офіціяльна статистика, наприклад, дані лондонського сирітського дому (Orphan Asylum), показує подорожчання на 20% пересічно за три роки 1860 — 1862 порівняно з роками 1851 — 1853. В наступні три роки, 1863 — 1865, проґресивне подорожчання м'яса, масла, молока, цукру, солі, вугілля й сили інших доконечних засобів існування. [104] Наступна бюд-

[102] Ґледстон у Палаті громад 13 лютого 1843 р.: «It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possibility of denial, that while there is at this moment, a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress; there is at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes, an increase in the luxuriousness of their habits, and of their means of enjoyment». («Times», 14 Februar 1843.— «Hansard», 13 Februar).

[103] «From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible... this intoxicating augmentation of wealth and power... entirely confined to classes of property... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption — while the rich have been growing richer the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say». Ґледстон у Палаті громад 16 квітня 1863 р. «Morning Star», 17 квітня.

[104] Див. офіціяльні дані в Синій Книзі: «Miscellaneous Statistics of the United Kingdom». Part VI, London 1866, стор. 260 — 273 і далі. Замість статистики сирітських домів за докази могли б служити й деклямації міністерських журналів, що обстоюють придане для дітей королівського дому. Там ніколи не забувають про дорожнечу засобів існування.

жетова промова Ґледстона, з 7 квітня 1864 р.,— це піндарівський дитирамб на проґрес у збагаченні й на стримуване «злиднями» щастя народу. Він каже про маси, що стоять «на краю павперизму», про галузі продукції, «де заробітна плата не зросла», і наприкінці резюмує щастя робітничої кляси в таких словах: «Людське життя в дев'ятьох із десятьох випадків це просто боротьба за існування».[105] Професор Фавсет, не зв'язаний, як Ґледстон, офіціяльними міркуваннями, прямо заявляє: «Я, звичайно, не заперечую, що грошова плата підвищилася із цим збільшенням капіталу [останніми десятиріччями], але ця позірна користь у значних розмірах знову пропадає через те, що багато потрібних засобів існування щораз дорожчає [на його думку, через падіння вартости благородних металів]... Багаті швидко стають ще багатшими (the rich grow rapidly richer), тимчасом як у побуті робітничих кляс не помітно ніякого поліпшення... Робітники стають майже рабами крамарів, що в них вони позаборговувались».[106]

У розділах про робочий день і машини ми розкрили ті обставини, в яких брітанська робітнича кляса створила «приголомшливе збільшення багатства й сили» для маєтних кляс. Однак нас тоді цікавив переважно робітник підчас його суспільної функції. Щоб цілком висвітлити закони капіталістичної акумуляції, треба також на хвилину зупинитись на становищі робітника поза майстернею, на тому, яке його харчове й житлове становище. Рамки книги цієї примушують нас насамперед взяти тут на увагу найгірш оплачувану частину промислового пролетаріяту і рільничих робітників, тобто більшість робітничої кляси.

---

[105] «Think of those who are on the border of that region (pauperism)», «wages... in others not increased... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence» (Ґледстон у Палаті громад 7 квітня 1864 р.). «Hansard» дає таку версію цього резюме: «Висловлюючи це в загальнішій формі: «Що таке людське життя в більшості випадків, як не боротьба за існування» («Again, and yet more at large, what is human life but, in the majority of cases, a struggle for existence»).—Постійні кричущі суперечності в бюджетових промовах Ґледстона з 1863 і 1864 рр. один англійський письменник характеризує такою цитатою з Мольєра:

«Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre, à soi même incommode,
Il change à tous moments d'esprit comme de mode».

(«Така людина: зараз біле, далі чорне.
Що ввечорі хвалила, засуджує уранці.
Усім набридла і самій собі як тягар,
І щохвилини настрій змінює як моду»).

(«Th. Theory of Exchanges etc.»,
London 1864, p. 135).

[106] *H. Fawcett*: «The Economie Position of the British Labourer», London 1865, p. 67, 82. Щождо дедалі більшої залежности робітників од крамарів, то це є наслідок щораз частіших коливань і перерв у їхній занятості.

Перед цим іще одно слово про офіціяльний павперизм, тобто про ту частину робітничої кляси, яка втратила умову свого існування, продаж робочої сили, і животіє з громадської милостині. Офіціяльна статистика налічувала в Англії.[107] 1855 р. 851.369 павперів, 1856 р.— 877.767, 1865 р.— 971.433. У наслідок бавовняного голоду число їх зросло 1863 і 1864 рр. до 1.079.382 й 1.014.978. Криза 1866 р., що найтяжче вразила Лондон, створила в цьому центрі світового ринку, більшому числом жителів за королівство Шотляндію, приріст павперів на 19,5% для 1866 р. порівняно з 1865 р. і на 24,4% порівняно з 1864 р. і ще більший приріст для перших місяців 1867 р. порівняно з 1866 р. Аналізуючи статистику павперизму, треба звернути увагу на два пункти. З одного боку, рух зменшення і збільшення маси павперів відбиває в собі періодичні зміни промислового циклу. З другого боку, офіціяльна статистика стає чимраз більш фальшивим показником дійсних розмірів павперизму в міру того, як з акумуляцією капіталу розвивається клясова боротьба, а тому й почуття самоповаги в робітників. Наприклад, варварство в поводженні з павперами, про що останніми двома роками так голосно кричала англійська преса («Times», «Pall Mall Gazette» і т. д.)— явище старе. Енґельс констатує в 1844 р. цілком ті самі страхіття й цілком те саме минуще лицемірне обурення «сенсаційної літератури». Але страшне збільшення числа випадків голодної смерти («death by starvation») в Лондоні протягом останніх десятьох років безумовно свідчить про щораз більше зростання огиди робітників до рабства робітних домів,[108] цих карних закладів для бідности.

b) Погано оплачувані верстви брітанської промислової робітничої кляси

Звернімося тепер до погано оплачуваних верств промислової робітничої кляси. Підчас бавовняного голоду 1862 р. Privy Council* доручив докторові Смісові розслідити стан харчування збіднілих бавовняних робітників Ланкаширу й Чеширу. Довголітнє попереднє спостереження привело його до результату, що «для того, щоб запобігти недугам від голоду» (starvation diseases), щоденні харчі жінки мусять мати в собі пересічно щонайменш 3.900 ґранів вуглецю і 180 ґранів азоту, щоденні харчі чоловіка—пересічно щонайменше 4.300 ґранів вуглецю і 200 ґра-

[107] До Англії завжди залічують Велз, до Великобрітанії — Англію, Велз і Шотляндію, до Об'єднаного королівства—ці три країни й Ірляндію.

[108] Своєрідне освітлення проґресові, який стався від часів А. Сміса, дає та обставина, що для нього слово workhouse, робітний дім, деколи ще рівнозначне слову manufactory, мануфактура. Наприклад, у нього на початку розділу про поділ праці: «Тих робітників, що працюють у різних галузях праці, часто можна скупчувати в тому самому робітному домі» («Those employed in every different branch of the work can often be collected into the same workhouse»).

* — Таємна державна рада. *Ред.*

нів азоту,— для жінок приблизно стільки поживних речовин, скільки їх є у двох фунтах доброго пшеничного хліба, для чоловіка — на $^1/_9$ більше; для дорослих жінок і чоловіків—щонайменше 28.600 ґранів вуглецю і 1.330 ґранів азоту пересічно на тиждень. Практика на диво ствердила його обчислення: воно цілком погоджувалося з тією мізерною кількістю харчів, на яку нужденний стан звів споживання бавовняних робітників. Вони одержували в грудні 1862 р. 29.211 ґранів вуглецю і 1.295 ґранів азоту на тиждень.

1863 р. Privy Council наказав розслідувати нужденний стан тієї частини англійської робітничої кляси, що харчувалася найгірше. Д-р Сімон, медичний урядовець Privy Council, вибрав для цієї праці вищезгаданого доктора Сміса. Розслід його охоплює, з одного боку, рільничих робітників, а з другого — шовкоткачів, швачок, виробників шкуряних рукавичок, панчішників, рукавичників і шевців. Останні категорії, за винятком панчішників, є виключно міські робітники. При дослідженні дотримували правила — вибирати в кожній категорії якнайздоровіші й відносно забезпеченіші родини.

Загальний результат дослідження був той, що «тільки в одній із досліджених кляс міських робітників кількість споживаного азоту трохи перевищувала ту абсолютну мінімальну міру, нижче якої постають недуги від голоду; у двох клясах була недостача, а в одній з них навіть дуже велика недостача у споживанні так азотових, як і вуглецевих харчів; з досліджених рільничих родин більш як п'ятина одержувала вуглецевих харчів менше, ніж доконечно, більш як $^1/_3$ одержувала азотових харчів менш, ніж доконечно, а в трьох графствах (Berkshire, Oxfordshire і Somersetshire) пересічно панувала недостача мінімальної кількости азотових харчів».[109] Серед рільничих робітників найгірші харчі діставали робітники Англії — найбагатшої частини Об'єднаного королівства.[110] Серед сільських робітників недостатнє харчування припадало переважно на жінок і дітей, бо «чоловік мусить їсти, щоб виконувати свою роботу». Ще більша нужда лютувала серед досліджених міських категорій робітників. «Вони харчуються так погано, що випадки жорстокої нужди, яка руйнує здоров'я, мусять траплятися дуже часто [все це є «поздержливість» капіталіста! а саме, він здержується від того, щоб платити за засоби існування, доконечні просто для животіння його «рук»!].[111]

Нижченаведена таблиця дає можливість порівняти стан харчування згаданих вище суто міських категорій робітників з тим харчовим мінімумом, що його визначив д-р Сміс, і з кількістю харчів бавовняних робітників за часів їхньої найбільшої нужди:

---

109 «Public Health. 6 th Report etc. for 1863», London 1864, p. 13.
110 Там же, стор, 17.
111 Там же, стор. 13.

Обидві статі	Пересічна тижнева кількість вуглецю (ґранів)	Пересічна тижнева кількість азоту (ґранів)
П'ять міських галузей промисловости	28.876	1.192
Безробітні фабричні робітники Ланкаширу	28.211	1.295
Мінімальна кількість, запропонована для ланкашірських робітників при рівному числі чоловіків і жінок	28.600	1.330[112]

Половина, $^{60}/_{125}$, із досліджених категорій промислових робітників зовсім не споживала пива, 28% — молока. Пересічна тижнева кількість рідких поживних речовин коливалася від 7 унцій на родину в швачок до 24 унцій у панчішників. Більшість тих, що не споживали молока, складалася з лондонських швачок. Кількість споживаного на тиждень хліба коливалася від $7^3/_4$ фунтів у швачок до 11¼ фунтів у шевців і становила пересічно 9,9 фунта на тиждень на дорослого. Кількість цукру (сиропу й т. ін.), коливалася від 4 унцій на тиждень у виробників шкуряних рукавичок до 11 унцій у панчішників; ціла пересічна кількість на тиждень для всіх категорій — 8 унцій на одного дорослого. Загальна пересічна кількість масла (жиру й т. ін.) на тиждень — 5 унцій на дорослого. Пересічна тижнева кількість м'яса (сала й т. ін.) на дорослого коливалася від 7¼ унцій у шовкоткачів до 18¼ унцій у виробників шкуряних рукавичок; загальна пересічна кількість для різних категорій — 13,6 унцій. Щотижнева витрата на харчі для дорослих становила такі загальні пересічні числа: шовкоткачі — 2 шилінґи 2½ пенса, швачки — 2 шилінґи 7 пенсів, виробники шкуряних рукавичок — 2 шилінґи 9½ пенсів, шевці — 2 шилінґи $7^3/_4$ пенсів, панчішники—2 шилінґи 6¼ пенсів. Для шовкоткачів з Macclesfield'у тижнева пересічна кількість становила лише 1 шилінґ 8½ пенсів. Найгірше харчувалися швачки, шовкоткачі й виробники шкуряних рукавичок.[113]

У своєму загальному санітарному звіті д-р Сімон каже про цей стан харчування таке: «Кожний, хто обізнаний з медичною практикою серед бідних або з пацієнтами шпиталів, однаково, чи живуть вони по шпиталях, чи поза ними, потвердить, що випадки, коли недостача харчів породжує або загострює недуги, дуже численні... Однак із санітарного погляду сюди долучається ще інша, дуже важлива обставина. Треба пригадати собі, що позбавлення харчових засобів терпиться лише з великим опором і що, звичайно, дуже недостатнє харчування є лише наслідок

[112] Там же, додаток, стор. 232.
[113] Там же, стор. 232. 233.

інших попередніх нестатків. Задовго перед тим, як недостатнє харчування почне впливати на здоров'я, задовго перед тим, як фізіолог почне лічити ґрани азоту й вуглецю, між якими коливається життя й голодна смерть, домашнє господарство вже геть чисто позбувається всякого матеріяльного комфорту. Одяг і опалення стають ще злиденніші, ніж харч. Немає достатнього захисту від суворої негоди; щодо житла, то обмеження доходить такої міри, що воно породжує або загострює недуги; ледве помітні сліди домового начиння або меблів, навіть чистота стає дуже дорогою; підтримувати її важко. А проте, коли з самоповаги ще й робляться спроби підтримувати її, то кожна така спроба сполучена з додатковими муками голоду. Оселяються там, де найдешевше можна найняти притулок, у кварталах, де санітарна поліція має якнайменші успіхи, де каналізація найгірша, де найнезначніша комунікація, найбільше бруду, де наймізерніше й найгірше водопостачання, а по містах — де найбільша недостача світла й повітря. Це — ті небезпеки для здоров'я, яких неминуче зазнає бідність, коли вона сполучена з недостачею харчів. Коли сума всіх цих злигоднів має страшенний вплив на життя, то вже проста недостача харчів сама по собі жахлива... Це — дуже болючі думки, особливо коли пригадати собі, що бідність, про яку тут мовиться, це не є бідність з своєї вини, викликана ледарством. Це — бідність робітників. І навіть щодо міських робітників, ту працю, за яку вони купують собі цю мізерну дещицю харчу, здебільша здовжують понад усяку міру. А проте лише в дуже умовному розумінні можна сказати, що з цієї праці можна себе самого утримати... Це номінальне утримання самого себе у дуже великій мірі є не що інше, як коротший або довший обхідний шлях до павперизму».[114]

Внутрішній зв'язок між муками голоду якнайпрацьовитіших верств робітників і брутальним або рафінованим марнотратством багатих, основаним на капіталістичній акумуляції, можна розкрити лише через пізнання економічних законів. Інша справа з житловими умовами. Кожний безсторонній спостерігач бачить, що чим масовіший характер має централізація засобів продукції, тим більше відповідне скупчення робітників на тому самому просторі, отже, чим швидша капіталістична акумуляція, тим злиденніші житлові умови робітників. «Поліпшення» (improvements) міст через зламання погано побудованих кварталів, будування палаців для банків, універсальних крамниць і т. д., будування вулиць для комерційних зносин і розкішних екіпажів, заведення кінних залізниць і т. д.,—ці «поліпшення», що супроводять проґрес багатства, очевидно, заганяють бідних у щораз гірші й щораз густіш заповнювані закутки. З другого боку, кожний знає, що дорожнеча помешкань є зворотно пропорційна до їхньої якости, і що будівельні спекулянти з більшим зиском і з меншими витратами експлуатують копальні бідности,

[114] Там же, стор. 14, 15.

ніж колись експлуатовано копальні Потозі. Антагоністичний характер капіталістичної акумуляції, а тому й капіталістичних відносин власности взагалі[115] стає тут такий наочний, що навіть офіціяльні англійські звіти про цей предмет переповнені єретичними нападами на «власність і її права». Це лихо так поширилося з розвитком промисловости, акумуляцією капіталу, зростом та «прикрашуванням» міст, що лише острах перед пошесними недугами, які не щадять навіть «шановних», викликав від 1847 до 1864 р. не менше як десять саніґтарно - поліційних парляментських актів, а перелякана буржуазія деяких міст, як от Ліверпул, Ґлезґо і т. д., почала втручатися в цю справу через свої муніципалітети. Проте, д-р Сімон у своєму звіті з 1865 р. вигукує: «Взагалі кажучи, цей лихий стан в Англії лишається без контролю». З наказу Privy Council в 1864 р. досліджено житлові умови сільських робітників, в 1865 р.— бідніших кляс по містах. Майстерні праці д-ра Джульяна Гентера надруковано в сьомому й восьмому звітах «Public Health». Про сільських робітників я говоритиму пізніше. Щождо міських житлових умов, то я насамперед наведу загальну увагу д-ра Сімона: «Хоч мій офіціяльний погляд,— каже він, — виключно медичний, проте звичайна гуманність не дозволяє мені не звертати уваги на другий бік цього лиха. Дійшовши вищого ступеня, це лихо майже неминуче зумовлює таке заперечення всякої звичайности, таке брудне змішування тіл і фізичних функцій, таку одверту наготу статей, що все це має звірячий, а не людський характер. Зазнавати таких впливів — це зневага, яка стає то глибша, що довше вона триває. Для дітей, що народилися під цим прокляттям, воно є хрещення на ганьбу (baptism into infamy). І безнадійним понад усяку міру є бажання, щоб люди, поставлені в такі умови, в інших відношеннях прагнули тієї атмосфери цивілізації, що її суть у фізичній і моральній чистоті».[116]

Перше місце щодо переповнення помешкань або й щодо абсолютної непридатности їх для людського житла посідає Лондон. «Дві обставини,— каже д-р Гентер,— певні: поперше, в Лондоні є щось з 20 великих колоній, кожна з яких має приблизно 10.000 осіб, що їхнє злиденне становище переважає все, що будь-коли бачили деінде в Англії і це становище є майже цілком результат поганого стану їхнього житла; подруге, переповненість і зруйнованість домів по цих колоніях тепер значно гірші, ніж двадцять років тому».[117] «Не буде перебільшенням сказати, що

[115] «Ніде права особи не жертвовано так одверто й безсоромно на користь праву власности, як у житлових умовах робітничої кляси. Кожне велике місто являє собою місце людських жертов, вівтар, на якому рік-у-рік убивають тисячі людей для Молоха ненажерливости». (*S. Laing:* «National Distress», 1844, p. 150).

[116] «Public Health, Eighth Report», London 1866, p. 14, примітка.

[117] Там же, стор. 89. Щодо дітей із цих колоній д-р Гентер каже: «Ми не знаємо, як виховували дітей перед цією епохою тісного скупчення бідних, і сміливим пророком був би той, хто хотів би наперед сказати, чого можна сподіватися від дітей, які серед умов, у цій країні безприклад-

життя в багатьох частинах Лондону й Ньюкестлю є пекло».[118]

Але й тій частині робітничої кляси, що живе в кращих умовах, а також дрібним крамарям та іншим елементам дрібної середньої кляси, в Лондоні чимраз більше дається взнаки прокляття цих мізерних житлових умов у міру того, як проґресують «поліпшення», а з ними й зламання старих будинків і кварталів, у міру того, як зростає число фабрик і наплив людей до головного міста, нарешті, в міру того, як разом із міською земельною рентою зростає плата за квартиру. «Плата за квартиру стала така непомірна, що небагато робітників може оплатити більш ніж одну кімнату».[119] У Лондоні немає майже жодної домовласности, що не була б обтяжена безліччю «middlemen'ів».* Ціна землі в Лондоні завжди дуже висока порівняно з річними доходами з неї, бо кожний покупець спекулює на те, щоб раніш або пізніше знову продати її за Jury Price (за ціну, визначену присяжними при експропріяціях), або щоб вишахрувати надзвичайне підвищення її вартости через близькість її до якогось великого підприємства. Наслідок цього є реґулярна торговля контрактами найму, що їх скуповують, коли їхній реченець наближається до кінця. «Від джентлменів у цій справі можна сподіватися, що вони робитимуть так, як роблять, а саме видушуватимуть з квартирантів якомога більше, а самий дім передаватимуть своїм наступникам у якомога злиденнішому стані».[120] Плата за квартиру — тижнева, і ці панки нічим не ризикують. У наслідок того, що залізниці будується в межах міста, «недавно одного суботнього вечора у східній частині Лондону можна було бачити, як сила родин, вигнаних із своїх старих помешкань, тинялися з своїми злиденними пожитками на плечах, ніде не находячи собі притулку, крім лише в робітному домі.[121] Робітні доми вже переповнені, а ухвалені парляментом «поліпшення» почали ще тільки проводити в життя. Коли робітників проганяють в наслідок руйнування їхніх старих домів, то вони не покидають своєї парафії або принаймні оселяються на її межі, в найближчій парафії. «Ясна річ, вони силкуються оселитися якомога ближче до місця своєї праці. Наслідок той, що замість двох кімнат родина мусить оселитися в одній кімнаті. Навіть при підвищеній платі нове помешкання є гірше, ніж те погане, з якого їх вигнано. Вже половині робітників на Strand'і доводиться ходити дві милі до місця праці». Цей Strand, що його головна вулиця справляє на чужинця імпозантне враження багатством Лондону, може бути за приклад того, як напаковують людей у Лондоні. В одній парафії цього Strand'у санітарний урядовець налічив 581 особу

них, виховуються тепер на небезпечні у майбутній своїй практиці кляси, проводячи час до півночі з особами всякого віку, п'яними, розпусними та лайливими». (Там же, стор. 56).

[118] Там же, стор. 62.

[119] «Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields. 1865».

[120] «Public Health. Eighth Report», London 1866, p. 91.

[121] Там же, стор. 88.

* — посередників. *Ред.*

на акр, не зважаючи на те, що він залічив у цю територію і половину ширини Темзи. Само собою зрозуміло, що всякі санітарно-поліційні заходи, які, як це досі робилося в Лондоні, через зламання негодящих домів виганяють робітників з одного кварталу, служать лише для того, щоб їх щільніше напаковувати в іншому. «Або,— каже д-р Гентер,— цілу цю процедуру, як безглузду, треба цілком припинити, або мусить пробудитися громадське співчуття (!) до того, що тепер, не перебільшуючи, можна назвати національним обов'язком, а саме до того, щоб дати притулок людям, які через брак капіталу не можуть його сами собі придбати, але можуть дати відшкодування власникам квартир періодичними виплатами».[122] Дивовижна річ ця капіталістична справедливість! Землевласник, домовласник, комерсант, коли в нього що експропріюють задля «поліпшень», як от будова залізниць, будова нових вулиць і т. д., не тільки дістає повне відшкодування. За своє вимушене «зречення» він, крім того, мусить за божими й людськими законами мати як нагороду ще й не абиякий зиск. А робітників з дружинами, дітьми й пожитками викидають на брук, і якщо вони занадто великими масами ринуть до міських кварталів, в яких муніципалітет особливо стежить за добропристойністю, то їх переслідує санітарна поліція!

На початку XIX віку в Англії, окрім Лондону, не було жодного міста, що налічувало б 100.000 мешканців. Тільки п'ять мало понад 50.000. Тепер існує 28 міст, що мають понад 50.000 мешканців. «Результатом цієї зміни був не тільки величезний приріст міської людности, але й те, що старі битком набиті дрібні міста тепер стали центрами, з усіх боків позабудованими, без якогобудь вільного допливу свіжого повітря. Через те, що ці міста стали вже неприємними для багатих, вони їх залишають, оселюючись на веселіших передмістях. Наступники цих багатіїв оселюються у великих домах, при чому кожна родина, часто ще з квартирантами, дістає по одній кімнаті. Таким чином людність втискується в доми, не для неї призначені, до її потреб зовсім непристосовані, в оточенні, що справді понижує дорослих і руйнує дітей».[123] Що швидше в якомусь промисловому або торговельному місті акумулюється капітал, то швидше припливає приступний для експлуатації людський матеріял, то злиденніші імпровізовані житла робітників. Тим то Ньюкестл над Тайном, як центр кам'яновугільної й гірничої округи, що чимраз дужче розвивається, посідає після Лондону друге місце в житловому пеклі. Не менше, як 34.000 осіб живе там по окремих комірках. У наслідок абсолютної небезпеки для громадського здоров'я з наказу поліції в Ньюкестлі і Ґетшеді порозвалювано недавно чимало домів. Будування нових домів посувається дуже повільно, а промисловість розвивається дуже швидко. Тому 1865 р. місто було переповнене більше ніж будь-коли раніш. Ледве чи можна було найняти хоч одну комірку. Д-р Імблтон із шпи-

[122] Там же, стор. 89.
[123] Там же, стор. 55, 56.

талю для хорих на тиф у Ньюкестлі каже: «Безперечно, причина тривання й поширення тифу є переповнення помешкань людьми та нечистота цих помешкань. Доми, де звичайно живуть робітники, стоять у глухих заулках і подвір'ях. Щодо світла, повітря, простору й чистоти це є справді зразки недостатности й негігієнічности, ганьба для кожної цивілізованої країни. Там чоловіки, жінки й діти лежать ночами вкупі, поперемішувані як попало. Щодо чоловіків, то нічна зміна невпинною течією йде по денній, так що ліжка ледве встигають прохолонути. Доми погано забезпечено водою і ще гірше кльозетами, вони страшенно нечисті, не вентилюються, поширюють заразу». [124] Тижнева плата за такі діри становить від 8 пенсів до 3 шилінґів. «Ньюкестл над Тайном, каже д-р Гентер, являє собою приклад того, як одне з найкращих племен поміж нашими земляками через зовнішні умови, а саме через стан помешкань і вулиць, занепадає часто майже до стану дикого виродження». [125]

У наслідок постійного припливу й відпливу капіталу й праці житловий стан якогось промислового міста може бути сьогодні стерпний, а на завтра стає огидний. Абож міська влада, нарешті, отямлюється і починає усувати щонайгірші непорядки. Але на завтра ж хмарою сарани насувають обідрані ірляндці або занепалі англійські рільничі робітники. Їх запихають у льохи й комори, або порядний колись дім для робітників перетворюють на помешкання, де персонал змінюється так швидко, як солдатські постої підчас тридцятирічної війни. Приклад: Bradford. Саме там муніципальні філістери заходилися коло міської реформи. Крім того, там 1861 р. було ще 1.751 незаселений дім. Аж ось справи пішли добре, як про це нещодавно так любо розводився солодкувато-ліберальний професор Форстер, приятель негрів. Певна річ, з поліпшенням справ постає повідь від хвиль «резервної армії», або «відносного перелюднення», що постійно хвилюється. Найгидкіші мешкання по льохах та коморах, зареєстрованих у списку, [126] що його одержав д-р Гентер від аґента одного страхового товариства, займали здебільшого добре оплачувані робітники. Вони заявляли, що

---

[124] Там же, стор. 149.

[125] Там же, стор. 50.

[126] Список, що його склав аґент одного товариства для забезпечення робітників у Bradford'і:

Vulcanstreet. Nr. 122	1	кімната	16 осіб
Lumleystreet. Nr. 13	1	„	11 осіб
Bowerstreet. Nr. 41	1	„	11 осіб
Portlandstreet. Nr. 112	1	„	10 осіб
Hardystreet. Nr. 17	1	„	10 осіб
Northstreet. Nr. 18	1	„	16 осіб
ditto Nr.. 17	1	„	13 осіб
Wymerstreet. Nr. 19	1	„	8 дорослих
Jowettstreet. Nr. 56	1	„	12 осіб
Georgestreet. Nr. 150	1	„	3 родини
Rifle-Court, Marygate. Nr. 11 .	1	„	11 осіб
Marshallstreet. Nr. 28	1	„	10 осіб
ditto Nr. 49	1	„	3 родини
Georgestreet. Nr. 128	1	„	18 осіб
ditto Nr. 130	1	„	16 осіб

охоче платили б за кращі помешкання, коли б їх можна було дістати. Тимчасом вони із своїми родинами занепадають і хоріють, а солодкувато - ліберальний Форстер, член парляменту, проливає сльози захоплення з приводу благодаті вільної торговлі й зисків видатних голів Bradford'у від вовняних підприємств. У звіті з 5 вересня 1865 р. д-р Белл, один із бредфордських лікарів для бідних, пояснює жахливу смертність хорих на тиф у його окрузі їхніми житловими умовами: «В одному льоху на 1.500 кубічних футів живе десять осіб... На вулицях Vincentstrasse, Green Air Place і the Leys є 223 доми з 1.450 мешканцями, 435 ліжками і 36 кльозетами... На кожне ліжко — а під ліжком я розумію всякий жмут брудного ганчір'я або купу стружок — припадає пересічно 3,3 особи, на декотрі 4 й 6 осіб. Багато спить без ліжка просто на підлозі, не роздягаючись, молоді чоловіки й жінки, жонаті й нежонаті — все це як попало, одне побіч одного. Чи треба ще додати, що ці житла здебільша темні, вогкі, брудні, смердючі нори, цілком непридатні для людського мешкання? Це — центри, звідки поширюються недуги й смерть, що виривають свої жертви навіть з-серед заможних (of good circumstances), які допустили до того, щоб ця моровиця гноїлася в нашому середовищі».[127]

Третє після Лондону місце щодо житлових злиднів посідає Брістол. «Тут, в одному з найбагатших міст Европи, якнайбільший надмір глибокої бідности («blank poverty») і житлових злиднів».[128]

c) Бродяча людність

А тепер звернімося до верстви людности, сільської своїм походженням, але здебільша занятої в промисловості. Вона становить легку піхоту капіталу, яку відповідно до своїх потреб він кидає то в один пункт, то в інший. Коли вона не в поході, то «стоїть табором». Працю бродячих робітників використовують на різні будівельні й дренажні операції, вироблення цегли, випалювання вапна, будову залізниць тощо. Вони є рухлива колона, що переносить у ті місцевості, навколо яких вони отаборюються, заразливі недуги: віспу, тиф, холеру, скарлятину й т. ін. [129] У підприємствах із значною витратою капіталу, як

Edwardstreet. Nr. 4.	1	кімната	17 осіб
Jorkstreet. Nr. 34	1	„	2 родини
Salt Piestreet	1	„	26 осіб

Льохи

Regent Square	1	льох	8 осіб
Acrestreet	1	„	7 осіб
Robert's Court. Nr. 33	1	„	7 осіб
Back Prattstreet, помешкання використовується як мідярня	1	„	7 осіб
Ebenezerstreet. Nr. 27	1	„	6 осіб

(«Public Health. Eighth Report», стор. 111).

127 Там же, стор. 114.
128 Там же, стор. 50.
129 «Public Health. Seventh Report», London 1865, p. 18.

от будування залізниць тощо, підприємець сам здебільшого постачає своїй армії дерев'яні курені й т. ін., імпровізовані селища, що не мають ніяких гігієнічних засобів, не підлягають ніякому контролеві місцевої влади, але дуже вигідні для пана підприємця, що подвійно визискує робітників—як промислових солдатів і як квартирантів. Залежно від того, скільки дір має курінь — одну, дві чи три, мешканцеві, тобто копальникові й т. ін., доводиться платити на тиждень 1, 3, 4, шилінґи.[180] Досить буде одного прикладу. У вересні 1864 р.,— повідомляє д-р Сімон,— міністер внутрішніх справ сер Джордж Ґрей одержав такого звіта від голови Nuisance Removal Committee* в парафії Sevenoaks: «Іще 12 місяців тому віспа в цій парафії була цілком невідома. Незадовго перед цим почалися роботи коло будови залізниці від Lewisham до Tunbridge. Опріч того, що головні роботи провадились у безпосередньому сусідстві з цим містом, тут ще й улаштовано головне депо цілого підприємства. Тому тут працювало багато робітників. Через те, що неможливо було помістити їх усіх у котеджах, то підприємець, пан Джей, побудував уздовж залізничної колії на різних пунктах курені для житла робітників. Ці курені не мали жодної вентиляції, ані зливів на нечисть; крім того, вони з доконечности були надмірно переповнені, бо кожний наймач мусив приймати інших мешканців, хоч би яка численна була його власна родина, і хоч у кожному курені було лише дві кімнати. За лікарським звітом, що ми його одержали, наслідок був той, що ці бідолахи мусили ночами зносити всі муки задухи, щоб захистити себе від заразних випарів з брудних калюж і кльозетів, що були зараз же під вікнами. Нарешті, один лікар, що мав нагоду відвідати ці курені, передав нашому комітетові скаргу. В якнайгіркіших висловах говорив він про стан цих так званих помешкань і побоювався дуже серйозних наслідків, якщо не вживеться деяких санітарних заходів. Приблизно рік перед тим згаданий Джей зобов'язався збудувати дім, куди негайно мали ізолювати занятих у нього робітників, скоро вони захоріють на заразливі недуги. Наприкінці останнього липня він повторив цю обіцянку, але не зробив найменшого кроку, щоб виконати її, дарма що від того часу трапилось кілька випадків віспи і двоє чоловіка від неї померло. 9 вересня лікар Келсон повідомив мене про нові випадки віспи в цих куренях, змальовуючи їхній стан як жахний. Для вашої (міністра) інформації мушу я додати, що в нашій парафії є ізольований дім, так званий пошесний дім, де ходять за парафіянами, недужими на заразливі хороби. Цей дім ось уже кілька місяців постійно переповнений пацієнтами. В одній родині померло п'ятеро дітей від віспи і пропасниці. Від 1 квітня до 1 вересня цього року трапилось не менш як 10 смертних випадків од віспи, 4 з них у згаданих куренях, у цих джерелах пошестей. Подати число занеду-

---

[180] Там же, стор. 165.

* Комітет у справі боротьби з антисанітарними умовами. *Ред.*

жань неможливо, бо родини, де вони трапляються, ховають їх у якнайбільшій тайні».[131]

Робітники на вугільних і інших шахтах належать до найкраще оплачуваних категорій брітанського пролетаріяту. Якою ціною вони купують свою заробітну плату, це показано вже раніш.[132] Я кину тут оком на їхні житлові умови. Експлуататор шахт, хоч буде це власник їх, хоч наймач їх, звичайно будує певне число котеджів для своїх рук. Вони дістають котеджі й вугілля на опал «даремно», тобто це становить частину заробітної плати, що її видається in natura. Хто не дістає такого помешкання, одержує замість цього 4 фунти стерлінґів річно. Гірничі округи швидко приманюють до себе дуже численну людність, що складається з самих гірників, а також ремісників, крамарів тощо, які групуються навколо гірників. Як і скрізь, де густа залюдненість, земельна рента й тут висока. Тому гірнопромисловець намагається на якнайтіснішому будівельному терені при вході в шахту побудувати стільки котеджів, скільки треба, щоб понапихати туди всі свої робочі руки разом з їхніми родинами. Коли недалеко відкривають нові шахти або знов починають працювати в старих, тіснота збільшується. При будуванні котеджів переважає лише один погляд — «поздержливість» капіталіста від усяких не абсолютно неминучих витрат готівкою. «Помешкання шахтарів та інших робітників, що зв'язані з копальнями Northumberland і Durham,— каже д-р Джуліян Гентер,— у пересічному є, мабуть, чи не найгірше й найдорожче з усього того, що в цьому напрямі дає у великому маштабі Англія, за винятком хіба подібних округ у Monmouthshire. Найбільше лихо у тому, що кожна кімната надто переповнена, площа густо забудована великим числом будинків, бракує води й немає кльозетів, часто вживають методи ставити будинки один над одним або розділяти їх in flats (так що різні котеджі становлять поверхи, які вертикально лежать один над одним)... Підприємець поводиться з усією колонією так, наче вона лише стоїть табором, а не живе постійно».[133] «Виконуючи дані мені інструкції,— каже д-р Стивенс,— я відвідав більшу частину великих гірничих селищ Durham Union'у... За дуже небагатьма винятками, треба сказати, що ніде не звертають найменшої уваги на заходи охорони здоров'я мешканців... Всі гірники прикріплені

[131] Там же, стор. 18, примітка. Опікун бідних у Chapel-en-le-Frith-Union повідомляє генерального реєстратора: «В Doveholes у великому горбі вапняного попелу пороблено багато печер. Ці печери служать за житла для копальників та інших робітників, занятих коло будування заліниць. Печери тісні, вогкі, без зливів на нечисть і без кльозетів. У них немає жодного вентиляційного приладу, за винятком відтулини у склепінні, і ця відтулина одночасно служить і за димар. Віспа лютує і вже спричинила декілька смертних випадків (серед троглодитів). (Там же, примітка 2).

[132] Подробиці, наведені на стор. 415 і дальших, стосуються саме до робітників у кам'яновугільних копальнях. Про ще гірший стан у руднях порівн. сумлінний звіт Royal Commission з року 1864.

[133] Там же, стор. 180, 182.

(«bound» — вислів, що, як і bondage, походить із часів епохи кріпацтва),— на дванадцять місяців до орендаря («lessee») або власника копалень. Коли ж вони виявляють своє незадоволення або якимсь іншим способом дошкуляють доглядачеві («viewer»), то він робить у своїй книжечці значок або помітку біля їхнього ймення і звільняє їх при відновленні річного контракту... Мені здається, що жодна з форм trucksystem'и не може бути гіршою, ніж та, що панує в цих густо позаселюваних округах. Робітник примушений одержувати як частину своєї заробітної плати дім у заразливому оточенні. Він не може сам собі допомогти. Він усіма сторонами — кріпак (he is to all intents and purposes a serf). Ще питання, щоб хто міг допомогти йому, окрім його власника, але цей власник радиться насамперед із своїм балянсом, і результат цього майже безпомилковий. Власник постачає робітникові також і воду. Хоч добра вона, хоч погана, хоч дістає її робітник, хоч ні, він мусить за неї платити або, точніше, дозволити вивертати за неї з заробітної плати».[134]

У конфлікті з «громадською думкою» або навіть із санітарною поліцією капітал зовсім не соромиться «виправдувати» ті почасти небезпечні, почасти ганебні умови, в які він заганяє працю й домашнє життя робітника, тим, що це потрібно для того, щоб вигідніше визискувати його. Так стоїть справа, коли він «поздержується» від пристроїв для охорони від небезпечних машин на фабриці, від вентиляційних і убезпечливих засобів на шахтах і т. ін. Так само тут стоїть справа і з житлами для гірників. «Як виправдання ганебних житлових умов,— каже в своєму офіціяльному звіті д-р Сімон, лікарський урядовець Privy Council,— наводять те, що копальні звичайно експлуатують, беручи їх в оренду, що строк орендного контракту (в копальнях здебільша 21 рік) занадто короткий, щоб орендарям варто було влаштовувати як слід помешкання для робітників, ремісників і т. ін., яких притягає до себе підприємство; коли б у нього навіть і був намір бути щедрішим з цього боку, то в цьому йому став би на перешкоді власник. А саме цей останній одразу почав би вимагати надзвичайно високої додаткової ренти за привілей будувати на його ґрунті порядне й пристойне селище для робітників, які добувають його підземну власність. Ця заборонна ціна, якщо не пряма заборона, залякує і тих, що за інших умов хотіли б будувати селища... Я не хочу докладніше досліджувати гідність цього виправдання, і так само не хочу досліджувати, на кого остаточно спали б додаткові видатки за будову порядних помешкань — на землевласника, на орендаря копалень, на робітника, чи на суспільство... Але, зважаючи на такі ганебні факти, як ось ті, що їх викривають долучені звіти [д-ра Гентера, Стівенса й т. ін.], треба вжити заходів, щоб усунути їх. Права на земельну власність використовують так, що учиняють велику суспільну несправедливість. Як власник копальні землевласник

[134] Там же, стор. 515, 517.

запрошує промислову колонію працювати у його маєтках, а потім він як власник поверхні землі не дає змоги зібраним ним робітникам найти відповідне помешкання, доконечне для їхнього життя. Орендар копалень [капіталістичний експлуататор] не має жодного грошового інтересу опиратися цьому двозначному торгові, бо він добре знає, що коли вимоги землевласника непомірні, то наслідки цього спадуть не на нього, що робітники, на яких вони спадуть, надто несвідомі, щоб знати свої права на здоров'я, і що ані якнайнепристойніші житла, ані якнайгниліша вода ніколи не будуть приводом до страйку».[135]

d) Вплив криз на найкраще оплачувану частину робітничої кляси

Раніш ніж перейти до власне рільничих робітників, я хочу ще показати на одному прикладі, як впливають кризи навіть на найкраще оплачувану частину робітничої кляси, на її аристократію. Пригадаймо собі ось що: 1857 рік приніс одну з тих великих криз, що ними кожного разу завершується промисловий цикл. Найближча криза припала на 1866 р. Ця криза, що у власне фабричних округах була антиципована в наслідок бавовняного голоду, який загнав чимало капіталу із звичайної сфери його вміщення у великі центри грошового ринку, цим разом набрала переважно фінансового характеру. Сиґналом її вибуху в травні 1866 р. було банкрутство одного з велетенських лондонських банків, слідом за яким наступив крах безлічі спекуляційних фінансових товариств. Однією з великих лондонських галузей промисловости, що їх вразила катастрофа, була будова кораблів із заліза. Маґнати цієї галузі промисловости за часів спекуляції не лише перепродукували понад усяку міру, але, крім того, ще й перейняли на себе контракти на величезні замовлення, сподіваючись, що джерело кредиту й далі залишатиметься невичерпним. Тепер же постала страшенна реакція, яка і в інших галузях лондонської промисловости[136] триває до цього часу, кінець березня 1867 р. Для характеристики становища робітників наведімо таке місце з докладного звіту одного кореспон-

[135] Там же, стор. 16.

[136] «Масове голодування лондонських бідняків! («Wholesale starvation of the London Poor!»)... Останніми днями мури лондонських будинків позаклеювано величезними плякатами з такою дивовижною об'явою: «Ситі бики, зголоднілі люди! Ситі бики покинули свої кришталеві палаци, щоб відгодувати багатіїв у їхніх розкішних світлицях, тимчасом як зголоднілі люди гинуть і вмирають у своїх злиденних норах». Плякати з цим зловіщим написом постійно поновлюються. Ледве позривають і позаліплюють одну партію, як одразу на тому самому або іншому прилюдному місці знов появляється нова... Це нагадує ті передвіщання, що підготовляли французький народ до подій 1789 р. Нині, коли англійські робітники з своїми жінками й дітьми вмирають від холоду і з голоду, мільйони англійських грошей, продукт англійської праці, вкладають у російські, еспанські, італійські й інші закордонні позики». («Reynolds' Newspaper, 20 Januar 1867»).

дента «Morning Star», що з початком 1867 р. відвідав головні центри злиднів. «У східній частині Лондону, в округах Poplar, Millwall, Greenwich, Deptford, Limehouse і Canning Town щонайменше 15.000 робітників разом із своїми родинами живуть у якнайтяжчих злиднях, поміж ними понад 3.000 навчених механіків. Їхні резервні фонди вичерпано в наслідок шести - восьмимісячного безробіття... Багато зусиль коштувало мені протиснутись до воріт робітного дому (в Poplar'і), бо його облягла зголодніла юрба. Вона чекала на хлібні картки, але час роздавання їх ще не настав. Подвір'я являє собою великий квардрат із піддашшям навколо мурів. Кучугури снігу густо вкривали кам'яний брук на середині подвір'я. Тут деякі невеличкі площі були загороджені івовим тином, наче кошари для овець, де гарної години працюють чоловіки. В день моїх відвідин кошари так були позасипувані снігом, що ніхто не міг у них сидіти. Однак під захистом підашшя чоловіки розбивали брукняк. Кожний з них сидів на великому бруковому камені і тяжким молотом бив по обмерзлому ґраніту, доки набивав з нього 5 бушлів. Тоді його денна робота кінчалась, і він діставав 3 пенси і хлібну картку. У другій частині подвір'я стояла злиденна дерев'яна хатина. Відчинивши двері, ми побачили, що вона була повна чоловіків, які тулилися один до одного, щоб зігрітись. Вони дерли клоччя з корабельної линви і сперечалися між собою, хто з них при мінімумі харчів може найдовше працювати, бо витривалість була тут point d'honneur.* В цьому одному лише робітному домі діставало допомогу 7.000 осіб, серед них сотні таких, що 6 або 8 місяців тому заробляли вправною працею найвищу в цій країні заробітну плату. Число їх було б удвоє більше, коли б не те, що багато з них, навіть вичерпавши всі свої грошові заощадження, все таки не наважуються вдаватися по допомогу до парафії, доки в них іще лишається щобудь заставляти... Покинувши робітний дім, я пішов вулицями здебільша з одноповерховими будинками, що їх так багато в Poplar'і. Моїм поводирем був член комітету безробітних. Перший дім, куди ми зайшли, був дім залізничника, що 27 тижнів був уже без роботи. Я найшов його з цілою його родиною в задній кімнатці. В кімнатці були ще деякі меблі, її ще опалювали. Це конче треба було, щоб захистити голі ноги маленьких дітей від холоду, бо день був страшенно зимний. На тарілці проти вогню лежало клоччя, і його жінка й діти дерли у відплату за хліб з робітного дому. Чоловік працював в одному з вищеописаних подвір'їв за хлібну картку й 3 пенси на день. Тепер він прийшов додому обідати, дуже зголоднілий, як сказав він нам з гіркою посмішкою, а його обід складався з кількох шматків хліба з смальцем і склянки чаю без молока... Дальші двері, куди ми постукали, відчинила жінка середнього віку, яка, не сказавши й слова, провела нас у малюсіньку задню кімнатку, де мовчки сиділа ціла її родина, втупивши

* — справою чести. *Ред.*

очі в швидко гаснущий огонь. Таке спустіння, така безнадійність повисла над цими людьми й над їхньою малюсінькою кімнаткою, що я не хотів би побачити подібну сцену ще раз. «Вони, пане, нічого не заробили,— сказала жінка, показуючи на своїх дітей,— нічого за 26 тижнів, і всі наші гроші витрачені, всі гроші, які я й батько відкладали були за кращих часів, сподіваючися забезпечити собі резерв на лихий час. Ось дивіться,— майже диким голосом закричала вона, показуючи нам банкову книжечку з усіма її акуратними записами вкладених і вибраних грошей, так що ми могли бачити, як невеличка маєтність почалася від першого вкладу в 5 шилінґів, як вона помалу зросла до 20 фунтів стерлінґів, а потім почала знову спадати, з фунтів до шилінґів, аж доки останній запис зробив книжку такою безвартісною, як якийсь шматок паперу. Ця родина діставала з робітного дому раз на день один злиденний обід... Дальша наша візита була до дружини одного ірляндця, що працював на корабельні. Ми найшли її хорою від недостачі харчів, вона лежала в одежі, простягнувшись на матраці, ледве прикрита шматком килиму, бо всі постільні речі були в заставі. Нещасні діти доглядали її, але видно було, що вони сами потребують материної опіки. Дев'ятнадцять тижнів примусового безділля довели її до цього стану; оповідаючи нам історію свого гіркого минулого, вона стогнала так, немов утратила всяку надію на кращу будучину... Коли ми вийшли з дому, до нас підбіг якийсь молодий чоловік і попросив нас зайти до його дому та поглянути, чи не можна чого зробити для нього. Молода жінка, двоє вродливих діток, купа заставничих квитків, цілком гола кімната — оце було все, що він мав нам показати».

Наведемо ще витяг з однієї торійської газети про лихі наслідки кризи 1866 р. Не треба забувати, що східня частина Лондону, про яку тут мовиться, є місце пробування не лише будівельників залізних кораблів, згаданих у тексті цього розділу, але й робітників так званої «домашньої праці», що її оплата завжди стоїть нижче мінімуму... «Жахна драма розгорнулася вчора в одній частині столиці. Хоч тисячі безробітних Істенду з чорними жалібними прапорами й не влаштували масової демонстрації, а проте натовп був досить імпозантний. Пригайдамо собі, як страждає ця людність. Вона вмирає з голоду. Це — простий і страшний факт. Їх 40.000. На наших очах, в одному з кварталів цієї дивної столиці, поруч величезного нагромадження багатства, яке колибудь тільки бачив світ, поруч цього 40.000 людей без жодної допомоги вмирають голодною смертю! Тепер ці тисячі вдираються до інших кварталів; завжди напівголодні, вони кричать нам у вуха про свої страждання, голосять про них до неба, оповідають нам про свої злиденні халупи, про те, що вони не можуть найти роботу, і що марна річ була б їм просити милостині. Місцеві платники податку на користь бідних самі стоять на межі павперизму в наслідок вимог з боку парафій». («Standard», 5 April 1867).

Через те, що серед англійських капіталістів повелася мода змальовувати Бельґію як рай для робітників, бо «воля праці», або, що те саме, «воля капіталу» там не обмежена ні деспотизмом тред - юньйонів, ані фабричними законами, скажімо тут кілька слів про «щастя» бельґійського робітника [що його пригноблюють лише духовенство, земельна аристократія, ліберальна буржуазія і бюрократія, але аж ніяк не тред - юньйони і не фабричні закони].* Напевно, ніхто не був глибше посвячений у всі таємниці цього щастя, ніж небіжчик пан Дюкпетіо, головний інспектор бельґійських в'язниць та добродійних установ і член бельґійської центральної статистичної комісії. Загляньмо до його твору «Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique», Bruxelles 1855. Тут ми знаходимо, між іншим, бельґійську середню робітничу родину, що її щорічні видатки й доходи обчислено на основі дуже докладних даних і що її умови харчування потім порівнюється з умовами харчування солдата, флотського матроса й арештанта. Родина «складається з батька, матері й чотирьох дітей». Із цих шістьох осіб «четверо можуть цілий рік займатися корисною працею»; припускається, «що між ними немає ані хорих, ані нездатних до праці», що вони не роблять ані «видатків на релігійні, моральні й інтелектуальні потреби, за винятком невеличкої оплати за місце в церкві», ані «вкладок до ощадних кас і до кас забезпечення на старість», ані «видатків на предмети розкошів або інших зайвих видатків». Однак батько і старший син палять і заходять неділями до шинку, а на це їм треба цілих 86 сантимів на тиждень. «Із загального зіставлення заробітної плати, що її дістають робітники різних галузей промисловости, випливає... що найвища пересічна денна заробітна плата становить 1 франк 56 сантимів для чоловіків, 89 сантимів для жінок, 56 сантимів для хлопців і 55 сантимів для дівчат. За таким обчисленням доходи родини становили б щонайбільше 1.068 франків на рік... У родині, що її ми визнали за типову, ми підрахували загальну суму всяких можливих доходів. Але, якщо припустимо, що й мати одержує заробітну плату, то ми тим самим лишаємо хатнє господарство без керівництва; хто тоді піклуватиметься про домівку, про маленькі діти? Хто тоді варитиме, пратиме, лататиме? Ця дилема щодня стає перед очима робітників».

Отже, бюждет родини такий:

Батько . . .	300	робочих днів	по	1,56	франка	=468 франків
Мати	300	»	» »	0,89	»	=267 »
Син	300	»	» »	0,56	»	=168 »
Дочка	300	»	» »	0,55	»	=165 »
			Разом	. . . . . .		1.068 франків

Річні видатки родини і її дефіцит становили б, коли б робітник діставав харчі:

Флотського матроса	1.828 франків	— дефіцит 760 франків
Солдата	1.473 »	» 405 »
Арештанта	1.112 »	» 44 »

* Заведене у прямі дужки беремо з другого німецького видання. *Ред.*

«Ми бачимо, що мало робітничих родин може харчуватись принаймні так, як арештанти, не кажучи вже про те, щоб харчуватись так, як матроси або солдати. Кожний бельґійський арештант коштував у 1847 — 1849 рр. пересічно 63 сантими на день, що проти щоденних витрат на утримання робітника дає ріжницю в 13 сантимів. Витрати на адміністрацію й догляд вирівнюються тим, що арештант не платить за квартиру... Але як пояснити, що велике число, ми могли б сказати величезна більшість, робітників живе у ще скупіших умовах? Лише тим, що вони вживають таких заходів, що їхня таємниця відома тільки їм самим; вони зменшують свою щоденну порцію, їдять житній хліб замість пшеничного; їдять менше м'яса або й зовсім його не їдять; те саме з маслом і приправами; ціла родина тулиться в одній або двох комірках, де дівчата й хлопці сплять разом, часто на тому самому солом'янику; вони заощаджують на одягу, білизні, засобах підтримувати чистоту, відмовляють собі приємностей неділями, коротко — вони засуджують себе на якнайприкріші нестатки. Скоро робітник дійде до цієї останньої межі, то незначне підвищення ціни засобів існування, якась затримка в роботі, якась недуга збільшують його злидні й цілковито руйнують його. Борги наростають, кредит вичерпується, одяг і найдоконечніші меблі мандрують у льомбард, і, нарешті, родина просить вписати її у реєстр бідних».[137] Дійсно, в цьому «раю капіталістів» щонайменша зміна ціни найдоконечніших засобів існування тягне за собою зміну числа смертних випадків і злочинів! (Див. маніфест Maatschappij : «De Vlamingen Vooruit!» Brussel 1860, p. 15,16). Ціла Бельґія налічує 930.000 родин, з них, за офіціяльною статистикою, 90.000 багатих (виборців)=450.000 осіб; 190.000 родин дрібної середньої кляси, міської і сільської, що значна частина її завжди попадає до лав пролетаріяту = 1.950.000 осіб. Нарешті, 450.000 робітничих родин = 2.250.000 осіб, що з них зразкові родини зазнають щастя, яке змалював Ducpétiaux. Із 450.000 робітничих родин понад 200.000 фігурують у списку бідних!

e) Брітанський рільничий пролетаріят

Антагоністичний характер капіталістичної продукції й акумуляції ніде не виявляться брутальніш, ніж у проґресі англійського сільського господарства (включаючи і скотарство) і в реґресі англійського сільського робітника. Раніш ніж перейдемо до його сучасного становища, киньмо оком назад. Сучасне рільництво в Англії веде свій початок від середини XVIII століття, хоча переворот у відносинах земельної власности, що з нього як бази походить змінений спосіб продукції, датується куди ранішим часом.

---

[137] *Ducpétiaux*: «Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique», Bruxelles 1855, p. 151, 154, 155.

Коли візьмемо дані Артура Юнґа, точного спостерігача, але поверхового мислителя,— коли візьмемо його дані про сільських робітників року 1771, то побачимо, що ці останні відіграють дуже мізерну ролю порівняно із своїми попередниками кінця XIV в., «коли вони могли жити в достатках і акумулювати багатство»,[138] не кажучи вже зовсім про XV століття, «золотий вік англійських робітників міста й села». Однак ми не маємо потреби вертатися так далеко назад. В одному дуже змістовному творі з 1777 р. ми читаємо: «Великий фармер піднісся майже до рівня джентлмена, тимчасом як бідний сільський робітник придушений майже до землі... Його безталанне становище виявляється цілком ясно, коли порівняти його становище тепер і сорок років тому... Земельний власник і фармер спільно діють, щоб пригнобити робітника».[139] Далі там докладно показано, що реальна заробітна плаґа на селі за час від 1737 до 1777 р. зменшилась майже на ¼, або на 25%. «Сучасна політика,— каже в той самий час д-р Річард Прайс,— сприяє вищим клясам народу; наслідок буде такий, що раніш або пізніш усе королівство складатиметься лише з джентлменів і жебраків, ґрандів і рабів».[140]

А проте становище англійського сільського робітника років 1770 — 1780 так щодо його харчів і житлових умов, як і щодо його почуття власної гідности, розваг тощо, є ідеал, якого пізніш ніколи не досягнуто.

Його пересічна заробітна плата, виражена в пінтах пшениці, становила в 1770 — 1771 рр. 90 пінт, за часів Ідна (1797 р.) вже лише 65, а року 1808 лише 60 пінт.[141]

---

[138] *James E. Th. Rogers*, Prof. of Political Economy in the University of Oxford: «A History of Agriculture and Prices in England», Oxford 1866, vol. I, p. 690. Цей старанно опрацьований твір у досі виданих двох перших томах обіймає лише період від 1259 до 1400 р. Другий том містить лише статистичний матеріял. Це перша автентична «History of Prices»,* яку ми маємо для того часу.

[139] Reasons for the late Increase of the Poorrates; or, a comparative view of the price of labour and provisions», London 1777, p. 5, 11.

[140] *Dr. Richard Price*: «Observations on Reversionary Payments», 6 th ed. By W. Morgan. London 1805, vol. II, p. 158, 159. На стор. 159 Прайс зауважує: «Номінальна ціна робочого дня тепер хіба лише вчетверо або, щонайбільше, вп'ятеро більша, ніж у 1514 р. Але ціна збіжжя тепер усемеро більша, а м'яса й одягу — майже вп'ятнадцятеро. Отже, ціна праці збільшувалась так непропорційно до зростання видатків на доконечні засоби існування, що тепер робітник, мабуть, не може зробити й половини тих витрат, що їх він робив раніш». («The nominal price of day labour is at present no more than about four times, or at most five times higher than it was in the year 1514. But the price of corn is seven times, and of flesh - meat and raiment about fifteen times higher. So far, therefore, has price of labour been even from advancing in proportion to the increase in the expences of living, that it does not appear that it bears now half the proportion to those expences that it did bear»).

[141] *Barton*: «Observations on the circumstances which influence the condition of the Labouring Classes of Society», London 1817», p. 26. Для кінця XVIII століття порівн. *Eden*: «The State of the Poor».

* — історія цін. *Ред.*

Ми вже раніш відзначали становище сільських робітників наприкінці антиякобінської війни, протягом якої так надзвичайно позбагачувалися земельні аристократи, фармери, фабриканти, купці, банкіри, біржові лицарі, постачальники до армії й т. ін. Номінальна заробітна плата підвищилась почасти в наслідок знецінення банкнот, почасти в наслідок, незалежного від цього, зросту цін на найдоконечніші засоби існування. Але дійсний рух заробітної плати можна сконстатувати дуже простим способом, не вдаючись у непотрібні тут подробиці. Закон про бідних і відповідна адміністрація були в 1814 р. ті самі, що і в 1795 р. Пригадаймо собі, як цей закон застосовувано на селі: у формі милостині парафія доповняла номінальну заробітну плату до номінальної суми, потрібної для простого животіння робітника. Відношення між заробітною платою, що її платить фармер, і тим дефіцитом її, що його поповнює парафія, показує нам таке: поперше, наскільки заробітна плата впала нижче її мінімуму, подруге, міру, в якій сільський робітник складався з найманого робітника й павпера, або міру, в якій його перетворювано на кріпака його парафії. Ми виберемо графство, яке репрезентує пересічні умови всіх інших графств. 1795 р. пересічна тижнева заробітна плата в Northamptonshire становила 7 шилінґів 6 пенсів, загальна сума річних видатків родини з 6 осіб — 36 фунтів стерлінґів 12 шилінґів 5 пенсів, загальна сума її доходів — 29 фунтів стерлінґів 18 шилінґів, дефіцит, поповнюваний парафією,— 6 фунтів стерлінґів 14 шилінґів 5 пенсів. У тому самому графстві тижнева заробітна плата становила 1814 р. 12 шил. 2 пенси, загальна сума річних видатків родини з 5 осіб— 54 фунти стерлінґів 18 шилінґів 4 пенси, загальна сума її доходів — 36 фунтів стерлінґів 2 шилінґи, дефіцит, поповнюваний парафією,— 18 фунтів стерлінґів 6 шилінґів 4 пенси, [142] в 1795 р. дефіцит становив менш ніж четвертину заробітної плати, в 1814 р.— більше, ніж половину. Само собою зрозуміло, що за таких обставин зник 1814 р. і той невеличкий комфорт, що його бачив Ідн у котеджі сільського робітника.[143] З усіх тварин, що їх тримає фармер, робітник, цей instrumentum vocale,* лишився відтепер тією, яку мучать якнайбільше, годують якнайгірше і з якою поводяться щонайбрутальніше.

Такий стан речей спокійно тривав далі, доки «бурхливі повстання 1830 р. виявили нам (тобто панівним клясам) при світлі підпалених скирт хліба, що під поверхнею рільничої Англії злидні й глухе бунтівниче незадоволення палають так само буйно, як і під поверхнею промислової Англії».[144] Седлер охристив тоді в палаті громад сільських робітників «білими рабами» («white slaves»); з уст якогось єпископа пролунав цей самий епітет у па-

[142] *Parry*: «The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered», London 1816, p. 86.

[143] Там же, стор. 213.

[144] *S. Laing*: «National Distress», 1844, p. 62.

* — говорюще знаряддя. *Ред.*

латі лордів. Е. Дж. Векфілд, найвидатніший економіст того періоду, каже: «Сільський робітник південної Англії і не раб, і не вільна людина,— він павпер».[145]

Час, що безпосередньо передував скасуванню хлібних законів, по - новому освітлив становище сільських робітників. З одного боку, в інтересі буржуазних аґітаторів було показати, як мало ті охоронні закони захищають дійсних продуцентів хліба. З другого боку, промислова буржуазія кипіла гнівом з приводу того, що земельні аристократи викривали умови фабричної роботи, з приводу того, що ці наскрізь зіпсовані, безсердечні і знатні нероби виявляли вдаване співчуття до страждань фабричного робітника та «дипломатичний запал» до фабричного законодавства. Є давня англійська приказка, що коли два злодії чублять один одного, то з цього завжди буде якась користь. І дійсно, галаслива, пристрасна суперечка поміж двома фракціями панівної кляси про те, яка з них якнайбезсоромніше експлуатує робітника, допомогла і справа і зліва виявити правду. Граф Шефтсбері, інакше лорд Ешлі, стояв на чолі аристократичного філантропічного походу проти фабрик. Тим то в 1844 й 1845 рр. він був улюбленою темою для «Morning Chronicle», що викривав становище рільничих робітників. Ця газета, найзначніший тодішній ліберальний орган, надіслала до селянських округ власних комісарів, які зовсім не задовольнилися загальним описом і статистикою, а опублікували імена так тих робітничих родин, що їх становище вони дослідили, як і їхніх панів - землевласників. Нижченаведена таблиця подає заробітну плату, яку платять у трьох селах, у сусідстві Blanford'a, Wimbourne і Poole. Села ці — власність містера Дж. Бенкса і графа Шефтсбері. Треба зауважити, що цей папа «low church»,* цей голова англійських пієтистів, так само як і згаданий Бенкс, із злиденної заробітної плати робітників відбирав ще в них значну частину під приводом плати за квартиру.

a) Дітей	b) Членів родин	c) Тижнева зароб. плата чоловіків	d) Тижнева заробітна плата дітей	e) Тижневий дохід цілої родини	f) Тижнева квартирна плата	g) Загальний тижневий заробіток з відрахуванням квартирної плати	h) Тижневий заробіток на людину
			Перше село				
2	4	8 шил.	—	8 шил. —	2 шил. —	6 шил. —	1 шил. 6 п.
3	5	8 »	—	8 » —	1 » 6 п.	6 » 6 п.	1 « $3^1/_2$»
2	4	8 »	—	8 » —	1 » —	7 » —	1 « 9 »
2	4	8 »	—	8 » —	1 » —	7 » —	1 « 9 »
6	8	7 »	1—1 ш. 6 п.	10 » 6 п.	2 » —	8 » 6 п.	1 « $^1/_4$»
3	5	7 »	1—2 » —	7 » —	1 » 4 п.	5 » 8 «	1 « $1^1/_2$»

[145] «England and America», London 1833, vol. I, p. 47.

* — низької церкви. *Ред.*

a) Дітей	b) Членів родини	c) Тижнева зароб. плата чоловіків	d) Тижнева заробітна плата дітей	e) Тижневий дохід цілої родини	f) Тижнева квартирна плата	g) Загальний тижневий заробіток з відрахуванням квартирної плати	h) Тижневий заробіток на людину
				Друге село			
6	8	7 ш.	1—1ш. 6 п.	10 ш. —	1 ш. 6 п.	8 ш. 6 п.	1 ш. 3/4 п.
6	9	7 »	1—1 « 6 п.	7 » —	1 » 3 1/2 »	5 » 8 1/2 »	0 » 8 1/2 »
8	10	7 »	—	7 » —	1 » 3 1/2 »	5 » 8 1/2 »	0 » 7 »
4	6	7 »	—	7 » —	1 » 6 1/2 »	5 » 5 1/2 »	0 » 11 »
3	5	7 »	—	7 » —	1 » 6 1/2 »	5 » 5 1/2 »	1 » 1 »
				Третє село			
4	6	7 ш.	—	7 ш. —	1 ш. —	6 шил. —	1 ш. —
3	5	7 »	1—2 ш.—	11 » 6 п.	0 » 10 п.	10 » 8 п.	2 » 1 1/2 п.
0	2	5 »	1—2 » 16 »	5 » —	1 » —	4 » —	2 [146]

Скасування збіжжевих законів дало надзвичайний поштовх англійському рільництву. Дренажні роботи якнайбільшого маштабу,[147] нова система годівлі худоби в стайнях і засіву штучних кормових трав, заведення механічних апаратів до угноювання, нові способи обробляти глинкуватий ґрунт, збільшене вживання мінерального добрива, застосування парової машини й усякого роду нових робочих машин і т. д., взагалі інтенсивніша культура — ось що характеризує цю епоху. Пан Пезі, президент королівського рільничого товариства, твердить, що (відносні) господарські витрати через заведення нових машин зменшились майже удвоє. З другого боку, швидко збільшився позитивний дохід від землі. Основною умовою нових метод були збільшені капіталовкладення на акр, отже, і прискорена концентрація фарм.[148] Одночасно й засівна площа збільшилась від 1846 р. до 1856 р. на 464.119 акрів, не кажучи вже про величезні площі у східніх графствах, які з кролячих загородок і злиденних пасовиськ немов чарами перетворено в буйні збіжжеві лани. Ми вже знаємо, що одночасно з цим зменшилось загальне число осіб, занятих у рільництві. Щождо власне рільників обох статей і

[146] «London Economist», 29 березня 1845 р., р. 290.

[147] Земельна аристократія сама авансувала собі для цієї мети фонди з державної скарбниці, звичайно через парлямент, за дуже низький процент, що його фармери мали виплачувати їй удвоє.

[148] Зменшення числа середніх фармерів ясно видно з рубрик перепису: «Син фармера, онук, брат, племінник, дочка, онучка, сестра, племінниця», одно слово, члени родини самого фармера, що працюють у нього. Ці рубрики налічували 1851 р. 216.851 особу, 1861 р. лише 176.151 особу. Від 1851 до 1871 р. число фарм, менших від 20 акрів, зменшилось більш, ніж на 900, число фарм від 50 до 77 акрів спало з 8.253 до 6.370; те саме й з усіма іншими фармами, меншими від 100 акрів. Навпаки, протягом тих самих двадцятьох років число великих фарм збільшилось; число фарм від 300 до 500 акрів збільшилось з 7.771 до 8.410, число фарм, більших за 500 акрів,— з 2.755 до 3.914, число фарм, більших за 1000 акрів,— з 492 до 582.

різного віку, то число їх зменшилося з 1.241.269 в 1851 р. до 1.163.217 в 1861 р.[149] Тим то, коли генеральний англійський реєстратор справедливо зауважує: «Приріст числа фармерів і сільських робітників од 1801 р. не стоїть ні в якій пропорції до приросту рільничого продукту»,[150] то ця диспропорція ще куди більше стосується до останнього періоду, коли позитивне зменшення сільської робітничої людности відбувалось рівнобіжно із збільшенням оброблюваної площі, інтенсифікацією культури, нечуваною акумуляцією капіталу, вкладеного в землю і призначеного для її оброблювання, нечуваним в історії англійської аґрономії зростанням кількости рільничого продукту, буйним підвищенням ренти землевласників і надзвичайним зростанням багатства капіталістичних фармерів. Коли до цього всього додати ще безперервне швидке поширення міських ринків збуту й панування вільної торговлі, то сільського робітника post tot discrimina rerum,* нарешті, поставлено в такі умови, які secundum artem** мусіли були зробити його безмежно щасливим.

Навпаки, професор Роджерс доходить такого висновку, що становище сільського робітника за наших часів надзвичайно погіршало не лише порівняно з становищем його попередника в останній половині XIV століття і в XV столітті — про це й казати годі — але й порівняно з становищем його попередника періоду від 1770 р. до 1780 р., що «він знов став кріпаком», і до того ж кріпаком погано годованим і погано забезпеченим щодо житла.[151] Д-р Джуліян Гентер у своєму епохальному звіті про житлові умови сільських робітників каже: «Кошти існування hind'а (назва сільського робітника за часів кріпацтва) фіксовано в розмірі якнайнижчої суми, що на неї він може жити... його заробітна плата й притулок не стоять ні в якій пропорції до зиску, що мають видушити з нього. Він є нуль у рахунках фармера.[152] Засоби його існування завжди розглядають як сталу величину»,[153] «Щождо дальшого зменшування його доходу, то він може сказати: nihil habeo, nihil curo.**** Йому будучина не страшна, бо

[149] Число пастухів овець збільшилося з 12.517 до 25.559.

[150] «Census etc.», vol. II, p. 36.

[151] *Rogers*: «A History of Agriculture and Prices in England», Oxford 1866, vol. I, p. 693, «The peasant has again become a serf». Там же, стор. 10. П. Роджерс належить до ліберальної школи, він особистий приятель Кобдена і Брайта, отже, зовсім не laudator temporis acti.***

[152] «Public Health. Seventh Report», London 1865, p. 242. «The cost of the hind is fiked at the lowest possible amount on which he can live... the supplies of wages or shelter are not calculated on the profit to be derived from him. He is a zero in farming calculations». Тим то немає нічого незвичайного в тім, що або домовласник збільшує квартирну плату для робітника, коли він почує, що робітник заробляє дещо більше, або фармер зменшує робітникові заробітну плату, «бо його жінка найшла собі роботу». (Там же).

[153] Там же, стор. 135.

* — після стількох різних пригод. *Ред.*

** — згідно з теорією. *Ред.*

*** — хвалій минулих часів. *Ред.*

**** Нічого не маю, ні про що не дбаю. *Ред.*

він нічого не має, окрім того, що абсолютно доконечне для його існування. Він дійшов точки замерзання, що з неї, як із бази, виходять усі обрахунки фармера. Хай буде що буде, хоч щастя, хоч нещастя, його це не торкається».[154]

В 1863 р. проведено офіціяльне дослідження умов харчування і праці злочинців, засуджених на заслання й на громадські примусові роботи. Результати його подано у двох товстих синіх книгах. «Старанне порівнання,— читаємо там, між іншим,— харчу злочинців по в'язницях Англії із харчами павперів по робітних домах і вільних сільських робітників цієї ж країни доводить безперечно, що перші дістають далеко кращі харчі, ніж будь - яка з тих двох інших кляс»,[155] тимчасом як «маса праці, якої вимагають від засуджених на громадські примусові роботи, становить приблизно половину того, що виконує звичайний сільський робітник».[156] Ось деякі характеристичні свідчення свідків. Джон Сміс, директор едінбурзької в'язниці, свідчить. № 5056: «Харчі по англійських в'язницях далеко кращі, ніж харчі звичайних сільських робітників». № 5075: «Це факт, що звичайні рільничі робітники Шотляндії дуже рідко дістають якебудь м'ясо». № 3047: «Чи не знаєте ви якихбудь підстав для того, що злочинців треба годувати далеко краще (much better), ніж звичайних сільських робітників? — Звичайно, не знаю». № 3048: «Чи не вважаєте ви за доцільне робити дальші експерименти, щоб харчі арештантів, засуджених на громадські примусові роботи, наблизити до харчів вільних сільських робітників»?[157] «Сільський робітник,— читаємо там,— міг би сказати: «Я тяжко працюю й не дістаю досить їсти. Коли я був у в'язниці, я працював не так тяжко, а харчів мав удостачу, і тому мені краще бути у в'язниці, ніж на волі».[158] Із таблиць, доданих до першого тому звіту, складено таке порівняльне зведення.

Тижнева кількість харчів[158a]

	Азотові складові частини (унцій)	Безазотові складові частини (унцій)	Мінеральні складові частини (унцій)	Загальна сума (унцій)
Злочинець у портлендській в'язниці	28,95	150,06	4,68	183,69
Матрос королівської фльоти	29,63	152,91	4,52	187,06
Солдат	25,55	114,49	3,94	143,98
Каретник (робітник) . .	24,53	162,06	4,23	190,82
Складач	21,24	100,83	3,12	125,19
Сільський робітник . . .	17,73	118,06	3,29	139,08

[154] Там же, стор. 134.

[155] «Report of the Commissioners... relating to Transpotration and Penal Servitude», London 1863, p. 42, 50.

[156] Там же, стор. 77. «Memorandum by the Lord Chief Justice».

[157] Там же, том II, «Evidence».

[158] Там же, том I, Appendix, стор. 280.

[158a] Там же, стор. 274, 275.

Загальний результат досліджень лікарської комісії 1863 р. про стан харчування гірше харчованих кляс народу вже відомий читачеві. Читач пригадує собі, що харчі більшої частини родин сільських робітників стоять нижче мінімальної міри, потрібної, «щоб забезпечити себе від хороб у наслідок голоду». Так стоїть справа особливо по всіх суто рільничих округах—Cornwall, Devon, Somerset, Witts, Stafford, Oxford, Berks i Herts. «Кількість харчів, що їх дістає сільський робітник,— каже д-р Сімон,— більша, ніж показує пересічна кількість, бо сам він дістає куди більшу частину засобів існування, доконечну для його праці, аніж інші члени його родини; в найбідніших округах він дістає майже все м'ясо або сало. Та кількість харчів, що припадає на жінку, а так само й на дітей у період їхнього швидкого зросту, в багатьох випадках і майже по всіх графствах недостатня, особливо щодо азоту».[159] Наймити й наймички, що живуть у самих фармерів, харчуються добре. Число їх із 288.277 в 1851 р. спало до 204.962 в 1861 р. «Праця жінок на полі,— каже д-р Сміс,— хоч би й якими взагалі шкідливими наслідками вона супроводилася, за сучасних обставин є дуже корисна для родини, бо дає їй засоби на взуття, одяг, квартирну плату, і таким чином змогу краще харчуватись».[160] Одним із найвизначніших результатів цього дослідження було виявлення того факту, що сільський робітник в Англії харчується куди гірше, ніж в інших частинах Сполученого королівства («is considerably the worst fed»), як це видно з нижченаведеної таблиці.

Тижневе споживання вуглецю й азоту пересічно на одного сільського робітника

	Вуглецю (грани)	Азоту (грани)
Англія	40,673	1,594
Велз	48,354	2,031
Шотляндія	48,980	2,348
Ірляндія	43,366	2,439 [161]

[159] «Public Health. Sixth Report 1863», p. 238, 249, 261, 262.

[160] Там же, стор. 262.

[161] Там же, стор. 17. Англійський сільський робітник дістає лише четвертину тієї кількости молока й лише половину тієї кількости хліба, яку дістає ірляндський сільський робітник. Кращі умови харчування ірляндського сільського робітника відзначив уже А. Юнґ на початку цього століття в своїй «Tour through Ireland». Причина цього та, що бідний ірляндський фармер куди гуманніший, ніж багатий англійський. А щодо Велзу, то наведені в тексті дані не стосуються до його південно-західньої частини. «Всі тамошні лікарі згоджуються на тому, що збільшення проценту смертности від туберкульози, золотухи й т. ін. інтенсивно зростає з погіршанням фізичного стану людности, і це погіршання всі приписують злидням. Денне утримання сільського робітника обчислюють там у 5 пенсів, у багатьох округах фармер (що й сам бідує) платить іще менше. Шматок засоленого м'яса, сухий, як тверде червоне дерево, і ледве

«Кожна сторінка звіту д-ра Гентера,— каже д-р Сімон у своєму офіціяльному санітарному звіті,— свідчить про недостатню кількість і злиденну якість помешкань нашого сільського робітника. І ось уже багато років, як стан його з цього боку проґресивно гіршає. Тепер сільському робітникові куди важче підшукати помешкання, а коли й підшукає, то воно куди менше відповідає його потребам, аніж це було, може, декілька століть тому... Особливо швидко зростає це лихо протягом останніх 30 або 20 років, і житлові умови селянина тепер надзвичайно сумні. Він тут цілком безпорадний, хібащо ті, кого він збагачує своєю працею, захочуть завдати собі клопоту поводитися з ним із певного роду жалісливістю та ласкавістю. Чи найде він житло на тій землі, яку обробляє, чи буде те житло придатне для людей чи лише для свиней, чи буде при ньому невеличкий садок, що так полегшує гніт злиднів,— усе це залежить не від його готовости

чи вартий важкого процесу травлення, або шматок сала є за приправу до великої кількости юшки з борошна й цибулі або до вівсянки, і це день-у-день становить обід сільського робітника... Проґрес промисловости для нього мав такі наслідки, що дебеле домотканне сукно витиснено в цьому суворому й вогкому підсонні дешевими бавовняними тканинами, а міцніші напої — «номінальним» чаєм... Після багатьох годин перебування на вітрі й дощі рільник вертається до свого котеджу, щоб присісти біля печі, де горить торф або кавалки, збиті з глини й покидьків кам'яного вугілля, що, згораючи, виділюють цілі хмари вуглекислоти й сульфатної кислоти. Стіни хатини пороблено з глини й каменю, долівка — гола земля, що була тут і перед будуванням хатини, дах — маса понакидуваної, непошитої соломи. Кожну щілину заткнуто, щоб не виходило тепло, і в цій атмосфері диявольського смороду, на брудній землі, часто висушуючи на своєму тілі свою однісіньку одіж, він сідає вечеряти з дружиною й дітьми. Акушери, примушені проводити частину ночі в цих хатах, описували, як їхні ноги грузли у брудній земляній долівці і як їм доводилося—легенька собі справа!—продовбувати дірку в стіні, щоб здобути собі хоч трохи свіжого повітря. Численні свідки різного ранґу свідчать, що недосить харчований (underfed) селянин кожної ночі зазнає цих і інших шкідливих для його здоров'я впливів; результат цього— квола й золотушна людність, про це справді маємо більш ніж досить доказів... Повідомлення парафіяльних урядовців у Caermarthenshire і Cardiganshire виразно потверджують такий самий стан речей. Сюди треба додати ще більше лихо — поширення ідіотизму. А тепер ще декілька слів про кліматичні умови. Буйні південно-західні вітри пронизують усю країну вісім-дев'ять місяців на рік, вони навівають страшні зливи, що спадають переважно на західніх схилах гір. Дерева трапляються рідко, хіба лише по затишних місцях; там, де вони не захищені, їх нищить вітер. Хатини туляться під гірськими терасами, часто по ярах або каменярнях; лише найдрібніша порода овець і місцева рогата худоба можуть жити на таких пасовиськах... Молодь еміґрує до східніх гірничих округ Glamorgan і Monmouth... Caermarthenshire — це розсадник шахтарів і їхній інвалідний дім... Людність ледве-ледве підтримує свою чисельність на тому самому рівні. Так, у Cardiganshire було:

	1851 р.	1861 р.
Чоловічої статі	45.155	44.446
Жіночої статі	22.459	52.955
	97.614	97.401

(Звіт д-ра Гентера в «Public Health. Seventh Report 1864», London 1865, p. 498 — 502 passim.).

або спромоги платити відповідну квартирну плату, а від того вжитку, який будуть ласкаві зробити інші «із свого права порядкувати своєю власністю так, як їм забажається». Хоч би яка велика була фарма, немає такого закону, що вимагав би збудувати на ній певну кількість помешкань для робітників, не кажучи вже зовсім про пристойність цих помешкань; так само закон не дає робітникові найменшого права на ту землю, для якої його праця так само доконечна, як дощ і сонячне світло... Ще одна загальновідома обставина кидає на терези тяжку вагу проти нього... Це — вплив закону про бідних з його постановами про оселення й податок на користь бідним.[162] Під його впливом кожна парафія має грошовий інтерес у тому, щоб обмежити на мінімумі число сільських робітників, які живуть у ній, бо, на нещастя, рільнича праця, замість ґарантувати сільському робітникові, що тяжко працює, та його родині певну й постійну незалежність, веде його здебільша, довшим або коротшим обхідним шляхом, до павперизму, — павперизму, до якого протягом цілого того шляху робітник так стоїть близько, що всяка хороба або якийсь тимчасовий брак праці примушують його одразу звертатися по допомогу до парафії; і тим то кожне оселення рільничої людности в якійсь парафії, очевидно, є для неї збільшення податку на користь бідним. Великим землевласникам[163] досить лише вирішити, що в їхніх маєтках не повинно бути жител для робітників, — і вони одразу звільняються від половини своєї відповідальности за бідних... У якій мірі англійська конституція й закони мали за мету встановити такого роду безумовну земельну власність, що дає лендлордові силу «робити з своєю власністю що йому забажається», поводитися з рільниками як із чужоземцями і проганяти їх із своєї території, — це питання, що обговорення його не входить у рамки моїх завдань... Це право виганяти — не просто теорія. Воно реалізується на практиці в якнайбільшому маштабі. Це одна з обставин, що мають вирішальний вплив на житлові умови сільського робітника... Про розміри лиха можна судити на основі останнього перепису, який показав, що протягом останніх 10 років руйнування домів, не зважаючи на дедалі більший місцевий попит на них, проґресувало у 821 різних округах Англії; таким чином в 1861 р. людність, яка проти 1851 р. зросла на $5^1/_3{}^0/_0$, при чому ми зовсім не беремо на увагу осіб, що примушені жити не в тих парафіях, де вони працюють, — позбивано в помешкання, площа яких зменшилась на $4\frac{1}{2}{}^0/_0$... Скоро тільки процес вилюднення завершується, — каже д-р Гентер, — у результаті його постає показне село (showvillage), де число котеджів зведено до незнач-

[162] 1865 р. цей закон дещо поліпшено. Досвід незабаром нам покаже, що така латанина ані трішечки не допомагає.

[163] Щоб зрозуміти дальшу цитату, зазначимо, що close villages (закритими селами) називають такі села, що їхні власники — один або два великі лендлорди, а open villages (відкритими селами) — такі, що їхні землі належать багатьом дрібним власникам. Саме в цих останніх будівельні спекулянти і можуть будувати котеджі й хати.

ної кількости й де ніхто не сміє жити, крім чабанів, садівників і сторожів дичини,— цих постійних слуг, з якими шановне панство поводиться з ласкою, звичайною для цієї кляси слуг.[164] Але земля потребує оброблення, і ми бачимо, що робітники, заняті на ній, живуть не в земельного власника, а приходять з відкритого села, що лежить, може, на віддалі трьох миль, де їх пустили до себе численні дрібні домовласники після того, як по закритих селах зруйнували котеджі робітників. Там, де справи наближаються до цього результату, котеджі своїм злиденним виглядом звичайно свідчать про долю, що на неї вони засуджені. Вони перебувають на різних щаблях природної руїни. Поки дах тримається, робітникові дозволяють платити за помешкання ренту, і він часто дуже радий, що йому це дозволяють, хоча б йому доводилося платити таку ціну, як і за добре помешкання. Але жодного ремонту, жодних полагоджень, крім таких, що їх зможе зробити сам пребідний мешканець. Коли ж котедж стає, нарешті, цілком непридатний для житла, то це означає лише, що число зруйнованих котеджів збільшилось на один і остільки менше доведеться надалі платити податку на бідних. Тимчасом як великі землевласники таким способом звалюють із себе податок на користь бідним через вилюднення належної їм землі, найближче містечко або відкрите село приймає до себе викинутих робітників; я кажу найближче, але оце «найближче» може лежати три - чотири милі від фарми, де робітник має день - у - день тяжко працювати. Таким чином, до його денної праці, так, наче це була б дурничка, долучається потреба день - у - день проходити 7 — 8 миль, щоб заробити собі на щоденний хліб. Всі сільські роботи, що їх виконують його дружина й діти, відбуваються тепер серед таких самих важких обставин. Але й це ще не все лихо, що його спричиняє йому віддаленість від місця роботи. В одкритому селі будівельні спекулянти скуповують шматки землі і якомога густіше забудовують їх найдешевшими халупами всякого роду. І в таких злиденних житлах, які, навіть тоді, коли вони виходять на чисте поле, мають найжахливіші характеристичні риси найпоганіших міських жител, туляться рільничі робітники Англії...[165] З другого боку, не треба собі уявляти,

[164] Таке показне село має дуже принадний вигляд, але воно таке саме нереальне, як і села, що їх бачила Катерина II підчас своєї подорожі до Криму. Останніми часами навіть і чабана часто виганяють з цих show-villages. Напр., біля Market Harborough є пасовисько для овець, що займає майже 500 акрів, де потрібна праця лише однієї людини. Для скорочення далеких переходів цими просторими рівнинами, гарними пасовиськами Leicester'а й Northampton'а, чабанові звичайно давали котедж на фармі. Тепер йому дають тринадцятий шилінґ на помешкання, що його він мусить собі шукати далеко у відкритому селі.

[165] «Доми робітників (у відкритих селах, які, звісно, завжди переповнені) звичайно збудовані рядами, задніми стінами до крайньої лінії того шматка землі, що його будівельний спекулянт називає своїм. Через те світло й повітря може проходити до них лише з фасаду». (Звіт д - ра Гентера в «Public Health. Seventh Report 1864», London 1865, p. 135). Дуже часто власник пивниці або сільський крамар здає також у найми

що робітник, який живе навіть на оброблюваній ним землі, знаходить собі таке помешкання, що на нього заслуговує його продуктивне життя. Навіть у князівських маєтках робітничі котеджі часто мають якнайзлиденніший характер. Є лендлорди, що вважають і стайню за досить добре житло для своїх робітників і їхніх родин, а проте не соромляться видушувати якнайбільше грошей з винаймання таких помешкань.[166] Хай це буде лише напівзавалена халупа з однією кімнатою для спання, без печі, без кльозета, з вікнами, що не відчиняються, без водопостачання, крім якогось рівчака, без садка,— робітник безпорадний проти такої несправедливости. А наші санітарно - поліційні закони (The Nuisances Removal Acts) — це мертва буква. Бож проводити їх доручено тим саме власникам, що здають у найми такі діри... Виняткові веселіші картини не повинні засліплювати нас та закривати перед нами величезну силу фактів, що є ганьба англійської цивілізації. Дійсно, жахний мусить бути стан речей, коли, не зважаючи на очевидну потворність теперішніх помешкань, компетентні спостерігачі одноголосно доходять такого висновку, що навіть ці повсюдно нікчемні помешкання є ще безмірно менше лихо, ніж просто кількісний брак помешкань. Вже віддавна переповнення помешкань сільських робітників

і помешкання. Тоді поряд із фармером він є другий пан для сільського робітника. Останній мусить бути одночасно і його покупцем. «З 10 шилінґами на тиждень мінус 4 фунти квартирної плати на рік він зобов'язаний купувати чай, цукор, борошно, мило, свічки й пиво по цінах, які сподобається визначити крамареві» (Там же, стор. 134). Ці відкриті села — це дійсно «карні колонії» англійського рільничого пролетаріяту. Багато з цих котеджів — це чисті постоялі двори, через які проходить уся бродяча наволоч з околиці. Селянин і його родина, що серед найбрудніших обставин часто справді навдивовижу зберегли путящість і чистоту характеру, тут цілком гинуть. Серед знатних Шейлоків це, звичайно, мода по - фарисейському знизувати плечима на адресу будівельних спекулянтів, дрібних власників і відкритих сел. Вони дуже добре знають, що їхні «закриті села й показні села» є місце народження «відкритих сел» і не могли б існувати без цих останніх. «Без дрібних власників одкритих сел найбільша частина сільських робітників мусіла б спати під деревами тих маєтків, де вони працюють» (Там же, стор. 135). Система «відкритих» і «закритих» сел панує по всій середній і всій східній Англії.

[166] Винаймач помешкання (фармер або лендлорд) безпосередньо або посередньо збагачується з праці людини, що їй він платить 10 шилінґів на тиждень, а потім знову відбирає в цього бідолахи 4 або 5 фунтів стерлінґів річної квартирної плати за хати, що на вільному ринку не варті й 20 фунтів стерлінґів, але зберігають свою штучну ціну, бо власник має силу сказати: «Бери мою хату, або йди геть звідси і шукай собі, не мавши від мене атестації, якесь інше пристановище»... Коли людина хоче поліпшити своє становище й піде на залізницю укладати шини або на каменярню, то та сама сила знову каже йому: «Працюй в мене за цю низьку плату, або йди геть за тиждень після попередження; забирай свою свиню, коли вона в тебе є, і поміркуй про те, що ти дістанеш за картоплю, яка росте на твоєму городі». Коли ж проганяти робітника не в інтересах власника (або фармера), то він у таких випадках іноді вважає за краще підвищити квартирну плату, щоб покарати робітника, за те, що він покинув у нього служити» (Д - р Гентер, там же, стор. 132).

становило предмет глибоких турбот не лише для осіб, що піклуються про здоров'я, але й для всіх взагалі, що цінять пристойне й моральне життя. Бо автори звітів про поширення пошесних недуг у сільських округах кажуть знову й знову, в одноманітних висловах,— що, здається, поробилися вже стереотипними,—про переповнення помешкань, як про причину, що цілком зводить нанівець усі спроби спинити розвиток пошести, скоро вона вже з'явилась. Так само знову й знову доводили вони, що, хоч сільське життя і добре впливає на здоров'я, скупченість людности, що так дуже прискорює поширення пошесних недуг, сприяє також і поширенню незаразливих недуг. І особи, які зазначали такий стан речей, не замовчували й дальшого лиха. Навіть у тих випадках, коли вони у своїй первісній темі торкались тільки гігієни, вони були майже примушені звернути увагу й на інший бік справи. Їхні звіти, що зазначають те, як часто трапляється, що дорослі люди обох статей, жонаті й нежонаті, позбивані до купи (huddled) у тісних спальнях, мусили викликати переконання, що серед описаних обставин якнайгрубішим способом порушується почуття сорому та пристойности і майже неминуче руйнується всяку моральність...[167] Напр., у додатку до мого останнього звіту д-р Орд у своєму звіті про вибух пропасниці у Wing'у і в Buckinghamshir'і згадує про те, як туди прийшов із Wingrave один парубок, недужий на пропасницю. Перші дні своєї хороби він спав в одній кімнаті з дев'ятьма іншими особами. За два тижні деякі з цих осіб теж захоріли, за кілька тижнів на пропасницю занедужало 5 із цих 9 осіб, а одна померла! Одночасно д-р Гарвей, лікар шпиталю St. Georges, що за часів епідемії відвідував Wing з приводу приватної практики, звітує в тому самому дусі: «Одна молодиця, хора на пропасницю, спала вночі в тій самій кімнаті з батьком, матір'ю, своєю нешлюбною дитиною, двома парубками, її братами, і двома сестрами, що з них кожна також мала нешлюбну дитину, разом 10 осіб. Декілька тижнів раніш у тій самій кімнаті спало 13 дітей».[168]

Д-р Гентер обслідував 5.375 котеджів сільських робітників, не лише в суто рільничих округах, але й по всіх графствах Англії. З цих 5.375 котеджів 2.195 мали лише по одній спальні (часто це разом з тим і мешкальна кімната), 2.930 — лише по дві

---

[167] «Молоде подружжя не являє собою повчального прикладу для дорослих братів і сестер, що сплять у тій самій кімнат: і хоч не можна зареєструвати таких прикладів, однак є досить даних, які доводять правдивість того твердження, що великих страждань, а часто й смерти зазнають жінки, які допустились кровозмішення» (Д-р Гентер, там же, стор. 137). Один сільський поліцайський урядовець, що протягом багатьох років був розшукачем у найгірших кварталах Лондону, каже про дівчат свого села: «Такої грубої аморальности з молодого віку, такого нахабства та безсоромности я ніколи не бачив протягом усього того часу, що я був поліцаєм у найгірших частинах Лондону... Вони живуть як свині, дорослі парубки й дівчата, матері й батьки, усі сплять укупі в одній кімнаті» («Children's Employment Commission. 6th Report», London 1867, Appendix, p. 77, n. 155).

[168] «Pubic Health. Seventh Report 1867», p. 9 — 14 passim.

і 250 — більше ніж дві. Я подаю тут декілька прикладів становища в тузені цих графств.

1. Bedfordshire.

Wrestlingworth: Спальні біля 12 футів завдовжки й 10 футів завширшки, хоч є багато й менших. Маленька одноповерхова хатина часто буває розділена перегородкою з дощок на дві спальні, одне ліжко часто стоїть у кухні в 5 футів 6 цалів заввишки. Квартирна плата — 3 фунти стерлінґів. Мешканці мають сами будувати для себе кльозети, власник будинку дає лише яму. Скоро лише хтонебудь збудує кльозет, то з нього користуються всі сусіди. Дім на йменння Річардсон неосяжної краси. Його вапняні стіни випинають, як жіноча сукня підчас реверансу. Один кінець причілка опуклий, другий увігнутий, і на останньому, на нещастя, стоїть димар,— крива труба з глини й дерева, що нагадує хобот слона. Довга жердина служить за підпору, щоб не впав димар; двері й вікна ромбічної форми. З 17 оглянутих домів лише в чотирьох більше ніж по одній спальні, і ці чотири були переповнені. В хатах з однією спальнею містилося 3 дорослих і 3 дітей, одне подружжя з шістьма дітьми й т. ін.

Dunton: Висока квартирна плата, від 4 до 5 фунтів стерлінґів, тижнева заробітна плата чоловіків 10 шилінґів. Вони сподіваються заробити на квартирну плату плетінням із соломи, що ним займається родина. Що вища квартирна плата, то більше число осіб мусить тиснутися в однім помешканні, щоб його оплатити. Шестеро дорослих, що живуть з 4 дітьми в одній спальні, платять за неї 3 фунти 10 шилінґів. Найдешевшу хатину в Dunton'і, 15 футів завдовжки, 10 футів завширшки, винаймають за 3 фунти стерлінґів. Лише одна з 14 обслідуваних хат мала дві спальні. Недалечко від села стоїть хата, знадвору загиджена її мешканцями, долішня частина дверей на 5 цалів зникла, бо цілком зогнила, надвечір діру хитро закривають зсередини декількома цеглинами й завішують рогожкою. Половина вікна разом із шибкою й рямою зникла без сліду. Тут у голій хаті без меблів тулилося 3 дорослих і 5 дітей. Dunton не гірший, аніж решта сел Biggleswade Union'у.

2. Berkshire.

Beenham: У червні 1864 р. в одному cot (одноповерховім котеджі) жили чоловік, жінка, 4 дітей. Одна дочка прийшла із служіння додому хора на скарлятину. Вона вмерла. Одна дитина занедужала і вмерла. Мати й одна дитина були хорі на тиф, коли до них запросили д-ра Гентера. Батько й одна дитина спали надворі, але як важко було тут забезпечити ізоляцію, видно з того, що на битком набитому базарному майдані бідолашного села лежала білизна з дому зарази, чекаючи, щоб її хтось поправ.— Квартирна плата за дім Н. 1 шилінґ на тиждень; однісінька спальня для подружжя й 6 дітей. Одну хату винаймають за 8 пенсів (на тиждень), 14 футів 6 цалів завдовжки, 7 футів

завширшки, кухня 6 футів заввишки; спальня без вікна, печі, дверей, без жодної відтулини, крім виходу, без садка. Недавно мешкав тут один чоловік з двома дорослими дочками й одним дорослим сином; батько й син спали на ліжку, дочки у сінцях. Поки родина жила тут, у кожної було по дитині, але одна пішла родити до робітного дому й потім повернулась додому.

3. Buckinghamshire.

У 30 котеджах — на 1.000 акрів землі — тут живе приблизно 130 — 140 осіб. Парафія Bradenham'у займає 1.000 акрів: 1851 р. вона мала 36 хат і 84 чоловіка і 54 жінки людности. Ця нерівність щодо статей вирівнялась 1861 р., коли рахувалося 98 осіб чоловічої й 87 жіночої статі, за десять років приросло 14 чоловіків і 33 жінки. Тимчасом число хат зменшилось на 1.

Winslow: Велика частина його збудована наново в доброму стилі; попит на хати, здається, значний, бо дуже злиденні одноповерхові котеджі винаймають по 1 шилінґу і 1 шилінґу 3 пенси на тиждень.

Water Eaton: Тут власники, беручи на увагу приріст людности, зруйнували приблизно 20% наявних будинків. Один бідний робітник, що йому доводилось ходити до місця своєї праці майже 4 милі, на питання, чи він не міг би найти котедж десь ближче, відповів: «Ні, вони добре берегтимуться взяти людину з такою великою родиною, як моя».

Tinker's End біля Winslow'у: Одна спальня, в якій міститься 4 дорослих і 4 дітей, 11 футів завдовжки, 9 футів, завширшки, 6 футів 5 цалів заввишки на найвищому пункті; інша, що в ній тулиться 6 осіб, має 11 футів 3 цалі завдовжки, 9 футів завширшки, 5 футів 10 цалів заввишки. Кожна з цих родин має менше простору, ніж один ґалерний в'язень. Жодна з цих хат не має більше як одну спальню, в жодній немає чорного входу, дуже рідко є вода. Квартирна плата від 1 шилінґа 4 пенсів до 2 шилінґів на тиждень. У 16 обслідживаних будинках лише одним - один чоловік заробляв 10 шилінґів на тиждень. Кількість повітря, що припадає у згаданому випадку на кожну людину, відповідає тому, що дісталось би кожній, коли б на ніч замкнути її у скриню в 4 кубічні фути. Правда, старі хати мають багато природної вентиляції.

4. Cambridgeshire.

Gamblingay належить різним власникам. Він складається з таких якнайзлиденніших cots, які тільки можна де бачити. Тут поширено плетіння з соломи. Смертельна втома, безнадійна покора перед життям у бруді панує в Gamblingay. Занедбання в центрі стає дійсною мукою на околицях, на півночі й півдні, де хати гниють шмат по шмату. Відсутні лендлорди добре висисають соки з бідного гнізда. Квартирна плата дуже висока; в одній спальні тулиться 8 — 9 осіб; у двох випадках у маленькій спальні жило по 6 дорослих, кожний з одним або двома дітьми.

5. Essex.

По багатьох парафіях цього графства людність меншає рівнобіжно із зменшенням числа котеджів. Однак не менш ніж у 22 парафіях зруйнування будинків не спинило зростання людности або не призвело до її виселення, яке відбувається всюди під назвою «переселення до міст». У Fingringhoe, парафії, що займає 3.443 акри, в 1851 р. було 145 хат, у 1861 р.—вже лише 110, але людність не хотіла йти геть і умудрилась зростати навіть за таких умов. У Ramsden Crags 1851 р. 252 особи жили в 61 хаті, а в 1861 р. 262 особи тулилися вже в 49 хатах. У Basilden в 1851 р. на 1.827 акрах жило 157 осіб у 35 хатах, наприкінці цього десятиліття — 180 осіб у 27 хатах. У парафіях Fingringhoe, South Farnbridge, Widford, Basilden і Ramsden Crags у 1851 р. на 8.449 акрах жило 1.392 особи в 316 хатах, в 1861 р. на тій самій площі — 1.473 особи у 249 хатах.

6. Herefordshire.

Це маленьке графство більше, ніж яке інше в Англії, потерпіло від «духу виселення». В Nadby переповнені котеджі, звичайно з двома спальнями, належать здебільша фармерам. Вони легко здають їх у найми за 3 або 4 фунти стерлінґів на рік і платять заробітну плату в 9 шилінґів на тиждень!

7. Huntingdonshire.

У Hartford'і в 1851 р. було 37 хат, незабаром після цього в цій маленькій парафії на 1.720 акрів зруйновано 19 котеджів; число мешканців становило в 1831 р. 452 особи, в 1852 р.— 832, а в 1861 р.— 341. Досліджено 14 cots з однією спальнею в кожному. В одному з них живе одне подружжя, 3 дорослі сини, одна доросла дівчина, 4 дітей, разом 10; в іншому — 3 дорослих, 6 дітей. Одна з цих кімнат, де спало 8 осіб, мала 12 футів 10 цалів завдовжки, 12 футів 2 цалі завширшки, 6 футів 9 цалів заввишки; пересічно, не відраховуючи площі виступів, на людину припадало 130 кубічних футів. У 14 спальнях — 34 дорослих і 33 дітей. Ці котеджі рідко мають садочки, але багато мешканців могло орендувати маленькі шматки землі по 10 або 12 шилінґів за rood (¼ акра). Ці allotments* лежать далеко від хат, самі хати не мають кльозетів. Члени родини мусять ходити або на свої парцелі, щоб там полишати свої екскременти, або, як це, вибачайте за слово, робиться тут, наповняти ними шухляду шафи. Як вона заповниться, її висувають і випорожнюють там, де її вміст потрібний. В Японії кругобіг умов життя відбувається охайніше.

8. Lincolnshire.

Langtoft: Один чоловік живе тут у хаті Wright'а з своєю дружиною, її матір'ю й 5 дітьми; в хаті є кухня, комірка - полоскальня й над кухнею—спальня; кухня й спальня мають 12 футів

* — парцелі. *Ред.*

2 цалі завдовжки, 9 футів 5 цалів завширшки, вся площа має 21 фут 2 цалі довжини, 9 футів 5 цалів ширини. Спальня — це кімната на горищі, стіни звужуються до стелі, як голова цукру, з фасаду відкривається дахове віконце. Чому він живе тут? Садок? Надзвичайно маленький. Квартирна плата? Висока — 1 шилінґ 3 пенси на тиждень. Близько до місця його праці? Ні, хата стоїть на віддалі 6 миль від місця його праці, так що йому доводиться день - у - день маршувати по 12 миль. Він живе тут тому, що тут здавали в найми cot, а він хотів мати cot для себе самого, хоч і де б то було, хоч і по якій би ціні, хоч і в якому стані. Нижченаведена таблиця подає нам статистичні відомості про 12 хат у Langtoft'і з 12 спальнями, що в них живуть 38 дорослих і 36 дітей:

12 хат у Langtoft'і

Хати	Спальні	Число дорослих	Число дітей	Загальне число мешканців	Хати	Спальні	Число дорослих	Число дітей	Загальне число мешканців
1	1	3	5	8	1	1	3	3	6
1	1	4	3	7	1	1	3	2	5
1	1	4	4	8	1	1	2	—	2
1	1	5	4	9	1	1	2	3	5
1	1	2	2	4	1	1	3	3	6
1	1	5	3	8	1	1	2	4	6

9. Kent.

Kennington був надзвичайно переповнений у 1859 р., коли з'явилася дифтерія і парафіяльний лікар організував офіціяльний дослід становища найбіднішої кляси людности. Він виявив, що в цій місцевості, де потребують багато праці, багато cots зруйновано, а нових не збудовано. В одній окрузі стояли 4 будинки, так звані birdcages (пташині клітки), в кожному з них було по 4 кімнати таких розмірів у футах і цалях:

Кухня	9,5 × 8,11 × 6,6
Комірка-полоскальня	8,6 × 4,6 × 6,6
Спальня	8,5 × 5,10 × 6,3
Спальня	8,3 × 8,4 × 6,3

10. Northamptonshire.

Brinworth, Pickford і Floore: В цих селах зимою тиняються по вулицях 20 — 30 робітників, не находячи праці. Фармери не завжди як слід обробляли землю під збіжжя й корінняки, і лендлорд збагнув, що йому корисніше сполучити всі свої оренди в дві або три. Звідси недостача роботи. Тимчасом як по одному боці рову поле потребує обробітку, по другому боці ошукані робітники кидають на нього пожадливі погляди. Воно й не диво, що, виснажені гарячковою надмірною працею влітку й напів-

голодні зимою, робітники кажуть на своєму власному діялекті, що «the parson and gentlefolks seem frit to death at them».[168a]

У Floore є приклади, що в спальні найменшого розміру живе подружжя з 4, 5, 6 дітьми, або 3 дорослих з 5 дітьми, або подружжя з дідом і 6 дітьми, хорими на скарлятину, і т. ін.; у двох хатах з двома спальнями — 2 родини, кожна складається з 8 і 9 дорослих.

11. Wiltshire.

Stratton: Досліджено 31 хату, 8 з них мають лише одну спальню. Pentill у тій самій парафії. Один cot винаймають за 1 шилінґ 3 пенси на тиждень; в ньому живе 4 дорослих і 4 дітей; крім добрих стін, у ньому немає нічого доброго, починаючи від долівки з погано обтесаного каменю й кінчаючи зігнилою солом'яною стріхою.

12. Worcestershire.

Тут хати не так жорстоко поруйновано; однак від 1851 р. до 1861 р. число мешканців на хату збільшилося з 4,2 до 4,6.

Badsey: Тут багато котеджів і садочків. Декотрі фармери заявляють, що cots є «a great nuisance here, because they bring the poor» («cots — велике лихо, бо принаджують бідноту»). Один джентлмен каже: «Бідним від цього зовсім не краще; коли збудувати 500 cots, їх розхоплять, наче булочки; справді, що більше їх будують, то більше їх потрібно», отже, на його погляд, хати покликають до життя мешканців, а мешканці, ясна річ, натискують на «засоби мешкання».— З приводу цього вислову д-р Гентер зауважує: «Алеж ці бідняки мусять звідкілясь приходити, а що в Badsey немає особливої приваби, як от милостиня, то, певно, мусить існувати відштовхування їх від якогось ще невигіднішого місця, що й жене їх сюди. Коли б кожний міг знайти недалечко від місця своєї праці cot і клаптик землі, то напевне віддав би йому перевагу над Badsey, де йому за свій клаптик землі доводиться платити удвоє дорожче, ніж фармерові за свій».

Постійна еміґрація до міст, постійне «створення перелюднення» на селі через концентрацію фарм, перетворення нив на пасовиська, застосування машин і т. ін., ідуть пліч-о-пліч з постійним виганянням сільської людности через руйнування котеджів. Що рідше заселена округа, то більше її «відносне перелюднення», то більший тиск останнього на засоби заробітку, то більший абсолютний надмір сільської людности проти її житлових засобів, отже, то більші по селах місцеве перелюднення й скупченість людей з її наслідками — пошесними недугами. Скупченість мас людей у порозкиданих дрібних селах і торгових містечках відповідає ґвалтовному спустошенню людности на поверхні

[168a] «Піп і шляхтич, здається, заприсяглися замордувати їх на смерть».

землі. Безперервне «створення надміру» сільських робітників, не зважаючи на зменшення числа їх і одночасне зростання маси їхнього продукту, є джерело їхнього павперизму. Їхній евентуальний павперизм є мотив виселення їх і головне джерело їхніх житлових злиднів, які остаточно ламають силу їхнього опору й роблять їх справжніми рабами землевласників[169] і фармерів, так що мінімум заробітної плати стає для них природним законом. З другого боку, село, не зважаючи на своє постійне відносне перелюднення, є разом з тим недосить залюднене. Це виявляється не лише як місцеве явище в таких пунктах, звідки людність занадто швидко відпливає до міст, копалень, на будову залізниць тощо; це виявляється повсюди так підчас жнив, як і на весні й улітку підчас тих численних моментів, коли дуже старанне й інтенсивне англійське рільництво потребує додаткових рук. Сільських робітників завжди занадто багато для середніх і занадто мало для виняткових або тимчасових потреб рільництва.[170] Тому в офіціяльних документах маємо зареєстровані суперечні скарги з тих самих місцевостей на одночасну недостачу і надмір робочих рук. Тимчасова або місцева недостача робочих рук не спричиняє підвищення заробітної плати, а спричиняє приневолення жінок і дітей до польових робіт і вживання робітників, щораз молодших віком. Скоро тільки ця експлуатація жінок і дітей набирає більших розмірів, вона й собі стає новим способом перетворювати сільських робітників - чоловіків у зайвих і тримати їхню заробітну плату на найнижчому рівні. На сході Англії процві-

---

169 «Благородне заняття сільського поденника надає гідности навіть його становищу. Він не раб, а солдат миру, і заслуговує на те, щоб лендлорд, який захопив собі право примушувати його до такої самої праці, якої країна вимагає від солдата, дав йому помешкання, відповідне для жонатої людини. За свою працю він так само, як і солдат, не дістає ринкової ціни. Як і солдата, його забирають молодим, несвідомим, обізнаним лише з своєю професією і своєю місцевістю. Ранній шлюб і різні закони про осілість впливають на нього так само, як вербування рекрутів і військовий карний кодекс на солдата». («The heavenborn employment of the hind gives dignity even to his position. He is not a slave, but a soldier of peace, and deserves his place in married man's quarters, to be provided by the landlord, who has claimed a power of enforced labour similar to that the country demands of a military soldier. He no more receives market-price for his work than does a soldier. Like the soldier he is caught young ignorant, knowing only his own trade and his own locality. Early marriage and the operation of the various laws of settlement affect the one as enlistment and the Mutiny Act affect the other»). (Dr. *Hunter* у «Public Health. Seventh Report 1864», London 1865, p. 132). Іноді якогось винятково м'якосердого лендлорда охоплює сум перед пустелею, що її він сам створив. «Дуже сумно бути одному в своїх маєтках», казав граф Лейчестерський, коли його поздоровили з закінченням будови його замку Holkham. «Я оглядаюсь навколо й не бачу жодного будинку, крім свого власного. Я — велетень башти велетнів і пожер усіх своїх сусідів».

170 Подібний рух спостерігався останніми десятиліттями у Франції, в міру того як капіталістична продукція там опановувала рільництво й гнала «надмір» сільської людности до міст. Так само тут спостерігається й погіршення житлових та інших умов коло джерела «надмірних рук». Про своєрідний «prolétariat foncier»,* витворений системою парцель, див.,

* — сільський пролетаріят. *Ред.*

тає чудовий плід цього cercle vicieux * — так звана Gangsystem, система артілей або ватаг (Gang - oder Bandensystem), про яку я скажу тут декілька слів.[171]

Система артілей процвітає майже виключно в Lincolnshire, Huntingdonshire, Cambridgeshire, Norfolk, Suffolk і Nottnghamshire, спорадично — в сусідніх графствах Nothampton, Bedford і Rutland. Як приклад візьмімо тут Lincolnshire. Значна частина цього графства — це нова земля, колишнє болото, абож земля, як і в інших названих східніх графствах, відвойована від моря. Парова машина наробила чудес при осушуванні. Колишня драговина й пісковий ґрунт красіють тепер у наряді буйного збіжжя і дають якнайвищу ренту. Те саме стосується й до штучно здобутого наносного ґрунту, як от на острові Axholme та інших парафіях на побережжі Trent'у. В міру того як виникали нові фарми, не лише не будували нових котеджів, але руйнували і старі, а робітників постачали з відкритих сел, віддалених за кілька миль, порозкидуваних здовж сільських доріг, що в'ються схилами горбів. Лише там людність раніш знаходила собі захист від тривалих зимових поводей. Робітники, що живуть на фармах розміром від 400 до 1.000 акрів (їх тут звуть «confined labourers»**), служать виключно для постійних важких польових робіт, виконуваних кіньми. На кожні 100 акрів (1 акр — 40,49 ара, або 1,584 пруських морґів) пересічно припадає ледве один котедж. Один фармер, що орендував колишню драговину, свідчить перед слідчою комісією: «Моя фарма має більш ніж 320 акрів, все це саме орне поле. Котеджів на ній немає. Тепер у мене живе один робітник. Чотири робітники, що доглядають моїх коней, живуть

між іншим, раніш цитовану працю *Colins'a*: «L'Economie Politique», і *Karl Marx*: «Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte», 2 Aufl. Hamburg 1869 p., стор. 91 і далі. (*К. Маркс*: «Вісімнадцяте Брюмера Люї Бонапарта», Партвидав «Пролетар» 1932, стор. 100 і далі). В 1846 р. міська людність Франції становила 24,42%, сільська — 75,58%, в 1861 р. міська — 28,86% сільська — 71,14%. Протягом останніх п'яти років зменшення проценту сільської людности ще більше. Уже в 1846 р. П'єр Дюпон співає в своєму «Ouvriers»:

«Mal vêtus, logés dans des trous,
Sous les combles, dans les décombres,
Nous vivons avec les hiboux
Et les larrons, amis des ombres».

(«Усі в дранті, тут на горищах,
Серед руїн, в льохах живемо ми,
Де сови лиш та злодій нічний
Ховаються, охочі до пітьми»).

[171] Шостий і останній «Report of Children's Employment Commission», опублікований наприкінці березня 1867 р., каже лише про систему рільничих артілей.

* — зачарованого кола. *Ред.*
** — «прикріплені робітники». *Ред.*

в околиці. Легку працю, яка потребує багато робочих рук, виконують артілі».[172] Земля потребує багато легкої польової роботи: виполювати бур'ян, обкопувати, робити деякі операції з гноєм, вибирати каміння й т. ін. Все це роблять артілі або організовані ватаги, що живуть у відкритих селах.

Артіль складається з 10 — 40 або 50 осіб, а саме, з жінок, підлітків обох статей (з 13 до 18 років), хоч хлопці, дійшовши 13 років, здебільша покидають ватаги, і, нарешті, з дітей обох статей (з 6 до 13 років). На чолі стоїть Gangmaster (староста артілі); це завжди звичайний сільський робітник, здебільша нікчемна людина, розпусник, волоцюга і п'яниця, але з певним духом підприємливости і savoir faire.* Він навербовує артіль, яка працює під його проводом, а не під проводом фармера. З останнім він договорюється здебільша відштучно, і його дохід, що пересічно не дуже перевищує заробіток звичайного сільського робітника,[173] майже цілком залежить від умілости, з якою він за найкоротший час зможе добути від своєї ватаги якнайбільше праці. Фармери відкрили, що жінки працюють як слід лише під диктатурою чоловіків, але що, з другого боку, жінки й діти, скоро вони вже почали працювати, витрачають свої життєві сили з справжньою загарливістю,— це знав уже Фур'є,— тимчасом як дорослий робітник - чоловік хитрує, щоб якомога заощадити свої сили. Староста ватаги переходить від одного маєтку до іншого, і таким чином його ватага працює 6 — 8 місяців на рік. Тим то він для робітничої родини дохідніший і певніший наймач, аніж окремий фармер, що тільки принагідно вживає дітей до праці. Ця обставина так зміцнює його вплив по відкритих селах, що здебільша дітей можна найняти лише за його посередництвом. Наймання фармерам дітей поодинці, поза артіллю,— це його побічне заняття.

«Темний бік» цієї системи — це надмірна праця дітей і підлітків, величезні переходи, які їм щодня доводиться робити туди й назад до маєтків, віддалених на 5,6 а іноді й 7 миль, і, нарешті, деморалізація «артілі». Хоч староста артілі, що його в деяких місцевостях звуть «the driver» (підганяч), і озброєний довгою палицею, проте він дуже рідко вживає її, і скарги на брутальне поводження є виняток. Він — демократичний імператор або щось наче щуролов із Гамельну.** Отже, він потребує популярности серед своїх підданих і прив'язує їх до себе циганськими звичаями, що процвітають під його опікою. Груба невгамовність, весела

[172] «Children's Employment Commission. Sixth Report». Evidence, p. 37, n. 173.

[173] Однак деякі старости артілі доробляються до того, що стають фармерами, які мають 500 акрів землі, або власниками цілого ряду будинків.

* — спритности. *Ред.*

** Німецька леґенда про щуролова з Гамельну (старовинне місто над Везером у провінції (Ганновер), що своєю грою на сопілці заманив усіх пацюків із міста, а потім і дітей, яких він завів у підземелля. *Ред.*

розпуста і найбезсоромніше нахабство панують у ватазі. Здебільша в шинку розплачується староста ватаги; потім він, похитуючись, вертається додому на чолі ватаги, піддержуваний справа й зліва кремезними бабами; позад нього скачуть діти й підлітки, співаючи глумливих і непристойних пісень. По дорозі додому звичайним явищем є те, що Фур'є називає «фанерогамія».* Часто тринадцятилітні й чотирнадцятилітні дівчатка вагітніють від своїх одноліткiв - хлопців. Відкриті села, що постачають континґент для ватаг, стають Содомом і Гоморрою[174] і дають удвоє більше нешлюбних народжень, аніж решта королівства. Ми вже раніше зазначали, що з морального погляду можуть дати виховані в такій школі дівчата, ставши молодицями. Їхні діти, якщо опій не заподіє їм смерти, є природжені рекрути ватаги.

Ватага у своїй щойно описаній клясичній формі називається публічною, громадською, або бродячою ватагою (public, common or tramping gang). Бо бувають ще й приватні ватаги (private gangs). Склад їх такий самий, що й громадських, тільки в них менше людей, і працюють вони під проводом не старости ватаги, а якогось старого сільського наймита, що його фармер не може застосувати якось краще. Циганський гумор тут зникає, але, як кажуть усі свідки, плата і поводження з дітьми тут гірші.

Система ватаг, що останніми роками щораз більше поширюється, існує очевидно не заради старости ватаги.[175] Вона існує для збагачення великих фармерів[176] або лендлордів.[177] Для фармера немає дотепнішої методи підтримувати свій робочий персонал нижче нормального рівня і все ж завжди мати напоготові додаткові руки для всякої додаткової праці, за якомога менші гроші видушувати якомога більше праці[178] і робити дорослих робітників - чоловіків «зайвими». Після попередніх пояснень можна зрозуміти, чому, з одного боку, визнають більше або менше

---

[174] «Половину дівчат у Ludford'і зіпсували ватаги» (там же, Appendix, стор. 6, n. 32).

[175] «Ця система дуже поширилась останніми роками. В деяких місцевостях її заведено лише недавно, в інших, де вона існує давніше, до ватаг вербують щораз більше і щораз молодших дітей» (там же, стор. 79, n. 174).

[176] «Дрібніші фармери не вживають праці ватаг». «Її не вживають на поганій землі, а вживають на такій, що дає ренту від 2 фунтів стерлінґів до 2 фунтів стерлінґів 10 шилінґів з акра» (там же, стор. 17 і 14).

[177] Одному з цих панів його ренти так припадають до смаку, що він обурено заявив слідчій комісії, ніби ввесь галас зчинився лише через назву системи. Коли б замість «ватаги» охристити її «юнацьким промислово - рільничим кооперативним товариством для самостійного заробітку», то все було б all right.**

[178] «Праця ватаг дешевша від усякої іншої праці; ось причина, чому її уживають», каже один колишній староста ватаги (там же, стор. 17 і 14). «Система ватаг безперечно найдешевша для фармера й так само безперечно найзгубніша для дітей», каже один фармер (там же, стор. 16, n. 3).

* — прилюдне злягання. *Ред.*

** — гаразд. *Ред.*

безробіття сільських робітників, а з другого — заявляють, що система ватаг «доконечна» в наслідок браку робітників - чоловіків та еміґрації їх до міст.[179] Поле, очищене від бур'яну, і людський бур'ян Лінколнширу й т. ін.— це протилежні полюси капіталістичної продукції.[180]

f. Ірляндія

Закінчуючи цей відділ, ми мусимо ще на хвилинку спинитися на Ірляндії. Насамперед подаємо факти, що служать нам за вихідний пункт.

---

[179] «Без сумніву, багато робіт, що їх виконують тепер у ватагах діти, раніш виконували чоловіки й жінки. Там, де до праці вживають жінок і дітей, тепер безробітних чоловіків більш, ніж було раніш» (mor men are out of work) (там же, стор. 43, п. 202). Але, з другого боку, між іншим, читаємо: «Робітниче питання (labour question), у багатьох рільничих округах, особливо тих, що продукують збіжжя, набуває такого серйозного характеру в наслідок еміґрації і тієї легкости переселятись до великих міст, яку дають залізниці, що я [«я»— це сільський аґент одного великого лендлорда] вважаю дитячу працю за абсолютно доконечну» (там же, стор. 80, n. 180). The labour question (робітниче питання) в англійських рільничих округах, на відміну від решти цивілізованого світу, означає власне the landlords' and farmers' question (лендлордське й фармерське питання): яким чином, не зважаючи на щораз більший відплив сільської людности, увічнити на селі достатнє «відносне перелюднення», а цим самим і «мінімум заробітної плати» для сільського робітника?

[180] Вище цитований мною «Public Health Report», де з приводу смертности дітей сказано мимохідь і про систему ватаг, лишився невідомий пресі, а тим то й англійській публіці. Навпаки, останній звіт «Children's Employment Commission» дав пресі бажану «сенсаційну» поживу. Тимчасом як ліберальна преса запитувала, яким чином шляхетні джентлмени й леді та священики державної церкви, що ними кишіє Лінколншір, яким чином ці персонажі, що посилали до антиподів свої спеціяльні «місії для поліпшення звичаїв у дикунів Південного океану», могли допустити, щоб навіч перед ними зросла така система в їхніх маєтках,— шляхетна преса обмежувалась міркуваннями про грубу зіпсованість селян, здатних продавати своїх дітей у таке рабство! Однак, за тих проклятих обставин, на які «шляхетні» засудили селянина, було б зрозуміло, коли б він навіть з'їдав своїх власних дітей. З чого дійсно можна дивуватись, так це з пристойности, яку він ще здебільша зберіг. Автори офіціяльних звітів доводять, що батьки навіть в округах із системою ватаг ставляться до цієї системи з огидою. «У зібраних нами свідченнях можна найти багато доказів того, що батьки в багатьох випадках були б вдячні за такий примусовий закон, що дав би їм змогу опиратися спокусам і натискові, яким вони часто підпадають. То парафіяльний урядовець, то підприємець, загрожуючи їм звільненням, примушує їх посилати дітей на заробітки замість до школи... Кожне марне витрачання часу й сил, усі страждання, що їх спричиняє селянинові і його родині надзвичайна й некорисна втома, кожний випадок, коли батьки можуть приписати моральний занепад своєї дитини переповненню котеджів або розкладницькому впливові системи ватаг,—все це пробуджує у грудях цих трудящих бідолах почуття, які, певно, легко зрозуміти і які нема потреби описувати докладніш. Вони свідомі, що їм завдають багато фізичних і моральних мук обставини, за які вони зовсім не відповідальні, і на які вони, коли б на те була їхня сила, ніколи не дали б своєї згоди, і проти яких вони неспроможні боротися» (там же, стор. XX, n. 82 і XXIII, n. 96).

Людність Ірляндії зросла в 1841 р. до 8.222.664 осіб, в 1851 р. вона зменшилась до 6.623.985, в 1861 р. до 5.850.309, в 1866 р.— до 5 ½ мільйонів, тобто приблизно до свого рівня 1801 р. Зменшення почалося з 1846 голодного року, так що менше ніж за 20 років Ірляндія втратила більше як $^5/_{16}$ своєї людности.[181] Загальне число еміґрантів від травня 1851 р. до липня 1865 р. становило 1.591.487 осіб, число еміґрантів за останні п'ять років, від 1861 до 1865 р., становило більш ніж ½ мільйона осіб. Число заселених будинків зменшилось від 1851 р. до 1861 р. на 52.990. Від 1851 р. до 1861 р. число фарм розміром від 15 до 30 акрів зросло на 61.000, число фарм понад 30 акрів — на 109.000, тимчасом як загальне число всіх фарм зменшилось на 120.000, отже зменшення, спричинене виключно знищенням фарм нижче 15 акрів, тобто централізацією їх.

Зменшення людности, певна річ взагалі і в цілому супроводилось зменшенням маси продуктів. Для нашої мети досить розглянути п'ятиріччя 1861 — 1865, протягом якого еміґрувало понад ½ мільйона і абсолютна кількість людности спала більш ніж на $^1/_3$ мільйона (див. таблицю *А*).

Таблиця А

Худоба

Роки	Коні		Рогата худоба		
	Загальна кількість	Зменшення	Загальна кількість	Зменшення	Збільшення
1860	619.811	—	3.606.374	—	—
1861	614.232	5.993	3.471.688	138.316	—
1862	602.894	11.338	3.254.890	216.798	—
1863	579.978	22.916	3.144.231	110.695	—
1864	562.158	17.820	3.262.294	—	118.063
1865	547.867	14.291	4.493.414	—	231.120

Роки	Вівці			Свині		
	Загальна кількість	Зменшення	Збільшення	Загальна кількість	Зменшення	Збільшення
1860	3.542.080	—	—	1.271.072	—	—
1861	3.556.050	—	13.970	1.102.042	169.030	—
1862	3.456.132	99.918	—	1.154.324	—	52.282
1863	3.308.204	147.982	—	1.067.458	86.866	—
1864	3.366.941	—	58.737	1.058.480	8.978	—
1865	3.688.742	—	321.801	1.299.893	—	241.413

[181] Людність Ірляндії: в 1801 р.— 5.319.867 осіб, в 1811 р.— 6.084.996, в 1821 р.— 6.869.544, в 1831 р.— 7.828.347, в 1841 р.— 8.222.664 особи.

З попередньої таблиці маємо такий результат:

Коні	Рогата худоба	Вівці	Свині
Абсолютне зменшення	Абсолютне зменшення	Абсолютне збільшення	Абсолютне збільшення
72.358	116.626	146.608	28.819[182]

Звернімось тепер до рільництва, що постачає засоби існування для худоби й людей. У дальшій таблиці обчислено збільшення або зменшення для кожного окремого року порівняно з безпосередньо попереднім роком. Збіжжя обіймає пшеницю, овес, ячмінь, жито, квасолю й горох, зеленина — картоплю, турнепс, білі й червоні буряки, капусту, моркву, пастернак, вику й т. ін.

Таблиця B

Збільшення або зменшення засівної площі й лук (зглядно толок) в акрах

Роки	Збіжжя	Зеленина		Луки й конюшина		Льон		Загальна кількість землі для рільництва і скотарства	
	Зменшення	Зменшення	Збільшення	Зменшення	Збільшення	Зменшення	Збільшення	Зменшення	Збільшення
1861	15.701	36.974	—	47 969	—	—	19.271	81.873	—
1862	72.734	74.785	—	—	6.623	—	2.055	138.841	—
1863	144.719	19.358	—	—	7.724	—	63.922	92.431	—
1864	122.437	2.317	—	—	47.486	—	87.761	—	10.493
1865	72 450	—	25.241	—	68.970	50.159	—	28.218	—
1861—1865	428 041	107.984	—	—	82.834	—	122.850	330.860	—

В 1865 році в рубриці «луки» сталося збільшення на 127.470 акрів, головно через те, що площа в рубриці «необроблена пуста земля й торфовища» зменшилась на 101.543 акри. Коли порівняти 1865 рік з 1864, то зменшення збіжжя становитиме 246.667 квартерів, із них пшениці—48.999 квартерів, вівса—166.605 квартерів, ячменю—29.982 квартери й т. ін.; зменшення кількости картоплі, хоч оброблювана під нею площа в році 1865 і збільшилась, становило 446.398 тонн і т. ін. (див. таблицю *C*).

Від руху людности й рільничої продукції Ірляндії перейдімо до руху в гаманці її лендлордів, великих фармерів і промислових капіталістів. Він відбивається у зменшенні і збільшенні прибуткового податку. Щоб зрозуміти дальшу таблицю *D*, треба зауважити, що рубрика D (зиски, за винятком зисків фармерів) обіймає і так звані «професійні» зиски, тобто доходи адвокатів, лікарів і т. ін., а рубрики C й E, які тут не перелічені окремо, обіймають і доходи урядовців, офіцерів, державних синекуристів, держців державних цінних паперів і т. д.

[182] Результат був би ще несприятливіший, коли б ми пішли ще далі назад. Так, овець 1865 р. було 3.688.742, а року 1856 — 3.694.294; свиней року 1865 було 1.299.893, а року 1858 — 1.409.833.

Таблиця С

Збільшення або зменшення площі обробленої землі, кількости продукту на акр і загальної кількости продукту в році 1865 порівняно з роком 1864

Продукти	Кількість акрів обробленої землі		Збільшення або зменшення в 1865 р.		Кількість продуктів на акр		Збільшення або зменшення в 1865 р.		Загальна кількість продукту			
	1864	1865	+	−	1864	1865	+	−	1864	1865	Збільшення 1865	Зменшення 1865
Пшениця	276.483	266.989	—	9.494	Пшениця цент. 13,3	13,0	—	0,3	875.782 кв.	826.783	—	48.999 кв.
Овес	1.814.886	1.745.228	—	69.658	Овес " 12,1	12,3	0,2	—	7.826.332 "	7.659.727	—	166.605 "
Ячмінь	172.700	177.102	4.402	—	Ячмінь " 15,9	14,9	—	1,0	761.909 "	732.017	—	29.892 "
Шотляндський ячмінь (Bere) .	8.894	10.091	1.197	—	Шотл. ячм. " 16,4	14,8	—	1,6	15.160 "	13.989	—	1.171 "
Жито	—	—	—	—	Жито " 8,5	10,4	1,9	—	12.680 "	18.364	5.684 кв.	—
Картопля	1.039.724	1.066.260	26.536	—	Картопля тонн 4,1	3,6	—	0,5	4.312.388 тонн	3.865.990	—	446.398 "
Турнепс	337.355	334.212	—	3.143	Турнепс " 10,3	9,9	—	0,4	3.467.659 "	3.301.683	—	165.976 "
Білі буряки . . .	14.073	14.839	316	—	Білі бур. " 10,5	13,3	2,8	—	147.284 "	191.937	44.653 т.	—
Капуста	31.831	33.622	1.801	—	Капуста " 9,3	10,4	1,1	—	297.375 "	350.252	52.877 "	—
Льон	301.693	251.433	—	50.260	Льон (Stones в 14 ф.) 34,2	25,2	—	9,0	64.506 "	39.561	—	24.945 "[183]
Сіно	1.609.569	1.678.493	68.924	—	Сіно тонн 1,6	1,8	0,2	—	2.607.153 "	3.068.707	461.554 "	—

[183] Дані тексту складено з матеріялів: «Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts, Dublin», за роки 1860 і дальші і «Agricultural Statistics. Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc. Dublin, 1866». Відомо, що це є офіціяльна статистика, яку щорічно подають парляментові.

Додаток до другого видання. Офіціяльна статистика показує для 1872 р. зменшення площі обробленої землі на 134.915 акрів порівняно з роком 1871. Сталося «збільшення» зеленини — турнепсу, білих буряків і т. ін.; «зменшення» площі обробленої землі на 16.000 акрів пшениці, на 14.000 акрів вівса, на 4.000 акрів ячменю й жита, на 66.632 акри картоплі, на 34.667 акрів льону й на 30.000 акрів менше під луками, конюшиною, викою, свиріпою. Площа землі, що була під культурою пшениці, протягом останніх 5 років зменшилася в такій послідовності: 1868 р.— 285.000 акрів, 1869 р.— 280.000 акрів, 1870 р.— 259.000 акрів, 1871 р.— 244.000 акрів, 1872 р.— 228.000 акрів. Для року 1872 маємо збільшення заокруглено на 2.600 коней, на 80.000 штук рогатої худоби, на 68.609 овець, і зменшення числа свиней на 236.000.

Таблиця D

Доходи, що підлягають оподаткуванню, у фунтах стерлінґів

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Рубрика A						
Земельна рента . .	13.893.829	13.003.554	13.398.938	13.494.091	13.470.700	13.801.616
Рубрика B						
Зиски фармерів . .	2.765.387	2.773.644	2.937.899	2.938.823	2.930.874	2.946.072
Рубрика D						
Промисловий і інший зиск	4.891.652	5.836.203	4.858.800	4.846.497	4.546.147	4.850.199
Сума всіх рубрик від A до E . . .	22.962.885	22.998.394	23.597.574	23.658.631	23.236.298	23.930.340

Під рубрикою D збільшення прибутку від 1853 до 1864 р. становило пересічно лише 0,93%, тимчасом як у Великобрітанії воно за той самий період становило 4,58%. Дальша таблиця показує розподіл зисків (за винятком зисків фармерів) у 1864 і 1865 рр.

Таблиця E

Рубрика D. Доходи, що складаються з різних зисків (понад 60 фунтів стерлінґів) в Ірляндії

	1864 р.	1865 р.
	Фунтів стерлінґів	Фунтів стерлінґів
Загальний річний дохід	4.368.610, розподілений між 17.467 особами	4.669.979, розподілений між 18.081 особою
Річний дохід понад 60 ф. ст. і нижче за 100 ф. ст. . . .	238.626, розподілений між 5.015 особами	222.575, розподілений між 4.703 особами
Із загального річного доходу	1.979.066, розподілений між 11.321 особами	2.028.471, розподілений між 12.184 особами
Решта загального річного доходу . .	2.150.818, розподілений між 1.131 особою	2.418.933, розподілений між 1.194 особами
З нього:	1.083.906, розподілений між 910 особами	1.097.937, розподілений між 1.044 особами
	1.066.912, розподілений між 121 особою	1.320.996, розподілений між 186 особами
	430.535, розподілений між 105 особами	584.458, розподілений між 122 особами
	646.377, розподілений між 26 особами	736.448, розподілений між 28 особами
	262.610, розподілений між 3 особами	274.528, розподілений між 3 особами[185]

[184] «Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue», London 1866.

[185] Загальний річний дохід під рубрикою D відхиляється тут від чисел попередньої таблиці, бо закон допускає деякі відрахування.

Англія країна розвиненої капіталістичної продукції й переважно промислова країна, стекла б кров'ю від такого кровопуску, якого зазнала Ірляндія. Але тепер Ірляндія є лише рільнича округа Англії, відділена від неї широким каналом, округа, що постачає їй збіжжя, вовну, худобу, промислових і військових рекрутів.

Збезлюднення призвело до того, що багато землі лишилось необробленою, кількість рільничого продукту дуже зменшилась;[186] не зважаючи на поширення площі, призначеної для скотарства, в деяких його галузях сталося абсолютне зменшення, в інших — ледве помітний проґрес, що раз-у-раз переривався зворотним рухом. А все ж разом із зменшенням людности безупинно зростали земельні ренти й фармерські зиски, хоч останні не так стало, як перші. Причину цього зрозуміти легко. З одного боку, разом з централізацією фарм і перетворенням орної землі на пасовиська щораз більша частина сукупного продукту перетворювалась на додатковий продукт. Додатковий продукт зростав, хоч сукупний продукт, якого він становить частину, меншав. З другого боку, грошова вартість цього додаткового продукту зростала ще швидше, ніж його маса, бо англійські ринкові ціни на м'ясо, вовну й т. ін. протягом останніх двадцятьох років і особливо протягом останніх десятьох років раз-у-раз зростали.

Роздрібнені засоби продукції, що для самого продуцента служать за засоби праці й існування і що не зростають своєю вартістю за допомогою прилучення до себе чужої праці, так само не є капітал, як не є товар продукт, споживаний його власним продуцентом. Хоч маса засобів продукції, застосованих у рільництві, і зменшилась разом із зменшенням людности, проте маса капіталу, застосованого в рільництві, збільшилась, бо частина раніш роздрібнених засобів продукції перетворилась на капітал.

Цілий капітал Ірляндії, вкладений поза рільництвом — у промисловість і торговлю, нагромаджувався протягом останніх двох десятиліть поволі і з постійними великими коливаннями. Зате тим швидше розвивалась концентрація його індивідуальних складових частин. Нарешті, хоч і яке невеличке було його абсолютне зростання, але відносно, порівняно із зменшенням кількости людности, він значно збільшився.

Отже, перед нашими очима тут у великому маштабі розгортається процес, що кращого за нього ортодоксальна економія й бажати не може для ствердження своєї догми, що злидні виникають з абсолютного перелюднення і що рівновага відновлюється через зменшення людности. Це експеримент куди важливіший,

---

186 Якщо продукт зменшується відносно також і на акр, то не треба забувати, що Англія протягом півтора віків посередньо експортувала ірляндський ґрунт, не залишаючи рільникам навіть засобів відновлювати складові частини ґрунту.

аніж так дуже уславлена малтузіянцями чума в середині XIV століття. До речі зауважмо, що коли само по собі по-школярському наївно було прикладати до умов продукції і відповідних відносин людности XIX століття маштаб XIV століття, то ця наївність, крім того ще й недобачила, що коли по цей бік каналу, в Англії, слідом за чумою і зменшенням людности, що супроводило її, ішло визволення й збагачення сільської людности, то по той бік каналу, у Франції, слідом за чумою йшло ще більше поневолення й ще більше зростання злиднів.[186a]

Голод в Ірляндії в 1846 р. знищив понад мільйон людей, але лише бідняків. Багатству країни він не заподіяв найменшої шкоди. Наступне по цьому двадцятирічне і все чимраз масовіше виселення не знищило, як це було за тридцятирічної війни, разом із людьми і їхніх засобів продукції. Ірляндський геній винайшов цілком нову методу, немов чарами, переносити бідний люд за тисячі миль від арени його злиднів. Еміґранти, які переселилися до Сполучених штатів, щорічно надсилають додому гроші,— засоби на дорогу тим, що лишилися ще у країні. Кожна партія, що еміґрує цього року, тягне за собою наступного року нову партію. Таким чином еміґрація не тільки нічого не коштує Ірляндії, а ще й становить одну з найдохідніших галузей її експортових операцій. Нарешті, вона є систематичний процес, що не лише спричинює тимчасові прогалини в масі людности, але й щорічно витягує з неї більше людей, ніж заміщує щорічний приріст, так що абсолютна кількість людности рік-у-рік меншає.[186b]

Які ж були наслідки для тих робітників, що лишилися в Ірляндії і звільнилися від перелюднення? Наслідки такі: відносне перелюднення нині таке саме велике, як і перед 1864 р., заробітна плата є така сама низька, муки праці ще більше зросли, а злидні на селі знову загрожують новою кризою. Причини дуже прості. Революція в рільництві відбувалась рівнобіжно з еміґрацією. Творення відносного перелюднення йшло ще швидше, ніж абсолютне зменшення людности. Досить кинути оком на таблицю C, щоб побачити, як перетворення орної землі на пасовиська мусило в Ірляндії діяти ще гостріше, ніж в Англії. В Англії разом із скотарством зростає культура зеленини, в Ірляндії вона падає. Тимчасом як велику кількість оброблюваних раніш земель лишають необробленими або перетворюють на постійні луки, більша

186a Через те, що Ірляндію вважають за обітовану землю «принципу залюднення», Т. Садлер перед опублікуванням своєї праці про людність видав свою славетну книгу «Ireland, its Evils and their Remedies», 2 nd, ed. London 1829, де він, порівнюючи статистичні дані про окремі провінції і про окремі графства в кожній провінції, показує, що злидні там не просто пропорційні, як того хоче Малтуз, а зворотно пропорційні до кількости людности.

186b За часів від 1851 до 1874 р. загальне число еміґрантів становило 2.325.922.

частина пустирів і торфовищ, що їх раніш не використовували, служить тепер для поширення скотарства. Дрібні й середні фармери — я залічую сюди всіх тих, що обробляють не більше як 100 акрів землі — все ще становлять приблизно $^8/_{10}$ із загального числа.[186c] Конкуренція капіталістичної рільничої продукції щораз більше й більше душить їх, і тим то вони постійно постачають клясі найманих робітників нових рекрутів. Однісінька велика промисловість Ірляндії, фабрикація полотна, потребує порівняно мало дорослих робітників - чоловіків і, не зважаючи на її поширення після подорожчання бавовни в 1861 — 1866 рр., вона взагалі вживає лише порівняно незначну частину людности. Як усяка інша велика промисловість, вона постійними коливаннями у своїй власній сфері постійно продукує відносне перелюднення, навіть і за абсолютного зростання маси робітників, яку вона поглинає. Злидні сільської людности є за п'єдестал для велетенських фабрик сорочок тощо, робітнича армія яких розпорошена здебільшого по селах. Тут ми знову таки бачимо змальовану раніш систему домашньої праці — систему, де недостатня плата за роботу і надмірна праця служать за методичні засоби продукувати «зайвих» робітників. Нарешті, хоч зменшення людности не має тут таких руйнаційних наслідків, як у країні з розвиненою капіталістичною продукцією, проте й тут воно відбувається не без постійного зворотного впливу на внутрішній ринок. [Еміґрація лишає по собі не лише порожні будинки, але й зруйнованих квартироздавців].* Та прогалина, що її створює тут еміґрація, не лише зменшує місцевий попит на працю, але також і доходи дрібних крамарів, ремісників, взагалі дрібних промисловців. [Кожне нове виселення перетворює частину дрібної середньої кляси на пролетарів].* Звідси зменшення доходів між 60 і 10 фунтами стерлінґів у таблиці *E*.

Ясну картину становища сільських поденників в Ірляндії ми маємо у звітах інспекторів ірляндської адміністрації в справах про бідних (1870).[186d] Урядовці такого уряду, що тримається лише за допомогою баґнетів і стану облоги, то явного, то прихованого, мусять бути обережними у висловах, чим їхні колеґи в Англії нехтують; а проте вони не дозволяють своєму урядові уколисувати себе ілюзіями. За їхніми відомостями, рівень заробітної плати на селі, і досі все ще дуже низький, все ж за останні двадцять років підвищився на 50 — 60% і становить тепер пересічно 6 — 9 шилінґів на тиждень. Але за цим позір-

---

186c Примітка до другого видання. Згідно з однією таблицею в *Murphy*: «Ireland, Industrial, Political and Social», 1870, 94,6% усіх земель є фарми, менші від 100 акрів кожна і 5,4% — фарми понад 100 акрів.

186d «Reports from the Poor Law Inspectors on the wages of Agricultural Labourers in Dublin, 1870». Порівн. також «Agricultural Labourers (Ireland) Return etc. dated 8th March 1861», London, 1862.

* Заведене у прямі дужки ми беремо з другого німецького видання. *Ред.*

ним підвищенням криється реальне зниження заробітної плати, бо воно навіть не урівноважує того підвищення цін на доконечні засоби існування, що сталося за той час. Доказ — нижченаведений витяг з офіціяльних звітів одного ірляндського робітного дому.

Пересічні тижневі витрати на утримання однієї людини

Роки	Харчі	Одяг	Разом
Від 29 вересня 1848 р. до 29 вересня 1849 р.	1 шилінґ $3^1/_4$ пенса	3 пенси	1 шил. $6^1/_4$ пенса
Від 29 вересня 1868 р. до 29 вересня 1869 р.	2 шилінґи $7^1/_4$ пенса	6 пенсів	3 шил. $1^1/_4$ пенса

Отже, ціна доконечних засобів існування підскочила майже вдвоє, а ціна одягу рівно вдвоє, аніж перед двадцятьма роками.

Навіть коли залишити осторонь цю диспропорцію, то саме порівнання заробітних плат, визначених у грошах, далеко ще не дає правдивого висновку. Перед голодом велику частину заробітної плати на селі видавали in natura, грішми виплачували лише дуже невеличку частину; нині грошова виплата стала загальним правилом. Вже з цього випливає, що, хоч який буде рух реальної заробітної плати, її грошовий рівень мусив підвищитися. «Перед голодом сільський поденник мав шматок землі, де він культивував картоплю і відгодовував свиней та дробину. Нині він мусить не тільки купувати собі всі засоби існування, але він втрачає й ті доходи, що він мав із продажу свиней, дробини і яєць».[187] Справді, раніше сільські робітники зливалися з дрібними фермерами і здебільша становили лише ар'єрґард середніх і великих фарм, де вони находили для себе заняття. Лише від часу катастрофи 1846 р. вони почали становити частину кляси власне найманих робітників, окрему верству, зв'язану із своїми панами - наймачами лише грошовими відносинами.

Ми вже знаємо, який був їхній житловий стан перед 1846 р. Від того часу він ще більше погіршав. Деяка частина сільських поденників, що, зрештою, з дня на день меншає, живе ще на землях фармерів у переповнених хатинах, що їхній огидний стан далеко перевищує все те найгірше, що виявили нам у цьому відношенні англійські рільничі округи. І такий є стан речей повсюди, за винятком деяких округ в Ulster'і, на півдні у графствах Cork, Limerick, Kilkenny та інших; на сході у Wicklow'і Wexford'і і т. д.; у центрі в King's і Queen's County, Dublin'і і т. д.; на півночі в Down'і, Antrim'у, Tyrone і т. д.; на заході в Sligo, Roscommon'і, Mayo, Galway і т. д. «Це,— вигукує один

[187] Там же, стор. 291.

в інспекторів,—ганьба для релігії й цивілізації цієї країни».[187a] Щоб зробити стерпнішим життя сільських наймитів в їхніх льохах, у них систематично відбирають клаптики землі, що від непам'ятних часів належали до тих мешкань. «Усвідомлення цього роду немилости, що її вони зазнають від лендлордів та їхніх управителів, викликало в сільських поденників відповідне почуття антагонізму й ненависти до тих, що поводяться з ними як з безправною расою».[187b]

Першим актом революції в рільництві було те, що в якнайбільшому маштабі й немов би на даний згори сиґнал поруйновано хатини, розташовані на місцях роботи. Таким чином багато робітників мусіло шукати притулку по селах і містах. Там їх, як мотлох який, поскидано на горища, у вертепи, в льохи й закамарки найгірших кварталів. Так тисячі ірляндських родин, що, навіть за свідченнями англійців, пройнятих національними забобонами, відзначалися незвичайною прихильністю до родинного вогнища, безтурботною веселістю й чистотою родинних звичаїв, опинилися раптом у розсадниках пороку. Чоловіки мусять тепер шукати роботи в сусідніх фармерів, які їх наймають лише поденно, отже, на умовах найнепевнішої форми заробітної плати; при цьому «їм тепер доводиться далеко ходити до фарми й назад, часто мокнути до рубчика й зазнавати інших негод, що часто ведуть до занепаду сил, хороб і до злиднів».[187c]

«Міста рік-у-рік мусіли приймати всіх тих робітників, що їх вважалося за надмір у сільських округах»,[187d] і після цього ще дивуються, «що по містах та містечках є надмір робітників, а по селах їх не вистачає!»[187e] В дійсності, цю недостачу відчувається лише «за часів нагальних рільничих робіт, на весні і восени, тимчасом як в інші пори року багато робітників лишаються без роботи»;[187f] «після жнив, від жовтня до весни, ледве чи є для них якась робота»,[187g] і навіть тоді, коли в них є робота, «вони часто втрачають цілі дні й мусять зносити всілякі перерви в роботі».[187h]

Ці наслідки революції в рільництві, тобто наслідки перетворення орної землі на пасовиська, застосування машин, якнайсуворішого заощадження праці й т. ін., ще більше загострюються тими зразковими лендлордами, які, замість споживати свої ренти за кордоном, ласкаві жити в Ірляндії на своїх маєтках. Для того, щоб закон попиту й подання лишався цілком непорушним, ці пани витягають «тепер майже всю потрібну для них працю із своїх дрібних фармерів, які таким чином примушені працювати

[187a] Там же, стор. 12.
[187b] Там же, стор. 12.
[187c] Там же, стор. 25.
[187d] Там же, стор. 27.
[187e] Там же, стор. 26.
[187f] Там же, стор. 1.
[187g] Там же, стор. 25.
[187h] Там же, стор. 25.

на своїх сеньйорів за заробітну плату взагалі нижчу від заробітної плати звичайних поденників, не кажучи вже про ті невигоди і втрати, які постають для них у наслідок того, що в критичну пору сівби або жнив вони мусять занедбувати свої власні поля».[187i]

Отже, незабезпеченість та ірегулярність заняття, часті й довготривалі перерви у роботі — всі ці симптоми відносного перелюднення фігурують у звітах інспекторів адміністрації в справах про бідних, як так само численні тяготи ірляндського рільничого пролетаріяту. Ми пригадуємо собі, що подібні явища ми бачили й серед англійського сільського пролетаріяту. Але ріжниця в тому, що в Англії, промисловій країні, промислову резервну армію рекрутують на селі, тимчасом як в Ірляндії, у рільничій країні, рільничу резервну армію рекрутують у містах, притулках вигнаних сільських робітників. В Англії зайві сільські робітники перетворюються на фабричних, в Ірляндії ж, загнані в міста, вони, справляючи тиск на заробітну плату по містах, все ж залишаються сільськими робітниками і примушені завжди вертатися назад у села, щоб знайти собі роботу.

Автори офіціяльних звітів резюмують свої висновки про матеріяльний стан рільничих поденників так: «Хоч вони живуть надзвичайно ощадно, проте їхньої заробітної плати ледве вистачає на те, щоб здобути харчі для себе й своєї родини і заплатити за своє житло; на одяг вони потребують додаткових доходів... Атмосфера їхніх мешкань разом з іншими злиднями робить цю клясу часто здобиччю тифу і сухот».[187j] Після цього немає чого дивуватися, що, за одноголосним свідченням авторів звітів, хмура незадоволеність охоплює ряди цієї кляси, що вона сумує за минулим, ненавидить теперішнє, зневірюється в будучині, «піддається згубним впливам демагогів» і охоплена лише однією idée fixe — еміґрувати до Америки. Така та блаженна країна, на яку збезлюднення, велика малтузіянська панацея, перетворило зелений Ерін!

Щоб побачити, як благоденствують ірляндські мануфактурні робітники, досить одного прикладу:

«Підчас моєї останньої інспекторської подорожі на півночі Ірляндії,— каже англійський фабричний інспектор Роберт Бекер,— мене вразило, як один вправний ірляндський робітник силкувався із своїх злиденних коштів дати освіту своїм дітям. Я точно передаю його оповідання, як я чув його з власних його уст. Що він справді вправний фабричний робітник, видно з того, що його вживали до виробу товарів на менчестерський ринок. Джонсон: З професії я beetler, і працюю від 6 години ранку до 11 години вночі, від понеділка до п'ятниці; суботами ми кінчаємо о 6 годині вечора і маємо 3 години на обід і відпочинок. В мене п'ятеро дітей. За цю працю я дістаю 10 шилинґів 6 пенсів на тиждень; моя дружина теж працює і заробляє на тиждень 5 шилін-

---

187i Там же, стор. 30.
187j Там же, стор. 21, 13.

ґів. Сташра дочка, дванадцяти років, доглядає хати. Вона наша куховарка й однісінька помічниця. Вона підготовляє менших до школи. Моя дружина встає разом зі мною і йде теж зі мною. Одна дівчина, що проходить повз нашої хати, будить мене о 5 ½ годині ранку. Перед тим, як іти на роботу, ми нічого не їмо. Вдень дванадцятилітня дочка доглядає менших дітей. Снідаємо о 8 годині і для цього приходимо додому. Чай п'ємо раз на тиждень; звичайно ми їмо юшку (stirabout), іноді з вівсяного борошна, іноді з кукурудзяного, залежно від того, що можемо дістати. Взимку до кукурудзяного борошна додаємо трохи цукру й води. Влітку копаємо потроху картоплю, що сами садимо на клаптику землі, а коли картопля кінчається, знову вертаємося до юшки. Так іде з дня на день, у неділю і будні, цілий рік. Скінчивши роботу, я ввечорі завжди почуваю надзвичайну втому. Трошки м'яса нам винятково доводиться бачити, але дуже рідко. Троє з наших дітей ходять до школи, і за те ми платимо за кожне по 1 пенсу на тиждень. Наша квартирна плата становить на тиждень 9 пенсів, торф і опалення коштують щонайменше 1 шилінґ 6 пенсів на два тижні».[188] Така ірляндська заробітна плата, таке ірляндське життя!

Справді, злидні Ірляндії знову стали в Англії темою дня. Наприкінці 1866 й на початку 1867 р. один з ірляндських земельних маґнатів, лорд Дюфрен, взявся на сторінках «Times'a» за розв'язання цього питання. «Яка гуманність з боку такого великого пана!»

Із таблиці *E* видно, що в 1864 р. із загального зиску в 4.368.610 фунтів стерлінґів троє тільки капіталістів (Plusmacher) поклали до своєї кишені 262.610 фунтів стерлінґів, а в 1865 р. тих самих троє віртуозів «поздержливости» з 4.669.979 фунтів стерлінґів загального зиску дістали 274.448 фунтів стерлінґів; в 1864 р. 26 капіталістів дістали 646.377 фунтів стерлінґів; в 1865 р. 28 капіталістів — 736.448 фунтів стерлінґів; в 1864 р. 121 капіталіст — 1.066.912 фунтів стерлінґів в 1865 р. 186 капіталістів — 1.320.996 фунтів стерлінґів; в 1864 р. 1.131 капіталіст — 2.150.818 фунтів стерлінґів, майже половину загального річного зиску; в 1865 р. 1.194 капіталісти дістали 2.418.933 фунти стерлінґів, більш ніж половину загального річного зиску. Але та левина частина, яку проковтує з усієї річної суми земельних рент зовсім мале число земельних маґнатів Англії, Шотляндії та Ірляндії, така потворно велика, що англійська державна мудрість вважає за доцільне не давати про розподіл земельної ренти такого самого статистичного матеріялу, як про розподіл зиску. Лорд Дюфрен — один із цих земельних маґнатів. Гадати, що ренти й зиски колибудь можуть бути «надмірні», або що плетора (plethora)* ренти і зисків є в якомусь зв'язку з плеторою народніх злиднів, це, звичайно, є уявлення так само «непочтиве», як і «нездорове»

[188] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866», p. 96.

* — повнява. *Ред.*

(unsound). Лорд тримається фактів. А факт є той, що в міру того, як меншає кількість ірляндської людности, ірляндські ренти зростають, що збезлюднення «добродійне» для земельного власника, отже, і для землі, отже, і для народу, що є лише приналежність землі. Отож він заявляє, що Ірляндія все ще перелюднена, і що потік еміґрації пливе все ще занадто поволі. Щоб бути цілком щасливою, Ірляндія мусить позбутися принаймні ще $^1/_3$ мільйона робітників. Не думайте собі, що цей, до того всього ще й поетичний, лорд є лікар із школи Sangrado, який завжди, коли він не помічав у свого недужого поліпшення, приписував йому кровоспуск, потім знову кровоспуск, поки, нарешті, в недужого разом з його кров'ю пропадала і його хороба. Лорд Дюфрен вимагає нового кровоспуску лише в $^1/_3$ мільйона людей замість майже 2 мільйонів, кровоспуску, без якого дійсно ніяк неможливо завести тисячолітнього блаженного царства на Еріні. Докази подати не важко.

Число і розмір фарм в Ірляндії 1864 р.

1		2		3		4		5		6		7		8
Фарми не більш від 1 акра		Фарми від 2 до 5 акрів		Фарми від 6 до 15 акрів		Фарми від 16 до 30 акрів		Фарми від 31 до 50 акрів		Фарми від 51 до 100 акрів		Фарми понад 100 акрів		Загальна площа
Число	Акри	Число	Акри	Число	Акри	Число	Акри	Число	Акри	Число	Акри	Число	Акри	Акри [188a]
48.653	25.394	82.037	288.916	176.368	1.836.310	136.578	3.051.343	71.961	2.906.274	54.247	3.983.880	31.927	8.227.807	29.319.924

Централізація знищила між 1851 і 1861 рр. переважно фарми перших трьох категорій — нижче 1 і не вище 15 акрів. Вони мусять зникнути передусім. Це дає 307.058 «зайвих» фармерів, або 1.228.232 особи, коли при низькому пересічному обрахунку покласти 4 особи на родину. При неймовірному припущенні, що по закінченні революції в рільництві ¼ з них знову знайде собі роботу, все ж лишається 921.174 особи, що мусять еміґрувати. Категорії 4, 5 і 6, більші за 15 і не більші за 100 акрів, як це давно відомо в Англії, занадто дрібні для капіталістичного рільництва, а для вівчарства це зовсім незначні величини. Отже, при тому самому припущенні, що й раніш, мусять еміґрувати ще 788.761 особа, разом 1.709.532. А що l'appétit vient en man-

[188a] Загальна площа включає також торфовища й пустирі.

geant,* то великі землевласники незабаром відкриють, що Ірляндія із 3½ мільйонами людности все ще бідна країна, а бідна тому, що перелюднена, отже, збезлюднення її мусить піти ще значно далі, щоб вона могла виконати своє справжнє призначення бути за пасовисько для овець і рогатої худоби Англії.[188b]

Ця корисна метода, які і все гарне на цьому світі, має свій поганий бік. Рівнобіжно з акумуляцією земельної ренти в Ірляндії ірляндці акумулюються в Америці. Ірляндець, що його виганяють вівці та бики, з'являється по той бік океану, як феній. І проти старої владарки морів повстає чимраз грізніш велетенська молода республіка.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.**

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

ТАК ЗВАНА ПЕРВІСНА АКУМУЛЯЦІЯ

1. Таємниця первісної акумуляції

Ми бачили, як гроші перетворюються на капітал, як за допомогою капіталу утворюється додаткова вартість, а з додаткової вартости — додатковий капітал. Але акумуляція капіталу має за передумову додаткову вартість, додаткова вартість — капіталі-

[188b] Як окремі земельні власники й англійське законодавство пляномірно використовували голод і викликані ним обставини, щоб силоміць провести революцію в рільництві і звести людність Ірляндії до кількости, вигідної для лендлордів, це я покажу докладніше у третій книзі цього твору, у відділі про земельну власність. Там я повернуся й до становища дрібних фармерів і сільських робітників. Тут я подам лише одну цитату. Нассау В. Сеніор у своєму посмертному творі «Journals, Conversations and Essays relating to Ireland». 2 volumes. London 1868, vol. II, p. 282 каже, між іншим, ось що: «Влучно зауважив д-р Ґ., що в нас є закон про бідних, і що він є могутнє знаряддя, щоб забезпечити перемогу лендлордам; друге знаряддя — еміґрація. Жоден друг Ірляндії не побажає, щоб війна (між лендлордами й дрібними кельтськими фармерами) тривала далі,— ще менш, щоб вона скінчилась перемогою фармерів... Що швидше вона (ця війна) скінчиться, що швидше Ірляндія перетвориться на пасовиська (grazing country) з порівняно нечисленною людністю, якої треба для пасовиськ, то краще для всіх кляс».— Англійські хлібні закони 1815 р. забезпечували Ірляндії монополію вільно довозити хліб у Великобрітанію. Таким чином вони штучно сприяли рільництву. У 1846 р. разом із скасуванням хлібних законів одразу знищено і цю монополію. Не кажучи вже про всі інші обставини, лише цієї події було досить, щоб надати потужного поштовху перетворенню ірляндської орної землі на пасовиська, концентрації фарм і вигнанню дрібних селян. Після того, як протягом 1815 — 1846 рр. уславляли родючість ірляндського ґрунту і вселюдно оголосили, що з самої природи його призначено виключно на культивування пшениці, тепер англійські аґрономи, економісти, політики раптом зробили відкриття, що він придатний лише для культивування кормових трав! Пан Леонс де Лявернь поспішив повторити це по той бік каналу. Треба бути такою «серйозною» людиною, як пан Лявернь, щоб йняти віри таким наївним теревеням.

* — апетит приходить під час їди. *Ред.*

** Жене римлян сувора доля і злочин братовбивства. *Ред.*

стичну продукцію, а ця остання — наявність великих мас капіталу й робочої сили в руках товаропродуцентів. Таким чином увесь цей рух, здається, обертається у зачарованому колі, з якого ми не можемо вийти інакше, як припустивши, що капіталістичній акумуляції передувала «первісна» акумуляція («previous accumulation» у Адама Сміса), акумуляція, що є не результат капіталістичного способу продукції, а його вихідний пункт.

Ця первісна акумуляція відіграє в політичній економії приблизно ту саму ролю, що й первісний гріх у теології. Адам покуштував яблука, і таким чином гріх увійшов у рід людський. Походження цієї акумуляції пояснюють, оповідаючи про нього анекдоту давноминулих часів. За дуже давніх часів були, з одного боку, працьовиті, розумні й насамперед ощадливі обранці, а з другого боку — ледарі, голодранці, які прогулювали все, що мали, і навіть ще більше. Правда, теологічна леґенда про гріхопадіння розповідає нам, як засуджено людину їсти хліб у поті чола свого; навпаки, історія економічного гріхопадіння викриває, як це сталося, що є люди, які цього зовсім не потребують. Так сталось, що перші нагромадили багатство, а в других кінець-кінцем нічого було продавати, крім власної шкури. І з цього гріхопадіння починаються злидні великої маси людей, що їм все ще, не зважаючи на всю їхню працю, нічого продати, крім себе самих, і багатство небагатьох, яке невпинно зростає, хоч вони дуже давно перестали працювати. Такі безглузді дитячі байки пережовує, наприклад, пан Тьєр, який, щоб захистити propriété,* з державно-урочистою серйозністю підносить ці байки французам, що колись були такі дотепні. Скоро тільки справа торкається питання про власність, то стає священним обов'язком кожного дотримуватись поглядів дитячого букваря як єдино правильних для всякого віку й усіх ступенів розвитку.** Як відомо, в дійсній історії велику ролю відіграють завоювання, поневолення, розбій, коротко кажучи, насильство. Але в лагідній політичній економії з давніх часів панувала ідилія. Право й «праця» з давніх часів були єдиним засобом збагачення, звичайно, щоразу за винятком «поточного року». А в дійсності методи первісної акумуляції — це все, що хочете, тільки не ідилія.

Гроші й товари, так само, як засоби продукції й засоби існування, сами собою не є капітал. Їх треба перетворити на капітал. Але самé це перетворення може відбуватися лише за певних обставин, які сходять ось на що: два дуже різні сорти

* — власність. *Ред.*

** У французькому виданні Маркс додає до цього таку примітку: «Ґете, роздратований цими бреднями, висміює їх у такому діялозі:

Вчитель: Скажи мені, звідки взялося багатство твого батька?
Дитина: Від діда.
Вчитель: А звідки воно взялося в діда?
Дитина: Від прадіда.
Вчитель: А в прадіда?
Дитина: Він загарбав його». *Ред.*

товаровласників мусять протистати один одному і увійти в контакт: з одного боку, власники грошей, засобів продукції та засобів існування, які жадають через купівлю чужої робочої сили збільшувати присвоєну ними суму вартости; з другого боку, вільні робітники, продавці своєї власної робочої сили, отже, продавці праці. Вільні робітники у двоякому значенні: ані вони сами не належать безпосередньо до засобів продукції, як раби, кріпаки тощо, ані засоби продукції не належать їм, як це є у селянина тощо, який самостійно господарює, — вони вільні від них, цілком позбавлені їх. Разом з цією поляризацією товарового ринку дано основні умови капіталістичної продукції. Капіталістичні відносини мають за передумову відокремлення робітників від власности на засоби здійснення праці. Скоро тільки капіталістична продукція стає на власні ноги, вона не лише підтримує це відокремлення, але й репродукує його невпинно в щораз більшому маштабі. Отже, процес, який утворює капіталістичні відносини, не може бути чимось іншим, як процесом відокремлення робітника від власности на умови його праці, процесом, що, з одного боку, перетворює суспільні засоби існування й продукції на капітал, а з другого — безпосередніх продуцентів на найманих робітників. Отже, так звана первісна акумуляція є не що інше, як історичний процес відокремлення продуцента від засобів продукції. Він з'являється як «первісний» тому, що становить передісторію капіталу й відповідного йому способу продукції.

Економічна структура капіталістичного суспільства виникла з економічної структури февдального суспільства. Розклад останнього визволив елементи першого.

Безпосередній продуцент, робітник, лише відтоді міг порядкувати своєю особою, коли він перестав бути прикріпленим до землі або кріпаком, залежним від іншої особи. Далі, щоб зробитись вільним продавцем робочої сили, який подає свій товар усюди, де є на нього попит, робітник мусив визволитись від влади цехів, від цехових статутів про учнів і підмайстрів та інших обмежувальних щодо праці приписів. Таким чином, історичний рух, що перетворює продуцентів на найманих робітників, з'являється, з одного боку, як визволення продуцентів від февдального та цехового примусу; і лише цей бік існує для наших буржуазних істориків. Але, з другого боку, і нововизволені лише відтоді стають продавцями самих себе, коли в них пограбовано всі їхні засоби продукції та всі ґарантії існування, забезпечувані їм старовинними февдальними інституціями. І історію цієї експропріяції їх вписано в літописи людства мовою меча й вогню.

Промислові капіталісти, ці нові владарі, мусіли з свого боку витиснути не лише цехових майстрів, але й февдалів, що володіли джерелами багатства. З цього боку їхнє піднесення є наслідок переможної боротьби проти февдальної влади та її обурливих привілеїв, а також проти цехів і тих пут, що їх ці останні накладають на вільний розвиток продукції та вільну експлуатацію

людини людиною. Однак лицарі промисловости витиснули лицарів меча лише тим, що вони скористалися з подій, які сталися без жодної їхньої участи. Вони піднеслися за допомогою таких самих ницих засобів, якими колись користувалися римські пущені з рабства, щоб стати владарями своїх патронів.

Вихідним пунктом розвитку, що утворив так найманого робітника, як і капіталіста, було рабство робітника. Проґрес полягав у зміні форми цього рабства, у перетворенні февдальної експлуатації на капіталістичну експлуатацію. Щоб зрозуміти перебіг цього процесу, нам зовсім не треба заглиблюватись у дуже далеке минуле. Хоч перші початки капіталістичної продукції спорадично можна спостерігати ще в XIV і XV століттях по деяких містах на побережжі Середземного моря, однак капіталістична ера починається лише з XVI століття. Там, де вона настає, вже давно знищено кріпацтво і з давнього часу почався занепад краси й гордощів середньовіччя — вільних міст.

В історії первісної акумуляції епохальне значення мають всі ті переворотн, які служили за підойму піднесення кляси капіталістів, що формувалася; але надто важливе значення мають ті моменти, коли величезні маси людей раптом і силоміць відривано від засобів їхнього існування й викидувано на ринок праці як вільних, мов птахи, пролетарів. Експропріяція землі в сільського продуцента, селянина, становить основу цілого процесу. [Тому ми повинні розглянути її насамперед].* Історія її в різних країнах набирає різного забарвлення, перебігає різні фази в різній послідовності і в різні історичні епохи. Клясичну форму вона має лише в Англії, яку ми тому й беремо як приклад.[189]

2. Експропріяція землі в сільської людности

В Англії кріпацтво зникло фактично наприкінці XIV століття. Величезна більшість людности [190] складалась тоді — і ще більше в XV столітті — з вільних селян, які господарювали самостійно, хоч за якими февдальними вивісками ховалася їхня власність. У великих панських маєтках вільний фармер витиснув

[189] В Італії, де капіталістична продукція розвинулась найраніше, найраніше відбувся і розклад кріпацьких відносин. Кріпака тут визволено раніш, ніж він устиг забезпечити собі якебудь право давности на землю. Тому визволення відразу перетворило його на вільного, мов птах, пролетаря, який до того ж находить нових панів у тих містах, що здебільша збереглися ще від римської епохи. Коли революція на світовому ринку, що почалася з кінця XV століття, знищила торговельну перевагу північної Італії, то постав рух зворотного напряму. Робітників масами витискували з міст на село, де відтоді дрібна культура, організована за типом садівництва, набула нечуваного розквіту.

[190] «Дрібні землевласники, які обробляли власні поля власною працею і тішилися скромними достатками... становили тоді куди більшу частину нації, ніж тепер... Не менш, як 160.000 землевласників, що разом із своїми родинами становили більше однієї сьомої частини всієї людности, жили з того, що обробляли свої дрібні Freehold - дільниці [Freehold—

* Заведене у прямі дужки беремо з другого німецького видання. *Ред.*

управителя (bailiff, Vogt), який раніше сам був кріпаком. Рільничі наймані робітники складалися почасти з селян, що використовували свій вільний час, працюючи у великих землевласників, почасти із самостійної, відносно й абсолютно малочисельної кляси найманих робітників у власному значенні слова. Останні фактично разом з тим теж були селянами, що самостійно господарювали, бо, крім своєї заробітної плати, вони діставали котедж і 4 або й більш акрів поля. Окрім того, вони спільно з справжніми селянами користалися з громадської землі, на якій вони пасли свою худобу й яка разом з тим давала їм паливо — дрова, торф і т. ін.[191] По всіх країнах Европи февдальна продукція характеризується поділом землі поміж якомога більшим числом васалів. Сила февдального пана, як і всякого суверена, спиралась не на розміри його ренти, а на число його підданців, а останнє залежало від числа селян, що господарювали самостійно.[192] Тим то, хоч англійська земля після норманського завоювання була поділена на величезні баронства, що з них окремі часто охоплювали 900 давніших англосаксонських лордств, проте вона була вкрита дрібними селянськими господарствами, що лише де-не-де перемежалися великими панськими маєтками. Та і відносини, за одночасного розквіту міст, яким відзначається XV століття, уможливили те народнє багатство, яке так красномовно змальовує канцлер Фортескю у своїх «Laudibus Legum Angliae», але вони виключали капіталістичне багатство.

Пролог до перевороту, що створив основу капіталістичного способу продукції, відбувся в останній третині XV і в перші десятиліття XVI століть. Масу вільних, як птиці, пролетарів було викинуто на робітничий ринок у наслідок розпуску февдаль-

---

цілковита власність на землю]. Пересічний дохід цих дрібних землевласників... оцінюється в 60 — 70 фунтів стерлінгів. Обчислено, що число тих, хто обробляв власну землю, було більше, ніж число орендарів чужої землі». (*Macaulay*: «History of England», 10th ed. London 1854, vol. I, p. 333 — 334).— «Ще в останній третині XVII століття 4/5 англійської людности були рільники» (там же, стор. 413). — Я цитую Маколея, бо він, як систематичний фальсифікатор історії, по змозі применшує подібні факти.

[191] Ніколи не слід забувати, що навіть кріпак був не тільки власником — правда, власником, що мусив платити данину — земельних парцель, що належали до його дому, але й співвласником громадської землі. «Селянин є тут (у Шльонську) кріпак» («Le paysan y (en Silésie) est serf»). Проте ці кріпаки (serfs) є посідачі громадської землі. «Досі ще не вдалося схилити жителів Шльонську до поділу громадських земель, тимчасом як у Новій Марці немає вже жодного села, де б цього поділу не проведено з якнайбільшим успіхом» («On n'a pas pu encore engager les Silésiens au partage des communes, tandis que dans la nouvelle Marche, il n'y a guère de village où ce partage ne soit exécuté avec le plus grand succès»). (*Mirabeau*: «De la Monarchie Prussienne», London 1788, vol. II, p. 125, 126).

[192] Японія з її суто февдальною організацією земельної власности та з її розвиненим дрібноселянським господарством дає куди вірніший образ европейського середньовіччя, ніж усі наші книги з історії, здебільшого подиктовані буржуазними забобонами. Занадто воно вже вигідно бути «ліберальним» коштом середньовіччя.

них дружин, які, як слушно зауважує Джемс Стюарт, «всюди марно наповняли будинки й двори». Хоч королівська влада, сама продукт буржуазного розвитку, у своєму прагненні абсолютного суверенітету силоміць прискорювала розпуск тих дружин, проте вона зовсім не була його єдиною причиною. Сами великі февдали, що стояли в якнайгострішій опозиції до королівської влади й парляменту, створили куди численніший пролетаріят, силоміць зганяючи селян із тієї землі, на яку селяни мали таке саме февдальне право, як і сами великі февдали, і узурпуючи їхні громадські землі. Безпосередній поштовх до цього в Англії дав головним чином розквіт фляндрійської вовняної мануфактури й відповідний зріст цін на вовну. Стару февдальну шляхту поглинули февдальні війни, нова ж була дитиною свого часу, для якого гроші були силою над силами. Тому гаслом її стало перетворення орного поля на пасовиська для овець. Геррісон у своїх «Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles» описує, як експропріяція дрібних селян руйнує країну. «What care our great incroachers!» (Що нашим великим узурпаторам до того!). Селянські житла й робітничі котеджі силоміць поруйновано або засуджено на руїну. «Коли порівняти,— каже Геррісон,—давніші інвентарі кожного лицарського маєтку, то виявиться, що безліч хат і дрібних селянських господарств зникло, що земля годує тепер далеко менше людей, що багато міст занепало, хоч деякі нові міста проквітають... Я міг би багато чого розповісти про міста й села, які поруйновано задля овечих пасовиськ і в яких позалишалися самі тільки панські замки». Нарікання таких старих хронік завжди трохи прибільшені,— проте вони точно змальовують враження, яке революція в продукційних відносинах справила на самих сучасників. Порівнюючи твори канцлера Фортескю й Томаса Мора, ми виразно бачимо ту безодню, що відділяє XV і XVI століття. Із свого золотого віку англійська робітнича кляса, як слушно каже Торнтон, без ніяких переходових ступенів попала в залізний.

Законодавство злякалося цього перевороту. Воно ще не стояло на тій височині цивілізації, де «Wealth of the Nation»,* тобто утворення капіталу й нещадна експлуатація та павперизація народньої маси, вважається за ultima Thule ** всякої державної мудрости. У своїй історії Генріха VII Бекон каже: «Того часу (1489) збільшилися нарікання на перетворення орного поля в пасовиська (для овець тощо), за якими легко може доглядати кілька чабанів; а фарми, що здавалися в доживотну оренду, на декілька років або на рік (з чого жила велика частина yeomen'ів***) перетворено на панські маєтки. Це привело до занепаду народу, а через це й до занепаду міст, церков, десятин... У лікуванні цього лиха король і парлямент виявили в той час мудрість, гідну подиву... Вони вжили заходів проти цієї узурпації громадських

* — національне багатство. *Ред.*
** — вершину. *Ред.*
*** — вільних рільників. *Ред.*

земель, що зменшувала людність (depopulating inclosures), і проти пасовищного господарства, що йшло слідом за цією узурпацією і теж зменшувало людність (depopulating pasture)». Актом Генріха VII, 1489, розд. 19, заборонено руйнувати всі селянські хати, до яких належало принаймні 20 акрів землі. Акт 25 Генріха VIII відновлює той самий закон. У ньому, між іншим, сказано, що «багато фарм і великі череди, особливо овець, скупчуються в небагатьох руках, і через те дуже зросли земельні ренти й дуже занепало рільництво (tillage), церкви й хати поруйновано, а величезні маси людей утратили змогу утримувати себе й свої родини». Тому закон наказує відбудувати занепалі селянські садиби, визначає відношення між полем та пасовиськами й т. д. Один акт з року 1533 нарікає, що деякі власники мають по 24.000 овець, і обмежує їхнє число двома тисячами.[193] Нарікання народу й закони проти експропріяції дрібних фармерів та селян, видавані протягом 150 років, починаючи від часів Генріха VII, були однаково даремні. Таємницю їхньої безрезультатности викриває нам Бекон, сам цього не знаючи. «Акт Генріха VII,— каже він у своїх «Essays, civil and moral», Sect. 20, — був глибокий і гідний подиву: він створив рільничі господарства й садиби певних нормальних розм рів, тобто забезпечив за ними таку кількість землі, при якій вони могли народжувати на світ підданих, досить багатих, не принижених рабською залежністю, що мали змогу орудувати плугом як власники, а не як наймити» («to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings».[193a] Але капіталістична система потребувала, навпаки, стану рабської залежности народньої маси, перетворення її на наймитів і перетворення її засобів праці на капітал. Підчас цього переходового періоду законодавство намагалося

---

[193] У своїй «Утопії» Томас Мор оповідає про дивну країну, де «вівці пожирають людей» («Utopia», transl. Robinson, ed. Arbor, London 1869, p. 41).

[193a] Бекон пояснює зв'язок між вільним заможним селянством і доброю піхотою. «Для могутности й мужности королівства надзвичайно важливо було мати фарми достатніх розмірів, щоб забезпечити діяльних людей від злиднів і закріпити більшу частину земель королівства в посіданні yeomanry, або людей середнього стану між шляхтою і бурлаками (cottagers) та наймитами... Всі бо найвидатніші знавці військової справи тієї думки... що головна сила армії в інфантерії, або піхоті. Але, щоб утворити добру піхоту, треба мати людей, які виросли не в рабському пониженні та злиднях, а на волі і в стані певної заможности. Тим то, коли в державі головну ролю відіграють шляхта й вище панство, тимчасом як рільники й плугатарі — це тільки поденники й наймити, або бурлаки, тобто жебраки, що мають хату, то тоді, може, і можна мати добру кінноту, але ніколи не можна мати доброї витривалої піхоти... Ми бачимо це у Франції та Італії й по деяких інших чужих країнах, де ціла людність справді складається із шляхти й бідних селян... до такої міри, що ці країни змушені користуватися для своїх батальйонів піхоти найманими ватагами швайцарців тощо; звідси той факт, що ці нації мають багато людности, але мало солдатів». («The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719», London 1870, p. 308).

закріпити за кожним котеджем сільського найманого робітника також по 4 акри землі й забороняло йому приймати до свого котеджу пожильців. Ще в 1627 р., за Якова I, Роджера Крокера з Фронт - Міллу засуджено за те, що він у маєтку Фронт - Мілл збудував котедж і не прирізав до нього 4 акрів землі; ще в 1638 р., за Карла I, призначено королівську комісію, яка мала примусити до виконування старих законів, особливо закону про 4 акри землі; ще Кромвел заборонив в околицях Лондону 4 милі довкола міста будувати доми, не забезпечивши їх 4 акрами землі. Ще в першій половині XVIII століття скаржилися, коли до котеджу сільського робітника не додавали 1 або 2 акрів землі. А тепер сільський робітник щасливий, коли біля його хати є садок або коли недалеко від неї він може найняти клаптик землі. «Земельні власники й фармери,— каже д-р Гентер,— у цій справі всі заодно. Кілька акрів землі коло котеджа зробили б робітника занадто вже незалежним».[194]

Реформація і колосальний крадіж церковних маєтків, що супроводив її, дали в XVI столітті новий страшенної сили поштовх процесові насильницької експропріяції народньої маси. Католицька церква була на початок реформації февдальною власницею великої частини англійської землі. Знищення манастирів тощо, перетворило їхніх мешканців на пролетаріят. Самі церковні маєтки здебільшого пороздаровувано хижим королівським фаворитам або порозпродувано за безцінь спекулянтам-фармерам та міщанам, які виганяли давніх спадкових орендарів цілими масами і з'єднували докупи їхні господарства. Гарантоване законом право власности збіднілих рільників на частину церковної десятини тишком у них одібрано.[195] «Pauper ubique jacet»* — вигукнула королева Єлисавета після однієї подорожі своєї по Англії. На 43 році її королювання уряд був, нарешті, змушений офіціяльно визнати павперизм, заводячи податок на користь бідним. «Автори цього закону соромилися пояснити його мотиви, і тим то вони, всупереч усім звичаям, випустили його в світ без будь-якого preamble (вступного пояснення).[196] Акт 16, Карла I, 4, надав цьому законові постійної сили, і тільки

---

[194] Dr. *Hunter* у «Public Health. Seventh Report 1864», London 1865, p. 134.— «Кількість землі, установлену (старими законами), вважали б сьогодні за надто велику для робітників і радше за придатну для того; щоб перетворити їх на дрібних фармерів» («The quantity of land assigned would now be judged too great for labourers, and rather as likely to convert them into small farmers»). (*George Roberts*: «The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries», London 1856, p. 184, 185).

[195] «Право бідних на частину десятини встановлено старовинними статутами» («The right of the poor to share in the tithe, is established by the tenure of ancient statutes»). (*J. D. Tucket*: «A History of the Past and Present State of the Labouring Population», London 1846, vol. II, p. 804, 805).

[196] *William Cobbett*: «A History of the Protestant Reformation», § 471.

* Бідні повсюди. *Ред.*

в 1834 р. йому дійсно надано нової гострішої форми.[197] Ці безпосередні наслідки реформації не були найважливішими. Церковна маєтність становила релігійну твердиню старовинних відносин земельної власности. І коли вона впала, не могли триматись далі й ці відносини.[198]

Ще останніми десятиліттями XVII століття yeomanry, незалежне селянство, було численніше, ніж кляса фармерів. Воно становило головну силу Кромвела і, як визнає навіть Маколей, являло собою вигідний контраст проти п'янюг - дворянчиків та їхніх прислужників, сільських попів, які мусили давати шлюб

---

[197] Протестантський «дух» можна, між іншим, побачити ось із чого. У південній Англії кілька землевласників і заможних фармерів, таємно зібравшись, склали десять запитань про правильне тлумачення закону Єлисавети про бідних і подали їх на розгляд славетному юристові того часу, Серджент Сніджеві (згодом, за Якова I, був суддею). «Дев'яте запитання: Деякі багаті фармери парафії вигадали мудрий плян, за допомогою якого можна уникнути всяких непорядків при проведенні закону. Вони радять збудувати в парафії в'язницю. Кожному бідному, що не згодиться, щоб його замкнули в ту в'язницю, буде відмовлено в допомозі. Далі, по околицях треба оголосити, що коли будь - яка особа забажає заорендувати бідних з цієї парафії, то вона якогось певного дня має подати запечатану заяву з зазначенням найнижчої ціни, за яку вона схоче їх у нас взяти. Автори цього пляну гадають, що в сусідніх графствах є люди, які не хочуть працювати й не мають ані маєтности, ані кредиту, щоб здобути собі фарму або корабель, і таким чином жити, не працюючи («so as to live without labour»). Такі особи будуть ладні зробити парафії дуже вигідні пропозиції. А якщо подекуди бідні і гинутимуть під опікою такого наймача, то цей гріх спав би на його голову, бо парафія виконала свій обов'язок проти тих бідних. Однак ми побоюємося, що даний закон не допускає подібних мудрих заходів («prudential measure»); але ви мусите знати, що всі інші freeholders * нашого та сусідніх графств приєднаються до нас, щоб спонукати своїх представників у палаті громад внести закон, який дозволяв би замикати бідних у в'язницю й віддавати їх на примусову працю, так щоб ні одна людина, яка не згодиться дати себе замкнути у в'язницю, не мала права ні на яку допомогу. Це, ми сподіваємося, стримуватиме бідних від того, щоб вимагати допомогу» («will prevent persons in distress from wanting relief»), (*R. Blakey*: «The History of Political Literature from the earliest times», London 1855, vol. II, p. 84, 85).— В Шотляндії кріпацтво скасовано кілька століть пізніше, ніж в Англії. Ще в 1698 р. Флетчер із Селтовну заявив у шотляндському парляменті: «У Шотляндії є не менш як 200.000 жебраків. Єдина порада, яку можу дати я, принципіяльний республіканець,— це відновити колишній стан кріпацтва й поробити рабами всіх тих, що неспроможні піклуватися про своє власне існування». У *Eden*'а, «The State of the Poor», vol. I, ch. 1, p. 60, 61 читаємо: «Павперизм почався відтоді, коли селяни стали вільними... Мануфактури й торговля — це справжні батьки наших бідних». Ідн, як і згаданий шотляндський принципіяльний республіканець, помиляється лише в тому, що не скасування кріпацтва, а скасування права власности селянина на землю зробило його пролетарем або павпером.— Англійським законам про бідних відповідає у Франції, де експропріяція відбулась іншим способом, ордонанс Муленса з 1571 р. та едикт з 1656 р.

[198] Пан Роджерс, хоч він був тоді професором політичної економії в Оксфордському університеті, в цьому осередку протестантської ортодоксії, підкреслює в своїй передмові до «History of Agriculture» павперизацію народніх мас у наслідок реформації.

* — вільні дрібні господарства. *Ред.*

панським «полюбовницям». Навіть наймані сільські робітники були ще тоді співпосідачами громадських земель. Десь близько 1750 р. yeomanry зникли,[199] а останніми десятиліттями XVIII століття зник і останній слід громадської власности рільників. Ми залишаємо тут осторонь суто економічні пружини революції у рільництві. Нас цікавлять її насильні підойми.*

За реставрації Стюартів землевласники законодатним шляхом добилися тієї узурпації, яка повсюди на континенті відбулася й без законодатних церемоній. Вони знищили февдальний земельний лад, тобто скинули з себе всякі повинності щодо держави, «відшкодували» державу податками, накинутими на селянство й решту народньої маси, присвоїли собі сучасне право приватної власности на маєтки, на які вони мали лише февдальні права, і, нарешті, октроювали ті закони про оселення (law of settlement), які, mutatis mutandis, мали такий самий вплив на англійських селян рільників, як едикт татарина Бориса Годунова на російське селянство.

«Glorious Revolution» (славетна революція) привела до влади разом з Вільгельмом III Оранським[200] земельних і капіталістичних присвоювачів додаткової вартости (Plusmacher). Вони освятили нову еру, практикуючи в колосальних розмірах крадіж державних маєтків, що перед тим мав лише помірні розміри. Державні землі роздаровувано, продавано за безцінь або приєд-

---

[199] «A Letter to Sir T. C. Bunbury, Brt.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman», Ipswich 1795 p. 4. Навіть фанатичний оборонець великого фермерства, автор «Inquiry into the Connection betveen the present Price of provisions and the size of Farms», London 1773, p. 139, каже: «Я дуже жалкую за тим, що позникали наші yeomanry, ця кляса людей, що дійсно підтримувала незалежність нашої нації; з сумом бачу, що їхні землі опинились тепер у руках монополістів - лордів і позаорендовані дрібними фермерами на умовах, мало чим кращих від тих умов, у яких були васалі, завжди готові відгукнутися на заклик при всякій капосній справі» («I most truly lament the loss of our yeomanry, that set of men who really kept up the independence of this nation; and sorry I am to see their land now in the hands of monopolizing lords, tenanted out to small farmers, who hold their leases on such conditions as to be little better than vassals ready to attend a summons on every mischievous occasion»).

[200] Про особисту мораль цього буржуазного героя можна судити, між іншим, ось із чого: «Обдарування леді Оркней великими маєтками в Ірляндії у 1695 р.— це явний доказ королівської прихильности й впливу леді... Милі послуги леді Окрней були, кажуть, нечисті послуги устами». («The large grant of lands in Ireland to Lady Orkney, in 1695, is a public instance of the king's affection, and the lady's influence... Lady Orkney's endearing offices are supposed to have been - foeda labiorum ministeria»). (У Sloane Manuscript Collection, у Брітанському музеї, № 4224. Манускрипт називається: «The character and behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.». У ньому повно курйозів).

* У французькому виданні останні два речення подано так: «Залишаючи осторонь суто економічні впливи, що підготували експропріяцію рільників, ми переходимо тут до підойм, вжитих, щоб насильно прискорити цю експропріяцію». («Le Capital etc.», ch. XXVII, p. 319). *Ред.*

нувано до приватних маєтків простою узурпацією.[201] Все це робилося без найменшого додержання етикету законности. Присвоєне таким шахрайським способом державне майно разом з понаграбовуваним церковним майном, оскільки останнє не втрачено підчас республіканської революції, становить основу сучасних княжих доменів англійської олігархії.[202] Буржуазні капіталісти сприяли цій операції, між іншим, для того, щоб перетворити землю на предмет вільної торговлі, поширити сферу великої рільничої продукції, збільшити приплив із села вільних, як птиці, пролетарів і т. д. До того ж нова земельна аристократія була природною союзницею нової банкократії, цієї фінансової шляхти, що тільки но вилупилася з яйця, і великих мануфактуристів, що тоді спирались на охоронні мита. Англійська буржуазія так само правильно чинила в своїх інтересах, як шведські міщани, що, навпаки, спільно з своєю економічною твердинею — селянством, підтримували королів, що силоміць відбирали від олігархії коронні землі (починаючи від 1604 р. й пізніше, за Карла X й Карла XI).

Громадська власність — цілком відмінна від щойно розглянутої державної власности — була старогерманською інституцією, що й далі існувала під покровом феодалізму. Ми бачили вже, як насильна узурпація цієї громадської власности, що її здебільшого супроводило перетворення орної землі на пасовиська, почалася наприкінці XV століття й тривала далі в XVI столітті. Але тоді цей процес відбувався лише як індивідуальний насильний акт, проти якого законодавство даремно боролося протягом 150 років. Проґрес XVIII століття виявляється в тому, що тепер сам закон стає знаряддям грабування народньої землі, хоч поруч із цим великі фармери вживають і своїх дрібних незалежних приватних метод.[203] Парляментська форма цього грабування є «Bills for Inclosures of Commons» (закони про обгороджування громадських земель), інакше кажучи, декрети, за допомогою яких землевласники сами собі дарують народню землю у приватну власність,— декрети експропріяції народу. Сер Ф. М. Ідн у своїй хитромудрій оборонній адвокатській промові

---

[201] «Незаконне відчуження коронних земель, почасти через продаж, почасти через дарування, становить скандальний розділ в англійській історії... величезне ошукання нації (gigantic fraud on the nation)». (*F. W. Newman*: «Lectures on Political Economy», London 1851, p. 129, 130). — [Подробиці про те, як сучасні англійські великі землевласники придбали свої маєтки, див. в «Our old Nobility. By Noblesse Oblige», London 1879. — *Ф. Е.*].

[202] Див., наприклад, памфлет E. Burke про герцоґську родину Бедфордів, нащадком якої є Джон Рессел, «the tomtit of liberalism».

[203] «Фармери забороняють cottager'ам (бурлакам) тримати якубудь живу істоту, крім самих себе, під тією причіпкою, що коли вони триматимуть худобу або дробину, то крастимуть корм з клунь. Вони кажуть також: тримайте cottager'ів у біді, якщо ви хочете, щоб вони були працьовитими. Але справжній факт той, що фармери таким способом узурпують усі права на громадські землі». («A Political Enquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands», London 1785, p. 75).

силкується виставити громадську власність так, ніби вона є приватна власність великих землевласників, які заступили місце февдалів; але він сам збиває цю свою оборонну промову, вимагаючи «загального парляментського акту про обгородження громадських земель», отже, визнаючи, що для перетворення їх на приватну власність потрібен парляментський державний переворот, і домагаючися, з другого боку, від законодавства «відшкодування» для експропрійованих бідняків.[204]

Тимчасом як замість незалежних yeomen'ів появилися tenants - at-will,— дрібні фармери з річним строком оренди, юрба людей, принижених і залежних від сваволі лендлордів,— систематичний крадіж громадської власности, поряд із грабуванням державних маєтків, особливо сприяв величезному зростанню тих великих фарм, що їх у XVIII столітті називали «капітальними фармами»[205] або «купецькими фармами»[206], а також і перетворенню сільської людности на пролетаріят, «звільнений» для промисловости.

Однак у XVIII столітті ще не розуміли в такій мірі, як у XIX, що національне багатство тотожнє з народніми злиднями. Звідси така надзвичайно завзята полеміка в економічній літературі того часу з приводу обгороджування громадських земель («inclosure of commons»). З тієї маси матеріялу, що в мене під рукою, я наводжу тут деякі місця, які яскраво унаочнюють тогочасні обставини.

«У багатьох парафіях Гертфордширу,— пише одне обурене перо,— 24 фарми, пересічно в 50 — 150 акрів кожна, злито в 3 фарми».[207] «У Нортгемптонширі й Лінколнширі обгороджування громадських земель відбувалося в широких розмірах, і більшість нових лордств, що постали з цього обгороджування, перетворено на пасовиська; у наслідок того багато лордств, які раніше мали під плугом до 1.500 акрів, не мають тепер і 50 акрів... Руїни колишніх домів, клунь, стаєнь тощо»— оце єдині сліди колишніх мешканців. «Подекуди сотні домів та родин зменшено... до 8 або 10... У більшості парафій, де обгороджування почалося лише 15 дабо 20 років тому, залишилось тільки дуже невелике число землевласників, порівняно з числом тих, що обробляли землю тоді, коли вона ще не була обгороджена. Досить часто можна бачити, що 4 або 5 багатих скотарів узурпують собі великі, недавно обгороджені лордства, які раніш були в руках 20 — 30 фармерів і такого ж числа дрібних власників та селян. Усіх цих людей з їхніми родинами прогнано з їхньої власности, разом з ними прогнано й багато інших родин, що мали

[204] *Eden*: «The State of the Poor», передмова.

[205] «Capital - farms». («Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business», London 1767, p. 19, 20).

[206] «Merchant - farms». («An Enquiry into the Present High Price of Provisions», London 1767, p. 11, примітка). Автор цієї гарної праці, виданої анонімно, є панотець Натаніел Форстер.

[207] *Thomas Wright*: «A short address to the Public on the Monopoly of large farms», 1779, p. 2, 3.

коло них заняття й утримання».[208] Під приводом обгородження сусідні лендлорди присвоювали собі не тільки землі, що лежали перелогом, але часто - густо ще й землі, оброблювані або самою громадою, або орендарями, які наймали їх у громади за певну плату. «Я кажу тут про обгороджування відкритих полів і земель, уже оброблених. Навіть ті письменники, що боронять inclosures, визнають, що воно збільшує монополію великих фарм, підвищує ціни засобів існування і продукує збезлюднення... Навіть обгороджування гулящих земель, як це тепер практикують, відбирає у бідняків частину їхніх засобів існування і надзвичайно збільшує фарми, що і без того вже занадто великі».[209] «Коли земля,— каже д - р Прайс,— попадає в руки небагатьох великих фармерів, то дрібні фармери [що про них він раніш говорив як про «масу дрібних власників і фармерів, що утримують себе та свої родини продуктами оброблюваної ними землі, вівцями, птицею, свиньми і т. ін., яких вони пасуть на громадській землі, так що їм мало доводиться купувати засобів існування»] перетворюються на людей, що примушені заробляти на життя працею на інших і купувати на ринку все їм потрібне... Може, тепер більше працюють, бо більше силують до праці... Міста й мануфактури зростатимуть, бо до них зганяють більше людей, які шукають роботи. Такий є неминучий вплив концентрації фарм, і так вона фактично впливала в цьому королівстві протягом багатьох років».[210] Загальний вплив inclosures він резюмує так: «У цілому становище нижчих народніх кляс майже з кожного боку погіршало, дрібні землевласники й фармери позведені до рівня поденників і наймитів, і в той самий час куди тяжче стало за таких умов заробляти на життя».[211] Справді, узурпація громадської землі й революція в рільництві, що супроводила цю узурпацію, мали такий гострий вплив на рільничих робітників, що, як каже сам Ідн, між 1765 і 1780 рр. їхня заробітна

---

[208] Reverend *Addington:* «An Inquiry into the Reasons for and against enclosing open - fields», London 1772, p. 37—43 і далі.

[209] Dr. *R. Price*: «Observations on Reversionary Payments 6 th ed. By W. Morgan», London 1805, vol. II, p. 155. Прочитайте Форстера, Едінґтона, Кента, Прайса й Джемса Андерсона й порівняйте з ними жалюгідне сикофантське базікання Мак Куллоха у його каталогу «The Literature of Political Economy», London 1845.

[210] Там же, стор. 147.

[211] Там же, стор. 159. Пригадаймо собі стародавній Рим. «Багаті захопили у свої руки більшу частину неподілених земель. Тогочасні обставини викликали в них упевненість, що земель у них уже не віднеберуть, і тому вони поскуповували суміжні дільниці бідняків, почасти за згодою останніх, почасти відбираючи їх силою, так що замість поодиноких нив вони почали обробляти великі маєтки. При цьому вони для рільництва й скотарства вживали рабів, бо вільних людей у них забрали б від праці до військової служби. Володіння рабами давало їм ще й ту велику користь, що раби, звільнені від військової служби, могли спокійно розмножуватись і мали багато дітей. Таким чином вельможні постягали до своїх рук усі багатства, і ціла країна аж кишіла рабами. Навпаки, італійців ставало раз - у - раз менше, їх нищили злидні, податки й військова служба. Коли ж наставали мирні часи, то вони були засуджені

плата почала падати нижче мінімуму, і її доводилося доповнювати офіціяльною допомогою для бідних. Їхньої заробітної плати, каже він, «ледве вистачало, щоб задовольнити доконечні життєві потреби».

Послухаймо на хвилину ще одного оборонця inclosures і противника д-ра Прайса. «Хибний висновок, ніби відбувається збезлюднення, якщо не видно більше людей, що марнують свою працю у відкритому полі... Коли після перетворення дрібних селян на людей, що мусять працювати на інших, пускається у рух більше праці, то це ж користь, якої нація [до неї «перетворені», ясна річ, не належать] мусить собі бажати... Продукту буде більше, коли їхню комбіновану працю вживатимуть на одній фармі; таким чином утворюється додатковий продукт для мануфактур, і через це число мануфактур, цих розсипищ золота нашої нації, зростає пропорційно до кількости продукованого збіжжя».[212]

Зразок стоїчного душевного спокою, з яким політико-економ розглядає якнайнахабніші порушення «святого права власности» й найгрубіші насильства над особою, скоро тільки вони потрібні для створення основи капіталістичного способу продукції, показує нам, між іншим, сер Ф. М. Ідн, отой до того ще на торійський штиб забарвлений «філантроп». Ціла низка грабунків, жорстокостей і народніх злигоднів, що супроводили насильну експропріяцію народу, починаючи від останньої третини XV аж до кінця XVIII століття, приводить його тільки до такого «утішного» кінцевого висновку: «Треба було встановити належну (due) пропорцію між орною землею та пасовиськами. Ще протягом цілого XIV й більшої частини XV століття один акр пасовиська припадав на 2, 3 й навіть 4 акри орного поля. В середині XVI століття ця пропорція змінилася так, що 2 акри пасовиська припадили на 2 акри орного поля, а пізніше 2 акри пасовиська на 1 акр орного поля, аж поки, нарешті, встановилась пропорція — 3 акри пасовиська на 1 акр орного поля».

У XIX столітті зникла, звичайно, навіть і згадка про зв'язок поміж рільником і громадською власністю. Не кажучи вже про пізніші часи, чи одержало колибудь селянство хоч шеляг відшкодування за ті 3.511.770 акрів громадської землі, які

на повне безділля, бо землею володіли багачі, які на її оброблення вживали рабів замість вільних людей». (*Appian*: «Römische Bürgerkriege», 1, 7). Це місце стосується до часу перед законом Ліцінія. Військова служба, що так дуже прискорила руйнування римських плебеїв, була також головним засобом, що ним Карл Великий дуже прискорив перетворення вільних селян на февдально залежних і кріпаків.

[212] «An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisons etc.», p. 124, 129. Подібне, але з протилежною тенденцією, ми читаємо в іншого автора: «Робітників проганяють з їхніх котеджів і примушують іти до міст шукати там роботи— але це дає більше додаткового продукту, і таким чином капітал зростає» («Working men are driven from their cottages, and forced into the towns to seek for employment; — but then a larger surplus is obtained, and thus Capital is augmented»). («The Perils of the Nation», 2 nd ed. London 1843, p. XIV).

між 1801 і 1831 рр. загарбовано в нього і парляментськими актами подаровано лендлордами лендлордам?

Нарешті, останнім великим процесом експропріяції земель у рільників був так званий Clearing of Estates («очищення маєтків», у дійсності очищення їх від людей). «Очищення»— це кульмінаційний пункт усіх розглянутих досі англійських метод експропріяції. Як ми бачили в попередньому відділі, при розгляді сучасних відносин, тепер, коли вже немає незалежних селян, яких треба було б проганяти, справа доходить до «очищення» землі від котеджів, так що рільничі робітники на оброблюваній ними землі навіть не находять уже місця, потрібного для їхніх жител. А що означає «Clearing of Estates» у власному значенні слова, це ми можемо пізнати лише в горішній Шотляндії, цій обітованій країні сучасної літератури романів. Там цей процес визначається своїм систематичним характером, тим широким маштабом, що в ньому він водночас відбувається (в Ірляндії землевласники за одним разом очищають землю від декількох сел; у горішній Шотляндії йдеться про очищення земельних просторів завбільшки як німецькі герцоґства)— і, нарешті, особливою формою загарбовуваної земельної власности.

Кельти горішньої Шотляндії складалися з кланів, з яких кожний був власником заселеної ним землі. Представник клану, його голова, або «великий чоловік», був тільки номінальним власником цієї землі, цілком так само, як англійська королева є номінальна власниця всієї національної території. Коли англійському урядові пощастило придушити внутрішні війни поміж цими «великими чоловіками» і їхні постійні напади на рівнини долішньої Шотляндії, то голови кланів зовсім не покинули свого старого розбійницького ремества; вони тільки змінили його форму. Своєю власною владою вони перетворили своє номінальне право власности на приватне право власности, а що вони при цьому наражались на опір з боку членів клану, то вони вирішили просто прогнати їх силою. «Якийбудь англійський король міг би з таким самим правом претендувати на те, щоб позаганяти своїх підданих у море»— каже професор Ньюмен.[213] Цю революцію, що почалась у Шотляндії після останнього повстання претендента, можна простежити в її перших фазах у творах сера Джемса Стюарта[214] й Джемса Андерсона.[215] У XVIII сто-

[213] «A king of England migth as well claim to drive all his subjects into the sea». (*F. W. Newman*: «Lectures on Political Economy», London 1851, p. 132).

[214] Стюарт каже: «Ренти з цих земель (він помилково переносить цю економічну категорію на данину, що її taskmen* платить голові клану) є цілком незначні порівняно з розмірами останніх; щождо числа осіб, які живуть з оренди, то мабуть виявиться, що шматок землі в гірських місцевостях Шотляндії прогодовує вдесятеро більше людей, аніж земля такої самої вартости в найбагатших провінціях». («Works etc., ed. by General Sir James Steuart, his son», London 1801, vol. I, ch. 16, p. 104).

[215] *James Anderson*: «Observation on the means of exciting a spirit of National Indusrty etc.», Edinburgh 1777.

* — васаль. *Ред.*

літті прогнаним із сел ґаелам одночасно заборонено еміґрувати, щоб силоміць позаганяти їх у Ґлезґо та в інші фабричні міста.[216] Як приклад тієї методи, що панувала в XIX столітті[217], тут досить навести «очищення», пороблені герцоґинею Сотерлендською. Ця економічно освічена особа, скоро взяла в свої руки управління, зараз же вирішила розпочати радикальне економічне лікування краю й перетворити на пасовиська для овець ціле графство, що його людність попередніми подібними процесами була вже зменшена до 15.000 душ. Від 1814 до 1820 р. цих 15.000 жителів, приблизно 3.000 родин, систематично проганяли й винищували. Всі їхні села позруйновано й попалено, всі їхні поля поперетворювано на пасовиська. Між брітанськими солдатами, присланими для екзекуції, та місцевою людністю доходило до боїв. Одна стара жінка згоріла в полум'ї своєє хати, не схотівши залишити її. Таким чином ця мадам присвоїла собі 794.000 акрів землі, що від незапам'ятних часів належала кланові. Для прогнаних тубільців вона відвела на узмор'ї приблизно 6.000 акрів землі, по 2 акри на родину. Ці 6.000 акрів до того часу лежали пустирем, не приносячи їхній власниці ніякого доходу. У своїх благородних почуттях герцоґиня пішла так далеко, що здала цю землю в оренду пересічно по 2 шилінґи 6 пенсів ренти за акр членам клану, які протягом століть проливали за її рід свою кров. Всю землю, загарбану в клану, вона поділила на 29 великих овечих фарм, посадивши на кожній одним - одну родину, здебільшого англійських фармерських наймитів. У 1825 р. замість 15.000 ґаелів там було вже 131.000 овець. Викинута на узмор'я частина тубільців намагалася прожити з рибальства. Вони по-

---

[216] В 1860 р. насильно експропрійованих вивезено до Канади, при чому їм понадавано багато брехливих обіцянок. Декотрі з них повтікали в гори й на сусідні острови. За ними погнались поліціянти, втікачі вступили з ними в бійку і таки повтікали.

[217] «У гірських місцевостях,—писав у 1814 р. Б'юкенен, коментатор А. Сміса,— старі відносини власности день - у - день зазнають насильного перевороту... Лендлорд, не звертаючи уваги на спадкових орендарів (цю категорію тут теж ужито помилково), віддає землю тому, хто дає найбільшу ціну, і коли цей останній є меліоратор (improver), то він одразу заводить нову систему культури. Земля, раніше рясно вкрита дрібними рільниками, була заселена відповідно до того, скільки вона давала продукту; за нової системи поліпшеної культури й збільшених рент треба продукувати якнайбільше продукту з якомога меншими витратами, і задля цієї мети усувають усі ті руки, що поробилися некорисними... Викинуті з рідних сел шукають собі засобів існування по фабричних містах тощо». (*David Buchanan*: «Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations», Edinburgh 1814, vol. IV, p. 144). «Шотляндські вельможі експропріювали цілі родини так, наче виполювали бур'ян; вони поводилися з селами та їхньою людністю так, як індійці у своїй помсті з лігвами хижих звірів. Людину продають за смушок, за бараням ногу, навіть за щось менше... Підчас нападу на північні провінції Китаю на нараді монголів було запропоновано винищити людність і її землю перетворити на пасовиська. Цю пропозицію виконало багато лендлордів горішньої Шотляндії у своїй власній країні проти своїх власних земляків». (*George Ensor*: «An Inquiry concerning the Population of Nations», London 1818, p. 215, 216).

робилися амфібіями й жили, як каже один англійський письменник, наполовину на землі й наполовину на воді, але і з того і з другого вони жили тільки наполовину.[218]

Але бравим ґаелам довелося ще тяжче спокутувати своє гірсько - романтичне ідолопоклонство перед «великими людьми» клану. Запах риби лоскотав великим людям у носі. Вони занюхали тут щось зисковне і заорендували узмор'я великим риботорговцям з Лондону. Ґаелів прогнано вдруге.[219]

Але кінець - кінцем частину овечих пасовиськ перетворено на мисливські парки. Як відомо, в Англії нема справжніх лісів. Дичина по парках вельмож — це конституційна домашня худоба, гладка, як лондонський aldermen.* Тим то Шотляндія є останнє пристановище цієї «благородної пристрасти». «У гірських місцевостях, — каже Сомерс в 1848 р., — лісова площа значно поширилась. Тут, по цей бік Gaick'а, ви бачите новий ліс Glenfeshie, а там, по другий бік, новий ліс Ardverikie. Там же ви маєте й Blak - Mount, величезну пущу, нещодавно тільки заведену. Із сходу на захід, від околиць Aberdeen'а й до скель Oban'а, тягнеться тепер безперервна смуга лісів, тимчасом як по інших частинах гірського краю стоять нові ліси Loch Archaig, Glengarry, Glenmoriston і ін. Перетворення земель ґаелів на пасовиська... загнало їх на неродючі землі. Тепер олені й сарни (Rotwild) починають витискувати овець, кидаючи цим ґаелів у ще гірші злидні... Мисливські парки[219a] й народ не можуть існувати одне побіч одного. В усякому разі хтобудь із них мусить очистити місце. Якщо місця для полювання протягом найближчої чверти віку зростатимуть щодо кількости й простору, як і минулої чверти, то жодного ґаела не залишиться на його рідній землі. Цей рух серед землевласників гірських місцевостей спричинено почасти модою, аристократичними примхами, мисливським запалом тощо, а почасти землевласники торгують дичиною, маючи на меті виключно зиск. Бо це факт, що шматок гірської землі,

---

[218] Коли нинішня герцоґиня Сотерлендська з великою пишністю приймала в Лондоні пані Бічер - Стов, авторку «Хижини дядька Тома», щоб показати свою симпатію до рабів - негрів американської республіки, — підчас громадянської війни, коли кожне «благородне» англійське серце співчувало рабовласникам, вона разом з іншими аристократками благорозумно забула про цю симпатію, — я змалював у «New-York Tribune» становище сотерлендських рабів. (Частину моєї статті Кері подав у витягах у «The Slave Trade», London 1853, p. 202, 203). Мою статтю передруковано в одній шотляндській газеті, і вона викликала «ввічливу» полеміку поміж цією газетою і сикофантами Сотерлендів.

[219] Цікаві подробиці про цю торговлю рибою подає пан *Давид Урквартн* «Portfolio, New Series». — *Н. В. Сеніор* у своєму вищецитованому посмертному творі «Journals, Conversations and Essays relating to Ireland», London 1868, кваліфікує «процедуру в Sutherlandshire, як одне з найдобродійніших очищень (clearings), що їх люди пам'ятають».

[219a] У шотляндських «deer forests» (мисливських парках) немає жодного дерева. Овець виганяють геть, на їхнє місце в голі гори приганяють оленів, і це називають «deer forest». Отже, тут немає навіть лісової культури.

* — член міської ради. *Ред.*

призначений для полювання, у багатьох випадках дає куди більш зиску, ніж пасовисько для овець... Аматор, що шукає місця для полювання, дає за нього таку ціну, яку тільки дозволяє йому глибина його кишені. На гірські місцевості звалилося горе не менш жорстоке від того, що його зазнала Англія через політику норманських королів. Для оленів і сарн приділяють дедалі більше простору, тимчасом як людей заганяють у дедалі тісніше коло... У народу відбирають одну вільність по одній... І поневолення день-у-день зростає. «Очищування» й проганяння народу власники практикують як твердий принцип, як сільськогосподарську доконечність, цілком так само, як по диких місцевостях Америки й Австралії викорінюють дерева та кущі, і ця операція проходить спокійно, діловито».[220]

---

[220] *Robert Sommers*: «Letters from the Highlands; or the Famine of 1847», London 1848, p. 12 — 28 і далі. Ці листи появилися спочатку в «Times'і». Англійські економісти, звичайно, пояснювали голод серед ґаелів у 1847 році — перелюдненням. У всякому разі, ґаели, мовляв, «натискували» на свої засоби існування.— «Clearing of Estates», або, як воно називалося у Німеччині, Bauernlegen, розвинулось у Німеччині з особливою силою після тридцятилітньої війни і ще в 1790 р. викликало селянські повстання в саксонському курфюрстві. Воно панувало особливо у східній Німеччині. В більшості пруських провінцій тільки Фрідріх II забезпечив селянам право власности. Здобувши Шльонськ, він примусив землевласників відбудувати хати, клуні тощо й забезпечити селянські господарства худобою та знаряддям. Йому потрібні були солдати для його армії і платники податків для його державної скарбниці. А в тім як приємно жилося селянам за Фрідріха II з його фінансовою політикою та системою урядування, цією мішаниною деспотизму, бюрократизму й февдалізму, можна побачити з ось яких слів його великого прихильника Мірабо: «Одним із ґоловних багатств рільника північної Німеччини є льон. Та, на нещастя для роду людського, це тільки знаряддя проти злиднів, а не шлях до добробуту. Безпосередні податки, панщина й інші февдальні повинності всякого роду руйнують німецького селянина, який ще до того платить посередні податки на все, що купує... у довершення його руйнації він не сміє продавати своїх продуктів, де і як захоче; він не сміє купувати потрібні йому продукти в тих купців, що продавали б їх йому за найдешевшу ціну. Всі ці причини непомітно руйнують його, і він не був би спроможний платити в строк безпосередніх податків, коли б не займався прядінням; останнє являє собою для нього підмогу, бо дає корисне заняття його дружині, дітям, слугам, наймитам і йому самому. Але яке ж це злиденне життя, навіть з отією підмогою! Влітку підчас оранки та жнив він працює, як каторжник; він лягає о дев'ятій годині і встає о другій, щоб тільки упоратися з своєю працею; взимку він мусів би відживлятися, маючи більше спочинку; але йому не вистачить збіжжя на хліб і на насіння, коли він продасть харчові продукти, щоб сплатити податки. Отже, він мусить прясти, щоб заткати цю діру... мусить прясти з найбільшою пильністю та запопадливістю. Таким чином селянин узимку лягає опівночі або о першій годині і встає о п'ятій-шостій удосвіта; або він лягає о дев'ятій і встає о другій—і так день-у день ціле своє життя, за винятком неділь... Це надмірно довге неспання й ця надмірна праця виснажують організм людини; ось чому на селі чоловіки й жінки старіються далеко швидше, ніж по містах». («Le lin fait donc une des grandes richesses du cultivateur dans le Nord d'Allemagne. Malheureusement pour l'espèce humaine, ce n'est qu'une ressource contre la misère, et non un moyen de bien-être. Les impôts directs, les corvées, les servitudes de tout genre, écrasent le cultivateur allemand, qui paie encore les impôts indirects dans tout ce qu'il achète... et pour comble de ruine, il

Грабування церковних маєтків, шахрайське відчуження державних земель, крадіж громадських земель, узурпаторське і з нещадним тероризмом проведене перетворення февдальної й кланової власности на сучасну приватну власність, — такі є ідилічні методи первісної акумуляції. Вони завоювали поле для капіталістичного рільництва, прилучили землю до капіталу й утворили для міської промисловости потрібний приплив вільних, як птиці, пролетарів.

---

n'ose pas vendre ses productions où et comme il le veut; il n'ose pas acheter ce dont il a besoin aux marchands qui pourraient le lui livrer au meilleur prix. Toutes ces causes le ruinent insensiblement, et il se trouverait hors d'état de payer les impôts directs à l'échéance sans la filerie: elle lui offre une ressource, en occupant utilement sa femme, ses enfants, ses servants, ses valets, et lui même: mais quelle pénible vie, même aidée de secours! En été, il travaille comme un forçat au labourage et à la récorlte; il se couche à 9 heures et se lève à deux, pour suffire aux travaux; en hiver il devrait réparer ses forces par un plus grand repos; mais il manquera de grains pour le pain et les semailles, s'il se défait des denrées qu'il faudrait vendre pour payer les impôts. Il faut done filer pour suppléer à ce vide... il faut y apporter la plus grande assiduité. Aussi le paysan se couche - t - il en hiver à minuit, une heure, et se lève à cinq ou six; ou bien il se couche à neuf, et se lève à deux, et cela tous les jours de sa vie si ce n'est le dimanche. Cet excés de veille et de travail usent la nature humaine, et de là vient qu'hommes et femmes vieillissent beaucoup plutôt dans les campagnes que dans les villes»). (*Mirabeau*: «De la Monarchie Prussienne», Londres 1788, vol. III, p. 212, 222).

Додаток до другого видання. У квітні 1866 року, 18 років після опублікування вищецитованої праці Роберта Сомерса, професор Леон Леві прочитав у Society of Arts доповідь про перетворення овечих пасовиськ на мисливські парки, що в ній він змалював проґрес у спустошенні в шотляндських гірських місцевостях. Він каже, між іншим, таке: «Проганяння людности й перетворювання орного поля на пасовиська для овець становили найвигідніший засіб діставати доходи без витрат... Заміна овечих пасовиськ мисливськими парками, стала звичайним явищем по гірських місцевостях. Овець виганяють дикі звірі, як раніше виганяли людей, щоб очистити місце для овець... У Форфаршірі можна пройти від маєтків графа фон Делгуза до маєтків Джон Ґротс, не виходячи зовсім з мисливських лісів. У багатьох (із цих лісів) уже давно живуть лисиці, дикі коти, куниці, тхорі, ласки й альпійські зайці, недавно найшли собі туди шлях кролі, білиці й пацюки. Величезні земельні простори, які в шотляндській статистиці фігурували як винятково родючі та обширні луки, нині стоять поза всякою культурою і поліпшеннями і призначені виключно на мисливську забаву небагатьох осіб, та й то ця забава триває лише недовгий період року».

Лондонський «Economist» від 2 червня 1866 р. пише «Одна шотляндська газета між іншими новинами з останнього тижня подає й таку: «Одну з найкращих овечих фарм у Sutherlandshire, за яку недавно, як вийшов строк оренди, давали 1.200 фунтів стерлінґів річної ренти, перетворено на deer forest!» Февдальні інстинкти виявляються так само... як за тих часів, коли нормандський завойовник... зруйнував 36 сел, щоб створити new forest... Два мільйони акрів, що охоплюють деякі з найродючіших земель Шотляндії, перетворено на цілковиту пустелю. Природні трави з Glen Tilt'a вважалось за найпоживнішу пашу у графстві Perth; мисливський ліс у Ben Aulder давав найкращу траву великій окрузі Badenoch; частина лісу Blak-Mount була найкращим у Шотляндії пасовиськом для чорних овець. Про розміри земельної площі, спустошеної для аматорів полювання, можна собі скласти уявлення з того факту, що ця площа простором далеко більша, аніж ціле графство Perth. Як багато

3. Криваве законодавство проти експропрійованих, починаючи з кінця XV століття. Закони для зниження заробітної плати

Вигнаних у наслідок розпуску февдальних дружин і ґвалтовної, переводжуваної поштовхами експропріяції земель, цих вільних, як птиці, пролетарів, мануфактура, що тоді поставала, ніяк не могла поглинути так само швидко, як вони з'являлися на світ. З другого боку, ці люди, раптово вибиті з їхньої звичайної життєвої колії, не могли так само раптом призвичаїтись до дисципліни нових обставин. Вони масами перетворювалися на жебраків, розбійників, волоцюг, почасти з власного нахилу, але здебільшого під примусом обставин. Звідси криваве законодавство проти волоцюзтва по всіх країнах Західньої Европи наприкінці XV і протягом усього XVI століття. Батьків теперішньої робітничої кляси покарано насамперед за те, що їх перетворено на волоцюг і павперів. Законодавство розглядало їх як «добровільних» злочинців і виходило з того припущення, що від їхньої доброї волі залежить і далі працювати серед старих обставин, які вже не існували.

В Англії це законодавство почалося за Генріха VII.

Генріх VIII, 1530: старі й нездатні до праці жебраки дістають дозвіл жебракувати. Навпаки, працездатних волоцюг слід карати батогами й замикати до в'язниць. Їх слід прив'язувати ззаду до тачки й катувати, доки потече з їхнього тіла кров, а потім узяти від них присягу, що вони повернуться туди, де народились, або туди, де перебували останні три роки, і «візьмуться до роботи» (to put himself to labour). Яка жорстока іронія! Акт 27 Генріха VIII повторює цей закон та загострює його новими додатками: якщо когобудь удруге зловлять на волоцюзтві, то його треба знову покарати батогами та відрізати йому піввуха; а коли кого утретє зловлять на волоцюзтві, то його, як тяжкого злочинця й ворога громадянства, треба покарати на смерть.

Едвард VI: статут першого року його королювання, 1547, приписує віддавати кожного, хто ухиляється від праці, у рабство тій особі, що донесе на нього як на нероба. Хазяїн повинен годувати свого раба хлібом і водою, давати йому легкі напої й такі м'ясні покидьки, які він вважатиме за відповідні. Він має право батогами й кайданами силувати його до всякої, навіть найогиднішої праці. Коли раб відлучиться на два тижні, то його слід засудити на довічне рабство й наложити на його лоб або щоку тавро «S»; коли ж він утече втретє, то його слід покарати на смерть як зрадника держави. Хазяїн може його продати, відписати у спадщину, віддати в найми, як раба, цілком так само,

---

джерел продукції втрачає країна в наслідок цього насильного спустошення, видно з того, що лісова площа Ben Aulder могла б прогодувати 15.000 овець, і що площа цього лісу становить лише $^{1}/_{30}$ частину всієї мисливської площі Шотляндії... Вся ця мислівська земля є цілком непродуктивна... з неї така сама користь, як коли б її затопити у хвилях Північного моря. Міцна рука законодавства мусіла б покласти край цим імпровізованим пустелям».

як усяке інше рухоме майно або худобу. Коли раби задумають що проти панства, то їх так само слід покарати на смерть. Мирові судді повинні на заяву панів розшукувати рабів - утікачів. Коли виявиться, що волоцюга три дні тинявся без праці, то його слід відіслати до місця його народження, випекти на його грудях розпеченим залізом тавро «V» і, закувавши в кайдани, вживати його там на дорожні та всякі інші подібні роботи. Коли волоцюга неправильно показує своє місце народження, то він на кару за це мусить стати довічним рабом цього місця, його мешканців або корпорації, і на нього слід накласти тавро «S». Кожний має право відібрати у волоцюг їхніх дітей і тримати їх при собі як учнів, хлопців до 24 років, дівчат до 20 років. Коли вони втечуть, то до вищезазначеного віку вони мусять бути рабами їхніх хазяїнів, які мають право на своє бажання заковувати їх у кайдани, бити батогами й т. ін. Кожний хазяїн може накидати залізний ланцюжок на шию, ноги або руки свого раба, щоб краще його пізнавати й бути певнішим, що він не втече.[221] Остання частина цього статуту передбачає, що деякі бідні повинні працювати на ту округу або тих осіб, що дають їм їсти й пити та знаходять для них працю. Такий рід парафіяльних рабів зберігся в Англії аж до XIX віку під назвою roundsmen (Umgeher).

Єлисавета, 1572: жебраків понад 14 років, що не мають дозволу жебракувати, слід люто бити батогами та випікати їм тавра на лівому вусі, коли ніхто не згоджується взяти їх на службу на два роки; коли це повториться, то жебраків понад 18 років слід покарати на смерть, якщо ніхто не згоджується взяти їх на службу на два роки; коли їх спіймають на цьому втретє, то їх слід нещадно покарати на смерть як державних зрадників. Аналогічні статути: 18 Єлисавети с. 13 і 1597.[221a]

---

[221] Автор «Essay on Trade etc.», 1770, зауважує: «За королювання Едварда VI англійці, здається, цілком серйозно почали підохочувати мануфактури й давати бідним заняття. Це видно з одного вартого уваги статуту, де сказано, що на всіх волоцюг треба накладати тавра, і т. ін. (Там же, стор. 8).

[221a] Томас Мор каже у своїй «Утопії»: «Так то й трапляється, що жаденний і ненаситний обжера, оця справжня чума своєї батьківщини, захоплює тисячі акрів землі, обгороджує їх тином або живоплотом, або силою і кривдами може так зацькувати їхніх власників, що вони примушені продати все своє майно. Тим або іншим способом, не києм, то палицею, їх примушують виселятися — цих бідних, простих, бідолашних людей! Мужчини, женщини, чоловіки, жінки, сироти, вдовиці, охоплені горем матері з немовлятками, всі члени родини, бідні на засоби існування, але багаті числом, бо рільництво потребувало багато робочих рук. Вони бредуть геть, кажу я, з своїх рідних місць, до яких вони звикли, і ніде не находять собі місця відпочинку; продаж усього їхнього домашнього скарбу, хоч і невеликої вартости, міг би за інших обставин принести деяку виручку, але, раптом опинившися на вулиці, вони мусять продати його за безцінь. І коли вони пробдукають таким чином аж поки продять останню шажину, то що ж їм лишається, як не красти? Але тоді їх вішають, додержуючи всіх форм закону. Або жебракувати? Але тоді їх кидають у в'язницю, як волоцюг, за те, що вони тиняються й не працюють, хоч їм ніхто не хоче дати роботу, як би жагуче вони її добивалися». З - поміж цих бідних утікачів, що їх, як каже Томас Мор, просто

Яків I: особу, що тиняється й жебрачить вважається за волоцюгу. Мирові судді в Petty Sessions* уповноважені віддавати таких осіб на прилюдну кару батогами й замикати їх у в'язниці на шість місяців, спіймавши їх перший раз, і на два роки, спіймавши їх удруге. Підчас ув'язнення їх слід карати батогами так часто й так багато, як це вважають за відповідне мирові судді... Непоправних і небезпечних волоцюг слід таврувати, випікаючи їм на лівому плечі літеру «R», і вживати до примусових праць, а коли їх іще раз спіймають на жебрацтві — нещадно карати на смерть. Ці постанови мали силу аж до початку XVIII віку, скасовано їх тільки актом 12 Анни с. 23.

Подібні закони були й у Франції, де в середині XVII століття утворилось у Парижі так зване «королівство волоцюг» (royaume des truands). Ще на початку королювання Людовіка XIV (ордонанс від 13 липня 1777 р.) кожну здорову людину між 16 і 60 роками засилали на ґалери, коли вона не мала засобів існування й певної професії. Подібні постанови є в статуті Карла V для Нідерляндів від жовтня 1537 р., перший едикт штатів і міст Голляндії від 19 березня 1614 р., плякат Сполучених Провінцій від 25 червня 1649 р. і т. д.

Таким чином, сільську людність, силоміць позбавлену землі, вигнану й перетворену на волоцюг, за допомогою жахливо терористичних законів, батогами, таврованням і катуванням привчили до дисципліни, доконечної для системи найманої праці.

Мало того, що умови праці виступають на одному полюсі як капітал, а на другому полюсі як люди, що не мають на продаж нічого, крім своєї власної робочої сили. Недосить також і того, що їх примушують добровільно продавати себе. З розвитком капіталістичної продукції розвивається робітнича кляса, що в наслідок свого виховання, традиції, звичок визнає вимоги цього способу продукції за само собою зрозумілі закони природи. Організація розвиненого капіталістичного процесу продукції ламає всякий опір; постійне створювання відносного перелюднення тримає закон попиту й подання, а тим то й заробітну плату в межах, відповідних до потреби самозростання капіталу; німий гніт економічних відносин закріпляє панування капіталіста над

таки примушують красти, «за королювання Генріха VIII покарано на смерть 72.000 великих і малих злодіїв». (*Hollinshed*: «Description of England», vol. I, p. 186). За часів Єлисавети волоцюг вішали цілими лавами; звичайно не проходило року, щоб там або деінде не повісили 300 або 400 осіб». (*Strype*: «Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign», 2 nd ed. 1725, vol. II). За тим самим Стріпом в Сомерсетшірі за один лише рік покарано на смерть 40 осіб, потавровано 35, покарано батогами 37, а 183 «очайдушних злочинців» випущено на волю. Однак, каже, він, «у це велике число обвинувачених, у наслідок недбальства мирових суддів і безглуздого співчуття з боку народу, не входить і п'ятина гідних кари злочинців». Він додає: «Інші графства Англії були не у кращому становищі, ніж Сомерсетшір, а багато навіть у гіршому».

* — малих сесіях. *Ред.*

робітником. Правда, позаекономічне, безпосереднє насильство все ще практикують, алеж тільки винятково. За звичайного перебігу справ робітника можна віддати на волю «природним законам продукції», тобто тій його залежності від капіталу, що випливає з самих умов продукції, ними ґарантується та увічнюється. Не те бачимо підчас історичної генези капіталістичної продукції. Новонароджувана буржуазія потребує державної влади, і вона використовує її, щоб «реґулювати» заробітну плату, тобто примусово тримати її в межах, сприятливих для добування додаткової вартости, щоб здовжувати робочий день і самого робітника тримати на нормальному щаблі залежности. Оце й є посутній момент так званої первісної акумуляції.

Кляса найманих робітників, що виникла в останній половині XIV століття, становила тоді й наступного століття лише дуже незначну складову частину народу; у такому своєму стані вона мала дуже міцну опору в самостійному селянському господарстві на селі і в цеховій організації по містах. І на селі, і по містах хазяїни й робітники соціяльно стояли близько одні до одних. Підпорядковання праці капіталові було лише формальне, тобто самий спосіб продукції не мав ще специфічно - капіталістичного характеру. Змінний елемент капіталу дуже переважав над сталим елементом. Тому попит на найману працю швидко зростав з кожною акумуляцією капіталу, тимчасом як подання найманої праці лише поволі йшло за попитом. Значна частина національного продукту, перетвореного пізніше на фонд акумуляції капіталу, тоді ще увіходила в споживний фонд робітника.

Законодавство про найману працю, що від самого початку мало на меті експлуатацію робітника і в своєму дальшому розвитку завжди незмінно вороже до нього,[222] починається в Англії із Statute of Labourers* Едварда III, виданого 1349 р. У Франції йому відповідає ордонанс 1350 р, виданий від імени короля Жана. Англійське і французьке законодавство йдуть паралельно і тотожні щодо змісту. Оскільки робітничі статути намагаються примусити до подовження робочого дня, я не повертаюся до них, бо цей пункт розглянуто вже вище (8 розділ, 5).

Statute of Labourers видано в наслідок настирливих скарг палати громад [тобто покупців праці].** «Раніш,— наївно каже один торі,— бідні вимагали такої високої заробітної плати, що вони тим загрожували промисловості й багатству. Тепер їхня заробітна плата така низька, що знову таки загрожує промисловості й багатству, але інакше і, може бути, ще небезпечніш,

---

[222] «Завжди, коли законодавство намагається реґулювати суперечки між хазяїнами та їхніми робітниками, його дорадниками є хазяїни», каже А. Сміс («Whenever the legislature attempts to regulate the differences between masters and their workmen, its counsellors are always the masters). «Власність — ось дух законодавства», каже Ленґе («L'esprit des lois, c'est la propriété»).

* — статуту про робітників. *Ред.*

** Заведене у прямі дужки беремо з французького видання. *Ред.*

аніж тоді.[223] Закон установив тариф заробітної плати для міста й села, для відштучної й поденної праці. Сільські робітники повинні найматися на рік, міські ж «на вільному ринку». Під загрозою ув'язнення забороняється платити заробітну плату вищу, ніж її приписує статут, але тих, що беруть таку вищу плату, карають важче, ніж тих, що платять її. Так, ще статут Єлисавети про учнів, в розділах 18 і 19, визначає десятиденне ув'язнення для того, хто заплатить вищу заробітну плату, і тритижневе для того, хто її бере. Статут із р. 1360 посилив ці кари й навіть уповноважував хазяїна шляхом фізичного примусу приневолювати робітників працювати на основі законного тарифу. Всі спілки, угоди, присяги й т. ін., що ними зобов'язалися поміж собою мулярі й теслярі, проголошено за недійсні. Об'єднання робітників розглядається як важкий злочин, починаючи від XIV віку аж до 1825 р., коли скасовано закони проти об'єднань. Дух робітничого статуту з р. 1349 і всіх пізніших яскраво виявляється в тому, що держава, щоправда, встановлювала максимум заробітної плати, але аж ніяк не мінімум її.

В XVI столітті становище робітників, як це відомо, дуже погіршало. Грошова плата підвищилася, але зовсім не пропорційно до зневартнення грошей і відповідного зросту товарових цін. Отже, на ділі заробітна плата спала. Проте закони, що мали на меті зменшення заробітної плати, все ще мали силу; все ще відрізували вуха й таврували тих, «кого ніхто не хотів брати на службу». Статут про учнів 5, Єлисавети с. 3, уповноважує мирових суддів встановлювати певну заробітну плату і змінювати її відповідно до пори року й зміни товарових цін. Яків I поширив це реґулювання праці також і на ткачів, прядунів та на всякі інші категорії робітників,[224] а Ґеорґ II поширив закони проти робітничих об'єднань на всі мануфактури.

За власне мануфактурного періоду капіталістичний спосіб продукції настільки зміцнився, що міг зробити законодатне реґулювання заробітної плати так само можливим, як і зайвим, а все ж, про всякий випадок, хотілося мати напоготові зброю з старого арсеналу. Ще акт 8 Ґеорґа II забороняв давати кравцям підмайстрам Лондону й околиць більш ніж 2 шилінґи 7½ пенса поденної плати, за винятком випадків загального трауру; ще

---

[223] Sophisms of Free Trade. By a Barrister», London 1850 р., р. 206). Він лукаво додає: «Ми завжди готові були виступити в обороні підприємців. Невже ж таки нічого не можна зробити для робітників?»

[224] З одного параграфу статуту 2, Якова I, с. 6, видно, що деякі фабриканти сукна, які були разом з тим і мировими суддями, дозволяли собі офіціяльно визначати тариф заробітної плати у своїх власних майстернях.— У Німеччині дуже часто видавали статути для пониження заробітної плати, особливо після тридцятирічної війни. «Поміщикам дуже дошкуляв брак челяді й робітників у збезлюднених місцевостях. Всім мешканцям села заборонено було винаймати кімнати неодруженим чоловікам і жінкам; про всіх таких осіб треба було доносити урядові й замикати їх до в'язниці, якщо вони не хотіли бути слугами, навіть і тоді, коли вони утримували себе з якоїсь іншої роботи, працюючи на полі у селян за поденну плату або навіть торгуючи грішми і збіжжям.

акт 13 Ґеорґа III с. 68 уповноважував мирових суддів реґулювати заробітну плату шовкоткачів; ще 1796 р. треба було двох присудів вищих судових інстанцій, щоб вирішити, чи судові накази мирових суддів про заробітну плату мають силу і для нерільничих робітників; ще 1799 р. один парляментський акт потвердив, що плату копальневих робітників Шотляндії має реґулювати статут Єлисавети і два шотляндські акти 1661 і 1671 рр. Але якого радикального перевороту зазнали за той час економічні обставини, показав один нечуваний в англійській палаті громад випадок. Тут, де більш ніж протягом 400 років фабриковано закони про той максимум, що його ні в якому разі не могла перевищувати заробітна плата, Вайтбред запропонував у 1796 р. встановити законодатно мінімум заробітної плати для рільничих робітників. Піт спротивився цьому, згоджуючись однак, що «становище бідних жахливе» (cruel). Нарешті, в 1813 році закони про реґулювання заробітної плати скасовано. Вони стали смішною аномалією від того часу, коли капіталіст почав реґулювати працю на фабриці своїм приватним законодавством, а плату сільського робітника почали доповнювати до доконечного мінімуму податком на користь бідних. Але постанови робочих статутів щодо контрактів між хазяїнами й робітниками, щодо строків звільнення й т. ін., постанови, за якими хазяїна, що зламав контракт, можна позивати лише до цивільного суду, а робітника, що зламав контракт, до карного суду,— мають ще й тепер повну силу.

Жорстокі закони проти об'єднань впали в 1825 р. в наслідок грізної позиції, що її заняв пролетаріят. А проте вони впали лише частково. Деякі прекрасні рештки старих статутів зникли лише в 1859 році. Нарешті, парляментський акт з 29 червня 1871 р. через законодатне визнання тред - юньойонів претендував усунути останні сліди цього клясового законодавства. Але інший парляментський акт, виданий того самого дня (An act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation), фактично відновлював попередній стан у новій формі. Цими парляментськими викрутасами всі засоби, що ними могли користатися робітники підчас страйку або льокавту (страйк об'єднаних фабрикантів, що одночасно закривають фабрики), виключено з загального права і підведено під виняткові карні закони, що їхня інтерпретація належала самим фабрикантам у їхній ролі мирових суддів. Два роки перед тим та сама палата

(«Kaiserliche Privilegien und Sanctiones für Schlesien», I, 125). Цілих сто років у наказах князів не вгавають гіркі нарікання поміщиків на злісну й непокірливу голоту, що не хоче коритися суворому режимові, не хоче задовольнятися приписаною законом платою; поодиноким поміщикам заборонено було давати вищу плату, ніж установлює такса, вироблена властями округи. А проте умови служби були після війни часом кращі, ніж сто років пізніше; у Шльонську челядь ще в 1652 р. діставала м'ясо двічі на тиждень, а в нашому столітті там по деяких округах челядь дістає м'ясо лише тричі на рік. І заробітна плата була після війни вища, ніж у наступних століттях». (*G. Freitag*).

громад і той самий пан Ґледстон з усім відомою добропорядністю подали законопроєкта про скасування всіх виняткових карних законів проти робітничої кляси. Але далі, ніж до другого читання, не дійшло, і таким чином справу затягувано так довго, доки нарешті «велика ліберальна партія», об'єднавшися з торі, набралася сміливости рішуче виступити проти того самого пролетаріяту, що поставив її до влади. Не задовольнившись цією зрадою «велика ліберальна партія» дозволила англійським суддям, що завжди виляли хвостом, вислуговуючись перед панівними клясами, відкопати знову старі закони проти «конспірації» і застосовувати їх проти робітничих об'єднань. Як бачимо, лише проти волі й під натиском мас англійський парлямент відмовився від законів проти страйків і тред - юньойнів, після того, як сам він з безсоромним егоїзмом цілих п'ятсот років був за перманентного тред - юньйона капіталістів.

На самому початку революційної бурі французька буржуазія зважилася відібрати в робітництва щойно завойоване право асоціяцій. Декретом з 14 червня 1791 р. вона проголосила всі робітничі об'єднання за «замах на волю й декларацію прав людини», караний штрафом у 500 фунтів і позбавленням права активного громадянства на один рік.[225] Цей закон, що державно-поліційними заходами втиснув конкуренцію між капіталом і працею у рамки, вигідні для капіталу, пережив революції і зміни династій. Навіть терористичний уряд і той лишив його непорушним. І лише нещодавно його викреслено з Code Pénal. Немає нічого характеристичнішого за привід, що ним мотивують цей буржуазний державний переворот. «Хоч і бажана річ,— каже Шапельє, доповідач цього закону,— щоб заробітна плата підвищилась понад теперішній її р вень, для того, щоб той, хто її дістає, звільнився від абсолютної, майже рабської залежности, зумовлюваної недостачею доконечних засобів існування», однак

[225] Перша стаття цього закону каже: «Через те, що скасування всякого роду корпорацій громадян того самого стану й тієї самої професії є одна з корінних основ французької конституції, забороняється відбудовувати подібні корпорації хоч під яким приводом і в хоч якій формі» («L'anéantissement de toutes espèces de corporations des citoyens du même état et profession étant l'une des bases fondamentales de la constitution française, il est défendu de les rétablir de fait sous quelque prétexte et sous quelque forme que ce soit»). Стаття четверта каже, що коли «громадяни, які належать до тієї самої професії, ремества або фаху, змовляться між собою, укладуть угоду з тією метою, щоб спільно відмовитися або лише за певну ціну згоджуватися допомагати своїм ремеством і працею,— всі оті змови й угоди... будуть оголошені за протиконституційні й за замах на волю й декларацію прав людини й т. ін.» (... des citoyen attachés aux mêmes professions, arts et métiers prenaient des délibérations, faisaient entre eux des conventions tendantes à refuser de concert ou à n'accorder qu'a un prix déterminé le secours de leur industrie ou de leurs travaux, les dites délibérations et conventions... seront déclarées inconstitutionelles et attentatoires à la liberté et à la déclaration des droits de l'homme etc.»), отже, за державний злочин, цілком так само, як у старих робітничих статутах». («Révolutions de Paris». Paris 1791, vol. VIII, p. 523).

робітники не сміють порозумівами між собою щодо своїх інтересів, не сміють спільно діяти, щоб послабити «свою абсолютну, майже рабську залежність», бо саме цим «вони порушують свободу своїх ci - devant maîtres,* теперішніх підприємців (свободу тримати робітників у рабстві!), бо об'єднання проти деспотії колишніх цехових хазяїнів є — відгадайте! — є відновлення цехів, скасованих французькою конституцією.[226]

4. Генеза капіталістичних фармерів

Розглянувши процес ґвалтовного створення вільних, як птиці, пролетарів, криваву дисциплину, що перетворила їх на найманих робітників, брудні державні заходи, що, разом із збільшенням ступеня експлуатації праці, поліційними засобами збільшували акумуляцію капіталу, ми опинилися перед питанням: звідки взялися первісно капіталісти? Бо експропріяція сільської людности створює безпосередньо лише великих землевласників. Щождо генези фармерів, то ми можемо її, так би мовити, намацати рукою, бо це повільний процес, що триває цілі століття. Сами кріпаки, що поряд з ними існували і вільні дрібні землевласники, перебували в дуже різних майнових відносинах, а тому й еманципація їх відбулася серед дуже різних економічних умов.

В Англії перша форма фармера є bailiff,** що сам є кріпак. Його становище подібне до становища староримського villicus'a, але з вужчою сферою діяльности. У другій половині XIV століття bailiff'a замінює фармер, якому лендлорд постачає насіння, худобу й рільниче знаряддя. Становище його не дуже відрізняється від становища селянина. Він лише більше експлуатує найманої праці. Швидко він стає metayer, фармером, що замість грошової ренти платить землевласникові частиною продукту. Він постачає одну частину потрібного для рільництва капіталу, лендлорд — другу. Цілий продукт обидва ділять між собою у пропорції, визначеній контрактом. В Англії ця форма швидко зникає, щоб віддати місце фармерові у власному значенні, який збільшує вартість свого власного капіталу, вживаючи найманих робітників, і частину додаткового продукту віддає лендлордові грішми або in natura як земельну ренту.

Поки, протягом XV віку незалежний селянин і рільничий наймит, що поруч служби з найму ще й самостійно господарював, збагачуються своєю працею, становище фармера і розміри його продукції лишаються однаково помірні. Рільнича революція останньої третини XV віку, що потім тривала майже цілий XVI вік (за винятком, однак, останніх десятиліть), збагачує фармера з такою швидкістю, з якою вона збіднює сільську людність.[227]

---

[226] *Buchez et Roux*: «Histoire Parlementaire», t. X, p. 193 — 195.

[227] «Фармери,— каже Гаррісон у своєму «Description of England»,— що їм раніше важко було платити 4 фунти стерлінґів ренти, платять тепер

* — колишніх цехових хазяїнів. *Ред.*

** — управитель маєтка. *Ред.*

Узурпація громадських випасів і т. ін. дозволяє фармерові значно збільшити кількість своєї худоби майже без витрат,а худоба дає йому багато угноєння для землі.

В XVI столітті сюди долучається ще один вирішально-важливий момент. Того часу орендні контракти були довготермінові, часто на 99 років. Безперервне падіння вартости благородних металів, а тому й грошей дало фармерам золоті плоди. Передусім воно, не кажучи вже про всі інші вищерозглянуті обставини, понизило заробітну плату. Частину цієї заробітної плати долучувано до фармерського зиску. Невпинний зріст цін на збіжжя, вовну, м'ясо, одне слово, на всі рільничі продукти, збільшував грошовий капітал фармера без жодної його участи, тимчасом як земельна рента, яку він мусив платити, зменшувалась у наслідок зневартнення грошей підчас тривання контракту.[228] Таким чином фармер багатів одночасно коштом своїх найманих

40, 50, 100 фунтів стерлінґів і вважають, що вони зробили невигідну операцію, коли по закінченні орендного контракту вони не зможуть відкласти для себе суми, що дорівнювала б ренті за шість - сім років».

[228] Про вплив зневартнення грошей у XVI столітті на різні кляси суспільства див. «A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S., Gentleman», London 1581. Діялогічна форма цього твору сприяла тому, що його довго приписували Шекспірові, і ще року 1751 цей твір знову видано під його йменням. Автор цього твору є Вільям Стафорд. В одному місці лицар (knight) резонує так;

Лицар: «Ви, мій сусіде, рільнику, ви, пане крамарю, і ви, добродій котлярю, так само і всі інші ремісники, ви можете гаразд зарадити собі. Бо наскільки всі речі стали тепер дорожчі ніж були раніш, настільки ви підвищуєте ціни своїх товарів і продукти своєї праці, які продаєте. А ми не маємо нічого, що могли б продавати, ми не маємо нічого, на що могли б підвищити ціну, щоб відшкодувати себе за ті речі, які ми мусимо купувати». В іншому місці лицар так запитує доктора: «Скажіть мені, будь ласка, яких саме людей ви маєте на думці? І пасамперед хто, на ваш погляд, не терпить при цьому жодних втрат?» Доктор: «Я маю на увазі всіх тих, що живуть із купівлі й продажу; бо коли вони дорого купують, то потім так само дорого і продають». Лицар: «А хто ті, що, як ви кажете, виграють на цьому?» Доктор: «Звичайно, всі ті, що господарюють на маєтках або фармах, платячи стару ренту; бо, платячи за старою нормою, вони продають за новою, тобто вони платять за свою землю дуже дешево, а всі продукти, що виростають на ній, продають дорого...» Лицар: «Ну, а що ж то за люди ті, що, як ви кажете, втрачають на цьому більше, ніж ті виграли». Доктор:«Вся шляхта, джентлмени та всі інші, що живуть з фіксованої ренти або з фіксованого утримання, або сами не господарюють на своїй землі, або не займаються купівлею і продажем». (Knight: «You, my neighbour, the husbandman, you Maister Mercer, and you Goodman Copper, with other artificers, may save yourselves metely well. For as much as all things are deerer than they were, so much do you arise in the pryce of your wares and occupations that yee sell agayne. But we have nothing to sell where by we might advance ye pryce there of, to countervaile those things that we must buy agayne».—«I pray you, what be those sorts that ye meane. And, first, of those that yee thinke should have no losse hereby?»— Doktor: «I meane all these that live by buying and selling, for, as they buy deare, they sell thereafter».— Knight: «What is the next sorte that yee say would win by it?» — Doktor: «Marry, all such as have takings or fearmes in their owne manurance (тобто cultivation) at the old rent, for where they pay after the olde rate, they sell after

робітників і коштом свого лендлорда. Отже, немає нічого дивного в тому, що наприкінці XVI віку Англія мала клясу багатих для тодішніх часів «капіталістичних фармерів».[229]

5. Зворотний вплив рільничої революції на промисловість. Утворення внутрішнього ринку для промислового капіталу

Експропріяція і зганяння сільської людности, що відбувалися поштовхами й постійно відновлювалися, постачали, як ми бачили, для міської промисловости щораз нові маси пролетарів, які стояли цілком поза цеховими відносинами,— мудра обставина, яка примушує старого А. Андерсона (не треба сплутувати його з Джемсом Андерсоном) в його історії торговлі увірувати в безпосереднє втручання провидіння. Ми мусимо ще хвилину спинитися на цьому елементі первісної акумуляції. Розрідженню незалежної, самостійно господарюючої сільської людности відпові-

the newe — that is, they pays for their lande good cheape, and sell all things growing thereof deare...» Knight: «What sorte is that which, ye sayde should have greater losse hereby, than these men had profit? — Doktor: «It is all noblemen, gentlemen, and all other that live either by a stinted rent or stypend, or do not manure (cultivate) the ground, or doe occupy no buying and selling»).

[229] У Франції régisseur, на початку середніх віків управитель і збирач повинностей на користь февдальним панам, швидко стає homme d'affaires,* що за допомогою вимагання, шахрайства й т. ін., виростає на капіталіста. Ці régisseurs сами були іноді вельможними панами. Наприклад: «Оцей рахунок пан Жак де Торес, лицар - кастелян у Безансоні, подає своєму панові, що веде рахунки в Діжоні для пана герцоґа і графа Бурґундського, про ренти, які належались від зазначеного кастелянства від 25 грудня 1359 р. до 28 грудня 1360 р». («C'est li compte que messire Jacques de Thoraine, chevalier chastelain sor Besançon rent es seigneur tenant les comptes à Dijon pour monseigneur le duc et comte de Bourgoigne, des rentes appartenant à la dite chastellenie, depuis XXVe jour de décembre MCCCLIX jusq'au XXVIIIe jour de décembre MCCCLX»). (*Alexis Monteil*: «Traité des Matériaux, manuscrits etc.» v. I, p. 234 і далі). Вже тут видно, як у всіх сферах суспільного життя левина пайка попадає до рук посередників. Наприклад, в економічній царині фінансісти, биржовики, купці, дрібні крамарі збирають вершки з усіх справ; у царині громадського права адвокат скубе супротивників; у політиці депутат має більше значення, ніж виборець, міністер — більше ніж суверен; у релігії бога відсувають на задній плян святі «посередники», а цих останніх знову таки витискують попи, які й собі є неминучі посередники між добрим пастирем і його вівцями. У Франції, як і в Англії, великі февдальні території були поділені на безліч дрібних господарств, але на умовах куди менш сприятливих для сільської людности. В XIV столітті виникли оренди, фарми або terriers. Число їх невпинно зростало і значно перевищило 100.000. Вони платили грішми або in natura земельну ренту, що її розмір коливався від $^1/_{12}$ до $^1/_5$ продукту. Terriers називалися ленами, підленами і т. ін. (fiefs, arrière - fiefs), залежно від вартости й розміру доменів, що з них деякі мали лише декілька арпенів. Всі ці terriers мали в тій або іншій мірі судову владу над людністю; такої влади було чотири ступені. Можна зрозуміти, який гніт відчувала сільська людність під владою усіх цих дрібних тиранів. Монтейль каже, що у Франції за тих часів було 160.000 судів там, де тепер досить 4.000 судових установ (залічуючи сюди й мирових суддів).

* — ділком. *Ред.*

дало не лише згущення промислового пролетаріяту, як ось Жофруа Сент - Ілер пояснює згущення світової матерії в одному місці розрідженням її в іншому.[230] Не зважаючи на зменшення числа обробників землі, вона давала стільки ж продуктів, скільки й раніш, а то й більше, бо революція у відносинах земельної власности відбувалася в супроводі поліпшених метод обробітку землі, поширеної кооперації, концентрації засобів продукції й т. ін., бо сільських найманих робітників не тільки примушували інтенсивніше працювати,[231] але й поле продукції, на якому вони працювали сами на себе, дедалі більше скорочувалось. Отже, разом із звільненням частини сільської людности звільняються також і її колишні засоби існування. Вони перетворюються тепер на речовий елемент змінного капіталу. Селянин, позбавлений власности, мусить купувати вартість цих засобів існування у свого нового пана, у промислового капіталіста, в формі заробітної плати. З тубільним сировинним матеріялом, постачуваним для промисловости рільництвом, сталося те саме, що і з засобами існування. Він перетворився на елемент сталого капіталу.

Припустімо, наприклад, що частину вестфальських селян, які за часів Фрідріха II всі займалися прядінням, хоч і не шовку, то льону, силоміць експропрійовано й зігнано з землі, а другу частину їх, ту, що залишилась, перетворено на наймитів великих фармерів. Одночасно виростають великі льонопрядні й ткацькі підприємства, де ці «звільнені» працюють як наймані робітники. Льон має цілком такий самий вигляд, як і раніш. Жодне волоконце в ньому не змінилось, але нова соціяльна душа вселилась у його тіло. Він становить тепер частину сталого капіталу власника мануфактури. Поділений раніше поміж безлічі дрібних продуцентів, що сами обробляли його й разом із своїми родинами випрядали маленькими порціями, він тепер зосереджений у руках одного капіталіста, що примушує інших прясти і ткати на нього. Додаткова праця (Extraarbeit), витрачена в прядінні льону, реалізувалася раніш у додатковому доході (Extraeinkommen) безлічі селянських родин або також — за часів Фрідріха II — у податках pour le roi de Prusse.* Тепер вона реалізується в зиску небагатьох капіталістів. Веретена і ткацькі варстати, порозділені раніш по селах, зосереджені тепер по небагатьох великих робітних казармах, так само як робітники і сировинний матеріял. І веретена, і ткацькі варстати, і сировинний матеріял перетворюються відтепер із засобів незалежного існування прядунів і ткачів на засоби панування[232] над ними й висисання з них неоплаченої праці. По великих мануфактурах і по

[230] У своїх «Notions de Philosophie Naturelle», Paris 1838.

[231] Цей пукт підкреслює сер Джемс Стюарт.

[232] «Я дозволю вам,— каже капіталіст,— мати честь служити мені з умовою, що ви віддасте мені те небагато, що у вас залишилося, за ту тяжку працю, яку я виконую, командуючи вами» (Je permettrai que

* — для пруського короля. *Ред.*

великих фармах зовсім не пізнати, що вони постали із об'єднання багатьох дрібних майстерень і через експропріяцію багатьох дрібних незалежних продуцентів. Однак безстороннього глядача це не введе в обман. За часів Мірабо, цього лева революції, великі мануфактури ще називалися manufactures réunies, тобто об'єднаними майстернями, як ми говоримо про об'єднані поля. «Звертають увагу,— каже Мірабо,— лише на великі мануфактури, що в них сотні людей працюють під керівництвом одного директора і що їх звичайно звуть об'єднаними мануфактурами (manufactures réunies). Навпаки, на ті майстерні, де працює дуже багато робітників порізно і кожний на власну руку, навряд чи хто й оком скине. Їх зовсім відсувають на задній плян. Це дуже велика помилка, бо лише вони становлять дійсно важливу складову частину народнього багатства... Об'єднана фабрика (fabrique réunie) на диво збагачує одного або двох підприємців, але робітники — це лише краще або гірше оплачувані поденники, що не беруть ніякої участи в добробуті підприємця. Навпаки, роз'єднана фабрика (fabrique separée) нікого не збагачує, але зате маса робітників живе в добробуті... Число працьовитих і хазяйновитих робітників зростатиме, бо в розумному способі життя, в працьовитості вони бачать засіб, щоб посутньо поліпшити своє становище, замість здобувати собі невеличке підвищення заробітної плати, що ніколи не може мати важливого значення для будучини і в найкращому разі тільки дозволить робітникам трохи краще жити з дня на день. Лише роз'єднані індивідуальні мануфактури, сполучені здебільша з дрібним сільським господарством, є вільні».[233] Експропріяція і зганяння частини сільської людности не тільки звільняють разом із самими робітниками їхні засоби існування і їхній матеріял праці для промислового капіталу, а й створюють внутрішній ринок.

Справді, ті події, що перетворюють дрібних селян на найманих робітників, а засоби їхнього існування і праці — на речові елементи капіталу, створюють разом із цим для цього останнього внутрішній ринок. Раніш селянська родина продукувала і обробляла засоби існування й сировинні матеріяли, що їх вона потім здебільшого сама ж і споживала. Ці сировинні матеріяли й засоби існування тепер стали товарами; великий фармер продає їх; мануфактури є його ринок. Пряжа, полотно, грубі вовняні вироби — речі, що для них сировинний матеріял був у руках кожної селянської родини, при чому кожна родина пряла і ткала їх для власного споживання — перетворюються тепер на ману-

vous ayez l'honneur de me servir, à condition que vousme donnez le peu qui vous reste pour la peine que je prends de vous commander»). (*J. J. Rousseau*: «Discours sur l'Economie Politique». Geneve 1760, p. 70).

[233] *Mirabeau*: «De la Monarchie Prussienne», Londres, 1788, vol. III, p. 20 — 109 і далі. Коли Мірабо гадає, що роз'єднані майстерні є також економічніші й продуктивніші, ніж майстерні «об'єднані», і ці останні вважає лише за штучні, тепличні рослини, що виросли під охороною уряду, то це пояснюється тодішнім станом більшої частини континентальних мануфактур.

фактурні вироби, для яких саме рільничі округи становлять ринок збуту. Численні тут і там порозкидані споживачі, досі обслуговувані багатьма дрібними продуцентами, що працювали на власну руку, сконцентровуються тепер в один великий ринок, обслуговуваний промисловим капіталом.[284] Так пліч-о-пліч з експропріяцією селян, що раніш господарювали самостійно, і з відокремленням їх від засобів продукції відбувається нищення сільської підсобної промисловости, процес відокремлення мануфактури від рільництва. І лише знищення сільської домашньої продукції може надати внутрішньому ринкові країни тих розмірів і тієї сталости, що їх потребує капіталістичний спосіб продукції.

Однак період мануфактури у власному значенні слова ще не приводить до радикального перевороту. Пригадаймо, що мануфактура опановує національну продукцію лише частково, спорадично, і завжди спирається на міське ремество й домашню сільську підсобну промисловість як на свою широку базу. Якщо мануфактура знищує домашню сільську підсобну промисловість в одній формі, в осібних галузях продукції, у певних пунктах, то вона створює їх знову в інших пунктах, бо вона до певної міри потребує її для оброблювання сировинного матеріялу. Тим то вона створює нову клясу дрібних рільників, що для них оброблювання землі є лише підсобна галузь, а головне їхнє заняття є промислова праця, що її продукт вони — безпосередньо або посередньо через купця — продають мануфактурі. Це — причина, хоч і не головна, того явища, яке насамперед спантеличує дослідника англійської історії. Починаючи від останньої третини XV століття, дослідник натрапляє там на постійні, лише іноді на короткий час притихлі, нарікання на зріст капіталістичного господарства на селі й на проґресивне нищення селянства. З другого боку, він завжди знову знаходить там це селянство, хоч і в зменшеній кількості і в дедалі гірших умовах.[285] Головна причина цього ось у чому: в Англії навпереміну пере-

---

[284] «Коли двадцять фунтів вовни непомітно перетворюються на потрібний протягом року для родини робітника одяг через власну працю цієї родини, в перервах поміж іншими її роботами, то це не впадає в очі, але винесіть цю вовну на ринок, відішліть її на фабрику, звідти до маклера, потім до торгівця — і ви матимете великі комерційні операції і номінальний капітал у двадцять разів більший за вартість продукту... Таким чином робітничу клясу визискується на те, щоб підтримувати нужденну фабричну людність, паразитарну клясу крамарів і фіктивну комерційну, грошову й фінансову систему» («Twenty pounds of wool converted unobtrusively into the yearly clothing of a labourer's family by its own industry in the intervals of other work — this makes no show; but bring it to market, send it to the factory, thence to the broker, thence to the dealer, and you will have great commercial operations, and nominal capital engaged to the amount of twenty times its value... The working class is thus emerced to support a wretched factory population, a parasitical shopkeeping class, and a fictitious commercial, monetary and financial system»). (*David Urquhart*: «Familiar Words», London 1855, p. 120).

[285] Виняток являють собою часи Кромвела. Поки існувала республіка, всі верстви англійської народньої маси піднеслися з того занепаду, в якому вони були за Тюдорів.

важає то рільництво, то скотарство, і залежно від цих періодів змін коливаються й розміри селянської продукції. Лише велика промисловість з її машинами дає сталу базу для капіталістичного рільництва, радикально експропріює величезну більшість сільської людности й вивершує відокремлення рільництва від домашньої сільської промисловости, виривагочи її коріння: прядіння і ткацтво.[236] Тим то лише вона завойовує для промислового капіталу ввесь внутрішній ринок.[237]

6. Генеза промислового капіталіста

Генеза промислового[238] капіталіста відбувалася не з такою поступінністю, як генеза фармера. Без сумніву, деякі дрібні цехові майстрі, і ще більше самостійні дрібні ремісники і навіть наймані робітники перетворювались на дрібних капіталістів, а потім, поволі, за допомогою більше поширюваної експлуатації найманої праці й відповідної акумуляції,— на капіталістів sans phrase.** У дитячому періоді капіталістичної продукції справа здебільша стояла так, як у дитячому періоді середньовічного міського ладу, де питання про те, хто з кріпаків - утікачів повинен бути майстром, а хто слугою, вирішувано здебільша залежно від того, хто з них раніш утік. Однак черепаша хода цієї методи зовсім не відповідала торговельним потребам нового світового

---

[236] Текет знає, що з мануфактур у власному значенні слова та із зруйнування сільських або домашніх мануфактур виникає із заведенням машин велика вовняна промисловість (*Tuckett*: «A History of the Past and Present State of the Labouring Population», vol. I, p. 139 — 143). «Плуг, ярмо були винаходом богів і заняттям героїв; хіба ж ткацький варстат, веретено й прядка менш благородні походженням? Ви відокремлюєте прядку від плуга, веретено від ярма, і маєте фабрики й робітні доми, кредит і паніку, дві ворожі нації, рільничу й комерційну». (*David Urquhart*: «Familiar Words», London 1855, p. 122). Але ось з'являється Кері і обвинувачує Англію, звичайно, не без підстав, у тому, що вона намагається перетворити всі інші країни у виключно рільничі, щоб стати для них фабрикантом. Він запевняє, що таким чином зруйновано Туреччину, бо там «ніколи не дозволялось (Англією) землевласникам і рільникам зміцнити своє становище через природну спілку плуга з ткацьким варстатом, борони з молотком». («The Slave Trade», p. 125). На його погляд, сам Уркварт є один із головних винуватців зруйнування Туреччини, де він в інтересах Англії пропаґував вільну торговлю. Але найкраще те, що Кері, до речі великий холоп Росії, хоче за допомогою протекційної системи спинити той процес відокремлення, що його вона в дійсності прискорює.

[237] Філантропічні англійські економісти, як от Мілл, Роджерс, Ґолдвін, Сміс, Фавсет і т. ін., та ліберальні фабриканти, як от Джон Брайт і компанія, запитують англійських земельних аристократів, як бог запитував Каїна про брата його Авеля: де поділись тисячі наших freeholder'ів?*. Та ви то сами звідки взялися? Із знищення цих freeholder'ів. Чому ви не питаєте далі: де поділись наші самостійні ткачі, прядуни, ремісники?

[238] «Промисловий» уживається тут у протилежність до «рільничого». В розумінні «категорії» фармер є такий самий промисловий капіталіст, як і фабрикант.

* — самостійних селян. *Ред.*
** — попросту. *Ред.*

ринку, створеного великими відкриттями кінця XV століття. Але середньовіччя залишило по собі дві різні форми капіталу, що визрівають серед якнайрізніших суспільно - економічних формацій і що їх перед епохою капіталістичної продукції вважається за капітал quand même * — лихварський капітал і купецький капітал. «За теперішніх часів усе суспільне багатство попадає спочатку до рук капіталіста... він платить ренту земельному власникові, заробітну плату робітникові, податки й десятину збирачеві й затримує для себе самого велику, в дійсності найбільшу частину річного продукту праці, частину, що день-у-день зростає. Капіталіста можна тепер розглядати як первісного власника цілого суспільного багатства, хоч жодний закон не передав йому права на цю власність... Цю зміну щодо власности зумовлено тим, що брали проценти на капітал... і не менш дивно, що законодавці цілої Европи хотіли перешкодити цьому законами проти лихварства... влада капіталіста над цілим багатством країни — це цілковита революція в праві власности; алеж яким законом, або якою низкою законів зумовлено цю революцію?».[239] Авторові слід було б пригадати, що революцій не роблять за допомогою законів.

Перетворенню грошового капіталу, утвореного лихварством і торговлею, на промисловий капітал заважав февдальний режим на селі, цеховий режим у місті.[240] Ці обмеження впали з розпуском февдальних дружин, з експропріяцією й частинним зігнанням сільської людности. Нова мануфактура постала в морських експортових гаванях або в таких пунктах усередині країни, які були поза контролем старих міст і їхнього цехового ладу. Звідси, в Англії, люта боротьба corporate towns ** проти цих нових розсадників промисловости.

Відкриття копалень золота й срібла в Америці, винищення, поневолення й поховання живцем тубільної людности в копальнях, розпочате завоювання й розграбовування Східньої Індії, перетворення Африки на загороду для комерційного полювання на чорношкірих — така була світова зоря капіталістичної ери продукції. Оці ідилічні процеси є головні моменти первісної акумуляції капіталу. За ними слідом іде торговельна війна европейських націй, арена її — ціла земна куля. Ця війна починається відпадом Нідерляндії від Еспанії, набирає велетенських розмірів в англійській антиякобінській війні й ще тепер триває у війнах проти Китаю за опій і т. ін.

---

239 «The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted», London 1832, p. 98, 99. Автор цієї анонімної праці — Т. Годжскін.

240 Ще 1794 р. дрібні виробники сукна Лідсу послали до парляменту депутацію з проханням видати закона, що заборонив би купцям ставати фабрикантами. (*Dr. Aikn*: «Description of the Country from thirty to forty miles round Manchester», London 1795).

* — не зважаючи ні на що. *Ред.*

** — міст з цеховим корпоративним ладом. *Ред.*

Різні моменти первісної акумуляції капіталу розподіляються тепер у більш - менш хронологічному порядку між різними країнами, головним чином між Еспанією, Портуґалією, Голляндією, Францією та Англією. В Англії наприкінці XVII століття вони систематично об'єднуються в колоніяльну систему, систему державних позик, сучасну податкову систему й систему протекціонізму. Ці методи ґрунтуються почасти на найбрутальнішому насильстві, наприклад, на колоніяльній системі. Але всі вони використовували державну владу, концентроване й організоване насильство суспільства, щоб надзвичайно прискорити процес перетворення февдального способу продукції на капіталістичний спосіб продукції і скоротити його переходові стадії. Насильство— це є повитуха кожного старого суспільства, вагітного новим. Саме насильство є економічний фактор (Potenz).

Про християнську колоніяльну систему В. Гавітт, людина, що робить з християнства свою спеціяльність, каже ось що: «Варварство й нечестиві жорстокі вчинки так званих християнських рас, по всіх частинах світу й проти всіх народів, що їх вони мали змогу підкорити, не находять собі жодної паралелі ані в одній добі світової історії, ані в якої раси, хоч би яка вона була дика, темна, немилосерда й безсоромна».[241] Історія голляндського колоніяльного господарства — а Голляндія була зразковою капіталістичною нацією XVII століття — «розгортає перед нами незрівнянну картину зради, підкупу, вбивства й підлоти».[242] Немає нічого характеристичнішого для Голляндії, як її система крадежу людей на Целебесі, щоб добувати рабів для острова Яви. Для цієї мети муштровано спеціяльних викрадачів людей. Злодій, перекладач і продавець були головними аґентами цієї торговлі людьми, а тубільні принци — головними продавцями. Покрадену молодь переховували по целебеських таємних в'язницях, тримаючи їх там доти, доки вже дорослими їх можна було відправляти на кораблях, навантажених рабами. Один офіціяльний звіт каже: «В місті Макасар, наприклад, є повно таємних в'язниць, одна жахливіша за одну, і в кожній повнісінько нещасних жертов ненажерливости й тиранства, позаковуваних у кайдани й силоміць відірваних від їхніх родин». Щоб захопити Малаку, голляндці підкупили портуґальського губернатора. Року 1641 він упустив їх до міста. Вони одразу ж подалися до його будинку й вбили його потайки, щоб «здержатись» від виплати умовленої суми підкупу в 21.875 фунтів стерлінґів. Спустошення і збезлюднення йшло за ними всюди, де ступала їхня нога. Баньюванґі,

[241] *William Howitt*: «Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies», London 1838, p. 9. Про поводження з рабами є добра компіляція в *Charles Comte*: «Traité de la Legislation», 3-me éd., Bruxelles 1837. Треба детально простудіювати цю працю, щоб побачити, що робить буржуа з самого себе і своїх робітників там, де він може без перешкод переробляти світ на свій образ і свою подобу.

[242] *Thomas Stamford Raffles*, late Lieut. Gov. of that island: «Java and its dependencies», London 1877.

провінція Яви, що 1750 р. налічувала понад 80.000 мешканців, 1811 р. мала їх лише 8.000. Оце вам doux commerce!*

Англійська східньоіндійська компанія, як відомо, крім політичної влади у Східній Індії, здобула собі виключну монополію на торговлю чаєм, як і взагалі на торговлю з Китаєм і на транспорт товарів з Европи та до Европи. Але мореплавство по узбережжі Індії й між островами, як і торговля всередині Індії, зробилися монополією вищих службовців цієї компанії. Монополії на сіль, опій, бетель** та інші товари були невичерпними джерелами багатства. Службовці компанії сами визначали ціни на товари й обдирали нещасних індусів, як сами хотіли. Генерал-губернатор брав участь у цій приватній торговлі. Його фаворити діставали контракти на умовах, що дозволяли їм краще за альхеміків виробляти золото з нічого. Великі багатства виростали як гриби після дощу, первісна акумуляція відбувалась повним ходом без авансування жодного шилінґа. Судовий процес Воррен Гастінґза аж кишить такими прикладами. Подаємо один із них. Один контракт на постачання опію передано якомусь Сюлейвенові в момент його від'їзду — з офіціяльного доручення — до частини Індії, дуже віддаленої від районів продукції опію. Сюлейвен продає свій контракт за 40.000 фунтів стерлінґів якомусь Біннові; того самого дня Бінн перепродує його за 60.000 фунтів стерлінґів, а останній покупець і виконавець контракту заявляє, що й він після всього цього здобув величезний бариш. За одним документом, внесеним до парляменту, компанія та її службовці примусили індусів за час від 1757 р. до 1766 р. подарувати їм 6 мільйонів фунтів стерлінґів! В 1769 — 1770 рр. англійці створили голод, закупивши ввесь риж і відмовившись перепродувати його інакше, як за казкові ціни.[243]

Поводження з тубільцями було, звичайно, найжорстокіше на плянтаціях, призначених виключно для експортної торговлі, як от у Західній Індії, а також у багатих і густо залюднених країнах, що стали жертвою грабіжництва й убивства, як от Мехіко та Східня Індія. Однак і в колоніях у власному значенні слова виявився християнський характер первісної акумуляції капіталу. Пуритани Нової Англії, ці тверезі віртуози протестантизму, ухвалили в 1703 р. на своїй Assembly*** видавати премію в 40 фунтів стерлінґів за кожний скальп індійця і за кожного спійманого червоношкурого, в 1720 р.— премію в 100 фунтів стерлінґів за кожний скальп, а в 1744 р., після того, як Massachusetts-Bay проголосив одно плем'я бунтарським, ухвалено пла-

[243] 1866 р. в самій тільки провінції Оріса померло з голоду понад мільйон індусів. Проте намагалися збагатити індійську державну касу за допомогою цін, за якими голодним продавали засоби існування.

* — лагідна торговля. *Ред.*

** Бетель — рослина, що належить до перцевих; впливає збудно на нервову систему. В тропічній Азії дуже поширена звичка жувати цю рослину. *Ред.*

*** — законодавчі збори. *Ред.*

тити такі ціни: за чоловічий скальп 12 років і старше — 100 фунтів стерлінґів у новій валюті, за спійманого чоловіка — 105 фунтів стерлінґів, за спійману жінку або дитину — 55 фунтів стерлінґів, за жіночий або дитячий скальп — 50 фунтів стерлінґів! Кілька десятиліть пізніш колоніяльна система помстилась на нащадках цих побожних отців - пілігримів, що й собі стали бунтарями. З намови й за гроші англійців їх усіх tomahawked. * Брітанський парлямент проголосив кровожерство і скальпування за «засоби, дані йому богом і природою».

Колоніяльна система надзвичайно прискорила розвиток торговлі й мореплавства. «Монопольні товариства» (Лютер) були могутніми підоймами концентрації капіталу. Колонії забезпечували ринок збуту для мануфактур, що народжувались, а монополія на ринку забезпечувала їм збільшену акумуляцію капіталу. Скарби, здобуті поза Европою безпосереднім плюндруванням, поневолюванням, грабіжництвом і вбивствами, припливали в метрополію і тут перетворювались на капітал. Голляндія, яка перша цілком розвинула колоніяльну систему, вже 1648 р. дійшла вершини своєї торговельної могутности. В її «майже виключному посіданні була східньоіндійська торговля й засоби комунікації поміж европейським південним заходом і північним сходом. Її рибальство, мореплавство й мануфактури були розвиненіші, ніж у всіх інших країнах. Капітали цієї республіки були, мабуть, значніші, ніж капітали всіх інших країн Европи разом». (*Gülich*: «Geschichtliche Darstellung des Handels etc.» Iena 1830, B. I, p. 371). Ґюліх забуває додати, що народні маси Голляндії вже в 1648 р. більше терпіли від надмірної праці, були більш збіднілі й пригнічені, ніж народні маси всіх інших країн Европи разом.

За наших часів промислова перевага веде за собою торговельну перевагу. Навпаки, за власне мануфактурного періоду торговельна перевага забезпечує перевагу промисловости. Відси та вирішальна роля, яку в ті часи відігравала колоніяльна система. Це був той «чужий бог», що засів на вівтарі поруч із старими божками Европи й одного чудового дня одним ударом усіх їх поскидав. Колоніяльна система оголосила здобування зиску за останню й єдину мету людства.

Система публічного кредиту, тобто державних боргів, що її початки ми знаходимо в Ґенуї й Венеції вже за середньовіччя, захопила цілу Европу підчас мануфактурного періоду. Колоніяльна система з її морською торговлею і торговельними війнами була за теплицю, що прискорювала її розвиток. Так вона вкоренилася насамперед у Голляндії. Державний борг, тобто відчуження держави — однаково, чи деспотичної, чи конституційної, чи республіканської — накладає свою печать на капіталістичну еру. Однісінька частина так званого національного багатства, що дійсно входить у спільне володіння сучасних наро-

* — повбивано томагавками. *Ред.*

дів,— це їхні державні борги.[243a] Тому цілком послідовна є та сучасна доктрина, що народ стає тим багатший, чим більше він заборговується. Державний кредит стає символом віри капіталу. І з виникненням державної заборгованости місце гріха проти святого духа, що за нього немає прощення, заступає зламання довіри до державного боргу.

Державний борг стає за одну з найсильніших підойм первісної акумуляції. Немов доторкаючись чарівною паличкою, він наділяє непродуктивні гроші продуктивною силою й перетворює їх таким чином на капітал, не потребуючи при тому виставляти їх на небезпеку та самому зазнавати турбот, нерозривно зв'язаних з вкладанням грошей у промислові підприємства й навіть у лихварські операції. Державні кредитори в дійсності не дають нічого, бо позичені суми перетворюються на легко переказувані боргові посвідки, які функціонують у їхніх руках цілком так само, як коли б це була така сама сума готівки. Але державний борг не тільки створив таким чином клясу нероб - рантьє і імпровізоване багатство тих фінансистів, що відіграють ролю посередників поміж урядом і нацією — а також багатство відкупників податків, купців і приватних фабрикантів, що їм значна частина кожної державної позики робить послугу як капітал, наче з неба спалий. Державний борг, крім того, викликав акційні товариства, торговлю всякими цінними паперами, ажіотаж, одно слово, біржову гру й сучасну банкократію.

З самого зародження свого великі банки, прикрашені національними титулами, були лише товариствами приватних спекулянтів, що ставали на бік урядів і, завдяки одержаним привілеям, були спроможні позичати їм гроші. Тому для акумуляції державного боргу немає вірнішого мірила, ніж послідовне підвищення акцій цих банків, повний розквіт яких починається з моменту заснування Англійського банку (1694 р.). Англійський банк почав з того, що позичав урядові свої гроші з 8%; одночасно парлямент уповноважив його карбувати гроші з того самого капіталу, ще раз позичаючи його публіці у формі банкнот. Цими банкнотами він міг дисконтувати векселі, давати позики під товари й закуповувати благородні металі. Минуло небагато часу, і ці кредитові гроші, зфабриковані самим банком, стали готівкою, що нею Англійський банк видавав позики державі і сплачував коштом держави проценти від державних позик. Мало того, що банк давав однією рукою, щоб одержати більше другою; навіть і тоді, коли він одержував, він лишався вічним кредитором нації на всю віддану суму до останнього шага. Помалу він став також і доконечним сховищем металевих скарбів країни й центром тяжіння для всього торговельного кредиту. В той самий час, коли в Англії перестали палити відьом, там почали вішати фалшівників банкнот. Яке враження справила на

[243a] Вільям Коббет зауважує, що в Англії всі громадські установи називаються «королівськими», але борг зате там є «національний» (national debt).

сучасників раптова поява цієї зграї банкократів, фінансистів, рантьє, маклерів, stockjobber'ів* і біржових вовків, це можна бачити з тогочасних творів, наприклад, творів Белінґброка.[243b]

Разом з державними боргами виникла система міжнародного кредиту, за якою часто криється одне з джерел первісної акумуляції капіталу в того або іншого народу. Так підлоти венецької хижацької системи становлять таку скриту основу капіталістичного багатства Голляндії, якій занепадуща Венеція позичала великі грошові суми. Такі самі відносини були між Голляндією та Англією. Вже на початку XVIII століття голляндські мануфактури були значно перевищені, і Голляндія перестала бути панівною торговельною і промисловою нацією. Тому 1700—1776 рр. за одне з головних занять Голляндії стає позичання величезних капіталів, особливо своєму могутньому конкурентові—Англії. Подібні відносини маємо нині між Англією та Сполученими штатами. Багато капіталів, що сьогодні з'явилися без метричного свідоцтва в Сполучених штатах, є лише капіталізована вчора в Англії кров дітей.

А що державні борги спираються на державні доходи, які мусять покривати річні проценти й інші подібні платежі, то сучасна податкова система стала доконечним доповненням системи національних позик. Позики дають урядові змогу покривати надзвичайні видатки таким чином, що платник податків не відчуває цього відразу, але згодом ці позики все ж вимагають підвищення податків. З другого боку, підвищення податків, спричинене нагромадженням один по одному роблених боргів, примушує уряд при нових надзвичайних видатках щоразу брати нові позики. Тому сучасна фіскальна система, що її вісь становлять податки на найдоконечніші засоби існування (отже, їх подорожчання), має в собі самій зародок автоматичного підвищування податків. Надмірне оподаткування — це не якийсь винятковий випадок: навпаки, це — принцип. Тому в Голляндії, де вперше заведено цю систему, великий патріот Де Вітт вихвалював її у своїх «Maximes» як найкращу систему зробити найманого робітника покірливим, скромним, працьовитим та... переобтяженим надмірною працею. Однак той руйнаційний вплив, що його сучасна фіскальна система справляє на становище найманих робітників, нас тут цікавить менш, ніж зумовлена нею насильна експропріяція селянина, ремісника, коротко — всіх складових частин нижчої верстви середньої кляси. Про це немає двох думок навіть серед буржуазних економістів. Експропріяторське діяння

[243b] «Коли б татари захопили тепер Европу, то дуже важко було б з'ясувати їм, хто такий є в нас фінансист» («Si les Tartares inondaient aujourd'hui l'Europe, il faudrait bien des affaires pour leur faire entendre ce que c'est qu'un financier parmi nous»). (*Montesquieu*: «Esprit des lois», éd. Londres 1769, vol. IV, p. 33).

* — біржовиків, що спекулюють на цінних державних паперах, акціях тощо. *Ред.*

фіскальної системи ще більше посилюється через протекційну систему, що є одна з складових частин фіскальної системи.

Велика роля, яку відіграють державні борги й відповідна їм фіскальна система в капіталізації багатств та експропріяції мас, призвела цілий ряд письменників, як от Коббета, Дублдея і інших, до того, що вони помилково шукали в цьому головну причину злиднів сучасних народів.

Система протекціонізму була штучним засобом фабрикувати фабрикантів, експропріювати незалежних робітників, капіталізувати національні засоби продукції та існування, насильно скорочувати перехід від стародавнього способу продукції до сучасного. Европейські держави билися за патент на цей винахід і, ставши раз на службу капіталістам (Plusmacher'ам), вони для цієї мети не тільки грабували начисто свій власний народ: посередньо — через охоронні мита, безпосередньо — через експортові премії і т. ін. В залежних від них сусідніх країнах вони силоміць винищували всю промисловість, як наприклад, ірляндську вовняну мануфактуру, що її знищила Англія. На европейському континенті за прикладом Кольбера цей процес зроблено ще куди простішим. Первісний капітал промисловців припливав тут до них почасти безпосередньо з державної скарбниці. «Нащо,— каже Мірабо,— так далеко шукати причин розцвіту мануфактури в Саксонії перед семилітньою війною? 180 мільйонів державних боргів!».[244]

Колоніяльна система, державні борги, податковий тягар, протекціонізм, торговельні війни й т. ін.— всі ці паростки власне мануфактурного періоду колосально розростаються за дитячого періоду великої промисловости. Народження цієї останньої відсвятковано величезним іродовим побиттям дітей. Фабрики набирали робітників, як королівська фльота матросів, насильною рекрутацією. Хоч який байдужий сер Ф. М. Ідн щодо страхіть експропріяції землі в сільської людности, що тривала від останньої третини XV століття аж до його часів, до кінця XVIII століття, хоч як самозадоволено він вітає цей процес, «доконечний», щоб «утворити» капіталістичне рільництво та «правильне відношення між орною землею й пасовиськом», а все ж і він не виявляє такого самого економічного розуміння щодо доконечности крадіння дітей і рабства їх для перетворення мануфактурного виробництва на фабричне та встановлення правильного відношення між капіталом і робочою силою. Він каже: «Може, варто було б замислитися публіці над тим, чи може будь - яка мануфактура, що для успішного свого функціонування мусить красти з котеджів і робітних домів дітей і примушувати їх позмінними групами тяжко працювати більшу частину ночі, позбавляючи їх відпочинку; мануфактура, яка до того ж так збиває

[244] «Pourquoi aller chercher si loin la cause de l'éclat manufacturier de la Saxe avant la guerre? Cent quatre - vingt millions de dettes faites par les souverains!». (*Mirabeau*: «De la Monarchie Prussienne», Londres 1788, vol. VI, p. 101).

докупи осіб обох статей різного віку й різних нахилів, що заразливість прикладу мусить привести до зіпсованости й розпусти,— чи може така мануфактура збільшити суму національного й індивідуального щастя?».[245] «В Дербішірі, Нотінґемшірі й особливо Ланкашірі,— каже Фелден,— ужито недавно винайдені машини на великих фабриках, побудованих над річками, що могли пускати в рух водяне колесо. Одразу постала потреба в тисячах робочих рук у цих місцевостях, віддалених від міст; і особливо Ланкашір, до того часу порівняно мало залюднений і неродючий, потребував тепер перш за все людности. Потрібні були насамперед маленькі й меткі дитячі руки. Одразу ж повівся звичай набирати учнів (!) із лондонських, бірмінґемських та інших парафіяльних робітних домів. Таким чином багато - багато тисяч цих маленьких безпорадних істот від 7 до 13 або 14 років життя вивезено на північ. У хазяїна (тобто крадія дітей) повівся звичай одягати, годувати й приміщувати своїх учнів у «будинку для учнів» близько фабрик. Він наймав доглядачів, що мали стежити за їхньою працею. В інтересах цих доглядачів за рабами було примушувати дітей працювати понад усяку міру, бо їхня плата залежала від кількости продукту, що її можна було видушити з дітей. Природний наслідок цього була жорстокість... По багатьох фабричних округах, особливо ж у Ланкашірі, цих невинних і беззахисних істот, відданих на волю фабрикантів, катували з надзвичайною жорстокістю. Їх замордовували до смерти надмірною працею... їх били батогами, заковували в кайдани й катували з найвишуканішою витонченістю й жорстокістю; у багатьох випадках їх виснажували голодом до шкури - кости, і все ж батогом примушували до праці... В деяких випадках їх доводили навіть до самогубства!.. Чудові й романтичні долини Дербіширу, Нотінґемширу та Ланкаширу, заховані від громадського ока, стали жахливим місцем катувань і — часто вбивства!... Зиски фабрикантів були величезні. Це лише розпалювало їхню вовчу ненажерливість. Вони почали заводити нічну працю, тобто тримали напоготові для нічної праці групу робітників, що заступала другу групу робітників, знесилених денною працею; денна йшла до ліжок, які тільки но покинула нічна група, і навпаки. У Ланкашірі є народній переказ, що ці ліжка ніколи не простигали».[246]

---

[245] *Eden*: «The State of the Poor», v. II, ch. I, p. 421.

[246] *John Fielden*: «The Curse of the Factory System», London 1836, p. 5, 6. Про всі ті гидоти, які творилися від початку фабричної системи порівн. Dr. *Aikin*: «Description of the Country from thirty to forty miles round Manchester», London 1795, p. 129 та *Gisborne*: «Enquiry into the duties of men», 1795, vol II.— Через те, що парова машина перенесла фабрики від сільських водоспадів до центру міст, то «прихильний до поздержливости» капіталіст (Plusmacher) находив дитячий матеріял під рукою, так що не треба було насильно транспортувати рабів із робітних домів.— Коли сер Роберт Піл (батько «міністра уважливости») запропонував у 1815 р. біл для охорони дітей, Ф. Горнер (світило «Bul-

З розвитком капіталістичної продукції протягом мануфактурного періоду громадська думка Европи позбулася останніх решток сорому й сумління. Нації цинічно пишались кожною підлотою, що була засобом для акумуляції капіталу. Прочитайте, приміром, наївні торговельні анали, складені щирим А. Андерсоном. Тут, як тріюмф англійської державної мудрости, розхвалюється той факт, що Англія за Утрехтським миром на основі угоди асієнто*** вимусила від Еспанії привілей, що давав їй право на торговлю неграми, яку вона досі вела лише між Африкою й англійською Західньою Індією, вести й між Африкою та еспанською Америкою. Англія здобула право аж до 1743 р. постачати еспанській Америці щорічно 4.800 негрів. Це забезпечувало їй разом з тим офіціяльне прикриття для контрабанди. Ліверпул виріс як велике місто на ґрунті торговлі рабами. Вона становить його методу первісної акумуляції. І ще й по сей день «поважні» ліверпулські громадяни лишилися Піндарами работорговлі, яка — порівн. вже цитований вище твір д-ра Ейкіна з 1795 р. — «підносить дух комерційної підприємливости аж до пристрасти, створює славних моряків і приносить колосальні гроші». В 1730 р. в Ліверпулі коло торговлі рабами працювало 15 кораблів, в 1751 р. — 53 кораблі, в 1760 р. — 74, в 1770 р. — 96 і в 1792 р. — 132 кораблі.

Бавовняна промисловість, завівши в Англії рабство дітей, дала разом з тим поштовх до перетворення рабовласницького господарства Сполучених штатів, доти більш або менш патріярхального, на комерційну систему експлуатації. Взагалі приховане рабство найманих робітників в Европі потребувало, як основи, рабства sans phrase**** у Новому Світі.[247]

Tantae molis erat ***** розв'язати «вічні природні закони» капіталістичного способу продукції, вивершити процес відо-

---

lion Komitees* та інтимний приятель Рікарда) заявив у палаті громад: «Загальновідомий факт, що разом з цінними речами одного банкрута призначено на продаж і продано з авкціона, як частину його майна, банду фабричних дітей, коли можна вжити такого слова. Два роки тому (року 1813) перед King's Bench** розглядувано огидний випадок. Ішлося про групу хлопчиків. Одна лондонська парафія віддала їх якомусь фабрикантові, що від себе знову передав їх якомусь іншому. Нарешті, декілька філантропів знайшло їх у стані повного виснаження від голоду («absolute famine»). З другим випадком, ще огиднішим, його познайомили, як члена парляментської слідчої комісії. Декілька років тому одна лондонська парафія склала контракт з одним ланкаширським фабрикантом, за яким він зобов'язувався на двадцять здорових купованих ним дітей приймати одного ідіота».

[247] «В 1790 р. в англійській Західній Індії 10 рабів припадало на одну вільну людину, у французькій — 14 на одну, в голляндській — 23 на одну». (*Henry Barougham*: «An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers», Edinburgh 1803, vol. II, p. 74).

* — комітет у справах зливків. *Ред.*

** — найвищим судом. *Ред.*

*** — угода щодо торговлі рабами. *Ред.*

**** — попросту. *Ред.*

***** Стільки праці коштувало. *Ред.*

кремлення робітників від умов праці, перетворити на одному полюсі суспільні засоби продукції та засоби існування на капітал, а на протилежному — народню масу на найманих робітників, на вільних «працюючих бідняків»,— цей витвір мистецтва сучасної історії.[248] Коли гроші, як каже Ож'є, «родяться на світ із природними кривавими плямами лише на одній щоці»,[249] то капітал, що родиться на світ, прискає кров'ю й брудом від голови до ніг із усіх своїх пор.[250]

7. Історична тенденція капіталістичної акумуляції

На що ж сходить первісна акумуляція капіталу, тобто його історична генеза? Оскільки вона не є безпосереднє перетворення рабів і кріпаків на найманих робітників, отже, не є проста зміна форми, вона означає лише експропріяцію безпосередніх продуцентів, тобто розклад приватної власности, основаної на власній праці.

---

[248] Вислів «labouring poor»* подибуємо в англійських законах від часу, коли кляса найманих робітників стає помітна. Labouring poor протистоять, з одного боку, «idle poor»,** жебракам і т. ін., з другого боку, тим робітникам, що не є ще цілком обскубані кури, а є ще власники своїх засобів праці. Із законів вислів «labouring poor» перейшов до політичної економії, починаючи від Колпепера, Дж. Чайлда й ін., аж до А. Сміса й Ідна. По цьому можна судити, яка bonne foi *** в Едмунда Берка, цього «execrable political cantononger»****, коли він вислів «labouring poor» зве «execrable political cant».***** Цей сикофант, що, бувши на утриманні англійської олігархії, відігравав ролю романтика проти французької революції, так само, як на початку заворушень в Америці він, бувши на утриманні північно-американських колоній, відігравав ролю ліберала проти англійської олігархії, в дійсності був наскрізь ординарним буржуа: «Закони торговлі є закони природи, отже, і закони самого бога» (*E. Burke*: «Thoughts and Details on Scarcity», ed. London 1800, p. 31, 32). Не диво, що він, вірний законам бога й природи, завжди продавав себе самого на найкращому ринку! У творах панотця Тукера — Тукер був піп і торі, але зрештою цілком пристойна людина й путящий політико-економ — можна знайти дуже гарну характеристику цього Едмунда Берка за його ліберальних часів. При тій огидливій безхарактерності, яка панує тепер і побожно вірить у «закони торговлі», треба знову й знов таврувати таких Берків, що від своїх наступників відрізняються лише одним — талантом!

[249] *Marie Augier*: «Du Crédit Public», Paris 1842, p. 265.

[250] «Капітал,— каже «Quarterly Reviewer»,— уникає заколотів і сварок і з природи своєї боязкий. Це цілковита правда, алеж не вся правда. Капітал боїться відсутности зиску або дуже малого зиску, як природа боїться порожнечі. При відповідному зиску капітал стає відважним. При певних 10 процентах його можна вживати повсюди; при 20 процентах він стає жвавим; при 50 процентах він абсолютно готовий ризикувати; за 100 процентів він топче ногами всі людські закони; 300 процентів — і немає такого злочину, що на нього він не ризикнув би, навіть під загрозою шибениці. Коли заколоти й сварки дають зиск, він заохочує і до заколотів і до сварок. Докази — контрабанда і торговля рабами». (*T. J. Dunning*: «Trades-Unions and Strikes», London 1860, p. 36).

* — працюючі бідняки. *Ред.*
** — беднякам-неробам. *Ред.*
*** — сумлінність. *Ред.*
**** — огидливого політичного крамаря. *Ред.*
***** — огидливим політичним перекрученням. *Ред.*

Приватна власність, як протилежність до суспільної, колективної власности, існує лише там, де засоби праці й зовнішні умови праці належать приватним особам. Але залежно від того, чи є ці приватні особи робітники або неробітники, змінюється й характер самої приватної власности. Безмежна різноманітність відтінків, які вона являє на перший погляд, відбивають лише проміжні стани, що лежать між обома цими крайностями.

Приватна власність робітника на його засоби продукції є основа дрібного виробництва, а дрібне виробництво є доконечна умова розвитку суспільної продукції й вільної індивідуальности самого робітника. Правда, цей спосіб продукції існує також у рамках рабства, кріпацтва й інших відносин залежности. Але він процвітає, виявляє всю свою енерґію, здобуває клясичну адекватну форму тільки там, де робітник є вільний приватний власник своїх, ним самим уживаних умов праці, селянин — ріллі, яку він обробляє, ремісник — інструменту, що на ньому він грає, як віртоуз.

Цей спосіб продукції має за передумову роздрібнення землі й усіх інших засобів продукції. Він виключає так концентрацію засобів продукції, як і кооперацію, поділ праці всередині того самого продукційного процесу, суспільне панування над природою й реґулювання її, а також вільний розвиток суспільних продуктивних сил. Він можливий лише за вузьких примітивних меж продукції й суспільства. Захотіти його увіковічнити, це значило б — як справедливо каже Пекер — «декретувати загальну помірність». Але на якомусь певному ступені розвитку він сам породжує матеріяльні засоби свого власного знищення. З цієї хвилини в надрах суспільства починають ворушитися сили та пристрасті, що почувають себе скутими цим способом продукції. Він мусить бути знищений, і його знищується. Знищення його, перетворення індивідуальних і роздрібнених засобів продукції на суспільно - сконцентровані, отже, перетворення карликової власности багатьох на колосальну власність небагатьох, отже, експропріяція в широких народніх мас землі, засобів існування і знарядь праці — оця жахлива й тяжка експропріяція народньої маси становить передісторію капіталу. Вона охоплює цілу низку насильних метод, що з них ми коротко розглянули лише ті, які становили епоху як методи первісної акумуляції капіталу. Експропріяцію безпосередніх продуцентів проводиться з найнещаднішим вандалізмом і під тиском якнайпідліших, якнайбрудніших, найдріб'язковіших і найшаленіших пристрастей. Приватну власність, здобуту працею власника, основану, так би мовити, на зрощенні поодинокого незалежного робітника з його умовами праці, витісняє капіталістична приватна власність, основана на експлуатації чужої, але формально вільної праці.[251]

[251] «Ми перебуваємо в цілком нових суспільних умовах... ми намагаємось відокремити кожний рід власности від кожного роду праці» («Nous sommes dans une condition tout - à - fait nouvelle de la société...

Скоро тільки цей процес перетворення в достатній мірі розклав старе суспільство углиб і вшир, скоро тільки робітників перетворено на пролетарів, а їхні умови праці на капітал, скоро тільки капіталістичний спосіб продукції став на власні ноги, дальше усуспільнення праці і дальше перетворення землі та інших засобів продукції на суспільно - експлуатовані, отже, на спільні засоби продукції, і тим то й дальша експропріяція приватних власників набуває нової форми. Тепер експропріяції підлягає вже не робітник, що сам веде самостійне господарство, а капіталіст, що експлуатує багатьох робітників.

Ця експропріяція здійснюється наслідком гри іманентних законів самої капіталістичної продукції, через централізацію капіталів. Один капіталіст побиває багатьох. Пліч - о - пліч із цією централізацією або експропріяцією багатьох капіталістів небагатьма розвивається кооперативна форма процесу праці в щораз ширших, більших розмірах, розвивається свідоме технічне застосування науки, пляномірна експлуатація землі, перетворення засобів праці на такі засоби праці, що їх можна вживати тільки колективно, економізування всіх засобів продукції через вживання їх як засобів продукції комбінованої, суспільної праці, вплетіння всіх народів у сіть світового ринку, а разом з тим інтернаціональний характер капіталістичного режиму. Разом з постійним меншанням числа маґнатів капіталу, що узурпують і монополізують усі вигоди цього процесу перетворення, зростає маса злиднів, пригноблення, рабства, виродження, експлуатації, але разом з тим і обурення робітничої кляси, щораз більшої й більшої числом, що її навчає, об'єднує й організує механізм самого процесу капіталістичної продукції. Монополія капіталу стає путами того способу продукції, що зріс за неї і під нею. Централізація засобів продукції та усуспільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несполучні з їхньою капіталістичною оболонкою. Її розривається. Б'є остання година капіталістичної приватної власности. Експропріяторів експропріюють.

Капіталістичний спосіб присвоєння, що випливає з капіталістичного способу продукції, а тому й капіталістична власність є перше заперечення індивідуальної приватної власности, основаної на власній праці. Але капіталістична продукція з доконечністю природного процесу породжує заперечення самої себе. Це є заперечення заперечення. Воно відбудовує не приватну власність, а індивідуальну власність на основі завоювань капіталістичної ери, на основі кооперації і спільного володіння землею й засобами продукції, спродукованих самою ж працею.

Перетворення роздрібненої приватної власности, основаної на власній праці індивідуумів, на капіталістичну власність, є,

---

nous tendons à séparer toute espèce de propriété d'avec toute espèce de travail»). («*Sismondi*: «Nouveaux Principes de l'Economie Politique», vol. II, p. 434).

звичайно, процес куди довший, тяжчий і важчий, аніж перетворення капіталістичної власности, фактично вже основаної на суспільній продукції, на суспільну власність. Там ішлося про експропріяцію народньої маси небагатьма узурпаторами, тут ідеться про експропріяцію небагатьох узурпаторів народньою масою.[252]

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

СУЧАСНА ТЕОРІЯ КОЛОНІЗАЦІЇ[253]

Політична економія принципово сплутує два дуже різні роди приватної власности, що з них один оснований на власній праці продуцента, другий — на експлуатації чужої праці. Вона забуває, що цей другий не лише становить пряму протилежність першого, але й виростає тільки на його могилі.

На заході Европи, батьківщині політичної економії, процес первісної акумуляції капіталу більш або менш завершений. Капіталістичний режим тут або просто підбив собі всю національну продукцію, або там, де відносини менш розвинені, він, принаймні, посередньо контролює належні до застарілого способу продукції суспільні верстви, що й далі існують поряд нього й поступінно занепадають. До цього готового світу капіталу політико - економ з тим більшою запопадністю й тим більшим зворушенням прикладає уявлення про право і власність, належні до передкапіталістичного світу, чим голосніше кричать факти проти його ідеології.

Інша справа в колоніях. Капіталістичний режим там повсюди наражається на перешкоди з боку продуцента, що як посідач своїх власних умов праці збагачує своєю працею самого себе, а не капіталіста. Суперечність цих двох діяметрально протилежних економічних систем виявляється тут на практиці в їхній боротьбі. Там, де капіталіст має за своєю спиною силу

[252] «Проґрес промисловости, що його безвольний і нездатний до опору носій є буржуазія, ставить на місце ізолювання робітників через конкуренцію їхнє революційне об'єднання через асоціяцію. Отже, з розвитком великої промисловости з - під ніг буржуазії вибивається саму основу, на якій вона продукує й присвоює собі продукти. Вона продукує насамперед своїх власних могильників. Її загибіль і перемога пролетаріяту однаково неминучі... З усіх кляс, що протистоять нині буржуазії, тільки пролетаріят є справді революційна кляса. Всі інші кляси занепадають і гинуть з розвитком великої промисловости; пролетаріят є її найпитоміший продукт. Середні стани, дрібний промисловець, дрібний купець, реміснин, селянин,— всі вони борються проти буржуазії, щоб забезпечити від занепаду своє існування як середніх станів... вони реакційні, бо вони намагаються повернути назад колесо історії». (*K. Marx* und *F. Engels*: «Manifest der kommunistischen Partei», London 1847, S. 9, 11. — *К. Маркс* і *Ф. Енґельс*: «Маніфест комуністичної партії», Партвидав «Пролетар» 1932 р., стор. 39, 37).

[253] Тут ідеться про дійсні колонії, про незайману землю, що її колонізують вільні іміґранти. Сполучені штати, з економічного погляду, все ще є колонія Европи. Зрештою сюди належать і такі старовинні плянтації, де знищення рабства зробило цілковитий переворот у відносинах.

своєї метрополії, він намагається силоміць усунути з свого шляху спосіб продукції й присвоєння, оснований на власній праці. Той самий інтерес, що в метрополії штовхає сикофанта капіталу, політико - економа, проголошувати теоретичну тотожність капіталістичного способу продукції з його власною протилежністю,— той самий інтерес спонукає його тут «to make a clean breast of it» * і гучно проголосити протилежність цих двох способів продукції. З цією метою він доводить, що розвиток суспільної продуктивної сили праці, кооперація, поділ праці, вживання машин у великому маштабі й т. ін. неможливі без експропріяції робітників та відповідного перетворення засобів продукції на капітал. В інтересах так званого національного багатства він шукає штучних засобів створення народньої бідности. Його апологетичний панцер кришиться тут на шматочки, як трухлява губка.

Велика заслуга Е. Ґ. Векфілда не в тому, що він сказав щось нове про колонії,[254] а в тому, що в колоніях він розкрив правду про капіталістичні відносини в метрополії. Як протекційна система на своїх початках[255] намагалася фабрикувати капіталістів у метрополії, так теорія колонізації Векфілда, що її Англія довгий час силкувалася здійснити законодавчим способом, намагається фабрикувати найманих робітників у колоніях. Це він називає «systematic colonization», систематичною колонізацією.

Насамперед Векфілд відкрив у колоніях, що володіння грішми, засобами існування, машинами й іншими засобами продукції ще не робить із людини капіталіста, коли бракує такого додатку, як найманий робітник, другої людини, що примушена добровільно сама себе продавати. Він відкрив, що капітал не є річ, а суспільне відношення між людьми, упосереднене речами.[256] Пан Піл,— скаржиться він нам,— взяв із собою з Англії на Лебединий берег у Новій Голляндії засобів існування та засобів продукції на суму 50.000 фунтів стерлінґів. Пан Піл був такий передбачливий, що, крім того, взяв із собою 3.000 осіб із робітничої кляси — чоловіків, жінок і дітей. Але, прибувши на місце призначення, Піл залишився без жодного

[254] Небагато променів світла, що їх Векфілд кинув на суть самих колоній, цілковито передбачили Мірабо - батько, фізіократи й ще багато раніш англійські економісти.

[255] Пізніше вона стає тимчасовою доконечністю в міжнародній конкуренційній боротьбі. Але хоч і які були б її мотиви, наслідки її лишаються ті самі.

[256] «Негр є негр... Лише за певних відносин він стає рабом. Бавовнопрядна машина є машина для прядіння бавовни. Лише за певних відносин вона стає капіталом. Вирвана з цих відносин, вона так само не є капітал, як золото само по собі не є гроші або цукор — ціна цукру... Капітал є суспільне продукційне відношення. Він — історичне продукційне відношення». (*Karl Marx*: «Lohnarbeit und Kapital», «Neue Rheinische Zeitung», № 226 з 7 квітня 1849 р.— *Карл Маркс*: «Наймана праця і капітал». Партвидав «Пролетар» 1932 р., стор. 22, 23).

* — очистити своє сумління. *Ред.*

слуги, який міг би постелити йому постіль або набрати води з річки.[257] Безталанний пан Піл! Він усе передбачив, та забув лише експортувати англійські продукційні відносини на Лебединий берег.

Щоб зрозуміти дальші відкриття Векфілда, потрібні два попередні зауваження. Ми знаємо, що коли засоби продукції та засоби існування є власність безпосереднього продуцента, то вони не є капітал. Вони стають капіталом лише за таких умов, коли вони разом з тим служать за засоби експлуатації та за засоби упідлеглення робітника. Але ця їхня капіталістична душа в ґолові політико-економа з'єднана таким тісним подружнім зв'язком із їхньою речовою субстанцією, що він за всяких обставин називає їх капіталом, навіть і тоді, коли вони є сáме протилежність капіталу. Так стоїть справа й у Векфілда Далі: роздрібнення засобів продукції, як індивідуальної власности багатьох незалежних один від одного, самостійно господарюючих робітників, він називає рівним поділом капіталу. З політико-економом трапляється те саме, що і з февдальним юристом. Цей останній і на суто грошові відносини наклеює свої февдальні правні етикетки.

«Коли б,— каже Векфілд,— капітал був поділений поміж усіма членами суспільства рівними пайками, то жодна людина не була б заінтересована в тому, щоб акумулювати капіталу більш, ніж вона може застосувати своїми власними руками. Так до певної міри стоїть справа в нових американських колоніях, де жадоба до земельної власности перешкоджає існуванню кляси найманих робітників».[258] Отже, поки робітник має змогу акумулювати для себе самого,— а це він може робити, поки він лишається власником своїх засобів продукції,— доти капіталістична акумуляція й капіталістичний спосіб продукції неможливі. Бракує доконечної для цього кляси найманих робітників. Але як же тоді в старій Европі здійснено експропріяцію в робітника його умов праці, яким чином, отже, створено там капітал і найману працю? За допомогою contrat social * дуже ориґінального характеру. «Людство... засвоїло собі просту методу активізувати акумуляцію капіталу», яка, звичайно, від часів Адама здавалась йому останньою й єдиною метою його буття: «воно поділилось на власників капіталу і власників праці... цей поділ був результатом добровільного порозуміння та погоджения» (Kombination).[259] Одне слово, маса людства сама себе експропріювала на славу «акумуляції капіталу». А тепер треба б думати, що інстинкт цього самовідданого фанатизму мусив би вільно виявитися саме в колоніях, де тільки й існують люди й умови, які могли б перенести con-

[257] *E. G. Wakefield*: «England and America». London 1833, vol. II, p. 33.

[258] Там же, т. I, стор. 17, 18.

[259] Там же, стор. 18.

* — суспільного договору. *Ред.*

trat social із царства мрій у царство дійсности. Але навіщо тоді взагалі «систематична колонізація» протилежно до природної колонізації? Але, але: «сумнівно, чи в північних штатах американського союзу хоч десята частина людности належить до категорії найманих робітників... В Англії... велика маса народу складається з найманих робітників».[260] В дійсності нахилу до самоекспропріяції на славу капіталові в трудящого людства так небагато, що рабство, навіть за Векфілдом, є єдина природна основа колоніяльного багатства. Його систематична колонізація є просто pis aller,* бо ж йому доводиться мати справу з вільними людьми, а не з рабами. «Перші еспанські поселенці на Сан - Домінґо не діставали робітників із Еспанії. Але без робітників [тобто без рабства] капітал був би загинув або принаймні скоротився б до таких дрібних розмірів, що всякий індивід міг би застосувати його своїми власними руками. Так воно в дійсності й сталося в останній заснованій англійцями колонії, де великий капітал у насінні, худобі й знарядді загинув через недостачу найманих робітників, і де жоден поселенець не має капіталу більше, ніж він може застосувати своїми власними руками». [261]

Ми бачили: експропріяція землі в народніх мас становить основу капіталістичного способу продукції. Навпаки, суть вільних колоній у тому, що маса землі є ще народня власність, і тому кожний поселенець може частину її перетворити на свою приватну власність і на свій індивідуальний засіб продукції, не перешкоджаючи цим пізнішому поселенцеві зробити те саме. [262] В цьому таємниця так процвітання колоній як і їхніх болячок — їхнього опору проти вселення капіталу. «Де земля дуже дешева й усі люди вільні, де кожний може з свого бажання дістати шматок землі для самого себе, там праця не лише дуже дорога, беручи до уваги ту пайку, що припадає робітникові з його продукту, але й взагалі важко хоч за якубудь ціну дістати комбіновану працю».[263] А що в колоніях немає ще відокремлення робітника від умов праці й їхньої основи, від землі, або відокремлення таке існує лише спорадично або на занадто обмеженому просторі, то там ще немає й відокремлення рільництва від промисловости і не знищена ще сільська домашня промисловість. Але звідки ж тоді там узятися внутрішньому ринкові для капіталу? «За винятком рабів та їхніх хазяїнів, що скомбіновують капітал і працю для великих підприємств, жодна частина людности Америки не працює виключно коло ріль-

---

[260] Там же, стор. 42, 43, 44.

[261] Там же, т. II, стор. 5.

[262] «Щоб стати елементом колонізації, земля не лише повинна бути необробленою, але й бути громадською власністю, яку можна перетворити на приватну власність». (Там же, т. II, стор. 125).

[263] Там же, т. I, стор. 247.

* Pis aller — французький вираз: щось, до чого вдаються, коли немає нічого кращого. *Ред.*

ництва. Вільні американці, що сами обробляють землю, мають одночасно ще багато інших занять. Частину вживаних ними меблів і знарядь вони звичайно виготовлюють сами. Вони часто будують свої власні будинки й постачають продукти своєї власної промисловости на якнайдальші ринки. Вони одночасно прядуни й ткачі, вони фабрикують мило й свічки, взяття і одяг для свого власного вжитку. В Америці рільництво часто є побічне заняття коваля, мірошника або крамаря».[264] Де ж тут лишається серед таких чудаків поле для «поздержливости» капіталіста?

Велика принадність капіталістичної продукції в тому, що вона не лише постійно репродукує найманого робітника як найманого робітника, але й пропорційно до акумуляції капіталу завжди продукує відносне перелюднення найманих робітників. Таким чином закон попиту й подання праці утримується в належній колії, коливання заробітної плати вганяється у межі, вигідні для капіталістичної експлуатації, і, нарешті, ґарантується стільки доконечну соціяльну залежність робітника від капіталіста, те відношення абсолютної залежности, що його політико-економ може у себе дома, в метрополії, пишномовно перебріхувати на вільне договірне відношення між покупцем і продавцем, між двома однаково незалежними посідачами товарів, посідачем товару капітал і посідачем товару праця. Але в колоніях ця чудова ілюзія зникає. Абсолютна кількість людности тут зростає куди швидше, ніж у метрополії, бо багато робітників приходить тут на світ уже дорослими, і все ж ринок праці тут завжди неповний. Закон попиту й подання праці тут цілком крахує. З одного боку, старий світ постійно вкидає туди капітал, жаждущий експлуатації, охоплений потребою в поздержливості; з другого боку, реґулярна репродукція найманих робітників як найманих робітників наражається на якнайнеприємніші й почасти непереможні перешкоди. Де ж тут думати про продукцію зайвих найманих робітників пропорційно до акумуляції капіталу! Сьогоднішній найманий робітник на завтра стає незалежним, самостійно господарюючим селянином або ремісником. Він зникає з ринку праці, та тільки не в робітний дім. Це постійне перетворювання найманих робітників на незалежних продуцентів, що працюють не на капітал, а на самих себе, і збагачують не пана капіталіста, а самих себе, із свого боку надзвичайно шкідливо впливає на стан ринку праці. Не тільки ступінь експлуатації найманого робітника лишається до непристойности низький. Найманий робітник, крім цього, втрачає разом із своєю залежністю й почуття залежности від поздержливого капіталіста. Відси всі ті прикрості, що їх так відважно, так пишномовно й так зворушливо змальовує нам Е. Ґ. Векфілд.

Подання найманої праці,— скаржиться він,— і непостійне, і нерівномірне, і недостатнє. Воно «не лише завжди занадто

[264] Там же, стор. 21, 22.

мале, але й неґарантоване».[265] «Хоч продукт, призначений до розподілу між робітником і капіталістом, і великий, але робітник бере собі таку велику частину, що він швидко стає капіталістом... Навпаки, небагато людей, навіть коли вони живуть надзвичайно довго, можуть нагромадити великі маси багатства».[266] Робітники ні в якому разі не дозволяють капіталістові здержуватися від оплати їм за найбільшу частину їхньої праці. Капіталістові ані крихти не допоможе, якщо він навіть остільки хитрий, що разом із своїм власним капіталом імпортує із Европи й своїх власних найманих робітників. «Вони незабаром перестають бути найманими робітниками, вони незабаром перетворюються на незалежних селян, а то навіть і на конкурентів своїх колишніх хазяїнів на самому ринку найманої праці».[267] Уявіть собі, який жах! Чесний капіталіст за свої власні гроші сам імпортував з Европи своїх власних живих конкурентів! Та це ж світу кінець! Не диво, що Векфілд скаржиться на недостатню залежність і недостатнє почуття залежности в найманих робітників по колоніях. «У наслідок високої заробітної плати,— каже його учень Мірвел,— в колоніях є палке жадання дешевої і покірнішої праці, жадання такої кляси, що їй капіталіст міг би диктувати свої умови, а не щоб вона йому диктувала їх... У країнах із старою цивілізацією робітник, хоч і є вільний, але за силою природного закону залежить від капіталіста; в колоніях ця залежність мусить бути створена штучними засобами».[268]

---

[265] Там же, т. II, стор. 116.

[266] Там же, т. I, стор. 131.

[267] Там же, т. II, стор. 5.

[268] *Merivale*: «Lectures on Colonization and Colonies», London 1841 and 1842, vol. II, p. 235 — 314 і далі. Навіть лагідненький вульґарний економіст - фрітредер Молінарі каже: «В колоніях, де рабство скасовано без заміни примусової праці на відповідну кількість вільної праці, ми бачили щось протилежне тому, що бачимо щодня на власні очі. Ми бачили, як прості робітники із свого боку експлуатують промислових підприємців, вимагають від них заробітної плати, значно вищої від тієї законної частки їхнього продукту, що припадає їм. Плянтатори, не маючи змоги дістати за свій цукор ціну достатню, щоб покрити підвищення заробітної плати, мусіли покривати це збільшення спочатку із своїх зисків, а пізніш навіть із своїх капіталів. Багато плянтаторів таким чином зруйновано, іншим довелося закрити свої підприємства, щоб уникнути неминучої руїни. Без сумніву, краще якщо загинуть нагромаджені капітали, ніж як загинуть цілі покоління людей (яка великодушність з боку пана Молінарі!); але чи не краще було б, коли б не загинули ні ті, ні ці?» («Dans les colonies où l'esclavage a été aboli sans que le travail forcé se trouvât remplacé par une quantité équivalente de travail libre, on a vu s'opérer la contre - partie du fait qui se réalise tous les jours sous nos yeux. On a vu les simples travailleurs exploiter à leur tour les entrepreneurs d'industrie, exiger d'eux des salaires hors de toute proportion avec la part légitime qui leur revenait dans le produit. Les planteurs, ne pouvant obtenir de leurs sucres un prix suffisant pour couvrir la hausse du salaire, ont été obligés de fournir l'excédant, d'abord sur leurs profits, ensuite sur leurs capitaux mêmes. Une foule de planteurs ont été ruinés de la sorte, d'autres ont fermé leurs ateliers pour échapper à une ruine imminente... Sans doute, il vaut mieux voir périr des accumulations de capitaux, que des générations d'hommes: mais ne vaudrat - il pas mieux que ni les unes

Які ж то, на думку Векфілда наслідки цього сумного стану в колоніях?*** «Варварська система розпорошености» продуцентів і національного майна.[269] Роздрібнення засобів продукції поміж численних самостійно господарюючих власників нищить з централізацією капіталу всі основи комбінованої праці. Кожне розраховане на довгий час підприємство, що поширюється на багато років і потребує витрати основного капіталу, наражається, переводячи свої справи, на перешкоди. В Европі капітал не гає ані хвилинки, бо робітнича кляса становить там його живу приналежність, її там з лишком, і він завжди може нею порядкувати. Але в колоніяльних країнах! Векфілд оповідає надзвичайно сумну анекдоту. Він мав розмову з кількома капіталістами з Канади й штату Нью-Йорк, де хвилі еміґрації часто спиняються, лишаючи по собі осад «зайвих» робітників. «Наш капітал,— зідхає один з персонажів мелодрами, — наш капітал був напоготові для багатьох операцій, що для свого виконання потребують чималого часу; але хіба ми могли починати такі операції з робітниками, які — ми знали це — незабаром повернули б нам спину? Коли б ми були певні, що зможемо вдержати в себе працю цих еміґрантів, ми охоче були б їх негайно найняли, та ще й за високу ціну. Ще більше: навіть упевнені, що втратимо їх, ми все ж були б їх найняли, коли б були певні, що матимемо нове подання праці, відповідно до наших потреб».[270]

Після того, як Векфілд так пишно змалював контраст між англійським капіталістичним рільництвом з його «комбінованою» працею і розпорошеним американським селянським господарством, він мимохіть пробовкнувся й про зворотний бік медалі. Він змальовує американську народню масу як заможну, незалежну, підприємливу й порівняно освічену, тимчасом як «англійський рільничий робітник є жалюгідний голодранець (a miserable wretch), павпер... У якій іншій країні, крім Північної Америки й деяких нових колоній, заробітна плата за вільну працю, вживану в рільництві, хоч у якійбудь вартій згадки

ni les autres périssent?» (*Molinari*: «Etudes Economiques», Paris 1846, p. 51, 52). Пане Молінарі, пане Молінарі! Що це буде з десятьма заповідями, з Мойсеєм та пророками, із законом попиту й подання, коли в Европі «entrepreneur»* може скорочувати part légitime** робітника, а в Західній Індії робітник part légitime підприємця. І скажіть, будь ласка, що це таке, ота «part légitime», що її, як ви сами призналися, капіталіст в Европі щодня не доплачує? Молінарі страшенно хочеться там, у колоніях, де робітники такі «прості», що «експлуатують» капіталістів, поліційними заходами надати належної чинности законові попиту й подання, що в інших випадках діє автоматично.

[269] *Wakefield*: «England and America», London 1833, vol. II, p. 52.

[270] Там же, стор. 191, 192.

* — підприємець. *Ред.*

** — законну пайку. *Ред.*

*** У другому німецькому виданні це речення зформульовано так: «Який же то результат панівної в колоніях системи приватної власности, основаної на власній праці, а не на експлуатації чужої праці?». *Ред.*

мірі перевищує найдоконечніші засоби існування робітника?.. Без сумніву, робочі коні в сільському господарстві мають в Англії далеко кращий корм, аніж англійські рільничі робітники, бож коні є цінне майно».[271] Але never mind, * адже національне багатство з природи тотожнє з народніми злиднями.

Але як же вилікувати колонії від цієї антикапіталістичної болячки? Коли б хто хотів за одним махом перетворити всю землю з народньої власности на приватну власність, то цим би він, правда, знищив корінь зла, але разом з тим — і колонії. Майстерність у тім, щоб одним пострілом убити двох зайців. Треба, щоб уряд надав незайманій землі штучну ціну, незалежну від закону попиту й подання, ціну, що примусить еміґранта працювати довший час найманим робітником, доки він заробить досить грошей, щоб купити собі землю[272] й перетворитись на незалежного селянина. З другого боку, фонду, створеного через продаж земель по ціні, порівняно неприступній для найманого робітника, отже, цього грошового фонду, видушеного із заробітної плати через порушення святого закону попиту й подання, уряд повинен уживати в міру його зростання на те, щоб імпортувати з Европи в колонії голоту і підтримувати таким чином для пана капіталіста ринок найманої праці повним. За таких обставин tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles.** Оце — велика таємниця «систематичної колонізації». «За цим пляном,— вигукує тріюмфуючи Векфілд,— подання праці мусить бути стале й реґулярне; бо, поперше, через те, що жоден робітник не має змоги купити собі землі доти, доки він не попрацює певний час за гроші, всі еміґранти-робітники, працюючи комбінованими групами як наймані робітники, продукували б своєму підприємцеві капітал для вживання ще більшої кількости праці; подруге, кожний, що кинув би найману працю і став би земельним власником, саме через купівлю землі забезпечував би певний фонд, щоб пристав-

---

[271] Там же, т. I, стор. 47, 246.

[272] «Ви кажете, що завдяки присвоєнню землі й капіталів, людина, яка не має нічого, крім своїх рук, находить собі роботу та створює собі дохід... навпаки, лише завдяки індивідуальному присвоєнню землі, стається те, що є люди, які не мають нічого, крім своїх рук. Ставлячи людину в безповітряний простір, ви захоплюєте собі атмосферу. Те саме ви робите, захоплюючи собі землю... Це все одно, що кинути людину в простір, де немає багатств, щоб зробити її життя залежним від вашої волі». («C'est, ajoutez-vous, grâce à l'appropriation du sol et des capitaux que l'homme, qui n'a que ses bras, trouve de l'occupation, et se fait un revenu... c'est au contraire, grâce à l'appropriation individuelle du sol qu'il se trouve des hommes n'ayant que leurs bras... Quand vous mettez un homme dans le vide, vous vous emparez de l'atmosphère. Ainsi faites-vous, quand vous vous emparez du sol. C'est le mettre dans le vide de richesse, pour ne le laisser vivre qu'à votre volonté»). (*Colins*: «L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes», Paris 1857, vol. III, p. 267 — 271 passim.).

* — що з того. *Ред.*

** Все буде якнайкраще в цьому найкращому із світів. *Ред.*

ляти нових робітників у колонії».[273] Октройована державою ціна землі мусить, звичайно, бути «достатня» (sufficient price), тобто така висока, «щоб перешкоджати робітикам ставати незалежними селянами доти, доки не з'являться інші, щоб заступити їхнє місце на ринку найманої праці».[274] Ця «достатня ціна землі» є не що інше, як пом'якшене означення викупних грошей, які робітник платить капіталістові за дозвіл покинути ринок найманої праці й заходитися коло обробітку землі. Спочатку робітник мусить створити панові капіталістові «капітал», щоб він міг експлуатувати більше число робітників, а потім він мусить приставити на ринок праці «заступника», якого його коштом уряд транспортує із-за моря для його колишнього пана капіталіста.

Надзвичайно характеристично, що англійський уряд протягом багатьох років запроваджував цю методу «первісної акумуляції капіталу», рекомендовану паном Векфілдом для вжитку специяльно по колоніяльних країнах. Фіяско було, звичайно, таке саме ганебне, як фіяско з банковим актом Піла. Потік еміґрації лише повернувся від англійських колоній до Сполучених штатів. Тимчасом проґрес капіталістичної продукції в Европі, супроводжуваний дедалі більшим утиском з боку уряду, зробив рецепт Векфілда зайвим. З одного боку, величезний і невпинний потік людей, що рік-у-рік тече до Америки, залишає на сході Сполучених штатів застійні осади, бо хвиля еміґрації з Европи кидає туди людей на робітничий ринок швидше, ніж друга хвиля еміґрації встигає занести їх на захід. З другого боку, американська громадянська війна потягла за собою колосальний національний борг, а разом з ним податковий тиск, народження найпідлішої фінансової аристократії, роздаровування величезної частини громадських земель товариствам спекулянтів для експлуатації залізниць, копалень і т. ін.,— одно слово, вона потягла за собою якнайшвидшу централізацію капіталу. Отже, велика республіка перестала бути обітованою землею для робітників-еміґрантів. Капіталістична продукція йде там велетенськими кроками вперед, хоч спад заробітної плати й залежність найманого робітника далеко ще не зведені до европейського нормального рівня. Безсоромне марнотратне роздаровування англійським урядом необроблених колоніяльних земель аристократам і капіталістам, яке сам Векфілд голосно засуджує, разом із потоком людей, що їх притягають копальні золота, і з конкуренцією, яку імпорт англійських товарів створює навіть найдрібнішому ремісникові, породили, особливо в Австралії,[275] достатнє «відносне перелюд-

---

[273] *Wakefield*. Там же, т. II, стор. 192.

[274] Там же, стор. 45.

[275] Скоро Австралія стала своєю власною законодавицею, вона звичайно, видала закони, сприятливі для переселенців, але марнотратство земель, що його перевели вже англійці, стоїть на перешкоді. «Перша й найважливіша мета, яку ставить новий земельний закон з року

нення робітників», так що майже кожний поштовий корабель приносить із собою лихі звістки про переповнення австралійського ринку праці — «glut of the Australian labour-market», — а проституція процвітає там подекуди так само пишно, як і на Haymarket у Лондоні.

Однак нас цікавить тут не стан колоній. Нас цікавить лише таємниця, відкрита в Новому Світі політичною економією Старого Світу і гучно проголошена нею: капіталістичний спосіб продукції й акумуляції, отже, і капіталістична приватна власність зумовлюють знищення приватної власности, основаної на власній праці, тобто зумовлюють експропріяцію робітника.

1862, є в тому, щоб полегшити народові змогу розселюватися» («The first and main object at which the new Land Act of 1862 aims, is to give increased facilities for the settlement of the people»). («The Land Law of Victoria by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands», London 1862, p. 3).

ДОДАТКИ

КРИТИЧНІ УВАГИ НА КНИГУ А. ВАҐНЕРА „ЗАГАЛЬНА АБО ТЕОРЕТИЧНА НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЯ“ *

Wagner Adolph: «Allgemeine oder theoretische Volkswirtschaftlehre. Erstes Theil. Grundlegung. Grundlagen der Volkswirtschaft. Volkswirtschaft und Recht, besonders Vermögensrecht». Zweite vielfach verbesserte und stark vermehrte Auflage. Leipzig und Heidelberg, C. F. Winter, 1879.

1) Концепція пана Ваґнера, *«соціяльно - правна концепція»* (стор. 2) *в «в згоді з Родбертусом, Лянґе і Шеффле»* (стор. 2). *В основних пунктах викладу* він посилається на *Родбертуса і Шеффле*. Пан Ваґнер каже навіть про *морський розбій* як «неправомірне надбання «у *цілих народів*, що він є розбій лише тоді, коли «припускається наявність справжнього jus gentium»** (стор. 18, прим. 3). Він досліджує передусім *«умови господарського суспільного життя»* і *«визначає відповідно до них сферу господарської свободи індивіда»* (стор. 2). «Намагання задовольнити потреби» «*не* діє і не повинно діяти як *суто природна сила*, але, як і кожне намагання людини, воно перебуває під керівництвом розуму і сумління. Отже, кожна дія, що є результат цього намагання, є *відповідальна* і підлягає завжди *моральній оцінці*, яка, правда (!), сама зазнає *історичних змін*» (стор. 9).

Щодо *«праці»* (стор. 9, § 2) пан Ваґнер не вбачає ріжниці між *конкретним характером кожної праці* і *витратою робочої сили*, спільної всім цим конкретним родам праці (стор. 9, 10).

«Навіть *просте управління майном з метою одержати ренту*, так само як і *вживання* здобутого доходу на задоволення потреб, примушує завжди до діяльности, що належить *до поняття праці*» (стор. 10, прим. 6).

За Ваґнером *історично - правні категорії* є *«соціяльні категорії»* (стор. 13, прим. 6).

«Природні монополії положення, особливо у *міських* (! природна монополія положення в лондонському Сіті!) умовах, далі монополії, зв'язані з впливом *клімату* на *рільничу продукцію* цілих країн, потім *природні монополії специфічної родючости ґрунту*, наприклад, при особливо гарних виноградниках, а

* У змісті Марксового рукописного зшитка цю працю подано під назвою: «A. Wagner: Pol. Oeconomie». На обкладинці зшитка, що містить у собі крім цього рукопису і декілька інших, стоїть дата: 1879—1881. *Ред.*

** — міжнародного права. *Ред.*

також і в різних націй, наприклад, при збуті *тропічних продуктів* у країни помірної смуги [«за довід є *вивізні мита* на продукти, що мають якийсь природний монопольний характер, накладувані у віддалених країнах (Південна Европа, тропічні країни) з цілковитою певністю того, що ці мита перекладеться на чужоземних споживачів» (стор. 15, прим. 11). Коли пан Ваґнер висновує відси вивізні мита в південних країнах, то це показує, що він нічого не знає з «*історії*» цих мит] * призводять до того, що добра, які з природи, принаймні почасти, є вільні, стають господарськими добрами, що їх при надбанні (beim Erwerbe) дуже високо оплачується» (стор. 15).

Царина *реґулярного* обміну (збуту) дібр є їхній *ринок* (стор. 21).

До *господарських дібр належать*: *відносини до людей і речей*, (res incorporales),— відносини, що їх предметна відокремленість ґрунтується на абстракції: а) у цілком *вільному обміні* (Verkehr): *клієнтура*, *фірма* і тому подібне, коли вигідні відносини до інших людей, утворені людською діяльністю, можуть *безплатно* відступатись і набуватись, б) на основі певних *правних обмежень обміну* (des Verkehrs): виключні права на продукцію, сервітути, привілеї, монополії, патенти і т. ін. (стор. 22, 23).

Пан Ваґнер зараховує «*послуги*» до числа «*господарських дібр*» (стор. 23, прим. 2 і стор. 28). В основі цього маємо власне його жадання виставити тайного радника Ваґнера як «*продуктивного робітника*», бо, каже він, «відповідь є вирішальна для оцінки всіх тих кляс, що з *професії* виконують *особисті послуги*, тобто *слуг*, представників *ліберальних професій*, отже, і *державних* урядовців. Тільки тоді, коли послуги теж зараховується до господарських дібр, названі кляси є *продуктивні* в господарському розумінні» (стор. 24).

Дуже характеристичне для маніри мислення Ваґнера і К[0] ось що: Рау зауважив: від «*визначення майна* і господарських дібр» залежить, «чи належать до них також *послуги*, чи ні». Проти цього Ваґнер заперечує: треба обрати «*таке визначення*» «*майна*», яке «*включає послуги до господарських дібр*» (стор. 28).

Але «*вирішальний арґумент*» є той, що «*засоби для задоволення потреб* не можуть складатись лише з речових дібр, бо *потреби поширюються не тільки на них, але й на особисті послуги* особливо й на державні послуги, наприклад, *правна охорона* і т. ін.» (стор. 28).

Майно: 1) «*суто економічно... наявний* у певний момент часу *запас господарських дібр, як реальний фонд для задоволення потреб*», є «*майно само по собі*», частина сукупного, або народнього, або національного майна.

2) *Як історично - правне поняття, це* — «*запас господарських дібр, що перебуває у посіданні, або становить власність якоїбудь особи*, «*майнове володіння*» (стор. 32). Останнє є «*історичноправне* — *відносне поняття власности*. Власність дає лише *певні*

* Прямі дужки в тексті означають зауваження Маркса, що їх він вставляє у цитований текст. *Ред.*

порядкувальні і виключні права проти інших людей. *Об'єм* (Mass) цих прав *змінюється* [тобто історично] (стор. 34). «Кожне майно в другому розумінні є *одиничне майно*, майно якоїбудь фізичної або юридичної особи» (там же).

Громадське майно, «особливо майно *примусово - громадських господарств*, а саме майно *держави, округ і громад*. Це майно призначається на *загальне користування* (як шляхи, річки і т. ін.), і власність на це майно приписується державі і т. д. як юридичному *представникові суспільства* (народу, людности даної округи і т. ін.); абож це *майно держави та громад у власному значенні слова*, а саме майно, що служить для *управління*, для виконання державних функцій, або майно *фінансового характеру*, використовуване державою, щоб діставати доходи як засоби для виконання її функцій (стор. 35).

Капітал, capitale, переклад слова, κεφάλιον, що ним позначали вимогу грошової суми на відміну від *процентів* (τόκος). В середні віки *капітали*, caput pecuniae, означали щось основне, істотне, первинне (стор. 37). В Німеччині вживалось слово Hauptgeld (стор. 37).

Капітал. Фонд, що служить для придбання; запас дібр, що служить для придбання; запас рухомих засобів придбання. Навпаки: *споживний запас* — маса рухомих засобів споживання, розглядувана певною стороною як одне ціле (стор. 38, прим. 2).

Обіговий і основний (stehendes) капітал (стор. 38, 2a) і 2 b).

Вартість. За паном Ваґнером Марксова теорія вартости є «*наріжний камінь його соціялістичної системи*» (стор. 45). Тому що я ніколи не творив «*соціялістичної системи*», то це твердження є фантазія Ваґнера, Шеффле і tutti quanti. Далі Ваґнер каже: Маркс «вбачає *спільну суспільну субстанцію мінової вартости*, що її тільки він і має тут на увазі, в *праці*, а *міру величини мінової вартости* в суспільно - доконечному робочому часі і т. д.» (стор. 45).

Я ніде не кажу про «*спільну суспільну субстанцію мінової вартости*», а скорше кажу, що мінові вартості (*мінова вартість* не існує, коли немає принаймні двох мінових вартостей) виражають щось *спільне їм обом*, щось «цілком незалежне від їхніх споживних вартостей» [тобто від їхньої натуральної форми], а саме «вартість». Наприклад, ми читаємо: «Отже, те спільне, що виявляється у міновому відношенні або міновій вартості товару, є *його вартість*. Дальший дослід знов приведе нас до мінової вартости як доконечного способу виразу або доконечної форми виявлення товарової вартости; цю останню, однак, спочатку треба розглянути *незалежно від цієї форми*» (2 вид., стор. 13).*

Отже, я не кажу, що «праця» є «спільна суспільна субстанція мінової вартости»; а що я в окремому розділі докладно розглядаю *форму вартости*, тобто розвиток мінової вартости, то

* «Капітал», т. I, стор. 13 другого німецького видання; стор. 4 цього українського видання. *Ред.*

було б дивно зводити цю «форму» до «спільної суспільної субстанції», до праці. Забуває також пан Ваґнер, що в мене за суб'єкт є не «вартість» і не «мінова вартість», а *товар*.

Далі: «Але ця теорія (Марксова) є не стільки загальна теорія вартости, скільки *теорія витрат* (Kostentheorie), зв'язана з ім'ям Рікарда» (стор. 45). Пан Ваґнер міг би так з «Капіталу», як і з *праці Зіберової* (коли б він знав російську мову) зрозуміти ріжницю між мною і Рікардом, що в дійсності досліджував працю лише як *міру величини вартости* і в наслідок цього не знайшов жодного зв'язку між своєю теорією вартости і суттю грошей.

Коли пан Ваґнер каже, що це не «загальна теорія вартости», то він по - своєму має цілковиту рацію, бо під загальною теорією вартости він розуміє мудрування (Spintisieren) щодо слова «вартість», а це дає йому також змогу залишатися з традиційним і звичним для німецьких професорів сплутуванням «споживної вартости» і «вартости», бо і те і друге мають спільне слово «вартість». Але коли він далі каже, що це — «*теорія витрат*», то це зауваження або сходить на тавтологію: товари, оскільки вони є вартості, репрезентують лише дещо *суспільне*, працю, і остільки *величину вартости* товару визначається, на мою думку, *величиною робочого часу, що міститься в товарі*, і т. ін., тобто нормальною кількістю праці, що її коштує спродукувати певний предмет і т. ін.; а пан Ваґнер доводить протилежне тим, що він запевняє, ніби ця і т. ін. теорія вартости не є «загальна», бо він, пан Ваґнер, дотримується іншої думки щодо «загальної теорії вартости». Абож він каже *щось неправдиве*: Рікардо (слідом за Смісом) сплутує вартість і витрати продукції; вже в «*До критики політичної економії*», а також у примітках до «Капіталу» я виразно показав, що *вартості* і *ціни продукції* (які лише виражають у грошах витрати продукції) *не* збігаються. Чому вони не збігаються? Про це я *нічого* не сказав панові Ваґнерові.

Крім того, «я дію довільно», бо зводжу «ці витрати лише до так званих трудових затрат у вузькому значенні слова. Але це завжди припускає, що наведено доказ, а його досі немає, саме доказ того, що процес продукції цілком можливий без посередництва діяльности *приватних капіталістів*, яка утворює і застосовує капітал» (стор. 45).

Замість ставити мені за обов'язок у майбутньому наводити подібні докази, пан Ваґнер, навпаки, мусив би був спочатку довести, що в численних громадах, які *існували до появи приватних капіталістів* (староіндійська громада, південнослов'янська родова громада і т. ін.), *суспільного процесу продукції*,— не кажучи вже про процес продукції взагалі,— *не існувало*. Крім того, Ваґнер міг би сказати лише ось що: експлуатацію робітничої кляси клясою капіталістів, коротко кажучи, характер капіталістичної продукції, Маркс змальовує правильно, але він помиляється в тому, що він розглядає це господарство як історично минуще, тоді як Арістотель помилявся в тому, що він, навпаки, розглядав *рабське господарство* як *не* минуще.

«Поки подібного доказу *не* дано [інакше кажучи, поки капіталістичне господарство існує], *дохід з капіталу* (*«Kapitalgewinn»*) у *дійсності також* [тут визирають копита або вуха осла] є *«конститутивний»* елемент вартости, а *не*, як думають соціялісти, тільки *відрахування*, або *«грабування робітника»* (стор. 45, 46). Що таке *«відрахування від робітника»*, відрахування з його шкури і т. ін., не можна зрозуміти. Алеж у моєму викладі дохід з капіталу в дійсності *не* є «тільки відрахування, або грабування робітника». Навпаки, я малюю капіталіста як доконечного функціонера капіталістичної продукції і показую, що він не тільки «відраховує», або *«грабує»*, але й примушує *продукувати додаткову вартість*, отже, допомагає утворювати те, що мають відраховувати; далі я докладно показую, що навіть у товаровому обміні обмінюються *тільки еквіваленти*, що капіталіст, якщо він оплачує робітникові справжню вартість його робочої сили, з усім правом, тобто з правом, відповідним цьому способові продукції, здобуває *додаткову вартість*. Але все це не робить «дохід з капіталу» *«конститутивним» елементом* вартости, а лише показує, що у вартості, *«конституйованій»* не працею капіталіста, міститься частина, яку він може присвоїти собі «по праву», тобто не порушуючи права, відповідного товаровому обмінові.

«Ця теорія дуже однобічно звертає увагу тільки на один цей момент, що визначає вартість [1) Тавтологія. Ця теорія неправильна, бо Ваґнер має «загальну теорію вартости», яка з нею не збігається, а тому «вартість» Ваґнера визначається «споживною вартістю», як це саме доводить розмір професорського утримання; 2) пан Ваґнер підсовує замість вартости «ринкову ціну» даного моменту, або ціну товару, що відхиляється від вартости,— що є щось дуже відмінне від вартости], а саме на *витрати*, а не на інший момент, а саме *придатність, корисність, момент потреби* [тобто вона не сплутує «вартости» з *споживною вартістю*, чого так хотілося б природженому плутаникові такого ґатунку, як Ваґнер]. Вона не відповідає не тільки *утворенню мінової вартости в сучасному обміні* [він має на увазі *утворення цін*, що абсолютно нічого не змінює у *визначенні вартости*: з рештою в *сучасному обміні*, звичайно, *відбувається утворення мінової вартости*, як це відомо першому - ліпшому ґрюндерові, фальсифікаторові товарів і т. ін., яке не має нічого спільного з *утворенням вартости*, але пильно стежить за *утвореними вартостями*; крім того, я, наприклад, при визначенні *вартости робочої сили* виходжу з того, що вартість її справді цілком оплачується, а це *в дійсності не так*. Пан Шеффле в «Capitalismus etc.» вважає, що це є «великодушність» або щось подібне. Але це є лише науково доконечний спосіб дослідження], але, як це чудово і навіть *остаточно* (!) доводить Шеффле в «Quintessenz» і особливо в «Socialer Körper» вона не відповідає також і умовам, що *доконечно мусять утворитися в Марксовій гіпотетичній соціялістичній державі*. [Отже, соціялістична держава, що її

пан Шеффле ласкаво «утворив» замість мене, перетворюється на «*Марксову* соціялістичну державу» (а не на приписувану Марксові в гіпотезі Шеффле)]. Це можна *переконливо* довести на прикладі збіжжя і т. ін., що його *мінова вартість*, у наслідок впливу змінних урожаїв при незмінній потребі на нього, *навіть* при системі «*соціяльних такс*» мусила б реґулюватись *інакше*, ніж відповідно *тільки до витрат*». [Скільки слів, стільки дурниць. Поперше, я ніде не казав про «*соціяльні такси*» і при *дослідженні вартости* маю на увазі буржуазні відносини, а не застосування цієї теорії *вартости* до «соціялістичної держави», що її конструював навіть не я, а пан Шеффле замість мене. Подруге: коли при невроважаї ціна на збіжжя підвищується, то, поперше, підвищується його *вартість*, бо дану кількість праці *зреалізовано в меншій кількості продукту*; подруге, ще куди більше підвищується *продажна ціна* збіжжя. Яке чинення має це до моєї теорії вартости? Саме настільки, наскільки продажна ціна хліба *перевищує його вартість*,— саме настільки інші товари продаються, хоч у натуральній, хоч у грошовій формі, *нижче від їхньої вартости*, і навіть тоді, коли їхня власна грошова ціна *не* знижується. *Сума вартостей* лишається та сама, коли б навіть грошовий вираз усієї цієї *суми вартостей* збільшився, тобто коли б збільшилась, як каже пан Ваґнер, сума «мінової вартости». Таке матимемо тоді, коли ми припустимо, що *спад цін* суми інших товарів не урівноважує *підвищення цін* на збіжжя понад вартість (перевищення його ціни над вартістю). Але в цьому разі мінова вартість грошей настільки ж спала нижче від їхньої вартости; сума вартостей усіх товарів не тільки лишається *та сама*, вона лишається та сама навіть у *грошовому виразі*, коли до товарів зачислюється і гроші. Далі: підвищення цін на збіжжя понад викликане невроважаєм підвищення його вартости буде в «соціялістичній державі» в усякому разі менше, ніж при сучасних збіжжевих лихварях. Але тоді «соціялістична держава» заздалегідь буде організовувати продукцію так, щоб річне подання збіжжя лише якнайменш залежало від коливань урожаю. Розмір продукції, подання та споживання раціонально реґулюватиметься. Нарешті, чи може «соціяльна такса»,— припустивши навіть, що фантазії Шеффле в цій галузі здійсняться,— викликати щось за або проти моєї теорії вартости? Так само мало, як мало примусові заходи, вживані при нестачі провізії на кораблі, або у фортеці, або підчас французької революції і т. ін.— заходи, що не мають жодного чинення до *вартости* і є жахливі для соціялістичної держави — можуть порушувати *закони вартости* «капіталістичної (буржуа́зної) держави», отже, також і теорію вартости! Це не більш як дитячі теревені!].

Той самий Ваґнер доброзичливо цитує слова Рау: «Щоб уникнути непорозумінь, треба точно встановити, що розуміють під *вартістю взагалі, і відповідно до німецького слововживання* для цього треба обрати *споживну вартість*» (стор. 46).

Виведення поняття вартости (стор. 46 і далі).

За паном Ваґнером з *поняття вартости* треба d'abord* *виснувати споживну вартість* і потім з неї** *мінову вартість*, а не так, як у мене, з *конкретности товару*; цікаво простежити цю *схоластику* в його новітньому «виданні» («Grundlegung»).

«Людині властиве природне намагання *ясно усвідомити собі і зрозуміти* те *відношення*, що в ньому внутрішні й зовнішні *добра* перебувають до потреб. Це роблять за допомогою оцінки (*оцінки вартости*), що через неї добрам, відповідно (beziehungsweise) предметам *зовнішнього світу*, надається вартість і *вимірюється* її» (стор. 46), а на стор. 12 читаємо: «Всі засоби для задоволення потреб звуться *добрами*».

Отже, коли ми вставимо в першому реченні замість слова «*добро*» надаваний йому Ваґнером *логічний зміст*, то перша фраза наведеного уривку звучатиме так:

«Людині властиве природне намагання *ясно усвідомити собі і зрозуміти* те *відношення*, що в ньому «внутрішні й зовнішні засоби для задоволення її потреб» перебувають *до її потреб*». Це речення ми можемо дещо спростити, облишивши «внутрішні засоби і т. ін.», як це пан Ваґнер у дальшому реченні зараз же «відповідно» і робить.

«*Людина*»? Коли тут розуміють категорію «людина», то вона взагалі не має «жодних» потреб; коли окрема людина протистоїть природі, то її треба розглядати, як і всяку не-стадну тварину; а коли це людина, що живе вже у суспільстві будь-якої форми,— а це пан Ваґнер припускає, бо його «людина», хоч і не має університетської освіти, все ж орудує мовою,— то за вихідний пункт треба взяти певний характер цієї суспільної людини, тобто певний характер суспільства, в якому вона живе, бо тут продукція, отже, *процес добування нею засобів існування*, вже має якийсь суспільний характер.

Але у професора-доктринера відношення людини до природи з самого початку є не *практичні відношення*, тобто не відношення, обґрунтовані на дії, а *теоретичні*; уже в першому реченні сплутано два відношення такого роду. Поперше: через те, що в дальшому реченні «*зовнішні засоби для задоволення потреб людини*» або «*зовнішні добра*» перетворюються на «*предмети зовнішнього світу*», перше із згаданих відношень набуває такого вигляду: людина перебуває у *відношенні до предметів зовнішнього світу* як до засобів задовольняти свої потреби. Але люди аж ніяк не починають з того, що «перебувають у цьому теоретичному відношенні *до предметів зовнішнього світу*». Як і інші тварини, вони починають з того, що *їдять, п'ють* і т. ін., отже, не з того, що «перебувають» у якомусь відношенні, а з того, що *активно діють*; з того, що за допомогою дії опановують певні предмети зовнішнього світу і таким чином задовольняють свої потреби. (Вони, отже, починають з продукування). В наслідок повторю-

* — спочатку. *Ред.*

** Слова «потім з неї» в рукопису закреслені. *Ред.*

вання цього процесу властивість цих предметів «задовольняти потреби» людей відтискується в їхньому мозку, люди й тварини навчаються також «теоретично» відрізняти зовнішні предмети, що служать для задоволення їхніх потреб, від усіх інших предметів. На певному рівні дальшого розвитку, після того, як збільшились і далі розвинулись потреби людей, а також і діяльність, що нею їх задовольняється, люди дають словесні назви цілим клясам цих предметів, що їх вони вже на досвіді відрізняли від усього іншого зовнішнього світу. Це настає неодмінно, бо в процесі продукування, тобто в процесі присвоєння цих предметів, люди постійно перебувають у трудовому зв'язку (werktätiger Umgang) один з одним і з цими предметами і незабаром мусять також вступити в боротьбу з іншими людьми за ці предмети. Але ця словесна назва виражає лише як уявлення те, що повторювана діяльність перетворила на досвід, а саме те, що людям, які живуть уже в певному суспільному зв'язку (а таке припущення випливає неодмінно з наявности мови), певні зовнішні речі служать для задоволення їхніх потреб. Люди дають цим предметам особливу (generis) назву лише тому, що вони вже знають, що ці предмети служать для задоволення їхніх потреб,— лише тому, що вони намагаються за допомогою більш або менш часто повторюваної діяльности заволодіти ними і зберегти їх у своєму посіданні; вони, може, звуть ці предмети «добрами» або якоюсь іншою назвою, яка виражає, що вони на практиці вживають ці предмети, що ці предмети для них корисні, і надають предметові цього характеру корисности, як властивого самому предметові, хоч вівця навряд чи визнала б за свою «корисну» властивість те, що вона йде на їжу людині.

Отже: люди почали фактично з того, що присвоювали собі певні предмети зовнішнього світу, як засоби задовольняти свої власні потреби і т. д. і т. ін., потім вони дійшли того, що *й словесно* почали називати їх тим, чим вони на практиці вже були для них, а саме *засобами для задоволення своїх потреб*,—предметами, що їх «задовольняють». Коли називають ту обставину, що люди не тільки на практиці ставляться до таких предметів як до засобів задовольняти свої потреби, але також в уявленні і словесно позначають їх як предмети, що «задовольняють» їхні потреби, отже, *їх самих* (поки потребу людини не задоволено, вона перебуває в стані *незадоволености* щодо своїх потреб, отже, і самою собою),— коли це, «відповідно до німецького слововживання», називають «надавати вартість» предметам, то цим доведено, що загальне поняття «вартість» походить з відношення людей до предметів зовнішнього світу, які задовольняють їхні потреби, і що це, отже, і є *родове поняття* «вартости», а всі інші види вартости, наприклад, хемічна валентність (Wert) * елементів, є лише підвид цього поняття.

* В німецькій мові і вартість і валентність (хемічна) позначається терміном «Wert». *Ред.*

Німецькому професорові політичної економії властиве «природне намагання» висновувати економічну категорію «вартість» з якогобудь «поняття», і цього він досягає тим, що те, що в політичній економії звичайно зветься «споживною вартістю», він, «відповідно до німецького слововживання», перейменовує на «вартість» взагалі. І скоро тільки таким чином знайдено «вартість» взагалі, вона своєю чергою служить для того, щоб *виснувати «споживну вартість»* з «вартости взагалі». Для цього треба тільки знову додати перед словом «вартість» взагалі облишену раніш приставку «споживна».

Справді, Рау (див. стор. 88) * нам просто каже, що «треба [для німецького професора - доктринера] точно встановити, що розуміється під *вартістю взагалі*», і наївно додає, що «відповідно до *німецького слововживання* для цього треба *обрати споживну вартість*». [В хемії *хемічною валентністю* (Wert) даного елементу зветься число атомів інших елементів, що з ними може сполучатися один атом даного елементу. Але і вагу сполучуваних атомів також звуть еквівалентністю, рівновартістю різних елементів і т. ін. Отже, спочатку треба визначити поняття «вартости взагалі» і т. ін. і. т. ін.].

Коли людина ставиться *до предметів як до «засобів задовольняти свої потреби»*, то вона ставиться до *них як до «дібр»*,— свідчить Ваґнер. Він надає предметам атрибуту «добра», але *зміст цієї операції* аж ніяк не змінюється від того, що пан Ваґнер перейменовує її на операцію «надавати вартість». Його власна лінива свідомість зараз же доходить «розуміння» в такому реченні:

«Це роблять за допомогою *оцінки* (оцінки *вартости*), що через неї *добрам*, відповідно *предметам зовнішнього світу*, надається *вартість*, і *вимірюється* її». Ми зовсім не кажемо вже про те, що пан Ваґнер висновує *вартість* з оцінки *вартости* (він сам додає до слова «*оцінка*» в дужках слова «оцінка вартости», щоб довести справу до «ясного усвідомлення й розуміння»). «*Людина*» має «природне намагання» оцінювати добра як «вартості» і таким чином дозволяє панові Ваґнерові додержати обіцянки й *виснувати* «поняття *вартости* взагалі». Ваґнер недурно контрабандою вставляє замість слова «добра» відповідно (beziehungsweise) «*предмети зовнішнього світу*». Він виходив ось із чого: людина «ставиться» до «предметів зовнішнього світу», що є засоби задовольняти її потреби, як до «*дібр*». Отже, вона *оцінює* ці предмети саме через те, що ставиться до них як до «дібр». І для цієї оцінки ми вже мали раніше «опис», що звучить, наприклад, так: «Людина як *істота, що має потреби*, перебуває в постійному зіткненні *з навкольним її зовнішнім світом і пізнає, що в ньому є численні умови її життя і добробуту*» (стор. 8). А це й значить не що інше, як те, що вона «*оцінює* предмети

* Див. *Rau*. Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, B. I, Abt. 1. 1868, S. 88. *Ред.*

зовнішнього світу», оскільки вони задовольняють її як «істоту, що має потреби». Тепер можна,— особливо коли відчувати «природне» професорське «намагання» виснувати *поняття вартости взагалі — охристити* це надання «предметам зовнішнього світу» атрибуту «добра» назвою «*надавати вартість*». Можна було б також сказати: людина, ставлячись до предметів зовнішнього світу, що задовольняють її потреби, як до «дібр», «оцінює» їх, надає їм «*ціну*» і тим самим виснування поняття «*ціни* взагалі» з способу дій «*людини*» давалось би німецькому професорові в готовому вигляді. Все, чого сам професор не може зробити, він примушує робити «*людину*», яка однак сама на ділі є не що інше, як *професорська людина*, яка думає, що зрозуміла світ, коли підводить себе під абстрактні рубрики. Але оскільки «надавати *вартість*» предметам зовнішнього світу означає тут, тільки іншими словами, те саме, що надавати їм атрибут «дібр», то цим аж ніяк не надано, як цього хитрощами домагається Ваґнер, «*вартости*» *самим* «*добрам*», як визначення, відмінного від їхнього *буття як* «*дібр*». Замість слова «добро» тут тільки підставлено слово «вартість». (Як бачимо, тут можна було б підставити і слово «ціна». Можна було б підставити також слово «скарб» (Schatz), бо «людина», накладаючи на «предмети зовнішнього світу» штамп «дібр», «оцінює» (schätzt) їх і тому ставиться до них як до *скарбу* (Schatz). Отже, ми бачимо, як ці три економічні категорії: *вартість*, *ціну* і *скарб* пан Ваґнер може, наче якийсь маґ, одним махом виснувати з «природного намагання людини» дати професорові його обмежений світ понять (уявлень)). Але в панові Ваґнері живе невиразне намагання видертися з його лабіринту тавтологій і хитрощами домогтися «чогось дальшого». Відси фраза: «що через неї добрам, відповідно предметам зовнішнього світу, *надається вартість*» і т. ін. А що штемпелювання «предметів зовнішнього світу» на «*добра*», тобто виділення і фіксація їх в уяві як *засобів задовольняти* людські потреби, у пана Ваґнера має назву «надавати предметам *вартість*», то він так само мало може це назвати надавати самим «добрам» *вартість*, як він не міг би сказати надавати *вартість* «*вартості*» предметів зовнішнього світу. Але він робить salto mortale * за допомогою слів: «добрам, відповідно предметам зовнішнього світу, *надається вартість*». Ваґнер мусив би сказати: штемпелювання певних предметів зовнішнього світу на «*добра*» можна також назвати «надавати вартість» цим предметам, і саме таким способом Ваґнер *висновує* «*поняття вартости* взагалі». Від такої *зміни* словесного виразу не змінюється *зміст*. Це завжди лише *виділення і фіксація в уяві* предметів зовнішнього світу, що є засоби задовольняти людські потреби; отже, в дійсності це лише пізнання і визнання певних *предметів зовнішнього світу за засоби задовольняти потреби людини* «*взагалі*» (людини, що однак як така в дійсності страждає від «потреби в поняттях»).

* — карколомний скік. *Ред.*

Але пан Ваґнер хоче нас або самого себе запевнити, що він не дає двох назов тому самому змістові, а, навпаки, від визначення «добро» поступає наперед до відмінного від нього і розвиненішого *визначення* «вартість», і цього він досягає просто тим, що замість «предметів зовнішнього світу» підставляє «відповідно» слово *«добра»*,— процес, що його він знову таки «затемнює» тим, що замість «дібр» підставляє «відповідно предмети зовнішнього світу». Його власна плутанина справляє таким чином певний ефект: вона спантеличує його читачів. Він міг би також перевернути своє чудове «виведення» таким способом: людина, *відрізняючи*, а тому й *виділяючи* предмети зовнішнього світу, що є засоби задовольняти її потреби, як такі засоби для задоволення потреб з-поміж інших предметів зовнішнього світу, оцінює (würdigt) ці предмети, надає *їм вартість* або *атрибут «вартости»*; це можна також висловити так, що вона надає їм атрибут «добро» як характеристичну ознаку абож цінить і оцінює (achtet und schätzt) їх як «добра». Цим самим «вартостям», *відповідно* предметам зовнішнього світу, *надається* поняття *«добра»*. Таким чином, з поняття «вартість» висновується поняття «добро» взагалі. При всіх подібних *виведеннях* ідеться лише про те, щоб *відвести* від завдання, що розв'язати його авторові не сила.

Але пан Ваґнер одним махом і з усією поспішністю переходить від «вартости» *«дібр»* до «виміряння» цієї вартости.

Зміст залишається абсолютно той самий, коли взагалі не підсовується контрабандою слово «вартість». Можна було б сказати: людина, накладаючи на певні предмети зовнішнього світу, що і т. ін., штамп *«дібр»*, поступінно порівнює ці «добра» поміж себе і ставить їх у деякий ряд відповідно до ієрархії своїх потреб, тобто, коли хочете, *«вимірює»* їх. Про розвиток справжньої міри цих дібр, тобто про розвиток *міри їхньої величини*, Ваґнер справді не повинен тут розводитись, бо це дуже виразно нагадало б читачеві, як мало тут ідеться про те, що взагалі розуміють під «виміряннєм вартости».

[Що виділення предметів (вказівка на предмети) зовнішнього світу, які є засоби задовольняти людські потреби, як «дібр» можна *назвати* також «надавати цим предметам вартість», — це Ваґнер міг довести не тільки як Рау, ґрунтуючись на «німецькому слововживанні», але й за допомогою латинізованого слова dignitas = *гідність* (Würde), достойність (Würdigkeit), *ранґ* і т. ін., що бувши надане предметам, означає також *«вартість»*; dignitas походить від *dignus*, а це останнє від *dic*, point out, show — виділяти, показувати; dignus, отже, означає *pointed* out, відси також *digitus* — палець, що ним показують на предмет; грецькою мовою δειχνύω, δάχτυλος (палець); ґотською мовою ga-tecta (dico); *німецькою* мовою: zeigen (*показувати*); ми могли б дійти ще дальших «виведень», взявши на увагу, що δείχνυμι (або δεύχω) (робити видимим, виявляти, показувати) має спільний пень δέχω (тримати, брати) з δέχομαι].

Стільки банальностей, тавтологічної плутанини, словесного криходерства, фалшивих маневрів пан Ваґнер подає на неповних сімох рядках.

Нема чого дивуватись, коли цей темний муж (vir obscurus) після таких кунштюків з великим самозадоволенням каже далі: «*Поняття вартости*, таке суперечливе і, крім того, *затемнене* багатьма, часто *лише на позір глибокодумними дослідженнями*, дуже просто (indeed)* розплутується [rather** «заплутується»], коли, як це досі робилося [а саме Ваґнером], виходити з потреб і *господарської природи* і дійти до *поняття добра, а до останнього прив'язати поняття вартости*» (стор. 46). Ми маємо тут господарство понять, що його нібито *розвиток* у vir obscurus сходить на «прив'язування» і до певної міри на «розв'язування».

Дальше виведення поняття вартости:

Суб'єктивна і об'єктивна вартість. Суб'єктивна: і в найзагальнішому значенні вартість добра = значення, що його «надається» *добру в наслідок його корисности... не* є властивість речей самих по собі, хоч об'єктивно і має за передумову корисність речі [отже, має за передумову *«об'єктивну» вартість*]... В об'єктивному розумінні під *«вартістю»*, *«вартостями»* розуміють також *«добра», що мають вартість*, де (!) добро і вартість, добра і вартості стають по суті ідентичними поняттями» (стор. 46, 47).

Після того, як Ваґнер назвав *«вартістю* взагалі» або *«поняттям вартости»* взагалі те, що звичайно звуть *«споживною вартістю»*, він не може не згадати, що «виведена (!) таким чином (так! так!) вартість є *«споживна вартість»*. Після того, як він тільки но назвав *«споживну вартість»* «поняттям вартости» взагалі, або «вартістю взагалі», він минулим числом відкриває, що він лише верзе нісенітниці про «споживну вартість», отже, «виводить» останню, бо тепер верзти нісенітниці і виводити це «по суті» є ідентичні операції мислення. Але при цій нагоді ми довідуємось, яка суб'єктивна обставина зв'язує Ваґнера з попереднім «об'єктивним» сплутуванням понять. Він розкриває нам тайну. Родбертус написав йому листа,— його можна прочитати в «Tübinger Zeitschrift» за 1878 рік,— де пояснює, чому існує «тільки один рід вартости», споживна вартість. «Я (Ваґнер) пристав на цей погляд, його значення я підкреслив уже в першому виданні». Про слова Родбертуса Ваґнер каже так: «Це цілком слушно і примушує змінити звичайний не - логічний «поділ» «вартости» «на *споживну вартість і мінову вартість*, як я це робив ще в § 35 першого видання» (стор. 48, прим. 4); і той самий Ваґнер зараховує мене (стор. 49, примітка) до тих людей, що на їх думку «споживну вартість» треба цілком «усунути» «з науки».

---

* — справді. *Ред.*
** — скорше, радше. *Ред.*

Все це «нісенітниці». De prime abord* я виходжу зовсім не з «понять», отже, не з «поняття вартости», і тому мені зовсім не треба вдаватися до «поділу» останнього. Я виходжу з найпростішої суспільної форми, що в ній продукт праці виступає в сучасному суспільстві, а це і є *«товар»*. Я аналізую його, а саме спочатку в тій *формі, що в ній він з'являється*. Тут я виявляю, що, з одного боку, товар у своїй натуральній формі є *предмет споживання*, або *споживна вартість*, а з другого боку, *носій мінової вартости*, і з цього погляду він сам є «мінова вартість». Дальша аналіза цієї мінової вартости показує мені, що мінова вартість є лише *«форма* виявлення», самостійний спосіб виявлення *вартости*, що міститься в товарі, і після того я переходжу до аналізи вартости. Тому я ясно пишу на стор. 36 другого видання»** «Коли ми на початку цього розділу згідно із звичайною термінологією казали: товар є споживна вартість і мінова вартість, то це, точно кажучи, було неправильно. Товар є споживна вартість, або предмет споживання, і «вартість». Він виявляється як отака двоїстість, що нею він є, скоро *його вартість* має власну форму виявлення, відмінну від його натуральної форми, а саме форму *мінової* вартости і т. ін.». Отже, я не поділяю вартість *взагалі* на споживну вартість і мінову вартість, як на протилежності, що на них розпадається абстрактне поняття «вартість»,— навпаки, конкретна суспільна форма продукту праці, «товар» є, з одного боку, споживна вартість, а з другого — «вартість»,— а не мінова вартість, бо ця сама тільки форма виявлення не є його власний *зміст*.

Подруге: тільки vir obscurus, що не зрозумів ані словечка в «Капіталі», може робити такий висновок: через те, що Маркс в одній примітці до першого видання «Капіталу»*** відкидає всю безглузду балаканину німецьких професорів про «споживну вартість» взагалі і відсилає читачів, що хочуть щонебудь знати про справжні споживні вартості, до «підручників товарознавства», то *споживна вартість* не відіграє у нього жодної ролі. Звичайно, споживна вартість не відіграє ролі своєї протилежности, «вартости», яка з нею не має нічого спільного, крім того, що в назві «споживна вартість» є слово «вартість». З таким самим правом він міг би сказати, що я лишаю осторонь мінову вартість тому, що вона є лише форма виявлення вартости, а не сама «вартість», бо для мене «вартість» товару не є ані її споживна, ані її мінова вартість.

Коли ми хочемо аналізувати «товар» — цю найпростішу економічну конкретність,— то ми повинні залишити осторонь усі відносини, що не мають нічого спільного з даним об'єктом аналізи. Ось чому те, що треба сказати про товар, оскільки він є споживна вартість, я сказав у небагатьох рядках, а з другого боку, я підкреслив *характеристичну форму*, що в ній тут з'яв-

* Насамперед. *Ред.*

** Див. стор. 24 цього українського видання. *Ред.*

*** Див. стор. 2 цього українського видання. *Ред.*

явється споживна вартість, продукт праці, а саме: «річ може бути корисна й бути продуктом людської праці, не будучи товаром. Хто своїм продуктом задовольняє свою власну потребу, той, правда, створює споживну вартість, алеж не товар. Щоб випродукувати товар, *він мусить* продукувати *не тільки споживну вартість*, але *споживну вартість для інших, суспільну споживну вартість*» (стор. 15).* [В цьому корінь «суспільної споживної вартости» Родбертуса]. Через це споживна вартість— як споживна вартість «товару» — сама має історично - специфічний характер. У примітивних громадах, де,. наприклад, засоби існування спільно продукуються і розподіляються між членами громади, спільний продукт задовольняє безпосередньо життєві потреби кожного члена громади, кожного продуцента, суспільний характер продукту, споживної вартости, є тут *в його (загальному) спільному характері*. (Пан Родбертус, навпаки, перетворює «суспільну споживну вартість» *товару* на «суспільну споживну вартість» взагалі і тому верзе нісенітниці).

Отже, як випливає з попереднього, було б справжнісіньким безглуздям при аналізі товару,— з тієї причини, що він виступає, з одного боку, як споживна вартість або добро, а з другого боку, як «вартість»,— з цієї нагоди «прив'язувати» до цієї аналізи всілякі банальні міркування про споживні вартості або добра, що не стосуються до царини товарового світу, як от «державні добра», «громадські добра» і т. ін., як це роблять Ваґнер і взагалі німецькі професори, або про таке добро, як «здоров'я» і т. ін. Там, де сама держава є капіталістичний продуцент, як от при експлуатації рудень, лісів і т. ін., її продукт є «товар» і має тому специфічний характер усякого іншого товару.

З другого боку, vir obscurus проґавив, що вже в аналізі товару я не припиняю аналізи на двоїстому способі, в якому він виступає, але зараз же йду далі, переходячи до того, що в цьому двоїстому значенні товару виражається двоїстий *характер праці*, продукт якої є товар: — корисної праці, тобто конкретних відмін праці, які утворюють споживні вартості, і абстрактної *праці, праці як витрати робочої сили*, незалежно від того, в який «корисний» спосіб її витрачається (на цьому в дальшому побудовано змалювання процесу продукції); що в розвитку *форми вартости товару*, кінець - кінцем її грошової форми, отже, *грошей*, *вартість* одного товару виражається в *споживній вартості* іншого, тобто в натуральній формі іншого товару; що саму додаткову вартість виводиться з «специфічної» *споживної вартости робочої сили*, властивої виключно робочій силі, і т. д. і т. ін.; що, отже, у мене споживна вартість відіграє цілком іншу важливу ролю, ніж у попередній політичній економії, але — і це треба добре зауважити — її розглядається зав-

* — за другим німецьким виданням; стор. 6 цього українського видання. *Ред.*

жди лише тоді, коли такий розгляд випливає з аналізи даної економічної форми (Gestaltung), а не з мудрувань з приводу понять і слів «споживна вартість» і «вартість». Тому при аналізі товару, навіть коли йдеться про його споживну вартість, ми не даємо одразу визначення «капіталу», що було б чистим безглуздям, поки ми ще лишаємося при аналізі елементів товару.

Але що у моєму викладі наводить нудьгу (шокує) на пана Ваґнера, так це те, що я не роблю йому приємности й не наслідую батьківське німецьке професорське «намагання» сплутувати споживну вартість і вартість. Німецьке суспільство, хоч і з великим запізненням, а все ж поступінно від февдального натурального господарства, або, принаймні, від переважання його досягло капіталістичного господарства, але професори все ще однією ногою стоять у старому гної, і це цілком природно. З кріпаків землевласників вони перетворились на кріпаків держави, взагалі уряду. Тому і наш vir obscurus, що навіть не помітив, що моя *аналітична* метода, яка виходить не від людини *взагалі*, а з економічно даного періоду суспільства, не має нічого спільного з німецько - професорською методою зв'язування понять («mit Worten lässt sich trefflich streiten, mit Worten ein System bereiten» *), каже: «У згоді з поглядами *Родбертуса*, а також і *Шеффле*, я стверджую, що *всяка вартість* має характер *споживної вартости*, і тим більше підкреслюю оцінку споживної вартости, *бо* оцінку мінової вартости до багатьох з найважливіших господарських дібр аж ніяк не можна прикласти [що примушує його висловитись? як служитель держави він почуває себе зобов'язаним сплутувати споживну вартість з вартістю!], *наприклад*, *до держави та її функцій*, а також до інших відносин суспільного господарства» (стор. 49, прим.). [Це нагадує старих хеміків, поки не було ще хемії як науки: на тій підставі, що топлене масло, називане в буденному житті (на півночі) просто маслом, відзначається м'якістю, вони назвали масляними кислотами хлорові сполуки, безводний хлорид - цинк (Zinkbutter), сполуку антимону (Antimonbutter), отже,— висловлюючись мовою vir obscurus,— вони твердо вірили в маслянистий характер усіх хлорових, цинкових і антимонових сполук]. Ця балаканина сходить на таке: через те, що деякі добра, а саме *держава* (добро!) і її *«функції»* (зокрема функції її професорів політичної економії), *не* є «товари», то протилежні властивості, що містяться в самих «товарах» (які до того ж *виразно* виявляються в *товаровій формі* продукту праці), треба сплутуватти одну з однією! Взагалі, Ваґнерові і К° важко було б довести, що вони більше виграли б, коли б їхні «функції» оцінювалося за їхньою «споживною вартістю», за їхнім речовим «змістом» (Gehalt), ніж коли б їх оцінювалося за їхнім «утри-

* «Словами зручно диспутувати, словами зручно системи будувати».— Цитата з Ґетевого «Фавста». *Ред.*

манням» (Gehalt) (за допомогою «соціяльної такси», як каже Ваґнер), тобто за їхньою оплатою.

(Єдине, що явно лежить в основі цього німецького туподумства, є те, що слова *«вартість»* (Wert) або *гідність* (Würde) прикладалося спочатку до самих корисних речей, що існували як продукти праці за довгий час до того, як вони зробились *товарами*. Але з науковим визначенням товарової «вартости» це так само не має нічого спільного, як та обставина, що слово *сіль* вживалось у старовинних народів спочатку для кухенної соли, а потім, від часів Плінія, *цукор* і т. ін. тіла фігурували як види *соли* [indeed* всі безколірні тверді тіла, розчинні у воді, шо мають специфічний смак], не означає, що хемічна категорія «сіль» охоплює цукор і т. ін.).

[Що покупець купує товар не тому, що товар має вартість, а тому, що він є «споживна вартість» і вживається на певні призначення, то зрозуміло само собою: 1) що споживні вартості «оцінюється», тобто досліджується їхню *якість* (так само як *кількість* їх вимірюється, зважується і т. ін.); 2) що коли різні сорти товару можуть замінити один одного для того ж самого споживання, то віддають перевагу тому або іншому ґатункові і т д. і т. ін.].

[В ґотській мові є тільки *одне* слово для *вартости* (Wert) і *гідности* (Würde) — слово Vairths τιμή, τιμάω, *schatzen*, тобто оцінювати, визначати *ціну* або *вартість*, *таксувати*; *метафорично*: поважати, цінити, шанувати, виділяти.— Τιμή — оцінка; відси: визначення вартости, або ціни, оцінка, розцінка. Далі: *оцінка вартости*, а також *сама вартість* і *сама ціна* (у Геродота, Платона), αἱ τιμαὶ — витрати у Демостена. Далі *шанування* (Wertschätzung), *честь*, пошана, почесне місце, почесна посада. Див. *Грецько-німецький словник Роста*].

[Вартість, ціна (за словником Шульце) в ґотській мові: Vairths, прикметник, ἄξιός, ἱκανός. *В старо-північно-німецькій* мові: *Verdhr*, гідний; *Verdh*, *вартість*, *ціна*; *в англо-саксонській*: *Veordh*, *Vurdh*; в *англійській* мові: *Worth* — прикметник; як іменник — *вартість* і *гідність* (Würde)].

[В *середньо-верхньонімецькій* мові: *Wert*, родовий відмінок— Werdes, прикметник (dignus), а також pfennigwert:— Wert, родовий — *Werdes*, вартість, гідність (Würde), пишнота, aestimatio, *товар певної вартости*, наприклад, *pfenwert*, *pennyworth*, — *werde*: meritum, *aestimatio*, dignitas, цінна властивість (*Ziemann*, Mittelhochdeutsches Wörterbuch)].

[Отже, *вартість* (Wert) і *гідність* (Würde) мають щільний зв'язок між собою так етимологічним походженням, як і значенням. Це затемнюється тією обставиною, що в новій верхньо-німецькій мові стало звичайним неорганічне (хибне) утворення *флексій* від слова Wert (вартість): Wert, Wertes замість Werdes, бо ґотському th відповідає верхньонімецьке d, а не th = t, і те

*— в дійсності. *Ред.*

саме спостерігається в середньо - верхньонімецькій мові (*Werth*), родовий — *Werdes*. За правилами середньо - верхньонімецької мови d наприкінці слова мусило б перетворитись на t, отже, *Wert* замість *Werd*, але родовий відмінок Werdes].

[Все це, однак, так само не має нічого спільного з економічною категорією «вартість», як і з *хемічною* вартістю (Wert)* *хемічних елементів* (атомістика) або з хемічними еквівалентами або рівновартостями (вагові сполучення хемічних елементів)].

[Далі треба зауважити, що навіть з погляду цієї словесности— коли з первісної ідентичности *гідности* (Würde) і *вартости* (Wert) випливає само собою, як з природи речей, прикладання цього слова до речей, до продуктів праці в їхній натуральній формі, то потім це слово в незміненому вигляді безпосередньо перенесли на *ціни*, тобто на вартість у її розвиненій формі, тобто на мінову вартість, а це так само мало має спільного з справою, як і та обставина, що те саме слово вживали й далі на позначення гідности (Würde) взагалі, почесної посади і т. ін. Отже, з словесного погляду тут немає жодної відмінности між споживною вармістю і вартістю].

Перейдімо тепер до того авторитету, що на нього посилається наш vir obscurus, до Родбертуса (статтю його можна бачити в «Tübinger Zeitschrift»). Vir obscurus цитує з Родбертуса ось що:

На *стор. 48 Вагнерового тексту*: «Є тільки *один вид вартости*, і це є споживна вартість. Остання є або *індивідуальна* споживна вартість, або *соціяльна* споживна вартість. Перша протистоїть індивідові і його потребам без будь - якого зваження соціяльної організації. [Це вже безглуздя]. [Пор. «Капітал», стор. 171,** де сказано, що *процес праці*, як доцільна діяльність для виготовлення споживних вартостей і т. ін., «*однаково спільний усім його* (людського життя) *суспільним формам*» і «*незалежний від кожної з них*»]. [Поперше, індивідові протистоїть не слово «споживна вартість», а *конкретні споживні вартості*, а *які саме* з них йому «протистоять» (у цих людей все «стоїть»; все зв'язано з «станом»),— це цілком залежить від ступеня суспільного процесу продукції, отже, відповідає також «якійсь соціяльній організації». А коли Родбертус хоче сказати лише ту тривіяльність, що споживна вартість, як предмет споживання, справді протистоїть якомусь індивідові, як індивідуальна споживна вартість для нього, то це тривіяльна тавтологія, або фалшиве твердження, бо коли не казати про такі речі, як риж, маїс, пшениця, м'ясо (яке не протистоїть індусові як предмет харчування), потреба індивіда на титул професора або тайного радника, або на якийбудь орден можлива тільки в певній «соціяльній організації»]. «Друга споживна вартість є *споживна вартість*, що її має соціяльний організм, складений з безлічі індивідуальних організмів (відповідно індивідів)» (стор. 48 тексту). Пречудова німецька мова!

* — валентністю. *Ред.*

** — за другим німецьким виданням; стор. 135 цього українського видання. *Ред.*

Чи йдеться тут про «споживну вартість» «соціяльного організму», чи про споживну вартість, що є в посіданні «соціяльного організму» (як от, наприклад, земля в первісних громадах), чи про певну «соціяльну» форму споживної вартости в якомусь *соціяльному організмі*, як от, наприклад, там, де панує товарова продукція, де споживна вартість, продукована продуцентом, мусить бути «споживною вартістю для інших» і в цьому розумінні «суспільною споживною вартістю»? З таким нікчемним багажем не даси собі ради.

Перейдімо до другої засади Ваґнерового Фавста:* «Мінова вартість є лише історична оболонка й історичний придаток (Um- und Anhang) до соціяльної споживної вартости у певний історичний період. Коли споживній вартості протиставлять, як *логічну протилежність*, *мінову вартість*, то історичне поняття ставлять у логічну протилежність до логічного поняття, а це логічно неприпустимо» (стор. 48, прим. 4). «Це,— каже там же, тріюмфуючи, Ваґнер,— цілком правильно!»— Але хто ж діє таким чином? Безперечно, Родбертус має на увазі мене, бо за словами його famulus'а,** Р. Маєра, він написав «великий товстий рукопис проти «Капіталу». Хто ж ставить у логічну протилежність? Пан Родбертус, що для нього і «споживна вартість» і «мінова вартість» обидві з природи своєї є лише «поняття». В дійсності в кожному прайскуранті кожен окремий сорт товару пророблює цей нелогічний процес: як *добро* або *споживна вартість*, як бавовна, прядиво, залізо, і т. ін., він відрізняється від інших, виражає якісно toto coelo *** відмінне від інших «добро», але одночасно він виражає свою *ціну*, як щось якісно однакове й кількісно відмінне в цій *однаковій якості*; він виступає в своїй натуральній формі для того, хто його вживає, і в цілком відмінній від неї і «спільній» у нього з іншими товарами *формі вартости*, тобто як *мінова вартість*. Про «логічну» протилежність тут ідеться тільки у Родбертуса і споріднених з ним німецьких професорів - доктринерів, що виходять з «поняття» вартість, а не з «соціяльної речі», «товару», і потім роздвоюють саме це поняття і сперечаються про те, яка з цих обох химер мозку є справжній Яків!

За цими бундючними фразами ховається не що інше, як безсмертне відкриття, що людина за всяких становищ мусить їсти, пити і т. ін. (не можна навіть далі ще сказати: одягатись або мати ніж і виделку, ліжко і житло, бо це буває не за всяких становищ); коротко кажучи, що за всяких становищ вона мусить для задоволення своїх потреб знаходити готові зовнішні предмети в природі і заволодіти ними, або виготовляти їх з даних природою матеріялів; у цих своїх справжніх діях людина фактично ставиться завжди до відомих зовнішніх речей як до «споживних вартостей», тобто поводиться з ними завжди як з предметами свого споживання;

* Маркс має на увазі Родбертуса. В «Фавсті» Ґетевому Фавст має учня на прізвище Ваґнер. *Ред.*

** — слуги. *Ред.*

*** — цілком. *Ред.*

тому споживна вартість за Родбертусом є «логічне» поняття; отже, на тій підставі, що людина мусить також дихати, «дихання» є «логічне» поняття, а зовсім не «фізіологічне». Уся пласкість Родбертуса виступає в цій його протилежності «логічних» та «історичних» понять! Він сприймає «вартість» (економічну вартість, протилежно до споживної вартости товару) лише в її формі виявлення, як *мінову вартість*, а що ця остання виступає лише там, де принаймні деяка частина продуктів праці, предметів споживання функціонує як «товари», і це стається не з самого початку, а лише в певний період суспільного розвитку, тобто на певному ступені історичного розвитку, то *мінова вартість* є *«історичне»* поняття. Коли б Родбертус,— нижче я скажу, чому він цього не побачив,— аналізував далі мінову вартість товарів,— бо ця остання існує лише там, де є *товари* у множині, різні сорти товарів,— він знайшов би за цією формою виявлення «вартість». Коли б він далі досліджував вартість, то він далі знайшов би, що тут річ, «споживна вартість», виступає (gilt) лише як *упредметнення* людської праці, як *витрата однакової людської робочої сили*, і тому цей зміст виступає як *предметний* характер *речі*, властивий *їй самій* як речі, хоч ця предметність і *не* з'являється в її натуральній формі (що однак зумовлює потребу в особливій *формі вартости*). Він, отже, знайшов би, що «вартість» товару лише виражає в історично розвиненій формі те, що існує також, хоч і *в іншій формі*, у всіх інших історичних суспільних формах, а *саме суспільний характер праці*, оскільки вона існує як *витрата суспільної робочої сили*. Коли, таким чином, «вартість» товару є лише певна, історична форма чогось, що існує у всіх суспільних формах, то так само стоїть справа і щодо «суспільної споживної вартости», оскільки вона характеризує «споживну вартість» товару. Пан Родбертус запозичив міру величини вартости у Рікарда; але він так само мало, як Рікардо, досліджував або зрозумів саму субстанцію вартости, наприклад, «суспільний» характер праці в первісній громаді як суспільному організмі зв'язаних між собою робочих сил, а тому і «суспільний» характер їхньої *праці* в процесі витрати цих сил.

Далі казати про Ваґнерові нісенітниці на цю тему зайво.

Міра величини вартости. Тут пан Ваґнер пристає на мій погляд, але вважає, на жаль свій, що я «елімінував» «працю, потрібну для утворення капіталу» (стор. 58, прим. 7).

«В обміні (Verkehr), реґульованому суспільними органами, визначення *таксованої вартости*, зглядно *таксованих цін* мусить відбуватися за відповідного зважування цього *моменту витрат* [так зве він витрачену в продукції кількість праці], як це в принципі було в попередніх адміністративних і цехових таксах і знову мусило б бути при можливій *новій системі такс* [мається на увазі соціялістичну систему такс!]. Але у вільному обміні *витрати* не є *єдина* основа визначення мінових вартостей і цін і не можуть бути цією основою при жодному *мислимому суспільному ладі*. Бо незалежно від витрат завжди мусять поставати *коли-*

вання споживної *вартости* і *потреб*, коливання, що *вплив їх на мінову вартість і на ціни* (договірні й таксовані ціни) модифікує і мусить модифікувати вплив витрат» і т. ін. (стор. 58, 59). «Це дотепне [саме це!] виправлення соціялістичної теорії вартости... становить заслугу (!) Шеффле», що пише в «Sozialer Körper», III, стор. 278: «При всякому суспільному впливі на потреби і продукцію не можна оминути того, що всі потреби якісно й кількісно не залишаються у рівновазі з відповідними виробництвами. А коли це так, то *соціяльні коефіцієнти вартостевих витрат не можуть одночасно правити за пропорціональні соціяльні коефіцієнти споживної вартости*» (стор. 59, прим.). Що все це сходить тільки на тривіяльне твердження про підвищення і спад *ринкових цін* вище або нижче вартости і до припущення того, що в «соціялістичній державі Марксовій» *має* силу його теорія вартости, розвинена для *буржуазного* суспільства,— показує така фраза Ваґнерова: «Вони [ціни] тимчасово більш або менш відхилятимуться від них [від витрат], вони підвищуватимуться для дібр, що їхня споживна вартість збільшилась, і спадатимуть для дібр, що їхня споживна вартість зменшилась. *Лише для довгого періоду часу* витрати зможуть знову й знову справляти вплив як вирішальний реґулятор» і т. ін. (стор. 59).

Право. Для характеристики фантазування нашого vir obscurus про творчий влив *права* на господарство досить однієї фрази, хоч висловлений у ній абсурдний погляд він вибовтує знову й знов: «Поодиноке господарство має на чолі, як орган його технічної і економічної діяльности... якусь *особу*, як правного і господарюючого суб'єкта. Воно знову таки не є суто господарське явище, а одночасно залежить від характеру (Gestaltung) *права*. Бо останнє визначає, кого визнається за особу і хто, отже, може стояти на чолі господарства» і т. ін. (стор. 65).

Шляхи сполучення і транспорт (стор. 75 — 76 і 80, прим.).

На стор. 82 «зміну в (натуральних) складових частинах маси дібр» (якогобудь господарства), названу у Ваґнера також «зміною дібр» і проголошену ним за «соціяльний обмін речовин» Шеффле (принаймні один випадок останнього: але я вжив цього слова також при «натуральному» процесі продукції як обмін речовин між людиною і природою), *запозичено* в мене; у мене обмін речовин виступає вперше в аналізі Т — Г — Т, а перерви в зміні форми в дальшому означається так само, як перерви в обміні речовин.

Те, що пан Ваґнер каже далі про *«внутрішній обмін»* або про добра, що є в одній галузі продукції (у нього в одному «поодинокому господарстві»), почасти щодо їхньої «споживної вартости», почасти щодо їхньої «вартости», так само викладено в мене в аналізі першої фази Т — Г — Т, а саме Т — Г, приклад з ткачем полотна, «Капітал», стор. 85, 86, 87, * де в підсумку сказано: «Тим то наші товаропосідачі відкривають, що той самий поділ праці, який їх робить незалежними приватними продуцентами,

* — за другим німецьким виданням; стор. 62, 63, 64 цього українського видання. *Ред.*

робить незалежним від них самих суспільний процес продукції і їхні відносини в цьому процесі, — що взаємна незалежність осіб доповнюється системою всебічної речової залежности» («Капітал», стор. 87).*

Договори для придбання дібр через обмін (verkehrsmässig). Тут наш темний муж (vir obscurus) ставить усе моє і своє шкереберть. У нього існує спочатку право, а потім обмін (Verkehr); а справді діється навпаки: спочатку існує *обмін* і лише потім з нього розвивається *правний лад*. В аналізі товарової циркуляції я показав, що при розвиненому обміні (Tauschhandel) особи, що обмінюються, мовчазно визнають одна одну за однакові особи і за власників обмінюваних ними дібр; вони роблять це вже тоді, коли пропонують один одному свої добра і доходять згоди. Це *фактичне* відношення, що постає лише через і в самому обміні, пізніше набуває *правної форми*, як договір і т. ін.; але ця форма не утворює ані свого змісту, обміну, ані *наявних* у ній *відносин осіб поміж себе*, а vice versa.** Протилежне каже Ваґнер:

«*Це придбання* (дібр через обмін) доконечно має за передумову певний *правний лад, що на основі його* (!) відбувається обмін», і т. ін. (стор. 84).

Кредит. Замість дати розвиток грошей як *платіжного засобу* Ваґнер негайно перетворює процес циркуляції,— оскільки він відбувається в такій формі, що обидва еквіваленти в Т — Г не протистоять один одному одночасно,— на *кредитову оборудку* (стор. 85 і далі), додаючи при цьому, що вона часто сполучається з виплатою «процентів»; це служить йому також для того, щоб виставити «виявлення довір'я», а тим самим і «довір'я» за базу «кредиту».

Про юридичне розуміння «майна» у Пухти та інших, що за ним до майна належать також *борги* як *неґативна складова частина* (стор. 86, прим. 8).

Кредит є «споживний кредит» і «продуктивний кредит» (стор. 86). Перший переважає на нижчому ступені культури, останній — на «вищому».

Про причини заборгованости (причини павперизму: коливання урожаїв, військова служба, конкуренція рабів) у старовинному Римі див. *Ієрінґ*, Дух римського права, *третє вид.*, стор. 234, т. II, 2.

На думку пана Ваґнера, на «нижчому ступені споживний кредит» панує серед «нижчих пригноблених» і «вищих марнотратних кляс». В дійсності: в Англії та Америці *«споживний кредит» усюди переважає, відколи утворилася система депозитних банків!* «Особливо виявляє себе... *продуктивний кредит* як економічний фактор у народньому господарстві, що ґрунтується на *приватній власності на землю і рухомі капітали* і що допускає *вільну конкуренцію*. Він зв'язаний з майновим *посіданням*, а не

* — за другим німецьким виданням; стор. 64 цього українського видання. *Ред.*

** — навпаки. *Ред.*

з майном як суто економічною категорією», і тому він є лише «історично - правна категорія» (!) (стор. 87).

Залежність поодинокого господарства та майна від впливів зовнішнього світу, особливо від впливу народньогосподарської коньюнктури.

1) *Зміни в споживній вартості*: поліпшуються в деяких випадках у наслідок *перебігу часу* як умови певних природних процесів (*вино, сиґари, скрипки* і т. ін.). «У переважній більшості *погіршуються*... розкладаються на свої речові складові частини, *випадковості* всякого роду». Цьому відповідають «*зміни*» мінової вартости в тому самому напрямі, «*підвищення вартости*» або «*зниження вартости*» (стор. 96, 97). *Див. про договори наймання жител* у Берліні (стор. 97, прим. 2).

2) Зміни в людському знанні властивостей дібр: у наслідок цього «*майно зростає*» в *позитивному випадку*. [Застосування кам'яного вугілля до *топлення заліза* в Англії близько 1620 р., коли зменшення лісів уже загрожувало дальшому існуванню залізовиробної продукції; хемічні відкриття, наприклад, йоду (використання йодовмісних соляних джерел). Фосфорити як добриво. Антрацит як паливо. Речовини для газового освітлення, для фотографії, відкриття барвних і лікувальних речовин. Ґутаперча. Каучук. Рослинна слонова кість (з Phyteleptas macrocarpa). Креозот. Парафінові свічки. Вживання *асфальту*, соснових глиць (соснова шерсть), газів у домнах, кам'яновугільної смоли на виготовлення аніліну. Шерстяне дрантя, осtружки і т. д. і т. ін.]. *В неґативному випадку зменшення корисности, а тому й вартости* (наприклад, відкриття трихіни в свинині, отруйних речовин у фарбах, рослинах і т. ін.) (стор. 97, 98). Відкриття викопних продуктів у надрах землі, нових корисних властивостей цих продуктів та нових способів вживати їх збільшує *майно землевласника* (стор. 98).

3) *Коньюнктура*.

Вплив *усіх* зовнішніх «умов», що «посутньо визначають *виготовлення дібр для обміну*», «*попит і збут*» їх, а тому й їхню «*мінову вартість*», а також мінову вартість «*окремого*», *уже готового добра*... цілком або здебільшого *незалежний* від «господарюючого суб'єкта», зглядно «власника» (стор. 98). *Коньюнктура стає «вирішальним фактором» у «системі вільної конкуренції»* (стор. 98 — 99). Тому одна людина «за допомогою принципу приватної власности» виграє те, чого вона не «заслужила», і таким чином друга зазнає «шкоди», «економічно незаслужених збитків».

Про спекуляцію (стор. 101, прим. 10. *Ціни на житла*, стор. 102, прим. 11). *Вугільна й залізовиробна промисловість* (стор. 102, прим. 12). *Численні зміни в техніці* знижують вартість промислових продуктів, так само як і знарядь продукції (стор. 102 — 103, прим. 13).

В «народньому господарстві з дедалі більшим числом людности і дедалі вищим добробутом *переважають... сприятливі шанси*,— хоч і з випадковими тимчасовими й місцевими назадніми

рухами й коливаннями,—*для землеволодіння*, особливо для міського (по великих містах)» (стор. 102). «Таким чином коньюнктура дає бариші особливо *земле*власникові» (стор. 103). «Ці бариші, як і більшість інших баришів на вартості, *сполучених з коньюнктурою*, є лише *чисті спекулятивні бариші*». Їм відповідають «спекулятивні втрати» (стор. 103). Так само про «торговлю збіжжям» (стор. 103, прим. 15).

Треба «відверто визнати... що господарський стан окремої особи або родини» «*посутньо є наслідок коньюнктури*», і це «неминуче послаблює значення *особистої господарської відповідальности*» (стор. 104 — 105). Тому, «коли *сучасна організація* народнього господарства та її *правна база* (!), отже, приватна власність на землю й капітали і т. ін., визнається за *лад*, що в основному *незмінний*» (... нерозбірливо), то немає жодних засобів, щоб «подолати... причини [лиха, що випливає з коньюнктури, як от затримки в збуті, кризи, звільнення робітників, скорочення заробітної плати і т. ін.], а значить *немає* засобів подолати саме це лихо»; щождо «симптомів» або «наслідків лиха», то пан Ваґнер гадає, що їх можна подолати за допомогою «оподаткування *коньюнктурних баришів*», за допомогою «раціональної... *системи страхування*» проти «економічно - незаслужених» «*втрат*», що є продукт коньюнктури (стор. 105).

Такого висновку,— каже наш темний муж,— доходять, коли сучасний спосіб продукції з його «правною базою» вважають за «незмінний»; але дослідження його, що відзначається більшою глибиною, ніж соціялістичне вчення, пройде у саму «суть речей». Nous verrons,* яким саме способом?

Окремі головні моменти, що утворюють коньюнктуру.

1) *Коливання урожаїв основних засобів харчування під впливом погоди* і політичних умов, наприклад, розладів в обробітку землі під впливом воєн. Вплив цього на продуцентів і споживачів, стор. 106. (Про торговців збіжжям див. Tooke, «History of prices»; про Греччину — Böck, «Staatshaushalt der Athener, I, § 15; про Рим — Ієрінґ: «Дух римського права», 3 вид.. т. II, стор. 238). *Підвищення смертности серед нижчих верств людности*, що спостерігається нині при кожному *незначному* підвищенні цін, «є *безперечний доказ того, як мало пересічна заробітна плата* для маси робітничої кляси *перевищує абсолютно потрібну* для життя *суму*» (стор. 106, прим. 19). *Поліпшення засобів сполучення* [«одночасно» це є — як ми читаємо в прим. 20 — «найважливіша передумова спекулятивної торговлі збіжжям, яка вирівнює ціни»], *змінені методи обробітку землі* [«плодозмінна система», коли розводять *різні* продукти, що на них зміни погоди справляють різний сприятливий або несприятливий вплив]; відси «менші коливання цін на збіжжя в межах коротких переміжків часу» порівняно «з середніми і старовинними віками». Але й тепер ще коливання дуже великі (див. прим. 22, стор. 107, там же).

* Ми побачимо. *Ред.*

2) *Зміни в техніці. Нові методи продукції*. Бессемерова сталь замість заліза і т. ін., стор. 107 (і до цього прим. 23). *Введення машин замість ручної праці*.

3) Зміни в засобах сполучення і транспорту, що впливають на *просторовий* рух людей і речей; це особливо впливає... *на вартість землі* і предметів *низької специфічної* вартости; цілі галузі продукції примушені зробити важкий перехід до інших метод продукування (стор. 107). (До цього прим. 24, там же. *Підвищення вартости землі близько гарних засобів комунікації* в наслідок кращого збуту продукованих тут продуктів; полегшення *скупчення людности* в містах, відси *колосальне підвищення вартости землі в містах* і найближчих до них місцях. *Полегшення вивозу збіжжя* та інших сількогосподарських і лісових сировинних матеріялів та гірничих продуктів з *місцевостей, де ціни дешеві*, в місцевості, де ціни високі; відси погіршання господарського стану верств людности з стабільним доходом у перших місцевостях і, навпаки, поліпшення стану продуцентів і особливо землевласників там само. Протилежно впливає полегшення *довозу* збіжжя та інших матеріялів, що мають низьку специфічну вартість. Воно вигідне споживачам і невигідне продуцентам у країні, що довозить. Потреба перейти до інших виробництв, від рільництва до тваринництва, як от в Англії 40-ми роками, або нещодавно в Німеччині, в наслідок конкуренції дешевого східньоевропейського збіжжя; для *німецьких сільських господарів* це становить труднощі (поперше) в наслідок *клімату*, а подруге, в наслідок *недавнього великого підвищення заробітної плати*, що його сільські господарі не можуть перекласти на продукти так легко, як промисловці, і т. ін.).

4) *Зміни в уподобаннях, моді* і т. ін., що часто швидко постають протягом короткого часу.

5) *Політичні зміни* в національній і міжнародній сфері обміну (Verkehrsgebiet) (війна, революція і т. ін.), оскільки в наслідок цього при дедалі більшому поділі праці, розвитку міжнародного і т. ін. обміну дедалі *більшого* значення набуває *довір'я* або *недовір'я*. Вплив кредитового фактора, колосальні розміри сучасних воєн і т. ін. (стор. 108).

6) *Зміни в аґрарній, промисловій і торговій політиці* (приклад: реформа брітанських збіжжевих законів).

7) *Зміни в просторовому розміщенні й загальному економічному стані всієї людности*, наприклад, переселення з сільських місцевостей до міст (стор. 108 — 109).

8) *Зміни в соціяльному й економічному стані окремих верств людности*, як от у наслідок забезпечення волі коаліції і т. ін. (стор. 109).

[Французькі 5 мільярдів,* прим. 29, там же].

---

* Мається на увазі п'ятимільярдну контрибуцію, що її Німеччина одержала від Франції після війни 1871 р. *Ред.*

Витрати у поодинокому господарстві. Під «працею», що продукує «вартість»,— а до цієї праці сходять усі витрати,— треба розуміти особливо також «працю» в правильному *широкому* значенні слова, що охоплює *всяку* людську цілесвідому діяльність, доконечну для добування доходу, отже, також особливо «*інтелектуальну працю* керівника і діяльність, що нею утворюється і застосовується капітал»,— «тому» також і «*дохід з капіталу*», дохід, що оплачує цю діяльність, належить до «конститутивних елементів витрат». «Цей погляд суперечить соціялістичній теорії вартости та витрат і критиці капіталу» (стор. 111).

Темний муж підсовує мені твердження, ніби «*додаткова вартість*, продукована *тільки* робітниками, *несправедливо* (*ungebührlich*) залишається у капіталістичних підприємців» (прим. 3, стор. 114). Я ж кажу протилежне, а саме, що товарова продукція на певному пункті неминуче стає «капіталістичною» товаровою продукцією і що, за панівним у ній *законом вартости*, «додаткова вартість» належить (gebührt) капіталістові, а не робітникові. Замість вдаватися в таку софістику, катедер - соціялістичний характер нашого viri obscuri виявляється в такій банальності: «безумовні противники соціялістів» «іґнорують численні випадки відносин *експлуатації*, коли чистий дохід розподіляється *неправильно* (!) і *витрати продукції в окремих підприємствах* надмірно скорочуються на шкоду робітникові (а іноді і капіталістам - позикодавцям) і на користь працедавцям» (там же).

Народній дохід в Англії і Франції (стор. 120):

Річний гуртовий дохід нації:

1) Сукупність *ново*вироблених протягом року дібр. *Тубільні сировинні* матеріяли треба зарахувати повнотою відповідно до їхньої вартости; *предмети, виготовлені з таких тубільних та чужоземних матеріялів* (щоб не зараховувати двічі сировину), рахувати *на суму підвищення вартости, досягненого за допомогою промислової праці*; *сировинні матеріяли і фабрикати*, що їх обмінюється у *торговлі й транспортується*, рахувати на суму спричиненого цим підвищення вартости.

2) *Довіз грошей і товарів з - за кордону*, який випливає з права діставати ренту з *боргових вимог* даної країни, що ґрунтуються на *кредитових угодах*, або з *інвестування капіталів* за кордоном підданцями даної держави.

3) Реально оплачені довозом чужоземних дібр *фрахтові прибутки судноплавства даної країни від зовнішньої і транзитної торговлі*.

4) *Готівка грошова або товари*, переказані з - за кордону в *дану країну для чужоземців, що в ній перебувають*.

5) *Довіз без відповідного заміщення*, наприклад, при *довгочасній* виплаті данини іншою країною даній країні, *при реґулярній іміґрації, а тому й реґулярному довозі майна іміґрантів*.

6) *Надлишок вартости з - за кордону довожуваних у міжнародній торговлі* товарів і грошей [але відси треба відлічити 2) вивіз за кордон].

7) *Сума вартости від користання майном, призначеним для користання* (як от житлові будинки і т. ін.) (стор. 121 — 122).

Обчислюючи *чистий дохід*, треба відлічити, між іншим, вивіз дібр на оплату *фрахтів чужоземному судноплавству* (стор. 123). [Справа не така проста: *Ціна продукції* (*внутрішня*) + *фрахт* = = *продажній ціні*. Коли країна вивозить свої власні товари на своїх власних суднах, то чужі країни оплачують фрахтові витрати; коли ринкова ціна, що тут панує, і т. ін.].

«Поряд довгочасної данини треба зарахувати реґулярні виплати *чужоземним підданцям за кордоном*» (підкупи, як от такі, що їх платили перси грекам, *нагороди чужоземним ученим* при Люї XVI, динарій св. Петра) (стор. 123, прим. 9). Чому не *субсидії*, що їх реґулярно одержували німецькі князі від Франції та Англії? Дивись наївні види *доходів приватних осіб*, доходів, що складаються з «послуг держави та церкви» (стор. 125, прим. 4). Оцінка вартости з погляду окремої особи і народнього господарства.

Руйнування однієї частини товарового запасу, щоб дорожче продати решту, *Курно* «*Récherches sur les principes mathématiques de la theorie des richesses*», 1838) зве «une veritable creation de richesses dans le sens commercial du mot»* (стор. 127, прим. 3).

Про зменшення споживних *запасів* приватних осіб або, *як зве їх Ваґнер*, їхнього «*капіталу, призначеного для користання*», — в сучасний культурний період, зокрема в Берліні, порівняй стор. 128, прим. 5 і стор. 129, прим. 8 і 10; крім того, *у самому продукційному підприємстві* є дуже мало грошей або власного *обігового капіталу* (Betriebskapital), стор. 130 і там же прим. 11.

Відносно більше значення зовнішньої торговлі в теперішній час, стор. 131, прим. 13 і стор. 132, прим. 3.

* — «справжнім утворенням багатств у комерційному значенні слова». *Ред.*

ФОРМА ВАРТОСТИ *

Аналіза *товару* показала, що він є щось *двоїсте*, споживна вартість і вартість. Отже, для того, щоб річ мала *товарову форму*, вона мусить мати *двоїсту форму*, форму споживної вартости і форму вартости. *Форма споживної вартости* є форма самого товарового *тіла*, заліза, полотна й т. ін., його обмацальна, чуттями сприймана форма буття. Це є *натуральна форма* товару. Навпаки, *вартостева форма* товару є його *суспільна форма*.

Як же *виражається вартість* товару? Тобто як вона набуває *своєї власної форми виявлення*? Через *відношення різних товарів*. Щоб правильно аналізувати *форму*, яка міститься в такому відношенні, ми мусимо виходити з її *найпростішого*, найнерозвиненішого вигляду. *Найпростіше* відношення товару є очевидно *відношення його до одним - одного іншого товару*, байдуже *якого*. Тому *відношення двох товарів* дає *найпростіший вираз вартости для одного товару*.

I. Проста форма вартости

20 метрів полотна = 1 сурдутові, або: 20 метрів полотна варті 1 сурдута.

Таємниця *всякої* форми вартости мусить критись у цій *простій формі вартости*. Тим то саме її аналіза й являє собою труднощі.

§ 1. Два полюси виразу вартости: відносна форма вартости і еквівалентна форма

В простому виразі вартости два роди товарів, полотно і сурдут, очевидно, відіграють *дві різні ролі*. Полотно є той товар, *що виражає свою вартість у відмінному від нього товаровому тілі*, в сурдуті. З другого боку, рід товару сурдут служить за *матеріял, що в ньому виражається вартість*. Один товар відіграє активну, другий — пасивну ролю. Отож, про товар, *що виражає свою вартість в іншому товарі*, ми кажемо: *його вартість репрезентована як відносна вартість*, або він перебуває *у відносній формі вартости*. Навпаки, про другий товар, тут про сурдут, що *служить за матеріял для виразу вартости*, ми кажемо: він

---

* З першого німецького видання першого тому «Капіталу», де Маркс це подає як додаток до першого розділу. *Ред.*

функціонує *як еквівалент* першого товару або перебуває *в еквівалентній формі.*

Не вдаючися в ще глибшу аналізу, ми одразу виявляємо тут такі пункти:

а) Нероздільність обох форм

Відносна форма вартости і еквівалентна форма є один до одного належні, взаємно зумовлені, нероздільні моменти *одного і того самого виразу вартости.*

b) Полярність обох форм

З другого боку, ці обидві форми *навзаєм виключають одна одну*, тобто вони є *протилежні крайності*, або *полюси* того самого виразу вартости. Вони *розподіляються* завжди між тими *різними* товарами, що вираз вартости ставить їх у взаємне відношення. Наприклад, я не можу виразити вартість полотна в полотні. *20 метрів полотна = 20 метрам полотна* не є вираз вартости, а виражає лише певну кількість *предмету споживання*, полотна. Отже, *вартість* полотна може бути виражена лише в *іншому товарі*, тобто лише *відносно*. *Отже, відносна форма вартости* полотна має за передумову, що *якийсь інший товар* пристоїть йому *в еквівалентній формі*. З другого боку, *цей інший товар*, тут сурдут, що фігурує як *еквівалент* полотна і, отже, перебуває *в еквівалентній* формі, *не* може *одночасно* бути *у відносній формі* вартости. *Не він виражає свою вартість*. Він дає тільки *матеріял для виразу вартости іншого товару.*

Правда, вираз: *20 метрів полотна = 1 сурдутові*, або: *20 метрів полотна варті 1 сурдута*, включає й зворотне відношення: *1 сурдут = 20 метрам* полотна, або: *1 сурдут вартий 20 метрів полотна*. Але тоді я мушу обернути рівнання, щоб *виразити* вартість сурдута відносно, і скоро я це зроблю, полотно стає *еквівалентом* замість сурдута. Отже, *один і той самий товар не* може *одночасно виступати в обох формах в тому самому виразі вартости*. Навпаки, ці форми одна одну *полярно* виключають.

Уявімо собі міновий торг між продуцентом полотна *A* і продуцентом сурдута *B*. Раніш, ніж вони сторгуються, *A* каже: *20 метрів полотна варті 2 сурдутів* (*20 метрів полотна = 2 сурдутам*), навпаки, *B* каже: *1 сурдут є вартий 22 метрів полотна* (*1 сурдут = 22 метрам полотна*). Нарешті, після довгої торговлі вони доходять згоди. *A* каже: *20 метрів полотна варті 1 сурдута*, а *B* каже: *1 сурдут є вартий 20 метрів полотна*. Тут *обидва* товари, полотно і сурдут, *одночасно* перебувають у відносній формі вартости і в еквівалентній формі. Але, nota bene,* *для двох різних осіб* і *в двох різних виразах вартости*, що саме *одночасно* вступають у життя. Для *A його полотно* перебуває у відносній формі вартости,— бо для нього ініціятива походить *від його товару*,— а *товар другого*, сурдут, навпаки, перебуває

* — зауважте добре. *Ред.*

в еквівалентній формі. З погляду *B* маємо зворотне. Отже, *той самий* товар *ніколи*, також і в цьому разі, не має *одночасно обох форм у тому самому виразі вартости.*

c) Відносна вартість і еквівалент є лише форми вартости

Відносна вартість і еквівалент обоє є лише *форми вартости* товарів. Чи перебуває даний товар в першій з цих форм, або в полярно - протилежній їй, це залежить виключно від *його місця у виразі вартости*. Це виразно виступає в *простій формі вартости*, розглядуваній нами тут насамперед. Своїм *змістом обидва* вирази:

1) *20 метрів полотна = 1 сурдутові*, або *20 метрів полотна варті 1 сурдута.*

2) *1 сурдут = 20 метрам полотна*, або: *1 сурдут є вартий 20 метрів полотна*, зовсім *не різні*. Формою своєю вони не лише *різні*, але й *протилежні*. У виразі 1) вартість полотна виражена відносно. Тому воно перебуває *у відносній формі вартости*, тоді як одночасно вартість сурдута виражена *як еквівалент*. Тому він перебуває в еквівалентній формі. Коли я оберну вираз 1), то матиму вираз 2). Товари *міняють свої місця*, і тоді сурдут перебуває *у відносній формі вартости*, а полотно, навпаки, в еквівалентній формі. Через те, що вони *в тому самому виразі вартости відповідно помінялись місцями, вони змінили форму вартости.*

§ 2. Відносна форма вартости

a) Відношення рівности

Що полотно є той товар, *який мусить виразити свою вартість*, то ініціятива походить від нього. Воно *вступає у відношення до сурдута*, тобто *до якогось іншого товару, відмінного* від нього самого. Це відношення є *відношення прирівняння. Основа* виразу: *20 метрів полотна = 1 сурдутові* фактично є: *полотно = сурдутові*, або виражене словами: *рід товару сурдут є однакової природи, однакової субстанції з відмінним від нього родом товару, полотном.* Здебільша цього не помічають, бо увагу захоплює *кількісне відношення*, тобто *певна пропорція*, що в ній один рід товару прирівнюється до іншого. Забувають, що *величини різних речей* стають *кількісно порівнянними* лише *після того, як їх зведено до тієї самої одиниці. Тільки як вирази тієї самої одиниці* вони є *однойменні*, а через те й *спільномірні величини*. Отже, у вищезгаданому виразі полотно *відноситься* до сурдута *як до собі рівного*, або сурдут відноситься до полотна *як річ тієї самої субстанції, як річ, суттю своєю рівна полотну*. Отже, він *якісно прирівнюється* до полотна.

b) Вартостеве відношення

Сурдут є лише тому *те саме*, що й полотно, що обидва вони є *вартості*. Отже, та обставина, що полотно відноситься до сур-

дута як до собі *рівного*, або що сурдут *прирівнюється* до полотна *як річ тієї самої субстанції*, виражає, що *сурдут у цьому відношенні відіграє* ролю вартости. Він *прирівнюється* до полотна остільки, оскільки воно також *є вартість*. Отже, *відношення рівности є вартостеве відношення*, а вартостеве відношення є насамперед *вираз вартости*, або *вираз буття вартости* товару, *що виражає свою вартість*. Як *споживна* вартість, або товарове тіло полотно *відрізняється* від сурдута. Навпаки, його *буття як вартости* виступає *навіч, виражається у відношенні*, що в ньому інший рід товару, сурдут, *прирівнюється* до нього, або *має значення як рівний йому суттю своєю*.

c) *Якісний зміст відносної форми вартости, вміщеної у вартостевому відношенні*

Сурдут є *вартість* лише тому, що він є *речовий вираз людської робочої сили, витраченої на його продукцію*, отже, *згусток абстрактно людської праці;— абстрактної праці тому*, що тут *абстраговано* від певного, корисного, конкретного характеру вміщеної в ньому праці;— *людської праці* тому, що праця тут має значення лише *як витрата людської робочої сили взагалі*. Отже, полотно не може *відноситись* до сурдута *як до предмету вартости*, або *не може бути* віднесене до сурдута як до вартости без того, щоб не бути віднесеним до нього як до тіла, що його *вся речовина складається з людської праці*. Але як *вартість*, полотно є *згусток тієї самої людської праці*. Отже, в межах цього відношення тіло сурдут *репрезентує субстанцію вартости, спільну для нього з полотном, тобто людську працю. В межах цього відношення* сурдут, отже, фігурує лише як *форма вартости*, а тому також як *форма вартости* полотна, *як почуттьово сприймана форма виявлення вартости полотна*. Таким чином, *за допомогою вартостевого відношення виражається вартість* одного товару у *споживній вартості іншого товару*, тобто в іншому, *від нього самого відмінному товаровому тілі*.

d) *Кількісна визначеність відносної форми вартости, що міститься у вартостевому відношенні*

20 метрів полотна є однак не тільки *вартість взагалі*, тобто згусток людської праці, але вони є й *вартість певної величини*, тобто в них *упредметнена певна кількість людської праці*. Тому у вартостевому відношенні полотна до сурдута товаровий рід сурдут *прирівнюється якісно* до полотна не тільки як *тіло вартости* взагалі, тобто як втілення людської праці, але і *як певна кількість цього тіла вартости*; 1 сурдут, а не 1 тузінь і т. ін., оскільки в 1 сурдуті міститься рівно стільки субстанції вартости, або людської праці, як у *20 метрах полотна*.

e) Відносна форма вартости в цілому

Отже, через *відносний вираз вартости вартість* товару набуває, поперше, *форми, відмінної від його власної споживної вартости*. Споживна форма цього товару є, наприклад, *полотно*. Навпаки, *свою форму вартости* воно має у *своєму відношенні рівности* до сурдута. За допомогою цього відношення рівности інше, почуттьово відмінне від нього товарове тіло стає дзеркалом його власного вартостевого буття, його власною формою вартости. Таким чином товар - полотно *набирає незалежної і самостійної форми вартости, відмінної від його натуральної форми*. Але, подруге, *як вартість певної величини*, як певна величина вартости, воно *вимірюється кількісно* за допомогою кількісно визначеного відношення, або *пропорції*, що в ній до нього *прирівнюється* інше товарове тіло.

§ 3. Еквівалентна форма

a) Форма безпосередньої вимінности

Як вартості всі товари є *рівнозначні, навзаєм замінні*, або *обмінні, вирази тієї самої одиниці*, людської праці. Тому всякий товар є взагалі *вимінний* на інший товар, коли він має таку *форму*, що в ній він *з'являється як вартість*. Одне товарове тіло є *безпосередньо вимінне* на інший товар, оскільки його *безпосередня форма*, тобто його власна *тілесна*, або *природна форма репрезентує вартість* супроти інших товарів, або *фігурує як форма вартости*. Цю властивість має сурдут у *вартостевому відношенні* полотна до нього. Інакше *вартість полотна не можна було б виразити в речі - сурдут*. Отже, те, що якийсь товар має взагалі *еквівалентну форму*, значить лише: завдяки місцю, яке він має у виразі вартости, *його власна натуральна форма має значення як форма вартости для інших товарів*, або він має *форму безпосередньої вимінности на інший товар*. Отже, йому не треба *набирати форми, відмінної від його безпосередньої натуральної форми*, щоб *виступати перед іншим товаром як вартість, відігравати ролю вартости* і *впливати на цей товар як вартість*.

b) Кількісна визначеність не міститься в еквівалентній формі

Те, що річ, яка має *форму сурдута, є безпосередньо вимінна* на полотно, або що річ, яка має *форму золота, є безпосередньо вимінна* на всі інші товари,— *ця еквівалентна форма речі*, зовсім не містить у собі *жодної кількісної визначености*. Протилежний помилковий погляд походить з таких причин:

Поперше: товар, сурдут, наприклад, який служить за матеріял для виразу вартости полотна, в такому виразі *завжди є визначений і кількісно*, наприклад, 1 сурдут, а не 12 сурдутів і т. д. Але чому? Тому, що 20 метрів *полотна* в своєму відносному виразі вартости

виражені не тільки *як вартість взагалі*, але разом з тим *виміряні як певна кількість вартости*. Але та обставина, що 1 сурдут, а не 12 сурдутів, містить у собі стільки ж праці, скільки 20 метрів полотна, а тому і прирівнюється до 20 метрів полотна, не має жодного чинення до *характеристичної властивости* товарового роду - сурдут бути *безпосередньо вимінним* на товаровий рід - полотно.

Подруге: коли *20 метрів полотна* як вартість певної величини виражені в 1 сурдуті, то й *зворотно величина вартости 1 сурдута* також виражена в *20 метрах полотна*, отже, вона також *виміряна кількісно*; але тільки посередньо, через *обернення виразу*, отже, не тому, що сурдут відіграє ролю еквіваленту, а навпаки, тому, що він виражає *відносно* свою власну вартість у полотні.

Потретє: формулу: *20 метрів полотна* = 1 сурдутові, або: *20 метрів полотна варті 1 сурдута*, ми можемо також виразити так: 20 метрів полотна *і* 1 сурдут *є еквіваленти*, або *обоє є рівновеликі вартості*. Тут ми не виражаємо *вартости* якогось одного з цих двох товарів у *споживній вартості другого*. А тому *жоден* з обох товарів не береться в *еквівалентній формі*. *Еквівалент* означає тут лише *рівність величин* після того як обидві речі в нашій голові мовчазно зведені вже до абстракції — *вартість*.

c) *Особливості еквівалентної форми*

α) Перша особливість еквівалентної форми: споживна вартість стає формою виявлення своєї протилежности, вартости

Натуральна форма товару стає *формою вартости*. Але, nota bene, це quid pro quo * для товару *B* (сурдута або пшениці, заліза і т. ін.) відбувається *лише в межах того вартостевого відношення*, в яке стає до нього будь - який *інший* товар *A* (полотно тощо),— *лише в межах цього відношення*. Сам по собі, розглядуваний ізольовано, сурдут, наприклад, є лише корисна річ, споживна вартість, цілком так само, як і полотно, отже, його сурдутова форма є лише форма споживної вартости або *натуральна форма* певного роду товару. А що жоден товар *не може відноситись до самого себе як до еквіваленту*, отже, *і не може зробити свою власну природну шкуру виразом своєї власної вартости*, то й мусить він *відноситись до іншого товару як до еквіваленту*, або природну шкуру *іншого* товарового тіла зробити *своєю власною формою вартости*.

Нехай нам це унаочнить приклад *міри*, якою виміряються товарові тіла, як такі, тобто як *споживні вартості*. *Голова цукру* через те, що вона є тіло, є *важка* й тому має *вагу*, але в жодній голові цукру не можна побачити або відчути її вагу. Візьмімо тепер різні *кусні заліза*, що їхню вагу наперед визначено. *Ті-*

---

* Одне замість одного, заміна одного другим. *Ред.*

лесна форма заліза, розглядувана сама по собі, є так само мало *форма вияву ваги*, як і тілесна форма голови цукру. А все ж, щоб *виразити* голову цукру *як щось важке* або *як вагу*, ми ставимо її у *вагове відношення* до заліза. В цьому відношенні залізо фігурує як тіло, що *нічого не репрезентує, крім важкого або ваги*. Тому кількості заліза служать за міру ваги цукру і *репрезентують* відносно тіла цукру *лише форму ваги, форму виявлення ваги*. Цю ролю відіграє залізо лише в межах цього відношення, в яке стає до нього цукор, або якесь інше тіло, що його вагу треба знайти. Коли б обидві речі *не мали ваги*, вони не могли б увійти в *це відношення*, і *тому одна не могла б бути за вираз ваги другої*. Коли ми покладемо обидві речі на шальки терезів, то ми дійсно побачимо, що *як вага* вони є *те саме*, і тому, взяті *в певній пропорції*, мають також *ту саму вагу*. Як тут *тіло - залізо* репрезентує проти голови цукру лише вагу, так і в нашому виразі вартости *тіло - сурдут* репрезентує проти полотна *лише вартість*.

β) Друга особливість еквівалентної форми: конкретна праця стає формою виявлення своєї протилежности, абстрактної людської праці

У виразі вартости полотна сурдут фігурує як *тіло вартости*, тому його *тілесна* або *натуральна форма* фігурує як *форма вартости*, тобто як *втілення безріжницевої людської праці*, людської праці взагалі. Але праця, що нею утворюється корисна річ - сурдут і, що через неї він набуває своєї певної форми, є не *абстрактна людська праця*, людська праця взагалі, а *певний, корисний, конкретний рід праці — праця кравця*. Проста відносна форма вартости потребує, щоб вартість товару, наприклад, полотна, була виражена тільки в *одним - одному іншому роді товару*, а *який* це є *інший* рід товару, це для простої форми вартости цілком байдуже. Замість виражатись у товаровому роді *сурдут*, *вартість* полотна могла б виразитись у товаровому роді *пшениця* або замість товарового роду *пшениця* — у товаровому роді *залізо* і т. д. Але, хоч то буде сурдут, хоч пшениця, хоч залізо, *еквівалент* полотна завжди фігурує проти полотна як *тіло вартости*, а тому й як *втілення людської праці взагалі*. І завжди *певна тілесна форма еквіваленту*, хоч то буде сурдут, хоч пшениця, хоч залізо, лишається не втіленням *абстрактної людської праці*, а *певного, конкретного, корисного роду* праці, хоч то буде праця кравця, хоч селянина, хоч копальневого робітника. *Певна, конкретна, корисна праця*, що продукує товарове *тіло еквіваленту*, мусить, отже, *фігурувати у виразі вартости* завжди неодмінно як *певна форма здійснення або форма виявлення людської праці взагалі*, тобто абстрактної людської праці. Наприклад, сурдут може фігурувати як *тіло вартости*, отже *як втілення людської праці взагалі*, лише остільки, оскільки робота кравця *фігурує як певна форма*, що в ній витрачається людську робочу силу, або що в ній здійснюється абстрактна людська праця.

У межах вартостевого відношення і включеного в ньому виразу вартости абстрактно - загальне має значення не як властивість конкретного, почуттьово - дійсного, а, навпаки почуттьово - конкретне має значення лише форми виявлення або певної форми здійснення абстрактно - загального. *Праця кравця*, наприклад, що міститься в *еквіваленті* сурдут, у межах виразу вартости полотна має не *загальну властивість* бути також людською працею. Навпаки,— *те, що вона є людська праця*, має значення як суть її, а те, що вона є праця кравця, має значення лише *форми виявлення*, або *певної форми здійснення цієї її суті*. Це quid pro quo неминуче, бо праця, репрезентована в її продукті, тільки тоді є вартостетворча, коли вона є безріжницева людська праця, так що праця, упредметнена у вартості одного продукту, *зовсім не відрізняється* від праці, упредметненої у вартості продукту іншого роду.

Ця перестанова, що в наслідок її почуттьово - конкретне має значення лише форми виявлення абстрактно - загального, замість того, щоб, навпаки, абстрактно - загальному мати значення властивости конкретного, характеризує вираз вартости. Разом з тим вона утруднює його розуміння. Коли я кажу: римське право і німецьке право є і те і те право, то це зрозуміло само собою. А коли я, навпаки, кажу: право, ця абстрактність, *здійснюється* в римському праві і в німецькому праві, в цих конкретних правах, то тут зв'язок стає містичним.

γ) Третя особливість еквівалентної форми: приватна праця стає формою своєї протилежности, працею в безпосередньо суспільній формі

Продукти праці не ставали б *товарами*, коли б вони не були продуктами незалежно одна від однієї виконуваних, самостійних *приватних праць*. *Суспільний зв'язок* цих приватних праць існує *речово*, оскільки вони є *члени природно - вирослого, суспільного поділу праці*, і тому продуктами своїми задовольняють *різнорідні* потреби, що з *сукупности* їх складається також *природно - виросла система суспільних потреб*. Але цей *речовий* суспільний зв'язок *приватних праць*, незалежно одна від однієї виконуваних, лише *упосереднюється*, отже здійснюється лише через *обмін* продуктів цих праць. Тому продукт приватної праці має *суспільну форму лише* остільки, оскільки він має *форму вартости*, а тому *форму вимінности* на інші продукти праці. *Безпосередньо - суспільну* форму має він остільки, оскільки його власна тілесна, або натуральна форма є *разом з тим* форма його вимінности на інші товари, або має значення *форми вартости інших товарів*. Однак, це буває, як ми бачили, з продуктом праці лише тоді, коли він, в наслідок *вартостевого відношення до нього іншого товару*, перебуває в *еквівалентній формі*, або *відіграє ролю еквіваленту* супроти іншого товару.

Еквівалент має *безпосередньо - суспільну форму* остільки, оскільки він має *форму безпосередньої вимінности на інші товари*,

і він має цю форму безпосередньої вимінности остільки, оскільки він *має значення* для іншого товару як *тіло вартости*, а значить, *як щось йому рівне*. Отже, і певна корисна праця, вміщена в ньому, має значення *праці в безпосередньо - суспільній формі*, тобто праці, що має *форму рівности* з працею, вміщеною *в іншому* товарі. Певна конкретна праця, наприклад, *кравецька*, може лише остільки мати *форму рівности* з *різнорідною* працею, що міститься в різнорідному товарі, наприклад, у полотні, оскільки її *певна форма має значення виразу чогось*, що справді становить *рівність* різнорідних праць, або того, що є в них рівного. Але рівні вони лише остільки, оскільки вони є *людська праця взагалі*, абстрактна людська праця, тобто *витрата людської робочої сили*. Отже, в наслідок того, що, як ми вище показали, *певна конкретна праця*, вміщена в еквіваленті, має значення *певної форми здійснення*, або *форми виявлення абстрактної людської праці*, вона має *форму рівности* з *іншою* працею, і тому, *хоч* вона й є *приватна праця*, як і всяка інша праця, що продукує товари, все ж вона є *праця* в *безпосередньо - суспільній формі*. Саме тому й з'являється вона в продукті, *безпосередньо* вимінному на інший товар.

Обидві останні щойно розглянуті особливості *еквівалентної форми* стануть ще зрозуміліші, коли ми звернемось до великого дослідника, що перший проаналізував *форму вартости*, так само як і багато інших форм мислення, форм суспільних і форм природних, і до того здебільша влучніше, ніж його сучасні послідовники. Це є *Арістотель*.

Насамперед *Арістотель* ясно каже, що *грошова форма* товару є тільки *далі розвинений вигляд простої форми вартости*, тобто виразу вартости одного товару в будь - якому *іншому* товарі, бо він каже:

«5 ліжок = 1 будинкові» («Κλίναι πέντε ἀντὶ οἰκίας»)

«не відрізняється від:

5 ліжок = такій і такій кількості грошей («Κλίναι πέντε ἀντὶ ὅσου αἱ πέντε κλίναι»).

Далі він розуміє, що *вартостеве відношення*, в якому міститься цей *вираз вартости*, з свого боку має за передумову, що будинок *якісно прирівнюється* до ліжка і що ці почуттьово - різні речі *без такої рівности їхньої суті* не могли б відноситись одна до однієї *як спільномірні велчиини*. «Обмін», каже він «не може бути *без рівности*, а рівність *не* може бути *без спільномірности*» («οὔτ᾽ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας»). Але тут він збивається і відмовляється від дальшої аналізи форми вартости. «Однак *справді неможливо* («τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον»), щоб такі різні речі були спільномірні», тобто *якісно однакові*. Таке порівняння може бути лише чимось чужим для справжньої природи речей, отже, лише «чимось таким, до чого необхідно вдаватися для практичних потреб».

Отже, Арістотель сам каже нам, чому крахує його дальша аналіза, а саме в наслідок відсутности *поняття вартости*. Чим є те рівне, тобто та спільна субстанція, яку у виразі вартости

ліжка репрезентує будинок супроти ліжка? Щось таке *«не може справді існувати»*, каже Арістотель. Чому? Будинок репрезентує супроти ліжка *щось рівне*, оскільки він репрезентує те, що є дійсно рівне в одному й другому, в ліжку і в будинку. А це є — *людська праця*.

Але того факту, що у формі вартости товарів усяку працю виражається як *рівну людську працю* й тим то як *рівнозначну*,— цього факту Арістотель не міг *вичитати* з форми вартости товарів, бо *грецьке* суспільство ґрунтувалось на *рабській праці* і тому мало за *природну базу нерівність людей і їхніх праць*. Таємницю виразу вартости, *рівність і рівнозначність* усіх праць, тому що й оскільки вони *людська праця* взагалі, можна розшифрувати тільки тоді, коли *поняття людської рівности* має вже тривалість народнього забобону. А це можливо лише в такому суспільстві, де товарова форма є загальна форма продукту праці, де, отже, і відношення людей між собою *як товаропосідачів* є панівне суспільне відношення. Геній Арістотеля виявляється саме в тому, що він у *виразі вартости* товарів одкриває *відношення рівности*. Лише історичні рамки суспільства, що в ньому він жив, заважали йому відкрити те, в чому ж таки «справді» є це *відношення рівности*.

δ) Четверта особливість еквівалентної форми: фетишизм товарової форми є разючіший в еквівалентній формі, ніж у відносній формі вартости

Те, що продукти праці, такі корисні речі, як сурдут, полотно, пшениця, залізо і т. ін., є *вартості, певні величини вартости* і взагалі *товари*,— це є властивості, що їх вони набувають звичайно *в наших зносинах*, а не від природи, як от, приміром, властивість бути важким або зберігати тепло, або живити. Але *в межах наших зносин* ці речі відносяться одна до однієї *як товари*. Вони *є вартості*, вони *вимірні як величини вартости*, і їхня спільна *вартостева властивість* ставить їх одну до однієї у *вартостеве відношення*. Що, наприклад, *20 метрів полотна = 1 сурдутові*, або *20 метрів полотна варті 1 сурдута*, це виражає лише те, що 1) *різнорідні* праці, потрібні для продукції цих речей, *мають однакове значення як людська праця*, 2) що *кількість* праці, витрачена на їхню продукцію, *вимірюється за певними* суспільними законами і 3) що кравець і ткач вступають у певне *суспільне продукційне відношення*. Це є *певне суспільне відношення продуцентів*, що в ньому вони *прирівнюють* свої різні корисні роди праці *як людську працю*. Не менш *певне суспільне відношення продуцентів* є й те, що в ньому вони *вимірюють* величини своєї праці за допомогою *тривання часу витрачання людської робочої сили*. Але *в межах наших зносин ці суспільні риси* їхніх власних праць видаються їм *суспільними природними властивостями*, *речовими* визначеннями *самих продуктів праці*, рівність людських праць видається їм *вартостевою властивістю* продуктів праці, *міра* праці за допомогою суспільно - доконечного робочого часу — *величиною вартости* продуктів праці і, нарешті,

суспільне відношення продуцентів через їхні праці — *вартостевим відношенням* або *суспільним відношенням цих речей*, продуктів праці. Саме тому продукти праці *видаються* їм *як товари* почуттьово-надпочуттьовими або *суспільними речами*. Так світловий вплив якоїсь речі на зоровий нерв виявляється не як суб'єктивне подразнення самого зорового нерву, а як *предметна* форма речі, що є поза оком. Але при баченні дійсно світло кидається однією річчю, зовнішнім предметом, на другу річ, на око. Це є фізичне відношення між фізичними речами. Навпаки, *товарова форма* і *вартостеве відношення* продуктів праці не мають абсолютно нічого спільного з їхньою фізичною природою і речовими відношеннями, що з неї випливають. Це є лише певне *суспільне відношення* самих *людей*, яке набирає тут для них фантасмагоричної форми *відношення речей*. Тому, щоб знайти для цього аналогію, ми мусимо кинутися в туманну царину *релігійного світу*. Тут *продукти людської голови* видаються обдарованими власним життям, самостійними постатями (Gestalten), які стоять у певних відносинах одні до одних і до людей. Так само стоїть справа в *товаровому світі з продуктами людських рук*. Це я зву *фетишизмом*, що пристає до продуктів праці, скоро їх продукується *як товари*, і що, отже, є невіддільний від *товарової продукції*.

Цей фетишистичний характер виступає разючіше в *еквівалентній формі*, ніж *у відносній формі вартости*. *Відносна форма вартости товару* є *упосереднена*, а саме *його відношенням* до *іншого* товару. За допомогою цієї форми вартости *вартість* товару *виражається* як щось *цілком відмінне* від його власного почуттьового буття. Це разом з цим включає і те, що *вартостеве буття* є *відношення* для самої речі *чуже*, а тому вартостеве відношення її до іншої речі може бути лише *формою виявлення* прихованого в ньому *суспільного відношення*. Інакше з *еквівалентною формою*. Вона полягає саме в тому, що *тілесна*, або *натуральна форма* товару *фігурує безпосередньо як суспільна форма*, *як форма вартости* для інших товарів. Отже, *в наших зносинах* видається *суспільною природною властивістю* речі, властивістю, належною їй *від природи*, те, що *вона має еквівалентну форму* й тому може просто так, як вона є, *безпосередньо обмінюватись* на інші речі. Але через те, що *в межах виразу вартости товару А* еквівалентна форма здається з природи належною *товарові В*, то здається, ніби також *поза цим відношенням* вона належить йому з природи. Відси, наприклад, загадковість *золота*, що поряд своїх інших природних властивостей, свого кольору, своєї питомої ваги, своєї неоксидуванности на повітрі тощо, як здається, має від природи і еквівалентну форму, або суспільну якість бути *безпосередньо вимінним* на всі інші товари.

§ 4. Скоро лише вартість з'являється самостійно, вона має форму мінової вартости

Вираз вартости має два полюси, *відносну форму вартости* і *еквівалентну форму*. Насамперед щодо товару, який функціонує

як еквівалент, то він фігурує супроти другого товару як *форма вартости*, як тіло в *безпосередньо вимінній* формі, як *мінова вартість*. А той товар, що його вартість виражена *відносно*, має форму *мінової вартости*, бо 1) його *вартостеве буття* виявляється через *вимінність* іншого товарового тіла на нього, 2) *величина* його *вартости* виражається *пропорцією*, що в ній інший товар вимінний на нього.—Тому *мінова вартість* є взагалі *самостійна форма виявлення товарової вартости*.

§ 5. Проста форма вартости товару є проста форма виявлення вміщених у ньому протилежностей споживної вартости і мінової вартости

У *вартостевому відношенні* полотна до сурдута натуральна форма полотна фігурує лише як форма *споживної вартости*, а натуральна форма сурдута лише як *форма вартости*, або *образ мінової вартости*. Отже, вміщена в товарі *внутрішня протилежність* між споживною вартістю і вартістю виявляється через *зовнішню протилежність*, тобто через *відношення двох товарів*, що з них один безпосередньо виступає лише як споживна вартість, а другий безпосередньо лише як мінова вартість, або відношення, що в ньому обидва протилежні визначення споживної вартости і мінової вартости *полярно* розподілені між цими товарами.— Коли я кажу: *як товар* полотно є споживна *і* мінова вартість, то це моє судження про *природу* товару, здобуте аналізою. Навпаки, у виразі: *20 метрів полотна = 1 сурдутові*, або: *20 метрів полотна варті 1 сурдута*, само полотно каже, що воно є 1) *споживна вартість* (полотно), 2) відмінна від цього *мінова вартість* (сурдуторівне) і 3) *єдність цих обох відмінностей*, отже, *товар*.

§ 6. Проста форма вартости товару є проста товарова форма продукту праці

Форму споживної вартости продукт праці приносить на світ разом з своєю натуральною формою. Йому, отже, потрібна ще лише *форма вартости*, щоб він мав *форму товару*, тобто для того, щоб він *з'явився як єдність протилежностей — споживної вартости і мінової вартости*. Тому розвиток форми вартости є тотожний з розвитком форми товару.

§ 7. Відношення між товаровою формою і грошовою формою

[20] Коли, замість:
20 метрів полотна = 1 сурдутові, або *20 метрів полотна варті 1 сурдута* поставимо форму:
20 метрів полотна = 2 фунтам стерлінґів, або *20 метрів полотна варті 2 фунтам стерлінґів*, то з першого ж погляду виявляється, що грошова форма є не що інше, як *далі* розвинена форма *простої форми вартости товару*, отже, *простої товарової форми продукту праці*. Що грошова форма є лише *розви-*

нена товарова форма, то, очевидно, вона випливає з *простої товарової форми*. Тому скоро тільки цю останню зрозуміли, лишається ще розглянути тільки той *ряд метаморфоз*, що їх мусить пробробити проста товарова форма: *20 метрів полотна = 1 сурдутові*, щоб набути форми: *20 метрів полотна = 2 ф. стерл.*

§ 8. Проста відносна форма вартости і одинична еквівалентна форма

Вираз вартости в сурдуті дає полотну *форму вартости*, що лише через неї воно як *вартість* відрізняється від самого себе як споживної вартости. Ця форма ставить його також лише *у відношення* до сурдута, тобто до якогось *одиничного*, від нього самого відмінного роду товару. Але *як вартість* полотно є *те саме*, що і всі інші товари. Тому його *форма вартости* мусить бути також такою формою, що ставить його у відношення *якісної рівности* і *кількісної пропорційности* з усіма іншими товарами.— *Простій відносній формі вартости* товару відповідає *одинична еквівалентна форма іншого товару*. Або товар, що в ньому виражається вартість, функціонує тут лише як *одиничний еквівалент*. Так, сурдут у відносному виразі вартости полотна має *еквівалентну форму*, або *форму безпосередньої вимінности* лише щодо цього одиничного товарового роду, полотна.

§ 9. Перехід від простої форми вартости до розгорнутої форми вартости

Проста форма вартости має за умову, що вартість товару виражається *тільки в одному*, але все одно якому, товарі іншого роду. Отже, однаково маємо *простий відносний вираз вартости* полотна, коли вартість його виражається в залізі або пшениці і т. ін., як і тоді, коли вартість його виражається в товаровому роді сурдут. Отже, залежно від того, чи ввіходить воно з тим чи тим товаровим родом у *вартостеве відношення*, постають *різні прості відносні вирази вартости* полотна. *В можливості* воно має *стільки ж різних простих виразів вартости*, скільки є відмінних від нього товарів. Отже, в дійсності його *повний відносний вираз* вартости є не в одному *одиничному* простому відносному виразі вартости, а *в сумі* його простих відносних виразів вартости. Тоді у нас буде:

II. Повна або розгорнута форма вартости

20 метрів полотна = 1 сурдутові, або = 10 фунтам чаю, або = 40 фунтам кави, або = 1 квартерові пшениці, або = 2 унціям золота, або = 1/2 тонни заліза, або = і т. д.

§ 1. Безконечність ряду

Цей *ряд простих відносних виразів вартости* з природи своєї може бути завжди подовжуваний або ніколи не закінчується, бо завжди виступають нові роди товару і кожен новий рід товару становить матеріял для нового виразу вартости.

§ 2. Розгорнута відносна форма вартости

Вартість якогось товару, наприклад, полотна, тепер виражено в усіх інших елементах товарового світу. Кожне інше товарове тіло стає дзеркалом *вартости* полотна. Таким чином, сама ця вартість лише тепер справді з'являється як *згусток безріжницевої людської праці*. Бо й працю, що творить *вартість* полотна, тепер *виразно визначено* як працю *рівнозначну кожній іншій людській праці*, хоч яку натуральну форму ця остання матиме, отже, однаково, чи буде вона упредметнена в сурдуті чи пшениці, в залізі чи золоті і т. ін. Тому полотно через свою *форму вартости* стає тепер також у *суспільне відношення* вже не лише до якогось одного тільки іншого роду товару, а до цілого *товарового світу*. Як товар воно є громадянин цього світу. Разом з тим безмежний ряд його виразів показує, що для *вартости* товарів байдуже, яка є *осібна форма споживної вартости, що в ній вона виявляється*.

§ 3. Осібна еквівалентна форма

Кожен товар, сурдут, чай, пшениця, залізо і т. ін., у виразі вартости полотна служить за еквівалент, а тому й *тіло вартости*. *Певна природна форма* кожного з цих товарів є тепер *осібна еквівалентна форма* поряд багатьох інших. Так само й *різноманітні, певні, конкретні, корисні роди праці*, що містяться в різних товарових тілах, репрезентують тепер стільки ж осібних форм здійснення, або форм виявлення *людської праці взагалі*.

§ 4. Вади розгорнутої або повної форми вартости

Поперше, *відносний* вираз вартости полотна є *невивершений*, бо ряд його виразів вартости ніколи не закінчується. Подруге, він складається з строкатої мозаїки осібних (auseinanderfallender) і різнорідних виразів вартости. Нарешті, коли, як це й мусить статись, *відносну* вартість кожного товару виражається в цій розгорнутій формі, то відносна форма вартости кожного товару є безмежний ряд виразів вартости, *відмінний* від відносної форми вартости кожного іншого товару.— Вади розгорнутої відносної форми вартости відбиваються на відповідній їй *еквівалентній* формі. А що природна форма кожного окремого роду товару тут становить *осібну* еквівалентну форму поряд незчисленних інших *осібних* еквівалентних форм, то існують взагалі *лише обмежені еквівалентні форми*, що з них кожна виключає іншу. Так само й *певний, конкретний, корисний рід праці*, вміщений у кожному осібному товаровому еквіваленті, є лише *осібна форма виявлення людської праці*, отже, форма, що не вичерпує всіх форм людської праці. Правда, ця остання має свою повну або вичерпну форму виявлення в *сукупності* тих *осібних* форм виявлення. Але в такому разі вона не має жодної *однорідної* форми виявлення.

§ 5. Перехід від повної форми вартости до загальної форми вартости

Однак повна, або розгорнута відносна форма вартости складається лише з *суми* простих відносних виразів вартости, або з *рівнань* першої *форми*, як от:

20 метрів полотна = 1 сурдутові
20 метрів полотна = 10 фунтам чаю і т. д.

Але кожне з цих рівнань містить у собі й тотожне зворотне рівнання:

1 сурдут = *20 метрам полотна*
10 фунт. чаю = *20 метрам полотна* і т. д.

Дійсно, коли власник полотна обмінює свій товар на багато інших товарів і таким чином *виражає вартість свого товару* в ряді інших товарів, то й усі інші товаропосідачі неминуче мусять обмінювати свої товари на полотно й таким чином виражати *вартість* своїх різних товарів *у тому самому третьому товарі*, полотні.— Отже, якщо ми обернемо ряд: *20 метрів полотна = 1 сурдутові*, або = *10 фунтів чаю*, або = і т. ін., тобто, якщо виразимо те зворотне відношення, яке по суті, implicite, вже міститься в цьому ряді, то матимемо:

III. Загальна форма вартости

1 сурдут	=	
10 фунтів чаю	=	
40 фунтів кави	=	
1 квартер пшениці	=	*20 метрам полотна*
2 унції золота	=	
$^1/_2$ тонни заліза	=	
x товару *A*	=	
і т. под. товарів	=	

§ 1. Змінений характер відносної форми вартости

Відносна форма вартости має тепер цілком змінений характер. Всі товари виражають свою вартість 1) *просто*, а саме в *одним-одному іншому товаровому тілі*, 2) *однорідно, тобто в тому самому іншому* товаровому тілі. Їхня форма вартости є проста й спільна, тобто *загальна*. Для всіх різнорідних товарових тіл полотно має тепер значення їхньої спільної і загальної форми вартости. Форма вартости якогось товару, тобто вираз його вартости в полотні, тепер не тільки *відрізняє* його *як вартість від його власного буття як предмету споживання, тобто від його власної натуральної форми*, але *ставить* його разом з тим *як вартість у відношення до всіх інших товарів*, до *всіх* товарів *рівних йому*. Тому в цій формі вартости він має *загальносуспільну форму*.

Тільки в наслідок свого *загального* характеру *форма вартости* відповідає *поняттю вартости*. Формою вартости мусить бути така форма, що в ній товари *виступають* один проти одного *як прості згустки безріжницевої, однорідної, людської праці*, тобто як *речові вирази тієї самої субстанції праці*. Цього тепер досягнено. Бо всі товари виражено як *матеріялізацію тієї самої праці*, праці, вміщеної в полотні, або *як ту саму матеріялізацію праці*, а саме як полотно. Таким чином їх *якісно прирівнюється*.

Разом з тим їх *порівнюється кількісно*, або *протиставиться один одному як певні величини вартости*. Наприклад, 10 *фунтів чаю* = *20 метрам полотна*, або 40 фунтів кави = 20 метрам *полотна*. Отже: *10 фунтів чаю* = *40 фунтам кави*. Або в 1 фунті кави міститься лише $^1/_4$ тієї субстанції вартости, праці, скільки є її в 1 фунті чаю.

§ 2. Змінений характер еквівалентної форми

Осібна еквівалентна форма тепер розвинулась на *загальну еквівалентну* форму. Або товар, що перебуває в еквівалентній формі, є тепер *загальний еквівалент*. — *Природна форма* товарового тіла, полотна, фігуруючи тепер *як форма вартости* усіх інших товарів, *є форма їхньої рівнозначности, або безпосередньої вимінности на всі елементи товарового світу*. Отже, його *натуральна форма* є разом з тим *його загальна суспільна форма*.

Для всіх інших товарів, хоч вони є продукти найрізнорідніших праць, полотно фігурує *як форма виявлення вміщеної в них самих праці*, отже, як *втілення однорідної, безріжницевої, людської праці*. Отже, ткання, цей *особливий конкретний рід праці*, в наслідок вартостевого відношення товарового світу до полотна, фігурує тепер як *загальна й безпосередньо - вичерпна форма здійснення абстрактної людської праці*, тобто витрати людської робочої сили взагалі.

Вміщена в полотні *приватна праця* саме тому фігурує також як *праця*, що перебуває *безпосередньо в загальній суспільній формі*, або в *формі рівности* з усіма іншими працями.

Отже, коли товар має *загальну еквівалентну форму* або функціонує *як загальний еквівалент*, то *його натуральна, або тілесна форма* фігурує як *видиме втілення, як загальна суспільна лялечка* (Verpuppung) *всякої людської праці*.

§ 3. Рівномірність відношення між розвитком відносної форми вартости і еквівалентної форми

Ступеневі розвитку відносної форми вартости відповідає ступінь розвитку еквівалентної форми. Однак,— і це треба добре запам'ятати,— *розвиток еквівалентної форми є лише вираз і результат* розвитку *відносної форми вартости*. Від цієї останньої походить *ініціятива*.

Проста відносна форма вартости виражає вартість якогобудь товару тільки в *одним - одному іншому роді товару*, все одно *в якому*. Таким чином, товар набирає лише *форми вартости* на *відміну* від *своєї власної форми споживної* вартости, або натуральної форми. Його еквівалент набирає також лише *одиничної еквівалентної форми*. *Розгорнута відносна форма вартости* виражає вартість якогобудь товару в усіх інших товарах. Тому ці останні набирають форми багатьох *осібних еквівалентів*, або *осібної еквівалентної форми*. Нарешті, *товаровий світ* дає собі *однорідну, загальну, відносну форму вартости, вилучаючи* з себе *одним - один рід товару*, що в ньому *усі* інші товари *спільно* виражають свою вартість. Через це *вилучений товар* стає *загальним еквівалентом*, або еквівалентна форма *стає загальною еквівалентною формою*.

§ 4. Розвиток полярности між відносною формою вартости і еквівалентною формою

Полярна протилежність або нерозривна взаємоналежність і так само постійне взаємне виключення відносної форми вартости і еквівалентної форми, так що 1) товар не може перебувати в одній з цих форм без того, щоб *інший* товар не перебував у *протилежній* форм, і 2) що, скоро тільки товар перебуває в одній з цих форм, він не може одночасно в цьому самому виразі вартости перебувати в другій формі,— ця *полярна протилежність* обох моментів виразу вартости *розвивається* і *затвердіває тією самою мірою*, якою розгортається або розвивається форма вартости взагалі.

Уже в *формі* I обидві форми одна одну виключають, однак *тільки формально*. Відповідно до того, як читати це рівнання, з лівого боку на правий чи навпаки, кожен з обох товарових полюсів, і полотно і сурдут, рівномірно перебуватимуть то у відносній формі вартости, то в еквівалентній. Тут ще важко фіксувати цю полярну протилежність.

В формі II завжди лише один *рід товару* може *цілком розвинути свою відносну* вартість, або сам він має *розгорнуту відносну форму вартости* лише тому й остільки, що й оскільки *всі інші товари* протистоять йому в *еквівалентній формі*.

Нарешті, в *формі* III *товаровий світ* має лише *загально суспільну відносну форму вартости*, тому й остільки, що й оскільки всі належні цьому світові товари є *виключені з еквівалентної форми*, або з *форми безпосередньої вимінности*. Навпаки, товар, що перебуває *в загальній еквівалентній формі*, або фігурує *як загальний еквівалент*, є *виключений з однорідної* і тому *загальної відносної форми вартости товарового світу*. Для того, щоб полотно, тобто будь - який товар, що перебуває в загальній еквівалентній формі, разом з тим брав участь також і *в загальній відносній формі вартости*, він мусив би *відноситись до самого себе як до еквіваленту*. Ми мали б тоді: *20 метрів полотна = 20 метрам полотна*— тавтологію, де не виражено ні вартости, ані величини вартости. *Щоб виразити відносну вартість загального еквіваленту*, ми по-

винні обернути форму III. Він не має спільної з іншими товарами відносної форми вартости, але *його вартість* виражається *відносно в безконечному ряді всіх інших товарових тіл.* Таким чином *розгорнута відносна форма вартости*, або форма II, з'являється тепер як *специфічна відносна форма вартости* товару, що відіграє ролю *загального еквіваленту.*

§ 5. Перехід загальної форми вартости у грошову форму

Загальна еквівалентна форма є *форма вартости* взагалі. Отже, вона може належати кожному товарові, але завжди лише виключаючи всі інші товари.

Тимчасом уже *проста відмінність форми* між формою II і формою III показує дещо *своєрідне*, чим не відрізняються форми I і II. А саме: в *розгорнутій формі вартости* (форма II) *один* товар *виключає всі інші*, щоб у них виражати свою власну вартість. Це *виключення* може бути *суто суб'єктивним процесом*, наприклад, процесом власника полотна, що оцінює вартість свого власного товару в багатьох інших товарах. Навпаки, даний товар перебуває в загальній еквівалентній формі (формі III) лише тому і остільки, що й оскільки його, як еквівалент, *виключають* з - поміж себе *всі інші товари.* Це *виключення* є тут незалежний від виключуваного товару *об'єктивний процес.* Тому в історичному розвитку товарової форми загальна еквівалентна форма може по черзі належати то цьому, то тому товарові. Але жоден товар ніколи не функціонує *в дійсності* як загальний еквівалент, якщо його виключення, а тому й еквівалентна форма, не є результат *об'єктивного суспільного процесу.*

Загальна форма вартости є розвинута форма вартости, а тому й *розвинута товарова форма.* Продукти праці, речово цілком різні, не можуть мати *готової товарової форми*, а тому й не можуть також функціонувати в процесі обміну *як товари*, коли тільки вони не являють собою *речових виразів тієї самої однакової людської праці.* Це значить, що для того, щоб набрати готової товарової форми, вони мусять набрати *однорідної загальної відносної форми вартости.* Але цю однорідну відносну форму вартости вони можуть здобути лише тим, що вони з свого власного ряду *виключають певний* рід товару як *загальний еквівалент.* I лише з того моменту, коли *це виключення* остаточно *обмежиться* на якомусь одному *специфічному* роді товару, *однорідна відносна* форма вартости здобуває *об'єктивну сталість і загальну суспільну значеність* (Gültigkeit).

А специфічний рід товару, що з *натуральною* його *формою суспільно зростається еквівалентна форма, стає грошовим товаром*, або функціонує як гроші. Відігравати серед товарового світу ролю загального еквіваленту — це стає його *специфічно - суспільною функцією*, а тому і *його суспільною монополією.* Це упривілейоване місце серед товарів, що фігурують *у формі* II як *осібні еквіваленти* полотна, а в формі III спільно виражають

свою *відносну вартість* у полотні, історично завоював певний товар, а саме *золото*. Тому, коли ми в формі III замість товару «полотно» поставимо товар «золото», то матимемо:

IV. Грошова форма

20 метрів полотна	=	
1 сурдут	=	
10 фунтів чаю	=	
40 фунтів кави	=	
1 квартер пшениці	=	2 унціям золота
$^1/_2$ тонни заліза	=	
x товару *A*	=	
і т. под. товарів	=	

§ 1. Відмінність переходу загальної форми вартости до грошової форми від попередніх ступенів переходу

При переході від форми I до форми II і від форми II до форми III відбуваються посутні зміни. Навпаки, форма IV нічим не відрізняється від форми III, як тільки тим, що тепер замість полотна форму загального еквіваленту має золото. Золото в формі IV лишається тим, чим було полотно в формі III — *загальним еквівалентом*. Проґрес лише в тому, що *форма безпосередньої загальної вимінности*, або *загальна еквівалентна форма*, в наслідок суспільної звички *тепер остаточно зрослась з специфічною натуральною формою* товарового тіла *«золото»*.

Золото виступає проти інших товарів як *гроші* тільки тому, що воно протистояло їм уже раніш *як товар*. Як і всі інші товари золото також функціонувало *як еквівалент*, чи то як *одиничний* еквівалент у поодиноких актах обміну, чи то як *осібний еквівалент* поряд інших товарових еквівалентів. Помалу воно почало у вужчих або ширших сферах функціонувати як *загальний еквівалент*. Скоро тільки воно завоювало собі монополію на це місце у *виразі вартостей товарового світу*, воно стало грошовим товаром, і лише від того моменту, *коли воно вже стало грошовим товаром*, форма IV відрізняється від форми III, або *загальна форма вартости* перетворюється на *грошову форму*.

§ 2. Перетворення загальної відносної форми вартости на форму ціни

Простий відносний вираз вартости якогось товару, наприклад, полотна, в товарі, що вже функціонує як *грошовий товар*, наприклад, у золоті, є *форма ціни*. Отже, форма ціни полотна така:

20 метрів полотна = 2 унціям золота,—

або, коли грошова назва *2 фунтів стерлінґів* є монетна назва 2 унцій золота,

20 метрів полотна = 2 фунтам стерлінґів.

§ 3. Проста товарова форма є таємниця грошової форми

Ми бачимо, що власне грошова форма сама по собі не становить жодних труднощів. Скоро вже досліджено *загальну еквівалентну форму*, зовсім не треба ламати собі голову, щоб зрозуміти, що ця еквівалентна форма *закріплюється* за якимбудь *специфічним* родом товару, наприклад, за золотом, і то менше, що загальна еквівалентна форма з природи своєї зумовлює *суспільне виключення одного певного роду товару всіма іншими товарами*. Тепер ідеться лише про те, що це виключення набирає *об'єктивної суспільної консистенції* і *загальної значености*, а тому воно не припадає *по черзі* на різні товари і не має *виключно місцевої сили* лише в якихбудь особливих сферах товарового світу. Трудність зрозуміння грошової форми обмежується зрозумінням загальної еквівалентної форми, отже *загальної форми вартости* взагалі, форми III. Але форма III зводиться ретроспективно на форму II, а *конститутивним елементом* форми II є форма I: *20 метрів полотна = 1 сурдутові*, або *x товару A = y товару B*. Коли ж відомо, що таке споживна вартість і мінова вартість, то виявляється, що ця форма I є найпростіший, найнерозвиненіший спосіб виражати який завгодно продукт праці, наприклад, полотно, як товар, тобто як *єдність протилежностей споживної і мінової вартости*. Разом з тим легко знайти далі *ряд метаморфоз*, що їх мусить пробробити *проста товарова форма*: *20 метрів полотна = 1 сурдутові*, щоб набрати своєї закінченої форми: *20 метрів полотна = 2 фунтам стерлінґів*, тобто щоб набрати *грошової форми*.

ЗАРОБІТНА ПЛАТА *

А

Раніш викладено:

1. Заробітна плата: ціна товару.

Отже, визначення заробітної плати загалом збігається з загальним визначанням ціни.

Людська діяльність = товар.

Виявлення життя — живодіяльність — виступає як простий засіб: відокремлене від цієї діяльности явище — як мета.

2. Як товар заробітна плата залежить від конкуренції попиту й подання.

3. Саме подання залежить від витрат продукції, тобто від робочого часу, потрібного для продукції товару.

4. Зворотне відношення між зиском і заробітною платою. Протилежність двох кляс, що їхнє економічне буття є зиск і заробітна плата.

5. Боротьба за підвищення або зміну заробітної плати. Робітничі спілки.

6. Пересічна або нормальна ціна праці, мінімум має силу лише для кляси робітників, а не для поодиноких робітників. Коаліції робітників для підтримання заробітної плати.

7. Вплив скасування податків, охоронних мит, зменшення кількости бідних і т. д. на заробітну плату. Мінімум, визначуваний пересічно, дорівнює ціні доконечних засобів існування.

В

ДОДАТКИ

I. Аткінсон **

1. Handloomweavers [ткачі на ручних варстатах]*** (працюють 15 годин на добу, їх півмільйона).

---

* З Марксової рукописної спадщини. Німецькою мовою вперше опубліковано в двомісячнику «Unter dem Banner des Marxismus» за 1924 р., № 1. Рукопис датований: «грудень 1847 р.». Це є одна з найперших економічних праць Маркса. В ній Маркс вживає ще терміну «товар - праця» і «товар - людська діяльність» замість правильного терміну «товар - робоча сила», що його він дає в своїх пізніших працях. Тому ми тут повсюди замінили «товар - праця» на «товар - робоча сила». *Ред.*

** *Atkinson, Wm.*: «Principles of Political Economy, or the laws of the formation of National Wealth developed by means of the Christian Law of Government», London 1840.

*** У прямих дужках ми даємо тут, як і всюди далі, переклад висловів, що їх Маркс подає не німецькою мовою. *Ред.*

«Їхні distress [злидні] неминуча умова роду роботи, що її легко вивчитись і що завжди підпадає небезпеці бути витисненою дешевшими засобами продукції. Короткочасне припинення попиту при такому великому поданні викликає кризу. Те, що одна галузь роботи стає некорисною, а інша виникає, несе з собою *тимчасові страждання*. Приклад ручних бавовноткачів з округи Дакка: мруть з голоду або їх викидають назад на сільськогосподарські роботи під впливом конкуренції англійських машин». (Витяг з промови д-ра Бовріна в палаті громад, липень 1835).

(Цей приклад переходу від однієї роботи до іншої використати для дискусії про вільну торговлю).

2. Сказати дещо про *теорію залюднення*.

3. Вплив зміненого й поширеного поділу праці на визначення величини заробітної плати.

II. Карлейл *

1. Брати на увагу не лише кількість wages [заробітної плати]. Її якість теж змінюється, визначувана обставинами.

2. Перевага заробітної плати — та, що вона більше загострює доконечність, інтереси, шахрайство у відносинах між робітниками й підприємцями. Немає вже нічого патріярхального, як за середньовіччя.

Закони про бідних, знищення пацюків, chargeable labourers [оподаткування робітників].

3. Більша частина праці є не skilled labour [кваліфікована праця].

4. Вся малтузіянська й комуністична теорія сходить на те, що робітники мають спромогу змінити попит тим, що не будуть народжувати дітей.

III. Мак Куллох **

«Денна плата, що її заробляє робітник, дорівнює звичайній нормі зиску для власника машини, називаної людиною, плюс сума, щоб to replace wear i tear of the machines [щоб замістити зношення машин], або, що те саме, щоб на місце старих і спрацьованих робітників дати new ones [нових]».

IV. Джон Вед ***

1. «Коли мета в тім, щоб з робітника зробити машину, з якої можна видобути якнайбільше праці в даній роботі, то немає жодного ефективнішого способу, ніж поділ праці».

2. Зниження заробітної плати спонукає робітників або зменшувати свої видатки, або підвищувати свою продуктивність,

* *Carlyle Tomas:* «Chartism», London 1840.
** *Mac Culloch*: «The principles of political Economy», London 1830
*** *Wade John*: «History of the middle and working classe», London 1835.

наприклад, на машинових фабриках (і взагалі), коли вони працюють більше число годин, або у ремісників, ручних ткачів і т. ін., коли вони за ту саму годину більше працюють. Але що їхня плата зменшилася саме тому, що скоротився попит, то вони, отже, збільшують подання в несприятливий момент. Наслідок відси той, що заробітна плата «падає» ще нижче, тоді приходять буржуа і кажуть: «якби ці люди тільки хотіли працювати».

3. Взагалі, загальний закон такий, що не може бути двох ринкових цін, а саме домінантною є *нижча* ринкова ціна (при однаковій якості).

Припустімо, є 1000 робітників однакової вправности; 50 без хліба; тоді ціна визначається не 950 зайнятими, а 50 незайнятими.

Однак цей закон *ринкової ціни* тяжить з більшою силою над товаром — робочою силою, ніж над іншими товарами, бо робітник не може покласти свої товари до комори, а мусить далі виявляти свою живодіяльність або, втративши засоби існування, вмерти.

Продажний товар - робоча сила відрізняється від інших товарів особливо своєю *минущою* природою, неможливістю *нагромаджувати* його і в наслідок цього тим, що *подання* його не можна збільшити або зменшити з такою самою легкістю, як подання інших продуктів.

4. Гуманність капіталістів є в тім, щоб якомога більше праці купувати за найдешевшу ціну. Рільничі робітники одержують більше влітку, ніж зимою, хоча зимою вони потребують більше харчів, опалення, теплішого одягу.

5. Наприклад, скасування *неділі* було б чистою втратою для робітників. Хазяїни добрали б способу змінити заробітну плату, визначаючи її номінально, але при цьому, наприклад, примушуючи працювати на чверть години більше, відлічуючи час на обід тощо.

6. Заробітну плату визначається модами, зміною діб року й торговими коливаннями.

7. Коли робітник, витискуваний машиною, переходить в іншу галузь роботи, то, як правило, вона є *гірша*. Він завжди повертається до свого попереднього стану.

Машина і поділ праці заміняють дорогу працю дешевшою.

Робітникам пропонували:

a) ощадні каси;

b) вивчити всі можливі галузі роботи (отже, коли б в одній галузі роботи було надмірне подання робітників, то одразу і в усіх).

8. В періоди застою:

a) припинення роботи;

b) зниження заробітної плати;

c) та сама денна плата, менше число робочих днів на тиждень.

9. Щодо combinations of trade [об'єднань робітників ручної праці, асоціяцій] треба зауважити:

a) Видатки робітників (витрати), винайдення машин у наслідок коаліції. Інший поділ праці. Зниження заробітної плати.

b) Коли б удалося все ж утримати плату так високо, щоб зиск чимало спав проти пересічного зиску в інших країнах, або щоб капітал зростав повільніше, то промисловість країни зруйнувалась би, а також і робітники з хазяїнами, і навіть більше: deplacement [переміщення] фабрик в інші місцевості.

* * *

Хоч зниження податку не дає жодної користи робітникам, все ж підвищення його, навпаки, шкодить їм. Добра сторона підвищення податку в буржуазно розвинених країнах та, що дрібне селянство і дрібні власники (ремісники тощо) в наслідок цього руйнуються й втягуються в робітничу клясу.

* * *

Вплив ірляндців в Англії, німців в Ельзасі на заробітну плату.

V. Баббедж *

Trucksystem [система виплати товарами].

VI. Ендрю Юр **

Загальний принцип сучасної промисловости: заміняти дорослих дітьми, навчених робітників — ненавченими, чоловіків — жінками.

* * *

Вирівнювання заробітної плати. Головна характеристична риса сучасної промисловости.

VII. Россі ***

Пан *Россі* гадає так:

Фабрикант дисконтує робітникові лише його участь у продукті, бо робітник не може чекати продажу цього продукту. Перше є спекуляція, що безпосередньо не стосується зовсім до процесу продукції. Коли робітник може сам себе утримати до продажу продукту, то він потім, як associé [учасник], об'явить своє право на участь.

Отже, заробітна плата зовсім не є конститутивний елемент продукту, як от капітал і земля. Вона є лише accidens [випад-

---

* *Babbage:* «On the economy of machinery and manufactures», London 1835.

** *Ure, Andrew:* «Philosophy of manufactures, or an exposition of the scientific, moral and commercial economy of the factory system of Great-Britain», London 1835.

*** *Rossi, Pellegrino:* «Cours d'économie politique», T. I-II. Paris 1840—43.

кова властивість], форма нашого соціяльного стану. Заробітна плата не належить до капіталу.

Заробітна плата не є неодмінний фактор продукції. Вона може зникнути при іншій організації праці.

VIII. Шербюльє *

1. «Збільшення продуктивного капіталу не тягне неодмінно за собою збільшення approvisionnement [постачання] робітникам. Сировинного матеріялу й машин може більшати, а постачання робітникам скорочуватися.

Процес праці залежить:

a) від абсолютної кількости продуктивного капіталу;

b) од відношень між різними елементами капіталу; — два соціяльні факти, що на них воля робітників не може справляти жодного впливу.

2. Абсолютне *споживання* робітника меншою мірою, ніж його *відносне* споживання, роблять його стан щасливим або нещасливим. Поза межами доконечного споживання *вартість* нашої насолоди *посутньо* є *відносна*».

* * *

Коли кажуть про спад або підвищення заробітної плати, то ніколи не можна випускати з уваги ввесь світовий ринок і становище робітників у різних країнах.

* * *

Еґалітарні [до рівности спрямовані] та інші бажання справедливо визначити заробітну плату.

Сам мінімум заробітної плати змінюється і завжди більше знижується. Приклад з горілкою.

IX. Брей **

ОЩАДНІ КАСИ

Троїста машина в руках деспотизму капіталу.

1. Гроші припливають назад у національний банк, цей останній здобуває зиск, позичаючи їх знову капіталістам.

2. Золотий ланцюг, що на ньому уряд тримає більшу частину робітничої кляси.

3. Так само через це дається нову зброю в руки капіталістів, як таких.

---

* *Cherbuliez, Ant. El.*: «Riche et pauvre», Genéve 1840.

** *Bray, J. F.*: «Labour's wrongs and labour's remedy, or the age of might and the age of right», London 1839.

* * *

Коли заробітна плата раз знизилась, вона вже ніколи не доходить своєї попередньої висоти; абсолютна й відносна заробітна плата.

C

I. Як впливає зростання продуктивних сил на заробітну плату? (пор. VI, III, стор. 727)

Машини, поділ праці.

Праця спрощується. Витрати на її продукцію меншають.

Вона дешевшає, конкуренція між робітниками посилюється.

Щодо конкуренції робітників з машинами треба зауважити, що робітники ручної праці (напр., ручні бавовноткачі) зазнають ще більших страждань, ніж робітники машинової праці, безпосередньо зайняті на фабриках.

Перехід від однієї галузі праці до іншої. Про це сказав у парляменті в 1835 р. д-р Боврінґ, а саме про ручних бавовноткачів округи Дакка в Індії.

Нова праця, до якої примушують робітника, гірша проти попередньої ручної праці. Працю дорослих замінюють працею дітей, працю чоловіків — працею жінок, працю більш навчених робітників — працею менш навчених.

Або збільшується число робочих годин або знижується заробітна плата.

Конкуренція між робітниками—не тільки в тому, що один продає себе дешевше, ніж інший, а й у тім, що один працює за двох.

Взагалі зростання продуктивних сил має такі наслідки:

a) Становище робітників, порівняно з капіталістами, відносно погіршується, бо вартість насолод відносна. Сами бо насолоди є не що інше, як соціяльні насолоди, відносини, стосунки.

b) Робітник стає дедалі більш однобічною продуктивною силою, що продукує в якомога короткий час якомога більше. Навчена праця дедалі більше перетворюється на просту працю.

c) Заробітна плата стає дедалі більш залежною від світового ринку, вирівнювання [?] становища робітників.

d) В продуктивному капіталі куди швидше зростає частина, призначена на машини й сировинний матеріял, ніж призначена на approvisionnement (забезпечення засобами існування). Отже, збільшення продуктивного капіталу не супроводиться неодмінним збільшенням попиту на працю.

Заробітна плата залежить:

α) від маси продуктивного капіталу взагалі;

β) від відношення між його складовими частинами.

Робітнича кляса не має жодного впливу ані на це, ані на те.

(Коли б не було коливань заробітної плати, то робітник не мав би жодної користи від розвитку цивілізації, його становище лишалося б стаціонарним).

Кожен розвиток нової продуктивної сили є разом з тим знаряддя проти робітників. Напр., всілякі поліпшення в засобах комунікації полегшують конкуренцію робітників у різних місцевостях і роблять з місцевої конкуренції національну тощо.

Дешевшання всіх товарів, що проте не поширюється на найбезпосередніші життьові потреби, призводить до того, що робітник носить дрантя, складене з різних шматків, і його злидні забарвлюється кольорами цивілізації.

II. Конкуренція між робітниками й підприємцями

α) Щоб визначити відносну заробітну плату, треба зауважити, що талер для робітників і талер для підприємця мають неоднакову вартість. Робітник мусить купувати все гірше й дорожче. Його талер порядкує не таким великим числом товарів і не такими гарними товарами, як талер підприємця. Робітник мусить бути марнотратцем і купувати й продавати всупереч усім економічним принципам.

Тут нам треба взагалі відзначити, що ми маємо на увазі тут лише одну сторону, саму *заробітну плату*. Але експлуатація робітника знову починається, скоро він знову обмінює плід своєї праці на інші товари.— Epicier [бакалійник], позичальник-заставоємець, домовласник — tout le monde l'exploite encore une fois [кожен експлуатує його ще раз].

β) Що підприємець порядкує засобами праці, то порядкує він і засобами існування робітника, тобто життя робітника залежить від нього; сам робітник мусить зводити свою живодіяльність до простого засобу свого існування.

γ) Товар - робоча сила має великі вади супроти інших товарів.

Для капіталіста при конкуренції з робітниками йдеться лише про зиск, для робітників — про існування.

Праця має більш *минущу* природу, ніж інші товари. Її не можна акумулювати. Подання її не можна збільшувати або зменшувати з такою самою легкістю, як подання інших товарів.

δ) Фабричний режим, житлове законодавство, система виплати товарами, коли підприємець обдурює робітника, підвищуючи ціну товарів і лишаючи незмінною номінальну заробітну плату.

III. Конкуренція робітників між собою

a) За загальним економічним законом не може бути двох ринкових цін. З 1000 робітників однакової вправности визначають заробітну плату не 950 зайнятих, а 50 незайнятих. Вплив *ірляндців* на становище *англійських робітників* і німців на становище ельзаських робітників.

b) Робітники конкурують між собою не тільки тоді, коли один пропонує себе дешевше, ніж інші, але й тоді, коли один працює за двох.

Перевага неодруженого робітника над одруженим і т. ін. Конкуренція між робітниками сільськими й міськими.

IV. Коливання заробітної плати

Їх спричиняють:

1) зміни в модах,
2) зміна діб року,
3) коливання торговлі.

На випадок кризи:

α) робітники обмежать свої видатки і підвищать свою продуктивність, або працюватимуть більше число годин, або вироблятимуть більше в ту саму годину. А що їхня заробітна плата зменшилась, бо поменшав попит на їхній продукт, то вони ще посилюють несприятливе відношення подання до попиту, і тоді буржуа каже — якби тільки ці люди хотіли працювати. Їхня заробітна плата тоді знижується в наслідок їхнього перенапруження ще більше.

В стані кризи:

β) цілковите безробіття, зниження заробітної плати. Лишається та сама денна заробітна плата і меншає число робочих днів.

γ) Під час усіх криз такий круговий рух щодо робітників: Підприємець не може вживати до праці робітників, бо він не може продати свій продукт. Він не може продати свій продукт, бо не має жодних покупців. Він не має жодних покупців, бо робітники не можуть обмінювати нічого іншого, крім своєї праці, і саме тому вони не можуть обміняти свою працю.

δ) Коли кажуть про підвищення заробітної плати, то слід зазначити, що завжди треба мати на увазі світовий ринок і що підвищення заробітної плати купується лише тим, що робітників в інших країнах позбавляється хліба.

V. Мінімум заробітної плати

1. Денна плата, що її одержує робітник, є дохід, що його дає власникові його машина, його тіло. Сюди ввіходить сума, потрібна на те, щоб замістити wear і tear [зношення] машини або, що те саме, щоб замістити старих, спрацьованих робітників новими.

2. Мінімум заробітної плати означає і те, що, напр., скасування неділі було б чистою втратою для робітників. Він мусив би заробляти свою заробітну плату в гірших умовах. Така ідея бравих філантропів, що повстають проти святкування неділі.

3. Хоч мінімум заробітної плати пересічно визначається ціною найдоконечніших засобів існування, все ж треба зауважити:

поперше, що цей мінімум у різних країнах різний. Наприклад, картопля в Ірляндії;

подруге, не тільки це. Самий мінімум має історичний рух і дедалі більше знижується до абсолютно найнижчого level [рівня].

Приклад з горілкою. Спочатку виробляється як зцілюща вода, потім — як хлібна настоянка, потім — як горілка.

Досягти справді найнижчого рівня мінімуму сприяють:

1. Загальний розвиток машинового вврobництва, поділ праці, конкуренція різних родів праці, дедалі ширша й вільна від місцевих обмежень, потім

2. Зростання податків і більша дорожнеча державного бюджету, бо хоч скасування податку не дає, як ми бачили, робітникові жодної користи, однак накладання всякого нового податку шкодить йому, поки мінімум заробітної плати ще не зійшов до свого можливо найнижчого рівня; і це буває при всіх пертурбаціях і утрудненнях у громадянських відносинах. Зростання податків — зауважмо між іншим — руйнує дрібних селян, буржуа та ремісників.

За приклад є і визвольна війна. Розвиток промисловости що подає дешевші продукти й суроґати.

3. Цей мінімум прагне до вирівнювання в різних країнах.

4. Коли заробітна плата раз упала, а потім знову іде вгору, то все ж вона ніколи не досягає своєї попередньої висоти.

Отже, в перебігу розвитку заробітна плата спадає двояко:

Поперше, відносно, порівняно з розвитком загального багатства.

Подруге, абсолютно, бо кількість товарів, що їх робітник одержує в обмін, дедалі меншає.

5. В перебігу розвитку великої промисловости час дедалі більше стає мірою вартости товарів, отже, і мірою заробітної плати. Одночасно продукція товару - робочої сили дедалі дешевшає і коштує дедалі менше робочого часу в міру розвитку цивілізації.

Селянин ще має вільний час і може мати побічний заробіток. Але велика промисловість (не мануфактурна промисловість) знищує цей патріярхальний стан. Таким чином кожний момент життя, існування робітника дедалі більше втягується в експлуатацію.

(Далі ще такі розділи:

1. Пропозиції щодо поліпшення становища робітників. Малтуз, Россі і т. ін. Прудон, Вайтлінґ.

2. Робітничі спілки.

3. Позитивне значення найманої праці).

VI. Пропозиції для поліпшення справи

I. Одна з найулюбленіших пропозицій є система *ощадних кас*.

Ми зовсім не будемо говорити про те, що більша частина робітників перебуває в такому становищі, коли заощаджувати не може.

Мета — принаймні точний економічний сенс ощадних кас — має бути в тому, щоб робітники через свою передбачливість і

розсудливість урівноважували сприятливий час праці несприятливим, отже, в тому, щоб вони свою заробітну плату таким чином розподіляли в тому циклі, що його перебігає промисловий розвиток, щоб у дійсності ніколи не витрачати понад мінімум заробітної плати, понад найдоконечніше для існування. Але ми бачили, що не лише коливання заробітної плати саме революціонізують робітників, але що без тимчасового підвищення її понад мінімум робітник не мав би жодної користи від проґресу продукції, суспільного багатства, цивілізації, отже він не мав би жодної можливости визволитись. Таким чином він сам мусить перетворити себе на буржуазну лічильну машину, завести скнарство в систему й надати жебрацтву стаціонарного, консервативного характеру.

Незалежно від цього система ощадних кас є троїсте знаряддя деспотизму.

1. Ощадна каса є золотий ланцюг, що на ньому уряд тримає більшу частину робітничої кляси. Таким чином вони не тільки стають зацікавленими в тому, щоб підтримувати наявний лад. Постає не лише роз'єднання між частиною робітничої кляси, що бере участь у ощадних касах, і частиною, що не бере в них участи.

2. Сами робітники дають таким чином в руки своїх ворогів зброю для підтримування наявної, гнобительної для робітників організації суспільства.

3. Гроші припливають назад до національного банку, цей останній знову позичає їх капіталістові; обоє вони ділять поміж себе зиск і таким чином вони, на позичені їм народом під мізерні проценти гроші,— які саме лише в наслідок такої централізації стають потужною підоймою промисловости,— збільшують свій капітал, свою безпосередню владу над народом.

II. Друга вельми улюблена пропозиція буржуазії є *виховання*, зокрема всебічне індустріяльне виховання.

Ми не будемо відзначати безглуздої суперечности, яка полягає в тому, що сучасна промисловість дедалі більше замінює складну працю простішою, для якої не треба жодного виховання; ми не будемо відзначати того, що вона дедалі більше кидає дітей з семирічного віку до машин і робить з них джерело доходу не лише для буржуазної кляси, але й для їхніх власних батьків-пролетарів. Фабрична система ставила опір законам про шкільне навчання, напр., у Прусії; ми не будемо відзначати й того, що розумова освіта, коли б робітник і мав її, не справила б жодного впливу на його заробітну плату, що освіта взагалі залежить від життьових умов, і що під моральним вихованням буржуа розуміє втокмачення буржуазних засад і що, нарешті, буржуазна кляса не має засобів дати народові справжнє виховання, а коли б і мала, то не вживала б їх на це.

Ми обмежимось тільки тим, що підкреслимо одне суто економічне міркування.

3. Справжній сенс, що його має виховання в економістів-філантропів, такий: дати кожному робітникові змогу вивчити

якнайбільше галузей праці, так щоб він, коли його в наслідок застосування нових машин або зміни в розподілі праці викинуть з однієї галузі, міг якнайлегше знайти притулок в іншій галузі.

Припустімо, що це можливо.

Наслідок того був би той, що коли б в одній галузі був надмір рук, то цей надмір одразу постав би і в усіх інших галузях, і зниження заробітної плати в одному підприємстві ще більш, ніж раніш, безпосередньо потягло б за собою загальне зниження її.

Та і без цього, в наслідок того, що сучасна промисловість всюди дуже спрощує працю і робить її легко вивчанною, підвищення заробітної плати в одній галузі промисловости одразу викличе приплив робітників до цієї галузі промисловости, і зниження заробітної плати більш або менш безпосередньо набере загального характеру.

Звичайно, ми тут не можемо розглядати численні дрібні паліятиви, що їх пропонує буржуазія.

III. Але ми повинні перейти до третьої пропозиції, що на практиці зумовила і щодня зумовлює дуже важливі наслідки— до *Малтузової теорії*.

Вся ця теорія, оскільки ми її маємо тут розглянути, сходить ось на що:

α) Висота заробітної плати залежить од відношення робочих рук, що пропонують себе, до робочих рук, що їх потребують.

Заробітна плата може зростати двома способами: або коли капітал, що пускає працю в рух, так швидко росте, що попит на робітників росте швидше — у швидшій проґресії — ніж їхнє подання;

або, подруге, коли людність так повільно збільшується, що конкуренція між робітниками лишається незначна, хоч продуктивний капітал не швидко росте.

На одну сторону цих умов, на зростання продуктивного капіталу, ви, робітники, не можете справляти жодного впливу.

Навпаки, можете справляти вплив на другу сторону.

Ви можете зменшувати подання робітників, тобто зменшувати конкуренцію поміж робітників, народжуючи якомога менше дітей.

Щоб викрити все безглуздя, підлість і лицемірство цієї доктрини, досить зауважити ось що:

β) (Це треба додати до п. 1: як впливає зростання продуктивних сил на заробітну плату?).*

Заробітна плата росте, коли росте попит на працю. Цей попит росте, коли росте капітал, що пускає в рух працю, тобто коли збільшується продуктивний капітал.

При цьому треба зробити два головні зауваження:

Поперше: головна умова підвищення заробітної плати є зростання продуктивного капіталу і якомога швидше зростання його. Отже, головна умова для того, щоб робітник був у стерп-

---

* Див. вище, стор. 722. *Ред.*

ному становищі, та, щоб він дедалі більше знижував своє становище порівняно з буржуазною клясою, щоб він якомога збільшував силу свого ворога — капіталу. Це значить: він може бути в стерпному становищі лише за тієї умови, що він утворює й зміцнює ворожу йому силу, свою протилежність. За цієї умови, коли він утворює цю ворожу йому силу, до нього допливають від неї засоби праці, що знову роблять з нього частину продуктивного капіталу й підойму, яка збільшує цей капітал і надає йому прискореного руху зростання.

При цьому треба зауважити, що коли збагнуто це відношення між капіталом і працею, то в усій їх сміховинності виступають фур'єристські та інші посередницькі спроби.

Подруге: після того як ми взагалі з'ясували це безглузде відношення, долучається другий, ще важливіший елемент.

А саме, що значить: зростання продуктивного капіталу та за яких умов відбувається воно?

Зростання капіталу тотожне (gleich) акумуляції і концентрації капіталу. В міру того як капітал акумулюється й концентрується, він призводить:

До праці в ширшому маштабі і в наслідок цього до іншого поділу праці, який ще більше спрощує працю; потім до введення машин у ширшому маштабі і знову до введення машин.

Отже, це значить, що в міру того як росте продуктивний капітал, росте конкуренція між робітниками, бо поділ праці спрощується і кожна галузь праці є приступна кожному.

Далі, конкуренція між ними росте, бо вони мусять у тій самій мірі конкурувати з машинами, і машини позбавляють їх хліба. Отже, концентрація і акумуляція продуктивного капіталу, дедалі збільшуючи маштаб, що в ньому продукується, а також та обставина, що в наслідок конкуренції між пропонованими капіталами процент на капітал дедалі нижчає, призводять до того, що дрібні промислові підприємства гинуть і не можуть витримувати конкуренції з великими. Цілі складові частини буржуазної кляси викидається в робітничу клясу. Отже, конкуренція між робітниками збільшується в наслідок руйнування дрібних промисловців, яке фатально зв'язано із зростанням продуктивного капіталу.

І в той же час, в наслідок того, що процент на капітал знижується, дрібні капіталісти, що раніш не брали безпосередньої участи в промисловості, змушені ставати промисловцями, тобто давати ще нові жертви великій промисловості. Отже, і з цієї сторони чисельність робітничої кляси більшає і конкуренція між робітниками посилюється. Що зростання продуктивних сил призводить до праці в ширшому маштабі, то тимчасова перепродукція стає дедалі неминучішою, світовий ринок дедалі ширшим, отже, при універсальнішій конкуренції і кризи стають дедалі гострішими... Таким чином дається засіб підохочування (encouragement) робітників одружуватись і розмножуватись, вони скупчуються й концентруються великими масами і їхня заробітна

плата стає дедалі більш хиткою. Отже, кожна нова криза безпосередньо викликає значно більшу конкуренцію між робітниками.

Загалом беручи: зростання продуктивних сил з їхніми швидкими засобами комунікації, з прискореною циркуляцією, з гарячковим оборотом капіталу є в тому, що за той самий час може продукуватись більше, а значить, за законом конкуренції, і мусить продукуватись більше. Це значить, що продукція відбувається в дедалі гірших умовах, і щоб за цих умов можна було витримати конкуренцію, треба працювати в дедалі ширшому маштабі, концентрувати капітал у дедалі меншому числі рук. А щоб це продукування в ширшому маштабі було зисковне, поділ праці й машини мусять поширюватись безперестанно й непропорційно.

Це продукування в дедалі важчих умовах поширюється також на робітника як на частину капіталу. Він мусить продукувати в дедалі важчих умовах, тобто за дедалі меншу плату й при більшій праці, за дедалі дешевші витрати продукції. Таким чином самий мінімум дедалі більше сходить на більше напруження сил при мінімумі насолоди життям.

Отже, зростання продуктивних сил тягне за собою дедалі більше панування великого капіталу, дедалі більше спрощення та упрощення машини, називаної робітником, дедалі більшу безпосередню конкуренцію між робітниками у наслідок розвиненішого поділу праці й застосування машин, у наслідок премії, що її справді дається машиновій продукції, у наслідок конкуренції зруйнованих шарів буржуазних кляс і т. ін.

Ми можемо зформулювати це ще простіше: продуктивний капітал складається з трьох складових частин:

1. Сировинного матеріялу, що оброблюється.

2. Машин і таких матеріялів, як вугілля тощо, потрібних, щоб урухомлювати машини, будівель і т. ін.

3. Частини капіталу, призначеної на утримання робітників.

Яке є відношення між цими трьома частинами при зростанні продуктивного капіталу?

Із зростанням продуктивного капіталу пов'язана його концентрація, а з нею те, що він може давати зиск, лише бувши експлуатований у ширшому маштабі.

Отже, більшу частину капіталу безпосередньо перетвориться на знаряддя праці і функціонуватиме воно як таке; що більше зростають продуктивні сили, то більша буде ця частина капіталу, безпосередньо перетворювана в машини.

Розвиток машин так само як і поділу праці зумовлюють те, що в коротший час можна продукувати незрівнянно більше. Отже, в такій самій пропорції мусить зростати запас сировинного матеріялу. В перебігу зростання продуктивного капіталу неминуче збільшується перетворена на сировинний матеріял частина капіталу. Лишається тільки третя частина продуктивного капіталу, що призначена на утримання робітників, тобто та, що перетворюється на заробітну плату.

Яке ж відношення між ростом цієї частини продуктивного капіталу і двома іншими?

Непропорційність зростає геометрично, а не аритметично.*

Більший поділ праці приносить з собою те, що один робітник продукує стільки, скільки раніш троє, четверо, п'ятеро. Машина призводить до того самого наслідку в незрівняно більшому маштабі.

Насамперед само собою зрозуміло, що зростання частин продуктивного капіталу, перетворених на машини й сировинний матеріял, не супроводиться подібним зростанням частини капіталу, призначеної на заробітну плату. Бо в цьому разі не досягалось би мети застосування машин і більшого поділу праці. Отже, відси само собою випливає, що частина продуктивного капіталу, призначена на заробітну плату, не зростає такою мірою, як частина його, призначена на машини й сировинний матеріял. Навіть більше. Такою самою мірою, якою зростає продуктивний капітал, тобто сила капіталу як такого, такою самою мірою зростає і непропорційність між капіталом, вкладеним у сировинний матеріял і машини, і капіталом, витрачуваним на заробітну плату. Це, отже, значить, що частина продуктивного капіталу, призначена на заробітну плату, стає дедалі менша порівняно з частиною капіталу, що функціонує як машини й сировинний матеріял.

Після того, як капіталіст вклав у машини дедалі більший капітал, він змушений застосувати більший капітал на купівлю сировинного матеріялу й на купівлю сировинного матеріялу, потрібного для того, щоб пускати в рух машини. Але коли раніше він уживав до праці 100 робітників, то тепер йому, може, треба буде тільки 50 робітників. Інакше йому довелося б, може, подвоїти ще раз інші частини капіталу, тобто ще збільшити непропорційність. Отже, він звільнить 50, абож 100 мусять працювати за ту саму ціну, за яку раніш працювали 50. Таким чином на ринку маємо зайвих робітників.

При удосконаленому поділі праці треба буде збільшити лише капітал на сировинний матеріял. Замість трьох робітників, може, треба буде одного.

Але припустімо найсприятливіший випадок: капіталіст так розширює своє підприємство, що не тільки не може залишитись при попередньому числі робітників,— і, звичайно, йому не важко чекати доти, доки він зможе це зробити— але навіть ще збільшує число їх; отже, тоді продукція мусила була б надзвичайно розширитись, щоб можна було зберегти те саме число робітників або навіть ще збільшити його. І відношення числа робітників до продуктивних сил зробилось відносно безмежно більше непропорційним. Це прискорює перепродукцію, і при найближчій кризі більше робітників, ніж колибудь, лишаються без роботи.

* Це речення в рукопису подано на берегах. *Ред.*

Отже, загальний закон, що доконечно випливає з природи відношення між капіталом і працею, той, що в перебігу зростання продуктивних сил та частина продуктивного капіталу, що перетворюється на машини й сировинний матеріял, тобто капітал як такий, зростає непропорційно до тієї частини, що призначена на заробітну плату; тобто, інакше кажучи, робітники мусять розподіляти поміж себе дедалі меншу, порівняно з усією масою продуктивного капіталу, частину цього капіталу, отже, їхня конкуренція дедалі більше посилюється. Іншими словами: що більше зростає продуктивний капітал, то більше зменшуються відносно засоби праці й засоби існування робітників, то ще більше зростає, інакше кажучи, робітнича людність порівняно з засобами її праці. І ця непропорційність збільшується тією самою мірою, якою зростає продуктивний капітал взагалі.

Щоб вирівняти зазначену непропорційність, продуктивний капітал треба збільшувати в геометричній проґресії; а щоб потім підчас кризи знову вирівняти її, його треба збільшити ще більше.

Цей закон, що випливає просто з відношення робітника до капіталу, і що, отже, навіть сприятливе для робітника становище, швидке зростання продуктивного капіталу, перетворює на несприятливе, буржуа перетворили з суспільного закону на закон природи, кажучи, що за законом природи людність зростає швидше, ніж засоби праці та засоби існування.

Вони не зрозуміли, що в зростанні продуктивного капіталу закладено зростання цієї суперечности.

Далі ми ще повернемось до цього.

Продуктивна сила, особливо суспільна сила самих робітників, їм не оплачується, вона навіть скерована проти них.*

γ) Перше безглуздя:

Ми бачили, що коли продуктивний капітал зростає — найсприятливіший випадок, що його припускають економісти, — коли, отже, попит на працю відповідно зростає, то з характеру сучасної промисловости і з природи капіталу випливає, що засоби праці для робітників не зростають такою самою мірою, що ті самі обставини, які спричиняють зростання продуктивного капіталу, спричиняють ще швидший зріст непропорційности між поданням і попитом на працю, одно слово, що зростання продуктивних сил разом з тим спричиняє зростання непропорційности між робітниками й засобами для їхньої праці. Це не залежить ані від збільшення засобів існування, ані від збільшення людности. Розглядуване само по собі, це доконечно випливає з природи великої промисловости і з відношення між працею і капіталом.

Але коли продуктивний капітал зростає лише повільно, лишається незмінним або навіть меншає, то число робітників завжди надто велике порівняно з попитом на працю.

---

* Це речення Маркс додав згодом. *Ред.*

В обох випадках, у найсприятливішому і в найнесприятливішому, з відношення між працею і капіталом, з природи самого капіталу, випливає, що подання робітників завжди буде надто велике порівняно з попитом на працю.

δ) Не кажучи вже про те безглуздя, що робітнича кляса не може вирішити не народжувати дітей, навпаки, її становище робить з статевого потягу головну насолоду й однобічно розвиває його.

Після того як буржуазія знизила існування робітника до мінімуму, вона ще хоче обмежити до мінімуму його репродукцію.

ε) Але як несерйозно ставиться й може ставитись буржуазія до цих фраз і порад, видно ось із чого:

поперше: сучасна промисловість, витискуючи дорослих дітьми, дає премію за народження дітей;

подруге, велика промисловість постійно потребує резервної армії незайнятих робітників для періодів перепродукції. Адже головна мета буржуа щодо робітників взагалі — в тому, щоб якнайдешевше мати товар - робочу силу, а це можливо лише тоді, коли подання цього товару буде якомога більше за попит на нього, тобто коли буде якомога більше перелюднення.

Отже, перелюднення є в інтересах буржуазії, і вона дає робітникам добру пораду, про яку знає, що вона нездійсненна.

ς) А що капітал збільшується тільки тоді, коли він уживає робітників, то збільшення капіталу включає й збільшення пролетаріяту, і, як ми бачили, відповідно до природи відношення між капіталом і працею, збільшення пролетаріяту мусить відбуватись відносно ще швидше.

η) Однак згадана теорія, що її охоче виражають як закон природи, а саме, що людність зростає швидше, ніж засоби існування, для буржуа то приємніша, що вона заспокоює його сумління, ставить йому суворість у моральний обов'язок, виставляє наслідки суспільного ладу як наслідки природні і, нарешті, дає йому змогу так само спокійно дивитись на те, як мре з голоду пролетаріят, як і на інші природні події, не хвилюючись, а з другого боку, розглядати злидні пролетаріяту як його власну провину й карати його за неї. Пролетаріят може, мовляв, розумом стримувати природний інстинкт і таким чином за допомогою морального контролю стримувати природний закон у його шкідливих виявленнях.

ϑ) За застосування цієї теорії можна вважати законодавство про бідних. Знищення пацюків, арсен, workhouses (робітні доми), павперизм взагалі. Ступаковий млин знову всередині цивілізації. Варварство знову виявляється, але воно створюється з надр самої цивілізації і їй належить; так постає лепрозне варварство, варварство, як лепра цивілізації. Workhouses (робітні доми), Бастілії для робітників. Відокремлення жінок від чоловіків.

4. Тепер нам треба коротко сказати про тих, що хочуть поліпшити становище робітників за допомогою іншого визначення величини заробітної плати.

Прудон

5. Нарешті, з зауважень економістів - філантропів про заробітну плату треба відзначити ще один погляд.

α) Поміж економістів один, а саме *Россі*, навчав так:

Фабрикант дисконтує робітникові лише його участь у продукті, бо робітник не може чекати продажу цього продукту. Коли б робітник міг сам себе утримати до продажу продукту, то потім він, як associé, об'явив би своє право на участь. Як між капіталістами у власному значенні і між промисловими.* Отже, те, що участь робітника має форму саме заробітної плати, є випадковість, є наслідок спекуляції, особливого акту, що відбувається поряд процесу продукції і зовсім не є неодмінний конститутивний елемент процесу продукції. Заробітна плата є лише випадкова форма нашого соціяльного ладу. Вона не належить неодмінно до капіталу. Вона зовсім не є неодмінний факт продукції. Вона може зникнути в іншій організації суспільства.

β) Все це мудрування сходить ось на що: коли б робітники мали досить нагромадженої праці (тобто досить капіталу), щоб не доводилось їм жити безпосередньо з продажу своєї праці, то форма заробітної плати відпала б. Це значить, коли б усі робітники були разом з тим капіталістами; тобто, це значить припускати за передумову капітал і залишати його без протилежности найманої праці, що без неї він не може існувати.

γ) Проте, це треба припустити й мати на увазі. Заробітна плата зовсім не є випадкова форма буржуазної продукції, але вся буржуазна продукція є минуща історична форма продукції. Всі її відносини — капітал, так само як і заробітна плата, як і земельна рента і т. ін. є минущі і на певному пункті розвитку знищуванні.

VII. Робітничі спілки

Один з моментів у теорії залюднення був той, що вона має на меті зменшити конкуренцію між робітниками. Робітничі спілки мають на меті *знищити* конкуренцію і замість неї утворити *об'єднання* робітників.

Правильно те, що кажуть економісти проти спілок:

1. Витрати, що їх вони спричиняють робітникам, здебільша перевищують підвищення доходу, що його вони хочуть досягти. Вони не можуть ставити довгочасно опір законам конкуренції. Такі коаліції зумовлюють постання нових машин, нового поділу праці, deplacement [переміщення] з одного місця продукції в інше. В наслідок усього цього зниження заробітної плати.

2. Коли б цим коаліціям удалось в одній країні тримати ціну праці на такій висоті, що зиск значно спав би порівняно з пересічним зиском в інших країнах, або так, що затрималося б зростання капіталу, то в наслідок цього був би застій і реґрес у

* Це речення подано в рукопису на берегах. *Ред.*

промисловості, і робітники зруйнувались би разом із своїми хазяїнами, бо таке є, як ми бачили, становище робітника. Його становище гіршає стрибкувато, коли продуктивний капітал зростає, і він просто руйнується, коли капітал меншає або лишається незмінним.

3. Всі ці заперечення буржуазних економістів, як ми казали, правильні, але вони правильні лише з їхнього погляду. Коли б у цих робітничих спілках ішлося в дійсності тільки про те, про що йдеться на перший погляд, а саме про визначення величини заробітної плати; коли б відношення між працею і капіталом було вічне, тоді ці коаліції скрахували б з доконечности речей. Але вони є засіб об'єднання робітничої кляси, підготова для зруйнування всього старого суспільства з його клясовими суперечностями. І з цього погляду робітники мають рацію сміятися з мудрих буржуазних педагогів, які їм заздалегідь обчислюють, скільки їм ця громадянська війна коштуватиме вбитих, ранених та скільки грошей. Той, хто хоче подолати ворога, не буде з ним дискутувати про воєнні витрати. А про те, що робітники зовсім не безчулі, економістам доводить той факт, що найкраще оплачувані фабричні робітники перші організують коаліції, і що робітники все те, що вони можуть увірвати з своєї заробітної плати, віддають на утворення політичних і промислових спілок і на покриття витрат у зв'язку з цим рухом. І коли панове буржуа та їхні економісти, філантропи-дурисвіти, такі ласкаві, що дозволяють, щоб у мінімум заробітної плати, тобто в життьовий мінімум, увіходило трохи чаю або рому, цукру й м'яса, то їм, навпаки, має здаватись і безсоромним і незрозумілим, що робітники в цей мінімум зараховують деякі витрати на війну з буржуазією і навіть дістають із своєї революційної діяльности найбільшу в житті насолоду.

VIII. Позитивна сторона системи найманої праці

Перше ніж закінчити, ми повинні ще звернути увагу на позитивну сторону системи найманої праці.

α) Коли кажуть: позитивна сторона системи найманої праці, то кажуть: позитивна сторона капіталу, великої промисловости, вільної конкуренції, світового ринку, і мені не треба вам пояснювати, що без цих продукційних відносин не було б утворено ані засобів продукції, матеріяльних засобів для визволення пролетаріяту й заснування нового суспільства, ані сам пролетаріят не досяг би того об'єднання й розвитку, що при них він справді має силу революціонізувати старе суспільство й самого себе. *Вирівнювання* заробітної плати.

β) Візьмімо ми навіть заробітну плату в корені її доганности, в тому, що моя діяльність є товар, що я ввесь роблюся продажним.

Поперше, в наслідок цього зникло все патріярхальне, бо тільки гендлярство, купівля й продаж лишаються єдиним зв'язком, грошове відношення лишається єдиним відношенням між підприємцем і робітником.

Подруге. Осяйна авреоля взагалі зникла з усіх відносин старого суспільства, бо вони перетворились на прості грошові відносини.

Так само всі так звані вищі роди праці, розумова, мистецька і т. ін., перетворились на предмети торговлі і через те позбавились своєї старої авреолі. Яким великим проґресом було те, що цілу армію попів, лікарів, юристів і т. ін., тобто релігію, юриспруденцію тощо, стали визначати здебільша за їхньою торговельною вартістю.

(*Потретє*. Перетворивши робочу силу на товар і підкоривши її як таку вільній конкуренції, намагались продукувати її якомога дешевше, тобто з якомога меншими витратами продукції. Таким чином для міцної організації суспільства всяка фізична праця стала безмежно полегшена й спрощена.— Зробити загальні висновки). *

Потретє. Що в наслідок загальної продажности робітники констатували, що все від них може відділятись, вивлащуватись, то вони вперше визволилися від підлеглости певному відношенню. Перевага в тому, що робітник може робити з своїми грішми все те, що хоче, перевага так супроти стану натуральних відбутків, як і супроти способу життя, зумовленого (февдальним) станом.

* Цей перший варіянт пункту 3 в рукопису заведений у дужки. Поруч цього Маркс дає дальший варіянт. *Ред*.

ПРОҐРЕСИВНЕ ЗРОСТАННЯ ВІДНОСНОГО ПЕРЕЛЮДНЕННЯ АБО ПРОМИСЛОВОЇ РЕЗЕРВНОЇ АРМІЇ *

Абсолютний попит на працю, що його спричиняє капітал, є пропорційний не його абсолютній величині, але величині його змінної частини, яка тільки й обмінюється на робочу силу. Відносний попит на працю, що його спричиняє капітал, тобто відношення між його власною величиною і кількістю праці, ним вбируваної, визначається відносною величиною його змінної частини. Ми тільки но показали, що акумуляція, яка збільшує суспільний капітал, разом з тим зменшує відносну величину його змінної частини і зменшує також відносний попит на працю. Тепер постає питання, як впливає цей рух на долю кляси найманих робітників?

Щоб розв'язати це питання, треба очевидно спочатку дослідити, яким чином зменшення, зазнане змінною частиною капіталу в процесі акумуляції, впливає на абсолютну величину цієї частини, і, отже, яким чином зменшення, постале у відносному попиті на працю, впливає на абсолютний або дійсний попит на працю.

Доки величина капіталу не змінюється, всяке відносне зменшення його змінної частини є разом з тим і абсолютне її зменшення. Для того, щоб це було інакше, треба, щоб відносне зменшення урівноважувалося збільшенням, посталим у загальній сумі авансованої капітальної вартости. Змінна частина, що функціонує як фонд заробітної плати, меншає, отже, прямо-пропорційно до зменшення її відносної величини і зворотно-пропорційно до одночасного зростання цілого капіталу. Виходячи з цього припущення, ми маємо такі комбінації:

Поперше: Коли відносна величина змінного капіталу меншає в зворотній пропорції до зростання всього капіталу, то абсолютна величина фонду заробітної плати не змінюється. Він досягатиме, приміром, завжди 400 фр., все одно хоч становитиме він дві п'ятих капіталу в 1000 фр., хоч одну п'яту капіталу в 2000 фр.

Подруге: Коли відносна величина змінного капіталу меншає в пропорції вищій, ніж зростання всього капіталу, то фонд заробітної плати зазнає абсолютного зменшення, не зважаючи на абсолютне збільшення авансованої капітальної вартости.

---

* Уривок з XXV розділу, § 3 французького видання першого тому «Капіталу», стор. 276 — 278. *Ред.*

Потретє: Коли відносна величина змінного капіталу меншає в пропорції нижчій, ніж зростання всього капіталу, то фонд заробітної плати зазнає абсолютного збільшення, не зважаючи на зменшення, постале в його відносній величині...

Ми пригадуємо, наприклад, фабрики, де того самого числа робітників досить, щоб пускати в рух дедалі більшу масу сировинного матеріялу й знарядь продукції. Зростання капіталу, походячи тільки від збільшення його сталої частини, відповідно зменшує відносну величину його змінної частини або відносну масу експлуатованої робочої сили, але не змінює її абсолютної величини.

Як приклади абсолютного зменшення числа робітників, зайнятих у певних великих галузях промисловості, і одночасного збільшення його в інших, хоч усі вони однаково відзначались зростанням капіталу, в них вкладеного, і проґресом їхньої продуктивности, згадаємо тут, що в Англії з 1851 до 1861 р. число осіб, зайнятих у рільництві, знизилося з 2.011.447 до 1.924.110; число осіб, зайнятих у вовняній промисловості, знизилося з 102.714 до 79.249; число осіб, зайнятих на шовкових фабриках, знизилося з 111.940 до 101.678, тимчасом як протягом того самого періоду число осіб, зайнятих у бавовнопрядництві й бавовноткацтві, збільшилося з 371.777 до 456.646, а число осіб, зайнятих у залізній промисловості, збільшилося з 68.053 до 125.711.*

Нарешті, щодо другого боку суспільної акумуляції, яка виявляє свій проґрес у тій самій галузі промисловости з послідовним збільшенням, зменшенням і стаціонарним станом числа зайнятих робітників, то історія змін, зазнаних бавовняною промисловістю, дає нам найразючіший приклад.

Розглядаючи період кількох років, наприклад, період десятирічний, ми побачимо взагалі, що з проґресом суспільної акумуляції число експлуатованих робітників також збільшилось, хоч за окремі роки збільшення це дуже неоднакове, а за деякі з них його навіть і зовсім не було. Отже, треба, щоб стаціонарний стан або зменшення абсолютного числа зайнятої робітничої людности, що все ж відбувається у кількох галузях промисловости поряд з значним зростанням вкладеного в них капіталу, *більш ніж урівноважувалось* іншими галузями промисловости, де збільшення застосовуваної робочої сили рішуче переважало б над рухами протилежного напряму. Але цього результату досягається лише при потрусах і в умовах, що їх дедалі важче здійснити.

Відносне зменшення величини, що його зазнає змінна частина капіталу в перебігу акумуляції і одночасного поширення продуктивности праці, відбувається проґресивно. Припустімо, наприклад, що відношення між сталим капіталом і змінним було спочатку 1 : 1, і що потім в перебігу акумуляції воно стає 2 : 1, 3 : 1, 5 : 1, 6 : 1 і т. д., так що відповідно $^2/_3$, $^3/_4$, $^5/_6$, $^6/_7$ і т. д.

* Census of England and Wales, 1861, vol. III, p. 36 et 39. London 1863.

усієї капітальної вартости авансується на засоби продукції і, з другого боку, лише 1/3, 1/4, 1/6, 1/7 і т. д. на робочу силу. Коли навіть загальна сума капіталу при тому самому відношенні збільшилась би втроє, вчетверо, вшестеро, всемеро і т. д., то цього не було б досить, щоб збільшити число зайнятих робітників. Щоб досягти цього наслідку, треба, щоб ступінь, в якому збільшується маса суспільного капіталу, був вищий, ніж ступінь, в якому меншає відносна величина фонду заробітної плати.

Отже, що нижче спала вже відносна величина цього фонду, то швидша мусить бути проґресія, що в ній зростає суспільний капітал: але сама ця проґресія стає джерелом нових технічних змін, що знову таки знижують відносний попит на працю. Отже, гра має розпочатися знову.

В розділі про велику промисловість ми докладно розглядали причини, що в наслідок їх, не зважаючи на протилежні тенденції, ряди найманих робітників більшають з проґресом акумуляції. Тут ми стисло згадаємо те, що зараз стосується до нашої теми.

Той самий розвиток продуктивних сил праці, що спричиняє зменшення не лише відносне, але часто й абсолютне числа робітників, зайнятих у деяких великих галузях промисловости, дозволяє їм подавати на ринок дедалі більшу масу продуктів по дешевій ціні. Таким чином вони дають поштовх іншим галузям промисловости, тим, що вони їм постачають засоби продукції, або тим, що вони беруть собі від них сировинний матеріял, струменти і т. ін.; вони спричиняють їх поширення. Вплив, справлюваний на ринок праці цими галузями промисловости, буде дуже значний, коли в них переважає ручна праця. «Збільшення числа робітників», каже офіціяльний редактор перепису англійської людности 1861 р., «досягає взагалі свого максимуму в тих галузях промисловости, де машин ще не введено з успіхом».* А проте ми бачили, що всі ці галузі промисловости своєю чергою зазнають технічних перетворень, що їх ставлять на рівень сучасної продукції.

Нові галузі продукції, що їх покликає до життя економічний проґрес, утворюють стільки ж додаткових ринків праці. При своєму виникненні вони набирають форми ремества, мануфактури або, нарешті, великої промисловости. В двох перших випадках їм треба буде перейти через перетворення, спричинені заведенням машин, в останньому випадку централізація капіталу дозволяє їм навербувати величезні промислові армії, що вражають глядача і здаються ніби з землі вирослими. Але хоч якою численною видається робоча сила, так навербована, її відносна величина, з самого початку незначна проти величини застосованого капіталу, одразу зменшується, скоро ці галузі вкореняться.

Нарешті, є переміжки, коли технічні перевороти менш відчутні, коли акумуляція з'являється скорше рухом кількісного

* Там же, стор. 36.

поширення на новій технічній, вже здобутій, основі. Тоді, хоч який був би дійсний склад капіталу, починає більш або менш діяти закон, що згідно з ним попит на працю збільшується в тій самій пропорції, що і капітал. Але одночасно з тим як число робітників, притягнених капіталом, досягає свого максимуму, постає такий надмір продуктів, що при найменшій перешкоді в їх збуті суспільний механізм ніби зупиняється; відштовхування праці капіталом відбувається одразу в широкому маштабі і в найгостріший спосіб, самий розлад у збуті спонукає капіталістів докладати крайніх зусиль, щоб економізувати працю. Часткові удосконалення, поступінно нагромаджені, концентруються тоді, так би мовити, під цим великим тиском; вони втілюються в технічних змінах, що революціонізують склад капіталу по всій периферії великих сфер продукції. Саме в цей спосіб американська громадянська війна спонукала англійських власників бавовнопрядень заселити свої майстерні потужнішими машинами і виселити з них робітників. Нарешті, протяжність тих переміжків, коли акумуляція найбільш сприяє попитові на працю, дедалі більш скорочується.

Таким чином, скоро тільки машинове виробництво бере гору, процес акумуляції подвоює енерґію тих сил, що намагаються зменшити відносну величину змінного капіталу і послаблює ті сили, що намагаються збільшити його абсолютну величину. Змінний капітал збільшується разом з суспільним капіталом, що його частину він становить, але збільшується у низхідній пропорції.*

Справжній попит на працю реґулюється не лише величиною змінного капіталу, вже пущеного в рух, але також і пересічною величиною його безперервного приросту, і подання праці лишається нормальним, поки воно відповідає цьому рухові. Але коли змінний капітал сходить до нижчої пересічної величини приросту, то те саме подання, що було до того часу нормальним, стає відтепер ненормальним, надмірним, так що більш або менш значна частина кляси найманих робітників, переставши бути потрібною, щоб збільшувати вартість капіталу, і втративши право на існування, стає тепер зайвою, надмірною. А що ця гра повторюється і далі в процесі чимраз більшої акумуляції, то ця остання тягне за собою дедалі більше перелюднення.

Отже, закон відносного зменшення змінного капіталу і відповідного зменшення відносного попиту на працю, доконечно має своїм наслідком абсолютне збільшення змінного капіталу і абсолютне збільшення попиту на працю в низхідній пропорції,

---

* Разючий приклад цього збільшення в низхідній пропорції дає рух чисел на фабриці вовняних кольорових тканин. Порівняймо ці числа: в Англії ця промисловість вивезла в 1851 р. 577.867.229 ярдів (ярд дорівнює 0,9144 метра) вартістю в 10.295.621 фунтів стерлінґів, а в 1861 р. 828.873.922 ярдів вартістю в 14.211.572 фунтів стерлінґів. Число застосовуваних найманих робітників, що становило в 1851 р. 12.098, в 1861 р. збільшилось тільки до 12.556, тобто на 458 чоловіка, або, на ввесь десятирічний період збільшення становило близько 4%.

і нарешті, доповнюється утворенням відносного перелюднення. Ми звемо його «*відносним*», бо воно походить не з позитивного росту робітничої людности, що перевищував би межі багатства, призначеного для акумуляції, а навпаки, з прискореного росту суспільного капіталу, що дозволяє йому обходитись без більш або менш значної частини своїх робітників. А що ця надмірна людність існує лише для тимчасових потреб капіталістичної експлуатації, то вона може раптом більшати й меншати...

Ф. ЕНҐЕЛЬС

КАРЛ МАРКС. «ДО КРИТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ»

Випуск перший, Берлін, вид. Франца Дункера, 1859 р.*

I

В усіх царинах науки німці вже давно довели, що вони стоять нарівні з іншими цивілізованими націями, а в більшості показали й свою перевагу над ними. Тільки одна наука не мала жодного німецького ймення серед своїх корифеїв: політична економія. Причина ясна. Політична економія — це теоретична аналіза сучасного буржуазного суспільства, і тому вона має за передумову розвинені буржуазні відносини, відносини, що після реформаційних та селянських воєн, а особливо після тридцятилітньої війни не могли з'явитися в Німеччині цілі століття. Відокремлення Голляндії від імперії відтиснуло Німеччину від світової торговлі і від самого початку звело її промисловий розвиток до дрібнобуржуазних відносин. І в той час, як німці з такими зусиллями й так повільно виходжувалися після спустошень громадянських воєн, у той час, як вони всю свою громадянську енерґію, що ніколи не була дуже великою, витрачали в марній боротьбі проти митних перешкод та безглуздих торговельних реґляментів, що ними кожний невеличкий князик та імперський барон обтяжували промисловість своїх підданців, у той час як імперські міста занепадали в дріб'язках цехів та патриціянства — у той самий час Голляндія, Англія та Франція завойовували собі перші місця в світовій торговлі, закладали колонію за колонією й розвинули мануфактурну промисловість до найвищого розквіту, поки, нарешті, Англія через пару, що тільки й надала вартости її вугіллю та залізним покладам, стала на чолі сучасного буржуазного розвитку. Але поки доводилося ще провадити боротьбу проти так до смішного застарілих решток середньовіччя, що до 1830 року сковували матеріяльний буржуазний розвиток Німеччини, доти жодна німецька політична економія не була можлива. Лише після заснування Митного союзу німці досягли такого становища, при якому тільки вони взагалі могли *розуміти* політичну економію. І справді, з цього часу почався імпорт англійської та французької політичної економії на користь німецькій буржуазії. Незабаром вчені й бюрократія опа-

* Рецензію надруковано вперше у газеті «Das Volk» з 6 серпня і 20 серпня 1859 р. *Ред.*

нували імпортований матеріял і опрацювали його не дуже почесним для «німецького духа» способом. Із всілякої мішанини письмаків - пройдисвітів, купців, професорів (Schulmeister) та бюрократів постала тоді німецька економічна література, що своєю безглуздістю, поверховістю, беззмістовністю, велемовністю та пляґіятством має собі аналогію лише в німецькому романі. Серед людей з практичними цілями утворилася спочатку протекціоністська школа промисловців; її авторитет, Ліст, є все ще найкращий з усього того, що дала німецька буржуазно - економічна література, хоч увесь його славетний твір списаний у француза Ферр'є, теоретичного ініціятора континентальної системи. Супроти цього напряму постала в 40 - х роках в Остзейських провінціях школа вільної торговлі купців, що повторювала з дитячою, але заінтересованою вірою арґументи англійських фритредерів. Нарешті, серед професорів та бюрократів, що мали розробляти теоретичний бік науки, були сухі гербарійні колекціонери, некритичні, як от пан Рау, спекулянти, що вдавали з себе розумних і перекладали чужоземні речення на неперетравлену Геґелеву мову, як от пан Штайн, або белетристи — пожнивні збирачі колосків на «культурно - історичному» полі, як от пан Ріль. Те, що з цього кінець - кінцем вийшло, була камералістика, якась каша з усяких дурниць, полита еклектично - економічним соусом, щось таке, що корисно знати для державного іспиту кандидатові права.

У той час як буржуазія, професура та бюрократія в Німеччині таким чином невтомно ще працювали коло того, щоб вивчити напам'ять як непорушні догми перші елементи англійсько-французької політичної економії і до певної міри їх зрозуміти, виступила на кін німецька пролетарська партія. Все її теоретичне буття постало з вивчення політичної економії, і з моменту її виступу датується й наукова, самостійна, *німецька політична економія*. Ця німецька політична економія ґрунтується по суті на *матеріялістичному розумінні історії*, що його основні риси коротко викладені в передмові до названого вище твору. Ця передмова в головному була вже надрукована в газеті «Volk», і тому ми відсилаємо туди читачів. Не лише для політичної економії, а й для всіх історичних наук (а всі науки, якщо вони не природничі, є історичні) революціонізаційним відкриттям була теза, «що спосіб продукції матеріяльного життя зумовлює процес соціяльного, політичного й духовного життя взагалі», що всі суспільні й державні відносини, всі релігійні й правні системи, всі теоретичні погляди, що виринають в історії, можна зрозуміти тільки тоді, коли збагнуто матеріяльні *умови життя кожної* відповідної епохи і перші виведено буде з цих матеріяльних умов. «Не свідомість людей визначає їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість». Ця теза така проста, що мусіла б бути зрозуміла сама собою для кожного, хто не загруз в ідеалістичному крутійстві. Але це має надзвичайно революційні наслідки не лише для теорії, а й для практики: «На пев-

ному ступені свого розвитку матеріяльні продуктивні сили суспільства стають у суперечність з наявними продукційними відносинами, або — що є тільки юридичний вираз цього — з відносинами власности, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їх пута. Тоді настає епоха *соціяльної революції*. Із зміною економічної основи більш чи менш швидко відбувається переворот у всій величезній надбудові... Буржуазні продукційні відносини — це остання антагоністична форма суспільного процесу продукції, антагоністична не в значенні індивідуального антагонізму, а в значенні того антагонізму, що виростає з умов суспільного життя індивідів; але продуктивні сили, що розвиваються в надрах буржуазного суспільства, створюють одночасно й матеріяльні умови, щоб знищити цей антагонізм». Отже, перспектива могутньої, наймогутнішої революції усіх часів відкривається нам відразу при дальшому розвитку нашої матеріялістичної тези й застосовуванні її до сучасности.

Але при ближчому розгляді теж відразу виявляється, що така на позір проста теза, що свідомість людей залежить від їхнього буття, а не навпаки, уже першими своїми висновками безпосередньо завдає удару всякому ідеалізмові, навіть найприхованішому. Ця теза заперечує всі традиційні та звичні погляди на всі історичні явища. Ввесь традиційний спосіб політичного судження (Räsonierens) валиться; патріотичне благородство обурено опирається проти такого безпринципного погляду. Тому новий світогляд неминуче натрапив на опозицію не лише серед представників буржуазії, а й серед маси французьких соціялістів, що хочуть визволити світ із тенет магічною формулою; liberté, égalité, fraternité.* Але особливо великий гнів збудив він серед німецьких вульґарно-демократичних крикунів. А проте вони залюбки пробували по-пляґіяторському використати нові ідеї, але з рідким нерозумінням їх.

Розвиток матеріялістичного розуміння навіть лише на одним-одному історичному прикладі являв собою наукову працю, яка вимагала б довгорічних спокійних студій, бож ясно, що самою тільки фразою тут нічого не вдієш, що тільки масовий, критично перевірений і цілком опанований історичний матеріял може зробити здатним розв'язати таке завдання. Лютнева революція кинула нашу партію на політичну сцену і тим самим зробила для неї неможливим переслідувати суто наукові цілі. Проте, основний погляд червоною ниткою проходить через усі літературні твори партії. В усіх їх, у кожному окремому випадку, доведено, як акція кожного разу виникала з безпосередніх матеріяльних імпульсів, а не з тих фраз, що супроводили її, як, навпаки, політичні й юридичні фрази виникали так само з матеріяльних імпульсів, як і політична акція та її наслідки.

Коли після поразки революції 1848 — 1849 рр. наступив

[1] — свобода, рівність, братерство. *Ред.*

такий момент, що впливати на Німеччину із - за кордону ставало щораз більше неможливим, наша партія полишила поле еміґрантських сварок,— бо це була єдина можлива акція,— вульґарній демократії. Тимчасом як ця остання гризлася скільки їй було до вподоби, сьогодні чубилася, щоб завтра брататися, а післязавтра знову *прала* всю свою брудну білизну *перед цілим світом*, тимчасом як ця вульґарна демократія жебрала по всій Америці, щоб відразу після цього вчинити новий скандал із-за розподілу кількох добутих талярів,— наша партія була рада знайти знову деякий спокій для студіювання. Її велика перевага була в тому, що вона мала за свою теоретичну основу новий науковий світогляд, що його розроблення давало їй достатньо праці. Уже через це вона ніколи не могла так глибоко занепасти, як «великі мужі» еміґрації.

Книжка, що лежить перед нами, є перший плід цих студій.

II

У такому творі, як той, що лежить перед нами, не може бути й мови про побіжну тільки критику окремих розділів із політичної економії, про відокремлений розгляд тих чи тих спірних економічних питань. Навпаки, цей твір з самого початку побудований на систематичному охопленні всього комплексу економічної науки, на зв'язному розвитку законів буржуазної продукції та буржуазного обміну. А що економісти є не що інше, як тлумачі та апологети цих законів, то цей розвиток є разом з тим і критика всієї економічної літератури.

Від часу, як помер Геґель, ледве чи зроблена була спроба розвинути якусь науку в її власному внутрішньому зв'язку. Офіціяльна ґеґелівська школа з діялектики учителя засвоїла собі лише маніпуляцію найпростіших способів, яку вона застосовувала до всього й усякого, і при тому ще часто до смішного невміло. Вся Геґелева спадщина обмежувалася для неї самим тільки шабльоном, що за його допомогою конструйовувано кожну тему, та реєстром слів і зворотів, які вже не мали жодної іншої мети, крім тієї, щоб їх, коли треба, поставити там, де бракує думок та позитивних знань. Так сталося те, що ці ґеґельянці, як сказав один боннський професор, нічогісінько не розуміли, але про все могли писати. Звичайно, те, що вони писали, відповідало тому, що вони знали. Проте, ці пани, не зважаючи на своє самовдоволення, все таки настільки свідомі були своєї слабости, що трималися якомога далі від великих завдань; стара педантична наука (Zopfwissenschaft) відстояла свої позиції перевагою позитивного знання; і тільки коли Фоєрбах дав відставку спекулятивному поняттю, ґеґельянщина повільно завмерла і здавалося, ніби в науці знову почалося царство старої метафізики з її сталими категоріями.

Це мало свій природний ґрунт. Після режиму ґеґелівських діядохів, який зійшов на самі лише фрази, природно, наступила

епоха, коли позитивний зміст науки знову взяв гору над її формальною стороною. Але одночасно Німеччина з цілком незвичайною енерґією кинулася й на природничі науки, відповідно до потужного буржуазного розвитку, що почався з 1848 року; і разом з тим, як ці науки, в яких спекулятивний напрям ніколи не набував будь-якого великого значення, ставали модою, знову стала прокладати собі шлях і стара метафізична метода думання аж до крайніх банальностей Вольфа. Геґеля забули, розвинувся новий природничо-науковий матеріялізм, що теоретично майже нічим не відрізняється від матеріялізму XVIII століття, маючи здебільшого лише ту перевагу над ним, що він оперує багатішим природничо-науковим, особливо хемічним та фізіологічним матеріялом. Цей обмежений філістерський спосіб думання передкантівського періоду ми знаходимо відтвореним аж до крайніх банальностей у Бюхнера та Фоґта, і навіть Молешотт, який присягається Фоєрбахом, кожну хвилину найкумеднішим способом заплутується серед найзвичайніших категорій. Неповоротка шкапа буденного буржуазного розуму, звичайно, збентежено зупиняється перед ровом, що відокремлює суть від явища, причину від наслідку; але коли їдеш полювати на дуже покопаному ґрунті абстрактного думання, то якраз не треба виїжджати на шкапі.

Отже, тут доводилося вирішувати інше питання, що не має жодного чинення до політичної економії як такої. Як треба підходити до науки? З одного боку, була Геґелева діялектика в тій цілком абстрактній «спекулятивній» формі, в якій її залишив Геґель; з другого боку,— звичайна, що тепер знову стала модною, по суті вольфівсько-метафізична метода, якої додержували й буржуазні економісти, пишучи свої товсті безсистемні книжки. Цю останню Кант, а особливо Геґель знищили теоретично до такої міри, що тільки лінощі та брак іншої *простої* методи уможливлювали її дальше практичне існування. З другого боку, Геґелева метода в її *наявній* формі була абсолютно непридатна. Вона була по суті ідеалістична, а тут ішлося про розвиток світогляду, що був матеріялістичніший, ніж усі попередні. Вона виходила з чистого думання, а тут треба було виходити з найупертіших фактів. Метода, що, за власним визнанням Геґеля, «від нічого через ніщо приходила до нічого», в цій формі була тут зовсім не на місці. Проте, з усього наявного логічного матеріялу вона була тим єдиним, що за нього, принаймні, можна було вчепитися. Її не було скритиковано, не було збито; жодний із супротивників великого діялектика не зміг зробити пробоїни в її гордій будівлі; її було забуто, бо геґелівська школа не вміла користатися з неї. Отже, ішлося передусім про те, щоб піддати Геґелеву методу рішучій критиці.

Що відзначало Геґелів спосіб думання порівняно з способами думання всіх інших філософів, то це те незвичайне історичне чуття, що лежало в його основі. Не зважаючи на абстрактність та ідеалістичність форми, розвиток його думок завжди йшов паралель-

но з розвитком світової історії, і останній мав власне бути лише перевірянням для першого. Якщо цим і перекручено та поставлено на голову дійсне відношення, то все ж у філософію скрізь увійшов реальний зміст; це тим більше, що Геґель відрізнявся від своїх учнів тим, що він не чванився, як вони, неуцтвом, а був одним із найосвіченіших розумів усіх часів. Він перший пробував довести розвиток, внутрішній зв'язок в історії; і хоч яким дивним здавалося б нам тепер дещо в його філософії історії, все ж величність його основного погляду ще й тепер варта уваги, особливо, коли порівняти з Геґелем його попередників або навіть тих, що після нього дозволяли собі загальні міркування про історію. У його феноменології, естетиці, історії філософії скрізь проходить це величне розуміння історії, і скрізь питання розглядаються історично, в певному, хоча й абстрактно перекрученому, зв'язку з історією.

Це епохальне розуміння історії було безпосередньою теоретичною передумовою нового матеріялістичного світогляду і вже через це даний був для логічної методи пункт, що за нього можна було вчепитися. Якщо ця забута діялектика вже з погляду «чистого думання» привела до таких результатів, якщо вона, крім того, ніби граючись, покінчила з усією попередньою логікою та метафізикою, то вона в кожному разі мусіла мати в собі щось більше, ніж софістику та педантизм. Але критика цієї методи, перед якою відступала та відступає ще й тепер уся офіціяльна філософія, була не дрібницею.

Маркс був і є єдиний, що міг взяти на себе завдання вилущити з Геґелевої логіки те ядро, що містить у собі дійсні Геґелеві відкриття в цій царині, та виробити діялектичну методу, звільнену від її ідеалістичної оболонки, в тій простій формі, в якій вона тільки й стає правдивою формою розвитку думок. Вироблення методи, що лежить в основі Марксової критики політичної економії, ми вважаємо за результат, що має ледве чи менше значення, ніж основний матеріялістичний погляд.

Критику політичної економії навіть після того, як методу здобуто, можна було будувати двома способами: історично або логічно. Через те, що в історії, як і в її літературних відображеннях, розвиток взагалі і в цілому теж іде від простіших до складніших відносин, літературно - історичний розвиток давав політичній економії природну провідну нитку, за яку критика могла вчепитися і при тому економічні категорії взагалі і в цілому з'являлися б у тій самій послідовності, як і в логічному розвитку. Ця форма на позір має перевагу більшої ясности, бож простежується *дійсний* розвиток, а фактично ця форма критики щонайбільше уможливлювала б тільки популярніший виклад.

Історія йде часто стрибками та зиґзаґами, і її довелося б при цьому простежити повсюди, отож треба було б не лише збирати багато маловажного матеріялу, а й часто переривати хід думок. До того ж не можна писати історію політичної економії

без історії буржуазного суспільства, а це зробило б працю безконечною, бо бракує будь - якої підготовчої роботи. Отже, логічний спосіб дослідження був єдино придатний. Але він фактично є не що інше, як історичний спосіб, тільки звільнений від його історичної форми та перешкодних випадковостей. З чого починає історія — з того мусить так само почати й хід думок, і його дальший розвиток буде не що інше, як відбиток, в абстрактній і теоретично послідовній формі, історичного процесу,— відбиток виправлений, але виправлений за законами, що їх дає нам у руки сам дійсний хід історії, бо це уможливлює дослідження кожного моменту розвитку в стадії його повної стиглости, його клясичности.

При цій методі ми виходимо з першого й найпростішого відношення, що його нам дано історично, фактично, отже тут із першого економічного відношення, яке ми знаходимо. Це відношення ми розчленовуємо. В тому, що це є *відношення*, лежить уже те, що воно має дві сторони, які *відносяться одна до однієї*. Кожну з цих сторін ми розглядаємо саму по собі і з цього виявляємо спосіб їхнього взаємовідношення, їхнього взаємодіяння. При цьому виникають суперечності, які вимагають розв'язання. Але тому, що ми розглядаємо тут не абстрактний процес думок, що відбувається лише в наших головах, а дійсний процес, що справді відбувався в якийсь час або ще відбувається, то й *ці* суперечності розвиватимуться на практиці і, ймовірно, будуть розв'язані. Ми простежимо спосіб цього розв'язання й знайдемо, що його спричинило витворення нового відношення, якого дві протилежні сторони знов таки треба буде розвинути, і т. д.

Політична економія починає з *товару*, з того моменту, коли продукти обмінюють — чи то окремі індивіди, чи то первісні громади — один на один. Продукт, що вступає в обмін, є товар. Але він є товар лише тому, що з цією *річчю*, з продуктом, зв'язане *відношення* між двома особами або громадами, відношення між продуцентом і споживачем, які тут уже не об'єднуються в одній особі. Тут ми відразу маємо приклад своєрідного факту, що проходить через усю політичну економію й що спричинив страшну плутанину в головах буржуазних економістів: політична економія трактує не про речі, а про відносини між особами і в останній інстанції між клясами; але ці відносини завжди *зв'язані з речами і виступають як речі*. Цей зв'язок, що проблески його, звичайно, були в окремих випадках у свідомості того чи того економіста, Маркс перший відкрив у його значенні для всієї економії і тим самим найважчі питання зробив такими звичайними й ясними, що тепер їх зможуть зрозуміти навіть буржуазні економісти.

Якщо ми розглядатимемо товар з його різних сторін, саме товар як цілковито розвинений товар, а не в тій його стадії, коли він тільки но з зусиллями розвивається в первісній міновій торговлі між двома первісними громадами, то він з'являється перед нами в двох аспектах: споживної вартости і мінової вартости,

і тут ми відразу вступаємо в сферу економічних дебатів. Хто хоче мати яскравий приклад того, що німецька діялектична метода па своєму теперішньому ступені розвитку переважає стару банально-політиканську, метафізичну методу, принаймні так само, як залізниці переважають транспортні засоби середньовіччя, той нехай прочитає в Адама Сміса або будь-якого іншого офіціяльного екокоміста з ім'ям, яких мук завдали цим панам мінова вартість та споживна вартість, як важко їм як слід розмежувати їх і зрозуміти кожну з них у її своєрідній визначеності, а потім нехай порівняє ясне, просте пояснення їх у Маркса.

Після того як споживну вартість і мінову вартість з'ясовано, товар досліджується як безпосередню єдність обох, яким він вступає в *процес обміну*. Які суперечності тут виявляються, можна прочитати на стор. 20, 21.* Ми зазначимо тільки, що суперечності ці мають не лише теоретичний, абстрактний інтерес, але разом з тим відбивають і ті труднощі, неможливості, що виникають з природи безпосереднього відношення обміну, простої мінової торговлі, і що до них неминуче сходить ця перша примітивна форма обміну. Ці неможливості розв'язуються тим, що властивість репрезентувати мінову вартість усіх інших товарів переноситься на спеціяльний товар — гроші. Гроші або просту циркуляцію пояснюється потім у другому розділі, а саме: 1) гроші як *міра вартости*, при чому тут дається ближче визначення вимірюваній грішми вартості, *ціні*; 2) як *засіб циркуляції* і 3) як єдність обох визначень, як *реальні гроші*, як репрезентант всього матеріяльного буржуазного багатства. Цим Маркс закінчує виклад першого випуску, залишаючи для другого випуску перехід грошей у капітал.

З цього видно, що при цій методі логічний розвиток зовсім не мусить триматися в суто абстрактній сфері. Навпаки, він потребує історичної ілюстрації, повсякчасного стикання з дійсністю. Тому тут і подано силу таких різноманітних ілюстрацій, а саме так указівок на дійсний історичний перебіг на різних ступенях суспільного розвитку, як і вказівок на економічну літературу, що в них простежується від самого початку вироблення ясних визначень економічних відносин. Критику окремих більш або менш однобічних або плутаних поглядів дано в головному вже в самому логічному розвитку і її можна резюмувати коротко.

У третій статті ми перейдемо до економічного змісту самої книжки.

---

* Сторінки подано за першим німецьким виданням 1859 р. Див. стор. 59 — 60 українського видання (*К. Маркс*: «До критики політичної економії», ДВУ, 1926 р.). *Ред.*

Ф. ЕНҐЕЛЬС

«КАПІТАЛ» *

I

Відколи є на світі капіталісти й робітники, не з'явилося жодної книги, що мала б для робітників таке значення, як оця книга, що лежить перед нами. Відношення між капіталом і працею, цей стрижень, що навколо нього обертається вся наша сучасна суспільна система, тут уперше науково розвинуто, і до того ж з такою ґрунтовністю і гостротою, як це міг зробити тільки німець. Хоч яку цінність мають і матимуть твори Оуена, Сен-Сімона, Фур'є,— все ж лише німцеві дано було зійти на ті висоти, відки ясно й чітко видно все поле сучасних соціяльних відносин, так само як видно внизу гірські краєвиди тому, хто стоїть на найвищій вершині.

Дотеперішня політична економія навчає нас, що праця є джерело всякого багатства і міра всякої вартости, так що два предмети, виготовлення яких коштувало того самого робочого часу, мусять також мати ту саму вартість і — через те, що вимінні одна на одну в пересічному лише однакові вартості — обмінюватись одна на одну. Але разом з тим політична економія навчає, що існує певний вид нагромадженої праці, який вона зве капіталом; що цей капітал через допоміжні джерела, що є в ньому, підвищує продуктивність живої праці в сто й тисячу разів, і за це вимагає певної нагороди, називаної зиском або баришем. Однак, як ми всі знаємо, в дійсності справа ця стоїть так, що зиски від нагромадженої, мертвої праці завжди стають дедалі більші, капітали капіталістів стають дедалі колосальніші, тимчасом як оплата живої праці стає дедалі менша, маси робітників, що живуть виключно з заробітної плати, стають дедалі численніші й бідніші. Як розв'язати цю суперечність? Як може лишатись якийсь зиск для капіталіста, коли робітник одержує повну вартість своєї праці, що її він додає до свого продукту? А що обмінюються лише однакові вартості, то це саме так і має бути. З другого боку, як можуть обмінюватись однакові вартості, як може робітник одержувати повну вартість свого продукту, коли — як це визнає багато економістів — цей продукт поділяється між ним і капіталістом? Дотеперішня політична економія стоїть безпо-

---

* Рецензію надруковано вперше у щотижневику «Demokratisches Wochenblatt» (Ляйпціґ) від 21 березня і 28 березня 1868 р. *Ред.*

радно перед цією суперечністю, пише або белькоче заяложені, нічого не значущі фрази. Навіть дотеперішні критики політичної економії з табору соціялістів не могли зробити нічого більш, як підкреслити цю суперечність; і ніхто не розв'язав її, поки Маркс нарешті тепер простежив за процесом постання цього зиску аж до місця його народження і тим самим висвітлив усе.

Досліджуючи капітал, Маркс виходить з того простого, загальновідомого факту, що капіталісти збільшують вартість свого капіталу через обмін: вони купують товар за свої гроші і продають його потім за більші гроші, ніж він їм коштував. Наприклад, капіталіст купує бавовну за 1000 талерів і продає її знов за 1100 талерів, отже «заробляє» 100 талерів. Цей надлишок у 100 талерів понад первісний капітал Маркс зве *додатковою вартістю*. Відки постає ця додаткова вартість? За припущенням економістів обмінюються лише однакові вартості, і це правильно на ґрунті абстрактної теорії. Отже, купівля бавовни та її перепродаж можуть так само мало дати додаткову вартість, як обмін одного срібного талера на тридцять срібних грошей і зворотний обмін розмінної монети на срібний талер, при чому ніхто не стає ні багатшим, ні біднішим. Так само мало може постати додаткова вартість з того, що продавці продають товари понад їхню вартість, або покупці купують їх нижче проти їхньої вартости, бо кожен з них по черзі є і покупець і продавець, отже тут це вирівнюється. Так само мало може виникнути додаткова вартість з того, що покупці та продавці беруть один з одного зайве, бо це не створило б жодної нової або додаткової вартости, а лише розподілило б інакше наявний капітал між капіталістами. І все ж, хоч капіталіст купує товари за їхньою вартістю і продає їх за їхньою вартістю, він добуває з цього більше вартости, ніж вклав. Як це стається?

Капіталіст за сучасних соціяльних відносин знаходить на товаровому ринку *один товар*, який має ту своєрідну властивість, що *його споживання становить джерело нової вартости, творення нової вартости*, і цей товар є — *робоча сила*.

Що таке вартість робочої сили? Вартість кожного товару вимірюється працею, потрібною на його виготовлення. Робоча сила існує у вигляді живого робітника, що потребує певної суми засобів існування, щоб самому жити, а також утримувати свою родину, яка і по смерті його забезпечує наявність робочої сили. Отже, робочий час, потрібний для вироблення цих засобів існування, являє собою вартість робочої сили. Капіталіст оплачує її щотижнево й купує за це ужиток тижневої праці робітника. Ось приблизно до якого пункту панове економісти згодні з нами щодо вартости робочої сили.

Далі капіталіст ставить свого робітника до праці. [За певний час робітник дасть стільки праці, скільки її репрезентовано в його тижневій заробітній платі. Коли ми припустимо, що тижнева плата робітника репрезентує три робочі дні, то робітник, що стає до роботи в понеділок, в середу ввечері *заміщує* капі-

талістові *повну вартість сплаченої* заробітної плати. Але хіба після цього він перестає працювати? Аж ніяк. Капіталіст купив його *тижневу* працю, і робітник мусить також працювати і три останні дні тижня. Ця *додаткова праця* робітника понад час, потрібний для заміщення його заробітної плати, є *джерело додаткової вартости*, джерело зиску, джерело чимдалі більшого зростання капіталу.

Хай не кажуть, ніби це є довільне припущення, що робітник відробляє одержану ним плату протягом трьох день і дальші три дні працює на капіталіста. Чи йому треба саме три дні, щоб замістити заробітну плату, чи два, чи чотири, це в усякому разі тут байдуже і змінюється також залежно від обставин; а головне у тому, що капіталіст поряд праці, яку він оплачує, витискує ще також працю, якої він *не оплачує*, і це зовсім не довільне припущення, бо в той день, коли капіталіст виявить, що йому доводилося б на довгий час витискувати з робітника лише стільки праці, скільки він сплачує йому в заробітній платі, в той день він закрив би своє підприємство, бо ввесь його зиск геть би зник.

У цьому маємо ми розв'язання всіх отих суперечностей. Постання додаткової вартости (що з неї зиск капіталіста становить значну частину) стає тепер цілком ясним і природним. Хоч вартість робочої сили оплачується, але ця вартість куди менша, ніж та, яку капіталіст уміє витискувати з робочої сили, і ріжниця, тобто *неоплачена праця*, саме й становить частку капіталіста, або, точніше кажучи, кляси капіталістів. Бо навіть отой зиск, що його здобував з бавовни у вищенаведеному прикладі торговець бавовною, мусить складатися з неоплаченої праці, коли тільки ціни на бавовну не підвищились. Торговець мусить продати бавовну фабрикантові, який понад оті 100 талерів може ще витиснути з свого фабрикату й бариш для себе, який, отже, ділить з ним здобуту неоплачену працю. Взагалі, саме ця неоплачена праця і утримує всіх нетрудящих членів суспільства. З неї оплачується державні й громадські податки, оскільки вони падають на клясу капіталістів, земельні ренти землевласників і т. д. На ній ґрунтується ввесь теперішній суспільний лад.

З другого боку, було б безглуздо припускати, що неоплачена праця вперше постала при теперішніх відносинах, коли продукцію провадять, з одного боку, капіталісти, а з другого — наймані робітники. Навпаки. Пригноблена кляса в усі часи мусила давати неоплачену працю. Протягом усього того довгого часу, коли рабство було панівною формою організації праці, раби мусили працювати куди більше, ніж їм натомість давалося продуктів у формі засобів існування. Те саме було й за панування кріпацтва і до скасування селянської панщанної праці; тут навіть наочно виступає ріжниця між тим часом, що протягом його селянин працює, щоб підтримати своє власне життя, і часом додаткової праці на пана, бо перший від другого цілком відділені. Форма тепер змінилася, але неоплачена праця залишилась, і доки «частина суспільства має монополію на засоби продукції,

робітник, вільний чи невільний, мусить до робочого часу, доконечного для утримання себе самого, додавати надлишок робочого часу, щоб продукувати засоби існування для власників засобів продукції» (*Маркс*, стор. 202 *).

II

В попередній статті ми бачили, що кожен робітник, якого капіталіст ставить до праці, виконує двояку працю: протягом однієї частини свого робочого часу він заміщує заробітну плату, авансовану йому капіталістом, і цю частину праці Маркс зве *доконечною працею*. Але після цього він повинен і далі працювати, і протягом цього часу він продукує *додаткову вартість* для капіталіста, що з неї зиск становить значну частину. Ця частина праці зветься додатковою працею.

Ми припускаємо, що робітник працює три дні тижня для заміщення своєї заробітної плати і три дні для продукування додаткової вартости для капіталіста. Інакше кажучи, це значить, що при щоденній дванадцятигодинній праці він працює шість годин щодня, щоб відробити свою заробітну плату, і шість годин, щоб створити додаткову вартість. З одного тижня можна витиснути лише шість, а рахуючи і неділю, лише сім днів, але з кожного окремого дня можна витиснути шість, вісім, десять, дванадцять, п'ятнадцять і навіть більше робочих годин. Робітник продав капіталістові за свою денну заробітну плату один робочий день. Але *що таке робочий день*? Вісім годин чи вісімнадцять?

Капіталіст заінтересований у тому, щоб робочий день був якомога більший. Що більший робочий день, то більше додаткової вартости він створює. Робітник має правильне почуття, що кожну годину праці, яку він працює понад заміщення своєї заробітної плати, відбирається в нього беззаконно; на своїй власній шкурі він відчуває, що значить працювати надмірний час. Капіталіст бореться за свій зиск, робітник — за своє здоров'я, за годину - другу щоденного відпочинку, щоб мати змогу не тільки працювати, спати й їсти, а і в іншому діяти як людина. Мимохідь зауважмо, що це зовсім не залежить від волі поодиноких капіталістів, чи хочуть вони вдатись до цієї боротьби чи ні, бо конкуренція примушує навіть найбільш філантропічно настроєних з них прилучатися до своїх колеґ і заводити в норму такий же довгий робочий час, як і в них.

Боротьба за встановлення робочого дня триває з першої історичної появи вільних робітників аж до наших днів. У різних галузях продукції панують різні, звичаєм усталені, робочі дні; але в дійсності їх рідко додержують. Лише там, де закон установлює робочий день і стежить за додержанням його, лише там можна справді сказати, що є нормальний робочий день. І на сьогодні він є майже тільки в фабричних округах Англії. Тут

* — за першим німецьким виданням; стор. 178 — 179 цього українського видання. *Ред.*

установлено десятигодинний робочий день ($10^1/_2$ годин протягом п'ятьох день, $7^1/_2$— суботами) для всіх жінок і для дітей від 13 до 18 років, а що чоловіки не могли б працювати без них, то й вони підпадають під десятигодинний робочий день. Цей закон вибороли собі англійські фабричні робітники довгорічною витримкою, упертою, невідступною боротьбою з фабрикантами, за допомогою свободи преси, права об'єднань і зборів, а також умілим використанням розламу в самій панівній клясі. Цей закон став палладіюмом англійських робітників, він поширився помалу на всі великі галузі промисловости, а минулого року майже *на всі підприємства*, принаймні на всі ті, де працюють жінки й діти. Про історію цього законодавчого реґулювання робочого дня в Англії цей твір подає надзвичайно докладні матеріяли. Найближчий «Північнонімецький райхстаґ» буде також обговорювати закон про промислові підприємства, а разом з тим і реґулювання фабричної праці. Ми сподіваємося, що ніхто з депутатів, обраних німецькими робітниками, не піде на обговорення цього закону, не обізнавшись попереду цілком з *Марксовою* книгою. *Тут треба багато чого зробити.* Розлам серед панівних кляс для робітників сприятливіший, ніж він будь - коли був в Англії, бо *всенароднє голосування примушує панівні кляси шукати прихильности робітників.* При таких обставинах чотири або п'ять представників пролетаріяту являють собою *силу*, коли вони вміють використати своє становище, коли вони в усіх справах знають, про що саме йдеться, чого буржуазія не знає. І тут книга Марксова дає їм до рук увесь матеріял у готовому вигляді.

Ми лишаємо осторонь цілий ряд дуже влучних дослідів, що мають більше теоретичний інтерес, і переходимо до прикінцевого розділу, де трактується про акумуляцію, або нагромадження капіталу. Тут насамперед доводиться, що капіталістичний спосіб продукції, тобто спосіб, здійснюваний капіталістами, з одного боку, і найманими робітниками, з другого, не тільки завжди знову й знов продукує капіталістові його капітал, але одночасно знову й знов продукує злидні робітників; отже, цим забезпечується те, що на одному боці завжди існують капіталісти, які є власники усіх засобів існування, всіх сировинних продуктів і всіх знарядь праці, а на другому — величезна маса робітників, що мусить продавати свою робочу силу цим капіталістам за певну кількість засобів існування, якої в кращому разі вистачає лише на те, щоб підтримувати їх у стані працездатности і виховати нове покоління працездатних пролетарів. Але капітал не тільки репродукує себе: він постійно зростає і збільшується — а разом з цим постійно зростає і збільшується і влада його над немаєтною клясою робітників. І так само як він репродукується в дедалі ширшому маштабі, так само репродукує сучасний капіталістичний спосіб продукції теж у дедалі більшому маштабі, в дедалі більшому числі клясу немаєтних робітників. «Акумуляція капіталу репродукує капіталістичне відношення в поширеному маштабі — більше капіталістів або більших капіталістів

на цьому полюсі, більше найманих робітників на тому... *Отже, акумуляція капіталу є збільшення пролетаріяту»* (стор. 600).* А що в наслідок проґресу в застосуванні машин, в наслідок поліпшень у рільництві тощо, треба дедалі менше робітників, щоб виробити однакову кількість продукту, що це удосконалення, тобто перетворення робітників на зайвих зростає швидше, ніж навіть ростущий капітал, то що стається з цим дедалі більшим числом робітників? Вони становлять промислову резервну армію, яка протягом часів поганого або середнього перебігу справ оплачується *нижче* вартости її робочої сили і має роботу нереґулярно або підпадає громадському піклуванню про бідних; але вона абсолютно потрібна клясі капіталістів у часи особливо жвавих справ, — як це наочно бачимо в Англії, — і *при всіх обставинах* вона служить для того, щоб зламати силу опору реґулярно зайнятих робітників і тримати їхню заробітну плату на низькому рівні. «Що більше суспільне багатство..., то більше відносне перелюднення (зайва людність) або промислова резервна армія. Але що більша ця резервна армія проти активної (реґулярно зайнятої) робітничої армії, то масовіше є консолідоване (стале) перелюднення або верстви робітників, що їхні злидні стоять у зворотній пропорції до мук їхньої праці. Нарешті, що більша жебрацька верства робітничої кляси й промислова резервна армія, то більший офіціяльний павперизм. *Це є абсолютний, загальний закон капіталістичної* акумуляції» (стор. 631).**

Ось такі, строго науково доведені — і офіціяльні економісти, звичайно, і не думають навіть пробувати їх спростувати, — деякі з головних законів сучасної, капіталістичної, суспільної системи. Але чи на цьому все й кінчається? Аж ніяк. З такою самою гостротою, з якою Маркс підкреслює темні боки капіталістичної продукції, з такою ж самою ясністю показує він, що ця суспільна форма була доконечна, щоб розвинути продуктивні сили суспільства на той вищий ступінь, який уможливить однаковий, гідний людини розвиток для *всіх* членів суспільства. Всі попередні форми суспільства були для цього занадто бідні. Лише капіталістична продукція створює багатства і продуктивні сили, потрібні для цього, але одночасно також створює вона в особі незчисленних і пригноблених робітників ту суспільну клясу, яка дедалі більш примушена вимагати використання цих багатств і продуктивних сил для всього суспільства замість використання їх — як це маємо тепер — однією клясою монополістів.

---

* — за першим німецьким виданням; стор. 523 цього українського видання. *Ред.*

** — за першим німецьким виданням; стор. 554 цього українського видання. *Ред.*

К. МАРКС І Ф. ЕНҐЕЛЬС

ЛИСТУВАННЯ В ПИТАННЯХ ПЕРШОГО ТОМУ «КАПІТАЛУ»

Маркс до Енґельса

2 квітня 1858

Любий Фрідріху!

[...] Ось schort outline the first part [коротко зміст першої частини] .* Усе складається з 6 книг: 1. Про капітал. 2. Земельна власність 3. Наймана праця. 4. Держава. 5. Міжнароднє торговля. 6. Світовий ринок.

1. *Капітал* поділяється на 4 відділи: а) Капітал en général [взагалі]. (*Це—тема першого випуску*). b) *Конкуренція* або взаємодія багатьох капіталів. с) *Кредит*, де капітал супроти поодиноких капіталів з'являється як єдиний сукупний елемент.d) *Акціонерний капітал*, як найзавершеніша форма (*перехідний пункт до комунізму*), разом з усіма своїми суперечностями. Перехід від капіталу до земельної власности в той же час є історичний, бо сучасна форма земельної власности є продукт діяння капіталу на февдальну і т. д. земельну власність. Так само й перехід від земельної власности до найманої праці є не лише діялектичний, але й історичний, бо останній продукт сучасної земельної власности є загальне встановлення (Setzen) найманої праці,— що потім служить за базу всього цього твору.

Well (it is difficult for me to day to write) [ну, гаразд (сьогодні мені важко писати)], перейдімо тепер до corpus delicti [речового доказу].

1. *Капітал. Перший відділ. Капітал взагалі.* (У всьому цьому відділі припускається, що заробітна плата завжди дорівнює своєму мінімумові. Рух самої заробітної плати та падіння або підвищення її мінімуму належать до відділу, де розглядається найману працю. Далі припускається, що земельна власність=0, тобто про земельну власність як особливе економічне відношення тут ще не мовиться. Тільки в такий спосіб можна, досліджуючи всі відносини, не говорити про всі разом).

1. *Вартість*. Її геть усю зведено до кількости праці; час — як міра праці. Споживна вартість — чи розглядати її суб'єктивно з погляду usefulness [корисности] праці, чи об'єк-

* У прямих дужках ми даємо тут, як і всюди далі, переклад висловів, що їх автори листів подають не німецькою мовою. *Ред.*

тивно, з погляду utility [користи] продукту,— виступає тут лише як речова передумова вартости, яка покищо зовсім випадає з економічного визначення форми. Вартість як така не має іншої «речовини», як саму працю. Це визначення вартости, вперше накреслене в Петті і цілком розроблене в Рікарда, є лише найабстрактніша форма буржуазного багатства. Воно само по собі вже має за передумову: 1) знищення (Aufhebung) первісного комунізму (Індія тощо), 2) знищення всіх нерозвинених передбуржуазних способів продукції, ще не цілком підкорених обмінові. Хоч це й абстракція, але абстракція історична, що її можна допустити саме тільки на основі певного економічного розвитку суспільства. Всі заперечення проти такого визначення вартости або взяті з нерозвинених продукційних відносин, або ґрунтуються на плутанині, яка полягає в тому, що конкретніші економічні визначення, від яких вартість абстрагована і які, отже, можна розглядати також як дальший розвиток вартости, протиставлено вартості в цій її абстрактній нерозвиненій формі. При неясності у самих панів економістів щодо того, як стосується ця абстракція до пізніших конкретних форм буржуазного багатства, заперечення ці були plus ous moins [більш - менш] слушні.

З суперечности між загальними характеристичними особливостями вартости та її речовим буттям у вигляді певного товару тощо — ті самі загальні характеристичні особливості з'являються потім і в грошах — випливає категорія грошей.

2. *Гроші*.

Дещо про благородні металі як носіїв грошового відношення.

a) *Гроші як міра*. Кілька уваг про *ідеальну* міру в Стюарта, Атвуда, Уркварта; в зрозумілішій формі у проповідників робочих грошей (Грей, Брей тощо. Принагідно кілька ударів по прудоністах). Вартість товару, виражена у грошах, є його *ціна*, яка покищо виступає в цій *суто формальній відмінності* від вартости. Отже, за загальним законом вартости, певна кількість грошей виражає тільки певну кількість упредметненої праці. Для грошей як міри мінливість їх власної вартости є байдужа.

b) *Гроші як засіб обміну або проста циркуляція*.

Тут треба розглянути лише просту форму цієї циркуляції. Всі дальші обставини, що визначають її, лежать поза цією формою, отож їх треба розглянути тільки згодом. (Вони мають за передумову розвиненіші відносини). Якщо ми назвемо товари Т, а гроші Г, то проста циркуляція виявляється, щоправда, як два колові рухи, або кругобіги: Т—Г—Г—Т і Г—Т—Т—Г (це останнє становить перехід до *c*), але вихідний і кінцевий пункти аж ніяк не збігаються або збігаються тільки випадково. Більшість так званих законів, що їх встановили економісти, беруть грошову циркуляцію не в її власних межах, а як залежну і визначувану розвиненішими рухами. Все це треба écarter [залишити осторонь]. (Це стосується почасти до науки про кредит; а почасти підлягає розглядові в тих пунктах, де гроші знову виступають, але вже в своєму розвиненішому визначенні). Отже, тут гроші

фігурують як засіб циркуляції (*монета*). Але разом з тим і як *реалізація* (не тільки скороминуща) ціни. З простого визначення, що товар, виражений у *ціні*, ідеально вже обмінений на гроші раніш, ніж він реально обмінюється на них, випливає сам собою важливий економічний закон, що *маса засобів циркуляції визначається цінами, а не навпаки*. (Тут кілька історичних зауважень про полеміку з приводу цього пункту). Звідси випливає далі, що швидкість циркуляції грошей може заступати масу їх, але що треба *певної маси* грошей для одночасних актів обміну, якщо самі ці акти обміну не стосуються один до одного, як плюс і мінус, не урівноважуються, проте в даному пункті цього треба торкнутися тільки порядком антиципації. Я не розводитимусь тут про дальший розвиток цього відділу. Зауважу тільки, що розпад на Т — Г і Г — Т є найабстрактніша і найповерховіша форма, в якій виражена можливість криз. З розвитку закону про визначення цінами маси грошей, що циркулює, випливає, що тут припускаються такі передумови, які існують зовсім не за всяких суспільних відносин; тим то безглуздо, наприклад, приплив грошей з Азії до Риму та вплив цього на тодішні ціни прикладати просто до сучасних комерційних відносин. Найабстрактніші визначення, коли їх дослідити точніше, завжди вказують на дальшу конкретну, визначену історичну базу. (Of course [це й зрозуміло], бо від неї вони в цій визначеності абстраговані).

c) *Гроші як гроші*. Це — розвиток форми Г — Т — Т — Г. Гроші як самостійне супроти циркуляції буття вартости; матеріяльне буття абстрактного багатства. Воно виявляється вже в циркуляції, оскільки гроші виступають не тільки як засіб циркуляції, але і як засіб реалізації ціни. У цій своїй властивості *c*, де *a* і *b* з'являються лише як функції, гроші є загальний товар при складанні контрактів (тут багато важить мінливість їх вартости, вартости, що її визначає робочий час), предмет hoarding [нагромадження скарбів]. (Ця функція й досі ще багато важить в Азії, а в античному світі та в середні віки вона була generally [загальною]; нині вона має тільки підпорядковане значення в банківській справі. Підчас криз гроші багато важать знов таки у цій формі. Розгляд грошей у цій формі разом з всесвітньо-історичними delusions [ілюзіями], що їх вони породжують, тощо. Руйнаційні властивості тощо). Як реалізація всіх вищих форм, що в них виступатиме вартість; остаточні форми, в яких зовнішньо завершуються всі відносини вартости. Але фіксовані в цій формі гроші перестають бути економічним відношенням; ця форма згасає в матеріяльних носіях грошей — золоті та сріблі. З другого боку, оскільки вони вступають у циркуляцію і знову обмінюються на Т, з економічного відношення випадає знову завершувальний процес—споживання товару. Проста грошова циркуляція не має в собі принципу саморепродукції і через те змушує шукати його поза нею. У грошах, як це показує розвиток їх визначень, покладена вимога існування вартости, що вступає до циркуляції, зберігається в ній і разом з тим самозростає (sich selbst setzen-

den), тобто — *капіталу*. Цей перехід є в той же час історичний. Допотопною формою капіталу є торговельний капітал, що розвиває завжди гроші. Разом з тим постання справжнього капіталу з грошей або купецького капіталу, що опановує продукцію.

d) Ця проста циркуляція, розглядувана сама по собі,— а вона є поверхня буржуазного суспільства, в якій згасли глибші процеси, що з них вона постає,— не виявляє жодної ріжниці між суб'єктами обміну, крім формальних та скороминущих. Це — *царство свободи, рівности та основаної на «праці» власности*. Акумуляція, як вона тут з'являється у формі hoarding [нагромадження скарбів], є лише наслідок великої ощадности тощо. Безглуздя, з одного боку, проповідників економічної гармонії, сучасних фритредерів (Бастія, Кері та ін.), що замість розвиненіших продукційних відносин та їх антагонізмів намагаються виставити цю найбільшу поверховість і абстрактність як *свою* істину. Безглуздя прудоністів та інших подібних соціялістів, які відповідні до цього обміну еквівалентів (або припущених as such [за такі]) ідеї рівности тощо протиставлять нерівностям тощо, до яких цей обмін повертається і від яких він походить. Закон присвоєння в цій сфері є присвоєння за допомогою праці та обміну еквівалентів, так що обмін повертає лише ту саму вартість, але в іншій матеріялізації. Одне слово, все тут «scheene» [«чудово»], але закінчиться воно жахливо, і саме в наслідок закону еквівалентности. Ми підходимо тепер саме до капіталу.

3. *Капітал*.

Це, власне кажучи, є найважливіше в першому випуску, що про нього мені найбільше треба знати твою думку. Але сьогодні я не можу більше писати. [...]

Твій *К. М.*

Маркс до Енґельса

28 січня 1863

Любий Фрідріху!

[...] Я доповнюю тепер відділ про машини. Є кілька цікавих питань, що їх я іґнорував підчас першого опрацьовання. Щоб в'ясувати собі все це, я прочитав цілком свої зшитки (витяги) з технології, слухаю практичний курс для робітників (суто експериментальний) професора Вілліса (на Jermynstreet, в геологічному інституті, де читав свої лекції і Гекслі). З механікою у мене так само, як і з мовами. Математичні закони я розумію, але найпростіша технічна реальність, що для зрозуміння її треба мати хист уявлення, є для мене важча, ніж для найбільшого невтоmenu.

Ти знаєш, а може й не знаєш, бо саме по собі це не цікаве, що точаться великі суперечки з приводу того, чим *машина* відрізняється від *знаряддя*. Англійські (математичні) механіки, йдучи за своєю звичайною грубою манірою, називають tool a simple machine and machine complicated tool [знаряддя — простою машиною, а машину — складним знаряддям]. Англійські ж

технологи, що трохи більше вважають на економію, відрізняють їх у такий спосіб (а за ними їх так відрізняє і більшість англійських економістів), що в одному випадку motive power [рушійна сила] походить від людини, а в другому від natural force [сили природи]. Німецькі осли, які в таких дрібницях завжди бувають великі, зробили звідси висновок, що *плуг*, наприклад, є машина, а складна «Дженні» тощо — ні, оскільки її пускає в рух рука. Та нема жодного сумніву, що коли ми розглянемо машину в її *найелементарнішій* формі, то побачимо, що промислова революція виходить не з *рушійної сили*, а з тієї частини машини, яку англійці звуть working power [робочою машиною]. Отже, наприклад, не із заміни ноги, що пускає у рух прядку, водою або парою, а із змін у самому безпосередньому процесі прядіння та із витиснення тієї частини людської праці, що була не просто exertion of power [виявленням сили] (як, приміром, натиск на колісну педалю), а стосується обробітку, безпосереднього діяння на матеріяли, що підлягають обробіткові. З другого боку, також очевидно, що коли вже йдеться не про *історичний* розвиток машини, а про машини на основі сучасного способу продукції, то єдиною вирішальною є *робоча машина* (наприклад, у швацькій машині), бо, якщо цей процес уже механізовано, то кожний тепер розуміє, що механізм цей залежно від його розмірів можна пускати у рух рукою, водою або паровою машиною.

Для суто математиків ці питання байдужі, але вони стають дуже важливими, коли йдеться про те, щоб довести зв'язок між суспільними відносинами людей та розвитком цих матеріяльних способів продукції.

Прочитавши вдруге свої технологічно - історичні витяги, я дійшов висновку, що коли залишити осторонь винахід пороху, компасу та друкарства — цих доконечних попередніх умов буржуазного розвитку — то за ввесь час від XVI до середини XVIII віку, тобто за ввесь період мануфактури, що розвивалася з ремесла аж до власне великої промисловости, двома матеріяльними основами, на яких всередині мануфактури будується підготовча робота до машинової індустрії, *є годинник і млин* (спочатку млин на збіжжя, саме водяний),— обидві ці основи залишились у спадщину від стародавніх часів. (Водяний млин занесено з Малої Азії до Риму за часів Юлія Цезаря). Годинник є перший автомат, пристосований до практичних потреб; на ньому розвинулась уся теорія *про продукцію рівномірних рухів*. За самою природою своєю він побудований на поєднанні напівмистецького ремесла з прямою теорією. Карданус, наприклад, писав (і давав практичні поради) про конструкцію годинників. «Учене (не цехове) ремесло»— так називали німецькі письменники XVI віку годинникове ремесло, і на розвитку годинника можна показати, що співвідношення між ученістю та практикою на базі ремества цілком відрізняється, наприклад, від цього співвідношення в період великої промисловости. Нема також ніякого сумніву, що в XVIII віці годинники вперше подали думку застосовувати

автомати (а саме пружинні) у виробництві. Можна історично довести, що спроби *Вокансона* щодо цього дуже вплинули на фантазію англійських винахідників.

З другого боку, щодо *млина*, то в ньому вже з самого початку, скоро тільки з'явився водяний млин, були всі істотні складові частини організму машини: механічна рушійна сила. Primo motor [поперше мотор], на який вона чекала. Передатний механізм. Нарешті, робоча машина, що захоплює оброблюваний матеріял; кожна з цих частин існує незалежно одна від однієї. Науку про *тертя* і разом з тим дослідження математичних форм системи трибової передачі, зубців тощо — все це опрацьовано на млині. Тут також уперше опрацьовано науку про вимір ступеня рушійної сили, про кращі способи застосовувати її тощо. Майже всі великі математики, починаючи з середини XVII століття, оскільки вони працюють коло практичної механіки й теоретизують її, виходять із звичайного водяного млина на збіжжя. Звідси фактично і прикладено назву *Mühle, mill* [*млин*], що виникла в період мануфактури, до всякого механізму, пристосованого до практичних потреб.

Але в млині цілком так само, як і в пресувальній машині, механічному молоті, плузі тощо, власне роботу, тобто биття, розчавлювання, перемелювання, дроблення тощо, виконується вже з самого початку *без* людської праці, хоч би moving force [рушійна сила] і походила від людини або тварини. Тим то цей рід машин, принаймні в своїх початках, є дуже давній, і вже при таких машинах застосовували, власне кажучи, механічну рушійну силу. Через те вони і є єдині майже машини, які ми бачимо в період мануфактури. *Промислова революція* починається від того моменту, коли починають застосовувати механізм там, де здавна треба було людської роботи, щоб досягти кінцевого результату, отже, не там, де, як при зазначених знаряддях, оброблюваний матеріял *з самого початку ніколи* не обробляли людські руки, тобто там, де людина з природи речей з самого початку не діє як проста *power* [*сила*]. Якщо разом з німецькими ослами вважати застосування тваринної power [сили] (отже, такого ж *добровільного руху*, як і людського) за *машини*, то застосування такого роду рушіїв у кожнім разі є далеко старіше, ніж найпростіше ручне знаряддя. [...].

Твій *К. М.*

Енґельс до Маркса

Менчестер, 16 червня 1867

Любий Мавре!

Протягом 8 днів я мав стільки клопоту з усякими суперечками з мосьє Ґотфрідом та іншими подібними історіями й перешкодами, що я лише зрідка мав вільну хвилину вивчати форми вартостей. Інакше я давно повернув би тобі аркуші. Аркуш другий має трохи пригнічений карбункульний характер,

але тепер цього вже не можна змінити, і я гадаю, що в додатку ти вже нічого не вдієш з цим. Філістер не звик до цієї маніри абстрактного мислення і, певно, не морочитиме собі голову заради форм вартости. Щонайбільше, можна було б дещо докладніше довести історично те, чого тут досягнуто діялектичним шляхом, так би мовити, випробувати його на прикладі історії, хоч потрібне в цій справі і без того вже сказано; та в тебе так багато матеріялу, що ти зможеш, мабуть, написати про це прекрасний екскурс, який історичним шляхом доведе філістерові доконечність утворення грошей та процес, що відбувається при цьому.

Ти дуже помилився, що не зробив хід думок щодо цих абстрактних міркувань наочнішим, не поділивши виклад на дрібні підрозділи з окремими заголовками. Ти повинен би цю частину опрацювати за прикладом Геґелевої енциклопедії у вигляді коротких параграфів, підкреслюючи кожний діялектичний перехід окремим заголовком і по змозі друкуючи всі екскурси та ілюстрації особливим шрифтом. Від цього книга набула б до деякої міри вигляду підручника, а для дуже широкого кола читачів це ґрунтовно полегшило б розуміння її. Публіка, навіть учена, тепер уже не звикла до цієї маніри мислення, і треба дати їй всі можливі полегшення.

Коли порівняти з минулим викладом (Дункер)* тут є дуже помітний проґрес у гостроті діялектичного розвитку, але щодо самого викладу, то дещо мені більше подобається в першій редакції. Дуже шкода, що якраз важливий другий аркуш зазнав впливу карбункулів. Та цього вже не можна змінити, і хто здібний мислити діялектично, все ж зрозуміє. Решта аркушів дуже добра і дали мені велику розраду. [...].

Твій *Ф. Е.*

Маркс до Енґельса

22 червня 1867

Любий Фреде!

Оце посилаю тобі 4 дальші аркуші, що їх я одержав учора. [...] Я сподіваюся, що з цих 4 аркушів ти будеш задоволений. Те, що ти досі задоволений, мені важливіше, ніж те, що may say of it [може сказати про це] увесь інший світ. У кожнім разі, я сподіваюся, що буржуазія все своє життя згадуватиме про мої карбункули. Ось іще один доказ її підлости. Ти знаєш, що Children's Employement Commission [Комісія обслідування дитячої праці] працювала 5 років. Після її першого звіту, що з'явився 1863 року, негайно були «вреґульовані» ті галузі промисловости, про які вона говорила. На початку цієї сесії торійське міністерство через посередництво Вальполя, the veeping willow [тієї плакучої верби], подало біл, який приймав усі пропозиції комісії, хоч і в дуже обкраяному вигляді. Панове,

* Мовиться про перше видання Марксової «До критики політичної економії», що її видав Ф. Дункер. *Ред.*

що мали підпасти під чинність нового закону, в тому числі великі фабриканти металеобробної промисловости, а також вампіри «домашньої праці», ніяково мовчали. Тепер вони подають до парляменту петицію і вимагають—*нового розслідування*! Мовляв, попереднє було небезстороннє. Вони розраховують на те, що біл про реформу захопить усю громадську увагу, так що ця справа зможе зручно й тихцем прослизнути, тимчасом як разом з тим починаються гоніння на тред - юньйони. Найгірше в *«звітах»*— це *власні свідчення цих суб'єктів*. Отже, вони знають, що нове розслідування означає тільки одне, але саме те, чого «ми, буржуа, хочемо»— нове відрочення для дальшої експлуатації ще на 5 років. На щастя, моє становище в «Інтернаціоналі» дає змогу зруйнувати тонкі обрахунки цих собак. Ця справа надзвичайно важлива. Йдеться про *скасування тортур* для 1½ мільйона чоловіка, не рахуючи adult male workingmen [дорослих чоловіків робітників].

Щодо розвитку *форм вартости*, то я твоєї поради і послухав і *не* послухав, бажаючи і тут діяти діялектично. Це значить, поперше, що я написав *додаток*, де я викладаю *ту саму справу* в такому простому і такому шкільному вигляді, як тільки можна, а подруге, я за твоєю порадою виділив кожний пункт розвитку в *параграфи тощо з власними підзаголовками*. *У передмові* я раджу «*недіялектичному*» читачеві, щоб він такі і такі сторінки пропустив і замість них прочитав додаток. Ідеться тут не тільки про філістерів, але й про молодь, що прагне освіти, тощо. Крім того, ця справа є надто важлива для всієї книги. Панове економісти досі проґавили найпростішу істину, що форма: *20 метрів полотна = 1 сурдутові* є тільки нерозвинена основа форми: *20 метрів полотна = 2 фунтам стерлінґів*; що, отже, *найпростіша форма товару*, в якій його вартість виражена ще не як відношення до всіх інших товарів, а лише як щось *відмінне* від його власної натуральної форми, містить у собі *всю таємницю грошової форми* і тим самим, in nuce [у зародку], *таємницю всіх буржуазних форм продукту праці*. В першому викладі (Дункер) я уникнув труднощів розвитку думки тим, що подав власне аналізу *виразу вартости* лише після того, як він з'являється уже в розвиненому вигляді, як грошовий вираз.

Щодо Гофмана, то ти маєш рацію. А втім, з кінця мого III розділу, де згадується про перетворення майстра - ремісника на капіталіста — в наслідок суто *кількісних* змін — ти побачиш, що там у *тексті* я цитую Геґелеве відкриття про *закон перетворення суто кількісних змін на якісні*, як такий, що однаково має собі потвердження і в історії і в природознавстві. У *примітці* до тексту (я саме тоді слухав Гофмана) я згадую про *молекулярну теорію*, але не Гофм[ана], що *ніякого* відкриття тут не зробив, тільки надав їй останнього лиску, а Льорана, Жерара та Вурца, що з них цей останній є *власне* автор цієї теорії. Після твого листа я трохи пригадав цю справу і через те проглянув свій рукопис. [...]

Твій *К. М.*

Енґельс до Маркса

Менчестер, 24 червня 1867

Любий Мавре!

Аркуші аж до 12 я з подякою одержав, але ще не прочитав далі 8-го. Розділи про перетворення на капітал та про виникнення додаткової вартости являють собою з погляду викладу та змісту найблискучіше місце. Я вчора переклав їх Мурові, що сприйняв їх цілком правильно і дуже дивувався цій простій методі досягати результатів. У той же час я розв'язав питання про те, *хто* повинен перекласти твою книгу на англійську мову: це Мур. Він досить знає тепер німецьку мову, щоб цілком плавно читати Гайне, і швидко увійде в твій стиль (окрім хіба форми вартости й термінології, де я у великій мірі повинен буду йому допомагати). До того ж само собою розуміється, що вся ця робота виконуватиметься під моїм безпосереднім доглядом. Скоро тільки знайдеш видавця, що до речі трохи *заплатить* йому за його роботу, він охоче візьметься до праці. Він парубок старанний, надійний і до того ж так теоретично освічений, як цього можна сподіватися від англійця. Я сказав йому, що аналізу товару та про гроші ти сам наново переробиш по-англійському. Але для решти теж потрібна *термінологія* (англійська), щоб перекласти геґелівські вислови, і при нагоді ти можеш про це подумати, бо це не легко, хоч і конче потрібно.

Скільки, власне кажучи, уже складено аркушів? Я ніяк не можу цього збагнути; адже тепер повинні б уже скласти половину книги. Заздалегідь радію з збентеження панів економістів, коли вони дійдуть до обох вищезгаданих місць. Розуміється, зародком (das An-sich) всієї буржуазної мороки є розвиток форм вартости, але там революційні висновки ще не виступають так яскраво, і від таких абстрактних речей люди можуть легко відпекатися фразами. Але тут уже не те, питання поставлено так виразно, що я не бачу, які в них можуть бути заперечення.

Я сподіваюсь, що пощастить перешкодити плянам панів буржуа з їх новим розслідуванням. Кілька днів тому я чув, як один фабрикант металюрґ та машинобудівник лементував з приводу загрозливої небезпеки. Проте дуже добре, що комісія зробила назавжди неможливими шеффілдські таємні суди. Цей місцевий тероризм та його великий успіх стримував хлопців від участи у великому національному русі та зміцнював їх у їхній місцевій обмеженості. Смішні ці лементи буржуа. Немов би самі панове буржуа не мали в Австралії та Каліфорнії своїх таємних судів, своїх vigilance commitées [розшукових комісій], що робили те саме, хіба що тільки ще більше карали на горло.

[...] Щодо молекулярної теорії, то мені Шорлемер сказав, що головними авторами цієї теорії є Жерар і Кекуле, а Вурц її лише спопуляризував та розробив. [...]

Твій *Ф. Е.*

Енґельс до Маркса

Менчестер, 26 червня 1867

Любий Мавре!

[...] Про виникнення додаткової вартости ще таке: фабрикант і разом з ним вульґарний економіст одразу заперечать тобі: якщо капіталіст сплачує робітникові за його 12-годинний робочий день тільки ціну за 6 годин, то звідси не може виникнути жодної додаткової вартости, бо тоді кожну робочу годину фабричного робітника вважалося б за рівну лише півгодині праці — за рівну тому часові, що тут оплачується — і вона входила б у вартість продукту праці тільки як вартість півгодинної праці. Далі йтиме приклад звичайної формули калькуляції: стільки ось на сировинний матеріял, стільки ось на зношування, стільки на заробітну плату (*справді витрачену* відповідно до справжнього годинного продукту) тощо. Хоч як дуже поверховий цей арґумент, хоч як дуже він ототожнює мінову вартість з ціною, а вартість праці з заробітною платою, хоч який абсурдний його засновок, що 1 робоча година, коли вона оплачується тільки як півгодини, входить у вартість лише як півгодини, та все ж я дивуюсь, що ти не взяв цього на увагу, бо це заперечення *напевно* одразу тобі поставлять і було б краще заздалегідь спростувати його. Може, ти повернешся до цього в найближчому аркуші. [...]

Твій *Ф. Е.*

Маркс до Енґельса

27 червня 1867

Любий Фреде!

[...] Я написав сьогодні Майснерові, що «ляйпціґська» метода не може так далі йти. З понеділка я *нічого* не одержав. Взагалі, коректи надходять зовсім нереґулярно, так що мені доводиться раз-у-раз уривати іншу роботу і ввесь час бути в зовсім непотрібній напрузі. Трапляється, що я за цілий тиждень дістаю тільки однісінький аркуш, а другий аркуш одержую саме в *суботу ввечері*, коли його вже не можна переслати. Я написав Майснерові, що Віґанд повинен надсилати *мінімум* по 3 аркуші в *певні умовлені дні*, але що я буду завжди радий, якщо він часом надішле *більше*.

Якщо я тільки одержу вчасно 13-й та 14-й аркуші в остаточному вигляді, то ти їх матимеш у неділю. Я хотів би, щоб ти до свого від'їзду переглянув, як я вишпетив Сеніора, а також вступ до розгляду *робочого дня*. Взагалі, параграф про «робочий день» обіймає 5 друкованих аркушів, де, звичайно, переважає фактичний матеріял. Щоб ти міг бачити, як точно я пішов за твоєю порадою в опрацюванні додатку, я подаю нижче вступ, параграфи, заголовки тощо цього додатку.

Додаток до розділу I, 1

ФОРМА ВАРТОСТИ

I. Проста форма вартости

§ 1. Два полюси виразу вартости: відносна форма вартости і еквівалентна форма.

a) Нероздільність обох форм.

b) Полярність обох форм.

c) Відносна вартість і еквівалент є лише форми вартости.

§ 2. Відносна форма вартости.

a) Відношення рівности.

b) Вартостеве відношення.

c) Якісний зміст відносної форми вартости, що міститься у вартостевому відношенні.

d) Кількісна визначеність відносної форми вартости, що міститься у вартостевому відношенні.

e) Відносна форма вартости в цілому.

§ 3. Еквівалентна форма.

a) Форма безпосередньої вимінности.

b) Кількісна визначеність не міститься в еквівалентній формі.

c) Особливості еквівалентної форми.

α) Перша особливість: споживна вартість стає формою виявлення своєї протилежности, вартости.

β) Друга особливість: конкретна праця стає формою виявлення своєї протилежности, абстрактної людської праці.

γ) Третя особливість: приватна праця стає формою своєї протилежности, працею в безпосередньо-суспільній формі.

δ) Четверта особливість: фетишизм товарової форми є разючіший в еквівалентній формі, ніж у відносній формі вартости.

§ 4. Форма вартости або самостійна форма виявлення вартости = мінова вартість.

§ 5. Проста форма вартости товару = просте виявлення вміщеної в ньому протилежности між споживною вартістю та вартістю.

§ 6. Проста форма вартости товару = проста товарова форма речі.

§ 7. Відношення між товаровою формою та грошовою.

§ 8. Проста відносна форма вартости та одинична еквівалентна форма.

§ 9. Перехід звичайної форми вартости у розгорнуту форму вартости.

II. Повна або розгорнута форма вартости

§ 1. Безконечність ряду відносних виразів вартости.

§ 2. Дальші визначення, що містяться в розгорнутій відносній формі вартости.

§ 3. Вади розгорнутої відносної форми вартости.

§ 4. Розгорнута відносна форма вартости та осібна еквівалентна форма.

§ 5. Перехід до загальної форми вартости.

III. Загальна форма вартости

§ 1. Змінений характер (Gestalt) відносної форми вартости.

§ 2. Змінений характер (Gestalt) еквівалентної форми.

§ 3. Рівномірність співвідношення між розвитком відносної форми вартости та еквівалентної форми.

§ 4. Розвиток полярности між відносною формою вартости та еквівалентною формою.

§ 5. Перехід від загальної форми вартости до грошової форми.

IV. Грошова форма

(Про грошову форму пишу тут тільки задля зв'язку викладу, може з півсторінки).

§ 1. Відмінність переходу загальної форми вартости до грошової форми від попередніх ступенів переходу.

§ 2. Перетворення відносної форми вартости на форму ціни.

§ 3. Проста товарова форма є таємниця грошової форми.

Це й усе.

Твій *Мавр*

Маркс до Енґельса

27 червня 1867

Любий Фреде!

[...] Я дістав нарешті 20 - й аркуш. Всіх буде, мабуть, 40 до 42 аркушів. *Чистих аркушів* після тих, що їх я тобі надіслав, я досі не одержав жодного. Ті, що ти маєш, надішли мені назад, коли виїжджатимеш.

Щодо неминучого заперечення міщанина та вульґарного економіста, про яке ти згадуєш (які звичайно забувають, що коли вони беруть у рахунок *оплачену працю* під назвою *заробітна плата*, то вони *неоплачену працю* беруть у рахунок під назвою *зиск* тощо), то в своєму науковому виразі це сходить до питання:

Як перетворюється вартість товару на його *ціну продукції*, в якій

1. *вся праця видається за оплачену* в формі *заробітної плати*;

2. додаткова ж праця або додаткова вартість набирає під назвою процента, зиску тощо форми *набавки* на *ціну витрат* (= ціна сталого капіталу + заробітна плата).

Відповідь на це питання припускає:

I. Що показано *перетворення, наприклад, денної вартости робочої сили на заробітну плату або ціну денної праці*. Це зроблено в *розділі V* цього тому.

II. Що показано *перетворення додаткової вартости на зиск, зиску на пересічний зиск* тощо. Це припускає попередній виклад *процесу циркуляції капіталу*, бо оборот капіталу тощо при цьому відіграє певну ролю. Але це може бути викладене тільки в 3 книзі. (*Том II* містить 2 та 3 книги). Тут виявиться, звідки походить спосіб уявлень міщанина та вульґарного економіста, а саме виявиться, що він походить з того, що в їхньому мозку завжди відбивається лише безпосередня *форма виявлення* відносин, а не їх *внутрішній зв'язок*. Проте, якби відбувалося це останнє, то навіщо тоді взагалі була б потрібна *наука*?

Якби я хотів *попередити* всі отакі заперечення, то я зіпсував би всю діялектичну методу викладу. Навпаки, ця метода має ту перевагу, що вона постійно *ставить пастки* цим добродіям, примушуючи їх передчасно виявляти їхню безмежну глупоту.

А втім, безпосредньо за § 3 «*Норма додаткової вартости*», що був останній у твоїх руках, іде параграф: «*Робочий день*» (боротьба за довжину робочого часу), зміст якого ad oculos [наочно] показує, що *практично* пан буржуа дуже добре розуміє, що становить джерело та субстанцію його зиску. Це виявляється також у case Senior [випадку з Сеніором], де буржуа запевняє, що ввесь його зиск та проценти походять з *останньої неоплаченої робочої години*. [...]

Твій *К. М.*

Маркс до Енґельса

2 година ночі, 16 серпня 1867

Дорогий Фреде!

Щойно скориґував цілком *останній аркуш* (49) книги. Додаток — *форми вартости* — *петитом*, становить $1^1/_4$ аркуша.

Передмову так само вчора скориґував і відіслав назад. Отже, *цей том готовий*. Тільки *тобі* завдячую я, що це стало можливим! Без твоєї відданости до мене я аж ніяк не міг би зробити всю величезну працю для 3 томів. I embrace you, full of thanks! [Обіймаю тебе, сповнений вдячности!].

Додаю 2 чисті аркуші.

15 фунтів одержав з найглибшою подякою.

Привіт, мій любий, дорогий друже!

Твій *К. Маркс*

Чисті аркуші мені знову будуть потрібні *лише тоді, коли вийде вся книга*.

Енґельс до Маркса

Менчестер, 23 серпня 1867

Любий Мавре!

Я пробив досі близько 36 аркушів і вітаю тебе з тією досконалістю, з якою найзаплутаніші економічні проблеми пояснюються тут просто й майже наочно через те тільки, що ти їх ста-

виш на належне місце і в правильний зв'язок; а також з прекрасним викладом відносин між працею і капіталом, що його тут уперше подано повно і зв'язно. На мене справило також велике задоволення бачити, як ти впрацювався в технологічну мову, що, мабуть, коштувало тобі великої праці і тому навіяло мені всякі misgivings [побоювання]. Окремі slips of the pen [помилки пера] я виправив олівцем на берегах, я також одважився зробити деякі вставки. Але як ти міг лишити *зовнішній* розподіл книги в тому вигляді, як він є! IV-й розділ обіймає майже 200 сторінок і має тільки 4 відділи з заголовками, надрукованими звичайним шрифтом, що їх ледве можна розшукати. До того ж хід думок раз-у-раз переривається ілюстраціями, а ілюстрований пункт *ніколи* не резюмується наприкінці ілюстрації, так що від ілюстрації *одного пункту* читач потрапляє безпосередньо до викладу другого пункту. Це страшенно втомлює, а при не цілком загостреній увазі навіть заплутує. Тут було б великою мірою до речі дати частіші підрозділи й дужче підкреслити головні відділи; в англійському переробленні це треба неодмінно зробити *. Взагалі в цьому викладі (саме у відділах кооперації та мануфактури) мені ще не цілком ясні деякі пункти, де я не можу з'ясувати, до яких фактів стосується розвиток, накреслений тут тільки в загальних рисах. За *зовнішньою* формою викладу цей IV розділ, здається, написаний дуже спішно й найменше від усіх опрацьований. Та все це нічого; найголовніше те, що панам економістам не знайти жодного слабого місця, де вони могли б пробити пробоїну; мені, справді, цікаво почути, що скажуть ці панове, адже їм не полишено ані найменшої точки опори. Люди à la Рошер, розуміється, знайдуть для себе щось такого, щоб їх утішило, та інакше буде з тутешніми людьми в Англії, які не пишуть же для трилітніх дітей.

Як тільки ти мені знову зможеш надіслати кілька аркушів, ти зробиш мені велику радість, я дуже хотів би прочитати про акумуляцію в зв'язному вигляді. [...].

Твій *Ф. Е.*

Маркс до Енґельса

24 серпня 1867

Любий Фреде!

З того часу, як я надіслав тобі останні 2 чисті аркуші, я більше нічого не одержував. Майснер обурює мене. Він очевидно *затримав* надіслане йому від Віґанда, щоб надіслати мені *все разом* і тим заощадити 4 пенси на пересилці! [...

Але ж так пропадає багато часу.

Найкраще в моїй книзі (на ньому ґрунтується *все* розуміння facts [фактів]), це 1) підкреслений уже в *першому* розділі *двоїстий характер праці*, залежно від того, чи виражається вона в

* Такі підкреслення і поділ на частіші підрозділи Маркс поробив уже в другому німецькому виданні. *Ред.*

споживній вартості, чи в міновій вартості; 2) дослідження *додаткової вартости незалежно від її осібних форм:* зиску, процента, земельної ренти тощо. Це особливо виявиться в другому томі. Трактування цих осібних форм у клясичній економії, яка завжди плутає їх з загальною формою, є olla potrida [мішанина з усякої всячини].

Твої desiderata [побажання], пояснення, queries [запитання] тощо я прошу записувати на чисті аркуші. Це дуже важливо для мене, бо, рано чи пізно, я сподіваюсь на друге видання. Щодо розділу IV, то мені коштувало великої праці знайти *самі речі,* тобто їх *зв'язок.* Після того, як я це зробив, уже підчас останнього *опрацювання* почала валитись одна по одній blue book (Сині Книги) і я був захоплений, бачачи, як факти цілком стверджують мої теоретичні висновки. Кінець - кінцем, розділ писано при карбункулах та щоденних відвідуваннях кредиторів. [...]

Твій *К. М.*

Маркс до Енґельса

8 січня 1868

Любий Фреде!

[...] Ad vocem [з приводу] Дюрінґа. З цього чоловіка й того вже багато, що він майже позитивно сприймає відділ про «Первісну акумуляцію». Він ще молодий. Як послідовник Кері, він стоїть у прямій протилежності до freetraders [прихильників вільної торговлі]. Крім того, приват-доцент ніяк не може не тішитись з того, що професор Рошер, який їм усім заступає дорогу, дістає стусана. З його характеристики мені єдине впало в очі, а саме: доки визначення вартости через робочий час, як у самого Рікарда, «невизначене», ці люди не вагаються. Але коли його точно пов'язують з робочим днем та його варіяціями, то це постає перед ними як зовсім неприємне відкриття. Я гадаю, що Дюрінґ взагалі заговорив про книгу з наміром дошкулити Рошерові. В кожному разі його страх перед тим, як би йому не «зрошеритись», дуже промовистий. Дивно, що він не помітив тут трьох ґрунтовно нових елементів книги:

1. Що протилежно до *всієї* попередньої політичної економії, яка вже з самого початку розглядає осібні частини додаткової вартости з їхніми сталими формами ренти, зиску, проценту, як щось дане, я розглядаю спершу загальну форму додаткової вартости, де все це перебуває ще в нероз'єднаному, так би мовити, розчиненому стані.

2. Що всі без винятку економісти не помічали простої речі, а саме, що коли товар є двоїстість споживної вартости і мінової вартости, то й праця, втілена в товарі, мусить мати двоїстий характер, тоді як проста аналіза праці sans phrase [без дальшого визначення], як це в Сміса, Рікарда та інших, всюди мусить натрапляти на нез'ясовні речі. Ось у чому фактично вся таємниця критичного розуміння.

3. Що тут уперше показано заробітну плату як ірраціональну форму виявлення відношення, що криється за нею, і це показано точно на обох формах заробітної плати: почасової плати і відштучної плати. (Мені багато помогло те, що у вищій математиці дуже часто бувають такі формули).

Щождо скромних заперечень пана Дюрінґа проти визначення вартости, то в другому томі він дивуватиметься, як мало важить визначення вартости «безпосередньо» в буржуазному суспільстві. Насправді, *жодна суспільна форма* не може перешкодити тому, щоб робочий час, яким порядкує суспільство, one way or another тим чи тим способом] реґулював продукцію. Але поки це реґулювання відбувається не через безпосередній свідомий контроль суспільства над його робочим часом — що можливе тільки при спільній власності — а через рух цін товарів, усе лишається так, як це ти дуже влучно виклав у «Німецько - французьких щорічниках». [...]

Твій Мавр

Маркс до Енґельса

Лондон, 11 липня 1868

Любий Фреде!

[...] Ти не можеш збагнути у всій його дотепності фарс цього Mannequin Piss Фавхера — зробити мене учнем Бастія! Бастія каже в своїх «Гармоніях» так: «Коли б йому хтось на підставі визначення вартости робочим часом пояснив, чому повітря не має *жодної* вартости, а діямант має *високу* вартість, він кинув би свою книгу в огонь». А що я зробив цей страшний фокус, то Фавхер мусить довести, що я на ділі сприймаю Б[астія], який каже, що нема «жодної міри» для вартости.

За зразок того способу, що ним пан Бастія виводить вартість діяманту, може служити оця справді комівояжерська розмова: «Monsieur, cédez - moi votre diamant.— Monsieur, je veux bien; cédez - moi en echange votre travail de toute une année». [«Відступіть мені ваш діямант.— Дуже радо; а ви навзамін відступіть мені свою працю протягом цілого року»]. Замість відповісти на це: «Mon cher, si jétais condamné à travailler, vous comprenez bien que j'aurais autre chose à acheter que des diamants» [«Любий друже, коли б я був змушений працювати, ви ж сами це розумієте, тоді я думав би про купування чогось іншого, ніж діямантів»], його товариш каже: «Mais, monsieur, vous n'avez - pas sacrifié à votre acquisition une minute.— Eh bien, monsieur, tâchez de rencontrer une minute semblable.— Mais, en bonne justice, nous devrions échanger à *travail égal*.— Non, en bonne justice, vous appréciez vos services et moi les miens. Je ne vous force pas: pourquoi me forceriez vous? Donnez - moi un an tout entier, ou cherchez vous même un diamant.— Mais cela m'entraînerait à dix ans de pénibles recherches, sans compter une déception propable au bout. Je trouve plus sage, plus profitable d'employer

ces dix ans d'une autre manière.— C'est justement pour cela que je crois vous rendre encorè *service* en ne vous demandant qu'un an. Je vous en épargne neuf, et voilà pourquoi j'attache beaucoup de *valeur à ce service*». [«Алеж ви, пане, витратили на ваше придбання всього лише хвилину.— Тоді спробуйте і ви знайти таку хвилину.— Але, щоб бути справедливими, ми повинні міняти на основі *рівної праці*.— Ні, коли вже бути справедливими, то ви оцінюєте свої послуги, а я свої. Я ж вас не силую, так чому ж ви силуєте мене? Дайте мені цілий рік або шукайте діяманта сами.— Але на це мені треба змарнувати десяток років втомного шукання, та ще чи знайду я його. Мабуть розумніше і вигідніше буде використати ці десять років якось інакше.—Цілком слушно, от я й думаю, що роблю вам ще й *послугу*, вимагаючи від вас навзамін тільки рік праці. Я вам зберігаю цим дев'ять років, тим то я і вважаю цю *послугу* за *таку цінну*»].

Чи ж не є це справжній образ комівояжера спиртових напоїв?

А втім — чого німецькі бастіянці не знають — цей невдалий зворот, що вартість товарів визначається не тією працею, якої вони коштують, а тією, яку вони заощаджують покупцеві (дитяча фраза: белькотати про зв'язок обміну з поділом праці), так само мало є винахід Бастія, як і всяка інша з його категорій комівояжера спиртових напоїв.

Старий осел Шмальц, пруський ловець демагогів, каже (німецьке видання 1818 р., французьке 1826 р.): «Le travail d'autrui en général ne produit jamais pour nous qu'une *économie de temps*, et cette économie de temps est tout ce qui constitue sa *valeur* et son *prix*. Le menuisieur, par exemple, qui me fait une table, et le domestique qui porte mes lettres à la poste, qui bat mes habits, ou qui cherche pour moi les choses qui me sont nécessaires, me rendent l'un et l'autre un *service* absolument de même nature: l'un et l'autre *m'épargne* et le temps que je serais obligé d'employer moi - même à mes [ces] occupations, et celui qu'il m'aurait fallu consacrer à m'acquerir l'aptitude et les talents qu'elles exigent». [«Чужа праця взагалі *заощаджує* нам завжди *час* і це заощадження часу є те, що конституює її *вартість* і *ціну*. Столяр, приміром, який робить мені стіл, і слуга, що несе мої листи на пошту й чистить мій одяг або шукає доконечних мені речей, роблять мені — той і той — *послугу* того самого характеру; той і той *заощаджують* мені і час, який я мусів би сам витрачати на це, і той час, який мені довелось би приділити, щоб набути здібности й хисту, яких ця робота вимагає»].

Старий Шмальц був епігон фізіократів. Він каже це в полеміці проти А. Смісової travail productif та inproductif [продуктивної та непродуктивної праці] і виходить із принципу фізіократів, що тільки рільництво продукує справжню вартість. Він знайшов це у *Ґарньє*. З другого боку, дещо подібне є в епігона меркантилістів *Ґаніля*. Те ж саме в полеміці проти того відрізняння в А. Сміса. Отже, Бастія списує полеміку епігонів з двох поглядів, які не мають ще ані найменшого уявлення про вартість.

І це найновіше відкриття в Німеччині! Шкода, що немає газети, де можна було б викрити цей плаґіят Б(астія). Привіт.

Твій *К. М.*

Маркс до Куґельмана

Лондон, 30 листопада 1867

Любий Куґельмане!

[...] Чи не будуте ви ласкаві зазначити Вашій дружині, що спочатку найлегше читати розділ про «робочий день», «кооперацію», «поділ праці та машини», а потім уже про «первісну акумуляцію». Незрозумілі терміни доведеться Вам їй пояснити. Щодо інших можливих труднощів — я до ваших послуг. [...]

Ваш *Карл Маркс*

Маркс до Куґельмана

Лондон, 6 березня 1868

Любий друже!

[...] Мені тепер зрозумілий дуже ніяковий тон пана Дюрінґа в його критиці. Це дуже галасливий і нахабний суб'єкт, що удає з себе революціонера в політичній економії. Він зробив дві штуки. Поперше, він опублікував (виходячи з засад Кері) «*критичні засади національної* економії (about 500 pages [щось 500 сторінок]) і нову «*Природну діялектику*» (проти геґелівської)... Моя книга поховала його в обох цих царинах. Розлючений на Рошера й інших він почав писати про мою книгу. Проте він пускається у брехню наполовину свідомо, наполовину ж через брак розуміння. Він дуже добре знає, що моя метода розвитку не геґелівська, бо я матеріяліст, а Геґель ідеаліст. Геґелева діялектика є основна форма всякої діялектики, але лише після того, як очистити її від її містичної форми, і саме цим відрізняється моя метода. Quant à [щодо] Рікарда, то пана Дюрінґа прикро вразило саме те, що в моєму викладі немає тих слабих місць, які Кері й сотні інших перед ним закидали Рікардові. Тим то він силкується mauvaise fois [нечесним способом] накинути мені обмеженість Рікарда. But never mind [та це нічого не значить]. Я повинен бути йому вдячний — він бо ж перший фахівець, що взагалі заговорив про мою книгу. [...]

Ваш *Карл Маркс*

Маркс до Куґельмана

Лондон, 17 березня 1868

Любий друже!

[...] Я дуже зрадів з листа М. Проте, він де в чому неправильно зрозумів мою теорію. Інакше він побачив би, що я подаю *велику промисловість* не тільки як матір суперечностей,

але і як творця матеріяльних та духовних умов для розв'язання цих суперечностей, яке, звичайно, не може відбутись мирно.

Щодо фабричного закону — як першої умови, щоб робітнича кляса дістала хоч будь-яку можливість розвитку й руху,— я вимагаю його *від держави*, як *примусового закону* не тільки проти фабрикантів, а й проти самих робітників (стор. 542,* у примітці 52 я відзначаю опір проти обмеження робочого часу з боку жінок-робітниць). А втім, якщо пан М. діятиме так само енергійно, як Оуен, він зможе зламати цей опір. Проте, що *поодинокий фабрикант* (коли не говорити про його спроби впливати на законодавство) небагато тут може зробити, я теж кажу на стор. 243:** «Але взагалі й у цілому це навіть не залежить від доброї або злої волі поодинокого капіталіста і т. д.», і на тій самій сторінці в примітці 114. Та що все ж і поодинокі фабриканти можуть зробити користь своєю діяльністю, прекрасно довели такі фабриканти як Філден, Оуен та інші. Їхня головна діяльність мусить бути, звичайно, громадського характеру. Щождо Дольфусів у Ельзасі, то це тільки шахраї, що вміють за допомогою контрактів створювати патріярхальні й дуже вигідні для хазяїна *панщанні* умови праці для своїх робітників. Їх як слід скомпромітували в паризьких газетах, і саме тому один з цих Дольфусів нещодавно запропонував у corps législatif [законодавчій палаті] й carried [провів] один з найогидніших законів про друк, а саме: «vie privée doit être murée [приватне життя має бути обгороджене муром].

Щирий привіт Вашій любій дружині

Ваш *Карл Маркс*

Маркс до Куґельмана

Лондон, 11 липня 1868

Любий друже!

[...] Дуже дякую Вам за Вашу посилку. До Фавхера Ви ні в якому разі не пишіть. Бо цей Mannequin Piss дуже пишався б. Все, чого він досяг, це те, що у другому виданні я у відповідному місці, де мовиться про *величину вартости*, завдам Бастія кілька конче потрібних стусанів. Я не зробив цього тому, що третій том міститиме особливий і докладний розділ про панів з «вульґарної економії». Проте, Ви, розуміється, побачите, що Фавхер і К° виводять «мінову вартість» своєї власної писанини не з *маси витраченої робочої сили, а з відсутности витрати*, тобто із *«заощадженої праці»*. А шановний Бастія навіть не сам зробив це приємне тим панам «відкриття», а просто за своїм звичаєм «списав» його у багатьох попередніх авторів. Його джерела, звичайно, невідомі Фавхерові й К°.

* — за першим німецьким виданням; стор. 468 цього українського видання. *Ред.*

** — за першим німецьким виданням; стор. 210 цього українського видання. *Ред.*

Щождо «Zentralblat», то автор іде на найбільшу можливу поступку, допускаючи, що коли взагалі щось мислити під вартістю, то треба погодитись з моїми висновками. Сердега не бачить, що коли б у моїй книзі й зовсім не було розділу про «вартість», то та аналіза реальних відносин, яку я подаю, містила б у собі доводи й докази дійсних відносин вартости. Балаканина про доконечність довести поняття вартости базується на цілковитому неуцтві так у царині того предмету, про який мовиться, як і в царині наукової методи. Кожна дитина знає, що всяка нація загинула б з голоду, коли б вона припинила роботу, я не хочу казати на один рік, але хоча б на кілька тижнів. Також відомо всім, що відповідні до різних потреб маси продуктів потребують різних і кількісно визначених мас суспільної сукупної праці. Що цієї доконечности розподілу суспільної праці в певних пропорціях аж ніяк не може знищити певна форма суспільної продукції, а може вона змінити лише *форму її виявлення*,— це self evident [само собою розуміється]. Природні закони взагалі не можуть бути знищені. Змінитись, залежно від різних історичних обставин, може лише *форма*, в якій ці закони виявляються. А форма, в якій виявляється цей пропорціональний розподіл праці, за такого суспільного ладу, коли зв'язок суспільної праці існує у вигляді *приватного обміну* індивідуальних продуктів праці, саме і є *мінова вартість* цих продуктів.

Завдання науки саме й полягає в тому, щоб з'ясувати, як виявляється закон вартости. Отже, коли б ми захотіли «пояснити» всі явища, що на позір суперечать законові, то треба було б дати науку *перед* наукою. Саме в цьому і є помилка Рікарда, що він у своєму першому розділі про вартість припускає за дані всі можливі категорії, які ще тільки треба розвинути, щоб довести адекватність їх закону вартости.

З другого боку, *історія теорії*, розуміється, доводить, як це Ви слушно зауважили, що розуміння відношення вартости — ясне чи невиразне, забарвлене ілюзіями, чи науково визначене,— завжди було *те саме*. Через те, що процес мислення сам виростає з певних умов, сам є *природний процес*, то дійсно тямуще мислення завжди може бути лише те саме, відрізняючись тільки ступенем відповідно до достиглости розвитку, отже і розвитку органу мислення. Все інше — теревені.

Вульґарний економіст не має ані найменшого уявлення про те, що дійсні щоденні мінові відносини та величини вартости не можуть бути безпосередньо тотожніми. Дотепність буржуазного суспільства саме ж і полягає в тому, що для нього не існує a priori ніякого свідомого суспільного реґулювання продукції. Розумне і природно доконечне пробиває собі шлях лише як сліпо діюча пересічність. А вульґарний економіст гадає, що він робить велике відкриття, коли замість розкрити внутрішній зв'язок, гордовито каже, що в явищах речі виглядають інакше. Насправді ж він пишається тим, що плазує перед зовнішньою видимістю і сприймає її як остаточне пояснення. Навіщо ж тоді взагалі наука?

Та ця справа має ще й другу сторону. Коли збагнуто зв'язок речей, то валиться вся теоретична віра в постійну доконечність існуючих відносин, вона валиться раніше, ніж ці відносини заваляться на практиці. Отже, тут уже абсолютний інтерес панівних кляс вимагає увічнити безглузду плутанину. Бо для чого ж тоді платять сикофантам - балакунам, які козиряють у науці тільки тим, що в політичній економії взагалі не дозволяється мислити.

Проте, satis supraque [аж надто досить]. В кожному разі це показує, як глибоко впали ці попи буржуазії, коли робітники й навіть фабриканти й купці зрозуміли мою книгу й збагнули, що й до чого, тимчасом як ці «книжники» скаржаться, ніби я вимагаю від їхнього розуму чогось зовсім незвичайного. [...]

Ваш *К. М.*

ПОКАЗНИКИ

ПОКАЗНИК ЛІТЕРАТУРИ

Показник охоплює літературу, цитовану Марксом і Енґельсом у першому томі «Капіталу» і в передмовах до нього. Анонімні праці, що їх авторів Маркс називає, подається також серед названих авторів; імена авторів у цих випадках узято в круглі дужки. Переклад заголовків та імен авторів праць на українську мову подається лише для праць, перекладених на українську мову.

I. ТВОРИ НАЗВАНИХ АВТОРІВ

ADDINGTON, Stephen. «*An Inquiry into the Reasons for and against Enclosing Open-Fields*». London 1772.— Стор. 626.

AIKIN, John. «*Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester*». London 1795.— Стор. 506, 647, 654.

ANDERSON, Adam. «*An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the earliest Accounts to the Present Time*». London 1764.— Стор. 642, 655.

ANDERSON, James. «*Observations on the means of exciting a spirit of National Industry, chiefly intended to promote the Agriculture, Commerce, Manufactures, and Fisheries of Scotland.— In a series of letters, to a friend written in the year 1775*». Edinburgh 1777.— Стор. 474, 628.

«*The Bee*». 18 vls. Edinburgh 1791—93. vol 3.— Стор. 528.

APPIAN aus Alexandria. *Romische Geschichten*. (Uebers. von Ferd. L. I. Dillenius. Stuttgart 1830). Цитовано як «*Römische Bürgerkriege*».— Стор. 627.

ARISTOTELES. «*Ethicorum ad Nicomachum libri decem*». (Lib. I. edit. Bekkeri. Berlin 1831.) — Стор. 23.

— «*De Republica*». (Lib. I. edit. Bekkeri. Berlin 1831.).— Стор. 45, 106 107, 118.

ASHLEY, Lord. «*Ten Hours' Factory Bill.— The Speech of Lord Ashley. March 15th 1844*». London 1844.— Стор. 331, 341.

ATHENAEUS aus Naukratis.—«*Deipnosophistarum libri quindecim*». Buch 4. Ausg. Schweighäuser. Strassburg 1802.— Стор. 58, 87.

AUGIER, Marie. «*Du Crédit Public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu' à nos jours*». Paris. 1842.— Стор. 656.

BABBAGE, Charles. «*On the Economy of Machinery and Manufactures*». London 1832.— Стор. 280, 283, 306, 320, 333.

BACO. Дивись Bacon.

BACON, Francis. Lord Verulam. «*The Reign of Henry VII. Verbatim reprint from Kennet's „England" ed. 1719*». London 1870.— Стор. 619, 620.

— «*Essays or Councils, civil and moral.*» London 1597.— Стор. 620.

(BAILEY, Samuel). «*A Critical Dissertation on tne Nature, Measure, and Causes of Value, chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions etc*». London 1825.— Стор. 26, 44, 451.

BAILEY, Samuel. «*Money and its Vicissitudes in Value; as they affect National Industry and pecuniary Contracts: with a Postscript on Joint Stock Banks*». London 1837.— Стор. 15, 521.

BARBON, Nicolas. «*A Discourse concerning Coining the new Money lighter in answer to Mr. Locke's Considerations about raising the value of money*». London 1696.— Стор. 1, 2, 3, 84, 98, 100.
BARTON, John. «*Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society*». London 1817.— Стор. 542, 580.
BECCARIA, Cesare. «*Elementi di Economia Pubblica*». ed. Custodi, Parte Moderna. Milano 1804.— Стор. 298.
BELLERS, John. «*Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality*» London 1699.— Стор. 86, 402.
— «*Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbadry*». London 1696.— Стор. 93, 100, 262, 410, 525.
BENTHAM, Jeremias. (Jeremy) «*Théorie des Peines et des Récompenses*». Trad. Ét. Dumont, 3ème éd. Paris 1826.— Стор. 520.
BERKELEY, George. «*The Querist*». London 1750.— Стор. 271, 287.
BIDAUT, J. N. «*Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du Monopole de la fabrication et de la vente*». Paris 1828.— Стор. 257.
BIESE, Franz. «*Die Philosophie des Aristoteles in ihrem innern Zusammenhange, mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt*». Bd. 2. Berlin 1842.— Стор. 336.
BLAKEY, Robert. «*The History of Political Literature from the earliest Times*». London 1855, v. II. Стор. 622.
BLANQUI, Jerôme Adolphe. «*Cours d'Économie Industrielle. Année 1837/38*» Recueilli par. A. Blaise. Paris 1838/39.— Стор. 272.
— «*Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848*». Paris 1849.— Стор. 216.
BLOCK, Maurice. «*Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne*». *Extrait du Journal des Economistes, juillet et août. 1872.*— Стор. 85*
BOILEAU, Etienne. «*Réglements sur les arts et métiers de Paris, rédigés au 13ième siècle et connus sous le nom du Livre des Métiers*». Paris 1837.— Стор. 407.
BOISGUILLEBERT, Pierre de. *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs*». éd. Daire, «Economistes Financiers du XVIIIième siècle». Paris 1843.— Стор. 95.
BOXHORN, M. S. «*Institutiones Politicae*». Leyden 1663.— Стор. 355.
BROADHURST, J. «*Treatise on Political Economy*». London 1842.— Стор. 20.
BROUGHAM, Henry. «*An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers*». Edinburgh 1803.— Стор. 655.
BRUCKNER, J. «*Théorie du système animal*». Leyden 1767.,— Стор. 527.
BUCHANAN, David. «*Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain*». Edinburgh 1844.— Стор. 81.
— *Adam Smith «Wealth of Nations». With notes, and an additional volume by D. Buchanan.* Edinburgh 1814.— Стор. 473, 629.
BUCHEZ, Philippe, et ROUX - LAVERGNE, Pierre. «*Histoire Parlementaire de la Révolution Francaise ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815*». V. 10. Paris 1834.— Стор. 640.
BURKE, Edmund. «*A letter from the Rt. Hon. Ed. Burke to a noble Lord, on the attacks made upon him and his pension in the House of Lords, by the Duke of Bedford and the Earl of Lauderdale*». London 1796.—Стор. 624.
— «*Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795*». London 1800.— Стор. 155, 179, 259, 656.
CAIRNES, J. E. «*The Slave Power*». London 1862.— Стор. 146, 207, 268.
CAMPBELL, George. «*Modern India. A sketch of the system of civil government*». London 1852.— Стор. 291.
CANTILLON, Richard. «*Essai sur la Nature du Commerce en Général*». Amsterdam 1756.— Стор. 469.

— «*The Analysis of Trade, Commerce, Coin, Bullion, Banks and Foreign Exchanges*». London 1759.— Стор. 470.

CARD. Дивись Rouard du Card.

CAREY, Henry Charles. «*Essay on the Rate of Wages: with an Examination on the Causes of the Differences in the Condition of the labouring Population throughout the World*». Philadelphia 1835.— Стор. 476.

— «*The Slave Trade, Domestic and Foreign: Why it exists, and how it may be extinguished*». Philadelphia 1853.— Стор. 630, 646.

CARLI, G. R. Примітка до *P. Verri*, «*Meditazioni sulla Economia Politica*», Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, ed. Custodi, Parte Moderna. t. 15. Milano 1804.— Стор. 265.

CARLYLE, Thomas. «*Ilias Americana in nuce*». «Macmillan's Magazine», August 1863.— Стор. 197.

CAZENOVE. John. Примітки до виданого ним твору: *Malthus* «*Definitions in Political Economy*». London 1853.— Стор. 481, 491, 508.

CHALMERS, Thomas. «*On Political Economy in connection with the Moral State and Moral Prospects of Society*». 2nd edit. 1832.— Стор. 107.

CHAMBERLAIN, Joseph. ««*Speech at Sanitary Congress, Birmingham*». «Times», 15. I. 1875.— Стор. 552.

CHERBULIEZ, A. E. «*Riche ou Pauvre*». Paris 1840. Цитовано в Маркса за новим виданням «Richesse ou Pauvreté». Paris. 1841.— Стор. 136, 496, 558.

COBBETT, William. «*A History of the Protestant «Reformation» in England and Ireland. Showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a Series of Letters, addressed to all sensible and just Englishmen*». Dublin 1868.— Стор. 621.

COLINS, H. «*L'Economie Politique. Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes*». T. 3. Paris 1857.— Стор. 525, 598, 666.

COLUMBUS, *Лист з Ямайки, 1503*.— Стор. 86.

COMTE, Charles. «*Traité de la Législation*». Bruxelles 1837.— Стор. 648.

CONDILLAC, E. B. de. «*Le Commerce et le Gouvernement*». Edit. Daire et Molinari у «Melanges d'Economie Politique». Paris 1847.— Стор. 112.

CORBET, Th. «*An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained.*» London 1841.— Стор. 104, 500.

CORBON, A. «*De l'enseignement professionnel.*». 2 ème éd., Paris 1860.— Стор. 409.

COURCELLE - SENEUIL, J. R. «*Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires*». 2ème éd., Paris 1857.— Стор. 177, 509.

CUVIER. George. «*Discours sur les révolutions de la surface du globe*». Paris 1863 — Стор. 431.

DANTE ALIGHIERI. «*Divina Comedia*». Стор. 61.

DARWIN, Charles. «*On the Origin of Species by means of Natural Selection*». London 1859.— Стор. 276.

DE QUINCEY, Thomas. «*The Logic of Political Economy*». London 1844.— Стор. 324.

DESCARTES, René. «*Discours de la Méthode pour bien conduire sa raison*». Paris 1668.— Стор. 320.

DESTUTT DE TRACY. «*Elements d'idéologie. IV. et V. Parties: Traité de la Volonté et de ses effets*». Paris 1826.— Стор. 111, 117, 261, 263, 558.

DIETZGEN, Josef. «*Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie* etc». Artikel in «Demokratisches Wochenblatt», red. v. W. Liebknecht. Leipzig, 1., 22., 29. August 1868 (Nr. 31, 34 і далі) — Стор. 84*.

DIODORUS SICULUS. *Historicshe Bibliothek*. (Uebers. v. J. Er. Wurm. Bd. I. und III. Stuttgart 1828 — 1829). — Стор. 179, 275, 430.

DUCPETIAUX, Ed., «*Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique, Subsistances, salaires, population*». Bruxelles 1855. — Стор. 578, 579.

DUFFY, Gavan. «*The Land Law of Victoria*». London 1862.— Стор. 668.
DUNNING, T. I. «*Trades' Unions and Strikes: their Philosophy and Intention*». London. 1860.— Стор. 465, 468, 469 656.
DUPONT, Pierre, «Chant des Ouvriers». (1846). Paris 1854.— Стор. 598.
EDEN, Frederic Morton. «*The State ol the Poor: or an History of the Labouring Classes in England, from the conquest to the present period*». London 1697 — Стор. 512, 527, 580, 622, 625, 654.
ENGELS, Friedrich. «*Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie*». B: «Deutsch - französische Jahrbücher», herausg. von Arnold Ruge und Karl Marx. 1. u. 2. Lieferung. Paris 1844.— Стор. 37, 106, 117, 545.
— «*Die Lage der arbeitenden Klasse in England*». Leipzig 1845. (Ф. Енґельс. «Становище робітничої кляси в Англії» Партвидав, 1932). Стор. 183, 187, 196, 208, 239, 328, 349, 350, 352, 517.
— «*Die englische Zehnstundenbill*». B: «Neue Rheinische Zeitung. Politisch - ökonomische Revue». Aprilheft. Hamburg. 1850.— Стор. 229.
ENSOR, George. «*An Inquiry concerning the Population of Nations, containing a refutation of Mr. Malthus's Essay on Population*». London 1818.— Стор. 629.
FAWCETT, Henry. «*The Economic Position of the British Labourer*». Cambridge and London 1865.— Стор. 472, 521, 522, 562.
FERGUSON, Adam. «*An Essay on the History of Civil Society*». Edinburgh 1767.— Стор. 288, 295, 296.
FERRIER, F. L. A. «*Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce*». Paris 1805.— Стор. 24.
FIELDEN, John. «*The Curse of the Factory System: or, a short account of the origin of factory cruelties, etc*». London 1836 — Стор. 332, 341, 654.
FLEETWOOD, William. «*Chronicon Preciosum: or, an Account of English Gold and Silver Money*». London 1707. 2nd ed. London 1745 — Стор. 212.
FONTERET, A. L. «*Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier*». Paris 1858.— Стор. 296.
FORBONNAIS, Fr. Veron de. «*Eléments du commerce*». Nouv. édit., t. II Leyden 1766.— Стор. 50
(FORSTER, Nathaniel). «*An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions*». London 1767.— Стор. 214, 354, 625, 626.
FORTESCUE, John. «*De laudibus Legum Angliae*». 1537.— Стор. 618.
FRANKLIN, Benjamin. «*The Works*». Edited by Sparks, Boston 1836.— Стор. 16, 118.
FULLARTON, John. «*On the Regulation of Currencies, being an examination of the principles on which it is proposed to restrict within certain fixed limits the future issues on credit of the Bank of England and of the other banking establishments throughout the country*». 2 nd ed. London 1845.— Стор. 83, 96, 99.
GALIANI, Ferdinando. «*Della Moneta*», (1750). Ed. Custodi, Parte Moderna, t. 3, Milano 1803.— Стор. 36, 49, 50, 58, 107, 112, 251, 553.
GANILH, Charles. «*La théorie de l'Economie Politique*». Paris 1815.— Стор. 131.
Des systèmes d'Economie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui parait la plus favorable aux progrès de la Richesse». 2 ème édit. Paris 1821.— Стор. 126, 372.
GARNIER, Germain. «*Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique*». Paris 1796.— Стор. 466.
— *Примітки до французького перекладу твору А. Сміса* «*Wealth of Nations*». Paris 1802 — Стор. 296.
GASKELL, P. «*The Manufacturing Population of England with an examination of infant labour*». London 1833. —Стор. 362, 369.
GENOVESI, Antonio. «*Lezioni di Economia Civile*», ed. Custodi, Parte Moderna. Milano 1803.— Стор. 107.
GEOFFROY SAINT - HILAIRE, Etienne. «*Notions synthétiques, historiques et physiologiques de Philosophie Naturelle*». Paris 1838.— Стор. 643.

GISBORNE, Thomas. «*Inquiry into the Duties of Men in the Higher Rank and Middle Classes of Society in Great Britain*». V. 2. 1795.— Стор. 654.
(GREG, R. H.) «*The Factory Question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in Factories. And the Ten Hours Bill*». London 1837.— Стор. 229.
GREGOIR, H. «*Les Typographes devant le Tribunal correctionnel de Bruxelles*». Bruxelles 1865.— Стор. 470.
GROVE, W. R. «*On the Correlation of Physical Forces*». London 1846.— Стор. 442.
GÜLICH, Gustav v. «*Geschichtiche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit*». Bd. 1 — 2. Jena 1830.— Стор. 82*.
HALLER, Carl Ludwig v. «*Restauration der Staatswissenschaften, oder Theorie des natürlich - geselligen Zustandes, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen gegenübergestellt*». Bern 1816 — 1834.— Стор. 319.
HAMM, Wilhelm. «*Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands. Ein Handbuch der landwirtschaftlichen Mechanik und Maschinenkunde, mit einer Schilderung der britischen Agrikultur*». 2. Ausg. Braunschweig 1856.— Стор. 423.
HANSSEN, Georg. «*Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich - bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogtümern Schleswig und Holstein*». Petersburg 1861.—— Стор. 180.
HARRIS, James. «*Dialogue concerning Happiness*». London 1741.— Стор. 298.
HARRISON, William John. «*Description of England. Prefixed to Holinshed's «Chronicles*». London 1578.— Стор. 619, 640.
HASSALL, A. H. «*Adulterations Detected or plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine*». 2 nd ed., London 1862.— Стор. 127, 190.
HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. «*Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*». 1. Teil: «Die Wissenschaft der Logik». Berlin 1840.— Стор. 131, 203, 246.
— «*Grundlinien der Philosophie des Rechts*». Berlin 1840.— Стор. 9, 50, 121.
HOBBES, Thomas. «*Leviathan; or the Matter, Form and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil,*» y Works, edit. Molesworth. London 1839 — 44.— Стор. 123.
(HODGSKIN, Thomas). «*Labour defended against the Claims of Capital; or the unproductiveness of capital proved. By a Labourer*». London 1825.— Стор. 286, 487.
— «*The Natural and artificial Rights of Property contrasted*». London 1832.— Стор. 647.
HODGSKIN, Thomas. «*Popular Political Economy*». London 1827.— Стор. 274, 286, 452.
HOLINSHED, Raphael. «*Chronicles of England, Scotland, and Ireland*», edit. F. Harrison. London 1578.— Стор. 619, 635.
HOMER. *Odyssee*.— Стор. 298.
HOPKINS, Thomas. «*On Rent of Land and its Influence on Subsistence and Population: with observations on the operating causes of the Condition of the Labouring Classes in various Countries*». London 1828.— Стор. 174.
(HORNE, George). «*A Letter to Adam Smith, L. L. D. on the Life, Death, and Philosophy of his Friend David Hume. By one of the People called Christians*». 4. edit. Oxford 1784.— Стор. 528.
HORNER, Leonhard. «*A Letter to Mr. Senior etc*». London 1837.— Стор. 170.
— «*Suggestions for amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now becoming very prevalent*», y Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed. 9. Aug. 1859. — Стор. 184, 232.
HOUGHTON, John. «*Husbandry and Trade improved*». V. 1 — 4. London 1727.— Стор. 354.

HOWITT, William. «*Colonization and Chrisianity: A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies*». London 1838.— Стор. 648.
HUNTER, Julian. *Berichte.* порівн. «Public Health», 6th, 7th, 8th Report. London 1864, 1865, 1866.— Стор. 327, 567—570, 573, 574, 584, 587, 588, 591, 596, 597.
HUTTON, Charles. «*Course of Mathematics*». V. 1—2. 12. Ausg. London 1841—1843.— Стор. 302.
ISOKRATES, «*Busiris*». В: «*Orationes et Epistolae*».— Стор. 300.
JACOB, William. «*An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals*». London 1831.— Стор. 6, 166.
JONES, Richard. «*An Essay on the Distribution of Wealth, and on the sources of Taxation*». London 1833.— Стор. 265.
— «*An Introductory Lecture on Political Economy*». London 1833.— Стор. 499, 543.
— «*Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations*». Hertford 1852.— Стор. 246, 257, 269, 482, 509.
К-Н, И. «*Точка зрения политико-економической критики у Карла Маркса*». Стаття І. І. Кавфмана у «Вестнике Европы», травень 1872,— Стор. 85*.
KOPP, H. «*Entwicklung der Chemie in der neueren Zeit*». München 1871—1874. (Ceschichte der Wissenschaften in Deutschland. Bd. 12).— Стор. 246.
LABORDE, Alexandre de. «*De l'esprit d'Association dans tous les intérêts de la Communauté*». Paris 1818.— Стор. 448.
LAING, Samuel. «*National Distress; its Causes and Remedies*». London 1844.— Стор. 148, 553, 567, 581.
LANCELLOTTI, Secondo. «*Farfalloni degli Antichi Historici*». Venetia 1636.— Стор. 354.
— *L'Hoggidi, overo gl'ingegni non inferiori a' passati*», у L'Hoggidi overo il mondo non peggiore ne più calamitoso del passato etc. Parte Seconda. t. II. Venetia 1658. (Цитоване Марксом місце є на стор. 457 цього твору).— Стор. 354.
LASSALLE, Ferdinand. «*Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln von Ephesos. Nach einer neuen Sammlung seiner Bruchstücke und der Zeugnisse der Alten dargestellt*». Bd. I. Berlin 1858.— Стор. 62.
— «*Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder Kapital und Arbeit*». Berlin 1864.— Стор. 77*.
LAW, John. «*Considerations sur le numéraire et le commerce*» у Collection des principaux économistes. T. I: Economistes Financiers du XVIII ième siècle. Daire. Paris 1843.— Стор. 50.
LE TROSNE. «*De l'intérêt social*», у Collection des principaux économistes. T. II.: Physiocrates. éd. Daire. Paris 1846.— Стор. 2, 5, 50, 59, 67, 71, 74, 99, 111, 112, 113, 115, 158.
LEVI, Leone. *Lecture before the Society of Arts.* April 1866.— Стор. 632.
LIEBIG, Justus v. «*Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft*». Braunschweig 1856.— Стор. 264.
— «*Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*». Bd. I. 7. Ausg. Braunschweig 1862.— Стор. 182, 424, 425. 486.
LINGUET, N. «*Théorie des Lois Civiles ou Principes fondamentaux de la Société*». V. II. London 1767.— Стор. 177, 270.
LOCKE, John. «*Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest and raising the value of money*» (1691) у Works. v. II. ed. 8. London 1777.— Стор. 1, 2, 80.
LUTHER, Martin. «*An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung*». Wittenberg 1540.— Стор. 90, 142, 504, 505.
MACAULAY, Thomas Babington. «*History of England from the Accession of James the Second*». Edit. 10, London 1854.— Стор. 213, 618.
MACCULLOCH, John Ramsay. «*The Principles of Political Economy: with a sketch of the Rise and Progress of the Science*». Edit. 2, London 1830.— Стор. 107, 367.

— «*The Literature of Political Economy, a classified Catalogue of select publications in the different departments of that science*». London 1845— Стор. 99, 626.

— «*A Dictionary, practical, theoretical, and historical of Commerce and Commercial Navigation*». London 1847.— Стор. 107.

MACLAREN, James. «*A Sketch of the History of the Currency*». London 1858.— Стор. 56.

MACLEOD, Henry Dunning. «*The Theory and Practice of Banking: with the elementary Principles of Currency, Prices, Credit and Exchanges*». V. I. London 1855.— Стор. 108.

MALTHUS, Thomas Robert. «*Essay on the Principle of Population*». London 1798. (Вийшла друком анонімно).— Стор. 286, 527.

— «*An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated*». London 1815.— Стор. 250, 444, 471.

— «*Principles of Political Economy considered with a view to the practical application*». 2 nd ed. London 1836.— Стор. 159, 491, 499, 500, 507, 545.

— «*Definitions in Political Economy*». Edit. Cazenove, London 1853.— Стор. 481, 486, 491.

MANDEVILLE, Bernard de. «*The Fable of the Bees, or Private Vices, Public Benefits*». Перше видання без приміток 1706, з примітками 1714.— Стор. 288, 5 th ed. 1728.— Стор. 526.

MARTINEAU, Harriet. «*A Manchester Strike, A Tale*». Illustrations of Political Economy Nr. VII. London 1832.— Стор. 546.

MARX, Karl. «*Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon*». Paris et Bruxelles 1847. (МАРКС, Карл. «*Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» Прудона*». Партвидав «Пролетар» 1932). — Стор. 42, 290, 293, 347, 453, 555, 556.

— und ENGELS, Friedrich. «*Manifest der Kommunistischen Partei*». London 1848. (МАРКС, Карл і ЕНҐЕЛЬС, Фрідріх. «*Маніфест Комуністичної Партії*». Партвидав «Пролетар» 1932).— Стор. 408, 659.

— «*Lohnarbeit und Kapital*» у «Neue Rheinische Zeitung». April 1849, Köln. — (МАРКС, Карл. «*Наймана праця і капітал*». Партвидав «Пролетар» 1932). — Стор. 491, 525, 660.

— «*Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*». 2. Auflage. Hamburg 1869. (МАРКС, Карл. «*Вісімнадцяте Брюмера Люї Бонапарта*». Партвидав «Пролетар» 1932). — Стор. 96*, 598.

— «*Zur Kritik der politischen Oekonomie*». Berlin 1859. (МАРКС, Карл, «*До критики політичної економії*». ДВУ 1926). — Стор. 77*, 81*, 82*, 85*, 1, 5, 7, 38, 43, 47, 49, 53, 58 70, 78, 91, 93, 97, 99, 142, 454, 530.

— *Inauguraladresse der Internationalen Arbeiterassoziation (1864)*. «*Address and Provisional Rules of the International Working Men's Association, established September 28, 1864, at a public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre London*». London 1864.— Стор. 98*, 99*, 101*.

— «*Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*».— (МАРКС, Карл. «*Капітал. Критика політичної економії*»). Стор. 81*, 84*, 100*. 753.— 1.Buch (книга перша).— Стор. 77*, 85* — 86*, 91*, 92; 2. Buch (книга друга).— Стор. 80*, 91*, 92*, 95*, 413, 502; 3. Buch (книга третя).— Стор. 80*, 91*, 92*, 95*, 162, 336, 353, 478, 502, 614; 4. Buch (книга четверта).— Стор. 80*, 244, 282.

— «*Das Kapital etc*». Band I. 1. Aufl. Hamburg 1867.— (МАРКС, Карл. «*Капітал і т. д.*» I том, перше німецьке видання). — Стор. 77*, 85* — 86*, 91*, 92*, 6, 12, 271, 305, 332, 456, 532, 697.

— 2. Aufl. Hamburg 1872. (Друге німецьке видання). — Стор. 81*, 82*, 90*, 92*, 93*, 5, 11, 16, 19, 24, 26, 34, 36, 38, 39, 54, 55, 56, 57, 58, 69, 91, 99, 132, 162, 164, 165, 234, 289, 322, 344, 359, 374, 376, 427, 435, 477, 478, 481, 492, 502, 503, 510, 510, 519, 532, 539, 578, 608, 617, 665.

— 3. Aufl. Hamburg 1883. (Третє німецьке видання).— Стор. 91*, 93*, 97*, 98*. 92, 163, 180, 194, 246, 285, 318, 435, 447, 540.

— 4. Aufl. Hamburg 1890. (Четверте німецьке видання).— Стор. 7, 12, 99—100, 272, 357, 422, 423, 510, 538.
— «*Капитал. Критика политической экономии*». Том I, перевод Николай-она (Даниэльсона), Петербург 1872.— Стор. 84*. 434.
— «*Le Capital. Critique de l'économie politique*». V. I. Traduction de M. I. Roy, entièrement revisée par l'auteur, Paris 1873.— Стор. 89*, 91*, 93*, 98*. 3, 13, 34, 35, 37, 40, 51, 56, 57, 60, 61, 69, 84, 87, 91, 127, 129, 130, 136, 139, 143, 145, 148, 155, 226, 235, 240, 241, 242, 243, 245, 261, 265, 293, 316, 336, 337, 349, 355, 365, 366, 372, 380, 408, 409, 423, 425, 436, 441, 446, 456, 471, 480, 481, 482, 501, 522, 534, 540, 544, 558, 615, 623, 636, 736.
— «*Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production*». V. I. Translated by S. Moore and Ed. Aveling, edited by F. Engels, London 1887.— Стор. 93*, 12.
(MASSIE, Joseph). «*An Essay on tne Governing Causes of the Natural Rate of Interest*». London 1750.— Стор. 432.
MAURER, Georg Ludwig v. «*Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt*. München 1854.— Стор. 34.
— «*Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland*». Bd. 4. Erlangen 1863.— Стор. 180.
MAYER, Sigmund. «*Die soziale Frage in Wien. Studie eines «Arbeitsgebers*». Wien 1871.— Стор. 81.
MEITZEN, August. «*Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866*». Atlas. Berlin 1866.— Стор. 180.
MERCIER DE LA RIVIERE. «*L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*,» у «Collection des principaux économistes», t. II. Physiocrates. Daire, Paris 1846.— Стор. 65, 85, 102, 104, 111, 114, 141.
MERIVALE, Herman. «*Lectures on Colonisation and Colonies*». V. 1 — 2. London 1841 — 1842.— Стор. 545, 664.
MILL, James. «*Elements of Political Economy*». London 1821.— Стор. 108, 136, 286.
Французький переклад. Parissot, Paris 1823.— Стор. 481, 484, 486.
— «*Colony*». Стаття в: Supplement to the Encyclopaedia Britannica. 1831.— Стор. 148.
MILL, John Stuart. «*System of Logic*». London 1843.— Стор. 502.
— «*Essays on some unsettled Questions of Political Economy*». London 1844.— Стор. 79, 511.
— «*Principles of Political Economy with some of their applications to social philosophy*».— Стор. 302, 424, 521.— London 1848 — Стор. 79.— London 1868 — Стор. 433.
— «*Reports on Bank - Acts. J. St. Mill's Evidence*». 1857.— Стор. 89.
MIRABEAU, Victor R. de. «*De la Monarchie Prussienne sous Frédéric le Grand*». T. 2 — 4. London 1788.— Стор. 618, 632. 644, 653.
MOLINARI, Gustave de. «*Etudes Economiques*». Paris 1846.— Стор. 350, 509, 665.
MOMMSEN, Theodor. «*Römische Geschichte*». Bd. 1 — 3. 2. Aufl. Berlin 1856 — 1857.— Стор. 120, 123.
MONTEIL, Amans Alexis. «*Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire*». Нове видання. I том. Paris 1836.— Стор. 642.
MONTESQUIEU, Charles de. «*De l'esprit des Lois*,» Oeuvres. London 1767.— Стор. 50, 79, 652.
MORTON, John, C. «*Labourer*». Стаття в «A Cyclopaedia of Agriculture, practical and scientific», London 1855. Стор. 468. *Доповідь про вживані в рільництві сили, прочитана в «Society of Arts»*. Січень 1861.— Стор. 306.
MORE, Thomas. «*Utopia*». *Originally printed in Latin, 1516. Transl. into English by Ralph Robinson*. Edit. Edw. Arbor. London 1869.— Стор. 620, 634.

MÜLLER, Adam Heinrich. «*Die Elemente der Staatskunst*». Bd. 2. Berlin 1809.— Стор. 80.

MUN, Thomas. «*England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure*». London 1669.— Стор. 430.

MURPHY, John Nicholas. «*Ireland Industrial, Political, and Social*». 1870. — Стор. 608.

MURRAY, Hugh, WILSON, James, etc. «*Historical and descriptive Account of British India etc.*». V. 2. Edinburgh 1832.— Стор. 275.

NEWMAN, Francis William. «*Lectures on Political Economy*». London 1851.— Стор. 624, 628.

NEWMAN, Samuel Phillips. «*Elements of Political Economy*». Andover und New York 1835. Стор. 113, 155.

NEWMARCH, W. Дивись Tooke, Th.

NEWNHAM, G. B. «A *Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws*». London 1815.— Стор. 513.

NIEBUHR, Berthold Georg. «*Römische Geschichte*». Berlin 1863.— Стор. 179.

(NORTH, Sir Dudley). «*Discourses upon Trade; principally directed to the cases of the Interest, coynage, clipping, increase of money*». London 1691.— Стор. 76, 80, 89, 320.

OLMSTED, Frederic Law. «*A Journey in the Seabord Slave States with remarks on their economy*». New York 1856.— Стор. 146.

OPDYKE, George. «*A Treatise on Political Economy*». New York 1851.— Стор. 117.

ORTES, Giammaria. «*Della Economia Nazionale. Libri sei*» (1777), у «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna». Ed. Custodi. Milano 1804.— Стор. 556.

OTWAY, J. H. «*Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast Hilary Sessions, County Antrim*». 1860.— Стор. 217.

OWEN, Robert. «*Observations on the Effects of the Manufacturing System*» 2 nd ed. London 1817.— Стор. 331.

PAGNINI, Gio Francesco. «*Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta et sopra il commercio dei romani*», у «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna». Ed. Custodi. Milano 1803.— Стор. 51.

PARRY, Charles Henry. *The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws considered, in their relation to the agricultural labourer, the tenantry, the landholder and the country*». London 1816.— Стор. 512, 581.

PETTY, William. «*A Treatise of Taxes and Contributions*». London 1667.— Стор. 51, 78, 527.

— «*Political Anatomy of Ireland*». London 1691.— Стор. 96, 100, 212, 250.

— «*Quantulumcunque concerning Money, 1682. To the Lord Marquess of Halyfax*». London 1695.— Стор. 59, 100.

PINTO, Isaac. «*Traité de la Circulation et du Crédit*». Amsterdam 1771.— Стор. 105.

PLATO. «*De Republica*». I. У «Platonis opera omnia». 2 ed. J. G. Baiter, J. C. Orelli, A. G. Winckleman. Zürich 1839—41.— Стор. 299.

POSTLETHWAYT, Malachy. «*First Preliminary Discourse, also supplement to Universal Dictionary of Trade and Commerce*». London 1751.— Стор. 214.

— «*Britain's Commercial Interest explained and improved*». London 1757.— Стор. 214.

PRICE, Richard. «*Observations on Reversionary Payments*». V. II. 6 ed. London 1803.— Стор. 580, 626.

QUESNAY, François. «*Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans*» у «Collection des principaux économistes», v. II., Physiocrates. Edit. Daire. Paris 1846.— Стор. 65, 257.

— «*Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole*» у «Collection des principaux économistes», v. II, Physiocrates. Edit. Daire. Paris 1846.— Стор. 65.

RAFFLES, Thomas Stamford. «*The History of Java*». V. 1. London 1817.— Стор. 292, 648.
RAMAZZINI, Bernardini. «*De morbis artificum diatriba*». (1713). Французький переклад 1781, знову надруковано в «Encyclopédie des Sciences Medicales». 7ième Discours. Auteurs Classiques. 1841.— Стор. 296.
RAMSAY, George. «*An Essay on the Distribution of Wealth*». Edinburgh 1836.— Стор. 115, 118, 253, 429, 481, 543.
RAVENSTONE, Piercy. «*Thoughts on the Funding System and its Effects*». London 1824.— Стор. 356, 429.
READ, George. «*The History of Baking*». London 1848.— Стор. 193.
REDGRAVE, Alexander. «*Report of a lecture delivered at Mechanic's Institute in Bradford*». Dezember 1871. «Journal of the Society of Arts». London, 15. Januar 1872.— Стор. 374.
REGNAULT, Elias. «*Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*». Paris 1855.— Стор. 182.
REICH, Eduard. «*Ueber die Entartung des Menschen*». Erlangen 1868. Стор. 296.
RICARDO, David. «*On the Principles of Political Economy and Taxation*». London 1821.— 3 rd ed. Стор. 41, 119, 138, 174, 317, 321, 323, 357, 363, 486, 501, 543.
RICHARDSON, B. W. «*Work and Overwork*» у «Social Science Review». 18. Juli 1863. London.— Стор. 196, 197.
ROBERTS, George. «*The Social History of the People ot tne Southern Counties of England in past centuries*». London 1856.— Стор. 621.
RODBERTUS - JAGETZOW, Karl. «*Soziale Briefe an v. Kirchmann. Dritter Brief*: «*Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*». Berlin 1851.— Стор. 447.
— «*Briefe und sozialpolitische Aufstätze*». Herausg. von Rudolf Meyer. Bd. 1. Berlin 1881.— Стор. 447.
ROGERS, James E. Thorold. «*A History of Agriculture and Prices in England from the year after the Oxford Parliament (1259) to the Commencement of the Continental war — 1793*». V. 1. Oxford 1866.— Стор. 580, 584, 622.
ROSCHER, Wilhelm. «*Die Grundlagen der Nationalökonomie*» у «System der Volkswirtschaft». I. Bd. 3. Ausg. Stuttgart und Augsburg 1853.— Стор. 52, 113, 154, 163.
ROSSI, P. «*Cours d'Economie Politique*». Bruxelles 1842.— Стор. 125.
ROUARD DU CARD, François, Pierre Marie. «*De la falsification des substances sacramentales*». Paris 1856.— Стор. 191.
ROUSSEAU, Jean Jacques. «*Discours sur l'Economie Politique.*» (Нове видання, Genève 1760).— Стор. 643 — 644.
RUMFORD, Benjamin Count of. (Benjamin Thompson). «*Essays, political, economical and philosophical*». Vls 1 — 3. London 1796 — 1802. Стор. 512.
SADLER, Michael Thomas. «*Ireland, its Evils and their Remedies*». 2nd ed. London 1829.— Стор. 607.
SAY, Jean Baptiste. «*Traité d'Economie Politique, ou simple Exposition de la Manière dont se forment, se distribuent et consomment les Richesses*». 3 éd. v. I et III, Paris 1817.— Стор. 108, 116, 154.
— «*Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'Economie, Politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce*». Paris 1820.— Стор. 518.
SCHORLEMMER, Carl. «*The Rise and Development of Organic Chemistry*». London 1879.— Стор. 246.
SCHOUW, Joakim Frederik. «*Die Erde, die Pflanzen und der Mensch*». Aus dem Dänischen v. H.. Zeise. 2. Ausg. Leipzig 1854.— Стор. 432.
SCHULZ, Wilhelm. «*Die Bewegung der Produktion. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft*».— Zürich und Winterthur 1843.— Стор. 302.

SCROPE, G. P. «*Political Economy*», ed. A. Potter, New York 1841.— Стор. 508.
SENIOR, William Nassau. «*Three Lectures on the Rate of Wages*». London 1830.— Стор. 459, 463.
— «*Outlines of Political Economy*». London 1836.— Стор. 170.
— «*Principes Fondamentaux de l'Economie Politique*». Переклад I. Arrivabene, Paris 1836.— Стор. 170, 508.
— «*Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture.*» London 1837.— Стор. 169, 170, 334.
— Доповідь на 7 *Конгресі* «*National Association for the Promotion of Social Science*» у «Reports of Proceedings». London 1863.—Стор. 405, 413.
— «*Journals, Conversations, and Essays relating to Ireland.*» London 1868.— Стор. 614, 630.
SHAKESPEARE: «*Timon of Athens*. — Стор. 87.
SIEBER, N. I. (ЗИБЕР, Н. И.). «*Теория ценности и капитала Д. Рикардо*» Киев 1871.— Стор. 85*.
SISMONDI, I. Ch. L. Simonde de. «*De la richesse Commerciale ou Principes d'Economie Politique, appliqués à la législation du Commerce*». V. I. Genève 1803.— Стор. 452.
— «*Nouveaux Principes de l'Economie Politique*». V. I et II. Paris 1819.— Стор. 109, 125, 480, 490, 494, 497, 557, 657—658.
— «*Etudes sur l'Economie Politique*». Нове видання, v. I. Bruxelles 1836.— Стор. 251, 506.
SKARBEK, Frédéric. «*Théorie des Richesses sociales*». V. I, éd 2. Paris 1840.— Стор. 263, 285.
SMITH, Adam. «*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*». Стор. 11—12, 78, 286, 288, 295, 482, 506, 530, 532, 553. Вид. F. G. Wakefield, London 1835-1839.— Стор. 451. Видання David Buchanan, Edinburgh 1814.— Стор. 473, 629.
SOMERS, Robert. «*Letters from the Highlands, or the Famine of 1847*». London 1848.— Стор. 631.
SOPHOKLES, *Antigone*. — Стор. 87.
STAFFORD, William. «*A Compendious or brief Examination of Certayne ordinary Complaints of Divers of our Countrymen in these our Days. By W. S. Gentleman*». London 1581.— Стор. 641.
STEUART, James. «*An Inquiry into the Principles of Political Economy. Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations*». V. I. London 1767. 2nd ed. Dublin 1770.— Стор. 130, 262, 356.
— *Works*. Ed. Sir J. Steuart. London 1801.— Стор. 103, 628.
STEWART, Dugald. «*Lectures on Political Economy*» у «The Collected Works of Dugald Stewart», V. VIII. ed. Sir W. Hamilton. Edinburgh 1855.— Стор. 257, 279, 294, 407.
STOLBERG, Christian Graf zu. «*Gedichte aus dem Griechischen übersetzt*». Hamburg 1782.— Стор. 336.
STORCH, H. Fr. «*Cours d'Economie Politique; ou Exposition des Principes qui déterminent la prospérité des nations*». Petersburg 1815. Стор. 126, 294, 502, 557. Paris 1823.— Стор. 285, 293.
STRANGE, W. *Gesundheit* 1864.— Стор. 199.
STRYPE, John. «*Annals of the Reformation and Establishment of Religion and other various Occurences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign*». 2nd ed. 1725.— Стор. 635.
THIERS, Adolphe. «*De la Propriété*». (Paris 1848).— Стор. 367.
THOMPSON, William. «*Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conductive to Human Happiness, applied to the newly proposed system of voluntary equality of Wealth*». London 1824.— Стор. 295.
THOMPSON, Benjamin. Дивись Rumford.
THORNTON, William Thomas. «*Over-Population and its Remedy*». London 1846.— Стор. 123, 209.
THUKYDIDES. «*Geschichte des Peloponnesischen Krieges*». Переклад A. Wahrmund'a. Stuttgart 1864.— Стор. 299.

THÜNEN, Johann Heinrich v. «*Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*». Rostock 1863.— Стор. 531.
TOOKE, Thomas, und NEWMARCH, W. «*A History of Prices and of the State of the Circulation from 1793 to 1856*». London 1838 - 1857.— Стор. 233.
TORRENS, Robert. «*An Essay on the external Corn Trade*». London 1815.— Стор. 123.
— «*An Essay on the Production of Wealth; with an Appendix, in which the Principles of Political Economy are applied to the actual circumstances of this country*». London 1821.— Стор. 114, 135.
— «*On Wages and Combination*». London 1834.— Стор. 334.
(TOWNSEND, Joseph.) «*A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-Wisher of Mankind*». London 1786. Нове видання, London 1817. — Стор. 557.
TREMENHEERE, H. S. «*The Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.*». London 1862. Дивись «*Report etc. relative to the grievances etc.*».
TSCHERNYSCHEWSKIJ, N. (ЧЕРНЫШЕВСКИЙ, Н.). «*Очерки политической економии по Миллю*». Петербург 1865 — Стор. 84*.
TUCKETT, J. D. «*A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the Progress of Agriculture, Manufactures and Commerce, showing the Extremes of Opulence and Destitution among the operative classes, with practical means for their employment and future prosperity*». London 1846.— Стор. 295, 621, 646.
TURGOT, A. R. J. «*Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses*». (1766) Oeuvres, éd. Daire, v. I, Paris 1844.— Стор. 131, 250, 449.
URE, Andrew. «*The Philosophy of Manufactures: or an Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain*». 2 nd ed. London 1835. — Стор. 284, 301, 310, 333, 347, 351, 359, 362, 363, 467, 472. 475.
— «*Philosophie des Manufactures ou Economie Industrielle de la Fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les Ateliers anglais*». Paris 1836.— Стор. 237.
URQUHART, David. «*Portfolio. Diplomatic Review. New Series*». London 1843.— Стор. 630.
— «*Familiar Words as affecting England and the English*». London 1855. Стор. 58, 297, 424, 645, 646.
VANDERLINT, Jacob. «*Money answers all things*». London 1734.— Стор. 78, 85, 100, 215, 250, 267.
VERRI, Pietro. «*Meditazioni sulla Economia Politica*». (1773). В «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna. t. 15. Milano 1804.— Стор. 9, 49, 88, 265.
VISSERING, S. «*Handbook van Praktische Staatshuishoudkunde*». Amsterdam 1860 — 1865.— Стор. 422.
(WADE, John.) «*History of the Middle and Working Classes etc.*». 3 rd ed. London 1835.— Стор. 186, 212, 529.
WAKEFIELD, Edward Gibbon. «*England and America. A comparison of the social and political state of both nations*». London 1833. — Стор. 209, 495, 582, 661, 662 — 667.
— Примітки до його видання Смісової «*Wealth of Nations*». Дивись Smith.
— «*A View of the Art of Colonization*». London 1849.— Стор. 261.
WARD, John. «*History of the Borough of Stoke - upon - Trent*». London 1843.— Стор. 207.
WATSON. «*Paper read before the Society of Arts*». 17. April 1860.— Стор. 321.
WATTS, John. «*Facts and Fictions of Political Economists, being a review of the principles of the science*». Manchester 1842.— Стор. 465.
— «*Trade Societies and Strikes, Machinery and Co - operative Societies*». Manchester 1865.— Стор. 465.

WAYLAND, F. «*The Elements of Political Economy*». Boston 1853.— Стор. 116, 156.
(WEST, Edward) «*Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of University College Oxford*». London 1815.— Стор. 458.
— «*Price of Corn and Wages of Labour, with observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's and Mr. Malthus's doctrines upon those subjects etc.*». London 1826. — Стор. 458.
WILKS, Mark. «*Historical Sketches of the South of India from the origin of the Hindoo Government of that state to the extinction of the Mahommedan Dynasty in 1799*». London 1817.— Стор. 291.
WILSON, James. Дивись Murray.
WRIGHT, Thomas. «*A short Address to the Public on the Monopoly of large Farms*». London 1779.— Стор. 625.
XENOPHON. «*Cyropaedia*».— Стор. 300.
YOUNG, Arthur. «*Political Arithmetic, containing observations on the present state of Great Britain, and the Principles of her Policy in the encouragement of Agriculture*». London 1774.— Стор. 78, 174.
— «*A Tour in Jreland, with general observations on the present state of that Kingdom, made in the years 1776, 1777 and 1778 and brought down to the end of 1779*». London 2nd. ed. 1870.— Стор. 586.

II. АНОНІМНІ ТВОРИ

«*The Advantages of the East - India - Trade to England*». (St. Addington). London 1720.— Стор. 255, 278, 280, 282, 298, 354, 429.
«*The Case of our English Wool*». London 1685.— Стор. 193.
«*The Character and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.*». В: «Sloane Manuscript Collection» у Брітанському музеї, Nr. 4224.— Стор. 623.
«*On Combination of Trades*». (H. I. Collins). Нове видання London 1834.— Стор. 473.
«*A Compendious or brief Examination etc.*». Дивись Stafford, William.
«*Considerations concerning Taking off the Bounty on Corn exported*». London 1753.— Стор. 256.
«*Considerations on Taxes as they are supposed to affect the price of labour*». (J. Cunningham). London 1765.— Стор. 214.
«*A Critical Dissertation on the Nature, Measure, and Causes of Value etc.*». Дивись Bailey.
«*The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England*». Edinburgh 1845.— Стор. 94.
«*A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain*». London 1814.— Стор. 471.
«*A Discourse concerning Trade and that in particular of the East Indies*». London 1689.— Стор. 50.
«*A Discourse on the General Notions on Money, Trade and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant*». London 1695.— Стор. 49.
«*A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanick Industry*». London 1689.— Стор. 213.
«*The East India Trade a most Profitable Trade*». (Thomas Papillon). London 1677.— Стор. 50.
«*Essay on the Application of Capital to Land*». Дивись West, Edward.
«*An Essay on Credit and the Bankrupt Act*». London 1707.— Стор. 90.
«*An Essay on the Political Economy of Nations*». London 1821.—Стор. 149, 245.
«*Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress*». London 1830.— Стор. 445.
«*An Essay upon Publick Credit*». 3rd ed. London 1710.— Стор. 95.
«*An Essay on Trade and Commerce containing Observations on Taxation etc.*». (J. Cunningham). London 1770. — Стор. 176, 213, 215, 301, 459, 511, 526, 547, 634.

«*The Essential Principles of the Wealth of Nations*». (John Gray). London 1797.— Стор. 114.
«*The Factory Question etc.*». Дивись Greg, R. H.
«*History of the Middle and Working classes etc.*». Дивись Wade, John.
«*The Industry of Nations. Part II. A Survey of the existing state of arts, machines and manufactures*». London 1855.— Стор. 278, 314.
«*An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the size of farms etc. By a Farmer*». (J. Arbuthnot). London 1773.— Стор. 246, 262, 264, 623, 627.
«*Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, laterly advocated by Mr. Malthus*». London 1821.— Стор. 115, 366, 507, 518.
«*Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind*». 6. Bde. Ulm 1860.— Стор. 296.
«*Labour defended against the Claims of Capital*». Дивись Hodgskin, H.
«*A Letter to Adam Smith etc.*». Дивись Horne, George.
«*A Letter to Sir T. C. Bunbyry. Bart. On the poor Rates and the High Price of Provisions.— By a Suffolk Gentleman*». Ipswich 1795.— Стор. 623.
«*The Natural and artificial Rights of Property contrasted*». Дивись Hodgskin, Th.
«*Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demand and supply*». London 1821.— Стор. 44, 153, 451, 511.
«*Our old Nobility. By Noblesse Oblige*». (N. Howart Evans). London 1879.— Стор. 624.
«*Outlines of Political Economy etc.*». London 1832. Стор. 148. 254, 439.
«*The Perils of the Nations. An Appeal to the Legislature etc.*». (K. B. Seeley). 2nd ed. London 1843.— Стор. 627.
«*A political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands and the causes of the present high price of butchers meat*». London 1785.— Стор. 624.
«*Price of Corn and Wages of Labour etc.*». Дивись West, Edward.
«*A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation*». London 1834.— Стор. 256, 358.
«*Public Economy concentrated, or a connected view of currency, agriculture and manufactures. By an enquirer into first principles*». Carlisle 1833.— Стор. 325.
«*Reasons for a limited Exportation of Wool*». London 1677.— Стор. 484.
«*Reasons for the late increase of the Poor Rates: or a comparative view of the Prices of Labour and Provisions etc.*». London 1777.— Стор. 484, 580.
«*Remarks on the Commercial Policy of Great Britain*». London 1815.— Стор. 471.
«*Sophisms of Free-Trade and popular Political Economy examined by a Barrister*». (I. B. Byles.). 7th ed. London 1850.— Стор. 212, 637.
«*The Source and Remedy of the National Difficulties.— A. Letter to Lord John Russel*». London 1821.— Стор. 499.
«*The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844*». London 1864.— Стор. 93, 562.
«*Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.*». London. 1739-40.— Стор. 5, 12.
«*Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn.— By a Person in Business*». London 1767.— Стор. 625.

III. ЧАСОПИСИ Й ГАЗЕТИ

BAYERISCHE ZEITUNG. 9. Mai 1862.— Стор. 182.
BENGAL HURKARU. Bi-Monthly Overland Summary of News. 22. Juli 1861.— Стор. 264.
BURY GUARDIAN. 12. Mai 1860.— Стор. 208.
CONCORDIA, Zeitschrift fur die Arbeiterfrage. 7. März 1872.— Стор. 98*. 4. Juli 1872.— Стор. 99*. 11. Juli 1872.— Стор. 100* і далі.

DAILY TELEGRAPH. 17. Januar 1860.— Стор. 187.
DEMOKRATISCHES WOCHENBLATT. Leipzig, 1868. Дивись Dietzgen.
DEUTSCH - FRANZÖSISCHE JAHRBÜCHER. Herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. 1. und 2. Lieferung. Paris 1844.— Стор. 37, 106.
ECONOMIST. London, 29. März 1845.— Стор. 583.
— 15. April 1848.— Стор. 174.
— 19. Juli 1859.— Стор. 499.
— 21. Januar 1860.— Стор. 549.
— 2. Juni 1866.— Стор. 632.
THE ENGINEERING, 12. Juli 1874.— Стор. 533.
EVENING STANDARD. London. 1. November 1886.— Стор. 95*.
GLASGOW DAILY MAIL. 25. April 1849.— Стор. 248.
HANSARD PARLIAMENTARY DEBATES. «Speech of *Mr Gladstone* on the Budget, Febr. 14th. 1843.» London 1843.— Стор. 376.
— «Speech of *Mr. Gladstone* on the Budget, April 16 th 1863». London 1863.— Стор. 98* — 102*.
— «Speech of *Mr. Ferrand*, April 27th, 1863». London 1863.— Стор. 207, 344, 487.
— «Speech of *Mr. Gladstone*, April 7th, 1864». London 1864.— Стор. 102*, 562.
JOURNAL OF THE SOCIETY OF ARTS. London. 5. Januar 1872.— Стор. 344.
MACMILLAN's MAGAZIN. August 1863.— Стор. 197.
MORNING ADVERTISER. London, 17. April 1863.— Стор. 100*.
MORNING CHRONICLE.— Стор. 582.
MORNING STAR, London, 1861 — 1865.— Стор. 455.
— 17. April 1863.— Стор. 100*, 561.
— 23. Juni 1863.— Стор. 197.
— 7. Januar 1876.— Стор. 576.
NEUE RHEINISCHE ZEITUNG. Organ der Demokratie. Köln, 7 April 1849.— Стор. 660.
NEUE RHEINISCHE ZEITUNG. Politisch - ökonomische Revue. Hamburg, April 1850.— Стор. 229.
NEW YORK DAILY TRIBUNE. 9. Februar 1853.— Стор. 630.
THE OBSERVER. London 24. April 1864.— Стор. 93.
PALL MALL GAZETTE.— Стор. 563.
С.- ПЕТЕРБУРГСКИЕ ВЕДОМОСТИ. 20. April 1872.— Стор. 84*.
PHILOSOPHIE POSITIVE. Paris, Nov. - Dez. 1863.— Стор. 85*.
REVOLUTIONS DE PARIS, Paris 1791. Nr. 101.— Стор. 639.
REVUE POSITIVISTE. Дивись Philosophie positive.
REYNOLDS NEWSPAPER. Januar 1866.— Стор. 195.
— 4. Februar 1866.— Стор. 195.
— 20. Januar 1867.— Стор. 575.
SATURDAY REVIEW. — Стор. 84*.
SOCIAL SCIENCE REVIEW. 18. Juli 1863.— Стор. 197.
SPECTATOR. 3. Juni 1866.— Стор. 267.
STANDARD.— Стор. 197.
— 26. Oktober 1861. Стор. 472.
— 5. April 1867.— Стор. 577.
TIMES. London. 14. Februar 1843.— Стор. 561.
— 5. November 1861.— Стор. 210.
— 26. November 1862.— Стор. 155, 333.
— 24. März 1863.— Стор. 233, 487, 489 і далі
— 17. April 1863.— Стор. 99*, 101*.
— 2. Juli 1863.— Стор. 197.
— 25. Februar 1864.— Стор. 395.
— (Кінець) 1866.— Стор. 511, 612.
— (Початок) 1867.— Стор. 511, 612.
— 26. Januar 1867.— Стор. 421.
— 3. September 1873.— Стор. 512.
— 29. November 1883.— Стор. 100*.

TO - DAY, Februar 1884.— Стор. 101* і далі.
VOLKSSTAAT. Leipzig.— Стор. 84*. (Дивись Dietzgen) 1. Juni 1872.— Стор. 99*. 7. August 1872.— Стор. 100*.
ВЕСТНИК ЕВРОПЫ Май 1872.— Стор. 85*.
WORKMAN's ADVOCATE. 13. Januar 1866.— Стор. 194.
WESTMINSTER REVIEW.— Стор. 26.

IV. ПАРЛЯМЕНТСЬКІ ЗВІТИ, ВИДАННЯ УРЯДІВ І СПІЛОК

«*Agricultural Labourers (Ireland). Return of the Average Rate of Weekly Earnings of Agricultural Labourers in Ireland*». 1862.— Стор. 608.
«*Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts*». Dublin 1860. — Стор. 604 і далі.
«*Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce of the crops for the year 1866*». Dublin 1867.— Стор. 604.
«*Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China, sein Volk, seine Religion, seine Institutionen, sozialen Verhältnisse usw*». Aus dem Russischen nach dem in St. Petersburg 1852 - 57 veröffentlichten Original von Dr. Carl Abel und F. A. Mecklenburg. Bd. I. Berlin 1858.— Стор. 82.
Beschlüsse der Arbeiter zu Dunkirk, Staat New York, 1866.— Стор. 238.
«*Census of England and Wales for the year 1861. Vol. 3: General Report*». London 1863.— Стор. 368, 385, 541, 553, 559, 560, 583, 584, 589.
«*Children's Employment Commission. Report 1 — 6 of the Commissioners on the employment of children and young persons in trades and manufactures not already regulated by law*». Стор. 183, 187, 188, 190, 236, 325, 352, 370.
— *1st Report*. London 1863.— Стор. 187, 188, 189, 190, 210, 393, 461, 468.
— *2nd Report*. London 1864.— Стор. 386, 390 — 393, 394 — 396, 399, 411, 461, 467 — 468.
— *3rd Report*. London 1864.— Стор. 127, 188, 198, 326, 389, 616, 463, 468.
— *4th Report*. London 1865.— Стор. 198 — 202, 204, 205, 206, 283, 331, 361, 400.
— *5th Report*. London 1866.— Стор. 200, 201, 326, 359, 379, 387, 388, 402, 403, 404, 405, 406. 411, 412, 462.
— *6th Report*. London 1867.— Стор. 591, 598 — 601.
«*Commitee of 1855 on the Adulterations of Bread*».— Стор. 126.
Compte Rendu Міжнароднього Статистичного Конґресу в Парижі 1864.— Стор. 237.
«*Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades - Unions*». 1867.— Стор. 79* — 80*.
«*Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners on the Employment of Children in Factories. With Minutes of Evidence*». London 1833.— Стор. 170.
«*Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed 9. August 1859*». Стор. 184, 232.
«*First and second Report from the Lords Committee, into the State of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto*». 1814 - 15.— Стор. 470.
«*General Statutes of Massachusetts*».— Стор. 211.
«*House of Lords Commitee*». 1848.— Стор. 82.
«*Jahresbericht der Handelskammer zu Essen*». 1863.— Стор. 320.
Manifest der Maatschappij De Vlamingen Vooruit! Gerigt tot alle de Voorstanders von de eerlijke en regtzinnige nitvoering der Belgische Grondwet, gestemd door het National Congress van 1830. Brussel 1860.— Стор. 579.
«*The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee*». Manchester, 1854 — Стор. 351.
«*Miscellaneous Statistics of the United Kingdom*». Part VI. London 1866.— Стор. 561.

«Parliamentary Return». 1839, 1850, 1856, 1862.— Стор. 342.
«Public Health. Report of the Medical officer of the Privy Council». — Стор. 296, 325, 328, 388, 571—574.
— *3rd Report, 1860».* London 1861.— Стор. 188.
— *4thReport, 1843».* London 1861». Стор. 388.
— *6th Report, 1863».* London 1864.— Стор. 126, 209, 327, 328, 388, 462, 564—566, 586.
— *7th Report, 1864».* London 1865.— Стор. 564, 571, 572—575, 584, 587, 589, 591, 597, 621.
— *8th Report, 1865».* London 1866.— Стор. 567—571.
«Report from the Select Committee on Petitions relating to the Corn laws of this Kingdom; together with the Minutes of Evidence and an Appendix of accounts». 1813-14.— Стор. 470.
«Report from the Select Committee on the Bankacts». Juli 1858.— Стор. 95.
«Report from the Select Committee on Mines».— 1866.— Стор. 183, 415.
«Report of the Commissioners.... relating to Transportation and Penal Servitude». London 1863.— Стор. 585.
«Report of the Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861». — Стор. 194.
«Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers; with Appendix of Evidence». London 1862.— Стор. 126, 191, 192, 193, 464.
«Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields». 1865.— Стор. 568.
«Report of Registrar General of birth, deaths and marriages in England for October 1861». Стор. 210.
«Report of the Social Sceince Congress at Edinburgh». 1863.— Стор. 323.
«Fourth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue». London 1860.— Стор. 559.
«Tenth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue». London 1866.— Стор. 558, 605.
«Reportsby Her Majesty's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries, in wtich they reside». Nr. 6. 1863.— Стор. 277.
«Reports from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Dublin». 1870.— Стор. 608, 610, 611.
«Reports of the Inspectors of Factories etc.».—Стор. 126.
— *for the half year ending 31st December 1841».* London 1842.— Стор. 217.
— *for 1844 and the quarter ending 30th April 1845».* London 1845.— Стор. 229, 230, 339, 340, 342.
— *for the half year ending 30th April 1848».* London 1848.— Стор. 224, 226, 461, 462.
— *for 31st October 1848».* London 1849.— Стор. 220, 222, 223, 224, 225, 229, 235, 238, 463.
— *for 1st December 1848».* London 1849.— Стор. 228, 442.
— *for 30th April 1849».* London 1849.— Стор. 226, 227, 228, 229.
— *for 31st October 1849».* London 1850.— Стор. 220, 228.
— *for 30th April 1850».* London 1850.— Стор. 229, 239.
— *for 31st October 1850».* London 1851.— Стор. 225.
— *for 30th April 1852».* London 1852.— Стор. 230.
— *for 30th April 1853».* London 1853.— Стор. 232.
— *for 31st October 1853».* London 1854.— Стор. 126, 209.
— *for 30th April 1855».* London 1855.— Стор. 173.
— *for 31st October 1855».* London 1856.— Стор. 209, 329, 354, 441.
— *for 31st October 1856».* Стор. 184, 185, 216, 330, 343, 359, 374, 375.
— *for 30th June 1857».* London 1857.— Стор. 329.
— *for 31st October 1857».* London 1857-58.— Стор. 232, 330.
— *for 30th April 1858».* London 1858.— Стор. 184, 468, 471.
— *for 31st October 1858».* London 1859.— Стор. 323, 325, 329, 359.
— *for 30th April 1859».* London 1859.— Стор. 462.
— *for 31st October 1859».* London 1860.— Стор. 220, 239.

— *for 30th April 1860*». London 1860. — Стор. 186, 208, 218, 232, 343, 462.
— *for 31st October 1860*». London 1861.— Стор. 185, 466.
— *for 30th April 1861*». London 1861. — Стор. 184.
— *for 31st October 1861*». London 1862.— Стор. 237, 345.
— *for 31st October 1862*». London 1863.— Стор. 184, 233, 237, 328, 334, 342, 344, 346, 374, 380, 402.
— *for 30th April 1863*». London 1863.— Стор. 234, 239, 461, 462.
— *for 31st October 1863*». London 1864.— Стор. 184, 354, 360, 382, 405, 462, 547.
— *for 30th April 1864*». London 1864.— Стор. 382.
— *for 31st October (December) 1864.*» London 1865.— Стор. 235, 236.
— *for 31st October 1865*». London 1866.— Стор. 339, 348, 373, 381, 383, 384, 397, 398, 399, 404, 405, 411.
— *for 30th April 1866*». London 1866.— Стор. 307.
— *for 31st October (December) 1866*». London 1867. — Стор. 349, 353, 476, 552, 612.
«*Revised Statutes of the State of Rhode Island*». 1857.— Стор. 211.
«*Royal Commission 1864*». Звіт про копальні.— Стор. 573.
«*Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners March 1865 to May 1866*». London 1867.— Стор. 359, 476.
«*State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc.*». 1855. — Стор. 211.
«*Statistical Abstract for the Unimed Kingdom*». Nr. 8.— Від 1846 до 1860. London 1861.— Стор. 346. № 13. Від 1857 до 1865. London 1866. — Стор. 346.

ПОКАЗНИК ІМЕН

Крім поданих у першій книзі «Капіталу» імен, включено ряд імен, згаданих у відділу додатків і вступній Леніновій статті. Імена осіб, згаданих тільки у Reports і журнальних звітах, пропущено. Імена з мітології і художньої літератури подано в окремому списку після показника імен.

А.

Абель, Карл (Abel, Karl), журналіст, берлінський кореспондент «Daily Telegraph», прибічник К. Фоґта.— Стор. 82.

Анахарзіс (десь у VI столітті до нашої ери), скитський філософ.— Стор. 58.

Андерсон, Адам (Anderson, Adam) (1692 — 1765), шотляндський економіст, автор відомого свого часу твору про торговлю.— Стор. 642, 655.

Андерсон, Джемс (Anderson, James) (1739 — 1808), англійський економіст, попередник Рікарда в теорії ренти.— Стор. 425, 476, 528, 626, 628, 642.

Антіпарос, грецький поет (друга половина II століття до нашої ери), автор талановитих епіграм.— Стор. 336.

Аппіян, Александрійський (II ст. до нашої ери), римський історик.— Стор. 627.

Арістотель (384 — 322 до нашої ери), «найуніверсальніший мозок серед старих грецьких філософів», що «вже дослідив найістотніші форми діялектичного мислення» (Енґельс).— Стор. 23, 24, 45, 106, 107, 117, 262, 336, 674.

Аркрайт, сер Річард (Arkwright, Sir Richard (1732 — 1792), англійський підриємець, що йому приписують багато винаходів прядних машин.— Стор. 301, 307, 311, 351, 355, 410.

Архілох (коло 650 р. до нашої ери), грецький поет.— Стор. 298.

Архімед (287 — 212 до нашої ери), грецький математик.— Стор. 242.

Атеней з Навкратіс (початок III ст.), грецький ритор (митець ораторського мистецтва).— Стор. 58, 87.

Б.

Бакунін, Михайло (1814 — 1876), російський революціонер, молодогеґельянець, анархіст. «Його програма була справа і зліва поверхово збита мішанина — рівність кляс (!), скасовання спадкового права як вихідний пункт соціяльного руху (сенсімоністська дурниця), атеїзм як догма, продиктована членам, і як головна догма (за Прудоном) здержливість (Abstention) від політичного руху» (Маркс). Генеральна рада Інтернаціональної асоціяції робітників боролася під Марксовим проводом проти Бакуніна і на Гаазькому конґресі 1872 року виключила з Інтернаціоналу бакуністів, що відігравали контрреволюційну ролю.— Стор. 49*.

Бальзак, Оноре де (Balzac, Honoré de) (1799 — 1850), французький романіст, реаліст. «Його великий твір є єдина елегія на неминуче падіння доброго суспільства, його симпатії на боці кляси, засудженої на загибель. Але попри все це його сатира ніколи не була сміліша, його іронія ніколи не була гіркіша, як тоді, коли він виводить тих жінок і чоловіків, яким він найглибше симпатизував — аристократію» (Енґельс).— Стор. 500.

Барбон, Ніколя (Barbon, Nicolas) (1640 — 1698), англійський економіст, супротивник меркантилізму, оборонець фритредерства.— Стор. 1, 2, 3, 78, 84, 99, 100, 527.

Бартон, Джон (Barton, John) (писав наприкінці XVIII ст.), англійський економіст.— Стор. 542, 543, 580.

Бастія, Фредерик (Bastiat, Frédéric) (1801 — 1850) французький вульґарний економіст, фритредер. — Стор. 84*, 24, 42, 43, 142, 336, 770.

Бауер, Бруно (Bauer, Bruno) (1809 — 1882), проводир берлінських молодогеґельянців, приятель Карла Маркса за його студентських часів. У своїй критиці Геґеля він не вийшов за межі ідеалізму, що перетворився у нього на суб'єктивний ідеалізм. Маркс і Енґельс критикували його погляди в «Святій родині» і «Німецькій ідеології».— Стор. 47*.

Беббедж, Чарлз (Babbage, Charles) (1792 — 1871), англійський математик і механік, конструктор першої писної рахівничої машини; автор книги про машини, де він «велику промисловість трактує власне кажучи тільки з погляду мануфактурного періоду» (Маркс).— Стор. 280, 283, 306, 320, 333.

Бейлі, Самюел I (Bailey, Samuel) (1791 — 1870), англійський філософ і економіст, полемізує проти Рікарда. Маркс називає його «недоладним, поверховим, дев'ять - раз - мудрим критиком».— Стор. 15, 20, 26, 44, 451, 521.

Бейнс, Едуард (Baines, Edward) (1800 — 1890), англійський публіцист і економіст. Фритредер.— Стор. 318, 320.

Бекер, Роберт (Baker, Robert), фабричний інспектор, раніш лікар.— Стор. 237, 328, 353, 373, 611.

Беккарія, Чезаре Бонесана де (Beccaria, Cesare Bonesana de) (1738 — 1794), італійський математик і економіст,— вславився своїм твором «Злочин і кара», скерованим проти кари на горло.— Стор. 298.

Бекон, Френсіс (Bacon, Francis) (1561 — 1626), англійський філософ і державний діяч. «Дійсний родоначальник англійського матеріялізму». «У Бекона, як свого першого творця, матеріялізм криє в собі ще в наївній формі зародки всебічного розвитку». «Навпаки, сама його афористична доктрина кишить ще теологічними непослідовностями» (Маркс). Пориває з схоластикою і засновує індуктивну логіку.— Стор. 319, 320, 619, 620.

Белл, сер Чарлз (Bell, Sir Charles) (1774 — 1842), шотляндський анатом.— Стор. 219.

Беллярд, Едуард (Ballard, Edward) (1818 — 1897), лікар і фізіолог. Стор. 392.

Беллерс, Джон (Bellers, John) (1654 — 1725), англійський соціяліст і економіст. Його лозунґ був: «Хто не працює, хай і не їсть». Вимагав між іншим сполучення навчання і праці в школі та соціяльного страхування для робітників.— Стор. 86, 93, 100, 262, 282, 410, 525.

Беннет, А. (Bennet, A.), великий фармер, мировий суддя, управитель будинку для бідних і таксатор заробітної плати.— Стор. 513.

Бентам, Єремія (Bentham, Jeremy) (1748 — 1832), англійський юрист - письменник, основоположник утилітарної філософії. «Геній у буржуазній глупоті» (Маркс).— Стор. 127, 520, 522.

Берк, Ермунд (Burke, Edmund) (1729 — 1797), англійський ліберальний політик і письменник - економіст.— Стор. 155, 259, 624, 656.

Берклей, Джордж (Berkeley, George) (1685 — 1753), ірляндський епископ, філософ, реакціонер. Засновник суб'єктивного ідеалізму, що приймає світ як залежний від суб'єкта і зводить усе до Я. Він заперечує «абсолютне існування почуттєво сприйманих об'єктів у собі або зовні духа».— Стор. 271, 287.

Бетлер, Самювл (Butler, Samuel) (1612 — 1680) англійський поет - сатирик. Автор епосу «Hudibras», сатири проти пуританців.— Стор. 2.

Бізе, Франц (Biese, Franz) (1803 — 1895), німецький філософ - письменник, ідеаліст.— Стор. 336.

Бісмарк, Отто фон (Bismarck, Otto von) (1815 — 1898), пруський президент міністрів і перший райхсканцлер Німецької імперії. Остельбський юнкер. У наслідок того, що революційний рух був кволий, він мав змогу провести об'єднання Німеччини «згори». Пробував використати німецький робітничий рух 60 - х років для своїх реакційних цілей (переговори з Ляссалем). Батько закону про соціялістів (1878). При його допомозі розбито Паризьку комуну.— Стор. 70.
Бічер - Стов, Гаррієт (Beecher - Stowe, Harriet) (1812 — 1896), американська письменниця, авторка загальновідомого роману проти рабства «Хатина дядька Тома» («Uncle Tom's Cabin or Life among Lowly». Бостон 1852).— Стор. 630.
Боксгорн, Маркус Суеріюс (Boxhorn, Marcus Suerius) (1602 — 1653), учений гуманіст і поет.— Стор. 355.
Блекей, Роберт (Blackey, Robert) (1795 — 1878), англійський ліберальний письменник і філософ.— Стор. 622.
Бльок, Моріс (Block, Maurice) (1816 — 1901), французький економіст і статистик; написав рецензію на «Капітал» в «Revue de deux mondes».— Стор. 85*.
Блянкі, Жером Адольф (Blanqui, Jerome Adolphe) (1798 — 1854), французький економіст, брат революціонера Оґюста Блянкі, вивчав становище робітників у цілій низці країн, своїми економічними поглядами прихильник Сея.— Стор. 216, 272.
Белінґброк, Генрі Ст. Джон (Bolingbroke, Henry St. John) (1678 — 1751), англійський державний діяч і письменник. Прихильник торіїв.— Стор. 652.
Болтон, Мат'ю (Boulton, Matthew) (1728 — 1809), англійський фабрикант і інженер.— Стор. 308, 318.
Бравгем, Генрі Петер (Brougham, Henry Peter) (1778 — 1868), англійський юрист і державний діяч. Прибічник віґів, боровся спершу за, потім проти рабства. Один з засновників і співробітників впливового журналу віґів «Edinburgh Review».— Стор. 655.
Бреді, сер Бенджемін Коллінс (Brodie, Sir Benjamin Collins) (1783 — 1862), англійський фізіолог і лікар.— Стор. 219.
Брей, Джон Френсіс (Bray, John Francis), (1809 — 1895) англійський утопіст - соціяліст, чартист.— Стор. 31.
Брайт, Джон (Bright, John) (1811 — 1889), англійський фабрикант, політик, проводир Ліґи боротьби проти хлібних законів.— Стор. 83*, 197, 222, 472, 559, 584, 646.
Брентано, Люї (Brentano, Lujo) (1844 — 1931), німецький економіст і провідний катедер - соціяліст. Супротивник марксизму. Вимагав буржуазних реформ проти марксистського робітничого руху. Зокрема виступав за професійний рух на зразок англійських тред - юньойнів.— Стор. 100, 101, 102.
Бріндлей, Джемс (Brindley, James) (1716 — 1772), славний англійський майстер - водогінник.— Стор. 282.
Бродгерст Дж. (Broadhurst, J.) англійський вульґарний економіст.— Стор. 20.
Брукнер, Джон (Bruckner, John) (1726 — 1804), англійський піп; Малтуз багато запозичив з його праць у теорії залюднення.— Стор. 527.
Бруннер (Brunner).— Стор. 404.
Буаґільбер, П'єр Ле Песан, С'єр де (Boisguillebert, Pierre Le Pesant, Sieur de) (1646 — 1714), французький економіст, предтеча фізіократів. З нього починається клясична економія у Франції.— Стор. 95.
Буальо - Депрео, Ніколя (Boileau - Despréaux, Nicolas) (1636 — 1711), французький поет і сатирик часів Люї XIV. Автор приписаного Мольєрові вірша на стор. 562 (пор. Oeuvres de M. Boileau - Despréaux, Tome I, Satyre VIII à M. Morel. London 1780).— Стор. 562.
Буальо, Етьєн (Boileau, Etienne) (коло 1200 — 1269) найвищий суддя Парижу. Автор відомої «Livre des Métiers», збірки законних визначень і поліційних розпоряджень його часу.— Стор. 407.

Б'юкенен, Давід (Buchanan, David) (1779 — 1848), англійський економіст, «великий супротивник фізіократів» (Маркс) Стор. 81, 473, 629.
Бюхнер, Людвіґ (Büchner, Ludwig) (1842 — 1899), німецький природознавець. Дарвініст, вульґарний матеріяліст. Енґельс говорить про «пласку вульґаризовану форму, в якій матеріялізм XVIII століття нині і далі існує в головах дослідників природи і лікарів та який у п'ятидесятих роках пропаґували Бюхнер, Фоґт і Молешот».— Стор. 51.
Бюше, Філіпп (Buchez, Philippe) (1796 — 1865), французький історик і буржуазний республіканець, провісник «новокатолицького соціялізму, виходить із Сен - Сімона.— Стор. 640.

В

Ваґнер, Адольф (Wagner, Adolph) (1835 — 1917), німецький буржуазний економіст. Катедер соціяліст, основник реакційної християнсько - соціяльної партії (1878), співосновник об'єднання для соціяльної політики, прихильник бісмарківської соціяльної і фінансової політики.— Стор. 671 — 696.
Вайдемаєр, Йозеф (Weydemayer, Joseph) (1818 —1866), вестфальський соціяліст, член спілки комуністів, учасник революції 1848 р., один з редакторів «Neue Deutsche Zeitung» у Франкфурті над Майном. в 1851 р. еміґрував до Америки. 1852 р. видає «Révolution» у Нью-Йорку, 1860 р. видає «Stimme des Volkes» у Чікаґо. В американській громадянській війні брав участь як командир полку. Близький приятель Маркса й Енґельса.— Стор. 70.
Вайт, Джон (Wyatt, John) (1700 — 1766), англійський винахідник прядільної машини.— Стор. 303.
Вайтней, Елія (Whitney, Eli) (1765 — 1825), американський винахідник бавовняної тіпалки.— Стор. 313, 321.
Валентін, Ґабріель Ґустав (Valentin, Gabriel Gustav) (1810 — 1883), німецький фізіолог.— Стор. 404.
Вандерлінт, Джекоб (Vanderlint, Jacob) (помер 1740), англійський економіст. Вимагає кращого розподілу власности і скасовання нижчих та середніх кляс. Оборонець робітників.— Стор. 78, 85, 100, 214, 215, 250, 267, 282, 527.
Вард, Джон (Ward, John).— Стор. 207.
Ватсон, Джон Форбс (Watson, John Forbes) (1827 — 1892), шотляндський медик і автор багатьох творів про Індію.— Стор. 321.
Ватт, Джемс (Watt, James) (1736 — 1819), шотляндський інженер, винахідник парової машини.— Стор. 307, 311, 314, 318, 410.
Ваттс, Джон (Watts, John) (1818 — 1887), англійський соціяліст, прибічник Р. Оуена.— Стор. 465.
Ведґвуд, Джосія (Wedgwood, Josiah) (1730 — 1795), винахідник сучасного ганчарства, основник англійської фабрикації глиняних виробів.— Стор. 207, 210.
Вейд, Джон (Wade, John) (1718 — 1875), англійський письменник.— Стор. 186, 212, 529.
Вейд, Бенджемін Франклін (Wade, Benjamin Franklin) (1880 — 1878), американський державний діяч, віцепрезидент ПАСШ.— Стор. 80*.
Вейленд, Френсіс (Wayland, Francis) (1796 — 1865), американський професор університету, автор економічного підручника.— Стор. 116, 156.
Векфілд, Едуард Джіббон (Wakefield, Edward Gibbon) (1796 — 1862), англійський економіст і колоніяльний політик.— Стор. 209, 261, 451, 495, 582, 660, 665, 667.
Велден Говард де (Welden, Howard de), англійський уповноважений у Брюсселі 1862 р.— Стор. 216.
Веллінґтон, Артур Веслей (Wellington, Arthur Wellesley) (1769 — 1852), англійський генерал, «впертий, норовистий англієць... усі його вчинки зразкові, ні один не майстерний» (Енґельс).— Стор. 79.
Веррі, П'єтро (Verri, Pietro) (1728 — 1797), італійський економіст, фритредер, стоїть між фізіократами та Адамом Смісом.— Стор. 9, 49, 88, 265.

Вест, сер Едуард (West, Sir Edward) (1782 — 1828), англійський економіст, один з перших теоретиків земельної ренти.— Стор. 425, 444, 458, 459.

Вестфолен, Фердінанд фон (Westphalen, Ferdinan v.) (1799 — 1876), пруський міністер внутрішніх справ за часів реакції (1850 — 1858), двоюрідний брат Дженні Маркс. Стор. 48*.

Вестфален, Дженні фон, див. Маркс, Дженні.

Віґанд, Отто (Wigand, Otto) (1705 — 1870), ліберальний видавець у Ляйпціґу. Він видав твори молодогеґельянців, Енґельсове «Становище робітничої кляси Англії» тощо.— Стор. 768.

Віко, Джованні Баттіста (Vico, Giovanni Battista) (1668 — 1744), італійський філософ, антираціоналіст, творець певної філософії історії.— Стор. 303.

Вільєрс, Чарлз Пелгем (Villiers, Charles Pelham) (1802 — 1898), англійський ліберальний політик, президент Poor Law Board (Адміністрація в справах бідних).— Стор. 208.

Вілкс, Марк (Wilcs, Mark) (коло 1760 — 1831), англійський офіцер і дипломат, займав високі військові пости в Індії при лорді Клайв.— Стор. 291.

Вілліх, Авґуст фон (Willich, Angust von) (1810 — 1878), пруський лейтенант, член Союзу комуністів. Один з військових проводирів Бадського повстання 1849 р. Після розколу Союзу він з Шаппером стає на чолі «лівої» фракції. Енґельс називає Вілліха «комуністом з почуття». Пізніше Вілліх виїхав до Америки і «в американській громадянській війні довів, що він є більше, ніж фантаст» (Маркс). Нарешті зайняв високий адміністративний пост.— Стор. 69*.

Вілсон, Джемс (Wilson, James) (1805 — 1860), англійський економіст, фритредер, засновник часопису «Економіст».— Стор. 174, 275.

Вільгельм III (Оранський) (1650 — 1702), король англійський з 1689 до 1702 р.— Стор. 623.

Вільгельм IV (1765 — 1837), король англійський з 1830 до 1837 р.— Стор. 227.

Вільямс, сер В. Фінвайк, Баронет оф Карс (Williams, Sir W. Fenwick, Baronet of Kars) (1803 — 1882), англійський генерал, у східньоевропейській війні 1856 р. обороняв гірську твердиню Карс проти царського війська.— Стор. 79.

Вірт, Макс (Wirth, Max) (1822 — 1900), німецький вульґарний економіст, поміркований прихильник охоронного мита, прибічник Кері. 38.

Віссерінґ, Сімон (Vissering, Simon), (1818— 1888) голляндський економіст, належав до школи Бастія.— Стор. 422.

Вітт, Йоган де (Witt, Johan de) (1625 — 1672), голляндський державний діяч, проводир нідерляндської буржуазії.— Стор. 527.

Вобан, Себастіян ле Претр де (Vauban, Sebastian le Prestre de) (1633 — 1707), видатний французький воєнний інженер. Протиставить себе кольбертизмові.— Стор. 95.

Вокансон, Жак де (Vaucanson, Jacques de) (1709 — 1782), французький механік, винахідник ткацької машини.— Стор. 311, 760.

Вольф, Вільгельм (Wolff, Wilhelm) (1809 — 1864), німецький комуніст. Син шлезького поденника, вчився у важких умовах, цілі роки просидів під слідством та у в'язниці. З 1846 р. один з найближчих співробітників і приятелів Маркса і Енґельса. Блискучий аґітатор і журналіст, у революційному русі 1848 - 49 років був завжди в перших лавах. Еміґрував до Англії, де жив у Менчестері як приватний вчитель. «Його тонко освічений у школі клясичної старовини дух, його багатий гумор, його ясне розуміння важких теоретичних питань, його енерґійну спокійну істоту... його непохитну міць характеру, його абсолютну надійність, що не допускає ніякого сумніву, його незламне почуття обов'язку, однаково суворе супроти ворога і приятеля і до себе самого» вихваляє Енґельс у вступі до ряду Вольфових статтів «Шлезькі мільярди». Йому присвятив Маркс I том «Капіталу».— Стор. 75.

Вольф, Хрістіян (Wolff, Christian) (1679 — 1754), німецький філософ і математик, найвидатніший представник освітницької філософії в Німеччині.— Стор. 520.

Г

Гавтон, Джон (Houghton, John) (помер 1705), англійський економіст, аптекар і торговець.— Стор. 354.

Гайне, Генріх (Heine, Heinrich) (1797 або 1799 — 1856), найвидатніший політичний поет німецької передберезневого періоду, боровся проти абсолютизму і німецького обивательства, писав, особливо коло 1844 р. під впливом дружніх стосунків з Марксом, бойові вірші за пригноблених проти їхніх гнобителів. Маркс любив і цінував цього «чудового хлопця», що його політичні вагання і слабості він критикує.— Стор. 520.

Галлер, Карл Людвіґ фон (Haller, Karl Ludwig von) (1768 — 1854), швайцарський реакційний публіцист і економіст, ідеологічний вождь февдально-монархістичних німецьких кіл передберезневого періоду.— Стор. 319.

Гамілтон, Сер Вільям (Hamilton, Sir William) (1788 — 1856), один із шотляндських філософів школи Райда, які, прикриваючись так званим «здоровим людським розумом», репрезентували ідеалістичний світогляд. Прихильник Канта.— Стор. 257, 279, 294.

Гам, Вільгельм фон (Hamm, Wilhelm von) (1820 — 1880), німецький сільськогосподарський письменник і підприємець.— Стор. 423.

Ганссен, Ґеорґ Г. (Hanssen, Georg H.) (1809 — 1894), німецький статистик і економіст - історик.— Стор. 180.

Гардвік, Вільям (Hardwicke, William), англійський лікар і гігієніст.— Стор. 413.

Гарріс, Джемс Ірл оф Мелмсбері (Harris, James Earl of Malmesbury) (1764 — 1820), англійський дипломат.— Стор. 298.

Гаррісон, Вільям Дж. (Harrison, William J.) (1534 — 1593), англійський історик.— Стор. 619, 640.

Гастінґс, Воррен (Hastings, Warren) (1732 — 1818), перший генерал-губернатор брітанської Індії, одночасно служив у Остіндській компанії. Грабіжник і гнобитель країни. 1886 р. англійський парлямент оскаржив його за самовільний режим в Остіндії; після дев'яти років його виправдано і компанія призначила йому як відшкодування 80 тисяч марок пенсії на рік.— Стор. 649.

Геґель, Ґеорґ Вільгельм Фрідріх (Hegel, Georg Wilhelm Friedrich) (1770—1831), найвидатніший представник німецької клясичної філософії, представник об'єктивного ідеалізму, геніяльний дослідник законів діялектики; він перший свідомо застосував їх. Діялектика у нього, звичайно, ще ідеалістична, вона стоїть, як каже Маркс, на голові. «Новіша німецька філософія знайшла своє завершення в геґелівській системі, де вперше — і це є велика заслуга — зображено увесь природний, історичний і духовний світ як один процес... Геґель звільнив розуміння історії від натурфізики, він зробив його діялектичним» (Енґельс).— Стор. 47*, 51* — 53*, 87*, 9, 50, 120, 131, 178, 203, 246, 297, 500.

Гекслі, Томас Генрі (Huxley, Tромas Henry) (1825 — 1895), англійський дослідник природи, біолог, дослідник у царині зоології і антропології. Славетний популяризатор природничих наук. Боронив Дарвінове вчення про розвиток. Прихильник Юма і його агностицизму. Його вчення Енґельс назвав у найкращому разі філістерською методою потайці протягти матеріялізм.— Стор. 51, 404, 758.

Гельвецій, Кльод Адрієн (Helvetius, Claude Adrien) (1715 — 1771), французький філософ, енциклопедист. «У Гельвеція матеріялізм набирає власне французького характеру. Він бере його відразу у відношенні до суспільного життя» (Маркс).— Стор. 520.

Генріх III (1551 — 1589), французький король з 1574 до 1589 р.— Стор. 86.

Генріх VII (1457 — 1509), англійський король з 1485 до 1509 р.— Стор. 212, 619, 620, 633.

Генріх VIII (1491 — 1547), англійський король з 1509 до 1547 р.— Стор. 633, 635.

Гентер, Генрі Джульян (Hunter, Henry Julian), англійський лікар.— 327, 567, 569, 573, 574, 584, 587, 588, 590, 591, 596, 621.

Геракліт Ефеський (коло 540 — 475 р. до нашої ери), грецький філософ, один з великих діялектиків античного світу. Належав до шляхетської партії.— Стор. 62.

Герреншванд, Йоган (Жан) (Herrenschwand, Johann) (1728 — 1811) (економіст, писав по - французьки, сам був родом з Швайцарії. Еклектик.— Стор. 76.

Гессель, А. Г. (Hassall, A. H.), англійський лікар і гігієніст.— Стор. 126, 190.

Гоббс, Томас (Hobbes, Thomas) (1588 — 1679), англійський філософ. «Систематик беконівського матеріялізму (див. Бекон)... Фізичний рух він жертвує механічному або математичному... Матеріялізм стає ворогом людства». «Гоббс знищує теїстичні забобони беконівського матеріялізму» (Маркс). Прихильник абсолютної монархії.— Стор. 122, 320, 527.

Гобговз, Джон Кем (Hobhouse, John Cam) (1786 — 1869), англійський ліберальний державний діяч.— Стор. 227.

Говітт, Вільям (Howitt, William) (1791 — 1879), англійський письменник, автор дослідних праць про первісних жителів Австралії.— Стор. 648.

Годжскін, Томас (Hodgskin, Thomas) (1787 — 1869), англійський економіст. Його писання, як каже Маркс, залічуються до видатних творів англійської політичної економії. Він є один з представників пролетарського протиставлення до клясичної економії, але перебуває під впливом теорій Рікарда, переймає «всі економічні передумови капіталістичної продукції як вічну форму і хоче викреслити тільки капітал, базу і разом з тим доконечний наслідок».— Стор. 274, 286, 289, 452, 487, 647.

Голіншед (Holinshed) (помер 1580) англійський монархістичний історик.— Стор. 619, 635.

Голіоке, Джордж Джакоб (Holyoake, George Jacob), (1817 — 1906), англійський соціялістичний журналіст і кооператор. Реформіст.— Стор. 68*.

Гомер, леґендарний грецький поет, що йому приписують епопеї «Іліяду» і «Одисею» (складені десь у X столітті до нашої ери).— Стор. 26, 298.

Гопкінс, Томас (Hopkins, Thomas) (його писання з'явилися між 1810 і 1860 р.), англійський економіст. Розглядає земельну ренту як наслідок монополії на землю.— Стор. 174.

Горацій, Квінтус Фляккус (65 — 8 до нашої ери), римський поет, писав оди й сатири.— Стор. 614.

Горнер, Леонард (Horner, Leonhard) (1875 — 1864), англійський геолог, брав активну участь у заснованні лондонського університету; в ролі державного фабричного інспектора показав себе щировідданим непідкупним оборонцем інтересів робітництва.— Стор. 170, 184, 217, 220, 223, 226, 228, 232, 329, 341, 353, 466.

Горнер, Френсіс (Horner, Francis) (1778 — 1817), англійський економіст, 1815 р. виступив за припинення дальшого випуску паперових грошей.— Стор. 654.

Гуттон, Чарлз (Hutton, Charles) (1737 — 1823), англійський математик.— Стор. 302.

Ґ

Ґальяні, Фердінандо (Galiani, Ferdinando) (1728 — 1787), італійський аббат і дипломат, в економії меркантиліст, писав проти фізіократів.— Стор. 36, 49, 50, 57 — 58, 107, 112, 251, 553.

Ґаніль, Шарль (Ganilh, Charles) (1758 — 1836), французький політик і економіст, новомеркантиліст. Його книжку «Система політичної економії» («Système d'économie politique») Маркс називає «дуже поганою і поверховою писаниною». Пор. Фер'є.— Стор. 24, 42, 52, 125, 131, 372.
Ґарньє, Жермен, граф (Garnier, Germain, comte) (1754 — 1821), бонапартистський сенатор, «економіст директорії і консуляту» (Маркс). Перекладач і коментатор А. Сміса.— Стор. 296, 466.
Ґаскелл, Петер (Gaskell, Peter), ліберальний лікар у Менчестері, написав «The Manufacturing Polupation of England» (1833).— Стор. 362, 369.
Ґеорґ II (1683 — 1760), англійський король з 1727 до 1760 р.— Стор. 55, 637.
Ґеорґ III (1738 — 1820), англійський король з 1760 до 1820 р.— Стор. 638.
Ґізо, Франсуа П'єр Ґільйом (Guizot, François Pierre Guillaume) (1787 — 1874), французький реакційний державний діяч, президент міністрів з 1840 до 1848 р. Автор історичних праць про Францію і Англію.— Стор. 55*.
Ґіліх, Ґустав фон (Gülich, Gustav von) (1791 — 1847)), німецький підприємець і економіст - історик.— Стор. 82, 650.
Ґледстон, Вільям Еварт (Gladstone, William Ewart) (1809 — 1898), англійський державний діяч, спершу консерватор, потім проводир лібералів. Як міністер фінансів удавався до своєрідної «фінансової альхемії».— Стор. 98* — 102*, 376, 561, 562, 639.
Ґодунов, Борис Федорович (коло 1552 — 1605), російський цар з 1538 до 1605 р.— Стор. 623.
Ґордон, сер Джон Вільям (Gordon, Sir John William) (1814 — 1870), англійський генерал - майор.— Стор. 126.
Ґоттшед, Йоган Хрістоф (Gottsched, Johann Christoph) (1700 — 1766), німецький естетик і літературний історик, тип педанта.— Стор. 163.
Ґріґ, Роберт Гайд (Greg, Robert Hyde) (1795 — 1875), англійський фабрикант і економіст, вульґарний фритредер.— Стор. 229.
Ґрінхов (Greenhow) (1814 — 1888), англійський лікар і соціяльний гігієніст.— Стор. 187, 231, 345.
Ґреґуар, Г. (Gregoir, H.).— Стор. 470.
Ґрей, Йоган (Gray, Johann) (1798 — 1850), утопічний соціяліст, учень Оуена, хотів розв'язати соціяльне питання «утопією вимінних робочих грошей» (Енґельс).— Стор. 31.
Ґрей, сер Джордж (Grey, Sir George) (1799 — 1882), англійський ліберальний державний діяч, «вславився тим, що, бувши міністром колоніяльних справ, усі англійські колонії довів до берега повстання» (Маркс).— Стор. 227. 572.
Ґрове, Вільям Роберт (Grove, William Robert) (1811 — 1896), англійський суддя і дослідник в царині електрохемії.— Стор. 442.

Д

Давмер, Ґеорґ Фрідріх (Daumer, Georg Friedrich) (1801 — 1875), німецький поет і філософ релігії, спочатку ворог релігії, потім ультрамонтанець.— Стор. 226.
Данієльсон, Н. Ф. (псевдонім: Ніколай - он) (1844 — 1918), російський економіст, у 80 - х і 90 - х роках один з головних теоретичних представників народницького руху. Після арешту Лопатіна продовжував переклад I тому «Капіталу». 84, 434.
Данте, Аліґієрі (Dante, Alighieri) (1265 — 1321), найбільший італійський поет кінця середньовіччя, автор «Божественної комедії». У його творах відбиваються суперечності переходової від февдалізму до буржуазного суспільства епохи, що розвиватися почала в Італії.— Стор. 80,* 61, 189.
Дарвін, Чарлз Роберт (Darwin, Charles Robert) (1809 — 1882), англійський дослідник природи. Основоположник теорії розвитку, що

вчить про змінність видів і природне походження людини. «Дарвінова праця... природничо - наукова підвалина історичної клясової боротьби» (Маркс). «Дарвін завдав найбільшого удару метафізичному розумінню природи». «Я приймаю в дарвінівському вченні теорію розвитку, але Дарвінову методу доводу (боротьба за існування, природний добір) беру тільки як перший, провізоричний, недосконалий вираз нововідкритого факту... Взаємодія тіл природи — живих і неживих — включає так гармонію, як і колізію, так боротьбу, як і співробітництво». Дарвін не бере до уваги, «що всякий проґрес в органічному розвитку є разом з тим реґрес, бо він фіксує однобічний розвиток, виключає можливість розвитку у багатьох інших напрямах». Дарвін переносить «буржуазне економічне (вчення), як і малтузівську теорію залюднення, з суспільства до живої природи» (Енґельс).— Стор. 276, 303.

Декарт, Рене (Descartes, René) (1596 — 1650), видатний французький філософ і піонер нового напряму в математиці. Засновник аналітичної геометрії. У межах своєї метафізики розвиває початки механічного матеріялізму. Він відділяє «свою фізику цілком від своєї метафізики. У його фізиці матерія є однісінька субстанція, однісінька основа буття і пізнання» (Енґельс). Його механічне розуміння органічного світу, включаючи і людину, є характеристична філософія мануфактурного періоду.— Стор. 320.

Де Кінсей, Томас (De Quincey, Thomas) (1785 — 1890), англійський письменник і економіст, прибічник Рікарда.— Стор. 324.

Демут, Гелена (Demuth, Helene) (1823 — 1890), домашня служниця і вірна приятелька родини Маркс.— Стор. 50*.

Деннінґ, Т. Дж. (Dunning, T. J.) (1799 — 1873), теоретик англійського професійного руху. Представник буржуазної робітничої політики. Голова спілки палітурників.— Стор. 465, 468, 469, 656.

Депре Марсель (1843 — 1918), французький учений, фізик, автор перших спроб передавати - енерґію на віддаленя.— Стор. 74*.

Дер, Ежен (Daire, Eugène) (1798 — 1847), французький збирач податків, потім політико - економ, видавець «Principaux économistes».— Стор. 2, 65, 95, 112.

Дербі, Едуард Г. Стенлей, лорд (Derby, Edward H. Stanley, lord) (1826—1893), реакційний англійський державний діяч.— Стор. 380.

Детю де Трасі, Антуан (Destutt de Tracy, Antoine) (1754 — 1836), французький філософ - письменник, ліберальний політик і економіст, у філософії належить до школи сенсуалізму (див. Кондільяк). Обстоює інтереси буржуазії проти робітничої кляси.— Стор. 111, 116, 261, 263, 558.

Дефо, Даніель (Defoe, Daniel) (1661 — 1731), англійський письменник - романіст і радикальний публіцист, автор відомого «Робінзона Крузо».— Стор. 527.

Деффі, сер Чарлз Ґаван (Duffy, Sir Charles Gavan) (1816 — 1903), проводир феніїв, революційного крила ірляндського визвольного руху. Виїхав до Австралії, де увійшов до уряду.— Стор. 668.

Дженовезі, Антоніо (Genovesi, Antonio) (1712 — 1769), італійський теолог, філософ, учень Льокка, перший зайняв італійську катедру політичної економії, меркантиліст.— Стор. 107.

Джілло, Джозеф (Gillott, Joseph) (1799 — 1873), англійський фабрикант сталевих пер.— Стор. 385.

Джісборн, Томас (Gisborne, Thomas) (1758 — 1846), англійський теолог.— Стор. 654.

Джонс, Річард (Jones, Richard) (1790 — 1855), англійський економіст, відзначається «почуттям історичної відмінности способів продукції» (Маркс). З суперечности між «посідачами багатства, що акумулюється», і «справжніми робітниками» він доходить висновку про доконечність загибелі капіталізму.— Стор. 98, 246, 257, 265, 269, 482, 499, 509, 543.

Дідро, Дені (Diderot, Denis) (1713 — 1784), найвидатніший францу-

зький філософ - освітник, голова енциклопедистів, войовничий матеріяліст і атеїст. Передтеча Дарвінового вчення про розвиток. Його славнозвісний роман «Племінник Рамо» Енґельс назвав «майстерним твором діялектики».— Стор. 88.

Діодор Сіцілійський (Diodorus Siculus) (друга половина 1 ст. до нашої ери), грецький історик.— Стор. 97, 179, 275, 300, 430.

Діцґен, Йозеф (Dietzgen, Josef) (1828 — 1888), німецький робітник-письменник, з професії гарбар, жив у Росії і Північній Америці. «У цьому філософі - робітнику, що своїм способом відкрив діялектичний матеріялізм, є багато великого». «Він на дев'ять десятих матеріяліст». (Ленін).— Стор. 84*.

Дольфус, Жан (Dollfus, Jean) (1808 — 1884), фабрикант в Ельзасі. Винаймав фабричні приміщення робітникам своєї фабрики. — Стор. 773.

Драйден, Джон (Dryden, John) (1631 — 1700), англійський придворний поет.— Стор. 185.

Дублдей, Томас (Doubleday, Thomas) (1790 — 1870), англійський публіцист, ліберальний політик і економіст, супротивник Малтузової теорії.— Стор. 653.

Дюкпетіо, Едуард (Ducpétiaux, Edouard) (1804 — 1868), бельґійський публіцист і економіст, генеральний інспектор в'язниць і доброчинних закладів у Бельґії. Прикидався щирим соціяль - реформістом і другом робітництва.— Стор. 578 — 579.

Дюпон, П'єр (Dupont, Pierre) (1821 — 1870), французький поет, писав між іншим вірші про життя робітників, за що його час від часу переслідував Наполеон III.— Стор. 598.

Дюрінґ, Карл Євген (Duhring, Karl Eugen) (1833 — 1921), дрібнобуржуазний філософ і економіст, приватдоцент у Берліні, звільнений 1877 р. у наслідок конфлікту з університетською владою. Представник непослідовного матеріялізму, дуже змішаного з ідеалізмом. Завзятий ворог діялектики і марксизму. Антисеміт. Проти його наукових поглядів, що знайшли серед німецької соціяль - демократії низку прихильників, Енґельс написав свого «Анти - Дюрінґа».—Стор. 50*, 51*. 772.

Дюфрен енд Ева, (Фредерік Маркіз оф) (Dufferin and Ava, Frederik Marquess of) (1826 — 1902), англійський дипломат, великий ірляндський землевласник.— Стор. 613.

Е

Евелінґ, Едвард (Aveling, Eduard) (1851 — 1898), англійський соціяліст, лікар. Чоловік Марксової наймолодшої дочки Елеонори. Дарвініст і атеїст, наблизився під впливом Енґельса до марксизму, брав участь у діяльності Соціяль - демократичної федерації і Соціялістичної ліґи. Брав участь у перекладі I тому «Капіталу» на англійську мову.— Стор. 93*.

Еддінґтон, Стефен (Addington, Stephen) (1729 — 1796), англійський теолог, консервативний міністер, написав багато шкільних підручників.— Стор. 626.

Едуард VI (1537 — 1553), король Англії і Ірляндії з 1547 до 1553 р.— Стор. 633, 634.

Ейкін, Джон (Aikin, John) (1747 — 1822), англійський лікар і радикальний письменник.— Стор. 506, 647, 654.

Елізабет (*див. Єлисавета*).

Енґельс Фрідріх, (1720 — 1895). — Стор. 47* і далі, 73*, 92*, 102* 7, 11 — 12, 37, 97 — 99, 106, 117, 163, 180, 183, 187, 196, 208, 229, 239, 246, 272, 285, 318, 326, 328, 349, 350, 352, 357, 370, 422, 435, 447, 510, 516, 517, 538, 563, 659, 741, 749, 760, 763, 764, 767.

Енсор, Джордж (Ensor, George) (1769 — 1843), англійський письменник, боровся проти пригнічення Ірляндії Англією.— Стор. 629.

Епікур (341 — 270 до нашої ери), видатний грецький філософ. Його

матеріялістичний світогляд збудований на Демокрітовій теорії атомів.— Стор. 47*.

Єрледж, Дж. Т. (Arledge, J. T.) (1822 — 1899), головний лікар нортстефордшірської лікарні у Лондоні.— Стор. 188.

Єронім (Hieronymus) народився між 340 і 380 р., помер 420 р.), католицький церковний отець.— Стор. 60.

Ешвеґе, Вільгельм Людвіґ (Eschwege, Wilhelm Ludwig) (1777 — 1855), німецький геолог, керівник портуґальських копалень.— Стор. 6.

Ешворт, Генрі (Ashworth, Henry) (1794 — 1880), бавовняний фабрикант, прибічник Кобдена, один із засновників Ліґи боротьби проти хлібних законів (Anti - Cornlaw League).— Стор. 226, 334.

Ешлі, А. К. Ірл оф Шефтсбері (Ashley, A. C. Earl of Shaftesbury) (1801 1885), англійський державний діяч, торі, стояв на чолі аристократичної філантропічної кампанії за закон про десятигодинний робочий день.— Стор. 331, 341 і далі, 582.

Є

Єлисавета (Elisabeth) (1533 — 1603), королева Англії і Ірляндії з 1558 до 1603 р.— Стор. 212, 621 і далі, 634, 635, 637.

Ж

Жакоб, Вільям (Jacob, William) (1762 — 1851), англійський статистик.— Стор. 6, 166.

Жерард, Шарль Фредерік (Gerhardt, Charles Frédéric) (1816 — 1856), видатний французький хемік.— Стор. 246.

Жофруа Сент Ілер, Етьєн (Geoffroy Saint Hilaire, Etienne) (1772 — 1844), французький дослідник природи.— Стор. 643.

З

Зібер, Микола Іванович (1844 — 1888), російський економіст, один із перших популяризаторів економічного вчення Маркса в Росії.— Стор 85*, 674.

Зорґе, Ф. А. (Sorge, F. A.) (1828 — 1906), німецький комуніст, учасник бадського повстання 1849 р. На еміґрації в Сполучених штатах відіграє видатну ролю в німецькому і північно - американському робітничому русі. Безперервно листувався з Марксом і Енґельсом, боровся в північно - американських секціях Інтернаціоналу за лінію Генеральної ради. Після переїзду Генеральної ради до Нью - Йорку (1872) генеральний секретар Інтернаціоналу (до 1874 р.)— Стор. 70*, 94*.

І

Іврі (Everett) (XVIII ст.) — англійський винахідник.— Стор. 355.

Ідн, сер Фредерік Мортон (Eden, Sir Frederick Morton) (1766 — 1809), англійський буржуазний економіст, видатний учень Сміса. Засновник і керівник Інтернаціонального страхового товариства.— Стор. 186, 512, 526, 580, 581, 622, 625, 626, 653, 654, 656.

Ізократ (436 — 338 до нашої ери), грецький учитель риторики.— Стор. 300.

Імрі, Чарлз Едвард (Emery, Charles Edward) (народ. 1838 р.), американський винахідник, удосконалив cottongin.— Стор. 313.

К

Казенове, Джон (Cazenove, John) (коло 1850), англійський економіст, малтузіянець.— Стор. 481, 491, 508.

Кант, Емануїл (Kant, Imanuel) (1724 — 1804), німецький ідеалістичний філософ, професор у Кенінґсберґу. В його філософії відбивається,

як каже Маркс, «неміч, пригніченість і мізерність німецьких буржуа». Своєю теорією про непізнаванну «річ у собі» він заперечує, подібно до Юма, «можливість пізнання світу або хоч вичерпного пізнання» (Енґельс). Він перекидає міст від філософії до попівства.— Стор. 51*.
Карл I (*Великий*) (742 — 814), король франків і римський імператор з 768 до 814 р.— Стор. 627.
Карл I (1600 — 1649), король Англії з 1625 до 1649 р.— Стор. 621.
Карл II (1630 — 1685), король Англії з 1660 до 1685 р.— Стор. 80.
Карл V (1500 — 1558), еспанський король і німецький імператор з 1519 до 1556 р.— Стор. 635.
Карл VI (1685 — 1740), німецький імператор з 1711 до 1740 р.— Стор. 355.
Карл X (1622 — 1660), шведський король з 1654 до 1660 р.— Стор. 624.
Карл XI (1655 — 1697), шведський король з 1660 до 1697 р.— Стор. 624.
Карлейл, Томас (Carlyle, Thomas) (1785 — 1881), англійський історик і філософ. Маркс згадує його первісну заслугу, що він «виступив проти буржуазії в такий час, коли її погляди... заполонили цілком усю офіціяльну англійську літературу». Одночасно він плямував його реакційне ставлення до робітничої кляси, його «неісторичну апотеозу середньовіччя» і його культ героїв.— Стор. 197.
Карлейл, сер А. (Carlisle, Sir A.) (1785 — 1856) славний англійський хірурґ і польовий лікар.— Стор. 219.
Карлі, Джованні Рінальдо (Carli, Giovanni Rinaldo) (1720 — 1795), італійський астроном і економіст, писав проти меркантилістів.— Стор. 265.
Карс фон Вільямс — див. Вільямс, Сер В. Фінвайк.
Катерина II (1729 — 1796), цариця російська з 1762 до 1796 р.— Стор. 589.
Каус, Соломон де (Caus, Salomon de) (1576 — 1626), архітектор і інженер.— Стор. 307.
Кемпбелл, сер Джордж (Campbell, Sir George) (1824 — 1892), англійський урядовець в Індії.— Стор. 291.
Кеннет, Вайт (Kennet, White) (1660 — 1726), англійський єпископ і історик.— Стор. 620.
Кент, Натанієл (Kent, Nathaniel) (1737 — 1810), англійський аґроном.— Стор. 626.
Кене, Франсуа (Quesnay, François) (1694 — 1774), французький лікар і економіст, основоположник фізіократичного вчення. У своїй відомій економічній таблиці (Tableau économique) він зобразив процес репродукції не поодинокого капіталу, а суспільного капіталу в його сукупності. Це «була в першій третині XVIII ст., дитячому періоді політичної економії,... безперечно найгеніяльніша ідея, в якій провинилася досі політична економія» (Маркс).— Стор. 83*, 65, 256 257, 470, 527.
Кантільйон, Річард (Cantillon, Richard) (народ. в кінці XVII ст., помер 1734 р.), англійський економіст, видатний представник клясичної політичної економії, передтеча фізіократів.— Стор. 470, 527.
Кері, Генрі Чарлз (Carey, Henry Charles) (1793 — 1879), американський економіст, супротивник Рікардової теорії земельної ренти, спершу фритредер, потім прихильник охоронних мит.— Стор. 164, 476, 630, 646.
Кернс, Джон Еліот (Cairnes, John Elliot) (1823 — 1875), англійський економіст із школи Рікарда.— Стор. 146, 207, 268.
Кестлрідж, Роберт Стюарт (Castlereagh, Robert Stewart) (1769 — 1822), англійський реакційний державний діяч.— Стор. 355.
Кетле, Лямбер А. (Quetelet, Lambert) A. (1796 — 1874), бельґійський математик, засновник сучасної соціяльної статистики.— Стор. 259.
Кінкед, сер Джон (Kincaid, Sir John) (1787 — 1862), фабричний і в'язничний інспектор у Шотляндії.— Стор. 329.
Кірхман, Юліюс Герман фон (Kirchmann, Julius Hermann v). (1802 — 1884), німецький юрист, політик і філософ.— Стор. 447.

Кісельов, Павло Дмитрович (1788 — 1872), російський державний діяч, прихильник так званого визволення селян, що було в інтересах великих землевласників.— Стор. 181.

Кльорен, Г. (Clauren, H.) (псевдонім письменника Карла Гойна (1771 — 1854), керівник офіціяльного «Allgemeine Preussische Staatszeitung», автор сантиментальних оповідань.— Стор. 169.

Клявзен (Claussen), винахідник круглої прялки.— Стор. 303.

Коббет, Вільям (Cobbet, William), (1763 — 1835), англійський публіцист, предтеча чартистів у боротьбі за загальне виборче право і за поліпшення становища трудящих, леґаліст. «Найбільший політичний письменник Англії цього століття». (Маркс).— Стор. 227, 621, 651, 653.

Кобден, Річард (Cobden, Richard) (1804 — 1865), англійський фабрикант ситцю, політик і економіст з менчестерської школи, проводир Ліґи боротьби проти хлібних законів (Anti - Cornlaw - League).— Стор. 83*, 197, 222, 584.

Колінс, Дж. Ґ. Гіпполіт (Colins, J. G. Hippolyt) (1783 — 1839), бельґійський економіст і соціяль - реформіст, основоположник утопічної системи «раціонального соціялізму».— Стор. 525, 598, 666.

Колбер, Жан Баптіст (Colbert, Jean Baptiste) (1619 — 1683), французький державний діяч, найпослідовніший представник меркантилістської економічної політики, названої від його імени «кольбертизмом».— Стор. 246, 653.

Кольпепер, сер Томас (Culpeper, Sir Thomas) (1578 — 1662), англійський економіст, боровся в інтересах промислового капіталу проти лихварського капіталу, виступав за зниження грошового проценту.— Стор. 656.

Колюмб, Христофор (1446 або 1451 — 1506), родом італієць, відкрив Америку.— Стор. 86.

Кондільяк, Етьєн Бонно, де (Condillac, Etienne Bonnot de) (1715 — 1780), французький філософ, почасти наближався до матеріялізму. Його сенсуалістична філософія, що виводила все пізнання з відчуття як останньої причини, привела його до ідеалізму. Як економіст — прихильник фізіократичної системи.— Стор. 112.

Кондорсе, Марі Жан (Condorcet, Marie Jean) (1743 — 1894), французький філософ, математик, прихильник фізіократів, встановив учення про необмежені можливості розвитку людства. Жірондист.— Стор. 527.

Конт, Оґюст (Comte, Auguste) (1798 — 1857), французький філософ, основоположник позитивізму, характеристичного напряму мислення ліберально - демократичної буржуазії XIX століття Його льозунґ був: ні реставрації, ні революції.— Стор. 268.

Конт, Франсуа Шарль (Comte, François Charles) (1782 — 1837), французький ліберальний політик і письменник.— Стор. 648.

Копп, Герман Франц Моріц (Kopp, Hermann Franz Moritz) (1817 — 1892), німецький хемік.— Стор. 246.

Корбет, Томас (Corbet, Thomas) (англійський економіст), цитується працю з 1841 р.— Стор. 104, 505.

Корбон, Кльод - Антім (Corbon, Claude - Anthime) (1808 — 1891), французький робітник, потім депутат. Корбон вимагав широкої професійної освіти молоді.— Стор. 409.

Кромвелл, Олівер (Cromwell, Oliver) (1599 — 1658), англійський державний діяч, проводир англійської буржуазної революції, потім «лорд - протектор» (голова держави) англійської республіки з 1653 до 1658 р.— Стор. 621.

Ксенофон (народ. 430, рік смерти невідомий), грецький полководець і історик, учень Сократа.— Стор. 300.

Куґельман, Людвіґ (Kugelmann, Ludwig) (1828 — 1902), видатний гінеколог у Ганновері. Член I Інтернаціоналу. «Фанатичний прихильник» Маркса й Енґельса та їхніх поглядів. Надзвичайно бадьорий, безоглядний і готовий на саможертву, найголовніше, переконаний». Брак діялектики у нього, про який говорить Енґельс, перешкоджає

йому повнотою зрозуміти марксизм. Розвинув велику пропаґандистську діяльність за І том «Капіталу».— Стор. 70*, 81*, 96*, 763, 772 і далі.

Куза, Александр Йоан I (1820 — 1873), князь Румунії з 1850 до 1866 р.— Стор. 120.

Курсель - Сеней, Жан Ґюстав (Courcelle - Seneuil, Jean Gustave) (1813 — 1892), французький купець, потім політико - економ і вищий урядовець.— Стор. 177, 509.

Кустоді, П'єтро (Custodi, Pietro) (1771 — 1842), видавець головних творів клясичних італійських економістів.— Стор. 9, 49, 51, 107, 298, 556.

Кюв'є, Жорж (Cuvier, George) (1769 — 1832), французький дослідник природи, підняв порівняльну анатомію на ступінь науки. Один із засновників палеонтології (науки про праісторію землі); його теорію Енґельс характеризує так: «Теорія Кюв'є про революції землі була революційна своєю фразою і реакційна в суті. Замість одного божеського акту творення вона встановлює цілу низку повторних актів творення, робить з чуда істотну підойму природи». Стор. 431.

Л

Лейнґ, Самюел (Laing, Samuel) (1780 — 1868), англійський письменник і мандрівник, автор творів про політичне, соціяльне й економічне становище европейських держав.— Стор. 148, 567, 581.

Леві, Леон (Levi, Leone) (1821 — 1888), англійський статистик.— Стор. 632.

Лемонтей, П'єр Едуард (Lemontey, Pierre Edouard) (1762 — 1826), французький економіст, супротивник якобінців, утік з Франції, коли якобінці прийшли до влади.— Стор. 296.

Ленґе, Сімон Ніколя Анрі (Linguet, Simon Nicolas Henri) (1736 — 1794), французький письменник, полемізує «проти буржуазно - ліберальних ідеалів своїх сучасників - просвітян, проти панування буржуазії, яке тоді починалося» (Маркс).— Стор. 177, 226, 270, 526, 636.

Лессінґ, Ґотгольд Ефраїм (Lessing, Gotthold Ephraim) (1729 — 1781), німецький просвітник, драматичний поет і найвидатніший критик свого часу. Літературний передовий борець німецької буржуазії проти абсолютизму.— Стор. 87*.

Ле Тросн, Ґільом Франсуа (Le Trosne, Guillaume François) (1728 — 1780), французький економіст, видатний фізіократ, королівський адвокат. Стор, 2, 5, 50, 59, 67, 71, 74, 99, 111, 112, 114, 116, 158.

Ле Шапельє, Ісаак Рене Ґюї (Le Chapelier, Isaac René Gui) (1745 — 1794), французький політик, залицявся до великої революції, щоб одержати свій маєток. Утік до Англії. Вернувшися звідти, був засуджений на смерть і страчений.— Стор. 639.

Лібіґ, Юстус фон (Liebig, Justus von) (1803 — 1873), піонер нового напряму в німецькому природознавстві, хемік.— Стор. 182, 264, 424, 425, 486.

Лібкхнет, Вільгельм (Liebknecht, Wilhelm) (1826 — 1900), один з основоположників німецької соціяль - демократії, учасник бадського повстання. Еміґрував до Англії, звідки в 60 - х роках вернувся до Німеччини і з того часу разом з Бебелем відігравав провідну ролю в німецькому робітничому русі. «Його помилки є лише зворотні сторони дуже цінних властивостей; не мавши цих слабих сторін, він і не міг би дати того, що він дійсно дає. Поки поруч нього стоїть Бебель, він чинитиме чимало непотрібних колопоту і прикрощів. А коли треба буде відокремитися від обивателів, він обстоюватиме до останньої хвилини; але в рішучий момент стоятиме на правильному місці». (Енґельс).— Стор. 70*.

Лікурґ (друга половина IX ст. до нашої ери), леґендарний спартанський законодавець, що нібито уреґулював розподіл воєнних тягарів по окремих верствах людности й участь їхню у військовій службі залежно від майнового стану.— Стор. 351.

Лісбі, Генрі (Letheby, Henry) (1816 — 1876) англійський хемік.— Стор. 196.

Ло, Джон (Law, John) (1671 — 1729), шотляндський фінансист і економіст, заснував 1716 р. упривілейований від держави акційний банк у Парижі, що випускав паперові гроші з малим металевим покриттям, щоб сплатити французькі державні борги. Генеральний контролер фінансів. 1720 р. його інституції збанкрутували.—Стор. 50.

Лодердель, Джемс Ірл оф (Lauderdale, James Earl of) (1759 — 1839), англійський реакційний політик і економіст, полемізує 1804 р. в своїй праці «Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth» проти Адама Сміса, між іншим проти його вчення про поділ праці. Дає апологетичне пояснення зиску.— Стор. 282.

Лукіян (коло 125 — 180), грецький поет - сатирик.— Стор. 528.

Люї Бонапарте (Наполеон III) (1808 — 1873), французький імператор з 1851 до 1870 р. «Авантурник, карикатура старого Наполеона» (Маркс).— Стор. 216.

Люї Філіп (1773 — 1850), «король буржуазії», з 1830 до 1848 король Франції, репрезентував інтереси високих фінансистів.—Стор. 217.

Люї XIV (1638 — 1715), французький король з 1643 до 1715 р.— Стор. 95.

Люї XVI (1754 — 1793), французький король з 1774 до 1793 р.— Стор. 635, 696.

Люкрецій Кар (Тітус) (98 — 55 до нашої ери), римський поет, уславився своїм твором «De rerum natura», де він подає в поетичній формі Епікурову філософію.— Стор. 162.

Лютер Мартин (1483 — 1546), вождь німецької реформації. Представник протестантського табору буржуазної поміркованої реформи (міської буржуазії, нижчої шляхти і частини князів). В німецькій селянській війні увіходить у спілку з контрреволюційним католицьким табором (державною владою, духівництвом і частиною світських князів, багатим дворянством і міським патриціятом) проти революційного табору (селян і міських плебеїв), що їхнім представком був Томас Мюнцер.— Стор. 90, 142, 246, 504, 505, 650.

Ляборд, Александр (Laborde, Alexandre) (1774 — 1842), французький археолог і письменник - мандрівник, боровся на стороні Австрії проти Великої французької революції. Після реставрації займав різні державні посади. Писав політико - економічні праці.— Стор. 448.

Ляверня, Люї (Lavergne, Louis) (1809 — 1880), французький реакційний політик і економіст.— Стор. 423, 447, 614.

Ляссаль, Фердінанд (Lassalle, Ferdinand) (1825 — 1864), засновник Загальної німецької робітничої спілки. З приводу його смерті Енґельс писав про нього: «Один з найвидатніших людей Німеччини. Він був для нас тепер дуже непевний приятель, у майбутньому майже певний ворог». Коли стало відомо більше про його взаємини з Бісмарком, Маркс загострив своє судження про нього: «Ляссаль на ділі зрадив партію. Він увійшов з Бісмарком у формальний контракт». Енґельс пише, що «вся велич Ляссалева базувалася на тому, що Маркс дозволяв йому протягом багатьох років причепурюватися результатами Марксових дослідів як своїми власними і до того ще... перекручувати їх... За Ляссалем - соціялістом на кожному кроці невідступно йде Ляссаль - демагог».— Стор. 70*, 77*, 62.

Лянчельотті, Секондо (Lancellotti, Secondo) (1575 — 1643), італійський абат, історик.— Стор. 354.

Ляскер, Едуард (Lasker, Eduard) (1829 — 1884), провідний політик німецької ліберальної буржуазії після 1866 р.— Стор. 99*.

Ляшатр, Моріс (Lachâtre, Maurice) (1814 — 1900), французький історик, комунар. Видав перше французьке видання «Капіталу».— Стор. 89*, 91*.

Льокк, Джон (Locke, John) (1632 — 1704), англійський філософ, боровся проти Декартового вчення про прирождені ідеї і зводив пізнання до досвіду. Метафізичний сенсуалізм, що його основоположник є Льокк, став вихідним пунктом, з одного боку, ідеалістичної філософії

Берклея, з другого — матеріялізму. Як економіст «Льокк репрезентував нову буржуазію в усіх формах, промисловців проти робітничої кляси і павперів, комерсантів проти старомодних лихварів, фінансистів проти державних боржників, і показав у своєму власному творі навіть буржуазний розсудок як людський нормальний розсудок» (Маркс).— Стор. 1, 50, 59, 80, 320, 527.
Льоран, Огюст (Laurent, Auguste) (1807 — 1853), французький хемік.— Стор. 246.

М

М. (Ґустав Мавр), білефельдський фабрикант; у листі до Куґельмана з 10 березня 1868 р. висловлює своє захоплення Марксом.— Стор. 772.
Маврер, Ґеорґ Людвіґ фон (Maurer, Georg Ludwig vo) (1790 — 1872), історик права, баварський державний радник, докладно довів, що приватна власність на землю утворилася лише протягом історії. «Його книги мають незвичайну вагу» (Маркс). Вже в Комуністичному маніфесті Маркс і Енґельс вказують на їх значення.— Стор. 34, 180.
Мавр, Зіґмунд (Mayer, Sigmund) віденський фабрикант.— Стор. 81*.
Мавр, Рудольф (Meyer, Rudolph) (1838 — 1899), видавець Родбертуса. Февдальний соціяліст, супротивник Бісмарка, Енґельсів знайомий.— Стор. 447, 688.
Мадзіні, Джузеппе (Mazzini, Giuseppe) (1805 — 1872), італійський буржуазний революціонер. На еміґрації у Франції заснував товариство «Молода Італія». Боровся за незалежність і єдність Італії та демократичну республіку, але спирався в цій боротьбі не на робітничий і селянський рух, а на ліберальне дворянство і освічену буржуазію. Стор. 49*.
Майснер, Отто (Meissner, Otto) (1850 — 1930), видавець у Гамбурґу. В його видавництві вийшов «Капітал».— Стор. 768.
Майцен, Авґуст (Meitzen, August) (1822 — 1910), статистик і економіст, писав про сільське господарство.— Стор. 180.
Мак Ґреґор, Джон (Macgregor, John) (1797 — 1857), шотляндський статистик і історик.— Стор. 213.
Мак Куллох, Джон Рамсей (MacCulloch, John Ramsay) (1789 — 1864), англійський економіст, «вульґаризатор рікардівської політичної економії, і одночасно найжалюгідніший образ її розкладу». «Апологет наявного. Єдине, що його страшить, робить комічним, це тенденція зиску до спаду; становищем робітників він цілком задоволений, як і взагалі всіма суперечностями буржуазної економії, що придушують своїм тягаром робітничу клясу». Його останні писання про гроші, податки тощо є чистісінькі оборонні промови за кожноразовий кабінет віґів. Таким способом ця людина добилася прибуткових посад» (Маркс).— Стор. 98, 105, 107, 142, 213, 257, 337, 363, 367, 437, 519, 521, 626.
Мак Лярен, Джемс (Mac Laren, James) шотляндський економіст. — Стор. 56.
Мак Леод, Генрі Деннінґ (MacLeod, Henry Dunning) (1821 — 1902), шотляндський економіст.— Стор. 25, 108.
Маколей, Томас (Macaulay, Thomas) (1800 — 1859), ліберальний англійський історик.— Стор. 213, 216, 618, 622.
Максиміліян фон Габсбурґ (Maximilian von Habsburg) (1832 — 1867), імператор Мехіко з 1864 до 1867.— Стор. 120.
Малтуз, Томас Роберт (Malthus, Thomas Robert) (1766 — 1843), англійський піп і економіст, «спритний пляґіатор». Заслуга його власне «є в тому, що він головний наголос ставить на нерівний обмін між капіталом і найманою працею». Але він робить це «з одного боку, щоб показати злидні трудящих кляс як доконечні... з другого — щоб показати капіталістам, що відгодований церковний і державний клер конче потрібний». Його теорія «про доконечність завжди ро-

ступцого непродуктивного споживання... чудово відповідала його меті — апологетика наявних англійських станів, лендлордизм, «держава і церква», пенсіонери, збирачі податків, десятини, національний борг, біржовики, поліцаї, попи і льокаї». (Маркс). Як засіб проти капіталістичних злиднів рекомендував пролетаріятові обмежити народжуваність.— Стор. 115 і далі, 159, 250, 286, 425, 444, 471, 481, 486, 491, 499 і далі, 507, 508, 509, 517, 521, 527, 545 і далі, 557, 607.

Ман, Джон (Mun, John), син Томаса Мана і видавець його творів.— Стор. 431.

Ман, Томас (Mun, Thomas) (1571 — 1641), англійський економіст, меркантиліст, член дирекції Остіндської торговельної компанії, один з найбагатших купців свого часу.— Стор. 430.

Мандевіль, Бернар де (Mandeville, Bernhard de) (1670 — 1735), англійський лікар і сатирик. Підіймав на глум буржуазне лицемірство поздержливости і моралі. «Безконечно сміліший і чесніший за філістерських апологетів буржуазного суспільства» (Маркс).— Стор. 288, 526, 528.

Маркс, Гайнріх (Marx, Heinrich) (1782 — 1838), радник юстиції у Трірі; батько Карла Маркса.— Стор. 47*.

Маркс, Дженні (Marx, Jenny) (1814 — 1881), дружина і бойовий товариш Карла Маркса. Дочка тайного урядового радника Людвіґа фон Вестфален. Не зважаючи на своє походження, вона пішла за Марксом, бадьоро переносила нестатки еміґрації і допомагала йому в його літературних працях.— Стор. 48*.

Маркс - Евелінґ, Елеонора (Туссі) (Marx Aveling, Eleanor (Tussy) (1856—1898), Марксова наймолодша дочка, дружина Ед. Евелінґа. Брала активну участь в англійському й інтернаціональному робітничому русі. Організатор лондонської спілки газових робітників і руху робітниць. Переклала багато соціялістичних праць на англійську мову.— Стор. 93*, 98*, 101*.

Маркс, Карл (1818 — 1883).— Стор. 47*, 80*, 88*, 89*, 90*, 97 — 102*, 5 і далі, 37, 42, 47, 49, 53 і далі, 58, 70, 78, 79, 91, 93, 97, 106, 142, 246, 272, 290, 293, 347, 453, 491, 525, 530, 540, 556, 598, 659, 660, 672, 697, 775, 758, 762 — 775.

Мартіно, Гаріет (Martineau, Harriet) (1802 — 1876), англійська письменниця, пропаґує вульґарно - економічні вчення Малтуза і Бентама.— Стор. 546.

Массі, Джозеф (Massey, Joseph) (помер 1784), англійський статистик і економіст. «Ще виразніше за Юма Массі змальовує процент як просту частину зиску» (Маркс).— Стор. 432.

Мекленбурґ, П. А., російський вчитель.— Стор. 82.

Мендельсон, Мозес (Mendelssohn, Moses) (1729 — 1786), німецький дрібнобуржуазний філософ, «прототип безголів'я». (Маркс).— Стор. 87*.

Меній Аґріппа (помер 493 до нашої ери), римський консул. За переказом безправні плебеї у наслідок конфлікту з упривілейованими патриціями покинули місто. Меній Аґріппа нібито спонукав їх вернутися, розказавши їм казку про шлунок і члени тіла та про їхню взаємну залежність як ілюстрацію природної взаємозалежности між патриціями і плебеями.— Стор. 294.

Мерівел, Герман (Merivale, Herman) (1806 — 1874), англійський державний діяч і економіст; теоретик колонізації.— Стор. 545.

Мерсьє де Ля Рів'єр, Поль П'єр (Mercier de la Rivière, Paul Pierre) (1720 — 1794), французький економіст, фізіократ. Має «передчуття, що додаткова вартість у промисловості принаймні... якось стосується до самих промислових робітників» (Маркс).— Стор. 65, 85, 102, 104, 111.

Меррей (Murray, Huhg) (1779 — 1846), англійський географ.— Стор. 275.

Мерфі, Джон Ніколя (Murphy, John Nicolas), англійський письменник.— Стор. 608.

Міньє, Франсуа (Mignet, François) (1796 — 1884), французький історик і ліберальний публіцист перед 1830 р. Потім прихильник буржуаз-

ного королівства і приятель реакціонера Тьєра. Писав історичні праці про Велику французьку революцію.— Стор. 55*.

Мілл, Джемс (Mill, James) (1773 — 1836), англійський історик, філософ і економіст. «Перший, хто в систематичній формі подав теорію Рікарда». Своїми спробами розплутати суперечності теорії Рікарда «він сам заплутується в суперечностях, його спроби їх розв'язати являють собою разом з тим початок розкладу теорії, яку він догматично обстоює».— Стор. 70, 79, 108, 136, 148, 286, 363, 425, 433, 434, 435, 481, 484, 486, 521, 646.

Мілл, Джон Стюарт (Mill, John Stuart) (1806 — 1873), син Джемса Мілла, англійський філософ і економіст, фритредер і еклектик, епігон клясичної політичної економії, яким завершується розклад Рікардівської школи. Шукає компромісу між її вченнями та соціялістичними вимогами пролетаріяту. — Стор. 83*, 79, 89, 302, 363, 425, 433, 502, 508, 511, 521.

Міллер, Адам (Müller, Adam) (1779 — 1829), німецький політик і економіст. Економічний романтик, чий «глибокий розум... є в тому, що він бачить хмари пилу поверхні і чванливо тлумачить цей пил як щось таємниче і значне» (Маркс).— Стор. 80.

Міллер, Антон (Müller, Anton) з Данціґа (коло 1579 р.), винахідник стьожкового млина.— Стор. 354.

Мірабо, Віктор Р. де (Mirabeau, Victor R. de) (1715 — 1789), французький економіст, фізіократ, «примхливо патріярхальний». «Февдальна зовнішність фізіократичної системи, яка насправді збуржуазнює февдалізм, зробила з нього мрійного прихильника і розповсюджувача» (Маркс). Щоб одрізнити його від його сина (див. нижче), його називають: Мірабо батько.— Стор. 527, 660.

Мірабо, Оноре (Mirabeau, Honoré) (1749 — 1791), французький політик. Син Віктора Мірабо. Не зважаючи на своє аристократичне походження, він пристав до буржуазії, висунувшись на її вождя. Славний промовець. Кінець - кінцем дав себе підкупити дворові, проте довіри у нього не здобув. Обстоював вимогу конституційної монархії.— Стор. 399, 618, 632, 644, 653.

Модслей, Генрі (Maudsley, Henry) (1771 — 1831), англійський інженер, підприємець і винахідник.— Стор. 314.

Молешот, Яков (Moleschott, Jacob) (1822 — 1893), німецький природознавець і лікар, вульґарний матеріяліст; див. Людвіґ Бюхнер.— Стор. 51*.

Молінарі, Ґюстав де (Molinari, Gustave de) (1819 — 1911), бельґійський економіст, був на стороні ліберальної буржуазії.— Стор. 350, 509, 665.

Мольєр, Жан Баптіст Покелен (Molière, Jean Baptiste Poquelin) (1622—1673), великий французький поет, автор відомих комедій, передовий борець молодої буржуазії проти февдалізму. (Цитований вірш належить фактично Буальо Депрео, див. Буальо).— Стор. 562.

Момзен, Теодор (Mommsen, Theodor) (1817 — 1903), німецький історик і дослідник старовини.— Стор. 120, 123.

Монталямбер, Шарль Рене де (Montalembert, Charles René de) (1810 — 1870), французький державний діяч і письменник, фанатичний передовий борець ультрамонтанців і права езуїтів навчати.— Стор. 392.

Монтей, Аман Алексі (Monteil, Amans Alexis) (1769 — 1850), французький історик, оборонець ідей Великої французької революції.— Стор. 642.

Монтеськьє, Шарль Люї де (Montesquieu, Charles Louis de) (1689 — 1755), французький політичний письменник, батько європейського лібералізму. Представник так званої кількісної теорії грошей.— Стор. 50, 79, 526, 652.

Мор, (Morus), *сер Томас* (More, Sir Thomas) (1478 — 1535), англійський державний діяч і утопіст.— Стор. 527, 619, 634.

Мортон, Джон Чалмерс (Morton, John Chalmers) (1821 — 1888), англійський аґроном.— 468, 306.

Мост, Йоган (Most, Johann) (1846 — 1906), німецький соціяль - демократ, з професії палітурник. Потім анархіст; видавав часопис «Freiheit» у Лондоні.— Стор. 70*.

Мур, Самюел (Moore, Samuel), англійський суддя, приятель Маркса і Енґельса. Перекладач I тому «Капіталу» на англійську мову.— Стор. 93* і далі.

Н

Несміс, Джемс (Nasmuth, James) (1808 — 1890), англійський інженер, винахідник парового молота.— Стор. 315, 342, 362.

Нібур, Бертольд Ґеорґ (Niebuhr, Berthold Georg) (1776 — 1831), німецький дослідник історії і буржуазний політик. Автор побудованої на критичних дослідах - джерелах історії постання римської держави.— Стор. 179.

Норт, сер Дудлей (North, Sir Dudley) (1641— 1691), англійський економіст, послідовник Петті. Бувши сам одним з найвидатніших торговців левантськими товарами, він обстоював теоретично інтереси промислового і комерційного капіталу проти земельної власности. У нього, як одного з перших, знаходимо вимогу вільної торговлі. — Стор. 76, 80, 89, 320, 527.

Ньюмарч, Вільям (Newmarch, William) (1820 — 1882), директор банку, відомий англійський економіст, статистик, написав два томи продовження історії цін Тука. Прихильник Рікарда, ортодоксальний фритредер.— Стор. 233

Ньюнем, Г. Б. (Newnham, G. B.), англійський адвокат (цитується працю з 1815 р.).— Стор. 513.

Ньюмен, Самюел П. (Newman, Samuel P.) (1796 — 1842), американський економіст, професор риторики.— Стор. 113, 155.

Ньюмен, Френсіс Вільям (Newman, Francis William) (1805 — 1897), англійський письменник, піп, професор старих мов.— Стор. 624, 628.

О

Оверстон, Самюел Джонс (Overstone, Samuel Jones) (1796 — 1883), англійський банкір, оборонець currency - principle, батько основаного на ньому банківського закону з 1844 р.— Стор. 79, 98 — 99.

Ож'є, Марі (Augier, Marie), французький журналіст.— Стор. 656.

Олмстед, Фредерік Ло (Olmsted, Frederick Law) (1822 — 1903), американський практичний сільський господар. Мандрував по Англії і Сполучених штатах і писав про становище сільського господарства.— Стор. 146.

Опдайк, Джордж (Opdyke, George) (1805 — 1880), американський економіст, ньюйоркський банкір, потім бурмістер Нью - Йорку, республіканець.— Стор. 117.

Оркней, Елізабет Вільє, леді (Orkney, Elizabeth Villier, Lady) (1657 — 1733), любовниця короля Вільгельма Оранського (Вільяма III).— Стор. 623.

Ортес, Джаммарія (Ortes, Giammaria) (1713 — 1799), венеційський монах, один з найвидатніших італійських економістів, супротивник меркантилістів, предтеча клясичної економії. Стор. 527, 556.

Оуен, Роберт (Owen, Robert) (1771 — 1858), англійський утопічний соціяліст; бувши спершу фабрикантом, він на основі своїх практичних досвідів у своїх фабриках дійшов свого комуністичного вчення. Відкидав усяке застосовання насильства. Свій плян на майбутнє він опрацював, виходячи з того знання справи, яке йому дала його практика. За те, що він признавав комунізм, офіціяльне суспільство відцуралося його. Його спроби заснувати в Америці комуністичні колонії не вдалися. Тоді «він звернувся безпосередньо до робітничої кляси і працював у її лавах ще 30 років. Всі суспільні рухи, всі дійсні поступи, що сталися в Англії в інтересах робітників, зв'язані з ім'ям Оуена» (Енґельс).— Стор. 38, 53, 236, 331, 406, 422, 749, 773.

П

Палмерстон, лорд (Генрі Джон Темпл) (Palmerston, Lord) (Henry John Temple) (1784 — 1865), англійський державний діяч. Як міністер-прем'єр підчас Кримської війни — представник реакційної зовнішньої політики, зручної для царату; викрив це Маркс. «Гнобителі завжди могли сподіватися на його (Палмерстона) допомогу; а пригноблених він щедро обдаровував своїми великим вкладами красномовної великодушности» (Маркс).— Стор. 380.

Паньїні, Джованні Франческо (Pagnini, Giovanni Francesco) (1775 — 1789), італійський економіст, автор багатьох праць про рух цін.— Стор. 51.

Певі, Філіп (Pusey, Philip) (1799 — 1855), англійський аґроном, ліберальний депутат.— Стор. 583.

Пекер, Константен (Pecqueur, Constantin) (1801 — 1887), французький економіст і соціяліст, що пропонував удержавлення засобів продукції буржуазною державою як спосіб усунути нерівний поділ засобів продукції.— Стор. 525,657.

Перрі, Чарлз Генрі (Parry, Charles Henry) (1779 — 1860), англійський лікар і письменник, автор книги про вплив хлібних мит на різні кляси сільської людности.— Стор. 54, 512, 581.

Перікл (коло 490 — 429 до нашої ери), проводир атенської демократії за часів її найвищого економічного і культурного розквіту. Він скасував найважливіші привілеї аристократії на користь чистому майновому розчленованню панівної кляси. Під його проводом атенська держава широко розгорнула торговельну і колонізаційну діяльність. Провадив пелопонезьку війну проти Спарти.— Стор. 299.

Пето, сер Самюел Мортон (Peto, Sir Samuel Morton) (1809 — 1889), великий англійський будівельний підприємець.— Стор. 178.

Петті, сер Вільям (Petty, Sir William), англійський економіст і статистик. «Засновник сучасної політичної економії, один з найгеніяльніших і найориґінальніших економістів-дослідників» (Маркс).— Стор. 9, 16, 42, 51, 59, 78, 96, 100, 123, 212, 250, 276, 282, 298, 356, 470, 527.

Піл, сер Роберт (Peel, Sir Robert) (1750 — 1830), англійський фабрикант. стор. 654.

Піл, сер Роберт (Peel, Sir Robert) (син згаданого вище) (1788 — 1850), англійський державний діяч, торі. Його ім'ям названо банківський закон з 1844 р. «Цей буржуазний синок, опинившися проводирем земельної аристократії... використовував... своє проводирство... завжди на те, щоб одвоювати в неї поступки буржуазії (скасовання мит на збіжжя). Його найвидатніші промови складаються з масового нагромадження загальників, між якими він спритно групує багато статистичних дат» (Маркс).— Стор. 83*, 97, 176, 667.

Піндар (522 — коло 443 до нашої ери), грецький лірик.— Стор. 655.

Пінто, Ісаак (Pinto, Isaac) (1715 — 1787), багатий голляндський єврей, дорадник і фінансист голляндської держави. Автор низки економічних праць.— Стор. 105.

Пірсон, Чарлз (Pearson, Charles), англійський лікар.— Стор. 188.

Піт, Вільям (Pitt, William) (1759 — 1806), один з найреакційніших англійських державних діячів, міністер-прем'єр за часів Французької революції. Організатор інтервенційної війни проти французької революції і воєн проти Наполеона І; 1798 р. придушив ірляндське повстання і провів низку реакційних заходів проти робітничого руху.— Стор. 155, 638.

Платон (коло 428—коло 348 до нашої ери), грецький філософ, ідеолог кляси рабовласників. Основоположник об'єктивного ідеалізму. За його вченням ідеї речей існують вічно і незмінно поза простором і часом. Він протиставить їх як істинно сущі минущим почуттєвим речам. У своїх діялогах він розвиває елементи ідеалістичної діялектики. Політично бувши ворогом демократії, він у своїй книзі

про державу розвинув реакційну утопію споживчого комунізму для панівної аристократичної кляси «вартових» (тобто володарів, філософів і солдатів), яким він підпорядковує ремісників і селян. Торговлю і обмін він виключає.— Стор. 299, 686.

Постлетвайт, Малакі (Postlethwayt, Malachy) (коло 1707 — 1767), англійський економіст. Видавець великого торговельного лексикону і автор багатьох праць про брітанську торговельну політику.— Стор. 214.

Поттер, Едмунд (Potter, Edmund), англійський фабрикант.—Стор. 233, 487—490, 508.

Прайс, Річард (Price, Richard) (1723 — 1791), англійський ліберальний теолог, виступав за американський незалежний рух. Друг Франкліна. Писав про державні фінанси.— Стор. 14, 580, 626.

Протагор (коло 481 — 411 до нашої ери),2 грецький філософ, софіст, ставив людину в центральному пункті свого вчення («людина — міра всіх речей»); був притягнений до суду за те, що існування богів проголосив непевним.— Стор. 191.

Прудон, П'єр Жозеф (Proudhon, Pierre Joseph) (1809 — 1865), французький дрібнобуржуазний соціяліст, один з теоретичних обґрунтовувачів анархізму. Прудон «теревенить про економічні категорії як про... вічні ідеї і таким обхідним шляхом вертається знову до погляду буржуазної економії». «Його соціялізм є «змальовання філістерської утопії». Через те, що він ніколи не розумів справді наукової діялектики, він дійшов тільки до софістики» (Маркс). Прудонівські теорії, проти яких Маркс написав «Злиденність філософії», довгий час мали великий вплив у Франції.— Стор. 49*, 31, 42, 45, 349, 432, 452, 499.

Р

Равенстовн, Персі (Ravenstone, Piercy) (писав коло 1825 р.), англійський політико-економ, який фактично визнає історично визначений характер капіталу і доводить, що підвищення продуктивности праці збільшує капітал, тобто чуже багатство.— Стор. 356, 429.

Райдер (Ryder) фабрикант у Болтоні, винахідник кувальної машини.— Стор. 319.

Райт, Томас (Wright, Thomas) (1711 — 1786), англійський дослідник природи.— Стор. 625.

Райх Едуард (Reich, Eduard) (1836 — 1915), німецький лікар і популярний письменник з природознавства.— Стор. 296.

Рамсей, сер Джордж (Ramsay, Sir George) (1800 — 1871), англійський філософ і економіст. Історично він стоїть на тому пункті, «де сама політична економія, на основі своєї аналізи, оголошує капіталістичну форму продукції, а тому й капітал, не за абсолютну, а тільки за «випадкову» історичну умову продукції. Проте, Рамсей не досить далеко пішов у своїй аналізі, щоб зробити з неї висновки» (Маркс).— Стор. 115, 118, 253, 429, 481, 543.

Рау, Карл Гайнріх (Rau, Karl Heinrich) (1792 — 1870), німецький політико-економ, «німецький Сей» (Маркс).— Стор. 676, 679, 681.

Раффлес, сер Томас Стемфорд (Raffles, Sir Thomas Stamford) (1781 — 1826), англійський колоніяльний урядовець, губернатор Яви.— Стор. 292, 648.

Рамаццінi, Бернардіні (Ramazzini, Bernardini) (1633 — 1714), італійський лікар, вивчав особливо хороби робітників.— Стор. 296.

Редґрев, Александр (Redgrave, Alexander), англійський фабричний інспектор.— Стор. 208, 307, 325, 330, 344, 360, 374, 380 і далі, 462, 475, 476.

Рессел, лорд Джон (Russel, Lord John) (1792 — 1878), англійський ліберальний державний діяч.— Стор. 499, 624.

Рід, Джордж (Read, George).— Стор. 193.

Рікардо, Давід (Ricardo, David) (1772 — 1823), англійський економіст, останній великий представник клясичної політичної економії. Рікардо виходить з визначення вартости робочим часом і «примушує

науку... здати собі справу, до якої міри взагалі... наука, що передає тільки форми виявлення процесу, і самі ці виявлення, відповідають тій основі, на якій базується внутрішній зв'язок, дійсна фізіологія буржуазного суспільства... Це і є велике історичне значення Рікарда для науки». З цим пов'язано те, «що Рікардо викриває економічну суперечність кляс — як її показує внутрішня суперечність,— висловлює її, і через це в політичній економії схоплюється, відкривається історичну боротьбу і процес розвитку в його корені» (Маркс). Проте, Рікардо не розумів історичного характеру капіталістичного способу продукції, він розглядає його як вічний.— Стор. 62*, 82*, 85*, 19, 26, 38, 41 і далі, 44 і далі, 79, 98, 119, 138 153, 174, 244, 317 і далі, 321 і далі, 336, 357 і далі, 363, 424, 433, 438, 439, 444, 450, 477, 486, 501 і далі, 511, 517, 525, 543, 655, 689, 769, 774.

Річардсон, сер Бенджемен Вард (Richardson, Sir Benjamin Ward) (1828—1896), англійський гігієніст.— Стор. 196, 197.

Робертс, сер Джордж (Roberts, Sir George) (1803 — 1860), англійський історик.— Стор. 621.

Родбертус - Яґецов, Карл (Rodbertus - Jagetzow, Karl) (1805 — 1875), німецький економіст. Катедерсоціяліст. Його теорія земельної ренти відбиває його власне соціяльне становище як померанського поміщика. Родбертус «передчуває відмінність додаткової вартости від її спеціяльних форм... але минається з правдою, бо в нього з самого початку йдеться про значення певного феномену, земельної ренти, а не про те, щоб знайти загальний закон» (Маркс). В теорії національного доходу Родбертус «повторює в суті вчення Адама Сміса, включаючи і його основну помилку (розклад вартости на заробітну плату і додаткову вартість)» (Ленін). — Стор. 62*, 447, 671, 682, 684, 687. 688, 689,

Роджерс, Джемс (Rogers, James) (1823 — 1890), англійський ліберальний економіст, один з головних представників історичної школи англійської політичної економії. Теоретик і економполітик фритредерської партії. Стор, 580, 584, 622, 646.

Рож'є, Шарль Лятур (Rogier, Charles Latour) (1800 — 1885), бельґійський державний діяч, поміркований ліберал, оборонець конституційної монархії.— Стор. 217.

Россі, Пелеґріно Люїджі (Rossi, Pellegrino Luigi) (1787 — 1848), італійський вульґарний економіст і державний діяч. Сповнений «надмірної мудрости і бундючного многослів'я» (Маркс).— Стор. 125, 485.

Руа, Ж. (Roy, J.), перекладач першого тому «Капіталу» на французьку мову.— Стор. 89*.

Руар дю Кар, Пі Марі (Rouard du Card, Pie Marie), католицький духовник.— Стор. 191.

Рубенс, Петер Павль (Rubens, Peter Paul) (1577 — 1640), славний нідерляндський художник — Стор. 234.

Руґе, Арнольд (Ruge, Arnold) (1802 — 1880), німецький письменник, молодогеґельянець, переслідуваний як демагог. З Марксом видавав «Німецько - французькі щорічники» («Deutsch - französische Jahrbücher») (1844). Маркс дуже скоро відмежувався від нього. Дрібнобуржуазний революціонер, скінчив як прибічник Бісмарка.— Стор. 48*, 37, 106.

Ру - Лявернь, П'єр Селестен (Roux - Lavergne, Pierre Celestin) (1802 — 1874), французький історик і політик. Прихильник неокатолицтва Бюше, кінець - кінцем еволюціонував на прихильника ультрамонтанського попівства.— Стор. 640.

Румфорд, див. Томпсон, Бенджамен.

Руссо, Жан Жак (Rousseau, Jean Jacques) (1712 — 1778), французький письменник, найвидатніший ідеолог революційної дрібної буржуазії перед Великою французькою революцією. Бувши захоплений сам ідеями просвітництва, він разом з тим виступає проти його раціоналізму. Він вихваляє природний стан первісної рівності. Розвиток цивілізації, за Руссо, веде до найвищого посилення нерівности в абсолютній монархії і саме тому до нової рівности соціяльного дого-

вору (contrat social), який у нього править тільки за ідеологічний вираз відносин капіталістичної товарової продукції, які є формально договірні відносини. Обґрунтовує право народу на насильне проганння деспотів. Його педагогічні і політичні праці мали великий вплив на сучасників. Якобінці, от як Робесп'єр, бачили в ньому свого теоретичного предтечу.— Стор. 644.

С

Савндерс, Р. Дж. (Saunders, R. J.), фабричний інспектор.— Стор. 229, 238, 332.
Седлер, Майкел Томас (Sadler, Michael Thomas) (1780 — 1835), англійський соціяль-реформіст, член Нижньої палати, супротивник Малтуза і вільної торговлі.— Стор. 581, 607.
Сей, Жан Баптіст (Say, Jean Baptiste) (1767 — 1832), французький вульґарний економіст. Сей, «ця жалюгідна людина», «яка свою пласку поверховість намагається прикрити тим, що вона половинчастість і помилки А. Сміса розчиняє в абсолютно загальних фразах», «він ішов на злади з Смісом тільки на те, щоб мати принаймні ту заслугу, що вніс певний формальний порядок [у його думки]». Відрізняється від своїх наступників вульґарних економістів тим, що він «знаходить матеріял ще не в цілком опрацьованому вигляді, отже більш-менше сам ще працює над розв'язанням економічних проблем з погляду політичної економії» (Маркс).— Стор. 41, 70, 108, 116, 142, 154, 296, 317, 366, 438, 453, 506, 517.
Секст Емпірік (Sextus Empir) римський філософ.— Стор. 298.
Сен-Сімон, Кльод Анрі, Конт де (Saint-Simon, Claude Henri, Conte de) (1760 — 1825), французький утопічний соціяліст, «один з трьох великих утопістів [Сен-Сімон, Фур'є, Оуен], що виступили як оборонці інтересів пролетаріяту... відзначався тією геніяльною далекозорістю, в наслідок якої майже всі не суто економічні думки пізніших соціялістів у нього є вже в зародку» (Енґельс).— 508, 749.
Сеніор, Вільям Нассав (Senior, William Nassau) (1790 — 1864), англійський економіст, «чистий апологет існуючого і звідси вульґарний економіст», «адвокат освіченої буржуазії» (Маркс).— Стор. 169 і далі, 172 і далі, 204, 257, 334, 363, 405, 413, 459, 463, 508, 519, 614, 630.
Сетбер, Ґеорґ Адольф (Soetbeer, Georg Adolf) (1814 — 1892), німецький економіст, статистик фінансів і цін.— Стор. 92*.
Сідмавт, Генрі Еддінґтон (Sidmouth, Henry Addington) (1757 — 1844), брітанський реакційний державний діяч.— Стор. 355.
Сімон, сер Джон (Simon, Sir John) (1816 — 1904), відомий англійський лікар, провадив як член таємної Державної ради низку дослідів стану здоров'я і становища англійського робітничої людности.— Стор. 328, 388 і далі, 564, 567, 572, 574, 586, 587.
Сісмонді, Жан Шарль Сімонд де (Sismondi, Jean Charles Simonde de) (1773 — 1842), швайцарський економіст і історик. Критикує клясичну політичну економію з погляду економічної романтики. «Він відчуває саме основну суперечність: безперешкодний розвиток продуктивної сили і збільшення багатства, що разом з тим складається з товарів, мусить бути посрібнене, з одного боку; з другого — як основу — обмеження маси продуцентів на доконечних засобах існування» (Маркс). «За всіма пунктами він відрізняється від клясиків тим, що вказує суперечності капіталізму. Це з одного боку. З другого боку, в жодному пункті він не може (та й не хоче) продовжувати аналізи клясиків і тому обмежується сантиментальною критикою капіталізму з погляду дрібного буржуа» (Ленін).— Стор. 82*, 109, 125, 179, 251, 452, 480, 490, 493, 494, 497, 498, 506, 557, 658.
Скарбек, Фридерик (1728 — 1866), польський економіст.— Стор. 263, 285.
Скроп, Джордж, П. (Scrope, George P.) (1797 — 1876), англійський геолог і економіст, фритредер, оборонець фабричних законів.— Стор. 508.

Сміс, Адам (Smith, Adam) (1723 — 1790), англійський економіст і філософ. Надає клясичній політичній економії її розвиненого вигляду. Маркс називає його економістом мануфактурного періоду. Велику вагу мали його теорії про поділ праці, про продуктивну працю і про додаткову вартість. За його вченням справжнє національне багатство є не в грошах,— як твердять меркантилісти,— а в корисній праці, що створює мінові вартості. За Смісом промислова праця, а не лише сільськогосподарська, як у фізіократів, створює додаткову вартість. «Суперечності А. Сміса мають те важливе, що включають проблеми, які він хоч і не розв'язує, але висловлює тим, що він собі суперечить» (Маркс). Головна помилка в його теорії репродукції, помилка, що її викрив Маркс, є те, що він не бере до уваги сталого капіталу, розкладає товарову вартість на заробітну плату і додаткову вартість. Стор. 59*, 11 і далі 42, 78, 79, 119, 213, 282, 288, 295, 296, 317, 338, 384, 425, 438, 449, 451, 453, 456, 461, 470, 473 і далі, 482, 501, 506, 522, 525, 527, 528 і далі, 532, 553, 615, 636, 656, 674, 769.

Сміс, Ґолдвін (Smith, Goldwin) (1823 — 1910), англійський історик і політик, оборонець боротьби американської Півночі проти рабовласницького Півдня в американській громадянській війні.— Стор. 646.

Сміс, Едуард (Smith, Edward) (коло 1818 — 1874), англійський лікар і письменник на медичні теми, експерт англійського уряду в законодавстві про бідних.— Стор. 324, 586.

Сніджі (Snigge), англійський юрист і суддя за Якова I.— Стор. 622.

Сомерс, Роберт (Somers, Robert) (1822 — 1891), англійський журналіст і газетний видавець; працював над питаннями грошовими і банківськими.— Стор. 630.

Сотерленд, герцоґиня (Sutherland) (1806 — 1868).— Стор. 630.

Софокл (495 — 406 до нашої ери), грецький поет, що вславився своїми трагедіями.— Стор. 87.

Спінова, Бенедіктус де (Spinoza, Benedictus de) (1632 — 1677), голляндський філософ. Енґельс називає його блискучим представником діялектики в новішій філософії. Пантеїст. Заперечував особисту свободу волі. Один з перших критиків біблії.— Стор. 88*, 508.

Стафорд, Вільям (Stafford, William) (1554 — 1612), англійський письменник, придворний.— Стор. 641.

Степлтон (Stapleton), консервативний член англійського парляменту. Стор. 512.

Страйп, Джон (Strype, John) (1643 — 1737), англійський історик церкви, заступник вікарія.— Стор. 635.

Стрехен, Вільям (Strahan, William) (1715 — 1785), англійський друкар і видавець творів Давіда Юма, Адама Сміса та інших прихильників віґів.— Стор. 528.

Струсберґ, Бетель Генрі (Strousberg, Bethel Henry) (у Маркса: Strousberg) (1823 — 1884), великомаштабний німецький фінансовий спекулянт, особливо в царині будування залізниць. Скінчив банкрутством.— Стор. 178.

Стюарт, сер Джемс Д. (Steuart (Stewart), Sir James D.) (1712 — 1780), англійський економіст. Його вчення є «раціональний вираз меркантилізму» (Маркс). «Його заслуга для розуміння капіталу є в тім, що він довів, як відбувається процес відокремлення умов продукції, як власности певних кляс, від робочої сили» (Маркс). Пояснює зиск з надвишки ціни над вартістю.— Стор. 98*, 78, 99, 103, 130, 268, 286, 356, 470, 527, 557, 619, 628, 643.

Стюарт, Дюґалд (Stewart, Dugald) (1753 — 1828), шотляндський філософ і політико - економ, вульґаризатор Адама Сміса.— Стор. 257, 279, 294, 407.

Стюарт (Stuart), шотляндський пануючий дім, з 1603 до 1714.— Стор. 623.

Стюарт, Дж. (Stuart, J.), англійський фабричний інспектор. — Стор. 227, 248.

Сюллі, Максіміліян де Бетюн (Sully, Maximilian de Bethune). (1560 — 1641), французький державний діяч і економіст.— Стор. 527.

Т

Тавнсенд, Джозеф (Townsend, Joseph) (1739 — 1816), англійський піп, «вихваляє злидні як доконечну умову багатства» (Маркс). — Стор. 286, 527, 557.

Талбот, Чарлз, дюк оф Шрюсбері (Talbot, Charles, Duke of Shrewsbury) (1660 — 1718), англійський державний діяч, торі.— Стор. 623.

Тейлор, Седлей (Taylor, Sedley), англійський письменник, пише про кооперацію, обвинувачує Маркса в фалшуванні цитат.— Стор. 101*.

Тімпл, сер Вільям Барт. (Temple, Sir William Bart). (1628 — 1699), англійський державний діяч і письменник. Стор. 527.

Тит (Titus) (40 — 81), римський імператор з 79 до 81 р.— Стор. 325.

Томпсон, сер Бенджемін (*ковнт оф Ремфорд*) (Thompson, Sir Benjamin (Count of Rumford). (1753 — 1814), англійський письменник, став на баварську державну службу як військовий міністер по скінченні англійсько - американської війни. Відомий як фундатор притулків для бідних.— Стор. 512.

Томпсон, Вільям (Thompson, William) (коло 1785 — 1833), англійський економіст, прибічник Оуена, найвидатніший науковий представник оуенівського комунізму.— Стор. 295.

Торес, Жак де (Thoraisse, Jacques de), кастелян на Безансоні при герцоґах і графах Бурґундських.— Стор. 642.

Торнтон, Вільям Томас (Thornton, William Thomas) (1813 — 1880) англійський економіст, прихильник Джона Стюарта Мілла. — Стор. 123, 209.

Торренс Роберт (Torrens, Robert) (1780 — 1864), англійський офіцер і економіст, фритредер; один з головних представників т. зв. «currency principle».— Стор. 114, 123, 135, 334.

Тріменгір, Гейдж Сеймур (Tremenheere, Hugh Seymour) (1804 — 1893), англійський письменник.— Стор. 126, 191, 204.

Тук, Томас (Tooke, Tomas) (1774 — 1858), англійський економіст, автор важливої «Історії цін з 1792 — 1856 р.» Виступав проти теоретиків currency principle. Маркс називає його «останнім англійським економістом, що має певну вартість (of any value)».— Стор. 233.

Тукідід (471 або 460 — 339 до нашої ери), атенський письменник - історик, найвидатніший грецький історик.— Стор. 299.

Туккер, Джовія (Tucker, Josiah) (1712 — 1799), англійський економіст, предтеча А. Сміса, прихильник фритредерського вчення, виступив за відділення американських колоній від метрополії.— Стор. 214, 528, 656.

Туккет, Дж. Д. (Tuckett, J. D.)— Стор. 295, 621, 646.

Туппер, Мартін Фарквар (Tupper, Martin Farquhar) (1810 — 1889), англійський письменник і поет, зразок пласкости.— Стор. 520.

Тюнен, Йоган Гайнрих фон (Thünen, Johann Heinrich von) (1783 — 1850), німецький економіст, мекленбурзький землевласник.— Стор. 531.

Тюрґо, Анн Р. (Turgot, Anne R.) (1727 — 1781), французький державний діяч і економіст, фізіократ, найвидатніший учень Кене. «У Тюрґо ми знаходимо фізіократичне вчення в його найрозвиненішому вигляді» (Маркс).— Стор. 131, 250, 449.

Тьєр, Люї Адольф (Thiers, Louis Adolphe) (1797 — 1877), французький державний діяч і історик, рішучий оборонець клясових інтересів буржуазії, кат Паризької комуни. «Майстер дрібного державного шахрайства, віртуоз кривоприсяги і зради», «послідовний тільки в своїй жадобі до багатства і у своїй зненависті до тих, хто його створює» (Маркс).— Стор. 55*, 367, 615.

Тьєррі, Огюстен (Thierry, Augustin) (1795 — 1856), французький письменник - історик, його найвідоміша праця — це десять «Листів про історію Франції». Вивчання творів цього напряму Маркс проголосив доконечним для пізнання законів руху буржуазного суспільства.— Стор. 55*.

У

Уоллес, Роберт (Wallace, Robert) (1697 — 1771), англійський піп, автор кількох праць з питання про населення.— Стор. 286.

Уркварт, Давід (Urquhart, David) (1805 — 1877), англійський дипломат і письменник, виступав за Туреччину проти прихильної до царату орієнтальної політики англійського уряду (лорд Палмерстон). Його викриття служили Марксові й Енґельсові за матеріял для статтей про питання міжнародньої політики.— Стор. 58, 297, 424, 630, 645, 646.

Ф

Фавльгабер, Йоган (Faulhaber, Johann) (1580 — 1635), німецький математик.— Стор. 307.

Фавсет, Генрі (Fawcett, Henry) (1833 — 1884), англійський філантропічний економіст і ліберальний державний діяч. Прихильник Дж. Ст. Мілла.— Стор. 472, 521, 522, 562, 646.

Фавхер, Юліюс (Faucher, Julius) (1820 — 1878), німецький вульґарний економіст, «справжнісінький Мюнхгавзен брехні», «фритредер, який не знає навіть того, що таке буржуазія» (Маркс). З його прізвища Маркс утворив дієслова «vorfauchen» і «lügenfauchen» *.— Стор. 773.

Фар, (Farre) (1804 — 1886), видатний лондонський лікар. Стор. 219.

Ферберн, сер Вільям (Fairbairn, Sir William) (1789 — 1784), шотляндський підприємець, інженер і винахідник. Один з перших будував залізні пароплави.— Стор. 362.

Ферґюсон, Адам (Ferguson, Adam) (1723 — 1816), шотляндський філософ і історик, прихильник Юма, вчитель Адама Сміса.— Стор. 78, 288, 295, 296.

Ферранд (Ferrand), депутат англійського парляменту.— Стор. 207, 344, 487.

Ферр'є, Фр. Люї Оґюст (Ferrier, Fr. Louis Auguste) (1777 — 1861), французький молодший інспектор митниці і економіст. Маркс називає його «співцем бонапартистської прогібіційної системи», його і Ґаніля — «економістами імперії», тобто першої французької імперії. Стор. 24.

Філден, Джон (Fielden, John) (1784 — 1849), англійський великий промисловець і політик. Учень Коббета. Підтримує біл про 10 - годинний робочий день.— Стор. 332, 341, 654, 773.

Філіпп VI Валюа (Philippe VI, de Valois) (1293 — 1350), французький король з 1328 до 1350.— Стор. 50.

Фіхте, Йоган Ґотліб (Fichte, Johann Gottlieb) (1762 — 1814), німецький філософ, «клясичний представник суб'єктивного ідеалізму» (Ленін). У розвитку діялектики предтеча Геґеля.— Стор. 17.

Флітвуд, Вільям (Fleetwood, William) (1656 — 1723), англійський єпископ, письменник і прихильник віґів.— Стор. 212.

Флетчер, Ендрю (Fletcher, Andrew) (1635 — 1716), шотляндський патріот, член шотляндського парляменту.— Стор. 622.

Фоґт, Карл (Vogt, Karl) (1817 — 1895), німецький дослідник природи, вульґарний матеріяліст. Дрібнобуржуазний демократ, завзятий ворог комунізму. Оббріхував Маркса і його політичну діяльність. Маркс викрив його як денунціятора і платного аґента Наполеона III.— Стор. 49*.

Фоєрбах, Людвіґ (Feuerbach, Ludwig) (1804 — 1872), німецький філософ. «Процес розвитку Фоєрбаха є процес розвитку — щоправда не цілком ортодоксального — геґельянця до матеріялізму» (Енґельс). В основному філософському питанні, що матерія не є витвір духа, а що дух сам є тільки продукт матерії, Фоєрбах — чистий матеріяліст, хоч і жахається назви матеріялізму. Навпаки, у філософії релігії та етиці виявляється Фоєрбахів ідеалізм. Бо «він аж ніяк не

* у розумінні: прибрехати, перебрехати.— *Ред.*

хоче знищити релігії, він хоче її вивершити». «Він і як філософ спинився на півдорозі. Був знизу матеріяліст, зверху ідеаліст» (Енґельс).— Стор. 47*, 50*.
Фонтре, А. Л. (Fonteret, A. L.) (пише коло 1850 р.), французький лікар і гігієніст.— Стор. 296.
Форбонне, Франсуа Верон де (Forbonnais, François Véron de) (1722 — 1800), французький фінансист і економіст, меркантиліст і прихильник охоронного мита, супротивник фізіократів.— Стор. 50.
Форбс (Forbes), винахідник машини churka, що відділяє бавовняне волокно від насіння.— Стор. 321.
Форстер, Натаніел (Forster, Nathaniel) (коло 1726 — 1790), англійський проповідник і економіст.— Стор. 214, 354, 625, 626.
Форстер, Вільям Едуард (Forster, William Edward) (1818 — 1886), англійський ліберальний державний діяч із школи Кобдена.— Стор. 570, 571.
Фортескю, сер Джон (Fortescue, Sir John) (коло 1394 десь до 1476), англійський юрист і вищий суддя.— Стор. 618, 619.
Фрайтаґ, Ґустав (Freytag, Gustav) (1816 — 1895), німецький письменник романіст, реаліст, співець буржуазії і ремесничого стану, прихильник лібералізму.— Стор. 638.
Франклін, Бенджемін (Franklin, Benjamin) (1706 — 1790), північно-американський політик і економіст, відігравав велику ролю в американському визвольному русі. Видатний представник просвітництва в Америці. У нього знаходимо 1719 р. «перший свідомий розклад мінової вартости на робочий час... Цим він зформулював основну тезу сучасної політичної економії» (Маркс).— Стор. 16, 117, 262, 527.
Фрідріх II (*«Великий»*) (1712 — 1786), король пруський з 1740 до 1786 р. «В усіх частинах своєї діяльности як володаря він стояв цілком на історичному назадницькому боці» (Меріні).— Стор. 631, 643.
Фултон, Роберт (Fulton, Robert) (1765 — 1815), американський інженер, спершу робітник - ювелір, потім маляр портретів і пейзажів, винахідник пароплава.— Стор. 410.
Фуляртон, Джон (Fullarton, John) (1780 — 1849), англійський економіст, належить до так званої банківської школи, що дала критику теорії currency.— Стор. 83, 96, 99.
Фур'є, Франсуа Шарль (Fourier, François Charles) (1772 — 1837), французький утопічний соціяліст. «Ми знаходимо у Фур'є дійсно по-французьки талановиту, але тому й не менше глибоку критику наявних суспільних відносин. Він нещадно викриває матеріяльні і моральні злидні буржуазного світу» (Енґельс).— Стор. 313, 353, 508, 509, 749.

Х

Хуарец, Беніто (Пабльо) (Juarez, Benito (Pablo) (1806 — 1872), мехіканський політик, президент республіки Мехіко з 1861 до 1872.— Стор. 120.

Ц

Цінцінат, Люцій Квінкцій (Cincinnatus, Lucius Quinctius) (народ. коло 519 до нашої ери), римський полководець. На старість повернувся до рільництва.— Стор. 135.
Ціцерон, Марк Туллій (Cicero, Marcus Tullius) (106 — 43 до нашої ери), римський адвокат, пізніше квестор і консул.— Стор. 336.

Ч

Чайлд, сер Джозія (Child, Sir Josiah) (1630 — 1699), англійський купець і економіст, меркантиліст, «передовий борець промислового і комерційного капіталу» (Маркс).— Стор. 656.
Чалмерс, Томас (Chalmers, Thomas) (1780 — 1847), шотляндський теолог і економіст, «один з найфанатичніших малтузіянців; за ним щоб злі-

квідувати всі соціяльні лиха немає ніякого способу, крім релігійного виховання працюючих кляс, під чим він розуміє по-християнському облямоване, попівсько-повчальне втовкмачування малтузівської теорії залюднення» (Маркс).— Стор. 107, 115, 527, 528.

Чемберлен, Джозеф (Chamberlein, Joseph) (1836 — 1914), англійський державний діяч. Один з передових борців брітанського імперіялізму.— Стор. 552.

Чернишевський, Микола Гаврилович (1828 — 1889). «Він є єдиний дійсно великий російський письменник, який зумів від 50-х років аж до 1888 р. зостатися на рівні суцільного філософського матеріялізму... але не зумів, точніш, не вмів, у наслідок відсталости російського життя, піднестися до діялектичного матеріялізму Маркса й Енґельса» (Ленін).— Стор. 84*.

Ш

Шаппер, Карл (Schapper, Karl) (1813 — 1870), один з перших пролетарських комуністів. Проводир «Союзу справедливих», потім «Союзу комуністів». «Він був зразок професійного революціонера, відповідно до тієї ролі, яку він відігравав у 30-х роках... він завжди приходив потім до розуміння своїх помилок і одверто їх визнавав. Це була суцільна людина, і те, що він зробив для зміцнення німецького робітничого руху, ніколи не буде забуте» (Енґельс). Під час розколу Союзу комуністів він з Вілліхом стає на чолі «лівої» фракції проти більшости центральної влади; під проводом Маркса й Енґельса «усвідомив і визнав... незабаром по скінченні кельнського процесу свої тимчасові помилки» (Маркс).— Стор. 69*.

Шевальє, Жан Баптіст Альфонс (Chevalier, Jean Baptiste Alfonse) (1793—1879), французький хемік.— Стор. 191.

Шекспір, Вільям (Shakespeare, William) (1564 — 1616), англійський поет, один з найвидатніших драматургів світової літератури. Писав свої твори в епоху розвитку мануфактури, збуржуазіння февдальної земельної власности, початків англійської торговельної величі. Маркс і Енґельс цінували його дуже високо.— Стор. 87, 409.

Шербульє, Антоні Елізе (Cherbuliez, Antonie Elisée) (1797 — 1869), швайцарський політик і економіст, учень Сісмонді.— Стор. 133, 136, 496.

Шефтсбері, граф, див. *Ешлей*.

Шеффле, Альберт Е. Ф. (Schäffle, Albert E. F.) (1831 — 1903), австрійський державний діяч, вульґарний економіст.— Стор. 671, 675 і далі, 690.

Шов, Йоахім (Schouw, Joakim) (1787 — 1853), данський ботанік.— Стор. 432.

Шорлеммер, Карл (Schorlemmer, Karl) (1834 — 1892), хемік, близький приятель Маркса й Енґельса, «після Маркса безперечно найпопулярніша людина европейської соціялістичної партії. Коли я... познайомився з ним, він був уже комуніст. Бувши тоді бідним приват-асистентом англійських професорів, він є нині член Royal Society (тутешньої Академії наук) і перший світовий авторитет у своїй спеціяльності, хемії простих вуглеводанів... Це становище він здобув собі на чужині виключно через дійсно наукові праці, в боротьбі з людьми, що його експлуатували, скільки можна було... При цьому він ніде не соромиться виступати як соціяліст» (Енґельс).— Стор. 246.

Штайн, Льоренц фон (Stein, Lorenz von) (1815 — 1890), німецький історик і економіст. Професор у Кілі, потім у Відні. «Штайн своїми дерев'яними трихотоміями (тричленами),при допомозі кількох геґелівських перетворень категорій, безглуздо ліпить найтривіяльніші речі одну до однієї» (Маркс).— Стор. 53*.

Штольберґ, Християн, граф (Stolberg, Christian Graf zu) (1748 — 1821), німецький поет.— Стор. 336.

Шторх, Гайнріх (Storch, Heinrich) (1766 — 1835), російський економіст, полемізує проти А. Сміса.— Стор. 126, 133, 285, 293, 502, 557.

Шульц, Вільгельм (Schulz, Wilhelm) (1797 — 1860), німецький публіцист, радикальний демократ; бувши переслідуваний гессенською і вюртемберською реакцією, осів у Цюріху як приватдоцент. — Стор. 302.

Шульце - Деліч, Франц Герман (Schulze - Delitzch, Franz, Hermann, (1808 — 1883), буржуазний економіст і кооператор, поміркований ліберал. Злякавшися виступу пролетаріяту в революції 1848 р., він хотів через свої кооперативні товариства перешкодити перетворенню ремісників на пролетарів і таким способом створити для буржуазії соціяльну опору проти пролетаріяту. Мав великий успіх в епоху реакції після 1848 р. Проти нього виступив у 60 - х роках Ляссаль.— Стор. 77*.

Ю

Юм, Давід (Hume, David) (1711 — 1776), англійський філософ, агностик. Юм заперечує можливість пізнання світу, твердячи, що нам дані тільки відчуття. «Погляд агностицизму засуджує неминуче на вагання між матеріялізмом і ідеалізмом» (Ленін). Як економіст, Юм був супротивник меркантилістів, непослідовний прихильник вільної торгівлі. У XVIII ст. найвидатніший представник теорії, що товарові ціни залежать від кількости грошей у циркуляції (кількісна теорія).— Стор. 51*, 78, 432, 470, 527, 528.

Юнґ, Артур (Young, Arthur) (1741 — 1820), англійський письменник і статистик.— Стор. 78, 174, 214, 580, 586.

Юр, Ендрю (Ure, Andrew) (1778 — 1875), англійський хемік і політикоеконом. Оборонець капіталу і великої промисловости.— Стор. 173, 204, 212, 237, 257, 282, 284, 301, 316, 333, 347, 351, 359 362, 363, 475.

Я

Яков I, Стюарт (1566 — 1625), англійський король (1603 — 1625).— Стор. 635, 637.

Яррантон, Ендрю (Yarranton, Andrew) (1616 — коло 1684), англійський технік і аґроном мануфактурного періоду — Стор. 282.

ІМЕНА З МІТОЛОГІЇ І ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Антус, велетень з грецької мітології, що від доторку до землі кожного разу набував нової сили.— Стор. 505.

Бузіріс, за грецьким переказом суворий король Єгипту, що його Ізократ змальовує як зразок чеснотливости.— Стор. 300.

Геріон, велетень з трьома тілами за грецьким переказом.— Стор. 505.

Геркулес, грецький казковий герой, втілення сили і витривалости. — Стор. 351, 505.

Гертіґ (*Квіклі*) (Hurtig), приятелька Фалстаффа з Шекспірових «Віндзорських веселих молодиць».— Стор. 12.

Гефест, грецький бог вогню і ковальства.— Стор. 336, 555.

Ґобзек, скупий лихвар з Бальзакового роману «Ґобзек».— Стор. 500.

Дедал, грецький казковий митець, що йому, між іншим, приписують винахід сокири, свердла, ватерпаса. За переказом він перший збудував людські постаті з відкритими очима, рухливими ногами і руками.— Стор. 336.

Доґберрі (Dogberry), вартовий у Шекспіровому «Багато галасу знечев'я». Глузлива назва для обмеженого й надто запопадливого нижчого службовця.— Стор. 44.

Дон Кіхот, «лицар сумної постаті» з Сервантесового роману «Дон - Кіхот».— Стор. 43.

Какус, грецька мітологічна потвора, що дихала вогнем, син Вулкана.— Стор. 505.

Кальб, батько Шарльоти Кальб, першої Шіллерової улюбленої. Правив за модель для постаті в «Кабалі і любові». Тип бундючного і дурного царедворця XVIII ст.— Стор. 488.
Маріторна, персонаж з Сервантесового «Дон - Кіхота», неохайна, огидна жінка.— Стор. 45.
Мойсей, юдейський законодавець і пророк.— Стор. 305.
Молох, бог асірійців, фенікійців і аммонітів, що йому приносили людські жертви.— Стор. 567.
Одіссей, хитрий і моторний грецький казковий герой, головний персонаж гомерівських поем.— Стор. 195.
Персей, грецький казковий герой, син Зевса. стор. 79*.
Плутос, грецький бог багатства.— Стор. 87.
Полоній, постать з Шекспірового «Гамлета», балакучий придворний маршал.— Стор. 214.
Понтій Пілат, римський прокурор у Юдеї.— Стор. 502.
Прометей, грецький казковий герой, викрав у Зевса вогонь і за те був прикутий до скелі.— Стор. 555.
Робінзон Крузо, герой роману Дефо під такою самою назвою.— Стор. 38, 227.
Сайкс, Біл, розбійник, постать з роману Чарлза Діккенса «Олівер Твіст».— Стор. 367.
Санґрадо, лікар з роману Лесажа «Жіль Бляз».— Стор. 613.
Санчо - Панчо, паж лицаря Дон Кіхота з Сервантесового «Дон Кіхота».— Стор. 551.
Сіколь (Seacoal), нічний сторож у Шекспіровому «Багато галасу знечев'я».— Стор. 44.
Сізіф, леґендарна постать, що за грецьким переказом мусила в підземному світі раз - у - раз котити вгору скелю, яка скочувалася вниз. «Сізіфова праця» означає важку і даремну працю, що її раз - у - раз доводиться знову починати.— Стор. 349.
Тор, германський бог грому, що його зображають озброєного величезним молотом.— Стор. 315.
Шейлок, жадний і мстивий лихвар у Шекспіровому «Венеційському купці».— Стор. 225, 226.
Фавст, головний герой з драми Ґете під тією самою назвою.— Стор. 46, 685.
Фалстаф, сер Джон, жартовливий хвалько і гультяй з Шекспірового «Генріха V» і «Віндзорських веселих молодиць».— Стор. 13.
Юпітер, найвищий римський бог, бог грому і блискавиці.— Стор. 297, 490.

ПРЕДМЕТОВИЙ ПОКАЗНИК

А

Абсолютна додаткова вартість — 59*, 129, 252, 425, 426 і далі.
Абсолютна рента — 62*.
Акордна плата, дивись відштучна плата.
Акційні товариства — 246, 270, 538 і далі.
Акумуляція капіталу — 59* і далі, 478, 491 і далі, 503 і далі, 507 і далі, 510 і далі, 523 і далі, 559 і далі, 753.
Американська громадянська війна — 238, 380 і далі
Аналіза, економічна — 56*, 77*, 86*, 253, 261, 454, 479, 684.
Англійська революція — 623.
Англія — 558 і далі.
Античний світ (спосіб продукції і клясова боротьба в античному світі) — 42, 43, 90, 120, 179, 270, 298 і далі, 430.
Апологетика, економічна — 70.

Б

Бавовняна промисловість, англійська — 379 — 383.
Банківська справа — 42, 651 і далі.
Банкноти — 93 і далі.
Безробіття, див. резервна армія.
Білильні — 233, 234.
Благородні метали (див. також золото) — 49 і далі, 79 і далі, 87, 641.
Бродячі робітники — 571 і далі, 598 і далі.
Буржуазія, роля буржуазії — 621 і далі.

В

Вартість — 56*, 57*, 4, 5 і далі, 15 і далі, 36 і далі, 44, 52 і далі, 111, 122, 137, 143, 151, 156 і далі, 175, 251, 252 і далі, 258, 448, 452, 673 — 676.
Вартість продукту — 148, 155, 158 і далі, 166, 167, 168.
Вартість робочої сили — 122 — 124. 143, 250 і далі, 284, 324, 450 — 457, 529 і далі, 750.
Вартість новоспродукована — 156, 167.
Вартостевий склад капіталу — 524.
Вексельний курс — 100.
Величина вартости — 4 і далі, 10, 34, 59.
Визиск, див. експлуатація.
Винаходи — 282, 303, 362 і далі, 410.
Виробництво шпалер — 189.
Виробництво шовку — 218, 230 і далі.
Виселення, дивись еміґрація.
Виховання майбутнього — 66*, 405, 406, 409.
Виховання; постанови фабричних законів — 328, 329, 330.
Виробництво сірників — 188.
Відносна форма вартости — 14 і далі, 26, 30.
Відносна додаткова вартість — 249 і далі, 256 і далі, 425, 427 і далі.
Відштучна плата — 464 і далі, 466 і далі.
Вільна торговля — 25, 69, 128, 220, 222.
Восьмигодинний робочий день — 238 і далі.
Вульґарна політична економія — 83*, 42, 244, 454, 455, 558.

Г

Ганчарство — 187, 207.
Гетерогенна мануфактура — 276.
Гірничі робітники — 368, 415, 573 і далі.
Гірнича справа — 132, 415 — 421, 514, 541.
Громадські землі, розкрадання громадських земель — 623 і далі.
Громадська війна між капіталістичною клясою і робітничою клясою — 236.
Гроші — 57* і далі, 13, 32 і далі, 37, 47 і далі, 52, 70 і далі, 79 і далі, 89 — 92, 97 — 99, 674.

Гроші рахункові — 57 і далі.
Грошова вартість — 57, 530, 641.
Грошова криза — 92 і далі.
Грошовий обіг — 80.
Грошова форма — 32 і далі.

Д

Двоїстий характер праці, репрезентованої товарами — 7 — 11, 146, 147, 149 і далі, 684, 768, 769.
Деїзм — 40.
Держава, буржуазна — 66* і далі.
Деспотизм капіталу — 290, 351.
Десятигодинний робочий день — 222 і далі, 753.
Диктатура пролетаріяту — 65*, 70* і далі, 409, 658 і далі.
Дитяча праця — 185 — 189, 211, 225, 323, 331, 410 — 414, 473, 761, 762.
Диференціяльна рента — 62*.
Діялектика — 52* і далі, 65*, 70*, 86* і далі, 12 — 33, 495 і далі, 657 і далі, 683 і далі, 697 — 716, 761.
Додаткова вартість (див. також абсолютна додаткова вартість і відносна додаткова вартість) — 58* і далі, 105, 112, 114 і далі, 137, 240 і далі, 267, 425 — 428, 478 і далі, 675, 750, 764, 769.
Додаткова праця — 163 і далі, 178 і далі, 189, 449, 766.
Додатковий продукт — 174, 446 і далі, 752.
Доконечна праця — 163 і далі.
Домашнє рабство, сучасне — 371 і далі.
Домашня праця — 385, 389 і далі, 393, 643 і далі.
Дохід — 480, 499.
Дрібнобуржуазний соціялізм — 31, 47.

Е

Елементи ціни — 502.
Еміґрація — 487 — 490, 607 і далі, 613, 665 і далі.
Еквівалентна форма — 14 і далі, 20 і далі, 27, 30 і далі.
Економія в застосуванні засобів продукції — 261, 317, 338, 386.
Економія, політична (див. також клясична політична економія, вульґарна політична економія, категорії політичної економії) — 41 і далі, 298, 659, 750.
Експлуатація — 158 і далі, 186 і далі, 657.
Експропріяція експропріяторів — 60*, 657 і далі.

Ж

Жіноча праця — 194 — 197, 323 і далі.
Житловий стан робітників — 196, 571 і далі, 584, 587 і далі.

З

Закон вартости — 774.
Закон заробітної плати, капіталістичний — 523, 528 і далі, 546 і далі, 548 і далі.
Закон залюднення, капіталістичний — 86*, 542 і далі, 551 — 554.
Закон низхідної родючости ґрунту 62*, 424.
Закони про працю (Statutes of labourers) — 210 і далі, 470 і далі, 633 — 640.
Закони про учнів — 300.
Залізниці — 194 і далі, 314, 476, 572.
Заробітна плата (див. також відштучна плата і почасова плата, закон заробітної плати) — 450 і далі, 455 і далі, 473, 511 і далі, 555, 766.
Заробітна плата, номінальна й реальна — 458.
Засіб платежу — 89 — 97.
Засіб праці — 130 і далі, 158, 252.
Засіб циркуляції — 61 і далі, 74.
Засоби боротьби капіталу проти робітників — 362.
Засоби продукції — 132 і далі, 154.
Здовження робочого дня — 205, 331, 462.
Земельна власність — 64*, 48, 101, 617 і далі.
Земельна рента — 62* і далі, 605, 612, 769.
Зливки — 80, 97.
Змінний капітал — 58*, 148 і далі, 158, 240, 242 і далі, 522 і далі, 534, 541.
Знищувачі машин, див. луддити.
Золото — 32, 49, 52 і далі, 55 і далі, 79 і далі, 86 і далі.
Зубожіння — 554 і далі.

І

Інтенсивність праці — 436, 440 і далі, 445.
Інтенсифікація праці — 337 і далі, 468 і далі.

Інтернаціональна робітнича асоціяція (I Інтернаціонал) — 49*, 238, 762.
Ірляндія — 601 — 614.
Історичний матеріялізм — 53* і далі, 43 і далі, 235, 303, 431, 656 і далі.
Італія — 617.

К

Капітал (див. також сталий капітал, змінний капітал і т. д.)— 58* і далі, 85* і далі, 108 і далі, 120, 158, 244 і далі, 404, 478 і далі, 660.
Капітал змінний, див. змінний капітал.
Капітал купецький — 101, 109, 292, 647.
Капітал лихварський, див. лихварський капітал.
Капітал обіговий — 521, 522.
Капітал основний — 522.
Капітал сталий, дивись сталий капітал.
Капіталіст — 107 і далі, 135, 176, 210 і далі, 225, 245, 646, 674.
Капіталістичний спосіб продукції— 78* і далі, 1, 120 і далі, 147 і далі, 270, 427, 430, 490 і далі, 648.
Картель — 537 і далі.
Категорії політичної економії — 38, 42, 121.
Клясова боротьба — 55* і далі, 67* і далі, 82* і далі, 90, 216, 221, 563.
Клясична політична економія — 82* і далі, 244, 426, 453, 457, 500, 506 і далі, 517 і далі, 520 і далі, 525 і далі, 542.
Клясова юстиція — 195, 227 і далі 352 і далі, 633 — 640.
Колоніяльна система — 648 і далі, 659 і далі, 662 і далі.
Комунізм (див. також соціялізм)— 322, 406, 409.
Конкуренція — 253, 411, 463, 512, 536, 537, 538.
Концентрація капіталу — 531, 536 і далі.
Кооперація — 258 і далі, 270.
Кредит — 93 і далі, 537 і далі, 650 і далі.
Кредитові гроші — 93, 94.
Кредитові операції — 94.
Кризи — 69, 92, 93, 184, 377, 530, 544 і далі, 551, 575 і далі.
Кріпацтво — 180, 616 і далі.
Купецький капітал, див. капітал купецький.

Л

Липнева революція (1830) — 507.
Лихварський капітал — 101, 109, 117 і далі, 427, 647.
Люмпенпролетаріят — 554.
Лютнева революція (1848) — 69*, 237.

М

Мануфактура — 271 і далі, 293 і далі, 385 і далі, 393.
Мануфактура гетерогенна — 276.
Мануфактура органічна — 276.
Маса додаткової вартости — 240 і далі.
Матеріялізм, абстрактно - природничий — 303.
Матеріялізм, діялектичний (див. також історичний матеріялізм)— 49*, 70* і далі.
Машина до шиття, див. швацька машина.
Машина — 282 і далі, 302 і далі, 306 — 310, 316 і далі, 320 і далі, 322 і далі, 331 і далі, 335 і далі, 337 і далі, 346 і далі, 354 — 363, 364 і далі, 370 і далі, 376 — 378, 384 і далі.
Маштаб цін — 56.
Металева промисловість — 198 і далі, 371, 414.
Метаморфоза товару — 61, 71.
Мереживне виробництво — 186.
Меркантильна система — 98, 109.
Мінова вартість — 2, 3, 12, 104 і далі, 256 і далі, 504, 673, 682 і далі, 688, 773.
Міра вартостей — 52.
Місто й село, відокремлення міста від села — 65*, 286, 423.
Моднярки (кравчихи) — 195.
Монета — 79 і далі.
Монетарна система — 43.
Монополія — 335, 538, 649 і далі.

Н

Наднормовий робочий час — 461 і далі, 463.
Насильство, роля його — 615, 648.
«Національні» банки — 651.
Національні відмінності в заробітній платі — 473 — 477.
Нещасливі випадки — 353 і далі.
Нічна праця — 198 і далі, 654.
Номінальна й реальна заробітна плата — 458.
Норма додаткової вартости — 158 і далі, 162, 164 і далі, 175, 240, 255, 439, 446 — 449.

Норма зиску, зиск — 61* і далі, 162, 164, 261, 433, 439.
Нормальний робочий день — 178 і далі, 210 — 239.

О

Обмін продуктів — 47, 68 і далі, 286.
Обмін, див. обмін продуктів.
Обіговий капітал — 521.
Органічна мануфактура — 276.
Органічний склад капіталу — 524 і далі, 540 і далі.
Основний капітал — 522.

П

Павперизм — 357 і далі, 554 і далі.
Панщинна праця — 179 і далі, 455 і далі.
Паперові гроші — 83 і далі.
Парлямент — 219 і далі, 221, 399, 415, 638 — 639.
Патріярхальне селянське господарство — 39 і далі.
Пекарство — 126 і далі, 190 — 195, 207, 234, 463 і далі.
Первісна акумуляція — 535, 614 і далі.
Первісне суспільство (громада) — 39, 47 і далі, 674.
Перелюднення — 209, 336, 357 і далі, 540, 542 і далі, 545 і далі, 635, 663, 736 і далі.
Перепродукція — 500, 545 і далі.
Пересічна праця — 9, 259.
Плата, див. заробітна плата.
Плата почасова — 457 і далі, 459 і далі, 462 і далі.
Платіжний засіб — 89 і далі.
Плетіння з соломи — 392.
Податки — 95, 289, 437, 652.
Подовження робочого дня, див. здовження.
Поділ праці — 7 і далі, 63 і далі, 271 і далі, 284 і далі, 287 і далі.
Поздержливість — 141, 508 і далі.
Політична економія (див. також клясична пол. економія, вульґарна політична економія, категорії пол. економії) — 41 і далі, 298, 659.
Послуги, «продуктивні» — 142, 154, 517.
Потогінна система — 468 і далі.
Почасова плата — 457 і далі, 459 і далі, 462 і далі.
Правні відносини товарової продукції — 45, 326, 455.
Праця, абстрактна — 4 і далі, 7 і далі, 11, 16 і далі, 35, 149 і далі.
Праця додаткова, дивись додаткова праця.
Праця жива — 134.
Праця складна, дивись складна праця.
Праця конкретна — 7 і далі, 11, 129 і далі, 135, 149 і далі.
Праця продуктивна — 132, 426.
Предмет праці — 130.
Приватна власність, на власній праці основана й капіталістична 60*, 495 і далі.
Природа, природні умови — 129 і далі, 316, 423, 429 і далі, 431, і далі, 417, 532, 774.
Природознавство — 276, 303.
Продукт — 132 і далі.
Продукт додатковий, дивись додатковий продукт.
Продуктивна праця — 132, 426.
Продуктивна сила праці — 6 і далі, 252 і далі, 433, 436, 440 і далі, 443, 515 і далі, 518.
Продукція речей розкошів — 370.
Пролетаріят — 65*, 84*, 236, 525 і далі, 555 і далі, 579 і далі.
Промислова революція — 303 і далі.
Промисловий капіталіст — 646.
Промислова резервна армія, див. резервна армія.
Промисловість, велика — 217, 302, 323 і далі, 384, 422.
Проституція — 554.
Протекціонізм — 653 і далі, 660.
Протестантизм — 40, 215, 622.
Професійні спілки (Trades - Unions) — 68*, 472, 551, 638 і далі.
Професійні недуги — 231, 390.
Процент — 61*, 319, 478, 499.
Процес зростання вартости — 136, 144 і далі.
Процес праці — 129 і далі, 151 і далі.
Процес творення вартости — 137.
Процес циркуляції — 478, 522, 767.

Р

Рабство — 48, 163, 206, 226, 270, 369, 457.
Рахункові гроші—див. гроші рахункові.
Революція, пролетарська—67*, 68*, 70*, 71*, 96*, 97*, 224, 422, 507 — 508, 658 і далі.
Революційна метода — 237.
Резервна армія, промислова —59*, 409, 540, 549 і далі, 551 і далі, 554 і далі.

Релігія — 40 і далі, 303, 531.
Ремество — 258, 275, 282, 300, 384 і далі.
Репродукція, проста — 479 і далі, 497 і далі.
Репродукція, поширена — 491 і далі, 500 (див. також акумуляція).
Реформація — 621.
Ринок, внутрішній — 642 і далі.
Рівність — 23 і далі, 127, 411.
Рільництво (сільське господарство) 63*, 131, 133, 306 і далі, 422 і далі, 426, 427, 514, 579 і далі 583, 596 і далі, 640 і далі.
Рільничий пролетаріят (сільські робітники) — 63* і далі, 194, 209, 369, 421, 423 і далі, 448, 471, 552, 579, 600, 608 — 610.
Рільнича революція — 618 — 632, 642 і далі.
Робітник, «вільний» — 120 і далі, 616.
Робітнича аристократія — 68*, 575 і далі.
Робітничий фонд — 481 і далі, 520 і далі, 522 — 523.
Робоча сила — 57*, 58*, 16, 119, 122 і далі, 135, 143 і далі, 158 і далі, 250, 284, 324, 435 і далі, 440 і далі, 750.
Робочий день — 175 і далі, 205 і далі, 217 і далі, 331 і далі, 435 — 445, 461, 752 і далі.
Робочий контракт — 120 і далі, 127, 326.
Робочий час, суспільно - доконечний — 5 і далі, 137 і далі, 145 і далі, 163, 254.
Родина — 65*, 39, 285, 410 і далі, 553.
Родючість ґрунту, «закон» низхідної — 62*, 424.
Розмінна монета — 81 і далі.
Розпад додаткової вартости — 479.
Рух луддитів — 355.
Рух цін — 61*, 57, 72, 76, 118 — 119, 674.

С

Санітарні заходи, постанови у фабричних законах — 403 і далі.
Світові гроші — 97 і далі.
Світовий ринок — 97, 101, 287 і далі, 377, 646 — 647.
Свобода — 51*, 127.
Сезонова праця — 196 і далі, 400, 571.
Селянство — 63* і далі, 66*, 95 і далі, 423 і далі, 617 і далі, 643 і далі.
Селянська війна — 69*.
Середньовіччя — 38 і далі, 43, 90, 270, 298, 430 і далі.
Сировинний матеріял — 130, 132 і далі.
Система виплати заробітної плати товарами (Trucksystem) — 126 — 127, 393.
Система ватаг — 327, 598 і далі.
Система державних боргів — 60*, 650 — 653.
Система змін (Relaissystem) — 198 і далі, 218 і далі, 226 і далі, 348.
Система охоронних мит — 60*, 653.
Сільські робітники, див. рільничий пролетаріят.
Сірникова промисловість — 188 і далі.
Скарботворення — 84 і далі.
Скорочений робочий час — 459 і далі.
Склад капіталу, див. органічний склад капіталу, технічний склад капіталу і вартостевий склад капіталу.
Складна праця — 10, 147 і далі.
Смертність — 231, 326 і далі, 553, 586 — 587.
Соціялізм, див. також комунізм — 65* і далі, 39 — 40, 422, 445, 547 — 548, 657.
Спільна власність — 39, 181 і далі, 270, 290 і далі.
Споживання — 71, 134, 484 і далі, 486.
Споживна вартість — 56* і далі, 1 і далі, 7 — 8, 12, 43 — 44, 138, 143, 154, 517, і далі, 682 і далі, 684.
Спекуляція — 141, 157.
Сталий капітал — 58*, 148 і далі, 157 і далі, 159 і далі, 252, 266 і далі, 522, 523 і далі, 534 і далі, 540.
Старий світ (спосіб продукції, клясова боротьба в старому світі). — 42, 43, 90, 120, 179, 269, 298 — 299, 430.
Статистика — 78*.
Страйки — 178, 352, 361 і далі 469, 511, 638.
Ступінь експлуатації — 510 (див. також норма додаткової вартости).

Т

Тактика пролетаріяту — 67*.
Текстильна промисловість — 207 і далі, 272, 379 і далі, 393 і далі.
Теорія компенсації — 363 і далі.
Технічний склад капіталу — 524 і далі, 532 і далі.
Технологія — 303, 399, 408 і далі.

Товар — 5 і далі, 25—26, 33 і далі, 61 і далі, 63 і далі, 683.
Товарова продукція, проста — 7, 37 і далі, 70, 121.
Товарова циркуляція — 52, 68 і далі, 70, 112.
Трест — 538.

Ф

Фабрика — 309, 346 і далі, 401.
Фабричне законодавство — 210, 217 — 234, 235 — 239, 403 і далі, 414 і далі, 773.
Фабричні інспектори — 183 і далі, 220, 415, 419 і далі.
Фарб'ярні — 233.
Фармер — 613, 640.
Февдалізм — 101, 270, 616, 618 і далі, 621, 642, 647.
Фетишизм товаровий — 33 і далі, 43 і далі, 52.
Фізіократи — 141, 426, 502.
Форма вартости — 57* і далі, 12 і далі, 673, 688, 695 і далі, 762, 765 і далі.
Французька революція (1789—94)— 55*, 49, 639 і далі.

Х

Харчові умови робітників — 563.
Хатня праця, див. домашня праця.
Хемічна промисловість — 133, 387.
Християнство — 40.

Ц

Централізація капіталу — 537 і далі, 540 і далі, 658.
Цехи—245, 258, 274, 292 і далі, 616 і далі, 636, 647.
Ціна (форма ціни, відхилення ціни від вартости)— 33, 53 і далі, 56 і далі, 59 і далі, 118, 675 і далі, 766.
Ціна витрат — 766.
Ціна праці — 453 і далі, 457 і далі, 459 і далі, 766.
Ціна продукції — 61*, 118, — 119, 166, 674 і далі.
Ціна робочої сили, зниження нижче від вартости — 124, 442, 461, 511 і далі.

Ч

Чартизм — 68*, 220, 222, 223.
Час надnормовий — 461 і далі, 462.
Червневе повстання (1848) — 224.

Ш

Швацька машина — 394.
Швидкість обігу грошей — 74 і далі.
Шотляндія — 628 і далі.
Штрафи (відрахування з заробітної плати) — 351, 467.

ЗМІСТ

Передмова до українського видання 5*
Передмова до видання Інституту Маркса — Енгельса — Леніна . . . 29*
В. І. Ленін. «Карл Маркс» 47*
Ф. Енґельс. Промова при гробі Карла Маркса . . . . , ... 73*
Передмова до першого видання 77*
Післямова до другого видання 81*
Передмова й післямова до французького видання 89*
Передмова до третього видання 91*
Передмова до першого англійського видання 83*
Передмова до четвертого видання 97*

КНИГА ПЕРША

ПРОЦЕС ПРОДУКЦІЇ КАПІТАЛУ

Відділ перший

ТОВАР І ГРОШІ

Розділ перший. Товар 1
1. Два фактори товару: споживна вартість і вартість (субстанція вартости, величина вартости) . . . . —
2. Двоїстий характер праці, репрезентованої товарами 7
3. Форма вартости або мінова вартість 12
A. Проста одинична, або випадкова форма вартости 14
1. Два полюси виразу вартости: відносна форма вартости й еквівалентна форма 14
2. Відносна форма вартости 15
a) Зміст відносної форми вартости 15
b) Кількісна визначеність відносної форми вартости 18
3. Еквівалентна форма 20
4. Проста форма вартости в цілому 24
B. Повна або розгорнута форма вартости 26
1. Розгорнута відносна форма вартости 26
2. Осібна еквівалентна форма 27
3. Вади повної або розгорнутої форми вартости 27
C. Загальна форма вартости 28
1. Змінений характер форми вартости 28
2. Відношення між розвитком відносної форми вартости й розвитком еквівалентної форми 30
3. Перехід від загальної форми вартости до грошової форми 32
D. Грошова форма 32
4. Фетишистичний характер товару та його таємниця 33
Розділ другий. **Процес обміну** 44

Розділ третій. **Гроші або циркуляція товарів** 52
1. Міра вартостей 52
(Ціна. Маштаб цін. Загальне підвищення або загальне зменшення цін. Рахункові назви грошей, рахункові гроші. Кількісний незбіг величини вартости й ціни. Якісний незбіг їх. Ціна — лише ідеальна форма вартости товару.
2. Засіб циркуляції 61
a) Метаморфоза товарів. 61
(Кругобіг товару Т — Г — Т. Продаж: Т — Г. Купівля: Г — Т. Метаморфоза товару в цілому. Товарова циркуляція. Ріжниця між товаровою циркуляцією і обміном продуктів).
b) Обіг грошей 70
(Метаморфоза товару і циркуляція грошей. Двократне переміщення грошей. Кількість грошей, що є в циркуляції. Швидкість обігу. Перебіг і затримки циркуляції. Фактори, що визначають масу грошей в обігу).
c) Монета. Знак вартости 79
(Монета і зливки, стирання монети. Знак вартости. Срібні й мідяні знаки. Паперові гроші. Закон циркуляції паперових грошей з примусовим курсом).
3. Гроші 84
a) Скарботворення 84
b) Засіб платежу 89
c) Світові гроші 97

Відділ другий

ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ НА КАПІТАЛ

Розділ четвертий. **Перетворення грошей на капітал** 101
1. Загальна формула капіталу 101
2. Суперечності загальної формули 109
3. Купівля і продаж робочої сили 119
(«Вільний робітник». Вартість робочої сили. Своєрідна природа товару «робоча сила»).

Відділ третій

ПРОДУКЦІЯ АБСОЛЮТНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТИ

Розділ п'ятий. **Процес праці і процес зростання вартости** 129
1. Процес праці 129
(Процес праці. Предмет праці, сировинний матеріял, знаряддя праці. Засоби продукції. Продуктивне споживання. Процес праці як процес споживання робочої сили капіталістом).
2. Процес зростання вартости 136
(Процес утворення вартости. Вартість робочої сили і використання її в процесі праці є дві різні величини. Процес зростання вартости, постання капіталу).
Розділ шостий. **Сталий капітал і змінний капітал** 148
Розділ сьомий. **Норма додаткової вартости** 158
1. Ступінь експлуатації робочої сили 158
2. Вираз вартости продукту у відносних частинах продукту 166
3. «Остання година» Сеніора 169
4. Додатковий продукт 174

Розділ восьмий. **Робочий день** 175
1. Межі робочого дня 175
2. Ненажерлива жадоба до додаткової праці. Фабрикант і боярин 178
3. Галузі англійської промисловости без законодавчих меж експлуатації 186
(Мереживна промисловість. Ганчарство. Виробництво сірників. Виробництво шпалер. Пекарство. Залізниче будівництво. Кравецтво. Ковалі).
4. Денна й нічна праця. Система змін 198
(Металюрґія і металева промисловість).
5. Боротьба за нормальний робочий день. Примусові закони про здовження робочого дня від середини XIV до кінця XVII віку 205
(Безпощадне ставлення капіталу до здоров'я і життя робітників. Англійські робітничі статути. Межі робочого дня у XVII віці до епохи великої промисловости).
6. Боротьба за нормальний робочий день. Примусове законодавче обмеження робочого часу. Англійське фабричне законодавство від 1833 до 1864 р. 217
(Закон 1833 року.— 1844 року.— 1847 року.— 1850 року.— Шовкові фабрики.— Друкарні.— Фарб'ярні.— Білильні).
7. Боротьба за нормальний робочий день. Вплив англійського фабричного законодавства на інші країни 235
Розділ дев'ятий. **Норма й маса додаткової вартости** 240

Відділ четвертий

ПРОДУКЦІЯ ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТИ

Розділ десятий. **Поняття відносної додаткової вартости** 249
Розділ одинадцятий. **Кооперація** 258
(Вихідний пункт капіталістичної продукції, кількісна відмінність її від цехової промисловости. Суспільна пересічна праця. Економія засобів продукції. Суспільні продуктивні сили кооперованої праці. Колишні форми кооперації. Її капіталістична форма).
Розділ дванадцятий. **Поділ праці та мануфактура** 271
1. Двояке походження мануфактури 271
2. Частинний робітник та його знаряддя 274
3. Дві основні форми мануфактури: гетерогенна мануфактура й органічна мануфактура 276
4. Поділ праці всередині мануфактури та поділ праці всередині суспільства 284
5. Капіталістичний характер мануфактури 293
Розділ тринадцятий. **Машини та велика промисловість** 302
1. Розвиток машин 302
2. Вартість, переношувана машиною на продукт 315
3. Безпосередні діяння машинового виробництва на робітників 323
a) Присвоювання капіталом додаткових робочих сил. Жіноча та дитяча праця 323
b) Здовження робочого дня 331
c) Інтенсифікація праці 337
4. Фабрика 346
5. Боротьба між робітником і машиною 354
6. Теорія компенсації відносно робітників, витискуваних машинами 363
7. Відштовхування і притягування робітників із розвитком машинового виробництва. Кризи в бавовняній промисловості. 327

8. Революціонізування мануфактури, ремества та домашньої праці великою промисловістю 384
a) Знищення кооперації, основаної на реместві й поділі праці 384
b) Зворотний вплив фабричної системи на мануфактуру й домашню працю 385
c) Сучасна мануфактура 386
d) Сучасна домашня праця (Мереживне виробництво. Плетіння з соломи) 389
e) Перехід сучасної мануфактури і домашньої праці до великої промисловости. Прискорення цієї революції через застосування фабричних законів до цих способів продукції (Машина до шиття) 393
9. Фабричне законодавство (постанови про санітарні заходи й виховання). Загальне поширення його в Англії. (Гірнича промисловість) 403
10. Велика промисловість і рільництво 422

Відділ п'ятий

ПРОДУКЦІЯ АБСОЛЮТНОЇ І ВІДНОСНОЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТИ

Розділ чотирнадцятий. **Абсолютна й відносна додаткова вартість** . 425
Розділ п'ятнадцятий. **Зміна величини ціни робочої сили та додаткової вартости** 435
I. Величина робочого дня й інтенсивність праці сталі (дані), продуктивна сила праці змінюється 436
II. Сталий робочий день, стала продуктивна сила праці, інтенсивність праці змінюється 440
III. Продуктивна сила та інтенсивність праці сталі, робочий день змінюється 441
IV. Одночасні зміни тривання праці, продуктивної сили праці та інтенсивности праці 443
Розділ шістнадцятий. **Різні формули норми додаткової вартости** . . 446

Відділ шостий

ЗАРОБІТНА ПЛАТА

Розділ сімнадцятий. **Перетворення вартости, зглядно ціни робочої сили на заробітну плату** 450
Розділ вісімнадцятий. **Почасова плата** 457
Розділ дев'ятнадцятий. **Відштучна плата** 464
Розділ двадцятий. **Національні відмінності в заробітній платі** . . 473

Відділ сьомий

ПРОЦЕС АКУМУЛЯЦІЇ КАПІТАЛУ

Розділ двадцять перший. **Проста репродукція** 479
(Робітнича кляса як приналежність капіталу. Відношення між капіталістом і робітником репродукується капіталістичним процесом продукції).
Розділ двадцять другий. **Перетворення додаткової вартости на капітал** 491
1. Капіталістичний процес продукції в поширеному маштабі. Перетворення законів власности товарової продукції на закони капіталістичного присвоєння 491

2. Хибне розуміння в політичній економії репродукції в поширеному маштабі 500
3. Поділ додаткової вартости на капітал і дохід. Теорія поздержливости 503
4. Обставини, що визначають розмір акумуляції незалежно від тієї пропорції, в якій додаткова вартість поділяється на капітал і дохід: Ступінь експлуатації робочої сили. — Продуктивна сила праці.— Зростання ріжниці між застосовуваним і споживаним капіталом.— Величина авансованого капіталу 510
5. Так званий робочий фонд 520

Розділ двадцять третій. **Загальний закон капіталістичної акумуляції** 523
1. Зростання попиту на робочу силу разом з акумуляцією при незмінному складі капіталу 523
2. Відносне зменшення змінної частини капіталу з проґресом акумуляції і концентрації, що її супроводить 531
3. Проґресивне утворення відносного перелюднення або промислової резервної армії 540
4. Різні форми існування відносного перелюднення. Загальний закон капіталістичної акумуляції 551
5. Ілюстрація загального закону капіталістичної акумуляції 558
a) Англія 1846 — 1866 рр. 558
b) Погано оплачувані верстви брітанської промислової робітничої кляси. (Умови харчування. Житловий стан. Лондон. Нью-Кестл над Тіном. Бредфорд. Брістол) 563
c) Бродяча людність 571
(Житлові умови. Залізничі робітники. Копальневі й інші гірничі робітники).
d) Вплив криз на найкраще оплачувану частину робітничої кляси. (Судобудівельні робітники східнього Лондону) 575
e) Брітанський рільничий пролетаріят. (Бродячі ватаги) 579
f) Ірляндія 601

Розділ двадцять четвертий. **Так звана первісна акумуляція** 614
1. Таємниця первісної акумуляції 614
2. Експропріяція землі в сільської людности 617
(Перетворення орної землі на пасовиська в останню третину XV і в перші десятиріччя XVI століття. Реформація і крадіж церковних маєтків. Перетворення февдальної власности на буржуазну власність. Реставрація і «славетна революція». Крадіж державних маєтків. Громадська власність і її розграбування. Clearing of Estates, перетворення орної землі на пасовиська для овець і пасовиськ для овець на мисливські парки в гірських місцевостях Шотляндії).
3. Криваве законодавство проти експропрійованих, починаючи з кінця XV століття. Закони для зниження заробітної плати 633
4. Генеза капіталістичних фармерів 640
5. Зворотний вплив рільничої революції на промисловість. Утворення внутрішнього ринку для промислового капіталу 642
6. Генеза промислового капіталіста 646
(Колоніяльна система. Система державних боргів. Сучасна система податків і система протекціонізму. Крадіж дітей на початку великої промисловости).
7. Історична тенденція капіталістичної акумуляції 656

Розділ двадцять п'ятий. **Сучасна теорія колонізації** 659

ДОДАТКИ

Критичні уваги на книгу А. Ваґнера «Загальна або теоретична національна економія». (З Марксової рукописної спадщини) . . . 671

Форма вартости. (З першого німецького видання) 697

I. Проста форма вартости 697
§ 1. Два полюси виразу вартости: відносна форма вартости і еквівалентна форма 697
§ 2. Відносна форма вартости 699
§ 3. Еквівалентна форма 701
§ 4. Скоро лише вартість з'являється самостійно, вона має форму мінової вартости 707
§ 5. Проста форма вартости товару є проста форма виявлення вміщених у ньому протилежностей споживної вартости і мінової вартости 708
§ 6. Проста форма вартости товару є проста товарова форма продукту праці 708
§ 7. Відношення між товаровою формою і грошовою формою 708
§ 8. Проста відносна форма вартости і одинична еквівалентна форма 709
§ 9. Перехід від простої форми вартости до розгорнутої форми вартости 709

II. Повна або розгорнута форма вартости 709
§ 1. Безконечність ряду 709
§ 2. Розгорнута відносна форма вартости 710
§ 3. Осібна еквівалентна форма 710
§ 4. Вади розгорнутої або повної форми вартости 710
§ 5. Перехід від повної форми вартости до загальної форми вартости 711

III. Загальна форма вартости 711
§ 1. Змінений характер відносної форми вартости 711
§ 2. Змінений характер еквівалентної форми 712
§ 3. Рівномірність відношення між розвитком відносної форми вартости і еквівалентної форми 712
§ 4. Розвиток полярности між відносною формою вартости і еквівалентною формою 713
§ 5. Перехід загальної форми вартости у грошову форму . 714

IV. Грошова форма 715
§ 1. Відмінність переходу загальної форми вартости до грошової форми від попередніх ступенів переходу . . 715
§ 2. Перетворення загальної відносної форми вартости на форму ціни 715
§ 3. Проста товарова форма є таємниця грошової форми . 716

Заробітна плата. (З Марксової рукописної спадщини) 717

Додатки 717
I. Аткінсон 717
II. Карлейл 718
III. Мак Куллох 718
IV. Джон Вед 718
V. Баббедж 720
VI. Ендрю Юр 720
VII. Россі 720
VIII. Шербюльє 721
IX. Брей 721

Ощадні каси 721
I. Як впливає зростання продуктивних сил на заробітну плату? 722

II. Конкуренція між робітниками й підприємцями 723
III. Конкуренція робітників між собою 723
IV. Коливання заробітної плати 724
V. Мінімум заробітної плати 724
VI. Пропозиції для поліпшення справи 725
VII. Робітничі спілки 733
VIII. Позитивна сторона системи найманої праці 734

Проґресивне зростання відносного перелюднення або промислової резервної армії (Уривок з французького видання). 736

Ф. Енґельс. Карл Маркс. «До критики політичної економії» 741

Ф. Енґельс. «Капітал» 749

К. Маркс і Ф. Енґельс. Листування в питаннях першого тому «Капіталу» 775

ПОКАЗНИКИ

Показник літератури 779
I. Твори названих авторів 779
II. Анонімні твори 791
III. Часописи й газети 792
IV. Парляментські звіти, видання урядів і спілок 794

Показник імен 797

Показник предметовий 827

ПОМІЧЕНІ НАЙВАЖЛИВІШІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ:

Стор.	Рядок	Надруковано	Слід читати
52	1 згори	не зважаючи	не зважуючи
50	3 знизу	1846	1346
106	5 »	хрематиститика	хрематистика
106	4 »	багатства»	багатства
112	6 згори	вартости»	вартости
112	26 знизу	нас	нас»
			v
161	6 згори	90 фунтів	90 фунтів
179	17 знизу	and themselves»	and themselves» (Edmund Burke: «Thoughts and Details on Scarcity».London,1800, p. 2).
250	24 »	тиме	тим,
253	12—13 згори	золота, в 6 пенсів	золота в 6 пенсів
257	1 згори	виробу	виробів
258	9 знизу	Едмунд Бурке	Едмунд Берк
263	16 »	portrait	portait
285	29 »	розивається	розвивається
304	21 »	його природних	її природних
304	20—21 знизу	його власного	її власного
311	11—12 »	його численних	її численних
313	7 знизу	Елія Цайтнеєм	Елія Вайтнеєм
339	2 згори	на масі	на часі
373	20—21 згори	Це показує	«Це показує
376	16 згори	«перетворювання	«перетворювання»
411	23—24 згори	людського розвитку	гуманного розвитку
424	16 знизу	невмируючих	невмирущих
488	17 »	частини ї	частини ІІ
598	7 »	злодій нічний	злодії нічні
637	1 згори	аніж тоді	аніж тоді».
663	6 »	взяття	взуття

Цей том надруковано в книжковій фабриці „Партвидаву“ імени Г. І. Петровського.

Загальне керівництво виданням: завідувач виробничим відділом „Партвидаву“ Ю. І. Іцкович.

Технічне і художнє оформлення: техдиректор фабрики І. М. Лось

Відповідальну коректу провів Б. М. Кроміда

Технічне керівництво: зам. технічного директора Малінський Ф. і техкер Корнієнко М.

Складання й верстання провели: Клявіятурники: Горлова Є., Балик І.; відливники: Бордаков А., Голенііщев В.; верстальники: Шевченко Д., Навродський П. і Дерев'янченко М.; правильники: Сидоренко В., Тарашев М., Супдалов І., Чеботарьов Є., під керівництвом інструкторів: Крюковського А., Соловйова В. Нач. цеху Тасіщер Б.

Друкарські роботи провела ударна бриґада друкарів у складі: Куткового М., Щелокова Г., Кнігіна М., Рясняиського К., Буреса П., Ступішина Г., Шишка В., Блехмана А. під керівництвом нач. цеху Циганкова С.

Палітурні роботи проведені під керівництвом інструкторів Віленського Л., Кузова М. і бриґадирів Чулкова М., Коваля С., Маслової К., Фішмана М. Нач. цеху Варшавський Д.

Редактор сектора *С. Вікул.*

Здано до складання 25/X 1932 р. Останні аркуші підписано до друку 2/III 1933 р. Партвидав, 1932 р. № 194. Тираж 50.200. Головліт № 1161 11/II 1932 р. Зам. № 1357. Папір $62 \times 94/_{16}$. $59^1/_4$ друк. арк. (98.000 друк. знаків у 1 арк. паперу). Вийшла друком у березні 1933 р.

1 — 25 тис.